

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

122991

ESKİ TÜRKÇEDEN ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNE
ANLAM DEĞİŞMELERİ

122991

DOKTORA TEZİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Hazırlayan
Hülya ARSLAN EROL

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Vahit TÜRK

Çanakkale-2002

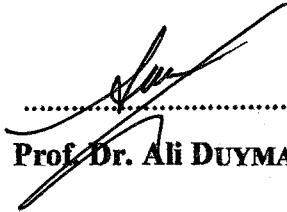
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

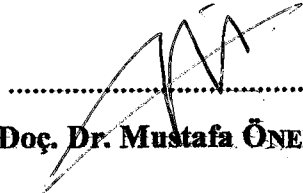
**Hülya ARSLAN EROL'a ait Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesine
Anlam Değişmeleri** adlı çalışma, jürimiz tarafından **Türk Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Başkan
.....
Prof. Dr. Kemal YÜCE

Üye
.....
Doç. Dr. Vahit TÜRK (Danışman)

Üye
.....
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Üye
.....
Prof. Dr. Ali DUYMAZ

Üye
.....
Doç. Dr. Mustafa ÖNER

ÖZET

Yapılan çalışmada Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesi'ne anlam değişimleri incelenmiştir.

Çalışmanın teori kısmının ele alındığı Giriş, altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesi'ne kadar tarihi devirler hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, anlam biliminin çıkış noktası olan dil bilimi ve onun da başlangıcı olan dil konuları "Dil ve Dil Bilimi" başlığıyla kısaca incelenmiştir. Üçüncü bölümde anlam bilimi, anlam biliminin tarihi, anlam ve anlam alanı, kavram ve kavram alanı, Türkçe'de kavramlaştırma, temel anlam, yan anlam, yan anlamların gelişme yolları incelenmiştir. Dördüncü bölümde anlam değişimlerinde etkili olan anlam olayları; benzetme, aktarma (deyim aktarması, ad aktarması), çok anlamlılık, eş anlamlılık, eş seslilik ve bağlam alt başlıklarıyla ele alınmıştır. Beşinci bölümde anlam değişmesi kavramı incelenmiş ve türleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu türler; anlam daralması, özelleşme, anlam genişlemesi, genelleşme, mecazlaşma, komşuluk, eksiltme, tabu, argo, başka anlama geçiş (yakın anlama geçiş, uzak anlama geçiş, zıt anlama geçiş), anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesidir. Altıncı bölümde anlam değişmelerinin sebebi, süresi ve gelişimi incelenmiştir.

Tezin esas kısmında, Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam değişmesine uğrayan kelimeler tek tek incelenmiştir. Kelimeler; meydana gelen anlam değişmesi türlerine göre, Giriş bölümünde açıklanan esaslar dikkate alınarak tasnif edilmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

In this study, were examined the meaning changes beginning from old Turkish to old Anatolian Turkish.

In Introduction, in which examined the theory of this study, was formed six section. In first section, was given information about historical period between old Turkish and old Anatolian Turkish. In second section, was explained briefly linguistics as the starting point of semantics and, language as the beginning of linguistics. In third section was examined the semantics, the history of semantics, meaning, semantic field, concept, conceptual field, signification in Turkish, denotation, connotation, development manners of connotations. In fourth section was examined meaning events which affect meaning changes. There are metaphore, metonymy, polysemy, synonymy, homonymy and context. In fifth section was examined the concept of meaning changes, and was tried to determine the types of them. This types are semantic restriction, specialisation, semantic extension, generalization, metaphorication, synecdoche, ellipsis, taboo, argot, semantic transfer, melioration, pejoration. In sixth section was examined the causes, time and development of semantic changes.

In the main chapter of this thesis was examined the words which were exposed semantic changes. Words was classified according to the types of meaning changes and taking note of principles which were explained in the Introduction chapter.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR CETVELİ	vii
TARANAN ESERLERİN YÜZYIL SIRASINA GÖRE LİSTESİ	xi
ÖNSÖZ	xiii
GİRİŞ	1
1. ESKİ TÜRKÇEDEN ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNE KADAR TARİHİ DEVİRLER	1
1.1. ESKİ TÜRKÇE (6-11.yy.).....	1
1.2. KARAHANLI TÜRKÇESİ (11-12.yy.).....	4
1.3. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ (13-15.yy.).....	6
2. DİL ve DİL BİLİMİ	9
2.1. DİL	9
2.2. DİL BİLİMİ (Alm. Sprachwissenschaft, Linguistik, Fr. linguistique, İng. Linguistics)	12
2.2.1. DİL BİLİMİNİN TARİHİ	15
2.2.2. DİL BİLİMİNİN DALLARI	24
3. ANLAM BİLİMİ (Alm. Semantik, Fr. Sémantique, İng. Semantics)	24
3.1. ANLAM BİLİMİNİN TARİHİ	26
3.2. ANLAM ve ANLAM ALANI (Alm. Bedeutung, Sinn, Fr. sens, signification, İng. Meaning, sense, signification) ve (Alm. Bedeutungsfeld, semantisches Feld, Fr. champ sémantique, İng. Semantic field)	29
3.3. KAVRAM VE KAVRAM ALANI (Alm. Begriff, Fr. concept, notion, İng. Concept, notion) ve (Alm. Begriffsfeld, Fr. champ conceptuel, champ notionnel, İng. Conceptual field)	38
3.4. TÜRKÇEDE KAVRAMLAŞTIRMA	40

3.5. TEMEL ANLAM (Alm. Denotation, Fr. dénotation, İng. Denotation)	42
3.6. YAN ANLAM (Alm. Konnotation, nebenbedeutung, Fr. Connotation, İng. Connotation)	43
3.7. YAN ANLAMLARIN GELİŞME YOLLARI	46
3.7.1. SOMUTA EKLENEN YENİ SOMUT KAVRAMLAR	47
3.7.2. SOMUTA EKLENEN YENİ SOYUT KAVRAMLAR	48
3.7.3. SOYUTA EKLENEN YENİ SOMUT KAVRAMLAR	64
3.7.4. SOYUTA EKLENEN YENİ SOYUT KAVRAMLAR	67
4. ANLAM DEĞİŞMELERİNDE VEYA YAN ANLAMLARIN GELİŞMESİNDE ETKİLİ OLAN ANLAM OLAYLARI	71
4.1. BENZETME	71
4.2. AKTARMA	72
4.2.1. DEYİM AKTARMASI (metaphor)	72
4.2.2. AD AKTARMASI (Metonymy)	74
4.3. ÇOK ANLAMLILIK (Polysemy)	75
4.4. EŞ ANLAMLILIK (Synonymy)	78
4.5. EŞ SESLİLİK (Homonymy)	81
4.6. BAĞLAM (Context)	85
5. ANLAM DEĞİŞMESİ (Alm. Bedeutungswandel, bedeutungswechsel, Fr. Changement sémantique, İng. Semantic change) ..	87
5.1. ANLAM DARALMASI (Alm. Bedeutungsbeschränkung, Bedeutungsverengung, Fr. Restriction sémantique, İng. Semantic restriction)	96
5.1.1. ÖZELLEŞME (Alm. Spezialisierung, Fr. Spécialisation, İng. Specialisation)	101
5.2. ANLAM GENİŞLEMESİ (Alm. Bedeutungserweiterung, Fr. Extension sémantique, İng. semantic extension)	103
5.2.1. GENELLEŞME (Alm. generalisierung, Fr. généralisation, İng. Generalization)	104

5.2.2. MECAZLAŞMA	106
5.2.3. KOMŞULUK (Alm. Synekdoche, Fr. Synecdoque, İng. Synecdoche)	107
5.2.4. EKSİLTME (Alm. Ellipse, auslassung, Fr. Ellipse, İng. Ellipsis)	107
5.2.5. TABU (Taboo)	108
5.2.6. ARGO (Argot)	116
5.3. BAŞKA ANLAMA GEÇİŞ (Alm. Bedeutungsverschiebung, Fr. Déplacement sémantique, İng. Semantic transfer)	117
5.4. ANLAM İYİLEŞMESİ (Alm. Bedeutungsverbesserung, Fr. ennoblessement de signification, İng. Melioration)	117
5.5. ANLAM KÖTÜLEŞMESİ (Alm. Pejoration, Bedeutungsverschlechterung, Fr. Péjoration, dégredation; İng. Pejoration)	118
6. ANLAM DEĞİŞMELERİNİN SEBEBİ, SÜRESİ ve GELİŞİMİ	120
ESKİ TÜRKÇEDEN ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ SONUNA KADAR ANLAM DEĞİŞMESİNE UĞRAMIŞ KELİMELER	
1. ANLAM DARALMASI	128
1.1. ÖZELLEŞME	151
2. ANLAM GENİŞLEMESİ	172
2.1. GENELLEŞME	760
2.2. MECAZLAŞMA	765
2.3. KOMŞULUK	873
2.4. EKSİLTME	877
2.5. TABU	883
2.6. ARGO	896

3. BAŞKA ANLAMA GEÇİŞ	897
3.1. YAKIN ANLAMA GEÇİŞ	897
3.2. UZAK ANLAMA GEÇİŞ	916
3.3. ZIT ANLAMA GEÇİŞ	925
4. ANLAM İYİLEŞMESİ	939
5. ANLAM KÖTÜLEŞMESİ	948
SONUÇ	958
KAYNAKÇA	963
ÇALIŞMADA GEÇEN DİL BİLİMİ TERİMLERİ.....	980

KISALTMALAR CETVELİ

- Abl.** Ablatif (Ayrılma Hali)
- Acc.** Akkuzatif (Belirtme Hali)
- AH** Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, *Atabetü'l-Hakâyık*, TDK Yay., Ank. 1992
- Aor.** aorist 'geniş zaman'
- BKA.DC** Bilge Kağan Abidesi Doğu Cephesi
- Bk.** bakınız
- CL** Sir Gerhard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press 1972
- CTD** Prof. Dr. Halil Ersoylu, *Cem Sultanın Türkçe Divanı*, TDK Yay., Ank. 1989
- Çağ.** Çağatay Türkçesi
- Dat.** Datif (Yönelme Hali)
- DK** Prof. Dr. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II*, TDK Yay., Ank. 1991
- DKK** Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, MEB. Yay., İst. 2000
- Enstr.** Enstrümental (Vasıta Hali)
- ETG** A. Von Gabain, Çev. Mehmet Akalın, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ank. 1988
- ETT** Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi, Gramer-Metin-Sözlük*, Enderun Kitabevi, İst. 1994
- ETY** Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ank. 1987
- EUTS** Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İst. 1993
- F.** Farsça
- FR/K** İbrahim Olgun, İsmet Parmaksızoğlu, *Firdevsî-i Rumî KUTB-NAME*, TTK Yay., Ank. 1980
- Ger.** Gerundium (Zarf)
- GT** Doç. Dr. Mustafa Özkan, *Mahmud b. Kâdî-i Manyas Gülistan Tercümesi*, TDK Yay., Ank. 1993
- H** Hüseyin Ayan, Şeyhoğlu Mustafa Hurşid-Nâme (Hurşid ü Ferahsâd) *İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini*, Atatürk Ü. Yay. , Erzurum 1979

- Hak.** Hakaniyye Türkçesi (Karahanlı Türkçesi)
- Hap.Leg.** Hapax Legomenon ‘tek bir kere geçen kelime’
- Hend.** Hendiaduin ‘bir anlamı ifade etmek için bir araya gelen iki kelime’
- HN** Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş, Şeyhî’nin Hamnâmesi, İ.Ü. Edeb. Fak. Yay.,
Ist. 1971
- İKP** James Russell Hamilton, Çev. Vedat Köken, İyi ve Kötü Prens Öyküsü,
TDK Yay., Ank. 1998
- İM** Hasan Yüksel, H. İbrahim Delice, Hakkı Aksoyak, Eski Anadolu
Türkçesine İlişkin Bir Metin, İslamî’nin Mesnevîsi, Sivas 1996
- İML** Abdullah Battal, İbni – Mühenna Lügati, TDK Yay., Ank. 1988
- İ./S.** İsim/Sıfat
- KA.DC** Kül Tigin Abidesi Doğu Cephesi
- KA.GC** Kül Tigin Abidesi Güney Cephesi
- KA.KC** Kül Tigin Abidesi Kuzey Cephesi
- Kaş.** Besim Atalay, Divanü Lugati’t-Türk “Endeks”, TDK Yay., Ank. 1986
- KB** Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig III İndeks, TKAE Yay., Ist.
1979
- KG** Yard. Doç. Dr. Muzaffer Akkuş, Kitab-ı Gunya, TDK Yay., Ank. 1995
- KT** Ahmet Topaloğlu, Muhammed Bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında
Yapılmış Satır Arası Kur’an Tercümesi, 2. cilt (Sözlük), KB Yay., Ist.
1978
- KY** Dr. Leyla Karahan, Kıssa-i Yusuf, TDK Yay., Ank. 1994
- Loc.** Lokatif (Yönelme Hali)
- M** Şinasi Tekin, Uygurca Metinler II Maytrisimit, Atatürk Ü. Yay., Ank.
1976
- ma.** Mançuca
- Mar.** Zeynep Korkmaz, Sadru’-d-dîn Şeyhoğlu Marzubân-Nâme Tercümesi
(İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), A. Ü. DTCF Yay. 1973
- Mec.** mecazi
- MM** Prof. Dr. Halil Ersoylu, Lokmanî Dede Menâkıb-ı Mevlâna, TDK Yay.,
Ank. 2001
- MN** Doç. Dr. Mustafa Canpolat, Mecmû’atü’n-Nezâ’ir, TDK Yay., Ank. 1982

- Moğ.** Moğolca
- NC** Kuzey şiveleri
- NE** Kuzey doğu şiveleri
- NHT** Yard. Doç. Dr. Azmi Bilgin, *Nazmü'l-Hilafiyat Tercümesi*, TDK Yay., Ank. 1996
- NW** Kuzey batı şiveleri
- OA** Prof. Dr. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İst. 1991
- Osm.** Osmanlı Türkçesi
- RB** Doç. Dr. Zafer Önler, *Revnak-ı Bustan*, TDK Yay., Ank. 2000
- SDD** *Söz Derleme Dergisi*
- SC** Güney şiveleri
- SE** Güney doğu şiveleri
- SN** Cem Dilçin, *Süheyl ü Nev-Bahar, İnceleme-Metin- Sözlük*, AKM Yay., Ank. 1991
- SW** Güney batı şiveleri
- ŞKM** Prof. Dr. Kemal Yavuz, *Şeyhoğlu Kenzî'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)*, AKM Yay., Ankara 1991
- ŞMK** Doç. Dr. Muhammed Yelten, *Şirvanlı Mahmud Kemâliyye (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük)*, İ.Ü. Edeb. Fak. Yay., İst. 1993
- ŞŞÇ** Dr. Zuhâl Kültürâl, Dr. Latif Beyreli, *Şerîfî Şehnâme Çevirisi*, TDK Yay., Ank. 1999
- TA.BC** Tonyukuk Abidesi Batı Cephesi
- TA.GC** Tonyukuk Abidesi Güney Cephesi
- TİKT** Doç. Dr. Muhammed Yelten, *Şirvanlı Mahmut Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, TDK Yay., Ank. 1998
- TM** Mustafa Argunşah, *Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî, Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Dizin)*, TDK Yay., Ank. 1999
- TS** Düzenleyen : Cem Dilçin, *Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ank. 1996
- tu.** Tunguzca (Doerfer'de yer alan kısaltma)
- tü.** Türkçe (Doerfer'de yer alan kısaltma)
- UÛH** F.W.K. Müller ve A. von Gabain, *Uygurca Üç Hikaye (Çev: S. Himran)*, TDK Yay., İst. 1946

Uyg. Uygur Türkçesi

Üİ F.Sema Barutçu Özönder, Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks), TDK Yay., Ank. 1988

V Musa Duman, Birgili Muhammed Efendi Vasiyyet-name, R Yay., Ist. 2000

Yard. FiilYardımcı Fiil

YED Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tatçı, Yunus Emre Divanı II, KB Yay., Ank. 1990

YED/RN Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tatçı, Yunus Emre Divanı III, Risâletü'n-Nushiyye, KB Yay., Ank. 1991

TARANAN ESERLERİN YÜZYIL SIRASINA GÖRE LİSTESİ

ETG	8-14. yy
ETY	8-14. yy
OA	8. yy
EUTS	9-14.yy
UÜH	9-14.yy
M	9.yy
İKP	10.yy
Üİ	14.yy'ın ilk yarısı
Kaş.	11.yy (1072-3)
KB	11.yy
AH	11.yy
İML	13.yy
YED	14.yy
YED/RN	14.yy
NHT	14.yy (1332)
SN	14.yy (1350)
Mar.	14.yy'ın ikinci yarısı
KG	14.yy (1378)
H	14.yy (1387)
KY	14.yy (1388)
İM	13-15.yy
ŞMK	14-15.yy
ŞKM	15.yy (1401)
KT	15.yy başı
HN	15.yy (1415)
TM	15.yy (1427)
GT	15.yy (1430)
MN	15.yy (1437)
TİKT	15.yy ortaları
DK	15.yy orta veya sonu

DKK	15.yy
FRK	16.yy (1503)
CTD	15.yy
ŞŞÇ	15.yy (1510)
MM	16.yy (1504)
V	16.yy (1562)
RB	16.yy (1577)
TS	13-19.yy arası
ETT	13-16.yy arası

ÖNSÖZ

İnsanın kâinattaki her bir nesneyi ve hareketi, bilgisi doğrultusunda, bir ad vererek adlandırması, bu şekilde bilgileri birbirinden ayırt ederek bir sistem içine oturtması karşımıza oldukça karmaşık, aynı zamanda olağanüstü bir yapı çıkartmaktadır. Bilgilerin belirli bir düzen içinde, birbirini tamamlayacak (non-contrastive/benzerliğe dayalı), aynı zamanda da birbirinden ayırt edilecek (contrastive/farka dayalı) şekilde yerleştirildiği bu yapıya dil, yani soyut olan *bilgiyi* somutlaştıran, bir başka deyişle ona hayat veren organın adı verilir. Dil denilen bu sistem içinde, bilgilerin ifade edilişi kişiden kişiye aktarılışı, yani dilin ana işlevi olan iletişimi sağlayışı ise toplumdan topluma farklılık gösterir. Dolayısıyla dil, kendisini kullanan herkes için bir takım ortak özellikler taşımakla birlikte, kullanılışındaki farklılıktan kaynaklanan bir çeşitliliğe de sahiptir. Bu çeşitlilik kişi dillerinden başlar ve kişilerin oluşturduğu en üst kurum olan millet tarafından benimsenince dilin söz varlığındaki yerini alır. Yani, her millet bilgiyi kendine has şekilde kullanır. Ancak bu her bir kişi için de geçerlidir.

Buna dayanarak dil incelemeleri de, başlangıçtan itibaren, temelde ikiye ayrılmıştır. Dilin, genel olarak işleyişini ele alan dil bilimi ve her dilin yapısını kendi içinde inceleyen filolojiler.

Bildiğimiz en eski dil incelemeleri, batıda, dili genel olarak ele alan, başlangıçta daha çok felsefeye, daha sonra sosyolojiye dayalı incelemelerdir. Bu incelemeler zaman içinde, yeni dillerin ve dil ailelerinin keşfiyle, alanını genişletmiş her bir dil ayrı ayrı incelenmeğe başlanmıştır. Günümüzde ise kişi dillerine kadar inen derin çalışmalar yapılmaktadır.

Ülkemizde ise bu konularda bir merakın uyanması, zihinlerde oluşan sorulara cevap bulma gayretleri 20.yy'ın başlarına rastlar. Başlangıçta daha çok dil bilgisi ve dil tarihine dayalı olan çalışmalar, Türkçe'nin ses, biçim ve cümle yapısını tarihi gelişimi içinde tespit etmeye yönelik olmuştur. Ancak Türkçe, dil bilimi çerçevesinde pek incelenmemiş, dilin felsefe, mantık, sosyoloji, etnoloji, psikoloji

gibi alanlarla ilgisi üzerinde durulmamıştır. Dolayısıyla dil bilimi ile ilgili çalışmalar ve bu çalışmaların sonuçlarının Türk diline uygulanması oldukça yenidir.

Dil biliminin bir dalı olan anlam bilimi üzerine çalışmalar ise daha da yakın bir tarihe dayanır ve sayıca da oldukça azdır. Oysa ki bir milletin düşünce yapısını; geçmişe, şimdiye ve geleceğe bakışını tespit edebilmek, o milletin dilinin anlam örgüsünün ortaya konmasıyla mümkündür. Çünkü her milletin, karşılaştığı yeni bir kavramı adlandırışında sosyolojik, psikolojik, etnolojik yapısı, coğrafyası, tarihi ve bunların şekillendirdiği düşünce sistemi büyük bir öneme sahiptir.

Anlam biliminin kapsamına giren çalışmamızda Eski Türkçe ile Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar olan dönemde, yazılı kaynaklardan takip edebildiğimiz kelime hazinemizdeki anlam değişiklikleri incelenmiştir. Dolayısıyla, art zamanlı inceleme yöntemi kullanılmıştır. Bunun için kullandığımız kaynaklar arasında en eski dil yadigarlarımız olan Orhun Abideleri, Uygur Türkçesi metinleri, Karahanlı Türkçesi'ne ait Divan ü Lugati't-Türk, Kutadgu-Bilig, Atabetü'l-Hakâyık adlı eserler ve yine bunları temel alarak Türkçe'nin 13.yy'a kadarki etimoloji sözlüğünü yazan Sir Gerhard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (1972) adlı eseri başta gelmektedir. Bu eserler ve Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait ulaşabildiğimiz bütün eserler tek tek taranmış, metinlere müracaat edilerek kelimelerin anlamlarındaki değişiklikler saptanmaya çalışılmıştır. Değişikliklerin tespiti için yeri geldikçe W. Radloff'un *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte* I (1893), II (1899), III (1905), IV (1911) adlı eserine, G. Doerfer'in *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* I-III (1963-1967) adlı eserine de başvurulmuştur.

Anlam değişikliğine uğrayan her bir kelime için bir fiş oluşturarak gelişimini takip etme esasına dayandırdığımız tarama çalışmasından sonra; eldeki malzemenin, anlam bilimi üzerine günümüze kadar yapılmış çalışmaların ışığında tasnif edilmesi gerekmiştir. Bu tasnifi gerçekleştirebilmek ise büyük oranda teorik bir çalışmayı gerektirdiğinden, tasnifin oturacağı çerçevenin oluşturulabilmesi için bu konuda yazılmış yerli ve yabancı kaynaklar incelenmiş ve bu inceleme sonunda ortaya çıkan

sonuçlara göre daha önceki taramalardan elde edilen malzeme tasnife tâbi tutulmuştur. Teorik kısmın oluşturulmasında D. Aksan'ın Ana Çizgileriyle Dilbilim (1990), ve Anlambilim (1978, 1999) adlı eserleri, yabancı kaynaklardan bilhassa J. Lyons, S. Ullmann, P. Guiraud, L. Bloomfield, F.R. Palmer'ın dil bilimi ve anlam bilimi üzerine çalışmaları büyük katkı sağlamıştır.

Kelime incelemelerinde, kelimenin geçtiği kaynakların sıralaması kronolojiye göre yapılmıştır. Kelimenin kayıtlı anlamları arasında, eş seslilik ve çok anlamlılık ilişkisine dikkat edilerek farklı kökten olduğu açık olanlar çıkartılmış, ilginin zayıf olduğu anlamların başına ise bir yıldız (*) işareti konmuştur. İncelenen kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçe veya yabancı kaynaklı olduğu fark edilmeyen, tamamen Türkçeleşmiş kelimelerdir. Ayrıca özel isimler de incelemeye alınmamıştır.

Tasnifin dayandığı teorik kısım ise Giriş bölümünde ele alınmıştır. Bu bölüm esas olarak dil, dil bilimi, anlam bilimi şeklinde bir mantık silsilesi içinde oluşturulmuştur. Ana konumuz olan anlam bilimi; anlam, anlam değişimleri, bunlarda etkili olan anlam olayları, türleri, sebepleri, süresi şeklinde ayrıntılarıyla incelenmiş; bu bilim dalının çıkış noktası olan dil ve dil bilimi ile ilgili bölümler, bunlara bir giriş olarak düşünüldükleri için, kısa tutulmuştur. Bu bölümde ülkemizde büyük bir boşluk olduğunu gördüğümüz dil bilimi ve anlam bilimi sahalarında terimlerin ve tanımlarının, bizzat dilimizin mantık sisteminden hareketle yerine oturtulmasına çalışılmıştır. Bu şekilde çalışmada teori ve pratiğin, klasik tarihi inceleme yöntemi ile bunun teorik çerçevesinin bütünleşmesi, birbirini tamamlaması sağlanmaya çalışılmıştır.

Ortaya konulan çalışma ile asıl hedeflenen, Türkçe'nin bildiğimiz ve yazılı kaynaklarla takip edebildiğimiz dönemlerinden bu güne kadar kelime kadrosunda meydana gelen değişikliklerin ortaya çıkartılmasına bir katkıda bulunmaktır. Ancak böyle bir çalışma, derinlemesine bir çalışmayı ve çok uzun bir zaman dilimini gerektirdiğinden ya grup çalışması ile ya da bu uzun zaman diliminin bölümlere ayrılarak incelenmesi yoluyla gerçekleştirilebilir. Bu yüzden çalışmamızda Eski

Türkçe ile Eski Anadolu Türkçesi arasındaki dönemde kelimelerin anlamlarında meydana gelen değişiklikler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ilim hayatımıza bir katkı sağlaması, daha büyük çalışmalar için yardımcı ve yol gösterici olması ümidiyle.

Çalışmamız sırasında bilgilerini ve yönlendirmelerini eksik etmeyen Prof. Dr. Günay Karaağaç ve Doç. Dr. Mustafa Öner'e, bilhassa anlam bilimi ve anlam değişmelerinin teorik kısmını oluşturmada yol gösterici olan Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder'e, sonsuz desteğini esirgemeyen hocam Doç. Dr. Vahit Türk'e ve doğrudan veya dolaylı şekilde emeği geçmiş herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Hülya Arslan Erol

GİRİŞ

1. ESKİ TÜRKÇEDEN ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNE KADAR TARİHİ DEVİRLER

1.1. ESKİ TÜRKÇE (6.-11.yy)

Türk dilinin VI-XI.yy. arasındaki dönemidir. Bu dönem yazıtlardan başlayarak Uygur devresini içine alan Eski Türkçe dönemi olarak kabul edilir. Bu dönemin yazılı ilk metinleri, 8.yy'a ait olan Orhun Abideleri'dir. Bu dönem bu metinlerin diliyle başlamakta ve Uygurca pek çok metni de kapsamaktadır. Bu yüzden Eski Türkçe dönemi, Göktürk ve Uygur metinleri olmak üzere iki grupta incelenebilir. Bu dönem aynı zamanda müşterek bir yazı dili devresidir (Ergin 1985 : 13).

Orhun Abidelerinin dili açıkça göstermektedir ki etnik yapı bakımından Göktürk devletini teşkil eden halklar, Çin kaynaklarının da açıkladığı gibi, daha 6.yy Altay göçbelerinin büyük çoğunluğunu oluşturan ve Türkçe konuşan kitleye mensuptur. Yani bu dil uzun bir devre ve düşünüş ürünü olması sebebiyle kendisinden önceki çağlara kadar götürülebilir. Çünkü Orhun Abideleri artık devlet kurmuş ve hatta sınıflara bölünmüş bir toplumun, kabilecilik ve kavimcilikten ayrılarak "Türk" adı altında devlet kurma devrini göstermektedir (Caferoğlu 1984 : 106).

Abidelerin dilini incelediğimizde gelişmiş bir yazı dili olduğunu görüyoruz. Bunu, somut kavramların yanında soyut kavramların önemli bir yekun tutması, "ileri öğeler" adı verilen kelimelerin bulunması (Aksan 1996 : 81), ikilemelerin kullanılması, uzun yıllar gerektiren çok anlamlılığın yaygın olarak bulunması, eş anlamlılar bakımından zengin olması (kürlük/armakçı/teblig, ayıg/yabız/yablak, tün/kiçe, küç/erk, kut/ülüg, tatıglıg/süçig), çeşitli söz sanatı sayılabilecek olaylara yer verilmiş olması (Aksan 1996 : 81) açıkça göstermektedir.

Ancak abidelerde, gerek işlenen konudan dolayı, gerek bunların taşa yazılması yüzünden metinler kısa tutulmuş ve sadece etkileyici bir hitabet oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu da tabî ki kullanılan kelime sayısının sınırlı olmasına yol açmıştır. Buna rağmen abidelerin dili üzerine yapılacak dikkatli bir inceleme, burada kullanılan dilin, sanatlı ve güçlü bir anlatımı olan, tarihi çok daha eskilere uzanan bir dil olduğunu gösterecektir.

Abidelerin dili incelendiğinde, o dönemde doğuda ve batıda bulunan bazı komşularla çeşitli ilişkilerin sonucunda alındığı anlaşılan yabancı unsurlarla az da olsa karşılaşmaktadır. Bu unsurlar, bazı unvanlar ve devlet yönetimine ait kelimelerdir. Uygurca döneminde ise yabancı kavim ve dinlerle daha fazla temasa geçildiği, dile giren yabancı kelimelerin sayısından belli olmaktadır. Bu dönemde ticaret ve kültür ilişkilerinin artmasıyla yabancı kültürlerin etkilerine daha açık hale gelinmiştir. Bu yüzden Uygur Türkleri, başta Budizm olmak üzere Mani, Brahmi, Nesturi gibi birçok dini benimsemişler ve bu dinlere ait terminolojiyi, büyük bir kısmını Türkçe'ye çevirme gayreti de göstererek alıp kullanmışlardır. Bu durum Uygurca'nın somut ve soyut kavramlar bakımından oldukça zengin olmasını da sağlamıştır (Aksan 1996 : 97, Özkan 1995 : 20). Uygur Türkçesi'nde tercümelemlerin de tesiriyle bulğak, kadğur-, keçür-, kértü, ülüg, kut, yol, kaçığ gibi pek çok soyut kavramla karşılaşmaktayız. Ancak, Uygur mütercimlerinin mensup oldukları tercüme okullarına gösterdikleri sadakatin sonucu olarak Uygur edebi dili parçalanmış ve şivelere ayrılması kolaylaşmıştır (Caferoğlu 1984 : 158).

“Vaktiyle Göktürk devletinin uyruğunda buldukları çağlarda, sadece Şaman dinine bağlı, öztürkçe konuşan ve sade Türkçe yazarak amirleri Oğuz Türkleri gibi düşünen Uygurlarla, yeni hanlık kurmuş ve yeni yerleşik bir medeniyet gelişmesine konulmuş olan Uygurlar arasında çok büyük bir fark vardır. Bir defa eski “Türk” adı altında toplanan Türk boy ve soylar birliği yerini, artık “On-Uygur ve Tokuz-Oğuz” kabilesine terketmiştir. Yüksek Uygur halk tabakası, hem Çin ve hem de yeni dinler tesiriyle, tamamıyla Türk toplum hayatına yabancı ve yeni bir hayat çeşnişi vermiştir.” (Caferoğlu 1984 : 155-156).

5.yy'dan başlayarak önceleri kendi boyları, daha sonraları diğer Türk boy ve uruklarıyla siyasi bir birlik oluşturan Uygurlar (Caferoğlu 1984 : 150), Türkler'in yerleşik hayata geçişinin ilk adımını atmışlardır. Çin kaynaklarının bildirdiğine göre

Uygur hükümdarlarının saraylarında, yerli ve yabancı tarihçiler, şairler, alimler, sanatkarlar, musikişinaslar himaye edilmiş, mürebbiler şehzadelere ve yüksek tabaka çocuklarına ders vermiştir (Caferoğlu 1984 : 151). Bütün bunların sonucu olarak Uygurlar'da yüksek bir kültür gelişmiştir, hatta 13.yy'dan itibaren Uygurlar Orta Asya Türk-Moğol halklarının kültür terbiyeciliği derecesine ulaşmıştır (Caferoğlu 1984 : 152).

Uygurca ile yazılmış metinlerin çoğunun dini metinlerin çevirisi olması, yabancı terim ve deyimlerin Uygurca'da bolca bulunmasına yol açmıştır. Yapılan bu dini çeviriler Türkler arasında Budizm ve Maniheizm'in uzun süre yaşamasını sağlamıştır. Bunun yanında dilin, gelişmiş bir yazı dili haline gelmesinde de önemli bir etkisi olmuştur (Tezcan 1978 : 316). Dini terimler dışındaki yabancı kelimelerin büyük çoğunluğunu ticari ve iktisadi ilişkiler sonucunda aldıkları kelimeler oluşturmaktadır. Tabii ki bütün bunları Uygurlar'ın yaşadıkları coğrafya ile birlikte düşünmek gerekmektedir. Çünkü coğrafya itibariyle yabancı kavimlerle çevrilidirler.

Bu dil gelişme ve dallanmasında, elbette Uygur hanlığının coğrafi durumunun yanında etnik yapısının da büyük tesiri olmuştur. Uygur Hanlığına giren Türk kabile ve uruklarının göçebe hayatı, Uygur toplum hayatında her şeye rağmen kendisini hissettirmiştir. Her yeni oluşan cemaat, yeni şive özellikleri yaratmış ve ihtiyaca göre yeni yeni kavramlar vücuda getirmiştir. Nitekim Budist Uygur cemaati ile Mani dinine mensup cemaatin şivesi arasında fonetik ve morfolojik bakımdan kesin ayrılıkların olduğunu görmekteyiz. Bu ayrılığın en bariz ve en karakteristik unsuru, Göktürk yazıtlarında gördüğümüz sağır “y” sesinin Uygur şivelerinde değişmesidir. Bu ses Göktürkçe'de “Tonyukuk” kelimesinde geçen “ny” sesidir ki Uygurca'da bir “n” şivesi, bir de “y” şivesini meydana getirmiştir. Mesela, abidelerde anyığ şeklinde geçen kelime, Mani metinlerinde anığ şeklinde, Budist metinlerinde ise ayığ şeklinde yazılmıştır. Aynı şekilde kony ‘koyun’ bir şivede kon, diğer şivece koy'dur. Bu iki Uygur şivesi arasındaki fark yalnızca bunlarla sınırlı değildir. Fonetik ve morfolojiye dayalı başka farklılıklar da mevcuttur (Caferoğlu 1984 : 158-159).

Bütün bunlar göstermektedir ki Uygur Türkçesi dönemi, Türk dili tarihinde büyük bir tecrübe devresidir (Arat 1987 : 364).

1.2. KARAHANLI TÜRKÇESİ (11.-12.yy)

840 yılında Kırgızlar'ın hücumu ile Uygur hanlığı tamamiyle çöktükten sonra geleneklerine bağlı Uygurların önemli bir kolu, ana yurtlarından göç ederek Beşbalık, Turfan, Barköl, Hami vs. havzalarında yerleşmişlerdir. Bu yüzden eski Uygur kültür sahası, olduğu gibi, başka Türk boylarına bırakılmıştır. Buna karşılık, Turfan ve Hami sahasına yeni göç etmiş olan Uygurlar, eski çok dinli medeni seviyelerini muhafaza etmekle kalmayarak, diğer Türk il ve boylarına da, kendi medeniyet ve dillerini aşlamaya devam etmişlerdir. Devrin Türklük tarihinde önemli rol oynayan Karluklar, Tarbagataydan inerek Issıkgöl yöresine yerleşmişlerdir. Karluklarla herhangi bir akrabalıkları olup olmadığı şimdiye kadar bir türlü tespit edilemeyen Karahanlılar ise Kaşgarla Çu ırmağı üzerindeki Karabalgasun'u işgal etmişlerdir. Türkler bu tarihten Karahanlılar devletinin kuruluşuna kadar geniş Türkistan sahasında ortak bir devlet kuramamışlardır. Ancak 10.yy'ın başlarına doğru Karahanlılar, bağımsız bir devlet kurmuş, çevredeki Türk halklarını kendi idareleri altına almışlardır. Bu yeni Türk devletinin kurucusu sayılan Satuk Buğra Han'ın 950 yıllarında İslamiyeti kabul etmesiyle ilk Türk İslam devleti de kurulmuştur. Bu devlet ilk kez V.V. Grigorev (1816-17) tarafından Karahanlı adıyla adlandırılmış ve kronoloji okulunca da uygun görülerek benimsenmiştir (Caferoğlu 1984 II : 1-2).

Etnik yapı bakımından Karahanlılar'ın temelinde Karluk, Yağma ve Tohsi boylarının olduğu açıktır. Bu boylar aynı zamanda Uygurlar'ın da temel unsurudur. Bu yüzden Karahanlılar, Uygurlar'ın mirasçısı olarak kabul edilir. Orta Asya'ya inip İslamiyet'i kabul ettikten sonra da yeni medeniyeti kendi içlerinde eritmeyi başarmış olan Karahanlılar, bu iki medeniyetin birbirine yaklaşmasını sağlamışlardır (Kaydarov, Orazov 1999 : 84-85). Ancak geçmişinde bulunan ve izlerini hala devam ettiren göçebe medeniyetin özellikleriyle yerleşik medeniyetin özelliklerini birbiri

içinde eritmeyi başarmış olan bu devlet, dilini doğudaki Uygur medeniyeti ile Batıdaki Türk-İran medeniyetlerinin etkisinden koruyamamıştır. Bu yüzden de bu dönemin dili başlangıçta az da olsa yabancı dillerin etkisinde kalmıştır (Caferoğlu 1984 II : 3-4).

Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçe'den gelişen ve Kaşgar'dan çıkarak Doğu ve Batı Türkistan'da yayılan ilk İslami edebiyat diline verilen addır. Bu şive "Orta Türkçe" ve "Hakaniye" adlarıyla da anılır. 11-12.yy'ların İslami-Türk Edebiyatı ürünlerini kapsar ve sonra yerini "Harezmi Türkçesi"ne bırakır (Mansuroğlu 1988 : 133).

Bu dönemde iki tane büyük Türk düşünürü yetişmiştir. Kaşgarlı Mahmut ve Balasagunlu Yusuf Has Hacib. Kaşgarlı Mahmut, 11.yy Türk halk edebiyatı ile beraber o dönem Türk halklarının ağızlarına ait malzemeyi toplayarak Türk kültürünü ve dil varlığını Arap muhitine tanıtmayı ve Türk diline dair yazdığı Arapça gramerle Araplara Türkçeyi öğretmeyi amaçlamıştır. Bu yüzden ilk Türk gramerliliği geleneğinin kurucusu olarak kabul edilir. Yusuf Has Hacib ise devrinin klasik ve edebi Türkçesini nazım şekline sokarak Türk dünyasına klasik bir dil yaratmıştır. Bu şekilde ilk Türk nazım edebiyatı mektebinin yaratıcısı olmuştur. Tabii bu iki Türk bilgininin böylesine büyük işler yapmalarında, Türkler'in bu dönemde İslam medeniyeti içerisinde oynadığı tarihi ve milli rolün payı büyüktür (Caferoğlu 1984 II : 4).

Bu döneme ait eserler şunlardır :

- I. Mahmud'e'l-Kaşgari'nin Divanü Lugati't-Türk'ü 1073 yılında tamamlanmış, Arap diliyle yazılmış bir sözlüktür. Eser üzerinde Besim Atalay çalışmıştır.
- II. 1061 yılında Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han için yazılan Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i. Mütekarib vezninde, öğretici, geniş çaplı bir eserdir. Eserin üç yazma nüshası vardır. Eser üzerinde Reşit Rahmeti Arat çalışmıştır.
- III. Edib Ahmet Yükneki'nin kaleme alış yeri ve tarihi henüz aydınlatılmamış olan Atabetü'l-Hakayık (Hakikatlerin Eşiği)dir. Mütekarip vezninde, 121

dörtlükten müteşekkil, İslami, öğretici bir eserdir. Eser üzerinde Reşit Rahmeti Arat çalışmıştır.

- IV. Yedi Uyurlar (Ashabü'l-Kehf). 1914 yılında Karşı (Özbekistan)'da bulunan bir Kuran Tercümesidir. Eseri Baskakov, transkripsiyonunu yaparak, açıklamalar ve orijinal metnin bir sahifesinin tıpkı basımını vererek yayınlamıştır.

Karahanlı vesikalarının yazılmış olduğu alfabeler Uygurca ve Arapça'dır. Uygur yazısıyla yazılmış olan bazı Karahanlı Türkçesi metinleri, son devir Uygur yazı sistemi özelliklerini gösterir (Mansuroğlu 1988 : 134-136).

Karahanlı Türkçesi, zengin bir sözvarlığına sahiptir. Bu zenginliğin sebebi, hem eski Türkçe'den gelen sözlerin yaşaması, hem dile giren yeni kavramları karşılamak için türetmeler yapılması, hem de sonradan dile giren yabancı kelimelerin o dönemde daha henüz Türkçelerinin kullanılmasıdır (Aksan 1996 : 107).

Karahanlı Türkçesinde sözvarlığının zenginliğini gösteren özelliklerden biri, aynı kökten türemiş ve değişik görevlerle kullanılan kelimelerin varlığıdır (kon-, kondur-, konat, konş, konuk, konum, konut vs.). Eski Türkçe döneminden gelen somut kavramların büyük bir bölümü de bu dönemde yaşamaya devam etmiştir. Ancak dikkat çekici olan somut kavramlar yanında, girilen yeni din ve kültürün etkisiyle soyut kavramlardaki artıştır (Aksan 1996 : 108-110).

1.3. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ (13-15.yy)

Anadolu Selçukluları'nın son devirlerini, Beylikler dönemini ve Osmanlı Türkçesi'nin başlangıç dönemini içine alan bu devrede, Türkçe sadeliğini korumaya devam etmiştir. Arapça ve Farsça kelimeler bulunmakla beraber sayısı fazla değildir. Ancak bu dönemin sonlarına doğru bu sadelik kaybolmaya başlamış ve imparatorluğun kuruluşuyla birlikte Türkçe kelimeler neredeyse, Arapça ve Farsça kelimelerin arasında kaybolmuştur.

Bu dönemin başlangıcına ait eserlerin tamamı bulunamadığı için dönemin başlangıç tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak genelde 13.yy olarak kabul edilir. Bitişi ise Osmanlı imparatorluğunun kurulduğu, Türkçe'nin ilim ve kültür dili haline geldiği 15.yy ortalarıdır. Ancak dönemler arası zaman sınırını aşan kaymalar her zaman olabilir (Özkan 1995 : 53).

Bu dönemi Batı Türkçesi'nin kuruluş dönemi olarak kabul etmek mümkündür. Batı Türkçesi'ni Eski Türkçe'ye bağlayan bir çok bağ, bu dönemde kuvvetli şekilde hissedilmektedir. "Eski Anadolu Türkçesi'nde Eski Türkçe ve Anadolu Türkçesine ait kelime ve ekler yanyanadır." (Mansuroğlu 1988 : 274) Bu devreden sonraki Türkçe'de gördüğümüz birçok yeni şekil, bu devrede henüz Eski Türkçe'deki eski şekillerini korumaktadır. Yani, Eski Anadolu Türkçesi hem Eski Türkçenin izlerini taşır, hem de köklerde ve eklerde bazı ses ve şekil ayrılıklarına Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinden farklılaşır. Batı Türkçesi içinde başlıca değişiklikler bu devre ile bundan sonraki iki devre arasında meydana gelmiştir (Ergin 1985 : 17).

Eski Anadolu Türkçesi yabancı unsurlar bakımından Batı Türkçesi'nin en temiz devridir. Bu devirde Türkçeye Arapça ve Farsça unsurlar girmeğe başlamıştır. Fakat bunlar yoğun değildir (Aksan 1996 : 120). Yabancı unsurlar bakımından bu devirde manzum ve mensur metinler arasında da oldukça fark vardır. Gittikçe artan yabancı kelime ve terkipler daha çok nazım dilinde görülür. 15.yy'ın ikinci yarısı Osmanlı Türkçesi'nin temelini atan, onun başlangıcını oluşturan dönem olmuş, Eski Anadolu Türkçesi devrini Osmanlıca'nın başlarında tamamlamıştır.

İlk Eski Anadolu Türkçesi metinleri 13.yy'a aittir. Bu döneme ait olan eserler şunlardır : Çarhname, Ahmet Fakih, M. Mansuroğlu tarafından (İst. 1956) çalışılmış; M. Mansuroğlu tarafından işlenmiş Celaladdin Rumi'nin Türkçe yahut Türkçe-Farsça on manzumesi; Mecdut Mansuroğlu tarafından işlenmiş Sultan Veled'in İbtidaname ve Rebabname mesnevilerinde ve Divan'ındaki Türkçe ve Türkçe-Farsça beyitleri; Mecdut Mansuroğlu tarafından işlenmiş Şeyyad Hamza'nın dört Türkçe

manzumesi, Dehri Dilçin tarafından tıpkı basımı ile birlikte yayımlanmış olan Şeyyad Hamza'nın Yusuf u Züleyha mesnevisi (İst. 1946); Dehhani'nin Mecdut Mansuroğlu tarafından çeviri yazısı yayımlanmış on manzumesi, Dehhani ve manzumeleri (İst. 1947).

Leyla Karahan tarafından çalışılmış olan Kıssa-i Yusuf, Cem Dilçin tarafından çalışılmış olan Süheyl ü Nevbahar, Muharrem Ergin tarafından çalışılmış Kitab-ı Dede Korkut, Kadı Burhaneddin Divanı, Destan-ı Ahmet Harami, Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n-Necat/ Mevlid'i, Besim Atalay tarafından çalışılmış, 15.yy'a ait olan Bergamalı Kadri'nin Müyessiretü'l-Ulûm'u bu döneme ait eserlerdir. Bunun yanında Mustafa Özkan'ın çalıştığı Gülistan Tercümesi, Ahmet Topaloğlu'nun çalıştığı Satır Arası Kur'an Tercümesi, Mustafa Canpolat'ın çalıştığı Mecmuatü'n-Nezair, Azmi Bilgin'in çalıştığı Nazmü'l-Hilafiyat Tercümesi, Kemal Yavuz'un çalıştığı Şeyhoğlu'nun Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ'sı, Muhammed Yelten'in çalıştığı Şirvanlı Mahmud'un Kemâliyye'si, Zuhâl Kültüral ve Latif Beyreli'nin çalıştığı Şerîfi'nin Şehnâme Çevirisi, yine üzerine Muhammed Yelten, Mehdi Ergüzel ve Arslan Tekin'in çalıştığı Şirvanlı Mahmut'un Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi, Mustafa Argunşah'ın çalıştığı Tuhfe-i Murâdî'si, Musa Duman'ın çalıştığı Birgili Muhammed Efendi'nin Vasiyyet-name'si de bu dönem eserleri arasında yer alır.

2. DİL ve DİL BİLİMİ

2.1. DİL

Tabii bir varlık olan ve kendi kanunları çerçevesinde gelişen dil (Ergin 1985 : 1, Arat 1987 : 322), insanlığın yeryüzünde var olduğu günden itibaren onun iletişim ihtiyacını karşılayan bir araç olmuş; kişinin, toplumun diğer bireyleriyle ilişkilerini düzenleyerek toplumsal bir fonksiyon üstlenmiştir. Bu fonksiyonuyla bireyi toplumsallaştırmış (Vardar 1982 : 12), toplumsallaştırmanın son noktası olarak milletin de varlığının devamını sağlayan temel unsur olmuştur. “Bir dile sahip olmak bir geleneğin parçası olmak, bir tarihi paylaşmak ve dolayısıyla bizi insan yapan hikayeler, düşünceler, çözümler ve diğer şeylerle dolu ortak bir hafızaya geçiş yolunu paylaşmak anlamına gelir” (Duranti 1997 : 334).

Dilin, toplumsal yönüne işaret eden bu özellikleri dışında, fonem (‘anlam ayırıcı en küçük birim’), morfem (‘dilde anlamlı en küçük birim’) ve bunların üzerindeki anlam yükleriyle bir dizge olma özelliği de vardır.

Dille ilgili bugüne kadar yapılan tartışmalardan en önemlisi dilin düşünceyle olan ilgisi yönüdür. Eski Yunan’da bu konuda dilin mi düşünceden, düşüncenin mi dilden doğduğu gibi çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Varılan sonuç bu ikisinin ancak bir diğeriyle anlam kazandığı yönünde olmuştur. Yani dil, insanın benliğini biçimlendiren bir temeldir ve kendisine belli bir biçim verecek anlatım kalıbının bulunmadığı yerde düşünce gelişmez (Vardar 1982 : 10). Bir başka deyişle dil, yalnız düşünceyi aktarmakla kalmaz, aynı zamanda onu biçimlendirir (Aksan 1999 : 15).

Dilin kültürle ilişkisi de onun toplumsal özelliğini yansıtır ve bu özellik üzerinde de pek çok görüş ortaya konmuştur. Dil sistemi, kültürün içine giren bütün diğer sistemlerle ilgilidir. Bu düşünce “dilini bizde, bizim dilde olduğumuz kadar olduğu” (Duranti 1997 : 336) şeklindeki görüşle de ifade edilebilir. Dil, insanların geçmiş, şimdi ve gelecekleri arasında bağlantı kurarak onların geçmiş, şimdi ve gelecekleri

olur. Yani, dil dünyadan bağımsız bir varlık değildir. Dil, bizzat bu dünyanın kendisidir. Bu yüzden dil ve kültür birlikte incelenmelidir.

“Eğer dil, Wittgenstein’in dediği gibi “hayatın bir şekli ise” , o zaman bir dile sahip olmak sadece özel şekillerle olayları tanımlama yoluna sahip olmak anlamına gelmez, aynı zamanda böyle olaylarla ilişkiye geçme, onları etkileme veya onlardan etkilenme gücüne sahip olma anlamına gelir.” (Duranti 1997 : 337)

Dilin bu özelliklerini dikkate alan araştırmacılar bugüne kadar pek çok tanımını yapmışlardır. Bu tanımların bazısında ses, bazısında anlam, bazılarında da toplumsal özelliği ön plana çıkmaktadır.

Türk dilinin temel gramer kitaplarına baktığımızda dil için, Muharrem Ergin’in (1985 : 1) “insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir müessese” tanımını vererek hem ses hem de sosyo-kültürel yönüne değindiğini, Tahsin Banguoğlu (1995 : 9) ve Tahir Nejat Gencan (1971 : 1)’ın “insanların meramını anlatmak için kullandıkları sesli işaretler sistemi”, “duygu, düşünce ve dileklerimizizi anlatmaya yarayan ses imlerinin hepsi” ifadeleriyle kavramı neredeyse birbirinin aynı cümlelerle tanımladıklarını görüyoruz. Doğan Aksan (1999 : 13) bu tanımları, “sözlü ve yazılı olarak iletişimde kullandığımız, doğduğumuzda hazır bularak edinmeye başladığımız, doğrudan doğruya insana özgü, çok güçlü, büyümlü bir düzen; düşünme ve düşünülünü aktarma dizgesi” tanımıyla genişletmiştir.

Dilin ses ve toplumsal özellikleri dışında anlam yönüne Andre Martinet (1985 : 13) değinmiştir. Dilin seslerden örümlü bir dizge oluşu yanında, taşıdığı anlama da dikkat çeken Martinet; dilin, anlamlı birimlere ayrıştırılmasını sağlayan bir bildirişim aracı olduğunu söylemektedir. Dil bu görevi yerine getirebilmek için kullanıldığı toplumun iletişim amaçlarına uygun olarak değişir ve bunun sonucu olarak da karmaşıklaşır. Bu yüzden de dilciler saf bir dil olmadığı görüşündedirler (Lyons 1981 : 329).

Dilin toplumsal ve gramatikal yönüne de değinen Ferdinand de Saussure (1985 : 17) dili bir göstergeler dizgesi olarak düşünmüş ve somut nitelikli olduğunu belirtmiştir.

Kültür ve düşünce üzerindeki etkisini ayrıntılarıyla inceleyen Cooper ve Spolsky (1991 : 10) ise, gerek dilin tanımına gerekse düşünceyle ilişkisine farklı bir bakış açısı getirirler ve bu ilişkiyi şöyle bir zıtlıkla ifade ederler : “Dili ne kadar geniş tanımlarsanız düşünceyi o kadar az tanımlamış olursunuz”.

G. Leech (1981 : 40-57) dilin beş fonksiyonu olduğunu söyler :

- a) bilgi taşıma (information)
- b) konuşmacı veya yazıcının duygu ve davranışlarını açıklama (expressive)
- c) başkalarının davranış veya tutumunu yönlendirme veya etkileme (directive)
- d) artistik bir etki yaratma (aesthetic). (Bu dilin şiirsel kullanımını da içerir ve çağrışım anlamıyla olduğu kadar temel anlamla da ilgilidir.)
- e) sosyal bağları devam ettirme (phatic). (İletişim ağının açık ve sosyal ilişkilerin iyi olmasını sağlar.)

Toplumun en temel yapı taşlarından birisi dilse diğeri de kültürdür. Dil, kültür ve düşünce birbirinin aynasıdır. Düşünceyi dille, dili kültürle birlikte ele almak gerekir. Çünkü dil farklılıkları kültürel farklılıkları, onlar da sırasıyla düşünce farklılıklarını yansıtır. Dil şekillerindeki çeşitlilikten, bu şekilleri belirleyen kültürdeki değişiklikler görülebilir ve bundan şekillerin yansıttığı düşüncedeki değişiklikler (Frawley 1992 : 46). Toplumda bireyler arası anlaşmayı, iletişimi, dolayısıyla bir bakıma varlığı sağlayan dil, tüm bu fonksiyonlarını eksiksiz olarak yerine getirebilmek için toplumda ortaya çıkan her yeniliğe göre yenilenir, yani canlı bir varlık olarak toplumla olan sıkı bağlarını koruyarak değişir ve gelişir.

Dilin bir ses dizgesi olması yanında bu toplumsal özelliğini göz önünde bulunduran araştırmacılar onu incelerken dil içi ve dil dışı unsurlar olmak üzere iki grup tespit etmişlerdir. Bu ayrımın temelini atan da F. de Saussure olmuştur. Saussure dil dışı unsurlarla, dil biliminin etnoloji ile ilgili olan yönlerini kastetmiştir.

Yani bir dilin tarihiyle bir ırkın veya uygarlığın tarihi arasındaki ilişkileri, dille siyasal tarih arasındaki ilgiyi, dilin çeşitli sosyal kurumlarla (dini kurumlar, okul vb.) ilişkilerini, dillerin yayılışı ve lehçelere bölünüşüyle ilgili konuları kastetmektedir. Saussure'e göre dilin iç unsurları ise herhangi bir biçimde dizgeyi değiştiren her şeydir (Saussure 1985 : 24-26). Dilin bu iç unsurları üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda tarihsel gramer ortaya çıkmıştır (Hazai 2000 : 207).

Kısacası dil, gerek ses gerek anlam yönüyle önce bireye ve bundan hareketle topluma hizmet eder. Onun en temel varlık sebebi olur. "Bireyin ve toplumun kültür varlığı olarak belirir" (Aksan, Atabay, Kutluk, Özel 1983 : 15).

2.2. DİL BİLİMİ (Alm. Sprachwissenschaft, Linguistik, Fr. linguistique, İng. Linguistics)

Dil bilimi dili inceleyen bilim, yani dilin bilimidir. Bir başka deyişle, herhangi bir dili, bir dil grubunu veya bütün dillerde görülen özellikleri inceleyen, bir dilin sesten anlama kadar ve kök sözlerden söz dizimine kadar herhangi bir düzlemindeki değişikliklerini izleyen, konuları birçok bilim dalıyla ilişkili bir bilimdir (Aksan 1990 I : 24, Bynon 1995 : 1-2) .

Dil nasıl fizik, düşünce ve ruh yapısıyla ilişkili ise dil bilimi de bütün bunları kendisine konu edinen bilim dallarıyla sıkı bir ilişki içindedir. Bu bilim dalları arasında sosyoloji, psikoloji, etnoloji, antropoloji, tarih, coğrafya vs. gibi pek çok bilim dalı bulunmaktadır. Bütün bunları dikkate alan bilim adamları dil biliminde bunlardan bazılarının dille ilişkisini göz önünde bulundurarak çeşitli araştırma yöntemleri ve sahaları geliştirmişlerdir.

Dille ilgili yapılan en eski çalışmalar dil bilgisi çerçevesinde olmuştur. Yani, dildeki kelimeler teker teker incelenmiş, bunlar görevleri belirtilerek ek ve köklere ayrılmış ve bir gruplandırma yapılmaya çalışılmıştır. Daha sonra gelişen dil bilimi çalışmalarında ise dil bir bütün olarak düşünülmüş, iletişimi sağlayan her unsur, bu

bütünün bir parçası olarak dil incelemelerinde yerini almıştır. İletişim dediğimiz zaman, elbette ilk planda anlam düşünülmüştür. Bu yüzden dil bilimi çalışmalarında anlamlı birimler, kavramlar, bunların oluşturdukları dizgelerle, duygu değerleri gibi konular incelenmiştir. Son yüzyıllarda ise dil biliminde çeşitli araştırma yöntemleri geliştirilmiş ve dil bu yöntemler ışığında ele alınmıştır.

Özellikle Saussure, yarattığı eş zamanlı inceleme yöntemiyle dil bilimi incelemelerine yeni ilkeler getirmiş, yöntemleri belirlemiştir. Saussure'un dil bilimi kuramında kelime, bir kağıdın iki yüzü gibi birbirinden ayrılmayan, sürekli olarak birbirini çağrıştıran kavram ve ses dizgesi şeklinde iki unsurdan oluşur. Bu kurama göre kelime dediğimiz şey, bir adla bir nesneyi, kavramla ses dizgesini birleştirir (Aksan, Atabay, Kutlu, Özel 1983 : 16-17). Saussure'den önce dil biliminde hakim olan art zamanlı (diacronic veya evolutif) inceleme yöntemi, bundan sonra da varlığını devam ettirmiş, ancak eş zamanlı yöntemle ağırlık verilmiştir. Dil bilimindeki bu iki inceleme yöntemi Berke Vardar'ın (1982 : 16) dil bilimi tanımının da özünü oluşturmuştur. Vardar'a göre dil bilimi "genel olarak dil olayını ele alan, özel olarak da dilin çeşitli gerçekleştirmeleri sayılan doğal dillerin hem belli bir evredeki işleyiş düzenlerini hem de çeşitli evreler arasındaki değişimlerini inceleyen bir insan bilimidir."

Eş zamanlı dil bilimi, yöntemi dili kullanıldığı zaman dilimi içinde inceler. Art zamanlı inceleme yöntemi ise dili ileriye doğru (ön görümlü/ prospective) ve geriye doğru (art görümlü/ retrospective) tarihi bir bakış açısıyla ele alır. Yani, dilin tarihini, zamanın akışı içinde izleyerek tüm ayrıntılarıyla saptamaya çalışır. Bu yöntemde çalışmalar tarihi belgelerin incelenmesi, yani karşılaştırma esasına dayanır (Saussure 1985 : 233-234). Aslında bu iki yöntem birbirinden ayrılmaz, yani birinin yardımı olmadan ötekini kullanmak imkansızdır (Üçok 1947 : 148).

Günümüzde dil biliminin bir dalı olan etimoloji/köken bilgisi çalışmaları, daha eski Yunan'dan beri felsefecilerin ve bilim adamlarının ilgisini çeken bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmalarda, kelimenin eski kaynaklarda geçen şekline, bunların tarih boyunca geçirdikleri değişimlere,

ilişkide bulunan dillerdeki şekillerine bakılır ve aynı gelişmeleri gösteren benzer yapıdaki kelimelerle karşılaştırmalar yapılır, açıklanmaya çalışılır. Bunun için de büyük oranda tarihsel sözlüklerden faydalanılır (Aksan 1996 : 16-17). Bu alanda çalışanların, dilin tarihini, tarihi boyunca geçirdiği ses ve şekil değişikliklerini, araştırılan dilin akraba dillerle ilişkisini, kavram bilimi konularını ayrıntılarıyla bilmesi gerekir.

Eski Yunan'dan başlayarak bu tarihsel çalışmaların oluşmasıyla birlikte, 19.yy'da etimoloji çalışmaları bir bilim dalı haline gelmiştir. Karşılaştırmalı dil bilimi, bu gelişimi yakından etkilemiş, anlambirimlerin ses yönleri yoğun incelemelere konu olmuştur. Artık, günümüzde etimoloji çalışmaları, sadece kaynak araştırmasına yönelmiş bir çalışma olmaktan ziyade, anlamlı birimlerin hem şekil hem de anlam açısından tarihini ele alan bir dal olmuştur (Vardar 1998 : 145).

Günümüz dil biliminde en önemli görüşlerden biri kelimelerin anlamlarının olmadığı kullanımlarının olduğu, kelimenin anlamlarının, kullanımlarının toplamı olduğu şeklindeki görüştür. Bu görüşü temel alan metin dil bilimi/text linguistics, dağılımsal inceleme/discourse analysis yöntemine göre söylem/konuşma dışında anlam yoktur ve bu söz zincirinde bir kelimenin anlamı diğer kelimelerle kurduğu ilişkiye göre belirlenir (Guiraud 1984 : 100). Bu yöntemde dil sadece şekil olarak ele alınmaz, iletişime katılanların tutum ve davranışları da dikkate alınarak incelenir (Aksan 1999 : 148).

Bu tip araştırmalarda anlam bilimi/semantics, gösterge bilimi/kavram bilimi/semiotics, üretici-dönüşümsel dil bilgisi/transformational - generative grammer, kullanım bilimi /edimbilim (pragmatics) yardımcı alanlardır.

Bu araştırma alanlarından gösterge bilimi (semiotics), cümle-üstü/tümce ötesi (transphrastique, transentential) alanı inceler. Yani cümle yerine söylem/konuşmayı ele alır ve anlamın bu bütün içinde nasıl taşındığı sorunuyla ilgilenir (Bayrav 1975 : 142). Bunun içine işaretle iletişim, nezaket kuralları, gelenekler, moda vb. gibi pek çok toplumsal konu girer (Bayrav 1975 : 145).

Kullanım bilimi/pragmatics de söz-eylem/ söz edimi/speech-act kuramıyla yakından ilgili bir çalışma alanıdır. Buna göre bir konuşmacının ifade ettiği şeyin anlaşılabilmesi için, onu hangi amaçla, hangi ruh hali içinde söylediğinin, konuşma sırasındaki durumunun, dinleyiciyle arasındaki ilişkinin bilinmesi gerekir (Aksan 1999 : 155-156).

Üretici-dönüşümsel dil bilgisi/transformational-generative grammer ise, temelleri N. Chomsky tarafından atılmış, dili derin yapı-yüzey yapı ilişkisi içinde ele alan, bir dildeki sayılı kuralla sonsuz sayıda cümle üretilebileceği esasına dayanan bir dil bilimi akımıdır.

Anlamı esas alan bu çalışma alanları son yüzyıllarda gelişen metin dil bilimi çalışmalarına yardımcı alanlar oldukları gibi, anlam temeline dayanan metin dil bilimi ve söylem çözümü/dağılımsal inceleme ile birlikte anlam biliminin de bir parçasıdır. Ve hepsi birlikte tabii ki dil biliminde bir inceleme metodu olarak yerlerini alırlar.

2.2.1. DİL BİLİMİNİN TARİHİ

Dil biliminin bir bilim dalı haline gelişi yeni olmakla birlikte, ana malzemesi olan dille ilgili çalışmaların tarihi oldukça eskidir. Dil üzerine yapılmış çalışmalara dair bilgilerimiz ise ne yazık ki dilin yazıya geçirilişi ile sınırlıdır. Daha öncesine ışık tutmak imkansızdır. Ancak insanlığın tarihi kadar eski olan dilin, var olduğu ilk günden beri insanlığın merakını celbettiği ve üzerinde düşünüldüğü bilinen bir gerçektir.

Bilimsel olarak ortaya konmuştur ki dille ilgili en eski çalışmalar eski Yunan ve eski Hint'te din, felsefe, dil bilgisi, etnoloji gibi alanlarla ilgili olarak yapılmıştır (Vardar 1982 : 17).

Dille ilgili çalışmaların gerçekleştirilmesinde rol oynayan en önemli etkenlerden biri dindir, ancak her toplumun ana dilinin öğretilmesi ve incelenmesi isteği de önemli bir itici güç olmuştur (Aksan 1999 : 17). Dualara ve dinle ilgili metinlere verilen önem sebebiyle bunların yazım ve okuma kurallarının konmasına çalışılırken dil bilgisi kavramları ortaya çıkmış, bunlar üzerinde durmak gerekmiştir. Hint dil bilginlerinden Panini (İ.Ö.5.yy) Astadhayayi (Sekiz Kitap) adlı dil bilgisi kitabında, Sanskritçe ile ilgili 4000 kadar kuralı ve söz varlığına ait yazıları bir araya getirmiştir. Yine İ.Ö.4.yy'da yaşamış olan Yaska, Nirukta adlı kitabında köken bilgisi konusu üzerinde durmuş, kelimelerle nesnelere arasında ses açısından ilişki bulunup bulunmadığını incelemiştir.

Eski Yunan'da ise, Platon (İ.Ö.5.yy) Kratylos adlı eserinde dil ve gerçek, dilin kaynağı, doğuşu konusuna değinmiştir. Ayrıca dilin düşünceyle ilişkisi konusu da en çok tartışılan konulardan olmuştur. Eski Yunan'da dil bilgisi kavramlarının ve kurallarının konması Aristo ile (İ.Ö.4.yy) gerçekleşmiştir. Yunanlılar'ın kurduğu İskenderiye Okulu (İ.Ö.3.-2.yy) Yunan metinleri üzerine eğilmiş, ayrıca dil bilgisi alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Buradan yetişen Dionysios Thrax (İ.Ö. 2.-1.yy) batıdaki geleneksel dil bilgisi kitaplarının ilk örneği sayılan Grek dil bilgisini hazırlamıştır (Aksan 1990 I : 16-18).

Romalılar, eski Yunanlılardan örnek alarak dil çalışmalarını felsefe ve söz sanatları çerçevesinde yürütmüşler, daha önce belirlenmiş sınıflandırma ölçütlerini Latince'ye uygulamaya çalışmışlardır. Varro, Donatus ve Priscianus bunu en başarılı şekilde gerçekleştiren bilim adamlarıdır (Vardar 1982 : 18).

Doğu dünyasında Hint dil bilginlerinden başka Araplar da özellikle dil bilgisi, ses bilgisi, sözlük bilgisi ve metin açıklamaları konusunda önemli çalışmalar yapmışlardır. 8.yy'da Basra okulunun en önemli bilgini Sibeveyhi Arapça'nın en kapsamlı ve sağlam dil bilgisini hazırlamıştır.

11.yy'da Divanü Lugati't-Türk adlı eseri hazırlayan Karahanlı Türkleri'nden Kaşgarlı Mahmut da önemli bir Türkolog ve sözlük bilimcidir.

Ortaçağ'da bu metin ve etimoloji çalışmaları dışında, ana hatları Grek gramerine dayanan Latin dilinin grameri üzerinde durulmuş, dil incelemelerine (analyse grammaticale) önem verilmiştir. Artık 13.yy'dan sonra gramer değil, dil felsefesi ön plana çıkmaya başlamıştır. Aristoteles'in batıda daha önce bilinmeyen eserlerinin o sıralarda Araplar tarafından tanıtılması skolastik felsefeye yeni bir hız vermiştir. Skolastik filozoflar bilimleri ve grameri tümden gelimli (deductive) yöntemle, temel ilkelerden elde ettikleri önermelerde toplamağa çalışmışlardır. Araştırdıkları ana konu "anlam taşıma/anlamlama/anlamlandırma" (signification) sorunudur (Bayrav 1975 : 20-21).

İlkçağda dile felsefe açısından bakılmıştır. İlk ve ortaçağda iki sorun bilginler arasında önemli tartışmalara sebep olmuştur. İlk sorun, ortaçağda da var olan dilin ne olduğu, nasıl doğduğu sorunudur. Sözlerle dilin ilişkisi araştırılır. Bir başka deyişle, kelimelerle ad oldukları nesne ve kavramlar arasında ses, köken bilgisi veya birleşme bakımından ilişki var mı, yoksa adlar rast gele bir anlaşmayla mı seçilmiş, bu saptanmaya çalışılmıştır. Birincinin devamı olan ikinci sorun ise grameri doğrudan ilgilendiren, dilde gerçekten kuralların olup olmadığı sorunudur (Bayrav 1975 : 82).

Dilin insan hayatındaki önemini fark eden Yunan bilim adamlarının, onu farklı açılardan ele alıp incelemeleri sonucunda, dil incelemeleri bir bilim dalı haline gelmiş, hatta daha o dönemden başlayarak yukarıda açıkladığımız gibi, gramer, dil bilimi, köken bilgisi vs. gibi dallara ayrılmıştır.

Yeni çağa doğru batı dünyasında İtalyan şairi Dante'nin, dille ilgili çeşitli konuları ele alan, dünyadaki yaratıklar arasından yalnız, insanın konuşma yeteneğine sahip olduğuna değinen, dilin ne olduğu sorusunu çağının skolastik düşüncesi çerçevesinde cevaplandırmaya çalışan dilcilikle ilgili bir eseri vardır.

17.yy'da Port Royal Okulu'nun hazırladığı Dil bilgisi kitabı, dil olaylarını ve dil kavramlarını açıklayan, bütün dillerde ortak olan mantık temellerini saptamaya

çalışan bir eserdir. “Bu çevredeki dilciler, dili mantıkla bağdaştırmaya, başka diller için de geçerli birtakım ilkelere varmaya çabalamışlardır” (Aksan 1990 : 19).

Dilin düşünce yönü, düşünceyle, insan ruhu ve zihniyle ilgisi konusu 17.yy’dan başlayarak yeniden önem kazanmış; bu yüzyılda F. Bacon, 18.yy’da Leibniz, Herder ve daha sonraları Wilhelm von Humboldt bu konuları incelemişlerdir (Aksan 1990 : 20).

18.yy’a kadar dil, geleneksel dil bilgisi çerçevesinde incelenmiş, bu yüzyılın sonlarına doğru karşılaştırmalı filolojinin doğuşu ve Sanskritçe’nin bulunuşuyla yeni bir dönem başlamıştır. 1780’lerde F.A. Wolf karşılaştırmalı filolojiyi kurmuş, böylece dili edebi eserlerdeki görünümüyle ele alan filoloji çalışmaları, bu dönemde karşılaştırmalı araştırmalara yönelmiştir.

Bu tarihten itibaren dil biliminde lengüistik ve filoloji olmak üzere iki kol oluşmuştur. Aslında, kelime anlamı itibariyle bunlar birbirinin tercümesinden başka bir şey değildir. Lengüistik, Latince ‘dil’ anlamındaki lingua kelimesinden türemiş, filoloji ise ‘seven’ anlamındaki filo ve ‘dil’ anlamındaki log’un türevi olan logos’tan türemiştir. Dolayısıyla filolog ‘dili seven’, filoloji ise ‘dil sevgisi’ anlamına gelir. Eflatun filolog’u, insana bilgi kazandıracak ve düşüncelerini olgunlaştıracak nitelikte her çeşit konuşma ve tartışmayı merakla izleyen, öğrenmeğe hevesli kişi anlamında kullanmıştır. Aristoteles ve İsokrates’te ise kelimenin kapsamı daralır, aydınlara verilen bir unvan olmaktan çıkar, yalnız edebiyat ve dil alanında uzman ve söz söylemeğe yetkili kimseler için kullanılır. Filoloji gibi gramerin doğuşu da temelde eski metinleri açıklama çabasına dayanır. Metinler üzerinde yapılan çalışmalar toplanıp sınıflandırılmış ve böylece terminolojisi dil biliminde bugün de kullanılan Yunan Grameri ortaya çıkmıştır (Bayrav 1975 : 1).

Bugün lengüistik, dillerin veya bir dil içindeki şekillerin karşılaştırmasına dayanan bir bilim dalı iken; filoloji, kelime ve konuşma şekillerinin bir dilde veya türlü dillerde karşılaştırılması ile varılan sonuçtan ve bütün tabii ve tarihi bilimlerden ve bizzat lengüistikten de faydalanmak suretiyle kurulan bilim dalının adıdır.

Başlangıçta, ünlü eserlerin açıklamasını yapan ve böylece edebiyat derslerinin kapsamına da girmiş olan gramer, dili yani Latince'yi doğru okuyup yazmayı ve konuşmayı öğreten bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştır (Bayrav 1975 : 19).

Filolojinin amacı, metni açıklamak, anlaşılmasını engelleyen her türlü zorluğu ortadan kaldırmak olduğu için, filoloji çalışmalarında birçok bilim dalından faydalanılmıştır. Bunlar arasında, kelimenin ve cümlenin yapısı ve anlamıyla ilgilenen dil bilimi de vardır. Ayrıca sosyoloji, felsefe, din tarihi, tarih, hukuk vb. bilim dallarından da faydalanılmıştır (Bayrav 1975 : 1-3).

Bütün bunlara dayanarak N. Üçok (Üçok 1947 : 151), lengüistiğin filolojinin bir kısmı değil, ona yardım eden bir bilim dalı olduğunu ve lengüistiğin amacının da yine filoloji olduğunu söylemektedir. “Çünkü ancak filolojik tetkik vasıtasıyla bir milletin kültürü meydana çıkarılabilir.”

“Lengüistik ile filolojinin yolları birbirinden açık bir şekilde ayrılır. Her iki bilim kolunda da kendisi için bir norm vaziyetinde olan dil karşısında ferдин hareket tarzı bahis mevzuudur. Fakat dil bilimi dil alanında şahsiyet sayılan bir ferдин nasıl bir muhit içinde yetişip, ne türlü kelimeler yarattığını ve yarattıklarından hangilerinin mensup olduğu dil birliğinin diline mal olduğunu inceler. Filoloji ise bu yaratıcının tesiri ile dilin ne şekil aldığını ve bu arada da kendisinin de dilin kendine has özelliklerinden nasıl etkilendiğini araştırır.” (Üçok 1947 : 152)

Böylece karşılaştırmalı dil bilimi dönemi başlamış olur (Vardar 1982 : 19). Filolojinin ve dil biliminin en olumlu dönemi 19.yy'da başlar. Aslında farklı şekillerde gelişen bu iki dalı, aynı yöntemle çalıştıkları ve konularını ikisi de tarihi bakış açısıyla ele aldıkları için bu dönemde birbirinden ayırmak zordur. Ancak 19.yy'a kadar dilcilerin büyük bir kısmı kuralları mantığa dayanarak açıklamış, mantıksal gramer anlayışını benimsemiş, dilin kökeni konusuna eğilmişken, 19.yy'ın başında, dil biliminde betimleyici/tasvirî yöntemi esas alan yeni bir dönem başlamıştır.

Bunda rol oynayan en önemli olay, Hindistan'da bulunan William Jones adlı bir İngiliz yargıcın, 1786'da Kalküta bilim akademisinde okuduğu bildiriye

Sanskritçe ile Yunanca ve Latince arasında benzerlik bulunduğunu göstermesi ve bu üç dilin ortak başka bir dilden geldiğini savunmasıdır. Daha önceki yüzyıllarda da buna benzer açıklamalar yapılmış ancak bu kadar dikkat çekmemiştir. Dillerin akraba olup olmadıklarını arama, aralarında bir yakınlık varsa akrabalık derecesini belirtme dil biliminde tarihi bakış açısını, yani tarihsel grameri doğurmuştur (Bayrav 1975 : 38-39).

Karşılaştırmalı dil biliminin 19.yy'da F. Bopp tarafından dil biliminin bir dalı olarak ortaya konmasından sonra, 18.yy'ın sonlarında Hint-Avrupa dil ailesi Jones, Rask, Bopp, Grimm, Schleicher gibi araştırmacıların çalışmalarıyla kesinleşmiş, Altay dilleri grubunun varlığı bu yüzyılda belli olmuş, Ural dilleri arasındaki yakınlıklar incelenmiştir (Aksan 1990 I : 20-21).

Karşılaştırmalı çalışmalar araştırmacıları tarihi incelemelere de sevk etmiştir. İlk önce Almanya'da, ortaçağ edebiyatı, siyasal sebeplerle ciddi şekilde incelenmiştir. Özünü, folklorunda, Ortaçağ edebiyatında arayan Alman milleti, Ortaçağ eserlerinin yer aldığı elyazmalarını heyecanla arayıp incelemeğe başlamıştır. Ancak Ortaçağ eserlerini bulmakla sorun çözümlenmemiş, bunları okuyup anlamak gerekmiştir. Böylece ortaçağ eserleri yeni dil bilimi yöntemlerinin uygulanmasına en elverişli alan haline gelmiştir. Bu yüzden filoloji ve dil bilimi araştırmaları birlikte yürütülmüştür (Bayrav 1975 : 39-40).

Sonuç olarak, karşılaştırmalı yöntem kısa zamanda tarihsel yöntemle birleşmiş; tarihsel bakış açısı, karşılaştırmaya dayalı incelemeler ve tek tek ele alınan dillerin incelenmesinde de başlıca bilimsel yaklaşım olarak kabul edilmiştir. J. Grimm'de ilk örneklerine rastlanan karşılaştırmacı-tarihsel anlayış F. Diez'in çalışmalarına da hakimdir. Ama tarihsel yöntemin gerçek gelişme ve yayılma dönemi yüzyılın ikinci yarısıdır. Bu dönemde, özellikle de 1870'lerden sonra dil bilimi sadece tarihsel bir bilim olarak görülmeye başlanmıştır. Bu yöntemi kullanan araştırmacılar arasında K. Brugmann, A. Leskien, H. Osthoff, H. Paul K. Verner gibi dil bilimciler vardır (Vardar 1982 : 20-21).

Gerek 19.yy'da hangi dillerin birbiriyle akraba olduğunu ve bu akrabalığın derecelerini saptamağa çalışan karşılaştırmalı gramer, gerekse belli bir dili ele alarak onun zaman içinde gelişmesini izleyen tarihsel dil bilimi konuya hep tarih açısından bakar. Tarihsel dil bilimi konuyu küçük parçalara böler. Zamanda birbiri ardına gelen iki olgudan ilkinin ikincisinin sebebi olarak gösterir.

Dil biçimlerinin zamanla değişmesi kısmen mekanik sebeplere dayanırsa da bir kısmının psikolojik sebeplerle açıklanacağı görüşü önem kazanmış ve bu yolda araştırmalara girişilmiştir. Kısacası, tarihsel gramer dildeki oluşumları kimi kez tarihin (fikir, sosyoloji ve siyaset açısından) kimi kez psikolojinin ışığında aydınlatmağa çalışmıştır. Böylece eskiden edebiyatın bir kolu halinde görülen dil bilimi bağımsız bir bilim niteliğini kazanamayıp tarih ve psikolojiye gereç sağlayan yardımcı bir bilim durumunda kalmıştır (Bayrav 1975 : 86).

Tarihsel dilcilerin ilk kuşağı geniş sentezlere atılmaktan çekinmeyen romantik bilginlerdir. Araştırma alanlarını genişletmekte, çeşitli konuları ele almakta bir sakınca duymamışlardır. Onları izleyenler, tam tersine, pozitivist akıma girerler. Ayrıntıları iyice sınırlayıp bunları kesin yöntemlerle incelemek isterler ve belli bir konuda uzman olmayı tercih ederler. Bu pozitivist kuşağa Yeni Gramerciler adı verilir. Bu kuşağın temsilcileri dünyada konuşulan dilleri hiç olmazsa bir çoğunu bilimle incelemedikçe ve iyice tanımadıkça genel dil bilimi kitabı yazmağa kalkışmanın serüvene atılma olduğunu savunmuşlardır (Bayrav 1975 : 87-88).

Dili art zamanlı bakış açısıyla ele alan tarihsel gramere en etkili tepki Ferdinand de Saussure'den gelmiştir. İsviçreli bilim adamı verdiği derslerle dil bilimi anlayışında yepyeni bir çığır açmış ve dile getirdiği eş zamanlı bakış açısıyla sonraki dil bilimi uzmanlarını etkilemiştir.

Dili bir sistem olarak inceleyen Saussure, bu sistemi açıklarken, önemli olanın sistemin öğelerini bulmak, bu öğelerin aralarındaki ilişkileri belirtmek, çeşitli bilimlerin nasıl kurulduğunu ve hangi kurallara göre hareket ettiklerini göstermek olduğunu söyler. Böylece Saussure dil biliminde Yapısal Dilbilim adı verilen ekolün

kurucusu olur (Bayrav 1975 : 88-91). Yapısal dil bilimi çerçevesinde Avrupa'da Prag Okulu, Kopenhag Okulu gibi çevrelerde akımlar oluşturmuş pek çok bilim adamı görüyoruz.

20.yy, dil biliminde önemli gelişmelerin görüldüğü bir dönemdir. Saussure'ün İsviçre ve Cenevre üniversitelerinde verdiği derslerin ölümünden sonra derlenmesiyle oluşan Genel Dilbilim Dersleri adlı kitapla bu akım hızla yayılmıştır. Saussure, incelediği konuyu bağıntılarının belirlediği bir dizge olarak ele almış, iç yapıya yönelmiştir. Amaç altta yatan dizgeyi bulup ortaya çıkarmaktır. Saussure, toplumsal nitelikli dille, kişisel nitelikli söz ayrımından hareketle dizge görünümünde olan dili inceleme konusu olarak belirlemiş, böylece 19.yy'ın hakim art zamanlı dil bilimi anlayışını sarsarak, dil çalışmalarını eş zamanlı bir düzleme kaydırmıştır (Vardar 1982 : 22). Daha sonra lingüistik antropoloji adıyla ayrı bir dil bilimi dalı haline gelen bu inceleme alanı, sadece dilin kullanımıyla ilgilenmez, aynı zamanda dili sembolik değerler grubu olarak inceler; sosyal yapıyı, gerçek veya olması mümkün şahsi ifadeleri araştırır. Dolayısıyla dil antropologları sosyal yapıyı oluşturan her kurumu ve ilişkileri, bu sosyal yapının içindeki bireyin kişisel ve toplumsal durumunu inceleyerek dilin kültür ve toplum hayatındaki yerine açıklık getirmeye çalışırlar (Duranti 1997 : 3).

Amerika'da dil biliminin başlangıcı sayılan dönemde Boas, Sapir ve Bloomfield gibi dilciler yetişmiş, böylece yapısal dil bilimi akımı daha da yaygınlaşmıştır.

Özellikle L. Bloomfield betimlemeli/tasvirî dil biliminin yerleşmesini sağlamıştır. Bu dilci, davranışçı ruh biliminden hareketle dili, her türlü davranışa yön verdiğini varsaydığı uyarı/yanıt ilişkisi çerçevesinde ele almış; anlamı, konuşmacının dili kullandığı durumla özdeşleştirdiği için göz önünde tutmamış, anlıkçılığı (mentalizm : dil birimlerini ve bunların birleşim kurallarını anlama dayanarak tanımlayan dil bilimcilerin sezgisel yanı ağır basan tutumuna verilen ad (Vardar 1998 : 25)) öznelcilik (her bilginin özneye, yani bilen us'a göre olduğunu, nesnelere ilişkin bilgilerimizin nesnelere bize yaptıkları etkilerden öteye

geçmediğini ileri süren öğretisi (Püsküllüoğlu 1994)) sayarak karşılanıkçı (anti-mentalizm : davranışçılıktan kaynaklanan ve her türlü özneliliği bir yana iterek gözlemlenebilir dilsel davranışları betimlemeye ve açıklamaya yönelen dil bilimcilerin anlayışı (Vardar 1998 : 135)) bir betimleme yöntemi benimsemiştir (Vardar 1982 : 25-26). Bloomfield'ın savunduğu görüşlerden dağılımsal dil bilimi/dağılımcılık/ söylem çözümlemesi/discourse analysis doğmuş ve uzun yıllar Amerikan dil bilimine hakim olmuştur. N. Chomsky de oluşturduğu Üretimsel-Dönüşümlü dil bilgisi kuramı ile dağılımcılığa bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. 1957'de yayımlanan Syntactic Structure adlı kitabıyla söz dizimine ağırlık vermiş, bundan yararlanarak bir dildeki doğru cümle kuruluşlarını belirlemeyi amaçlamıştır.

Kişinin belli bir bağlamda söz üretmesi, cümleyi belli bir durumda oluşturması giderek artan bir şekilde araştırmacıların ilgisini çekmiştir. E. Benveniste, R.Jakopson gibi dilcilerin yanı sıra mantıkçı ve felsefeciler de dilin bu yönüyle ilgilenmişlerdir.

“Bireyin sözü, bir edimle özdeşleşmesi ve dinleyicide bir etki yaratması açısından ele alınırken, karma nitelikli birtakım incelemelerde söz ya da konuşma eylemi içindeki birey, çeşitli toplumsal durumlardaki konuşucu-dinleyicilerin edimlerinden kaynaklanan süreçler büyük bir yer tutmaktadır (Vardar 1982 : 27-28).”

2.2.2. DİL BİLİMİNİN DALLARI

Bu konu sadece genel bir bilgi verici mahiyette olması ve anlam biliminin dil biliminin içindeki yerini özet olarak göstermesi bakımından başlıklar halinde geçilecektir. Bilindiği gibi asıl konumuz anlam bilimidir. Dolayısıyla dil biliminin dalları isimleriyle verildikten sonra anlam bilimi dalı ayrıntılarıyla açıklanacaktır.

Dil biliminin dalları şunlardır : ses bilimi (fonetik), dizim bilimi (sentaks), anlam bilimi (semantik), söz bilimi (leksikoloji), sözlük bilimi (leksikografi), ad bilimi (onomastik), lehçe bilimi (diyalektoloji). Ayrıca işaret bilimi (semiotik) ve anlatım bilimi (stilistik) olmak üzere iki ayrı dal da son zamanlarda dil biliminin dalı olarak gösterilmektedir. Bu arada köken bilgisi (etimoloji)nin de dil biliminin bir dalı haline geldiğini belirtmek gerekir. Bu dallara ek olarak Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri adlı eserinde, yapı bilgisi (morfoloji), deyimler (locution), eyitmeler (diction) dallarını da eklemiştir. Bunlar dışında bazı araştırmacılar metin bilgisi/filolojiyi de dil biliminin dalları arasında incelemektedir. Ancak yukarıda ortaya koyduğumuz gibi filoloji dil biliminin bir dalı değildir. Tam tersine dil bilimi filolojiye yardımcı bir dal olarak ortaya çıkmıştır.

3. ANLAM BİLİMİ (Alm. Semantik, Fr. Sémantique, İng. Semantics)

Anlam bilimi, dili anlam yönünden ele alan, göstergenin gösterilen bölümünü veya içeriği eş zamanlı ve art zamanlı açılardan inceleyen bilim dalıdır (Vardar 1998 : 20). Yani dilin anlam boyutunu ele alır. Bu boyut içerisinde bir kelimenin anlamları, bunu nasıl, niçin, ne zaman kazandığı, diğer kelimelerle ilişkisi konuları yanında, kelimenin ne olduğu, işlevinin ne olduğu, bu işlevi nasıl yerine getirdiği gibi konular da girmektedir (Guiraud 1984 : 6).

Dili bir iletişim aracı olarak kullanmada üç önemli unsur vardır : 1. Dil ifadeleri 2. İfadelerin karşıladığı şeyler (nesnelere, özellikler, ilişkiler, olaylar vs.) 3.

Konteks (Swart 1988 : 8-9). İşte anlam bilimi üzerine yapılan çalışmalar, bu unsurlardan birinci ve ikinci arasındaki ilişkiyi ele alır. Özellikle de kelime ve cümle gruplarındaki pek çok ifadenin birleşmesinden doğan anlamları inceler. Burada anlam yapıdan ve yapı da anlamdan bağımsız olarak ele alınamaz. Çünkü anlam, daima bir şeyin anlamıdır ve bu şey de sentaktik bir ifade şeklinde ortaya çıkar.

Semantik terimi, Grekçe semantikos'tan veya samainen'den gelmiştir. Bu kelimelerin ikisinin de kökü sema'dır. İlk anlamı 'im/işaret'tir. Sonraları 'anlam' olarak benimsenmiştir.

1939 yılı başlarından beri dilciler anlam incelemesi karşılığı olarak semasiologie terimini kullanıyorlardı. Sonra Fransız bilgini Michel Bréal, anlam bilgisi karşılığı olarak semantique terimini koymuş, bununla anlam değişmelerine öncülük eden yasaları belirtmek istemiştir. Zamanla anlam incelemesi alanını genişletmiş, kelimelerin anlam değerlerini inceleme bilgisi haline gelmiştir (Gencan 1971 : 405).

20.yy başlarında Ferdinand de Saussure'le birlikte eş zamanlı dil incelemeleri yaygınlık kazanınca, bu anlam bilimi incelemelerine de yansımış, eş zamanlı ve art zamanlı anlam bilimi şeklinde iki araştırma alanı ortaya çıkmıştır. Gelişme ve değişmelerden uzak olarak kelime, kavram, anlam, kapsam konularıyla eş anlamlılık, eş seslilik ve çok anlamlılık meselelerinin ele alındığı anlam bilimi dalı eş zamanlı anlam bilimi adını; anlam değişmelerinin ve söz sanatı sayılabilecek olan deyim aktarması, ad aktarması gibi konuların ele alındığı anlam bilimi dalı ise art zamanlı anlam bilimi adını almıştır (Topaloğlu 1989 : 25).

G. Leech (1981 : 80), anlam biliminde iki teori olduğunu söyler : özel bir dilin bütün temel yapılarını tahmin etmeyi amaçlayan özel teori ve insan dilinin genelde semantik özelliklerini özelleştirmeye çalışan genel teori.

Günümüzde bazı dilciler önce en küçük anlamlı birimler düzleminde içeriğin belirlenmesi gerektiğini savunurken (sözlük anlam bilimi), bir çok dilci anlamın

cümle düzleminde ele alınması gerektiği görüşündedir (cümle anlam bilimi). Aslında bu iki bakış açısı birbirini tamamlamaktadır (Vardar 1998 : 21).

Anlam bilimi pek çok bilim dalıyla ilişkilidir. Bunlar arasında felsefe, mantık, ruh bilimi, toplum bilimi, antropoloji, psikoloji, sosyoloji vs. gibi pek çok bilim dalı vardır (Vardar 1998 : 20, Leech 1981 : 62, Palmer 1981 : 12).

3.1. ANLAM BİLİMİNİN TARİHİ

En eski dil çalışmaları eski Hint ve eski Yunan'da gerçekleşmiştir. O dönemde yapılan çalışmaların bazıları anlam bilimi konularıyla ilgilidir. Bugün anlam bilimi sahasına giren bazı araştırma konuları daha o zaman incelenmiştir. Bu çalışmaların gerçekleştirilmesinde en büyük itici güç din olmuştur. Eski Hint'te dilcilerin, kelimelerin nesnelere kendisini mi yoksa türünü mü gösterdiği, tek tek harflerin anlamları olup olmadığı gibi konularla uğraştığını görüyoruz (Aksan 1990 III : 142, 1999 : 16).

Aynı yüzyılda eski Yunan'da yapılan çalışmalar da dilin doğuştan mı, doğal mı (physei), yoksa insanlar tarafından konma mı, yapma mı olduğu (thesei) konularıyla ilişkili olmuştur. Bunun yanında etimolojiye ait çalışmalar da yapılmış, dilin niteliği üzerinde durulmuştur. Eski Yunan'da Herakleitos, Demokritos, Protagoras, Aristoteles gibi düşünürler dil felsefesi, dil bilimi, dil bilgisi gibi konu ve kavramlara da eğilmişlerdir (Aksan 1999 : 16).

Kendine özgü yöntemlerle yürütülen filoloji, dil bilimi ve felsefe çalışmaları sırasında, 19.yy'a gelinceye kadar anlam sorunlarına zaman zaman değinildiğini görüyoruz. 17.yy'da John Locke, Francis Bacon, 18.yy'da Leibniz, Herder ve daha sonraları Wilhelm von Humboldt dilin düşünceyle ilgisi konusuna eğilmişlerdir (Aksan 1990 III : 143).

Anlam biliminin temelleri 19.yy'da Alman dilcisi K. Reisiġ tarafından atılmıştır. Latin Dilbilimi Üzerine Dersler'i hazırlarken Yunanca Semasia ('anlam')dan türettiği Semasiologie başlığı altında anlama dair çeşitli konulara değinmiştir (Aksan 1990 III : 143, 1999 : 17-18). Reisiġ'in attığı temeller Fransız dilci M. Bréal tarafından sağlamlaştırılmıştır. Semantik adıyla dil biliminde yeni bir çalışma alanı yaratan Bréal, "Essai de Sémantique" adlı kitabında anlam bilimini, dilin düşünceyle ilişkisi, kelimelerin anlamları, söz diziminin oluşumu gibi konulara ayırmış ve anlam değişmelerine geniş yer vermiştir (Aksan 1990 III : 143-144).

Eski Yunan'dan Bréal'e kadar, hatta ondan uzun süre sonra bile anlamla ilgili konular art zamanlı yöntemle ele alınmış ve daha çok anlam değişmeleri üzerinde durulmuştur (Aksan 1999 : 18).

20.yy'da İsviereli bilim adamı F. de Saussure'le birlikte dil biliminde dizge anlayışı ortaya çıkmış ve eş zamanlılık-art zamanlılık ayırımı dil çalışmalarının esasını oluşturmuştur. Anlam biliminin bir bilim dalı haline gelmesiyle birlikte bu gelişme kendisini anlam biliminde de hissettirmiştir.

"Dilin bütün öğelerinin birbiriyle sıkı ilişkili ve birbiriyle bütünlenir biçimde görev gördükleri" ilkesi benimsendikten sonra anlam alanındaki çalışmalarda kelimedenden hareketle diğer birimler de ele alınmış ve dil bir bütün olarak düşünölmüştür. (Aksan 1990 III : 144). Anlam bilimi çalışmalarına, Avrupa'dan J. Trier, S. Ullmann, A.J. Greimas, J. Lyons gibi dilcilerin katkısı olmuştur.

Saussure'ün Avrupa'da başlattığı yapısalcılık akımı Amerika'da da yankı bulmuş, L. Bloomfield, N. Chomsky gibi önemli dilciler ortaya çıkmıştır. Özellikle Chomsky'yle birlikte 20.yy'ın ikinci yarısından itibaren Üretimsel-Dönüşümlü Dil Bilgisi akımı gelişmiştir (Aksan 1990 III : 144-145, 1999 : 17-18).

D. Aksan (1999 : 19), Anlambilim adlı eserinde, Tamba-Mecz (1991 : 10)'in anlam biliminin tarihini üç döneme ayırdığını söylemektedir ki, bu ayırım anlam biliminin gelişimini çok iyi özetlemektedir :

“1. Gelişmeci Dönem : 1882-1931. Kelimelerin tarihi, dildeki anlamların gelişmesi, anlam bilimine özgü yasaların konması gibi konularla uğraşılan, Bréal, Trier... gibi bilginlerin dönemi. 2. Karma Dönem : (1931-1963). Kelimelerin tarihi ve söz varlığının kuruluşu gibi konuların ele alındığı, Ullmann, Guiraud... gibi araştırmacıların dönemi. 3. Dilsel Modeller Dönemi : (1963’ten bu yana). Chomsky, Katz-Fodor... gibi bilginlerin temsil ettiği ve kelime anlam biliminden cümle anlam bilimine geçişin ağırlık kazandığı dönem.”

Bugün anlam bilimi çalışmaları daha çok dil bilimi açısından ele alınmakta, dil bilimsel anlam bilimi adı altında yürütülmektedir. Ayrıca, Carnap ve Montague gibi düşünürleri takip ederek anlamı mantık açısından ele alan, dilin mantıksal kuruluşu üzerinde duran mantıksal anlam bilimi dalı da vardır. Dil-insan ilişkilerini ele alan genel anlam bilimi alanında çalışanlar da bulunmaktadır.

Bunların yanında son yıllarda kullanım bilgisi/edimibilim (pragmatics), metin dil bilimi/text linguistics, dağılımsal inceleme/discourse analysis, söz-eylem kuramı/speech-act, gösterge bilimi/semasiology, anlatım bilimi/deyişbilim/biçembilim/stylistics gibi alanlar da ortaya çıkmıştır (Aksan 1999 : 19).

Günümüzde anlam bilimi üzerine yapılan çalışmalar başlıca iki alt alana ayrılmaktadır : 1. Kelime anlam bilimi 2. Cümle anlam bilimi. Bunun yanında eş zamanlı veya art zamanlı yöntemin kullanılmasına göre durgun anlam bilimi ve gelişmeli anlam bilimi şeklinde iki alt alan daha belirlenmiştir (Aksan 1999 : 20).

Anlam biliminde bu alt alanlar dışında uygulanan yöntemler açısından da 1. Yapısal 2. Yorumlayıcı 3. Üretimsel 4. Mantıksal anlam bilimi gibi türler bulunmaktadır (Aksan 1999 : 20).

3.2. ANLAM ve ANLAM ALANI (Alm. Bedeutung, Sinn, Fr. sens, signification, İng. Meaning, sense, signification) ve (Alm. Bedeutungsfeld, semantisches Feld, Fr. champ sémantique, İng. Semantic field)

Anlam biliminin en temel konusu olan *anlamın*, anlamı ve kapsamı sorunuyla ilgili olarak pek çok görüş ve tartışma vardır. Hatta bu farklı görüşler çerçevesinde farklı akımlar dahi oluşmuştur. Dil bilimi içinde anlamı, bir dil biriminin ifade ettiği veya zihinde oluşturduğu düşünce, kavram, hatta içerik olarak tanımlayabiliriz.

Ancak, bugüne kadar anlamın çeşitli tanımları yapılmıştır. Vecihe Hatiboğlu (1982 : 13) anlamı “sözcüklerin veya davranışların zihinde uyandırdığı izlenim” şeklinde vermiş, Türkçe Sözlük’te de buna yakın bir tarif yapılarak “bir kelimedem, bir sözden, bir davranış veya olgudan anlaşılan şey; bunların hatırlattığı düşünce veya nesne, mana, fehva” denmiştir. Berke Vardar (1998 : 20), Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü’nde “dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce; içerik” tanımını verirken, Leonard Bloomfield (1933 : 139), Language adlı kitabında anlam için “konuşmacının dile getirdiği durumu ve dinleyicinin algıladığı cevabı ifade eden dil şeklidir” demektedir. Doğan Aksan (1990 III : 180) anlam için “eğer tek anlamlı bir sözlüksel biçim birim, bir sözcük üzerinde duruluyorsa anlam, bunun dile aktardığı kavram, gösterilendir” açıklamasını yapmış, Zeynep Korkmaz (1992 : 8), Gramer Terimleri Sözlüğü’nde “kelimenin söz içindeki diğer unsurlara bağlantılı olarak zihinde yarattığı kavramlardan her biri” tanımını vererek kelimenin kavram alanıyla ilgili yapılan tartışmalar hakkında da bir ipucu vermiştir.

Bütün bu tanımlar birbirlerine çok yakın olmakla birlikte, aralarındaki küçük farklılıklar akla bazı sorular getirmektedir. Kelimenin anlamı, onun sözlükteki karşılığı mıdır, yoksa kullanım sahasına geçtikten sonra ifade ettiği şeylerin bütünü müdür (Guiraud 1984 : 19-20)? Ve dillerin anlam yapıları, aynı zaman ve coğrafyada bir dili konuşanlar arasında bile yaş farklarına, mesleklere, daha doğrusu her kişiye göre farklılık taşıyorsa (Karaağaç 1999 : 593), bir kelimenin ister sözlük anlamı

olsun, ister kullanılıştaki anlamı olsun herkese göre değişen farklı çağrışım alanlarına, yani farklı anlam içeriklerine sahip değil midir? Dolayısıyla, bir dildeki bütün şekillere uygun düşecek bir anlam tarifi yapılmış olsa bile, bu konuda başka bir zorluk ortaya çıkmaktadır : Kişinin içinde bulunduğu durum (Bloomfield 1933 : 141). Bir başka deyişle, bir dildeki her bir şekle bilimsel açıdan doğru bir tanım verebilmek için konuşmacının dünyasındaki bilimsel açıdan doğru, bütün bilgilere sahip olmamız gereklidir ki, her bir kişiyi, bir dil şeklini söylemek için harekete geçiren durum farklıdır. Filozofların da dediği gibi “doğada iki durum hiçbir zaman birbirinin aynı değildir” (Bloomfield 1933 : 139-140).

Görüldüğü gibi anlam şudur demek ve her bir kelimenin anlamını bütün kavram alanıyla birlikte vermek sanıldığı kadar kolay bir iş değildir. Bu durumu fark eden araştırmacılar, kelimeye doğru bir anlam verebilmek için söylenme sebebinin, söylendiği yer ve zamanın, söylendiği ortamın koşullarının, bir başka deyişle toplumun etnolojik ve sosyolojik yapısının, nasıl bir dil bilgisi örgüsü içinde kullanıldığının, konuşmacının iç dünyasının en ince ayrıntısına kadar bilinmesi gerektiği (L. Bloomfield (1933 : 407) der ki “kişinin bir dil şeklini kullanımı, onu daha önce nasıl bir durum veya bağlamda duyduğuna bağlıdır”), hatta isimlerde cins ve fiillerde görünüş gibi dil birimleri için bu bilgilerin bile yeterli olmayacağı kanaatine varmışlardır (Bloomfield 1933 : 280, Gencan 1971 : 428). J. Pustejovsky (1993 : 217) bir kelimenin anlamını, nedensellik/sebeup/durum veya durum değişikliği gibi temel düşüncelerle ilgili ifadelerin değişmesine bağlar. Bir kelimenin anlamını tanımlayabilmek için, dilde başka ifadelerle taşınan anlam ilişkilerinin tanımlanması gerektiği kanaatindedir. Bunlar arasında eş sesliler/homonimler , alt anlamlar/hyponimler, yan birim/superordinate’ler (‘bir dil biriminin tanımında hiyerarşi bakımından diğerinden daha üstün olan, yan birim’ (Crystal 1992 : 374)) ve zıt anlamlılar vardır.

Dil biliminde anlamlı en küçük birim, biçim birim (morpheme) olarak adlandırılmakta, bunlar bağımsız (free) ve bağımlı (bound) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bağımsız biçim birimler belli bir kavramı yansıtan ve bir sözlükte madde başı olarak yer alan ses bileşimleri iken, dilde tek başlarına değil, ancak başka

bir anlamlı birime bağılı olarak görev yapan ve bağımsızlarda olduğu gibi belli bir anlamı aktarmayan biçim birimler de bağımlı biçim birimlerdir (Aksan 1999 : 27-28). Bağımsız biçim birim olarak nitelenen ve kelime veya gösterge diye adlandırılan birimler, bağımlı biçim birimlerden farklı olarak konuşma ya da yazı yoluyla belli bir kavramı aktarabilen anlamlı öğelerdir. Ancak bunlar bağımsız biçim birimler olarak adlandırılmalarına rağmen, tek başına kullanılmazlar, var oldukları dilin dil bilgisi kuralları çerçevesinde diğer kelimelerle ve bağımlı biçim birimlerle cümleler oluşturarak kullanım alanına geçerler. Tabii bu durumda kelime, temel anlamının dışında da kullanılabilir (Aksan 1999 : 28, Ahanov 1993 : 105)

Çağdaş dil bilimi şu görüşü benimser : “Kelimelerin anlamları yoktur, yalnızca kullanımları vardır”, “bir kelimenin anlamları, bunların kullanımlarının toplamından başka bir şey değildir”. Bu görüşe göre konuşma dışında anlam yoktur ve bir kelimenin konuşmadaki anlamı söz zincirinde öbür kelimelerle kurduğu ilişkilerle tanımlanır. Yani bir dil unsuru, ancak belli bir bağlam ve durum içinde gerçekten anlam taşıyabilir (Martinet 1985 : 27, Vardar 1998 : 20).

“Anlamın bu sözdizimsel tanımı dağılımsal incelemenin temelidir : Bu incelemede, özdeş bir bağlam içinde yer alan birimlerin bağlamca belirlenen ortak özellikleri bulunduğu ilkesinden kalkılır ve sözcüklerle bunların anlamları, aynı bütünde yer alan öbür terimlerle kurdukları bağıntılara dayanılarak sınıflandırılır ve tanımlanır (Guiraud 1984 : 98-103).”

F. de Saussure, getirdiği yapısalcılık akımıyla, nesnelere iki şekilde anlam kazandığı görüşündedir : (1) diğer (benzer) unsurlarla zaman veya mekan bakımından ilgili olma yoluyla (2) diğer (benzer) unsurlarla zıt olarak anlaşılması yoluyla. Saussure bunlardan ilkinin sintagmatik bağlar, ikincisini de paradigmatic bağlar olarak adlandırır (Duranti 1977 : 164). Bu görüş dil biliminde contrastive/farka dayalı ve non-contrastive/benzerliğe dayalı iki dağılım türünü de ortaya çıkarmıştır. Yani dil birimleri aynı dil ortamında ortaya çıkmadıklarında benzerliğe dayalı (veya bütünleyici dağılım içinde) olarak, aynı ortamda birbirinin yerine kullanılan birimler olarak ortaya çıktıklarında farka dayalı olarak adlandırılırlar (Nasr 1980 : 99).

Kısacası günümüz dil biliminde ağırlıklı eğilim, kelimelerin anlamını tespit ederken, onları yaşam alanlarının dışına çıkarmama, içinde buldukları karmaşık bütünün özelliklerini dikkate alma yönündedir. “The meaning of an expression is a function of the meaning of its parts.” (Frawley 1992 : 21).

Bununla birlikte kelimeler, tek tek kullanıldığında, ister tek anlamlı olsun, ister çok anlamlı olsun, anlam alanlarının zihnimizde canlandığı da bir gerçektir. Zaten Ullmann’ın da (1972 : 49) dediği gibi eğer kelimeler kullanıldıkları bağlam dışında var olmasalardı bir sözlük yazılamazdı. Bu durumda kelimelerin sözlük anlamı diye adlandırılabilir olan bir anlam türünden bahsetmek mümkündür. Sonuçta kelimeler, kullanıldıkları bağlamlar içinde farklı farklı anlamlar kazansalar da temel bir anlama (Ullmann 1972 : 49) ve bir dili konuşanlar arasında ortak olan, başka bir deyişle sosyal olan mecaz anlamlara sahiptirler (Karaağaç 1993 : 86). Nitekim insanlar bir dili öğrenirken kelimeleri, kavramları ile birlikte öğrenmektedirler. Yani insan zihninde kelime ve kavram birbirini çağrıştıran ayrılmaz iki unsurdur. Bu durumda bir kelimeye anlam verebilmek için mutlaka onun bir bağlam içinde duyulması veya okunması gerekmez. Ancak kelimenin sözlük anlamı onun gramer anlamlarıyla vardır ve kelimeyi bütün kavram alanıyla, eksiksiz olarak tanımlayabilmek için elbette bağlam ve buna eşlik eden, yukarıda değindiğimiz, diğer psiko-sosyal ve de sosyo-kültürel özelliklerin bilinmesi önemlidir (Ullmann 1972 : 49, Ahanov 1993 : 91).

Yaptığımız çalışmada kelimelerdeki anlam gelişmeleri tespit edilirken bütün bu gerçekler göz önünde bulundurulmaya çalışılmış ve kelimeler sözlük/dizin anlamlarıyla beraber metin içindeki anlamları da dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Dil biliminde eski Yunan’dan beri yapılan tartışmalardan biri de kelime ile karşıladığı nesne arasında doğrudan bir ilişki olup olmadığı meselesidir. Kelimenin ses yapısı ile karşıladığı nesne arasında doğrudan bir ilişki yoktur. “Dil şekilleriyle anlamları arasındaki ilgi tamamen keyfidir.” (Bloomfield 1933 : 145). Ahanov (1993 : 88) bu ilgiyi, ikisi arasında kalıplaşan tarihi ilişki olarak kabul etmektedir.

P. Guiraud'ya (1984 : 21) göre kelime/gösterge, gösterenle gösterilen arasında, konuşanların anlaşmasından doğan bir ilgi bulunmadığı ölçüde nedensizdir.

Bir ilgi varsa eğer, gösterge nedenlidir. Bunu şöyle açıklar Guiraud (1984 : 22) :

“Dil olgularının gözlemi, tartışılmayacak iki yargıda bulunmamızı sağlar : 1. Kullandığımız sözcüklerin büyük bölümü gerçekten de nedenlidir; duruma göre değişik oranlarda bilinçli olan bu nedenlilik, anılan sözcüklerin kullanım ve evrimini belirler; 2. Her yeni sözcük zorunlu olarak nedenlidir; her sözcük başlangıçta nedenlidir ve duruma göre kısa ya da uzun bir süre böyle kalır; sonra nedenlilik anlaşılmaz olur, sözcük nedensizleşir.”

Anlam bilimiyle ilgili kavramlardan biri de anlam alanıdır. Bu kavram “sözlüksel alana bağlanan göstergelerin salt içerik düzlemi, anlambirimcikler evreni” (Vardar 1983 : 204), “aynı gerçeklik kesiminde yer alan olguları belirten, anlam açısından ortak bir paydaya indirgenebilir sözlüksel birimlerin içerik düzlemindeki bağıntılarından kurulu düzen” (Vardar 1998 : 24), “zihinde aynı veya birbirine yakın kavramlar oluşturan kelimelerin meydana getirdikleri ortak alan” (Korkmaz 1992 : 8) gibi birbirine yakın anlamları olan farklı ifadelerde tanımlanmaktadır. Anlam alanı, aynı kavram alanına giren kelimelerin seslere dökülmüş ifadelerinin oluşturduğu bütün olarak da tanımlanabilir. Bu yüzden de bugün kavram alanı ve anlam alanı terimleri çok sık şekilde birbirinin yerine kullanılmaktadır.

Anlam alanı, söz konusu kavramın alanına giren kelimeler hakkındaki bilgilenmenin artmasıyla büyür; bilgilenmenin zayıflamasıyla kavram alanına giren kelimelerin kullanım yüzdeleri düşer ve anlam alanı komşu alanları da içine alır (Karaağaç 1996 : 38).

“Pek çok anlam konuşmacının dünyayı algılayışında yatar. Özellikle metafora dayanan semantik ilişkiler basit bir şekilde tek bir özelliğin veya özellikler grubunun değişimi olarak tanımlamaz. Bunlar bir alanın diğerini ihlali olarak tanımlanmalıdır (Sweetser 1990 : 25).”

Her kelime bir temel anlama sahip olmakla birlikte, farklı bağlamlar içinde kullanılmasının bir sonucu olarak, araştırmacılarca farklı şekillerde sınıflandırılan anlam türlerine sahiptir.

Dilciler ve filozoflar dillerdeki anlamın açıklamasını üç şekilde yaparlar : a) kelime anlamının doğasının tanımlanmasıyla b) cümle anlamının doğasının tanımlanmasıyla c) iletişimin gelişimini açıklayarak. Dolayısıyla anlamı açıklayabilmek için en azından üç tane muhtemel başlangıç noktası vardır : Kelimelerin anlamı, cümlelerin yorumu ve iletişim sırasında konuşmacının taşımaya niyetlendiği şey (Kempson 1977 : 11-12).

Geleneksel gramer kitaplarımıza baktığımızda Tahsin Banguoğlu'nun (1995 : 320) anlamı asıl anlam, yan anlam ve bir kelimenin ilişki ve benzerlik yoluyla başka bir kavramı karşılamak üzere mecaz/eğreti olarak kullanımıyla ortaya çıkan mecaz anlam şeklinde üçe ayırdığını görüyoruz.

Tahir Nejat Gencan (1971 : 410-413) anlamı temel ve kullanım anlamı olmak üzere temelde ikiye ayırmıştır. Araştırmacının kullanım anlamıyla kastettiği, adı üzerinde kelimenin kullanım alanına geçtiği cümlede, metinde, çeşitli duygu değerleri ve çağrışımların da etkisiyle, kazandığı anlamdır. Araştırmacı, kelimelerin kullanıldıkları yerlere göre aldıkları anlamları ise konuluş anlamı, kullanım anlamı, terim anlamı ve mecaz anlam olarak dörde ayırmıştır. Kelimenin konuluş anlamı, temel veya ilk anlamıdır; kullanım anlamı, kelimelerin sözlüklerde yer alan anlamları; terim anlamı, bir kelimenin sözlük anlamından az çok kayarak bir bilim, bir sanat kavramına veya bir araca ad olmasıyla ortaya çıkan anlamdır; mecaz anlam, kelimenin sözlük anlamından tamamen kayarak başka bir kelimenin yerine kullanılmasıyla ortaya çıkan anlamdır.

Doğan Aksan (1978 : 50) ise, Erdmann'ın (Die Bedeutung des Wortes 1925, Leipzig) anlamı, kavramsal kapsam, yan anlam ve duygu değeri şeklinde üçe ayırdığını belirttikten sonra, geleneksel dil biliminde anlamın temel anlam, yan anlam ve aktarmalı anlam şeklinde üç grupta incelendiğini, ancak bu anlam türleri yanında göndergesel anlam, duygusal anlam, çağrışımsal anlam, betimleyici anlam (descriptive), toplumsal anlam (social) ve anlatımsal anlam (expressive) gibi türlerin de bulunduğunu belirtmiştir (Aksan 1990 III : 175-177).

Anlam bilimi/semantik üzerine, dünyada en önemli çalışmaları yapanlardan biri J. Lyons'dur. Lyons (1981 : 139) anlamı, kelime anlamı ve cümle anlamı olmak üzere iki grupta inceler. Yakın zamana kadar dilciler, cümle anlamından ziyade sözlük anlamı üzerinde yoğunlaşmışlardır. Fakat bu ikisi birbirinden ayrı düşünülemez. Çünkü, bir cümlenin anlamı, onu oluşturan kelimelerin/lekzemlerin anlamına bağlıdır ve bazı kelimelerin/lekzemlerin anlamı da ortaya çıktığı cümlenin anlamına bağlıdır. Bu da gramatikal anlamı ortaya çıkarır (Ullmann 1972 : 55). Sözlük anlamı/leksikal anlamın en bilinen tipi referential veya denotational (temel/göndergesel) anlamdır. Gramatikal anlamlar ise genellikle kelimeler ve kelimelerin gösterdiği şeyler arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Aynı kelimenin farklı düzenler içinde kullanılabilmesi farklı gramatikal anlamlar ortaya çıkarır (Nasr 1980 : 98). Yani bir cümlenin anlamı, hem leksikal hem de gramatikal anlamın birlikte düşünülmesiyle ortaya çıkar. Bu ikisi arasındaki fark ise kelime hazinesi (veya sözlük) ile gramer arasındaki fark olarak kabul edilebilir (Lyons 1981 : 158).

Anlamın tartışılan diğer bir türü olan ifade anlamına/utterance meaning dikkat çeken Lyons (1981 : 140), bunun, içinde kullanıldığı cümleden anlaşılabilirliğini, anlamı tamamlayan diğer faktörlerin ise pragmatik konusunu olarak kabul edilen bağlam/kontekste saklı olduğunu söyler. Diller sistematik oldukları için, dil birimlerinin anlamını veya fonksiyonunu, içinde kullanıldığı kompozisyonun veya dağılımdan, yani konteksten çıkarmak mümkündür.

Bunlar dışında Lyons, betimleyici/tasvirî, sosyal ve anlatımsal anlam olmak üzere üç tür belirler. Bunlardan anlatımsal ve sosyal anlam arasındaki fark çok kesin değildir ve pek çok bilim adamı her ikisini aynı terim altında inceler (duygusal/emotive , expressive/ anlatımsal vs.). Eğer anlatımsal anlamı, konuşmacının özelliklerini kapsama bakımından ve sosyal anlamı da sosyal ilişkileri kurma ve devam ettirmeye hizmet etme bakımından tanımlarsak bu ikisinin birbiriyle ilişkili olduğu açıklık kazanır (Lyons 1977 I : 51, 1981 : 142-143).

Leonard Bloomfield (1933 : 150-157), anlamı temel ve yan anlam olmak üzere ikiye ayırmış, ancak anlam bahsi içine dar anlam, geniş anlam, arkaizm, yabancı unsurlar, yarı yabancı veya yabancıdan öğrenilmiş unsurlar, argo, tabu, vurgu (ünlemler ve ses yansımaları) gibi kavramları da dahil etmiştir.

“Bazen bir şekli bütün anlam derecelerini kapsayan bir durumda kullanırız, bir tanım veya çok genel bir cümlede. Böyle durumlarda şekil genel/geniş anlamda (general meaning) ortaya çıkar. Bazen herhangi bir ifadede şekil çok daha özel, pratik bir özellik gösterebilir. Böyle durumlarda şekil dar/özel anlamda (occasional meaning) ortaya çıkar. Bütün marjinal anlamlar özeldir, çünkü marjinal anlamlar, tam olarak temel anlamın imkansız olduğu özel bazı durumlarda kullanılmalarıyla temel anlamdan ayrılırlar (Bloomfield 1933 : 431).”

Geoffrey Leech (1981 : 9-22) anlamı yediye ayırmıştır : Kavram anlamı (conceptual), yan anlam (connotative), sosyal/toplumsal (social) ve duygu (affective) anlamı, yansıyan ve eş dizimli anlam (reflected and collocative meaning), çağrışım anlamı (associative meaning), konu anlamı (thematic meaning), kastedilen ve yorumlanan anlam (intended and interpreted meaning). Araştırmacının kavram anlamı olarak adlandırdığı anlam türü temel anlama işaret etmektedir. Sosyal anlam ise bir dilin kullanımındaki sosyal durumlarla ilgili şeyleri taşıyan anlamdır. Duygu anlamı, sık sık temel ve yan anlamın içeriğinde bulunan anlamdır. Yansıyan anlam, kapsamlı bir temel anlamı olan bir kelimenin anlamlarından biri diğer anlama bir cevap/tepki oluşturduğunda ortaya çıkan anlamdır.

“Yansıyan anlamın, duygu anlamının saf gücüne doğru itildiği durumlarda, dikkat çekici bir şekilde tabu olan kelimeler ortaya çıkar. Cinsiyet psikolojisiyle ilgili anlamların popülerliği yüzünden intercourse (ilişki), ejaculation (dışarı atma) ve erection gibi kelimeleri cinsel anlamlarını ima etmeden “saf” anlamlarıyla kullanmak giderek zorlaşmaktadır (Leech 1981 : 20).”

G. Leech'e göre, eş dizimli anlam, kendilerine has çevrelerinde ortaya çıkma eğiliminde olan anlamlara sahip kelimelerin oluşturduğu birliği ifade eder. Çağrışım anlamı, yansıyan anlam ve eş dizimli anlam, duygu anlamı ve sosyal anlamı da kapsayan bir anlam türüdür. Konu anlamı, konuşmacı veya yazarın mesajlarını düzene koyan, amaç ve önem bakımından düzenlediği yolla iletilen anlamdır.

Kastedilen anlam, konuşmacının mesajlarını oluştururken aklındaki anlamdır, yorumlanan anlam ise dinleyici mesajları alırken aklında taşıdığı anlamdır.

Ahanov (1993 : 99), Sovyet dil biliminde yaygın olarak kullanıldığını söylediği V.V. Vinogradov'un anlam tasnifini şöyle verir : Nesnel anlam, deyim/mecaz anlamı ve cümledeki anlam. Kelime, nesnel anlamında nesne ve durumlarla doğrudan uyuşup, bir çok sözle bağdaşma özelliğine sahipken, deyimlik anlamında, sadece belli sözlerle bağdaşarak, sınırlı söz gruplarının yapısında kullanılır. Cümlelik şartlı anlamda, kelimenin tek başına değil, cümle içinde kullanımını söz konusudur. Kelime, kullanıldığı cümleye göre temel anlamının dışında, farklı bir anlama sahip olabilir. Deyimlik bağlı anlamıyla veya cümlelik şartlı anlamıyla kullanılan sözlerin büyük çoğunluğunun nesnel anlamı vardır (Ahanov 1993 : 101-104).

F.R. Palmer (1981 : 21), kelimelerin gerçek ve mecaz anlamlarının dışında, çağrışım alanlarının da olduğuna dikkati çeker ve çağrışım alanlarının idrak, bilgi ve tecrübelerin farklı olmasından dolayı ortaya çıktığını belirtir. Hatta bunun sadece kelimeler değil, cümleler için de geçerli olduğunu, bir cümlenin anlamının doğrudan doğruya dünyadaki nesne ve olaylara bağlanamayacağını söyler. Aynı görüşte olan Günay Karaağaç (1994 : 146), bu farklılığı şöyle açıklar :

“Dillerin anlam yapıları, aynı zaman ve aynı coğrafyanın kurucuları arasında bile, yaş farklarına, mesleklere, daha doğrusu her kişiye göre farklılık taşır, farklı çağrışım alanlarına sahiptir (Karaağaç 1999 : 593).”

Görüldüğü gibi araştırmacıların tamamı anlamı, esas olarak asıl/temel ve yan anlam olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bunun yanında kelimenin kullanım alanına geçtikten sonra anlamına etki eden her unsur (toplum, duygu, çağrışım, konu, kasıt, benzetme vs.) ayrı bir anlam türü olarak incelenmiştir. Ayrıca yabancı unsurlar/alıntılar, argo, tabu, arkaizm gibi anlam türleri de tespit edilmiştir.

3.3. KAVRAM VE KAVRAM ALANI (Alm. Begriff, Fr. concept, notion, İng. Concept, notion) ve (Alm. Begriffsfeld, Fr. champ conceptual, champ notionnel, İng. Conceptual field)

Geleneksel mantıkta kavram bir nesnenin zihindeki tasarımıdır (Aksan 1990 III : 151).

J. Lyons'a (1977 I : 110) göre kavram, zihnin, nesnelere kavramasına ya da bilmesine araç olan mantıksal yapı, düşüncedir.

Bunların dışında kavram, “ortak özellikler taşıyan bir dizi olgu, varlık veya nesneyle ilgili genel nitelikli bir anlam içeren her türlü tasarım, düşünce, imge; gösterilen” (Vardar 1998 : 138), yani “ortak nitelikleri olan nesnelere verilen ad” (Aksan 1990 III: 153); “insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir soyutlama'yla (abstraction) dile dönüşen yönü, göstergelerin gösterilen yanı” (Aksan 1999 : 41); “bir nesneyi, bir niteliği, bir olayı, bir oluş veya hareketi gösteren ve sözlükte madde başı olarak yer alan kelimeler” (Aksan 1999 : 41-42) olarak da tanımlanmaktadır.

Bu durumda kavram bütün araştırmacılar tarafından iki şekilde tanımlanmış oluyor. İlki, dünyadaki nesnelere, biçimlerin, olgu, durum ve hareketlerin dile anlatım buluşu; ikincisi, dünyadaki nesnelere ortak özelliklerine dayanan, dile has bir genelleşme, soyutlama.

Weisgerber'den sonra Alman dilciler tarafından ortaya atılan görüşe göre :

“Kavramlarımız pazl oyunundaki parçalar gibi hiçbir boşluk bırakmadan ve üst üste binmeden, yani birbirinden soyutlanmış olarak ayrı ayrı değil, bir bütünün parçaları şeklinde birbirleriyle sınırlandıkları ve içinde birbirlerini etkiledikleri alanlar oluştururlar.” (Guiraud 1984 : 81-82, Aksan 1999 : 42)

Bundan ötürü de belirlenen bir değişiklik komşu kavramların ve onları belirten kelimelerin değişikliğe uğramasına yol açar. Bu durumda bir kavramın değeri, kapladığı yerle ve öteki kavramlarla kurduğu ilişkiye göre belli olmaktadır

(Aksan 1989a : 254). Kelime ve işaret ettiği kavram, hiçbir şarta, hiçbir kanuna bağlı kalmaksızın kendisi dışındaki bütün kelime ve kavramlarla ilişki kurabilir (Karaağaç 1994 : 148). Hatta bir kelimenin anlamındaki değişiklik, onun veya anlam bakımından ilgili olduğu (aynı kavram alanına giren) başka kelimelerin kullanımındaki değişikliğin bir sonucu olarak kabul edilir (Bloomfield 1933 : 426). İşte bu görüşlerden hareketle dil biliminde kavram alanı terimi ortaya atılmıştır.

Kavram alanı, birbiriyle ilişkili ve bazen eş anlamlı sayılabilecek birbirine yakın kavramların içinde düşünüldükleri alandır (Aksan 1989a : 254). Kavramlar insanın yetiştiği çevreye, birikimlerine ve ruh yapısına göre kişiden kişiye değişen alanlara sahip olmakla birlikte, bir dil birliği içindeki insanlarda, aşağı yukarı belli bir özelliğe sahiptir (Aksan 1999 : 41-42). Her dilin kendisine has bir düşünce sistemi olduğuna göre, bu düşünce sistemini oluşturan kavram alanlarının ifadesi olan kelimeler de bir dünya görüşünü dile getirmekte (Vardar 1998 : 139, Guiraud 1984 : 84), dolayısıyla her dilin kaynaşmış bir düşünce-ses bileşimi olarak kabul edilmektedir (Aksan 1989a : 253).

Anlam biliminde, kavramları, gösterilenleri inceleyen araştırma alanına kavram bilimi/semasiology denmektedir. Kavram bilimi kelimelerin anlamlarını ve anlamların değişme yollarını, anlam esaslarını inceleyen özel bir bilim dalı olarak kabul edilir. Kavram bilimi, söz bilimi/leksikolojinin ilk ve en önemli dalıdır (Ahanov 1993 : 80).

Bir dilin kavramları üzerine yapılacak derin araştırmalar, o dilin yaşını tespit etmede bir ölçü olarak kullanılabilir.

“Bir dilin en eski yazılı belgelerinde, aynı kavram alanına giren, aynı kelime ailesine ait olan ve ancak başka ögelerden sonra meydana gelebilecek kelimelerin, yani üst kavramların geçmesi, dilin eskiliği ve yazı dili haline gelişinin tarihini kestirmede yardımcı olabilir.” (Aksan 1989a : 255)

Dilin eskiliğini gösteren ölçülerden biri de, dilde soyut kavramların yaygın olarak kullanılıp kullanılmamasıdır. Bilim adamları insanoğlunun önce çevresindeki

varlıkları, kendi vücudu ile ilgili şeyleri, somut şeyleri adlandırdıkları, soyut kavramların doğuşunun çok daha sonra olduğu görüşündedirler. Yani “anlam, büyük oranda somuttan soyuta doğru değişir” (Sweetser 1990 : 25). Dolayısıyla en eski belgeleri soyut kavramlar yönünden zengin dillerin, uzun bir gelişme evresini geride bırakmış olmaları gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında gerek Köktürk yazıtları, gerekse Uygur metinleri dikkat çekici bir zenginlik arz etmektedir (ülüg, kut, ıduk, bengü, tüz, yabız, yablak, emgek, törü). Özellikle Türkler’in yerleşik hayata geçtikleri bir çağa rastlayan Uygur yazı dili, Maniheizme ve Budizme ait eserlerin çevirileri ve çeşitli ilişkiler sonucunda başka dillerden alınan kelimelerin sayıca artmasıyla gerek kavramları, gerekse kelime hazinesi bakımından oldukça genişlemiştir. Bu çağda yabancı dillerdeki kavramların bir bölümü dile, çevirme yolu ile aktarılmış, bir bölümü için de yeni birçok söz türetilmiştir (Aksan 1978 : 90-94).

“Toplulukların bilgilenme yollarının ve kavram alanlarının özellikleri tabii ki onun yaşama şartlarının zaman içindeki bir bileşkesidir. Bu anlam alanı örgüsünün yer ve zaman içinde adım adım izlenmesi, etimoloji çalışmalarında bizi yanlışlardan kurtarır. Bu örgü kesilmeden,ilmek atlamadan söküldüğünde, bir topluluğun herhangi bir konudaki bilgilenmesinin haritası yapılabilir, fotoğrafı çekilebilir (Karaağaç 1993 : 90).”

3.4. TÜRKÇEDE KAVRAMLAŞTIRMA

Anlamlandırma veya kavramlaştırma (signification) bir nesneyi, bir varlığı, bir kavramı, bir olayı, zihnimize bir ses bileşimine, bir göstergeye bağlama; bir kavramı bir gösterge/kelime ile dile getirme; anlam aktarma ve anlam verme olayı; anlamın üretiliş ve kavranışıdır (Guiraud 1984 : 8, Vardar 1998 : 24, Aksan 1999 : 97).

Her dil nesnelere, hareketleri adlandırırken ana dilinin kavramlarıyla düşünür, onları kendine özgü biçimde algılar; kimi zaman belli kavramlara bağlar (Aksan 1999 : 31). Her dilin kavramlaştırma eğilimleri arasında farklılıklar vardır. Mesela

Türkçedeki akrabalık kavramlarıyla Hint-Avrupa dillerindekiler bu bakımdan birbirlerinden ayrılır. Bugün Hint-Avrupa dillerinde bulunmayan, küdegü, tünür, urug, kelin, eçe gibi pek çok akrabalık teriminin daha Eski Türkçe döneminde var olduğunu görüyoruz.

Türkçenin kavramlaştırma açısından en önemli özelliği, kavramlaştırma sırasında doğadaki nesnelere dayanması, doğadaki nesnelere, biçimler, renklerden yararlanarak bir şeyi canlandırarak anlatmasıdır (Aksan 1999 : 97). “Kelime dağarcığımız ile vücudumuz arasındaki bağ bazı psikosomatik köklere sahiptir, fakat bu aslında kesinlikle metaforiktir” (Sweetser 1990 : 31). Deyim aktarması/metafor yoluyla gerçekleştirilen bu adlandırmada, özellikle insan organlarının doğaya aktarılmasına çok sık olarak başvurulur. Göz, ayak, burun, kol gibi organ isimlerinde bu durum görülmektedir.

Ancak aktarma doğadaki nesnelere arasında da olabilir. Mesela başlangıçta güneşi ifade eden kün ismini Türkler, zamanla güneşin doğuşuyla batışı arasındaki süreyi anlatmak için kullanmışlardır. Yine, başlangıçta ‘gökyüzündeki yıldızlar ve gezegenler’ için kullandıkları yultuz kelimesini, Eski Anadolu Türkçesi’nde ‘talih, baht, kader’ için de kullanmaya başlamışlardır. Bu şekilde de kelimeyi çok anlamlı hale getirmişler ve anlam genişlemesi denen dil olayını gerçekleştirmişlerdir. Tabii ki bütün bu kelimeler/göstergeler ancak doğadaki varlık ve olayların insan zihnindeki tasarımları, görüntüleriyle bağlıdır; doğadaki nesnelere değildir.

Türkçede bazı renklerin adlandırılmasında doğrudan doğruya nesnelere dayanıldığı görülmektedir. Mesela, camgöbeği, yavruağzı gibi renk adlarında bu özellik vardır. Sweetser (1990 : 28), bu özelliğin Hint-Avrupa dillerinde de bulunduğunu söyler. Bu dillerde, duygu ifade eden kelimeler, fizik hareketlere, bu fizik hareketlerden etkilenen vücut organlarına, bu duyguyla ilgili hislere gönderme yapan kelimelerden türetilmiştir.

Türkçe, yapısı itibarıyla geniş türetme ve birleştirme olanaklarına sahip bir dildir. Bir yandan bütün zaman, kip çekimlerinin, ad durumlarının, türetmelerin,

çoğul yapmanın yalnızca bir ek türüyle gerçekleştirilmesi, bunların art arda getirilmesi, bir yandan da birden fazla kelimenin birleştirilerek birleşik kelimeler oluşturulabilmesi, ona somut ve soyut çeşitli kavramları kolaylıkla oluşturma, ayrıntılara inen bir kavramlaştırma gücü verir. Bunu en eski yazılı belgelerimizden itibaren izlemek mümkündür (Aksan 1999 : 99, Aksan 1996 : 43). Eski Türkçe dönemi anlam bilimi açısından incelendiğinde soyut kavramlar bakımından zengin olduğu (ülüg, kut, ıduk) , kavramların zaman içinde somuttan somuta (ağırlık → ikram, ağırlama<başlık, ev eşyası), somuttan soyuta (aç → aç<açgözlü, aç- → aç-<çöz-, hallet-, bış- → piş-< olgunlaş-, kesek→ parça<nasip), soyuttan somuta (yazuk→ günah<zarar, yarlığ→ fakir<vaaz, dini eser), soyuttan soyuta (aş→ art-<geç-, katet-, artukluk→ aşırılık<zenginlik<olgunluk) olmak üzere kavram alanlarını genişlettikleri görülmektedir.

Anlam bilimi açısından, iki ayrı gösterge, tek bir gösterge olarak, belli bir gösterilene sahip olduğu ikilemeler dikkati çeken bir özellik taşır (Aksan 1999 : 101-102). Eski Türkçe dönemine bu açıdan baktığımızda yine ilginç örneklerle karşılaşmaktayız. Bunlar arasında yabız yablak, ev bark gibi ikilemeler bulunmaktadır.

3.5. TEMEL ANLAM (Alm. Denotation, Fr. dénotation, İng. Denotation)

Gramerlerimizde yaygın olarak temel anlam, bazen de asıl anlam, nesnel anlam ve düz anlam terimleriyle karşılanan denotation kavramı, genellikle kelimenin ilk anlamı, en başta yansıtılan kavram olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz 1992 : 149, Korkmaz 1992 : 14, Aksan 1999 : 51, Aksan 1990 III : 173).

J. Lyons (1977 I : 206-207, 1981 : 152), denotation terimini, kelime ile kişiler, nesnelere, yerler, varlıklar ve olgular arasındaki ilişki, yani kelimenin dış dünya ile kurduğu ilişki şeklinde tanımlamaktadır.

Cümle bazında veya iletişim sırasında temel anlamı, “belli bir bildirinin dinleyen veya okuyana aktardığı, kesin, dolaysız anlamdır” şeklinde açıklayan D. Aksan (1990 III : 184), temel anlamın bazen ilk belirtilen kavram, daha doğrusu bir ses bileşimiyle nesne arasında kurulan ilk ilişki olmayabileceğine de dikkat çekmektedir. Bunu renk adlarıyla örneklendiren Aksan, yeşil’in yaş’tan, kızıl’ın kız’tan ve gök’ün de gökyüzünden türemesinin bu sonucu ortaya çıkardığını söyler.

Her kelime kullanıldığı bağlama göre farklı anlamları ifade etse de bir temel anlama sahiptir. Ancak benzetme, aktarma gibi çeşitli anlam olaylarıyla kelime çok anlamlı hale gelebilir, yani yan anlamlar kazanabilir. Bu anlam genişlemesi bazen öyle bir boyuta gelir ki temel anlam unutulur ve kelime yan anlamlarıyla yaşamaya devam eder. Böylece anlam biliminde başka anlama geçiş adı verilen olay gerçekleşir.

Temel anlamın tam olarak sezilemediği durumlarda anlam bölümünde değinilen diğer anlam türleri (sosyal anlam, çağrışım anlamı, konu anlamı vs.) tam bir iletişimin gerçekleştirilmesinde büyük önem taşır (Leech 1981 : 40). Bu arada temel anlamla ilgili belirtilmesi gereken bir nokta da, bir dildeki kelimenin başka bir dildeki kelimeyle aynı temel anlama sahip olma eğiliminde olmadığıdır (Lyons 1981 : 153).

3.6. YAN ANLAM (Alm. Konnotation, nebenbedeutung, Fr. Connotation, İng. Connotation).

Yan anlam (connotation), kelimenin temel anlamı dışında değil, onun yanında kullanıma bağlı olarak kazandığı, çeşitli duygu ve çağrışımlara yol açan yeni anlamlarıdır (Korkmaz 1992 : 169, Vardar 1998 : 224, Aksan 1990 III : 173, Leech 1981 : 12, Ahanov 1993 : 96-98).

Duygu ve çağrışımların aynı dili konuşan toplumlarda kişiden kişiye göre bile değişmesi sebebiyle, yan anlamlar bireysel yönler içerir. Bir başka deyişle yan anlam, dil metnine ve onun meydana getirdiği sosyal ve fizik şartlara, yani dış duruma, sosyal rollere ve konuşanların ait oldukları gruba, bunların halet-i ruhiyelerine, emasyonel ilgilerine vb. bağlıdır. Bunun yanında toplumsal, tarihsel, kültürel vb. özellikleri de vardır. Yan anlamlar yaştan yaşa, toplumdan topluma ve hatta biraz önce de söylediğimiz gibi kişiden kişiye değişme eğilimindedirler (Vardar 1998 : 224, Akalın 1983 : 22, Leech 1981 : 12-13).

İnsanlar, kendilerini çevreleyen dünyadaki nesnelere ve hareketleri, bunların birbiriyle ilgisini, çeşitli özelliklerini, toplumun gelişme sürecinde yavaş yavaş öğrenmiştir. Yeni öğrenilen nesne ve hareketlerin dilde sözle adlandırılma gerekliliği, her zaman yeni sözlerle olmamaktadır. Bu durumda çoğunlukla dilin asıl söz varlığındaki sözler kullanılır ve onların temel anlamlarının üstüne yan anlamlar yüklenir (Ahanov 1993 : 97).

Bu yeni bilgilerin adlandırılmasında baş vurulan yollardan birisi de, dal şekiller halinde yaşamakta olan kardeş kök ve gövdelerden yeni kelimeler türetmek veya bunlara yeni görevler vermek, yeni anlamlar yüklemektir. Bu yöntem yeni komşu bilgilerin adlandırılmasında baş vurulan ilk yollardan biridir (Karaağaç 1999 : 595).

“Yazılı devirlerde çeşitli türetme yollarıyla yapılmış yeni kelimelerle karşılanan dal anlamlar, tarih öncesinin sözlü devirlerinde belki de eski sözlü şivelerin malı olan eş kaynaklı (cognate) kök alomorflarla karşılanmıştır (Karaağaç 1999 : 593).”

Her dilde, başlangıçta bir kelime bir kavrama işaret ettiğine göre, diğer kavramların sonradan eklenmesi, yani kelimelerin kullanıla kullanıla çok anlamlı duruma gelmesi gerekir. Zaten çok kullanılan kelimeleri incelediğimizde bunların sahip oldukları yan anlamların, kullanım sıklıklarının artması, kullanım yerlerinin genişlemesiyle doğru orantılı olduğunu görürüz (Aksan 1999 : 60).

Yan anlamlar temel anlamlardan sonra gelirler. Ayrıca anlam bakımından somutlar da soyutlardan önce gelir.

“Hele bir metinde, eylem gösteren, somut bir kavramı yansıtan kök geçmez de aynı zamanda anlam gelişmesine tanık olan soyut bir kavramı gösteren sözcük yaşarsa, kökün bulunmayışı, dilin o evresinde var olmadığına değil, ancak metinde yer almamış olduğuna tanık sayılabilir (Aksan 1989a : 260).”

Bunun için en güzel örneklerden biri bulğak kelimesidir. Kelime en eski kaynaklarımızda soyut anlamla geçmektedir. Ancak bütün kavram alanıyla birlikte düşünüldüğünde başlangıçta somut bir anlama sahip olmuş olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Kelimenin somut anlamıyla kaynaklarda yer almamış olması bunun var olmadığını göstermez.

G. Leech’in (1981 : 12-13) de dediği gibi :

“Yan anlamlar sınırsızdır ve sonuca bağlanmamış anlamlardır. Kainat hakkındaki bilgilerimiz ve inançlarımız nasıl sonuca bağlanmamışsa yan anlam da öyledir : kavramın herhangi bir özelliği, objektif veya subjektif şekilde tanımlanmış olsun, belirtilen ifadenin yan anlamını oluşturabilir.”

3.7. YAN ANLAMLARIN GELİŞME YOLLARI

Yeni bilgiler, kendilerine yeni adlar bulamadıkları zaman, dal/yan anlamları (marginal meaning) ortaya çıkarırlar. Bazen bu anlam dallanması, şekil dallanmasıyla tamamlanır ve yeni adlar ortaya çıkar (Karaağaç 1999 : 593).

Ahanov (1993 : 108), kelime anlamlarının değişmesinin, yan anlamlar kazanmasının, bazen deyim aktarması (metaphor) ve ad aktarması (metonymy) yoluyla, bazen de işlev birliği ve kapsamlayış/komşuluk (synecdoche) yoluyla olduğunu söylemektedir. Elbette ki yeni bir kavrama ad bulabilmek için başvurulan yollardan biri olan anlam değişmelerinde pek çok faktör etkilidir. Bir dil olayı olarak ele alabileceğimiz faktörler arasında Ahanov'un belirttiklerine ek olarak benzetme, çok anlamlılık, eş anlamlılık, eş seslilik, bağlam gibi pek çok olayı da belirtmemiz gerekir. Biz komşuluk adı verilen anlam olayının daha çok bir anlam değişmesi türü olduğu kanaatinde olduğumuz için, bunu burada ele almadık.

Her dilde yan anlamlar genellikle dört şekilde kelimelere bağlanır :

1. Somuta yeni somut anlamlar eklenmesi
2. Somuta yeni soyut anlamlar eklenmesi
3. Soyuta yeni soyut anlamlar eklenmesi
4. Soyuta yeni somut anlamlar eklenmesi yoluyla (Aksan 1999 : 60).

Bilindiği gibi soyut kavramlar ancak dil sayesinde var olabilen kavramlardır. Yani, dil sayesinde kullanım alanına geçebilen kelime türleridir. Burada konunun tam olarak anlaşılabilmesi için somut ve soyut kavramların ne anlama geldiğini belirtmemiz uygun olacaktır : somut kavramlar, aynı dil birliğinden kimselerin zihninde belli bir görüntü, belli bir tasarım oluşturan kavramlardır. Soyut kavramlar, varlığı düşünce yoluyla kabul edilen ve söylendiğinde, zihinde belli bir görüntü veya tasarım oluşturmayan, ancak dil aracılığıyla başkalarına aktarılabilen kavramlardır (Korkmaz 1992 : 135,139; Aksan 1999 : 14).

Taradığımız dönemler için bu yan anlamların eklenme şekillerini aşağıdaki şekilde örneklerle açıklamaya çalıştık.

3.7.1. SOMUTA EKLENEN YENİ SOMUT KAVRAMLAR

Somut bir anlama sahipken bunun üzerine başka somut anlamlar kazanmış kelimeler için şu örnekler verilebilir :

arukla:- : ‘zayıf’ anlamındaki aruk’tan türemiş arukla- ‘zayıfla-’ anlamı dışında Kaş.’da ‘dinlen-’ anlamıyla da kayıtlıdır.

ağırlık : ağır’dan -lık ekiyle türemiş, hem soyut hem de somut manaya sahip bir kelimedir. İlk ortaya çıktığı Kaş.’da ‘ikram, ağırlayış’ anlamında olan kelime zaman içinde bunun üzerine ‘başlık, ev eşyası’ gibi anlamlar kazanmıştır.

kese:k : kes-’den türemiş isim olan bu kelimenin anlamı ‘(bir şeyden kesilmiş) parça’dır. Kelime NHT’de ‘saban veya belin çıkardığı iri toprak parçası; parça’, ŞŞÇ’de ‘taş parçası, kırıntı’, V’de ‘tahta parçası’ gibi anlamlarla kayıtlıdır.

yé:m : yé:-’den türemiş isim. Anlamı tam olarak ‘tek bir yeme hareketi’, fakat aslında genel olarak ‘yiyecek’. Bazı modern şivelerde özel olarak ‘hayvan yemi’ anlamında yaşıyor.

3.7.2. SOMUTA EKLENEN YENİ SOYUT KAVRAMLAR

Anlam, çok sık olarak somuttan soyuta doğru değişir (Sweetser 1990 : 25). Bütün dillerde olduğu gibi Türkçe’de de soyut anlamlar genellikle somut kavramlardan türemiştir. Bu yüzden bu anlam olayı için oldukça fazla örnekle karşılaşılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır :

aç : Kelime fiziki anlamdaki aç’tan mecazi anlama geçiş yapmıştır. Kelimenin bu özelliği Clauson’da (1972 : 17) belirtilmektedir. Yine Kutadgu Bilig’de de kelime hem fiziki hem de mecazi anlamda geçmektedir.

KB aç, doymamış, aç gözlü
 “kamug aç yise içse ahır todur
 közi aç kişi ölse açlık kodur” (2003)

aç- : Asli olarak bir şeyi ‘aç-’ fizik anlamına sahip olan kelimedeki anlam değişikliklerini 11. yy.’dan itibaren yazılı belgelerde izlemek mümkündür. Eldeki belgeler tarandığında kelimenin anlamında 15. yy’dan itibaren büyük bir genişleme göze çarpmaktadır. Böylece kelimenin yeni mecaz anlamlar kazanarak dilin ifade imkanlarının genişlemesine büyük bir katkıda bulunduğu gözlenmektedir. Kelimenin kazandığı soyut anlamlar arasında KB’de ‘izah et-’; KT’de ferahlat-, genişlet-; fetih yolunu aç-, fethi kolaylaştır-; yar-, ayır- ; uzaklaştır-, gider-; ŞŞÇ’de ‘çöz-, hallet-’ kayıtlıdır. (Ayrıntılı bilgi için bk. s. 172)

açı- (? acı:-) : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ‘acı-’ anlamıyla geçen kelime daha sonraki yüzyıllarda anlam alanını genişletmiş ve soyut anlamlar kazanmıştır. MN’de ‘acı-, hayıflan-’, TİKT’de ‘acı duy-, ızdırıp çek-, üzü-’ kayıtlıdır.

“Pes Eyyub bunlaruñ sözinden bir vech-ile acıdı kim....” (87a.9)

1 açığ (? acığ) : İlk olarak Uygur Türkçesi’nde karşımıza çıkan kelime burada çok anlamlı bir yapı arz etmektedir. Bu anlamlar içinde soyut anlam da olması kelimenin

tarihinin eskiliğine işarettir. Bilindiği gibi dilde, soyut anlamlar genellikle somut anlamlardan gelişir. Bu kelimedede de ekşi ve acı tatlarından hareketle insanın ruh dünyasını ifade eden ‘öfke, acı’ gibi anlamlar gelişmiştir. Dolayısıyla kelimedede somuttan soyuta doğru bir anlam gelişmesi mevcuttur.

EUTS 1. Öfke, kızma, şiddet

2. acı, ızdırıp

3. ekşi, acımtırak

4. hediye, armağan (acığ 2)

Kaş. acığ : acı, acı olan her nesne; ekşi

DK acı : acı

acık : kızgınlık, öfke

açıl- : aç-’ın pasif şekli olan bu kelimenin asıl anlamı ‘açıl-’tır. Kullanım sıklığı oranında çeşitli mecazi anlamlarla anlam alanını genişletmiştir. Yaptığımız taramada kelimenin anlam alanının bilhassa Eski Anadolu Türkçesi’nden sonra genişlediğini gördük : ŞŞÇ’de ‘ferahla-, açıl-; ısrar et-’ anlamları kelimenin somuttan soyuta doğru geçirdiği anlam genişlemesini göstermektedir.

acıt- (? acıt-) : açt-’ın ettirgen şekli olan bu fiilin asıl anlamı ‘(birşeyi Acc.) acı veya ekşi yap-’tır. Ancak mec. ‘acıt- veya kederlendir- (birini Acc.)’ anlamına da gelir. Aşağıda da görülebileceği gibi kelime daha Uygur Türkçesi döneminde mecaz anlama sahiptir. Yani çok anlamlıdır. Çokanlamlılık, bir dilin yazı dilinin eskiliğini, başlangıcını saptamada yardımcı unsurlardan biridir. Dilin en eski ürünlerinde görülen çok anlamlı kelimeler, çok anlamlı hale gelinceye kadar uzun süre kullanılmış, belli anlam gelişmelerini geride bırakmış oldukları için dilin daha önceki dönemlerinde yaşamış olmalıdırlar (Aksan 1999 : 124). EUTS ‘acıt-, ağrı-, gönlü kır-, acı duyur-’; KB’de ‘acıt-, ekşit-, incit-’ bunu göstermektedir.

a:çlık (a:çlık) : / a:ç’den türemiş soyut bir isim olan bu kelimenin anlamı ‘açlık, kıtlık’tır. Kelimenin tarihi gelişimini ve anlamlarını “Hak. XI Tef. (1) ‘açlık’; (2) ‘açgözlülük’, Hwar. XIV” şeklinde veren Clauson’un (1972 : 26) açıklamalarını

dikkate aldığımızda kelimedeki somuttan soyuta doğru bir anlam gelişmesi olduğunu söylememiz gerekir.

açuk : aç-'dan türemiş isimdir. Asıl anlamı 'açık'tır. Çeşitli mecazi anlamlar kazanmıştır. Clauson (1972 : 22) bunlar arasında özellikle "(1) 'açık' (hava); (2) 'arkadaş canlısı'; (3) 'açık, belli, anlaşılır'; (4) 'son zamanlarda Osm.'da 'finansal açık, iflas'."ı sıralıyor. Ayrıca TS'de geçen 'güleryüzlü, şen' anlamını da dikkate aldığımızda bu sonuç çıkmaktadır.

açukluk : "açuk'dan türemiş soyut isim; 'açıklık (asıl anl.veya mec.), açık sözlülük', vb.... Hak. XI, Osm. XIV açukluğ 'cana yakınlık, sevecenlik' TTS I 3; XVI açukluk '(söz için) açıklık' IV 3" açıklamasıyla Clauson (1972 : 24) kelimedeki anlam genişlemesini ortaya koymaktadır. Kelimedeki bu anlam genişlemesi dışında somut anlamdan soyut anlama geçiş de vardır. TS 'saflık, temizlik'; "Eğer sana lutf ile ve açukluğ ile bakarsa bilgil kim ol mürsel peygamberdir." (TS I 14)

adı : asıl anlamı "çatalı, çatallı nesne" olan kelime somuttan soyuta anlam gelişmesinin en güzel örneklerinden biridir. Eski Anadolu Türkçesi'nden itibaren ayrı/ayru olarak geçer. Aşağıda da görülebileceği gibi kelime Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi döneminde somut bir nesnenin adı iken, Eski Anadolu Türkçesi'nde 'ayrı, başkası' (DK) gibi soyut anlamlar kazanmış ve bu anlamlarla yaygınlaşmıştır.

ağırlık : Kelimenin mecazi/soyut anlamlar kazanmasına Clauson'da da gayet açık bir şekilde değinilmiştir. "ağır'dan soyut (ve somut isim); eski dönemde genellikle mec. anlamda 'saygı, hürmet'; modern şivelerde genişlemiş bir anlam alanıyla, 'ağırlık; zorluk; ağır eşya', ve Osm.'da 'damat tarafından gelene verilen düğün hediyeleri.'" (Clauson 1972 : 93). Taradığımız kaynaklarda da bu gelişme gözükmektedir.

KB hürmet, ikram, itibar, saygı

TS (I)1. Ağır, değerli 2. Saygınlık, değer 3. Vakar, temkin 4. Nikahta kız tarafına verilen para, başlık 5. Ev eşyası 6. Karşılık, bedel.

alın- : al-'ın dönüşlü şekli olan bu fiilin asıl anlamı 'alın-'tır. Kökü olan al-'inkine benzer anlam gelişmesiyle soyut anlamlar kazanmıştır. Clauson (1972 : 148), kelimenin Osm. XIV-XVI'daki anlamını "alın- '(birisi Dat/birisine) tarafından yakalan-, cezbedil-' şeklinde açıklayarak somuttan soyuta geçişi göstermiştir. Aşağıda yüzyıl sırasına göre verdiğimiz anlamlar da bu gelişmeyi göstermektedir.

EUTS elde edil-, alınmış ol-, kendisi için al-

AH bir şeyi üzerine al-

SN kaygılan-, kuşkulanan-

"Kapusında kusu çalınmaz mıdı

Kamu düşman anda alınmaz mıdı" (3452)

DK alın-, yenil-, alt ol-

"...kaçdı teküre vardı, aya sofya alınduğın haber virdi." (284-11)

TS 1. tutul-, kapıl-; 2. endişe duy-

"Senin dostluğuna yavlak alınmışven ve senin doğruluğın benimle dostluk eylemek içinde güman ve şüphetten geçmiştir." (TS I 104)

aralık : "ara:"dan -lık'la türemiş, hem soyut hem de somut anlamlara sahip bir isim. Kelime EUTS'de 'aralık, mesafe', TS'de '1. Yer, mahal 2. Ara, esna, sıra 3. Süre, mühlet, vade 4. Ara, beyn' anlamlarıyla kayıtlıdır.

arka : Temel anlamı bir insan, hayvan veya şeyin 'arkası' olan kelime (OA, EUTS) daha sonra 'birinin arkasında duran ve destekleyen kişi, destekçi' şeklinde mec. anlamlar da (KB, TS) kazanmıştır. Yani kelimedeki somuttan soyuta bir gelişme vardır.

"Elhak çerimin arkası ve yardımı idi, düşmanlar gözünde diken idi."

(TS I 214)

arkalan- : arka :’dan türemiş bu dönüşlü fiilin anlamı ‘(birini veya birşeyi Acc) destek olarak kullan-’tır. İlk defa Kaş.’da karşımıza çıkan kelime burada mec. anlamda da sahiptir (‘arka -yani yardımcı- sahibi ol-; bir şeye sırtını ver-, daya-’), ayrıca TS’de de ‘1. güçlen-, güç bul- 2. dayan-’ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kökü olan isimden hareketle, başlangıçta somut bir anlama sahip olduğunu düşündüğümüz kelime daha sonra soyut anlamlar kazanmıştır.

başlık : baş’dan -lık’la türemiş soyut ve somut anlamlara sahip isim. Kelimenin anlamı Clauson’da (1972 : 381) ‘başlangıç; liderlik; başlık’ şeklinde verilmiş ve genişlemiş anlamlara sahip olduğu belirtilmiş. Kelimenin Uygur Türkçesi’ndeki şeklinin şüpheli olduğunu, normal şeklin başlağ olması gerektiğine de değinir. Kelimenin ilk anlamının Orhun Abideleri’nde geçen ‘başı olan, başkanı olan’ olması gerekir. Bu anlamdan hareketle kelime soyut anlamlar kazanmıştır. En eski yazılı belgelerde soyut anlamla da kayıtlı olması kelimenin eskiliğine işarettir.

Doerfer de (II 701) kelimenin baş isminden -lık ekiyle türetilmiş bir isim olduğuna ve aynı yapıdaki başlığ ‘yaralı’ kelimesinin tamamen başka bir kelime olduğuna değinerek Radloff’daki kaydı verir.

beglik : beg’dan -lik ekiyle türetilmiş, soyut ve somut anlamlara sahip bir isim. Clauson (1972 : 326), soyut ve somut manadaki iki kelimenin büyük oranda aynı anlamlara sahip oldukları için beraber alınması gerektiğini belirtmekte ve pek çok metinde yazıların, hangi kelimenin kastedildiğini anlamak için oldukça belirsiz olduğunu söylemektedir. Kelimenin anlam gelişimini Clauson “genellikle ‘beg derecesine veya statüsüne sahip olma’, daha seyrek olarak da ‘bir başkan veya kocaya sahip olma’ anlamına geliyor. Soyut anlamdaki isim orijinal olarak ‘beg derecesi veya statüsü’ veya ‘böyle bir dereceyi ele geçirmek için uygun’ anlamına geliyordu. Daha sonra ‘bir beg tarafından yönetilen bölge’ anlamına gelmeye başladı.” şeklinde vermiştir.

bış- (p-) : anlamı somuttan soyuta doğru bir gelişme gösteren kelimelerden biridir. ‘olgun hale gel-, olgunlaş-’ anlamındaki kelime Eski Türkçe’den itibaren vardır ve

Kaş.'da genişlemiş anlamlarla ortaya çıkar. Bu kökten türemiş olan bışığ ve bışır-kelimeleri de aynı anlam gelişimini takip etmiştir.

bulğa:k : Dilin mantığı gereği başlangıçta somut bir anlama sahip olması gereken bu kelime metinlerde karşımıza hep soyut bir anlamla çıkmaktadır. bulğa:-'dan türeyen ve hem isim hem sıfat olarak kullanılan bu kelimenin anlamını Clauson “ ‘karışıklık, düzensizlik; karışık, düzensiz’ ” (1972 : 336) olarak veriyor. Göktürk Abideleri'nde de 'bulanık, karışık, bulanıklık, karışıklık, fitne, fesat' anlamlarıyla karşımıza çıkan kelimeye bu şekliyle en son İbn-i Mühenna Lugati'nde rastladık. Ancak şekil değişikliğine uğramış olarak ve “alak bulak” terkinde, aynı zamanda bu isimden türediğı açık olan bulğalık ismi şeklinde Tarama Sözlüğü'nde geçmekte ve günümüzde de yine “allak bullak” şeklinde bir ikilemede yaşamaktadır. Bütün bu metinlerde kelimenin anlamı soyuttur. Ancak Doğan Aksan'ın da belirttiğı gibi kelimenin başlangıçta somut bir anlam taşıması ve bir anlam genişlemesiyle bu mecazi anlamı kazanmış olması gerekir. Kelimedeki soyut anlama geçişi ve bunun Türk Dili tarihi için önemini D. Aksan'ın şu sözleri açıkça ortaya koyuyor :

“bulgaq'ın Köktürkçede, Kaşgarlı'daki anlamıyla kullanılmakta olması, bu sözcüğün Köktürk belgelerinden çok eskiye giden ve başlangıçta somut anlam taşıdıktan sonra yeni türevleriyle birlikte yeni soyut anlamlar kazanmış bulunan bir öge olduğuna tanıktır. Çünkü bulga- eylemi ve türevi olan bulgaq ancak somut anlamda, herhangi bir sıvı için kullanıldıktan sonra bir somutlaştırma eğilimiyle soyut yan anlam da kazanmış olabilir. Temel anlamın bugün de yaşamakta olması, soyut yan anlamının da VIII. yüzyılda yaygın bulunması, bu sözcüğün gerek biçim, gerekse anlam açısından daha o çağda belli bir gelişmeyi geriye bırakmış, soyut ve toplumsal konularla ilişkili bir kavram ve bir “ileri öge” olduğunu gösterir.” (Aksan 1983 : 18-19)

egrilik : egri'den türemiş isim; 'egrilik/dolandırıcılık' hem fiziki hem ahlaki anlamda (Clauson 1972 : 115). Clauson Hak.XI'de kelimenin soyut anlamını KB'den aldığı “köni bardı keldi neçe egrilik” (6475) ‘dürüslük gitti dolandırıcılığın bütün türleri geldi’ cümlesi ile örneklendirmiştir. Reşit Rahmeti Arat'ın hazırladığı KB İndeks'inde sadece 'egrilik' anlamı ile kayıtlı olan kelimenin metinde geçtiğı anlamı dikkate aldığımızda Clauson'un haklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kelimedede somuttan soyuta doğru bir anlam gelişmesi vardır.

egsük : Kelimenin tarihini incelediğimizde somut anlam üzerine soyut ve sonra da benzetme yoluyla tekrar başka bir somut anlam kazandığını görüyoruz. Ancak ‘aciz’ gibi soyut anlamlar da kazanmıştır.

EUTS eksik, eksiklik

KG eksüklik : 1. Az, az miktarda 2. Sakatlık, kusur, noksan

KT eksüklik : 1. Zıyan 2. mazeret

ŞŞÇ 1. Fazla olmayan, eksik, az 2. Zayıf, güçsüz, aciz 3. İhtiyaç, noksan

TS eksiklü : 1. Eksiği bulunan, kusurlu, aciz 2. Kadın

ezil- : ez-’in pasif şekli olan kelimenin anlamı ‘ezil-’tir. Aslında somut bir anlama sahip olan kelimenin anlamını araştırdığımızda ‘yaltaklan-, dalkavukluk et-’ gibi soyut anlamlar da kazanmış olduğunu görürüz.

H toz haline getiril-

ŞMK toz durumuna getiril-, ezil-

“...şeker ezile andan köz üzerinde yayup kaynadalar” (24b.12)

TS yaltaklan-, dalkavukluk et-

“Ben senin hem kulunum ve hem kadrin bilirim deyü ezilmeğe başladı.” (TS III 1600)

isiglik : isig’den -lik’le türemiş soyut isim. Kelimenin anlamı Clauson’da (1972 : 247) ‘sıcaklık (fiziki ve mecazi); ateş; sıcak duygular, sevgi’ şeklinde verilmiştir. Clauson’da verilen mec. anlama metinlerde rastlamadık. Ancak TS’de geçen sığ geç- ‘pek sev-, yanıp tutuş-’ kaydı haklı olabileceğini göstermektedir. Bu yüzden kelime somuttan soyuta bir anlam gelişmesi olduğunu düşünebiliriz.

iste:- : Eski Türkçe’den itibaren var olan ve halen bütün şivelerde yaşamaya devam eden bu kelime, ‘ara-, izle-’ temel anlamından hareketle çeşitli mecazi anlamlar kazanmıştır. Kelimenin geçirdiği ses ve anlam değişikliğini “Kaş. tarafından *irte:-*’le ‘ara-, (birşeyi Acc) izle-’ sinonim olarak tanımlanmış; fakat iki kelimenin sonraki tarihi ayrılmış; *irte:-*, var olduğu yerde, hala bu anlama sahip, fakat *iste:-* geniş

anlamlar geliştirmiş, SW'de 'iste-, (birşeyi Acc) arzu et-'i kapsayarak. Ortaya çıktığında izde:-'in iste:-'le aynı olduğuna şüphe yok ve iste:-'i i:z'den türemiş fiil izde:-'in sekunder şekli olarak açıklama eğilimi vardır. Fakat böyle bir ses değişikliğinin VIII'den önce var olması şaşırtıcı olabilirdi ve benzerlik tesadüfi olabilir." şeklinde açıklayan Clauson (1972 : 243), Osm. XIV'deki kullanımını "iste-'ara-, (birşeyi) araştır-' XVI'ya kadar yaygın, XVIII'de bir kere, bu anlamda." şeklinde vermiştir. Taradığımız kaynaklarda kelimenin Eski Türkçe'den itibaren soyut anlamıyla kayıtlı olduğunu gördük (EUTS).

keçür- (g-) : keç-'in ettirg. şekli olan bu fiil anlamı en fazla genişleyen kelimelerden biridir. Bu anlamlar arasında soyut anlamlar da bulunmaktadır. Yani kelimenin anlam gelişiminde somuttan soyuta bir hareket vardır. Kelimenin anlamını Clauson (1972 : 698-699) 'fiziki olarak '(birini) (birşeye) geçir-, (birşeyi)(birşeyden) geçir-' ve soyut '(zaman) geçir-, (günahları) affet- vs.' şeklinde vermiştir.

kese(k) : kes-'den türemiş isim olan bu kelimenin anlamı '(bir şeyden kesilmiş) parça'dır. Clauson (1972 : 749-750), bütün modern şivelerde yaşayan bu kelimenin genellikle 'parça; toprak parçası' ve hatta 'çamur tuğla' anlamlarıyla yaşadığını belirtmektedir. 11.yy'dan sonra karşımıza çıkan kelimenin anlam alanı somuttan soyuta doğru ('nasip') ve somuttan somuta doğru olmak üzere genişlemiştir. Kelimenin somut olan temel anlamı üzerine aldığı soyut anlama örnek olarak KT'ndeki 'parça, kısım; nasip' verebiliriz.

kevşek (g-) : kevşe:-'den türemiş isim; 'gevşek' vb., hem asıl anl., 'gevşek, yumuşak' vs. hem de mec. anlamda 'yumuşak kalpli, zarif, kibar' kullanılıyor. Uyg. VIII, Hak. XI, Osm. XVIII gevşek Rumî'de, 'yumuşak, kibar', vs. San. 301 v.16; kelime aynı zamanda pek çok XV-XVIII metninde kayıtlı (Clauson 1972 : 691).

kıd- (?kır:d-)/ kıy- : kıd- olarak sadece Orhun Abideleri'nde geçen bu kelimeyi Clauson (1972 : 595) haklı olarak Hap. Leg. (sadece bir kere ortaya çıkan bir kelime) olarak nitelendirmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda kelime kıy- olarak

karşımıza çıkmaktadır. Anlam alanı zaman içerisinde genişleyen bu kelimenin Çağ.XV'deki anlamlarını Clauson, "(1) izin ver-, uygun bul-, razı ol- (2) küçük parçalara veya dilimlere ayır-" olarak vermiştir. Taradığımız kaynaklarda da kelime aşağıda görülebileceği gibi somuttan soyuta bir anlam gelişmesini göstermektedir.

- OA kenar dik-, kıyıla-, barındır-, himaye et-, melce ver-, müdafaa et-
 "Bir kişi yangılsar oğuşı budunu bişükinge tegi kıdmaz ermiş."
 (KA.GC : 6)
- Kaş. sözden dön-; kıy-, eğrilemesine doğra-
- KY kıy-, kes-, gönlü razı ol-
 "kıyamadım ben anı öldürmedüm
 suçıyla ana zindan eyledüm" (1004)
- DK kıy-, kaset-
 "Öz canuma kıyam men saña kıymayam." (199-12)

kıdış- : kıd-'ın işteş şekli; kıyış- olarak bazı NE şivelerinde ve SW Osm.'da oldukça geniş bir anlam alanıyla yaşıyor. (Clauson 1972 : 607) Kaş.'da çok anlamlı olarak karşımıza çıkan kelimenin anlamı TS'nda 'cesaret et-' şeklinde soyuttur.

kılınç : kılın-'dan türemiş bu ismin anlamını Clauson (1972 : 623), 'hareket, eylem, faaliyet', daha çok 'faaliyet sahası' anlamına gelen kılık'a zıt olarak; Budist terminolojide normalde Sanskritçe karma'yı çeviriyor." şeklinde vermiş ve Osm. XIV-XVI'daki anlamı için "kılınç 'faaliyet' vs. pek çok metinde; kılınç et-/eyle- 'cılveli bir şekilde davran-'. " açıklamasını yapmıştır. Yaptığımız taramalarda kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'işve, naz; tevazu, ibadet' (SN, ŞKM) gibi yeni soyut anlamlar kazandığını gördük.

kısığ : kıs-'dan türemiş isim olan bu kelimenin anlamı 'sıkma, kapanış' vb.'dir. Clauson (1972 : 666-667) kelimenin Osm. XIV-XVI'daki anlamını kısıu 'ağrı, utanma' vb. olarak vermiştir. Kelime Uygur Türkçesi döneminden itibaren (EUTS, Kaş., SN, H, ŞŞÇ, ETT) soyut anlamlar taşımaktadır.

kız-: temelde ‘kızır-’ anlamına geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 681) “bundan (1) ‘kız-’; (2) ‘kırmızı ol-’ (sinir, utanç vs. ile).” anlamlarını vermiş ve genellikle ‘ısın-’ olarak (SE Türki’de kızı-; SC Uzb.kizi-; fakat NE Tuv. ‘utan-’; SW Osm. ‘sinirle alevlen-’) bütün modern şivelerde yaşadığını belirtmiştir. Kelimenin Osm. XV’deki anlamı için ‘ısın-; kırmızı ol-’ anlamlarını da vermiştir. Clauson’un kelime hakkında yaptığı bu açıklamalar taramalarımız sonucunda ortaya çıkanlarla (OA, ŞŞÇ) uygunluk göstermektedir.

köklen- : kök’den türemiş dönüşlü bir fiil olan bu kelimenin SW Osm.’daki anlamını Clauson (1972 : 711) ‘köklen-, iyice yerleş-’ olarak vermiştir. Taradığımız metinlerde sadece Kaş.’da yer aldığını gördüğümüz kelime, burada soyut anlamlı olarak (‘sıkı bağlan-, asaletli veya zengin ol-’) geçmektedir. Dolayısıyla kelimedede somuttan soyuta bir gelişme mevcuttur.

kökleş- : kök’den türemiş işteş bir fiil olan bu kelime köklen- gibi sadece Kaş.’da kayıtlı ve burada somutun yanında soyut anlamlar da taşıyor (‘ilişip sokul-; eğer bağlamakta yardım et-; hısımlıkla bağlan-’). Dolayısıyla bu kelimedede de somuttan soyuta bir gelişme olmuştur.

kulluk : kul’dan -lug ekiyle türemiş soyut isim. Anlamı ‘kölelik, köle statüsü’. NE(?) dışında bazı genişlemiş anlamlarla bütün modern şivelerde yaşadığını söyleyen Clauson (1972 : 620-621), F.’da vs. alıntı kelime olduğunu belirtmiş ve Osm. XIV’deki kullanımını “kulluk ‘hizmetçilik, köle veya hizmetçi statüsü’; oldukça yaygın.” şeklinde açıklamıştır. (bk. s. 484)

kuruğ (kuru:ğ) : *kuru:-*’dan türemiş isim. Anlamı ‘kuru’dur. Clauson (1972 : 652-653) kelimenin Osm. XV’deki anlamını ‘kuru, boş, eli boş, değersiz’ vb.; ‘kuru yer’ şeklinde vermiştir.

R. R. Arat (1987 : 378), “Uygurlarda İstihlallara Dair” başlıklı yazısında Burkancılar’ın ve bilhassa Uygurlar’ın da mensup olduğu şimal burkancılarının esas

talimlerinden biri olan “yokluk ve boşluk” nazariyesinin Uygurlar’da hangi sözlerle ifade edildiğini sıralarken “kurug” ‘boşluk’ kelimesini de belirtir. Yani kelime elimizdeki en eski yazılı belgelerde dini bir terimi, soyut bir düşünceyi ifade etmekte kullanılmıştır. Bu durum tabî ki o dönem Türkçesi’nin ifade gücünü açıkça ortaya koymaktadır.

kuruğsa:k : ‘mide’ anlamındaki bu kelimenin yapısı hakkında Clauson (1972 : 657) Kaş. ile aynı fikirdedir. Her ikisi de kuruğsı:-’dan türemiş bir isim olduğu kanaatindedirler. Ayrıca Osm. XIV’deki anlamı hakkında Clauson “kursak ‘mide’ ve mec. anlamda ‘zeka’; bütün dönemlerde yaygın.” açıklamasını yapmıştır. Elimizdeki tarihi metinleri taradığımızda kelimenin KB’de ‘gönül’ gibi soyut bir anlamda ve TS’de ‘idrak, zeka’ gibi yine soyut bir anlamda geçtiğini gördük. Yani kelimenin anlamı somuttan soyuta doğru genişlemiştir.

küñ- (g-) : Kelimenin anlamlarını ‘tutuş-, yan- (geçişsiz)’, hem asıl anl. hem de mec. ‘(sinirle b.) yan-’ şeklinde veren Clauson (1972 : 726), Osm. XIV’deki kullanımı için “göyün-/göyn- (1) an-; (2) mec. meyve için ‘olgunlaş-’; bütün dönemlerde yaygın.” açıklamasını yapmıştır. Bütün modern şivelerde yaşayan bu kelime oldukça geniş bir şekil çeşitliliğine sahiptir. Kelimenin anlamında somuttan soyuta doğru bir gelişme mevcuttur. (bk. s. 820)

künlük (g-) : *kün*’den türemiş soyut bir isim olan bu kelimenin anlamı somuttan soyuta doğru genişlemiştir (TS). Genellikle ‘bir günlük dönem’ vb. anlamıyla kullanılan kelime Eski Anadolu Türkçesi’nde ‘güneşlik, şemsiye’ gibi anlamlara da sahiptir. Clauson (1972 : 732), kelimenin Osm.’daki kullanımını “ XIV’te günlük ‘güneşlik, güneş şemsiyesi’ anlamında kayıtlı ve bir XVII metninde ‘günlük ücret’ ” şeklinde vermiştir. (bk. s. 499)

oğlanlığ : Tek bir kere geçen bir kelime ; *oğla:n (oğul)*’dan türemiş soyut isim. oğlanlık ‘çocukluk’, ‘gençlik çağı’ SW Osm.’da XIV’den bu yana kayıtlı TTS I vs. ve XV’deki anlam ‘çocuk havalesi’dir (Clauson 1972 : 87).

öpke : Kelime hakkında “orjinalinde somut anlamda ‘akciğer’, genişlemeyle ‘öfke’ ciğerlerden kaynaklandığı farzedilen bir duygu; orjinalinde muhtemelen öpke:, fakat övke: (? öfke:) oldukça erken ortaya çıkıyor ve XIII kadar eski sekonder bir şekil öyke: de mevcut.” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 9), Osm. XIV’deki kullanımı hakkında da “ ‘öfke’; öyken ‘akciğer’ bütün dönemlerde yaygın.” demektedir.

Kelimedeki anlam gelişimi hakkında Günay Karaağaç’ın (1996 : 50) şu sözleri aydınlatıcıdır :

“Türkçenin tarihi devreleri içinde uzun süre “ciğer, kara ciğer, ak ciğer” anlamlarına ad olan öfke<övke/öyke<öbke (EDPT) kelimesi, iş-âlet veya parça-bütün komşuluk ilişkisiyle anlam değişikliğine uğramış bir kelimedir ve kelimenin ilk anlamları Anadolu’ya bile taşınmıştır : öyken/öygen “ak ciğer” (TTS).”

Tarihi metinlerden kelimenin anlam gelişimini takip ettiğimizde elimizdeki ilk yazılı belgelerde çok anlamlı olarak karşımıza çıktığı dikkat çekmektedir. Bu da kelimenin eskiliğine ve yaygınlığına işarettir. Kelimede somuttan soyuta bir anlam genişlemesi mevcuttur (EUTS, Kaş., DK, ŞŞÇ).

san- (**sa:n-**) : *sa:-*’ın dönüşlü şekli olan bu fiil için Clauson (1972 : 833) “temelde ‘kendini say-, sayıl-; bundan ‘bir gurup, sınıf vs. arasında sayıl-’, bu ‘(birşeye Dat.) addedil-’tir” açıklamasını yapmış ve sadece (?) SW Az, Osm.’da san- ‘düşün-, farzet-, say-’ anlamında yaşadığını belirtmiştir. Sa:n’dan türemiş fiil sana-’la karıştırılmaması gerektiğini söyleyen Clauson kelimenin Osm. XIV’te ‘san- (1) ‘düşün-, farzet-, bekle-’; (2) ‘iste-/dile- (mes. iyilik, birine Dat.)’ anlamlarında kullanıldığını da eklemiştir. Kelime ETG’de ‘düşün-, ait ol-’, M’de ‘addet-, say-’, KB’de ‘san-, zannet-, düşün-’, SN’de ‘1. Düşün-, tasavvur et- 2. İste-, dile-’, TS’de ‘1. iste-, dile- 2. düşün-, tasavvur et- 3. kuşkulan-, tereddüt et-’ gibi anlamlarla kayıtlıdır.

sı- : ‘kır-’ anlamındaki bu fiil hem asıl anl. hem de mec. anlamda kullanılmaktadır. Clauson (1972 : 782), kelimenin ilk defa Hwar. XIV, Qutb. 164’de kayıtlı olduğunu söylemekte ve Osm. XIV’teki anlamlarını ‘kır- (asıl anl. veya mec.); fethet-’ şeklinde

vermektedir. Aşağıda da görülebileceği gibi kelime Eski Türkçe'den itibaren yaygın ve sık olarak kullanılan bir kelimedir. Bu yüzden de anlam alanı oldukça genişlemiş pek çok soyut anlam da kazanmıştır. Bunlar arasında SN'de geçen 'yeminini boz-', KG'de geçen 'boz-, riayet etme-, saygı gösterme-', TİKT'de geçen '(emre) uyma-', ŞŞÇ'de geçen 'değerden düşür- ; reddet-, kabul etme-' anlamlarını sıralayabiliriz. (bk. s. 830)

sık- : asıl anl. 'sık-, baskı yap-, sıkıştır-' olan kelime mec. 'endişelen-, canını sık-(biri)' anlamlarını da kazanmıştır. Yani somuttan soyuta doğru anlam gelişmesine uğramıştır.

sil- : temelde '(birşeyi Acc.) sürt-; sil- (sık sık silip temizleme anlamıyla)', '(yapıya) (sıva veya çamur) sür-' anlamına gelen kelime, 'masaj yap-; sev-, okşa-' gibi somut ve 'ortadan kaldır-, yok et-' (ŞŞÇ) gibi soyut anlamlar da kazanmıştır.

sürtük : *sürt-*'den türemiş pasif isimdir. Asıl anl. 'sürtülmüş, aşınmış' vb'dir. Bu anlamda SW Az.'de yaşıyor; Osm.'daki 'adı kötüye çıkmış kadın' anlamı muht. Hak.'deki anlamın kötüleşmiş şekli (Clauson 1972 : 846-847).

tarık-(d-) : tar'dan türemiş geçişsiz bir isim olan bu fiilin asıl anlamı 'sıkış-'tır. Clauson'un (1972: 540) Osm. XV-XVI için verdiği ve SN'de de geçen "darık-(bazen tarık-) 'üzül-' " anlamı somuttan soyuta anlam gelişmesini göstermektedir.

tilkü:len- : tilkü.'den türemiş dönüşlü bir fiil olan bu kelimenin asıl anl. 'tilki gibi davran-'tır. Ancak kelime ilk defa ortaya çıktığı Kaş.'da mec. bir anlamlardır ('tilkilik et-, yaltaklan-'). Ayrıca ŞŞÇ ve TS'de de mecaz anlamlarla kayıtlıdır. Dolayısıyla sonradan soyut bir anlam kazandığı anlaşılmaktadır. (bk. s. 840)

todğur- (d-) : to:d-'ın ettirg. şekli olan fiilin anlamı 'doyur-, memnun et-'tir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde (ŞŞÇ) mec. anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiş ve somuttan soyuta doğru bir ilerleme göstermiştir. (bk. s. 622)

u:l : İlk ortaya çıktığı metinlerde somut bir anlama ‘temel, esas’ sahip olan kelime daha sonra mec. anlamda ‘temel’ ile soyut anlamlar kazanmıştır.

uluğ : Kelimenin temel anlamı ‘büyük, muazzam’dır, fiziki ve mecazi olarak, ‘büyük (baba); büyük (abi)’ gibi kullanımları vardır.

Kelime ‘büyük, ulu’ (OA) anlamından hareketle daha sonraki yüzyıllarda ‘asil; pek çok; başkan; mezhep imamı; zengin’ (EUTS, M, NHT, SN, KG, KT, ŞŞÇ) gibi pek çok yeni anlam kazanmıştır. Yani kelime anlam genişlemesine uğramıştır. (bk. s.849)

uluğla- : büyük yap- veya (birini Acc) büyük gör-/say-; (ona) saygı duy-’. Bütün modern şivelerde yaşıyor genellikle son anlamıyla. Hak. XI, Osm. XIV ulula- ‘saygı duy-’ pek çok metinde ve de (XV) (birini) (bir başkasının üzerine) koy-; (kutsal ay) kutsal say-’ (Clauson 1972 : 140).

Kaş. yücelt-

ŞŞÇ 1. Üstün tut-, yeğle- 2. Hürmet et-, tazim et-

TS 1. Saygı göster-, tazim et- 2. Üstün kıl-, yücelt- 3. Taltif et-, aziz kıl-

uma:y : Clauson, Kaş.’daki açıklamadan hareketle kelimenin orijinal anlamının ‘plesenta’ olduğunu söylüyor. Kaş.’da kelimenin bu anlamı dışında ‘çocukları koruyan ruh’ anlamı da kayıtlı ki ‘Tanrı’ anlamına buradan geçilmiş olmalı. Nitekim Clauson’un (1972 : 164-165) “aynı zamanda Türkler’in (tek?) tanrıçalarının ismi olarak da kullanılıyor, ki muhtemelen bu varlığın büyü özelliklerine sahip olduğuna inanıldığı için özel görevi bayanlara ve çocuklara bakmaktır.” şeklindeki ifadesinden de bu anlam çıkmaktadır.

OA bir ilahe adı, Umay

“Tengri Umay iduk yir sub basa birti erinç.” (TA.BC : 3)

EUTS umai : doğum sonu, kadın uzvu, rahim, döl yatağı

Kaş. umay : son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan sonu. Krş. : Rad., Şor. –umay : çocukları koruyan ruh. I, 123-10.

“Son; kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna “çocuğun ana karnında eşi” denir. Şu savda da gelmiştir : umayka tapırsa oğul bolur : birisi buna hizmet ederse çocuk doğar”. Kadınlar sonu uğur sayarlar.” (Atalay 1985a : 123)

üzüş- : üz-’in işteş şekli olan bu fiilin asıl anlamı ‘beraber kopar-, yırt-, kır- vs.’dir. Kelime TS’de Kaş.’dan biraz daha farklı bir anlamla, yani ‘bir şeyi kendi aralarında boz-’ anlamıyla, mec. anlama geçiş yapmış şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu da kelimenin anlam genişlemesine uğradığını gösterir.

yak- : Elimizdeki en eski yazılı metinlere baktığımızda kelimenin çok anlamlı olduğunu görüyoruz. Yani kelime yazılı devirden önceki dönemlerde anlam genişlemesine uğramıştır. Bu da kelimenin kullanım sıklığı ve yaygınlığıyla ilgilidir. Yak- fiilini Clauson (1972 : 896-897) üç ayrı madde halinde incelemiştir. Bunlardan ilki ‘sür-’ anlamındaki yak-, ikincisi ‘yakınlaş-, yakın ol-’ anlamındaki yak- ve üçüncüsü de ‘yak-’ anlamındaki yak-’tır ki bu sonuncunun orta dönemden önce kayıtlı olmadığını bildirir. İlk yak-’ın önce ‘sür-’ sonra bundan hareketle ‘yağla-’ anlamına geldiğini söyleyen Clauson, bu kelimeyi Uyg., Hak. (Kaş.’dan örnek verir. Ancak burada belirtmemiz gerekir ki Kaş.’da ilk iki yak- aynı maddede açıklanmıştır.), Çağ. ve Kıp. döneminden örneklerle açıklar. İkincisi hakkında ise şu açıklamayı yapar :

“Temelde ‘yaklaş- veya (birşeye Dat.) yakın ol-’, ki bu anlam bugün sadece yakın’da bulunmaktadır. Oldukça erken bir tarihte ‘dokun- (birşeye Dat.)’ anlamına da gelmeye başlamış ve bundan mec. ‘(birinin kalbine) dokun-, etkile-, memnun et-’vb. Açıkça semantik olarak yağü:-’la ilgili, fakat morfolojik olarak ilgi belirsiz. Uyg VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV, XV yak- ‘yaklaş-’ bir metinde ve ‘uygun ol-, münasip ol-’ iki metinde.

yakıl- : yak-’ın pasif şekli olan bu fiil kökü gibi zamanla soyut anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiş bir fiildir. Yani somuttan soyuta doğru bir anlam gelişmesi takip etmiştir (TS). (bk. s. 698)

yakış- : ‘yaklaş-’ anlamındaki yak-’ın işteş şekli olan bu fiilin asıl anlamı ‘yaklaş-, yaklaştır-’tır. Bu anlamı yakın veya yağü:k’dan türemiş fiillerle veya bunlarla

kurulmuş birleşik fiillerle yer değiştirmiş. Fakat yakış- SW Osm.'da 'uygun, münasip, tam, denk ol-; iyi görün-, yakışıklı ol-' için yaşıyor (Clauson 1972 : 908-909).

yorık : yorı:-'dan türemiş isim için Clauson (1972 : 963) "bu kelime gibi en eski dönemden beri hem fiziki hareket vb. için hem de mec. 'davranış, hareket' vs. için kullanılıyor." kaydını düşmüştür. Bunu dikkate aldığımızda kelimedeki somuttan soyuta bir anlam genişlemesi olduğunu düşünmemiz gerekmektedir.

yultuz : 'yıldız'; sabit yıldızlar ve gezegenler için genel bir terim (Clauson 1972 : 922-923). Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi'ndeki anlam gelişimine baktığımızda var olan somut anlamların üzerine 'talih, baht, kader' (ŞŞÇ, TS) gibi soyut anlamlar aldığını görmekteyiz.

yü:z : 'yüz, çehre' anlamındaki bu isim somut ve soyut yeni anlamlar kazanmıştır.

İKP yüz, çehre, yüzey, görkem, toplumda yüksek mevki

Kaş. yüz, çehre, veche

KT 1. Yüz, çehre 2. Teveccüh, iyi davranış, dostluk

ŞŞÇ 1. Çehre, surat, yüz 2. Yanak, yüz 3. Görünüş, kılık 4. Ön taraf, ön 5.

Yüzey, satıh 6. Yön, taraf, cihet, yaka 7. Sebep, vesile, cihet

3.7.3. SOYUTA EKLENEN YENİ SOMUT KAVRAMLAR

Çok az rastlanan bir anlam olayıdır. İncelediğimiz dönemlerde bu duruma şu kelimelerde rastladık :

arukluk : aruk'tan türemiş bu isim ilk ortaya çıktığı Kaş.'da soyut bir anlama sahiptir. Ancak Eski Anadolu Türkçesi döneminde (TS 'zayıflık') somut bir anlam kazandığı görülmektedir.

azğan : Kelimenin anlamındaki gelişmeyi Clauson şöyle açıklamıştır : “a:z-’dan daimi hareketin adı; asıl anl. ‘daimi olarak yanlış yolda giden’, fakat pratikte normal olarak bir çalı ismi olarak kullanılıyor ‘yabani gül, yabani çalı’ vb.” (Clauson 1972 : 283). 11.yy’a has olan bu kelimedeki anlam olayı dikkat çekicidir. Burada doğaya aktarma söz konusudur. Bu aktarma sonucunda bir anlam genişlemesi, hatta yakın anlama geçiş söz konusudur. Kelime sahip olduğu soyut anlamın üzerine ‘yaban çiçeği’ (KB) gibi somut bir anlam kazanmıştır.

egsük : Kelimenin tarihini incelediğimizde somut anlam (‘eksik, noksan’) üzerine soyut (‘zayıf, aciz’) ve sonra da benzetme yoluyla tekrar başka bir somut anlam (‘kadın’) kazandığını görüyoruz. (bk. s. 328)

yazuk : ‘hata et-’ yaz-’dan türemiş isim olan bu kelime, Eski Türkçe döneminde ‘günah’ için kullanılmış, Eski Anadolu Türkçesi’nde ise ‘zavallı; zarar’ gibi yan anlamlar kazanmıştır. Kelimedeki anlam gelişmesi hakkında Clauson “eski dönemde ‘günah’ için standart bir kelime, fakat bazı genişlemiş anlamlarla ‘kusur, noksan’ vs. Bu anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat SW Osm.’da yazık ‘yazık; acınacak durumda’ anlamına geliyor, yani başkaları tarafından kötü muamale görmesi sebebiyle yaptığı yanlışlardan dolayı suçlanmaması gereken kişi.” açıklamasını yapmaktadır (Clauson 1972 : 985).

KB suç, günah

KT 1. Günah, vebal 2. Mahzur, zarar

ŞŞÇ 1. Günah 2. Zavallı, acınacak durumda olan 3. Ün. Yazık!
 “Konugam yazugam dermanda düşdüm
 Sıgındum bunda geldüm bende düşdüm” (29075) (zavallı)

yarlıĝ : Kelimenin anlamını Clauson (1972 : 966-967) ‘daha yüksek durumda olandan daha alçak durumda olana emir’, bazen üstünden alttakine lütuf gibi anlamlarla vermiş ve alıntı bir kelime olmasının çok muhtemel olduğunu eklemiştir. Orhun Abideleri’nde bu kelime geçmez, ancak türemiş şekli yarlıka- ilahi bir gücü ifade ederek, yani genellikle Tanrı için kullanılarak geçmektedir. Uygurlardan çok önce yani 700’lerde kaleme alınmış eserlerde askeri bir fiil değildir, tamamiyle dinidir. Fakat bozkırdaki kullanımdan farklı olarak özne gökten yere inmiştir. Yani özne bir insandır, bir hükümdardır artık; ama ne de olsa ilahi bir gücü olan, en azından kendisine ilahi bir güç izafe edilen varlıktır. Onun için kelimelerde askeri bir sertlik taşıyan ‘emir’ ve ‘buyurmak’ anlamları henüz yoktur. Ne olursa olsun öznenin değişmiş olması, yani gök tanrısının yerini hükümdarın almış olması çok önemli bir semantik gelişmedir, der Şinasi Tekin (2001 : 221-222)

Kelimeyle ilgili yazısında Tekin (2001 : 219-227), Clauson’un alıntı kelime olduğu iddiasına karşı kelimenin kullanım alanı ve tarihi hakkında ayrıntılı açıklamalar yaparak, anlamında soyuttan somuta doğru meydana gelen gelişmelerle Türkçe kaynaklı bir kelime olduğunu ortaya koymuştur.

Tekin’e göre ilk önce, dilde var olan yar ‘salya, sümük’ yani ‘değersiz şey’ kelimesinden +lıg ekiyle ‘sefil, fakir, acınacak durumda olan’ mânâsında yarlıg kelimesi türetilmiş, sonra Burkanlı ve Mani misyonerlerinin vaazları sonucunda dilde yarlıgka- diye bir fiil teşkil edilmiştir. Bu fiilin ortaya çıkışındaki semantik gelişmeyi de şöyle verir araştırmacı :

“Bu fiil herhalde bozkırda ve şehirde yazı dili henüz teşekkül etmeden çok önce misyonerlerin göçebeler arasında yürüttükleri şifahi din yayma faaliyetleri sonucu ortaya çıkmıştı: “*birisinin acısının farkına varmak’ > ‘merhamet etmek, ihsan etmek’.”

'Merhamet etme, acıma' kavramının canlıları acılarından kurtarmak için 'vaaz verme, dini öğretme' eylemini beraberinde getirdiğini söyleyen Tekin, bu noktada yarlıgka- fiilinin kazandığı yeni manaları, yani 'vaaz vermek, dini öğretmek' manalarını, kökü olan yarlıg ismine yansıtarak buna 'sefil, fakir' manasının yanı sıra 'vaaz, dini eser' manalarını da yakıştırdığını ve bu manayı tecrit ettiğini belirtir.

Bir süre sonra da bu fiil maneviyat düzeyinden dünya düzeyine indiğinde, bunlara ek olarak devlet otoritesini temsil eden hükümdarın 'konuşması' ve 'emir vermesi'ni de ifade eder; aynı şekilde maddi dünya ile ilgili bu yeni anlam yarlıg'a yansır ve 'emir, hüküm, ferman' manasını kazanır.

Bütün bunlar ortaya çıkarmaktadır ki kelime, 'sefil, fakir, acınacak durumda olan' anlamından hareketle 'vaaz, dini eser' anlamını kazanmış, sonra da bunun üstüne 'emir, hüküm, ferman' anlamını da alarak anlam alanını soyuttan somuta doğru genişletmiştir.

3.7.4. SOYUTA EKLENEN YENİ SOYUT KAVRAMLAR

Bu anlam olayı da nadir olarak görülmektedir. Şu kelimelerde soyuttan soyuta doğru bir anlam gelişmesi vardır :

alığ : Anlam genişlemesine uğramış kelimelerden birisi de budur. Kelime önceki anlamlarına yakın anlamlar kazanmıştır. Clauson (1972 : 135) kelime ile ilgili yaptığı açıklamalarda şöyle der :

“ağığ’la sinonim ve belki bunun sekonder şekli. Bu anlamda sadece (?) SW XX Anat. *aluk* (bir adam) ‘kötü’ yaşar. Bununla birlikte muhtemeldir ki kelimenin anlamı ‘deli, aptal, çılgın’ vb.’dir.... Kıp. Oğuz XI alığ, Hwar. XIV alığ, XIV alu:, Osm. XIV alu ‘zayıf, adi’, sık sık ulu ‘büyük veya yeg ‘daha iyi’ ile zıt, XIV ve XV’de yaygın ve XVI’da ortaya çıkıyor.”

Yukarıdaki açıklamalar ve yaptığımız taramalar (Kaş., SN, ŞŞÇ, TS) kelimenin anlamında soyuttan soyuta bir gelişme olduğunu göstermektedir.

alık/aluk : “Bu şekillerin etimolojik olarak farklı kaç kelimesinin olduğu ve bunlardan hangilerinin al-’dan türemiş pasif İ/S. olarak açıklanabileceği açık bir sorudur. Bu açıkça KB’de kelime için doğrudur ve Kaş’ın alık’ın Oğuz anlamı için muhtemelen doğrudur. Fakat Kaş.’ın verdiği aluk anlamı daha az doğrudur ve Kıp. anlamı daha az akla yakındır. NC. Kır. alık ‘tepe, zirve’ ile daha eski herhangi bir anlamı bağdaştırmak zordur, fakat SW XX Anat. alık/aluk ikinci eski Osm. anlamı devam ettirmektedir ve ‘nehirle taşınan kütük’ gibi başka anlamlara da sahiptir. Ki bu açıkça al- fiilinden türemiş bir ismi temsil etmektedir. Hak. XI, KB ‘boş arzu, geçici arzu, heves, taviz’ Oğuz XI, Osm. XIV alık ‘alışkanlıklar’ vb. XIV metninde.” (Clauson 1972 : 135-136).

Kaş. kaba, haşin

TS gidiş tarzı

alp : Kelimenin Orhun Yazıtları’nda hep soyut olan, birbirine yakın farklı anlamlarla, yani çok anlamlı olarak ortaya çıkması eskiliğine ve geçirdiği anlam

genişlemesine işaretler. Zamanla yeni soyut anlamlar kazandığı anlaşılmaktadır. Clauson (1972 : 127-128), kelimenin anlam alanını şöyle açıklamıştır : “temelde ‘sert, dirençli, üstesinden gelmesi zor’; aslında geleneksel çeviri ‘cesur’dur. Mantık yerine oturduğunda insanlara, cansız nesnelere ve hatta ‘tehlike’ gibi soyut düşünceler için kullanılabilir.”

OA alp, kahraman, cesur, yiğit; zor, çetin, sert, müthiş
“Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş.” (KA.DC : 3)

EUTS 1. Yiğit, cesur, alp. 2. Şiddetli (tehlike). 3. Güç, zor, müşkül

KB alp, kahraman, cesur, yiğit
“kür alp er kötürse yaşın teg temür
azılgı erenlerde teşlür tamur” (3041)

SN kahraman, yiğit, bahadır
“Ara yirde var idi bir sübaşı
İñen alp u yavlak bahadır kişi (2551)

TS kahraman, babayiğit , bahadır, pehlevan
“Yürekli ve bahadırları korkak kılır ve yüreksiz korkakları alp ve hamleci kılır” (TS I 111)

artukluk : Clauson’un da (1972 : 211) belirttiği gibi ‘çokluk, aşırılık’ anlamından hareketle ‘fazilet, bolluk, zenginlik’ gibi yan anlamlara genişlemiştir.

KB fazlalık

KT 1. Fazlalık 2. Aşırılık, aşırı davranma, haddi aşma 3. Fazilet 4. Bolluk, zenginlik, servet

TİKT fazlalık

TS üstünlük, erdem, olgunluk

1 a:ş- : ‘aş-’ anlamından hareketle zaman içinde buna yakın, yeni anlamlar kazanmıştır. Aşağıda Clauson’un ve bizim taradığımız metinlerden ortaya çıkan anlamlar bu anlam gelişmesini ortaya koymaktadır :

“ ‘(bir dağ vs. Acc., daha sonra Abl.) aş-’, keç-’e zıt olarak ‘(bir nehir vs.) aş-; aynı zamanda geçişsiz, mesela zamanın, ‘aş-’. 1. a:ğ-’a bazı anlamlarda benzer, fakat bu kelimedede yükselme imasının ifadesi yok. Bütün modern şivelerde yaşıyor Türkü VIII, Uyg. VIII, Hak., Kaş.I 173, Çağ.XV, Hwar.

XIII, Osm. XIV ve XV aş- 'taş-' TTS II 64; XVI 'geç' IV 47; XVIII aş- (Çağ.'dan sonra) ve Rumi'de. San.40v.19 (aynı zamanda TTS I 51; II 64).” (Clauson 1972 : 255)

2 aş- : “ ‘genişle-, yüksel- (bir şey Acc.)’. Uyg.’ya özgü; bazen as- olarak transkribe edilmiş, fakat TT VIII ve (aşıl- için) Man. Süryanice elyazmasındaki söyleyiş kesinlikle buna karşı. Uyg. VIII” (Clauson 1972 : 255)

EUTS aş-, çoğalt-, art-

DK aş-, geç-, üstüne çık-, (erkek hayvan) dişiyle çiftleş-

“Biñ aygır dileyüpdür kim kısrağa aşmamış ola, ...” (86-9)

ŞŞÇ 1. Geç-, katet- 2. (dışarı) çık- 3. (süre) geç-

“İşinde kimseye tanmaz tanışmaz

Kimesne buyrugından taşra aşmaz” (19) (dışarı çık-)

“Çü meclis aşdı üç günden ziyade

Giv’ün çıkmış-ıdı başına bade” (13239) (süre geç-)

bilig : ‘bilgi’ temel anlamından hareketle buna yakın yeni yan anlamlar kazanmıştır. Soyut bir anlama sahip olan bu kelimenin kazandığı yeni anlamlar da soyut niteliktedir.

Kelimenin anlam alanındaki genişlemeyi aşağıda, taradığımız metinlerden aldığımız anlamlar göstermektedir :

EUTS bilim, bilgi, ilim

M bilgi; şuur

Kaş. akıl, us; hikmet; bilgi

KB bilgi, hikmet

SN bilü : bilgi, hüner, akıl, idrak, anlayış, düşünce

H ilim, bilim

DK bilik : bilgi, anlayış

FR/K bilgin, ilim, irfan

TS bilü : 1 .bilgi, ilim, irfan, idrak, malumat 2. Zihin, fikir

kızlık : kız'dan türemiş soyut isim. Anlamı 'pahalılık, seyreklik' (NHT, ŞŞÇ, TS) vb. İlk defa Hak.'de ortaya çıkan bu kelimenin buradaki anlamı 'kıtlık, nadirlik'. Clauson (1972 : 684) kelimenin Osm.'daki kullanımını "XIV kızlık 'pahalılık, seyreklik, azlık'; bütün dönemlerde XVIII'e kadar yaygın. XVIII kızlığı (1) Çağ. 'bakirelik' ; (2) Rumî'de, girânî 'pahalılık, azlık' San. 296 v.7." şeklinde açıklamıştır.

4. ANLAM DEĞİŞMELERİNDE VEYA YAN ANLAMLARIN GELİŞMESİNDE ETKİLİ OLAN ANLAM OLAYLARI

4.1. BENZETME

Her dilde anlatımı güçlendirmek, canlı kılmak için yararlanılan dil olaylarından, söz sanatlarından biridir. Benzetme, bir nesnenin niteliğini, bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için başka bir nesne veya hareketten yararlanarak, onu anımsatma yoluyla gerçekleştirilir. Benzetme yoluyla, dilde mecazlaşma adı verilen anlam değişmesi türü meydana gelir.

Benzetme yoluyla gerçekleşen anlam değişimleri, bir dil birliğinin belirli bir yer ve zamandaki asıl (central) anlamı ile dal/mecaz (marginal/metaphoric) anlamlarının yer değiştirmesiyle ortaya çıkar.

“Çeşitli dil birliklerinin farklı yer ve zamanlarda, farklı ortamlarda kullanılmaları dillerin anlam (langue) yapısında dal anlamları, mecaz anlamları (marginal/metaphorical meaning) ortaya çıkarır.” (Bloomfield 1933 : 426)

Ancak kişi dilinden başlayan bu değişimin zaman içinde toplumun diline mâl olması gerekir. “Eğer bir konuşmacı bir şekli sadece dal anlamlar için kullanılırken duyarsa, bu dal anlamı asıl anlam gibi kullanacaktır (Bloomfield 1933 : 432).” Bu durum zamanla kişiden kişiye yayıldığında toplumun malı haline gelir ve toplum tarafından benimsenen değişiklikler dilin anlam hazinesine dahil olur (Aksan 1978 : 131).

“Benzetmeler aktarmaların ilk aşamasıdır” (Aksan 1999 : 61). Dolayısıyla bir dilin kavram zenginliğini gösteren anlam olaylarından biridir. Benzetmeler açısından diller arasında zaman zaman paralellikler görülürse de genellikle diller benzetmelerde birbirinden ayrılırlar; çünkü bu sorun, dilin iç yapısıyla, anlatım yolu sorunu ile ilgilidir.

4.2. AKTARMA

İki kelimenin görünüşündeki, işlevindeki veya durumundaki benzerliğe dayanan ve insanla ilgili öğelerin doğaya uygulanması sayılabilecek aktarmalarda, benzetmelerde olduğu gibi, anlatılmak istenen kavram, onunla bir yönden ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan başka bir kavramla anlatılmaya çalışılır; böylece bir gösterge yeni bir anlam kazanır (Aksan 1999 : 62, Guiraud 1984 : 47).

Aktarmalar ilk kez kullanıldığında özgün, ilgi çekici bir dil olayı, bir söz sanatı iken, yerleşip kalıplaştıktan sonra birer yan anlam haline gelirler (Aksan 1990 III : 186). Bu yüzden de aktarmalar, çokanlamlılığı doğuran etkenlerin başında gelen anlam olaylarıdır.

4.2.1. Deyim Aktarması (metaphor)

Deyim aktarması, aralarında uzak yakın ilgi bulunan iki şey arasında benzetme yoluyla ilişki kuran, birinin adını ötekine aktaran bir eğilim, bir dil olayıdır (Aksan 1978 : 124, Salzman 1993 : 68).

Deyim aktarmaları bilinçsiz olarak, farkında olmadan gerçekleşebileceği gibi bilinçli olarak, hatta bazen zihin zorlanarak da yapılabilecek olan aktarmalardır. Çoğunlukla anlatıma güç kazandırmak, etkili olmak amacıyla veya kısa yoldan kolay anlatmak amacıyla şairler, hatipler, yazarlar vb. tarafından kullanılır (Salzman 1993 : 68). Dolayısıyla başlangıçta tek bir kişinin ürünüdür. Zamanla başkaları tarafından kullanıldıkça dile yerleşir ve kelimenin mecaz anlamı, yan anlamı olarak sözlükteki yerini alır. Ancak şair ve yazarların dillerindeki deyim aktarmaları, genel halk tarafından aynı oranda anlaşılma ve kullanılma özelliğine sahip olmayabilir. Eğer kelime genel halk tarafından anlaşılma özelliğine sahip olmazsa, bunu yazarın dili

kullanma becerisi olarak kabul etmek ve özel kullanım şeklinde değerlendirmek gerekir (Aksan 1978 : 124, Aksan 1990 III : 188-189, Ahanov 1993 : 16).

Deyim aktarması bir benzerliğe, ad aktarması ise bir ilgiye, bir ilişkiye dayanılarak yapılan aktarmalardır. D. Aksan (1999 : 64-68) deyim aktarmalarını dörde ayırmıştır :

- a. İnsandan doğaya aktarma : Organların ve vücut bölümlerinin adlarının doğadaki nesnelere aktarılması yoluyla yeni anlamlar kazanılması olayıdır. Bunlar kalıplaşarak dile yerleştikleri için bazı dilciler tarafından ölü deyim aktarmaları (dead metaphor) olarak nitelenir (Cruse 1986 : 41-45). Mesela baş, ayak, burun, göz, kol gibi vücut organları deyim aktarması yoluyla anlam genişlemesine uğrayan kelimelerdendir.

Bu tür aktarmalarda insanın fiziksel ve ruhsal özelliklerinin doğadaki varlıklara aktarılması söz konusu olduğu için doğadaki varlıkların bir bakıma kişileştirilmesi (personification) olayı vardır. Ancak bu aktarmalar yazar ve şairlerin kullanımlarında kaldığı için genellikle dilde kalıplaşarak yerleşmez.

- b. Doğadan insana aktarma : Bu aktarmalar çoğunlukla doğadaki nesnelere özelliklerini gösteren sıfatlar arasında yapılır. Bu tür aktarmalarda diller arasında benzerlikler bulunur.
- c. Doğadaki nesnelere arasında aktarma : Bu tür aktarmalarda hayvandan bitkiye, hayvandan hayvana aktarmalar söz konusudur.
- d. Somutlaştırma : Bu olayda soyut kavramlar, çeşitli durum, davranış ve duygular somut göstergelerle dile getirilir. Böylece daha canlı, elle tutulur, güçlü bir biçimde anlatım elde edilir. Somutlaştırma en geniş ölçüde deyimlerde görülür. Deyimler bazen ayrıntı sayılabilecek kavramları, anlatımı zor durumları ve duyguları bu yoldan dile getirir. Türkçe’de bu anlatım biçimi yaygın olarak kullanılmaktadır (Aksan 1990 III : 187).
- e. Duyular arasında aktarma : Farklı duyu alanlarına ait kavramların bir araya getirilerek canlı bir anlatım sağlanmasıdır. Eski Türkçe döneminde süçig, isig (sıcak<mülayim, hoş), isiglig (sıcaklık<sıcak duygular, sevgi) gibi kelimelerde duyular arası aktarma olayını görmekteyiz.

OA tath, lezzetli

“Tabgaç budun sabı süçig agısı yımşak ermiş. Süçig sabın yımşak agın arıp irak budunug ança yagutır ermiş.” (BKA.KC : 4)

4.2.2. Ad Aktarması (Metonymy)

Ad aktarması, bir kavramın, ilgili, bağıntılı olduğu bir başka kavramı gösteren kelimeyle anlatılmasıdır (Aksan 1978 : 132).

Ad aktarmalarında bütünün yerine parçanın, parçanın yerine bütünün söylenilmesini dikkate alan Berke Vardar (1998 : 89), düzdeğişmece olarak adlandırdığı bu anlam olayını, “eğretilmeye karşıt olarak, tümcede dizimsel bir bağıntı kuran ya da belirtilen gerçeklik düzleminde yan yana bulunan öğelere ilişkin olarak, benzetme yapılmaksızın sonucun neden, kapsayanın kapsanan, bütünün parça, genelin özel, somut adın soyut kavram yerine kullanılması yoluyla oluşan değişmece türü” şeklinde tanımlamıştır.

Bu tür aktarmalarda aynı kavram alanı içine giren kavramlar arasında çağrışımın büyük önemi vardır. Aynı zamanda, aynı türden bir başka olayla yakından ilişkilidir. Komşuluk/kapsamlayış (synecdoche) adı verilen aktarmalarda bir bütünün, onun bir bölümü ile veya bir bölümü onun bütünü aracılığıyla anlatma söz konusudur (Aksan 1978 : 132-133). Bu durumda söz eksiltme ve komşuluk/kapsamlayış ad aktarması yolunun kullanıldığı anlam değişmesi türleridir. Ancak Ahanov (1993 : 108), kelime anlamlarının değişmesinin, yan anlamlar kazanmasının bazen deyim aktarması (metaphor) ve ad aktarması (metonymy) yoluyla, bazen de işlev birliği ve kapsamlayış/komşuluk (synecdoche) yoluyla olduğunu söyleyerek bunları deyim aktarması ve ad aktarması gibi ayrı anlam olayı olarak düşünmüş ve ayrı ayrı incelemiştir. Komşuluğun ad aktarması olarak düşünülmesinde, bu terimin son zamanlarda sadece bütünün yerine parça kullanılması olayı olarak algılanmasının etkisi vardır (Vardar 1998 : 134).

Araştırmacının “işlev birliğine göre adlandırma” adını verdiği anlam olayıyla kastettiği nesnelere ile durumların yerine getirdiği görevin ortaklığı veya benzerliğinin esas alınmasıdır. Bunun için verdiği örnek şöyle : “Mesela günümüzdeki kalemin görevini vaktinde kuş tüyü yerine getiriyordu. Rus dilindeki pero ‘tüy’, günümüzde ‘demir kalem ucu’ anlamını da kazanmıştır (Ahanov 1993 : 112).”

Ad aktarması da deyim aktarması gibi çok anlamlılığın meydana gelmesine yol açan anlam olayıdır. Ancak ad aktarmasının, deyim aktarmasından farkı, soyut kelimelere somut anlamlar verme eğiliminde olmasıdır. Bir hareketin adı, o hareketin sonucu için, onu yapan kişi için veya nesnenin bir özelliği için kullanılabilir (Ullmann 1972 : 220).

4.3. ÇOK ANLAMLILIK (Polysemy)

Dilcilikte bir kelimenin temel (göndergesel) anlamı dışında, yeni kavramları anlatır duruma gelmesine çok anlamlılık denir (Ahanov 1993 : 96, Aksan 1999 : 70).

Çok anlamlılığı doğuran etkenlerin başında gelen anlam olayı aktarmalardır (Aksan 1999 : 62). Başta vücut bölümlerini ve organları gösteren kelimeler olmak üzere genellikle terimler dışındaki öğeler aktarmalarla yeni anlamlar kazanır. Başlangıçta tek bir kavramı gösteren kelime, genellikle kolay ve etkili anlatım için, aktarmalarla ve kullanım sıklığının artması, kullanım alanının yayılmasıyla her dilde ilişkili, yeni kavramları da anlatır duruma gelmektedir (Aksan 1999 : 70-71, Aksan 1990 III : 192).

Bir nesnenin adının, onunla ilgili, onunla var olan bir başka nesneye de ad olması şeklindeki aktarmalara Eski Türkçeden de tanık getirebiliriz : kün (gün) kelimesi Eski Türkçede 1) ‘güneş’, 2) ‘gündüz’, 3) ‘zaman birimi’ anlamlarıyla geçmektedir. Bu da göstermektedir ki çok anlamlı bir kelimenin anlamları arasında mutlaka bir ilgi vardır (Aksan 1990 III : 19). Köktürk belgelerinde bir hareketi ifade

eden somut kavramları yansıtan fiillerde de çok anlamlılık görülür. Mesela ud-, uduz- gibi fiiller bunlar arasında yer alır.

Argo, bilindiği gibi deyim aktarmalarına çok yer veren, bunun dışında, kelimelere yeni anlamlar yükleyerek kullanan bir dildir. Argoda kullanılan, yerleşmiş deyim aktarmaları, dildeki birçok ögeyi çok anlamlı duruma getirmiştir (Aksan 1978 : 113).

Dilin hayatı, anlamlar ve onları taşıyan ses bileşimlerinin sürekli değişip gelişmesinden ibarettir. Dildeki ses değişimleri sözlü devirlerde çok hızlı olmakla birlikte sözün yazıya geçirilmesinden sonra yavaşlamıştır. Ancak anlam değişiklikleri zaman içerisinde iletişim imkanlarının, bunun sonucu olarak da bilgilenmenin artmasıyla çok hızlanmıştır. Karşılaşılan yeni kavramlara ad bulunurken genellikle birbirine benzer niteliği ve işlev açısından yakınlığı olan nesnelere arasında ilişki kurulması yöntemi yaygın olarak kullanılmış, böylece bir kelime ilk yansıttığı kavramın yanında başka kavramları da anlatır duruma getirilmiştir. Bu yüzden toplulukların bilgilenmelerinin zengin olduğu konulara ait kelimeler çok anlamlı kelimelerdir (Karaağaç 1998 : 38). Yani bilgilenmedeki hızlanma dilde çok anlamlılık adı verilen anlam olayının gerçekleşmesine yol açar (Aksan 1996 : 65, Üçok 1947 : 70). Bazen başka bir dille girilen ilişki sonunda da çok anlamlılık meydana gelebilir. Yeni anlam kazanan kelime çoğunlukla eski anlamını kaybetmez ve bu iki anlam birlikte yaşar.

Tabii zaman içerisinde eski temel anlam unutulabilir ve kelime yan anlamlarıyla yaşamaya devam edebilir. Mesela öfke, kesek, bulğak, umay, katun, tökük, op- gibi kelimelerde bu durum gözlenmektedir.

Bazı dilciler (Lyons 1977 II : 550), eş sesli unsurlarla karışabileceği veya kullanım sırasında anlaşma zorluklarına sebep olabileceği düşüncesiyle çok anlamlılığı, anlam bulanıklığı (ambiguity) olarak kabul ederler.

“Bir kelime A diyalektinde, B diyalektinde sahip olduğu anlamdan çok daha farklı bir anlama sahip olabilir. Eğer her iki anlam söz konusu

kelimeyle ilgiliyse, bütün dil sistemi içinde bu farklılıklar, A ve B diyalektleri arasındaki fark olarak kabul edilir, sözlükte bu kelime çok anlamlı olarak gösterilir ve bunu içeren bazı veya bütün cümleler belirsiz sayılır (Lyons 1977 II : 622).”

Eş sesliliğin ve çok anlamlılığın iç içe olduğu durumlarda dil dışı konulara baş vurmak gerekir. Mesela tarihi, sosyal, kültürel ilişkiler, çağrışım alanları pek çok açıdan incelenmelidir.

“Eş seslilik ve çok anlamlılık, dillerin şekil ve anlam yapılarındaki bölünme ve birleşmelerin tamamlanma süreçleri boyunca ortaya çıkan durumdur. Bu sürecin tamamlanmasından sonra her şekil kendisine göre bir anlama, her anlam kendisine ait bir şekle sahip olur. Görüldüğü gibi eş seslilik ve çok anlamlılık durumları, bir dilin belirli bir yer ve zamandaki hayatıyla ilgilidir; dillerin ses ve anlam yapılarının sürekli değişmesi, dilleri kullananların sürekli farklı komşuluk ilişkilerine girmeleri, eş seslileri ve çok anlamlıları da sürekli değiştirir (Karaağaç 1996 : 35-36).”

D. Crystal (1971 : 233), birden fazla anlama sahip kelimelerin nasıl analiz edileceği meselesinin, deyimleri doğru olarak tanımlama, bir kelimenin tanımında yer alabilecek detayları hesaplama, kelimenin anlamlarını etkileyen kullanım stillerini bilme meselesi olduğu görüşündedir ki bunların hepsi dilcilikte, yukarıda değindiğimiz, dil içi ve dil dışı unsurları oluşturur.

Dilin gelişme sürecinde sürekli yeni sözler yapılmaz, bunun yerine kelimenin anlamı genişler. Dillerin sözvarlığındaki çok anlamlı sözler dillerin zayıflığını değil, zenginliğini gösterir. Aslında, dilin söz varlığının zenginliği, sadece söz sayısının çokluğuyla ölçülmez (bu da çok önemli), aksine kelimelerin anlam genişliği, çeşitli mecaz anlamlarda kullanılma imkanının genişliğiyle de ölçülür (Ahanov 1993 : 106). Yani çok anlamlılık bir dilin zenginliğini saptamada önemli bir anlam olayıdır. Nitekim bugün kültür dili sayılan dillerde büyük bir çok anlamlılık görülmektedir (Aksan 1996 : 66).

Çok anlamlılık aynı zamanda bir dilin yazı dilinin eskiliğini, başlangıcını saptamada bize yardımcı olmaktadır. Dilin en eski ürünlerinde görülen çok anlamlı kelimeler, çok anlamlı duruma gelinceye kadar uzun süre kullanılmış, belli anlam gelişmelerini arkada bırakmış oldukları için dilin daha önceki dönemlerinde de

yaşamış olmalıdırlar. Eski Türkçe dönemi metinlerinde görülen çok anlamlılık işte bu sebeple, dilin bu metinlerden çok daha eskilere götürülebileceğinin ipuçlarıdır (Aksan 1999 : 124, Gencan 1971 : 423).

4.4. EŞ ANLAMLILIK (Synonymy)

Eş anlamlılığın birbirine yakın pek çok tanımı vardır. Bunlar arasında Ahanov'un (1993 : 125) "anlamları birbirine yakın, birbirine benzer sözler", T.N. Gencan'ın (1971 : 417) "anlam yönünden birbirine eşit olan; yani aynı şeyi anlatmaya yarayan kelimeler", D. Aksan'ın (1975 : 531) "yakın anlamlı kelimeler" şeklindedir.

Dil biliminde kabul edilen bir gerçek "başlangıçta iki veya daha fazla kelimenin aynı kavramı yansıtamayacağı, bir başka deyişle bir dilde iki ayrı kelimenin tamamiyle aynı anlama gelemeyeceği" şeklindedir. Buna göre eş anlamlı kelimeler birbirinin eşi değil, yalnızca birbirine yakın anlamlara gelen dil birimleridir (Ullmann 1972 : 141, Aksan 1996 : 68).

Her dilde eş anlamlı kelimeler birbirine benzer olmakla birlikte gerek aralarındaki ince anlam ayrılıkları, gerekse kullanılma sahaları ve diğer kelimelerle birleşme özellikleri bakımından ayrılırlar (Ahanov 1993 : 127). Zaten eş anlamlı kelimelerin birbiriyle olan anlam yakınlığını (benzerliğini) açıklamaktan ziyade anlam farklılığını açıklamak daha zordur (Ahanov 1993 : 126).

Dilde bir kavramın birden fazla kelimeyle karşılanamayacağı gerçeğinin bir kanıtı da ikilemelerdir. Bazen anlamları birbirine çok yakın, hatta "tam eş anlamlı" sayılabilecek kelimelerin bir ögesinin dilde zamanla kaybolduğu, sadece ikilemeler içinde var oldukları görülmektedir (ev bark, evir- çevir-, ufak tefek) (Aksan 1996 : 71). Bu durum, bir dilin eskiliğinin saptanmasında bir ölçü olarak kabul edilebilir. Dilin en eski ürünlerinde böyle eş anlamlıların bulunması -bunların uzun bir zaman dilimi içinde eş anlamlı duruma gelmesi mümkün olduğu için- o dilin tarihinin çok

eskilere uzandığını gösterir. Bir dilde “tam eş anlamlılar”ın bulunması bir başka yoldan, yabancı dillerden alınan kelimeler vasıtasıyla da gerçekleşebilir (Aksan 1999 : 79).

“Her dilde, bu arada Türkçede görülen bir olgu, eş anlamlılar arasında bir yaşam savaşı olduğu, hele, özellikle tam eş anlamlı niteliği taşıyan ögelerde bunun daha çok gerçekleştiğidir. Dilde ister yerli, ister yabancı kökenli olsun, bu türden eş anlamlılardan birinin zaman içinde silinip unutulduğu görülür (Aksan 1999 : 128).”

Ahanov (1993 : 129-130) bir dildeki eş anlamlıların oluşma yollarını beşe ayırmıştır :

1. Sözü anlam yönünden gelişmesi, yan anlamlara sahip olması, eş anlamlılığın oluşmasında etkilidir. Bundan dolayı çok anlamlı sözler ile eş anlamlı sözler arasında bir ilgi doğar. Çok anlamlı söz, her anlamıyla farklı eş anlamlı dizilere dahil olarak, eş anlamlı sözlerin alanını genişletir.
2. Nesne veya durumların ilk anda fark edilmeyen özel vasıf ve görünüşlerini, birer birer açıklayarak adlandırmak için veya anlam ayrıntılarını ifade etmek için yeni sözler türetilir ve bunun sonucunda da dilin söz varlığı sürekli bir gelişme ve zenginleşme gösterir. Türemiş yeni sözler ise söz yapmanın çeşitli yöntemleriyle oluşturulur. Söz yapmanın çeşitli yöntemleri aracılığıyla, söz varlığının gelişmesi sonucunda eş anlamlı sözler de oluşur.

“Bir dil yazı dili olarak ne ölçüde işlenir, ne kadar ürün verirse, kavramların sayısı artacağı, yeni yeni, aralarında pek az ayırım olan somut ve soyut kavramlar ortaya çıkacağı için o dilde eş anlamlıların sayısı da artar.” (Aksan 1996 : 68)

3. Yazı dilinin ağızlardan söz alması sonucunda da eş anlamlı sözler oluşur.
4. Belli bir anlatımda kullanılan örtmeceler (euphemizm), başka bir sözle veya söz grubuyla eş anlamlılık gösterebilir.
5. Bir dilin sözcük varlığı yabancı dillerden giren sözlerle de zenginleşir. Bazen yabancı dillerden giren sözler, o dilin temel sözleriyle yakın anlama sahip olurlar. Bunun sonucunda da eş anlamlılar oluşur.

“Bir dilin en eski belgelerinde tam eş anlamlı olarak kabul edilen göndermek- yollamak gibi sözcüklerin bulunması halinde, bunların bu duruma gelmeleri için gerekli zaman –aynı nitelikteki başka ögelerin yardımıyla- kestirilebildiği takdirde dilin o tarihlerden yaklaşık olarak daha

ne kadar geriye götürülebileceği kendiliğinden meydana çıkar . Yani çok anlamlılık gibi, eş anlamlılık da bir dilin tarihini saptamada ölçü olarak kullanılabilir” (Aksan 1975 : 536).

Ancak burada tam eş anlamlılarla ilgili belirtilmesi gereken bir nokta, bunların her zaman birbirinin yerine kullanılamayacağıdır. Bu yüzden bunların sadece bazı durumlarda birbirinin yerine kullanıldığı belirtilmelidir (Palmer 1981 : 89-91). Bunlar aynı dağılıma sahip olduklarında ve bütün anlamlarıyla ve ortaya çıktıkları bütün bağlamlarda tamamen sinonim olduklarında tam eş anlamlı olarak kabul edilirler (Lyons 1981 : 148).

“Sinonimler bir milletin fikir hayatının hangi istikamete doğru yöneltmiş olduğunu gösterirler. Çünkü zihnin işi benzer şeylerin aralarındaki ince farkı bulup çıkarmaktır; yani mevcut olan sinonimlerden hangisinin nerede kullanılacağını zihnimiz ayırt eder. Bu yüzden anlamdaşlardan yana zengin olan diller daha ziyade medenileşmiş dillerdir. Sinonimler, bütün başka dil şekilleri gibi, ilk önce daha önce düşünen fertlerde vücut bulur ve sonradan herkesin malı olur.” (Üçok 1974 : 73)

Ancak burada söylenmesi gereken bir olay, çok anlamlılık ve eş seslilik gibi eş anlamlılığın da dilde anlam bulanıklığına yol açan etkenler arasında sayıldığıdır. “Cümle ile anlam arasındaki pek çok ilişkiden biri belirsizliktir, bu eş anlamlılığın zıddı olarak kabul edilebilir.” (Bloomfield 1933 : 79). Ullmann (1972 : 156-159) üç tip belirsizlik tespit etmiştir : fonetik, gramatikal ve leksikal. Belirsizlik, cümlenin fonetik yapısından kaynaklanabilir, gramatikal faktörlerden kaynaklanabilir veya leksikal faktörlerden kaynaklanabilir ki bunun içinde çok anlamlılık ve eş seslilik de vardır.

Eski Türkçede, özellikle Uygur yazı dilinin kelime hazinesinde meydana gelen olağanüstü genişleme sonucunda aynı kelime ailesinden eş anlamlılar ortaya çıkmıştır. Uygurca metinlerde yer alan eş anlamlıların fazla olmasının sebebi, dile giren yabancı kelimelerin artması ve bu yabancı kavramları karşılamak için yeni kelimeler türetilmesidir.

Eş anlamlılar eş seslilere zıt bir yapıdadır. Eş sesliler anlamları farklı, söylenişleri ortak kelimeler iken; eş anlamlılar, anlamları birbirine yakın olan farklı kelimelerdir. Eş sesliler de, eş anlamlılar da farklı sözlerden oluşur.

İncelediğimiz dönem metinlerinde rastladığımız eş anlamlılar arasında yolla-/ gönder-, kürlük/armakçı/teblig 'aldatıcı', ayığ/yabız/yablak 'kötü', tün/kiçe, yinçge/yuyka, küç/erk, kut/ülüg, tatıglıg/süçig gibi kelimeler bulunmaktadır.

4.5. EŞ SESLİLİK (Homonymy)

Eş sesli, bir dilde anlam ve fonksiyonca farklı; fakat aynı ses değerine sahip şekillere denir (Karaağaç 1996 : 34). Eş seslilerin oluşmasında birkaç yol vardır :

1. Bazı eş sesliler söz türetmenin leksiko-semantik yöntemi sonucunda oluşur. Dilin gelişimi içerisinde, çok anlamlı kelimelerin anlamları arasındaki anlam bağının kopması sonucunda iki farklı kelime, yani ses bakımından aynı, anlam bakımından farklı eş sesli kelimeler türer. Çok anlamlı kelimelerin anlamları arasındaki semantik ilginin yok olması sonucunda, farklı sözlerin (eş sesli sözler) ortaya çıkması, söz türetmede leksiko-semantik yöntem olarak bilinir. Böyle durumlarda çok anlamlılık, eş sesliliği doğurur ve kelimenin birliği bozulur (Ullmann 1972 : 177).

“Çok anlamlılık ile eş sesliliği ayırma meselesinin zorluğu, çok anlamlı sözlere yaklaşan, benzeyen eş seslilerden kaynaklanmaktadır” (Ahanov 1993 : 113). Ahanov, bu konuda ölçünün, anlamlar arasında ilgi kurulup kurulmaması olduğunu söyler. Eğer anlamlar arasında ilgi kuruluyorsa çok anlamlı kelimenin anlamları olarak kabul edilir. Anlamlar arasında semantik bağ bulunmuyorsa, bu anlamlar bir kelimeye değil, farklı kelimelere ait anlamlar olarak değerlendirilir (Lyons 1977 II : 551).

“Anlamlar arasında semantik bağ var mı, yok mu sorusuna cevap vermek her zaman kolay olmamaktadır. Bu durumda kelimelerin (köklerinin)

türetmeye elverişli olup olmadıklarına ve özelliklerine bakmak gerekir...Söz yapmada, bu kök eş sesliler birbirine yakınlaşmaz, her biri kendi doğrultusunda işlevine devam ederse o zaman çok anlamlılık ile eş sesliliği birbirinden ayırmak için, kelimenin farklı anlamlardaki şekilleriyle söz türetme gücüne bakmak gerekir.” (Ahanov 1993 : 114)

G. Karaağaç (1996 : 36) ise bu konuda Ahanov’dan farklı düşünür. Ona göre ölçü kelimeler arasındaki anlam bağı değildir :

“Eş seslilerin özelliği iki kelime arasında anlam ilişkisinin bulunup bulunmaması değil, eş yazılı ve eş sesli olan bu iki eş şekilli (izomorphe) kelimenin, bir dilin belirli bir yer ve zamanındaki konuşucuları tarafından ayrı kelimeler olarak anlaşılmasıdır.”

Söyleyişteki farklılık her zaman köken farklılığını göstermez. Dolayısıyla bugün eş sesli olarak adlandırdığımız kelimeler aynı kökten türemiş olabilirler. Bu durumda bunlar, farklı şekillerde telaffuz edilseler bile çok anlamlı sayılırlar.

“Bugün için çok anlamlı gibi görünen kelimelerin bütün anlamları eş seslilik ilişkisi içinde olabilirler veya bugün anlamları arasındaki ilişki unutulduğu için eş sesli olarak düşünülen kelimeler, aslında eski devirlerin çok anlamlı tek bir kelimesi olabilirler.” (Karaağaç 1996 : 35)

Ahanov’a (1993 : 114-115) göre bir kelimeyi eş sesli sayabilmek için başvurulması gereken diğer ölçü de şudur :

“Bunları eş sesliler sınıfında gösterirken esas alınan dayanak, eş sesliler sınıfına giren kelimelerin farklı kelime türleri (birinin isim, birinin fiil) olmasıdır. Kelimede leksik anlam ile gramer anlamı karışarak birleşir. Eş seslilerin anlam farklılıklarına göre gramer farklılıkları daha fazladır. Biri isim olup isimlerle ilgili birimlerle kullanılırken, diğeri fiil olup, fiillerle ilgili birimlerle kullanılmaktadır.”

Ancak bu dil içi ölçülerle, eş seslilik ve çok anlamlılık ayırt edilemediğinde dil dışı konulara baş vurmamak gerekir. Bu durumda sosyal ve tarihi alanlara, kültür alışverişlerine bakılır (Karaağaç 1996 : 35).

“Bir dilin tarihinden, aynı anlam ve ses değerine sahip birden fazla şekil gelip geçebilir; bunlardan birini, aynı veya benzer ses değerine sahip diye çeşitli anlam yakıştırmalarıyla türkçenin veya diğer dillerin bir başka şeklinin yanına koyamayız; zaten dilcilikte, bugün hiçbir ses benzerliği bulunmayan kelimelerden aynı kelime gibi, sesleri aynı olan kelimelerden de ayrı kelimeler olarak söz açmak mümkündür.” (Karaağaç 1993 : 85-86)

2. Dillerdeki bir kısım eş sesli sözler, çeşitli ses değişmelerine uğrayarak söyleniş bakımından aynı olmaları sonucunda oluşmuştur (Ullmann 1972 : 176). “Düzensiz ses değişmeleri, düzenli ses değişmelerinin aksine olarak dillerde eş sesliliğin kaynağı olabilmektedirler” (Karaağaç 1996 : 44). Başka bir deyişle “farklılıkların düzenli olduğu ve bazılarının tahmin edilebilir olduğu durumlarda eş seslilikten çok, çok anlamlılık vardır” (Palmer 1981 : 103).

Ses değişmeleri sonucunda oluşan eş seslileri açıklamak için, eş sesli sınıfına giren kelimelerden her birinin tarihi metinlerdeki ses yapısının nasıl olduğunu, dilin gelişmesi sonucunda söyleniş bakımından nasıl değiştiğini, değişmeye hangi esasların sebep olduğunu aydınlatmak gerekir.

Kelimelerin ses değişmelerine uğrayarak, söyleniş bakımından aynı olması sonucunda oluşan eş sesli kelimelerin eski şekli, tarihi yazma eserlerde ve akraba dillerin bazısında saklanmıştır. Yani, eş seslilerin oluşma yolunu aydınlatmada tarihi yazma eserler ile akraba dillerdeki eski şekiller kıymetli malzemeler verebilmektedir. Bu etimolojik kriterdir. Fakat her zaman sonucu belirlemez. Çünkü, bazı kelimelerin tarihi gelişimleri belirsizdir (Ahanov 1993 : 115-116, Palmer 1981 : 105, Lyons 1977 II : 550-551).

3. Eş sesliler, köklere sesteş eklerin getirilmesi suretiyle de oluşur. Kök sözlerden oluşan eş sesliler, kök eş sesliler diye adlandırılırken, köke sesteş eklerin getirilmesiyle oluşan eş sesliler türemiş eş sesliler diye adlandırılmaktadır (Ahanov 1993 : 118).
4. Bazı eş sesliler, alıntı sözler ile yerli sözlerin söyleniş bakımından birleşmesiyle oluşur. Bu durum, genellikle alıntı sözün ses değişmesine uğrayarak alıcı dildeki yerli sözle söyleniş bakımından birleşmesiyle gerçekleşir (Ullmann 1972 : 180). “Bazen yeni alınan bilgiler, yani yeni anlamlar, alıcı dilin aldığı kelimeye sesçe en yakın duran eski bir kelimesinin altına girebilir; bu durum dillerdeki eş seslilik kaynaklarının başında gelir.” (Karaağaç 1997 : 505)

Sweetser (1990 : 22) eş sesliliğe yol açan sebepleri üç grupta toplamaktadır :

- a. leksikal anlamdaki çok anlamlı kalıplar
- b. anlam değişmesindeki tarihi kalıplar
- c. ilgili veya duruma özgü/şarta bağlı cümlelerin yorumu için çok yönlü ihtimaller

Ahanov (1933 : 120-123) eş seslileri üç grupta inceler :

1. *Leksik (veya tam) eş sesliler* : Bu gruptaki eş sesli kelimeler, kelime türlerinin yalnız birinde yer alır. Ne şekilde çekimlenirse çekimlensin gramer kategorilerinde birbiriyle aynıdırlar. Leksik/tam eş sesli bütün kelimeler, bütün çekimli şekillerinde, anlamları bakımından ayrılırken, gramer işlevleri bakımından anıdır.
2. *Leksiko-gramerlik (veya yarım) eş sesliler* : eş seslilerin bu türünde, eş sesli kelimeler, farklı kelime türlerinde yer almaktadır. Bundan dolayı, onlar yalnızca çekimlenmemiş şekillerinde birbirleriyle aynıdır, çekime girdiklerinde farklılaşmaktadırlar.
3. *Karışık eş sesliler* : Birkaç kelimenin eş sesli olması söz konusudur. Böylesi çok öğeli eş sesliler, leksik/tam eş seslileri de, leksiko-gramerlik/yarım eş seslileri de kapsar. Mesela, at (hayvan), at (isim) ve at-

Bazı dilciler tarafından (Ahanov 1993 : 123-124, Vardar 1998 : 97) eş seslilik, eş adlılık olarak adlandırılır ve iki grupta incelenir : eş sesliler (homofonlar) ve eş yazılılar (homograflar).

- a. Söylenişi aynı, yazılışı ayrı sözler eş sesliler diye adlandırılır.
- b. Yazılışı aynı olup, vurgusunun farklılığından değişik söylenişe sahip sözler eş yazılılar diye adlandırılır.

Eş sesliler de eş yazılılar da asıl eş adlılardan değildir. Çünkü onlardan biri söylenişte, ikincisi yazıda diğerinden farklılık göstermektedir. Asıl eş adlılar sınıfına söyleniş bakımından da, yazılış bakımından da aynı olup, anlam bakımından farklılık gösteren sözler girmektedir. Türkler'in Eski Türkçe ile Eski Anadolu Türkçesi arasında kullandığı Orhun, Uygur ve Arap alfabeleri eş yazılı kelimelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Karaağaç 1996 : 31-33).

Bugün dilcilikteki tartışmalardan biri eş anlamlılar gibi eş seslilerin de dilde bir anlam bulanıklığına (ambiguity) yol açıp açmadığı meselesidir. Dildeki diğer kelimeler gibi eş seslilerin de anlamları genellikle içinde geçtikleri bağlamdan anlaşılır. Dolayısıyla kullanım alanına geçtiklerinde herhangi bir anlam bulanıklığına yol açmazlar.

4.6. BAĞLAM (Context)

“Bir göstergenin birlikte bulunduğu öteki göstergelerle oluşturduğu ve anlamını aydınlatan bütüne” (Aksan 1999 : 74-75, 1990 III : 202) bağlam (context) denir. Kelimenin içinde bulunduğu tamlama, cümle veya bağlama göre bir anlam kazanması, belli bir kavramı eksiksiz yansıtması, dilin bir dizge olduğunu gösterir. Bu anlayış dil bilimine F. de Saussure tarafından yerleştirilmiştir. Böylece bağlamda bağlı anlam (contextual meaning) terimi ön plana çıkmıştır.

Bağlam, konuşmacı tarafından iletilen mesajdaki/ifadedeki belirsizliği veya çok anlamlılığı yok eder. “Konuşmacı veya yazıcının ellipsis (eksiltme) ile attığı bilgiyi karşılar” (Leech 1981 : 67). Bu özelliği ile bağlam, eş seslilerin belirlenmesinde de büyük önem taşır.

Her bir ifade kültürel değeri olan kontekslerde ortaya çıkar ve ifadenin anlamı da konuşmacının içinde yaşadığı toplumdaki hayat kalıplarının ve konuşmacının kişiliği ile kişisel rolünün oluşturduğu bütünden çıkar. Yani, sadece kelimeler ve terkipler değil, seslerle dil dışı ve prosodik ifade özellikleri de (vurgu, titreşim, uzunluk) anlamlıdır. Bütün bu unsurların anlamı, içinde geçtikleri cümle veya daha büyük birliklerde fonksiyon bakımından tanımlanır (Lyons 1977 II : 607-608). Bu yüzden modern dilciler, bağlamın kelime anlamı üzerindeki etkisine yoğunlaşırlar (Ullmann 1972 : 49).

Anlamın belirlenmesinde dil dışı etkenleri, konuşanların özelliklerini, içinde bulunulan durumu da hesaba katan Firth'in durum bağılamı (context of situation) kavramının kökleri davranışçılık akımına kadar uzanır (Aksan 1999 : 77).

1960'lardan sonra dil biliminde bir inceleme yöntemi olarak yaygın olarak kullanılan metin dil bilimi/text linguistics ve söylem çözümlemesi/discourse analysis, alanları cümle dışına taşan, cümleden büyük metinler, söylemler üzerinde durur ve konuşanların içinde buldukları durumu, özelliklerini de hesaba katarak iletişimi inceler. Yine aynı yıllarda kullanılmaya başlanan söz-eylem/speech-act kuramı da iletişim sırasında kullanılan ifadelerin düşünceyle, amaçla, içinde bulunulan durumla ilgisini ayrıntılı bir biçimde aydınlatmaya çalışır. Bu alanlar, durum bağılamı kavramının içerdiği özelliklere ve problemlere el atmakta, cümleden büyük metinler, ifadeler üzerinde durmaktadır (Aksan 1999 : 77). Bazı filozoflar, bağlamın semantikten ziyade pragmatik'in konusu olduğu görüşündedir. Ancak yukarıda görüldüğü üzere dil analizlerinde pragmatik de gereklidir (Lyons 1977 II : 572-573).

5. ANLAM DEĞİŞMESİ (Alm. *Bedeutungswandel*, *bedeutungswechsel*, Fr. *Changement sémantique*, İng. *Semantic change*)

Doğadaki her şey gibi dil de değişir. Bu değişiklik dilin ses sisteminde olabileceği gibi anlam alanında da olabilir. Anlam değişmelerinin başlangıç noktasını oluşturan, kişi dillerinde ve şivelerde ortaya çıkan anlam farklılıkları, kavramların dile yansması olan kelimelerde bazen anlam alanının genişlemesine, bazen kullanımdan düşme sonucu anlam alanının daralmasına ve bazen de anlam alanının değişmesine yol açar.

Dil çok karmaşık bir gerçeklik olduğundan değişimler de aynı özelliği taşır (Salzmann 1993 : 68). Dil, iletişim sırasında değişim etkenlerinin baskısı altına girer. Kullanıldığı ölçüde yeni durumlara, koşullara uyulanır. Başlangıçta kişisel olan değişmeler toplumun onayına sunulur ve toplum tarafından benimsenen yenilikler kural olur, eski kurallar geçerliğini yitirir.

“Değişiklikler bazı çok özel pratik durumlar altında ortaya çıkabilir veya bu herhangi bir konuşmacının başarılı bir icadı olabilir ve kendi durumunu konuşmacının şahsi durumuna borçludur.” (Bloomfield 1933 : 480)

Dil değişikliği bizi özellikle dil olgusunun açıklanmasına yardımcı olmasından dolayı ilgilendirmektedir. “Konuşmacılar alışkanlıklarını daha önceki konuşmacılardan kazanır; onların alışkanlıklarının tek açıklaması yine daha öncekilerin alışkanlıklarında yatar” (Bloomfield 1933 : 281).

“Bugünkü alışkanlıklarımızın açıklaması, (1) daha önceki alışkanlıklarda ve (2) karmaşık değişmelerde gizlidir. Çünkü dil değişikliği asla durmaz, eninde sonunda dildeki bütün alışkanlıkları etkiler; eğer geçmişteki konuşmaları yeterince bilirsek, ondan sonra yapacağımız açıklamalar günümüzdeki her bir konuşma şeklini kapsayacaktır.” (Bloomfield 1933 : 282).

Kısacası kelimelerin yansıttıkları kavramların değişmesi kişi dillerinden başlayarak topluma yayılır ve art zamanlı boyutta gerçekleşir. Bu yüzden gerçekleşen değişiklikler anlam biliminde art zamanlı yöntemle incelenir (Vardar 1982 : 85, Aksan 1999 : 88). Ancak bu incelemede belirli bir tarih, eş zamanlılık (synchronism)

ve belirli bir coğrafya, eş mekansılık (isoglos) ölçüleri de dikkate alınır (Karaağaç 1996 : 38).

Bilgilenme arttıkça ortaya çıkan yeni ve komşu bilgiler, bazen kendilerine yeni bir ad bulununcaya kadar kavram alanı içine giren başka bir kelimenin anlamları arasına yerleşebilir. Her dilde görülen deyim aktarmalarıyla, başta organ ve vücut bölümleri olmak üzere birçok adın doğaya, doğadaki nesnelere ilgili göstergelerin de insana aktarılmasıyla anlamlarda gelişmeler, genişlemeler meydana gelir ve bir kelimenin birden çok anlam yüklenmesi olan bu durum çok anlamlılığa yol açar (Karaağaç 1996 : 39, Aksan 1999 : 90).

Ancak yeni bir bilginin adlandırılmasında, dilin eski bir kelimesinin anlam alanını genişletmek dışında seçilen yollardan biri de, bu yeni kavram/bilgi için yeni bir kelime yaratmaktır. Burada fonetik, morfoloji ve semantik el ele verir.

“Morfonolojik bakımdan fonetik hadiselerin önemi, aynı zamanda semantik gelişmenin maddi temellerini yaratabilmesiyle ölçülür. Öyle ki fonetik hadise ile ortaya çıkan alomorflar içerisinde semantik dallanmanın olması için şekil çeşitliliğine imkan açılır, anlam dallanması şekil dallanmasıyla tamamlanır, yeni anlam yeni şekil ile ifade edebilmek imkanı kazanır.(F.Celilov).” (Karaağaç 1993 : 91)

Herhangi bir konudaki bilgilenmelerin artması, kelimelerin anlam alanlarının bölünmesine ve yeni adlarla adlandırılmalarına; bilgilenmenin zayıflaması ve komşu kavramların, dolayısıyla bunların adlarının dilde kullanılma yüzdelerinin düşmesi de anlam alanlarının komşu alanları da içine almasına yol açar (Karaağaç 1996 : 38). Bilgilenmenin azalmasıyla ortaya çıkan kullanımdan düşme olayı anlamın bölünmez alanını parçalar, bu gelişmeye izolasyon denir. İzolasyon bazı yapıların kullanımdan düşmesi şeklinde olabilir. “Fonetik değişiklik izolasyonu kökleri veya yardımcı eder” (Bloomfield 1933 : 432-434) .

Bazen de kelime, başlangıçtaki anlamından tamamen uzaklaşarak farklı bir anlamı yansıtır duruma gelir. Kelimenin başka bir anlama geçişi olan bu durum anlam değişikliğinin bir sonucudur. Böylece kaybolan, zayıflayan, önemsizleşen bilgi, yerini ve dolayısıyla adını, daha önemli komşu bilgilerin adına terketmiş olur.

Tabii ki bütün bunlar, dili kullanan topluluğun hayat seyrine bağlıdır; dildeki anlam bölünme ve birleşmeleri, dili kullananların insan-varlık ilişkilerinin güçlenmesinin ve güçsüzleşmesinin sonucudur (Karaağaç 1996 : 38, Bloomfield 1933 : 435). Bu yüzden de bir dilin kelime hazinesi ve gramerinde saklı olan pek çok anlam türünü tam olarak anlayabilmek için bu dilin kullanıldığı kültür veya kültürleri tam olarak anlamak gerekir (Lyons 1981 : 324).

L. Bloomfield (1933 : 435), bunu bir başka şekilde şöyle ifade eder : “Yeni bir anlama geçiş sadece pratik dünyada bir değişiklik yarattığında anlaşılırdır.”

Buraya kadar anlatmaya çalıştığımız anlam değişmesi olayı kısaca, kelimenin anlamında meydana gelen değişiklik olarak tanımlanabilir. Ancak bu değişikliklerin meydana geliş şekilleri gibi çeşitli özellikleri dikkate alınarak bir tanım yapılmak istendiğinde “bir kelimenin başlangıçta dile getirdiği kavramda bir daralma, bir genişleme belirmesi veya aynı kelimenin bir zaman sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesi” (Aksan 1999 : 88, 1990 III : 213, Hatiboğlu 1982 : 14), “kelimelerin sıklık oranları ile yer aldıkları ortamların değişmesi” (Karaağaç 1996 : 38), “bilgilenmenin, varlığı daha ince dilimlere ayırmanın dildeki yankısı” (Karaağaç 1993 : 92) veya “bir kelimenin veya semantik olarak ilgili olduğu başka bir kelimenin kullanımındaki değişiklik” (Bloomfield 1933 : 426), “bir şeklin yeni bir anlama yayılışı” (Bloomfield 1933 : 435) şeklinde çeşitli tanımlar yapılabilir.

Dillerin hem ses hem de anlam yapılarının bir tek düzelik (uniformizm) içinde değil de sürekli bir hareketlilik, dolayısıyla değişiklik içinde olmalarına sebep olan çeşitli faktörler vardır.

Dilin anlam yapısı büyük ölçüde topluluğun tamamına aittir ve dolayısıyla anlam değişmelerinde dil topluluğunun bilgilenmesi, varlığı adlandırması söz konusudur. İşte bu yüzden anlam değişmelerinin sebeplerini saptamada eski ve yeni bilgi ilişkisi, alt ve üst kavram oluş gibi dil içi ve dil dışı ölçüler vardır (Karaağaç 1999 : 594).

Anlık ve karmaşık gelişmelerin ürünü (Bloomfield 1933 : 481) olan anlam değişimlerinde dil içi ölçülerden, dilin yapısında meydana gelen değişimler anlaşılmalıdır. Bu, kelimedeki veya kelimenin kullanıldığı bütünde/cümlede bir değişiklik ifade eder.

“Sözcük hiçbir zaman göstergesi olduğu nesne ya da eylemin imgesini olduğu gibi uyandırmaz; belirtilen nesne ya da eylemin algılanmasıyla canlanan her türlü eğilimi, her türlü yönsemeyi de içeren bir izlenim uyandırır. Bu gevşeklik değişim koşulları arasında yer alır. Sözcüklerin biçim ya da kullanım değişiklikleri anlam değişimini kolaylaştıran bir başka etkidir. Değişimlerin genel nedenlerinden bir bölümü dilsel kökenlidir. Dilsel nedenler, bir sözcüğün özel bir işlev yerine getirdiği kimi tümcelerin yapısından kaynaklanır. Olumsuz tümceler, soru ve koşul tümceleri değişimlere elverişli bir bağlam yaratır.” (Vardar 1982 : 88)

L. Bloomfield da (1933 : 435) pek çok anlam değişikliğinde kullanım sıklığındaki artış ve düşüşün rol oynadığı kanaatindedir.

“Pek çok semantik değişiklikte rol oynayan faktör kullanım sıklığındaki düşümedir. Buna karşılık bir şeklin yeni anlamlar kazanması sıklığındaki artıştan kaynaklanan özel bir durumdur, çünkü doğrusunu söylemek gerekirse, bir şeklin hemen hemen her ifadesi yeni bir durumla ortaya çıkar ve bu yeniliğin derecesi belirli ölçülere dayalı değildir... Aslında diller bu açıdan farklılaşır ve bu tam olarak semantik değişiklik çalışmalarında bizi ilgilendiren, bir şeklin yeni bir anlama yayılışıdır.”

Ullmann (1972 : 192-195) ise, anlam değişimlerini kolaylaştıran faktörler olarak nesiller arasında devamlılığın yok olması, anlamdaki belirsizlik, kullanım sıklığının azalması, çok anlamlılık, konteksteki belirsizlik ve kelime yapısını verir.

Özellikle birden çok varlığın aynı hareketi yapması, dillerin fiillerine oldukça zengin anlamlar yükler; bu yüzden fiillerdeki anlam zenginliği isimlerdekenden çok daha fazladır (Karaağaç 2001b : 125).

“Bir nesne şümulü içine yalnız kendisini, bir hareket ise şümulü içine birçok nesnelere alır. Bu yüzden nesnelere bir müşahhaslık, hareketlerde bir mücerretlik vardır. Nesnelere belirli, hareketler belirsizdir. Bir nesne kendi kendisini ifadeye yeter. Fakat bir hareket bir nesneye bağlanmadan kendi kendisini ifade edemez... Bir isim kökü tek bir nesneyi ifade eder. Bir fiil kökü ise birçok nesnelere arasında müşterek olan mücerret bir hareketi ifade eder. İsim kökünün ifade ettiği nesne tek başına düşünülebilir, zihinde

canlandırılabilir. Fakat fiil kökünün ifade ettiği hareket bir nesneye bağlanmadan tek başına vazih bir şekilde düşünülemez, zihinde canlandırılmaz, ancak mücerret ve belirsiz bir şekilde tasavvur edilebilir.” (Ergin 1985 : 132)

Doğrudan doğruya insan-varlık ilişkisinden kaynaklanan değiştirmelerde, önceki ve sonraki bilgi ilişkisi daha açık ve daha kalıcıdır (Karaağaç 2001b : 125). Söz köklerindeki söz-varlık ilişkisi nedensiz (arbitrary/nonpredictable) bir ilişki olmasına karşılık, çeşitli türetme yolları ve anlam değiştirmeleriyle kurulan önceki bilgi-sonraki bilgi ve alt bilgi-üst bilgi adlandırmaları, yansıma sözler gibi nedenli (non-arbitrary/predictable) adlandırmalardır. Kısacası dillerin ses-şekil ve anlam değiştirmeleri, eski bilgi-yeni bilgi ilişkisini ifade etmektedir. İnsan-varlık ilişkisindeki değişmeler dildeki değiştirmelere yol açmaktadır (Karaağaç 2001a : 520).

Değişikliklerde bilgiler ve kavramlar arasındaki ilişkilere ve bilhassa da yaş farkına dikkat edilmesi gerekir. “Bilgiler ve kavramlar arasındaki ilişkilerin ve bunlardaki gençlik ve yaşlılığın en büyük belirtisi ise, müşahhasan mücerrede, basitten karmaşığa, aşığıdan yukarıya giden çizgidir.” (Karaağaç 1993 : 89)

Değişmelerin saptanmasında, coğrafya, çeşitli kavim ilişkileri gibi dil dışı (extralinguistic) ölçülerin de büyük önemi vardır (Karaağaç 1996 : 38-39, 1997 : 507; Aksan 1999 : 89). Berke Vardar (1998 : 23), bunları tarihsel sebepler, toplum bilimsel sebepler, ruh bilimsel sebepler şeklinde sıralamıştır. Bunlardan tarihsel sebepler, bilimlerde, kurumlarda, törelerde görülen değişikliklerin nesnelere değiştirmesiyle dil dizgesini dolaylı olarak etkilemesini ifade eder. “Anlam değişmeleri yalnız eşya ve olaylara değil, aynı zamanda tasavvur ve inanışların değişmesine de racidir (Üçok 1947 : 74)”.

Toplum bilimsel sebepler de, kelimenin dar bir toplumsal kesimden geniş bir kesime aktarılmasıyla anlamının genişlemesi veya daralmasını kapsar. Bu, André Meillet’ye göre anlam değişmelerine yol açan en önemli faktördür. Çünkü “dilin

birinci koşulu sürekli ve vazgeçilmez bir araç olarak kullanıldığı insan topluluklarının varlığıdır” (Vardar 1982 : 88).

Ruh bilimsel sebepler ise anlatımlılığı artırma çabalarını ifade eder. Nyrop’un belirlediği ruhsal sebepler “sözcüklerin coşkusal kullanımı”yla ilgilidir. Coşkusal kullanımın gelip geçici olmadığı, bir anlam değişimine yol açtığı durumlar da vardır. Anlatımlılığı artırma, örtmeceler (euphemism) vb. bu sebepler arasında yer alır (Vardar 1982 : 90).

Dillerin anlam yapıları, aynı zamanın ve aynı coğrafyanın insanları arasında bile, yaş farklarına, mesleklere, daha doğrusu bütün kişilere göre farklılık taşır, farklı çağrışım alanlarına sahiptir. Herhangi bir kelime, kelime grubu veya cümlenin her şahısta uyandırdığı çağrışımlar farklıdır; çünkü herkesin varlık ilişkileri, bilgilenme kanalları, kısacası geçtiği yol farklıdır. Bu yüzden, aynı yer ve zamanda, aynı dili kullansalar bile, kimse kimseyi yüzde yüz anlayamaz. Buna dayanarak dil sistemlerinin semantik yapısına şekil verme ve sadece herhangi bir dildeki kelimelerin sayısına değil, aynı zamanda her bir kelimeyle ilgili anlamların sayısına da bağlı olan cümlelerin bütün muhtemel yorumlarını üretme teşebbüsleri sınırsız ve sayısızdır (Lyons 1977 II : 550). Bütün bunlara rağmen, kelimelerin ferdi olan bu çağrışım alanları dışındaki anlam yapıları, ister bir bilgiye doğrudan işaret eden (denotative) asıl (central) anlamı olsun, isterse sosyal çağrışımlara dayalı (connotative) mecaz (metaphoric) anlamları olsun, sosyaldir; belirli yer ve zamanın bütün üyelerince ortakır” (Karaağaç 1993 : 86).

L. Bloomfield (1933 : 481), dildeki değişiklikleri, fonetik değişiklikler, analogik-semantik değişiklikler ve alıntılar şeklinde tasnif eder. Bu değişikliklerden semantik/anlam bilimindeki değişiklikler, daha önce de söylediğimiz gibi, art zamanlı incelemeye dayanır.

Art zamanlı anlam bilimi üzerinde M. Bréal ve onu takip eden A. Darmesteter, H. Paul tarafından yapılan çalışmalar sonucunda oluşturulan anlam değişikliği kuralları, Yeni Gramercilerin ses kurallarından oldukça farklıdır. Leksikal

anlam değişiklikleri genişleme, daralma ve metaforik transfer (deyim aktarması) ve diğer yandan da psikolojinin etkisiyle, anlam iyileşmesi ve anlam kötüleşmesini kapsar (Lyons 1977 II : 619). G. Stern, bunları dış değişimler, iç değişimler (kelime bağıntısının ya da anlamın yer değiştirmesi, kelimeyle bireyler arasındaki kişisel bağıntının yer değiştirmesi); S. Ullmann, dilsel tutuculuktan doğan değişimler : Ad aktarımları –anlamsal benzerlikle bitişiklikten doğan değişimler-, anlam aktarımları : adlar arasındaki benzerlik ve bitişiklikten doğan değişimler, karma değişimler şeklinde türlere ayırır (Vardar 1998 : 23).

Kısaca anlatılan bu tasnif çalışmalarını, konumuzu tam olarak ilgilendirmesi sebebiyle ayrıntılı olarak incelemeyi uygun buluyoruz.

Anlam değişmelerinin sebepleri yanında, bunların biçim veya türlerini saptamak amacıyla da birçok araştırma yapılmıştır. Aristoteles'ten beri var olan değişmeceler kuramı İskenderiye ve Roma döneminde büyük bir gelişme göstermiştir. Latin dil bilginleri on dört çeşit değişme sayarlar (Guiraud 1984 : 41).

Anlam değişmelerinin türleri konusunda mantıksal ve ruhbilimsel bakış açıları en önemli yaklaşımlardır.

Darmesteter ve Bréal gibi ilk anlam bilimciler, anlam değişmelerini komşuluk/ kapsamlayış, deyim aktarması ve ad aktarması gibi türlere ayırmışlar ve daralma, genişleme veya anlam aktarımı olmasına göre de mantıksal bir çerçeve içinde toplamışlardır (Guiraud 1984 : 42-43).

Ruh bilimsel sınıflandırmalar (W.Wundt, H. Schuchadt, L. Roudet, G. Stern, S. Ullmann vb.) çağrışımlara önemli bir yer verir ve değişmeleri buna göre dörde ayırır : İki anlam arasındaki benzerlikten kaynaklanan değişmeler, iki anlam arasındaki bitişiklikten doğan değişmeler, iki ad arasındaki benzerlikten kaynaklanan değişmeler ve iki adın bitişikliğine bağlanan değişmeler (Vardar 1982 : 90).

P. Guiraud (1984 : 44-54), anlam değişmelerini Stern ve Ulmann'ın ruh bilimsel yaklaşıma dayanan bakış açılarına göre iki şekilde ele alır. Stern'e göre anlam değişmeleri, dil içi ve dil dışı değişmeler olmak üzere iki grupta incelenir.

Dil içi değişiklikler dili doğrudan doğruya etkiler. Böylece dizge içindeki adın veya anlamın gerçekten değişmesine yol açar. Stern (Guiraud 1984 : 44-49), dil içi değişmeleri üçe ayırır :

a. Kelime bağıntısının veya adın yer değiştirilmesi. Bunlar da kendi içinde ikiye ayrılır :

1. İlk grup birleşim (combination), bağlılaşıklık (correlative), ses örnekmesi/ yakıştırması/ analogisini kapsar.

Birleşim (combination) : Bir birimin, dilin dizimsel boyutundaki öbür birimlerle kurduğu bağıntı; bu türlü bağıntıdan kaynaklanan birleşmedir (Vardar 1998 : 49).

Bağlılaşık (correlative) : ses biliminde, iki yanlı, orantılı ve eksiköğeli karşıtlık bağıntısı içinde bulunan ses birim çiftleri için kullanılır (Türkçede /t/ ve /d/). (Vardar 1998 : 35)

Ses analogisi : dildeki bazı kelimelerin örnek alınması ve yakıştırma yolu ile onlara benzetilerek yeni kelimeler türetilmesi (Korkmaz 1992 : 168).

2. İkinci grup kısaltma (clipping)'yı kapsar. Bir kelimeyi kısaltma güdükleme, kelime grubunu kısaltma ise eksiltme olarak adlandırılır.

b. Gönderge bağıntısının ya da anlamın yer değiştirilmesi : Bu da kendi içinde ikiye ayrılır :

1. Adlandırma (birleştirme ve türetme, amaçlı aktarım, mecaz)
2. Aktarım (amaçsız)

c. Kelime ile konuşan bireyler arasındaki kişisel bağıntının yer değiştirilmesi : Bu da ikiye ayrılır :

1. Değişi (permutation) : Söz zincirinde yer alan öğelerin yer değiştirilmesi
2. Uygunluk (concordance) : Bazı dillerde yan cümledeki fiilin zamanının temel cümledeki fiilin zamanına uyması.

Stern dil dışı değişimleri ise nesnel, mantıksal ve kişisel olmak üzere üçe ayırmıştır.

S. Ullmann'a (1972 : 211-227) göre anlam değişimleri anlamlar ve adlar arasındaki ilişkiye dayanır. Bu ilişkiye göre Ullmann anlam değişimlerini dört grupta inceler :

1. Anlamlar arasındaki benzerlik yoluyla gerçekleşen değişimler (deyim aktarmaları/metaphor)

Ullmann (1972 : 212-217), bunları da dört grupta inceler : a) insandan doğaya aktarmalar (anthropomorphic metaphors) b) doğadan insana aktarmalar c) somuttan soyuta aktarmalar d) doğadaki varlıklar arasında aktarmalar (synaesthetic metaphors).

2. Anlamlar arasındaki bitişiklik yoluyla gerçekleşen değişimler (ad aktarması/metonymy)

Bunları da Ullmann (218-220), mekan ilişkisiyle ad aktarmaları, zaman ilişkisiyle ad aktarmaları, parça-bütün ilişkisiyle ad aktarmaları, içeren-içerik, kaşif-keşif, mucit-icat vb. gibi ilişkilerle ad aktarmaları olarak tasnif eder.

3. Adlar arasındaki benzerlik yoluyla gerçekleşen değişimler (halk etimolojisi/popular etymology)

Ullmann (1972 : 221), bunların seslerin benzerliğinden ve anlam arasındaki ilişkinin kaybolmasından kaynaklandığını belirtir.

4. Adlar arasındaki bitişiklik yoluyla gerçekleşen değişimler

Bu da yan yana kullanılan kelimelerin birbirini anlam bakımından etkilemesiyle gerçekleşir. En yaygın şekli eksiltmedir (Ullmann 1972 : 222).

Anlam değişimlerini bu dört grupta inceleyen Ullmann (1972 : 223), bunlar dışında, pek çok değişikliği birden yaşayan kelimelerin de varlığına dikkat çekerek, karmaşık değişikliklerin bulunduğunu ekler. Ullmann'a (1972 : 227-235) göre bu değişimler sonucunda, kelimenin anlamı genişler, daralır, iyileşir veya kötüleşir.

L. Bloomfield (Bloomfield 1933 : 150-157, Palmer 1981 : 9) ise anlam değişimlerini daralma, genişleme, deyim aktarması, ad aktarması (zaman ve

mekanda yakınlık), komşuluk (parça-bütün ilişkisi), abartma (hyberbole ve litotes), bozma (degeneration) ve yüceltme (elevation) şeklinde tasnif etmiştir. Bloomfield'in bu tasnifi de esasında Stern ve Ullmann'ın tasniflerine dayanmaktadır. Aynı anlam olayları dikkate alınmıştır. Fakat farklı bir düzen ve tanımlama seçilmiştir. Biz de çalışmamızda anlam değişmesi türlerini Bloomfield'in yaptığı tasnife oldukça yakın bir tasnifle ele aldık.

5.1. ANLAM DARALMASI (Alm.Bedeutungsbeschräkung, Bedeutungsverengung, Fr. Restriction semantique, İng. Semantic restriction)

Temel anlam değişmelerinden biri olan anlam daralması teriminin tam olarak neyi karşıladığını saptamak amacıyla bugüne kadar yapılmış tanımlara bakıldığında, terimin anlam alanı hakkında bir karışıklık olduğu görülür. Bu karışıklığı tam olarak açıklayabilmek için yapılmış olan tanımları vermek uygun olacaktır.

Zeynep Korkmaz (1992 : 9) Gramer Terimleri Sözlüğü'nde "kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi; bir kelimenin genel bir anlamdan özel bir anlama geçişi" tanımını vermiş, Doğan Aksan (1999 : 90) "bir göstergenin önceden anlattığı nesne ya da devinin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesidir" demiş ve "iki anlamdan birini ya da bazı anlamlarını kaybeden kimi kelimeler de bir bakıma anlam daralmasına uğramış sayılabilir" (Aksan 1978 : 139) açıklamasını yapmıştır. Berke Vardar (1998 : 22-23) "anamlı bir birimin daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması; genel bir anlamdan dar bir anlama geçerek değişmesi", V. Hatiboğlu (1982 : 14) "geniş kavramları olan bir sözcüğün, bu kavramlar içinde tek bir anlama bağlanabilmesi", G. Karaağaç (1996 : 39) "kelimenin anlam alanında görülen daralma" tanımını vermiştir. Türkçe Sözlük'te ise terimin anlamı "geniş kavramları olan bir kelimenin, bu kavramlar içinden tek bir anlam bildirmesi durumu, genel bir anlamdan özel bir anlama geçiş" şeklinde verilmiştir.

İlk bakışta birbirinin aynı olduğu izlenimini veren bu tanımlar arasında ve de tanımların bizzat kendi içlerinde, anlam daralmasının kapsamını ortaya koymayı zorlaştırıcı bir takım ifadeler yer almaktadır. Aslında problem tam olarak, ancak anlam değişmesi türleri bir bütün olarak düşünülüp incelendiğinde belirginleşmektedir.

Anlam değişmesi türleri genel bir terim olduğu ve içinde bu bütünün parçası olan alt alanlar olduğuna göre, gerek bu alt alanların tanımları ile tanımların ifadesi olan terimler, gerekse her bir alt alan birbiriyle uyumlu olmalıdır. Ancak bu türler genel olarak incelendiğinde bir uyumsuzluğun olduğu, zihinde oluşan kavram kargaşası ve hatta anlam bulanıklığı olarak adlandırılacak olaylar ortaya çıkmaktadır. L. Bloomfield'in (1933 : 271) da dediği gibi "Dil kategorileri felsefi terimlerle belirlenemez, şekle dayalı bir belirleme yaptığımızda onların anlamlarını tanımlamakta zorluk çekeriz."

Anlam daralması için yapılmış tanımlar, birbirine yakın ifadeler taşıyan ve bir dil olayını açıklamaya çalışan tanımlar olarak, ilk bakışta herhangi bir soruna işaret etmezler. Ancak gerek bu tür, gerekse diğer anlam değişmesi türleri için yapılmış olan tanımlara dayanarak bir tasnif yapmaya çalışılınca bir takım zorluklarla karşılaşılmaktadır.

Terimin kavram alanını tespit etmek ve zorlukları bertaraf edebilmek amacıyla tanımda yer alan ifadelerin teker teker incelenmesi uygun olacaktır.

Terimin tanımında yer alan "kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından daralması (Korkmaz)"/ "anamlı bir birimin daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması (Vardar)"/ "kelimenin anlam alanında görülen daralma (Karaağaç)"/ ifadelerinin birbiriyle, aynı zamanda da terimin, seslerin birleşmesinden oluşan ad kısmıyla tam olarak uyumlu olduğu kesindir. Tabii bu görüş dile getirilirken, bunun bir bütünün parçası olduğu yine dikkate alınmıştır.

Terimin tanımının ikinci kısmında verilen “kelimenin eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi (Korkmaz)”/ “bir göstergenin önceden anlattığı nesne veya devinimin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi (Aksan)” ve de tanımın bu kısmıyla ilgili olabilecek “geniş kavramları olan bir sözcüğün, bu kavramlar içinde tek bir anlama bağlanabilmesi (Hatiboğlu)”/ “geniş kavramları olan bir kelimenin, bu kavramlar içinden tek bir anlam bildirmesi durumu (Türkçe Sözlük)” ifadeleri, anlam daralması olayı için yukarıdaki verilen açıklamalardan biraz farklı ve hatta terimin anlaşılmasını zorlaştırıcı özellikler taşımaktadır. Burada tam bir anlaşmayı sağlayabilmek amacıyla bölüm ve türden kastedilenin ne olduğunun anlaşılması önemlidir.

Bölüm ‘bir bütünü oluşturan parçaların her biri, kısım’ ve tür de ‘1. Çeşit 2. biy. Ortak özellikleri olan bireylerin tamamı, cinslerin ayrıldığı bölüm 3. fel. Kendi içinde bir birim olan ve üzerinde cins kavramının bulunduğu mantıksal kavram 4. Türlü’ şeklinde Türkçe Sözlük’te açıklanmıştır. Bu bilgilerden hareketle tanımları açıklamaya çalıştığımızda, bir şeyin “bir kısmı” ve “bir türü” ifadelerinde bir belirsizlik ortaya çıkmaktadır. Bu belirsizliği yaratan ise, ifadelerde yer alan hem “bir” hem de “bölüm/kısım” ve “tür” kelimeleri olabilir. Şöyle ki : Acaba bu tanımdan anlaşılması gereken, tanımın “tek bir anlama bağlanabilme/tek bir anlam bildirme” kısımlarından ve “bir” kelimesinin kavram alanından hareketle, çok anlamlı bir kelimenin tek anlamlı bir kelime haline gelmesi olayı mıdır? Şayet anlaşılması gereken bu ise; bunun, terimin “kelimenin kavram veya anlam kapsamı bakımından daralması/ kelimenin anlam alanında görülen daralma/ anlamlı bir birimin daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması” şeklinde verilen anlamıyla tam olarak örtüşmediği ortadadır. Çünkü tanımın bu kısmında tek bir anlama geçişten ziyade anlam alanındaki bir sınırlamadan/daralmadan söz edilmektedir. Bu, beş ayrı anlamı olan bir kelimenin anlamlarından birinin zamanla kullanımdan düşmesiyle kelimenin anlam alanının daralması olayı da olabilir. Nitekim terimde yer alan “daralma” kelimesi de tam olarak bunu ifade etmektedir.

“Bölüm/kısım” ve “tür” kelimelerini dikkate alarak anlam daralmasının kavram alanını tespit ederken ise, kelimenin daha önce sahip olduğu anlamlardan bir

kısmını kaybetmesi, öncesine göre daha az sayıda kavramı karşılar duruma gelmesi olayının mı anlatıldığı, yoksa buradan anlaşılması gerekenin cinsin tür, bütünü parça haline gelmesi olayı mı olduğu şeklinde bir belirsizlik ortaya çıkmaktadır. Bu arada anlam biliminde özelleşme ve genelleşme olarak ifade edilen anlam değişmesi türlerinin var olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda bu belirsizlik bir kat daha artmaktadır. Çünkü bunlar da, anlam daralması için verilen bu tanımla açıklanmaktadır. Bu da doğal olarak, yukarıda kavram kargaşası şeklinde ifade etmeye çalıştığımız durumu ortaya çıkarmaktadır. Aslında kargaşa, bu bilgileri uygulama alanına geçirdiğinizde, yani kelimedeki anlam daralması mı özelleşme mi olduğunu tespit etmeye kalktığımızda tam olarak kendisini belli eder.

Anlam daralması için verilen tanımın üçüncü kısmında ise “kelimenin genel bir anlamdan özel bir anlama geçişi (Korkmaz)"/ “genel bir anlamdan dar bir anlama geçerek değişmesi (Vardar)"/ “genel bir anlamdan özel bir anlama geçiş (Türkçe Sözlük)” ifadeleri kullanılmıştır. Burada da “genel” ve “özel” kelimeleri bir takım zorluklar yaratmaktadır.

Genel, ‘bir şeye veya bir kimseye özgü olmayıp onun bütün benzerlerini içine alan, umum’ ve özel de ‘1. Yalnız bir kişiye, bir şeye ait veya ilişkin olan 2. Bir kişiyi ilgilendiren veya kişiye ait olan, hususi, zati vs.’ anlamlarıyla Türkçe Sözlük’te yer almaktadır. Bu tanımlardan hareketle anlam daralması olayından, bir tür adının veya sıfatın özel ad haline gelişi anlaşılabilir. Tabii B. Vardar’ın tanımından hareketle, özel ada dönüşmeden ziyade, içeriğin daha dar bir kapsama geçişi de anlaşılabilir.

Anlam daralması teriminin bizzat kendi tanımındaki karışıklık bu şekilde ortaya konduktan sonra, bu anlam değişmesi türü diğer türlerle birlikte ele alınacak ve karışıklık bu açıdan da ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anlam daralması terimi ile anlatılmak istenen anlam değişmesi türünü tam olarak açıklayabilmek için, bu olayın tersi olan anlam genişlemesi türünün tanımına bakmak gerekir. Anlam genişlemesi, kelimenin anlam alanının genişlemesi, zamanla

ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanmasıdır (Karaağaç 1996 : 36, Korkmaz 1992 : 10, Vardar 1998 : 23). Görüldüğü gibi bu terimin tanımında (Doğan Aksan'ın (1999 : 91), anlam daralması teriminin tanımından hareketle yaptığı anlaşılın “bir eylemin bir bölümü ya da türünü anlatırken, zamanla onların bütünü anlatır duruma gelmesi” ifadesi dışında) anlam daralmasının tanımında yer alan bölüm/kısım, tür, genel, özel gibi ifadeler yer verilmemiştir. Oysa ki birbirinin zıddı olan bu anlam olaylarının tanımı da bu ilişkiyi ortaya çıkartıcı nitelikte olmalıdır.

Daha önce de söylediğimiz gibi anlam biliminde anlam daralması ve genişlemesi dışında, bunlarla yakından ilgili olan özelleşme ve genelleşme şeklinde iki anlam değişmesi türü daha vardır ve bunlar tam olarak anlam daralmasının tanımında yer alan ve anlam daralmasının kavram alanında bir takım problemlere yol açan ifadeleri karşılamaktadır. Aynı karışıklık genelleşme teriminin tanımında da ortaya çıkmaktadır. Genelleşme, D. Aksan (1999 : 91) tarafından “bir özel adın bir tür veya sığata dönüşmesi” ve N. Üçok (1947 : 75) tarafından da “nevi yerine cinsi gösteren kelimenin geçmesi” şeklinde yapılan tanımlarla ve bunlar için şahıs isimlerinin genelleşmesi şeklinde verilen örneklerle özel isimlere has bir anlam olayı gibi anlaşılmaktadır. Oysa ki B. Vardar (1998 : 106) Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde genelleşmeyi “içeriğın daha kapsamlı duruma gelmesi”, Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri adlı eserinde (1982 : 89) “kelimenin toplumsal alanının, gönderge alanının yayılması” tanımlarını vermiş, P. Guiraud (1984 : 70) da B. Vardar'ın verdiği ikinci tanımı kullanmış, K. Ahanov (1993 : 98) “kelimenin temel anlamının üstüne yan anlamlar yüklenmesi” şeklinde tanımlamıştır. Yani bunlarda, bir özel ad'ın genel ad haline gelişi gibi bir anlam söz konusu değildir. Nitekim, özel adlar anlam biliminin değil özel ad bilgisi/ad bilimi (onomastics)nin konusudur ve dolayısıyla sözlüğe değil, ansiklopediye ait bir alandır. Ancak “dil çalışmalarının, dilin anlam kısmından çok söz kanunları peşinde koşması, ad bilimi (onomastics) teriminin ikinci anlamının öne çıkmasına yol açmıştır” (Karaağaç 2001a : 521). Kısacası genelleşme olayı ile anlaşılması gereken sadece özel adın, varlığın genel bir sınıfını ifade eder hale gelmesi olayı değil, kelimenin içeriğinin daha kapsamlı duruma gelmesi veya toplumsal alanının genişlemesi olayıdır. Dolayısıyla

özelleşme'den anlaşılması gereken de sadece, cinsin tür adı haline gelişi veya genel bir adın özel bir ada dönüşmesi değildir. Bu anlam olayında nesnelere ve hareketler arasındaki parça-bütün ilişkisi dikkate alınmalıdır.

Burada dikkat çekici olan nokta özelleşme ve genelleşme ile anlam daralması ve anlam genişlemesi terimleri arasındaki yakınlıktır. Bunlar, tam olarak aynı şeyi ifade etmemektedirler. Ancak anlam daralmasının özelleşmeyi, anlam genişlemesinin de genelleşmeyi kapsadığı ortadadır. Dolayısıyla bunların tanımlarını kendi içlerinde, her birini kendisine has olarak yapmak ve aralarındaki ilişkiyi ayrıca belirtmek en doğrusudur. Buradan hareketle yapılan incelemede özelleşme anlam daralmasının bir alt dalı ve genelleşme de anlam genişlemesinin alt dalı olarak ele alınmış ve her birinin tanımının kendisine has olmasına, kavramlar arasındaki kargayaşı ve anlam bulanıklığını ortadan kaldırabilmek amacıyla, dikkat edilmiştir.

Sonuç olarak anlam daralması “kelimenin anlam alanının daralması, daha sınırlı bir kapsam içermeye başlamasıdır”. Bu tanımın içerisinde bölüm-tür, genel-özel, parça-bütün gibi anlam ilişkilerini düşündürecek ifadelerden buraya kadar yaptığımız açıklamaların bir gereği olarak kaçınılması gerektiği kanaatindeyiz. Zira “dilde bir kavram birden fazla kelimeyle dile getirilemez”. Dolayısıyla bir kelimenin de karşılığı temelde bir kavramdır. Söz konusu olan bir bilim dalının terimleri olduğunda bu uyum daha da önem kazanmaktadır.

5.1.1. ÖZELLEŞME (Alm. *Spezialisierung*, Fr. *Specialisation*, İng. *Specialisation*)

Anlam daralmasının bir dalı olarak ele alınabilecek olan özelleşme, anlamlı bir birimin içeriğinin daha dar bir kapsama geçmesidir (Vardar 1998 : 164).

Kelimeler dar bir çevreden geniş bir çevreye aktarılırken anlamca genişler, geniş bir çevreden dar bir çevreye geçerken ise anlam daralmasına uğrarlar. Yani genelleşir veya özelleşirler. Belli bir çevreden bireyler, çok sık kullandıkları, ortak

çalışmalarında önemli yeri olan nesnelere ilgili olarak kısaltmalara, eksiltilere başvururlar ki bu da bir takım özel kullanımlar yaratır ve genel dildeki bazı öğelerin anlamını daraltır. Özelleşmeyi yaratan durumlardan biri budur (Vardar 1982 : 89).

P. Guiraud (1984 : 70) özelleşmeye, “sözcüğün toplumsal alanının yayılması demek olan genelleşmede çoğunlukla bir anlam genişlemesi, gönderge alanının yayılması söz konusudur; buna karşılık, özelleşme bir anlam daralmasına yol açar” şeklinde genelleşme ile karşılaştırarak değinir.

Bu konuyla ilgili olarak dikkat çekici olan, genelleşme teriminin Türk dil biliminde yaygın olarak kullanılmasına karşılık özelleşme teriminin bazı kaynaklarda karşımıza çıkmasıdır.

Genelleşme için yapılan bazı tanımlardan hareketle özelleşmeyi *sadece* cinsin tür adı haline gelmesi olarak değerlendirmemek, nesnelere ve hareketler arasındaki parça-bütün ilişkisini dikkate almak gerekir. Ayrıca, yine genelleşmenin tanımından ve bunun için verilen örneklerden hareketle özelleşmeyi, sadece genel bir adın özel bir ad haline gelişi olarak algılamak da doğru değildir. Böyle bir yaklaşım, bu anlam olayının kapsamını dar olarak ele almak olacaktır. Zaten yapı bakımından genel ad (common noun) ile aynı olan özel ad (proper noun), genel adın yanında değişik bir kategori oluşturur ve ad bilimi (onomastics)nin inceleme alanına girer (Ullmann 1972 : 77).

“Özel adlarda görülen değişimler, yani özel adların kurduğu söz-varlık ilişkisinde yaşananlar, anlam değişimleri değil, ad değiştirmeleri şeklinde ortaya çıkmaktadır.” (Karaağaç 2001a : 524)

5.2. ANLAM GENİŞLEMESİ (Alm. *Bedeutungserweiterung*, Fr. *Extension sémantique*, İng. *semantic extension*)

Anlam genişlemesi için G. Karaağaç (1996 : 39) “kelimenin anlam alanında görülen genişleme”, B. Vardar (1982 : 89, 1998 : 23), “sözlüksel öğeler dar bir çevreden geniş bir çevreye aktarılırken anlamının genişlemesi” ve “anamlı bir birimin daha geniş bir kapsam içermeye başlaması; dar bir anlamdan geniş bir anlama geçiş sonucu gerçekleşen değişim”, V. Hatiboğlu (1982 : 15), “dar bir anlamda kullanılan bazı sözcüklerdeki anlamın zamanla, ilgili kavramlara yayılması”, Z. Korkmaz (1992 : 10), “anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı” şeklinde tanımlamış, terim Türkçe Sözlük’te ise “dar bir anlamda kullanılan bazı kelimelerdeki anlamın ilgili kavramlara yayılması” anlamıyla verilmiştir.

Terim sadece D. Aksan tarafından farklı bir şekilde tanımlanmıştır. D. Aksan (1999 : 90-91) “bir gösterge başlangıçta bir nesnenin, bir varlığın, bir eylemin bir bölümü ya da türünü anlatırken zamanla onların bütünü anlatır duruma gelmişse bu olaydan söz edilir” demektedir. Anlaşıldığı gibi bu tanım anlam daralması için verilen tanımın bir kısmıyla benzerdir. Ancak biz, anlam daralması bölümünde de açıkladığımız sebeplerle terimin bu şekilde değil de, yukarıda verilen tanımlarla açıklanmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

“Yabancı bir şeyle karşılaşan konuşmacı bunları bazı tanıdık nesnelere yerli isimleriyle adlandırabilir... Eğer tam olarak uygun bir yerli terim yoksa, yabancı nesneyi yerli kelimelerle tanımlayabilir/niteleyebilir...Bu yerli terimin anlamındaki bir genişlemeyi gerektirebilir.” (Bloomfield 1933 : 455).

Bloomfield’in işaret ettiği durum, yeni bilgilerin doğmasıyla bunlara ad olarak dilin kelime hazinesinden daha önce başka bir kavramı yansıtan kelimenin seçilmesi, böylece kelimenin kavram alanının genişletilmesi, yani anlam

genişlemesine uğraması olayıdır. Anlam değişmelerinin gerekleştii yer ve zamanlarda yeni ve değişen bilgilere yeni adlar bulununcaya kadar, bazı kelimeler, birden çok anlam yüklenmek durumunda kalır (Karaağaç 1996 : 38).

Her dilde görülen deyim aktarmalarıyla, özellikle organ ve vücut bölümleri olmak üzere pek çok adın doğaya, doğadaki nesnelere ilgili göstergelerin de insana aktarılmalarıyla anlamda gelişmeler, genişlemeler meydana gelir. Ancak bunlar başka anlama geçiş değil, göstergelerin yeni kavramları da yansıtarak çok anlamlı duruma gelmeleri olayı olarak değerlendirilmelidir. Kısacası deyim aktarmaları anlam genişlemesine sebep olan anlam olaylarındanr (Aksan 1978 : 142, 1990 III : 90).

5.2.1. GENELLEŞME (Alm. generalisierung, Fr. généralisation, İng. generalization)

Genelleşme de anlam daralması gibi tanımında problem olan terimlerden biridir. Genel ad, özel ad kavramlarının yaratmış olabileceği bu kavram kargaşası sebebiyle terim genellikle özel adın genel ad haline gelişi olarak algılanmış ve yaygın olarak X ışınlarını bulan Alman fizikçi Röntgen'in adının genelleşmesi veya boykot kelimesinin Charles Boykot'tan gelişi gibi örnekler verilmiştir. Durum böyle olunca örnekler üçü beŐi geçmemektedir.

Ancak bu bakış açısı yanında terimin “anamlı bir birimin içeriğinin daha kapsamlı duruma gelmesi (Vardar 1998 : 106)”, “sözcüğün toplumsal alanının yayılması (Guiraud 1984 : 70)”, “genelleşme, nevi yerine cinsi gösteren kelimenin geçmesi (Üçok 1947 : 74-75)” gibi tanımları da yapılmış ve çerçevesi genişletilmiştir. Bu şekilde terimin kapsamı tam olarak ifade edilmiştir. Genelleşme başlığı altında sadece, genel ad-özel ad ilişkisini ele almak eksik bir bakış açısı yaratmaktadır. Burada, anlam daralması bölümünde değindiğimiz Bloomfield'in (1933 : 217) Şu sözü genelleşme terimiyle ilgili soruna da işaret etmektedir : “dil

kategorileri felsefi terimlerle belirlenemez, şekle dayalı bir belirleme yaptığımızda onların anlamlarını tanımlamakta zorluk çekeriz.”

Bir dilin sözlüğünden seçilmiş bazı kelimeler, anlamlarından arındırılarak (asemantication), dili kullananların küçük bir grubunca yaratılmış özel ilgilerle çeşitli kişi ve nesnelere ad olarak verilir. Kişi veya nesnelere bu özel adları, bazen, işaret ettikleri kişi ve nesnelere her hangi bir özelliğinin herkese ulaşması, bilinir olmasıyla, tekrar dilin anlam örgüsüne geri döner, genel ad haline gelebilirler. “Genel adın bilinen özelliklerinden herhangi birini taşımaya başladıkları andan itibaren, zaten dilin ses, sözlük veya söz dizimi malzemesinden alınan, anlamca boşaltılmış olan bu yapı, işaret ettiği varlıkla ilgili bir bilginin adı olarak tekrar sözlüğe dönüyor demektir” (Karaağaç 1996 : 40-41, 2001a : 525)”. Böylece varlığın genel bir sınıfına işaret eder hale gelirler.

Bu anlam değişmesi türünde adların bazıları deyim aktarması ve bazıları da ad aktarması yoluyla genelleşir. Deyim aktarması yoluyla genelleşenlerde benzer veya ortak yönler dikkate alınır. Mesela bir kişi veya yer adını, benzer kişi veya yerlerin bulunduğu bütüne verebilir. Ad aktarması yoluyla genelleşenlerde mucit-icat, kaynak-ürün gibi ilişkiler söz konusudur.

Sonuç olarak bir sözlükte yer alan kelimelerin anlamı, dar bir çevreden geniş bir çevreye aktarılırken genişler, geniş bir çevreden dar bir çevreye geçerken ise daralır. Bir başka deyişle genelleşir veya özelleşir. “Özel bir çevredeki sözlüksel birimler ortak dile anlamlarını genişleterek geçerse genelleşme olgusu gerçekleşir.” (Vardar 1982 : 89)

5.2.2. MECAZLAŞMA

“Çeşitli dil birliklerinin farklı yer ve zamanlarda, farklı ortamlarda kullanılmaları dillerin anlam (langue) yapısında dal anlamları, mecaz anlamları (marginal/metaphorical meaning) ortaya çıkarır. (Bloomfield 1933 : 426).”

Benzetme yoluyla gerçekleşen anlam değişimleri, bir dil birliğinin belirli yer ve zamandaki asıl (central) anlamı ile dal/mecaz (marginal/metaphoric) anlamlarının yer değiştirmesiyle ortaya çıkar. Ancak kişi dilinden başlayan bu değişimin zaman içinde toplumun diline mâl olması gerekir (Aksan 1978 : 131). Bu süreç gerçekleştiğinde kelimedeki mecazlaşma adı verilen anlam değişimi olayı meydana gelmiş olur.

Mecazlaşma bir dilin zenginliğini gösteren anlam olaylarından biridir. Dilin söz varlığının zenginliği, sadece söz sayısının çokluğuyla ölçülmez, aksine kelimelerin anlam genişliği, çeşitli mecaz anlamlarda kullanılma imkanının genişliğiyle de ölçülür (Ahanov 1993 : 106). Mecazlaşma, anlam olaylarından benzetmeyi/mecazı kullanarak, bir nesnenin niteliğinin, bir fiilin özelliğinin daha iyi anlatılmasını sağlar. Yani ilgi ve benzetme yoluyla kelimenin anlam alanının genişlemesini sağlayan anlam değişimi türlerinden biridir. “Benzetmeler aktarmaların ilk aşamasıdır” (Aksan 1999 : 61).

Benzetmeler açısından diller arasında zaman zaman paralellikler görülürse de genellikle diller benzetmelerde birbirinden ayrılırlar; çünkü bu sorun, dilin iç yapısıyla, anlatım yolu sorunu ile ilgilidir.

5.2.3. KOMŞULUK (Alm. Synekdoche, Fr. Synecdoque, İng. Synecdoche)

Kapsamlayış olarak da adlandırılan bu anlam genişlemesi türü, bir kelimenin anlam alanının komşu kelimelerin alanlarına bulaşmasıdır. Bu türde, aralarında bütün-parça (synecdoche), tür, şekil, kaynak, fonksiyon (syncretic), eşlik-zıtlık (synonymy, antonymy) vs. gibi komşuluk ilişkileri bulunan kelimelerin birbirlerinin anlam alanlarını ihlal etmeleri söz konusudur (Karaağaç 1996 : 40).

Günümüzde komşuluğun özellikle parçanın bütün yerine kullanılması açısından ele alınması, meydana gelen değişikliğin bir ad aktarması olarak algılanmasına sebep olmaktadır (Vardar 1998 : 134). Bu ikisi arasındaki fark, ad aktarmalarında zaman ve mekanda yakınlığın dikkate alınması, komşulukta ise parça/bütün ilişkisinin dikkate alınmasıdır (Palmer 1981 : 9).

5.2.4. EKŞİLTME (Alm. Ellipse, auslassung, Fr. Ellipse, İng. Ellipsis)

Bir tamlamada meydana getirilen kısaltmayı ifade eden bu anlam olayı, “bileşik bir deyimden öğelerinden birinin atılması”dır (Guiraud 1984 : 47).

Eksiltmenin bazı gramatikal sonuçları olabilir. Yani bir sıfatın, bir isim gibi kullanılmasına veya bazı dillerde sayı veya cinsin kullanımında tuhafılıklara yol açabilir (Ullmann 1972 : 222).

Eksiltme ile kelime grubundaki unsurlardan bazılarının atılması anlam aktarımını aksatmaz. Eksiltme sonunda ortaya çıkan şekiller, ya durum ya da dil bilgisi açısından kolayca kavranabilecek, eksik yanı herhangi bir güçlük olmadan giderilebilecek şekillerdir (Vardar 1998 : 95).

5.2.5. TABU (Taboo)

Tabu ve örtmece, dolayısıyla da etnolingüistik üzerine ilk çalışmalar Herder ve Humboldt (18.yy) tarafından başlatılmış, daha sonra Amerika'da Boas, Sapir ve Worf tarafından devam ettirilmiştir.

Tabu ve örtmece ile ilgili çalışmalar etnografik lingüistiğin kapsamına girer. Çünkü bunların temelinde, etnografik unsurlar, yani örf-adetler, mitler, gelenekler, görenekler, dilin medeniyetiyle ilgili ahlakî kurallar vardır. Kelimelerin leksik anlamlarının dışında bir de inançlardan kaynaklanan etnografik anlamlar söz konusudur (Ahmetov 1995 : 3-5, Ahanov 1993 : 135).

Tabu, sadece söylenmesi yasak olan kelimeleri ifade etmez. Aynı zamanda, yapılmaması gereken hareketleri, belli adamları, yenmemesi gereken şeyleri, kullanılmaması gereken eşyaları da kapsar (Ahmetov 1995 : 6, Ahanov 1993 : 135).

Bir nesneyi, bir olguyu doğrudan kendi adıyla değil, başka bir sözle adlandırmanın sebebi, büsbütün başka bir şey de olabilir. Bazen bir nesnenin veya olgunun adını doğrudan söylemek, kaba veya ayıp olabileceği için, yumşak ve nazik sözlerle değiştirilerek söylenir. Bu durum örtmece (euphemizm) diye adlandırılır. Ancak örtmeceler, tabu gibi batıl inançtan dolayı değil, kaba veya ayıp kabul edilen sözleri nazik ve saygılı sözlere dönüştürme düşüncesinden doğmuştur (Ahanov 1993 : 135, Vardar 1998 : 163). Euphemizm sayesinde insanlar, kendilerini iğrendirecek veya rahatsız edecek şeyleri söylemeyi ve onlarla yaşamayı mümkün hale getirirler (Leech 1981 : 45).

“Euphemizm nesnelerin doğasında tedavi edici değil, hafifleticidir. Bir kelimenin hoşça gitmeyen anlamları kelimenin kendi hatası değildir, gönderdiği şeyindir. Böylece orijinal terimin yerini alan euphemistik ifade kısa zamanda onunla aynılaştır” (Leech 1981 : 46).

Tabu, örtmeceyi doğrudur. Etnolingüistik tabu, anlamdaki yasağı değil, anlamın dile dökülmüş şekli olan ad, yani kelimedeki yasağı ifade eder. Örtmece, şekli değişmiş tabu veya dosdoğru söylenmesi yasak olan anlamın görüntüsüdür.

“Utanma duygusu her türlü açık saçık ya da iğrenç imgeyi kullanmamızı önler. Bir takım kötü çağrışımlardan da toplumsal incelik gereği kaçınıldığını biliriz. Örtmece diye adlandırılan bu gibi sözcükler her zaman ruhsal-çağrışımsal bir oluşa dayanırlar; ama özel nitelikli bir oluştur bu, çünkü bu durumda söz konusu olan, bir çağrışımı nedenli kılmak değil, tam tersine onu ortadan kaldırmaktır. Tabuların kökeni ise başkadır. Burada söz konusu olan yalın bir çağrışım değildir, adın nesneye özdeş kılınmasıdır; şeytanın adı şeytanın kendisi sayılır. Mantık öncesi düşünce biçimlerine dayalı olan ilkelerin dillerinde dilsel tabular bütün kutsal ve tehlikeli şeylerin adlarının anılmasını yasaklar. Bunlar kullanmakta olduğumuz dillerde pek çok iz bırakmıştır. Bir başka yöntem de tehlikeli ruh ya da hayvanı bir sevgi adıyla anarak yatıştırmasıdır.” (Guiraud 1984 : 62-64)

Tabu olan kelimeleri doğuran sebepler dilin kendinde değil, o dille iletişimi sağlayan toplulukta, yani insanlardadır. Yani tabu ve örtmeceler, insanların topluluktaki sosyal, medeni ve ekolojik ortamla ilgili kalıplaşan inançlarının, geleneklerinin, prensiplerinin ve kurallarının dilde yer alan görünüşleridir.

Tabu ve örtmeceler insanlık tarihi ile başlar. Tabu kelimesi, bütün dünya dillerine Polinezya'nın tonga dilinden yayılmıştır. Tabu ve örtmeceler üzerinde B. Steiner, A. Meye, Frezer, Freud, Levi-Bryuldin, T.V. Gamkrelidze ve V. İvanov, D.K. Zelenin gibi bilim adamları çalışmıştır (Ahmetov 1995 : 15-16).

Türk halklarının totemistik inançlarla birlikte Şamanistik veya başka inançlardan kaynaklanan yasakları da vardır. Frezer, tabuyu doğuran sebeplerden birinin büyü olduğu inancındadır. Bilim adamına göre eskiden insanların büyüye dayalı inanç sistemleri bilimle uygun düşmeyen iki prensibe dayanır. Bunlardan biri benzerlik, diğeri de yakınlık prensibidir. Büyü inancına göre insanlar bazı şeylerle ilgili bazı hareketlerin kötülüğü veya zararı dokunacağı inancıyla hareketlere yasak getirirler. Frezer yaptığı tasnifte büyüü ikiye ayırır : Birinci gruba girenler, sihir yapmak, büyü yapmak; ikinci gruba girenler de tabu, yani yasaklardır. Bilim adamı bununla birlikte, sihir ve büyü yapmanın temelinde “filan maksata ulaşmak istiyorsan, filan gibi hareket et” şeklinde bir düşüncenin ve tabunun temelinde “filan gibi iş hareket yapma, yaparsan, kötülüğü dokunur veya belaya uğrarsın” gibi prensiplerin bulunduğunu ispatlar (Ahmetov 1995 : 18-26, Ahanov 1993 : 135).

Büyü, dünyada yaygın bir inançtır. Büyü, medeniyet ve ruhi gelişimin ilk aşamalarında kalıplaşan animizm, totemizm, şamanizm gibi alelade formlardan başlayarak bugün dünyada yayılan başlıca dinlerin hepsinin içinde yer alır. Bu inanca göre, kutsal işaret ölü tabiata da, diri tabiata da uygundur. Bu yüzden tabu (yasak) insanlara, bitkilere, hayvanlara, eşyaya, söz ve dile, iş ve hareketlere konabilir (Ahmetov 1995 : 54). Dolayısıyla tabunun kaynaklarından birisi büyüdür.

Tabuyu sadece yasak değil, kutsal bir şeyin ayak altına alındığında zararı dokunacağı korkusundan kaynaklanan yasak olarak düşünmek gerekir. Mesela orta asırlarda yabancı ülkelere Türk memleketine gelenler hemen giremezlerdi. Bu kesinlikle yasaktı, çünkü o zamanki büyü inancına göre, yabancı memlekette gelen kişi öncelikle ateşle üfürülüp kendisiyle gelen belası varsa defedilirdi, ancak böylece memlekete girebilirlerdi. Kısacası, büyü inancı açısından bakınca, yabancı ülkenin insanları da alelade insanlar değildir, onlar büyü ve sihirin sırrını çok iyi bilirler ve sihirli güçleri de vardır. Bu yüzden onlarla ilgili yasaklar vardır. Onlardan korunmanın yollarından biri tabudur, yani onlara yasak koyup, ilgiyi tamamen koparmak. İkinci yol, büyüye karşı iş-hareket yapıp, onların sihirli gücünü toplamak (Ahmetov 1995 : 27-29).

Güçsüz doğan bebeğin beladan uzak ve güçlü olması için kurt derisinin “büyülü olma özelliği” kullanılır. Mesela Özbekler eskiden avlanan kurdu burnuna kadar soyup/yüzüp, derisini saklayıp, bebek dünyaya gelince onu bu derinin baş tarafındaki boşluktan geçirirlerdi. Böylece bebeğin heybetli ve güçlü bir er olacağına inanırlardı. Ayrıca bebeğin cin-şeytan tarafından yapılacak bir kötülüğe uğramaması için ona Temir veya Yaşar gibi isimler koyarlar. Yani halk sözün de sihirli bir gücü olduğuna inanır (Ahmetov 1995 : 30-31). Bu yüzden bebekleri dil-gözden, hastalıktan korumak için, onların asıl isimlerine yasak koyarlar, bunun yerine lakap, yani örtmece isimleri kullanırlar. Bu, büyü inancından doğan, dile de tesiri dokunan bir gelenektir (Ahmetov 1995 : 34-35).

Türkler’de insan ve hayvan soybirliği inancının varlığına değinen A. Caferoğlu (1989 : 2), bunu şamanizm/gök tanrı inancına bağlar :

“Yeni dünyaya gelen çocuğa, sevilen ve ekonomik yönden faydası beklenen hayvan adı verilmesi ve adlandırılması, elbette basit bir antroponim meselesi olarak savuşturulamaz. Burada sosyal göçebe hayatın büyük tesirleri olmuştur. Çocuğu ölümden kurtarmak ve korumak üzere, ona manasız denebilecek bir anlamı ad olarak vermek de doğru olmaz. Gelelim ki, şamanizm itikat ve inanışında hayvan alemi nispi bir imtiyaza sahiptir. Ve yerine göre insan ailesi üyesi dışında tutulmamaktadır. Ayı gibi diğer birçok hayvan yavrularının ve kuşların, örfçe de mukaddes sayılagelmesi, işbu inancın bir neticesidir.”

Bazen yasaklanan isimleri söylemek imkanı yoksa, isimlerin bir sesini değiştirip söylemek örtmece isimler yapmanın bir yoludur. Türkçe’de Hz. Muhammed’in adı çocuklara konmak istendiğinde, genellikle Mehmet, Mahmut gibi aynı kelimenin farklı türevleri kullanılır. Anadolu Türk muhitinde yazılan eserlerde Hz. Peygamber’in adı dışındakiler hep Mehemmed şeklindedir. Oğuz Türkleri, eski dinlerinden kalma tabu geleneklerine uyup Hz.Muhammed’in adını değiştirerek çocuklarına verirler. Bugün kullanılan Mehmed, Memo, Memiş gibi isimler, başlangıçtaki ilk değişikliği temsil eden Mehemmed şeklinden gelmiş olmalıdır (Tekin 2000 : 154) . Bu Anadolu Türkleri’ndeki tabu geleneğinin bir örneğidir. Kazakça’da da, bu tabulaştırma sebebiyle Membet- Sembet, Eli- Seli, Tursın- Mursın, Ahmet- Sahmet yapılır (Ahmetov 1995 : 39).

Türklerde tabu olan hayvan adları içinde börü (böri) ve küçük baş hayvan ve yavrunun düşmanı kartal vardır. Tuva dilinde tabu olan börünün yerine “it” veya “kızıl-kabak (kızıl köz), kök-heliñ, kokay, uzun-kudruk” gibi örtmece isimler kullanılır. Özbekistan’ın pek çok yerinde de börü yerine “kaskır” şeklindeki örtmece isim yaygındır. Türkmen çobanları ise yasak olan “kurt” ismi yerine “möjek”, avcılar “mestan it” veya Farsça’dan geçen “xırıdar”, “canavar” şeklindeki örtmece isimleri kullanırlar. Burada belirtilmesi gereken bir iki şey var. Birincisi, börü ile ilgili yasaklar Türk halklarında sadece hayvancılık ve avcılıkla ilgili değildir. Bu yasakların başlıca sebebi Türk halklarının eski Totemistik inançlarıyla ilgilidir. İkincisi, börü’nün Tuva ve Kazak dilindeki örtmece karşılığına baktığımızda, Kazak dilindeki “it-kus” şeklindeki sözün belirsiz hale gelen etimolojisi açıklık kazanır. “it-kus” sözünde “börü” ve “kartal” şeklindeki tabu sözlerin yerine kullanılan “it” ve “kuş” şeklindeki örtmeceler vardır (Ahmetov 1995 : 45-46).

Türkler söz ve dilin sihirli bir gücü olduğuna inanır. Bilindiği gibi insanın ağzından çıkan dua ve beddualara göre insanın veya hayvanın ömrünü uzatmak veya kısaltmak, düzeltmek veya bozmak mümkündür. Sözün sihirli gücüne dair dini inancın dayanakları arasında, bazı halklarda canavarlar kadar bitkilerle yer-su isimlerine de yasak getirilip, onları örtmece isimlerle karşılamak sayılabilir. Doğu Avrupa ve kuzey Asya halklarından Sibiryaya ve Altay'da oturan Türk halklarının büyü inancından doğan tabu sözler ve onlar için kullanılan örtmece isimlerin özellikle totemizm ve avcılıkla ilgili inançlara dayandığı D.K. Zelenin tarafından etraflıca ortaya konmuştur (Ahmetov 1995 : 53-54). Bu sözler arasında : ayı, kaplan, yaban geyiği, maral, yabani keçi, samur, kokarca, tilki, tavşan gibi hayvanlar vardır.

Dini inançlarda tanrının adının yasak olduğunu görüyoruz. Müslümanlıkta da tanrının adı olan "Allah", Arapça'daki ilah'tan gelir. Bu, "Tanrı" anlamında bir ekin kelimeye eklenmesiyle yapılmış "bu tanrı" anlamında bir kelimedir. Yani "ilah"ın doğrudan söylenmesi yasak olduğu için, bunun yerine kullanılan bir örtmecedir (Ahmetov 1995 : 73). Bunu bir dine inananların Tanrı için kullandıkları birden fazla kelime de göstermektedir. Mesela, en eski ve yaygın dinlerden biri olan Budizm'de tanrının adı tek değildir. Muhammed peygamberin ismi de tek değildir. Batılıların da Tanrı için açıkça "God" kelimesini kullanmaktan kaçındıklarını görüyoruz. Bunun yerine Goerge, Lord gibi örtmeceler kullanırlar. Tanrı'yı kendi ismiyle doğrudan söyleme Türkler'de de yasaktır. Mesela Altaylar ve Şorlar'ın mitolojisindeki en büyük Tanrı Ülgen'in pek çok örtmece adı vardır (Ahmetov 1995 : 74-75). Erlik'in de birkaç adı vardır. Bu tür yasaklar sadece Tanrılar ve Peygamberler için konmaz. Böyle değişiklikler animistik inancın temelinde kalıplaşan dev, cin-şeytan, peri gibi mitolojik unsarların adlarında da vardır.

Korkulan mitolojik kahramanlardan biri de albastı'dır. Bu birçok halkta ortaktır. Albastı hakkındaki hikayeler, genellikle su kenarında geçer. İnsanlara hastalık getirir, kötülük yapar. Özellikle yeni doğmuş bebek ve yeni doğum yapmış kadına zararı dokunur. Yani albastıyı doğrudan söylemeden al, al-ana, al-karı, al-

kuzu, martu, sarı-kız, kir-köylek, atsız gibi örtmece isimlerle anmanın temelinde bu korku yatar (Ahmetov 1995 : 76-78).

Türk halklarının mitoloji kahramanlarının bir grubu, büyü ve animistik inançların temelinde eski Türkler'den beri var olan tabiata tapmadan kaynaklanan kutsal yer-su sahipleridir. Animistik büyü ve şaman inançlarına göre Tatar, Başkurt, Çuvaş, Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak, Altay, Hakas, Yakut ve başka Türk halklarında var olan dağ-taş, dere-ova, nehir-göl, orman-çalılık, hayvanlar ve büyüyen ağacın kutsal olduğuna inanılır. O kutsal olan şeylerin de evliya olduğu düşünülür. Onları kızdırınca kötülük edecekleri şeklindeki inançlardan dolayı da bazı hareketlerin yapılmasından kaçınılır (Ahmetov 1995 : 79). Pek çok halkta, Türkler'de de mitoloji kahramanlarının adını doğrudan söylemek tabu olduğundan, onların yerine başka kelimeler kullanılır. Dini inançların temelinde yasaklanan hareketler, tabu sözler ve örtmeceler gibi yasaklar, tabiattan, dış güçlere inanmaktan kaynaklanan korkudan doğar. "Eskiden köylerde "yıldırım" sözü yerine, "doğrudan kendi adıyla anıldığında insan üzerine düşebileceği" inancından ötürü, "jasıl (yeşil)" sözü de kullanılmıştır" (Ahanov 1993 : 136).

Hastalık isimlerinde de tabu ve örtmeceler vardır. Bunlar arasında sıtma, çiçek, kızamık, veba bulunur. Bu yüzden bunların yerine genellikle yabancı dillerden geçen karşılıkları kullanılır. Bazen de yerli dilden seçilmiş başka örtmece adlar kullanılır (Ahmetov 1995 : 86-87, Ahanov 1993 : 137). Bazı Türkler'de "avruv" kelimesi yerine "hastalık" kelimesinin kullanılması da örtmecedir (Ahmetov 1995 : 88). Bu tür örtmecelerin bazıları dini inançlardan değil, hastalığa hiçbir şekilde çare bulunamamasından, hasta kişiyi tamamen yok edip bitireceği korkusundan, tedavisi olmakla birlikte pek çok bulaşıcı hastalığın sağlıklı kişiye de, hasta kişiye de ürkütücü gelmesinden kaynaklanır. Bu yüzden dilimizde yer alan tıbbi terimlerin, halk arasında örtmece görevleri vardır. Mesela epilepsi, diyabet gibi terimler, bunların yerine kullanılan yerli isimlerine göre kulağa daha hoş geldikleri için örtmece olarak kullanılırlar (Ahmetov 1995 : 91).

Tabu ve örtmeceler, totemistik inançlar ve avcılıkla da ilgili olabilir. Totem “onun kaynağı, kökü” demektir. Bu yüzden Amerika’daki bazı kabileler kendilerinin ayı, kurt, kaplumbağa, tavşan gibi hayvanlardan türediklerine inanırlar ve kendi totemlerini o grubun adı olarak kullanırlar. Bu Türkler’de de vardır. Reşideddin’e göre 24 Oğuz boyunun her birinin “kartal, sarı kartal, doğan, şahin, atmaca” gibi ongunları vardır. Bunların kut-bereket getirdiğine inanılır. Bu yüzden de avlanmaları yasaktır. Rasonyi, 11.yy’da Kırgızların her bir kolunun sığır, kaplumbağa, kartal gibi adları olduğunu ve Türklerin kurttan türediklerine inandıklarını, bayraklarında kurdun altından bir görüntüsü bulunduğunu ve o zamanlar sık karşılaşılan Kökböri, Bozkurt, Yılan, Ayı, Akkuş, Arpa gibi şahıs adlarının da totemistik inançla ilgili olduğunu söyler (Ahmetov 1995 : 95-96).

Totemizmin temelindeki yasakları, yani tabuyu sadece etnoğrafik açıdan incelemek yetersizdir. Çünkü tabunun lingüistik özelliği de önemlidir. Totemizmle ilgili yasaklar sadece totemistik canlıları avlamamak, öldürmemek veya etini yememekle sınırlı değildir. Mesela Sayan-Altay Türklerinin bazı kolları kendilerinin bir totemistik canlıdan türediklerine inanırlar. Talas gölü civarındaki Altayların Kara-Talas kolu, ayıdan türediklerine inanırlar ve kendi totemlerinin adının söylenmesini yasaklarlar. Şorlar da aynı şekildedir (Ahmetov 1995 : 98, Ahanov 1993 : 135).

Avcılıkla ilgili tabu ve örtmecelerin pek çoğu a) avcının içini anlar, niyetini sezer, o yüzden de avcıya yakalanmadan kurtulup kaçır veya ona kötülük eder, oç alır şeklindeki korkuya dayanır b) ormandaki yabani hayvanların sahipleri vardır, onlara rastlandığında avlanmaz, yoksa sinirlenip, yasağı bozan avcılardan avları uzağa götürür, inancından kaynaklanır. Ormandaki yabani hayvanların içinde avcılıkta adının söylenmesi yasak olan hayvanlardan biri ayıdır. Çünkü pek çok halkın inancında ayı en güçlü canlıdır. Ayrıca ayı insan gibi iki ayağıyla yürüyüp ön ayaklarını kol gibi kullanabilir. Aklı ve kulağı da insan gibidir. O yüzden onu orman ve av hayvanlarının padişahı sayarlar. Bu yüzden de ayıya abagay, albuga, abay gibi adlar verilir (Ahmetov 1995 : 99-101, Ahanov 1993 : 135-136). Radloff (1893.I : 620)’un aba kelimesinin anlamları arasında ‘baba, büyük baba; dede, cet; amca;

abi'nin yanında 'ayı'yı da vererek bunu göstermiştir. İsimlerinin söylenmesi yasak olan av hayvanları arasında maral ve geyik de vardır. İlimi kaynaklara bakıldığında, isminin kullanılması yasak olan, örtmece adı olarak avcılarının en sık kullandıkları araçlar arasında silah, ok, sadak, bıçak, balta bulunur (Ahmetov 1995 : 102-104).

Ölümlle ilgili tabu ve örtmeceler de vardır. Buna Köktürk abidelerinde de rastlanır. Bilge kağan abidesinde geçen uça bar- ifadesi 'öl-' anlamında kullanılmıştır. Türkmenler öldü yerine aradan çıktı, ayrıldı, yok oldu, hesaplaştı gibi örtmeceleri, Kırgızlar, dünyadan kayttı, Özbekler vefat etti, helak oldu gibi örtmece kelime gruplarını kullanırlar. Türkiye Türkleri "Allah sizlere ömür versin" şeklinde örtmece anlamı olan bir dilekte bulunurlar. Azeriler de çirag kimi söndü derler (Ahmetov 1995 : 115).

Anatomi ve fizyoloji ile ilgili bazı kelimeler de tabu özelliği taşır. Cinsiyet ve seksle ilgili kelimelerin söylenmesi toplumda hoş karşılanan bir şey olmadığı için bunların yerine, üzerine mecaz anlamlar yüklenmiş kelimeler, deyimler veya yabancı kaynaklı kelimeler kullanılır. Türkler'de gebe kadın ve karnında taşıdığı çocuk, hatta yeni doğum yapmış kadın ve yeni doğan bebekle ilgili tabular vardır. Bunlara şeytan ve cinlerin musallat olacağına inanılır. Gerek bu inancın etkisi, gerekse gebe kalma olayının cinsiyetle ilgili bir çağrışım yapması sebebiyle bunların yerine başka kelimeler kullanılır. Gebe kal- için "boğaz"la ilgili terkipler Türkler'de yaygındır. Bunun yanında Kazaklar eki kabat, ayağı ağır gibi sözler, Azeriler gefesi dolu ol-, hamli ol- gibi örtmeceler, Türkiye Türkleri ise yine Arapça'dan geçme hamile kelimesini, bu inançtan dolayı kullanırlar. "Yük" ve "yükü" de yaygın olan örtmecelerdir (Ahmetov 1995 : 118-119). Bu kelimelerin Eski Anadolu Türkçesi'nden itibaren örtmece olarak kullanıldığını görüyoruz. Erkeklik ve dişilik organlarının Türkçe adları yerine yabancı dillerden geçmiş şekillerinin kullanılması da yine örtmece/euphemism çerçevesinde değerlendirilmesi gereken olaylardır. J. Leech (1981 : 20), buna yansıyan anlam/reflected meaning başlığı altında değinmiştir.

"Yansıyan anlamın, duygu anlamının saf gücüne doğru itildiği durumlarda, dikkat çekici bir şekilde tabu olan kelimeler ortaya çıkar. Cinsiyet

psikolojisiyle ilgili anlamların popülerliği yüzünden intercourse (ilişki), ejaculation (dışarı atma) ve erection gibi kelimeleri cinsel anlamlarını ima etmeden “saf” anlamlarıyla kullanmak giderek zorlaşmaktadır.”

Örtmeceler, deyim aktarmaları, ad aktarmaları, komşuluk, mecazlaştırma, kinaye, paraphrase/açıklama yoluyla deyim ve tamlamalardan, zamirlerden yapılırlar. Eksiltme yoluyla ve alıntılarla da örtmece ve tabular oluşturulur (Ahmetov 1995 : 135-159, Guiraud 1984 : 63).

Türk dillerinde tabu ve örtmeceler, kelime hazinesinin leksik ve semantik yönden zenginleşmesinin bir yoludur. Yani sinonimler ve homonimlerin ortaya çıkışında tabu ve örtmecelerin de payı vardır.

5.2.6. ARGO, Anlam Boşalması, Abartma, Meslek Dili, Vurgu

Argo, bilindiği gibi deyim aktarmalarına çok yer veren, bunun dışında, kelimelere yan anlamlar yükleyerek kullanan bir dildir. Argoda kullanılan, yerleşmiş deyim aktarmaları, bir çok kelimeyi çok anlamlı duruma getirmiştir (Aksan 1978 : 113). Tarihi devirler için yazılı kaynakları takip ederek argo yoluyla anlamı genişlemiş kelimeleri tespit etmek oldukça zordur. Taradığımız dönemlerde öt- fiili argo özelliği taşımaktadır.

Argo dışında kelimelerin anlamı, anlam boşalması, abartma, meslek dili ve vurgu gibi yollarla da değişebilir. Ancak bunları da eski devirler söz konusu olduğunda, yazılı kaynaklarla sınırlı olduğumuz için, tespit etmek oldukça güç bir iş. Bu açıdan, biz, bunları da bir anlam değişmesi türü olarak gördüğümüzü belirtmekle yetinmek istiyoruz.

5.3. BAŞKA ANLAMA GEÇİŞ (Alm. Bedeutungsverschiebung, Fr. Déplacement sémantique, İng. Semantic transfer)

Bir kelimenin eskisinden farklı, yeni bir kavramı yansıtması (Aksan 1990 III : 216) başka anlama geçiş/anlam kayması olayını ifade eder.

Bu türde, bir göstergenin bazen başlangıçtaki anlamından tamamen uzaklaşarak farklı bir anlamı yansıtır duruma geldiği görülür. Türkçede daha çok aynı kavram alanı içinde, birbiriyle yakın ilişkili kavramlar arasında olmaktadır ki, bunlar da bir takım ruhi sebeplerin yanı sıra daha çok somutlaştırma eğiliminin sonucu olarak, ad aktarması, deyim aktarması, komşuluk vb. yollarla gerçekleşir (Aksan 1978 : 167, 1999 : 89).

Başka anlama geçiş türü, yakın anlama geçiş, uzak anlama geçiş ve zıt anlama geçiş olmak üzere üç gruba ayrılır.

5.4. ANLAM İYİLEŞMESİ (Alm. Bedeutungsverbesserung, Fr. ennoblissement de signification, İng. Meliorative)

Bu tür ve bundan sonra yer alan anlam kötüleşmesi türü de tartışmalı bölümlerdendir. Zira iyilik ve kötülük göreceli kavramlardır. Bir başka deyişle kişiden kişiye değişen çağırışım alanlarının kendisini en fazla hissettirdiği türlerdir. Bu yüzden bazı araştırmacılar bunların anlam değişmesi türleri olarak incelenmemesi gerektiği görüşündedir. Ancak bugüne kadar yapılan tasniflerde yaygın olarak yer almaları ve pek çok kelimedede tartışma yaratabilecekken, toplumun büyük kesimince anlamındaki iyileşme veya kötüleşmenin kabul edildiği kelimelerin bulunması sebebiyle tasnifimize almayı uygun bulduk.

Anlam iyileşmesi, bir kelimenin eskisine göre daha iyi bir anlam taşır duruma gelmesi, zamanla iyi bir anlam kazanmasıdır (Aksan 1990 III : 217, 1999 : 91, Ullmann 1972 : 234). Anlam iyileşmesinde çeşitli sosyal faktörler etkili olabilir.

Terimde anlaşma zorluğu yaratan kısım elbette ki “iyileşme” kelimesidir. Bununla kastedilen, anlamı kötü olan bir kelimenin zamanla iyi bir anlam kazanması mıdır, yoksa anlamında bir derece daha iyiye gidiş olması mıdır ?

Biz gerek terimin anlam alanını daraltmaktan kaçınmak eğilimiyle, gerekse “iyileşme” kelimesinin kök-ek yapısını ve bunların anlam yüklerini düşünerek ikincisinin daha doğru olduğu kanaatine vardık.

5.5. ANLAM KÖTÜLEŞMESİ (Alm. Pejoration, Bedeutungsver schlechterung, Fr. Péjoration, dégradation; İng. Pejorative;)

Anlam kötüleşmesi, anlamı iyi olan bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye giden bir anlam kazanmasıdır (Korkmaz 1992 : 11, Hatiboğlu 1982 : 13)

Eski anlam bilimciler, anlam kötüleşmesi olayını, insan beynindeki ‘kötümser damarlar’ın bir belirtisi olarak görürlerdi (Ullmann 1972 : 232). Gerek anlam iyileşmesi, gerekse anlam kötüleşmesi totemistik devirlerde ve alıntılarda bolca görülen anlam değişmeleridir (Karaağaç 1996 : 40). Dolayısıyla örtmece/euphemism’in arkasında pek çok anlam kötüleşmesi olayı vardır.

Anlam kötüleşmesine sebep olan faktörler arasında, çeşitli anlam ilişkileri, insanlardaki önyargılar vardır. Mesela bazı sınıflara ve mesleklere karşı sosyal önyargılar pek çok kelimenin anlamının bozulmasına sebep olur (Ullmann 1972 : 232).

Anlam iyileşmesinde de belirttiğimiz gibi, bu iki tür subjektif değerlendirmelere açık olduğu için verilmiş olan veya verilecek olan örnekler de bir takım tartışmalara yol açıcı nitelik taşımaktadır. Mesela bu tür için sık sık hatun kelimesi örnek olarak verilir. Kelimedeki anlam değişmesi, ‘kraliçe, hükümdar hanımı, kağan eşi’> kadın ‘kibar karısı, hanımefendi’, ‘dişi cinsten insan, hizmetçi’ şeklinde verilmekte ve anlam kötüleşmesi olduğu belirtilmektedir (Korkmaz 1992 :

11, Karaağaç 2001b : 126) . Bizce bu kelimedede meydana gelen anlam olayı tam olarak genelleşmedir. Zira burada başlangıçta tek bir kişi için ve sonra onun benzerleri için kullanılan bir kelime, zamanla umuma mal olmuştur. Bunun gerçekleşme süresi de oldukça uzun bir zamandır ve bu zaman dilimi içinde bu kelimeyi kullanan Türkler'in hayatında pek çok toplumsal ve kültürel değişiklik meydana gelmiştir. Dolayısıyla yüzyıllar arasında toplumun katmanlaşması, toplumsal müesseseleşme bakımından da farklılık vardır. Bizce burada başlangıçta yine bir benzerlikten, dişi cins için kullanımdan kaynaklanan bir genelleşme yapılmış ve bunun yaygınlaşmasıyla kelime anlam alanını değiştirmiştir. Zira kelimenin aslında, zaten kötü bir anlam da yoktur. Oysa ki verilen diğer örnekleri incelediğimizde, mesela canavar kelimesinde bir kötüleşme olmadığını söylemek mümkün değildir. Kelimenin anlamı belirgin bir şekilde 'canlı, yaşayan, hayvan' anlamlarından 'yırtıcı vahşi hayvan' haline gelmiştir. Yine, verilen örneklerden biri olan çoban kelimesi de bizce, anlam kötüleşmesi değil, başka anlama geçiş olayı, hatta başlangıçta yakın anlama geçiş olayı yaşamış kelimelerden biridir. Kelime Kaş.'da 'köy büyüğünün -muhtarının- yamağı, gizir' anlamıyla geçmektedir ve bugün 'hayvanları güden kimse' anlamına gelişi bir anlam kötüleşmesi olarak kabul edilmektedir.

Sonuç olarak bizce, kelimedede bir anlam iyileşmesi veya kötüleşmesi hükmü koyarken, belirgin bir değişiklik bulunması gerekir. Tarihi devirleri ve toplumsal olayları kendi içinde düşünmek, anlam gelişmelerinin öyle birden bire ve kolayca olmadığını dikkate almak gerekir.

6. ANLAM DEĞİŞMELERİNİN SEBEBİ, SÜRESİ ve GELİŞİMİ

Bir dildeki anlam değişmelerini inceleme art zamanlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Çünkü başlangıçta eş zamanlı olan, bir dilin belirli bir yer ve zamanındaki farklılıklarının bütünü, art zamanlı farklılıkları/değişiklikleri, yani dilin tarihindeki ses ve anlam değişikliklerini meydana getirmektedir.

“Başka bir ifadeyle, insan-varlık ilişkilerinin yaş, sosyal grup, meslek, kısacası her kişiye göre farklılığı, dilde eş zamanlı bir çeşitliliğin; bu eş zamanlı çeşitliliğin ayrı yer ve zamanlara göre farklılığı ise, dil değişmelerinin başlangıç noktalarıdır.” (Karaağaç 1996 : 43)

Kısacası eş zamanlı incelemede belirlenen farklılıklar art zamanlı incelemede belirlenen değişikliklerin kaynağını oluşturur (Lyons 1977 II : 621, Karaağaç 1998b : 267). Dili konuşanlar arasındaki eş zamanlı (synchronic) ve eş mekanlı (same isoglos) bu farklılıklar, daha sonraları ortaya çıkacak dil değişmelerinin başlangıç noktalarıdır : “Günümüzde, biz, gerçek değişimin küçük bir grup içinde oluştuğuna ve sonra ödünç almalarla yayıldığına inanıyoruz” (Bloomfield 1933 : 480).

Son yıllarda dil biliminde art zamanlı anlam bilimi konusunda çok önemli üç gelişme ortaya çıkmıştır : a) bazı anlam alanlarının tarihini izlemede yapısal prensiplere başvurma b) bir dilin kelime hazinesinin tarihinin, bu dili konuşan insanların sosyal, ekonomik ve kültürel tarihinden bağımsız olarak incelenmesinin imkansız olduğuna dair prensibi uygulama c) art zamanlı değişikliklerle diyalekt değişikliklerinin ayrılmaz olduğunu anlama (Lyons 1977 II : 620).

Anlam bilimi açısından yapılacak art zamanlı bir inceleme yazının tarihiyle sınırlıdır ve bu tarih, dilin tarihi göz önünde bulundurulduğunda oldukça yakın bir tarihtir. Bu yüzden “elde mevcut olan en mükemmel kayıtlardan bile, tarihi değişim ismini hak eden bazı değişikliklerin tam olarak nerede başladığını belirlemeyi başaramayız” (Bloomfield 1933 : 369).

Yine de anlam bilimi bu konuda diğer dil bilimi dallarına göre daha avantajlıdır. Çünkü temel/asıl anlamı tespit ederken eski ve yeni bilgi ilişkisi, alt ve üst kavram oluş gibi dil içi ve bilgiyi başka topluluklardan öğrenme gibi dil dışı ölçüler vardır. J. Lyons da (1981 : 208), değişikliklerde en önemli rol oynayan iki faktör olarak analoji ve alıntıyı vermiş, alıntıların da kültürel yayılmanın bir sonucu olduğunu belirtmiştir (Lyons 1981 : 317). Araştırmacının verdiği bu faktörlerden ilki dil içi ölçülerden birini, ikincisi ise dil dışı ölçülerden birini karşılamaktadır.

“Kuşkusuz anlam değişimlerinin çoğunun kaynağı dildedir (eşadlı çatışmaları, bulaşma, yanlış kökenleme); ama geleneksel anlambilime göre bunlar birer rastlantı ve sınırsal durumdur, onun için de başlıca değişmeceler (eğretileme, düzdeğişmece) dıştan tanımlanır ve düşünülür. Bréal ve izleyicileri anlambilimi, olguların dilsel nedenlerinden çok, mantıksal, ruhsal, tarihsel nedenlerine dönük görmüşlerdir.” (Guiraud 1984 : 80)

Bütün bu bilgilerin ışığında araştırmacılar anlam değişmelerinin sebeplerini çeşitli şekillerde tasnif etmişlerdir. Ancak bu tasniflerin tamamı K. Ahanov (1993 : 106-107)’un da belirttiği şu iki grupta toplanır : 1. Dil içi sebepler ve 2. Dil dışı sebepler. Ahanov, dil dışı sebepleri beş grupta incelemiştir :

- 1) Kelime, kavramı bildirmenin maddi şekli olarak, düşüncenin gelişmesiyle ilişkili olan kavramın gelişmesini de gösterir. Düşüncenin gelişmesine bağlı olan değişme süreçleri, mesela somuttan soyuta, özelden genele dönüşme ve kavramın ayrımlaşması (differentiation) söz anlamının gelişmesini mutlaka ki etkilemiştir.
- 2) Kelimenin kullanılma sahasının değişmesi, mesela bir sahadan başka bir sahaya geçmesi anlamının değişmesine etki eder. Eğer söz geniş bir sahadan, dar veya özel bir sahaya, mesela halkın sözvarlığından özel dil bilimine geçince, o sözün anlamı da özelleşir ve belirli bir kavramı bildiren terimlik anlama sahip olur.
- 3) Kelime anlamının, toplumun gelişmesi, iletişim ve üretim yönteminin gelişmesiyle bağlı olarak değişip çeşitlenmesi söz konusudur.
- 4) Kelime anlamının, işlevlik anlam yasasına bağlı olarak da değişmesi mümkündür. İşlevlik anlam yasası nesnelere (araçların) görev birliğine dayanır. Bir nesne veya araç, başka bir nesne veya aracın görevini gördüğünde, ikincisi işlev birliğine göre, başlangıçtaki nesnenin veya aracın adıyla adlandırılır.
- 5) Toplumun gelişmesi sonucunda, yeni öğrenilen nesne ve durumları adlandırma, değişik yöntemlerle mesela söz anlamının değişmesi, yani sözün yeni anlama sahip olması biçiminde de gerçekleşebilir.

Dil içi sebeplerin çok çeşitli olduğunu söyleyen Ahanov (1993 : 107-108), bunların hepsinin temelde şuna dayandığını söyler :

“Söz tek başına değil, genellikle başka sözlerle sürekli bir ilişki içinde yaşamını sürdürür. Dilin sözlüğü, dağınık sözlerin düzensiz topluluğu değildir. Bütün sözler toplanıp, birbiriyle ilişkiye girerek dilin leksiko-

semantik sistemine katılır. Bu ilişki iki yönlü olabilir : dilin leksiko-semantik sistemine katılan yeni sözü veya anlamı, söz varlığında bulunan sözler etkileyebileceği gibi, söz varlığında bulunan sözleri, yeni söz veya anlam da etkileyebilir.”

P. Guiraud (1984 : 57-80) ise anlam değişmelerinin sebeplerini temelde iki grupta toplar :

“1. Bireysel, bilinçli ve kesintili bir değişmenin görüldüğü mantıksal veya anlatımsal amaçlarla bir kavrama bilinçli olarak bir adın verilmesi, yani nesnelere adlandırılması yoluyla. 2. Toplumsal, bilinçsiz ve aşamalı bir değişmenin görüldüğü çağrışımlardan birinin ikincil olması (bağlamsal anlam, anlatımsal anlam, toplumsal değer) ve yavaş yavaş temel anlama doğru kayarak onun yerini alması, yani anlamın evrim geçirmesi yoluyla.”

Bu tasnif de esasında dil içi ve dil dışı sebepler olarak ifade edilebilir. Çünkü araştırmacının ilk grupta işaret ettiği değişiklikler dil içi sebeplerle, ikinci grupta işaret ettiği değişiklikler ise dil dışı sebeplerle örtüşmektedir.

Guiraud , bu sınıflandırmayı şöyle açıklar :

I. *Adlandırma* :

I.1. *Mantıksal adlandırma* : Bir şeye çağrışım yoluyla bağıntı kurulan bir başka şeyin adı verildiğinde gerçekleşir. Çağrışımsal bağıntı deyim aktarmalarında nesnelere benzerliğine, komşuluk/kapsamlayış ve ad aktarmalarında ise bunların bitişikliğine dayanır. Araştırmacının, halk adlandırması adını verdiği adlandırma biçimi, insanlar, bitkiler, hayvanlar ve araçlar arasındaki deyim aktarmalarından kaynaklanır. Somut nesnelere veya somut oluşlara bağlanan soyut kavramların adlandırılmasında da bu tür deyim aktarmaları önemli bir yer tutar.

“Semantik değişiklikler üzerine yüzeysel bir çalışma göstermektedir ki gelişmiş ve soyut anlamlar büyük oranda daha somut anlamlardan gelişmektedir. (Bir şeye veya konuşmaya) tam olarak karşılık olma anlamları tekrar tekrar ‘yakın olma’ veya ‘sahip olma’ anlamlarından gelişir” (Bloomfield 1933 : 429).

Böyle durumlarda adlandırmanın nedenli olduğunu söyleyen Guiraud, başlangıçta sık rastlanmayan bir varlığı veya az kullanılan bir nesneyi belirtmenin söz konusu olduğunu, varlık veya nesnenin kendisine benzeyen ve daha iyi bilinen bir varlık veya nesneye bağlandığını belirtir.

I.2. Anlatımsal Adlandırma : Anlatımsal adlandırma nesneyi, konuşan kişiye göre belirtir ve konuşucunun nesneye yüklediği duygusal, isteksel, sanatsal ve törel değeri dile getirir. Bu yolla anlamı etkileyen kavram dışı unsurlar anlatılmaktadır. “Anlatımsal değerler, evrimleri ve başlangıçtaki nedenciliklerinin silinmesi dolayısıyla anlam değişimlerine yol açarlar.” Bu tür adlandırmada da deyim aktarmasına başvurulur. Bazen de duygusal nitelikte küçültmeli veya büyültmeli yapımlara. “Bütün bu durumlarda oluş hep ruhsaldır”.

I.3. Bilinçaltındaki coşkusal güç : Her türlü büyük coşkuda, kızgınlık, aşk vb.’de beklenmedik sözler, benzetmeler kendiliklerinden ortaya çıkarlar.

“Her toplulukta, çevreye, çevredeki etkinliğe ve çeşitli durumlara bağlı ayrıcalıklı konular, “düşünce alanları” vardır. Bunlar her zaman toplumsal bilincin ardında yer alarak düşünceleri renklendirir (Guiraud 1984 : 1962).”

I.4. Tabu ve Örtmeceler : Utanma duygusu her türlü açık saçık veya iğrenç sözü kullanmamızı önlediği gibi, bazı kötü çağrışımlardan da toplumsal incelik gereği kaçınmamıza sebep olur. Böyle durumlarda tabu ve örtmece (euphemism)ye başvurulur. “Örtmece diye adlandırılan kelimeler her zaman ruhsal-çağrışımsal bir oluşa dayanırlar.” Örtmece anlam değişimlerinin çoğuna başvurur : Mecazlaştırma, deyim aktarması, eksiltme bunlar arasındadır. Tabuların kökeni başkadır. “Burada söz konusu olan, yalın bir çağrışım değildir, adın nesneye özdeş kılınmasıdır.” Mantık öncesi düşünce biçimlerine dayalı olan ilkelerin dillerinde, dilsel tabular bütün kutsal ve tehlikeli şeylerin adlarının anılmasını yasaklar ve bunun sonucu olarak tabular ortaya çıkar. “Bir başka yöntem de tehlikeli ruh ya da hayvanı bir sevgi adıyla anarak yatıştırma” (Guiraud 1984 : 64, Ahanov 1993 : 135).

I.5. En az çaba ilkesi gereği “konuşmada tutumluluk” anlam değişmelerinin bir başka kaynağıdır. Konuşurken iletişim için gerekli olmayan her şeyi atarız. Bunun en yaygın biçimi eksiltmedir.

I.6. Bildirişim/iletişimde açık seçiklik; eş sesli çatışmaları.- Dilde aynı kavramın birçok adı olabilir (eş anlamlılar) ve aynı ad birçok kavramı anlatabilir (eş sesliler).

Bu çok anlamlılık iletişimi aksatmaz. Çünkü kelime konuşmada, anlamını belirli hale getiren bir bağlam içindedir.

“Ama bazen ses ve anlam evriminin rastlantıları, aynı bağlamda anlamları birbirine karışan biçimler yaratabilir. O zaman eşadlılar çatışması ve çarpışması olur. Bu durumda dil tepki göstererek sözcüklerden birini yenilemeye yönelir (Guiraud 1984 : 65-66).”

II. *Anlamın Evrimi* : Anlam aktarımı yoluyla adlandırma, bile bile ve belli amaçlarla bir kavrama bir anlam yükleyen konuşmacıların bilinçli hareketidir. Dil içinde kendiliklerinden gerçekleşen anlam kaymaları ise bambaşka olgulardır. Bunların birçok sebebi vardır :

1. Göndergenin evrimi – Nesnenin kendisi değişmiştir, ama adı olduğu gibi kalmıştır. Tekniklerin, kurumların, törelerin evrimi böylece pek çok anlam değişmesine, hiç değilse gösterenle onun kavramsal içeriği arasındaki ilişkilerin değişmesine yol açar. Bu üç türlü gerçekleşir : a) Göndergenin niteliğindeki değişme b) Göndergeye dair bilgimizdeki değişme c) Göndergeye karşı kişisel tutumumuzdaki değişme.
2. Kökensel nedenliliğin bulanıklaşması
3. Toplumsal katmanlaşma : Bir çevreden öbürüne geçerken kelimenin anlamı değişir. Hatta bu “toplumsal aktarmalar” Meillet’ye göre “anlam değişiminin başlıca ilkesi”dir.
4. Bulaşma : İki kelime bir arada bulunduğu birini etkileyebilir; bu durumda bulaşmadan söz edilir. Bulaşma iki kelimenin cümlede yan yana bulunmasından dolayı sözdizimsel kökenli olabilir, ses kökenli olabilir veya anlama bağlı olabilir.
5. Yanlış kökenleme : Bir tür bulaşmadır. Fazla bilgili olmayan kimselerin kelimeye gerçekle ilgisiz bir köken ve oluşum yakıştırması sonucu ortaya bir karışıklık çıkar ve bu kelimenin anlamını değiştirir (Guiraud 1984 : 67-73).

P. Guiraud (1984 : 73-74) sonuçta, A. Meillet’in Nyrop tarafından düzeltilmiş sınıflandırmasını temel alarak, anlam değişmesine yol açan sebepleri şöyle sınıflandırır :

a) Tarihsel sebepler veya bilim, teknik, çeşitli kurum ve törelerde görülen değişimler : Bunlar ad değişikliğine yol açmadan nesnelere değiştirir, onun için de dil dizgesini dolaylı olarak etkiler. Bu grup Guiraud'nun mantıksal adlandırma adını verdiği sebebe uygun düşer. N. Üçok (1947 : 76) bunu benzetmeye bağlı tedai olarak adlandırmıştır. Bloomfield (1933 : 429), bu görüşü şöyle ifade eder : “Bir şeklin anlamı, yeniden oluşturamayacağımız ve yalnız tarihi geleneklere yakınlığımızla bilebileceğimiz durumlara bağlıdır.” Bu tip anlam değişimlerinde şekil anlamdan daha sonra ortaya çıkabilir (Bloomfield 1933 : 426).

b) Dil içi sebepler veya seslere, biçimlere, sözdizimine bağlı olarak oluşan değişimlerdir. “Bir kelimenin anlamındaki değişiklik onun ve semantik olarak ilgili olduğu diğer kelimelerin kullanımındaki değişikliğin sonucudur.” (Bloomfield 1933 : 426). Bulaşma, yanlış kökenleme, eş sesli çatışmaları ve eksiltme bunlara sebep olur. Bu grup da Guiraud'nun bildirişimde açık seçiklik olarak adlandırdığı sebeplere uygun düşer. N. Üçok (1947 : 77) bunu sentaksa bağlı tedai olarak adlandırmıştır.

c) Toplumsal sebepler : Toplumsal aktarmalar ve kelimenin toplumsal alanındaki kaymalar, kelimenin anlam alanını değiştiren özelleşme veya genelleşmedir. Bu anlatımsal adlandırmayla doğru orantılıdır. N. Üçok (1947 : 78) ise bunu ihtilata bağlı tedai veya duygu alanının değişmesi olarak adlandırır.

d) Ruhsal sebepler : Anlatımlılığı arttırma, tabular ve örtmeceler, coşkusal güç bu grupta yer alır. Guiraud buna, hem bildirişimde açık seçiklik hem de bilinçaltındaki coşkusal güç ilkelerinde değinir. N. Üçok (1947 : 79) bunu duygu tedaisi olarak adlandırır.

Ullmann (1972 : 192-195) ise, anlam değişmelerini kolaylaştıran faktörler olarak nesiller arasında devamlılığın yok olması, anlamdaki belirsizlik, kullanım sıklığının azalması, çok anlamlılık, konteksteki belirsizlik ve kelime yapısını verir. Ayrıca anlam değişmesine yol açan sebepleri, dile dayalı sebepler (dil bilimsel sebepler), tarihi sebepler (nesnelere, kurumlar, düşünceler, bilimsel görüşlerdeki farklılıklara dayalıdır), toplumsal sebepler, psikolojik sebepler (duygu faktörü,

tabu (korku kaynaklı tabu, kibarlık kaynaklı tabu (örtmece/euphemism), uygunluk kaynaklı tabu)), yabancı etkiden kaynaklanan değişmeler ve yeni bir ada olan ihtiyaçtan kaynaklanan değişmeler olarak sınıflandırır (Ullmann 1972 : 197-209).

Aslında bütün bu tasnifler, dil içi ve dil dışı sebepler olarak özetlenebilir. Çünkü, araştırmacılar değişme sebeplerini aşağı yukarı aynı yerlere dayandırmışlardır. Bunlardan dil içi sebepler, dilin yapısından kaynaklanan analogi, benzetme, eş seslilik, çok anlamlılık, eş anlamlılık vs. gibi sebeplerdir. Dil dışı sebepler ise, tarihi, toplumsal, ruhsal sebepler, alıntılar vs.'yi kapsar.

Ancak pek çok anlam değişikliğinin sebebinin, sadece bir rastlantı olduğunu da bilmek gerekir (Palmer 1981 : 9).

“Anlam bağıntısı yalnızca saymaca nitelikli kaldıkça yasadın söz edilemez, olsa olsa göstergesel kurallardan söz edilebilir. Ama unutmamak gerekir ki, sözcükler her zaman kökensele bakımdan nedenlidir. Sonraki evrimleri saptanabilir, tanımlanabilir nedenlere bağlanır. Ama, bu belirlilik özgür niteliklidir. Bir sözcüğün doğuşu ya da yazgısı önceden kestirilemez : Tıpkı bireylerinki gibi. Olguların nedeni olmakla birlikte hiçbir zaman zorunlu değildirler; onun için yasa da değildirler. Bunlar ancak sayılama (istatistik) konusu olabilecek eğilimlerdir.” (Guiraud 1984 : 76)

Anlam değişmesi incelemelerinde en önemli kavramlar arasında, temel anlam/asli anlam ve ilk/asli/temel şekil kavramları vardır. Bir kelimedeki anlam değişikliğinin gerek nasıl olduğunu, gerekse sebeplerini tam olarak tespit edebilmek için temel anlam, dolayısıyla da asli şeklini doğru tespit edebilmek gerekir. Burada ilk/asli/temel anlam veya şekil kavramlarından da anlaşılması gereken elbette ki kayıtlı en eski şekil ve onun kavram alanı olmalıdır. “Yoksa bir dil unsurunun gerçekten ilk/asli/kök şeklini yakalamak, dil ile yazı arasındaki yaş farkı yüzünden asla mümkün değildir” (Karaağaç 1998a : 4).

Anlam değişmeleri genel olarak uzun bir süre içinde meydana gelir. Bu süre çoğu zaman birkaç yüzyılı bulur. Ancak bazen bir toplumun yapısında ve yaşayışında görülen hızlı değişmeler, mesela Türkiye’de dili özleştirmenin sırasında

yapılan dil planlaması çabaları gibi sebeplerle çok daha kısa zamanda gerçekleşebilir (Aksan 1978 : 146, 1999 : 92, Dilçin 1983b : 23).

Anlam değişmeleri uzun bir süre içinde oluştukları için eski anlamlar dilde hemen kaybolmaz; lehçe ve ağızlar da yaşamaya devam edebilir (Aksan 1978 : 147).

“Türkçenin yayıldığı çeşitli alanlar için, yüzyıllara göre bu çeşit anlam olaylarının saptanması hem Türkçe hem de dilbilimi yönünden özellikle değişmelerdeki etkenlerin aydınlatılması bakımından yararlı olacaktır.” (Aksan 1978 : 137-138)

**ESKİ TÜRKÇEDEN ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ SONUNA KADAR
ANLAM DEĞİŞMESİNE UĞRAMIŞ KELİMELER**

1. ANLAM DARALMASI

a:dan- (a:tan-) : ‘adlandırıl-, çağırıl-; ünlü ol-’ NE; SE; SC Uzb; SW Az., Osm.’da adan- yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIV (Clauson 1972 : 61).

EUTS adlan-, adlandır-, atan-, tayin edilmiş ol-

KB adlandırıl-, ad al-

AH adan-, adal-

“köni bol könilik kıl atan köni” (165)

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ‘tayin edilmiş ol-’ anlamıyla da karşımıza çıkan kelimenin daha sonraki dönemlerde bu anlamına rastlayamıyoruz. Bu da kelimenin zaman içerisinde bir anlam daralmasına uğradığını göstermektedir.

adırt : ‘ayrılık, fark’. Sadece(?) SW Osm.’da ayırt yaşar. (Clauson 1972 : 64)

EUTS 1. Ayrılık, fark

2. tıpkı, aynı

KB ayırma

Uygur Türkçesi dönemde ‘ayrılık, fark’ anlamı yanında ‘tıpkı, aynı’ anlamıyla da karşımıza çıkan kelime daha sonra Karahanlı Türkçesi döneminde biraz anlam farklılığıyla sadece ‘ayırma’ olarak karşımıza çıkmaktadır.

adı : Clauson (1972 : 63-64), Etimoloji Sözlüğü’nde bu kelime için genel bir anlam vermiş ve ‘çatallı, çatallı nesne’ demiştir. Ayrıca Kıp.XV’de gayr kelimesini ‘başka’ bu kelimenin bir türemişi olarak kabul ederek göstermiştir. Osm.XIV’te de ayru kelimesini yine bu kelimenin bir türemişi olarak kabul etmiş ve ‘ayrı, ayırma, XV ‘diğer, farklı’ şeklinde anlamlandırmıştır. Buna göre kelime ‘çatallı, çatallı nesne’ şeklinde genel bir anlamdan ‘çatal’ dar anlamına geçmiştir.

M adı : çatal

ağıl : ‘çiftlik hayvanları için çit; ağıl’ anlamlarını veren Clauson (1972 : 83), “bu yüzden böyle bir çevrilme ile ilgili olarak ‘çadır topluluğu veya çadır yerleşimi’ ” açıklamasını da getirmiştir. Kelimeyle ilgili en açıklayıcı tanım Bahaeddin Ögel (1991a : 13) tarafından verilmiştir. Ağıl’ın etrafı çitle veya başka bir şeyle çevrilmiş bir yer veya bir tarla demek olduğunu söyleyen Ögel devamında şöyle der : “Eski Anadolu metinlerinde, ay ve güneşin etrafındaki haleyi ifade eden, ay ağılı, gün ağılı gibi deyimler de, bu sözün ana anlayışını gösteren, açık örneklerdir.” Kelimenin Göktürkler’de hangi anlama geldiği konusunda da şu açıklamayı yapar :

“Göktürk yazısıyla yazılmış vesikalarda "ağıl", bir at sürüsü çiti veya ağılı olarak görünüyor. Göktürk yazılı vesikalarda, koyun ağılından değil de; at (yılık) ağılından söz açılıyordu..... Koyun ağılı anlayışı, on birinci yüzyıl Türklerinde yaygındı..... "Ağıl, ağıllanma" halka, hale ve çevre demektir.” (Ögel 1991e : 179-180)

11.yy’dan sonra batı Türklerinde kelimenin kullanılmadığını belirten Ögel (1991e : 181) Ortaasya bozkırlarındaki Türklerde ‘çadırlar obası’ veyahut da belirli bir boyun konduğu, bir ‘boy kampı’ anlamına geldiğini belirtmektedir. Nitekim taradığımız metinlerde kelimenin Kaş. ve Dede Korkut gibi temel kaynaklarda sadece ‘ağıl, koyun yatağı’ şeklinde geçtiğini gördük. Dolayısıyla kelime daha önceki yüzyıllarda sahip olduğu ‘etrafı çitle çevrili bir yer veya tarla’ anlamından uzaklaşmış veya bu anlamda bir daralma meydana gelmiştir.

Kelimeyle ilgili olarak Abdülkadir İnan’ın (1988 : 189) görüşleri de buraya kadarki görüşleri destekler niteliktedir :

“G.J. Ramstedt bu kelimeyi “çadır” diye tercüme etmiştir. S. Malov ise “boynuzlu hayvanlar ahır” anlamına gelen Rusça “zagon” kelimesiyle, yani bugünkü “ağıl” ile tercüme ediyor. H.N. Orkun da “ağıl” kelimesini aynen almaktadır. Malov ile H.N.Orkun’un tercümelerinde fark yoktur. “Ağıl” kelimesi çok eski devirlerde kabilenin küçük bir bölümünü ifade için kullanılmıştır. Bugünkü Türk ve Moğol dillerindeki anlamı herhalde göçebelerin yerleşmelerinden sonra meydana gelmiş olsa gerektir.”

Kaş. ağıl, koyun yatağı; (Oğuzlarca) koyun pisliği

“Koyun yatağı. Oğuzlarca “koyun pisliği”. Bu iki anlam birbirine yakınlığından böyle olmuştur; nitekim Arapça’da yağmura da buluta da sema denir.” (Atalay 1985a : 73)

DKK koyun yatağı

“Delü Karçarı soyup yalınca eyledi. Ağıla kodı....” (39-12)

ala:çu: : ‘çadır, kulübe’ anlamındadır. Clauson (1972 : 129), daha sonraki şekillerin genellikle son ses -k’ya sahip olması sebebiyle bunun alıntı bir kelime olabileceğini söylemektedir. Kelime, başlangıçta genel anlamda iken daha sonra ‘göçmenlerin çadırı’ anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra (bilhassa 11.yy’dan sonra) çadır kelimesinin kullanılmasının da etkisiyle kelimenin anlam alanı daralmış ve sadece ‘göçmenlerin çadırı’ anlamında kullanılır olmuştur.

Alaçuk’un adını renginden almış olabileceği görüşünde olan B. Ögel (1991a : 269), kelimenin ‘derme çatma yapılmış, salaş ve fakir çadır’ anlamına geldiğini, Türk dünyasında ve de en çok Anadolu’da görülen bir deyim olduğunu (Ögel 1991e : 300) söylemekte ve “yoksul alaçuğı” ifadesinin Anadolu’da 14. yüzyıldan itibaren görüldüğünü, 15. yüzyılda yoksul bir kadının çadır veya kulübesi için "karıcuğun alaçuğı" dendiğini bildirmektedir (Ögel 1991e : 301).

EUTS alaçık
M kulübe
Kaş. alaçuk; çadır
TS göçmen çadırı

alp : “temelde ‘sert, dirençli, üstesinden gelmesi zor’; aslında geleneksel çeviri ‘cesur’dur. Mantık yerine oturduğunda insanlar, cansız nesnelere ve hatta ‘tehlike’ gibi soyut düşünceler için kullanılabilir” şeklinde kelimenin anlamını açıklayan Clauson (1972 : 127-128), bu açıklamasıyla kelimedeki anlam daralmasını da ortaya koymaktadır. Aşağıda görülebileceği gibi kelime Orhun Abideleri’nde sadece insanlar için değil cansız nesnelere için de kullanılacak anlamlara sahiptir. Ancak daha sonraki yüzyıllara ait metinlerde bu anlamlarını kaybetmiş, sadece insanlar için kullanılan bir sıfat haline gelmiştir.

OA alp, kahraman, cesur, yiğit; zor, çetin, sert, müthiş

“Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş.” (KA.DC : 3)

EUTS 1. Yiğit, cesur, alp. 2. Şiddetli (tehlike). 3. Güç, zor, müşkül

- KB alp, kahraman, cesur, yiğit
 “kür alp er kötürse yaşın teg temür
 azıglıg erenlerde teşlür tamur” (3041)
- SN kahraman, yiğit, bahadır
 “Ara yirde var idi bir sübaşı
 İnen alp u yavlak bahadır kişi (2551)
- TS kahraman, babayiğit , bahadır, pehlevan
 “Yürekli ve bahadırları korkak kılır ve yüreksiz korkakları alp ve
 hamleci kılır” (TS I 111)

arı:- : “ ‘temiz, saf ol- veya olmaya başla-’ bazı modern şivelerde yaşıyor, fakat seyrek. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV” (Clason 1972 : 198). Kelime için EUTS verilen farklı anlamlara daha sonraki yüzyıllarda rastlamamız, kelimenin anlam alanının daraldığını gösterir.

- EUTS 1. Temizle-, temiz ol- 2. Hukuki değerini kaybet-, gücünü yitir-
 Kaş. temizle-, temiz ol-
 AH temizlen-

ay- : Eski Türkçe döneminde çok anlamlı bir yapı arz eden, ancak 11.yy’dan itibaren anlamı daralmaya başlayan bu kelimeye bu yüzyıldan sonra Batı Türkçesi’nde rastlanmıyor. Bu kelimenin yerini te- ve sözle- almış gibi görünüyor. Clason’un (1972 : 266) kelime ile ilgili açıklaması şöyledir :

“(1) geçişsiz ‘konuş-’; (2) ‘söyle-, bildir-, emret- (bir şeyi Acc.)’; (3) ‘söyle-’ *oratio recta*’da söylenen kelimelerle. Ay-, te:- ve sözle:- arasında çok az bir anlam farklılığı var, fakat her nasılsa en eski dönemde ay- , diğerleri değilken, önem kazanmış gibi görünüyor. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı; açıkça ayıt-, bk., ‘söyle-’ anlamına geldiğinde kullanım dışı olmuş. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIV ‘söyle-; anlat-’ Qutb. vs.”

- EUTS söyle-, konuş-, haber ver-
 İKP anlat-, açıkla-, söyle-, belirt-, tasvir et-
 “teñrisi ünteyü yol ayu berdi.” (60.7)
 Kaş. söyle-
 KB de-, söyle-

azıt- : az- fiilinin ettirgen şekli olan kelimenin daha sonraki anlamları ‘ayır-’ temel anlamından gelişmiş olmalı. Buna göre kelime Eski Türkçe döneminde ‘karıştır-, düzenini boz-’ gibi anlamlar kazanmış ve daha sonra ‘yolunu şaşır-, yoldan çıkar-’ gibi anlamlarla daralmıştır. Kelime Clauson’un (1972 : 281) etimoloji sözlüğünde şöyle geçmektedir :

“a:z-’in ettirgen şekli; (birini Acc veya Dat.) yoldan çıkar-, kötü yola saptır-’ ve mec. ‘(birini) hataya sürükle-, şaşırt-’. SE Türki’de ézıt- ve SW Osm. azıt-. Uyg.VIII, Hak. XI, Osm. XIV azıt- ‘kötü yola saptır-’ vs. pek çok metinde TTS I 65; II 87; III 57; IV 64 (bazı şüpheli çevirilerle).”

EUTS azıt-, karıştır-, karmakarışık bir hale getir-, düzensiz hale koy-, intizamı boz-

Kaş. yoldan çıkar-, azıt-

ŞŞÇ 1. Az-, yoldan çık- 2. Yitir-

TS 1. Az- 2. Yitir-, yolunu şaşır- 3. Azdır-, yolunu şaşırt-, yoldan çıkart-

“Bir gece yolun azıtdı katı karanu idi.” (TS I 350) (yolunu şaşır-)

“Yoldaştır Adem oğlanını azıdan” (TS I 350) (yoldan çıkar-)

a:zlan- : Uygur Türkçesi döneminde büyük bir anlam çeşitliliğine sahip olduğunu kaynakları inceleyerek gördüğümüz bu kelimenin 11. yy’da anlamı daralmaya başlamıştır. Clauson (1972 : 287), kelimenin Uygur Türkçesi dönemindeki bu çeşitliliğine değinmemiştir.

“azla:-’in dönüşlü şekli, ki (Xak.) XIII’den önce kaydedilmemiş ve Hwar. XIV’den , burada ‘değerini düşür-, küçümse-’ anlamına geliyor. Sadece (?) SW XX Anat.’da yaşıyor. Hak. XI.”

EUTS 1. Hased et-, kıskan-, çekeme- 2. Yanıl-, hata et- *3. Arzula-

KB az bul-, azımsa-

ba:ğ : Eski Türkçe döneminde ‘bağ, bohça, boy’ gibi değişik anlamlara gelen bu kelime ‘boy’ anlamını daha 11.yy’da kaybetmiştir. Bu anlama Eski Anadolu Türkçesi döneminde de rastlanmamaktadır. Dolayısıyla kelime anlam daralmasına uğramıştır. Aşağıda kelimenin yapı ve anlamları konusunda Clauson’un (1972 : 310-311) görüşleri yer almaktadır :

“ba.-’dan somut isim; ‘bağ, kravat/boyunbağı, kuşak’ vb., aynı zamanda ‘birbirine bağlanan veya tutturulan şey, balya, bohça’ vs. Eski politik terminolojide bağ aynı zamanda ‘konfederasyon/birleşik devletler’ anlamına geliyormuş gibi görünüyor, ki bu sözleşme metinleriyle birleşmiş klanların/boyların birkaçıdır, bo:d’ların zıddı olarak, kan bağıyla bağlı ailelerin birkaçı ve bodun ‘böyle boyların bir grubu’. Bağ, baw, bo: vs. olarak bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII.”

Yeni Farsça’daki Türkçe ve Moğolca Unsurlar adlı kitabında Doerfer (II 705) bu kelimeyi tartışırken bazı bilim adamlarının görüşlerini eleştirmiş ve bu arada kendi görüşlerini dile getirmiştir. Yazar Ramstedt ve Poppe’nin mo. bag’ı tü. kelime bag’la eşkaynaklı gösterdiğini söylüyor ve bunu şöyle reddediyor : “Oysa ki ba- kökü sadece türkçede vardır, o yüzden bu imkansızdır.” Sonrasında kelimenin ‘bohça, paket’vs.’nin adı olarak da kullanıldığını belirtiyor ve sözlerini şöyle tamamlıyor : “mo. bag ‘bölüm, grup’ = eski türkçe bag ‘bir boyun bir bölümü’, tıpkı mo. ulus ← tü. uluş gibi tipik bir kültür kelimesidir.” Kelimenin bir ‘boy’ anlamında kullanımına Abdülkadir İnan da (1988 : 185) değinmekte ve kelime hakkında şöyle demektedir : “Kabilenin bir bölümünü veyahut kabile anlamını bildirmek için çok eski devirlerden beri kullanılan bir terimdir. İlk defa bu terime Yenisey yazıtlarında raslanır.” Ancak kelimenin bu anlamına Hasan Eren’in (1999 : 32) Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü adlı kitabında değinilmemiştir. Orada geçen anlamlar şöyledir :

“bağ 1 : 1. ‘bir şeyi başka bir şeye veya birçok şeyi birbirine tutturmak için kullanılan ip, sicim, tel gibi düğümlenebilir nesne’; 2. ‘sargı’; 3. ‘bağlam, deste, demet’; 4. ‘ilgi, ilişki’.”

EUTS 1. bağ, bent, köstek 2. boğça 3. kabile, boy, halk topluluğunun bir bölümü

Kaş. bağ, düğüm, bağlanacak ip vb.; odun vb. bağlamaları.

KB bağ, düğüm, bağlayacak ip

TS (I) demet, bağlam

baka: : Kelimenin anlamını Clauson (1972 : 311-312) şöyle açıklamıştır : “Tek başına ‘kurbağa’; aynı zamanda ‘kaplumbağa’, eğer bir kelimedden sonra gelirse ‘boynuz, taş’, vb. Biz de taradığımız kaynaklarda kelimenin birincisi ‘kara

kurbağa' ikincisi de 'bir rütbe' olmak üzere iki anlamıyla karşılaştık. Nitekim Semih Tezcan (1978 : 68-69) da bu kelimenin Orhon Türkçesi'nde san (ya da ad) olarak kullanıldığını ve 'kaplumbağa' anlamındaki kelimeyle aynı kelime olduğunu söylemektedir. Bu iki anlam arasındaki ilişkiyi de şöyle açıklamaktadır :

“Kaplumbağa çok uzun yaşamasından dolayı Çin inancında sonsuzluğun sembolü olarak kabul edilmiştir. Eski Türk Çağında Türklerin de bu sembolü kullandığı, kimi yazıtların (Bugut, Taryat) büyük taş kaplumbağaların sırtına yerleştirilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Eski Tü. бага “kaplumbağa”nın san (ya da ad) olarak kullanılması bu sembolle sıkı sıkıya bağlı olmalıdır.”

Ancak kelimenin rütbe anlamına Uygur Türkçesi'nden sonra rastlamadık. Aşağıda da görülebileceği gibi kelime Kaş.'da sadece 'kurbağa' anlamıyla kayıtlıdır. Tarama Sözlüğü'nde yine çok anlamlı olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kelimedeki başlangıçta bir anlam genişlemesi, sonra anlam daralması ve tekrar anlam genişlemesi hadisesi meydana gelmiştir.

EUTS бага : kara kurbağa, odlu бага

Бага : bir rütbedir

Kaş. kurbağa

TS 1. Kaplumbağa 2. Kaplumbağanın kabuğu

é:d-/ é:t-/ it- : Kelimedeki anlam değişmesi hakkında en ayrıntılı açıklama Clauson'dadır. Aşağıda yer alan Clauson'un açıklamaları ve bizim yaptığımız taramalarda ortaya çıkan neticeler anlam daralması hadisesini ortaya çıkarmaktadır :

“Uzun bir semantik tarihi var; orjinalinde 'organize et-, düzenle-' anlamına geliyor (sadece NE Tuv.'da Pal. 576 yaşayan anlam), sonra 'süsle-, donat-', sonra 'yarat-' (düzenlenmiş bir planın parçası olarak), sonra gittikçe önemini kaybederek sadece 'yap-/oluştur-' ve sonunda 'yap-/et-'. Bu değer kaybı başlıca Batı şivelerinde ortaya çıkmış; Doğu şiveleri, belki Kaş. tarafından belirtilen sebeplerle, bu kelimeyi kullanmaktan çekinmiş ve 'oluştur-, yap-' için kıl-'ı kullanmaya devam etmiş. Bütün modern şivelerde yaşıyor, 'oluştur-, yap-' için neredeyse daima, fakat pek çok şivede başlıca, yabancı, özellikle Arapça isimlerle birleşik fiiller oluşturmak için kullanılıyor. Bu fiilin ünsüzü, at-'inkinden farklı olarak, SW (Oğuz) şivelerinde ünlülerden önce -d-'dir ve bu şüphesiz en eski şekli gösterir. NE şivelerindeki ara ses -d- genelde olduğu gibi önemli değil. Türkü VIII,

Uyg.VIII, Hak.(ve Oğuz) XI, Çağ. XV, Hwar. XIII.” (Clauson 1972 : 36-37)

OA tanzim et-, düzenle-, düzene sok-, yap-, et-, teşkilatlandır-, tertip et-
“Soğdak budun iteyin tiyin Yinçü ögüzüg keçe Temir Kapıgka tegi süledimiz.” (KA.DC : 39)

EUTS düzenle-, tertip ve tanzim eyle-, süsle-, hazırla-, et-
itdür- : ettir-, tertip ve tanzim et-, düzenle-

M techiz et-, süsle-, yap-, düzenle-

Kaş. (yardımcı fiil) yap-, et-, eyle-; (Oğuzca) kıl-

KB yap-, et-, eyle-, kıl- ; düzenle-, yoluna koy-, hazırla-

SN et-, yap-

KG 1. Yap-, et- 2. Kıl- (namaz) 3. Kurban kes-, kurban et-

“Ve eger vakt namazın ider-ken kalmış namazın ańsa eger vakt gin olsa...” (19b.14) (namaz kıl-)

“Eger bayram namazından ilerü kurban itseler reva olur...” (106b.9) (kurban kes-)

DK et-, eyle-, yap-

ŞŞÇ 1. Yap-, işle- 2. İmal et-

“Karındaşı dahi bir name yazdı

Mürekkep itmek için anber ezdi” (52662) (imal et-)

egrik : *egir-*’den somut isim; etimolojik olarak ‘bükülmüş şey’; eski dönemde ‘eğrilmiş ip’ vb., sonra ‘girdap’, SW Osm. egrek ‘girdap, havuz’ bu kelimenin yaşayan şekli gibi görünüyor. Uyg.VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XIV ‘suyun toplandığı yer, havuz’; XVIII egrik Rumi’de ‘girdap’. (Clauson 1972 : 112-113)

EUTS su anaforu, burgaç, çevrengeç, çölek, girdap

Kaş eğrilen ip, eğrilmiş ip

ékki:le- : *ékki:*’den türemiş fiil, asıl anl. ‘bir şeyi iki kere yap-’; bazı genişlemiş anlamlarla bazı modern şivelerde sıradan bir fiil gibi kullanılır, fakat ilk dönemlerde sadece Ger. *ikileyü* bazen *ikile:* kısaltmış şekli yazılıdır... Türkü VIII, Uyg.VIII, Hak.

XI, Çağ. XV, Osm. XIV ikile- '(bir durumu) tekrarla-' bir XIV metninde; ikiledin/ikileyin 'ikinci defa, 'tekrar; bundan sonra, sonra' pek çok XIV ve XV metninde (Clauson 1972 : 108).

KT tekrar yap-, tekrarla-

TS ikinci kez söyle-

eñek : Clauson'un kelime hakkında yaptığı "orjinalinde oldukça geniş olarak 'çene, çene kemiği', daha sonra, daha spesifik olarak 'çene' " açıklaması kelimedede bir anlam daralması olduğunu göstermektedir.

"Belki *eñgek'in crasisi 2 eñ'den türemiş isim, karş. yaña:k; orjinalinde oldukça geniş olarak 'çene, çene kemiği', daha sonra, daha spesifik olarak 'çene'. Oldukça bozulmuş, NE'de genellikle ek/e:k; SE iñgek; NE e:k/iyek; SC iyak; NW iyek; SW'de Tkm eñek; XX Anat. çeşitli şekiller eyek/enek vs. (Az.'de, Osm.'da genellikle çene, F. çāna'dan). Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV. (Clauson 1972 : 183)

EUTS çene kemiği, çene

Kaş. ağzın iki yanında, azıların bittiği yer; avurt

MN çene

"Eñegün çāhına zūlfūñ dāmına düşdi gönül

Ol esire andan özge bend ü zindān olmazun." (303-6)

TS 1. Çene kemiği, çene 2. Gerdan

"Udlu yüzü ay, kaşları yay, eñeği ak, bürçeği gül..." (TS III 1469)
(gerdan)

es- : İlk olarak geçtiği Kaş.'da çok anlamlı bir yapı arz eden bu kelime hakkında Clauson'un yaptığı açıklama şöyle : "(1) geçişsiz (rüzgar için) 'es-', genellikle 'hafifçe' kasdıyla; (2) geçişli 'uçuş- (mesela çöp); savrul- (tahıl)' vb. Bütün modern şivelerde yaşıyor....Osm. XIV es- 'es-' (geçişsiz) pek çok metinde." (Clauson 1972 : 240-241). Kelimenin ilk geçtiği kaynakta çok anlamlı olması ve daha sonra bu çok anlamlılığını kaybetmesi, anlamının önce genişlediğini, daha sonra da daraldığını göstermektedir.

Kaş. es-; kalburlayarak savur-; uzat-

KB es-

inanç :

“*inan-*’dan türemiş isim; etimolojik olarak isim anlamı ‘güvenme, inanma, güvenilir, inanılır’ ve normal olarak böylece orta dönemden beri kullanılıyor. Erken dönemde, *inal* gibi, normal olarak (veya sadece ?) bir memur ünvanı olarak kullanılıyor ‘gizli başkan’ vb. Oldukça yüksek bir rütbe için gerekli değil. Bu anlamda uzun zaman yaşamış ve yürürlükte kalmış. Mesela Selçuk İmp.’nda, bazen oldukça küçük memuriyetler için kullanılmış. Sadece (?) SW Osm., Tkm.’de yaşıyor. Sona gelen Euphonic -u: ile daha uzun şekil için karş. ögrünç/ögrünçü: Türkü VIII, Uygur VIII, Hak. XI, Çağ. XV.” (Clauson 1972 : 188)

Clauson’un açıklamalarından ve aşağıda yüzyıl sırasıyla kaynaklarda geçtiği anlamlardan anlaşılıyor ki kelime anlam daralmasına uğramıştır. Kelimenin bu özelliğine Vahit Türk’ün ((baskıda) : 4) “Türkçe’de Inanmak Fiili ve Ailesi” adlı çalışmasında da değinilmiştir :

“İnanç kelimesi, eski devirlerde bir rütbe adı olarak da kullanılmakta, ancak Şeyh Süleyman Efendi kelimenin bu anlamını vermemektedir. Demek ki kelime bir anlam daralmasına uğramış ve bugün kullanıldığı alana çekilmiştir.....Anadolu beyliklerinden biri olan Inançoğulları/ Yınançoğulları’nın adı da herhalde kelimenin “rütbe” anlamından kaynaklanmaktadır.”

EUTS 1. Antroponim 2. Vezir, vekil, inak, mutemet, nazır 3. Bir rütbedir.

İKP ‘güvenilir kişi, sadık dost, bakan’ anlamlarını taşıyan bir unvan

M (bir unvan), mutemet (?)

Kaş. güvenme, inanma

KB inanç : güvenilen, inanılan; güvenme, inanma

içgerü: : *iç*’in yön gösterme şekli olan bu kelimenin tam anlamı ‘içeriye doğru’dur. Genellikle ‘içeri, iç’ anlamında kullanılmaktadır. Ancak kelimenin Eski Türkçe’deki kayıtlarına baktığımızda daha o zaman yan anlamlar kazandığını ve ‘hükümdar sarayı, saray içi’ gibi anlamlara geldiğini görmekteyiz. Bu da kelimedede daha önce gerçekleşmiş bir anlam genişlemesine işaret etmektedir. Ancak daha sonraki yüzyıllarda kelimenin bu anlamı kaybolmuş ve kelime sadece ‘iç, içeri’ anlamıyla

yaşamaya devam etmiştir. Bu da kelimenin anlamının sonradan daraldığını göstermektedir.

EUTS 1. Enderun, saray içi 2. İçeri

İKİP içeriye, içerde, hükümdarın yanına doğru, kral sarayında, hükümdarın sarayı

SN 1. İçeri 2. Daha ileri

H içeri, dahil, iç

ŞŞÇ içeri, içeriye

idi: : Başlangıçta tam olarak ‘efendi, sahip’ anlamına gelen kelime anlamını genişleterek ‘Sahip’ (Tanrı) anlamında kullanılmış. Ancak bu anlamı da daha sonra kaybolmuştur. Oldukça karmaşık olan kelimenin fonetik tarihi ile ilgili olarak Clauson (1972 : 41) şunları söylemektedir :

“Orijinal şekil *idi*: olmalı, fakat sinonim kelime *ige/ıye/i-e* o kadar eski ki bağımsız varlığı tam olarak hesaplanamıyor. Yine de, büyük ihtimalle, bu sonda sıra dışı bir ünlü değişikliğiyle sekonder bir şekil gibi görünüyor. Konumu, Moğolca sinonim kelime *ece(n)*’nin varlığıyla karışmış ki bu da XIII.yy’a kadar gider. Türkçe alıntı kelimeye benziyor. *İdi*., Moğolca’da *ici* olmuş olmalı, fakat *ige/ıye*’nin Moğolca’da *ece* olması çok zor, böylece eğer bu iki kelime aynı ise kelime, ünlü değişikliği tamamlanmadan önce ödünç alınmış olmalı ve daha sonra da bununla uyuma girmek için değişmiş olmalı. Oldukça farklı sekonder şekillerle yaşıyor, her zaman tanımak kolay olmuyor.”

OA sahip, efendi , rab

EUTS sahip

ige : 1. *idi* = sahip, bey 2. *Sahip* = *ie*, bey 3. *Peri*, ruh (meczaz)

DK *ıye* : sahip

ŞŞÇ *eye* : sahip, malik

TS *eye/ıye* : malik, sahip, efendi

isig : *isi*:-’den türemiş bu ismin asıl anlamı ‘sıcaklık, sıcak’tır. Ancak daha Eski Türkçe döneminde ‘sevimli’ gibi bir mec. anlamla karşımıza çıkmaktadır. Bu da kelimenin başlangıçta duyular arası deyim aktarması yoluyla anlam genişlemesi hadisesi geçirdiğini göstermektedir. Ancak bu anlamda daha sonra

kullanılmaması, bu anlamın unutulmasına yol açmış ve kelimenin anlamı dolayısıyla darlaşmıştır. Kelime başlangıçta ‘ısı, sıcaklık’ anlamı dışında ‘sıtma’ anlamına da gelmekteyken daha sonra bu anlamını kaybetmiştir. Kelimedeki bu anlam gelişmesine değinmeyen Clauson (1972 : 246), aşağıdaki açıklamayı yapmaktadır :

“‘isi:-’den türemiş isim; ‘sıcaklık, sıcak’ Bütün modern şivelerde yaşıyor bazen oldukça bozulmuş, NE ve NW şivelerinde ve SW Az.’de ön vokallerle ve başka yerlerde arka vokallerle. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm.XIV ıssı (açıkça daima böyle söyleniyor); bütün dönemlerde yaygın.”

ETG sıcak, hararet, sıtma, sevimli, özel ad

EUTS 1. ısı, sıcaklık, hararet 2. sıtma, mülayim, hoş

Kaş. sıcak

“isig yér : uzayıp giden çöl

isig nenğ : sıcak şey” (Atalay 1985a : 72)

KB sıcak, sıcaklık; iltifat

İM ıssı : sıcaklık, hararet

TS ıssı : 1. sıcaklık, hararet 2. sıcak

işi : Eski Türkçe döneminde büyük bir anlam çeşitliliğine sahip olduğunu gördüğümüz kelime, 11. yy’dan sonra sadece ‘kadın’ anlamında kullanılmıştır.

“ ‘hanım’, beg’in dişi karşılığı; tekil olarak sadece Uyğ.’da ve açıkça sadece beg’le ilişkili olarak ortaya çıkıyor; Kaş. tarafından kısaltmış çokluk olduğu söylenen işle:r oldukça uzun yaşamış. Teklik şekil é:ş’in iyelik ekiyle birleşmesi ‘eşi’ ve çokluğun sadece bu kelimenin saygı ifade eden şekli olması pekala mümkün, fakat eğer böyleyse, Kaş.’nın bunu ortaya koymaması garip. Uyğ. VIII, Hak.XI.” (Clauson 1972 : 256)

Clauson’un da belirttiği, Uygur Türkçesi’nde ortaya çıkan *beg işi* terkininin anlamı konusunda R.R. Arat “manası açık ve tereddütsüz gibi görünen bu kelimenin menşei henüz karanlık kalmakta devam etmektedir. Kelimenin yalnız idareciler sırasında ve yalnız beg ile birlikte ve onun bir müteradifi gibi kullanılması dikkate değer” demektedir. Bu terkipte yer alan *işi*, ‘beyin zevcesi’ anlamında ise, o zaman işi < iş-i şeklinde açıklanabilir. Fakat Uygur metinlerinde geçen *işike* kelimesi, iyelik

ekli kelimeler gibi çekilmediğine göre, bu ifadenin çok eski olması, sonradan bunun kalıplaşarak aslının çoktan unutulmuş olması gerekir (Arat 1986 : 358).

Kelimenin Üygur Türkçesi döneminde hem ‘hanım, kadın, eş’ hem de ‘prens, beğın eşi’ anlamlarıyla kullanılması, daha sonraki yüzyıllarda ise sadece ‘kadın’ anlamında geçmesi anlamının daraldığını ifade eder.

EUTS 1. kadın, hanım, zevce, eş, hatun 2. prenses, tanınmış, yüksek tabakaya mensup kadın, hanım

Kaş. işiler : kadın

KB işi : kadın

kaçış : Tek bir kere geçen bir kelime; kaç-’dan türemiş isim (birlikte yapılan hareket anlamında) (Clauson 1972 : 593). İlk anlamı ‘kaçma’ olan kelime, sadece Kaş.’da aşağıdaki anlamla kayıtlıdır ki, bu da kelimenin anlamının daraldığını gösterir.

Kaş. halk arasında uyuşmazlık, döğüş

kak/ka:k : Anlam daralmasına uğrayan kelimelerden biri de kak’tır. Başlangıçta kuru olan bütün nesnelere için kullanıldığı Clauson’da (1972 : 608) “Genel anlamı ‘kuru şey’dir, sık sık şiddetli derecede kuru şey imasıyla. Bütün modern şivelerde yaşıyor, F.’da vs. alıntı kelime. Hak. XI, Çağ. XV.” şeklinde geçmekte ve meyveler için kullanıldığı da Kaş.’da belirtilmektedir. Dolayısıyla kelime anlam daralmasına uğramıştır.

Kaş. erik, kayısı gibi meyvelerin kuru su

kasığ : Kaynakları taradığımızda genellikle ‘kasık’ anlamıyla karşımıza çıkan kelime için Clauson (1972 : 666) aşağıdaki açıklamayı yapmaktadır :

“Morfolojik olarak *kas- veya *kası:-’dan türemiş isim. Geniş bir anlam alanıyla anatomik bir terim. Fakat kasna:- gösteriyor ki oynayan kısım idi. NW Kaz.’da kasık ‘midenin alt kısmı (harici)’ ve SW Az.’de ğasığ; Osm.’da kasık, Tkm.’de ğa:sık ‘kasık’ ve Az.’de aynı zamanda ‘haya torbası’ ve ‘ön kemik’ yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV.”

Radloff (1899.II : 350-351) kelime için ‘özellikle karnın alt kısmı, tenasül uzuvları, göğüs gibi organlarda derinin buruşması, kıvrım’ anlamını vermiştir. Dolayısıyla kelime daha genel bir anlamdan dar bir anlama geçmiş, anlam daralmasına uğramıştır.

*ETG kabuk

EUTS kasık

Kaş. ağızın içi, sağ ve sol yanları, avurt

KT kasık

ŞMK kasık

TİKT karnın alt tarafı

kaya: ‘kaya’, daha özel olarak ‘keskin dik kaya veya sarp kayalık’. Eski bir Moğolca kelime kada (Haensch 55, Kow. 770) tam olarak aynı anlama sahip. Bu gösteriyor ki bu, orjinalinde *kaḍa: idi. Belki ‘eğik nesne’ anlamında 2 *ka:ḍ-’dan türemiş isim. (Clauson 1972 : 675)

Clauson’un kelime hakkındaki açıklamalarını dikkate aldığımızda anlam daralması var demektir.

EUTS 1. Geri 2. Kaya

Kaş. kaya

SN geri

kövdöñ (g-) : ‘gövde, bu el ayaklar olmadan insan vücududur’ ve erken dönemde, daha özel olarak ‘ölü vücut/ölü’.... Türkçe etimoloji ile izah edilemeyen kövre ile açık bir semantik bağlantı var, ki her ikisi de alıntı kelimeye işaret ediyor (Clauson 1972 : 688). Clauson’daki bu kayıttan hareketle kelimeye bir anlam daralması meydana geldiği sonucuna varılabilir. Ancak taradığımız metinlerde bu daralmış anlama rastlamadığımızı belirtmemiz gerekir.

EUTS vücut, beden, gövde

sırı:- : Kelimenin anlamı Clauson'da (1972 : 845) sadece (elbise) 'dik-' şeklinde verilmekte ve "Osm. XV'de 'iğne ile sırlı-' TTS III" açıklaması yapılmaktadır. Aşağıda da görüldüğü gibi kelime Eski Türkçe döneminde sırlı- anlamı dışında 'asıl-, yapış-, iliş-' gibi anlamlara sahiptir ki daha sonra bu anlamlarını kaybetmiştir.

ETG sırlı- : asıl-, yapış-, iliş-

Kaş. sık dikişle dik-

TS sağlamca dik-

söndür- : Clauson'da (1972 : 837) sadece "sön-'in ettirgen şekli; '(ateş) söndür-'" açıklaması yapılan kelimenin Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde aşağıda da görüleceği gibi 'bir yana at-, bertaraf et-' anlamları vardır. Ancak daha sonraki metinlerde, Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu anlamının kaybolduğu görülmektedir.

EUTS söndür-, bir yana at-, ber taraf et-

DK söndür-

TS söndür-

su:v :

" 'su'; bütün dönemlerde yaygın... Türkü VIII'de yer suv pek çok defa ortaya çıkıyor; mistik veya dini anlamı olduğunu gösteriyor, fakat bu ve diğer şivelerdeki metinler gösteriyor ki sadece 'toprak' anlamına geliyordu, yani hem toprak hem de nehri, gölü içinde bulunduran saha vs. (Clauson 1972 : 783)."

Clauson'un bu açıklamalarından hareketle kelime bir anlam daralması olduğunu düşünebiliriz. Çünkü kelime daha sonraki dönemlerde yalnızca 'su' anlamında kullanılmış, eski mistik veya dini anlamını yitirmiştir.

Eski Türklerin dini inançlarında su'yun yeri konusunda Bahaeddin Ögel'in (1995 : 321-322) açıklamaları aydınlatıcı nitelik taşımaktadır :

"Türkler, toprak ve suyu birlikte tutuyorlar : Bütün büyük dünya kültürlerinde, toprak ile su, ayrı ayrı unsurlar olarak görülmüşlerdir. Türkler ise toprağı, susuz olarak düşünememişlerdir. Bu, gerçekçi bir görüştür. Ancak toprak ile su birbirlerinden kesin olarak da ayrılmamışlardır. "Yer ruhları", yer ve sular içinde toplanmışlardı. "Türklerin yer ve suları" aynı

zamanda Türklere yardım ediyorlardı. ... Çaylar, ırmaklar ve göller, canlı ve yaşayan şeyler gibi kabul edilmişlerdi. Bunlar, Tanrı gibi insanların çok üzerinde bulunan, mukaddes varlıklar değillerdi. İnsanlar onlarla ilişki kurabilirlerdi.”

İslamiyet'in kabulünden sonra da Türklerde su'yun değerini yitirmediği, eski kutsallığını muhafaza ettiğine değinen Ögel (1995 : 327), Anadolu'da da bu geleneğin değişmediğini, su içmenin bir “saygı protokolü” içinde yapıldığını, bu saygı töresinde “ekmek ile su”yun birbirinden ayrılmadığını, nitekim 11.yüzyıl kaynaklarında da yaygın olarak, yemek için “aş-su” denildiğini belirtmektedir. Yüz suyu “onur, şeref, itibar” anlamlarında kullanılır, beylerin onuruna da “bey suyu” denir (Ögel 1995 : 333).

ta:l : Kelime hakkında aşağıdaki açıklamayı yapan Clauson'un (1972 : 489) görüşlerini destekler kanıtları taradığımız kaynaklarda da bulduk. Buna göre kelime başlangıçta ‘dal’ anlamının yanında ‘söğüt ağacı’ anlamına da sahiptir. Ancak bu anlam daha sonra görülmemektedir.

“En eski anlamı ‘dal, sürgün’ imiş gibi görünüyor; bu anlamda SW Osm.’da dal yaşıyor. Başka yerlerde bu kelime oldukça eski dönemden beri ‘söğüt ağacı’ anlamına gelmekte, ki Osm.’da söğüt’tür ve Tkm.’de hem ta:l hem de sövüt’tür. Uyğ.XIV, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIII (?), Osm. XVI tal ‘dal’ bir metinde TTS IV.”

EUTS 1. dal 2. dalak 3. <Skr. tala ‘büyük bir ağaç’ 3. Söğüt ağacı

Kaş. dal, yaş dal

KB dal

TS dal

ta:z : ‘kel’ anlamındaki kelime Uygur Türkçesi’nde sadece bu anlamla geçerken, Kaş.’da çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. TS’de ise yine sadece ‘kel, saçsız’ anlamıyla kayıtlıdır. Bu da göstermektedir ki kelime başlangıçta bir anlam genişlemesine uğramış, daha sonra kazandığı bu anlamlar Eski Anadolu Türkçesi’nde kaybolmuş ve dolayısıyla kelimenin anlamı tekrar daralmıştır.

EUTS kel

Kaş. kel, daz; boynuzsuz; bitkisiz, çorak

TS kel, saçsız

té:min : ‘hemen’, orjinalinde açıkça yakın gelecek anlamında, fakat daha sık, eski tarihten beri, ‘yakın geçmiş, biraz önce’ (Clauson 1972 : 507). Kelimenin Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde çok anlamlı olması, ancak anlamlarından sadece bir tanesinin daha sonraki metinlerde ortaya çıkması anlamının daraldığını göstermektedir.

EUTS demin, derhal, yeniden, mümkün olduğu kadar

Kaş. demin

TS demin

terle:- (d-) : Kelime için “te:r”den türemiş fiil; ‘terle-’ açıklamasını yapan Clauson (1972 : 548), Kaş.’daki ‘kaşağıla-, gebrele-, sil-’ anlamlarına değinmemiştir. Kelimenin bu anlamları daha sonraki metinlerde de geçmemektedir.

Kaş. terle-; kaşağıla-, gebrele-, sil-

DK terle-

TS terle-

tizig (d-) : Bu kelime için Clauson (1972 : 574) şu açıklamayı yapmıştır : “tiz-’den türemiş isim; ‘sıra, dizi, (inciler için) ip’, vb. Bazı modern şivelerde yaşıyor; NE Tuv.’da dizig; SW Osm.’da dizi. Uyğ. VIII, Hak. XI.”

Eski Uygur Türkçesi sözlüğünde kelime ‘dizi, sıra’ anlamları dışında ‘gerdanlık’ anlamıyla da geçmektedir. Ancak daha sonraki kaynaklarda kelimenin bu anlamına rastlanmamıştır. Bu da kelimenin anlam daralmasına uğradığını göstermektedir.

EUTS dizi, sıra, silsile, gerdanlık

Kaş. sıra, saf, dizi

tolğa:ğ (d-) : tolğa:-’dan türemiş isim; asıl anl. ‘bükme, bükülmüş şey’ vs.; Kaş. üç anlam veriyor; üçüncüde ‘kar fırtınası’ talğa:ğ vokallendirilmiş; bu anlam başka yerlerde bulunmuyor, fakat ‘dönen şey’ anlamında aynı kelime olabilir. Uyğ. kelimenin -k ile türemiş paralel bir isim olması muhtemel. (Clauson 1972 : 496)

ETG sancı, keder

EUTS hastalık, eziyet; ızdırap; sıkıntı, keder, sancı

Kaş. kadın küpesi

sıkıntı, kulunç ve iç ağrısı

talğag : insanı öldürecek derecede şiddetli tipi

to:y : Kelimedede meydana gelen anlam gelişmesini Clauson (1972 : 566-567) şu şekilde ortaya koymuştur : “orjinalinde ‘kamp’ çadırların toplamı fizik anlamında; bundan, böyle bir kampta yaşayan insanlar, ‘topluluk’; bundan, herhangi bir ‘büyük topluluk’ ve sonunda ‘ziyafet’ ve özellikle ‘düğün yemeği’.” Buna göre kelime zaman içerisinde anlam alanını öncelikle daraltmış, sonra da yakın bir anlama geçiş yapmıştır.

Türk kağan ve sultanlarının, yabgu ve meliklerinin, Oğuz töresine ve onun tayin ettiği hukuki kaidelere göre beylere ve devlet adamlarına, halka umumi ziyafet (toy, şölen) vermeleri ve bu esnada sofraya ve saray eşyasını yağma ettirmeleri babalık sıfat ve vazifesinin icabı bir anane idi (Turan 1994 : 102).

ETG balçık, şehir

EUTS 1. Bayram, toy 2. =toi : şehir, karargah

Kaş. ordu kurağı

KB halk, topluluk

ordu karargahı

SN ziyafet, şölen

Kazdan büyük bir yabani kuş

KY şenlik, şölen, ziyafet

ŞŞÇ şölen, ziyafet

TS (I) şenlik, şölen, ziyafet

tuluñ : Kelimenin temel anlamı (anatomik olarak) ‘şakaklar’dır. Çoğu metinde de bu anlamda geçer. Ancak Kaş.’da bunun dışında ‘gemde kulak altında bulunan bir halka’ anlamıyla da kayıtlı olması, ilk ortaya çıktığı zamandan 11.yy’a kadar bir anlam genişlemesi geçirdiğini göstermektedir. Daha sonraki metinlerde bu anlamın

olmaması, sadece ilk ortaya çıktığı anlamla geçmesi anlamında tekrar bir daralma meydana geldiğini ifade edebilir. Kelimenin temel anlamını Clauson (1972 : 501) ‘şakaklar’ olarak vermiş ve bundan ‘şakaklardaki saç’ ve daha sonra daha genel olarak ‘saç lülesi’ anlamına geldiğin belirtmiştir. Modern şivelerde ise ‘saç lülesi’ anlamında yaşadığını, bazen özel olarak şakakların üzerindeki için kullanıldığını belirtmiştir.

ETG şakak

EUTS şakak

Kaş. dulun, kulak altı; gemde kulak altında bulunan bir halka.

“atın sağ ve sol dulunundaki kemik” (Atalay 1985a : 401)

TS şakak

tutuş: : ‘daima, sürekli’; tutuş-’dan türemiş isim. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı; Hak.’de yaygın; orijinal şekil *tutuş: (tutoş:) ortaya çıkmıyor, fakat sekonder şekil tutaş: Hak.’de ortaya çıkıyor; sık sık bozulmuş şekil tutçı’ya ve muhtemelen KB’deki en yaygın şekil olan tuç:’ya dönüşmüş. (Clauson 1972 : 461-462)

ETG daima

EUTS tutçı : durmadan, arkası kesilmeden, daima, mütemadiyen

Kaş. tutaş: : yakın, komşu, her zaman, daima, muttasıl

tutçı : daima, her vakit, durmadan; komşu, yakın

tutş: : yakın, komşu

KB tutaş: : devamlı, her zaman, daima

tuç: : her zaman, daima

tutçı : daima, durmadan , her zaman

uç (uca): : erkekler ve hayvanlar için kullanılan anatomik bir terim ‘kalça, but, kış’vb. Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIV, Osm. XV uca ‘kış’ bütün dönemlerde yaygın (Clauson 1972 : 20). Başlangıçta ‘sırt, arka, kuyruk, kış’ gibi anlamlara gelirken, daha sonra bu anlamlarından bazılarını kaybetmiştir.

EUTS sırt, arka, kuyruk, kuyruk sokumu, örfe göre baş misafire ikram edilen et parçası, kuyruk sokumu

Kaş. sırt, arka, uca

KB sırt

TS oturak yeri, kış, sağır

“Oğlancıkların ucası üzerine urasın ne dürlü ishal olursa kat ede.” (TS VI 3879)

uğuş : eski dönemde, bir boy veya kabileden daha küçük birlik, fakat tek bir aileden daha geniş, ‘genişlemiş aile, daha belirsiz olarak ‘aile’; bundan hareketle bu kelime ‘nesil’ veya ‘akrabalık derecesi’ anlamına gelmeye başlar ve sonra ‘ailenin küçük üyesi, torun’ anlamına gelir (Clauson 1972 : 96).

Eski Türkçe’de uğuş’un ok “nesil, soy, boy, kabile teşkilatı” ile olan anlam yakınlığına değinen S. Çağatay (1978 : 7), bugün uk “aile, soy, nesil, boy” anlamında yalnız Altay lehçelerinde yaşadığını, Eski Uygurcadaki oğuş ‘kabile, boy’un da bu kelimeyle ilgili olması gerektiğini belirtir.

Kelimedeki anlam daralmasına değinen A. Caferoğlu (1972 : 23-24), bu daralmayı şöyle açıklar :

“Aslında kelime, eski çağlardan kalmış olduğundan, hem “toplum”, hem de “akrabalık” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Kaşgarlı buna bir tanık olmak üzere *oğuşlan-* sözüne “aile, hısım, akraba” gibi birbirini tamamlayan akrabalık anlamını vermiştir. Anlaşılan eskiden etnonim anlamında “soy, boy, kabile” gibi geniş anlamda kullanılan bu kelime, Karahanlılarda artık “akraba örgütü” gibi bir anlayış türü almıştır.”

Araştırmacıların değindiği bu anlam daralması olayı taramamızda da ortaya çıkmıştır.

OA oymak, hısım, akraba, kabile, soy sop, kavim kardeş, aile, nesil, soy
“Bir kişi yangılsar oğuşı budunu bişükinge tegi kıdmaz ermiş.”
(KA.GC : 6)

ETG kabile, nesil, akrabalık; üç u. Üç devir; mazi, hal ve istikbalin nesli

EUTS oğuş : kabile, soy sop, aile, klan, nesil, oymak; hısım, akraba

uğuş : 1. Benzeyiş 2. Soy sop, kabile, soy

İKP nesil, alan

“Tegin inçe tep sakınç sakıntı tözimin oğuşumın belgürti sözleser inim ölgey.” (LXVII.1)

Kaş. oğuş : oymak; hısım, akraba

umuğsuz : umuğ'dan eksiklik bildiren İ/S. Eski dönemde, etimolojik olarak, ‘umuttan yoksunluk, beklenen bir şey olmaksızın’ anlamına geliyor (Clouston 1972 : 158).

EUTS dayanaksız, sığınaksız, melcesiz

M dayanaksız

TS ümitsiz

yalğa:- (d-) : Kelimenin yapısı ve bundan hareketle anlamı konusunda Günay Karaağaç'ın (1993 : 94) ‘Dil, Ağız ve Kulak ile İlgili Kelimelerimiz’ isimli çalışmasında dikkat çekici görüşler vardır. Karaağaç yazısında kılavuz, yalavaç, elçi, keleş gibi kelimelerin, til/dil ‘dil; dil, lisan’ morfeminin dal şekillerini taşıdıklarını, ‘dil’ anlamındaki çuv. kal ~ *yal ~ *él ~ mog. hel/kele(n) ~ til ‘dil’ şeklinde kabul edilebilecek dal şekillerin öncelik sonralık ilişkisini tartışabilecek bilgilere sahip olmadığımızı belirtir. Dil kelimesinin türemişlerinden yalavaç’ı açıklarken, Räsänen’in görüşlerine yer veren Karaağaç (1993 : 99), Räsänen’in düşündüğü *yala- ‘çağırarak, davet etmek’ diye bir dal şeklin mutlakla var olduğunu ve ‘çağırarak, davet etmek’ üst anlamından önce , daha alt bir kavram olan ‘söylemek, demek’ anlamına gelmesi gerektiğini belirtir. Devamında *yal ‘dil’/*yala- ‘söylemek, demek’ dal şeklinin yala- ‘yalamak’, yalvar- ‘yalvarmak’ vs. gibi birçok türemiş şekil ve anlamları olduğuna değinir. Buna göre ‘yala-’ anlamındaki yala- kelimesi yala- ‘söylemek, demek’ dal şeklinin bir türemişidir.

Kelimenin tam olarak ‘yala-’, Uyğ.’da bazen mec. anlamda ‘okşa-’ anlamına geldiğini söyleyen Clouston (1972 : 926-927), Kaş.’da geçen ve Günay Karaağaç’ın görüşleriyle de örtüşen ‘töhmetle-’ anlamına hiç değinmeden Moğ. ve modern Türk şivelerindeki şekillerini sıralar.

ETG yala-

EUTS yala- : yala-
 yalğa- : 1. Yala-2. Okşa-
 Kaş. yala- : töhmetle-
 yalğa- : yala-
 ŞŞÇ yala-

1 yar : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde ‘irin, cerahat’ anlamlarını da taşıyan kelime daha sonra 11.yy’da bu anlamlarını yitirerek sadece ‘salya, tükürük’ anlamlarıyla yaşamaya devam etmiştir.

“ ‘tükürük, salya’. Sadece (?) SW Osm.’da yaşıyor ve burada az çok kullanım dışı. Diğer sinonim kelimeler tükürük/tüfürük için yaşlı değil ve silekey/şilegey Moğ. bir alıntı kelime. Uyğ.VIII,Hak.XI, Hwar. XIV, Osm. XIV yar neredeyse daima ağız yarı ‘salya’ terkinbinde; bütün dönemlerde yaygın. (Clauson 1972 : 953)

EUTS irin, cerahat, tükürük, salya
 Kaş. salya
 KG ağız suyu, salya
 MN tükürük
 ŞŞÇ salya, tükürük

yarat- : yara:-’ın ettirgen şekli. Tam olarak ‘uygunlaştır-, müsaitleştir- veya uygun bul-’ vb. anlamına geliyor. Fakat en eski dönemden beri de daha belirsizce ‘yarat-’, özellikle dünyayı yaratan Tanrı için kullanılıyor (Clauson 1972 : 959-960). Eski Türkçe döneminde yukarıda geçen anlamların tümü yaygınken, 11.yy’dan sonra daha önceki anlamların bir çoğu yok olmaya ve kelime ‘yarat-’ anlamıyla var olmaya başlıyor.

ETG yarat-, yoktan var et-, süsle-, hazırla-, tercüme et-

EUTS 1. Yarat-, vücuda getir-, tanzim et-, düzene koy-, yeniden gözden geçir- 2. Süsle- 3. Beğendir-, kendisini göster- (hukuk) 4. Teşvik et-, gayret et-

M düzenle-, donatıl-, koşul-; yeniden gözden geçirerek çevir-

Kaş. yarat-; (Oğuzca) oranla-, oranlayıp yap-; kendinden uydur-

KB yarat-, vücuda getir-

KG halket-, yarat-

GT	halket-, yarat-
DK	yarat-
ŞŞÇ	yarat-
TS	yaratgan : Yaradan, Tanrı

yasta:- : Kaş.'nın ilk anlamı Eski Anadolu Türkçesi'nde de mevcut. Ancak 'söz dokundur-' mec. anlamı daha sonraki yüzyıllarda görünmüyor.

Kaş.	yastık daya-, yaslan-; söz dokundur-
KB	yastık daya-
TS	yasla-, daya-, yastık edin-

yé:l : 'rüzgar' anlamına geliyor, ancak aynı zamanda mec. anlamda 'cin çarpması' için de kullanılıyor. Şeytani ruhlarla rüzgar arasında tahmin edilen ilgi yüzünden bu anlam genişlemesinin meydana geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 916-917), hangi anlamın kastedildiğini tespit etmenin her zaman kolay olmadığını da ekler. Ancak kelimenin 'cin çarpması' anlamının Karahanlı Türkçesi'nden sonra Eski Anadolu Türkçesi döneminde görülmemesi kelimenin anlam alanında daha sonra bir daralma olduğunu da gösterir.

ETG	yel, cin çarpması
EUTS	yel, rüzgar
Kaş.	yel, rüzgar, esinti cin; cin çarpması
KB	yel, rüzgar ejderha, cin
GT	rüzgar, yel
DK	rüzgar, yel
ŞŞÇ	rüzgar, yel
TS	rüzgar

1.1. ÖZELLEŞME

aba:/apa:/ebe:/epe: : Kaynaklara indiğimizde kelimenin Eski Türkçe döneminde, özellikle Orhun Abideleri'nde ecdat genel anlamına geldiğini ancak kısa zamanda bu genel anlamın darlaşarak Uygur Türkçesi döneminde 'abla, büyük kız kardeş' anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Aşağıda görüleceği gibi kelime 11.yy'da Kaş.'da 'baba; ana', KB'de 'adem, insan' anlamlarına gelmektedir. 13.yy'dan itibaren ise Nazmü'l-Hilafıyyat Tercümesi, Kitab-ı Gunya gibi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde 'büyük anne, büyük nine' gibi anlamlarla kullanılmıştır. Aynı anlam Tarama Sözlüğü'nde de geçmektedir. Kelimedeki bu anlam zenginliğine dikkati çeken Clauson (1972 : 5), hazırladığı etimoloji sözlüğünde bu kelimeye ayırdığı maddede şu açıklamaları yapmaktadır :

“Bu şeklin kelimeleri, çeşitli akrabalık terimleri ifade etmek üzere modern Türk şivelerinde çeşitli anlamlarla bol miktarda bulunmaktadır. Şöyle ki : (1) 'ata' (2) 'büyük baba' (3) 'büyük anne' (4) 'baba' (5) 'anne' (6) 'amca' (7) 'hala' (8) 'abi' (9) 'abla' (10) (tahminen mec.) 'ebe'. Bazısı, mesela aba: 'amca', Moğolca *abaga*'nın kısaltılmışı ve ab...'la başlayan diğer kelimeler kesinlikle yabancı; sık sık sadece bir şive grubunda ortaya çıkanlar diğerlerinin kaynakları bilinmiyor. Tek eski şekil Türkü vs. *apa:* 'ata' ve Oğuz *ebe:* 'anne'ymiş gibi görünüyor. Kaş. ilkini kaydetmemiş, fakat KB'de ortaya çıkıyor. Bu eski dönemde sık sık ünlülerin arka mı ön mü olduğundan ve ünsüzlerin ünlü mü ünsüz mü olduğundan emin olmak imkansız; ilerdekiler akla en yakın transkripsiyonlar. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ., Osm. XIV ebe; XIV ve XV'de ebe 'büyük anne' anlamına geliyormuş gibi görünüyor TTS I; II, XVIII'de 'ebe' anlamına gelmiş; aynı zamanda ebem gömeçi gibi bir veya iki terkipte de bulunuyor.”

“Kaşgarlı Mahmud'a Göre Akrabalık Adları” isimli makalesinde aile örgütünün başı sayılan “ana, anne”nin, Kaşgarlı'nın akrabalık düzeninde aba ile ifade edildiğini belirten Ahmet Caferoğlu (1972 : 24) devamında şöyle demektedir : “Söz bu telaffuzu ile Oğuzlara aittir. Karluklarda ise apa'dır. Tübetlerde aynı söz “baba” karşılığında kullanılmıştır.”

Kelimenin bir unvan olarak da kullanımına dikkat çeken A. Donuk (1988 : 2), Orhun abidelerinde Tonyukuk'un ünvanları arasında (Inançu Apa Yargan Tarkan)

bunun da yer aldığını, Apa Tarkan'ın Çin belgelerinde de 'baş kumandan' olarak yorumlanabilecek şekilde kullanıldığını bildirmektedir.

Radloff (1893.I : 620) kelimenin anlamlarını 'baba, büyük baba; dede, cet; amca; abi; ayı' olarak vermiştir.

Milletlerin hayatında değer verdikleri kavramların onların dillerinde de önemli bir yer işgal ettiği bilinen bir konudur. Türkler'de de akrabalık kavramı çok önemli bir yer tutar ve bu önem onun diline de yansır. Dolayısıyla Türkçe'de akrabalığı ifade etmek için kullanılan kelimelerin kullanım sahasında, sayısında ve anlam alanında büyük bir çeşitlilik söz konusudur. Aba kelimesi de bu kelimelerden biridir. Kelime hem fonetik hem de semantik yönden büyük bir çeşitlilik arzeder.

“Herhangi bir konudaki bilgilenmelerin artması, kelimelerin anlam alanlarının bölünmesine ve yeni adlarla adlandırılmalarına; bilgilenmenin zayıflaması ve komşu kavramların, dolayısıyla bunların adlarının dilde kullanılma yüzdelerinin düşmesi, anlam alanlarının komşu alanları da içine almasına yol açar.” diyen Günay Karaağaç (1996 : 38), bu kelimedeki anlam olayını çok açık bir şekilde dile getirmiştir.

OA ecdat, büyük baba

“Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş.”

(KA.DC : 1)

EUTS abla, büyük kız kardeş

ETY apa : abla

“Çur apası barur” (530 : VI.1)

Kaş. baba (Tibet dilince)

ana (Karluk Türklerince)

KB apa : adem, insan

“apa yazdı erse bayat kınadı

bu dünyag tünek kıldı erklig idi” (3520)

NHT büyük anne

“Yani atadan, anadan, dededen, abadan, oguldan, kızıdan artuk hişavendlerine nafaka virmek” (99b/10)

KG ebe : büyük anne, nine

TS aba : 1. Ana, anne 2. Nine, anneanne

“Vefat eden kahveci Mehmet bin Hızır’ın sağıyre Hatice’ye abası Zeynep bint Hacı Mustafa vasiy olup...” (TS I 1) (ana)

“Hasan ile Hüseyin’in ataları Aliye’l-Murtaza ve anaları Fatimate’z-Zehra, dedeleri Muhammede’l-Mustafa ve abaları Hadicete’l-kübradır.” (TS I 1) (nine)

ebe : büyük anne, nine

adaş/addaş : at (ad) ‘isim’den ilişki ismi. Clauson (1972 : 72), Abdülkadir İnan’ın (Türk Dili, Belleten 3. seri, no : 1, sayfa 41) orijinal anlamın ‘arkadaş, yoldaş’ olduğu ve ‘adaş’ın daha sonraki ikinci anlam olduğu yönündeki iddiasını, etimolojik olarak imkansız olması sebebiyle reddeder ve ‘yoldaş’ anlamının eski dönemde çok yaygın olması sebebiyle ad’ın anlamının ‘(insandan ziyade) boy ismi’ olduğunun iddia edilmesine sebep olduğunu, bu yüzden de addaş’ın temelde ‘aynı boya mensup olanlar’ anlamında olması gerektiğini söyler.

P. Zieme (1987 : 309), “Some Remarks on Old Turkish Words for ‘Wife’” adlı yazısında bu kelime için şu açıklamayı yapıyor :

“K. Röhrborn’un Uygurca Sözlüğü’nde kayıtlı örneklere göre adaş kelimesi “dost, arkadaş” genel anlamına sahiptir, fakat L.Ju.Tuguşeva’nın ilerde verdiği bilgiler de dikkate alınmalıdır : adasım Bolmiska ‘adaşım Bolmış’a’, adaşım Kutlugka ‘adaşım Kutlug’a’, kendinden önce bir akrabalık terimi almaksızın iki isimle takip edildiğinde : Karna Selike ‘Karna Seli’ye’ ve Ana Xatun Tngrimke ‘Ana Xatun Tngrim’e..... Bütün bu kayıtlar ‘karı/eş’ için herhangi bir terimi içermediği için adaş kelimesinin burada bu anlamda kullanıldığı iddia edilebilir. Fakat Karna Seli ismi saf bir erkek isimdir ve S. Çağatay tarafınan verilen ‘sevgili’ anlamı bunun ikinci anlamı gibi görünüyor.”

Bu açıklamalardan ortaya çıkıyor ki ad kelimesi ‘aynı boya mensup olanlar’ anlamından hareketle ‘arkadaş, dost’ anlamını ifade etmeye başlamıştır. Yani

kelimenin anlamında zaman içinde bir anlam daralması veya özelleşme meydana gelmiştir.

ETG adaş, arkadaş, dost

EUTS adaş, arkadaş, dost,eş

Kaş. arkadaş, dost

İML ayaş : ahitleşen, dostlaşan kimse

béleg : Kaynaklarda sadece ‘hediye’ anlamıyla geçen kelimenin asıl anlamı, Clauson’un da (1972 : 338) belirttiği gibi ‘sarılmış şey’ olmalı. Temel anlamı bu kabul edersek kelimedede özelleşme olduğunu söyleyebiliriz :

“2 béle:-’den türemiş isim; asıl anl. ‘sarılmış şey’, pratikte ‘hediye’, taşınmak için paketlenmiş şey özel anlamıyla. Pek çok küçük NE ve NC şivesinde ve NW Kaz.’da bükük yaşıyor. Moğ. kelime beleg (Kow. 1115, Haltod 282) alıntı bir kelimedir ve bazı NE şekilleri Moğolca’dan geri alıntı olabilir. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV-XVI beleg ‘hediye’, XVI’dan sonra kaydedilmemiş.”

Kaş. armağan; konuğun hısımlarına getirdiği armağan, bir yerden başka yere gönderilen armağan.

AH hediye

SN hediye, armağan

ETT hediye, bahşiş

TS hediye, armağan

boğum : boğ-’dan İ./S. (semantik bağ belirsiz); ‘eklem veya oynak; (sap’da vs.) boğum’(Clauson 1972 : 315). Karşımıza ilk defa Kaş.’da ‘boğum’ anlamıyla çıkıyor. Belli ki kelime temel anlamı olması gereken ‘boğma işi’ anlamını kaybetmiş ve ‘boğum yeri’ anlamıyla yaşar olmuştur.

Kaş. boğum

ŞŞÇ parmakların şişkin kısmı, parmak boğumu

boğmak : Somut isim olarak kullanılan boğ-’ın mastarı; ‘sıkıca giyilen şey, yaka, tasma düğmesi, gerdanlık’vb. (semantik bağlantı için karş. İngilizce ‘choker’).

Sadece SW Osm.'da yaşıyor ki burada şimdi normal olarak *boğım*'la sinonimdir (fakat Sami 316 *boğmak* 'eklem' ve *boğmuk* 'gerdanlık' arasında ayrım yapıyor). Hak.XI, Osm. XIV. (Clauson 1972 : 315) Kelime başlangıçta boyuna konan pek çok şey için kullanılırken anlam alanını daraltmış ve sadece gerdanlık, kolye vb. için kullanılmaya başlanmıştır.

Kaş. gerdanlık, gelin gerdanlığı

TS gerdanlık, kolye

burçak : Bahaeddin Ögel'e (1991b : 169) göre kelime başlangıçta, Uygur Türkleri'nde baklagillerin hepsi için kullanılan bir kelime idi. Daha sonra XI.yy'da daha çok 'fasülye' için kullanılmaya başlandı. Ögel'in bu sözlerine biz de katılıyoruz. Kelime Clauson'un da (1972 : 357) belirttiği gibi bur- 'güzel kok-'tan türemiş 'güzel kokulu şey' anlamında genel bir anlama sahipken, biraz özelleşerek 'baklagiller türünden şeyler' ve ardından biraz daha özelleşerek 'fasülye' ve bazen de 'bezelye' gibi bitkiler için kullanılmıştır. Ardından mecazi bir anlam kazanıyor ve 'dolu tanesi, ter tomurcuğu' gibi anlamlara geliyor. Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi'ndeki kullanımı için Ögel (1991b : 169) şu ifadeyi kullanıyor : "Burçak sözünün eski Anadolu terminolojisinde yalnızca "vicia savita" için söylendiği de bir gerçek idi."

"Eski Türkçe Üzerine Üç Not" başlıklı yazısında Clauson (1989 : 28), daha çok yiyecek isimlerinde kullanılan ekleri sıralarken -çak/-çek'i de veriyor ve bu eki burçak > bur-çak 'fasülye, nohut' ile örneklendiriyor.

L. Rasonyi (1988 : 53), Tarihte Türklük adlı eserinde Eski Türkler'de çiftçilik konusuna değinirken, burçak kelimesinin "burç = biber'-imsi tohum" anlamına geldiğini söyler.

Anlam ve yapı olarak açıklamaya çalıştığımız bu kelimeyi metinleri tararken şu anlamlarda geçtiğini gördük ki bunlar açıklamamızı kanıtlar niteliktedir :

EUTS bezelye, burçak

Kaş. burçak

ter taneleri

DK iri ter tanesi

çanak : orjinalinde ‘oyuk, konik nesne’ gibi bir şey; SE Türki’de ‘un değirmeninin ambarı’; NC Kır.’da ‘göz yuvası; keten tohum kabuğu; fasülye kabuğu; mezar yeri’; SW Az.’de, Tkm.’de ‘tahta kap’; Osm.’da ‘toprak kap’da yaşıyor. Hak. XI, Çağ. XV, Oğuz XI. (Clauson 1972 : 425)

EUTS çanak, kap, ölçü kabı

Kaş. kap kacak (Oğuzca); çanak, tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap

Mar. çanak, kap

ŞŞÇ çanak

çerig : Eski Türkçe döneminde ‘ordu’ anlamında da kullanılan kelimenin, bu anlamının daha sonra yaşamadığını genellikle ‘asker’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz.

“orjinalinde ‘savaş düzeninde tertip edilmiş askeri birlik’, ‘ordu’dan çok daha sınırlı bir anlamda, aslında sü: idi. Fakat sü: kullanım dışı olmaya başladığında daha genel olarak ‘ordu, askeri birlik’ vs. için kullanıldı. Kaş.’nın 3 çer’den türetmesi morfolojik olarak imkansız. Moğ.’da (Haensch 26) eski bir alıntı kelime; küçük fonetik değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat şimdi bazı SC, NW şivelerinde kullanım dışı. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?).(Clauson 1972 : 428-429)”

EUTS asker, çeri, ordu

Kaş. asker, asker dizisi; ordu

KB asker, ordu

SN asker, ordu

KT ordu

TİKT ordu

“Az gişi kaldı, ol çeriden kim ol sudan içmedi.” (128b.8)

DK asker

“Tekür çerisin divşirüp meydana geldi, çadır dikedürdi.” (85-8)

ŞŞÇ asker

TS 1. Asker 2. Savaş

“Yürüdüm çerüden taşra çıktım... Çeri gittikten sonra.....” (TS III 863)
(savaş)

e:d : Kaş.’ya göre ‘imal edilmiş madde’, pratikte bu kelime genelde ‘çiftlik hayvanından daha ziyade taşınabilir mal’ anlamına geliyor ve en yaygın şekli de e:d tavar ‘taşınabilir mülk ve çiftlik hayvanı’ terkinde ortaya çıkıyor. Moğ.’da eski bir alıntı kelime; kelimenin Türkçe’de XI ile XX arasında hiçbir izi olmadığı için NE es/és; Khak; Tuv. et şekilleri Moğ.’dan geri alıntı olabilir. (Clauson 1972 : 23)

ETG madde, mal

EUTS madde, mülk, servet

Üİ şey, madde, cevher

Kaş.’ ipekli kumaş gibi dokuma cinsinden olan kıymetli şeyler

eke: : Uygur Türkçesi’nde ‘abla, abi, büyük kardeş’ gibi anlamlarla kullanılan bu kelimenin anlamını Clauson (1972 : 100) “Orjinalinde ‘kendisinden daha yaşlı ve babasından daha küçük yakın bayan akraba’, bu hem ‘küçük hala’ hem de ‘büyük kız kardeş’ sonra sadece ‘büyük kız kardeş’ tir.” şeklinde açıklamıştır. Kaş.’da ‘büyük kız kardeş’ anlamıyla geçen kelime daha sonra Eski Anadolu Türkçesi’nde ‘abi, baba’ anlamıyla yer değiştirmiştir. Yani başlangıçta anlam genişlemesine uğradığını gördüğümüz kelime daha sonra yakın anlama geçiş yapmıştır. Günümüz şivelerinde de kelime, yaygın olarak ‘yaşı büyük, akraba erkekle ilgili bir terim’ olarak kullanılır (Kaydarov, Orazov 1999 : 54). Nitekim T. Gülensoy’un da (1974 : 295) “eke sözünün ETY’nda ve eski Uygur Türkçesinde de “abla, büyük kız kardeş; annenin veya babanın büyük veya küçük kız kardeşi” anlamlarında kullanılmış olması, bu sözün Mançucada da olduğu gibi birkaç anlama geldiğini göstermektedir.” cümlesi kelimenin çok anlamlılığına işaret etmektedir.

Eş kaynaklı gibi görünen eke, ece, eçi kelimelerinin anlam alanlarının da birbirine yakın olduğu açıktır (bk. eçe, s. 322). Bu yakınlığa Tuncer Gülensoy da değinmektedir :

“Eski Türk Yazıtlarında ve Uygur Türkçesinde *hala* karşılığı olarak belli bir isim görülmüyorsa da, DLT’de eçe ~ eke ~ eze; Kıpçak : eke “hala, bibi (Ettuhf.); Çağatay : ekeşi “büyük kız kardeş” (Radl.); Yakut ağaş (İd.) (Radl.); Kazan, Kırım : apa “abla,hala, teyze” (Radl.); Kırgız : epe (İd.) (Radl.);Çuvaş appa “baba yahut annenin en küçük kız kardeşi” (Çuv. Sözl. 5) ~ akka “hala, teyze “ (Çuv. Sözl. 91) sözlerinden, bu adın müşterek bir apa ~ epe veya aka (> aga) ~ eke şeklinde kullanıldığı görülmektedir.”

Doerfer (II 512) aslında bu kelimenin belki de ‘daha büyük (genel)’ anlamına sahip olduğunu söylemekte ve Söz Derleme Dergisi’nden aldığı eke ‘yaşlı, ihtiyar; tecrübeli’ (pek çok ağızda) örneğini vermektedir.

Clauson, Senglah’da yer alan bu kelimenin Moğ. alıntı kelime aka/ağa ‘abi’nin bozulmuşu olduğu yönündeki kayda olumlu yaklaşıyor ve bunun mümkün olabileceğini söylüyor.

E.V. Sevortyan da eke’nin aga ile olan ilgisine değinmiş ve bu iki kelimenin de ak-/ok- ‘yaklaş-’ fiilinden türediğini belirtmiştir (Kaydarov, Orazov 1999 : 55).

Kelimenin Eski Türkçe döneminde erkek veya kadın için büyük kardeş anlamını taşıırken, Eski Anadolu Türkçesi döneminde daha çok erkek için kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla başlangıçta genel bir anlama sahip olan kelime, erkek cins için özelleşmiştir.

EUTS abla

aga : ağabey, büyük kardeş

aka : büyük kardeş, ağabey

M abla

Kaş. büyük kız kardeş, koca veya karının kendinden büyük kız kardeşi

DK ağa : ağa, ağabey, baba

ŞŞÇ ağa : 1. bey 2. ağabey 3. baba 4. harem ağası, hadım

“Oturdı yir yirin begler agalar

Yir öpüp her biri kıldı dualar” (29725) (bey)

“Ferahzad’a didi kim iy güzel can

Saňa aga olurmuş şah-ı İran” (31087) (baba)

“Buyurdular o kara yüzlü aga

İlede sanduğı suya bıraga” (35538) (harem ağası)

TS ağa : 1. ağabey, büyük oğul, büyük erkek kardeş 2. baba, ata 3. efendi,büyük, amir

érin : ‘dudak’, bazen spesifik olarak ‘alt dudak’ ve mec. ‘kadehin kenarı’. Bütün modern şivelerde yaşıyor *érin*, *erin*, *irin* olarak, fakat ‘dudak’ın normalde Az., Tkm. dodak, Osm. dudak olduğu SW’de neredeyse kullanım dışı. Uyg. VIII, Çağ. XV, Hwar. XIV (Clauson 1972 : 232-233). Kelimenin anlam alanı hakkında Clauson’un açıklamalarından hareketle (‘dudak’ < ‘alt dudak’) özelleşme olayının gerçekleştiği düşünülebilir.

EUTS dudak

Kaş. dudak

karak : “ ‘göz bebeği’; muht. kara.’nın küçültme şekli. Asıl anl. ‘küçük siyah şey’; *kara*:-’la ilişkilendirilmemeli. Osm. XIV ve XV karak ‘göz’ (‘göz yuvarlağı’ndan daha çok) pek çok metinde.” şeklinde kelimeyi açıklayan Clauson (1972 : 652)’un bu açıklamalarından hareketle kelimedede bir anlam daralması olduğunu düşünebiliriz.

Eşanlamlılar hakkındaki bir yazısında Doğan Aksan da (1975 : 541) bu kelimeye değinmiştir :

“Aynı zamanda ikiz kelime olarak kullanılan köz ve qaraq eşanlamlı takımından köz (göz) kelimesinin anlamı kesinlikle bellidir. qaraq ögesinin asıl anlamı ‘gözbebeği’dir. Uygur çağı ürünlerinde sık geçen ve Divan’da da görülen qaraq, köz’le birlikte ikiz kelime biçimine girince bu birleşmiş halde yine ‘göz’ anlamında geçer.”

EUTS göz bebeği, bakış

Kaş. göz bebeği, gözün renkli yeri; göz.

KB göz, göz bebeği

TS 1. Göz, göz bebeği 2. Bakış, nazar

kelin (g-) : etimolojik olarak kel-'den türemiş isim, 'aileye gelen kişi' anlamında; tam olarak 'küçük erkek kardeşin veya oğlun eşi' anlamında bir akrabalık terimi. Sadece baba veya kocanın büyük abisi tarafından kullanılıyor, fakat genelden ziyade çoğu kere 'gelin' için; aslında bu anlamdaki tek Türkçe asıllı kelime gibi görünüyor. (Clauson 1972 : 719)

"kelin. 'gelin; dünür haline gelen dişi kişi'." anlamını veren Doerfer (III 1700) kelimenin kel- fiilinden türeme olduğunu kabul ederken tü. kelin'le tu. kelime arasında Collinder'in bağlantı kurma çabasını reddetmektedir.

Hasan Eren (1999 : 152), Nemeth ve Pokrovskaya gibi bilim adamlarının da kelimenin kel-'den -n eki ile türemiş bir isim olduğu görüşüne katıldığını belirterek, kendisi de bu görüşte olduğunu söylemekte ve kelimenin anlamlarını şöyle vermektedir : 1. 'evlenmek için hazırlanmış kız veya yeni evlenmiş kadın'; 2. 'bir kimsenin oğlunun karısı'.

EUTS gelin

Kaş. gelin

kéyik : Kelimedeki anlam daralması olayına Clauson (1972 : 755) açıklık getirmiştir:

"Orjinalinde herhangi bir 'yabani dört ayaklı av hayvanı' için genel terim; bundan spesifik olarak yabani hayvanlar, geyik, yabani keçi vs. için isim olarak ve 'yabani, evcilleşmemiş' vs. için sıfat olarak kullanılıyor. Dolayısıyla sık sık bazı metinlerde tam anlamı tespit etmek zor. Bütün modern şivelerde yaşıyor; NW Kumyk'da giyik; SW Osm. geyik, fakat Tkm.'de keyik. Modern şivelerde ilk hecede -e- ve -i- arasındaki tercih orijinal -é-yi doğruluyor, ki Kır.'daki imladır. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV ve XV geyik 'yabani dört ayaklı hayvan' pek çok metinde."

Taradığımız metin ve metin indekslerinde de genelden özele doğru gerçekleşen bu anlam gelişmesi kendini göstermektedir.

EUTS 1. Geyik 2. Vahşi hayvan

Kaş. geyik; yaban hayvanı; aslında yabani olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar; yabani (vahşi) –evcil (ehli) karşıtı-; av hayvanı ve av.

KB geyik

DK geyik, dağ keçisi

TS yırtıcı olmayan dört ayaklı hayvan

oğul : Anlam Daralması olayının tipik örneklerinden biri oğul kelimesidir. Akrabalık isimlerinin çok yaygın olduğu Türkçe’de, bu kelimeler içerisinde en fazla kullanılanlardan biri de oğul’dur. Kelime kullanım oranının genişliği ölçüsünde de anlam olaylarının etkisi altında kalmıştır. Eldeki kaynakların açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi kelime başlangıçta kız, erkek her iki cins çocuk için de kullanılmıştır. Kaş. ve KB’de de kelime ‘oğul, çocuk’ anlamlarında geçmektedir. Yani 11. yüzyılda hala anlam genişliğini korumuştur. Yaptığımız metin, dizin ve sözlük taramalarında gördük ki kelime ilk defa 13.yy’da ‘erkek çocuk’ anlamıyla kayıtlıdır. Geçtiği kaynak da İbn-i Mühenna Lugati’dir. 14.yy’a ait olan Nazmü’l-Hilafiyat Tercümesi isimli Eski Anadolu Türkçesi metninde de kelime ‘erkek çocuk’ anlamıyla geçmektedir. Yine bu metinde ve Şerîfi Şehnâme Çevirisi’nde kelimenin ‘hayvan yavrusu’ anlamıyla da geçmesi gösteriyor ki kelime bu anlam daralması olayından sonra bir de anlam genişlemesi olayını geçirmiştir. Oğul kelimesi ile ilgili olarak Clauson’un (1972 : 83-84) yaptığı açıklama şöyledir :

“Çocuk, evlat, orjinalinde her iki cinsiyet için de, fakat kuvvetli bir ifadeyle ‘erkek çocuk’; tek başına ‘erkek evlat’; fakat ‘kız’ değil; çoğulu ‘erkek ve kız çocuklar’ anlamına gelebilir, fakat *oğul kız* daha normal bir ifade olabilir. -n ile çoğul olan, oldukça az Türkçe kelimedendir. Dolayısıyla oğla:n orjinalinde çoğul idi. Fakat bu, sonra unutuldu ve *oğul* ‘erkek evlat’ ve *oğla:n* ‘erkek çocuk/oğlan/delikanlı’ ve sonra ‘hizmetçi, uşak’ veya ‘badigard/koruma’ (Almanca Uhlân’ın kökeni) anlamına gelmeye başladı; bu değişimlerin zamanlaması henüz tespit edilmedi. Her iki kelime de çeşitli fonetik değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü oğul Uyg., Hak. Oğul, Çağ. oğul; oğlan, Hwar. XIII (?) oğul, Tkm. oğul, oğlan, Osm. XIV oğul; oğlan.”

K. Grönbech (1995 : 57), beraberliklerin –lar’lı olmadıkları zaman teklik olarak anlaşılabilirliğini, teklikten sapan bir anlam ile bugüne kadar kendilerini başlı

başına kelimeler olarak ortaya koyabildiklerini belirtmekte ve oğlan kelimesinin anlamını buna göre şöyle açıklamaktadır : “oğlan evin reisinin bütün oğulların, yerine göre de muhtemelen, evin evlenmemiş genç adamlarını gösteriyordu. Bundan dolayı, kelime, teklik olarak ele alınırsa ‘erkek çocuk, genç’ anlamına gelirdi.”

Yeni Farsça’da Türkçe ve Moğolca Unsurlar isimli eserinde Doerfer (II 498) oğlan ve ogul kelimelerini ayrı ayrı maddelemiş ve oğlan kelimesinin anlamı ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır :

“oğlan. ‘prens’, sık sık ‘içoğlanı, hizmetkar’ ile birleştirilmiş ~ tü. oğlan ‘oğlan’, özel olarak ‘prens’, ‘hizmetkar’....Tü. unvan oğlan muhtemelen mo. kübegün’den alıntı, ki ‘oğlan’, özel anlamda ‘han oğlu, prens’ ile aynı anlamda.... Moğol hiyerarşisinde prens, Han’la bey arasında orta bir mevkidedir... Osm.’da oğlan ‘saraya mensup daha alçak derecedeki memur’ gibi bir anlamda idi.”

Daha sonra ogul maddesinde “ogul terimi Cengiz Han neslinden gelen prensler için de kullanılmıştır. Bu kelime Ar. kaynaklarda ve Harezmi-İran’da ortaya çıkıyor.” diyen Doerfer (II 502), Krejnoviç, Bang, Bernstam, Kononov, Ramstedt’in kelimeyle ilgili etimolojilerine yer vermiş ve hepsini reddetmiş. Bu etimolojiler içinde dikkat çekici olanlar Bang’ın, kelimenin önce o-’dan sonra da u-’muktedir ol-’dan -gul eki ile türediği iddiası ve Kononov’un ‘anne’ anlamındaki og/ög kelimesine ul küçültme eki eklenerek oluştuğu iddiasıdır. Nitekim 1968 Belleten’inde çıkan “İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı” adlı yazısında Kononov (1989 : 87) şöyle demektedir : “Çok ihtimal vardır ki oğul kelimesi de öğ kelimesinden türemiştir : oğ+ul (-l küçültme ekidir) ‘*küçük anne’> ‘erkek çocuk’.”

Doerfer’in değindiği ‘Cengiz Han neslinden gelen prens’ anlamıyla oğlan kelimesi, Toktamış yarlığında, Temir Kutluk yarlığında ve Kırım hanlarından Hacı Girey Han Tarhanlık yarlığında geçmektedir. Bu lakap Cengiz Han neslinden gelen, fakat tahta çıkma hakkı olmayan prensler için kullanılmıştır. Osmanlı Devletinde ise tam tersine hükümdarın ve hanedan mensuplarının hizmetinde bulunan, sarayda hizmet eden genç erkek ve kız hizmetkarlar için kullanılmıştır. (Özyetkin 1996 : 167)

Kelimenin yapısı ile ilgili olarak Necmettin Hacıeminoğlu (1994 : 75) ve Saadet Çağatay (1978 : 6-7) benzer görüşleri paylaşmaktadır. Necmettin Hacıeminoğlu, bu kelimenin 'boy' anlamındaki ok isminden -u- ile yapılmış oku-fiilinden türetildiği kanaatindedir. Saadet Çağatay da bu kelimeyle ilgili bir yazısında paralel görüşler dile getirmektedir :

“Çocuk için her yerde ve her zaman kullanılan en işlek sözcük olan ogul eskiden her iki cins (kız ve erkek çocuk) için kullanılabildiği halde, yeni devirde özellikle erkek çocuk için ayrılmıştır..... Anadolu yazı dilinde, Eski Osmanlıca metinlerde de ogul, oğlan büyük yer tutar. Tarama Sözl. V'te oğlan “erkek veya kız evlat, her iki cins” ve bir çok birleşik deyim de vardır : Eğer elif a okunacak olursa, aktık, akdık “son”, aktık bala Kıpçak ağzlarında “son çocuk, geride kalan çocuk”, yani “ahfad”dır. Tarama sözlüğünde olduğu gibi ok okunmak istenirse dahi, ok “nesil, kabile” -duk ise (-duruk eki gibi), addan ad yapan bir ek olarak anlaşılabilir. Eski dilimizde (Yazıtlar ve Eski Uyg.) ok “nesil, soy, boy, kabile teşkilatı” anlamındadır. Orhon yazıtlarında idi oksuz Kök Türk “kabilelere bölünmeyen Kök Türkler” deyişi geçer, yine bu yazıtlarda on ok budun “on boy” “Batı Türkleri”ni anlatmaktadır. Bugün uk “aile, soy, nesil, boy” anlamında yalnız Altay lehçelerinde yaşamaktadır. Eski Uygurcadaki oğuş “kabile, boy” da herhalde bu sözcükle ilgilidir.”

Ahmet Caferoğlu'nun kelimeyle ilgili açıklamaları dikkat çekicidir. Caferoğlu (1989 : 7-8) oğul, oğlan ve oğlak kelimeleri arasındaki ilgiyi şöyle açıklamaktadır :

“Eski Türkçe devresinde oğul bugünkü anlamda kullanıldığı halde -an'la beraber 'oğul' yanında bir de oğlan kız gibi 'evlad'ı ve sili oğlan 'genç kız'ı tekeline almıştır. Buradaki -n, Hasan Eren'in haklı olarak ogul> ogulan> oğlak'ta görmek istediği küçültme -k ekinin diğer bir eşi olsa gerektir.....Bir kökten geldiğine şüphe edilemeyecek olan ogul, oğlan, oğlak kelime ailesi, ilk aşamasında, herhalde cins ayırt etmeden, 'kuşak, nesil' ve genellikle 'evlat' anlamı yükünü taşımış, daha sonraki yerleşik kültür devresinde, toplum anlayışının kendine yakıştırdığı kavrama doğru kaymıştır. Hatta ogul yalnız başına kız'ın bir karşılığı olarak da, semantik yönden ortak bir devre yaşamıştır. Ve akrabalığın antonimik bir deyim olmak üzere, her ikisi de birbirinin ayrılmaz parçaları olmuşlardır. Bugün olduğu gibi her ikisi de 'evlad'ın karşılığıdır.”

Kelimenin semantik yönden geçirdiği aşamalarını kişi kelimesi ile birleştiren Caferoğlu (1989 : 8-9), aynı yazısında sözlerine şöyle devam etmektedir :

“Semantik yönden geçirdiği anlam türleri tıpkı *kişi* kelimesinin tuttuğu yol üzerinde yürümüştür. Bilindiği üzere kişi ve ogul, daha ilk Orhun devleti türesinde 'insan, kuşak, nesil, yaratık' anlamlarında olup, cins ayrıklığına uğramamıştır. Erkek ve kadın cinslerine ayrılışları daha sonraki çağlara

bağlı kalmıştır. Nitekim Uygurlarda kişi 'kadın' anlamını alınca ogul da 'küçük anne, kuşak' anlamına doğru kaymıştır. O kadar ki Orhun devri yazıtlarında kadın ve erkek cinsten müşterek olan 'kuşak, nesil' anlamı, özel sıfatlarla belirtilmeğe çalışılmıştır : urı-ogul 'oğul', kız-ogul, kız-oglan 'kız çocuğu' gibi.... Daha sonra kişi 'kadınlıktan' çıkınca, ogul da aynı anlam sınırları dışına çıkararak, birincisi 'adam, erkek' manasını almış, ikincisi de 'oğul, erkek çocuğu, erkek kuşağı' gibi anlamlara bürünmüştür. Hatta Uygurlarda 'erkek adı' derecesine dahi yükselmiştir. Böylece ogul kelimesi, türlü anlam aşamaları sonucunda tıpkı kişi gibi bir 'tangrı, ilah' temsilcisi olarak yüzyıllar inancını yaşatmıştır."

Taradığımız metin, dizin ve sözlüklerde kelime şu anlamlarda geçmektedir :

ETG oğul, çocuk; şahıs adı

oğlan : çocuk, oğul, oğlan

EUTS oğul : oğul

oğlan : 1. genç adam 2. oğlan, çocuk

Kaş. oğul : oğul, çocuk

oğlan : oğlan, oğul; çocuk, çocuklar

KB oğul/oğlan : oğul, oğlan, çocuk, genç

"çıkardı atası bitigin ogul

iligke ötündi kör akru amul" (1556) (çocuk)

İML 1. Nesil, evlat 2. Erkek çocuk

NHT oğlan : evlat; erkek çocuk; hayvan yavrusu

"...bu oğlan mecüsiniñ oğlıdur, dakı kızınıñ oğlıdur,..." (132a/15)

SN 1. Oğul, erkek evlat 2. Çocuk, genç delikanlı

"Didi ger benüm oğlanum olmaya

Nice tãc ü taht ayruga kalmaya" (390) (oğul, erkek evlat)

"Hiç oğlan olup oynamazdı oyun

Ya karnı acup gözlemezdi öyin" (5208) (çocuk, genç delikanlı)

KG 1. oğul, erkek çocuğu 2. çocuk, evlat, bebek 3. genç, ergenlik çağına girmiş erkek çocuğu, delikanlı

KT 1. oğul, erkek çocuk 2. küçük çocuk 3. çocuk, evlat 4. genç, bülüğ çağına yaklaşmış çocuk 5. oğul; evlatlık 6. döl yatağı, rahim

DK oğlan, çocuk (oğlan veya kız)

MM ogul, erkek evlat; yaşlı kişilerce genç erkeklere hitap etmek için kullanılan söz

“Didi ogul o şâh-i cânâne
Yüz sürur bendesi o sultâna” (3297)

ŞŞÇ ogul : 1. erkek çocuk, oğul, evlat 2. hayvan yavrusu

oğlan : 1. i. Erkek çocuk 2. kız ya da erkek çocuk, evlat 3. delikanlı, genç 4. hayvan yavrusu

TS oğul : 1. erkek evlat 2. yavru

oğlan : 1. (erkek olsun, kız olsun) evlat 2. erkek çocuk, yavru

örgüç : Kelimedeki anlam daralması olayına sadece Clauson'da (1972 : 223) işaret edilmektedir. Clauson kelimenin asıl anlamının 'yükselen veya çıkıntı olan şey' olması gerektiğini bundan hareketle özel olarak 'deve hörgücü' için kullanıldığını söylemektedir.

TS hörgüç

örtgü:n : *ört-* 'den türemiş somut isim; etimolojik olarak 'örtülmüş şey', pratikte 'otluk' vb. NW Kar'de ve SW XX Anat.'da yaşıyor (Clauson 1972 : 206).

Kaş. samanı ayrılmış saman, çeç

sü: : Başlangıçta genel olarak 'ordu' anlamına gelen bu kelime, Eski Anadolu Türkçesi'nin ortalarından itibaren 'asker' anlamını ifade etmeye başlamıştır. Kelime hakkında Clauson'da (1972 : 781) ayrıntılı açıklama yapılmıştır :

“ ‘ordu’. TT X, p. 19, note 206'da ileri sürülen teori, bunun şö: transkribe edilmesi gerektiği ve Çince'den shou 'avlan-' (Giles 10, 013) alıntı kelime olarak alınması gerektiği şeklindedir. Bu kesinlikle savunulamaz, çünkü s-'li imla Ar. yazılı metinlerde geneldir. Kelime tek başına XV'lerden daha sonra izlenemiyor, fakat sü: başı: olarak alınmış ve 'su (yani sulama) amiri' için kullanılmış, Orta Doğu'da büyük önemi olan bir rütbe, bk. mes. SW Osm. su başı Sami 835, Red. 1188. Bu yanlış anlama gösteriyor ki ünlü -ü: idi. Fakat bu kesin değil. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Osm. XIV-XVI sü 'ordu' pek çok metinde; sü başı, burada su başı deniyor, su ile XV'den bu yana (belki daha sonra MS.) bazı metinlerde, bütün dönemlerde ortaya çıkıyor; en eski dönemde unvan açıkça askeri idi ve bu XVIII'e kadar devam etti, fakat sivil görevlere aktarımı XVI'dan bu yana sözlüklerde ima ediliyor.”

ETG	ordu
EUTS	ordu, asker
Kaş.	asker
KB	asker, ordu
SN	asker
TS	1. Asker, çeri, leşker 2. Güç, kuvvet

sü:çig (sü:cig) : *süçi:-* 'den türemiş isim; 'tatlı; tatlı madde', mes. 'şarap'. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIV, Osm. XIV süci, bazen sücü, 'şarap'; bütün dönemlerde yaygın : XVIII süci Rumi'de 'şarap' San. (Clauson 1972 : 796-797)

Eski Türkçede 'tatlı' kavramı için tatılgı ve süçig olmak üzere iki sıfat bulunduğunu söyleyen D. Aksan (1975 : 539), bu kelimelerin Eski Türkçenin belgelerinde belirli bir anlam gelişmesi ve deyim aktarması eğilimiyle, soyut kavramlar için de kullanıldığına dikkat çekmiştir. Süçig kelimesinin kökeninin belli olmadığını belirten Aksan, kökeni ne olursa olsun, kelimenin tatlı'dan başka bir kökten, başka bir yoldan aynı kavramı yansıtır duruma gelmiş olduğunu; onunla eş değerli ve eşanlamlı olduğunu söylemektedir. Aynı dilin başlangıçta tek bir kavram için iki ayrı öge kullanması olanak dışında olduğuna göre iki ayrı öge, belirli bir anlam gelişmesi evresini geçirdikten sonra eş değerli duruma gelmiş olacaktırlar.

Bundan ortaya çıkmaktadır ki Eski Türkçe döneminde tek bir kavramı ifade etmek için iki ayrı kelime kullanılmıştır. Dilin başlangıcında böyle bir şey mümkün olamayacağına göre, bu iki kelime belirli bir anlam gelişmesini geride bırakarak zamanla eşanlamlı duruma gelmiştir.

OA tatlı, lezzetli

"Tabgaç budun sabı süçig agısı yımşak ermiş. Süçig sabın yımşak agın arıp irak budunug ança yagutır ermiş." (BKA.KC : 4)

EUTS	1. Tatlı, şarap 2. Tatlı, lezzetli
Kaş.	tatlı; içilecek şey, şarap
KB	tatlı, içilecek şey, şurup
ŞKM	şarap, içki, düşkünlük
ŞŞÇ	içki, şarap
TS	1. Şarap 2. İçki içme

tamğa:k (d-) : (doğal hareket anlamında) tam-'dan türemiş isim; asıl anl. 'sürekli damlayan', fakat pratikte 'boğaz' veya belki daha kesin olarak 'yumuşak damak'. Pratikte boğuz'la sinonim. Bazen 'nehirin ağzı' ve 'yemek' gibi genişlemiş anlamlar pek çok modern şivede yaşıyor (Clauson 1972 : 505). Clauson'un bu açıklamaları ışığında kelimenin anlamında bir daralma meydana geldiği anlaşılıyor. Günümüz şivelerinde, deyim aktarması yoluyla kazandığı anlaşılabilir anlamlarla bir genişleme de yaşamıştır.

ETG	boğaz, damak
EUTS	tamak : damak, gırtlak, boğaz
Kaş.	boğaz, damak (Türklerce) Bk. Tamak (Oğuz, Kıpçak ve Uyanlarca)
TS	damak

teñiz (d-) : Aşağıda Clauson'un da (1972 : 527) açıklamalarında görüleceği üzere kelime başlangıçta 'büyük deniz' gibi genel bir anlama sahipken sonradan deniz anlamıyla yaygınlaşıyor.

"İlk olarak gerçekten talu:y'un yerini aldığı XI'dedir, ki bu tarihte gözden kaybolmuş. Fakat Macarca tenger 'deniz, okyanus'un ödünç alındığı L/R şivelerinde yaşamış olacak kadar eski. Orjinalinde muhtemelen herhangi bir 'büyük deniz', statik, bir göl gibi veya hareketli, büyük nehir gibi. Daha sonra özel olarak ve sonunda yaygın olarak 'deniz'. Doğal olarak bunu tercüme etmekte kullanılan Ar. al-bahr eşit şekilde belirsiz olduğu için anlamın tam gelişimini takip etmek imkansız ve teñiz ile kö:l arasındaki tam farklılığı tespit etmek zor. İkincisinin daha dar bir anlama sahipmiş gibi görünmesi dışında. Sadece 'deniz' bütün modern şivelerde yaşıyor, talay'ı Moğ.'dan geri alarak kullanan bazı NE şiveleri dışında bu anlamda kullanılıyor. SW az.'de deniz; Osm., Tkm.'de deniz. Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV."

Kelimenin genel anlamına Hasan Eren'in (1999 : 108) etimoloji sözlüğünde de değinilmekte ve şöyle denmektedir :

“deniz ‘yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütlesi’... Orta Türkçeden başlayarak kullanılır (teñiz)..... Eski bir açıklamaya göre, Türkçe teñ ‘eşit’ kökünden –(i)z ekiyle yapılmıştır. Bu açıklamanın daha köklü olarak gözden geçirilmesi gerekir. Buna karşılık Orta Türkçede ‘göl, bataklık’ olarak kullanılan teñ köküyle teñiz (>deñiz) arasında da derin bir benzerlik göze çarpıyor.”

Taradığımız metinlerde kelime yaygın olarak ‘deniz’ anlamıyla geçmektedir.

Kaş. deniz

DK deniz

TS deniz

toñuz (d-) : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ‘domuz’ anlamı dışında ‘kurt, böcek’ anlamlarıyla da geçen kelime (aşağıda görüleceği gibi kelime Maytrısimit’te ‘böcek’ anlamındadır) 11.yy’dan itibaren sadece domuz anlamıyla kullanılmıştır. Kelime için Clauson’un (1972 : 527) yaptığı açıklama şöyledir :

“ ‘domuz’, her iki cinsteki yabancı ve evcil domuz için genel bir terim; lağzın’ın XI’de 12 yıllık takvimdeki hayvanlardan biri olarak yerini almış. İlk ses t- ile SE Türki’de; SC Uzb.’de ve ilk ses d- ile NC Kır.’da, Kzx.; NW Kaz., Kk., Kumyk, Nogay ve SW Az., Osm., Tkm.’de yaşıyor. F.’da (sadece 12 yıllık takvimde ?) ve diğer yabancı dillerde alıntı bir kelime. Türkü VIII, Uyg. , Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm.XIV.”

EUTS 1.domuz 2. On ikili hayvan takviminin bir yılı 3. Kurt, böcek

M kurt (böcek)

Kaş. domuz

NHT domuz

topra:k : topra:- ‘kuru-’tan türemiş isim. Kaş.’da kayıtlı olan topra- ‘kuru-’ fiili ve türemiş şekilleri topraş-, toprat- göstermektedir ki kelime ‘kuru şey’ temel anlamıyla topra- fiilinden türemiş bir isimdir. Bu genel anlamdan hareketle kelime özelleşmeye uğramıştır. Ancak daha sonra anlam alanını genişletmiş ve ‘toprak’ anlamının üzerine ‘yer, zemin; yurt, memleket’ gibi anlamları kazanmıştır.

B. Ögel (1991b : 93); toprak'la yer kavramı arasındaki farkı şu şekilde açıklar: Türklere göre *yer*, oturduğumuz ve bastığımız toprak parçasından başlayarak bütün dünyayı içine alan, iyi ve ölümlü olan tarafları ile düşünülen, bu dünyanın bölünmez, elle tutulmaz bir parçası ve bastığımız, üzerinde durduğumuz bir yer iken, toprak dünyayı baştan başa saran elle tutulur bir şeydir. Yani, yer manevi bir kavram alanına, toprak ise maddi bir kavram alanına sahiptir.

Hasan Eren (1999 : 412), etimoloji sözlüğünde toprak'ın şu anlamlarını verir :
1. 'yer kabuğunun, toz durumuna gelmiş türlü kütle kırıntılarıyla çürümüş organik cisimlerden oluşan ve canlılara yaşama ortamı sağlayan yüzey bölümü'; 2. 'kara'; 3. 'ülke'; 4. 'arazi, tarla'.

EUTS toprak

Kaş. toprak

topra- : kuru-

topraş- : kuruyup tozlaş-, toz olayaz-

toprat- : -hayvan- yeri kurutasiya dek otunu ye-

ŞŞÇ 1. Toprak 2. Yer, zemin

TS yurt, il, memleket

“Anın aslı vü toprağı Rum idi

Hüner cümlesi ana ma'lum idi” (TS V 3826)

tökük (d-) : tök-'den türemiş İ./S.; asıl anl. 'dökülmüş'. SW TC'de dökük (ve dökük saçık) (saç için vb.) 'salık bir şekilde omuzlara salınan' yaşıyor.(Clauson 1972 : 480)

EUTS libation; ilahların şerefine yere içki dökme

yadım : ya:d-'tan türemiş isim; asıl anl. 'tek bir yayma hareketi', pratikte 'kilim, halı'. Açıkça SW Osm.'da cacım 'kaba tüylü halı çeşidi' Red.; XX Anat.'da cecim/cicim; fakat bu kelime başka bazı teşhis edilmemiş Türk şivelerinden alınmış olmalı (Clauson 1972 : 891).

Kaş. döşek, yaygı, sergi

KB yayım, döşek

yağış : yağ-'dan türemiş isim. Clauson (1972 : 908) asıl anlamının 'beraber akma/yağma' şeklinde genel bir anlam olduğunu ve orjinalinde oldukça özel olarak tanıya 'bir şarap hediyesi'; daha sonra, daha özel olarak İslamiyet çevresinde yaygın olarak 'sağanak' anlamında, genellikle yağmur için kullanıldığını kaydetmektedir. Bu açıklamaları dikkate aldığımızda kelimedeki bir anlam daralması gerçekleştiği sonucuna varabiliriz.

- ETG kurban, kurban aşısı
- EUTS kurban
- Kaş. putlara kesilen kurban
- TS yağmur

2 yar : 'uçurum, yarık' anlamındaki ismin, yar- (ya:r-)'la homofon olduğuna dikkat çeken Clauson (1972 : 953-954) anlamını da 'bir şey yarıldığında arta kalan şey, mes. nehrin suyla aşınmış dikey kenarı veya suyla dağ yüzeyinde açılmış geçit' şeklinde vermiş ve Osm. XV'de de aynı anlamı, yani 'aşınmış nehir kenarı'; genellikle 'geçit' anlamını kaydetmiştir. Bu kayıttan hareketle kelimedeki bir anlam daralması veya özelleşme olduğu sonucuna varabiliriz.

- Kaş. yar, suların açtığı uçurum
- ŞŞÇ kaya
- TS (I) yarılmış yer, suyun açtığı uçurum

yarğu : Kelime için Clauson'da (1972 : 963) "yar-'dan türemiş isim (araç ismi); asıl anl. 'yarmak için araç'. Fakat normalde 'kanuni mahkeme' (yani yarma olayları ve gerçeği keşfetmek için araç). Bundan bazen 'dava' veya 'kanuni karar'." Şeklinde yapılan açıklama bir anlam daralması veya özelleşmeyi işaret ettiği gibi, kelimenin daha sonra kazandığı anlamların ('hüküm; dava; yasak' gibi) birbirinden türemiş olduğu düşünülürse burada da bir anlam genişlemesinin olduğunu kabul etmek gerekir. Yani kelimenin anlam alanında başlangıçta bir daralma olmakla birlikte, zamanla da bir genişleme meydana gelmiştir. Clauson, kelime hakkında ayrıca şu bilgileri de vermektedir :

“Moğ.’dan daha eski bir dönem için kesin olarak tanımlanamıyor. Fakat şüphesiz daha yaşlı. Moğ.’da carğu olarak ‘kanuni mahkeme, dava’ anlamında İkinci Dönem alıntı kelimesi (Haenisch, Kow.); böyle anlamlarda bazı modern şivelerde yaşıyor. NE, NW, SW, SC Uzb. yorği (1) ‘testere, törpü’; (2) (folklor) ‘ceza’; NW Kk.’da yarğı ‘törpü’ anlamında yaşıyor. Uyğ.VIII, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV-XVI yarğı ‘kanuni; hüküm; dava (etme)’; dört metinde TTS I; II; III; IV.”

EUTS karar, hüküm

SN mahkeme, hüküm

TS 1. Hüküm, muhakeme 2. Dava, kaziiye 3. Yasak

2. ANLAM GENİŞLEMESİ .

aba:çı : Sadece Kaş.'da karşımıza çıkan kelimenin buradaki çok anlamlı durumu bir anlam genişlemesi ile karşı karşıya olduğumuz düşüncesini yaratmaktadır. Kelimenin bu çok anlamlılığına Clauson'da da (1972 : 6) değinilmemiştir. Clauson bu kelime ile ilgili şu açıklamayı yapmakla yetinmiştir : "Morfolojik olarak bir işi yapanı ifade ediyor, ancak semantik olarak aba:/apa: ile ilgili değildir; bununla birlikte aba:kı: ile semantik olarak ilgilidir. Bir çocuğu korkutmak için *aba:çı: keldi:* derler."

Kaş. abaçı : umacı, bununla çocuklar korkutulur; ağır basma kabus

aç- : Türkçe'de çok kullanılan kelimelerden biri olması sebebiyle anlamı da oldukça genişlemiştir. Fiziki ve mecazi pek çok anlama sahiptir. Kelime hakkında Clauson (1972 : 17) şunları söylemektedir :

" 'aç-' (Geçişli), orjinalinde fizik bir anlamda, bazı genişlemelerle; fiziki, mesela 'çöz- (düğüm), aç- (hava)', ve mecazi, mesela 'açığa çıkar-, açıkla-'. Bütün dönemlerde yaygın. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV ff. aç- bütün dönemlerde çeşitli mecazi anlamlarda yaygın, özellikle 'fethet-, ilan et-, cilala-' TTS I 2; II 4; III 2, IV 3."

Aşağıdakı metin, dizin ve sözlüklerden taradığımız kelimenin anlamlarının ne kadar geniş kapsamlı olduğu görülmektedir :

KB aç-; izah et-

NHT aç-, göster-; (namaz için) başla-

KT 1. Kapalı olan bir şeyi aç- 2. Bol bol ver-, gönder- 3. Ferahlat-, genişlet- 4. Göster- 5. Sıva-, aç- 6. Fetih yolunu aç-, fethi kolaylaştır- 7. Yar-, ayır- 8. Bildir-, açıkla- 9. Uzaklaştır-, gider-

ŞŞÇ 1. Bir şeyi kapalı durumdan çıkar- 2. Bir şeyin önündeki engeli kaldır- 3. Birbirinden ayır-, uzaklaştır- 4. Düğümü veya dolaşmış bir şeyi çöz- 5. Bir şeyin örtüsünü kaldır- 6. Ortaya getir- 7. Çöz-, hallet- 8. Fethet- 9. Temizle-

"Açup bir yüki gösterdi biraz tuz

Görinür aklıgından bakıcak yüz" (7137) (düğümü veya dolaşmış bir şeyi çöz-)

FR/K aç-, fethet-

TS (II) parlat-, perdahla-

“Cendere (Fa.) : Her nesneyi silmek ve açmak ve yıkamak ve kirini gidermek” (TS I 12)

(III) 1. Fethet-, zaptet- 2. Uzağa sür- 3. Yay- 4. Açığa vur-, ortaya koy-

“Orhan Gazi ile atası birleşip iller açmağa başladılar.” (TS I 12) (fethet-)

“Ba’dehu mezkur rüzgar gemiyi denize açar.” (TS I 13)

“Kafirler çok günah işlediği ile rızkın kesmezem ve ayıpların açmazam.” (TS I 13)

(IV) aş-

“Ehl-i beytin pes aluben kaçtılar

Koyup ilin dağ u orman açdılar” (TS I 13)

açı- : Kelimenin Kaş.’daki anlamı acı- ve ekşi- kelimelerinin eş kaynaklı olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Günay Karaağaç da (1991 : 95) bu fikri savunarak bu iki kelimenin metatez sonucu ortaya çıktığını, ekşi-’in acı-’ın metateze uğramış şekli olduğunu söylemektedir. “Eski Metatez Örnekleri” adlı yazısında bu kelimelerin kavram alanlarını dünya dilleriyle karşılaştırmalı olarak ele alan yazar daha sonra bu metatez hadisesini açıklamaktadır :

“Birçok millet için ‘acılık, ekşilik, tuzluluk’ kavramları, ‘kesmek, parçalamak, batırmak, acıtmak, iz bırakmak, bozmak, zarar vermek vs.’ gibi kavramlarla komşu kavramlardır; yani bu kavramlar birlikte idrak edilmiş ve birlikte, aynı kökten kelimelerle adlandırılmışlardır.....Bugün pek çok Türk şivesinde ‘acılık’ ve ‘ekşilik’ kavramlarının adı aynıdır.” (Karaağaç 1991 : 93-94)“ekşi/ekşi- kelimeleri Divanu Lugati’t-Türk’ten önceki devirlerde metatez hadisesine uğramış ve belki de taşıdıkları -ç- ~ -ş- iç sesinin tesiriyle ince sıraya geçmişlerdir.....kelimelerimizin ortaya çıkışlarının şöyle gerçekleştiğini düşünebiliriz : *açıg/k-ı-g > *açkıg >*aşkıg >*eşkıg >ekşig >ekşi ve *açıg/k-ı->*açkı- >*aşkı- >eşki- >ekşi.”

Kelimedeki bu anlam ve yapı hadisesine hiç değinmeyen Clauson (1972 : 20-21) sadece “ısırıl-, ağrı çek-“ anlamlarını vermiş ve mec. ‘acı çek-, dolayısıyla (insan

için) acı hisset- ve başkaları için acı duy-, merhamet duy-' anlamlarına çok eski zamanlardan beri sahip olduğunu belirtmektedir.

Kaş. açı- : ekşi-, -yara, vücut- acı-

KB acı-, ağrı-

MN acı-, hayıflan-

“Zülalinden lebüñüñ yere tammış

İşitdi vü acıdı āb-ı zemzem” (126-2)

TİKT acı duy-, ızdırıp çek-, üzül-

DK canı acı-, canı yan-

1 açığ : açığ kelimesi için de yukarıda belirttiğimiz açıklamalar geçerlidir. Acı- > ekşi- fiilinde gördüğümüz anlam ve yapı hadiseleri aynen bu isim için de geçerlidir. Ancak acı-> ekşi- olayına dair hiçbir açıklama yapmayan Clauson (1972 : 21-22) açığ maddesinde bu metatez hadisesine değinir ve şöyle der : “acı, ağrı, tam olarak *ekşig* olmasına rağmen zamanla ‘kederli, acılı’ mecazi anlamları kazanır ve bazı şivelerde ‘sinir’ anlamına gelir.; bazı NW ve SW şivelerinde garip bir gelişme olmuş ve *acı* ‘acı, ağrı’ ve *acık* ‘sinir, öfke’ için kullanılmıştır. Kelimenin ‘ekşi’ anlamına Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü ve Kaş. dışında hiçbir kaynakta rastlayamadık.

EUTS 1. Öfke, kızma, şiddet

2. acı, ızdırıp

3. ekşi, acımtırak

4. hediye, armağan (acıg 2)

Kaş. açığ : acı, acı olan her nesne; ekşi

KB acı, ağrı

SN acı su : tuzlu su

“Acı su dokıncagaz dökile

Gül-ab suyile ısladuban gile” (3281)

GT acı : 1. Tatlı olmayan, acı 2. İncitici, dokunaklı, kırıcı; insana hoş

gelmeyen 3. Tedirgin, huzursuz.

“Arab diyarında bir mu’allim gördüm turş yüzlü ve acı sözlü ve bed-hû. (62-10) (incitici)

“Dilin uzadup tatlu dirligümi acı eyledi.” (266-11) (tedirgin, huzursuz)

- GT ağrı
- DK acı : acı
 acık : kızgınlık, öfke
 “at yimeyen acı otlar bitinçe bitmese yig” (4-8) (acı)
 “Hay Dirse Han bana kazab itme, incinüp acı sözler söyleme...” (14-3)
 (kötü, kırıcı)
 “Acı ayran tökilende çap çap içen?” (46-10) (ekşi)
 “Kara gözden acı yaşun dökdün mi kız?” (115-10)
 “Eski tutun biti oğlanun dili acı olur” (256-12)
 “Çobanın acığı tutdı, tutakları tebserdi” (58-13) (kızgınlık, hiddet)
 “acığı tutanda bıyıklarından kan çıkan bıyığı kanlu Bügdüz Emen
 çapar yetti” (62-5) (kızgınlık, hiddet)

2 açığ : semantik bağlantı hafif olmasına rağmen, tahminen 1 aç-’dan geliyor. Karş. Açın-; ‘hediye’ ve daha spesifik olarak bir kraldan gelen hediye; Kaş.’daki bu ikinci anlam hiçbir yerde kaydedilmemiştir. (Clauson 1972 : 22) Hak. XI. açığ : Hanın bahşişi

- Kaş. nimet içinde yaşayış
 KB ihsan, bağış

açıglığ (acıglığ) : Bu kelime için “NE ‘dertli, mutsuz’, NC ‘sinirli’, NW ‘sinirli’, SW ‘üzücü, trajik, üzülmüş, dertli’ açıklamasını yapan Clauson (1972 : 23) tarihi şiveler için sadece Kaş.’daki kaydı vermiştir.

- Kaş. “açıglığ : açıglığ küp : içinde ekşi bulunan, içerisine konulan şeyi ekşiten küp” (Atalay 1985 : I.147)

- TS acılık : ızdırap, eziyet, sıkıntı

açıl- : aç- gibi açıl- da oldukça geniş bir anlam alanına sahiptir. Aşağıda Clauson’dan (1972 : 26) yaptığımız alıntı ve taradığımız kaynaklardaki bilgiler de bunu göstermektedir. Dolayısıyla kelime ‘açıl-’ temel anlamından hareketle anlam genişlemesine uğramıştır.

“1 aç-’ın pasif şekli; asıl anl. ‘açıl-’, çeşitli genişlemiş ve mecazi anlamlarla. Bütün modern şivelerde yaşıyor Uyğ. VIII, Hak. XI Kaş. (1) (hava) açıl-; (2) mutlu ol-’, Hwar. XIV ‘(bahar için) başla-’, Osm. XIV ff. açıl- ‘açıklan-, ortaya çıkartıl-’, vs. TTS I 2; II 4; III 2.”

KB açıl-, ferahla-, anlaşıl-

ŞMK (çiçek) yapraklan-, açıl-

“Alalar eyü açılmış taze kızıl gül yapragın dört rıtıl, bir içi ançalu küpüğe koyalar....” (19a.6)

KT 1. Açıl-, açık tutul- 2. Ortaya konul-, açılıp yayıl- 3. Örtüsü kaldırıl-, açıl- 4. Çözül-, açıl- 5. Yarıl-

ŞŞÇ 1. Kapalı durumdan kurtarıl- 2. Koyuluğunu kaybet- 3. (bağlı veya düğümlü olan bir şey) çözül- 4. Kazarak çukur oluştur- 5. Git-, uzaklaş- 6. Dağıl- 7 ferahla-, açıl- 8. Doğ- 9. Dal budak Sal-, ortaya çık-, yayıl- 10. Israr et-

“Siyah olsa dahı ol ruşen olur

Karanuluk açılır ruşen olur” (37568) (koyuluğunu kaybet-)

“Buyurdı kazdılar ol yiri ol dem

Açıldı bir ulu deniz muhkem” (44702) (kazarak çukur oluştur-)

“Bizüm üstümüze iñen açılma

Ayagumuz etekten taşra bilme” (5421) (ısrar et-)

TS (I) 1. Zahir ol-, aşikar ol- 2. Ortadan kaybol-, görünmez ol-

“Bana hiç nesne açılmadı kim akıl katında makbul endişe kılıp eyittim...” (TS I 10) (zahir ol-)

“Çün akşam erişüben gün tulundu

Kamu dağlar başı yavu kılındı

Gögün yüzüne yıldızlar saçıldı

Tana yakın yine bir bir açıldı” (TS I 10)

(II) fetholun-

açın- : Taradığımız kaynaklarda kelimenin Uygur Türkçesi döneminde geniş bir anlam alanına sahip olduğunu, dolayısıyla daha başlangıçta bir anlam genişlemesi hadisesine uğradığını görmekteyiz. Ancak kelimenin Kaş. ve KB’deki anlamlarının daha sınırlı olması kelimenin zamanla anlamının daralmaya başladığını

göstermektedir. Bunun yanında Kaş. ve KB'deki anlamlarının Uygur Türkçesi dönemindeki anlamlarından farklı olması da kelimenin anlamının daralırken yakın bir anlama geçtiğini ortaya koymaktadır. Clauson'da kelimedeki bu anlam hadiseleri ile ilgili bir açıklama yapılmamıştır. Sadece kelimenin temel anlamının verilmesiyle yetinilmiştir.

EUTS 1.acın- 2. Temizlen-, arılan-, arın- 3. Açıkla-, itiraf et-, açığa vur- 4. Özen-, özen göster-, itina et-, ihtimam göster-

Kaş. doyumluk ve yem ver-, açın-; açıl-; açar gibi görün-

KB ihsan et-, ihsanda bulun-, bağışla-

“açındı ilig kör ögdülmişig

angar aydı edgü isiz öz işig” (1641)

açıt- (acıt-) : Kelimede asıl anlamdan mec. anlama doğru bir geçiş vardır. Bu anlam olayı daha Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla kelimede bir anlam genişlemesi hadisesi meydana gelmiştir. Bu anlam olayına Clauson'da da (1972 : 21) değinilmektedir :

“açı:-'ın ettirgen şekli; asıl anl. '(birşeyi Acc.) acı veya ekşi yap-'; mec. 'acıt- veya kederlendir- (birini Acc.)'. Bütün modern şivelerde yaşıyor, SW'de hemen daima mec. anlamda ve diğer yerlerde asıl anlamında. Türkü VIII, Hak. XI, Çağ. XV acıt- (1) acılaştır-; (2) mec. kaşıyarak iltihap kaptır- (veya ağrıt-)', Osm. XVI 'ağrıt-'.”

EUTS acıt-, ağrıt-, gönlü kır-, acı duyur-

Kaş. ekşit-; acıt-

KB acıt-, ekşit-, incit-

a:çlık (a:cılık) : “1 a:ç'dan soyut isim; 'açlık, kıtlık'. NE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor; SW (Oğuz) şivelerinde açlık (Tkm. a:cılık). Hak. XI Tef. (1) 'açlık'; (2) 'açgözlülük', Hwar. XIV” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 26) kelimede meydana gelen somut anlamdan soyut anlama doğru bir anlam genişlemesi hadisesini ortaya koymaktadır.

adın : “1 *ad-’dan türemiş geçişsiz İ./S.; ‘başka, diğer’. XIV’e doğru yaygın ve daha sonra izlenemiyor; her zaman adruk, öñi:, özge: ile sinonim; daha sonra genellikle F. digar ile yer değiştirmişler.” şeklinde kelimeyi ad- köküne bağlayan Clauson’un (1972 : 60) bu görüşüne Zeynep Korkmaz (1994 : 143) ve Doğan Aksan da katılmakta, kelimeyi ‘başkalaşmak, değişmek, ayrılmak, iyileşmek’ anlamında bir *a-d- köküne bağlamaktadır.

“Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine” adlı makalesinde Doğan Aksan (1989a : 259-260), kelimeyi aynı aileye giren diğer kelimeleri de dahil ederek incelemiş ve bunları yapı ve anlam yönünden açıklamıştır :

“Ayrı, başka, öteki gibi soyut kavramların içinde buldukları kavram alanını gözden geçirirsek, Eski Türkçede çok geniş bir kelime ailesiyle karşılaşırız.....Uygur belgelerinde ‘başkası, öteki’ anlamında adı geçmekte, aşağı yukarı aynı anlam adın ve adınagu türevlerinde de göze çarpmaktadır. Bir ad- köküne bağlanabilecek olan bu türevlerin yanında adır-/adar-; adırt-; adın- kökleri ve bunlardan türemiş birçok öge yaşamaktadır.... Bütün bu türevler içinden ancak adrıl- ve bunun olumsuzu adrılma- kökleriyle adınçığ kelimesi Köktürk metinlerinde geçer..... Ayırmak, ayrılmak gibi eylem gösteren kelimelerin türevleri soyut kavramlara geçmişler, adınagu ‘başka’, adruq ‘değişik, başka’, adırtlıg ‘kesin’, adınçığ ‘bambaşka, fevkalade’ gibi yeni, soyut kavramların anlatımına yarar duruma gelmişlerdir.”

ETG başka, başka türlü, bundan başka, yabancı

EUTS diğer, başka, başkası, yabancı, yad

adınagu : başka, başkası

Kaş. başka, diğer, ayrı

adnagu : yabancı, başkası

KB başka, diğer, ayrı, gayrı, başkası

adır- (ayır-) : Kelimenin ad- diye bir kökten türediğinde bütün bilim adamları hem-fikir. Clauson da (1972 : 66) ayrıntılı şekilde ele aldığı bu maddede kelimeyi ad-’ın ettirgen şekli olarak göstermiş :

“*ad-’ın ettirgen şekli; temelde ‘(iki şeyi, veya bir şeyi başka bir şeyden) ayır-’; bundan ‘(bir şeyler arasında Acc.) ayırım yap-’ ve hatta ‘seç-, tercih

et- (bir şeyi)'; karş. üdür-. Moğ.'da ajıra- '(insanlardan) ayrıl-, eve dön-' olarak anlamda daha ileri gelişmelerle alıntı bir kelime olmuş. Bütün modern şivelerde genellikle *ayır-* olarak yaşıyor, fakat NE Khak. azır-; Tuv. adır-; NC Kır., Kzx'da acıra- '(insanlardan) ayrıl-', Moğ.'dan geri alıntı da ortaya çıkıyor. Bazı metinlerde *adır-* ve *adırt-*'in Perf., vs.'sini ayırt etmek zordur. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar., Osm. XIVff. En eski zamanlardan beri *ayır-* ve *ır-* şekilleri yan yana yaşamış, (1) (iki şeyi veya bir şeyi diğerinden) ayır-; (2) (bir şeyi ikiye) ayır-; (3) ayırt et-, seç-; (4) (birini bir şeyden) ayır-, kurtar-; ayır- TTS'de kayıtlı değil, fakat bir XIV metninde *ır-*'la kafiyeli olarak ortaya çıkıyor; *ır-* XIX'a kadar bütün dönemlerde var, I 355; II 503; III 345; IV 397, ve XX Anat.'da yaşıyor, fakat XIX sözlüklerinde hemen hemen hiç değinilmemiş."

Yine Zeynep Korkmaz da (1994 : 143), Göktürk metinlerinde 'başkalaşmak, değişmek, ayrılmak, iyileşmek' anlamlarında bir a-d- fiili olmamasına rağmen adın, adruk, adır-, adrıl- gibi kelimelerden hareketle böyle bir fiilin bulunması gerektiğine işaret etmekte ve bu fiili de bu köke bağlamaktadır.

İncelediğimiz metin, dizin ve sözlüklerde kelimenin aşağıdaki anlamlarına rastladık. Bunlar dikkatle incelendiğinde kelimenin anlamlarının yüzyıllar boyunca gittikçe genişleyerek arttığı görülebilir.

EUTS ayır-, tefrik et-

NHT ayır-, uzaklaştır-; ara ver-; (karı koca için) boşan-

"...hakemler buları ayırmayı maslahat görseler, ayırsalar, revadur malik katında." (143b/2)

KT 1. Aç-, ayır- 2. Uzaklaştır-, ayır- 3. Parçala-, darmadağınık et-, 4. Bölüm bölüm yap-, parçalara ayır- 5. Yar-, ikiye ayır-, 6. Ayrım yap-, fark gözet- 7. Geri bırak-, sakla-, ayır-

ŞŞÇ 1. Uzaklaştır-, ayır- 2. Ayır-, taksim et- 3. Farklı davran-, fark gözet-, ayır-

"İrag itmezem onları özümden

Ayırmazam birisin kendüzümden" (8255) (farklı davran-)

adırtla- : Zaman içerisinde mec. anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğrayan kelimelerden biridir. Kelimenin daha sonra kazandığı yan anlamlar konusuna aşağıda görüleceği gibi Clauson (1972 : 70) hiç değinmemiştir.

“*adırt-*’tan türemiş fiil; ‘(iki şey) arasında ayırım yap-’, daha sonra çeşitli genişlemiş anlamlarla.... *adır-*’la *üdür-* arasındaki ünsüz paralelliği ve her birinin türemiş şekilleri dikkate alındığında, paralel şekil **üdürtle-*’in de bulunması gerektiği ortaya çıkıyor, fakat sadece SW Osm. *üyürtle-* şekli kayıtlı gibi görünüyor. Hala T.C.’de *öğürtle-* (öyürtle-) olarak yaşıyor, fakat kayıtlı şekillerin *örtle-*; *üyükle-*; *üyütle-*; *üğürtle-*; *ügütle-* olduğu XX Anat.’da ilk ses ü- yaygın. Uyğ.VIII, (Hak.) XIV, Çağ. XV, Osm. XIV”

EUTS ayıkla-, ayırtla-, tefrik et-

KB ayırt et-, ayır-

“ukuşsuz ötüg ol ukuşlug tirig
ukuş munça tenglig adırtlar erig” (1839)

ŞŞÇ temizle-, ayıkla-

“Ayırtla ol tagı sen ejderhadan
Halas eyle cihanı ol beladan” (30591)

TS 1. seç-, ayırıp çıkar- 2. çözümler-, ayırt et- 3. ayıkla-, temizle-

“Gümüşü ayırtlıyan kurşundurür
Hem erür ü hem iner hem indürür” (TS I 319) (seç-)

“Hiç andan adil kadı bulmayavüz; anın katına varalım, ta biz iki
arasındağı işi ayırtlaya.” (TS I 320) (çözümler-)

“Bir bağ ki viran ola içi dikenle dola
Ayıtlamak neylesin od ile yanmayınca” (TS I 320) (ayıkla-)

adırıl- (ayrıl-) : Temel anlamı ‘ayrıl-’ olan kelime bu anlamdan hareketle bir takım yan anlamlar da kazanmıştır. Kullanım sıklığı yüksek olan bu kelimenin anlamları da o oranda artmış, yani anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson (1972 : 68-69) kelime için “*adır-*’ın pasif şekli; ‘ayrıl-, parçalan-; ‘(birinden Abl., sık sık Dat.) kaç-’.” der.

EUTS 1. Ayrıl- 2. Öl- (mec.)

İML ayrılıp yalnız kal-, ayrıl-

NHT ayrıl-; boşan-

KG 1. ayrıl-, boşan- 2. ayrıl-, uzaklaş-, git-

“Eger bir gişi avrat alsa ol gişinüñ aybı olsa ayrılmaklık dilese revâ olmaz. Şafi’i kavlinde..... bu ayb birle ayrıla.” (73b-8) (ayrıl-, boşan-)

“Eger and içse ki alımlumdan ayrılmayam diyü ta alımnı almayınca....” (115a.1) (ayrıl-, uzaklaş-)

İM ayrıl-, parçalan-; uzaklaş-

KT 1. uzaklaş-, ayrıl-, terket- 2. seçilip ayrıl-, bir kenara çekil- 3. bir yerden ayrılıp başka yere git-, hicret et-

GT 1. uzaklaş-, ayrıl- 2. bir yerden bir yere git-, sefer et-

“İttifak sefer düşdi ve bir zaman ayrıldık.” (51b-11) (sefer et-)

TİKT 1. uzak kal-, ayrıl- 2. bölün- 3. uzaklaş-, ayrıl-

ŞŞÇ uzaklaş-, ayrıl-

TS temyiz edil-, ayırt edil-

adruk (ayruk) : Tıpkı kökü olan adır-/ayır- fiili gibi çok kullanılan bir isim olması sebebiyle anlamı da genişlemiştir. Cümle içerisinde isim, sıfat, zarf, edat gibi çok çeşitli şekillerde kullanılan bu kelime Eski Türkçe döneminden itibaren kullanımı en sık olan kelimelerden biridir. Bu kelime hakkında Clauson’un (1972 : 65) açıklamaları şöyledir :

“*adır-*’dan türemiş pasif isim; karş. adırık; temelde ‘bölünmüş, ayrılmış’, bundan genellikle ‘farklı, başka’ ve özellikle ‘-den farklı, (diğerlerinden) üstün’; kelime incelenirken Türkü VIII Man.’daki Acc., Uyğ.Bud’daki Loc. (bu Abl.’in yanlış okunmuşu değilse) ve başka yerlerdeki Abl. haliyle karşılaştırılmış.... Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV ayruk (1) ‘tuhaf, yabancı’; (2) ‘diğer’, Hwar. XIII, Osm. XIV-XVI ayruğ/ayruk sık sık ayruk (1) ‘diğer, başka’; (2) (genellikle Neg. bir fiille) ‘tekrar’.”

Zeynep Korkmaz (1994 : 143), adruk kelimesini ‘başkalaşmak, değişmek, ayrılmak, iyileşmek’ anlamlarında bir *a-d- fiiline bağlıyor ve kelimenin yapısını şöyle gösteriyor : adruk < ad-ır-uk.

Taradığımız kaynaklarda kelimenin anlamları aşağıdaki gibi geçmektedir :

EUTS adruk : 1. artık, başka 2. olduğu gibi, tamamiyle

adruk : başka başka, ayrı, çeşitli, ayrı ayrı, çeşitli türden

M ayrı, çeşit

İKİP farklı, çeşitli, ayrı, seçkin

Üİ ayrı, üstün, seçkin; üstünlük, vasıf

Kaş. başka, ayrı (Oğuzca)

“Ayrık otu. Türkler buna adhrık derler.” (Atalay 1985a : 113)

“ayru : değilse anlamına bir kelimedir. Munu tilemese sen ayru ne kerek = sen bu dilemiyorsan başka ne istersin? (Buna razı olmazsan ne istersin)

adhır : Buğday temizlemek için kullanılan aygıt. İki yanı bulunan her nesneye de adhrı denir. adhrı butluğ : bacakları açık kimse.” (Atalay 1985a : 126)

KB fark, farklı

NHT başka, diğer

SN artık, bundan sonra

KG 1. başka, diğer, gayrı 2. başkası 3. bundan böyle, bundan sonra, bir daha 4. ayrı, ayrı olan (dinî)

KY ayrı, başka

MN artık, bundan böyle

ŞŞÇ 1. Başka, gayrı 2. Zf. Artık, bundan sonra

TS ayruk/ayrık/ayrug/ayruh : 1. başka, diğer, gayri, maada 2. artık, bundan sonra, bir daha

adut : Yakın anlamlara genişlemiş olan bu kelimenin fonetik tarihini Clauson ayrıntılı şekilde anlatıyor. Ancak anlam alanı konusunda ayrıntılı bilgi vermiyor.

Clauson'un (1972 : 44) verdiği açıklamalar şöyle :

“Temel olarak ‘avuç dolusu’, fakat bazen ‘avuç içi’ için de kullanılıyor. Tam olarak aya:’dır. Oldukça olağandışı bir fonetik tarihe sahiptir; -u- ve -d-’nin etkisi altında -y- yerine -v-/-w- olmuştur ve belki de buna karşılık, -t XI. yy’da -ç olmuştur (KB). Oldukça geniş bir şekil alanıyla bütün modern şivelerde yaşıyor, NE Tuv.’da adış, oldukça arkaik; bazı çok aşınmışlar NE auts, o:s, o:ş, u:ş; SE Tar. o:ç; NC Kır. u:ç; Kzx. uis; başka yerlerde genellikle avuç veya benzeri. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV avuç ‘avuç’ pek çok metinde; XVIII avuc oyunu, Rumi’de, bir çeşit tahmin/kumar oyunu ki birşeyi bir elinde tutmak ve ‘tek mi çift mi’ diye sormak şeklinde oynanıyor. Diğer yanlış olanı bilirse kaybediyor.”

Hasan Eren (1999 : 25), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü adlı kitabında avuç'un 1. 'elin iç tarafı'; 2. 'elin yarı yumulmuş durumu'; 3. 'yarı yumulmuş elin alacağı miktar' anlamların verdikten sonra kelimenin Eski Türkçe ve Orta Türkçe'deki şekillerini ve fonetik gelişim tarihini veriyor. Ardından Clauson, Doerfer ve Räsänen'in kelimenin yapısıyla ilgili görüşlerini sıralıyor.

EUTS adut : avuç, avuç dolusu

Kaş. adhut/avut : avuç

KB avut/avuç : avuç

ŞKM avuç, pataz

DK avuç : avuç

a:ğ- : Kelime sadece Kaş.'da 'yüksel-, yukarıya çık-'tan farklı anlamlarla ortaya çıkıyor. Ancak Kaş.'nın verdiği bu anlamlar da Clauson'un (1972 : 77) ağ-maddesinde eleştirilmiş ve Kaş.'nın iki farklı ağ- kökünü bir maddede ele aldığı belirtilmiş.

“(Başlangıç/Giriş Notu) ‘yüksel-, çık-’ ilk dönemlerde ortaktır. Fakat sadece NC Kır. o:-; SW Osm. ağ- ‘yüksel-, buharlaş-’ vs. ve Tkm.’de a:ğ- ‘tırman-; uç-; aş-’ anlamlarıyla yaşıyor gibi görünüyor. Kaş. a:ğ-’ı 2 ağ-’la birlikte aynı paragrafta ilgisiz olarak verir. Modern dönemde ‘eğil-, yaslan-’ anlamıyla vardır, bunlar daha önce kaydedilmemiştir, SE Türki ağ-; NC Kır. o:-; Kzx aw-; SC Uzb. oğ-; NW Kaz. aw-; SW Osm. XVIII ağ-; av-; Tkm. a:ğ-’da yaşıyor. Bazı şivelerde ‘bayıl-’ anlamıyla da yaşıyor. Bunu ‘yüksel-’ anlamındaki kelimeye birleştirmek zordur. Bu Kaş.’daki ikinci kelimedenden türemiş olmalı. Bk. *ak-* Osm. XIV ve *agınçsız*. Bunlar günümüzdeki anlamıyla ilgili. Türkü VIII, Uyg., Hak. XI, KB, Çağ., Hwar. XIV, Osm. XIV.”

Kelimenin Eski Türkçe döneminde çok anlamlı olması daha önceden anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

EUTS yüksel-, ağ-, kalk-, yukarıya çık-

Kaş. ag- : çık-, belir-; aş-, yüksel-, ağ-; *değiş-, başkalaş-, bozul-, meylet-, dön-.

KG ağ- : yüksel-, yukarıya çık-.

ağduk : Clauson (1972 : 80), aşağıda da görülebileceği gibi kelimenin orijinal anlamının ‘yabancı, ecnebi’ olduğunu söylemektedir ki taradığımız kaynaklardan elde ettiğimiz sonuç da bu yöndedir. Eski Türkçenin Grameri’nde kelime ‘fena, garip’ anlamlarında geçmektedir. Daha sonraki dönemlerde ‘çürük, kusurlu, bozuk’ gibi anlamlar kazanmıştır.

“Çok az bir semantik ilgi olmasına rağmen, muhtemelen, Kaş.’nın iddia ettiği gibi, 2 a.ğ-’dan türemiş İ./S. Sadece (?) SW XX Anat.’da ağdık ‘kusur, hata; faydasız, kötü; oldukça güç, zor, sert’ SDD 73 yaşıyor. Oysa NE Şor adık ‘zayıf iradeli, kafası allak bullak olmuş’ da yaşayan bir şekli. Orijinal anlam ‘yabancı, ecnebi’ imiş gibi görünüyor. Uyg. VIII, Hak. XI, Osm. XIV-XVI ‘değişmiş, zarar görmüş; zamansız, yersiz’.”

ETG	fena, garip
İKP	kusurlu, çürümüş, harap, bozuk, aşağılık
Kaş.	bozuk, belirsiz, değişik
H	karişik, bozuk, kusurlu, fena, ters, aksak
	“Çü suret göresin mani bozılır Töreysüz okınur ağduk yazılır” (327)

ağırlık : Kelimedede mec. anlama doğru meydana gelen anlam genişlemesi olayını Clauson (1972 : 93) gayet açık bir şekilde belirtmiştir. “ağır’dan soyut (ve somut isim); eski dönemde genellikle mec. anlamda ‘saygı, hürmet’; modern şivelerde genişlemiş bir anlam alanıyla, ‘ağırlık; zorluk; ağır eşya’, ve Osm.’da ‘damat tarafından gelene verilen düğün hediyeleri’.” Taradığımız kaynaklarda da bu gelişme gözükmektedir.

KB	hürmet, ikram, itibar, saygı
TS	(I)1. Ağır, değerli 2. Saygınlık, değer 3. Vakarı, temkin 4. Nikahta kız tarafına verilen para, başlık 5. Ev eşyası 6. Karşılık, bedel.

açıt- : a:đ-’ın ettirgen şekli. Kelimenin elimizdeki en eski yazılı belgelerde, aşağıda görüldüğü gibi çok anlamlı olarak kullanılması kelimenin daha eski bir tarihte anlamının genişlediğini göstermektedir.

- OA yükselt-, yukarı çıkar-, uur-, havaya uurt-, dağıt-, savur-
 Kaş. ıkar-, yükselt-
 KB bırak-, terket-,dağıt-, uzaklaştır-
 TS dağıt-, savur-

ağız : İnsan organlarındaki anlam genişlemelerinin genellikle doğaya aktarma (ad aktarması) yoluyla ortaya çıktığı bilinmektedir. Ağız kelimesinde de bu durum göze çarpıyor. Ancak Clauson’da (1972 : 98) ad aktarması yoluyla meydana gelen anlamlar dışında bir de modern şiveler için ‘ağızdan çıkan haykırış veya anlatma’ anlamı da verilmektedir. Hasan Eren’in (1999 : 4) verdiği anlamların çoğu da bu ad aktarması neticesinde meydana gelen anlamlardır.

“ağız : 1. ‘yüzde, avurtlarda iki çene arasında, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye ve yiyecekleri almaya yarayan boşluk”; 2. ‘bu boşluğun dudakları çevrelediği yanı’ ; 3. ‘kapların veya içi boş şeylerin açık yanı’; 4. ‘bir akar suyun denize veya gle döküldüğü yer’; 5. ‘koy, körfez, liman, yol gibi yerlerin açık yanı’; 6. ‘birkaç yolun birbirine kavuştuğu yer’; 7. ‘bir dilin sınırları içinde bölgelere göre değişen söyleyiş özelliği’.”

Kaş. “ırmağın, su tulumunun, testinin, küpün ve kuyunun ağzı

İnsanın ve hayvanın ağzı. şu savda da gelmiştir : ağız şebe ms uyadhur : ağız yese göz utanır. Birisinin armağanını yeyip te işini görmiyen ve sıkılan kişi için söylenir bir savdır.” (Atalay 1985a : 55)

TİKT 1. ağız 2. içi boş kapların ve benzeri şeylerin girişi, açık tarafı

TS (I) ağız

(II) sınır, uç

“Bezirganlar gelbeni Kara Dervend ağzına konmuşlar idi.” (DK 70.11)

(III) defa, kere, kez

“Ahmed’in adı kerametle diriltir ly

Sehvedip adın anın sen bir ağız yadedecek” (TS I 43)

(IV) aguz : doğuran kadının ilk sütü

“Kim sana ol yoła kılağuzun

Sen benim südüm iç ki ağuzun” (TS I 59)

ağızla:- : Bu kelimeyi madde başı olarak alan Clauson'da anlam genişlemesiyle ilgili bir bilgi yoktur. Sadece Kaş.'da aşağıdaki anlamlar geçmektedir ki bu anlamlar böyle bir genişlemeyi düşündürmektedir.

Kaş. ağza vur-; ağız aç-

ağna:- : “Belki 1 *ağan*'dan türemiş fiil; ‘arkası üstü yuvarlan-’, özellikle at veya diğer hayvanlar için.... Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV.” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 87-88), Tarama Sözlüğü'ndeki ‘bolluk içinde rahat yaşa-’ anlamına hiç değinmemiştir. Tarama Sözlüğü'ndeki bu anlam kelimenin mec. anlama geçişini ve anlam genişlemesi olayını göstermektedir.

EUTS arkası üstü yere sürtün-, debelen-, kıvran-

IKP yere yuvarlan-, kıvran-

Kaş. -hayvanlar- yatıp debelen-; kekemeleş-, dili tutul-

KB ağına- : debelen-

SN yatıp yuvarlan-, debelen-

HN debelen-, yerde yuvarlan-

ETT debelen-

TS 1. Yatıp yuvarlan-, debelen- 2. Bolluk içinde rahat yaşa-

“Keklik, kaçan tohumu tutmasa toprağa ağnar, yeleşti dibine toprak kürür de tohum yutar.” (TS I 53) (debelen-)

“Seni mağrur eylesin ya Muhammed ağnadığı yani ni'met içinde batıp turdıkları şunların ki kafir oldular.” (TS I 54) (bolluk içinde yaşa-)

ağrığ : Kelime başlangıçta ‘ağrı, sızı, hastalık’ gibi anlamlarda kullanılmış, daha sonra ‘dert, yorgunluk, zahmet, eziyet’ gibi yakın anlamlar kazanmıştır. Clauson'un (1972 : 90) kelimeyle ilgili açıklamasında şu ifadeler vardır : “*agru:-/ağru:-*’dan

türemiş isim; ‘ağrı, ağrılı’, dolayısıyla ‘ağrılı hastalık’, özellikle ikilemede *ig ağrıg...*
Uyg.VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV.”

EUTS ağrı, hastalık, sızı

Kaş. ağrı

KB ağrı, zahmet, huzursuzluk, hastalık

DKK hastalık, sızı, sancı, yel, dert, yorgunluk, cefa, zahmet, eziyet

“..ne yirde sızılar var ise çeken bilür; gafil başın ağrısın beyni bilür...”

(2-19)

TS acı, ızdırıp, dert, illet

ağrı:-/ağru:- : Daha Uygur Türkçesi döneminde asıl anlamı dışında ‘ağrı-, hasta ol-’ gibi anlamlarla kullanılan kelimedeki anlam genişlemesinin oldukça erken tarihlerde başladığını söyleyebiliriz. Clauson’un (1972 : 91) açıklamaları da bu duruma ışık tutmaktadır :

“*ağır*’dan türemiş fiil; asıl anl. ‘ağır ol- veya ağırlaş-’ fakat genellikle ‘ağrı çek-, ağrılı ol-’; Kaş. ve Muh.’da iki anlam iki şekle ayrılmış gibi görünüyor,... *açı:-, ağrı:- ve sız- (sızla:-)* arasındaki semantik farklılıklar için bk. *açı:-*. Türkü VIII, Uyg. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV.”

EUTS ağrı-, hasta ol-, hastalan-, sayrulan-

ağtar-/axtar- : Clauson’da ve taradığımız kaynaklarda da belirtildiği gibi kelime daha Uygur Türkçesi döneminde genişlemiş bir anlam alanına sahiptir. Asıl anlamı olan ‘aktar-, devir-’ gibi anlamlar dışında Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ‘çevir-, tercüme et-’ anlamlarıyla vardır.

“Görünüşe göre hem geçişsiz ‘aktar-, çevir-, döndür-’ (nadir) hem geçişli ‘döndür-, yuvarla- (birşeyi Acc.)’, ‘(bir kitabı Acc.) (bir dilden Abl.) (başkasına -ça/-çe) çevir-’ gibi bazı genişlemiş anlamlarla; *evir-*’le az çok sinonim, özellikle son anlamında. İkinci hece, daima -tar-, bunun ettirgen bir yapı olma ihtimalini yok etmektedir. Aynı zamanda kısmen *ağna:-*’la sinonim, fakat etimolojik olarak bununla ilgili olması ihtimal dışı. Damak ünsüzüne gelince, Kaş. *ağtar-*’ın orijinal şekil olduğunu söylerken muhtemelen haklı, kendisi doğal olarak *axtar-*’ı kullanmasına rağmen. Uygurca şekli kesin olarak saptayabilmek için Uyg. metin çok belirsiz. Bütün modern şivelerde yaşıyor, bazen çok bozulmuş, mesela NE *añdar-/añnar-/añar-*; NC, NW *awdar-* aynı zamanda daha düzenli şekiller, *aktar-*

/axtar- da aynı grupta bulunuyor. Uyğ. VIII ff., Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV.” (Clauson 1972 : 81-82)

EUTS aktar-: 1. Dön-, çeviril-, aktar- 2. Çevir-, tercüme et-

M aktar-, çevir-

Kaş. aktar-, devir-, yen-

H aktarıl- : değiştiril-

İM yere yık-

KT sür- (aktara yiri)

GT yere ser-, devir-, yen-

“Ne hoş didi ol hatun kişi kendü oğlına çün-ki pil tenlü, kablan aktarıcı gördi.” (60b-2)

DK aktar-, devir-, yere yık-, attan düşür-

ŞŞÇ 1. Yerle bir et-, altını üstüne getir- 2. Devir-, düşür-

TS 1. Yere yık-, devir-, altet-, yen- 2. Altını üstüne getir-

“Ey nice insanları alur akdarur ölüm

Azrail pençesine bir yohsulca döyemez.” (TS I 76) (yen-)

“Kim anınla toprağ u taş ahtara

Gizli genci işbu halka göstere” (TS I 76) (altını üstüne getir-)

a:k : ‘beyaz’. Orjinalinde, daha genel olan ürüñ kelimesine zıt olarak hayvan postunun rengi anlamında kullanılıyor, daha sonra ‘beyaz’ın bütün anlamlarını üstlenmiştir. Pek çok terkipte mecazi anlamlarla ortaya çıkar. (Clauson 1972 : 75).

O. Pritsak’ın (1950-1955 : 248-249) belirttiğine göre ak, eski Türk inancından kaynaklanan ve Çinliler’de de bulunan her bir ana yöne bir renk kültüne göre ‘batı’yı karşılamaktadır.

Beyaz kavramının Türk kültür tarihindeki yeri konusunda B. Ögel’in derin incelemeleri vardır. Ancak, bilindiği gibi Türkçe’de bu renk adı iki isimle karşılanır. Bunlardan biri ürüñ, diğeri de ak’tır. Soyut anlamları haiz olansa genellikle ak’tır.

Türkçe'deki ak sakallı ifadesinin pek çok içtimai ve manevi manaları da içinde topladığına değinen Ögel (1991ç : 309), “Ak sakallug, moz saçlug”, yani “ak sakallı ve kır saçlı” deyişinin, Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz Kağan Destanında da “büyüklük ve tecrübenin bir sembolü” olarak gösterildiğini belirtir. Ayrıca Türklerde “aklık” temizliktir, arılıktır, ululuktur, yaşlılık, tecrübe ile dolu oluş ve bir kocalıktır, büyüklüktür. Devletin ululuk, adalet ve güçlülüğünün bir sembolüdür. Devlet büyüklerinin özellikle savaşlarda giyindikleri bir giysi, elbise rengidir. Ordu veya askeri birliklerin içinde, üst subay veya komutanların, kendilerini askerlerden ayırabilmeleri için beyaz giydikleri bazı belgelerden anlaşılmaktadır.... Dede Korkut'ta “ak alemlü”, yani ak bayraklı denirken herhalde bu bayrağın kesinlikle beyaz olduğu söylenmiyordu. Bu, bayrağın ululuk, kutluluk ve yüceliğinin bir ifadesi idi (Ögel 1991d : 377-378). Doğu Türkistan'ın eski krallık onomastiğinde krallık soyu Kuçi ‘beyaz’ adını alır (Klyaştorıny 1994 : 139).

Beyaz renk Kitanların efsaneleri ile diğer din hayatında da önemli bir yer tutmuştur. Bunlarda, rüyada görülen Tanrılar beyaz elbise giymiş ve beyaz çelenk takmış olarak görünürler. Bunda şüphesiz ki, Uygurlar arasında yayılan ve Kitanlar üzerine de tesir eden Mani dininin büyük bir rolü vardır. Fakat Hitay devletinde beyaz ata binerek beyaz tilki avlama merasimleri, beyaz atla boz öküzün Gök Tanrısına kurban edilmesi, bir şehir zaptedildikten sonra, yine Tanrıya beyaz atla koyunların kurbanı, çok eski Türk-Moğol adetlerinin bize gelen akisleridir. Tabii olarak Kitan kabilelerinin, henüz daha Çine tâbi iken, Çin imparatoruna sundukları atlar da beyaz renkte idi. Şu da çok ilgi çekicidir; Kitanların Çin'e gelen hediyelerinden geyik, kurt, tavus, kaplumbağa gibi hayvanların hepsi de beyazdı. Bilindiği üzere bu hayvanların beyaz renklisi çok nadir şeylerdi (Ögel 1989 : 550).

Bütün bunlar göstermektedir ki Türk kültür tarihinde beyaz renk, yani ak, içerisinde geniş manevi değerleri toplamıştır. Kendisine ululuk, kutluluk, yücelik, kıymet atfedilen, neredeyse her şey, beyaz olarak düşünülmüş, bu renk adıyla nitelenmiştir.

B. Ögel (1991d : 379), ak'ın eş anlamlı olduğu ürüñ kelimesi ile arasındaki farkı şöyle izah etmektedir : “Ak sözünü ve anlayışını Oğuzlar getirmişlerdir. Zaten Kaşgarlı Mahmud da ürüñ sözünün Oğuzların dışında geliştiğini söylüyordu (MK I, 134)..... Ürüñ sözü daha çok bir madde beyazlığını içine alıyor gibiydi.”

akı : Eski Anadolu Türkçesi dönemine kadar ‘cömert, eli açık’ anlamlarıyla kayıtlı olan kelime Tarama Sözlüğü’nde ‘bir kimsenin sevdiği, en yakını’ anlamıyla geçmektedir. Bu açıklama aşağıda verdiğimiz Clauson’un açıklamalarına da uygundur :

“ ‘cömert, eli açık’. TT VI 57, ak-’dan -ı: ile türemiş 4 tane ismi kaydeder, ki bu imkansızdır. Sadece (?) NE Bar.’da ağu: ; SW Osm. axı’da ‘dinî bir hayır kurumunun üyesi’ yaşıyor. İkincisinin Ar. ax ‘erkek kardeş’ten türediği iddia edilmektedir, fakat bu imkansız, bk. *aki:lık*. Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIV, Osm. XIV axı (hanım tarafından kocasına söylenir); XVI (baba tarafından oğluna söylenir) TTS II 7.” (Clauson 1972 : 78)

EUTS cömert

KB cömert, eli açık

“kişide kayu ol kişi öggüsü

akı öggüsü ol saran sökgüsü” (1731)

TS bir kimsenin sevdiği, en yakını

“Gülendam geldi eydür, hey, dur, ahı

Harami’ye neler ettim gör ahı” (TS I 62)

akıt- : akın ismindeki anlam olayının aynısını bu kelimedede de görmekteyiz. Tabii ki bu durum her iki kelimenin de aynı kökten türemiş olmalarının bir sonucudur. Clauson (1972 : 81) kelimeyle ilgili yaptığı kısa açıklamada şöyle der : “ak-’ın ettirgen şekli; ‘(sıvı vs.) akıt-; baskına (birlik vs.) gönder-’ SC dışında, *akıt-/agıt-* olarak her iki anlamda. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIV.”

EUTS akıt-

Kaş. akıt-; gönder-

KT fişkirt-, akıt-

ŞŞÇ dök-

“Görüp Güderz anı gitdi kararı

Akıdur çeşme gözleri bıñarı” (23374)

TS akın akın çek-, celbet-

“Merhum Sultan Çelebi, Rumili'nin ekser beylerini ve dilaverlerini yanına akıttı” (TS I 72)

1 al : Bu kelimedeki anlam gelişmesine en iyi Clauson açıklık getirmiştir. Bu yüzden yazarın bu kelime ile ilgili yaptığı açıklamayı aynen veriyoruz :

“ ‘alet, bir şeyi yapmanın yolu’; orjinalinde oldukça tarafsız ve saygıdeğer şeyler kadar onursuz araçlar ve metodlar için de kullanılmış; sonra sadece aşağılama/küçük düşürücü söz ve spesifik olarak ‘hile, pis oyun’ anlamına gelmiş. Erken dönemde genellikle ikileme/hendiadyion şeklinde al çeviş veya al altağ olarak kullanılmış. Farsça’da alıntı bir kelime olmuş, sadece (?) SW Osm. al; Tkm. a:l’da yaşıyor. XIX. yy. Osmanlı sözlükçüleri bunu yabancı olarak kabul etmişler, Red. bunu bozulma olarak tanımlamış. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV. ‘hile’; bütün dönemlerde yaygın TTS I 15; II 27; III 12; IV 13.” (Clauson 1972 : 120)

Taradığımız kaynaklarda kelimenin daha Uygur Türkçesi döneminde anlam genişlemesine uğradığını görüyoruz.

ETG vasıta, usul, hile

EUTS yol, vasıta, usul, çare; al, hile, aldatma

Üİ çare, yol, metod

Kaş. hile, al

“Alın arslan tutar; küçin oyuk tutmas = al ile arslan tutulur, güç ile bostan oyuğu tutulmaz”. (Hile ile arslanı yakalamak mümkündür; zorla bostanlara dikilmiş oyuğu bile tutmak mümkün değildir). Bu sav, kuvvetten aciz kalan bir kimse için –işinde bir çare kullanması yolunda- söylenir.” (Atalay 1985a : 81)

KB hile

MN hile, düzen

TS hile, düzen

2 a:l : Türklerde önemli bir renk olan bu kelimeyle ilgili Clauson’da (1972 : 120-121) şu açıklama vardır : “ ‘kırmızı’; Moğ.’da hükümdarların belgeleri mühürlemek

için kullandıkları (Çince) kırmızı mürekkebin rengi için alıntı bir kelime; aynı zamanda Rusça'da da alyi olarak aynı anlamda ödünç alınmış.”

Kelimenin Türk kültür tarihindeki yeri konusunda Bahaeddin Ögel'in (1991d : 400) açıklamaları dikkat çekicidir. Çünkü bu açıklamalar aynı zamanda kelimedeki anlam genişlemesi olayına da açıklık getirmektedir : “Önemli olan, 11. Yüzyıl Türk kaynaklarında “al” sözünün bir renk olarak değil de; bir bayrak adı olarak geçmesidir.” diyerek kelimenin renk adından başka veya bu anlamdan hareketle ortaya çıkan ‘bayrak’ anlamını dile getirmektedir. Aşağıdaki satırlar da bu kelimenin kültür tarihimizdeki yeri ve önemi konusundadır :

“Budist Uygurlardaki al rengin tonunu bilmiyoruz. Ancak al kızıl değildi. Üç davranış veya hareketten oluşan şöyle bir vesika buluyoruz : “Tacını başına vurdu”, “Al geyimini (?) giyip; bundan sonra da “altınlı tahtının üzerine oturdu” (TT II, A.67). Bu son cümle veya söz, bütün derinliği ile Göktürk devlet geleneğinin bir uzantısıdır. Görülüyor ki Hakanlık hil'atı, kaftanı veya cübbesi al renkte idi.” (Ögel 1991d : 401)

Al'ın Türkler'de bütün önemli kurumlarda (devlet gibi, aile gibi) saygıdeğer bir renk olduğunu yine Ögel'in (1991d : 404) şu ifadelerinden anlamaktayız : “Al, Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi uğurludur (MK 3, 127). Al hakanlık rengidir.” şeklinde devlet hayatındaki yerini dile getirirken, aile hayatındaki yerini de şöyle belirtir : “Kırmızı kaftanlar, gerdeğe girecek gelin ile güveyinin, Dede Korkut'un dili ile “ergenlik kaftanları”, yani mutluluk, mürüvvet ve murad giysileri idiler.” (Ögel 1991d : 407).

Kelimenin renk adından hareketle, bu rengi taşıyan nesnenin adı olması da enteresan bir gelişmedir. Süheyl ü Nevbahar'da gördüğümüz bu anlam olayı yine kelimenin kullanım sıklığı ve önemi ile alakalıdır.

Yine tabu özelliği taşıdığını gördüğümüz “al ruhu” kavramında da bahis konusu ettiğimiz al kelimesinin hakimiyeti söz konusudur. Abdülkadir İnan, bu kavramın anlam alanını şöyle açıklar :

“Al denilen mevhum “ruh” hakkında bütün Türk kavimlerinde aynı inanmalar mevcuttur.... "Al" ruhu tarihten önceki zamanlarda tarihi

devirlerde tasavvur olunduğu gibi şerir bir ruh olmamıştır. Bu ruh eski Türk panteonunda kuvvetli belki hami (koruyucu) tanrılardan biri olmuştur..... "Al" kelimesinin ateş kültiyle alakalı olması bilhassa bu ruhun en eski devirlerde "hami" ruh, ateş ve ocak ilahesi olduğunu göstermektedir." (İnan 1995 : 172-173)

Kısacası Türk kültür tarihinin temel kelimelerinden olan al kelimesinde de kullanım sıklığı ve yeri ölçüsünde bir anlam genişlemesi olayı meydana gelmiştir. Kaş. ve SN'de ise şimdiye kadar yapılan açıklamalara mesnet oluşturacak örnekler bulunmaktadır .

Kaş. "hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılır turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge dahi "al" denir." (Atalay 1985a : 81)

SN düğünde güveyin boynuna atılan mendil büyüklüğünde kırmızı bez

"Sunarsam elüm söyler isem dilüm

Tutarsam alüm tanışursam bilüm" (4396) (kırmızı bez)

3 al : Ön ve alt kavramlarını içinde barındırdığını türemişlerinden gördüğümüz bu kelimenin cihet gösteren bir anlamı olduğu ortaya çıkmaktadır. İki farklı yön için kullanılıyor olması ise kelime anlam genişlemesi meydana geldiğini göstermektedir. Clauson kelime hakkında şöyle der :

"eğer gerçekten de eski bir kelimeyse 'ön, sabık, kıdemli konum', fakat böyle olup olmadığı hakkında büyük bir şüphe var. Erken dönemde sadece 3. Şahıs iyelik ekiyle Dat.'de, Abl.'de ve Loc.'de ortaya çıkar ve bu kelimeler eşit olarak alın'ın benzer halleri de olabilir.... *Alt* diye eski bir kelimenin olup olmaması veya bunun altın'dan geri şekillenmeyle oluşup oluşmadığı bu konuyla ilgili bir meseledir ve bu iki grup kelimenin modern şekilleri arasında önemli bir karışıklık var." (Clauson 1972 : 121)

"Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözcükler" isimli makalesinde Suzan Duran, al kelimesi hakkında şöyle demektedir :

"Eski Türkçe devrinden itibaren al sözü cihetle ilgili bazı eklerle genişletilerek iki anlamda kullanılmıştır ki bunlar : 1. Al, alın, ald "ön, karşı" 2. Alt, alın, altın "alt, altta".....Al (ön) sözünün ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ediyoruz. Burada alın<al-ı-n şekli mevcuttur ki bu alt kelimesinin instrumental halidir. Ön manasında kullanıldığı gibi alın olarak da kullanılabilir." (Duran 1988 : 72)

EUTS alt, bir şeyin alt tarafı

alın : 1. Alın 2. Ön taraf

altın : altta, aşağıda

Kaş. alın : alın, cephe; dağın ön cephesi

altın : aşağı, alt

al- : Türkçe’de ve bütün dünya dillerinde en temel fiilerden biri olan al-, bu önemine binaen anlamında büyük bir genişleme yaşamıştır. Çoğu zaman yanına aldığı isme, fiile, aldığı eke, içinde bulunduğu cümle veya metne göre çeşitli anlamlar kazanmıştır. Kullanım sıklığı ve yaygınlığı ile dikkati çeken bu kelime hakkında Clauson da ayrıntılı bir açıklama yapmıştır :

“ ‘al-’ İngilizce kelimedeki anlam ayrıntılarıyla, ‘ölç-, topla- (borç), kabul et- ve tabii ki diğerleri, ‘çıkart-’ (başlık, eğer vs.), ‘evlen-’ ve (satgın al-’ın kısaltılması olarak) ‘satın al-’. Bütün modern şivelerde yaşıyor Bu kelime bazen ikinci unsur olduğu pek çok deyim ve terkipte kullanılır. *Alıp bar-*, *alıp ket-* ve *alıp kel-* gibi ifadelerde ilk unsur olduğunda, iki kelime sık sık birleşmiştir ve *appar-*, *ekkit-*, *akkel-* gibi şekiller haline gelmiştir. *Al-*’ın ikinci unsur olduğu terkiplerde anlam büyük oranda ilk fiilin yapısına dayanır. Modern NE ve NC şivelerinde -p’li zarf alternatif olarak *al-* veya *bér-*’le takip edilir, mesela *satıp al-* ‘satın al-’, *satıp bér-* ‘sat-’. Böyle durumlarda Pal. der ki NE Tuv.’da al- hareketi birisinin özel ilgisine veya kendisine bağlar. Fakat, ilk unsur -a:/-e’li bir zarf ise *al- u:-* ‘muktedir ol-’la aynı anlama sahiptir. *U:-* gibi, *al-*’lı ifadelerde, genellikle fakat daima değil, negatif şekildedir; *kele almadı* terkiibi gibi, fakat *kele aldı* da vardır. Bu ifadenin gelişiminin ne zaman olduğu belli değildir. İzlenebildiği en eski şiveler Kom. ve Çağ.’dır, fakat Hwar., Kıp. veya herhangi bir daha erken şivede veya SW şivelerinde hiçbir örnek kaydedilmemiştir. Sık sık SW imkansız şekli *barama-*’ın *bara al-*’ın kaynaşmış şekli olduğu iddia edilir, fakat bu bir hatadır, ikinci unsur u:-’dır, bk. Temel anlamda ‘al-’ nesne Akk. haldedir, Abl. halde alındığı kaynak, belirtmek gerekirse, Dat. haldedir. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. , Hwar. XIII, Osm. XIV (Clauson 1972 : 124-125)

Üçüncü Uluslar arası Türk Dili Kurultayı’nda sunduğu “Almak Fiili Üzerine” isimli bildiride Mesut Şen (1999 : 1072-1082), bu fiilin 32 ayrı anlamını sıralar ki kelimenin Türkçe’de ne kadar sık kullanıldığını ve bu sıklık oranında anlamının ne kadar genişlediğini göstermektedir.

Çalışmamız sırasında kaynakları tararken anlam alanı en geniş olan kelimelerden biri al- idi. Aşağıda yüzyıllara göre verdiğimiz kaynaklar ve buralardaki anlamları bu genişliği daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

OA al-, yen-, mağlup et-, zapt et-, işgal et-, fethet-; dinle-, dikkate al-
“Kaganın anta ölürtümüz, ilin altımız.” (KA.DC : 38)

EUTS elde et-, al-

SN tutuş-, yanmaya başla-

“Dökilür yaşum üşte sarardum

Ki mum bigi içümden aldı odum” (1947) (tutuş-, yanmaya başla-)

IM al-, öldür-; beraberinde götür-

KT 1. Al, elde et-, 2. Geri al-, 3. Alıkoy-, 4. Tut-, sakla-, muhafaza et-, 5.

Çek-, kendine çek-, kabzet- 6. Belle-, belleyip al-

GT 1. Elde et-, temin et-, al- 2. Ele geçir-, 3. Kurtar- 4. Satın al- 5. Kabul et- 6. Tut- 7. Sürükleyip götür- 8. Çal- 9. Çekip çıkar- 10. Zorla al-, 11. Götür- 12. Evlen- 13. Yanına, beraberine al- 14. Yok et-, alıp götür-

“Geminün ipin eline aldı.” (44a-6) (ele geçir-)

“İşitdüm ki bir kişi bir koyunu kurt agzından aldı.” (27a-8) (kurtar-)

“Pabuç alacak nesnem yog-ıdı.” (37a-3) (satın al-)

“Altun gümüş hatardadır, uğrı alur ya israf harac-ıla dagılır.” (61b-1)
(çal-)

“Vakt olur ki hatıra bu gelür ki başum alup bir iklime nakl idem.”
(15a-11) (götür-)

“İddeti geçdi, bir yigit nikah idüp aldı.” (58b-14) (evlen-)

“Eger hub suretlüler akl ve din ve dünya alıcılar degülmissedydi pes zahidler nicesi halvet ihtiyar iderlerdi.” (27b-13) (yok et-)

TİKT 1. Elde et-, al- 2. Kap-, parçala-, ye- 3. Kabul et- 4. Beraberinde götür- 5. Tut-, al- 6. Evlen-, hanım olarak kabul et- 7. Kabzet-, cansız hale getir- 8. Fethet-, ele geçir- 9. Kokusunu tanı-, duy- 10. Em-

“Tiz tiz yürü yoksa seni kurt alur.” (166b.12) (parçala-, ye-)

“...andan magribe gitdi ve magrib şehirlerin tamam aldı,...” (135a.18)
(fethet-)

“Sekiz günlük yoldan Yusuf’uñ kokusın aldı.” (84a.12)

“...anasınıñ memesini çün Musa agzına aldı, sormaga ve emmege başladı...” (92b.20)

ŞŞÇ 1. Bir şeyi veya kimseyi bulunduğu yerden ayır- 2. Yanına al- 3. Elde et- 4. Satın al- 5. Kazan-, elde et-, yen- 6. Kuşat-, çevrele- 7. Bürü-, kapla- 8. Ortadan kaldır-, yok et- 9. (acısını) çıkar-

TS 1. Bas-, yen-, istila et-, kapla- 2. Ele geçir-, yakala-, elde et- 3. Gereken şeyi kendine mal et-

“Eger aşık isen al bu sözümden

Kamu sermayeyi var eyle taraş” (TS I 110) (gereken şeyi kendine mal et-)

alart- : Bu da aynı kökten türemiş bir fiildir ve alar-’a yakın anlamlara sahiptir. Zaten onun ettirgen şeklidir. Kelime için Clauson (1972 : 151) “*alar-*’ın ettirgen şekli; sadece ‘sinirle (gözleri) kızar-’ sınırlı anlamıyla kullanılıyor. ‘Gözler’ kelimesi normal olarak açıklandı, fakat daha sonra atıldı, sonra kelime ‘sinirli bir şekilde bak-’ anlamına geldi.” der.

Kaş. belertmek -göz-, yan bak-

TS alardu bak- = aları aları bak- : dikkatli dikkatli, sert sert bak-
“Ömer Arfece’nin yüzüne aları aları baktı.” (TS I 87)

alçak : Taradığımız kaynaklarda Eski Anadolu Türkçesi’ne kadar ‘yumuşak huylu, alçak gönüllü, uslu’ gibi olumlu anlamlarla kayıtlı olan kelimenin, bu dönemde ‘değeri düşük; zavallı, aciz; bayağı’ gibi olumsuz anlamlarla da geçtiğini görüyoruz. Dolayısıyla kelimedeki zamanla bir anlam kötüleşmesi meydana gelmiştir. Bununla birlikte kelimenin ilk anlamının soyut değil somut olması daha mantıklı, ancak buna dair bir kayıt yok ve eğer böyleyse kelimedeki önce bir anlam iyileşmesi, sonra anlam kötüleşmesi olmuş demektir. Clauson (1972 : 129), kelimenin asıl şeklinin alt’tan türemiş altçak olması gerektiği kanaatindedir. Ancak kelimenin eski anlamını muhafaza ederek farklı anlamlar kazanması, anlamındaki genişlemeye de işaret eder.

ETG mültefit, hayırhah

Kaş. yumuşak huylu, ince kişi, uslu

KB alçak gönüllü, yumuşak huylu

DK alçak, alçak yer

ŞŞÇ 1. Yüksek olmayan, alçak 2. Değeri düşük 3. Mütevazi 4. Zavallı, düşkün, aciz 5. Bayağı

RB düşük, niteliksiz

“Kumsaldan alçak et toprakdur, andan alçak kayırdur, andan alçak kepidür.” (4a/9)

V alçak gör- : hor gör-, hakir gör-

TS mütevazi, yavaş, sakin

“Çünkü topraktır kişinin aslı pek alçak gerek

Sırrı varsa kıla ihfâ çınramaya hem-çü tas” (TS I : 60)

alığ : Anlam genişlemesine uğramış kelimelerden birisi de budur. Kelime önceki anlamlarına yakın anlamlar kazanmıştır. Clauson (1972 : 135) kelime ile ilgili yaptığı açıklamalarda şöyle der : “aıñğ’la sinonim ve belki bunun sekonder şekli. Bu anlamda sadece (?) SW XX Anat. *aluk* (bir adam) ‘kötü’ yaşar. Bununla birlikte muhtemeldir ki kelimenin anlamı ‘deli, aptal, çılgın’ vb.’dir. NE pek çok şivesinde alığ; Tel. alu.; Khak. alığ ve SW Osm. alık bu kelimenin yaşayan şekilleridir. Kıp. Oğuz XI alığ, Hwar. XIV alığ, XIV alu.; Osm. XIV alu ‘zayıf, adi’, sık sık ulu ‘büyük veya yeg ‘daha iyi’ ile zıt, XIV ve XV’de genel ve XVI’da ortaya çıkıyor.”

Kaş. kötü, fena, haşin

aluk : kaba, haşin

SN alu : aciz, zavallı

H alu : alık, aciz

ŞŞÇ alu : değersiz, aşağı

TS alu : 1. aciz 2. aşağı, geri, değersiz 3. ahmak, aptal, sersem

“Şunun bigi iken sinekten alu

Bugün oldun üş buncılayın ulu” (TS I 115) (aciz)

“Aslına ol hiç tekye kılmaya

Halkı kendözünden alu bilmeye” (TS I 115) (aşağı, geri, değersiz)

alım : Başlangıçta hareketin ismiyken sonradan yeni anlamlar kazanarak ‘borç, hak’ gibi anlamlara gelmeye başlayan kelime için Clauson da şunları söyler :

“al-’dan isim; asıl anl. ‘al- veya kabul et-’in tek bir hareketi’, pratikte genellikle ‘borç’ (kendisinin aldığı) veya ‘vergi’ (hükümet tarafından alınan). ‘Satın alma’yı da kapsayan geniş bir anlam alanıyla. Uyğ. VIII, Hak. XI, Osm. XIV-XVI alım; alım satım.” (Clauson 1972 : 145-146)

EUTS borç, borç alınan her şey

Kaş. alacak, borç

alımlığ er : alacaklı adam

KB alacak, borç

TS alacak, hak

alın : al ‘ön’ isminde de değindiğimiz bu kelimenin anlamı cihet anlamı taşıyan çeşitli anlamlara genişlemiştir. “ ‘alın’, belki bazı genişlemiş anlamlarıyla” (Clauson 1972 : 147).

EUTS 1. Alın 2. Ön taraf

Kaş. alın, cephe; dağın ön cephesi

KB alın, cephe

alın- : “al-’ın dönüşlü şekli; orjinalinde ‘alın-’. Al-’da olduğu gibi benzer anlam dizileriyle.” diyen Clauson (1972 : 148) kelimenin ifade ettiği anlamlar hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Aşağıda taradığımız kaynaklardan örneklerle bu kelimenin ifade ettiği anlamları göstermeye çalıştık.

EUTS elde edil-, alınmış ol-, kendisi için al-

AH bir şeyi üzerine al-

SN kaygılan-, kuşkulan-

“Kapusında kısı çalınmaz mıdı

Kamu düşman anda alınmaz mıdı” (3452)

DK alın-, yenil-, alt ol-

“...kaçdı teküre vardı, aya sofya alınduğın haber virdi.” (284-11)

ŞŞÇ 1. Elde edil-, alın- 2. Yenil-, mağlup ol-

TS 1. tutul-, kapıl-; 2. endişe duy-

“Senin dostluğuna yavlak alınmışven ve senin doğruluğun benimle dostluk eylemek içinde güman ve şüphetten geçmiştir.” (TS I 104) (tutul-)

alış : Temel anlamı hareketi tanımlayan isim olan kelime bilhassa Kaş.’da farklı anlamlarla kaydedilmiştir. Kelime hakkında Clauson da “al-’dan (karşılıklılık anlamına gelerek) hareketi tanımlayan isim. Kendi kendine ‘alma, kabul etme’ vb. Fakat genellikle alış bəriş ‘alma ve satma, ticaret’ anlamında bütün modern şivelerde yaşıyor. Uyğ.VIII,Hak.XI” (Clauson 1972 : 152) der.

EUTS alış, alış veriş, ticaret; bir vergi türü

Kaş. borçluyu borcu yüzünden sorguya çekme

su ağzı, suyun havuzdan veya suvattan döküldüğü ağızlar

KG alma işi, alma

alk- : Yapısı konusunda farklı görüşlerin olduğu bu kelime birbirine yakın anlamlara genişlemiştir. Kelimenin anlamına ve yapısı konusundaki görüşlere değinen Clauson bu maddede şu açıklamaları yapar :

“ ‘bit-, tüken-’; dolayısıyla bazen ‘(bir şeyi) yık-’. Gabain, ATG, para. 160’da iddia eder ki bu al-’ın emphatik bir şeklidir, fakat bu imkansız, çünkü emphatic ekinin -ık- kadar -k- olduğuna dair bir delil ve gerçek bir semantik bağ yoktur. Sadece (?) SW XX Anat.’da alk- ‘yık-’ yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI.” (Clauson 1972 : 135)

Taradığımız kaynaklarda kelimeye en son 11.yy metinlerinde rastladık.

EUTS azal-, bit-, tüken-, sona varmış ol-, sona er-

Kaş. boz-, mahvet-, yiyip bitir-, batır-

KB mahvet-, batır-

“usallık mini alkı öknür özüm

odungıl usal bolma körklüg yüzüm” (1209)

alkın- : alk-’ın dönüşlü şekli olan bu kelime ona benzer anlamlara ve anlam genişlemelerine sahiptir. Kelimenin anlamı konusunda Clauson “ 1) (birşeyi) birinin kendi çıkarı için kullanması; 2) birinin kendini kullanması, yorması; 3) kullanıl-,

yorul-“ açıklamaların yapar ve bazı genişlemiş anlamlarla kullanıldığını söyler.”
(Clauson 1972 : 138-139)

EUTS bit-, tüken-, azal-, eksil-, kaybol-

Kaş. mahvol-, yok ol-, bit-, tüken-

KB mahvol-, bit-, tüken-

alkış : Zamanla birbirine yakın anlamlar kazanmış olan kelimelerden biridir.
Clauson'un açıklamaları da bunu göstermektedir :

“*alka*:-'dan türemiş isim, 'ödül'; orjinalinde Tanrı'yı övme anlamında, sonra da sıradan insan ilişkilerinde, ki buralarda 'hayır dua' bazen daha iyi bir çeviridir. Türkü VIII, Uyğ., Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV- alkış 'ödül' XVII'ye kadarki pek çok metinde; (şimdi, daha dar olarak, 'alkış, alkışlama' anlamına geliyor.)” (Clauson 1972 : 137-138)

Eş anlamlılıkla ilgili bir yazısında daha başlangıçta çok anlamlı olan kelimelerden bahsederken *alka*- fiiline de değinen Doğan Aksan (1975 : 537) şöyle der : “*alka*- fiilinin de çokanlamlı duruma gelinceye değin zamana gereksinmesi oluşu, bu kelimelerin çok daha eskiye uzanmalarını zorunlu kılmaktadır.” Nitekim *alkış* kelimesi de daha Uygur Türkçesi döneminde bir çok anlamlılık arz etmektedir. Bu da bizi kelimenin tarihini saptamada çok daha gerilere gitmek konusunda yönlendirmektedir.

EUTS övme, kutlama, takdis, hayır dua

Kaş. alkış, övme

KB alkış

alp : Birbirine yakın, yeni anlamlar kazanmış kelimelerden biridir. Clauson'un da belirttiği gibi insanlar, cansız nesnelere ve soyut düşünceler için kullanılır. Elimizdeki en eski yazılı belgelerde kelimenin çok anlamlı olması daha önceden gerçekleşmiş bir anlam genişlemesine işaret ediyor. Clauson'un kelime ile ilgili açıklaması şöyledir :

“Temelde 'sert, dirençli, üstesinden gelmesi zor'; aslında geleneksel çeviri 'çesur'. Mantık yerine oturduğunda insanlar, cansız nesnelere ve hatta 'tehlike' gibi soyut düşünceler için kullanılabilir.” (Clauson 1972 : 127-128)

- OA alp, kahraman, cesur, yiğit; zor, çetin, sert, müthiş
 “Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş.” (KA.DC : 3)
- EUTS 1. Yiğit, cesur, alp. 2. Şiddetli (tehlike). 3. Güç, zor, müşkül
- KB alp, kahraman, cesur, yiğit
 “kür alp er kötürse yaşın teg temür
 azıglıg erenlerde teşlür tamur” (3041)
- SN kahraman, yiğit, bahadır
 “Ara yırde var idi bir sübaşı
 İnen alp u yavlak bahadır kişi (2551)
- TS kahraman, babayiğit, bahadır; pehlevan
 “Yürekli ve bahadırları korkak kılur ve yüreksiz korkakları alp ve
 hamleci kılur.” (TS I 111)

alt : Bilindiği gibi kelimenin gerçek anlamının ortaya çıkartılmasında en önemli aşamalardan biri yapısının açıkça ortaya konmasıdır. Alt kelimesinin yapısıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Bunlar arasında Clauson'un (1972 : 130) görüşünü aynen aktarıyoruz :

“3 *al* ve *ast* hallerindeyken gerçekten bağımsız bir eski kelime olup olmadığı konusunda ciddi şüphe vardır. Eğer öyle olsaydı ‘alt veya (birşeyin) alt yüzü’ anlamına gelirdi. Bununla sinonim olan *altın*’ın, *astın*’ın ve sık sık bununla zıt anlamda kullanılan *üstün*’ün, öñdün ve kedin gibi kelimelerde açıkça görülebilen -dun/-dün/-tun/-tün vs. ekini taşıdığı ve bunların **altın*, **astın*, **üstün*’ün bozulmuşu olduğu iddia edilmektedir. Bu muhtemelen doğru, fakat bu şu iddiaları kapsamaktadır : *alt* ve *ast* bir grup içinde bulunurlar ve karşılaştırma şekilleri içtin ve taşın’ın kökü olan, ayrıca sadece ekli şekillerde kullanıldıkları için isim/sıfat da olabilen iç ve 2 ta:ş’dan farklıdır. Eğer bu doğruysa, o zaman alçak da **altçak*’ın crasis’i (bir kelimenin son vokalinin kendinden hemen sonra gelen kelimenin ilk vokali ile birleşmesinden ortaya çıkan ulama) olarak görülebilir ve bu kelimedenden ayrılabilir. Bu kelimenin orta dönem şekilleri daima eklidir, Tef. Kom. ve Kıp.’dadır. Modern şivelerde *alt* ve 3) *al* arasında biraz karışıklık var, fakat alt’ın ‘aşağı’ anlamına gelen ekli şekilleri kesinlikle bazı NW ve SW şivelerinde ve aynı anlamdaki ast’ın benzer şekilleri SE, NC, SC ve bazı NW şivelerinde ortaya çıkar.”

Clauson'un altın'ın crasisi olarak açıkladığı alt kelimesindeki -t'yi Suzan Duran (1988 : 86) tufeyli kabul eder. Yani kelimenin asıl şekli al'dır. Altın'daki -n de instrumental ektir.

Günay Karaağaç da (1991 : 98-99) S. Duran gibi kelimenin asıl şeklinin *al olduğu kanaatindedir. Ancak kelimedeki -t sesi konusundaki görüşleri S.Duran'dan ayrılır. G. Karaağaç'a göre bu ses, Türkçe'de ve akraba dillerin çoğunda lokatif, ablatif, bazılarında da akkuzatif eki olarak gelişen -t'dir. Karaağaç kelimedeki ek kalıplaşması hadisesini şöyle açıklar : “ ‘Alt, dip, aşağı taraf’ gibi temel bir kavramın adı, dolayısıyla çok kullanılan bir kelime olması, kendisi de yer ve yön bildiren bir kelime olmasına rağmen, yer ve yön bildiren bir hal eki alması, anlamında fazlaca bir değişikliğe yol açmayan bu eki bünyesinde eritmesine, yani ek kalıplaşması hadisesinin doğmasına yol açmıştır.”

ETG altın : alt taraf, altında

EUTS altın : altta, aşağıda

M aşağıda

Kaş. altın : aşağı, alt

KB aşağı, alt

ŞŞÇ üst karşıtı, alt

TS altın : alt, alttaki

altur- : ‘aldır-’ anlamı dışında ‘kaptır-’ anlamına da genişleyen kelimeyi bu anlam olayı sebebiyle anlam genişlemesine uğramış kabul edebiliriz. Clauson da (1972 : 133) kelime hakkında şunları söylemektedir : “al-’ın ettirgen şekli; tam olarak ‘(birine) (bir şeyi) alması için emret-’. Fakat bazı modern şivelerde ‘birinden (bir şeyin) alınmasını kabul et-’.”

EUTS aldır-

Kaş. aldır-

DK aldır-, kaptır-

ŞŞÇ 1. Kaptır- 2. (Birine bir şey) kaptır-

TS kaptır-

amaç : Kaş.'da kelimenin çok anlamlı olarak geçmesi bizi kelimenin tarihi ve temel anlamını saptamada daha gerilete gitme konusunda yönlendirmektedir. Clauson'da verilen açıklamalar da kelimenin geçirdiği anlam değişikliklerini ve nasıl çok anlamlı hale geldiğini, anlamının nasıl genişlediğini açıkça göstermektedir :

“Farsça'dan oldukça eski bir alıntı kelime, şüphesiz Türkler tarım toplumu haline geldiğinde sabanla birlikte kazanılmıştır. Farsça *āmāç* temelde ‘saban’ anlamına geliyor, bundan ‘sabanla atılan toprak yığını’, bundan ‘belki daha genişlemiş olarak, okçulukta hedef olarak kullanılan toprak yığını’ ve bundan ‘bir milin sekizde biri, bir fersahın yirmidörtte biri’, okçuluk menzili için uygun mesafe. Kaş. bu anlamlardan ikisini yazmış, bu kelimeyi Fars. olarak kabul eden *San.* sadece bir Türkçe anlam vermiş... Bununla birlikte bu kelime, ‘hedef’ anlamına geldiği SW Anadolu bölgesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nde (fizik olarak)‘hedef’ ve (mecazi olarak) ‘amaç, gaye’ anlamıyla kullanılmaktadır. Hak. XI, Hwar. XIV omaç/omanç, Osm. XIV- amac, sık sık omac telaffuz ediliyor. Bütün dönemlerde yaygın.” (Clauson 1972 : 156)

Kaş. amaç : öküz; saban ve benzerleri gibi çiftçi aygıtları [Rad.]; hedef, nişan yeri, annaç, arnaç [İd.]

amurt- : İleride görülebileceği gibi kelimenin anlamı hakkında Clauson sadece ‘sustur-, sakinleştir-’ der. Ancak Kaş.'ya baktığımızda ‘sindir-, seğnit-’ gibi anlamlarla da karşılaşırız. Bu da anlam genişlemesi olayının meydana geldiğini göstermektedir. “**amur-*’ın ettirgen şekli; ‘sustur-, sakinleştir- (birini veya bir şeyi Acc.). Sadece (?) SW XX Anat.’da amurt- aynı anlamla yaşıyor. Hak.XI” (Clauson 1972 : 163).

ETG sakin ol-, teskin et-

EUTS teskin et-, yatıştır-

Kaş. yatıştır-, sindir-, seğnit-

añ- : Clauson'da (1972 : 168) sadece ‘hatırla-, an-’ anlamlarıyla kayıtlı olan kelimenin anlam gelişimini takip edebilmek için taradığımız kaynaklarda 15.yy’dan itibaren anlamında bir genişleme meydana geldiğini gördük. ‘hatırla-, an-’ anlamları dışında ‘sözünü et-, hatırla-, hesaba kat-, adlandır-’ gibi anlamları Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar kazanmıştır.

KT 1. Zikret-, an- 2. Hatırla- 3. Düşün-, öğüt kabul et- 4. Zikret-, sözünü et-

DK an-, zikret-

“Beyrek yayı gördüğünde yoldaşların ağı ağıladı.” (109-1)

ŞŞÇ 1. Zikret-, an- 2. Bahset- 3. Hatırla- 4. Düşün-, hesaba kat- 5. Adlandır-

“Kabu it ak sakalumdan utangıl

O der-gaha varacak günü angıl” (35409) (düşün-, hesaba kat-)

“Zerir eydür ki kim olur Ferahzad

Aralıkda ana da kim anar ad” (31071) (adlandır-)

“Söz açdı şah ol başdan bu başa

Gehi sulh andı ana geh savaştan” (10652) (bahset-)

TS 1. Anla- 2. Hatırla- 3. Sözünü et-

“Mancınık atılsa el urur çana

Yani bunlar taş atıldığıñ aña” (TS I 165) (anla-)

“Bunca ölümleri añañ gönlünüze bir korku gelmedi” (TS I 165) (hatırla-)

añla:- : Taradığımız kaynaklarda gördük ki kelime 15.yy’dan sonra çok anlamlı hale gelmiştir. Bundan önce sadece ‘anla-’ anlamıyla kayıtlıdır. Bu da göstermektedir ki kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam genişlemesine uğramıştır.

Clauson’da kelime hakkında şu açıklama yapılmaktadır :

“1 añ’dan türemiş fiil; ‘anla-’ İngilizce kelime gibi benzer anlam alanlarıyla. ‘anla-’ için normal eski kelime *uk-* idi ve *añla:-* oldukça seyrekti, ki bu, belki Kaş.’nın bunu spesifik olarak Oğuz diye düşünmesinin sebebini açıklar.” (Clauson 1972 : 186)

GT kabul et-, telakki et-

“Gördüm ki mütegayyir görünür ve nasihatımı garaz añlar.” (16b-1)

ŞŞÇ 1. Anla-, öğren- 2. Bil- 3. Gör-, farket- 4. Sorup öğren-

“Bunu Türki’ye dönder anlalayum

Neler geçmiş cihandan dinleyelüm” (471) (anla-, öğren-)

“Degüldi zihni hali ma’rifetden

Nücumun seyrin anlar her cihetden” (30385) (bil-)

“Eger girçek olasız öznüzde

Sadakat anlayam ben özünüzde” (5380) (gör-, farket-)

“Kimüniçün ki gördün bu düşü sen

Bunu ta’birini key anla ruşen” (42653) (sorup öğren-)

TS telakki et-

añsız : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ‘ayırmadan, hep, bütün’ anlamlarıyla kayıtlı olan kelime Tarama Sözlüğü’nde karşımıza ‘ansızın’ anlamıyla çıkmaktadır. Clauson’da belirtilen ‘anlayışsız’, ‘düşüncesiz’ anlamlarına kaynaklarda rastalayamadık. Clauson’un (1972 : 190-191) kelimenin anlam gelişimi ile ilgili açıklamaları şöyledir : “1 añ’dan olms. İ./S.; asıl anl. ‘anlamadan’; daha sonra (1) ‘anlayışsız, cahil, aptal’, (2) ‘düşüncesiz’, dolayısıyla ya ‘ani, aniden’ ya da ‘mekanik olarak’.”

EUTS ansız : ayırmadan, istisnasız, tümü ile, hep, bütün

TS nagehan, ansızın, birden bire

apar-: al- ve bar- diye iki ayrı fiilin birleşiminden meydana gelmiş olan bu kelime başlangıçta ‘alıp götür-’ anlamına gelirken zamanla (15.yy’dan itibaren) ‘çal-’ anlamına gelmeye başlamıştır. Bu da kelimenin anlamının genişlediğini göstermektedir.

SN alıp götür-

“Sarayı çü bag içre yapardı ol

Bizüm bahçeden servi apardı ol” (2698)

H götür-, alıp götür-

KY götür-

MN çal-, elde et-

“Aparduñ gönümi benden sey ey ma’şuka-i cāni

Senüñ mislün bigi dilber cihanda var mıdur” (16-1)

DK götür-

TS götür-, alıp götür-

a:r- : “‘yorul-, tüken-, zayıfla-’, bazen yiyecek eksikliğinden kaynaklanan zayıflığı ifade ediyor (karş. aruk). Bütün modern şivelerde yaşıyor Sık sık uzamış şekil arı-/aru- da var. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV- ar- ‘yorul-, tüken-’” (Clauson 1972 : 193)

EUTS 1. Aldat- 2. Yorul- *3. Gir-, hulûl et-

M aldat-

Kaş. yorul-, dermansız kal-; aldat-

KB aldat-; yorul-, dermansız kal-

AH yorul-

“haris tirip armaz usanmaz bolur” (309)

SN yorul-, yorgun düş-

KT 1. yorul- 2. zahmet ve meşakkat çek-

ara: : Başlangıçta ‘ara, orta’ anlamında kullanılan bu kelime, 14.yy’dan itibaren ‘yer, mahal, esna, sıra, mesafe’ gibi anlamlar kazanmıştır. Oldukça sık kullanılan bir kelime olması sebebiyle anlamı genişleyen bu kelime hakkında Clauson da ayrıntılı bilgi vermektedir :

“Gramatikal olarak tespit etmek zor; bunun, bir cümlelin öznesi veya sıradan bir isim olarak görülebilecek diğer metinlerde kaydedilmediği görülüyor. Erken dönemde sadece bir son edat olarak ‘arası (iki yerin), arası (pek çok insanın)’ vb. anlamıyla kullanılmış; fakat Kaş. bunu bir isim olarak çeviriyor ve bunu bir harf olarak tanımlamıyor. Daha sonra hemen hemen sadece Loc.’de ya kendinden önce gelen bir Pron. Adj.’le, mesela bu arada ‘bu durumda’; ya bir İyelik Ekiyle, mesela aramızda ya da 3. Şahıs iyelik ekiyle ve kendinden önce gelen bir isimle, mes. oşbu yarıknun arasında ‘bu gecenin ortasında’, kullanılmış gibi görünüyor. Normal olarak yer için, daha seyrek olarak zaman için kullanılmış. Bütün modern şivelerde yaşıyor İrk B’de ve TT VIII (SW Tkm. a:ra)’de a:ra:’nın telaffuzu muhtemelen orijinal bir telaffuzdur. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV – ara bütün dönemlerde yaygın; XIV’e kadar eski (ise) ‘bu arada’ gibi terkiplerde ‘yer’ ve ‘har arada’ ‘her zaman’ gibi terkiplerde ‘zaman’ anlamına geliyor; ara ara XV, XVI’da ve ara bir son edat olarak ortaya çıkıyor, mesela xānkāh-ı aşa ara ‘aşk mabedinde’ XVI’dan bu yana.” (Clauson 1972 : 196)

EUTS ara, orta

Kaş. ara, arasında

- SN 1. yer, mahal 2. Orta
 “Karar kıldı oradan Nev-bahar
 Gönüldi vü tutmadı anda karar” (2483)
- KG 1. ara, orta 2. işi şahıs arasındaki bağ, ilgi 3. esna, sıra 4. mesafe, aralık
 “...itüñ elinden ve agzından alsa gendü boguzlamadın ol arada ölse murdar olur.” (103b.15) (sıra, esna)
 “Eger bularuñ arasında bir kiçi oğlan olsa balig olmaduk, ol oğlan yuya,....” (38a.12) (iç, orta)
- İM ara, arada (orada, ana rahmi, cennet)
- TİKT 1. iki şey arasındaki mesafe 2. şahısların birbirine karşı olan ilgisi 3. iç 4. Orta
 “Çünkü Yunus aralarından çıkdı, bildiler kim ...” (90a.12)
 “Yani Allahu Taala gökleri ve yirleri ve ara yirde olan nesneleri altı günde yaratdı.” (4b.15) (iç)
- DK ara, orta
- TS 1. Mahal, mevki, mekan, yer 2. Esna, vakit, sıra 3. İçinde, arasında 4. Orta, meydan 5. Bazen, vakit vakit, ara sıra 6. Aralık, mesafe
 “Verir varır getürür pes saraya
 Kondurur bunları bir hoş araya” (TS I 180) (mahal, mevki)
 “Eger anı helak kılmak arasında arslana ziyan ulaşası olursa zinhar ol işe el urmagil.” (TS I 181) (esna, sıra)
 “Tuz ekmek getirdin sen uş araya
 Kerem ettin, eylik yavu varmaya” (TS I 182) (orta, meydan)
 “Fikarından cefa çok çekmişem ben
 Oluram ara gamkin ara müştak” (TS I 183) (bazen)
 “Ol aradan ara yüz olsa düpdüz
 Göze ekmeğe bulunmaz idi toz” (TS I 182) (aralık, mesafe)

ara:la:- : ‘arala-’ temel anlamından ‘terket-, dolaş-’ gibi yan anlamlara geçen kelime anlam genişlemesi hadisesine uğramıştır. Clauson da aşağıda gösterdiğimiz gibi

Tarama Sözlüğü'nden aldığı örneklerle bu anlam genişlemesi hadisesini göstermektedir :

“ara:’dan türemiş isim; ‘arala-; araya gir-’ vs. Bazı genişlemiş anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor. Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XV aralayıp geç- ‘atlayıp geç-/üstünden geç- (çeviri yaparken kullanılan bir kelime) TTS I 33; arala- ‘ayır- (iki kişiyi) III 32; (iki şeyin) ‘arasında görün-’ IV 33.” (Clauson 1972 : 231)

Kaş. arala-, arasını bul-, barıştır-

TS 1. Ayırt et- 2. Terket-, bırak-, atla- 3. Arasında görün-, bulun-, dolaş-
“Bizi anınla kılıç aralar” (TS I 183) (ayır-)

“Kabusname’yi Türkiye tercüme ettim. Şöyle ki bir lafzı aralayıp geçmedim.” (TS I 183) (bırak-, atla-)

aralık : Temel anlamı ‘aralık’ olan kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde aşağıda gösterdiğimiz yan anlamları kazanmıştır. Clauson kelime ile ilgili olarak sadece “ara:’dan -lık’la soyut isim (bazen somut isim); oldukça geniş bir anlam alanıyla bütün modern şivelerde yaşıyor Uyğ. VIII, Çağ. XV aralığ” açıklamasını yapar. (Clauson 1972 : 230-231)

EUTS aralık, mesafe

ŞMK aralık, mesafe

TİKT iki şey arasındaki boşluk

TS 1. Yer, mahal 2. Ara, esna, sıra 3. Süre, mühlet, vade 4. Ara, beyn
“Sultan Alaüddin dahi ol iki aralığı anlara yurt virdi.” (TS I 184) (yer, mahal)

“Beni-Feraze ile Beni-Abs aralığın ıslah etti.” (TS I 184) (ara, beyn)

arık : “ ‘sulama kanalı’. Bütün modern şivelerde yaşıyor. Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XIV- ark (standart modern şekil) XIV’de bir ve XV’de bir metinde, arığ bir kere XV’de ve arık bir kere XVI’da.” (Clauson 1972 :214) Yaptığımız taramada kelimenin, temel anlamı olan ‘sulama kanalı’ anlamının üstüne zamanla ‘ırmak, ark, germeç, kaş,kanal’ gibi anlamları aldığını ve böylece anlam alanını genişlettiğini gördük.

EUTS	ark, çay, çay kenarı
Kaş.	ırmak, ark, germeç, kaş, kanal zayıf, cılız
TS	su kanalı

arılık/aruluk : Başlangıçta ‘temizlik’ anlamına sahip olan kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde, aşağıda görülen Tarama Sözlüğü’nden aldığımız yan anlamları kazanır.

KG temizlik, temizlenme (kadın hayzdan sonra)

KY temizlik, saflık

TS 1. Temizlik 2. Doğruluk, iffet, züht 3. Kadının hayızsız günleri 4. Kutsallık, münezzehlik

arıt- : İlk olarak Kaş.’da karşımıza çıkan kelimenin daha o zaman ‘iyileş-, ot tutun-’ gibi yan anlamları da vardır. Kelimenin bu anlamlarından Clauson’da (1972 : 207) söz edilmemektedir :

“arı-’ın ettirgen şekli; ‘temizlet- veya saflaştır- (birşeyi Acc.)’; ‘temizle- (birşeyi Acc., kirden vs. Abl.); temizle- (kiri, vs. Acc., birşeyden Abl.)’... Uyg. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV- arıt- genellikle ‘(birşeyi Acc) (birşeyden Abl.) sil-’; bütün dönemlerde yaygın TTSI 39; II 53; III 36; IV 38.”

Kaş. arın- : temizlenmek iste- ve yun-; iyileş-; ot tutun-

KB arın- : temizlen-

arkuru : Aşağıda görülebileceği gibi kelimenin anlamı, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ‘çaprazlama’, Süheyl ü Nevbahar’da ‘yanlamasına’, Kitab-ı Gunya’da ise arkuru harekeli yerlerde ‘çaprazlama’, arkara harekeli yerlerde ise ‘yanlamasına’ olarak verilmiştir. Tarama Sözlüğü’nde ise her iki anlam da kayıtlıdır. Clauson kelimenin ‘yanlamasına’ anlamına hiç değinmemiştir :

“Belki *arku:’dan türemiş fiil *arkur-’ın Ger.’u; ‘çapraz, eğik’ vb. Eski dönemde bazen *turkuru* ile birlikte Adv.; modern dönemde de Adj. ‘çapraz, ters, uygunsuz’ vs. NE Bar.’da arguru; Tel. arkıy; NC Kır. Arkı terki; Kzx. arkılı; SW Osm. arkuru/aykırı; XX Anat. Arkırı; avğırı; aykırı/aykırı

doykuru. Uyğ. VIII, (Hak.) XIII (?), Osm. XIV ff. arkuru/arkırı ‘çapraz’, vs.; bütün dönemlerde yaygın” (Clauson 1972 : 219)

EUTS çaprazlama

SN yanlamasına, enine

“Tuta ya turup arkırı çalıcak

İki böler idi hıyar bigi çak” (4481)

KG arkara : çapraz, aykırı; arkadan

“Eger bir gişi bir gişiyi arkara vursa bilin bükse ve” (150a.1)

arkuru : tersine, aykırı, yanlamasına

“Ve eger kimerse yazıda namaz kılur olsa eyle gerek kim ağaç diki kosa öñinde arkuru komak işe gelmez.....” (25a.3)

KT arkur : arkırı, (araya) giren (arkur ol- : (araya) gir-)

TİKT arkaru : karşı, ters

“Ba’zı selefden rivayat olundu kim İbrahim havada giderken Cebre’il arkaru geldi...” (60b.8)

DK çapraz, yanlamasına

RB zigzaklı, eğri büğru

TS birbirinin tersine, çaprazlama; eğri, yan üstü, tersine, aykırı,

yanlamasına, karşı, ters

art : Temelde ‘arka, geri’ anlamında olan bu kelime zamanla ad aktarımı ile doğadaki bazı nesnelere ad olmuştur. “İlk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ettiğimiz art mekan zarfı ‘arka, geri’ anlamlarında kullanılır. Daha önce, Orhun abidelerinde de bu sözün mevcut olduğu görülür.” (Duran 1988 : 81) Kelimenin anlamındaki gelişme konusunda Clauson şunları söylemektedir :

“orijinal olarak ‘boynun arkası, ense’; dolayısıyla (1) ‘bir dağ boğazı (bir boğazın arkası/ense gibi iki yükseklik arasındaki alçaklık); (2) ‘bir şeyin geri veya arka parçası’. (2)’de *arka* ile sinonim, fakat Adv. ifadeleri için *arı*’ın anlamı *arka*:’ya tercih ediliyor. *Artıgaru* ‘arkaya doğru’ direktif şekli orta dönemden önce kaydedilmemiş.” (Clauson 1972 : 200-201)

EUTS 1. Arka, yardım 2. dağ geçidi

Kaş. sırt; dağ beli ve sırtı; sarp yer, yokuş; boyun, tepe.

KB dağ, tepe

art- : ‘art-’ temel anlamından hareketle ‘süresi uzun ol-, uza-, kabar-’ gibi anlamlara genişlemiştir. Kelimenin geçişli ve geçişsiz şekillerde anlamı hakkında Clauson’un verdiği açıklamalar şöyledir :

“(Başlangıç Notu : Bu şeklin iki fiili vardır; biri geçişli ‘yükle- (yük vs.) (bir hayvana vs.)’ SW XX Anat.’daki pasif ve dönüşlü şekiller orjinalinde *ard-* olduğunu gösteriyor; diğeri geçişsiz, ‘büyü-, art-’, ki daima art- idi, çünkü artuk gibi türemiş şekiller bütün modern şivelerde -t- ile söylenir. Birincisi, ilk olarak Osm. XVI’da yazılmış, fakat pasif ve dönüşlü şekilleri Hak. XI’de yazılmış; ikincisi eski dönemden beri yazılmış. (birşeyi Acc.) (birşeye Dat.) yükle-; (hayvanı, vs. Acc.) yükle- (bir şey *bile*, vs.); (birşeyi, mesela kolu) (birşeye, mesela boyna) dola-’. Bütün modern şivelerde yaşıyor; Sadece SW XX Anat.’da ard-/art-. Osm. XVI ard- ‘(bir kolu Acc.) (bir boyuna Dat.) dola-; (bir elbiseyi Acc.) (omuza) at-’ iki metinde. TTS II.” (Clauson 1972 : 201-202)

AH art-

SN art-, çoğal-

KG art-, çoğal-; geride kal-

KT çoğal-, art-, kabar-

TİKT 1. çoğal-, ziyadeleş- 2. süresi uzun ol-, uza-

“...az az gice eksilür, gündüz artar,...” (18a.15) (uza-)

artil- (ardıl-) : Kökü olan art-’a benzer anlam gelişimi göstermektedir. Ancak Kaş.’daki anlamlar daha geniştir. Anlamdaki bu genişlemeye Clauson’da tam olarak değinilmemiştir : “1 art- (ard-)’ın pasif şekli; ‘yüklen-’ (bir şeyin üzerine) vb. artil- olarak NE Khak; SE Türki; NC Kır.’da ve *ardıl-* olarak SW XX Anat.’da yaşıyor. Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XVI Ar. al-mutlaq ‘yuları boynuna asıldıktan sonra serbest bırakılan hayvan’ olarak çevrilmiş.” (Clauson 1972 : 209)

Kaş. yükle-, bin-; ardıl-, bir binit üzerine başı bir tarafa ayakları bir tarafa gelmek üzere heybe gibi ardıl-; *erişil-

TS üstüne atılmış ol-, dolanmış ol-

artuk : Temel anlamı ‘artık, arta kalan’ olan kelime kullanım sıklığı oranında anlam genişlemesine uğramış ve hem isim, hem sıfat, hem zarf hem de edat olarak kullanılmıştır. Clauson’un kelimeyle ilgili verdiği açıklama aşağıdadır :

“2 *art*’dan pasif isim; orjinalinde ‘ek, fazla miktar’; en eski metinlerde esas olarak sayı ifadelerinde kullanılmış; daha sonra genellikle ‘büyük bir ek miktar’, daha seyrek olarak ‘aşırılık, aşırı’. Bütün modern şivelerde yaşıyor, SE’de *artuk* olarak ve bazen SC ve başka yerlerde *artık*, özellikle SW’de bazı genişlemiş anlamlarla....: normalde kendinden önce gelen Abl.’le (‘-den fazla’, bazen ‘-den başka’), aynı zamanda tek başına ‘çok, aşırı’;biñ artuk ‘binden fazla’ XIV’de, yıl artuğun ‘bir yıldan fazla’ XV’de. TTS I 42-; II 56-; III 39-; IV 42-.” (Clauson 1972 : 204-205)

Taradığımız kaynaklarda kelimedeki bu anlam çeşitliliği açıkça ortaya çıkmıştır. Aşağıda yüzyıl sırasına göre verdiğimiz kaynaklar ve buradaki anlamlar bu anlam genişlemesi hadisesine açıklık getirecek niteliktedir :

- EUTS artık, çok, fazla, arta kalan, son, son derece
Kaş. fazla, ziyade
KB fazla, ziyade, daha çok
ŞKM artık, başka, gayri, fazla, fazla olan, geriye kalan
KT 1. Fazla, ziyade, daha, daha çok 2. Fazlalık, çokluk 3. Başka, gayri 4. Fazla, nafîle, ilave 5. İhtiyaçtan fazla olan 6. Bolluk, bereket 7. Faziletli, üstün
GT 1. Artık, geriye kalan 2. Başka, gayri 3. Fazla, ziyade 4. üstün
TİKT 1. başka, gayri 2. fazla, çok 3. üstün
DK fazla, ziyade
ŞŞÇ 1. Değerli, üstün, yeğ 2. Fazla olan şey 3. Zf. Bundan böyle, bundan sonra, artık 4. E. Daha çok, fazla 5.den fazla, küsur
V 1. fazla, çok 2. bundan sonra, artık
RB 1. Değerli, üstün, yeğ 2. Fazla olan şey 3. Bundan böyle, bundan sonra, artık 4. Daha çok, fazla 5. ...den fazla, küsur
TS 1. Başka, gayri, maada 2. Fazla, ziyade 3. Küsur, -den fazla. 4. Üstün 5. Bir bütünün büyük bir kısmı

artukluk : Clauson’un da belirttiği gibi ‘çokluk, aşırılık’ anlamından hareketle ‘fazilet, bolluk, zenginlik’ gibi yan anlamlara genişlemiştir. “artuk’dan soyut isim;

‘çokluk, aşırılık’ vb. NE (?) dışında bütün modern şivelerde yaşıyor Hak. XI, Osm. XIV-XVII artıklık ‘üstünlük, fazlalık (birisi hakkında, üzerine)’.” (Clauson 1972 : 211).

KB fazlalık

KT 1. Fazlalık 2. Aşırılık, aşırı davranma, haddi aşma 3. Fazilet 4. Bolluk, zenginlik, servet

TİKT fazlalık

TS üstünlük, erdem, olgunluk

artur- : art-’in ettirg. şekli olan bu kelime aşağıda görülebileceği gibi ‘bol bol ver-, üstün kıl-, uzat-’ gibi yan anlamlar kazanmıştır. Clauson ‘yor-’ anlamındaki artur- ile ‘büyüt-, artır-’ anlamındaki artur-’in morfolojik olarak ayırmanın zorluğu üzerinde durmuş ve art-’in ettirgen şeklinin arttır-/arttur- olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu iki kelimeyi ayrı madde başları olarak ele almıştır. Biz de kendisinin bu görüşüne katılıyoruz.

“(Başlangıç Notu : a:r- ve art-’in ettirgen şekilleri arasında ayırım yapmak morfolojik olarak neredeyse imkansız. Sadece 2 a:r- ve 2 art-’inkiler eski dönemde ortaya çıkar. / a:r-’in ettirgen şekli ardur- ‘(birini) yor-’ ilk defa XIV Muh.’da yazılmış ve NW Kaz. arttır-/arttur-’da yaşıyor, ki bu 1 art-(ard-)’in ettirgen şekli pek çok NE, SE ve NC şivesinde bulunuyor, fakat XIX’dan önce yazılmamış.) 2 art-’in ettirgen şekli; (birşeyin) artmasına, büyümesine neden ol-’, özellikle SW’de pek çok genişlemiş anlamla. Genellikle *arttır-/arttur-* olarak bütün modern şivelerde yaşıyor Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV-XVII artur- birkaç metinde ortaya çıkıyor. TTS I 45; II 58; III 41.” (Clauson 1972 : 210)

Kaş. artır-, aşırı git-

AH arttır-, fazlalaştır-

KT 1. Artır-, çoğalt- 2. Bol bol ver- 3. Üstün kıl-, meziyet sahibi yap- 4. Mühlet ver- 5. Uzat-

DK artır-, geri bırak-, bırak-

TS 1. Yükselt-, üstün tut- 2. Geriye bırak-, fazla bırak-

“Geh eder padişahı kem gedadan

Gedayı arturur geh padişahdan” (TS I 240) (üstün tut-)

as- : Kelimedeki anlam genişlemesi olayı için Clauson gerekli açıklamayı yapmıştır. Buna göre “ ‘as-, sarkıt- (birşeyi Acc., birşeye, Uyğ.’da üye:, daha sonra Dat.); asarak idam et-’. Bazı genişlemiş anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIII.” (Clauson 1972 : 240)

EUTS as-, çoğalt-, artır-

Kaş. as-

NHT as-, idam et-

“Yani imam haramları tutsa, muhayyerdür, gerekse depeleye, gerekse asa, gerekse.....” (144b.7)

asıl- : as- fiilinin pasif şekli olan bu kelime as- fiiline göre anlam genişlemesi olayına daha fazla maruz kalmıştır. Aşağıda görüleceği gibi kelimedeki ‘çoğal- ~ uza- ~ sarkıtıl- ~ idam edil-’ gibi bir anlam gelişmesi vardır. Clauson’da kelimenin sadece ‘idam edil-’ yan anlamı geçmektedir. “as-’ın pasif şekli; ‘asıl-, sark-; asıl-, çarmıha geril-’... Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV asılan ‘dik, sarp’ (kayalık) TTS I 46: XVI asılmalu ‘asılmayı hak eden’ III 42; XVII-XVIII asılacak I 46; XVIII asıl- ve Rumi’de ‘idam edil-’ San. 39v.4.” (Clauson 1972 : 247)

EUTS art-, çoğal-, sınırı aş-

Kaş. asıl-

“asıldı : yışığ asıldı =ip uzadı. Başkası da böyledir. İp uzadığı, uzatıldığı zaman da böyle denir.

bir neğ birge asıldı = bir nesne bir nesneye asıldı.” (Atalay 1985a : 196)

TİKT 1. Bir yere iliştirilip sarkıtıl- 2. İdam edil-

“.....Meryem ol asılan gişiyi Mesih sanurdu,....” (143a.6) (idam edil-)

asra: : Dönem dönem farklı anlamlar gösteren kelimenin anlam gelişimi aşağıda görülebilir. “ast’tan kısalmış zarf; tam olarak bir zarf ‘alt, aşağı’, aynı zamanda bir son edat ‘aşağıya doğru’ ve bir sıfat ‘alçak, aşağı, adi’ olarak da kullanılıyor... Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV-XVI asra/ısra Adv., Adj. ve sonedat olarak, aynı zamanda ısrasında, pek çok metinde.” (Clauson 1972 : 250)

EUTS 1.alt, aşağı, alçak 2. Alçak gönüllü, mütevazi

Kaş. alt, aşağı

AH çok, pek

“emel asrasında busuglı ecel” (294)

TS öte, karşı taraf, alt, aşağı, ileri

“Üşbu yazunun ısrı yanında konmuşlardı.” (TS I 246) (öte)

asra:kı : “*asra:*”dan türemiş isim; asıl anl. ‘aşağıda bulunan’. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı Hak. XI, Osm. XIV-XVI asrağı ‘önceki (gün/gece)’ pek çok metinde.” (Clauson 1972 : 252)

KB alttaki, aşağıdaki, aşağıki

İM evvelki

TS (gün ve gece hakkında) önceki

a:ş- : ‘aş-’ anlamından hareketle zaman içinde buna yakın, yeni anlamlar kazanmıştır. Aşağıda Clauson’un ve bizim taradığımız metinlerden ortaya çıkan anlamlar bu anlam gelişmesini ortaya koymaktadır :

“ ‘(bir dağ vs. Acc., daha sonra Abl.) aş-’, keç-’e zıt olarak ‘(bir nehir vs.) aş-; aynı zamanda geçişsiz, mesela zamanın, ‘aş-’. 1. a:ğ-’a bazı anlamlarda benzer, fakat bu kelimedede yükselme imasının ifadesi yok. Bütün modern şivelerde yaşıyor Türkü VIII, Uyg. VIII, Hak., Kaş.I 173, Çağ.XV, Hwar. XIII, Osm. XIV ve XV aş- ‘taş-’ TTS II 64; XVI ‘geç’ IV 47; XVIII aş- (Çağ.’dan sonra) ve Rumî’de. San.40v.19 (aynı zamanda TTS I 51; II 64).” (Clauson 1972 : 255)

2 aş- : “ ‘genişle-, yüksel- (bir şey Acc.)’. Uyg.’ya özgü; bazen as- olarak transkribe edilmiş, fakat TT VIII ve (aşıl- için) Man. Süryanice elyazmasındaki söyleyiş kesinlikle buna karşı. Uyg. VIII” (Clauson 1972 : 255)

EUTS aş-, çoğalt-, art-

DK aş-, geç-, üstüne çık-, (erkek hayvan) dişiyle çiftleş-

“Biñ aygır dileyüpdür kim kısırağa aşmamış ola, ...” (86-9)

ŞŞÇ 1. Geç-, katet- 2. (dışarı) çık- 3. (süre) geç-

“İşinde kimseye tanmaz tanışmaz

Kimesne buyrugından taşra aşmaz” (19) (dışarı çık-)

“Çü meclis aşdı üç gündən ziyade

Giv'ün çıkmış-ıdı başına bade" (13239) (süre geç-)

aşakla:- : Yön bildiren 'aşağı' temel anlamından türemiş, mecaz anlama sahip bir kelimedir. Kelimenin başlangıçta soyut değil somut bir anlama sahip olması gerekir. Ancak böyle somut bir anlam kaynaklarda kayıtlı değildir. Kaş.'daki 'aşağıla-, küçük say-' anlamı bunun türemiş bir kelime olduğuna tanıktır. Clauson'un SW Osm. için verdiği anlamlar Eski Anadolu Türkçesi döneminde de var olan anlamlardır. Clauson'un kelimeyle ilgili açıklaması şöyledir : "aşak'tan türemiş fiil; şüphesiz bir Oğuz kelimesi, böyle tanımlanmamasına rağmen. Cognate şekil NW Krım'da aşağıla-; SW Osm.'da aşağıla- 'azal-; değeri düş-; (değer veya kalite) azal-; bir adi gibi davran-'. (Oğuz) XI" (Clauson 1972 : 259-260)

Kaş. aşağıla-, küçük say-

KT aşaklık : derin saygı, huşû

aşlık : aş ismine -lık eki getirilmesiyle yapılan bu kelime Kaş.'da değişik anlamlarla karşımıza çıkmaktadır. "a:ş'dan (genellikle Somut isim) soyut isim. Pek çok modern şivede yaşıyor, genellikle 'yemek, azık', daha seyrek 'hububat.'" (Clauson 1972 : 261-262)

EUTS mutfak

Kaş. aş evi, mutfak; yemeklik; (Oğuzlarca) buğday.

İM zahire

TS yemeklik

aşru : aş- fiil kökünden türeyen aşru zarfı 'öte, karşı taraf, ileri' gibi anlam genişlemelerine uğramıştır. Kelimenin modern şivelerdeki gelişimini inceleyen Clauson ayrıca şunları söylemiştir : "aşur-'ın kısaltmış Gerundium'u ki zarf olarak kullanılıyor; 'oldukça fazla, aşırı'... Bu kelime eski dönemde oldukça seyrek ve kısa bir dönem için fakat geniş bir alanda orta dönemde asru olmuş." (Clauson 1972 : 264)

KB aşırı, çok

TS asra/ısra : öte, karşı taraf, alt, aşağı, ileri

aşuk- : Kelime ile ilgili yaptığımız taramada Eski Uygur Türkçesi'nde 'acele et-', Kaş.'da 'özle-' anlamlarında geçtiğini gördük . Bu da bizde kelimenin 'acele et-' temel anlamından 'özle-' anlamına geçtiği fikrini uyandırdı. Ancak Clauson yaptığı açıklamada tam tersini söylemektedir :

“orjinalinde '(birşeye Dat.) özlem duy-'; daha sonra 'heyecanlan-/telaşlan-, acele et-'e zayıflamış. Bütün modern şivelerde yaşıyor Fakat şimdi ? SW'de kullanılmıyor. Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV” (Clauson 1972 : 259)

EUTS iv-, acele et-

Kaş. öze-

TS acele et-

a:t (a:d) : Kelimenin anlam gelişimi konusunda Clauson'un yaptığı açıklamalar dikkat çekicidir. Clauson kelimenin orijinal anlamının boy adı olduğunu söylemektedir.

“ 'isim'; orjinal olarak belki şahıs isminden çok boy adı; genişlemeyle 'unvan' ve 'ün, itibar' anlamına gelmiş. Bütün modern şivelerde yaşıyor, SW Az., Osm. ad; Tkm. a:t (ünlü eklerden önce a:d-). Türkü VIII, Uyg. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV.” (Clauson 1972 : 32-33)

Aşağıda kelimenin anlam gelişimi yüzyıllara göre izlenebilir :

EUTS ün, şöret, çav, san

Kaş. ad, isim; unvan, lakap

KB ad, isim

AH ad, nam

SN nam, ün, şöret

“Bahadurlıguñı vü erligüñi

Aduñı ve merdâne dirligüñi” (2429)

ŞKM 1. isim, ad 2. şöret, ün, şan

“Tangrı adın zıkr id iy dil subh u şam

K'andan olur berket ü devlet tamam” (98b/5)

DK ad, isim, nam

ŞŞÇ 1. İsim 2. Ün, nam, san 3. Değer, önem

at- : Kelimenin daha Eski Türkçe döneminde çok anlamlı olması hem kelimenin eskiliğini hem de geçirdiği anlam genişlemesi hadisesini göstermektedir. Pek çok yan anlam kazanan bu kelime hakkında Clauson'un yaptığı açıklamalar da ayrıntılıdır :

“temel olarak ‘at-, fırlat-’; oldukça genişlemiş mecazi anlamlarla. Belirtili ve belirtisiz nesne halinde kullanımında oldukça geniş bir kullanımı var; orijinal kullanımı, atılan nesneyi Acc. halde, hedefi (eğer belirtiliyorsa) Dat. halde ve silahı (eğer belirtiliyorsa) Abl. halde yerleştirmekmiş gibi görünüyor; diğer kullanımında, hedef Acc. halde ve silah Enstr.haldedir ve bir diğerinde de sadece Acc. haldeki silah belirtilir. Bazı terkiplerde, mesela *tañ at-* ‘şafak/tan için, at-/çık-’da nesne kullanılmaz; ve bazı şivelerde at-neredeysen Yard. Fiil olmuştur. Bütün dönemlerde yaygın Uyg. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?)” (Clauson 1972 : 36)

Aşağıda kelimenin yüzyıllar içerisinde geçirdiği anlam genişlemesi hadisesi açıkça görülebilir :

EUTS 1. Şafak sök-, tan at- 2. Nişana at-, silah at-, nişan al- 3. Fıskır-, ak-, çağla- 4. Vur-, döv-.

KB at-, bırak-

GT 1. Fırlat-, at- 2. Bir şeyi kullanmaktan vazgeç- 3. Koy-, bırak- 4. Ver-
“Gördüm ki abidüñ devesi raksa geldi, abidi yabana atdı.” (8b-6)
(fırlat-)

“Eski kaftanları yabana atdılar.” (39a-13) (bir şeyi kullanmaktan vazgeç-)

“Ashab-ı Kehf itine bir süñük atmadı.” (38b-15) (ver-)

ŞŞÇ 1. (bir şeyi) fırlat- 2. Gönder-, uzaklaştır-, sür- 3. Vur- 4. Dola-, bağla-
5. Bırak-, terket-

“Görür bir atlu görünür ırakdan

Atar ok-ıla anı karşırakdan” (21805) (vur-)

“Kemend aldı eline halka itdi

O tayun boynına atdı gözetdi” (8859) (dola-)

ata: : Temelde baba anlamına gelen kelime Eski Anadolu'nun sonlarına doğru yan anlam kazanmıştır. Fakat bu anlam genişlemesi olayına Clauson'un değinilmemektedir : “ ‘baba’; bu kelime ve ana: ‘anne’ ilk defa, kañ ve

yerine Uyğ.Bud.'da ortaya çıkıyor, fakat bugün bu şivede hala seyrek. Bütün dönemlerde yaygın." (Clauson 1972 : 40)

Ahmet Caferoğlu (1972 : 24), "Kaşgarlı Mahmud'a Göre Akrabalık Adları" isimli makalesinde bu kelime hakkında şunları söylemektedir :

"Buna karşılık aba'nın eşi ve ortağı sayılan "peder" ata ile ifade edilmiştir. Bazı Türk lehçelerinde "baba" anlamındadır. Aslında ata, baba Türkler için aynı bir akrabalık unsuru olmuştur. Aile örgütünün genişlemesi üzerine "takma ad, lakap" karşılığında da kullanılmaya başlamıştır."

Caferoğlu'nun açıklamalarından anlıyoruz ki kelime takma ad, lakap olarak da kullanılmıştır. Tarama Sözlüğü'ndeki 'Bektaşî Şeyhi' anlamı da ilgi çekici bir anlam genişlemesi hadisesidir.

EUTS baba

Kaş. baba, ata

NHT baba

KG baba

TS 1. Baba 2. Bektaşî şeyhi

"Atası anası yedi yaşından berü yavu kıldılar." (TS I 268) (baba)

"Yâd-i Hak'tan bir derunu boş yalın ayak başı kaba tennûre-pûş, Abdal Ata huzuruna gelip..." (TS I 270) (Bektaşî şeyhi)

ata:- (a:da:-) : Anlam genişlemesine uğramış kelimelerden biri de ata:-'dir. Clauson'un (1972 : 42) ayrıntılı olarak ele aldığı kelimelerden biridir. Yazarın da açıkladığı gibi kelime a:t (a:d)'tan türemiş fiildir. Temel anlamı '(birini Acc.) adlandır-/ad ver-'dir; bundan '(birini veya birine, Acc. veya Dat.) çağır-/davet et-; (birine veya birini, Dat. veya Acc., bir şey, eksiz hal) söyle-'; daha sonra genişlemiş anlamlarla, özellikle '(birini Acc.) bir memuriyete ata-; nişanlan- (yani birini müstakbel koca veya karı olarak adlandır-); (bir şeyi Acc.) Tanrı'ya veya kutsal bir yere ada-'; bundan son olarak 'vaat et- (bir şey)' kelimeleri türemiştir.

EUTS 1. Adlandır-, ad ver-

2. Çağır-, seslen-, bir şeye ait ol-

M ad ver-

Kaş. takma ad -lakap- ver-

KB ad ver-, adlandır-

atıl- : at-'ın pasif şekli; 'atıl-, fırlatıl-', vs. Pek çok modern şivede yaşıyor; Osm.'da geniş bir anlam alanıyla. Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV

Kaş. atıl-; -çiçek- açıl-; her hangi bir şey büsbütün ayrılmayarak açıl-.

KT kovul-

TİKT 1. fırlatıl-, atıl- 2. bırakıl-, atıl-

ŞŞÇ 1. Bir şey ileriye fırlatıl- 2. Aşağı in-, atla-

atış- : Kelimenin yapı ve anlamı konusunda Clauson'un (1972 : 72-73) açıklamaları ayrıntılı değildir. "at-'ın işteş şekli; at-'la benzer anlam derecesiyle. Hak. XI, Çağ. XV 'birbirine taş, ok veya mızrak at- veya fırlat-' San. , Osm. XIV 'birbirine (ok) at-' TTS I 52." diyen Clauson Türkler'deki atışma geleneği ve bu olaya bu ismin ad olarak verilisinde ortaya çıkan mecazlaşma hadisesine hiç değinmemiştir. Taradığımız kaynaklarda da atış- fiili hiçbir yerde bu anlamla kaydedilmemiştir. Ancak Türkler'de böyle bir geleneğin çok eski tarihlerden beri var olması, bize kelimenin bu anlamla tarihinin eski olabileceği yönünde uyarmaktadır.

Kaş. atış-

TS birbirine at-

atlan- : Genelde 'ata bin-' anlamıyla kayıtlı olan kelime Kaş.'da karşımıza farklı anlamlarla da çıkmaktadır. Clauson'da da (1972 : 58) 'yola çık-' ve daha genel olarak 'adımla-' anlamları verilmiştir.

EUTS atlan-, ata bin-

Kaş. ata bin-, atlan-, bir şeyin üzerine çık- (Oğuzca); atlaş-, at haline gel-.

KB atlan-, ata bin-

DK ata bin-

a:v- : Birbirine yakın anlamlarda yeni yan anlamlar kazanan bir kelimedir. Kelime için Clauson'un (1972 : 4) verdiği anlam '(birine vs., Dat.) toplan-'dır. Ayrıca bu

kaynakta Hak.'den sonra kelimenin kayıtlı olmadığı da belirtilir ki yaptığımız taramada biz de aynı durumla karşılaştık.

EUTS sıhhatte ol-

Kaş. toplaş-, üşüş-; etrafını çevir-, ayla-

KB toplan-, üşüş-, etrafını çevir-

avın- : Kelimeye Kaş.'dan itibaren rastlıyoruz. Bundan önce böyle bir kelime kayıtlı değil. Kaş.'daki anlam da 'alış-, avun-'dır. Kelime hakkında yaptığı açıklamada Clauson anlamlarını incelikli olarak ele almış ve anlam genişlemesi hadisesini ortaya koymuştur.

“*avı:-'ın dönüşlü şekli; 'kendini eğlendir-, mutlu ol-'; arkadaş canlısı, kibar (birine Dat.) ol-; (bir şeye Dat.) -den zevk al-'; fonetik değişikliklerle pek çok modern şivede yaşıyor Hak. XI, Çağ. XV 'teselli bul-' vb. Şan., Hwar. XV 'teselli ol-, avun-' Qutb., Osm. XIV 'teselli ol-' TTS II 68.”
(Clauson 1972 : 12)

Kaş. alış-, avun-

SN avun-, teselli bul-, rahatla-

“Sınuhluca göfli sevineyidi

Çoh agladı birez avınayidi” (2043)

ŞŞÇ oyalan-, teselli bul-

TS avun-, teselli bul-

avınç : Kelimeye iki kaynakta tesadüf ettik. Kaş.'da 'alışma ve avunma', İslami'nin Mesnevi'sinde 'alışma, ısınma' anlamlarıyla kayıtlıdır. Görüldüğü gibi iki kaynakta birbirine yakın, ama farklı anlamlar verilmiştir. Bu da kelimenin anlamının genişlediğini göstermektedir. Clauson'un kelime hakkında verdiği açıklama aşağıya alınmıştır :

“avın-'dan -ç ile hareketi tanımlayan isim, 'sevecenlik, arkadaş canlısı olma'; NW Kar.L.'de *uvans*; T. *uvunç* yaşıyor. Farsça'da *uwanc* olarak alıntı bir kelime olmuş ve bundan Osm.'ya *üvenç* olarak geri gelmiş, ki Farsça alıntı bir kelime olarak tanımlanır. Hak. XI. (Clauson 1972 : 12)”

Kaş. alışma, avunma

İML alışma, ısınma

avla- : Kelimedeki anlam genişlemesi olayı aşağıda, taradığımız metinlerden aldığımız örneklerle de ortaya çıkmaktadır. Kelimedeki anlam olayları hakkında Clauson bir açıklama yapmamıştır. Sadece yapı bakımından ele alınmıştır. Kelimenin anlamını ‘(birine Dat.) toplan-, etrafını çevir-’ olarak veren yazar, yapısını da “a:v-’ın Gerundium şekli ava: neredeyse bir Adv. olarak kullanılıyor ve sadece Kaş.’da kayıtlı olan bu kelimedenden türemiş fiil ava:la:-’ın kısaltılmış şekli gibi görünüyor.” şeklinde açıklar (Clauson 1972 : 10).

EUTS 1. Birşeyi çevrele-, çevresini dolaş- 2. Avla-

Kaş. toplan-, üşüş-

TS (I) yakala- (II) çevresini kuşat-

“..Hacet kaderince balık dutar idi,.... çün zayıflık ve kocalık ana yol buldu pes avlanmaktan kaldı....” (TS I 284) (yakala-)

“Her lahza sim ü zerle kemer avlayup

Koçar miyanın ol sanemin nazigane tığ” (TS I 285) (etrafını çevir-)

aya: : “ ‘elin içi’, daha sonra bazı genişlemiş anlamlarla. Pek çok modern şivede yaşıyor; diğerlerinde Moğolca alıntı kelime alakan veya Ar. alıntı kelime kaff’la yer değiştirmiş.” Açıklamasını yapan Clauson kelimenin Osm. XIV.yy kullanımını için “aya (I) ‘avuç’; (2) ‘terazi kefesi’ pek çok metinde.” demektedir. (Clauson 1972 : 267) Nitekim taradığımız kaynaklarda kelimenin Dede Korkut’ta ‘sapanın taş konan yeri’, Tarama Sözlüğü’nde de Clauson’un belirttiği gibi ‘1. Avuç 2. Terazî kefesi’ anlamlarıyla geçtiğini gördük.

EUTS aya, avuç, el içi

İKP avuç içi

Kaş. avuç içi, aya

KB aya, avuç, avuç içi

“yana kelgil emdi yigitlik manga sen

ayada tutayın gör çuz töşettim” (6523)

KG parmaklar dahil olmaksızın el ve ayağın içi, düz yeri

DK aya (sapan ayası ‘sapanın taş konan yeri’)

TS 1. Avuç 2. Terazî kefesi

“Aya : Kef, aya içi : Batnu’l-kef” (TS I 289)

“Eğer lâ-ılahe ill’Allah demek terazunun bir ayasına urulsa ve yedi gök ve yedi yer içindeki ile bir ayasına konsa lâ-ılahe ill’Allah ağır gele.” (TS I 289) (terazinin kefesi)

aya:- : Birbirine yakın yeni anlamlar kazanan kelime Clauson’da şöyle geçmektedir :

“Orjinalinde ‘(birini Acc.) saygı ile karşıla-, saygı göster-; koru- (birşeyi Acc.), bir şeye özen göster-’. Bütün modern şivelerde yaşıyor (SW’de sadece Tkm. ve XX Anat. SDD 134’te) oldukça çeşitli anlam gruplarıyla, bunların en yaygını ‘(birine) acı-, canını bağışla-’; ‘(bir şeyi) ayır- veya çek- (?)’tir. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XV ve XVI aya- ‘saygı göster-, saygı duy- (birini Acc.)’ iki metinde TTS II 76; IV 57.” (Clauson 1972 : 267-268)

Aşağıda da görülebileceği gibi kelime ‘saygı duy-’ ve ‘koru-’ ile ilgili anlam dallanmasına uğramıştır.

EUTS say-, saygı göster-, ulula-, arzula-

Kaş. lakap ver-; koru-

KB acı-, koru-

TS saygı göster-, saygıyla an-

aya:ğ : Kelimenin yüzyıllara göre gelişimi incelendiğinde bir anlam genişlemesi hadisesi meydana geldiği görülür. Clauson’un kelimeyle ilgili açıklamaları şöyle :

“aya:-’dan hareketi tanımlayan isim; anlamdaki paralel gelişmelerle. NE Khak. ayağ ‘ilgi, sempati’; NC Kır. ayo., Kzx. ayaw; NW Kaz., Kırım ayaw ve (sadece Kırım) ‘cimrilik’ ve SW XX Anat. aya ‘koruma’; ayağ ‘lakap’ SDD 132’de yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI.” (Clauson 1972 : 270)

EUTS şeref, itibar, saygı, hürmet

Kaş. lakap, takma ad

KB lakap, unvan

“sini at ayag birle kıldı ulug
sanga edgölük ol açtı kapug” (5771)

FR/K saygı, şeref, itibar

ayağın dur- : saygı göster-

“Hacib ü çavuş ayagın durdular
Malik Asfar sözine sem urdular” (142b/11)

ayak : Kelime için “ ‘tas’, özellikle bardak, özel kullanım için; ‘fincan, kadeh, kase’ ” anlamlarını veren Clauson, Tarama Sözlüğü’nde geçen diğer anlamlara değinmez (Clauson 1972 : 270).

EUTS 1. Kez, defa 2. Kadeh

Kaş. çanak, kase, kadeh

DK kadeh

FR/K kadeh

TS (I)1. Kadeh 2. Tas, çanak

(II) 1. Ayak 2. Basamak

(III) toplanmış olan suyun alttan akıp gittiği yer

(IV) saçak, saçak(lı)

aya:s : Kelimenin anlamını “ ‘parlak, bulutsuz’, arada sırada ‘çok soğuk/ayaz’ ” olarak veren ve “çünkü bozkırlarda kış günleri sık sık bulutsuzdur” açıklamasını getiren Clauson, daha sonra kelimenin yapısına değinir. Son ses belirsiz. Uyğ.’da da böyle olabilir, Kaş.’da –s, fakat Kaş.’da olumsuzluk eki de –*ma:z* değil, –*ma:s* olarak söylendiği için bir şive özelliği olabilir.” Kelimenin XVI.yy’da Osm.’daki anlamını “ayaz ‘açık, bulutsuz’ ” olarak gösterir (Clauson 1972 : 276). Hasan Eren de sözlüğünde kelime için iki anlam gösterir : “ayaz : 1. ‘açık havada çıkan kuru soğuk’; 2. ‘(gece için) soğuk.’.” (Eren 1999 : 26). Aşağıda verilen bilgiler de dikkate alındığında kelimenin anlamı konusunda Clauson’un belirttiği açıklamalar mantıklı gelmektedir.

EUTS ayaz, serinlik

Kaş. ayaz; kölelere verilen adlardan.

TS açık, bulutsuz (hava)

aylığ : Kelime için aşağıdaki açıklamaları yapan ve ‘hamile’ anlamını da veren Clauson’un bu görüşünü destekleyecek bir bilgiye Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar rastlayamadık. “1 *a:y*’dan İ.İ./S.; orjinalinde rakamlardan önce gelerek (pek

çok) ‘aylık’; daha sonra, bir bayanın ‘hamile’. SW dışında her iki anlamda bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, (Hak.) XIV.” (Clauson 1972 : 272)
Taradığımız kaynaklarda aşağıdaki anlamlarda kullanıldığını gördük.

KB aylık

KG aylık, bir aylık süre

TİKT 1. bir ayda yapılan, bir ayda alınan 2. herhangi bir aydan beri var olan

a:z- : ‘az-’ temel anlamından hareketle ‘yoldan çık-, bozul-, değiş-, heba ol-, çık-, azgınlaş-’ gibi anlamlara genişleyen kelime hakkında Clauson’un açıklamaları şöyledir :

‘kötü yola sap-, yolunu kaybet-/baştan çık-’; bazen *yo:l* gibi nesnelere geçişliymiş gibi kullanılıyor. Pratikte 2 *ya:z-*’la sinonim.... Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV (1) ‘yolunu kaybet-/baştan çık-’ (2) ‘bozul-, kötüye git-’; bütün dönemlerde yaygın. TTS I 65; II 88; III 57; IV 64. (Clauson 1972 : 279)

EUTS az-, şaşır-, yoldan çık-

Kaş. az-, yoldan çık-

KB az-, yolunu şaşır-, yoldan çık-

KG bozul-, değiş-

ŞMK bozul-, değiş-

KT 1. Doğru yoldan çık-, dalalete düş-, sapıt- 2. Boşa git-, heba ol- 3. Çık-, ayrıl-, sap- 4. Bozul-, fesada uğra- 5. Vasfı bozul-, değiş-, ekşi- 6. Kaybet-, şaşır-

GT 1. Doğru yoldan çık-, sapıt- 2. Yolu şaşır-, kaybet-

“Bir kez beriyyede yol azdum ve zevada bilemce nesnem yok.” (36a-15) (yolunu şaşır-)

ŞŞÇ 1. Azgınlaş- 2. Dalalete düş- 3. Hedefini şaşır- 4. Yolunu kaybet-, yolunu şaşır-, kaybol-

TS 1. Bozul-, değiş- 2. Yolunu şaşır- 3. Sapkınlığa düş- 4. Azgınlaş- 5. Ayrı düş-, ayrıl-

“Bir kuzucak kim anasından azar

Ha meleyüp anasın ister gezer” (TS I 353) (ayrı düş-)

azğan : Kelimenin anlamındaki gelişmeyi Clauson şöyle açıklamıştır : “a:z-’dan daimi hareketin adı; asıl anl. ‘daimi olarak yanlış yolda giden’, fakat pratikte normal olarak bir çalı ismi olarak kullanılıyor ‘yabani gül, yabani çalı’ vb.” (Clauson 1972 : 283). 11.yy’a has olan bu kelimedeki anlam olayı dikkat çekicidir. Burada doğaya aktarma söz konusudur. Bu aktarma sonucunda bir anlam genişlemesi, hatta yakın anlama geçiş söz konusudur.

Kaş. kuş burnu, yaban gülü; ağaçların en kötüsü olup gül gibi sarı, beyaz çiçekleri olan bir ağaççık, küpe gibi kırmızı meyvaları olur

KB yaban çiçeği

“azıg kılsa azgan anıng men kuli

çiçek yaşlıg erse biçer men ulı” (2573)

azğun : Kelimedeki anlam gelişmesi için Clauson şunları söyler : “a:z-’dan İ./S.; asıl anl. ‘kaybolmuş, yolunu şaşırılmış’. NE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor Anlam, orijinal anlamdan ‘çapkın, vahşi, yabani’ye ve ‘ince, zayıf’a değişiyor. Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XV ‘yanlış/hatalı’ iki metinde TTS II 86. (Clauson 1972 : 283)

Taradığımız kaynaklarda da kelime aşağıdaki şekillerde geçmektedir :

DK azgın

“Kāfirūñ cāsusı cāsusladı, vardı kāfirler azgunı Şökli Melike haber virdi.” (38.1)

DKK azgın dinlü : dini doğru olmayan, hak dininden ayrı din taşıyan, kâfir

“Kara donlu, azgun dinlü kâfirlere bir oğul aldurduñısa degil maña Han babamuñ katına ben varayım” (10.12)

TS sapkın

ba:- : Hem asıl hem de mec. anlamda ‘bağla-; tuttur- (bir şeyi Acc., bir şeye Dat.)’ anlamlarına geldiğini söyleyen Clauson XIII.yy sıralarında bağla- yer değiştirdiğini belirtmektedir. (Clauson 1972 : 292) Kelimenin Kaş.’da ‘bağla-’ anlamı dışında ‘örgü yap-’ anlamıyla da geçmesi anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

EUTS bağla-

Kaş. bağla-; örgü yap-

bağda:- : Taradığımız kaynaklarda gördük ki kelime Kaş.'da çok anlamlı bir yapı arz etmektedir. Bu çok anlamlılığı daha sonra da devam etmiştir. Clauson'da kelime için verilen anlam '(birini Acc.) çelmele-'dir. Ayrıca SW Osm.'daki anlamı için "bağda- 'bacakları çaprazlayarak otur-, bağdaş kur-'" (Clauson 1972 : 313) denmiş.

Kaş. güreşte sarmaya al-, sarmala-, ayak yakala-, çelme vur-

DK güreşte sarma tak-

TS güreşte sarmaya al-, çelme tak-

bağır : Anlam genişlemesine uğramış kelimelerden biridir. Daha Eski Türkçe döneminde çok anlamlıdır. Bu hem kelimenin kullanım sıklığını hem de eskiliğini göstermektedir. Kelime için Clauson'un ifadeleri şöyledir :

"Tam olarak 'ciğer' çeşitli genişlemiş ve mec. anlamlarla, ikincisi temelde ciğerin duyguların kaynağı olduğu inancından çıkıyor. Türkü VIII, Uyğ.VIII, Hak., Çağ. XV, Hwar.XIV, Osm. XIV bağır 'ciğer' asıl anlamda ve duyguların kaynağı olarak; bütün dönemlerde yaygın." (Clauson 1972 : 317)

ETG karaciğer, karın; dost, akraba

EUTS 1. karaciğer, göğüs 2. bir ilaçtır

Kaş. bağır; karaciğer

"bağır : Karaciğer. Kimseye boyun eğmiyen adam için bedük bağırılık denir ki ciğeri büyük demektir. Yayın orta yerine de ya bagrı adı verilir." (Atalay 1985a : 360)

KB bağır, karaciğer

SN göğüs, ciğer

Mar. bağır, yürek, göğüs, kalp

KG karaciğer

DK bağır, göğüs, ciğer

ŞŞÇ göğüs, bağır

TS 1. göğüs, ciğer, sine 2. akciğer 3. karaciğer 4. Yürek

"Geh yüregın ağrıtır geh bağrını

Geh belı, geh göğsü vü geh yağrını" (TS I 366) (göğüs, sine)

“Bağırdan kan gelmekliğe assısı var; süci ile kaynatıp mazmaca edicek diş ağrısın giderür.” (TS I 367) (akciğer)

bağış : Uygur Türkçesi ile Kaş.’da birbirine bağlı, ancak farklı anlamlarla karışımına çıkan kelime için Clauson şu açıklamayı yapar : “ba:ğ’dan türemiş isim ; nesnelere birbirine bağlayan şey anlamında. Sadece (?) SE Türki’de yaşıyor. Türkü VIII, Hak. XI, Çağ. XV” (Clauson 1972 : 321). Görülüyor ki kelime ‘nesnelere birbirine bağlayan şey’ temel anlamından hareketle başka nesnelere hatta insan organına ad olmuştur. Bu da gösteriyor ki burada doğadan insana bir ad aktarması söz konusudur.

EUTS kalın organ, halat

Kaş. parmakların ve başka uzuvların ek yerleri; kaşı ve benzerlerinin boğumları

bağışla- : Eski Türkçe döneminde görülmeyen, ilk defa 11.yy’da Kaş.’da geçen bu kelime zaman içerisinde çok çeşitli anlamlar kazanmış, anlam genişlemesine uğramıştır. Kelime için Clauson’un özet olarak şunları söyler : “2 bağış ‘hediye’den türemiş fiil, sadece Kom. XIV’de kayıtlı. Bazı İran şivelerinden alıntı bir kelime (Karş. Fars. Baxş). Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV” (Clauson 1972 : 321-322).

Kaş. bağışla-

KB bağışla-

NHT bağışla-, affet-; karşılıksız ver-

SN koru-, esirge-

“Baş urdı didi iy huzāvendigar

Bagışlaya oğluñı perverdigar” (655)

KG hediye ve ihsanda bulun-, bağışla-

ŞKM bağışla-, Allah için ver-

GT 1. ihsan et-, bahşet- 2. alacağından vazgeç-

“Niçe uzun giceler Bâri Teâlâ’ya yalvardum ta ki Bâri Te’âlâ bunu bana bağışladı.” (59a-11) (ihsan et-)

“Mellah bunuñ-ıla sulh itmekden gayrı çâre bulmadı, sulh idüp gemi kirisin bağışladı.” (43b-8) (alacağından vazgeç-)

TIKT ver-, bağışla-

DK bağışla-, affet-, hediye et-

“Meger Beyrek buña bir kömlek bağışlamış-idi...” (93-8)

bağlan- : Bağla-’ın dönüşlü şekli olan bu fillde benzer anlam hadiseleri gelişmiştir. Aşağıda taradığımız kaynaklarda geçen anlamlarını örnekleriyle göstermeye çalıştık. Görülebileceği gibi kelime zaman içerisinde ‘bağlan-’ temel anlamının üzerine pek çok yan anlam kazanmıştır.

AH bağlan-

KG 1. takın-, bağlan- 2. sonuçlandırıl-

“Anuñ-çun kim anuñ üzre ölmek sureti bağlanmaz.” (26b.3)

(sonuçlandırıl-)

GT tak-, kuşan-

“.....mürüvvet sadrında oturmuşam ve fütüvvet kemerin bağlanmışam.”

(63a-7)

TIKT birbirine ilıştırıl-, bağlan-

ŞŞÇ 1. bağlan-, bağlı duruma getiril- 2. tutul- 3. kapan- 4. engel olun-, durdurul- 5. hasıl ol- 6. yakalan-

TS 1. kapan- 2. kuşan- 3. şekil ver-, sonuçlandırıl-

bağlığ : bağ isminden türeyen bu isim zamanla anlam genişlemesine uğramıştır. Kelime daha Eski Türkçe’de ‘bağlı’ temel anlamının yanında ‘bohça, paket’ gibi bir yan anlam kazanmıştır. Bu da kelimenin kullanım sıklığını ve eskiliğini göstermektedir.

EUTS 1. bağlı, tutuklu 2. bohça, paket

SN bağlı, bağlanmış

“Kimün ışk ile yüregi taglıdur

Bayık bil ki bir kıl ile baglıdur” (1763) (bağlı, bağlanmış)

“Delim dürlü perdeleri geçdi ol

Niçe baglı kapuları açdı ol” (133) (kapalı)

KY bağlı, kapalı

“gitdi âdem anları getürdiler

eli baglu boynı baglu turdılar” (1538)

ŞMK cinsî iktidarı olmayan, cinsî iktidarını kaybetmiş

ŞKM bağlanmış, kapalı

GT 1.kapalı 2. yoluna konmuş, yolunda

ŞŞÇ 1. bağlı, bağlanmış olan 2. kapalı

TS 1. kapalı 2. erkekliği bağlanmış olan

“Çün ahşam oldu, halk yattı, durdu kim çıka, gördü kapu baglu..” (TS I 374) (kapalı)

“Ve bağluya ve oğuldan kızıdan kalana ve yediği sinmeyene... bu cümleye nâfidir.” (TS I 374) (erkekliği bağlanmış olan)

bağşı: : Kelimenin kökeni ve anlam genişlemesi hakkında Clauson ayrıntılı bilgi vermiştir. Buna göre kelime alındığı dildeki ‘din hocası’ anlamından ‘katip’, bundan da ‘gezici, ozan’ gibi anlamlara genişlemiştir. Kelime daha Eski Türkçe döneminde çok anlamlı bir yapı arz etmektedir. Ancak bu çok anlamlılıkta belki bir anlamdan diğerine geçişten ziyade bağşı olarak adlandırılan kimselerin özellikleri söz konusudur. Clauson’un (1972 : 321) kelime ile ilgili açıklamaları şöyledir :

“Çince po-shih’den alıntı kelime ‘din hocası’; Moğ.’da bu anlamda eski bir alıntı kelime, baxşı değil, bağşı söylenen iki AD 1352 Hp’ags-pa yazısında ortaya çıkıyor (alfabe bu iki ses arasında açıkça ayırım yapıyor) ve hala bu şekilde yaşıyor. Fakat oldukça değişmiş anlamlarla (Haltod 272). Bağşı: olarak alındığı tarihte Çince terkiplerin oldukça muhtemel söylenişidir. Fakat -ğş- olarak saf Türkçe kelimelerde muhtemel bir birleşme değildir. Şüphesiz oldukça kısa bir süre sonra baxşı olmuş. Kelimenin Uyg. ve Kom. XIV/Çağ. XV arasında bir izi yok ve tekrar ortaya çıktığında Moğ.’dan alınmış olması muhtemel; bu zamana kadar ‘katip’ ve daha spesifik olarak ‘Uygur alfabesiyle (veya daha ziyade Moğol memur) yazabilen katip’ anlamına geliyordu. Hala ‘gezici, ozan, büyücü, şaman, şarlatan doktor’ gibi anlamlarla SE Türki baxşı; NC Kır. bakşı, Kzx. baksı ve SC Uzb. baxşı’da yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Çağ.XV, Osm. XV”

Uygur metinlerinde ‘ruhanî, râhip’ ve bilhassa Budist metinlerinde ‘Budist râhibi’ anlamlarında bakşı kelimesinin geçtiğini söyleyen Fuat Köprülü (1989 : 147-150), kelimenin kökeninin tam olarak belli olmadığını, bunun Sanskritçe bhikşu kelimesinden de, Türkçe bak kökünden bakçı>bakşı>baksı>bahşı kelimesinden de türemiş olabileceğini ekler. İslam sahasında kurulan Moğol devletlerinin

Müslümanlık'ı resmi din olarak kabul etmelerinden, ve bunlarda Budizm'in izleri ortadan kalktıktan sonra bahşı kelimesinin eski anlamının da tamamen ortadan kalktığını ve kelimenin sadece 'Uygur harflerini ve edebi Türk ve Moğol dillerini bilen katip' anlamını ifade ettiğini belirtir. Bu Budist rahiplerinin bazıları hekimlik ve cerrahlık da yaptığı için bahşı kelimesinin bu anlamı Türk ve Moğollar arasında daha sonraki asırlarda da devam eder. Budist rahiplerinin Uygurlar arasında en münevver ve okumuş sınıfı teşkil ettiğini ve devlet teşkilatında kalem işlerinin de, büyük nispette, bunların elinde bulunduğunu düşünürsek, kelimenin daha Uygurlar zamanında bile bu mefhumu da ifade ettiğini kolayca anlarız. Moğollar'ın divan teşkilatında, devletin başlıca askeri kuvvetini teşkil eden Moğol-Türk kabilelerine ait işlere bakanlara bahşı denildiğini bildiren Köprülü, bunların münhasıran, Uygur alfabesini kullanan ve Moğolca, yahut Türkçe yazan katipler olduğunu eklemektedir. Köprülü, bahşılardan milli Türk kültürü içindeki önemini de şöyle dile getirir :

“XV. asırda Uygur alfabesi ile istinsah edilmiş olan Kutadgu Bilig, Aybat al-hakayık (Atabetü'l-Hakayık olarak düzeltebiliriz), Bahtiyar-Name, Mirac-Name, Tazkira't al-Evliya ve Mahzan al-Asrar gibi eserlerin, bahşı sıfatını taşıyan adamlar tarafından yazılması, bahşılardan idari vazifelerinden başka, edebi işler ile de uğraştıklarını ve adeta milli Türk kültürünün muhafızı olduklarını gösteriyor.”

EUTS bahşı : 1. muallim, öğretmen 2. üstad 3. hekim, doktor, tabip

bak- : Kelimenin anlamı için Clauson'un yaptığı açıklama şöyledir : “ (birine veya birşeye Dat.) bak-, (birini) gözet-/bak-; (birine) itaat et-' gibi bazı genişlemiş anlamlarla.” (Clauson 1972 : 311). Bizim de yaptığımız taramalar sonucunda ortaya çıktı ki kelime 'bak-' temel anlamından hareketle Eski Anadolu Türkçesi'nde anlam genişlemesine uğramıştır.

Kaş. bak-

KT 1. bak- 2. tarafına bak-, iltifat et- 3. dikkat et- 4. gözetle-, bekle-, intizar et- 5. bakıp ibret al-, düşün-

ŞŞÇ 1. bak- 2. önem ver- 3. aldan-, rağbet et- 4. aldır- 5. gözet- 6. dikkat et-

“Çeri vü mal u esbab u hazine

Dilegil bakma çoğına azına” (23037) (önem ver-)

“Cihanda asi olma şah olana

Sen eylük eyle bākmagıl yamana” (6991) (aldır-)

TS bekle-, gözle-

baka: : Kelimenin anlamını Clauson şöyle açıklamıştır : “Tek başına ‘kurbağa’; aynı zamanda ‘kaplumbağa’, eğer bir kelimedden sonra gelirse ‘boynuz, taş’, vb. (Clauson 1972 : 311-312). Biz de taradığımız kaynaklarda kelimenin birincisi ‘kara kurbağa’ ikincisi de ‘bir rütbe’ olmak üzere iki anlamıyla karşılaştık. Nitekim Semih Tezcan da bu kelimenin Orhon Türkçesi’nde san (ya da ad) olarak kullanıldığını ve ‘kaplumbağa’ anlamındaki kelimeyle aynı kelime olduğunu söylemektedir. Bu iki anlam arasındaki ilişkiyi de şöyle açıklamaktadır :

“Kaplumbağa çok uzun yaşamasından dolayı Çin inancında sonsuzluğun sembolü olarak kabul edilmiştir. Eski Türk Çağında Türklerin de bu sembolü kullandığı, kimi yazıtların (Bugut, Taryat) büyük taş kaplumbağaların sırtına yerleştirilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Eski Tü. бага “kaplumbağa”nın san (ya da ad) olarak kullanılması bu sembolle sıkı sıkıya bağlı olmalıdır.” (Tezcan 1978a : 68-69)

Doerfer (II.398) ise бага’nın, Baga Tarkan adı olarak, Soğd ve Çin kaynaklarında da geçen özel bir ad olduğu kanaatindedir.

Ancak kelimenin rütbe anlamında Uygur Türkçesi’nden sonra rastlamadık. Aşağıda da görülebileceği gibi gibi kelime Kaş.’da sadece ‘kurbağa’ anlamıyla kayıtlıdır. Tarama Sözlüğü’nde yine çok anlamlı olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kelimedde başlangıçta bir anlam genişlemesi, sonra anlam daralması ve tekrar anlam genişlemesi hadisesi meydana gelmiştir.

EUTS бага : kara kurbağa, odlu бага

Baga : bir rütbedir

Kaş. kurbağa

TS 1. Kaplumbağa 2. Kaplumbağanın kabuğu

bakın- : Bak-’ın dönüşlü şekli olan bu kelimedeki anlam genişlemesi hadisesi yaptığımız taramalar sonucunda görülmüştür.

Kaş. bir şeyin sonuna bakmak ve düşün-; bekle-

KB bakın-

KT tarafına bakıl-, yardım gör-

bala: : İlk defa Kaş.'da ortaya çıkan bu kelime orada 'kuş yavrusu' anlamıyla kayıtlıdır. Clauson anlam gelişmesini şöyle açıklamaktadır : "Orjinalinde 'yavru kuş', bu anlam sadece SW Osm.'da yaşıyor gibi görünüyor; bundan genişlemeyle, 'hayvanın yavrusu' ve modern zamanlarda hatta 'insanın çocuğu'." (Clauson 1972 : 332).

"Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği" adlı makalesinde bala'daki anlam genişlemesi hadisesini ele alan Ahmet Caferoğlu (1989 : 4), bu kelimeyi insan ve hayvan yavruları anlamını ve soydaşlığını birleştiren tarihi bir kelime olarak niteler. Kelimenin 'kuş yavrusu' anlamından 'insan yavrusu' anlamına geçişini bir yükselme olarak kabul eden A. Caferoğlu'nun bu kanaatini paylaşan bazı bilim adamları, bu yüzden kelimedede bir anlam iyileşmesi hadisesi de gerçekleştiğini söylerler. Biz bu kelimenin ilk anlamıyla son anlamı arasında herhangi bir yükselme görmediğimiz veya buradaki olayın "anlam iyileşmesi" nin tanımına tam uymadığını düşündüğümüz için kelimeyi anlam iyileşmesi bölümünde ele almadık. Anlam iyileşmesi hadisesinin en güzel örneği olan yavuz kelimesindeki anlam gelişimi ile bala kelimesindeki anlam gelişimini aynı kabul edip aynı başlık altına yerleştirmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz.

Kaş. bala : kuş ve hayvan yavrusu

bala : bir adamın işlerinde -çok kere çiftlik işlerinde- yardımcısı, çırağı

TS yavru

ba:r : Anlam genişlemesi hadisesine uğrayan bu kelime Clauson'da ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. Kelime ile ilgili Clauson'un (1972 : 353) açıklamaları şöyledir :

"Kaş.'nın kelimeyi var veya belirli bir yerde var olma ve yo:k'un zıddı, karşı, olarak tanımlaması oldukça zekice. Aslında neredeyse daima bir cümlelerin predikatı olarak kullanılır, özne ya söylenir ya da kastedilir. Bu kullanımda, dolayısıyla, bir fiilin tabiatına sahiptir, fakat çekilemez ve kip veya zaman hali gerektiğinde bir yardımcı fiil, er- veya benzeri, ile

desteklenir. ‘Var’ veya ‘mal’ (ikinci anlam belirsiz, eğer doğruysa, ? barım’ın kısaltması) anlamındaki isim olarak kullanımı olağan dışı. Bütün dönemlerde yaygın; SW Az. Ve Osm.’da ilk sesin v- olduğu üç temel kelimedenden biri (fakat Tkm. değil), karşı. bar-, bér-. Türkü VIII, Uyğ. IX, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV var (3. şahıs iyelik ekiyle varısı) bütün dönemlerde yaygın geniş bir anlam alanıyla, ‘var; var olma; mal; hepsi’ vs.”

EUTS var, hep, mevcut

Kaş. var, mevcut; büyük

KT yük, ağırlık

*TS kir, pas

bar- : Temel anlamı ‘var-’ olan kelime için Clauson’un verdiği anlam da şöyledir : “ ‘var-’, sık sık daha spesifik olarak ‘git-’.” (Clauson 1972 : 354). Clauson’un özel bir kullanım olarak nitelediği ‘git-’ anlamı Günay Karaağaç’ın da belirttiği gibi bir anlam değişikliğinin sonucunda meydana gelmiştir. Bu fiilin daha Türkçenin tarihi devirlerinin başında anlam alanını değiştirdiğini söyleyen Karaağaç (1994 : 47) kelimedeki gelişimi şöyle gösterir : “bar- “*var olmak, (bir yerde) olmak, bulunmak>gitmek, uzaklaşmak”.” Kelimenin yazı dilimizdeki anlamları için Mustafa Öner (1994 : 59) şöyle der : “Yazı dilimizde var- fiili “gitmek” anlamının zayıflamasına paralel olarak “ulaşmak, vasıl olmak; neticelenmek; belli bir duruma veya düzeye gelmek; evlenmek” gibi anlamlar kazanmıştır.”

Aşağıda kaynaklardan yaptığımız taramalar da göstermektedir ki kelime daha Eski Türkçe döneminde çok anlamlıdır, yani anlam genişlemesine uğramıştır. Bu gelişme daha sonra da devam etmiş ve kelime ‘ulaş-, evlen-, gezin-, yok ol-, hücum et-’ gibi anlamlar kazanmıştır.

EUTS var-, git-, ulaş-

Kaş. bar- : peyda ol-; ver-

bar- : var-, git-

KG 1. var-, git, gel- 2. ulaş-, yetiş-, var- 3. evlen- 4. yanına git-, karıkoca ol-

“...ol varduğı erü anuñ-ıla duhul kılmayınca....” (80b-6) (evlen-)

KT 1. Git- 2. Gezin-, başıboş dolaş-
 TS var- : 1. geç-, mâziye karış- 2. git-, yürü- 3. yok ol-, zail ol- 4. hücum et-, saldır-

“Geçmiş nesnenin tedbirin eylemek, varmış işi ikileyin anmak assılı olmaz,... elini bu işten götür.” (TS VI 4154) (geç-, maziye karış-)

“Ay gibi alemde aydınlık verir

Yüzü nurunda karanuluk varır” (TS VI 4159) (yok ol-)

“Dirneğine yar kim vardı nice engellerin Han Süleyman sanasın kim vardı Macar üstüne...” (TS VI 4160) (hücum et-)

barın- : Kelimenin yapısı ve anlamı konusunda Clauson'da şu ifade vardır. “bar-’ın dönüşlü şekli; sadece (?) SW Osm.’da barın- ‘sığın-, yerleş-’ yaşıyor.” (Clauson 1972 : 367). Bar- fiilinden türeyen bu fiilin temel anlamı, Kaş.’da belirtildiği gibi ‘gider varır görün-’ olmalı, daha sonra bu anlamdan hareketle, aşağıda görülebileceği gibi yeni anlamlar kazanmıştır.

*EUTS boşan-, serbestlen-

Kaş. gider varır görün-; aybaşı kanı boşal-

SN geçin-, kendini yaşat-

TS geçin-, kendini yaşat-

barış : Kelimenin temel anlamı varma hareketinin adı olan ‘varış’tır. Bundan hareketle başka anlamlar da kazanmıştır. Kelimeyle ilgili Clauson’da şu açıklama yapılmaktadır :

“*bar-*’dan hareketi tanımlayan isim; asıl anl. ‘gitme’, fakat eski dönme sadece *barış keliş* ‘gitme ve gelme, sosyal ilişki’ vb. terkinbinde kaydedilmiş... SW Osm.’da *var-* (bar-)'dan türemiş olağan bir isim *varış*’tır. Fakat *barış* ‘ortak anlaşma, uzlaşma/barışma’ için kullanılıyor. Uyg. VIII, Hak. XI, Çağ. XV” (Clauson 1972 : 369)

Görüldüğü gibi Clauson kelimeyi ‘git-’ temel anlamından hareketle açıklamış. Ancak Şinasi Tekin, “Ev Bark Nedir?” başlıklı bir yazısında bark kelimesinin türemişlerinden söz ederken barış kelimesini de buraya dahil etmiş ve kelimenin kökeni ve dolayısıyla anlamında meydana gelen değişiklikleri şöyle

açıklamıştır. Ş. Tekin'e göre kelime aynı kökten türeyen barın- fiili gibi, ba- 'bağlamak' fiilinden -r- geçişlilik ekiyle türeyen *bar- '*bir kimseyi, bir şeyi bir yere bağlamak, yerleştirmek' fiilinin türemiştir. Bu sözlerini de şöyle destekler : "Bu arada lügat kitaplarının ve Anadolu ağızlarının *bar-* ve *barı-* fiillerine verdikleri 'korumak, siper altına girmek, gemileri limana sokmak, bakmak, kendine gelmek, kökleşmek, tutmak' gibi mânâlar da **ba-r-* fiilinin bu *işaretli mânâsını desteklemektedir." Araştırmacı buna dayanarak barış- fiilindeki anlam gelişmesini de şöyle özetlemektedir :

"Öyleyse **bar-ış-* fiili, '*korunma, bir yere bağlanma işini ortaklaşa yani beraber yapmak' mânâsından 'ortaklaşa bir yere sığınmak' (burada *bar-ın-* iştikakını tekrar hatırlatalım) mânâsına geçmiş nihayet buradan da 'barışmak, sulh yapmak' mânâsına ulaşmıştır." (Tekin 2001 : 101)

ETG gidiş, varış

barış- : Taradığımız metinlerde gördük ki kelime Kaş. ve KB'de 'birbirine gidip gel-' anlamında geçmekte, fakat 14.yy'dan itibaren Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'uyuş-, anlaş-, hoşlan-' anlamlarında kullanılmaktadır. Kelimenin anlamı hakkında Clauson'da verilen bilgi şöyle : "bar-'ın işteş şekli; 'birlikte git-' vb... SW Osm.'da hem varış- 'birbirini ziyaret et-' hem de barış- 'barış-, uzlaş-' yaşıyor. Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV" (Clauson 1972 : 369)

Mustafa Öner (1996 : 58-59) "Barış/Barış- Sözü Hakkında" isimli makalesinde barış- fiilinin Eski Türkçedeki kullanışlarını bar- fiil kökündeki "gitmek" esas anlamına bağlar ve bu devirde kelimenin anlamının 'karşılıklı olarak gidip gelmek' olduğunu söyler. Yeni Türkçe devrindeki edebi yadigarlarda ise barış- fiilinin giderek, üst bir anlam tabakasına geçtiğini ve "uyuşmak, anlaşmak" anlamlarında kullanıldığını, Eski Türkçedeki yapısıyla Batı Türkçesinde donup kalan barış- şeklinin ise sadece metaforlaşan "uyuşmak, anlaşmak" anlamıyla bugünkü yazı dilimize kadar kullanılageldiğini belirtir. Yazar, yazısının devamında kelimenin tarih boyunca geçirdiği semantik ilerlemeyi şöyle gösterir :

"barış- ve keliş- fiillerindeki tarih boyunca görülen semantik ilerleme şöyle anlatılabilir : a. "karşılıklı gidip gelmek"> b. "uyumak, uyuşmak; anlaşmak"> c. "barışmak". Böylece, yukarıda örnekleri verilen Eski Türkçe

barış- şekli anlamca “a.” tabakasına; Eski Anadolu Türkçesi barış- “b.” tabakasına; bugünkü Türkiye, Azerbaycan, Karaim, Kumuk ve Türkmen şivelerinin barış- şekli de “c.” tabakasına bağlıdır.” (Öner 1996 : 60)

Görüldüğü gibi bütün bilim adamları kelimedeki anlam gelişmesi hakkında hemfikir. Ayrıca aşağıda kaynakları tarayarak bir araya getirdiğimiz anlamlar da bu gelişmeyi kanıtlayıcı niteliktedir.

- Kaş. birbirine git-, gitmekte yardım ve yarış et-
 KB birbirine gidip gel-, ziyaret et-
 SN 1. barış içinde ol- 2. uyuş-, anlaş-, hoşlan-, imtizaç et-
 “Felek hükmün altında tutsun boyun
 Ki adlünde barışdı kurd u koyun” (1042) (barış içinde ol-)
 “Benüm halvet ile barışur başum
 Galaba olan yirde yokdur işüm” (3030) (uyuş-, anlaş-)
 KG uyuş-, anlaş-, geçin-
 DK barış-
 ŞŞÇ 1. uzlaş-, anlaş-; uyuş- 2. bir arada bulun-, alışık ol-
 TS uyuş-, imtizaç et-, hoşlan-

bark : Kelimenin yapısıyla ilgili en ayrıntılı çalışma Şinasi Tekin’e (2001 : 101) aittir. “Ev Bark Nedir?” adlı yazısında kelimenin kökünü *ba-r- “*bir kimseyi, bir şeyi bir yere bağlamak” > ‘korumak, siper altına girmek’ üzerinden ba- ‘bağlamak’ fiiline bağlayan Şinasi Tekin, bar- fiilinden -k ile, asıl mânâsı “*korunmuş, siper altına alınmış’ olabilen bir bark kelimesi teşkil edildiğini söyler. Ardından kelimenin yaşayan türemişlerini sıralar. Bunlar arasında bar-ın-, barın-ak ‘barınılacak yer’, bar-ın-dır-, bar-ın-ıl- gibi kelimeler var. Hatta Anadolu’da kullanılan ‘çit’ ve ‘siper’ mânâsındaki bat (<*ba-t) ile barı (<*ba-r-ıg) kelimelerini de buraya katmanın mümkün olduğunu ekler.

Kelimeyi semantik yönden ise şu şekilde açıklar :

“...*bark* kelimesi tek başına kullanıldığı zaman yani yanında eb (yani ‘ev’) bulunmadığı zaman bediz ‘tezyinat, kabartma veya heykel’ ve bitig taş ‘kitabe’ ile birlikte geçmektedir. Bunlarla ilgili fiiller de yarat- ‘inşa etmek’, bedize- ‘tezyin etmek, süslemek’ ve biti- ‘yazmak, hakketmek’tir.

Buna göre Köktürkler devrinde bark kelimesi ‘içi ve dışı kabartmalarla, tezyinatla (veya heykellerle) ve kitabelerle donatılmış bir bina’ yani ‘türbe’ mânâsına kullanılmıştır.” (Tekin 2001 : 93)

Kelimenin ev ile ikileme halinde kullanımına Şinasi Tekin (2001 : 101), Bahaeddin Ögel ve Clauson’un çalışmalarında değinilmektedir. Tekin bu ikilemenin anlamlarını şöyle sıralamaktadır : “ ‘ev, çadır; ordugâh; mal, mülk; türbe (yalnız bark olarak); otel (yalnız bark olarak)’.” Ögel (1991a : 219) ise bu iki kelimenin anlamlarını şöyle açıklar : “Göktürk çağında, ev ile bark ayrı ayrı şeylerdi. Ev, çadır da olabilirdi. Ancak bark, taştan yapılmış olan bir ev veya oda idi.” Clauson (1972 : 359-360), kelimenin *ba:r*’dan türemiş bir isim olduğunu belirtir ve anlamını şöyle verir : “ ‘taşınabilir mülk, eve ait eşya’; tek başına çok az kullanılıyor, neredeyse daima ev bark terkinde ‘ev ve eve ait eşyalar’.”

Taradığımız metinlerde de kelime aşağıdaki şekillerde geçmektedir. Kelimenin 15.yy ortalarına kadar genellikle ‘ev, bark, mülk’ anlamlarıyla geçtiği, ancak bu tarihten sonra ‘ev halkı, çoluk çocuk, aile’ anlamlarıyla da kullanıldığını gördük.

ETG mülk, bina, ev bark

OA bark, ev, mezar, türbe, abide, abide mezar

“Angar adınçığ bark yaraturtum.” (KA.GC : 12)

EUTS hükümdar sarayı, ev, mülk

M (ev) bark

Kaş. bark, mülk (her zaman “ew” kelimesi ile beraber kullanılır)

KB bark, mülk

“evin barkun öte sığıl burhanın

anını ornı mescid cemaat kılın” (5486)

TİKT çoluk çocuk, aile

ŞŞÇ mesken (ev kelimesi ile birlikte)

bas- : Anlamında en fazla genişleme olan kelimelerden biridir. Kelime hakkında Clauson (1972 : 370-371) “ ‘bas-, ez-, baskı yap-, (birini Acc.) bas-’, vb. Genişleme temel ve genişlemiş anlam derecesiyle bütün modern şivelerde yaşıyor, mesken, bas-

’.” der. Biz de yaptığımız taramalar neticesinde gördük ki kelimenin anlamında dikkat çekici bir genişleme meydana gelmiş, pek çok yan anlam kazanmıştır.

EUTS *1. yay- 2. bas-, kazan-, yen-

Kaş. bas-, üzerine çök-, yık-

KB bas-

İM bas-, yol kes-; güreşte yen-, tuş et-

“mü’min ola gör kim anda neyledi

ehl-i küfri basuban kahr eyledi” (3293)

SN 1. kapla-, ört- 2. alt et-, yen-

“Kara kaygu gönlini basdıyidi

Sınuhlu olup katı busdıyidi” (2251) (kapla-, ört-)

“Kıyas eyle görince nice kaçu katı

Ki yilden idi od basardı atı” (4509) (alt et-, yen-)

KG 1. bas-, ayakla çiğne- 2. dağla-, yak- 3. zarar ver-, incit-

“.....tamu odına kızduralar dahı bunlaruñ alnına veg göksine ve yanlarına ve arkalarına basalar.....” (57b-11) (dağla-)

İM bas-, yol kes-; güreşte yen-, tuş et-

GT ayak bas-

ŞKM bas-, yasla-

TİKT 1. ayak bas- 2. hücum et-, ayak altına al-, çiğne- 3. üstün gel-

DK bas-, yen-, bastır-, alt et-

ŞŞÇ 1. (ayak) bas- 2. çiğne-, ayak altına al- 3. sıkıştır-, bas- 4. ez-, altına al- 5. bastır-, gölgede bırak- 6. baskın yap-, bas-

TS 1. alt et-, yen- 2. bastır-, kapat- 3. teskin et- 4. üstüne otur-, altına al- 5. at-, savur-, yağdır- 6. kapla-, bürü- 7. koyup bastır-

“Böyle deyicek halim olur, duruvarır, imdengerü gazabını basar olur.”

(TS I 412) (teskin et-)

“Kaplumbağa yumurtasını hiç basmaz, yumurtlar heman karşısına geçer, nazarını kırk gün ol yumurtadan gidermez.” (TS I 412) (üstüne otur-)

basın- : bas- fiilinin dönüşlü şekli olan bu fiil Clauson'un da (1972 : 374) belirttiği gibi bas-'inkilere paralel pek çok anlam kazanmıştır. Temel anlamı 'bas-, ez-' olan kelime zaman içinde 'zayıf gör-, kahret-, hakir gör-' gibi anlamlara genişlemiştir.

EUTS	bas-, ez-
M	bas-, ez- basınç : tazyik
Kaş.	zayıf gör-; bas-; kahret-
KB	bas-, kahret-, zayıf gör-
SN	basınç : zulüm, istihdat, baskı, tazyik
H	hakir gör-
ŞKM	basınç : sıkıntı, eziyet, zulüm
MM	basıl- : horlan-, çiğnen-, aşağılan- "Fitneler sözile kim basıla Ol gişinün kılıcı arşda asıla" (1731)
TS	hor gör-

başak : Clauson'un "1 baş'ın küçültme şekli; asıl anl. 'küçük baş', ilk önce spesifik olarak 'ok ucu', daha sonra 'buğday başağı' vs." şeklindeki açıklamaları kelimenin bir anlam genişlemesi hadisesi geçirdiğini göstermektedir. (Clauson 1972 : 378)

Nitekim Hasan Eren'in de aynı yöndeki açıklamaları ve bizim taradığımız metinlerden çıkan sonuç bunu göstermektedir. Kelimenin yapı ve anlam gelişimini H. Eren şöyle açıklamaktadır :

"başak : 'arpa, buğday gibi ekinlerin, taneleri taşıyan başı'. Anadolu ağızlarında tarlalarda kalmış veya dökülmüş başak' olarak da kullanılır.....Orta Türkçede başak 'okun veya kargının ucuna geçirilen demir, temren' olarak geçer. Sonraki dönemlerde 'ekin başı, başak' anlamını almıştır. Örn. Harezmi alanında başak 'ekin başı' olarak kullanıldığı gibi, 'ok başağı' anlamına da gelir. Eski Kıpçakçada başak artık 'ekin başı' olarak geçer. Türkçede baş kökünün bir türevi olduğu açıktır : baş+-(a)k küçültme eki." (Eren 1999 : 43)

Kelimenin yapısıyla ilgili Hasan Eren'in görüşleri Kononov'un yazısında desteklenmektedir. Buna göre kelime baş ismine -ak küçültme eki getirilerek teşkil edilmiştir. Kononov'un yazısında bu yönde yaptığı açıklama şöyledir :

“İsimler de çok defa küçültme şekilleri için gövde olarak kullanılır. Bu şekiller fonksiyon benzerliğine, nesnenin vazifesinin ayniyetine veya görünüşüne göre yeni bir mana alır. -ak/-ek (<gak) küçültme eki : Türkçe, Özbekçe, Kırgızca vb. : baş-ak ‘arpa, buğday, yulaf gibi ekilenlerin tanelerini taşıyan meyvası’ (baş)” (Kononov 1989 : 83)

Kaş. okun veya mızrağın ucuna geçirilen demir, temren; ok temreni, ok başağı

“Eliğim arıg kırçatur ok başakı

Ünmiş ulug terngек üze köp kaşakı” (II.328)

TS başak (I) : ürün toplandıktan sonra dal ve sap üzerinde kalmış olan artıklar

başak (II) : okun ucundaki sivri demir, temren

başar-/başğar- : “1 baş’dan türemiş geçişli fiil; orijinal anlamı ‘başla-; kılavuzluk yap-’ gibi bir şey olmalı, fakat orta dönemde anlamlarda büyük bir gelişme oldu, ki en yaygını bugün ‘tamamla-’, yani ‘başarılı bir sonuç için yol göster-’. Tek eski ortaya çıkışı anlaşılmaz. Pek çok modern şivede yaşıyor genellikle başkar-; SW başar- olarak. Uyğ. VIII, Çağ. XV, Hwar. XIV” (Clauson 1972 : 380)

SN üstesinden gel-, elde et-, muvaffak ol-

MN başar-, bir işe yara-

DK başar-, becer-

TS 1. yönet- 2. elde et-, istediğın bul-

“Her kim ki bin kişi başarabilir, tümen beğı olmağa yarar.” (TS I 419)

(idare et-)

“Daye sabah kalktıkdı Rıdván Şah’ı yerinde bulmadı, sezdiğı yerleri aradı, başarımadı, feryat etti.” (TS I 420) (elde et-)

başla- : baş isminden türemiş bu fiil için Clauson’un verdiğı anlam şöyle : “geçişli ‘başla-, yol göster-’, fakat sık sık nesnesiz kullanılıyor ve pratikte geçişsiz.”

Kelimenin Osm.'da kullanımı içinse şöyle diyor : “XIV başla- (normalde ‘başla-’) ‘yol göster-, kılavuzluk et-’ pek çok XIV ve XV metninde.” (Clauson 1972 : 381-382) Aşağıda taradığımız metinlerde verilen anlamlar da kelimenin ‘başla-’ temel anlamından ‘kılavuzluk et-, komutanlık et-, ilk olarak yap-, kalkış-, öne düş-’ gibi anlamlara genişlemiştir.

EUTS başla-

Kaş. başla-, kılavuzluk et-, komutanlık et-

*KB başla-, yarala-

SN öne düş-

“Degül sehl iñen müşkil iş işledüñ

Key itdüñ mi yavuz ola başladuñ” (2621)

KT ilkin yap-, ilk olarak yap-, ilkin başla-

TİKT bir işe giriş-, kalkış-, ilk adımı at-, ilk olarak yap-

TS başa geç-, öne düş-

başlan- : Clauson’un belirttiği gibi kelime öncelikle ‘başla-’ anlamına gelmektedir. Ancak aynı zamanda (buğday için) ‘başaklan-’ anlamında kullanılmaktadır. (Clauson 1972 : 382)

EUTS başlan-

Kaş. başlan-; yönel-; hayvan dağa doğru sürül-; başaklan-

TS (buğday) başaklan-

başlık : “1 baş’dan -lık’la soyut isim (bazen somut isim), ‘başlangıç; liderlik; başlık’ genişlemiş anlam derecesiyle pek çok modern şivelerde yaşıyor. Eski dönemde 1 başlığ’dan ayırmak zor; Uyğ.’daki ortaya çıkışı şüpheli, burada olması beklenen kelime başla.ğ. Uyğ. VIII, (Hak.) XIV, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XVIII başlığ (Çağ.’dan sonra) ve Rumi’de ‘gemin baş kısmı’; ve aynı zamanda (muhtemelen Çağ.) *başlığ başığa bolur* ‘herkes kendinden sorumludur’ San.121r.13. söyleyişi vardır.” (Clauson 1972 : 381)

Kelime baş ‘baş’dan türemedir (baş +lık). Yapı itibariyle, tamamen başka bir anlama sahip olan başlık kelimesiyle hemen hemen aynıdır (Doerfer II 701).

Radloff (1911.IV : 1558-1559) kelime için ‘başlık, kasket; güç, iktidar, başkomutanlık, kumanda; en önemli şey; komutan, şef; büyükanne’ anlamlarını vermiştir.

TS mehr-i muaccel, kalın

bat- : Clauson’un kelimeyle ilgili verdiği açıklama şöyle : “Temelde ‘çök- ve gözden kaybol-’ (sadece ‘çök-’ olan én-’e zıt olarak), dolayısıyla ‘bat-; (güneşin vs.) bat-’. Bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV” (Clauson 1972 : 298). Yani kelime ‘çök-’ anlamının üzerine ‘bat-’ gibi yan anlamlar kazanmıştır. Taradığımız metinlerde kelimenin ‘gizle-, sin-, saplan-’ gibi anlamlara rastladık.

M gizle-

Kaş. bat-; gözden kaybol-

KB bat-, sin-, gözden kaybol-, saklan-, gizlen-

KG bat-, kaybol- (güneş vs.)

İM bat-, yok ol-

KT gurub et-, bat-

GT 1. gömül-, bat- 2. gir-, hülul et-

“...ecel dikenini ayaguna batdı.” (gir-)

TİKT bir şeyin içine sokul-, aşağıya gir-, dal-

ŞŞÇ 1. düş-, bat-; dal- 2. saplan-, bat- 3. gözden kaybol-, ortadan kaybol-

“Kiçi kayser başını aldı batdı

Bilemedi kimesne kanda gitdi” (43798) (gözden kaybol-)

TS gömül-

batığ : Clauson’un asıl anlamını ‘batma hareketi’ olarak verdiği kelime ‘batak; bataklık’ gibi yan anlamlar kazanmıştır. Kelimeyle ilgili Clauson’un açıklamaları şöyle :

“bat-’dan türemiş İ./S., asıl anl. ‘batma hareketi’ çeşitli özel göndermelerle. Bir şekilde NC Kır. batu: ‘batma hareketi; delik, çöküntü’ ve SW Osm. batı ‘gurup, batı’ gibi kelimelerde yaşıyor; fakat aşağıdaki ve SE Türki batuk ‘bataklık’ gibi modern şekiller muhtemelen paralel pasif türemiş İ./S.

batuk'tan türemiş ve batak 'batak' gibi kelimeler batğak'ın sekonder şekilleridir, türemiş isim ilk defa Çağ.'da kaydedilmiş. Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIII (?)” (Clauson 1972 : 301)

Kaş. batak; ırmak ve ırmağa benzer şeylerin derin olan yerleri

KB 1. derin 2. bataklık

TS *batı : güneşin battığı yön; batuk : bataklık

batma:n : Kelimenin etimolojik olarak 'batan şey' (yani terazide) anlamına gelmesi gerektiğini söyleyen Clauson'a göre kelime bu anlamdan hareketle ağırlık birimi anlamına genişlemiştir. Clauson'un açıklamaları şöyle :

“Eski dönemde hem sıvı hem de katı şeyler için kullanıldı ve içinde kullanıldığı metinle değerlendirildiğinde çok geniş olamaz, belki 453 gram. Oldukça geniş değerlerle pek çok modern şivede yaşıyor, mesela SE Türki'de 320 ile 1280 lb. arasında bir yeredir; SC Uzb.'de Borovkov der ki 72'den 396 lb.'ye kadar değişir; SW Osm., Redhouse der ki, 52'den 22 lb.'ye değişir. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV.” (Clauson 1972 : 305-306)

batır- : bat-'ın ettirgen şekli; asıl anl. 'batır-', ancak çeşitli genişlemiş anlamlara sahip.

EUTS gizle-, sakla-

Kaş. sakla-; batır-; bağlat-

KB batır-

SN batır-, sok-; suya daldır-

TİKT sok-, daldır-

TS batır-

ba:y : Eski Türkçe döneminde 'zengin' anlamına geldiğini gördüğümüz kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'ulu, temiz' gibi yan anlamlar kazanmıştır. Clauson kelime hakkında şunları söylemektedir :

“ 'zengin; zengin kişi'. Bütün modern şivelerde yaşıyor; 'üst sınıfların üyesi' ve 'koca' gibi bazı genişlemiş anlamlarla.... Türkü VIII, Uyğ. IX, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV ff bay 'zengin', sık olarak 'paye adamı'; bütün dönemlerde yaygın.” (Clauson 1972 : 384)

- EUTS zengin, varlıklı
 Kaş. zengin
 SN bayla- : değerlendir-, yücelt- (?)
 “Veli kendü ululugın eyledi
 Gelüp bu gariplerini bayladı” (1044) (değerlendir-, yücelt- (?))
 KT 1. zengin 2. kimseye muhtaç olmayan; ‘esma-i hüsna’dan 3. ileri gelen, refah içinde bulunan, şımarık
 TS 1. zengin, müstağni 2. ulu, kibar, soylu 3. Temiz
 “Şehr içinde bay ü yoksul kalmadı
 Ki Yusuf üzre dirülüben gelmedi” (TS I 458)

baya:kı : ‘önceki’ temel anlamından ‘eski, bayağı, adi’ gibi yan anlamlara geçen bu kelime hakkında Clauson’un verdiği bilgiler şöyle :

“baya:’dan türemiş isim.; tam olarak ‘önce belirtilen, daha önceki, yakında’; aynı zamanda bir Adv. olarak da kullanılıyor. Baya: olarak benzer şivelerde ve bir veya ikiden fazla benzer gruplarda, bazen genişlemiş anlamlarla yaşıyor, mesela SW Osm. bayağı ‘genel, sıradan, kaba, bayağı’ tahminen ‘modası geçmiş’ orta anlamı vasıtasıyla. Uyğ. VIII, Hwar. XIII, Osm. XIII-XVI bayağı ‘önceki, önce olan’ yaygındır.” (Clauson 1972 : 385)

- EUTS yukarıda geçen, deminki
 SN Önceki, eskisi
 KT evvelki, eski, aynı
 ŞKM önceki, evvelki
 DK bayağı
 TS 1. önceki, eski , eskisi 2. eskisi gibi

baya:t : “ ‘Tanrı’. Bu kelimenin dağılımı şartırcı şekilde sınırlı; SW XX Anat.’daki yaşayışı dışında SDD 176, ki burada oldukça seyrek, sadece aşağıdaki gibi kayıtlı. Bir Oğuz boyunun adı olan Bayat’la oldukça zor birleştirilebilir, Kaş.’da, San., ve diğer kaynaklarda bu şekilde belirtilmiş. Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XVI bayat Türkçe’de Tanrı’nın bir ismi olarak tesadüfen bir metinde belirtiliyor.” (Clauson 1972 : 385)

Kaş. 1. 22 Oğuz bölüğünden biri 2. Tanrı'ya verilen ad (Arguca)
KB kadim (Tanrı) ·

bayu:- : “ba:y'dan türemiş isim; ‘zengin ol- veya zenginleş-’ anlamına geliyor. Ancak Eski Anadolu Türkçesi döneminde farklı anlamlar kazandığı görülmektedir.

EUTS zenginleş-, varlıklan-

SN zengin ol-, zenginleş-

H kan-, inan-

“Şol evler kim bayımış özlerine

Ki görünmezdi Rüstem gözlerine” (4495)

TS zengin ol-

beçkem / berçem : Kelime için Kaş.'da verilen anlam bir anlam genişlemesi hadisesinin çok daha önceden gerçekleşmiş olduğunu gösteriyor. Başlangıçta ‘atın kuyruğu’ temel anlamına sahip olması gereken kelime, atın kuyruğunun, Kaş.'da belirtildiği gibi savaş zamanı takılan bir nişan olarak kullanılmasından hareketle ‘alamet,nişan’ anlamını kazanmış olması gerekir. Kelimeyle ilgili Clauson’un verdiği açıklama şöyle :

“Benveniste Journal asiatique’te beçkem’in ‘atın kuyruğu’ olarak yaşayan Farsça bir kelime olduğunu belirtmiş. Perçem (parçam) Farsça bir kelime, hala SW Osm.’da ‘saç tutamı’; ‘saçın kalan kısmı tıraş edildiğinde kalan’; ‘atın önsacı/yelesi’; ‘aslanın yelesi’ vb. için alıntı bir kelime olarak kullanılıyor. Hak. XI, Oğuz XI” (Clauson 1972 : 295)

Kaş. alamet, belge; ipekten veya yaban sığırı kuyruğundan yapılan alamet olup savaş günlerinde yiğitler takınırlar.

bedü:- : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ‘büyü-, çoğal-’ anlamıyla geçen kelime Eski Anadolu Türkçesinde ‘irileş-, büyü-’ anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Kelime için Clauson’un verdiği açıklamalar sınırlıdır : “ ‘büyü- vs.’. Sadece (?) NE Tuv.’da bedi- ve SW Osm.’da büyü- yaşıyor. Uyg. VIII, Hak.XI” (Clauson 1972 : 299)

EUTS büyü-, çoğal-

KB büyü-

ŞMK irileş-, büyü-

be:g : Anlam genişlemesine uğramış kelimelerden biri de beg'dir. Kelime Clauson'un da belirttiği gibi orjinalinde 'bir boyun veya kabilenin başı, yardımcı başkan' vb. anlamına gelmektedir. Ancak daha sonra anlamı genişlemiş ve 'koca, nüfuzlu kişi' gibi anlamlar da kazanmıştır. Clauson, kelime hakkında şunları söylemektedir :

"En eski dönemden beri bütün dönemlerde yaygın, fakat neredeyse kesinlikle Çince po 'yüz kişinin başı'ndan alıntı bir kelime. Bazı fonetik değişikliklerle ve sosyal yapıdaki değişikliklere paralel olarak anlamdaki değişikliklerle yaşıyor; mesela Osm. İmp.'nda 'genç/ast yönetici memur' anlamına gelmiş ve sonunda sosyal statüsü iyi olanlara verilen övücü ünvanından birazcık daha fazlası olmuş. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV beg (yardımcı yönetici) XVII'den itibaren arada sırada bey, bütün dönemlerde yaygın (XV'den bu yana bazen 'canlı yemlik kuş')" (Clauson 1972 : 322-323)

EUTS 1. bey, efendi 2. beg er 'şehzade, prens' 3. erkek, eş, koca

Kaş. bey, koca, evli erkek

SN zevç, koca

"Çü kız gördi kim çolpa babasıdur

Begi olısar ol kim atasıdur" (2295)

GT 1. ileri gelen, nüfuzlu kimse, bey 2. küçük devlet başkanı 3. baş, bey

"...ve niçe adlu begleri düşmen leşkerinden düşürdi" (10b-8) (ileri gelen, nüfuzlu kimse, bey)

"ve arab beglerinden bir beg ki insafsuzluğu-la meşhur olmuş-ıdı." (13a-8) (küçük devlet başkanı)

"şa'irlerden biri ugrılar beginüñ katına vardı." (48a-15) (baş, bey)

TİKT amir, hakim

DK big : bey

TS (I) 1. zevç, koca 2. küçük devlet başkanı 3. ileri gelen, sözü geçen, nüfuzlu, zengin kişi (II) kuş avlamak için kullanılan başka kuş

beğen- : Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarında genişlemiş anlamlarla geçen bu kelimeye daha önceki metinlerde rastlamadık. Kelimenin bu dönemde genişlemiş anlamlara sahip olması da böyle bir anlam değişmesi olayı geçirdiğini ve geçirmekte olduğunu göstermektedir.

KG hoşlan-, beğen-

“.....meger ol vekil kılan göricek beğene, andan reva olur.....” (141a-15)

KT 1. güven-, beğenip seç-, emin ol- 2. hoşlan-, beğen- 3. razı ol-, kabul et-

ŞŞÇ 1. hoşlan-, beğen- 2. kabul et-, takdir et-

“Güc-ile söyleme gücüm beğendüm

Elüm sen bilürsün nice yandum” (14023) (kabul et-)

beglik : beg isminden hareketle çeşitli yan anlamlar kazanmış olan bu kelime hakkında Clauson'un verdiği bilgiler şöyle :

“beg'den soyut isim (bazen somut isim olarak kullanılıyor). Bu iki kelime büyük oranda aynı anlamlara sahip oldukları için beraber alınmalı. Pek çok metinde yazılar, hangi kelimenin kastedildiğini anlamak için oldukça belirsiz. İ.İ./S. genellikle ‘beg derecesine veya statüsüne sahip olma’, daha seyrek ‘bir başkan veya kocaya sahip olma’ anlamına geliyor. Soyut isim orijinal olarak ‘beg derecesi veya statüsü’ veya ‘böyle bir dereceyi ele geçirmek için uygun’ anlamına geliyordu. Daha sonra ‘bir beg tarafından yönetilen bölge’ anlamına gelmeye başladı. Beglik, şimdi kullanım dışı gibi görünüyor, fakat beglik anlamdaki bazı değişikliklerle ve çeşitli fonetik değişikliklerle (bk. beg) bütün modern şivelerde yaşıyor. NE dışında, mesela NC Kır.’da biylik ‘hükümet’ için normal bir kelime ve SW Osm. *beylik* sık sık bu anlama sahip. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI” (Clauson 1972 : 326)

EUTS beyli, şahane, bey soyundan

KB beylik

SN beğlik, hükümdarlık

TIKT bir beğin idaresi altında bulunan yer, topraklar veya beğ olan kimsenin ünvanı

TS küçük devlet başkanlığı

bekle:- : bek isminden türemiş olan bu fiil temelde ‘pekiştir-, sağlamlaştır-’ anlamlarına sahiptir. Zamanla anlamında genişleme olmuş ve ‘gözet-, bekle-’ gibi anlamlar kazanmıştır. Clauson’un verdiği açıklamalar ve taradığımız kaynaklar da bunu göstermektedir :

“bek’den türemiş fiil. NE, NW ve SW’de çeşitli fonetik değişikliklerle ve anlamdaki geniş gelişmelerle, özellikle SW’de, ki burada sürekli olarak bekle-’dir, pekle- değil. Orjinalinde ‘bağla-, pekiştir-, sağlamlaştır-’ anlamına geliyordu; bundan ‘sağlamlaştır-’ ve böylece ‘gözet-, bekle-/um-’ ve sonunda sadece ‘bekle-’. Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIV, Osm. XIV ve XV bekle- (1) (bir sırrı) ‘sakla-’; (2) (birini Acc., birşeyden Abl.) ‘koru-’. Pek çok metinde ; XVIII bekle- (söyleniyor) Rumi’de ‘koru-, gözet-’.” (Clauson 1972 : 326-327)

EUTS kilitle-, kapa-, bağla-

Kaş. bekle-; gözet-; sakla-, hapset-; pekit-; kapat-

AH muhafaza et-

SN koru-, gözet-, esirge-, sakla-, sürdür-

“Vefa bekleyen kişi olmaz yavuz

Erenler bu sözden çevürmeye yüz” (4632) (sürdür-)

KG 1. bekle- 2. sakın-, çekin-

“...savab u tevfik virsün diyüp ve hatadan beklesün diyüp.....” (2a-1)

DK bekle-, dur-

TS 1. sakla-, gizle-, kapalı tut- 2. koru-, esirge-

“Sırrı ifşa etmek yavlak katı ayıptır ve alimlerden rāz beklemek içinde delim haberler gelmiştir.” (TS I 484)

beklen- : bekle-’le benzer anlam alanına sahiptir. Ancak kullanımı onun kadar sık olmadığı için anlam genişlemesi de o oranda az olmuştur. Kelime zamanla ‘sertleş-’ anlamını kazanmıştır. Kelime hakkında Clauson’un verdiği bilgiler de aynı şekildedir : “bekle:-’in dönüşlü şekli (bazen pasif olarak kullanılıyor); SW Osm.’da yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak.XI, Oğuz XI, Osm. XVI beklen- ‘sağlamlaş-, sertleş-’ bir metinde TTS III.” (Clauson 1972 : 327)

EUTS bağlan-, kapatıl-, kilitlen-

Kaş. bekiş-, sağlamlaş-; kapan-, kapatıl-, saklan-

- KB kilitle-, kapat-
 “akı bolsa begler` atı çavlanur
 atı çavı birle ajun beklenür” (2050)
- TS pekleş-, sertleş-
 “Demür veş beklenür gerçi o serkeş
 Taşı serd u cigerde, dilde ateş” (TS I 484)

bekleş- : Sadece Kaş.’da karşımıza çıkan bu kelime, daha orada çok anlamlıdır. Yani kelime daha eski bir tarihe dayanmaktadır ve anlam genişlemesi hadisesini yaşamıştır. Clauson, kelimenin bekle:-’in işteş şekli olduğunu ; sadece (?) SW Osm.’da ‘beraber bak-; birbirini bekle-’ anlamında yaşadığını belirtmektedir. (Clauson 1972 : 327)

Kaş. muahede yap-, ahitleş-; kapatmakta yardım et-; (Oğuzca) beklemekte, gözetlemekte yardım et-

beklet- : Bu kelimeye de sadece Kaş. ve KB’de rastladık. Birbirine yakın anlamlarla ortaya çıkan bu kelime bu metinlerde anlam genişlemesine uğramış olarak geçmektedir.

- Kaş. bağlat-, hapsettir-
 KB kilitle-, kapa-

beküt- : bekü-’in ettirgen şekli; ‘bağla-, sabitleştir-, pekiştir-’ anlamında. bekle:-’in türevlerini kullanan NE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor. Diğer dil gruplarında kullanılan kelimeler bekit- ve berkit- arasında değişiyor ve bazılarında her ikisi de ortaya çıkıyor (Clauson 1972 : 325).

- Kaş. pekit-, sağlamlaştır-
 İM sıkıca bağla-
 TS sağlamlaştır-, tahkim et-, sıkıca bağla-

bé:l : İnsandan doğaya aktarma olarak anlamı genişleyen kelimelerdendir. Temel anlamı ‘bel’ olan kelime ‘dağ geçiti; döl, sulp’ gibi bazı anlamlara genişlemiştir.

- İKP bel, kuşak, böbrekler, gövde

- KB bel
 “kodu ıdtı kesme yaruk yüz tudı
 kalık tul tomı kıdtı bilin badı” (5824)
- SN dağ sırtı
- Mar. bel; arazi sırtı, yokuş
 “...bunuñ böyle yügüresin bilsem, tomı alub şimdiye degin bili
 aşardum.” (64b.3)
- ŞMK 1. Bel 2. Döl, sulp
 “..... bili asıl yaradılduğı mizacdan ki ol hararat i rutubetdür, çıkarur
 suvidur.” (9b.7) (döl)
- ŞKM I. Bel II. bel,
- KT döl, sulp
- DK bel, sırt
- TS (I) 1. bel 2. yamaç, dağ beli
 (II) ayakta basılarak toprağı işlemeye yarayan tarım aygıtı

belgü: : ‘iz, işaret’, bazen somut, fakat genellikle soyut anlamda; tam olarak ‘ayırt edici özellik’ anlamına geliyor (Clauson 1972 : 340). Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkıyor.

EUTS alamet, sembol, işaret, belge, fal

Kaş. alamet, nişan, im, belge

belgür- : Clauson, kelimenin belgü:’den türemiş geçişsiz bir fiil olduğunu ve anlamında ‘ortaya çık-, açığa çık-’ olduğunu söylemiş ve Osm. XIV belür- ‘ortaya çık-’ anlamıyla XVI’ya kadar yaygın olduğunu eklemiştir (Clauson 1972 : 341). Kelimenin tarihi gelişimi incelendiğinde birbirine yakın anlamlarla genişlediği görülmektedir.

EUTS belirt-, belli ol-, görün-

M zuhur et-

İKP açığa çık-, belir-

KB belir-, meydana çık-

NHT belir-, ortaya çık-, görün-

SN	belir-, belli ol-, ortaya çık-
KG	açık ve belli ol-; görün-, belir-
ŞMK	açık ve aşikar ol-, hissedil-, belir-
DK	belir-, belli ol-
ŞŞÇ	1. Ortaya çık- 2. Görün- 3. Ayrıl-, seçil-
TS	meydana çık-, belli ol-

bé:r- : ‘ver-’ temel anlamından hareketle pek çok yan anlamlar kazanan kelime hakkında Clauson’un verdiği bilgi şöyle :

“ ‘ver-’; herhangi birinin kazancı için hareket anlamında tanımlayıcı bir fiil olarak da kullanılıyor, bütün dönemlerde yaygın; SW Az., Osm.’da ilk sesi v- olan üç temel kelimedenden biri. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV vér- (daha seyrek ver-) TTS’deki gibi sıralanmamış fakat çeşitli birleşik fiiller, en yaşlısı véribi- (verip ıd-) ‘gönder-’ TTS.” (Clauson 1972 : 354-355)

Taradığımız metinlerde kelimenin şu şekillerde geçtiğini gördük :

EUTS ver-

İKP ver-, (birisi için bir şey) yap-

Kaş. ver-, gel

KB ver-

KG 1. ver-, öde- 2. iade et-, teslim et-, ver- 3. zekat ver-, ver- 4. boşa-, talak ver- 5. paylaştır-, pay et-, ver- 6. yedir-, ver-, yemle-, bak- 7. evlendir-, kocaya ver- 8. razı ol-, rıza göster- 9. kiraya ver- 10. karşılık ver-, al- 11. yap-, et-, ver-

“....kanlu talakın kim virse talak virdüğü avrat....” (69a-13) (boşa-)

“.....altmış yohsula ahşam aşın vire ve kuşluk aşın vire.” (95b-6) (yedir-)

“Eger ıyal anasın ere virür olsa eyle gerek kim bir hayz geçürince sabr ide.” (92b-15) (evlendir-)

“Ve dahı Evza’i kavlinde gerek kim da’vılusı rızalık vırsün ya virmesün reva olur.” (199b-4) (razı ol-)

“..bu iki tanuk dönseler hılafuz diseler, andan ilerügi virdükleri tanuklığa kadi hüküm kılmak reva olmaz.” (120b-1) (yap-, et-)

vir- : ver-, bahşet-, bağışla-

virdür- : verir-; boşat-, boşamasını sağla-

KT 1. ver-; ihsan et- 2. öde-, tediye et-, ver- 3. teslim et-, ver- 4. iade et- 5. (meyve) ver-

GT 1. ver- 2. öde-, tediye et-, ver- 3. ihsan et- 4. iade et- 5. meyve ver- 6. gönder- 7. tak-

“Maluñ zekatını çıkargıl ki baguban çibugını budamayınca üzümü artuk virmez, zekat dahı eyledür.” (32a-7) (meyve ver-)

“Bunca fazilet ki sag elüñdür, ne-y-çün yüzügi sol ele virdüñ?” (78a-13) (tak-)

ŞŞÇ 1. ver-, teslim et- 2. ihsan et-, bağışla- 3. yasla-, daya-, uzat- 4. feda et-

TS ver-, gönder-

bé:rgü: : Clauson’un belirttiği gibi kelimenin temel anlamı ‘verilmesi gereken veya verilen şey’ ise kelime anlam genişlemesine uğramış demektir (Clauson 1972 : 362).

Aşağıda kelimenin kazandığı anlamlar yüzyıl sırasına göre verilmiştir :

EUTS armağan, vergi

İKP bağış, verilecek veya ödenecek şey

Kaş. borç; verecek

TS ihsan, bahşiş, bağış

bé:rim : Kelimenin asıl anlamı Clauson tarafından ‘tek bir verme hareketi’ olarak belirtilmiştir. Buna göre kelimedede bir anlam gelişmesi olmuş demektir. Clauson’un sözleri şöyle devam ediyor :

“Fakat normalde eski dönemde ‘borç’ (ödenmesi gereken) alım’a antitez ‘borç’ (alınması gereken). Pek çok modern şivelerde yaşıyor bazen ‘bir vergi şekli’ olarak (karş. bért), bazen ‘rüşvet’ olarak, SW Osm.’da (verim) ‘ürün, mahsul, kazanç’, ve bazen alım bérım terkinde ‘ticaret, değış tokuş’. Uyğ. VIII, Hak.XI.” (Clauson 1972 : 366)

EUTS borç

Kaş. verim, borç; verecek

TS 1. veriş 2. vergi

berk : ‘sert, dayanıklı, katı’; bek olarak da ortaya çıkan kelimenin orijinal şekli. Moğ.’da ‘zor, güç’ vb. anlamlarında berke olarak eski bir alıntı kelime (Haenisch 15). Bazı şivelerde berk ve bek oldukça farklı anlamlar geliştirmiş, berk sadece (kapı için) ‘kapalı, kilitli’ olarak kullanılabilir. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV berk ‘sert, katı’ vs.; bütün dönemlerde yaygı (Clouston 1972 : 361-362).

Aşağıda görüldüğü gibi kelime, Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam alanını genişletmiştir.

EUTS bek : sağlam, pek, berk, sert

berk : 1. kuvvetli, sağlam, güçlü, sık 2. orman

M bek : sağlam, sert

“antag türlüğ alp erdemlig kanamlag yürekliğ bek katıg köngüllüğü tınlıg bolur” (9,34)

berk : orman

Kaş. bek : muhkem, kavi, pek, sağlam, sıkı

berk : muhafaza edilmiş, tahkim edilmiş, sağlam

KB pek, sağlam, muhkem; çare, tedbir; kilit

berk: sağlam, kuvvetli, mahfuz

“yıgar yimez içmez tutar berk anı” (262)

AH bek : muhafaza, kilit, emniyet

“tiling bekte tutgıl tişing sınmasun” (131)

berk : sıkı, sağlam

H. berk : sıkı, muhkem, sert

KT berk : 1. sağlam, kuvvetli 2. şiddetli, çetin

ŞKM berk : sağlam

KT berk : 1. sağlam, kuvvetli 2. şiddetli, çetin

TİKT berk : sağlam, sıkı, kuvvetli

ŞŞÇ berk : 1. katı, sert 2. zf. Sağlam, sıkıca

V berk : sert, yüksek

“Andan bir berk avaz çıksa gerekdür.” (7a.10)

TS pek : katı, sert, sıkı, sağlam

berk : 1. sağlam, sıkı, muhkem, kuvvetli 2. katı, sert 3. şiddetli 4. süratli, hızlı

“Giderek berk yoruldu.” (TS I 516) (süretli)

bert- : Birbirine yakın yeni anlamlar kazanmış kelimelerden biridir. Clauson’un kelime için verdiği açıklamalar şöyle : ‘incit-, yarala- (birini vs. Acc.)’ daha özel olarak deriyi yırtmadan. Sadece (?) SE Tar. bert- ‘kes-, yar-, oy-’ RIV 1604 ve SW Osm. pert- ‘çürü-, burk-’. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI. (Clauson 1972 : 358)

EUTS kır-, parçala-

İKP ez-, çiğne-, vurarak sertleştir-

Kaş. berele-

KB berelen-, yaralan-

bertin- : Bert-’in dönüşlü şekli olan bu kelime, yine ona paralel anlam gelişmelerine uğramıştır. Clauson (1972 : 359) kelimenin anlamını ‘incin-’ vs. olarak veriyor ve modern şivelerde yaşadığını belirterek tarihi gelişimini şöyle veriyor : Uyğ. VIII, Hak. XI, Osm. XIV-XVI bertin- (?pertin-) ‘yerinden oyna- veya burkul-’ TTS II; IV

Kelime Radloff’da pertin- şeklinde kaydedilmiş ve ‘kaşın-; eklemi yerinden oyna-; çocuk düşür-’ anlamlarıyla verilmiştir.

Taradığımız metinlerde kelime şu anlamlarda geçmektedir :

EUTS yarala-, kendisini yarala-

Kaş. berelen-; el yorgunluk peyda et-

TS burkulup incin-

bét : Clauson’un verdiği açıklamaları dikkate aldığımızda kelimenin ‘(insan) yüzü’ temel anlamından ‘(suyun) yüzü’ anlamına genişlediğini söyleyebiliriz. Clauson’da kelime şu şekilde geçmektedir :

“ ‘(insan) yüzü’. Eski dönemde 2 yüz:z’le sinonim olarak seyrek, fakat bununla ve genişlemiş anlamlarla yaşıyor, ‘yanak, (suyun) yüzeyi’ vs. bét/bet olarak NE Kır., Kzx.; SC Uzb.; pek çok NW şivesi ve SW Osm.’da bet beñiz terkinde yaşıyor. Uyğ. VIII, Çağ. XV (Clauson 1972 : 296)

ŞŞÇ çehre (beñiz kelimesiyle birlikte)

bez- : Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi'nde, Kitab-ı Gunya'da geçen anlamları bir anlam genişlemesini işaret etmektedir. Kelimenin anlamı Clauson'da şu şekilde verilmektedir. "Orjinalinde 'titre-, ürper-'; orta dönemde '(bir şey)in görüntüsünden titre-/tiksin-' ve dolayısıyla '(bir şey)den rahatsızlık/ hoşlanmama hisset-, (bir şey) için tadını kaybet-' vb." (Clauson 1972 : 389)

EUTS titre-

M titre-

"korkınçı sönmedi bezer titreyür" (5,29)

Kaş. titre-

KG bez-, usan-; kız-, öfkelen-

"Ayşe'yi Sıddıka -Radyallahü anha- bizdi, azad kıldı." (71b.2)

bıç-/biç- : Eski Türkçe metinlerde 'biç-, kes-' anlamlarıyla geçen bu kelime Eski Anadolu Türkçesi'nden itibaren anlam genişlemesine uğramaya başlamıştır.

Kelimenin diğer anlamları hakkında Clauson sadece şunları söyler :

" 'kes-'; bu anlamdaki pek çok kelimedenden biri. Bazı modern şivelerde '(elbise) biç-' gibi sınırlı anlamlarla. Orijinal şekil kesinlikle *bıç-*, fakat vokalizasyon konusunda büyük bir tutarsızlık var, bazı modern şiveler filde arka ünlüyü ve *bıçak* gibi türemiş şekillerde ön ünlüyü veya tam tersini kullanıyor. Arka ünlüyle NE ve NC Kır.'da ve ön ünlüyle NW, SW'de yaşıyor; -ı-'nın ortaya çıkmadığı SE, SC'de doğru şekil belirsiz. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV. (Clauson 1972 : 292-293)

EUTS bıç-, kes-

M bıç-, kes-

Kaş. kes-, biç-

AH bıç- : biç-

"tiken edlegen er üzüm biçmez ol" (376)

KG 1. ölçüp kes- (elbise vs.), biç- 2. biç-, hasat et-

“Eger bir gişi biz satun alsa andan boyasa, ya biçse dikse andan aybı çıksa girü virmek reva olmaz.” (126a.14) (ölçüp kes-)

TİKT biç- : 1. (ekin) biç- 2. yar-, böl-, biç-

DK biç- : biç-, kes-, şekil ver-, biçim ver-, düzenle-

“Ol Kur’anı yazdı düzdi ulemalar öğreninçe küydi biçdi alimler serveri Osm Affan görklü....” (6-7) (düzenle-)

TS kes-, kökünü kazı-

“Şehzade dahi serir-i saltanata geçip oturdu adl ile taht-ı hükümette yamanları biçti, eyülere riayet idüp...” (TS I 545)

bıçğa:k : biç-’tan türemiş bu ismin anlamı hakkında “asıl anl. ‘kesilen şey’, ‘parça’ vb.; çeşitli özel müracaatlarla. Bazı şivelerde, Uyğ.’da bile, oldukça eski bir tarihte dudak benzeşmesiyle buçğak olmuş.... Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV ‘köşe’.” diyen Clauson (1972 : 294) yapısını da başka bir yazısında şöyle açıklıyor :

“-ğa:k/-ge:k. Hareket gösteren fiillerden türeyen sözcüklerin bir çoğunda bu ek, peşpeşe gelen ya da tekrarlanan bir hareket ifade eder. Tamğa:k ‘boğaz’ ve bıçğa:k ‘parça, kısım’ gibi tekrarlanan bir hareketin ilk anda göze çarpmadığı sözcüklerde bile bu nitelik mevcuttur.” (Clauson 1989 : 27)

EUTS buçğak : bucağ, köşe

Kaş. bucağ; aç, zaviye ve benzeri

kesilmiş hayvan derisinden yapılan uçlar

kutur

GT bucağ : kuytu yer, köşe, bucağ

“....melul oldı ve bir bucağda oturdı agladı.” (60a-12) (kuytu yer)

bırak- : Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkmayan bu kelimenin Eski Anadolu metinlerinde çok anlamlı bir yapı arz ettiğini gördük. ‘bırak-’ temel anlamı dışında ‘damlat-, kat-, müsaade et-, vazgeç-, ört-, terket-’ gibi anlamlarla karşımıza çıkan bu kelimenin anlam genişlemesi hadisesine uğradığını söyleyebiliriz :

NHT bırak-, ver-; at-; indir-, düşür-

“....ölü iken şu ala daşra bıraga,....” (116a.1)

- SN bırak-, koy-, at-
- KG 1. bırak-, koy- (bir tarafa) 2. damlat-, akıt-
“Eger sulu kabda agzı yarın biraksa ya burın suyu tamsa ol murdar olmaz.” (6b.10) (damlat-)
- H al-, kat-, müsaade et-
- İM bırak-, terket-, vazgeç-
- ŞKM I. bırak-, ver- II. bırak-, at- III. bırak-, kaptır-, ver-
- KT 1. at- 2. düşür-, bırak- 3. terket-, bırak- 4. gönder-, ilka et-, indir- 5. koy-, bırak- 6. at-, fırlat- 7. yere koy-, at-, bırak- 8. dışarıya çıkar-, at- 9. meydana koy-, beyan et-, ileriye sür- 10. ver-, aktar- 11. sarkıt-, bırak- 12. yükseğe kaldırıp bırak-, kaldırıp yere çarp- 13. ört-, koy-
- GT 1. koy-, bırak- 2. at- 3. getir-
“Oglancuk okını ve yayını oda bıraktı, yakdı.” (46b-1) (at-)
- TİKT 1. at- 2. sarkıtarak bırak- 3. terket-, bırak- 4. koy-, bırak-
- DK bırak-, koy-
- ŞŞÇ 1. Bırak- 2. At-, düşür- 3. Sal- 4. Terket- 5. At-
- V terk et-, yerine getirme-

bırkır- : Birbirine yakın yeni anlamlar kazanan bu kelime hakkında Clauson şunları söylüyor :

“(atın vs.) ‘kuvvetle burnundan hava çıkar-, pıskır-’; morfolojik olarak belirsiz. Bu ve diğer cognate fiiller pek çok modern şivede ortaya çıkıyor. NE Koib, Sag. pırğır-; Khak. pırğır-; SE Türki purxura-/puxra- Shaw; purku- BŞ; burkura- Jarring; NC Kır. burkulda-, Kzx. birkılada-, SC Uzb. pişkir- (sic.); NW Kaz. bırğılada-, Kk. pırkır-/pıskır-; Kumyk pışğır-; Nog. pırxılada-/pıskır-. Hak.XI. (Clauson 1972 : 361)

Taradığımız metinlerde de kelime şu şekillerde geçmektedir :

- Kaş. homurdan-, genizden ses çıkar-
- TS pıskır- : hapşır-

bış- (p-) : ‘olgun hale gel-, olgunlaş-’, hem geçişsiz hem de geçişli bazı genişlemiş anlamlarla kullanılıyor (Clauson 1972 : 376-377).

EUTS bış- : olgunlaş-, piş-, ol-

bıŝıĝ (p-) : bış-'dan türemiş isim. 'olgun, ergin; olgunluk, erginlik'vs. anlamında. Osm. XIV'de bıŝi 'yaĝda piŝirilmif börek' (Clauson 1972 : 378-379) demektir ki aynı kelimenin farklı bir anlamla kullanımınıdır. Radloff (1911.IV : 1323) kelimeyi 'olgun' anlamıyla vermiştir.

bıŝur- (p-) : bış-'ın ettirg. şekli; asıl anl. 'olgunlaştır-', genellikle 'pişir-', fakat pek çok farklı anlamla kullanılıyor (Clauson 1972 : 383).

TS 1. Pişir- 2. Olgunlaştır- 3. Besle-, geliŝtir-

bil- : Sık kullanılan kelimelerden biri olması sebebiyle anlamı da o oranda genişleyen bil- fiili için Clauson'un açıklamaları şöyle :

“ ‘bil-’; bütün dönemlerde yaygın. Hem tek başına hem de ‘(bir şeyi Acc.) bil-’le kullanılabilir; eski dönemde bilig bil- ‘haberdar ol-, bilge ol-’ terkibi hem pozitif hem de negatif şekilde (ihmarkar ol-) yaygın. Aynı zamanda ‘nasıl yapacaĝını bil-, (bir şeyi yapmaya) imkanı ol-’ anlamıyla -u/-: ile zarf olarak asıl fiille, Yardımcı Fiil olarak kullanılmış. Türkü VIII, Uyĝ. VIII, Hak. XI, aĝ. XV, Hwar. XIV. (Clauson 1972 : 330-331)

Taradıĝımız metinlerde, aŝaĝıda da grlebileceĝi gibi, Eski Anadolu Türkçesi'nden itibaren kelimenin anlamının genişleyerek deĝiŝtiĝini saptadık.

EUTS bil-, tanı-

KG 1. bil-, anla- idrak et-, farkına var- 2. tanı-, bil- 3. ĝren-, bil- 4. hatırla-

“...ve bilmese kim drt rek'at namaz mı kıldı ya  rek'at mı kıldı.....” (29b.5)

KT 1. bil- 2. haberdar ol-, bil- 3. tanı-, bil- 4. anla-, idrak et-, farkına var- 5. görür gibi bil-, ĝren- 6. hisset-, sez- 7. (geleceĝini) bil-, bekle-, kabul et-

GT 1. bil- 2. anla-, farkına var- 3. ĝren-, haberdar ol- 4. gücü yet- elinden gel- 5. anla-, hesabını yap-, hesap et- 6. zannet- 7. takdir et-, deĝerini bil- 8. sorumlu tut- 9. Öyle kabul et-, say- 10. hisset-, duy-

“El-kıssa bir vakıt hayınlıĝın bilp dĝdiler ve sürdiler” (62a-14)
(ĝren-, haberdar ol-)

“Eger Rum’da yılan sokmuş âdeme Irak’dan tiryak gelince bilgil ki hal ne olur?” (16a-3) (anla-, hesap et-)

“...bir pîr-sohbetine düştüñ ki senüñ kadrüñi bilür.” (58b-2)(takdir et-)

“...dost düşmen hilafını Tanrıdan bilüñ” (20a-6) (sorumlu tut-)

TİKT 1. tanı-, bil- 2. anla-, bil- 3. idrak et-, kabul et- 4. düşün-, bil- 5. inan-, iman et- 6. gör-, kabul et-, bil- 7. öğren-, haberdar ol- 8. anla-, farkına var- 9. çöz-, tabir et-, bil-

“Zira anlar dahı senüñ bigi Allah’ı bilmez gişilerdür.” (96a.11) (inan-)

““Meliküñ düşüni bilürse anlar bilür” didi.” (154b.1)

ŞŞÇ 1.bil- 2. Tanı- 3. Anla- 4. Kabul et-

bilge: : Temelde ‘bilgili kişi’ anlamına gelen kelime bu anlam alanından hareketle bazı yan anlamlar kazanmıştır. Bunlar arasında Clauson’un da belirttiği gibi ‘danışman’ da vardır. Kelime hakkında Clauson’un açıklamaları şöyle :

“*bil-*’den türemiş İ./S.; temelde ‘akıllı adam’; fakat eski dönemde açıkça bazen bir memuriyetin özel ünvanı, ‘danışman’ vb.; aynı zamanda Adj. olarak da kullanılmış. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Osm. XIV ve XV bilge ‘akıllı adam’ pek çok metinde TTS I;II.” (Clauson 1972 : 340)

EUTS bilge, bilgili kişi

M hikmet; hakîm

İKP bilge, bilgin

Kaş. bilge, hakîm; akıllı; bilgin, alim

KB bilgin, hakîm alim

TS alim, hakim, bilgin

bilig: ‘bilgi’ temel anlamından hareketle buna yakın yeni yan anlamlar kazanmıştır. Soyut bir anlama sahip olan bu kelimenin kazandığı yeni anlamlar da soyut niteliktedir. Kelimeyle ilgili Clauson, şunları söylüyor :

“*bil-*’den hareketi tanımlayan isim; ‘bilgi’. ‘bilgi’ için standart bir kelime olarak eski dönemde oldukça yaygın ve de anlamın oldukça yaygın derecesiyle, bunlardan bazıları oldukça belirsiz; önemli yan anlam belki ‘zihñ gelişim’ veya benzeridir. Modern zamanlarda neredeyse tamamen *bil-*’den türemiş diğer isimlerle veya alıntı kelimelerle yer değiştirmiş...

Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV bilü, daha seyrek bili 'bilgi' kadar yaygın ve XVII'ye kadar ortaya çıkıyor.” (Clauson 1972 : 339)

Bu kavramın Türkler'de önemli bir yeri vardır. Türk toplumunda bilgiye değer verilmiş, dolayısıyla bilgi sahibi olana da değer verilmiş, hatta devletin gücü ve devamı, Kağan ile vezirlerinin “bilgi” derecesine bağlanmıştır. (Ögel 1998 : 341)

Eski Türk inancısında “bilgi”nin yeri ve önemi konusunda Bahaeddin Ögel'in şu sözleri aydınlatıcı niteliktedir :

“En eski ve yeni Türk inancısında Tın, yani ruh doğarken bedenimize gelir ve ölürken de kuş gibi ağzımızdan uçar ve kendi yerine giderdi. Bu ruhlar alemi, elbette ki Tanrının yanında ve yerinde idi. Tanrı, özenerek yarattığı ve ruh verdiği kullarına Kut da verir ve bu iyi şans, onun hayattaki başarısını temin ederdi. Daha doğrusu insanlar eşit olarak yaratılmazdı. Budizm ve İslamiyet Türklerle yeni fikirler getirdiler. Budizm ve hatta İslamiyetin girmesine rağmen Türkler arasında kut, talih ve devlet anlamına gelmiş ve önemini kaybetmemişti. Bu fikirlerin yanına bir şey daha yerleşmişti. Bu da bilgi, yani bilig idi. Bilgi öğrenerek, bilge bir kişi olup, olgunluğa yani Kemalât'a erişilmesi teşvik ediliyordu.” (Ögel 1989 : 482)

Uygurlar da dini kavramları arasında yer alan şuur'u ifade etmek için bilig köngül, köngül bilig gibi sözler kullanmışlardır (Arat 1987 : 75).

Kelimenin anlam alanındaki genişlemeyi aşağıda, taradığımız metinlerden aldığımız anlamlar göstermektedir :

EUTS bilim, bilgi, ilim

M bilgi; şuur

Kaş. akıl, us; hikmet; bilgi

KB bilgi, hikmet

SN bilü : bilgi, hüner, akıl, idrak, anlayış, düşünce

H ilim, bilim

DK bilik : bilgi, anlayış

FR/K bilgin, ilim, irfan

TS bilü : 1 .bilgi, ilim, irfan, idrak, malumat 2. Zihin, fikir

bilin- : Kökü olan bil- fiilindeki anlam gelişmesine yakın bir gelişme göstermektedir. Kullanım sıklığı onun kadar çok olmadığı için anlam genişlemesi olayı da onun kadar gerçekleşmemiştir. Ancak kelimedede yine de anlam genişlemesi olayı gerçekleşmiştir. Kelimenin bu özelliğine Clauson da değinmektedir :

“bil-’in dönüşlü şekli; sık sık pasif olarak kullanılıyor; ‘kendi kendine bil- (bir şeyi Acc.), kendini bil-; bilin-’. Bütün modern şivelerde yaşıyor, genellikle pasif olarak ve bazı genişlemiş anlamlarla. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV.” (Clauson 1972 : 343-344)

EUTS bilin-, anlaşıl-, açığa vur-, itiraf et-

M itiraf et-

İKP kavra-, anla-

Kaş. kendi işini bil-; itiraf et-; bilin-, anlaşıl-

KB bil-, anla-

SN anlaşıl-

“Ne deñlü ki düzmiş durur dir hemin

Bilinsün diyü beyti düşünde umın” (354)

KG anlaşıl-, bilin-

KT 1. ortaya çık-, anlaşıl-, bilin- 2. başkası tarafından tanın-, bilin-

DK bilin-

ŞŞÇ ortaya çık-, bilin-, anlaşıl-

TS adı çık-, adı yayıl-

“Nuş kıl şehriyar-ı aşk ile cām

Bilünürseñ ne gam il ü şara” (TS I 562)

biliş : Eski Anadolu Türkçesi döneminde daha önceki dönemlerden farklı yeni yan anlamlar kazanmış olan bu kelimeyle ilgili olarak Clauson şunları söylüyor :

“bil-’den türemiş isim (bazı karşılıklılık anlamıyla); ‘tanıdık, arkadaş’. Bu anlamda ve bazen daha genel olarak ‘bilgi’ vb. anlamında pek çok modern şivelerde yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIV, Osm. XIV biliş ‘tanıdık’. (Clauson 1972 : 344-345)

EUTS biliş, bilme

Kaş. biliş, tanış; bilen, bilici

KB	biliş, bildik, tanıdık
SN	tanıdık, dost, aşına
H	bildik, tanıdık, dost
ŞŞÇ	aşına, tanıdık, dost
TS	1. Bildik, tanıdık, dost, aşına 2. Marifet “Reva mıdır bilişi yad kılmak Unutulmuş suçumu yad kılmak” (TS I 562) (bildik, tanıdık) “Kimdeki ola biliş kapunda yazılır kul Bilişi bulımayan bigane gelimez ol” (TS I 565)

bin- : ‘bin-’ temel anlamından hareketle yeni yan anlamlar kazanmış olan bu kelime için Clauson şunları söylüyor : “ ‘üzerine çık- veya bin- (at vs., Acc.)’. Bütün dönemlerde yaygın.; SW Osm.’da bin-, başka yerlerde min-/mün-. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII.” (Clauson 1972 : 348)

KT	1. bin- 2. geç-, uğra-
TS	çık-, otur-, cülus et-

bi:r : Clauson’un da belirttiği gibi kelime orjinalinde asal sayı ‘bir’ anlamındadır; “daha sonra zayıflamış, bi:r ne:ñ bi:r ‘bir şey başkası’ gibi terkipler vasıtasıyla belirsiz Pron. Adj. ‘a, an’den biraz daha farklı bir anlama gelmiş. Bütün dönemlerde yaygın. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?).” (Clauson 1972 : 353-354)

Taradığımız metinlerde kelime şu şekillerde geçmektedir :

NHT	bir (sayı adı); aynı, olduğu gibi
KY	1. bir, herhangi bir 2. aynı
ŞKM	I. bir, herhangi bir II. bir (sıfat) III. bir (sayı ismi) IV. ayrı, tek V. bir çeşit VI. Ayrı, tek VII bir defada VIII başka IX. Bir, bazı X. Birincisi, evvelki
KT	1. bir 2. tek, aynı, değişmeyen 3. tek, eşi ve benzeri olmayan 4. birinci, ilk
GT	1. bir (sayı sıfatı) 2. bir (belirsizlik sıfatı) 3. beraber, aynı, bir 4. başka, değişik 5. yalnız, tek
TİKT	1. bir (sayı sıfatı) 2. tek, eşi ve benzeri olmayan 3. aynı, eşit, bir

ŞŞÇ 1. İ. ve sf. bir 2. (herhangi) bir 3. Aynı, tek 4. biraz

TS 1. bir kere, bir kez 2. Öbür

birle: : Aslında edat olarak kullanılan bu kelime Eski Anadolu Türkçesi'nde 'yan, nezd' gibi yan anlamlar kazanarak isim olarak da kullanılmıştır. Ancak edat yapısını bozmayacak şekilde yeni yan anlamlar da kazanmaya devam etmiştir. Tabii ki bu kelimenin kullanım sıklığı ve yaygınlığıyla ilgilidir.

Türk Dili Grameri'nde J. Deny (1941 : 437), bu kelimedenden bahsederken, (birlikte, beraber) manasındaki bile'nin Eski Türkçe'nin birle (bir, beraber olarak) kelimesi olduğunu, sonradan (r)sinin düşerek bile suretinde kaldığını söyler. Kelimenin yapısı konusunda Grönbech'in görüşlerini eleştiren ve kendi görüşlerini sıralayan Clauson ise şu açıklamayı yapar :

“ ‘ile’; Grönbech, Der türkische Sprachbau, p. 35'de, bunu ve üçün'ü, üye: ve teg'i zarf olarak da kullanılan dört eski Türkçe Sonedat olarak açıklar; bunu, bi:r gibi 'emphatic' ek -la: ile tahlil eder; fakat böyle bir ekin başka hiçbir izi yok. Kelime kesinlikle çok eski ve bunu, Hwar. XIII (?)'de 'birleştir-' anlamında bir fiil olarak ortaya çıkan *bi:r*'den türemiş fiil *birle:-*'nin kısaltmış Ger'i olarak tahlil etmek daha mantıklı gibi görünüyor. -r- eski bir tarihte *bile* şeklini yaratarak kaybolmaya başlamış, fakat bazı modern şivelerde bu çok aşınmış ve kelimeler oldukça farklı olarak orijinal şekli yaratmış.... Bir sonedat olarak *birle:*, İngilizce'deki 'with' ile çok benzer anlamlara sahiptir (comitative, instrumental). Bilinmeyen bir tarihte, fakat Hak. kadar eski bir tarihte 'bile/hatta' anlamında bir zarf olarak kullanılmaya başlamış ve Osm.'da, sonedat olarak *ile* iken, zarf olarak hala *bile*'dir.... Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV normal sonedat her iki anlamda da daima *ile* idi, bazen *ilen*; *birle* XIV-XVI'da yaygın idi ve daha sonra seyrek; bile tek başına ve *ile*'yle beraber ikileme olarak 'beraber' anlamında bir zarf olarak ortaya çıkıyor ve daha seyrek olarak da 'da/de' veya 'hatta' anlamında bir zarf olarak. (Clauson 1972 : 364-365)

EUTS birle : ile, birlikte, beraber

Üİ ile; bununla birlikte

Kaş. bile/birle : ile, beraber

NHT bile, birlikte, beraber

SN 1. birlikte, hep, beraber 2. yan, nezd

KG 1. birlikte, beraber, bile 2. dahi 3. ile

KT ile : 1. İle (vasita-enstrümental) 2. İle birlikte, beraber 3. Dolayı, sebebiyle 4. Karşı 5. Karşılığında, mukabilinde 6. Sayesinde 7. Rağmen, olduğu halde 8. İle, ve (bağlama edatı).

ŞŞÇ bile : bile, beraber, birlikte

birle : beraber

TS bile : 1. Birlikte, beraber 2. Dahi, de 3. ile

ile : 1. İçin 2. -e

biti- : Eski Anadolu Türkçesi'nde anlamı genişleyen kelimelerden biridir. Kelimenin yapısı hakkında Clauson şunları söylüyor :

“ ‘yaz-; (birşeyi Acc.) yaz-’. Bu kelime, Çince pi ‘yazı fırçası’ndan gelen kaydedilmemiş alıntı bir kelime olan *bit’den -i:- ile türemiş bir kelime olarak kabul edilebilir; Moğ.’da biç- olarak eski bir alıntı kelime olmuş ve bu Moğolca kelime, bazı NE şiveleri tarafından tekrar geri alınmıştır....Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV ve XV ‘(kaderinde) yazılmış ol-.’” (Clauson 1972 : 299-300)

EUTS yaz-, kopya et-

M yaz-; döğme yap-

“...nom işidip nom bitig bitimiş için...” (50,6)

Kaş. yaz-

AH yaz-

“bitidim kitabını mevaiz mesel” (465)

TS 1. nasip et-, mukadder kıl- 2. kısmet ol-, mukadder ol-

“Tanrı teâlâ gibi günü dostları bitimesün didi” (TS I 619)

bitig : Temel anlamı ‘yazılı şey’ olan kelime 11.yy’dan itibaren anlam alanını genişletmiş ve yeni anlamlar kazanmıştır. Bunlar arasında ‘amel defteri, senet, muska’ gibi anlamlar vardır. Clauson’un kelime hakkında yaptığı açıklamalar da şöyle :

“biti:’den somut isim; yazılı herhangi bir şey için genel kelime, ‘kitabe, kitap, mektup, doküman’ vs. Sadece SE Türki pitik, pütük’de yaşıyor ve NW Kar.L., T., Kırım bitik; biti/bitik XIX Osm. sözlüklerinde ‘Eski Türkçe’ olarak kaydedilmiş. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. IV bitig; XIV-XVIII biti ‘mektup’, bazen daha genel olarak ‘yazılı

belge'; XIV ve XV'de de 'ölüm ilanı, bir kişinin yaşamı boyunca yaptığı işlerinin kaydı ve ölümünden sonra yayınlanmış kaydı' TTS." (Clauson 1972 : 303)

EUTS 1. Yazı, kitap, belge, vesika, vasiyetname 2. Hurufat, harfler, alfabe

M kitap

Kaş. biti : gökten inen kitaplardan her biri

bitig : yazma, yazı

bitik : kitap; mektup; yazma, yazı, yazış; yazılı şey, kağıt

bitik (g) : muska; afsun, üfrük (Oğuzca)

KB mektup

"İlig yarlıkamış bitig birle söz

okıdım bitigin yaruk boldı köz" (3732)

SN mektup, nağme

İM name, mektup; amel defteri

"bu bitiler kar bigi gökden ine

her kişinüñ eline gele kona" (1741) (amel defteri)

KT 1. mektup 2. amel defteri

MN muska

"Bu Yahya oğlına gösterüñ kim ol yariyiçün ister

Bugün biti yazanları yavuz gözden yavuz dilden" (56.7)

TİKT mektup

TS 1. Yazılmış şey, mektup 2. Defter-i âmâl 3. Senet, belge

"Bir biti yaz Mısr'a varsın bir kişi

Söylesiñ anda ana üşbu işi" (TS I 615) (mektup)

"Anın bir yigit avratı var idi, yüzü şol zahitler hasılı bigi ağ idi ve zülfü şol yazuklu bitisi bigi kara idi." (TS I 618) (defter-i âmâl)

"Gelin ana yazınız bir biti

Muhkem olsun aramızda bu satı" (TS I 619)

bo:d/bo:y : Kelimenin asıl anlamının ‘boy, vücut’ olduğu konusunda bütün dilciler hem-fikirdir. Kelime bu anlamından hareketle pek çok yan anlam da kazanmıştır.

Kelime hakkında Clauson şu açıklamaları yapıyor :

“Muhtemelen orjinalinde ‘boy pos, bir adamın boyu’; fakat en eski dönemden beri açıkça *bodun*’un tekili ‘boy’ anlamına da geliyor, ikincisinin altını çizen anlam belki, doğal ailelerin sayısı olarak boyun boyutu/hacmi olan ‘soy’dur. Bütün modern şivelerde yaşıyor; NE’de bot/pot/pos/poy, başka yerlerde genellikle boy, genellikle ‘boy pos’, fakat NE’de ‘kendi’; ‘boy/klan’ anlamı seyrek, fakat SW Osm.’da yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV boy ‘boy/klan’, bütün dönemlerde yaygın; ‘boy, vücut’ iki metinde; ‘dal’ (nehir için) bir XVI metninde.” (Clauson 1972 : 296-297)

Boy kelimesini, kendisinin de ifadesiyle, çalgın bir şekilde bo-l- fiiline bağlayan Şinasi Tekin, Eski Türkçe’de kökü anlamsız da olsa -l- ile türeyen fiil köklerinin (to-l- ~ to-y- gibi) varlığından hareketle bu bol- fiilini de *bo- köküne bağlamakta ve manasını da “*doğmak, vücut bulmak” olarak düşünmektedir. Dolayısıyla bod/boy kelimesini de “*yaratılmış olan” yani “insan” anlamıyla *bo-fiil köküne dayandırmaktadır (Tekin 2001 : 207-209). Kelimenin yapısı konusu bizim çalışmamızın dışında kaldığı ve eldeki verilerin de yeterli olmadığı düşüncesiyle burada bir yapı tartışması açmamayı uygun görüyor ve değerli bilim adamamızın görüşlerini aktarmakla yetiniyoruz.

Kelimenin anlamı ve kaynağı konusunu ise Doerfer’de oldukça ayrıntılı şekilde ele alınmıştır :

“boy. ‘özel hassa alayı (muhtemelen hükümdara ait boylar için kullanılıyor)’ ← tü. (çag.) boy. Türk şivelerinde bod ‘vücut, birey, bir şeyin esası’ anlamlarına geliyor ki pek çok farklı yan anlama ayrılmış.... Eski Türkçede bu kelime son anlamda (bir aşiretin kollarından her biri) +n ile yapılmış bir çokluk şekil olarak bulunmaktadır, sözlüklerde bu kelime yanlış bir şekilde budun olarak yazılmıştır.... Daha sonraki gelişmelerde kelime farklı bir anlam kazanmış. Vefik Paşa’nın Osmanlıca sözlüğünde ulus farklı bir el’de, bu oymak’ta, bu boy’da, sonuncu da uruq’ta yer almaktadır. Babur’de hükümdara en yakın hassa alayı anlamındadır ki burada savaş düzeni il olarak barangar (sağ kol), javangar (sol kol) ve gol (merkez) şeklinde bölümlenmiştir.... Ramstedt ve Poppe tü. bod’la mo. boda’nın eş kaynaklı olduğunu tahmin etmektedir. Bu mo. kelimelerdeki temel soyut anlamlar bakımından muhtemel görünmektedir.” (Dorfer II 812)

Boy kelimesinin kazandığı yeni anlamlarla birlikte ifade ettiği kavram için Bahaeddin Ögel şöyle demektedir : “Eski Türkler, daha çok milletin temelini teşkil eden, güçlü ve inançlı sosyal birliklere “bod” diyorlardı.” (Ögel 1998 : 335)

Radloff'da (1911.IV : 1639-1641) kelime ‘gövde, boy, erişkin, bir şeyin ana kısmı, büyüklük, boy; yalnız, tek, bekar; rum yoncası’ anlamlarıyla verilmiştir.

Taradığımız kaynaklarda da kelimenin ‘boy, vücut’ temel anlamından hareketle kazandığı yeni anlamları şöyle şöyle tespit ettik :

EUTS 1. boy, halk, cemaat 2. vücut, boy, gövde

İKP bodun : halk, insanlar, ‘boylar, oymaklar’

Kaş. bodh : boy, kamet

boy, ulus; kavim, kabile, aşiret, hısım (Oğuzca).

KB bod : boy, kamet

DK boy

boy, kabile, maiyet

“Kara gözlü yigitlerümi boyuma men aluram.” (124.6)

destan

TS *(I) Tohumu pastırma çemeninin yapılmasında kullanılan bir bitki

(II) bir aşiretin kollarından her biri

(III) beden, vücut

(IV) derece, mertebe, ayar

“Kendi boyunda iki yüz bin dilir

Kamusı hem pür-nijad ü şir-gir” (TS I 645) (derece)

bodu- : Eski Türkçe metinlerde ‘sür-, yak-’ anlamıyla geçen bu kelime daha sonra bu anlamından hareketle ‘boya-’ı da kazanmıştır. Clauson’un kelime hakkında verdiği bilgiler şöyle : “ (bir şeyi Acc.) boya-; tahminen 2*bo:d ‘renk’den türemiş fiil. NE Tel.’de pudu-; Tuv.’da budu- ve diğer bütün şive gruplarında boya- vb. olarak yaşıyor. Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV.” (Clauson 1972 : 300)

EUTS as-, süz-, yak-

M sür-, yak-

“...yüz bir türlü boduğın bodumış osuglug hua çeçekin.....” (28,15)

Kaş. boya-, yapıştır-

KB boya-

bodüğ : ‘bodu:-’dan somut isim; ‘boya’, bazen daha spesifik olarak ‘saç boyası’ veya daha genel olarak ‘açık renk’. Genellikle boyağ, boyaw veya boya olarak bütün modern şivelerde yaşıyor. Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Osm.XV.” (Clauson 1972 : 302)

EUTS çivit, boya, kına, heykel

M boya, kına, renk

“...yüz bir türlü boduğın bodumış osuglug hua çeçekin yarataglag...”
(28,15)

Kaş. renk; boya; kına

boğun : Taradığımız metinlerde ‘millet,halk, kavim’ anlamlarında ortaya çıkan bu kelime için Clauson’da daha ayrıntılı bir anlam incelemesi yapıldığını görüyoruz : Clauson kelimenin anlamını ve kullanımını şu şekilde açıklamaktadır :

“bo:d’un çoğul veya ortaklık şekli (?); asıl anl. ‘boylar’, pratikte ‘organize olmuş oymaklar birliği, insan topluluğu’ için kullanılan semi-teknik/yarı-teknik bir terim, özel bir hükümdar tarafından yönetilen topluluk anlamında; bundan özellikle kara: boğun terkinde, en üst yöneticiye, alt boy veya boy yöneticisine, beğ’lere antitez olarak ‘sıradan insanlar’ kullanılıyor. Eski dönemde oldukça yaygın, fakat sadece aşağıdaki gibi kayıtlı. Kaş. *boyun* şeklinin, -d-’nin -y- olduğu şivelerde yaygın olduğunu söylüyor, fakat bu anlamda böyle bir kayıt yok, tam tersine bu kelime ‘boyun’ anlamında yaygın. Türkü VIII boğun belki kitabelerdeki en yaygın kelime; (1) tek başına (2) hükümdar tarafından kullanılan boğunım ‘halkım’ ifadesinde; (3) etnik bir isimden sonra kullanılıyor, ki Türkçe veya yabancı olabilir, mes. Türkü boğun ; Tavğaç boğun; Uyğ.VIII, Hak.XI.” (Clauson 1972 : 306)

Burada Clauson’un kelimenin anlamıyla ilgili ifadelerini kelimenin yapısını da dikkate alarak değerlendirmek gerekiyor. Kelime yapı itibariyle bod ismine +n

çokluk eki eklenerek oluştuğu için temel anlamı ‘boylar’dır. Fakat kullanım sırasında, Clauson’un da belirttiği gibi, anlam alanında bir gelişme olmuş ve ‘boylar’ anlamından ‘sıradan halk’ anlamına geçmiştir. Bodun’un Köktürk kitabelerindeki çok önemli birkaç anahtar kelimedenden biri olduğunu söyleyen Şinasi Tekin de, bu kelimenin genellikle etnik yapıyı belirleyen kavim adlarından sonra kullanıldığını ve bir de kara bodun ‘halk, avam’ terkinde geçtiğini belirtmektedir. Terkipteki kara kelimesinin anlamının da ilk bakışta sıfat gibi algılandığını, ancak bodun kara şeklinde bir kullanımın bunun ‘siyah’ mânâsında bir sıfat olamayacağını ortaya çıkardığını söylüyor. Bu yüzden de kara kelimesinin anlamını eski Farsça kâra ‘savaşçı, ordu, halk’ kelimesine bağlıyor (Tekin 2001 : 201-202).

Taradığımız metinlerde kelimeye en son Kaş.’da rastladık. Bu da gösteriyor ki kelime çok uzun süre varlığını devam ettirememiştir. Kelimenin bu yaşam süresinin kısalığını “Büyük bir ihtimalle bozkır geleneğinin yarattığı bir neolojizm olması dolayısıyla uzun ömürlü olamamış, kökü olan boy (<bod) gibi günümüze kadar gelememiştir.” şeklinde açıklayan Ş. Tekin, bodun’un 850’den Moğol devrine kadar Hoço Uygurları’nda kullanımı hakkında şunları söylemektedir :

“Ancak bodun kelimesi, Hoço Uygurlarının ilk dönemlerinde budist metinlerinde, devlet idaresiyle ilgili terimlerin yanında hayatını devam ettirir. Bu çok önemlidir, zira yerleşik hayata geçtikleri halde Uygurlar, bir süre daha nesiller boyu bozkırdaki ‘idarecilik’ geleneğini bu özel kullanım ile sürdürmüşlerdir.” (Tekin 2001 : 209)

OA kavim, millet, halk

“İlgerü Kadirkan yışığ aşa budunug ança kondurtumuz, ança itdimiz.”

(KA.DC : 21)

EUTS millet, halk, cemaat, ahali

Kaş. halk, ulus, kavim

boğnak : Clauson’un verdiği açıklamalardan kelimenin birbirine yakın anlamlarda sıfat olarak ve isim olarak kullanıldığını anlıyoruz. Yazarın verdiği açıklamalar şöyle:

“boğun-’dan türemiş İ./S.; genel anlam ‘boğucu’ gibi bir şey olmalı, fakat çeviriler değişiyor. Sadece (?) SW Osm. boğunak ‘boğulmuş, tıkanmış;

sert, ani yağmur'da yaşıyor. (Hak. XI boğnaklan-). Çağ. XV, Osm. XVIII.
(Clauson 1972 : 316)

Taradığımız kaynaklarda kelimeye sadece Kaş.'da boğnaklan- olarak rastladık. Madde başı kelimenin bir türemişi olan bu kelimenin anlamı boğnak'ın anlamı hakkında da bir fikir vermektedir.

Kaş. boğnaklan- : bulut parça parça ol-

bokla:- : Clauson'un verdiği bilgileri dikkate aldığımızda kelimenin 'pisle-' temel anlamı dışında Osm.'da 'kirlet-, gölge düşür-' gibi bir mecazi anlam kazandığı sonucuna varabiliriz. Ancak Clauson Osm.'daki bu anlamın kaçınıcı yüzyıla ait olduğunu belirtmemiştir. "bo:k'tan türemiş fiil. NE Sag. R IV 1267; Khak. poğla- 'küflen-'; NC Kır. bokto- 'söv-'; SW Osm. bokla- 'kirlet-, -e gölge düşür-'de yaşıyor. Oğuz XI yılı bokladı." (Clauson 1972 : 315)

Kaş. bokla-, pisle-

bol- : Kullanımı sık olduğu için anlamı da çok genişlemiştir. Clauson, kelimenin 'bir şey haline gel-' anlamındaki bol- şekli ile 'ol-, yakış-, olgunlaş-, kolayca, tamamen veya iyice pişmiş ol-' şeklinde anlamlandırdığı ol- şeklini ayrı madde başları, dolayısıyla da ayrı kelimeler olarak ele almıştır. Hatta ol- fiilinin açıklamasını yaparken "Bununla birlikte, bu şivelerde, bu fiilin kaynak olarak, oldukça yaygın olan ol- (bol-)dan oldukça farklı olduğunun farkedilip farkedilmediği şüphelidir." demektedir. Hak.XI, Osm. XIV TTS'de sıralanan pek çok fiilden bir veya ikisinin bol-'a değil de ol-fiiline ait gibi görüldüğünü söylemekte ve örnekleri de şöyle sıralamaktadır : XIV *olmaz waqtin* 'zamansız' I 541; *oldaçı kişi* 'olgun kişi/ergin' II 726; XV *olmaz yere* 'verimsizce' III 543, ve belki I 541'de ol-'ın bir kullanımı da dahil olmak üzere (Clauson 1972 : 125). Bol- fiilinin başlığı altında ise ol- için verdiği anlamlardan hiç bahsetmeden şu açıklamaları yapmaktadır :

"Orjinalinde '(bir şey) haline gel-', er- '(bir şey) ol-' a zıt olarak karşıt ima ile durumda değişikliği ifade ediyor. Oldukça eski tarihten beri yine de, bol- ayırıcı karakter ve sınırını kaybetmeye başlamış. Bir şekilde bazen, 'ol-'a geçmiş veya er-'in bazı zamanları kullanım dışı olmaya başladığında genellikle bunların yerini bol-'ın zamanları almış. Bütün dönemlerde yaygın. Bilinmeyen sebeplerle b- eski tarihlerde bazı Batı şivelerinde

kaybolmuş, muhtemelen w-'li orta dönem yüzünden. Bugün ol- SW Az., Osm.'da (fakat Tkm.'de değil) tek şekildir ve başka yerlerde nadiren ortaya çıkar, fakat sadece Osm.'nın etkisi altında; aksi takdirde şekil küçük fonetik değişikliklerle bol-'dır. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIII, Osm. XIV ff ol- çeşitli çekimli şekillerde; bütün dönemlerde yaygın; bol- nadiren ortaya çıkar. (Clauson 1972 : 331-332)

Biz Clauson'un ayrı bir fiil kabul edip 'ol-, yakış-, olgunlaş-, kolayca, tamamen veya iyice pişmiş ol-' olarak anlamlandırdığı ol- fiili ile bol- fiilinin aynı fiiller olduğunu, ol-'daki anlamların bol-'ın genişlemiş anlamları olduğunu düşünüyoruz.

EUTS ol-

M ol-; zühur et-; iktidarî fiil

İKP ol-, bulun-, meydana gel-

Kaş. ol-

NHT ol-, vuku bul-, gerçekleş-

KG 1. ol-, meydana gel- 2. bulun-, ol-; var-, git- 3. olgunlaş-, yetiş-, hasat edilecek hale gel- 4. gerek-

“...eger olmuş ekini ekinciye virse biçüp” (146a.14) (olgunlaş-)

“Kaza ma'nısı gününe gün dutmak olur....” (50a.4) (gerek-)

ŞMK 1. ol-, 2. bulun-, mevcut ol- 3. meydana gel-, ortaya çık-, görün- 4. iyileş-, sağlıklı duruma gel- 5. hastalığa yakalan-, tutul-

KT 1. ol- 2. bulun- 3. vuku bul-, gerçekleş- 4. var ol-, meydana gel-, yaratıl- 5. kal- 6. layık ol-; nasib ol- 7. çekimli fiille birlikte kullanılan yardımcı fiil 8. isimle birlikte kullanılan yardımcı fiil

GT 1. ol- 2. mevcut ol-, bulun- 3. kal-, bulun- 4. sahip ol-, bulun- 5. meydana gel-, yapıl-, hasıl ol- 6. meydana gel-, ol- 7. bir halden bir hale geç- 8. geç- 9. düş-; gerek-; yakış- 10. beraber ol-, birlikte ol- 11. ait ol-

“Çün-ki bir iş bî-fuzullıg-ıla bite, baña anda söz söylemek olmaz.” (23b-1) (düş-; gerek-; yakış-)

“Senüñle cehennemde yanmak yigrekdür baña kim ayruklarla cennetde olmakdan” (59a-4) (beraber ol-)

“...bu yüzüğüñ içinden her ki ok geçüre yüzük anuñ ola” (38b-9) (ait ol-)

TİKT 1. ol- 2. bulun-, mevcut ol- 3. yaratıl-, meydana gel-, ol- 4. (yağmur) yağ- 5. geç- 6. gerçekleş-, meydana gel- 7. büyü- 8. kal- 9. gel-, yaklaş- 10. benze-, ... gibi ol- 11. isimle birlikte kullanılan yardımcı fiil

“İlerü zamanda gişi yolda giderlerdi, yağmur oldu bunlar kaçdılar,.....”
(150b.6) (yağ-)

“Cahillerden olmakdan Allah’a sığınuram” (107a.14)

ŞŞÇ ol- : 1. Bir durumda bulun-, vasfını kazan-, biçimine gir- 2. Var ol-, vücut bul- 3. Bulun-, mevcut ol

TS ol- : 1. Bulun-, kal-, ikamet et-, eğlen- 2. Yaratıl-, vücut bul-

borça : Hap. Leg.; 2 bo:r’un eşitlik şekli (?), ki bağlamdan şiddetli bir şey olmalı. V. Thomsen (Turcica 94, note 2) ‘rüzgar’ anlamına gelen eski bir bor kelimesi olduğunu iddia ediyor, ki NE; NC bora- ‘rüzgarlı ol-’ RIV bundan türemiş fiil idi ve SW Osm. bora ‘şiddetli rüzgar’ın da daha sonraki bir şekil olduğu iddia ediliyor. Bu tamamen imkansız değil, fakat Osm. bora’nın Grekçe boreas ‘kuzey rüzgarı’nın bozulmuşu olması daha muhtemel ve eğer ‘rüzgar’ kadar sıradan herhangi bir anlama sahip olan bir kelime gerçekten var idiye, bunun başka bir izinin olmaması çok tuhaf. Bunun, oldukça fazla bozulmaya yüz tutmuş şarap anlamıyla 1 bo:r ‘şarap’ın eşitlik şekli olması daha mantıklı. Türkü VIII. (Clauson 1972 : 357).

bo:rğuy : ‘boru’; fonetikleri düzensiz ve alıntı bir kelime pekâlâ olabilir. Kaş. tek başına son -y sesine sahip; Muh. -o-’ya ve Kom. ilk hecede -u-’ya işaret ediyor, fakat bazı NE ve NW şivelerinde birği/pırğı olarak ve SW Az., Osm.’da boru olarak yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII. (Clauson 1972 : 361)

Bahaeddin Ögel, borı ve borguy kelimelerini Kaş.’da verilmesine göre ayırmış ve ikisini farklı kelimeler kabul etmiştir : “Görülüyor ki eski Türkler, halka ve oyuk için borı diyorlardı. Üflenecek ve öttürülecek içi boş borunun ise manası biraz daha ayrı idi. Buna da “borguy” diyorlardı.” (Ögel 1991c : 79).

“11. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, hem borı hem de borguy deyimlerinden söz açıyordu. Birbirine benzeyen bu iki sözün manaları ise ayrı idi. Bundan dolayı bu iki sözü birbirine karıştırmamak gereklidir. Anlaşıldığına göre Batı-Türk Kültür çevresi içinde nefesli çalgılar için “boru” sözü anlayışı

daha çok yayılmıştır. Brockelmann ise bu sözü (borguy'u), haklı olarak "trompete" diye yorumluyor ve sözü de burguy olarak okuyordu." (Ögel 1991f: 467)

Aşağıda görüleceği gibi taradığımız kaynakları dikkate aldığımızda B. Ögel'in bahsettiği ayrımı yapmak zor. Her iki kelime de eş kaynaklı gibi görünüyor. Şayet 'müzik aleti' anlamındaki kelime borı değil de borguy olsaydı daha sonraki dönemde de kelimenin bu şekilde veya biraz ses değişimine uğramış olarak ortaya çıkması gerekirdi. Ancak kelime borguy değil borı olarak karşımıza çıkıyor ve anlamı da 'çalınan boru'. Dikkat edilirse zaten bu iki kelimenin anlamları da birbirine çok yakındır. Yani bunlardan birinin diğerinden çıkmış olması muhtemel. Borı daha ileri bir şekil olarak görüldüğü için de asli şeklin borguy olması daha mantıklı. Ancak o dönemde bazı şivelerde kelimenin eski şeklinin varlığını koruması bunların iki ayrı kelime olarak algılanmasına sebep olmuş olabilir. Ayrıca insan karşılaştığı yeni bir nesneye ad verirken şekil olarak ona en çok benzeyen başka bir nesnenin adından hareket eder. Farklı nesnelerin farklı adlar taşıması gerekeceği için de bunlar arasında bir ayrım yapar. Öyle görünüyor ki 11.yy'dan önce borguy kelimesi bir süre için 'ok ucuna geçirilen temren oyuğu halkası, hokka ve taş gibi şeylerin yarılmaması için ağızlarına geçirilen halka' yanında 'üflenecek öttürülen boru' anlamını da karşılamıştır ve zamanla bir ayrım yapmak gerektiğinde şivelerde borguy kelimesinin ses değişmesine uğramış şekli tercih edilerek birisi için bu isim kullanılmaya başlanmıştır.

ETG burgu : boru

Kaş. borı : ok ucuna geçirilen temren oyuğu halkası, hokka ve taş gibi şeylerin yarılmaması için ağızlarına geçirilen halka

borguy : üflenecek öttürülen boru

DK borı : boru, çalınan boru

"Borı çalındı, kös urıldı." (301-9)

ŞŞÇ boru : bir tür çalgı, boru

TS borgu : boru

"Ruyîn borgular avazı kûh u sahraya yanku verdi." (TS I 639 (Tarih-i Al-i Selçuk'tan))

boş : Kelimenin yüzyıllar boyunca gelişmesi izlendiğinde az da olsa bir anlam genişlemesine uğradığı tespit edilir. Nitekim Clauson'da da kelimenin anlamındaki genişleme belirtilmektedir.

“Temelde ‘harici kontrole göre olmayan, boş’ (erklig’den çok farklı değil) genişlemiş anlamlarıyla ‘dolu’ya zıt olarak ‘boş’ ve ‘sert’e zıt olarak ‘yumuşak’ gibi. Ünlünün orijinal uzunluğu belirsiz; Kaş. her iki şekli de kaydediyor, fakat SW Tkm.’de kısa.... Türkü VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV boş, pek çok terkipte not edilmiş. (Clauson 1972 : 376)

EUTS boş, serbest

UÜH boş, semersiz

boş ertür- : yok et-, gider-

“neñ siziñ aç emgekiñizni boş ertürgeli ugulug ermezmen. ‘Hiçbir veçhile sizin açlık ızdırabınızı gidermeye muktedir olamıyorum.’”

(D131)

Kaş. boş, hür, ergin; boşanmış, sölpük, pörsük, gevşek; salıverilmiş, boşaltılmış.

KB boş, serbest

İML hür, serbest

ŞŞÇ 1. İ. Boş 2. Zf. Boş olarak 3. Boş olarak, aylak

boşlağ : Birbirine yakın yeni anlamlar kazanan kelimelerden biridir. Kelime hakkında Clauson'da fazla bir bilgi yoktur. Nitekim kaynaklarda da nadiren geçmekte ve kelimenin Eski Anadolu Türkçesi dönemine ulaşamadığı görülmektedir. Clauson kelimenin boşla:-’dan türemiş isim ve sıfat kullanımını haiz bir kelime olduğunu söylemekte ve SW Osm.’daki ‘çözülmüş, serbest kalmış, terkedilmiş’ kullanımını vermektedir (Clauson 1972 : 381).

Kaş. boşlaglan- : kız-, öğüt tutma-

KB boş, avare

AH boş, gevşek

boşu:- : boş isminden türemiş olan bu fiilin anlamını Clauson şöyle vermektedir : “Tam olarak ‘özgür ol-, serbest kal-’” (Clauson 1972 : 377). Kelime pek çok yan

anlam kazanmıştır. Aşağıda görülebileceği gibi bu kelimedenden türemiş olan boşun- ve boşut- kelimeleri de aynı anlam genişliğine sahiptirler.

EUTS bağışla- (günahı), gider-, affet-, kurtar-

M bağışla-; müstesna addet-

Kaş. boşal-; boşan-, çözül-, gevşe-; izin verip bırak-; (Arguca) boşa-

KB bırak-, terket-, ayrıl-

İML azat et-, boşa- (karısını boşamak) ve bırak-

boşun- : boşu:-'tan türemiş dönüşlü fiildir. Asıl anlamı 'kendini serbest bırak-, kurtul-' vb.'dir. Genellikle boşan- olarak geçer. Aşağıda yüzyıl sırasıyla verdiğimiz anlamlar kelimedeki anlam genişlemesi olayını açıkça göstermektedir.

EUTS 1. Boşan, serbest ol-, azat ol- 2. Tövbe et-, kusurunu açıkla-

M kurtul-

Kaş. boşan- :-kadın- boşa- (Arguca); boşan-, bağı çözül-

boşun- : boşal-

KG boşa-, pırt-, kurtul-

H tecerrüd et-

DK boşan-, boşal-, bağını çöz-

“Bu kerre at oğlanuñ bileğinden boşandı, kaçdu.” (265.5)

ŞŞÇ 1. Boşan-, ak- 2. Serbest kal-

TS boşan-, boş kal-

“...çün bu söze agzın açtı, ağzı ağaçtan boşandı havadan aşağı düştü.”

(TS I 639)

boşut- : boşu:-'ın ettirgen şekli olan bu fiil hakkında Clauson şu açıklamayı yapıyor

“ ‘serbest bırak-’ vs. Kaş.’daki boşat- söyleyişleri yazıcıdan kaynaklanır, orjinalinde boşut- olmalı. Bazı anlam dereceleriyle bütün modern şivelerde, genellikle boşat- olarak yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XV boşat- ‘boşalt-’ bir veya iki metinde TTS II; IV.” (Clauson 1972 : 378)

Aşağıda görüleceği gibi kelime daha 11.yy’da çok anlamlıdır. Yani anlam genişlemesine çoktan maruz kalmıştır.

- Kaş. bırak-; boş bırak-, serbest bırak-; yumuşaklık (ishal) ver-
 KB boş bırak-, serbest bırak-
 TS boşat- : boşalt-

boyla: : Sadece Uygur Türkçesi'nde kullanılan bu kelime burada bir unvan olarak geçmektedir. Nitekim Clauson'da da kelime "yüksek bir unvan, tam anlamının ne olduğu belirsiz; Proto Bulgarlar arasında kullanılması dışında sadece aşağıdaki gibi kayıtlı. Kelimenin en eski döneme kadar gittiği Proto Bulgarlar arasında en azından IX. yy.'a kadar xağan'la aynı derecedeymiş gibi görünüyor. Batılı otoriteler ilk ünlü olarak kesinlikle -o-'yu göstermektedirler. Kelime çok eski, muhtemelen Eski Türkçe veya belki de Hsiung-nu'lar dönemine ait. Fakat bu kişiler tarafından henüz Çince metinlerde izlenmemiştir" şeklinde açıklanmıştır (Clauson 1972 : 385). Kelimenin tarihi belgelerdeki kullanımına değinen A. Donuk (1988 : 10), Bizans imparatoru K. Porphyrogennetos (10.yy)'un "De Caeimoniis" adlı eserinde "içirgoy boyla" (içirgü boyla=iç boyla) tabirinin geçtiğini, eski İslav askeri sınıfı ifade eden boyar sözünün Türkçe boyla ünvanından türediğinin (boyla+r = boylar = boyar) iddia edildiğini belirtmektedir.

Radloff (1911.IV : 1641), kelimenin anlamını 'bir makam' olarak vermiş ve Boyla Baga Tarkan örneğini eklemiştir.

Kelimenin bir unvan adı olarak kullanımından önce asıl anlamının ne olduğu konusunda Semih Tezcan'ın "Eski Türkçede buyla ve бага Sanları Üzerine" adlı çalışması çok dikkat çekicidir. Tezcan burada kelimenin en eski anlamının 'hayvanı yönetmek, istenen yöne götürmek için burnuna takılan çubuk' olduğunu ve buradan "tekerleğin fırlamaması ve kağının istenen yönde hareketini sağlamak için mazi başına takılan çivi" ikinci anlamının ortaya çıktığını söyler. Kelimenin üçüncü anlamınınsa "daha gelişkin araba tekerleğinde 'parmakları bir arada tutan tekerlek göbeği' " olduğunu ve dördüncü anlamının da "saban kulağı"nın biçim bakımından mazi başına takılan çiviye andırmasından (ikisi de bir kazığın ortasındaki deliğe geçirilmiş parçadır) ve bu yüzden bu adı almasından ortaya çıktığını belirtir. "Hayvanın ve araba tekerleğinin hareketini düzenleyen parçanın adı sonradan daha

genel olarak “silahlarda ve makinelerde, namlunun ve milin hareketini düzenleyen parça”ya da verilmiş (muylu) ve böylece beşinci anlam ortaya çıkmıştır” der. Son olarak kelimenin altıncı anlamını, kelimenin genel anlamına uygun olarak ortaya çıkan “sağlam kazık, manivela” olarak kabul eder ve Eski Türkçe dönemindeki *buyla* sanını doğrudan doğruya ilk anlamla ilgili olan bir iğretileme (mecaz, metaphora) olarak kullanıldığını söyler. Kısacası *buyla* ünvanının asıl anlamını şöyle açıklar : “Hayvanın burnuna takılan çubuk nasıl onu istenen yöne götürmeye yaramaktaysa, *buyla* adı verilen kişi de göçebe boyların ve ordunun hareketlerini düzenlemekle görevlendirilmiş olmalıdır.” (Tezcan 1978a : 63).

Tezcan’ın uzun araştırmalar neticesinde ortaya çıkardığı belli olan bu anlam olayı tam olarak anlam genişlemesidir.

EUTS rütbe, unvan

bo:z : Bir renk adı olan bu kelime için Clauson şu açıklamayı yapıyor :

“ ‘gri’, hem genel olarak hem de daha özel olarak at derisinin rengi için kullanılıyor. Moğ.’da boro (Haenisch) olarak çok eski bir alıntı kelime. Bazı fonetik değişikliklerle (b-/p-; -z, -s) bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIII(?).(Clauson 1972 : 388-389)

Ancak kelimedede renk adından hareketle kullanılan yeni anlamlar hakkında bir bilgi vermiyor. Kelimenin toprak çeşitlerine de ad olması konusunda Bahaeddin Ögel’in şu sözleri dikkat çekici : “Bor, Anadolu’da “üzerinde bitki ve ekin bitmeyen toprak ve yer” çeşidine verilen bir addır.” (Ögel 1991b : 67).

Afyon bölgesinde yağmurdan sonra toprağın üzerinde oluşan tuzlu beyaz tabakaya da bor dendiğini söyleyen Ögel bunu renk adı anlamındaki bor ve boz’dan ayırır ve Eski Türkler’in tuz ve diğer bazı madenler için de borak dediklerini söyler. “Verdiğimiz bu örnekten de açık olarak anlaşılıyor ki verimsiz “bor tarla” ile toprak üzerinde toplanan “tuz tabakası” için kullanılan deyişler arasında epey geniş bir ayrılık vardır.” (Ögel 1991b : 67-68).

Hasan Eren'in etimoloji sözlüğünde de boz kelimesinin anlamları arasında 'tuz tabakası' gibi bir anlam yoktur : "boz : 1. 'açık toprak rengi'; 2. 'bu renkte olan'; 3. 'açılmamış, sürülmemiş (toprak)'. Ağzılarda bozan, bozlak, bozluk gibi türevleri 'sürülmemiş, boz tarla' olarak kullanılır." (Eren 1999 : 60). Ancak biz biliyoruz ki Türkçe'de zetasizm adı verilen bir olay vardır, yani r~z sesleri bazı kelimelerde birbirinin yerine kullanılabilir. Dolayısıyla daha Eski Türkçe döneminde böyle bir nöbetleşme var olabilir ve bu iki anlam da renk adı anlamındaki boz'dan genişleyerek ortaya çıkmış olabilir. Nitekim Radloff (1911 IV : 1661-1662) bor için 'şarap' anlamı dışında 'sürülmemiş toprak; tortu; tebeşir' gibi anlamlar vermiştir. Ayrıca boz için de 'gri, kül grisi; solgun' gibi anlamlar kayıtlıdır.

ETG boz

Kaş. boz renk

DK boz, kurşuni renk, gri

TS bor (I) : sürülmemiş, otsuz, sert toprak

(II) : boz, boz renk

boz (I) : sürülmemiş (toprak)

(II) : göz bebeğinde görmeğe engel olan beyazlık, aksu

(III) : -boz muhalif- kirli boz

bozla:- : Başlangıçta deve için kullanılan bu kelime zamanla insan için de kullanılmaya başlandığı Kaş.'daki 'ses ver-, bağır-' gibi anlamlardan anlaşılmaktadır. Zaten Clauson da kelime hakkında verdiği bilgilerde bu anlam genişlemesi hadisesinden bahsetmektedir :

"(deve için) 'böğür-' bazı genişlemiş anlamlarla; *bo:z'dan türemiş fiil, bo:z 'gri'den farklı bir kelime. Bütün modern şivelerde yaşıyor, belki SE dışında; ilk ünlü -u-'dur. NE'de ve başka yerlerde -o-. Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV-XV bozla- (bir kere bozula-) 'böğür-' bir veya iki metinde TTS I; II." (Clauson 1972 : 392)

Kaş. ses ver-, bağır-, bozla-

TS bağır-, böğür-

bög- : Clauson'da en son Kaş.'da kayıtlı olarak gösterilen bu kelimeye Eski Anadolu Türkçesi döneminde de 'önünü tutup engel ol-' anlamıyla rastladık. Anlam

genişlemesi hadisesine uğramış bu kelimenin anlamı hakkında Clauson'da verilen bilgiler şöyle :

“ ‘biriktir-, (insan veya nesnelere) bir araya toplar-’ ve özel olarak ‘biriktir-veya (akan su) frenle-’. NC Kır. böğö-; Kzx. böge- ‘(suyu) engelle-; (yolu) kapat-’ ve SW XX Anat. böge-/böye-/büge- ‘engelle-’ SDD’de yaşıyor. Fiil orta dönemde böge- olmuş gibi görünüyor. Uyğ. VIII, Hak. XI.” (Clauson 1972 : 324)

Kaş. bög- : durdur-, hareketine mani ol-; kapan-, sed çekil-; toplan-, bükül-

bük : bük, sık ağaçlık

köşe, bucak (Arguca)

AH büken- : kapan-

SN bög- : önünü tutup engel ol-

“Ve ger yolumı bürger ise ölüm

Girü gelmeye degmez ise elüm” (799)

bögü: (böğö:) : Kelime elimizdeki en eski kaynakta ‘hekim, bilgili’ anlamıyla geçmektedir. Dolayısıyla Clauson'da (1972 : 324) belirtilen “ ‘bilge, usta’; hem hikmet hem de gizli ruhî güç” anlamında değişiklik olmuş gibi görünüyor. Bahaeddin Ögel de kelimenin anlamındaki değişiklik konusunda şöyle demektedir : “..... Bögü sözü eski Türçede ve bilhassa Uygur çağında "sihirbaz, hikmet sahibi kimse" anlamına gelirdi. Kaşgarlı Mahmud çağında ise bu sözün anlamı din ve sihirle ilgili olma mahiyetinden kurtulmuş, "akıllı, becerikli" manasına bürünmüştü.....” (Ögel 1989 : 352).

Bu kelimenin Moğ.'da bö'e/böge olarak eski bir alıntı kelime ve burada iduğan ‘dişi şaman’a zıt olarak ‘erkek şaman’ anlamına geldiğini söyleyen Clauson'un (1972 : 324) aksine Bahaeddin Ögel, bunun Moğ.'ya girmiş olan böge ile karıştırmamak gerektiğini söyler :

“Yalnız Moğolca'ya girmiş olana böge ve Çağataycadaki büge sözlerini bunlarla karıştırmamak lazımdır.... Eski Türçedeki bögü, moğolcaya böge ve bö'e şeklinde geçmiştir. Bunu da "pehlivan" anlamına moğ. böke ile karıştırmamak lazımdır. Bu sözün Türççe karşılığı büke'dir. ... Büke sözü Türçede pehlivan "muhafız" ve hem de yiğit ve alp sözleri gibi "hizmetkar" anlamına gelebilir.” (Ögel 1989 : 352)

Clauson'da ayrıca kelimenin bugün (?) SW'de büyü (bügü söyleniyor) 'büyücülük'de yaşadığı belirtilir (Clauson 1972 : 324-325). Taradığımız kaynaklarda kelimeye sadece aşağıda belirtilen yerlerde rastladık.

EUTS hekim, bilgili

Kaş. akıllı

“Bilge böğü yunçadı

Ajun anı yançadı

Erdem eti tınçadı

Yerke tegip sürtülür” (III. 303)

KB bilgin, akıllı, hakim, bilge

bögülen- (böğölen-) : Üç kaynakta karşımıza çıkan bu kelime üç kaynakta da birbirine yakın, ancak farklı anlamlarla ortaya çıkmıştır. Clauson, kelimenin böğüle:-'in dönüşlü şekli olduğunu ve 'büyülen-' vb. anlamında olduğunu söyler. Kelimeye verdiği örneklerin sadece Orhun ve Uygur Türkçesi'nden olması da dikkat çekicidir (Clauson 1972 : 327). Ancak aşağıda görüleceği gibi biz kelimeye Eski Anadolu Türkçesi'nde de rastladık.

EUTS güven-, itimat et-

KB bögüle- : bilgi ile teçhiz ol-

KT büyülen-, gerçeği görme-, aldan-

bögün- : böğ-'in dönüşlü şekli olan bu kelimeyi Clauson (1972 : 328) en son XIII.yy'da kayıtlı gösteriyor. Ancak kelime 14.yy ürünü Süheyl ü Nevbahar ve 16.yy ürünü Şerifi'nin Şehname Çevirisi'nde geçiyor. Günümüz şivelerinde sadece (?) SW XX Anat.'da böven-/bügen- olarak (bir akıntı için) 'engelle-'; (su için) 'biriktir- ve çoğalt-'; (insan için) 'toplan-' anlamında yaşadığını da söylemektedir.

Radloff'un Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde (1911 IV : 1696) kelime hem isim hem de fiil şekliyle kayıtlıdır. Araştırmacı isim olan böğü'ün böken olarak da kullanıldığını ve 'set, engel (su için)' anlamına geldiğini, fiil olan böğü-'in ise 'bir

şeyin yolunu kes-, güçlük çıkar-' anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu da göstermektedir ki bu iki kelimeyle madde başı olan kelimemiz aynı köktendir.

Aşağıda görüleceği gibi kelime böğün-/bügül-/büken-/bügen-/ bügel-/böğün gibi farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Ancak hepsinin temel anlamının 'toplan-, çoğal-' olduğu gösterilen anlamlardan anlaşılmaktadır. Bu temel anlamdan hareketle bazı yan anlamlar kazanmış ve anlamı genişlemiştir. Özellikle Uygur Türkçesi'ndeki 'derin düşün-' anlamı, daha o zaman kelimenin mecazi bir anlam kazanmış olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekici.

- Üİ böğün- : derin düşün-
- Kaş. bügül- : bügen-, önü bügenerek toplan- ve çoğal-
- AH büken- : kapan-
- "bükendi ol erke mürüvvet yolu" (150)
- SN böğün eyle- : biriktir- (Clason)
- "Kazandugın ayruh böğün eyleyen
Yañılan u cänına kin eyleyen" (4116)
- ŞŞÇ bügel- : engellen-, alıkonul-
- "Dir-idi bügelürsen bir yolından
Eteğini koma Sam'un elünden" (7393)
- TS bügen-/bügel- : bir şeyin önü engelle tutul-

bögürle:- : Clason (1972 : 329) kelimenin tek bir kere geçtiğini söylemekte ve 'göğsüne vur-' anlamını vermektedir. Yaptığımız taramada kelimenin gerçekten de sadece Kaş.'da geçtiğini gördük. Bögür isminden türediği açık olan bu fiilin Kaş.'da iki anlamının olması, yani kelimenin çok anlamlı bir yapı arzemesi bize daha önce gerçekleşmiş bir anlam genişlemesi hadisesini düşündürdü.

Kaş. böğüre vur-; harp safını karşılaşmadan sağ veya soldan vurup yen-

böl- : Clason'da 'ayır-, böl-, ayırt et-' şeklinde anlamlandırılan kelimenin, yaptığımız tarama sonucunda 'taksim et-, parçala-' gibi anlamlarına da rastladık. Birbirine çok yakın olan, ancak tam eş anlamlı diyemeyeceğimiz bu kelimeler için

eski dönemde sadece böl- fiilinin kullanılmış olması, kelimenin çok anlamlılığını ve anlam genişlemesi hadisesi geçirdiğini göstermektedir. (Clouston 1972 : 332)

EUTS böl-, taksim et-

M taksim et-

DK böl-

ŞŞÇ parçala-

bul- : Kelimenin temel anlamı 'bul-'. Ancak zamanla anlamında bazı genişlemeler olmuş. Bunun da temel sebebi kelimenin kullanım sıklığı ve yaygınlığı olmalı. Kelime bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde pek çok yeni anlam kazanmış. "Türkçe Sözcük Üzerinde Araştırmalar" adlı yazısında bu fiile değinen Clouston (1958 : 69-70), Türkçe'de bu anlamda iki fiil bulunduğunu, ancak aynı anlamda iki fiilin lüzumsuzluğu karşısında değişik lehçelerde bunlardan birinin tercih edildiğini, diğerinin terk edildiğini, Doğu, Orta ve Kuzey-Batı lehçelerinin tapmak'ı muhafaza etmelerine karşılık, Oğuzlar'ın bulmak'ı kullandıklarını söylemektedir.

EUTS bul-, elde et-

KG 1. bul-, elde et- 2. ara-, araştır-. 3. belir-, belli ol-, görün- 4. kıl- (namaz) 5. ol-

"Kaçan issin isdeyüp bulmasa, andan ilk eyitdügümüz mesele gibi kıla." (135a.4) (ara-)

"...kim bir rek'at namaz ısa gün uyakmadın ol üküdü namazın buldı." (20b.5)

KT 1. bul-, gör- 2. bulup yakala-, ele geçir- 3. sahip ol-, elde et- 4. er-, ulaş-, nail ol- 5. hisset-

GT 1. arayarak veya tesadüfen bir şeyi elde et- 2. tedarik et- 3. gör-, bul- 4. elde et-, al- 5. uğra-, duçar ol-

"Bu belayı Bârî Ta'âlâ'dan hacet dileyüp buldı." (64b-15) (uğra-)

TİKT 1. gör-, bul- 2. arayarak ve aramaksızın bir şeyi elde et-, ele geçir- 3. tespit et-, bul- 4. seç-, bul- 5. er-, ulaş-, bul- 6. uğra-, duçar ol-

"..., misafirler bunlaruñla yolların bulalar." (17a.3)

ŞŞÇ 1. Ara-, arayıp bul- 2. Ulaş-, nail ol- 3. Ortaya çıkar-, bul- 4. Eline geçir- 5. (bir şeyin karşılığını) gör- 6. (... olduğunu) gör-, müşahade et-

“Çü odı buldı çıkardı demüri

Odun yandurdu düzetdi kömüri” (713) (ortaya çıkar-, bul-)

“Cefa-y-ıla koyup gitdi cihanı

Ne kim özgeye itdi buldı anı” (319) (bir şeyin karşılığını gör-)

bulğan- : Kökü olan bulğa-’a benzer anlam genişlemeleriyle karşımıza çıkıyor.

Aşağıda yüzyıl sırasına göre kelimenin geçtiği yerler ve anlamları sıralanmıştır.

EUTS 1. Bulan-, karıştır- 2. Yanıl-

M karış-, bulan-

Kaş. bulan-; kız-, öfkelen-; karış-

ŞŞÇ karış-, müşevveş ol-, bulan-

TS 1. Yoğurul-, karış- 2. Salın-, hıram et-

bulğaş-/bulaş- : bulğa- fiilinden türeyen kelimelerden biri de budur. Tıpkı kökü gibi somuttan soyuta bir anlam genişlemesi geçirmiştir.

Kelime Radloff’da (1911 IV : 1840) ‘kirlet-, lekele-; bir şeye giriş-, teşebbüs et-; ele geçir-; heyecanlan-, sinirlen-, üzüntü duy-’ anlamlarıyla kayıtlıdır.

Taradığımız dönem eserlerinde ise kelime şu anlamlarla geçmektedir.

KB bulğaş- : karış-

KG bulaş-, yayıl-

“Eger bulaşmadı sınımaz...” (10a.11)

DK bulaş-, bulan-

ŞŞÇ 1. Bulan-, bulaş- 2. Çat-

“Bulaşmak caduya bebre pelenge

Girişmek ka’r-ı deryada nehenge” (8782) (çat-)

TS 1. Karış-, fenalaş- 2. Musallat ol- 3. Çat-, sataş-, duçar ol- 4. Meşgul olmaya başla- 5. Bulan-, alude ol-

“Satın alıp satmağa çün bulaşur

Asısın ol hoca ile üleşür” (TS I 691) (meşgul olmağa başla-)

bulun- : *bul-*'in dönüşlü şekli olan bu fiilin genişlemiş anlamları kök fiildeki gelişmeye benzemektedir. Ancak kullanım sıklığı ve alanı onun kadar yaygın olmadığı için anlam genişlemeleri de fazla olmamıştır. Kelimeye taradığımız kaynaklarda aşağıdaki şekillerde rastladık.

EUTS bulun-, elde edil-

Kaş. bulun-

ŞMK ol-, var ol-, bulun-

ŞŞÇ 1. (bir yerde) mevcut ol- 2. Elde edil-

buluş : *bul-*'dan türemiş isim; SW Osm.'da 'icat, keşif' gibi anlamlarla yaşıyor. Hak. XI buluş 'kazanç'. (Clauson 1972 : 345)

Kaş. kişinin yaptığı bir işten elde ettiği kazanç; kâr

buluş- : *bul-*'in işteş şekli olan bu fiilin anlamını Clauson (1972 : 345) " 'beraber bul- (bir şeyi Acc.); birbirini bul-' vb. olarak veriyor ve sadece (?) SW Osm.'da yaşadığını belirtiyor. Kelimenin anlamlarını araştırdığımızda Eski Anadolu Türkçesi'nde 'buluş-' temel anlamından hareketle 'karşılaş-, kavuş-, rastla-' gibi yeni anlamlar kazandığını gördük.

ETG buluş- (?)

Kaş. buluş-

DK buluş-, rastla-, karşılaş-

ŞŞÇ 1. Bir araya gel-, karşılaş- 2. Karşılaş-, buluş- 3. Kavuş-

"Biribirini çekdiler kenara

Nite kim bulışa bir yar yara" (23378) (kavuş-)

TS karşılaş-, rastla-

bun- : Kaynaklarda fiil olarak pek karşımıza çıkmayan bu kelime için Clauson şu açıklamayı yapıyor :

" 'akıl bakımından delir- veya rahatsızlan-', ya 'aptallaşma, geri zekalı olma' ya da 'kontrolünü kaybetme, savaşı olma' anlamında. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı, fakat ilk ünlü *munduz* 'la karışmış. Benzer bağlantı SW XX Anat. bonul- 'geri zekalı ol-' SDD ve *bun-* 'memnun olma-'la da mümkün. Uyğ. VIII, Hak. XI, Osm. XVIII bün- Rumi'de 'aptal, bunak'(bu

filin Osm.'da başka bir izi yok; bir isim olarak çevriliyor ve 1 bü:n için bir hata olabilir)." (Clauson 1972 : 348)

Clauson'un açıklamalarını dikkate aldığımızda kelimedeki bir anlam genişlemesi hadisesini kabul etmemiz gerekiyor. Çünkü, 'akıl bakımından delir- veya rahatsızlan-' anlamının hem asıl hem de mec. anlamda kullanıldığını belirtmektedir.

EUTS mun- : başıboş dolaş-, işsiz güçsüz dolaş-

Kaş. mun- : saçmala-

mun : hastalık; ayıp

mung : sıkıntı, ızdırıp; bun, mihnet

KB mun- : buna-, saçmala-

TS buñ : zaruret, felaket, sıkıntı, gam, kasavet, şiddetli ihtiyaç

burun : İnsandan doğaya aktarma olayının en güzel örneklerinden olan bu kelimenin anlamları hakkında Clauson şunları söylüyor :

"asıl anl. 'burun' (insan veya hayvan için), 'gaga' (kuş için) vb.; dolayısıyla 'çıkıntı yapan doğal özellik, coğ. burun, zirve' (dağ için); dolayısıyla mec. 'öndeki, -den önceki' ve önce olan, önceki'. Bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat bütün anlam dereceleriyle, her yerde değil. Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ.XV." (Clauson 1972 : 366-367)

Kelime Hasan Eren'in etimoloji sözlüğünde de şu anlamlarla geçmektedir :

"burun : 1. 'alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli koklama ve solunum organı'; 2. 'karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü'.....Eski çağlardan başlayarak kullanılır (burun). Orta Türkçede burun 'burun; dağ doruğu; önce' olarak geçer. Kumancada da burun 'koklama ve solunum organı' ve 'eskiden, ilk başta, önce' olarak kullanılır... Çağdaş diyalektlerde de burun 'koklama ve solunum organı' anlamını sakladığı gibi, 'önce, eskiden, ilk başta' anlamlarında da kullanılır. Diyalektlerde kullanılan bura-, *bur- 'kokmak, koku vermek' kökünden -(u)n ekiyle yapıldığı açıktır : bur- + -(u)n. Türkçede organ adlarında -n ekinin sık sık kullanıldığı göze çarpar (alın, beyin, bıkın, boyun, erin, taban vb.)" (Eren 1999 : 64)

Taradığımız metinlerde Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesi'ne kadar kelimedeki şu anlam değişikliklerinin olduğunu gördük :

ETG burun, hortum

EUTS 1. burun, hortum (hayvan için) 2. önce, önceler, evvel, evvelleri

Kaş.	burun, öne doğru çıkıntı yapan yer; önce
KB	1. önce, ileri 2. burun, burc
AH	önce, evvel “burun başka borkni keder baş kerek” (300)
H	ön, ileri “Burın kalkanı yavuzlar gözinden Kılıcuñ saldılar gökler yüzünden” (5864)
ŞŞÇ	burun

bu:t : Kelimenin anlam gelişimi Clauson'da şu şekilde anlatılıyor :

“tam olarak ‘but’; bazen daha genel olarak ‘bacak’, ‘(hayvanın) arka bacağı’ vb. Orijinal -d ile kullanılıyor, ki herhangi bir durumda uzun ünlüden çıkarılabilir, SW Az.’de bud ve Osm.’da dolaylı hallerde (budu vs.) ve Tkm.’de uzun ünlü bu:t yaşıyor. Bütün modern şivelerde yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV.” (Clauson 1972 : 297)

Hasan Eren’de de (1999 : 64) kelime benzer şekilde, şöyle açıklanmış : “ but : 1. ‘vücudun kalça ile diz arasındaki bölümü’; 2. ‘hayvanların, bacaklarının gövdeye bitişik olan dolgun, etli bölümü’.” Aşağıda kaynaklardan yaptığımız taramalar da bunları kanıtlamaktadır.

ETG	bacak, ayak, but
EUTS	but, ayak, bacak
Kaş.	but
KB	but, bacak
ŞŞÇ	uyluk, bacağın üst kısmı

butık : Kelimeyi “*butı:-*’dan somut isim, ‘(bir ağacın) dalı’, bazı genişlemiş anlamlarla.” şeklinde açıklayan Clauson (1972 : 301-302) Hak.’den sonra kayıtlı olmadığını da söylüyor. Ancak yaptığımız taramalarda kelimeye Eski Anadolu Türkçesi sonlarına kadar, hatta anlamı giderek genişleyerek rastladık.

EUTS	budak, dal
M	budık, budak ; ?
Kaş.	budak, dal; ağaç

- KT 1. dal, budak 2. kol
 TS 1. Dal 2. Şube, teferruat

buyruk/bırık : *buyur-* 'dan türemiş isim olan bu kelimenin asıl anlamı Clauson'un da belirttiği gibi '(yapılması) emredilen' olmalı. Ancak kelimenin kazandığı diğer anlamlar konusunda Clauson (1972 : 387) şu açıklamayı yapıyor :

"eski dönemde memur ünvanı, açıkça sivil veya askeri spesifik görevleri yapmak için xağan tarafından görevlendirilen herkes için genel bir terim. Orta dönemde belki Ar. ve Fa. memur ünvanları için kullanılmaya başlanmış, ama genellikle 'emir, komut' anlamında. Bu anlamda, NE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. IX, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV buyruk (buyruk şekli XV'den bu yana ortaya çıkıyor) bütün dönemlerde yaygın; bir veya iki XIV metninde hala 'memur' anlamına geliyor, fakat buyruk 'emir' XIV'den bu yana normal anlam.

Nitekim taradığımız kaynaklarda da kelime başlangıçta bir memuriyet ünvanı gibi geçmekte, daha sonra Eski Anadolu Türkçesi'nden itibaren 'buyruk, emir, ferman' gibi anlamlar kazanmış bulunmaktadır.

EUTS amir, kumandan

Kaş. teşrifatçı; hakanın yanına, aşamasına göre büyükleri alan ve yer gösteren adamın adı.

KB müşavir, vezir

"negü tir eşitgil öge buyrukı
 unıtma munı sen bitı hem okı" (2941)

DK buyruk, emir

TS 1. Emir, ferman 2. Emir

"Buyruk oldı Cebrail tiz in yere
 Komagıl Yusuf'u ki yere ine" (TS I 725)

"İlyas eyitti : Yedi yıl gök hazinelerine beni buyruk eyle, hiç bulut kopmasın...." (TS I 727) (emir/âmir)

buyur- : 'emret-, kumanda et-' temel anlamına sahip olan bu kelimeye en erken Kaş.'da rastladık. Ancak Clauson'un da belirttiği gibi (1972 : 387) kelimenin tarihi daha yaşlı olmalı. Çünkü türemiş olan buyruk daha Eski Türkçe döneminden

itibaren yaygın olarak bulunmaktadır. Aşağıda da görülebileceği gibi kelimenin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça genişlemiştir.

Kaş. buyur-, emret-

SN 1. emret- 2. ihsan et-, başışla- 3. söyle-

“Konuhlayubanın toyurur imiş

At u ton u akca buyurur imiş” (863) (ihsan et-)

“Nite oldı isteyü geldüñ aceb

Buyur bilelüm nitedüğün sebep” (2212) (söyle-)

ŞMK 1. emret-, buyur- 2. tavsiye et-

KT 1. emret-, buyur- 2. tavsiye et- 3. yönelt-, teşvik et- 4. kışkırt-

TİKT 1. emret-, buyur- 2. (iş için) göster-, ver- 3. söyle-, anlat-

“Maşakkat olmaz baña iş buyur, işleyem" didi.” (125a.1)

buz- : Asıl anlamı ‘yık-, zarar ver-/boz-’ vb. olan kelime Eski Anadolu Türkçesi’nde, 14.yy’dan itibaren mec. anlam kazanmış ve ‘sözünden dön-’ anlamına gelmeye başlamıştır. Dolayısıyla kelimedeki bir anlam genişlemesi olayı gerçekleşmiştir.

EUTS boz-, kır-, parçala-

M boz-, parçala-

Kaş. boz-, yık-

KB boz-, yık-, harap et-, viraneye çevir-, darmadağınık et-

NHT boz-, sözünden dön-

“..., tehalüfden sonra selem akdın bozalar züfer kavlında.” (49b.11)

KG 1. boz-, feshet- 2. yık-, harabeye çevir-

“...agac issi ya tahta issi tamı söküp ve bozup ağacın ve tahta almak reva olmaz.” (116a.6) (yık-)

İM boz-, yık-, karıştır-, sözünü tutma-, bekareti boz-

“oglan olub huri çekmez büriyi

bakiredür kimse bozmaz huriyi” (1987)

TİKT boz- : 1. yık-, boz- 2. geri al-, sözünden dön-

buzla- : Bu kelimeye sadece Dede Korkut Kitabı’nda rastladık. Ancak buradaki ‘bağıra bağıra ağla-, feryad et-, deve bağır-’ anlamları kendi içinde bir çok

anamlılık, hatta doğa ile insan arasında bir deyim aktarması olayı olduğu için anlam genişlemesine uğramış kelimeler' arasına almayı uygun gördük.

DK bağıra bağıra ağla-, feryad et-, deve bağır-

buzuk : “*buz-*’dan pasif İ./S.; ‘bozuk, yıkık, zarar görmüş’ vb. Bütün modern şivelerde yaşıyor, bazen mec. anlamla (kişi için) ‘ahlaksız’.” açıklaması yapılan Clauson’daki (1972 : 390) bu mec. anlamı herhangi bir kaynakta bulamadık. Ancak yine Clauson’da belirtilen “Osm. XVIII Rumi’de ‘altı veya yedi telli bir müzik aleti’” ifadesine Tarama Sözlüğü’nde de rastladık. Kısacası kelime hem asıl anl.’dan mec. anl.’a bir genişleme yaşamış, hem de zamanla somut bir nesnenin adı olmuştur.

KB bozuk, kırık, yıkık

ŞŞÇ bozuk, çarpık

TS tamburaya benzer bir çeşit saz

buzul- : *buz-*’ın pasif şekli; ‘bozul-, yıkıl-’ vb. Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkan kelime birbirine yakın anlamlarla genişlemiştir.

EUTS bozul-

Kaş. bozul-, yıkıl-

İM yenil-, yıkıl-, silin-

ŞŞÇ değiş-, bozul-

“Kara yazı-y-ımuş başa ezelden

Bozulmaz yazılan ne çıkar elden” (5947)

bük : ‘sık çalılık’ vb. NE’de bük/pük pek çok şivede R IV; Khak, Tuv. ve SW Osm.’da bük yaşıyor; bük ‘orman’ yazısının kaynağı P.’de belirsiz, daha eski Çağ. kaynaklarında ortaya çıkmıyor. Hak. XI, Osm. XIV bük ‘sık çalılık’ iki XIV metninde ve pek çok XVIII sözlüğünde. (Clauson 1972 : 324)

Kaş. bük, sık ağaçlık

köşe, bucak (Arguca)

tomurcuk

KB köşe, bucak

ŞŞÇ yem, lokma

- TS (I) sık çalılık, fundalık
(II) yem, lokma, nasip

bük- : Başlangıçta sadece ‘bük-’ anlamıyla karşımıza çıkan bu kelime Eski Anadolu Türkçesi’nde anlamındaki genişlemeyle aynı zamanda ‘rakset-’ anlamıyla da ortaya çıkıyor. Clauson’un kelime hakkında yaptığı açıklama şöyle :

“Kaş. iki anlam veriyor : (1) ‘eğ-, bük-’ vb. (geçişsiz); (2) ‘rahatsız hisset-, (birşeyden Abl.) tiksın-’, fakat daha sonraki kullanımlar ve pasif şekil bükül- bazen anlaşılan nesne ile geçişli bir fiil olduğunu gösteriyor. Genellikle ilk anlamda, fakat söylenen bir nesne ile bütün modern şivelerde yaşıyor. İstisnai olarak NC kır. bük- ‘eğ-’ ile bökö- ‘rahatsız hisset-’ arasında ayırım yapar. Ancak bunun farklı anlamlarda iki kelime arasında gerçekten orijinal bir fonetik farklılığı yansıtıyor olması mantıklı değil. Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV bik-.” (Clauson 1972 : 324)

Clauson’un açıklamalarından anlıyoruz ki kelime hem ‘bük-, eğ-’ hem de ‘rahatsız hisset-, tiksın-’ anlamlarına geliyor veya bu anlamlarda farklı iki kelime olarak gösterilen kelimeler aslında tek bir kelime. Kaş.’ya bizzat kendimiz dönüp baktığımızda bunun mantıklı olabileceğini gördük. Çünkü Kaş.’da bök- olarak verilen kelimenin anlamları ‘eğilerek yere kapan-, yemekten bıkip, doyup usan-; bık-, gözü doy-, kan-’ şeklinde. Dolayısıyla burada ve daha sonra ortaya çıkan ‘rakset-’ anlamını da dikkate aldığımızda bir anlam genişlemesi hadisesi ortaya çıkmaktadır. Ancak Semih Tezcan (1994 : 60) ‘rakset-’ anlamını bük- ‘eğ-’ fiiline değil, Eski Uygurca bödi- ‘rakset-’ fiiline bağlar ve bugünkü Türkiye ağızlarında bulunmayan bu kelimeyi, Türkmençe bök- ‘hopla-, zıpla-, sıçra-’ ile birleştirir. Bu gelişmeyi Tezcan şöyle açıklar : “bödi- > Oğuzca *böyi- > *bögi- biçimleri üzerinden *böğ-. Daha sonra belki sonseste -g’nin -k’ye dönüşmesiyle > bök- (?)”

EUTS bük-

Kaş. bök- : eğilerek yere kapan-, yemekten bıkip, doyup usan-; bık-, gözü doy-, kan-

buk- : bük-, kıvır-

SN bük- : rakset-

KT eğ-, büz-

TS 1. hareket et- 2. oyna-, rakset-

“Kimisi hoş yer içer, oynar büker

Kimi dün, gün durmadan zahmet çeker” (TS I 739) (hareket et-)

“Delim dürlü çalgı ile büktüler

Biraz geçicek dahi kan döktüler” (TS I 740) (rakset-)

bür- : Clauson’un da belirttiği gibi daha eski dönemden itibaren hem ön hem de arka vokallerle kullanılan bu kelimenin temel anlamı ‘bük-, sar-, vidala-’ vb’dir. Kelimenin modern ve tarihi şivelerde kullanılışı hakkında Clauson’un sözleri bizim taramalar sonucu elde ettiğimiz bilgileri destekleyici nitelikte :

“Bütün modern şivelerde yaşıyor. Ünlü, orjinalinde bir ön ünlü idi, fakat modern şivelerde büyük bir tutarsızlık var. Pek çoğu hem ön hem de arka ünlülü şekillere sahip, genellikle çok az farklı anlamlarla. Modern şekiller NE Tel.’de ve Khak.’da pur-; SE Türki’de bura-; bur-; bürü-; NC Kır., Kzx.’da bür ve bura-; SC Uzb.’de bur-; NW Kaz.’da bör-; Kk., Nog.’da bur-/bura- ve bür-; SW Az., Osm, Tkm.’de bur- ve bürü- yaşıyor. Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV bur- ‘bük-; mide ağrısına sahip ol-; çevir-’ pek çok metinde; bürü- ‘sar-’ pek çok metinde. (Clauson 1972 : 355)

“buru : sancı (MŞ)” (Önler 1989 : 99)

Kaş. büz-

KG bürü- : ört-, sar-

GT bur- : bük-, çek-; ayarla-

“Çün ki şeştânuñ âhengi müstakîm ola, çalıcı ne vakt anuñ kulagın burasıdur?” (8a-13)

ŞŞÇ bur- : bük-, bur-

bürü- : 1. kapla-, ört- 2. çevril-

TS bur- : 1. Bük-, sar- 2. Çevir-, yönelt- 3. Sancılan-

bürü- : ört-, setret-, sar-

bürkür- : Doğa ile insan arasında bir aktarma sonucu anlamının genişlediği açık olan bu kelime hakkında Clauson’un görüşleri şöyle :

“ ‘püskür-, fişkir-’. Etimolojik olarak bürkek’le ilgili. Morfolojik olarak zor; bunun isimden türemiş geçişsiz bir fiil olması ve bürkek’in püskürme sesi için ses taklidi olabilecek *burk (?p-)dan türemiş bir isim olması muhtemel. Modern şekiller daha çok son -r-’yi düşürüyor.” (Clauson 1972 : 363)

Taradığımız kaynaklarda bürkür- olarak kelime sadece iki yerde geçmektedir. Ancak püskür- olarak Tarama Sözlüğü'nde de rastladığımız ve Clauson'da değinilmeyen başka bir şekil daha vardır ki biz bunun da aynı kelimenin ses değişikliğine uğramış şekli olduğuna inanıyoruz. Nitekim kelimenin şivelerdeki kullanılışını araştırdığımızda Az.'de püskür-, Başk.'ta börkö-, Kaz.'ta bürkü-, Kırg.'da büşkür-, Özb.'te pürke-, Tat.'da börk-, Trk.'de pürk-, Uyg.'da pürki- olarak geçtiğini görüyoruz.

EUTS bükür- : su serp-

KB püskür-, serp-

TS püskür- : su fişkirt-

bürük : bür-'den pasif somut isim. *börek*'in 'katlanmış gözleme' bu kelimenin daha sonraki bir şekli olup olmadığı açık bir soru (Clauson 1972 : 362). Sadece Kaş.'da kayıtlı olan kelimenin ilk anlamı 'katlanmış' olmalı. Ancak burada bundan türemiş gibi görünen farklı bir anlamla kayıtlı.

Kaş. sofra başı, şalvar uçkuru gibi şeylerde bulunan yuvarlak ip ve iplikler

bürünçük : *bürün-*'den somut isim; 'kadın pelerini veya yaşmak'. Karşımıza ilk defa Kaş.'da çıkan bu kelime yaygın olarak 'örtü, kadın baş örtüsü' anlamıyla kullanılmıştır.

Kaş. bürüncük; kadın baş örtüsü

NHT bürünçük, örtü

KG bürümcek, örtü, peçe

H ipek

"Bürüncük ayuñ üstinden götürdi

Yüz açdı çözdü saç yasa oturdu" (1650)

TS bürüncek : baş örtüsü, çarşaf, bürümcek

"Bürüncekerüñ endürsünler yüzleri ve elleri göründüğü günah olmaz." (TS I 743)

büt-/bit- : Anlam alanı en fazla genişleyen kelimelerden biri olan ‘bit-’in temel anlamı Clauson’un da söylediği gibi ‘tamamlan-’ olmalı. Kelimede zıt yönde iki anlam geliştiğini söyleyen Clauson (1972 : 298-299) bunları ‘sona er-, bit-’ ve ‘başlamaya hazır ol-’ olarak veriyor ki haklı. Tabii bu durumda zamanla ortaya çıkan anlam genişlemesi dışında bir de zıt anlama geçiş söz konusu. Çünkü kelime Eski Türkçe döneminde ‘bit-, sona ver-’ anlamlarıyla kayıtlıyken , Kaş.’da ‘bit-, yaratıl-, doğ-’ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kelimenin Çağ. XV’deki kullanımları için yazar şu anlamları vermiş : büt- (1) (bitki veya ot için) bit-/büyü-; (2) (yara için) iyileş(tir)- ; (3) yapıl-, bit-/sona er-; (4) üretil-, yapıl-; (5) güven-, dayan-; ve Osm. XIV için de şunları : bit- ‘var ol-, üre-’vb.; ‘çık-, büyü-’ EUTS büt- : 1. bit-, sona er-, tamamlan- 2. inan-. (Clauson 1972 : 298-299)

Taradığımız kaynaklarda kelimenin Eski Türkçe’den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar şu anlamlarda kullanıldığını gördük :

Kaş. büt- : ses kısıl-, alçal-; borcu veya alacağı gerçekleş-; yara kapan-; sona er-, yok ol-; bir şeye inan-, ikrar et-

bit- -neşvü nema- ; yaratıl-, doğ-

KB büt- : ses kesil-, alçal-, borcu veya alacağı gerçekleş-, yara kapan-, sona er-, yük ol-, bir şeye inan-, ikrar et-

AH inan-; kapan-, onul-

“başiktursa bütmez büter ok başı” (140)

NHT bit- : meydana gel-, çık-; bitiş-, yapış-

“..... bir yıl geçse sakalı bitmese,....” (128a.18)

SN bit- : 1. meydana gel-, hasıl ol- 2. sonuçlan-

“Uşak toprak olgıl gözetme öte

Dilersin ki senden nesene bite” (1997) (meydana gel-, hasıl ol-)

“Ki gürbüzlik ü güc ile bitmez iş

Veli aklu tedbir ile bitmez iş” (2659) (sonuçlan-)

KG bit- : 1. sona er-, geç-, tamamlan-; bat- 2. çık-, büyü-, bit-

“.....ahşam namazı vakti oldur kim gün uyaksa kaçan şafak bitince Ebu Hanife katında....” (18a.14) (sona er-)

KY bit-: bit-, yetiş-

- İM bit- : tamamlan-; üre-; yetiş-
 “turmag-ile pürlenür budak yayar
 meyvesi bitibenün aclar toyar” (3355)
- ŞKM bit- : bit-, hasıl ol-, tüken-
- GT bit- : sona er-, neticelen-; yetiş-, yerden çık-
- TİKT bit- : 1.meydana gel, çık- 2. büyü-, yetiş-
- DK bit- : ot bit-; bit-, tüken-
- ŞŞÇ (I) : 1. Tamamlan-, sona er- 2. Mahvol-, tüken-
 (II) : 1. Yerden çık-, yetiş- 2. Hasıl ol-, ortaya çık-
- TS bit- : 1. meydana gel-, hasıl ol-, çık- 2. bitiş-, kaynaş- 3. mahvol-, iflas et- 4. (insanlar için) yetişip büyü-
 “Kesilen baş gerü bitmez, son peşimanlık assı etmez.” (TS I 622)
 (bitiş-)

bütün : “büt-’den geçişsiz İ./S.; genellikle ‘bütün, hepsi’ ” açıklamasını veren Clauson’un (1972 : 306-307) bu görüşüne katılıyoruz. Kelimenin temel anlamı ‘bütün’ olmakla beraber zamanla ‘mükemmel, eksiksiz, sağlam’ gibi yan anlamlar kazanması anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

EUTS bütün

Kaş. doğru, dürüst, sahih; bütün

İML tam, eksiksiz, noksansız

DK bütün

TS mükemmel, tamam, sağlam, eksiksiz, parçalanmamış

bütür-/bitür- : *büt-*’in ettirgen şekli olan bu fiil onunla aynı gelişimi takip etmiştir. Kelimenin Osm. XIV-XV’deki kullanımları için Clauson (1972 : 308) bitür- ‘yap-; uğraş-; (bir ihtiyacı) karşıla-; (bir yarayı) iyileştir-’ anlamlarını vermektedir.

EUTS bitir-

Kaş. sağalt-, sağlam hale koy-; alacağını tanıkla-, isbat et-

AH tamamlama-, giydirm-

SN 1. Bitir-, tamamlama- 2. Bitir-, yetiştir- 3. Yok et-

“Su tatlısı olur ki taş bitürür

Söz ayduğı düşer ki baş yitürür” (3677) (yok et-)

YED meydana getir-, yetiştir-

“Söz ola kese savaşı

Söz ola bitüre başı” (102.2) (kes-, kopar-)

KG 1. bitir-, tamaml-, yerine getir- 2. yap-, imal et-

“Eger kimerse bir dünden ve bir gündem artuk bî-hoş olsa hiç namazlarına kaza vacip olmaz. Ve kaza ma'nisi bitürmek olur...”

(28b.5) (tamaml-)

ŞŞÇ 1. Tamaml-, ikmal et- 2. Sonuçlandır-, yerine getir-, yap- 3. Meydana getir-, hasıl et-

TS 1. peyda et-, hasıl et-, meydana getir- 2. bitişir-, kaynaştır-

“Paça yemeğe müdavemet etmek, sınımış sünükleri bitürür.” (TS I 624) (kaynaştır-)

çak : Kelimenin anlam alanı hakkında Clauson (1972 : 404) “orjinalinde ‘tamamen, kesinlikle’ anlamında bir zarf; bu anlamda sadece *çak* ‘zaman’ın genişlemiş bir anlamı olabilir.” diyor. J. Deny ise (1941 : 918) çak ismiyle küçültme eki olarak kabul ettiği -cak/-cek’i birleştirir. Fakat Clauson bunun kesinlikle hata olduğunu söyleyerek reddeder ve kelimenin daha sonraki anlam gelişimini şöyle açıklar : “Daha sonra ‘kesinlikle doğru’ (İngilizce konuşma diline has ‘bang on’) anlamında bir Adj. olmuş gibi görünüyor ve hatta ‘kuvvet’ vb. anlamında bir isim.”

EUTS 1. Zaman 2. Tam

Kaş. bir şeyin özünü, aynını bildiren kelime; ‘tam, işte, aynı’ sözleri gibi

ŞŞÇ (I) zaman

(II) tam, tamam

TS 1. Ta, tam, tamam 2. Sıf, salt, sade, yalnız, saf, halis

çak- : Somut anlam yanında soyut anlamlar da ifade eden kelimenin bu çok anlamlı özelliği zamanla anlamının genişleyerek değiştiğini ortaya koymaktadır. Kelime hakkında en ayrıntılı açıklama Clauson’da bulunmaktadır. Clauson’un açıklamaları ve taradığımız kaynaklardan çıkardığımız anlamlar kelimedeki anlam genişleme olayını açıkça ortaya koymaktadır.

“*çak* gibi ses taklidi bir özelliğe sahip ve fiziki veya zihni, sert bir özellik taşıyan hareketi tasvir etmekte kullanılıyor, mesela ‘(çelik veya çakmak taşıyla) ateş yak-; (yılan veya akrep için) ısır-, sok-; iftira et-, ihanet et-, kına-’. Geniş bir anlam alanıyla bütün modern şivelerde yaşıyor, mesela SW Osm. için Red. 707 on tane anlam gösteriyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Oğuz XI, Hwar. XIII (?), Osm. XIV-XVI çak- ‘iftira et-, kara çal- (bir sırrı Acc., birine Dat.); kulağa çak-.’” (Clauson 1972 : 405)

ETG vur-

EUTS yap-, parçala-, kes-, çak-

Kaş. çak-; eriştir- (Oğuzca); kışkırt-; -kuş- aşağı in-

*SN bildir-, ifşa et-

“Şehûn sırrını her ki halka çaka

Kanına gire vü başından çıka” (3688)

*YED iyice anlat-, bildir-, ifşa et-. Tanıt-, aksettir-. Gammazla-, kovala-

“Uş sırrımı halka çakdum bir payansuz ummanımış” (121.4) (açıkla-, ifşa et-)

*İM iyice anlat-, bildir-

*MN gizli bir şeyi açıkla-

“Tañ degül razımı bir bir saña çakdıyısı ışk

Tañ budur ki adāya sen sırrımı takrir eyledün” (3803)

DK çak-, vur-

“...oglanı iki talusınıñ arasında urıp çakdı, yıkdı.” (23.1)

TIKT zembereği çekip çakmağı çakmak taşına vur-

ŞŞÇ (I) 1. Parla- *2. Kötüle-, dedikodusunu yap-

(II) yak-, tutuştur-

“Kılıç kim tokınur kalkana muhkem

Çakar odlar meydana ol dem” (13942) (parla-)

“O vaktın kim beni atama çakdun

Aralık yirde bir fitne bırakdun” (32126) (kötüle-)

*TS 1. iyice anlat-, bildir-, tanıt-, ifşa et- 2. kovla-, jurnal et-

çakıl- : *çak-*’ın edilgen hali olan bu kelimeye taradığımız kaynaklar içinde sadece Kaş.’da rastladık. Burada çok anlamlı olan kelimenin bu özelliği zaman içerisinde

anlam değişmesine uğradığını göstermektedir. Clauson'da kelimenin geniş bir anlam alanına sahip olduğunu söylemektedir. Ayrıca kelime için Çağ. XV'de verdiği anlamlar şöyle : (1) 'ısıril- veya sokul-' (2) 'iftira edil-' (3) '(ateş veya ışık için) parıl-da-' (Clauson 1972 : 407)

Kaş. çakıl-; -ateş çakmak-; eriştiril-

çakır- : Clauson'un XIII'den önce kayıtlı olmadığını söylediği bu kelimeye Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde çağır- 'iftira et-, leke sür-, çamur at-' şeklinde rastladık. Nitekim kelime 14.yy ürünü olan Süheyl ü Nevbahar'da da çağır- 'çağır-, seslen-' şeklinde geçmektedir. Kelime hakkında Clauson'da yapılan açıklama şöyle :

“ 'çağır-, bağır-' vb. XIII'den önce kaydedilmemiş, fakat bunun orinalinde Oğuzca bir kelime olduğunu gösteren çakırış- bütün modern şivelerde yaşıyor. Yine de çağır-/çakır- vs. olarak; NE'de sadece Bar.'da. (Hak.) XIII (?) Tef. çağır-/ çağır-/çakır- 'çağır-, bağır-, yalvar-', Hwar. XIII çağır-.” (Clauson 1972 : 410)

EUTS çağır- : iftira et-, leke sür-, çamur at-

SN çağır- : çağır-, seslen-

“Çadır katına vardı vü çağurur

Peri-hun bigi turdı vü kıgurur” (3377)

çığır- : bağır-, haykır-

H çığırd- : ilan et-, bağırt-

İM çağır- : davet et-, seslen-, söyle-

DK çağır- : çağır-, bağır-, manzum söyle-, türkü çağır-, seslen-, davet et-

çığırt- : bağırt-, ilan ve davet et-

FR/K çağırış- : bağır-, öt-

“Ne kadar varsa muhannesden azeb

Çağıruban cem ider kim varsa heb” (125b.6)

ŞŞÇ çığır- : bağır-, haykır-

TS çağır- : bağır-, haykır-

çığır- : 1. Bağır-, haykır- 2.davet et-, çağır-

çakış- : *çak-*'in işteş şekli olan bu kelime hakkında Clauson'da fazla bir açıklama yok. Zaten taradığımız kaynaklarda da kelimeye sadece iki kaynaktan rastladık. Ancak farklı anlamlarla karşımıza çıkan kelimenin bu durumu , anlam genişlemesi hadisesini göstermektedir. “SE, NC, SW’de çak-’dan türemiş geniş anlamlarla pek çok modern şivelerde yaşıyor. Hak. XI, Çağ. XV.” (Clauson 1972 : 412)

Kaş çakmakta yardım ve yarış et-
TS birbirini kovla-

çal- : Kullanım sıklığı ve yaygınlığı oranında anlamı da oldukça genişleyen bu kelimeye ilk defa Uygur Türkçesi döneminde rastlıyoruz. Burada ‘vur-, eğil-’ anlamlarıyla ortaya çıkan kelime Eski Anadolu Türkçesi sonunda ‘karıştır-, sür-, çiz-, iptal et-’ gibi pek çok yan anlam kazanmıştır. Kelime hakkında Clauson’da da şu açıklamalar yapılmıştır :

“Orjinalinde ‘(birini Acc.) yık-, (onu) yere at-’. Oldukça genişlemiş anlam alanıyla NE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor; SW Osm.’da Sami yaklaşık 20’sini ayırıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV ff. çal- bütün dönemlerde yaygın geniş bir anlam alanıyla, ‘vur-, yık-, listeden çıkar-, oyna-, sür- (merhem vs.), karıştır-’ vs. TTS I 145; II 208; III 135; IV 154-5.” (Clauson 1972 : 417-418)

EUTS vur-, eğil-

Kaş. yere çal-, vur-, yen-; söz kulağa çal-

KB yere çal-, vur-, yen-

“sakışta usansa kayu işçiler

sakış birdükünde ulır baş çalar” (2781)

KY çal-, hırsızlık et-

“bir tabanca çaldı ol gül yüzine

âh kıldı yūsuf ol dem özine” (289) (vur-)

“eytdiler kim ol timini kim çala

kavl ola kim anuñ işi kul ola” (1468)

KG çarp- (yıldırım)

“kayadan düşse veya ölse ya kurt yise ya yıldırım çalsa ya ölse...”

(131a.11)

İM topa vur-; müzik aleti çal-; etrafını sar-

“çevre yanın çaliban kim gördiler
işbu halden bir birine sordılar” (2915)

MN 1. Çal- (çalğı) 2. Vur-

“Sanasın rengi eşcaruñ olupdur alet-i ganna
Hevanuñ infitahından çalar kanun-ı agani” (4.20)

TİKT 1. bir çalgı aletini kullan- 2. kes-

DK çal-, vur-, saz çal-, hırsızlık et-

FR/K dalgalan-, sarsıl-

MM kes-; bir musiki aletini kullanarak ondan ses çıkar-

“Çaldılar başını götürdi revān

On iki kapudan görindi o cān” (1682)

TS (I) 1. Kat-, karıştır- 2. Sür-, sürüşür-, tıla et- 3. Sür-, sığa-

(II)1. Kesmek üzere sür-,kes- 2. Vur-,çarp-, at- 3. Çel- 4. Çiz-, iptal et-

(III) bağla-, tak-, sar-

çaldra:- : “çaldır’dan türemiş kısaltmış fiil; NW Kaz.’da yaşıyor; daha da kısaltmış çalra:-.” diyen Clauson (1972 : 419) kelimenin tek bir yerde kayıtlı olduğunu belirten Hap. Leg. (Hapax Legomenon) kısaltmasını koymakta ve Kaş.’daki kaydı vermektedir. Ancak yaptığımız taramada kelimenin sadece burada değil 14.yy ürünü Süheyl ü Nevbahar’da da geçtiğini gördük. Nitekim kelimeye Tarama Sözlüğü’nde de yer verilmiştir. Ses taklidi bir kelimedden türeyen bu fiil buna dayalı bir anlama sahiptir. Ancak anlamında zaman içerisinde küçük bir değişiklik olmuş ve yakın bir yan anlam kazanarak ‘hareket et-, kımilda-’ gibi anlamlarda da kullanılmıştır.

Kaş. çağıl çuğul et-, ses ver-

SN çaldıra- : hareket et-, kımilda-

TS hareket et-, kımilda-; hareket ederken hışırtılı, çıtırtılı ses çıkar-

çalğ : Kelime hakkında Clauson’da (1972 : 419) yapılan açıklama şöyledir :

“çal-’dan hareketi tanımlayan isim. Kaş.’da bu kelime doğru alfabetik sırasına konmamış, fakat *soruğ*’a bir ek olarak konmuş; yine de, metne daha sonraki bir ek olması mantıklı değil. Aşağıdakilere benzeyen pek çok orta dönem kelimesi var ki bunlar -uk’la türemiş (pasif) bir paralel İ./S.’ı daha çok temsil ediyor gibi görünüyor. NE Alt, Tel. çalık ‘girişimci

(tüccar); asi (at); tehlikeli (hastalık)'; SW Osm. çalık pek çok anlamla. Bu kelimelerin F. çālāk 'çevik, atak'ın bozulmuşu olmaları mantıksız, fakat bu bazı modern şivelerde alıntı bir kelime olabilir. Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XVI çalık 'aceleci; inatçı; özel. at için; yaygın. TTS I;II;III; IV."

Kelime Radloff'da (1905.III : 1884) 'şaman davulu; put' gibi anlamlarla kayıtlıdır.

Aşağıda görüldüğü gibi kelime yüzyıllar içinde farklı anlamları ifade etmeye başlamıştır.

Kaş. yitik arama; beylerin önemli bir işi çıktığında gelmeleri için köylere, obalara gönderdiği haber

TS (I) 1. Delice hareket eden, delişmen, haşarı 2. Delilikten geriye kalan iz 3. □ -at

(II) 1. (yüzünde) yara izi bulunan 2. Kesik, kesilmiş

çalın- : Çal- gibi anlamı genişleyen ondan türemiş dönüşlü fiil çalın- hakkında Clauson şunları söylüyor : "NE dışında geniş bir anlam alanıyla bütün modern şivelerde yaşıyor. Hak. XI 'zayıfla-', Çağ. XV çalın-/çalıl- 'oynan-', Hwar. XIII (?) 'reverans yap-' XIV çalın- 'oynan-'." (Clauson 1972 : 421)

Kaş. kendini yere at-, çal-; kulağına söz eriş-; arıklan-, zayıfla-

ŞŞÇ 1. (bir müzik aleti) çalın- 2. (kılıç vb.) vurul- 3. Harekete geç-

TS (I) 1. Telaşla çevreyi yokla- 2. Sıyrı- 3. Yazı çizil-, silin-

(II) yaralan-

çalış : çal-'dan türemiş bir isim olan bu kelime birbirine yakın yeni anlamlar kazanmıştır. Kelimenin yeni Türk şiveleri ve tarihi Türk şivelerindeki kullanımı konusunda Clauson'un açıklaması şöyle : "Değişik anlamlarla NE Kumd. 'şası'; SE Türki 'güreş'; NC Kır. 'benzeme; yarı melez; saf kan (at)'; NW Kaz. 'eğri'de yaşıyor. Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV ve XV çalış 'savaş, mücadele' pek çok metinde." (Clauson 1972 : 421)

Kaş. çelme, güreş

NHT	çarpışma, savaş, muharebe “..., çalış vaktında yayak olsa,...” (110b.1)
İML	güreş
KT	1. savaş, harp 2. sertlik, çetin kuvvet, salvat 3. sertlik, katılık; güçlük, uğraşma
DK	çalış, çalma, vuruş
TS	çarpışma, cenk, muharebe

çalış- : *çal-*’in işteş şekli olan kelime bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam genişlemesine uğramıştır. Kelime hakkında Clauson’un açıklaması şöyle :

“Bütün modern şivelerde yaşıyor. En yaygınları ‘birbiriyle kavga et-’ ve ‘çalış-, uğraş-, çalışkan ol-’ şeklinde geniş bir anlam alanıyla. Uyğ. XIV Çin.-Uyg. sözl. ‘reverans yap-, diz çöküp ibadet et-’, Hak. XI , Çağ. XV ‘beraber (müzik aleti) çal-’ ve mec. ‘uğraş-’, Osm. XIV-XVI çalış- ‘birbiriyle kavga et-’; üç metinde.” (Clauson 1972 : 421)

Kaş. bir şeyin çatlakları, ekleri, araları açıl-; güreş-

NHT savaş-, çarpış-

SN vuruş-, çarpış-, savaş-

“Şeh-i Hâverân’a anuñ erligin

Didiler niçe çalışurdı yigin” (4557)

İM emek ver-

KT 1. savaş-, mücadele et-, çarpış- 2. didin-, uğraş-, çalışıp çabala-

ŞŞÇ 1. Vuruş-, çarpış- 2. Gayret et-, çalış-

V çalış-

“Pes Hak teala emr itmişdür âlimlere, tā ki çalışalar ve zahmetler çekeler.” (20a.2)

çalma: : *çal-*’dan pasif somut isim. Bu fiilin temel anlamıyla zor ilişkilendirilebilecek anlam alanlarıyla. Şiveden şiveye farklılaşan anlamlarla, en yaygını ‘toprak veya gübre yığını, turban; kement’ olmak üzere bütün modern şivelerde yaşıyor. Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XVI çalma ‘turban’ bir metinde. TTS II 207. (Clauson 1972 : 420)

Kaş. kerme, kemre, koyun ağıllarında veya deve ahırlarında toplanıp kurutularak kışın yakmak için kesilen kesek; kuru tezek

TS yazma, çember de denilen baş örtüsü ve sarık

çalpak, çelpek : Kaş.'nın farklı şekillerde anlamlandırılarak ayrı madde başları olarak ele aldığı bu iki kelimedenden ikincisini Clauson ilkinin sekonder şekli olarak kabul ediyor. *Çalpak* için yaptığı açıklamada ise günümüze kadar sadece SW XX Anat.'da 'kalın hamuru suyla ıslatarak incelt-' SDD 299 anlamlarıyla yaşadığını söyleyen Clauson (1972 : 418) kelimenin anlamını da 'kir, kirli' olarak veriyor. Kelimenin yaşayan şekillerini de şöyle gösteriyor : "NE Tuv.'da çilbak 'kirli'; SW XX Anat. *çalpak* 'suyla doldurulmuş boşluk' SDD 299; *çilpık* 'güneşte çamurlaşmış buzlu yer' do. 336; *çilpek* 'elbisedeki çamurlu leke'; çilpık 'buz, kırağı' do.351." *çelpek*'in anlamını ise 'gözden akan irin' olarak veren araştırmacı , Red. 728'de geçen SW Osm. çelpik dışında bu anlamdaki bütün modern kelimelerin arka ünlülere sahip olduğunu söylüyor. Senglah'daki farklı anlam için ise şu açıklamayı yapıyor : "İlk olarak San.'da ortaya çıkan 'yağda pişirilen ince ekmek dilimi' anlamı SW XX Anat.'da çalpa:-'in anlamıyla ilgili." Kelimenin yaşayan şekillerini şöyle sıralıyor : "NC Kır. çelpek, Kzx. şelpek; SC Uzb. çalpak'da yaşıyor. Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XVIII çapak (söyleniyor)." (Clauson 1972 : 418).

Taradığımız kaynaklarda kelimeye aşağıdaki şekil ve anlamlarda rastladık. Clauson'un açıklamalarını da dikkate aldığımızda burada aynı kelimedenden türemiş farklı şekil ve anlamda kelimelerle karşı karşıya olduğumuz ortaya çıkmaktadır :

Kaş. çelpek : göz çapağı

çalpak : kir, pislik

TS çalpan- : çalkan-

çapak (I) -ımı sil- : pürüzünü gider-

çapak (II) [çabak] : çok ince dokunmuş bir çeşit bez

çepekleş- : çapraşık, karışık bir hal al-

çañı:la:- : Kelime için Kaş.'da verilen anlam doğadan insana deyim aktarmasını göstermektedir. Dolayısıyla kelimedede anlam genişlemesi de olmuştur. Kelimenin

yapısı ve anlamı hakkında Clauson şunları söylemektedir : “*çañ*’ın genişlemiş şeklinden türemiş fiil; sadece (?) SW XX Anat. *çenile-/ çenile-/çenilde-* (köpek için) ‘kesik kesik havla-, ulu-’ SDD’de yaşıyor. Hak. XI.” (Clauson 1972 : 426).

Kaş. döğülerek *çenile-*; kötü şeyler söyleyip bağır-
TS köpek acı acı bağır-

çap- : Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlamı oldukça genişleyen kelimelerden biridir. Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkmayan kelime hakkında Clauson’un açıklamaları şöyle :

“Hem geçişli hem de geçişsiz pek çok anlamla ses taklidi bir fiil (karş. *çap*), gürültülü hareketi tam olarak tasvir ediyormuş gibi görünen kelimeler arasındaki tek anlam bağı. Bazı fonetik değişiklikler ve pek çok farklı anlamla bütün modern şivelerde yaşıyor. Hak. XI, Çağı. XV, Osm. XVI ff. *çap-* (1) ‘saldır-, yağmala-’, XVI ve XV’de yaygın daha sonra nadir (2) ‘dört nala git-’ ve daha genel olarak ‘acele et-’ XV’den bu yana (3) ‘(bir atı) dört nala sür-’ XVI’dan bu yana.” (Clauson 1972 : 394)

Aşağıda görülebileceği gibi taradığımız kaynaklarda da kelimedeki anlam genişlemesi açıkça ortaya çıkmaktadır:

Kaş. yüz-; arı çamurla sıva-; (Uygurca) vur-
KB yüz-

SN koş-, hızla sür-, koştur-

MN atıl-, koşarak gel-

DK koş-, koştur-, at sür-, yağma et-, akın et-, dört nala yetiş-, yar-, kes-

“Atın çekdiler bindi. Çapdı, anasının ivine geldi.” (257-6) (at sür-)

“Altun ban ivlerin kafirler çapdılar...” (38-5) (yağma et-)

“eyer salayım, kanlı kafir iline akın çapayım.” (174-10) (akın et-)

“Kadir seni namerde muhtac itmesün, çapar iken ağ boz atın büdrimesün” (154-7) (koştur-)

“Deli Dumrul çapar yetti..” (155-13) (koş-)

“Kalın Oğuz Bigleri atlandılar, Bayburd Hisarına çapar yetdiler.” (120-2) (dört nala yetiş-)

ŞŞÇ 1. Yağma et-, saldır- 2. (at vb.) sür-, koştur-

FR/K yağma et-

TS 1. Yağma et-, saldır-, atıl-, vur-, hücum et- 2. Koş-, hızlı hareket et- 3. Sür-, koştur- 4. Çarp-, vurup keş-

çapıl- : *çap-*'in pasif şekli olan bu kelimedeki anlam genişlemesi *çap-*'inkine yakındır.

Kaş. ince, iyi, yumuşak çamurla sıva-; (Uygurca) boynu vurul-

DK yağmalan-, yağma edil-, basıl-

“Kazan bize Kılbaşı göndermiş, ilüm günüm çapıldı.” (294.10)

TS yağmalan-, yağma edil-

çaptur- : *çap-*'in ettirgen şekli olan bu kelimedeki anlam gelişmesi *çap-*'inkine benzerdir.

Kaş. suda yüzdür-; çamurla sıvat- (Uygurca) boyun vurdur-.

TS 1. Yağmalat-, yağma ettir- 2. Koştur-

çat- : Temel anlamı ‘biraraya getir-, (bir şeyi Acc., bir şeye Dat.) kat-’ olan kelimenin anlamı oldukça genişlemiştir. Kelimenin tarihi Türk şiveleri ve çağdaş Türk şivelerindeki kullanımı konusunda Clauson’un açıklaması bizim yaptığımız taramayı destekleyici nitelikte :

“Çat- olarak SE Türki; SC Uzb.; SW Az., Osm., Tkm.’de yaşıyor; Çağ. sekonder şekil NC Kır.’da çıtı-; Kzx. şıt- ‘kaş çat-’ yaşıyor. (Hak.) XIII (?), Çağ. XV, Oğuz XI, Hwar. XIV, Osm. XVI ff. çat- ‘bağla-’, vs. pek çok metinde.” (Clauson 1972 : 402)

Kaş. kuzuyu koyuna kat- (Oğuzca)

YED tanzim et-, bir araya getir-, söyle-

“Yunus bu sözleri çatar sanki balı yaga katar” (166.6)

H bağla-, tuttur-; dokun-, çarp

KY birbirine bağla-, tuttur-

“taht üzre kubbeyi çatar heman

çevresinde dirdi kullar hem cüvan” (1832)

MN birleş-, işbirliği yap-

“Hacibeynüñ baş çatup zülfüñle kılmış ittifak” (262.3)

TS 1. Birbirine bağla-, tuttur- 2. Parçaları birbirine tutuşturarak bir şey yap- 3. Karşılaş-, dokun-, çarp-

ça:tır : Kelimeyi alıntı olarak gösteren Clauson (1972 : 403), Sansritçe chattra '(krala ait) şemsiye'den türediğini, genel anlamının '(branda) çadır' olduğunu söyler. Kelimenin Türkçeye anlam değişikliğiyle ulaştığı yolun belirsiz olduğunu belirten Clauson, "muhtemelen bazı İran şiveleri vasıtasıyla gelmiş" der. Kelime hakkında yaptığı diğer açıklamalar da şöyledir : "Rusça'da shater (shatyor) olarak alıntı bir kelime. Bazı fonetik değişikliklerle (ç-/ş-; -t-/d-) bütün modern şivelerde yaşıyor, bazıları belki F. veya Rusça'dan doğrudan alıntı." (Clauson 1972 : 403) Kelimenin kökeni konusunda Clauson'la aynı görüşte olan Bahaeddin Ögel de Türklerin bu kelimeyi muhtemelen Türkistan'da iken komşuları Taciklerden, Fars kültürü yolu ile aldıklarını söyler ve sebebini de Kaş.'ya dayanarak şöyle açıklar : "Çünkü 11. yüzyılda, çeşitli Türk ağızlarında çadır "çatır, çacı, çadır" söylenişleriyle görülmektedir. Oğuzlar çadıra *çadır* diyorlardı (MK, I, 401)" (Ögel 1991e : 304).

Kelimenin kaynağı ve dolayısıyla da anlamı ve de anlam gelişmesi hakkında Vambery ve Nemeth gibi Türkologlar'ın görüşleri Türkçe kaynaklı olduğu doğrultusundadır. Bu iki bilim adamının görüşlerine katılan Hasan Eren, bu görüşü Anadolu Ağızlarında aynı kökten türemiş, yakın anlamlı başka kelimelerle destekler :

"çadır : 'kıl dokuma, deri veya keçeden yapılmış göçebe evi'..... Eski ve yaygın diyalektlerde çat- kökünün yaygın olarak kullanıldığını biliyoruz. Türkçede bu kökün çatı ve çatma gibi birtakım türevleri de göze çarpar. Anadolu ağızlarında çatı yerine çantı (ve çandı) biçimi 'direk başlığı', 'duvarları birbirine geçme kalın tahtalardan yapılan ev', 'duvar', 'tavan', 'yayla ağılı' olarak geçer. Bunun gibi çatma türevi de 'duvarları birbirine geçme ağaç gövdelerinden yapılan yayla evi' ve 'yürük çadırı' olarak kullanılır." (Eren 1999 : 75)

Kelimenin kaynağı konusu etimoloji çalışmalarına girdiği için üzerinde pek fazla durmak istemiyoruz, ancak bu kelimenin kökünün anlamını ve anlam gelişmesini de bağlaması sebebiyle biraz değinmek zorunda kaldık. Kısacası kelimenin Türkçe kaynaklı olması bizce de muhtemel. Nitekim yukarıda gösterdiğimiz gibi Hasan Eren bunu çeşitli örneklerle ortaya koymuştur.

Taradığımız kaynaklarda ise kelimenin 14.yy ürünü olan Kitab-ı Gunya'dan itibaren 'çadır' anlamı dışında 'örtü, çarşaf' gibi anlamlarına da rastladık. Bu da kelimenin anlamının zamanla genişlediğini göstermektedir.

*M	kül
Kaş.	çadır
KG	1. Çadır 2. Büyük örtü, çarşaf "avrat sinine çadır örteler....." (36b.6) (büyük örtü, çarşaf)
KT	1. Çadır 2. Kadınların dış elbisesi, Çar; başörtüsü, yeldirme
TS	kadınların başlarına örttükleri büyük beyaz bez, çarşaf.

çatuk : *çat-*'dan türemiş pasif isim; 'bir şeye eklenmiş', çeşitli genişlemiş anlamlarla. Uyğ. VIII, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 402)

EUTS birbirine kenetlenmiş, yapışık

ça:v : Eski Türkçe'den beri yaygın olarak kullanılan bir kelime. Kaş.'da 'şöhret, şan; ses' anlamlarıyla karşımıza çıkan kelime temelde Clauson'un da belirttiği gibi 'ses' anlamında ses taklidi bir kelime olabilir. Kelime hakkında Clauson'un açıklamaları şöyle :

"Orjinalinde 'ün, iyi şöhret', daha sonra 'ün' (iyi veya kötü) ve sonunda sadece 'dedikodu, gürültü', belki çap gibi ses taklidi bir kelime.... Türkü VII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV-XVII çav önce 'ün' (tarafsız), daha sonra neredeyse 'haber' XVI'ya kadar yaygın." (Clauson 1972 : 393)

Kaş.	şöhret, şan; ses
AH	şöhret, san
H	şöhret, nam
KY	şöhret, haber
TS	(I)1. Yüksek ses 2. Haber 3. Şöhret, nam

çavuş : Göktürkler, Selçuklular, Osmanlılar ve diğer pek çok Türk devletinde askeri (kumandan), idari (sivil muhafız, haberci) ve diplomatik (elçi) bir unvan olarak

kullanılmıştır. P. Pelliot'ya göre Çin kaynaklarında, Çin sarayına Göktürkler tarafından gönderilen elçinin çö-pi-şe olarak geçen adı da çavuş'tur (Donuk 1988 : 92). Kelimenin orijinal anlamını “ ‘xağan’ın ana askerî memuru, ‘ordu komutanı’, vb., *bilge*.’nin askerî karşılığı.” olarak veren Clauson (1972 : 399) kelimenin zaman içerisinde kazandığı anlamları şöyle açıklıyor :

“Zaman geçtikçe görev/memuriyet gittikçe statüsünü kaybeder; orta dönemde hiçbir standart çeviri mümkün değil, çünkü *çavuş*, çeşitli dönemlerde hükümdarın ana korumasıdır, hükümdarlığa ait çavuş sınıfının üyesi ve hükümet dairesinde polis memuru ve vilayet karargahı. Sadece (?) SW Osm.’da yaşıyor, ki burada şimdi ‘(askeri) çavuş; (sivil) kapıcı veya hükümet dairesi vb.’de ulak’.”

Atilla Özkırımlı (1972 : 88-89) da bir yazısında bu kelime hakkında şöyle diyor : “.... savaş sırasında safların düzgün olmasını, savaşın düzenli bir biçimde yürütülmesini sağlayan çavuşlar vardır (çavuş).” Ardından Kaş.’nın kelime hakkındaki açıklamasını aynen veriyor.

Doerfer (III 1055) ise kelimenin anlamını ‘sahra jandarması, saray bekçisi, kervan başı’ olarak verdikten sonra etimolojisini açıklarken Zachoder’in Yunanca kaynaklı olduğu iddiasını ve Brückner’in Farsça kaynaklı olduğu iddiasını reddediyor. Vambery ve Huart ile Gombocz-Melich’in kelimenin tü. çav ‘seslenme’den türediği şeklindeki iddiaları hakkında şöyle diyor : “Buna göre çavuş asli olarak ‘seslenen’ anlamına gelmiş olmalı ki bu mümkün, fakat kesin değil.” Böylece Doerfer kelimenin temel anlamını çav ‘ses’ kelimesine bağlamış ve çavuş’un temel anlamını da ‘seslenen’ olarak açıklamış oluyor.

Görüldüğü gibi kelimenin anlamı Türkler’in savaşçı hayat düzenine paralel olarak genişliyor ve birbirine yakın farklı anlamları ifade ediyor. Taradığımız kaynaklarda da bu gelişmeyi bizzat gördük.

OA çabış : çavuş, yardımcı

Kaş. çavuş; savaşta safları düzelter ve askeri zulüm etmeğe bırakmayan kimse

KY çavuş, hizmetkar

“mısra yusuf sultan oldu (iy) ulu

kırk idi çavuşları iy bahtlu” (1140)

ŞKM çavuş, hükümdarın hizmetinde bulunan kimse. Çeşitli işlerde kullanılırdı. Çavuşluk Selçuklu ve Bizanslarda da vardı. Bunlar idarenin işleminde, memleket meselelerinin incelenmesinde memur idiler. Ayrıca çavuşlar siyasi haberleşmeler ile elçilik işlerini de üzerlerine almışlardı.

DK çavuş, bekçi, hizmetkar

“Kapuçılar seni görmedi

Çavuşlar seni tuymadı” (157-9) (bekçi)

“Çağıruban dad virende bol çavuşlu” (110-2) (hizmetçi)

ŞŞÇ çavuş, askeri idare eden, saflarını düzenleyen görevli

FR/K askerlikte bir rütbe. Osmanlı devletinde hükümetin zabıta ve haberleşme hizmetini gören görevlilere verilen bir unvan idi.

çek- : Eski Türkçe döneminde görülmeyen ve daha sonraki dönemlerde de anlamı en fazla genişleyen kelimelerden biridir. Clauson (1972 : 413) kelimenin orijinal anlamının belirsiz olduğunu, bugün yaşayan anlamının ise ‘çek-’ olduğunu söylüyor. Ardından şöyle devam ediyor : “Fakat kısa zamanda pek çok genişlemiş anlam ortaya çıkmış, hem geçişli ‘ödünç al- (para), acı çek- (ağrı), iç- (tütün)’ hem de geçişsiz ‘geri çekil-’; SW TC’de otuz farklı anlama ayrılmış.”

Taradığımız kaynaklarda kelimedeki anlam genişlemesini açıkça tespit ettik. Aşağıda görülebileceği gibi kelime ilk ortaya çıktığı Kaş.’da bile çok anlamlı bir durum arz etmektedir. Bu çok anlamlılığı zamanla artarak devam etmiştir.

Kaş. kitap noktala-; attan kıl al-; sıkılan oku çek-; çekerek bağla-

KG çek-, sür-

YED katlan-

“Çeke sabr u kanaati taze-karlık ide katı” (140.3)

İM çek-; sıkıntıya katlan-

KT yay-, döse-

ŞMK 1. tart- 2. damlat-, akıt- 3. (şişe) tedavi gayesiyle uygula-, çek-

ŞKM 1. Çek-, götür-, yüklen- 2. Bağla-, götür- 3. Farzet- 4. Çek-, vazgeç-

GT 1. Bir şeyi kendine doğru çek- 2. Maruz kal-, gör- 3. Yay-, döşe- 4. Ger- 5. Aç-

“...ıssı sovak çekmiş bir pir sohbetine düşdün” (58b-1) (maruz kal-)

“...düşmen arddan irişe kiyânî yay çekmege mecal kalmaz.” (40a-7)
(ger-)

TİKT 1. Bir şeyi tutup kendine veya başka bir yöne doğru asıl-, çek- 2. Ger- 3. Yürüt-, gönder- 4. Boyuna veya çepçevre olmak üzere bir şeyi yap-, kur- 5. Kuyudan (su) çıkar- 6. Sür-, çiz- 7. Katlan-, uğra- 8. Önde git-, temsil et-

“....bir gişi gönderdiler kim kuyudan su çeke.” (80a.5) (çıkar-)

“Yani İmri’ü’l-Kays şa’irlerün âlemini çeker, cehenneme iledür.”
(164b.9)

ŞŞÇ 1. Bulunduğu yerden çıkar- 2. (silaha) davran-, (silahını) hazırla-, çek- 3. As-, bağla- 4. Taşı- 5. Geri al- 6. Kendine doğru çek- 7. Ortaya koy-, sun- 8. (boya vb.) sür- 9. İç- 10. Getir-, cezbet-

TS 1. Yükselt- 2. (yemek) diz-, sırala- 3. Tart- 4. Uzat- 5. Zorla al-

çekil- : çek-’in pasif şekli olan bu kelimedeki anlam genişlemesi aşağıda taradığımız kaynaklardan aldığımız anlamlarda açıkça görülmektedir. Bu kelime de kökü gibi ilk defa Kaş.’da ortaya çıkıyor.

Kaş. kitap noktalan-

GT yayıl-, seril-

ŞŞÇ 1. Taşın- 2. Ayrıl-, vazgeç- 3. Sunul- 4. Katlanıl-

TS tartıl-

çekin- : çek-’in dönüşlü şekli olan çekin-’in kayıtlı olduğu yer Kaş. Kelimenin Osm.XVI’daki anlamı için Clauson (1972 : 416) ‘(bir şeye Dat.) can at-’ demiş. Aşağıda görüleceği gibi kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam genişlemesine uğramıştır.

Kaş. kendisi için kitaba nokta koy- [*] bohça bağlamayı üzerine al-, kendi kendine bağlan-

TİKT bir şeyi yapmaktan kaçın-, sakın-

ŞŞÇ 1. İmtina et-, kaçın-, çekin- 2. Geril-, kendini kas-

TS arzula-, içini çek-

çekiş- : çek-’in işteş şekli olan bu kelime de tıpkı diğer türevleri gibi anlam genişlemesine uğramış bir kelime. Kelimenin Osm. XIV’deki anlamı için Clauson (1972 : 417) ‘birbirini çek-’ demiş.

Kaş. nokta koymakta yardım ve yarış et-

TİKT kavga et-, savaş-

DK çekiş-, dövüş-, kavga et-, savaş-

ŞŞÇ 1. Tartış-, münakaşa et- 2. Çarpış-, vuruş-

TS tartış-

çektür- : İlk defa Kaş.’da ortaya çıkan bu kelime çek-’in ettirgen şeklidir. Kökü olan çek-’e benzer bir anlam genişlemesine uğramıştır.

Kaş. noktalat-; kan aldir-

DK çektir-

çerlen- : 1 çer’den türemiş dönüşlü fiil; karş. çerlet-. Açıkça SW XX Anat.’da SDD yaşıyor. Hak. XI. (Clauson 1972 : 430)

Kaş. vücut ağırlaş-, ağrı-, hastalan- (Hakanlılar dilince)

çerlet- : 1 çer’den türemiş ettirgen fiil; açıkça SW XX Anat.’da SDD yaşıyor. Hak. XI. (Clauson 1972 : 429) Gerek çerlen-, gerekse çerlet-’in Kaş.’da çok anlamlı olması kelimenin anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

Kaş. boz-, ağrıt-; ağırlık ver-

çerme- : Temel anlamını ‘(bir şeyi) bük-; (elbise kolunu, vs.) sıva-’ olarak veren Clauson’un kelime hakkındaki diğer açıklamaları şöyle :

“Bütün modern şivelerde yaşıyor; SW Osm.’da, Tkm. çerme- (fakat Osm.’da çemre- metatez şekli daha yaygın), fakat yaşadığı bütün diğer şivelerde SW Az. de dahil, cırma-. Hak.’de türemiş şekilleri olmasına rağmen kayıtlı değil. Çağ. XV ‘sar-, bük-’, Osm. XIV ‘(eteğini vs.) sıva-’ bir metinde; XVI çemre- aynı anlamda, pek çok metinde.” (Clauson 1972 : 430)

Clauson'un yukarıda verdiğimiz açıklamaları yaptığımız taramalarla da desteklenmektedir :

- Kaş. çermel- : bir şeyin ucu kıvrıl-, bükül-
 ŞŞÇ çemre- : (kol, etek) kıvrır-, sıva-, sıyrır-
 TS çemre-/çerme- : kolu, paçayı, eteği kıvrırıp sıva-

çevür- : Bu kelimeyi tevir-'in sekonder şekli olarak kabul eden Clauson'un kelime hakkındaki açıklamaları şöyle :

“ ‘çevir- veya (bir şeyi Acc.) döndür-; pratikte *evir-* ve *tevir-* ile sinonim; *tevir-* şeklinde XIV'den sonra veya *çevür-* şeklinde XI'den önce kayıtlı olmaması sebebiyle, bunun *tevir-*'in sekonder bir şekli olması muhtemel. NE Bar.'da tsür-, SW Az., Osm. çevir- ve belki SE Türki'de (Shaw 101 sadece) yaşıyor. Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV.” (Clauson 1972 : 398)

Yaptığımız taramalar da gösterdi ki kelime ilk ortaya çıktığı Kaş.'da anlam genişlemesine uğramış ve Eski Anadolu Türkçesi'nde 15.yy'dan itibaren bu genişleme devam etmiştir.

- Kaş. çevir-; bir şeyi sol elin baş parmağı üzerinde çevir-
 GT döndür-, ayır-
 TİKT döndür-, ayır-
 DK çevir-, önünü kes-, döndür-, çevire çevire pişir-, devir-
 ŞŞÇ 1. Yönünü değiştir-, çevir- 2. Döndürerek hareket ettir- 3. Sar- 4. Yönet-, idare et-
 TS yönet-

çığ- : 'bağla- (paket vs.)'; Kaş.'da ba:-'la sinonim. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı. Fakat türemiş isim çığı/çıkı 'bohça' SW XX Anat.'da SDD ortaya çıkıyor. Hak. XI. (Clauson 1972 : 405)

- Kaş. dür-, çıkınla-, bağla-

çık- : Temel anlamı 'çık-, görün-' olan bu kelime kullanım sıklığı çok fazla olan kelimelerden biri olması sebebiyle anlam alanı da çok genişlemiştir. Kelime ilk defa

Kaş.'da ortaya çıkmaktadır. Bu kelime ile birlikte türemişi çıkar-'ın XI'den önce kayıtlı olmamasını bir tesadüf olarak niteleyen Clauson (1972 : 405-406), kelimenin yapısı ile ilgili olarak Oğuzname'deki iddialar hakkında şunu söyler : "Oğuzname'de, s. 27'de ortaya atılan bunun *taşık-*'in crasisi olduğu iddiası, not 27, hiç inandırıcı değil."

Kaş. çık-; nemlen-

NHT çık-, git-; belli ol-, ortaya çık-

KG 1. Çek-, ayrıl-; git- 2. Geç-, müddeti dol- 3. Ol- 4. Görün-, ortaya çık- 5. Ak- 6. Yüksel- (güneş) 7. Din değiştir-, dinden çık- 8. Yapıl-, meydana getiril- 9. Elde edil-, çık-

"Kankı avrata kim eri talak virse iddeti çıkınca evden çıkmak reva olmaz." (83b.5) (geç-, müddeti dol-)

"Eger ol hal içinde anı öldürseler ya müsülmanlıktan çıksa...." (137b.10) (din değiştir-)

"Eger inek satun alsa buzalacı diyüp şart kılrsa dahı buzalacı çıkmasa çıkak diyüp şart kılrsa...." (126a.7) (elde edil-)

ŞMK 1. dışarı çık- 2. geç-, çık- 3. yüksel-, çık-

KT 1. Dışarı çık- 2. Ayrıl-, git- 3. Sefere çık- 4. Yetiş-, bit- 5. Elde edil-, sağlan- 6. Ak-, fişkir-, çık- 7. Yüksel-, çık-; geçip git-, aş- 8. Ortaya çık-, görün- 9. Kendisini göster-, görün- 10. Sadır ol-, çık- 11. Çıkıp kurtul- 12. Sıyrıl-, uzaklaş-, terket- 13. Bit-, sona er- 14. Yok ol-, helak ol-

GT 1. Dışarı çık- 2. Ayrıl-, uzaklaş- 3. Ortaya çık-, görün- 4. Peydah ol-, belir- 5. Git- 6. Yüksel- 7. Sokağa çık- 8. Fırıl-, ayrıl- 9. Hissedil-, duyul- 10. Duyul- "Müşg oldur ki kokusu çıka, ol degüldür ki attar müşgdür diye" (73a-7) (hissedil-, duyul-)

"Ol suhte can virdi âvâzı çıkmadı" (3b-2) (duyul-)

TİKT 1. İçerden dışarıya var- 2. Ayrıl-, git- 3. Bir şeyin yukarisına var- veya yüksel- 4. Duyul- 5. Ortaya çık-, görün- 6. İsabet et-, talihine veya payına düş- 7. Elde edil-, sağlan- 8. Gönderil-, gel- 9. Ateş tutuş-, yan- 10. Eriş-, ulaş-, kapla- 11. Muhalefet et-, karşı gel- 13. Parla-, alevlen- 14. Karaya ulaş- 15. Sıyrıl-, ayrıl- 16. Cansız ol-, öl- 17. Doğ-, çık- 18. Kurtul-, felah bul- 19. Ak-, fişkir-

"Likin şimdi bir peygamber çıksa gerekdür,...." (173a.5) (gönderil-)

“Altı gemi-y-ile Aden’e çıkdılar,...” (159a.7) (karaya ulaş-)

“İsrafil’e sūri urūr, kaçan kim ura canlar çıkar.” (25a.11) (öl-)

“..., anda dahı su kaynayup çıksa gerek,.....” (45b.10) (fişkır-)

DK çık-

ŞŞÇ 1. Dışarı çık- 2. (yüksek bir yere) çık-, yüksel- 3. Ortaya çık-, görün-
4. Meydana gel- 5. Karaya ayak bas-

TS 1. Eriş-, sonuçlan- 2. Vazgeç-

çıkâr- : Temel anlamı ‘çıkâr-’ olan kelime Kaş. ve KB’de karşımıza bu anlamla çıkmaktadır. Ancak 15.yy’da Kur’an Tercümesi ile birlikte kelimenin anlamında büyük bir genişleme görüyoruz. Ancak kelime Tarama Sözlüğü’nde sadece ‘yükselt-’ anlamı ile kaydedilmiştir.

Kaş. çıkâr-

KB çıkâr-

KG çıkarmak : yarma, yapma, çıkarma (ark vb.)

KG 1. Çıkâr- 2. Dışarı at-, kov- 3. Ayır- 4. Al-
çıkarmak : yarma, yapma, çıkarma (ark vb.)
çıkâril- : çıkâril-; evlendiril-

KT 1. Dışarı çıkâr- 2. Yarat-, meydana getir-, yap- 3. Kurtar- 4. Hayata kavuştur-, dirilt- 5. Ortaya koy-, açığa vur-, meydana çıkar- 6. Elde et-, sağla- 7. Netice çıkar-, anla- 8. Sıyır-, sıyırp çıkar- 9. Çekip çıkar-, ayır- 10. Yarıp çıkar-, ver-
11. Yükselt-

GT 1. Dışarı çıkâr- 2. Çelip çıkar- 3. Al-, çıkar- 4. Kurtar- 5. Hazırla- 6. Ayır-, ver- 7. Kavuştur-, ulaştır- 8. Bulunduğu yerden ayır-

“Abid kendü kilimini meveden çıkarur, alim cehd ider ki gark olmışı halas ide” (30a-9) (kurtar-)

“Gicesi koyunı bogazlamaga bıçak çıkardı” (27a-9) (hazırla-)

“...padişahun hitabına ve itabına düşesin kimün mecali vardur ki dogrulıga çıkara.” (16a-6) (kavuştur-)

TİKT 1. Meydana getir-, yap-, yarat- 2. Kurtar-, felaha ulaştır- 3. Elbise, ayakkabı gibi şeyleri vücuttan ayır-, soy- 4. Bulunduğu yerden ayır-, al- 5. Kov-,

defet-, uzaklaştır- 6. Dışarı çıkar- 7. Ayır-, uzak tut- 8. Meydana çıkar-, açığa vur-, ortaya koy- 9. Mahrum bırak-, cezalandır- 10. Göster-

“Çünkü Allah Te’âlâ bu halkı yaratmak diledi, sudan duhan çıkardı.” (10a/7) (meydana getir-, yarat-)

“Allah başta ihsan itdi, beni zındandan çıkardı.” (85a/14) (kurtar-)

“...yagmur habs olsa serir ile anı taşra çıkarurlardı, dahı yagmur yagar-ıdı.” (135b/15) (dışarı çıkar-)

“koçları ve tekeleri koyundan çıkardılar.” (77b/20) (ayır-)

“...bir keçi bir yeri eşmiş, bıçak çıkarmış, ol bıçag-ıla anı bogazlamışlar.” (53b/6) (meydana çıkar-)

“...Allah anları ol ni’metden çıkardı, esfel-i safiline ilettdi.” (98b/3) (mahrum et-)

“.. ol yirde kim Musa’yı çıkarup daye isterler idi.” (112a/13) (göster-)

ŞŞÇ 1. (dışarı) çıkar- 2. (yüksek bir yere) çıkar- 3. Bul-, meydana getir- 4.

Yükselt-, yücelt-

TS yükselt-

çıkıl- : çık-’ın edilgen şekli olan bu fiil Mecmuatü’n-Nezair adlı eserde ‘çıkıl-’ anlamı dışında bir de ‘kurtul-’ anlamı ile kayıtlıdır.

Kaş. çıkıl-

MN çıkıl-, kurtul-

“Gözün kaşuñ kemānını kuruban uş kemin dutmuş

Niçe kurtıla yā Rab cān bu cādu-yı sitem-gerden” (89.3)

çıkış : Taradığımız kaynaklarda karşımıza genellikle ‘menfaat, çıkar’ anlamlarıyla çıkan kelimenin anlamı hakkında Clauson’da farklı bir açıklama vardır. Şöyle : “çık-’dan türemiş isim (hareketi tanımlayan isim); asıl anl. ‘çıkma’, geniş bir göndermeler alanıyla. Bütün modern şivelerde yaşıyor, en yaygın anlamları ‘harcama’ ve ‘güneşin doğması’.” (Clauson 1972 : 412). Görüldüğü gibi kelimeye neredeyse tam tersi bir anlam verilmiştir.

Kaş. menfaat, çıkar

KB menfaat, çıkar

TS kazanç, kâr

çıkış- : çık-'ın işteş şekli olan bu fiile ilk defa Kaş.'da rastlıyoruz. Kaş. kelimeye 'çıkmakta yardım ve yarış et-' şeklinde bir anlam verirken, diğer kaynaklar 'başa çık-' anlamıyla kaydetmişlerdir. Kelimenin Çağ.XV'deki anlamını Clauson (1972 : 412) 'karşılıklı anlaşmaya var-' olarak vermiştir.

Kaş. çıkmakta yardım ve yarış et-

ŞŞÇ başa çık-

TS başa çık-

çıla:- : Kaş.'da karşımıza çok anlamlı olarak çıkan kelimenin bu özelliği anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir. Kelimenin yapısı ve anlamı hakkında Clauson şu açıklamayı yapmıştır :

"çıl-'dan türemiş fiil; 'ıslan-/çile-'. Master MS'de *-me:k* olarak verilmiş, fakat çilat-, çılan-, çılaş- olarak hepsi *-ma:k*'a sahip. Bu tahminen bir hata. Sadece (?) SW XX Anat.'da çile- 'çile-, ıslan-' olarak yaşıyor. Hak. XI." (Clauson 1972 : 418)

Kaş. çılan- : yaşlıktan ıslan-; at terle-

TS yağmur serpiştir-

çız- : Kelimenin anlamını " 'tırmala-', dolayısıyla 'bir çizgi çiz-' veya daha genel olarak 'çiz-' " olarak veren Clauson (1972 : 432) da kelimedeki anlam genişlemesine dikkati çekmiştir: "Bu ve bazı genişlemiş anlamlarla, NE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor. NC ve bazı NW şivelerinde çız-/sız-, ikincisi daha yaygın, SW Osm.'da (sadece) çız-. Uyğ. VIII, Hwar. XIV, Osm. XVIII çız-.

EUTS çiz-

TİKT çiz-, çizgi çek-

ŞŞÇ çiz-; *çöz-, serbest bırak-

çigdem : tahminen *çig*'den türemiş isim ki etimolojik olarak 'nemli' veya benzeri bir anlama gelmeliydi. SW Osm.'da 'çigdem, *Crocus sativus*' anlamında yaşıyor. Uyğ. VIII. (Clauson 1972 : 414). Uygur Türkçesi'nde 'bir bitki' anlamıyla kayıtlı olan

kelimenin temel anlamının 'nemli' olmasını gerektiğini söyleyen Clauson'un bu görüşü dikkate alındığında kelimenin anlamının genişlediği ortaya çıkar.

EUTS çigidem : bir bitki

çikne:- : Kelimeyi 'altın nakış/süsleme' anlamındaki *çiki:n*'den türemiş fiil olarak gösteren Clauson (1972 : 416), devamında kelime hakkında şunları söylüyor : "Kaş.'nın iki çevirisi arasında herhangi bir semantik bağlantı görmek zor. SW Osm. çigne- (çiyne-) ile ilgisiz, ki *çeyne:-* 'in sekonder şeklidir. Hak. XI." Kelime ilk ve tek olarak Kaş.'da kayıtlı. Ancak buradaki anlamlarına baktığımızda daha önce gerçekleşmiş bir genişlemeyi görüyoruz.

Kaş. sıkı dik-, altın tellerle -yani kılıptan denen altın sarılı tellerle- ipek kumaş üzerine nakış işle-; yere sürgü çek-

çocuk : Anlamı ve dolayısıyla da yapısı konusunda farklı görüşlerin olduğu kelimelerden biridir. Ahmet Caferoğlu (1989 : 12-13) çocuk'u tarihi gelişmesinde semantik yönünden insan ve domuz soybirliği yapan kelimelerden biri olarak kabul eder. Anadolu'da çocuk yerine ufşak'tan parçalanma ufak ve uşak kelimelerinin kullanıldığını ve diğer Türk şivelerinde de 'insan yavrusu' anlamında olmak üzere çocuk kelimesinin bilinmediğini söyleyen Caferoğlu, kelimenin 'domuz yavrusu' anlamını kazanması ile ilgili olarak "Bu ise, kanaatime göre kelimenin 'domuz yavrusu' anlamında kullanılan çoçka, çoşka ile yakın benzerliği yüzü hörmetine olmuştur." der. Kelimeyi 'yavru domuz' şeklinde anlamlandıran Clauson da (1972 : 400) sekonder şekil çoçğa/çoçka 'yavru domuz; domuz (genelde)'vb.'nin bu kelimenin Moğ. bozulmuşuna benzediğini söyler.

Saadet Çağatay (1978 : 1-2), çocuk kelimesinin ilk hecesindeki ço kökünü Eski Uygurca'daki 'paket, eşya paketi' anlamında ve Kaş.'da da 'eşya konan heybe, bohça' anlamında geçen çoğ sözüyle birleştirir. Kelimenin sonundaki -g sesinin düşmesi ve küçültme ekinin eklenmesiyle çocuk kelimesinin türediğini savunur. Kelimenin temel anlamını da 'kundakçık, bohçacık' olarak verir. Bu kelimenin sonradan 'domuz yavrusu' anlamında kullanılmasını ise bir benzetmeye bağlayan Çağatay şöyle der :

“...sözcüğün sonradan “domuz yavrusu” anlamıyla da kullanılmış olması belki kundaktaki çocukla domuz yavrusunun dış görünüşlerinin birbirlerine benzetilmiş olmasından dolayıdır. Bebeğin üzerine sarılmış olan kundağın iki yerden bağlanan uçları domuz yavrusunun kısa ve ince ayaklarına benzetilmiş olabilir. Ya da Kaşgarlı'nın verdiği sözcüğü *cocuk* olarak okumalı ve bu sözcük ile *çocuk* arasında bir ilişki olmadığını kabul etmeliyiz. Nitekim Türkmencede de “domuz yavrusu” için *cōcuk* sözcüğünün kullanılması bu sözcük için ç- değil, c- önsesinin kabul edilmesini haklı gösterebilir. *Cocuk* belki domuz yavrularının çıkardıkları seslerin taklidiyle ortaya çıkmıştır.”

Kısacası S. Çağatay, A. Caferoğlu gibi kelimedede bir hayvan ve insan soybirliğini kabul etmez. Daha çok benzetme sonucu ortaya çıkan bir anlam genişlemesine işaret eder. Hasan Eren (1999 : 97) ise sözlüğünde kelimenin anlamlarını “1. ‘küçük yaştaki oğlan veya kız’; 2. ‘genç erkek’...” olarak verdikten sonra “Domuz yavrusuna verilen çocuk adının Türkçede ‘küçük yaştaki oğlan veya kız’ anlamını alması doğaldır. Dilimizde buna benzer birçok örnek vardır.” der ve ‘çocuk’ olarak kullanılan bala sözünün Orta Türkçede ‘kuş ve hayvan yavrusu’ anlamına geldiğini hatırlatır. Ayrıca ağızlarda ‘domuz yavrusu’ ve ‘deve yavrusu’ olarak kullanılan *mocuk* biçiminin de düşündürücü olduğunu belirtir.

Kaynaklara baktığımızda kelimenin karşımıza ilk defa Kaş.’da çıktığını gördük. Buradaki anlamları ise ‘domuz yavrusu; her şeyin küçüğü’dür. Yani kelime daha o zaman belki de insan yavrusu anlamında kullanılmaktaydı. Bu da kelimedede anlam genişlemesi hadisesinin gerçekleşmiş olduğunu gösterir.

Kaş. domuz yavrusu; her şeyin küçüğü

ŞŞÇ çocuk, yavru

ço:ğ : Kelimenin temel anlamını ‘parlayan ateş, alev’ olarak veren Clauson (1972 : 405) bundan mec. ‘ihtişam, görkem’ anlamlarının geliştiğini söyler. Ancak taradığımız kaynaklarda böyle bir anlama rastlamadık. Bunun dışında kelimenin farklı anlamlarla karşımıza çıktığını gördük.

EUTS 1. kor, köz, ateş, ziya, alev, parlaklık 2. parlaklık

M parlaklık

Kaş. *eşya konan heybe, bohça; ateş alevi, ateş yalını

çoğlan- : ateş yalınlan-; güneş yalını yere düş-

toplan-, akışarak toplan-

boğlan-, heybelen-

TS (II) ışık, parıltı, pırıltı

çok- : Temel anlamı (kuş için) '(bir şeye Dat.) üstüne çullan-; gagala-, del-' olan kelimenin bundan hareketle anlamı genişlemiştir. Kelimenin yapısı ve türevleri hakkında Clauson'un açıklamaları şöyle :

"Modern fonetik karışık, neredeyse daima *çokı-/çoku-* (şokı-/şoku- vs.)'a genişlemiş, fakat NC Kır.'da hem *çokı-* hem de *çukı-* oldukça küçük anlam farklılıklarıyla ortaya çıkıyor ve Kzx.'da *şok-* ve *şuk-*. Fiilde -u-'nun başka herhangi bir gerçek ortaya çıkışı yok gibi görünüyor (hem Uzb. -ü- hem de Kaz. -ü- daha eski -o-'yu gösteriyor). Fakat 'delik, oyuk, çöküntü; derin, oyuk' anlamında -r ile türemiş bir İ./S. gibi görünen bir kelime vardır ki ilk önce Çağ. San. ve Kıp. İd.; Tuh.'da ortaya çıkıyor ve çukur (şukur vs.) olarak bütün modern şivelerde yaşıyor. Bu kesinlikle bu fiilden türemiş olmalı; bundan aynı zamanda SE Türki'de çokur 'çiçek hastalığıyla yüzü çopurlaşmış'tır. *Çotur*'un sekonder bir şekli değilse eğer."

Kelimenin Osm. XIV-XVI'deki anlamlarını ise Clauson (1972 : 406) şöyle vermiş : "çok-/çox- (I) (kuş için) 'birden bire inip çıkıp yakala-' (balık); (2) (bir grup insan için) 'üstüne çullan-, saldır-'; (3) (bir kere; böcek için) 'sok-' (? Çak- için hata); pek çok metinde." Taradığımız kaynaklarda kelime karşımıza aşağıdaki şekillerde çıktı :

EUTS öldür-, kes-

Kaş. *çoğ- : sar-, sıkı bağla-

çok- : in-, kon-

DK çoh- : üşüş-, çullan-

TS çok-/çoh- : toplan-, üşüş-, hücum et-, çullan-

çom-/çöm- : Eski Türkçe'den beri var olan bu kelime Kaş.'da, aşağıda görülebileceği gibi, çöm-/ çum-/ çüm- şeklinde üç farklı madde başı olarak karşımıza çıkıyor. Yapı ve anlam olarak aynı kökten türedikleri açık olan bu fiillerin çumtur- ve çümtür- olarak türemişleri de var. Bunlar da gösteriyor ki kelime Karahanlı Türkçesi'nden itibaren kullanım alanını genişletmiş ve yakın bazı yeni anlamlara

kazanmıştır. Kelimenin Kaş.'daki bu kayıtları hakkında Clauson'da (1972 : 422) daha farklı bilgiler vardır. Clauson kelimenin Kaş.'da iki şekilde geçtiğini ve çom- 'bat- (suda vs. Loc.)' ve çöm- 'dal- (suya vs. Dat.)' türemiş şekilleri arasında ayırım yapıldığını belirtir.

EUTS	çom- : bat-, dal-
İKP	çomur- : batır-, suya göm-
Kaş.	çöm- : dal-, çim-
	çum- : insan suya dal-
	çumtur- : çimdir-
	çüm- : ördek suya çok, iyice dal-
	çümtür- : suya daha derin daldır-
KT	yıkan-

çö:b : Kelimenin temel anlamı Clauson'un da belirttiği gibi (1972 : 394) 'posa, tortu' vb. olmalı. Bundan daha genel olarak 'değersiz bir şey, çöp' ve bundan da spesifik olarak 'parçalar, saman parçası, saman' anlamları kazanmıştır. Kelimenin anlamını 'sap, dal veya tahta parçası; süprüntü' olarak veren H. Eren (1999 : 100), kelimenin Farsçadan geldiği yolundaki açıklamasının tartışmaya açık olduğunu, eski ve yeni diyalektlerde birçok türevinin bulunduğunu söyler : "Uygurcada 'Trübung' olarak kullanılan çöbik biçimi, çöp köküne -(i)k küçültme ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Bu türev Orta Türkçede şöbik 'yemiş yenildikten sonra kalan döküntü' olarak geçer."

EUTS	çöbik : çöp, pislik, bulanıklık
M	çöbik : çöp, bulanıklık, pislik
Kaş.	tutmaç parçası
	şarabın tortusu, her şeyin çöküntüsü, çöp, çör çöp; her hangi bir şeyin çökeli
KT	kurumuş, ufalanmış ot, çöp
ŞŞÇ	küçük şey, kırıntı
TS	F. çüb

çöj- : bu şekilde tek bir kere geçen bir kelime; bir şekilde daha sonraki dönemlerde pratikte *seş-* ile sinonim. Bu -j- şüphesiz sekonder bir ses, belki -c-'den dissimilasyon

ki bu durumda orijinal şekil *çö:c- olabilir (Clauson 1972 : 400). Kelime ilk defa Kaş.'da kayıtlı. Tarihi gelişimine bakıldığında anlamında genişleme olduğu görülüyor.

KG	şeş- : sal-, yolla-; çöz-
H	şeş-/şiş- : çöz-
KY	çiz- : çöz-
MN	şeş- : çöz-, yükü (hayvandan) indir-
DK	çöz- : çöz-, kes-
ŞŞÇ	çöz-/çez-/çiz- : çöz-, serbest bırak
TS	şeş- : çöz-

çök- : Eski Türkçe'de genel olarak 'çök-' anlamıyla karşımıza çıkan bu kelime Kaş.'da 'diz çök-, dibe çök-' gibi özel anlamlar kazanmış, daha sonra Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'otur-, bas-, kapla-, yıkıl-' gibi anlamlarla anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson (1972 : 413-414) kelimenin anlamı hakkında " 'çök-', özellikle deve için, fakat aynı zamanda insanlar için ve daha belirsiz bir şekilde 'bat-, in-, yıkıl-'vb." açıklamasını yapmaktadır.

EUTS çök-

Kaş. diz çök-, dibe çök-

TIKT 1. (deve, fil vb. hayvanlar için) yere otur- 2. bas-, kapla-

DK çök-

ŞŞÇ 1. Otur- 2. Yere yıkıl-

çökük : çök-'den türemiş bu isim Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde 'dizleri çökük' anlamıyla karşımıza çıkıyor. Tarama Sözlüğü'ne baktığımızda ise kelimenin anlamının oldukça genişlediğini görüyoruz. Kelime hakkında Clauson'un (1972 : 415) açıklaması şöyle : "SW Osm.'da 'yıkılmış, batmış, çökemiş' vs. yaşıyor. Uyğ. VIII, Çağ. XV, Osm. XVI çökek (1) 'tortu vs.'; (2) 'tehlikeli, bataklık yer'; (3) 'develerin dinlenmek için çöktükleri yer'."

EUTS dizleri çökük

TS çökek : 1. Çöküntü, tortu 2. Çökülerek oturlan yer 3. Tuz ve süt katılmış yoğurt, bir çeşit çökelek 4. Bataklık, batac

çökür- : *çök-* 'in ettirgen şekli olan bu fiilin anlamını Clauson (1972 : 416) '(deve veya insan) çöktür-' olarak vermiş ve bazı genişlemiş anlamlarla bazı modern şivelerde yaşadığını belirtmiştir.

- Kaş. çöker, ihtır-
 KB çökert-
 ŞŞÇ çökert-, oturt-
 TS çökert-, çöktür-, oturt-

eçe : Aynı kökten türemiş gibi görünen ve birbirine yakın anlamlara sahip olan *eçe/eçi/eçü/eke* kelimelerini Clauson ayrı madde başları olarak ele almış ve ayrı ayrı kelimeler gibi incelemiştir. Bu kelimeler için önce bir başlangıç notu yazan Clauson (1972 : 20), burada bu kelimelerin birbirine yakınlığından söz ederek şöyle diyor :

"Bazı modern şivelerde, özellikle NE ve SW XX Anat.'da, ilgi ve akrabalık terimleri olan ACA yapısında pek çok kelime vardır. Bazıları kesinlikle Moğolca alıntı kelimeler, mesela *ece* 'efendi' ve *eçige* 'baba'nın çeşitli şekilleri ve başkaları da olabilir. Bu yapıda olan ve eski Türkçe olduğu kesin olan kelimeler sadece *eçe*., *eçi* ve *eçü*.'dür."

Eçe için yazdığı açıklamada da hem bu kelimenin hem de *eke*.'nin uzun yüzyıllar boyunca var olduğunu ve *eçe*'nin hem 'annenin küçük kız kardeşi/teyze' hem de 'kendisinin ablası' anlamına geldiğini, *eke*.'nin de hem 'babanın küçük kız kardeşi/hala' hem de 'kendisinin ablası' anlamına geldiğini söyler. Kelimenin bu özelliğinden dolayı da NW ve SW'de 'teyze' (Osm. *teyze*) anlamını vermek için *tay*'a eklenen artık bir şekil olarak yaşadığını belirtir. SW XX Anat.'da yaşayan *ace*, *ece*, *ede*, *ici* şekillerinin hepsinin anlamının 'abla' olduğunu da söyler.

Eçi için verdiği açıklama ise şöyledir :

" 'birinin babasından daha küçük ve kendisinden daha büyük yakın bir erkek akraba' anlamına geliyor, yani hem '(küçük) amca' hem de 'abi'. Daha sonra ilk anlamını kaybetmiş ve orta dönemde neredeyse her yerde Moğ. sinonim alıntı kelime *ağa* (*aka*) ile yer değiştirmiş." (Clauson 1972 : 20)

Radloff'da kelime (1893.I : 719) 'baba veya annenin kardeşi, teyze, abla, yeğen' anlamlarıyla kayıtlıdır.

Anlaşıyor ki kelime temelde anne ve babanın küçük kardeşleri için kullanılmış ve zamanla karışmayı önlemek ve arada bir ayırım yapmak gerektiğinde 'annenin küçük kardeşi' için eçe ve 'babanın küçük kardeşi' için eçi kullanılmıştır. Daha sonra erkek ve kız kardeşleri ayırt etmek gerektiğinde eçe 'annenin küçük kız kardeşi' için, eke 'babanın küçük kız kardeşi' ve eçi 'babanın küçük erkek kardeşi' için kullanılmıştır.

"Altay Dillerindeki Akrabalık Adları" adlı yazısında Tuncer Gülensoy bu kelimeyi de ele alır ve şu açıklamaları yapar : "DLT'de : eçe, eke, eze, eye; Tuva : ava; Çağatay : egeçi (Radl.); Kazan : apa (Radl.); Kırgız : epe (Radl.) ~ apa (Kırg. Sözl.), eceke "hemşirecik, (büyük hemşire için)" ~ ece "abla"; Kırım : apa (Radl.); Tarançı : ebe (Radl.); Yakut : eges (Çuv. Sözl.1), eciy; Çuvaş : akka, appa ~ pizek appa "ablaların en büyüğü" (Çuv. Sözl. 5) olan abla adı :

Moğolca : egeçi (Boberg, 447)'dir.

Çağataycada görülen egeçi sözünün Moğolcadan doğrudan doğruya geçmiş olması muhtemeldir. Çünkü, diğer lehçelerde bu söze rastlanmamaktadır." (Gülensoy 1974 : 294)

Bahaeddin Ögel (1989 : 447), Türk Mitolojisi isimli eserinde Radloff'un derlediği Yaratılış destanındaki isimler üzerinde dururken "Bu destanda Havva'ya Eçi denir. Eçe sözü, eski türkçede "Büyük kız kardeş", Eçi ise "yaşlı kadın" anlamına gelirdi." der.

Görüldüğü gibi pek çok bilim adamı bu kelimeler üzerinde durmuş ve kaynaklara dayanarak bir takım açıklamalar yapmıştır. Ancak bunların eşkaynaklı olabileceği konusunda hiç biri görüş beyan etmemiştir. Biz bunların eşkaynaklı olabileceğini düşünüyoruz. Bilginin farkına varmak, bütünden 'ayırarak' ve sonra da bunları, çeşitli ortak noktaları ölçü olarak tekrar 'birleştirmek' oluşu gibi; dillerin de ses ve anlam yapılarıyla bir ayırma/itme (split/push chain) ve birleştirme/çekme

zinciri (merger/drag chain) oldukları görülmektedir (Karaağaç 1997 : 502). İşte incelediğimiz bu kelimedede ortaya çıkan tablonun tek açıklaması budur. (bk. eke., s. 157)

OA eçi : ecdat, ata, büyük baba

“Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş.”

(KA.DC : 1)

EUTS eçi = eçe : ağabey, büyük kardeş

eçü : eslaf

eke : abla

içi : ağabey

İKİP eçi : büyük kardeş, ağabey

Kaş. eçe : büyük kız kardeş

eçi : yaşlı kadın, hanım nine

eke : büyük kız kardeş, koca veya karının kendinden büyük kız

kardeşi

eze : büyük kız kardeş

içi : yaşça büyük olan erkek kardeş; kocanın büyük erkek kardeşi

edgü: : ‘iyi’ kelimenin bütün anlamlarında, (insanlar için) ‘manevi olarak iyi’; (nesnelere için) ‘kalite olarak iyi, yararlı’; (kader için, vs.) ‘iyi’. Az çok sinonimi olan yaxşı:’dan daha eski. SC dışında bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat NE (sadece / Tuv. eki) ve SW’de seyrek. Modern şekiller ezgi, izgi, eyi, iyi, vs. olarak değişiyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIII, Osm. XIV eygü bir kere XIV’de TTS I; eyü XIV’den XVIII’e kadar; eyi XV’den bu yana; iyi (? éyi) aynı şekilde. (Clauson 1972 : 51)

OA iyi

“Edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş.” (BKA.KC : 4)

EUTS iyi, üstünlük

Kaş. iyi

SN iyi

eyü yavuz : iyi kötü, her türlü şart, durum

“Ki her nesnede eyüyi yavuzı
Bile çünkü akl ola kılavuzı” (56)

KT 1. Güzel, iyi, hoş 2. Hayırlı 3. Faydalı, salih 4. İyi ve güzel işler işleyen, salih kul 5. İyi ve düzgün, kusursuz (çocuk) 6. Dinin ve aklın buyurduğu faydalı iş, maruf, münkerin zıddı.

GT eyü : 1. güzel, hoş, iyi 2. hayırlı, doğru 3. çok, hayli

edlen-/ eylen- : *edle-*'in dönüşlü şekli olan bu fiilin Osm. XIV-XVI'daki anlamı hakkında Clauson (1972 : 58) “eylen- ‘yapıl-’ veya üç veya dört metinde Yardımcı Fiil olarak” açıklamasını yapmaktadır. Anlam gelişmesi eyle- fiilinkine paraleldir.

*Kaş. *edhlen-* : bir şey bir dilek için kullanıl-, bir şey dilek edinil-

NHT *eylen-*, *yapıl-*, *kılın-*

KY *eylen-* : *eylen-*, *yapıl-*, *edil-*

KT *edil-*

DK *eylen-* : *kalk-*, hareket et-

ŞŞÇ *yapıl-*, *edil-*

TS 1. Eyle- 2. Yapıl-, hazırlan- 3. Edin-

eg- : Eski Türkçe döneminden itibaren yaygın olarak kullanılan bu kelimenin anlamı hakkında Clauson'un (1972 : 99-100) yaptığı açıklamada anlamı şöyle verilmiş : “(bir şeyi Acc.) eġ-; bazen ‘baş’ veya ‘boyun’la anlaşılmış, ‘baş eğerek selamlama’.” Uygur Türkçesi’nde ortaya çıkan sinonim kelime eñ-’in bu kelime ile ilişkisi hakkında Clauson’un yaptığı açıklamada “nadiren ortaya çıkan bu kelimenin eg-’in sekonder şekli mi olduğu veya bağımsız bir kelime mi olduğu açık değildir” denir.

EUTS *eg-* : *iğ-*

eng- : *iğ-*

Kaş. *eğ-*

KT 1. eġip bük- 2. döndür-, saptır- 3. büz-,bük- 4. salla-, sars-

TIKT bir yana meylettir-, indir-

ŞŞÇ 1. Eġ-, bük- 2. Saptır-, dalalete düşür-

“Ne yire çökdi ne bilin egdi

O kuvvetden kımıldatmadı kılın” (8883) (eğ-, bük-)

“O şumun şerri Şam iline degdi

Nicesin çıkarup yolından egdi” (11004) (saptır-, dalalete düşür-)

TS meylettir-, ikna et-

egil- : *eg-*’in pasif şekli olan bu fiilin anlamı ‘eğil-, başını eğ-; bükül- (geçişsiz)’dir. Kelimenin anlamının Eski Anadolu Türkçesi’nde genişlediği görülmektedir.

ŞMK (bir şeyin) tesiri altında olmak için meylet-, yönel-

KT 1. Meylet-, dön-, yönel- 2. Sap-, dön- 3. Yanıl-, sap- 4. Doğruluktan ayrıl-, sapıt-, sapkınlık et-

TIKT meylet-, dön-, yönel-

ŞŞÇ 1. eğil- 2. sap-, dalalete düş-

egir- : ‘etrafını sar-, kuşat-’ (Acc. bir şeyi); bük- (Acc. bir şeyi)’. Uyg.’da bu fiilin paralel veya sekonder şekli olan *eñir-* olmasına rağmen, *eg-* ve bunun bazı türemişleri olduğu için, bunun *eg-*’in ettirgen şekli olması zordur. Çünkü her ikisi de geçişli fiillerdir ve ettirgen anlamı yoktur. Bu hemen hemen *evir-*’in sinonimidir. Fakat bu fiilin sekonder şekli olabilmesi, veya tam tersi, çok zordur, çünkü her ikisi de eski kelimelerdir. Bütün modern şivelerde yaşıyor. Ancak NE, NC *i:r-* gibi şekillerin bu kelimenin veya *evir-*’in büzölmüşü olup olmadığına karar vermek zordur. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV. (Clouston 1972 : 113)

EUTS *egir-* : eğir-, çevir-, kuşat-

engir- : 1. Eğir- 2. Takip et-, çevir-

Kaş. sevket-; döndür-; eğir-; çevir-, bir yeri kuşat-, sar-

“Tegre avıp egrelim

Attın tüşüp yügrelim

Arsılayu kükrelim

Küçi anın kevilsün” (II. 137)

AH sar-

ŞŞÇ eğir-, ör-

egirt- : *egir-*'in ettirgen şekli olan bu fiil 11.yy'dan itibaren anlamını genişletmiş ve aşağıdaki anlamları kazanmıştır.

- EUTS egirt- : iğrit-
 engit- : eğdirt-
 ETG takip edil-
 Kaş. eğirt-; kalenin etrafını kuşatmayı emret-
 H alt et-, yık-
 ŞŞÇ kuşat-, muhasara et-
 TS kuşat-, sar-, muhasara et-

eglen- : Eski Anadolu Türkçesi'nden sonra ortaya çıkan bu kelime anlamı en fazla genişleyen kelimelerden biridir. Aşağıda yüzyıl sırasına göre verdiğimiz örnekler bu gelişmeyi açıkça ortaya koymaktadır :

- KG dur-, bekle-; oyalan-
 SN oyalan-, vakit geçir-, bekle-, ağırdan al-
 egle- : eğlendir-, avut-
 İM dur-
 “ol kıyamet ıssısın görmeyeler
 egleniben ol hali görmeyeler” (1155)
 ŞKM eğlen-, oyalan-, zamanında yap-
 H dur-, mola ver-, vakit geçir-, oyalan-
 KY eğlen-, oyalan-, vakit geçir-
 KT 1. bekle-, dur- 2. sabit ol-, yerinde dur-
 TİKT 1. kal- 2. vakit geçir- 3. devam et-, sür- 4. geç kal-, gecik-
 “Eyyub peygamberuñ belâsı on sekiz yıl eglendi,....” (87a.18) (devam et-)
 “Bir gün Rahma eglendi.” (87b.6) (geç kal-)
 DK dur-, bekle-
 ŞŞÇ 1. Vakit geçir-, oyalan- 2. Eğlen-, avun-
 V durakla-, eğlen-
 TS vakit geçir-, bekle-, kal-, oyalan-, durup dinlen-

egri : *egir-*'den türemiş bir isim olan bu kelimenin temel anlamı 'eğri, bükülmüş'tür; temelde fiziksel bir anlama sahip olan kelime, daha Eski Türkçe döneminde ahlakî, yani soyut anlam da kazanmıştır. Kelimenin Osm. XIV'deki anlamı için Clauson "egri (1) 'eğri' (2) 'polo sopası' bir veya iki metinde" açıklamasını vermiştir. (Clauson 1972 : 112)

EUTS igri

egrik : su anaforu, çevrengeç, çölek, girdap

Kaş. eğri

İML çarpık, eğri

SN 1. Kötü, fena 2. Eğrilik, kötülük

egri bah- : öfkeyle, yan yan bak-

"Vara togrı yol egriye sapmaya

Duta hakkı vü batıla sapmaya" (57) (kötü, fena)

İM eğri; yalan

"didi dakyānus sözüm vardur size

togru diñ egri söylemeñ bize" (2695)

ŞKM eğri, bozuk, sapık

KT yanlış, bozuk, eğri

ŞŞÇ 1. Doğru olmayan , eğri 2. Yanlış olarak, doğru olmayacak şekilde

"Heva-yı nefse uyduk gör ne itdük

Koduk togruyı egri yola gitdük" (3672) (doğru olmayan)

TS (I) çevgan, ucu baston gibi eğri ağaç

(II) eğrilik, kötülük, fenalık

egrilik : "egri'den türemiş isim; 'egrilik/dolandırıcılık' hem fiziki hem ahlaki anlamda. Hak.XI, Çağ. XV" (Clauson 1972 : 115)

KB eğrilik

AH eğrilik

egsük : Kelimenin tarihini incelediğimizde somut anlam üzerine soyut ve sonra da benzetme yoluyla tekrar başka bir somut anlam kazandığını görüyoruz. Kelime hakkında Clauson'un yaptığı açıklama şöyle :

“*egsü-*’den geçişsiz isim; ‘eksik, yetersiz; eksiklik, kusur’ vb. Tam orijinal telaffuz düzeltilmiş O.Kır. metniyle karışmış durumda, fakat -g- kendini takip eden -s- tarafından oldukça eski dönemde sesli hale getirilmiş gibi görünüyor. Genellikle eksik vb. şekilde pek çok modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV.” (Clauson 1972 : 116)

EUTS eksik, eksiklik

NHT eksik, noksan, az

KG eksik, az, çok olmayan

eksüklük : 1. Az, az miktarda 2. Sakatlık, kusur, noksan

KT eksüklük : 1. Ziyan 2. mazeret

ŞŞÇ 1. Fazla olmayan, eksik, az 2. Zayıf, güçsüz, aciz 3. İhtiyaç, noksan

eksüklük : 1. Eksiklik 2. Kusur, ayıp

eksüklü : kusurlu

TS eksiklü : 1. Eksiği bulunan, kusurlu, aciz 2. Kadın

ekşiğ : *ekşi-*’den türemiş isim; ‘ekşi, mayhoş’. Clauson (1972 : 118) kelimenin ekşi olarak sadece SW Osm.’da yaşadığını, diğer yerlerde 1 *açığ* veya alıntı kelimelerle yer değiştirdiğini söylemektedir. Kelime karışımına ilk defa Kaş.’da çıkmaktadır.

Eski Metatez Örnekleri adlı yazısında Günay Karaağaç (1991 : 93-94), ekşi ile acı kelimeleri arasındaki ilişkiyi anlatırken, ekşi kelimesinin güney batı Türk şivelerinin söz hazinesine ait oluşu ve diğer türk şivelerinde ‘acılık’ ve ‘ekşilik’ kavramlarının açıg ‘acı, ekşi’ ile karşılanması sebebiyle ekşi (< ekşiğ)/ ekşi-’in Türkçede alıntı bir kelime olduğunun düşünülebileceğini ve güney batı Türk şivelerine komşu olan grekçedeki bir kelime ailesini çağrıştırabileceğini söylemektedir. Ardından ‘acılık, ekşilik, tuzluluk’ kavramlarının birçok millette ‘kesmek, parçalamak, batırmak, acıtmak, iz bırakmak, bozmak, zarar vermek vs.’ gibi kavramlarla komşu kavramlar olduğunu, yani bu kavramların birlikte idrak edildiğini ve aynı kökten kelimelerle adlandırıldıklarını belirttikten sonra, bugün de pek çok Türk şivesinde ‘acılık’ ve ‘ekşilik’ kavramlarının adının aynı olduğunu söyler.”

Bu iki kavram arasındaki anlam ilişkisine böylece değindikten sonra yapı ilişkisini de şöyle açıklar :

“ekşi/ekşi- kelimeleri Divanu Lugati’t-Türk’ten önceki devirlerde metatez hadisesine uğramış ve belki de taşıdıkları -ç- ~ -ş- iç sesinin tesiriyle ince sıraya geçmişlerdir... Kelimelerimizin ortaya çıkışlarının şöyle gerçekleştiğini düşünebiliriz : *açıg/k-ı-g> *açkıg >*aşkıg >*eşkıg >ekşig >ekşi ve *açıg/k-ı- >*açkı- >*aşkı- >eşki- >ekşi-.” (Karaağaç 1991 : 95)

‘acılık’ ve ‘ekşilik’ kavramlarının ayrılmasının birçok kültür gibi türk kültüründe de oldukça geç başladığını, türk şivelerinin çoğunda henüz tamamlanmadığını söyleyen Karaağaç (1991 : 96), ‘acılık’ ve ‘ekşilik’ kavramlarının ayrılmağa başladığı noktada, bu iki kavramın ayrılmasına ve ayrı bilgiler haline getirilmesine paralel olarak *açkıg/*açkı- asli şekillerinin metatez hadisesine uğratılıp ince sıraya alınarak yeni bir acılık türü olarak algılanmağa başlanan ‘ekşilik’ ve ‘ekşimek’ kavramlarına ad teşkil edildiğini, böylece ‘ekşilik’, yeni bir ‘acılık’ türü olarak ayrı bir bilgi haline getirilirken, ‘acılık’ kavramının adı olan kelimedenden de metatez ve ince sıraya çekme yoluyla yeni bir kelime elde edildiğini ortaya koymaktadır. Kısacası bugünkü ekşi/ekşi- kelimelerinin acı/acı-’ın sonradan ortaya çıkmış kardeş şekilleri olduğu ortadadır.

Kaş. ekşi. (Mayhoş nar) gibi (I.105)

ŞŞÇ ekşi

TS ekşi söz : ters, acı, tatsız söz

é:l : Eski Türkler’de önemli bir kavram olan é:l, dolayısıyla dilde de önemli bir yer işgal etmiştir. Eski Türkler’in hayata bakış açıları ve onu yaşayışlarının bir gereği olarak, onlardan bize kalan eserlerin tamamında temel taşı kelimelerden biridir ve bu özelliğinden dolayı da her dönemde yeni yeni anlamları bünyesinde toplamıştır.

Kelime hem Türk kültür ve siyasi hayatı hem de bunların dile yansımaları sonucu dil tarihi açısından çok önemlidir. Bugüne kadar kelimenin gerek yapısı gerekse anlamı hakkında pek çok şey yazılmıştır. Ancak anlam açısından baktığımızda bunların içinde en kapsamlı açıklama Clauson’un açıklamalarıdır.

Kelimedeki anlam gelişimini çok iyi ortaya koyması bakımından Clauson'un (1972 : 121-122) açıklamalarını aşağıya aynen almayı uygun gördük :

“Temel, orijinal anlam ‘bağımsız bir hükümdar tarafından organize edilen ve yönetilen politik bir birlik’... Eski metinlerde genellikle diğer politik terimlerle ilgili olarak ortaya çıkar; *xağan*, böyle bir krallığın yöneticisi; *bodun*, halkı; *törö*.; hükümdar tarafından uygulanan, yazılı olmayan, alışlageldik kanun; *uluş*, ortaya çıktıkları coğrafi saha ve *öge*.; hükümdarın yönetimde görevli memurlarının başıdır. Hak.’den bu yana, fakat kesinlikle daha erken değil, bazı genişlemiş anlamlar yaratmış. Özellikle sık sık ‘toplum, hükümdarın halkı’; bu anlamla *bodun* ile yer değiştirmiş. Türkler uluslar arası politika ile ilgili olduğundan beri uluslar arası bir anlama da sahip olmaya başlamış ve ‘organize olmuş uluslar arası birlikler’ anlamına gelmeye başlamıştır. Bundan ‘barış’a, modern anlamlarından biri, geçiş en kolaylarından biri. Kaş. tarafından verilen anlam ‘avlu’nun bu kelimeye ait olup olmadığı açık bir sorudur, fakat muhtemelen sadece yazıda ‘ev sahibinin alanı’ anlamında mecazi bir kullanımdır. Genellikle iki kelime halinde söylenen *é:l kün*, ki ilk olarak KB’de yazılmıştır ve ‘insanlar’ anlamına geliyor gibi görünüyor, biraz sıkıntı vericidir. İd.’de *kün*’ün ‘güneş’ anlamına geldiği teorisi o kadar makul değildir. En mantıklı açıklama, ikinci hecenin çokluk eki *-gün* olduğu ve telaffuzun tek kelimedeki *é:lgün* olması gerektiği şeklindedir. ‘Ülke, vilayet; insanlar, toplum (özellikle yabancılara karşılık kendi insanları)’ ve daha seyrek olarak ‘barış’ anlamına gelmek üzere *él/el/il*. Bütün modern şivelerde yaşıyor Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV (1) ‘memleket, il, vilayet’; (2) ‘insanlar’, özellikle ‘diğer insanlar’; (3) ‘barış, barış halinde, dostça’ (yağı ‘düşman’a zıt olarak); bütün dönemlerde yaygın; (XIV ve XV metinlerinde pek çok defa élgün ortaya çıkar).”

Kelime hakkında bazı makalelerde de görüş beyan edilmiştir. Bunlardan dikkat çekici olanları almaya çalıştık. “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim ve Kelime Üzerine” adlı yazısında Abdülkadir İnan (1988 : 186-187), Ebülgazı Han’da “il’in birçok *urug*lardan kurulduğu” ifadesinin yer aldığını ve Eski Türk yazıtlarında *il*’in memleket, devlet anlamında kullanıldığını, “il” teriminin “düzenli devlet” anlamına geldiğini belirtmiştir... ‘İl’ kelimesinin ‘yad’, ‘yabancı’ anlamında kullanılmasını ise şöyle açıklar : “ancak bir ailenin kendi dışındaki halka karşı görüşü ile ilgili olarak meydana gelmiş anlamdır, aslında ‘il’ kelimesinde ‘yabancı’ anlamı yoktur.”

G. Doerfer (II-653), kelimenin iki temel anlama sahip olduğunu, bunlardan ikincisinin ilkinden geliştiğini söylemektedir : 1. ‘barış, barış hali’, 2. ‘kabile birliği, el’ (bu ilkenden gelişmiştir, barış içinde birlikte yaşayan kabile anlamında).

Kısacası kelime, siyasi bakımdan müstakil, muntazam teşkilatlı millet, ülke, imparatorluk, iktidar veya hükümet, bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyasi birlik, kavimlerin teşkil ettiği devlet, halk, devlet gibi çeşitli şekillerde tanımlanmıştır.

Kelimenin NHT’de geçen ‘el; tasarruf, inhisar; güç, kudret’ gibi anlamlarının organ adı olan el’e mi yoksa bu el’e mi ait olduğu meselesine Togan (1982 : 27)’ın, Oğuz Destanı’nda bu kelime hakkında söylediği şu sözler açıklık getirici niteliktedir : “Burada ‘il’ tâbi olan, Türk devletinin ve ülkesinin bir parçası olup itaat eden manasında bir türkçe kelimedir.” (Togan 1982 : 21) Aynı eserde “Oğuz’un Karanlık Ülkesine Seferi ve O Yerin Durumu” başlığı altında “il” kelimesini ‘dost’ olarak çevirir : “Bu haber ile ve yağya (dosta düşmana) erişti.”

Kelimenin yapısı ile ilgili olarak Necmettin Hacıeminoğlu’nun görüşleri dikkat çekicidir. N. Hacıeminoğlu (1994 : 72), kelimenin yapısını i-l ‘devlet’ şeklinde gösteriyor ve şöyle açıklıyor : “Bu kelime ‘tanzim etmek’ anlamındaki it-filinin kökü olan i- fiilinden yapılmıştır. Çünkü, devlet, teşkilatlı yani tanzim edilmiş bir müessesedir.”

Aşağıda taradığımız kaynaklardan çıkan sonuçları, anlam genişlemesini açıkça ortaya koyabilmesi için yüzyıl sırasıyla verdik.

- OA il, el, memleket, ülke, vatan, millet, devlet, halk, devlet düzeni
 “Bilge Tonyukuk ben özüm Tabgaç ilinge kıldım.” (TA.BC : 1)
- EUTS 1. İl, memleket 2. Devlet 3. hükümdar
- İKP imparatorluk, devlet, hükümdarlık; kişi adı
- Kaş. il, vilayet
 at’ı anlatır bir isim; at başı : ata bakan seyis; vilayetin başı
 açıklık, boşluk

- kötü, değersiz
iki bey arasındaki barışıklık
- KB il : il, memleket, ülke, halk, saltanat
- AH el, halk
- NHT el; tasarruf, inhisar; güç, kudret
“Yani bir şahs ikrar eylese işbu mal kim elümdedür, mirasdur atamdan baña...” (57a.3)
- SN 1. Ülke, diyar, iklim, memleket 2. Halk, yurttaş 3. Düşman olmayan, dost
- “Veziri anuñ elliden çoğidi
Ki illerde biri bigi yogidi” (413)
“Kavüm kable kullukçılar il ü şār
Tamāmet sarayına şahuñ üşer” (795)
“İcāzet viresin kuluñuz varam
Eger ilü yogısa görem” (945)
- KG 1. El 2. Aracı, vasıta 3. Sahiplik, mülkiyet, ait olma; himaye
“İmdi kabin ayruk kişi elile olıcak nikah reva olur.” (159a.1) (aracı)
- ŞKM el : (I) el, yed, fayda (II) el, fırsat, güç, kudret (III) emir, hüküm, inhisar (IV) yol, geçit, el
el : yad el, gurbet, il
- DK il : el, memleket, ülke, memleket halkı, başkası, yabancı
- MM il : ülke, memleket, yurt, halk
- ŞŞÇ il : 1. Ülke, diyar 2. Halk, el gün, insanlar 3. Yabancı, el 4. Dost, yar
- TS il : 1. Memleket, ülke, yurt, diyar, iklim, vilayet 2. Halk, ahali, kendisine yabancı olanlar, başkası 3. Hısım, akraba, yabancı olmayan, dost 4. Oba, aşiret

élçi : Kelimenin günümüzdeki ‘büyükelçi, yabancı ülkelerdeki hükümet temsilcileri’ anlamının eski metinlerde de aynen bulunduğunu söyleyen Clauson kelimenin kullanıldığı yerler hakkında şu açıklamayı yapmaktadır :

“Bazı Uyğ.Civ. anlaşmalarında (?) bulunmasına rağmen özel bir isim olarak ortaya çıkar. Eski dönemlerde bir aile ünvanı olmadığı, fakat *bilge: é:l*

öge:si:, *çavuş* vs. gibi normalde hükümdar ailesinin bir üyesi tarafından değil, halk tarafından yerine getirilen bir görev olmasından ortaya çıkmaktadır. (Clauson 1972 : 129)

elçi kelimesinin yapısı konusunda Günay Karaağaç'ın açıklamaları çok çarpıcıdır. Türkçe'yi akraba dil ve lehçelerle birlikte bir bütün olarak düşünen ve ele alan Karaağaç'ın yaptığı incelemeler neticesinde ortaya koyduğu görüşü aynen aktarmayı uygun buluyoruz :

“...elçi kelimesi, *kal, *yal, *il, til ‘dil’ ve çuv. kala- (moğ. kele-) ‘söylemek, demek’, *yala- ‘söylemek, demek; yalamak’, *ile- ‘söylemek, demek> kötü söylemek, ilenmek’, tile- ‘*söylemek, demek> isteği söylemek, dilemek’ vs. gibi dal şekillerden biri olarak düşündüğümüz ve yazılı türkçenin ilen- ‘ilenmek, beddua etmek’ kelimesine taban oluşturan , k- ~ t- ~ Ø- ön ses nöbetleşmesi ve ilk hecede -e->-i- değişikliğiyle ortaya çıkmış bulunan il kökünden türetilmiştir : *il ‘dil’ + -çi (meslek eki).” (Karaağaç 1993 : 99)

Kelimedeki anlam gelişmesi hakkında Şinasi Tekin'in (2001 : 116) görüşleri önemlidir. Bilim adamının kelimenin tarihi seyrini de dikkate alarak yaptığı bu açıklamalar bizim de taramalarımız neticesinde ortaya çıkan sonuçtur. Tekin, kelimenin anlamının başlangıçta ‘bir boylar birliğinin bir diğeri nezdindeki temsilcisi’ olduğunu, Kutadgu Bilig’de görülen ‘hükümdar’ ve ‘devlet adamı’ anlamlarının kelimenin gelişimini ortaya koyduğunu belirtmekte ve daha sonra yaygınlaşacak olan ‘elçi, temsilci, resul’ anlamının bu eserde tek bir yerde geçmekteğini eklemektedir. Anadolu’da ve Karahanlıca’daki ilk Kur’an tercümelelerinde resul karşılığı olarak hep yalavaç’ın kullanıldığını söyleyen Tekin, ‘elçi, sefir’ mânâsının Moğollarla birlikte yayıldığı kanaatine varıyor.

EUTS elçi, sefir

KB ilçi : devlet adamı, bey, hükümdar, elçi

“idi yakşı aymış ajun ilçisi

biliglig ukuşlug budun başçısı” (4012)

TS 1. Elçi 2. Peygamber

“Şehidnā dediler külli edüp birliğine ikrar

Buyurdı göndireserem size ben elçiler iblağ.” (TS III 1422)

élet- (élt-) : temel anlamı fiziksel olarak ‘taşı-’ olan kelime, ‘getir- (bir şeyi), götür- (bir şeyi)’ gibi pek çok genişlemiş anlama sahip. Kelimenin orjinalinde tek heceli mi, çok heceli mi olduğunun açık olmadığını söyleyen Clauson (1972 : 132), “eğer ikincisiyse, ikinci ünlünün -e- mi -i- mi olduğunun da açık olmadığı ortaya çıkar” ve “her şey dikkate alındığında muhtemelen orijinal olarak *élt-* idi.” açıklamasını yapar.

İKP elit-, elt- : ilerlet-, götür-, naklet-, ilet-, sevket-

Kaş. ilet- : ilet-, götür-

KB ilet-, götür-, iliş-

ilt- : ilet-, götür-, gönder-, ulaştır-

elig (élig) : Kelimenin anlamını “ ‘el, önkol’ bazı modern şivelerde parmak genişliği gibi bazı genişlemiş anlamlarla.” olarak veren Clauson (1972 : 140-141), ek olarak şu açıklamayı yapar : “Orta dönemde bazı şivelerde bazı belirsiz sebeplerle *e/’*e kısalmış, bazı şivelerde ‘el’ anlamıyla *ko:l* kelimesiyle yer değiştirmiş.”

NHT el; tasarruf, inhisar; güç, kudret

“Yani bir şahs ikrar eylese işbu mal kim elümdedür, mirasdur atamdan baña....” (57a.3)

SN elin ov- : elini oğuştur-, ne yapacağını şaşır-

KG 1. El 2. Aracı, vasıta 3. Sahiplik, mülkiyet, ait olma; himaye

“İmdi kabin ayruk kişi elile olıcak nikah reva olur.” (159a.1) (aracı)

ŞKM el : 1. El, yed, fayda 2. El, fırsat, güç, kudret 3. Emir, hüküm, inhisar

4. Yol, geçit, el

TİKT 1. el 2. kuvvet, kudret, tasarruf

MM kolun bilekle parmak uçlarına kadar olan ve tutmaya, iş görmeye yarayan bölümü, el; etki; yönetim

“Niçe biñ darba harba sabr idesin

Çün-ki kâmil elindesin nidesin” (3366)

élleş- : *élle-*’in işteş şekli; ‘bir anlaşmaya var-, barış yap- birbiriyle’. Oldukça benzer anlamlarla. Pek çok modern şivede yaşıyor Hak. XI, Osm. XV ve XVI *élleş-* ‘barış yap-, anlaş-’; iki metinde. TTS II; III. (Clauson 1972 : 153)

KB eligleş- : elleş-, el sıkış-, tokalaş-, vedalaş-

TS 1. Tutuş-, savaşa giriş- 2. Hayırlaşmak için birbirinin elini tutup salla-

éllig : *é:l*’den türeyen bu ismin Eski Türkçe’deki anlam alanı hakkında Clauson (1972 : 141-142), “orjinalinde asıl anl. ‘bir krallığa sahip olma’, hemen sonra ‘kral’ anlamına geldi, belki de ilk önce Bud. ve Man. yazılarından yapılan çevirilerde bu anlamdaki kelimeyi karşılamak için kullanıldı.” der. Kelimenin *xan* kelimesi ile kullanımı da dikkat çekicidir. Bu konuda hem Clauson hem de Şinasi Tekin açıklama yapmıştır. Clauson “Uyg. Bud.’da sık sık *xa:n* ile birleşir veya yer değiştirir.” demekle yetinmiş ve kelimenin şekil olarak geçirdiği gelişmeyi şöyle anlatmıştır : “Daha sonra *élig* tek bir -l- ile hecelenmeye ve telaffuz edilmeye başlandı ve belki bazı belirsiz sonraki tarihlerde *ilig* oldu. Farsça’da daha fazla değişikliğe uğrar, mesela *ilek* olur, fakat bu muhtemelen Türkçe asıllı bir kelime değildir. Aşağıdaki referanslar dışında tek yaşadığı yer NC Kır. *eldü* ‘nüfuslu’; *eldik* (1) ‘demokrat’; (2) *calpı edik* ‘bütün insanlar/ herkes’ terkihi ve belki *ilik* veya *ilek cilik* ‘komşu’ ikilemesi gibi görünüyor.” Clauson’un açıklamaları konusunda son olarak Tarama Sözlüğü’nü kaynak göstererek “Osm. XIV’de *éllü* ‘bir hükümdarlığın halkı’ bir metinde” açıklamasını yaptığını belirtelim.

Şinasi Tekin de (2001 : 118) kelimenin anlamını “Orta İnanca’daki ‘hükümdar’ mânâsına gelen *şahr-dâr* kelimesinin tercümesi olup Mani dini mensubu Uygurlar tarafından türetilmiştir.” olarak açıklamıştır. *Xan* kelimesi ile kullanımı hakkında da şöyle demektedir : “Mânâsı ve belki şekli de yadırgandığı için, daha ilk türetildiği devir ve yerlerde, ne olduğunu izah etsin diye yanına ‘hükümdar’ mânâsındaki *kan/han* kelimesi ilave edilmiş ve buradan *ilhân* kelimesi çıkmıştır.”

EUTS *ilig* : 1. Hükümdar 2. El 3. Asılmış, ilişik

KB *ilig* : hükümdar

TS *ellik* (II) : hüküm sürme, beğlik

emçi : “em’den hareketi yapan kişiyi tanımlayan isim; ‘doktor’. *Em* olarak pek çok benzer şivede yaşıyor, bazen özel olarak ‘yalancı doktor’ anlamına gelerek.” şeklinde kelimenin anlam alanı hakkında bir fikir veren Clauson’un (1972 : 156) söyledikleri Doerfer’in açıklamalarıyla da desteklenmektedir.

“emçi. ‘hekimlik satan’ ← tü. emçi, em’den türeme.” açıklamasını yapan Doerfer (II 667) daha sonra otaçı ‘doktor’ ile emçi arasındaki farkın ne olduğu sorusunu soruyor ve buna cevap arıyor. Aradaki farkı şöyle açıklıyor : “em kelimesi büyüden yapılan ilaç anlamına da gelmiş gibi görünüyor. Emçi de büyücü doktor anlamına geliyor.” Anlaşıyor ki kelime bu işi tıbbi olarak değil büyü gibi çeşitli şekillerde yapan doktoru ifade etmek için kullanılıyor. Ancak kelimenin Uygur Türkçesi döneminde böyle bir ayrıma sahip olup olmadığı açık değildir. Kanaatimizce kelime başlangıçta ikisinin de bünyesinde toplayan hekimler için kullanılmış, daha sonra tıbbi olanlarla ayırım yapmak gerektiğinde diğerleri için bu kelime tercih edilmiştir.

EUTS doktor, hekim

KB tabip

eñ : Eski Türkçe döneminde görülmeyen bu kelime Kaş.’da (Besim Atalay çevirisi) ang olarak geçmektedir. Zamanla anlam genişlemesine uğradığı yaptığımız taramalarla da ortaya çıkan kelime hakkında Clauson’un (1972 : 166) açıklamaları şöyle :

“Sadece SW XIX Osm.’da yaşıyor, fakat yine de Sam.143’de ‘kullanım dışı’ olarak tarif edilmiş. Pek çok otorite ‘yanak’ olarak çeviriyor, fakat sık sık renklerle ilişkilendirildiği için, bazen Osm. anlam ‘ten/cilt’ kastedilmiş olabilir; alternatif kelime *yaña:k* orjinalinde özel olarak ‘yanak kemiği’ anlamına gelmektedir.”

EUTS yang : parlaklık

Kaş. ang : yanak

én : çukur; iniş

én : en, yan tarafa olan genişlik, yan

KB yüz, yanak, damak

İML yanak

SN eklem, bitişme yeri

“Ki ayırayidi kayanun eñin

Kapayidi Hindu yüzinden benin” (5214)

- KY yüz, çehre, yanak
 “çün aziz-i mısır işitdi boldı teng
 baş aşaga saldı hayran oldı eñ” (1039)
- TS (I) oynak yeri, büküm yeri, eklem, bitişik iki şey arasındaki çizgi
 (II) renk, beniz rengi

én-/in- : Anlam genişlemesi hadisesini en fazla yaşayan kelimelerden biridir. Temel anlamı ‘in-, düş-’dir. Aşağıda kelimenin yüzyıllar boyunca kazandığı anlamlar görülmektedir. Bunlar arasında bilhassa ‘meydana gel-, ortaya çık-, konakla-, kuşat-, kapla-, azal-, isabet et-’ dikkat çekicidir

EUTS in-

Kaş in-

NHT in-, ak-

SN 1. vahy olun- 2. Konul-

“Ki levlāk anuñ sanına indidi

Le-amrük başı üzre tac indidi” (143) (konul-)

KG 1. Nazil ol-, in- 2. Ak-, damla-

“Kaçan kim çur tenden su inse tona dökülse...” (9a.6) (ak-, damla-)

ŞMK 1. ak-, boşal-, in- 2. uzan-, in- 3. meydana gel-, ortaya çık-, in-

KT 1. İn- 2. Konakla-, yerleş- 3. Üzerine çök-, kuşat-, sar-, kapla-

GT in- : düş-, gel-, in-

TIKT 1. Gel-, in- 2. Düş-, in- 3. Konakla-, yerleş- 4. Hayvan veya arabadan

yere ayak bas-

ŞŞÇ 1. (bir yerden) aşağı in- 2. Konakla- 3. Gel-, ulaş- 4. Boşal-, azal- 5.

İsabet et- 6. Yıkıl-

V in-, eğil-, rükuya in-

“..., lakin Kurān-ı Azim cümleden mu’ahhar inmişdür.” (8a.3)

TS konuk ol-

“Eğer Muhammed’e inesüz külliniz boğazlanursuz.” (TS III 2085)

éndür- : *én-*’in ettirgen şekli olan bu fiilin temel anlamı ‘indir- (birini Acc.)’dir. İn-gibi anlamında çeşitli genişlemeler olmuştur. Clauson (1972 : 180-181) kelimenin

Osm. XIV'deki anlamını “indür- ‘indir- (bir şeyi Acc, birine Dat., bir yerden Abl.)’; ‘aşağıla- (birini)’.” olarak vermiştir ki Tarama Sözlüğü’nde geçen anlamlardan biridir.

*İKP entür- : araştır-, ara-

ŞMK 1. çek-, akıt-, indir- 2. bir şeyi bulunduğu yerden al-, indir-

DK indir-, eğ- (baş)

ŞŞÇ 1. Aşağı indir- 2. Vur-, çarp-

TS indür- : 1. Kısmet ver-, rızık göster- 2. Alçalt-, küçült-

“...her bir kişiye ol hazineden kaderlü kaderince, gereklü gereğince indürürsüz.” (TS III 2083) (kısmet ver-)

“Amma ol ba’se inkar edenlerün sözleri seni yeynicek kılup şol mertebe indürmesün ki ivmekle anlara yavuz dua kılup...” (TS III 2083) (alçalt-)

éndür-/intür- : *én-*’in ettirgen şekli olan bu fiilin temel anlamı ‘(birini Acc.) indir-’tir. Aşağıda görülebileceği gibi köküne benzer şekilde anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS indir-, ez-, bastır-

KB indir-

NHT indür- : indir-, bırak-

SN indir-, dök-

ŞMK 1. Çek-, akıt-, indir- 2. Bir şeyi bulunduğu yerden al-, indir-

ŞKM indir-, eğ-, tenezzül et-

KT 1. indir-, inzal et- 2. yerleştir-, kondur- 3. götür-, sürükle-, at- 4. alçalt-

, üzerine ört-

TİKT indir-, nazil et-

ŞŞÇ indür- : 1. Aşağı indir- 2. Vur-, çarp-

V indir-

TS 1. kısmet ver-, rızık göster- 2. alçalt-, küçült-

er : Eski Türkçe döneminden itibaren yaygın olarak kullanılan bu kelime de zamanla anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson (1972 : 192) kelimenin orjinalinde sadece ‘kişi’ anlamında olduğunu, daha sonra ‘erkek (kadın olmayan); savaşçı; koca’ gibi özel anlamlarda kullanıldığını belirtmektedir. Osm. XIV’de er’in anlamını “genellikle ‘koca’, daha seyrek olarak ‘erkek, savaşçı erkek’ ” olarak vermektedir.

EUTS 1. Erkek, kimse 2. Efendi, bey, şehzade 3. Zevc, koca

Kaş. er, erkek, adam

SN 1. erkek 2. kimse, kişi 3. yiğit, kahraman, mert, savaşçı

“İçi boş olan er taşını bezer

Gelincük bigi halk içinde gezer” (189) (kimse, kişi)

“İçi toptolu er gemiler öküş

Ki her biri uçardı nitteki kuş” (3230) (yiğit, kahraman, mert, savaşçı)

KG 1. erkek kişi, ergenlik çağına gelmiş adam, kişi 2. baba 3. koca, eş

KY erkek, yiğit kişi

DK er, adam, kişi, yiğit, erkek, koca

ŞŞÇ 1. Erkek 2. Koca, eş 3. Yiğit, kahraman

TS 1. Koca, zevç 2. Erkek, kişi 3. Yiğit, kahraman 4. Bektaşi şeyhi,

mürşit, erenler 5. sahip

er- : ‘ol-’ (bir şey, bir yerde vs.) anlamındaki bu fiil hakkında Clauson’un (1972 : 193-194) açıklamaları şöyle :

“mutlaka bir yükleme beraber kullanılır; tek başına ‘var ol-’ anlamında kullanılamaz (bunun için bk. *ba:r*), fakat Partisip’ten vs. diğer fiillerden sonra sık sık bir Yardımcı Fiil olarak kullanılıyor. En eski dönemde tamamen çekilebiliyor, fakat -r- oldukça erken kaybolmaya başlamış ve bundan sonra ilk sesi ünlü olan eklerin eklenmesiyle oluşturulan zamanlar kullanım dışı olmaya başlamış ve bazı şivelerde *bol-/ol-* ve diğerlerinde tur-’ın uygun zamanlarıyla yer değiştirmiş. Yine de, bazı zamanlar, genellikle -r-’siz, bütün modern şivelerde yaşıyor.”

OA i-, ol-

EUTS 1. İ-, ol- 2. Mevcut ol-, var ol- 3. Vuku ol-, bul- 4. Bulun- 5. Ait, ilgili

ol- 6. Deskriptif fiil olarak

AH i-

ér- : En eski dönemden beri var olan ‘yetiş-, ulaş-’ anlamını koruyarak yeni yan anlamlar da kazanan bu fiil hakkında Clasuon’un (1972 : 194) açıklamaları şöyle :

“ ‘var-, ulaş-; karşılaş- (?)’. Bu fiil pek çok orta dönem şivesinde iyice yerleşmiş ve SW Osm.’da yaşıyor. Fakat erken dönemde *er-*’le o kadar gölgelenmiştir ki tanımak oldukça zordur, özellikle Emir hali *ert-*’inkinden oldukça zor ayrılabilirdi için. Eski dönemde *er- bar-* terkiibi vardır ki ‘bağımsız, bağlantısız bir şekilde davran-’ anlamına geliyor ve *er-*’in deyimleşmiş hali olması oldukça zor.”

Yaptığımız taramada kelimenin yüzyıllar boyunca kazandığı anlamları şöyle tespit ettik :

OA er-, eriş-, yetiş-, var-, ulaş-

Üİ ir- : er-, vasıl ol-

EUTS 1. eri-, çözü- 2. = ermek 3. karşı gel-, diren-, mukavemet et- 4. nefsine mağlup ol-

NHT ir- : eriş-, kavuş-; yetişip dokun-; olgunlaş-

KG 1. Yetiş-, kavuş-, ulaş- 2. Vakti ol-, vakit bul- 3. Gel-

KY ir- : er-, ulaş-

KT 1. eriş-, ulaş-, yetiş-, vasıl ol- 2. dokun-, isabet et- 3. ulaş-,yanına var-; karşılaş-, rastla- 4. yetiş-; kapla-, ihata et- 5. temas et-, dokun- 6. sataş- 7. katıl-, karış-

GT 1. Ulaş-, var-, yetiş- 2. Gir-, değ-

MN er-, ulaş-

TİKT 1. Eriş-, ulaş-, yetiş- 2. İsabet et-, dokun-

DK ir-: er-, eriş-, yetiş-, ulaş-, var-, eriştir-

ŞŞÇ ir- : vasıl ol-, yetiş-

TS 1. Yetiş-, olgunlaş-, büyü- 2. Eriş-, dokun-, isabet et- 3. Ulaş-, yetiş- 4. İleri bir dereceyi bul-

erdem : er’den türemiş isim olan bu kelimedeki anlam genişlemesine Clason’un (1972 : 206-207) şu sözleri ışık tutmaktadır : “etimolojik olarak ‘yiğitçe özellikler’, özellikle ‘cesaret’, fakat daha genel olarak ‘iyilik, erdem, iyi özellikler’ için daha geniş bir anlamda kullanılmış ve bazen insanlar kadar nesnelere için de kullanılmış.”

Kelimenin Uyğ.'da bazen metatezli şekilde *edrem* olarak ortaya çıktığını ve orjinalinde 'yeterlik, etkililik, kabiliyet' anlamına geldiğini belirtmiştir ve daha sonra da 'irfan, bilgi' anlamında kullanıldığı Moğ.'da eski bir alıntı kelime olduğunu söyler. SW XX Anat.'daki erdem/erden 'erdem, üstünlük'ün yaşayan bir şekil olduğunu belirtir. Kelimenin Osm. XIV, XV'deki kullanımı için "erlik erdemi, iki metinde ve erdem 'askeri yetenek' bir metinde." olarak belirtir. Kelimenin anlamı ile ilgili olarak Bahaeddin Ögel (1989 : 482), Türk Mitolojisi isimli eserinde şu açıklamayı yapar :

"Eski Türkçedeki Tükel kişi, Tükel Tengri deyimleri Tasavvuf edebiyatının İnsan-ı Kamil deyimini karşılıyordu. Bunun yanında Erdem, yani "fazilet", insanların hareketleri ile iradesini kontrol eden önemli bir faktör idi."

Kelimenin yapısı konusuna değinen Doerfer de (II 451) erdem kelimesini açıklarken Brock'un görüşüne yer verir, ki bu görüş Clauson'unkiyle örtüşmektedir. Buna göre kelime er 'erkek' ismine +dem eki eklenerek türetilmiştir.

EUTS	erdem, fazilet, kabiliyet, güç
Kaş.	fazilet, edep, terbiye, hüner
ETT	hüner, fazilet, şecaat
TS	fazilet, hüner, marifet

eren : Anlam genişlemesine uğrayan bu kelime hakkında Clauson'un (1972 : 232) yaptığı açıklamalar şöyledir :

"er'in düzensiz çoğulu; tam olarak 'erkek', fakat *oğla:n*'da olduğu gibi, gerçek tabiatı oldukça erken unutulmuş ve tekil gibi kullanılıyor. Genellikle 'içten adam, savaşçı adam' vb. bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIV, Osm. XIV- *eren* (1) 'erkek' (dişi olmayan); (2) 'içten adam, kahraman'; (3) 'tecrübeli kişi' (?); bütün dönemlerde yaygın normalde tekil olarak; *erenler* de yaygın."

EUTS	yigit, asil kimse, kahraman, asaletli er, eren, erkek
KB	insan, insanlar
AH	er, insan
KG	1. kişi, kimse; insan 2. Koca, eş 3. Erkek 4. Tecrübeli, akıllı kimseler; mezhep imamları
MN	insanlar, erkekler

DK eren, er, yiğit, kahraman
 ŞŞÇ yiğit, kahraman kimse
 TS 1. Erkek 2. Kahraman, yiğit 3. Erler, yiğitler, kahramanlar 5. Rical, tecrübeli, akıllı kimseler

“Katıma derilmiş idi ol eren

Ki tana kalırdı bunları gören” (TS III 1493) (erler, yiğitler)

“İşitdim ki Tanrı yolunun erenleri düşman gönlün melul etmişler.”
 (TS III 1494) (Allan’a ermiş kimse)

“Erenlerin dökeliği ve usluların mekr ve hiylesi vaktidir.” (TS III 1495) (akıllı kimseler)

ériş- : Anlam genişlemesine uğrayan kelimelerden biri olan bu kelime hakkında Clauson’un (1972 : 239) yaptığı açıklama şöyle :

“*ér-*’in işteş şekli; tam olarak ‘ulaş- veya var-, beraberce’. Bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat hepsinin bu kelimenin yaşayan şekilleri olup olmadığı şüpheli olan geniş bir anlam alanıyla kullanılıyor. Uyğ. VIII, Çağ. XV, Osm. XIV *eriş-/ériş-* ‘ulaş-’, ve de, *ile*’yle beraber ‘ile arkadaşlık et-’, pek çok metinde.”

SN eriş-, ulaş-, kavuş-, var-, yetiş-

ŞMK (meyve) olgunlaş-, olgun duruma gel-

KT 1. Ulaş-, eriş- 2. Karşılaş-

GT 1. ulaş-, var-, eriş- 2. kavuş- 3. gel-, yetiş- 4. yüksel-, eriş- 5. ol-

“...sordular ki : ilm içinde bu kemale ne-y-le irişdüñ?” (75a-13)
 (yüksel-)

MN eriş-, ulaş-

DK eriş-, ulaş-, kavuş-

TİKT eriş- : 1. (bahar) ulaş- 2. Yaş bakımından ilerle-, büyü-

irış- : 1. ulaş-, eriş-, var- 2. kavuş-, eriş- 3. yüksel-, eriş- 4. ol- 5. gel-, yetiş-

ŞŞÇ uğraş-, mücadele et-; sataş-, musallat ol-, (başına) bela ol-

TS 1. uğraş-, sataş-, münakaşa et- 2 . şakalaş-

erk : Temel kaynaklarımızdan olan Clauson'un (1972 : 220) etimoloji sözlüğünde ve de yine kendisinin bu konu ile ilgili bir makalesinde (1962 : 98-99) kelimeye iki temel anlam verilmiş : “(1) ‘otorite’ birinin isteğini başkalarına empoze etme gücü; (2) ‘hür irade, bağımsızlık’ başkalarının otoritesine bağlı olmadan, birinin kendisi için karar verme özgürlüğü.” Kelimenin anlamı ile ilgili olarak Bahaeddin Ögel'de farklı bir kayıt vardır. Ögel (1991e : 118) kelime hakkında “Erk : Kale, iç kale; çevresi surlar ile çevrili bir yerin içinde, yine surlarla çevrilmiş ikinci bir iç kaledir. Hakan veya şehir komutanının evi ile muhafızların bulunduğu kışlayı içinde toplar.” der.

Clauson Türkçe'de güç kavramı üzerine bir yazısında kelimenin biraz önce bahsettiğimiz iki anlamını vererek tarihi gelişimi içerisinde geçirdiği genişlemeyi bizim de taramalarımız neticesinde vardığımız şekilde, veriyor. Makalenin bütünlüğünü bozmamak ve kelimenin gelişimini daha net bir şekilde ortaya koyabilmek için bu yazıdaki önemli kısımları aktarıyoruz :

“Erk, küç'ten farklı olarak herhangi bir modern şivede yaşamayan eski bir kelime. En eski izi hâlâ yaşadığı 15.yy Çağatay'dır. İki temel anlamı var, (1) “otorite”, ki birisinin kendi isteklerini başkalarına dayatma gücüdür (2) “hür irade”, ki başka birisinin otoritesine bağlı olmadan kendi başına karar verebilme özgürlüğüdür. Zaten “otorite”, “iktidar”dan veya “iktidar” “güç”ten çok farklı değildir, bu şüphesiz kelimenin “güç” olarak çevrilmesinin sebebidir, fakat sonuç olarak ortaya çıktığı pasajlardaki asıl anlamı unutulmuştur... Erk, muhtemelen “otorite” anlamında eşit derecede eski bir kelimedir.... Erk'in Uyğur'da türk'le ilgili başka örnekleri de vardır.... Erk, Kaşğari'de sadece bir kere ortaya çıkıyor : “politik iktidar ve etkili otorite” anlamlarında çevrilmiş, fakat Kutadgu Bilig'de pek çok kez ortaya çıkıyor... 13.yy'da Atabetü'l-Hakayık'da “başkası üzerinde otorite sahibi olma” anlamında erklig'in güzel bir örneği vardır.... Çağatay'da érk, ixtiyar “hür irade, seçme özgürlüğü” anlamında Abuşka'da çevrilmiş.....Kelime aynı zamanda Kıpçak'ta, 14.yy'da Kitab al-idrâk li-lisân al-Atrâk'ta al-ixtiyar olarak çevrilmiş.... Son olarak erk'in Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I'de iki örneği vardır. İlki Yunus Emre Divanı'ndandır ve “otorite” veya “seçme özgürlüğü” anlamına gelmektedir... Çağatayca'ya kadar geri giden, güzel bir kadının aşıklarını etkileme gücü anlamında özel bir anlama sahip olan Moğolca kelime *erke* muhtemelen bu idi. Bu, mesela naz ve şive ve küstahlık olarak çevrildiği Abuşka'da ortaya çıkıyor ve “sevme; sevgi dolu davranış veya ilgi; sevgili, aziz” vb. cognate anlamlarla pek çok modern Türk şivesinde yaşıyor ve hatta 20. yy'da Anadolu'da, fakat sadece göçmenler arasında.” (Clauson 1962 : 98-99)

EUTS	erk, kuvvet, kudret, güç
IKP	güç, kuvvet, irade, cüzi irade
Kaş.	saltanat, sözü ve buyruğu geçerlik, kudret, iktidar, gücü yeterlik.
AH	kuvvet, kudret, nüfuz
TS	1. kuvvet, kudret, irade 2. İhtiyar, hakk-ı hıyar

erklig : Eski Türkçe döneminden itibaren çok anlamlı bir yapı arz eden bu kelime hakkında Clauson'un (1972 : 224) açıklamaları şöyle :

“*erk*’den İ.İ./S.; hem ‘güç veya otoriteye sahip olma’ hem de ‘hür irade veya bağımsızlığa sahip olma, birinin kendi istediğini yapma özgürlüğü’. Bu iki anlam birbirine çok yakın ve hangisinin kastedildiğine karar vermek sık sık zordur; Tanrı için kullanıldığında muhtemelen her ikisi de ve ‘güçlü’ en iyi çeviri, bütün anlamı vermemesine rağmen.”

EUTS	1. güçlü, kudretli, bahadır 2. hükümdar, hakim 3. zühre yıldızı
Üİ	güçlü; güç, yetenek; duyu organı
TS	erklü : muhayyer

érte : Eski Türkçe döneminden beri kullanılan bu kelime hem anlam genişlemesine uğramış hem de zıt anlama geçmiştir. Bunu Clauson'un (1972 : 202-203) açıklamalarından da çıkarıyoruz : “ ‘sabah erken’; erken dönemde genellikle *tañ*’la ‘seher’ ilişkili; orta dönemde iki zıt anlam geliştirmiş; (1) ‘yarın sabah erken; yarın’; (2) ‘bundan daha erken’, yani geçmişte.” Kelimenin yapısı hakkında “orijinal *érte*’yi gösteren ilk ünlüsündeki çeşitlilikle ve bazen -n’li (erten vs.) bütün modern şivelerde yaşıyor.” açıklamasını yapan Clauson Osm. XIV’daki kullanımı hakkında da şunları söylemektedir : “pek çok terkipte bütün dönemlerde yaygın; ilk önce ‘sabah erken’ XVI’ya kadar genellikle ‘yarın’; ‘daha önceki zamanlar’ın izi olmadan., TTS I; II; III; IV; erden ‘erken’ sık sık XV, XVI’da II; III.”

EUTS	erte
	irte : erte, yarın, sabah erken
Kaş.	erte

- KB erte, erken, sabah
 AH sabah, erken vakit
 ŞKM yarın, sonra, sabah
 KT irte : 1. sabah, sabah vakti 2. i. Yarın, gelecek, istikbal 3. zf. Sabah, sabahleyin 4. zf. Sabah, sabahleyin; yarın; ertesi gün 5. zf. Yarın, gelecekte, ilerde
 MN sabah, seher, yarın, gündüz
 FR/K ertesi, gelecek, şafak zamanı
 TS ertesi, gelecek sabah, şafak sökme zamanı, yarın

érte:le- : *érte:*'den türemiş bu fiilin orjinalinde '(bir şeyi) erken yap-' anlamına geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 213) daha sonra bazı genişlemiş anlamlarla kullanıldığını belirtir. Ayrıca Osm. XIV-XVI'daki ertele-'in 'erken kalk-' anlamında olduğunu ekler. Taradığımız kaynaklarda da kelimenin Kaş. ile TS'de farklı şekillerde anlamlandırıldığını gördük.

- Kaş. erken başla-
 TS sabahla-, geceyi geride bırak-

ertür- : Anlam genişlemesine uğrayan kelimelerden biridir. Kelime hakkında yazdığı maddede Clauson "ér-'in ettirgen şekli; 'sonuçlandır-, başarılı bir sonuca ulaştır-' vb. Sadece (?) SW Osm.'da *erdir-* yaşıyor. Türkü VIII ." açıklamasını yapmış. (Clauson 1972 : 210)

- OA erdir-, yaptır-
 EUTS yap-, işle-, tamamla-, ifa et-, kabullen-
 KB ulaştır-
 MN ergür- : ulaştır-, kavuştur-
 KT irür- : 1. ulaştır-, eriştir- 2. dokundur-, isabet ettir- 3. eriştir-, nail et-, ver- 4. sevk et-, Sal- 5. kaset-
 TS ergir-, ergür-, ırgir-, ırgür-, irür- : ulaştır-, eriştir-

erüş- : "*erü:-*"ın işteş şekli; genellikle 'tamamen eri- (geçişsiz)' anlamında. Sadece SE Türki'de iriş- ve belki SW Osm'da eriş- '(süt için) kesil-' yaşıyor. Hak.XI." (Clauson 1972 : 239) açıklamasını yapan Clauson'un bu görüşlerini destekleyecek

bir kayda taradığımız kaynaklarda rastlamadık. Ancak burada Clauson'u kaynak göstererek anlam genişlemesine aldık.

Kaş. eri-; eriş-

es- : İlk olarak geçtiği Kaş.'da çok anlamlı bir yapı arz eden bu kelime hakkında Clauson'un yaptığı açıklama şöyle : "(1) geçişsiz (rüzgar için) 'es-', genellikle 'hafifçe' kasdıyla; (2) geçişli 'uçuş- (mesela çöp); savrul- (tahıl)' vb. Bütün modern şivelerde yaşıyor....Osm. XIV es- 'es-' (geçişsiz) pek çok metinde." (Clauson 1972 : 240-241). Kelimenin ilk geçtiği kaynakta çok anlamlı olması ve daha sonra bu çok anlamlılığını kaybetmesi, anlamının önce genişlediğini, daha sonra da daraldığını göstermektedir.

Kaş. es-; kalburlayarak savur-; uzat-

KB es-

esen : 'sağlıklı; güvenli'. SE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor. Uyğ.'da yaygın olan asan söyleyişi muhtemelen bir sapma. F. asan 'kolay'la karıştırılmamalı. Türkü VIII, Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Osm.XIV esen 'sağlıklı'; bütün dönemlerde yaygın (Clauson 1972 : 248).

ETG sağlam; sulh

EUTS 1. esen, sağ, salim,sıhhatli 2. sulh, barış

M sakın

KB esen,sağ, salim

SN sağ salim, rahat, sakın, huzur içinde

Mar. sıhhatli, şen

H sağ salim, rahat, sıhhati yerinde

TS (I) sağ, salim,rahat, sağlığı yerinde

esenle:- : Kelime hakkında Clauson'da (Clauson 1972 : 249-250) yapılan açıklama şöyle :

"esen'den türemiş fiil; '(birine Dat.) hal ve hatır sor-; selamla- (birini)' Sadece (?) bazı NE şivelerinde (oldukça bozulmuş) ve SW Osm.'da genellikle 'veda et-' için yaşıyor. Hak. XI, Osm. XIV esenle- 'veda et-';

bütün dönemlerde yaygın TTS I; II; III; IV; XVIII esenle-/esenleş- ‘veda et-’ için Rum Türklerinin ifadesi, Turan Türkleri hoşlaş- diyor. San.”

Kaş.	selamla-
SN	esenlik, sağlık dile-
KT	sağlık dileğinde bulun-
TS	esenlik dile-, veda et-, vedalaş-

esirge:- : Birbirine yakın yeni anlamlar kazanmış bu kelime hakkında Clauson’da (1972 : 252) yapılan açıklama şöyle :

“Türemiş fiil (?). Fakat semantik olarak bilinen herhangi bir *es kelimesiyle ilgili değil; temel anlamı açıkça ‘üzül-’ idi ki iki zıt anlamda gelişmiş; (1) ‘(birine) acı’; (2) ‘(birşeyi) paylaşmaktan üzül-; birine bir şeyi çok gör-/kıskan-’. NC Kır., Kzx. ve SW Osm.’da yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV esirge- ‘acı-’; bütün dönemlerde yaygın; ikinci çeviri ‘koru-’ daha az yaygın.”

İKP	merhamet et-, acı-, yakın-
Kaş.	acı-, eseflen-
KB	esirke- : acı-, eseflen-
H	koru-, himaye et-, sıyanet et-
KY	esirge-, koru-, yardım et- “gel esirge bizleri halk eylegil kıl şefaata sen bize hoş söylegil” (1617)
ŞŞÇ	acı-, merhamet et-
TS	1.koru-, himaye et- 2. Acı-, merhamet et- “Dün ü gündüz ah ederdi ağlayu Yusuf işite esirgeye deyü” (TS III 1538)

esle- : Eski Anadolu Türkçesi döneminden sonra karşımıza çıkan bu kelimenin anlam gelişimini dikkate aldığımızda ‘dinle-’ anlamının bir takım yeni soyut anlamlar kazandığını görüyoruz, ‘önemse-, itaat et-, baş eğ-’ gibi.

KG	aldırış et-, önemse-, önem ver-
----	---------------------------------

“.....ol yil kopmagını eslemese, andan ol oddan müsülmanlara ziyan degse....” (99b.11)

SN dinle-, kulak ver-

DK söz dinle-, itaat et-, say-, aldırış et-

“Aruz Depe gözi döğdi, söğdi, yasak eyledi, eslemedi.” (217.10)

FR/K dinle-, itaat et-

ŞŞÇ dinle-, itaat et-, aldırış et-

TS dinle-, kabul et-, baş eğ-

esne:- : Clauson’un Kaş.’ya dayanarak yaptığı açıklamaya göre kelime ‘es-’ anlamından hareketle mec. ‘esne-’ anlamını kazanmıştır. “*esin*’den türemiş fiil ‘hafifçe es-’, fakat genellikle mec. ‘esne-’. NE’de oldukça bozulmuş olarak (*este-/eze-*). Bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, Hak. XI, Çağ. XV.” (Clauson 1972 : 249)

Kaş. es-; esne-

estür- : Kelimenin Kaş.’daki anlamlarını dikkate aldığımızda daha o zaman gerçekleşmiş bir anlam genişlemesi olayıyla karşı karşıya olduğumuz ortaya çıkmaktadır. Kelime hakkında Clauson’da fazla bir açıklama yoktur. Sadece “es-’in ettirgen şekli; sadece (?) SW Osm.’da yaşıyor. Hak. XI, Çağ. XV.” açıklaması yapılmıştır. (Clauson 1972 : 244)

Kaş. uzattır-, çektir-, gerdir-; elettir-

é:ş : Daha eski Türkçe döneminde çok anlamlı olan kelimenin bu özelliği, hem onun kullanım sıklığını hem de kullanım alanının yaygınlığını göstermektedir. Dilde kullanıla kullanıla fazla işlenmesi sebebiyle de anlam genişlemesine uğramıştır. Kelime hakkında Clauson (1972 : 253-254) şu açıklamayı yapmıştır :

“Temelde ‘eş, arkadaş’, ‘eş’ (karı veya koca) gibi bazı özel uygulamalarla ve ‘birinin dengi’, yani benzer derece, kalite vs.’de olanı. İlişki bildiren isimlerin eki olan *-da:ş/-de:ş*’in *-da:/-de:* *é:ş*’in crasisi olduğu teorisi akla yatkın. Pek çok kısa kelime gibi tanımak zor. Fakat muhtemelen bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV eş ‘eş, arkadaş’ pek çok metinde.”

- EUTS eş, arkadaş, dost
 Kaş. eş, arkadaş
 KB eş, arkadaş
 TS 1. karı ve kocadan her biri 2. arkadaş, dost 3. benzer, ortak
 “Can canın eşidür yoldaşudur.” (TS III 1553) (arkadaş, dost)

eş- : “ ‘eşkin git-’; sadece, ‘koş-, acele et-’ gibi biraz değişmiş bir anlam kazanarak, SW Osm.’da yaşıyor. Türkü VIII, Hakl.XI, Osm. XIV eş- ‘eşkin git-’; daha belirsiz olarak ‘acele et- (at üstünde)’; bütün dönemlerde yaygın.” açıklamasını yapan Clauson kelimedeki anlam genişlemesi olayını ortaya koymuştur. (Clauson 1972 : 255)

- Kaş. eş-; taş-; -at hakkında- yorga yürü-
 DK at koştur-, yort-, tırıs git-, eşgin ve yorga git-
 FR/K hızla at sür-. Sefere çık-.
 TS (II) 1. Hızlı yürü-, atla hızlı hızlı git- 2. (atı) hızlı yürüt-, koştur-

éşid- : Birbirine yakın yeni anlamlar kazanmış olan bu kelimedeki anlam genişlemesini Clauson’un (1972 : 257-258) açıklamaları ortaya koymaktadır.

“Temelde ‘duy- (bir şeyi Acc.)’ fizikî anlamda, bazı genişlemiş anlamlarla, ‘(bir şeyi Acc.) haber al-’ ve özellikle emir şeklinde ‘dinle-’ özel nesne olmadan, ‘dinle-’ tam olarak *tīnla*:- olmasına rağmen.... İkinci ünsüz sürekli olarak Runic alfabede -d- ve bu -d- modern Oğuz şivelerinde Osm. işidil-, Tkm. eşidil- gibi Pasif şekil söyleyişlerinde yaşıyor. Hak.’de ve pek çok modern şivede -t- olmuş. Uyg. söyleyişler değişikliğinin nerede ve ne zaman ortaya çıktığını göstermek için oldukça belirsiz. Bazı değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşıyor. NE’de genellikle ünsüzlerden önce éşt-/éšt-. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII.”

- KB işit-, duy-, dinle-

éşidtür- : Kökü olan eşit-’e paralel anlam genişlemesine sahiptir. Aşağıda taradığımız kaynaklardan anlaşılacağı gibi kelime ‘haber ver-’ gibi yeni anlamlar kazanmıştır.

EUTS eşittir-
 Kaş. işittir-
 KB eştür- : işittir-, haber ver-
 TS dinlet-

éşik : Kelimenin anlamı hakkında ayrıntılı bir açıklama yapmayan Clauson (1972 : 260)'éşik' anlamını vermekle yetinmiştir. Bahaeddin Ögel (1991e : 392-393), kelimenin anlamı hakkında şu açıklamayı yapmıştır :

“Onbirinci yüzyılda da eşik, Brockelmann'a göre yalnızca alt eşik idi. Ancak geniş manada, kapı ve hatta ev karşılığında da söyleniyordu.....Ev anlayışıyla eşik, bütün Türk kesimlerinde kullanılan bir deyimdir. Evin girişi olduğu kadar yine evin mülkiyetinde olan yakın taşrası ve dışıdır. Aynı zamanda hakanın divanı ve maiyeti ile muhafızlarının bulunduğu yerdir. Azerbaycan'da yabancı eve, evin dışında olanlara da eşik denilir. Ancak çok kuzeydeki Türk destanlarında da eşik, yine de ev anlamında söylenmiştir.”

Doerfer'deki (II 646) açıklama da kelimenin 'kapı' anlamını pekiştirmektedir : “éşik 'kapı (eşiği)', eşik ağası'nda 'hükümdarın huzuruna çıkmak için beklenen odanın kapısındaki nöbetçi' ← tü. eşik ağası (başı).”

Kaş. eşik
 KB işik : kapı
 ETT eşik, kapı, huzur

etek : Çeşitli benzetmeler sonucunda anlamı genişleyen bu kelime hakkında Clauson'daki kayıt şöyledir : “orjinalinde 'etek' (elbise için); bundan 'uç' (etek için) ve mec. 'uç' (mes. oba, sahil vs. için). Bütün modern şivelerde yaşıyor (Clauson 1972 : 50) Hasan Eren (1999 : 140) ise etimoloji sözlüğünde kelimenin anlamlarını şöyle sıralamıştır :

“etek 1. 'giysinin belden aşağıda kalan bölümü'; 2. 'vücudun belden aşağısına giyilen, değişik biçimlerde, genellikle kadın giysisi'; 3. 'giysinin alt kenarı'; 4. 'çadır, kanepeler gibi kumaştan yapılmış şeylerin yere sarkan bölümü'; 5. 'dağ, tepe, yığın gibi yamaçlı şeylerin alt bölümü'; 6. 'yağmur sularının, çatının bazı yerlerinde içeri su sızmasını önlemek için yapılan örtü'.”

Kaş. etek

KG elbisenin belden aşağı uzanan kısmı

“...dülbendine ya bögrine sokmaya dahi eteklerin dirşürmeye...”
(16b.12)

TS kenar

“Meşk : tulum, kedi : püşek , merg : ölüm, kırağı : şek

Genc : dilim, kenar : etek, hayf : yazık, yazık : güneş” (TS III 1562)

étig (édig) : *ét-* (*éd-*)’den türemiş isim, kökü olan fiil gibi birden fazla anlama sahip. Kelimenin modern Türk şivelerindeki kullanımına değinen Clauson (1972 : 50) şöyle diyor : “Sadece (?) NE Tel. edü ‘davranış, hareket; Tuv. edig ‘düzeltme, ayarlama’; SW XX Anat. edî ‘yapılanlar, olaylar, yapı metodu (ve diğer anlamlar).”

Taradığımız kaynaklarda kelimeye en son Atabetü’l-Hakayık’ta rastladık. Yani kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde varlığını yitirmiştir.

ETG itig : yapma, kurma, teşebbüs, tezyin, süs

EUTS süs, bezek, tezyinat

M süs, tezyinat

Üİ fiil, edim

KB itig : hazırlık, hal, usul, düzen, süs

“takı bir sav altun kerek ay tetig

anı işledip itse özke itig” (483)

AH itig : huy, tıynet

“su itiglig erke azad öz kul ol” (344)

étin- (édin-) : *é:t-*’in dönüşlü şekli olan bu fiil *é:t-*’le aynı anlam alanına sahip. Aşağıda taradığımız kaynaklardan açıkça görüldüğü gibi kelime anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS etin-/itin- : süsle-

M itin- : süslen-

Kaş. etin- : edin-, hazırlan-

KB itin- : hazırlan-, tamamlan-, süslen-, düzene koy-, çare bul-

- SN idin- : edin-, yapın-, gereğini yap-
 “Gönilsün Yemen yolına küyerek
 Bize ol idinsün demürden yürek” (2132)
- *ŞMK idin- : edin-
 *ŞKM idin- : eyle-, et-, edin-

étiş- (édiş-) : *é:t-*’in işteş şekli olan bu fiil hakkında Kaş.’daki kayıt kelimenin daha önceki bir dönemde anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

Kaş. barıştır-, beraber yap-

ev : Eski Türkçe’den itibaren Türkçe’de yaygın olarak kullanılan bu kelime, yaşam tarzındaki değişikliklere paralel olarak yeni anlamlar da kazanmıştır. Ancak temel anlamı Clauson’un da belirttiği gibi ‘oturma yeri’ olmalıdır. Clauson’un kelime hakkında yaptığı diğer açıklamalar şöyle :

“ayrı bir oturma yeri özel çağrışımıyla, tam anlamı ‘çadır, ev’, yani yerel durumlara bağlı olarak. Bazı edebi metinlerde benzer bir mecazi anlama sahiptir. Ar.’daki bayt gibi ‘Tanrı evi’. Fonetik tarihi görülmedik bir şekildedir; orijinal şekil *e:v*’dir, fakat XI. yy’dan itibaren bazı şivelerde *ew* olmuştur ve *ew>üw>üwi>üy; üy*, daha nadir *öy* gelişimini takip etmiştir, oldukça fazla değişikliğe uğradığı NE ve hala yaşadığı SW dışındaki bütün şivelerde normal şekil budur. Başka yerlerde de tek tük farklılıklar vardır. *Ev bark* ‘oturulabilir ve taşınabilir mülk’ terkihi yaygın, özellikle eski dönemde.” (Clauson 1972 : 3-4)

Kelimenin kökeninin bilinmediğini belirten Hasan Eren anlamlarını da şöyle veriyor : “ev 1. ‘yalnız bir ailenin içinde oturabileceği biçimde yapılmış yapı’; 2. ‘bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut’.” (Eren 1999 : 141) Kelimede yüzyıllar boyunca meydana gelen anlam gelişimi aşağıda kolayca izlenebilmektedir.

EUTS ev, çadır

Kaş. ev

SN ev, saray

“Nice boş u ıssuz kodum ivler

Öñüme turımaz idi dıvler” (4921)

YED cennet, öbür dünya

“Baki degüldür bu saray evvel-ahir anda varur

Bunda yarag itmeyenler ol evi unutsun dimiş” (122.4)

mezar

“Kanı mülke benüm diyen köşk ü sarayı

Şimdi bir evde yaturlar taşlar olmuş üstünleri” (358.3)

KT 1. Ev 2. Tanrı evi, Kabe 3. Çadır 4. kovan

ŞŞÇ 1. Mesken, ev 2. Dünya 3. Satranç, tavla gibi oyunlarda “hane”

TS 1. Zevce, karı 2. Burç, menzil

“Dahi evün oğlancukların alıp şehirden yana seyreyledi.” (TS III 1566)

é:v- : ‘acelesi ol-, acele et-’ anlamındaki kelimenin, Eski Anadolu Türkçesinde anlam alanını genişlettiği aşağıda görülmektedir.

Kaş. acele et-

bir şeyin etrafına koşuş-

KB acele et-,koş-, çırpın-, derhal yap-, can at-

SN acele et-, hızla git-, koş-

TS acele et-

evir- : temelde ‘(bir şeyi Acc.) çevir-’, ‘(tekerleği Acc.) çevir-; (bardağı Acc.) devir-; (yüzü Acc., birine Dat. veya birinden Abl.) çevir-’ gibi çeşitli özel göndermelerle ve eski dönemde ‘(bir şeyi Acc., bir dilden Abl., başkasına, -ça/-çe) çevir-.’ Bütün modern şivelerde yaşıyor, bazen şekiller o kadar bozulmuş ki egir-’in modern şekillerinden ayırmak zor. Sık sık çevür- ve tevür-’le ilgili ve sinonim; Arapça yazılarda aynı anlama sahip olan ör-’le kolaylıkla karışıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XV ‘(gözleri Acc., bir şeyden Abl.) ayır-/çevir-’ TTS I. (Clauson 1972 : 14)

EUTS 1. Evir-, çevir- 2. Tercüme et-, bir dilden başka dile geçir-

M çevir-, sevabı tevcih et-

Kaş. ewür- : çevir-, evir-; döndür-, altını üstüne getir-

KB evür- : evir-, çevir-, döndür-

TS çevir-

evlen- : İlk ortaya çıktığı Kaş.'da çok anlamlı olan bu kelime anlam genişlemesi olayını Eski Türkçe devrinde tamamlamış gibi görünüyor. Kelimenin anlamı için Clauson'daki (1972 : 11) açıklama şöyle :

“*evle:-*’in dönüşlü şekli; asıl anl. ‘kendi evine sahip ol-’, normalde (erkek için) ‘evlen-’, bu anlamda bütün modern şivelerde yaşıyor; alternatif çeviri Kaş.’ya has; modern şivelerde ‘halelen-’ normalde ağillan-’tır (XV’den önce Çağ.’da kayıtlı değil). Hak.XI, Çağ.XV.”

Yaptığımız taramalarda kelimeye Eski Türkçe döneminde rastlamadık. Ancak T. Gülensoy (1974 : 308) “*evle-* (ETY) : evlendir-“ kaydını koymuştur.

Kaş. halelen-; kendine ev edin-

evlen-

KG izdivaç yap-, evlen-

ŞŞÇ evlen-

evlig : *e:v*’den türemiş bu isim evlen-’e paralel bir anlam gelişmesi takip etmiştir. Clauson kelimeye “ ‘(birinin kendi) evine sahip olması’, genellikle ‘evli’, hem erkek (‘evin reisi’) hem de kadın (‘evde yaşayan’)” anlamlarını vermiştir. (Clauson 1972 : 10)

Kaş. ev sahibi

KB kadın

KG evli, ev bark sahibi

İM evli, ev sahibi

KT evlü : nikahlı, evli

evriş- : *evir-*’in işteş şekli olan bu fiil Kaş.’da karşımıza çok anlamlı olarak çıkmaktadır. Uygur Türkçesi döneminde sadece ‘bir işle meşgul ol-’ anlamıyla karşımıza çıkan kelime belli ki aradan geçen zaman içinde anlamını genişletmiş, yeni anlamlar kazanmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde ise kelimeye rastlamadık.

EUTS bir işle meşgul ol-

Kaş. uğraş-, çabala-, bir işin üstüne düş-; çevirmekte ve bir şeyin altını üstüne getirmekte yardım et-

ez- : İlk olarak Kaş.'da karşımıza çıkan ve temel anlamı 'ez-' gibi görünen kelime daha sonra yeni anlamlar da kazanmış ve anlam alanını genişletmiştir.

Kaş. kazı-, sıyır-

SN toz haline getirip ilaç yap-

“Pes ezdi birez daru-yı huş-ber

İçürdi vü key eyledi bi-haber” (2334)

MN ez-, suda erit-

“Bu şi’ri dediler candan safa vü zevkıla diñleñ

Şekerler akıdup dilden ezüp batdı mükerrerden” (95.25)

ŞŞÇ ez-

ezil- : ez-'in pasif şekli olan bu kelimenin temel anlamı 'ezil-'tir. Ancak kökü olan ez- gibi çeşitli yan anlamlar kazanmış, hatta mec. 'yaltaklan-, dalkavukluk et-' anlamına gelmiştir.

H toz haline getiril-

ŞMK toz durumuna getiril-, ezil-

“...şeker ezile andan köz üzerinde yayup kaynadalar” (24b.12)

TS yaltaklan-, dalkavukluk et-

“Ben senin hem kulunum ve hem kadrin bilirim deyü ezilmege başladı.” (TS III 1600)

ıçgın- : Kaynaklarda 'kaybet-, kaçır-, elden çıkar-, kaybol-' gibi anlamlarla karşımıza çıkan kelimenin anlamı hakkında Clauson da (1972 : 23) “(birini veya bir şeyi) kaybet-; (bir şey) kaçır-’; morfolojik olarak dönüşlü fiil fakat bilinmeyen temel bir şekilde.” demektedir.

OA kaybet-, kaçır-, elden çıkar-, kaybol-, elden git-

“Türk törüsün ıçgınmış budunug eçüm apam törüsinçe yaratmış, boşgurmış.” (KA.DC : 13)

EUTS dağıl-, kaybol-, ufal-

Kaş. kaçır-, kaybedil-, yok edil-, elden git-; yellen-

KB kaçır-; kaybedil-, yok edil-, elden git-; yakalat-

ı:d- : Temel anlamı ‘gönder-’ olan kelime Uygur Türkçesi’nde ayrıca ‘neşret-’ anlamıyla da karşımıza çıkmaktadır. Karahanlı Türkçesi döneminde ise kelimenin ‘serbest bırak-; ulaştır-’ gibi anlamlarda kullanıldığını görüyoruz. Kelime hakkında Clauson (1972 : 37-38) şu açıklamayı yapmıştır :

“ ‘(bir şeyi Acc.) gönder-’; ve genişlemeyle ‘gitmesine izin ver-, bırak-’; eski dönemde aynı zamanda -u:/-ü: Zarf-Fiil ekiyle tamamlanmış hareketi bildirerek bir Yard. Fiil olarak da kullanılmış. Temel bir fiil olarak NE’de ıs-/ı; Khak. ıs-; NC Kzx. ıs-; NW Kar. L.T. i:/iy- yaşıyor; fakat daha çok *ıdu bér-* birleşik fiilinin daha sonraki şekilleriyle yer değiştirmiş. Mesela *ibar-, é:ber-, é:ver-, yeber-, yiber-*.”

OA gönder-, sevket-, yolla-

“...Türk budun illedük ilin ıçğını ıdmiş kaganladuk kaganın yitürü ıdmiş.” (BKA.DC : 7)

M gönder-; neşret-

İKP gitmesine izin ver-, gönder-, bırak-, terket-

Kaş. sal-, gönder-, serbest bırak-

KB sal-, gönder-, serbest bırak-; geçir-, ulaştır-

ıduk : ı:d-’tan türeyen bu ismin temel anlamının ‘gönderilmiş’ olduğu hakkında bütün bilim adamları hemfikirdir. Eski metinlerde umumiyetle “mübarek, aziz, mukaddes” manalarında kullanıldığını ve “gökten gönderildiği” için bu manayı almış olduğunu söyleyen R.Rahmeti Arat (1987 : 493)’a karşılık diğer bilim adamları Kaş.’ya dayanarak kelimenin önceleri “azad edip Allah’a adamak (bir hayvanı)’ anlamına geldiğini ve buradan da ‘ilahi, kutsal’ ve benzeri anlamlarda kullanıldığını söylemektedir (Clauson 1989 : 22). Yine Abdülkadir İnan da (1991 : 318, 320) aynı yolu takip etmiş ve Kaş.’ya dayanarak şu açıklamayı yapmıştır :

“Çağdaş Türk lehçelerinde ızık, ıyık, iyik, ıtık. Şamanist Türklere bir koruyucu ruha, binit olmak üzere salıverilen, binilmeyen, boş bırakılan at. Salıvermek, göndermek manasındaki “ıd-“ kökünden partisiptir, “mübarek, mukaddes” anlamlarını, galiba çok erken, belki Hunlar devrinde almış olsa gerek.”

Etimoloji Sözlüğü'nde Clauson (1972 : 46) kelime hakkında yaptığı açıklamada ıduk'un anlamını açıklarken ıduk'un kut kelimesiyle oluşturduğu terkip hakkında da şu bilgiyi vermektedir :

“asıl anl. ‘gönderilmiş’, fakat yalnızca ‘gönderilmiş, yani Tanrı’ya adanmış’ anlamında kullanılmış, bundan ‘kutsal’ daha genel bir anlamda; *ıduk kut* terkihi ‘cennetin kutsal sevgisi’ bazı boylarda bir hükümdar ünvanı olarak erken dönemde benimsenmiş; zaman içerisinde kaynağı unutulmuş ve San.’da *idi kut* yazılarak etimolojisi yanlış yapılmış. Çeşitli şekillerde, ıyk, ı:k, ızık, vs. NE, NC ve SW XX Anat.’da yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI.”

Kelimenin anlam gelişimine baktığımızda ‘gönderilmiş’ temel anlamının üzerine ‘mukaddes, kutsal vb.’ anlamlarını alarak anlam alanını genişlettiğini görüyoruz.

OA mukaddes, kutlu, mübarek

“Üze Türk Tengrisi Türk ıduk yiri subı ança itmiş.” (KA.DC : 10)

ıduk kut : bir unvan, Basmıl hükümdarı ünvanı

“Yigirmi yaşına Basmıl İduk Kut oğuşum budunum erti, arkış idmaz tiyin süledim.” (BKA.DC : 25)

EUTS gönderilmiş, kutsal, mukaddes, aziz, mübarek

Kaş. “kutlu ve mübarek olan; aslında sahibinin yaptığı bir adak için saklanarak yünü kırılmayan, sütü sağılmayan, yük vurulmayarak başı boş bırakılıp salıverilen her hayvana bu ad verilir.

ıdhuk tağ : geçit vermiyerek uzanıp giden dağ.” (Atalay 1985a : 65)

KB kutlu ve mübarek olan, mukaddes, aziz

ığaç (ığa:ç) : orjinalinde ‘ağaç’ anlamına gelen bu kelimeye Uyğ.’da özellikle *ı: ığaç* ‘ağaç’ terkibinde rastlıyoruz. Kelimenin temel anlamını ‘ağaç’ olarak veren Clauson (1972 : 79), kazandığı diğer anlamları şöyle sıralamaktadır :

“bundan ‘odun (genelde), bir parça odun/ağaç’. Kelime, en azından XI’den bu yana aynı zamanda çizgisel ölçünün büyük bir parçası olarak kullanılmış, geleneksel olarak 4 veya 5 millik bir fersah, belki orjinalinde ‘bir saatlik gezinti’ gibi zaman ifade eden bir ölçü; iki anlam arasında semantik bir bağlantı kurmak zor.”

Kelimenin tarihi Türk şivelerinde kazandığı anlamlar konusunda da şu açıklamayı yapmaktadır :

“Türkü VIII, Uyğ., Hak. XI ‘odun’; ‘erkeklik organı’; ‘fersah’; bundan ‘bir fersahlık yer’; ‘ağaç’; bundan ‘asma’ ve ‘findık ağacı’; XIII (?) (1) ‘ağaç’; (2) ‘kiriş’; (3) ‘fersah’; XIV Muh. ‘marangoz’; ‘sopa, asa’, Çağ. XV eğer biri belirli bir yerde durursa ve iki kişi de, o bağırduğunda onu duyabilmek için iki yanında durursa, bu mesafeyi onlar üç kere/üç zamanlık olarak adlandırır; (1) ‘odun’; (2) ‘fersah’, Hwar. XIII ‘ağaç’, Osm. XIV ff. ağaç ‘ağaç; sopa, sopayla tek bir vuruş’ ve iki kere (XIV ve XVI) ‘fersah’; bütün dönemlerde yaygın.” (Clauson 1972 : 79)

Kelime kültür hayatımızda da önemli bir yer edinmiş ve bu önemine binaen de anlam alanını genişletmiştir. Ağaç kavramı, anlam alanını çeşitli benzetmeler ve aktarmalarla genişlettiği gibi, taşıdığı kutsallık sebebiyle tabu yoluyla da genişletmiştir. (Bu anlam olayı ve kelimenin kültür tarihimizdeki yeri hakkında bk. s. 885)

Kelimenin ses yapısına baktığımızda XI.yy’dan önce ıgaç şeklinde olduğunu, fakat Karahanlı Türkçesi’nden itibaren protez y ile yıgaç şeklinde de kullanıldığını görüyoruz.

EUTS ıgaç : ağaç

Kaş. yıgaç : ağaç, ağaç parçası; erkeğin erkeklik aygıtı; fersah -eski bir yer ölçüsü-

NHT ağaç; sopa, değnek

SN sopa, değnek

“Geñince hikayetlerini diye

Eger dimeye her gün ağaç yiye” (3765)

KT 1. ağaç 2. odun, kütük 3. sopa, değnek

ŞŞÇ ağaç (I) : 1. Ağaç 2. Odun, kütük 3. Sopa, değnek

ağaç (II) : bir uzunluk ölçüsü

TS (I) sopa, değnek

(II) 1. Bir kilometre kadar olan bir uzunluk (ölçüsü) 2. 68 cm.

uzunluğunda ağaçtan yapılmış arşın.

ina:ğ : Kelimeyi **ma:-*'dan türemiş isim olarak gösteren Clauson, Moğ.'da inag 'yakın arkadaş, emin, (krala ait) gözde' vb. anlamına geldiğini ve herhangi bir Hak. şivesinde ortaya çıkmadığını ve bütün son Uyğ. şekillerinin Moğ.'dan tekrar geri alıntı olmasının muhtemel olduğunu söylemektedir. Ayrıca kelimenin Osm. XIV'deki anlamı için "inağ/inax; XVI inak pek çok metinde, orjinalinde 'başkanın güvenilir danışmanı', daha sonra 'güvenilir'den başka bir şey değil." açıklamasını vermiştir. (Clauson 1972 : 182-183)

Kelime G. Doerfer'in Yeni Farsça'da Türkçe ve Moğolca Unsurlar adlı kitabında da önemli bir yer tutmaktadır. Kelimenin anlamını "inak 'hükümdarın yakın danışmanı; sevgili'." şeklinde veren Doerfer (Doerfer II 668), önce çeşitli kaynaklardan inak'ın anlamını vermiş. Buna göre kelime Houtsma'da 'arkadaş, bakan', Codex Cumanicus'da 'sadık', Kunos'da inag 'sadık dost, arkadaş', inak 'padişahın gözdesi; Türkistan'da büyük bir makam', Radloff'da 'azametli, güzel; arkadaş, arkadaşlık; sadık; arkadaş, samimi kişi, yakın hizmetkar, danışman, bakan' vs. anlamlarında kullanılmıştır. Yazar, bu maddede Vambery'nin görüşlerine de yer vermiştir : "Vambery dört inak vermiş, bunlardan ilk ikisi hanın akrabası, diğer ikisi de daha uzak akraba anlamında, aynı şekilde Howorth II, Hive'de, Buhara'daki atalık teriminin yerine kullanıldığını belirtmiş." Doerfer , inak kelimesinin yüzyıllar boyunca şöyle bir anlam değişikliği geçirdiği görüşündedir : " 'bir boyun başkanı/başı' > 'Han'ın gizli danışmanı' > 'veliaht' > 'bir kasaba veya şehrin başkanı' anlamlarına gelmiş. Tolstov'da Buhara'daki devlet hiyerarşisi şöyle verilmiş : atalık (başbakan) – divan begi (maliye bakanı) – parvānaci ve dadxa – kökeldaş > büyük inak (büyük danışman), daha sonra daha alçak rütbelere bunları izliyor. Tü. inaq ~ inaq terimi inan- 'inan-'la ilişkilendirilmiş. Buna göre inaq = 'güvenilir/inanılır' anlamındadır, benzer terim inanc'dır."

Moğollar'da hükümdarın mahrem dostu, mutemedi anlamında, 15.yy'da Çağatayca'da yüksek bakan ve imparatorluk temsilcisi anlamında kullanılmıştır. Moğolların İctimaî Teşkilâtı'nda da başbuğa yakın duran nökerlere 'mahremdest' denildiği söylenmektedir. (Vladimirtsov 1995 : 142)

Bütün bunlar göstermektedir ki kelime zaman içerisinde bir anlam genişlemesi hadisesi yaşamıştır. Taradığımız kaynaklarda kelimeye çok fazla rastlamadık. Ancak ulaştığımız bilgiler yukarıdakileri destekleyici mahiyettedir.

ETG inak : melce

EUTS sığınak, güven, ümit

H güvenilir

DK inak, maiyetteki en inanılır ve güvenilir kimse, bir maiyet ünvanı

inan- (**ina:n-**) : inak gibi bunu da **ina:-* 'dan türeme olarak gösteren Clauson (1972 : 188) anlamını da 'güven-, dayan- (birine Dat.)' olarak vermiştir. Kelimenin Osm. XV'deki anlamı için ise '(bir söze) güven-' demektedir.

EUTS inan-

Kaş. inan-, güven-

ŞMK inan- : doğruluğuna güven-, inan-

ŞKM inan-, güven-, güvenerek danış-, emniyet et-

KT 1. iman et-, inan- 2. doğruluğuna güven-, doğru söylediğine inan- 3. itimat et-, güven-

TİKT 1. iman et-, inan- 2. itimat et-, güven-

inanç : *inan-* 'dan türemiş bu kelimenin anlamını Clauson (1972 : 187),

“etimolojik olarak bir İ./S. anlamı 'güvenme, inanma, güvenilir, inanılır' ve normal olarak böylece orta dönemden beri kullanılıyor. Erken dönemde, inak gibi aslında (veya sadece ?) bir memur ünvanı olarak kullanılıyor, 'gizli başkan' vb.. Oldukça yüksek bir rütbe için gerekli değil. Bu anlamda uzun zaman yaşamış ve yürürlükte kalmış. Mesela Selçuk İmp.'nda, bazen oldukça küçük memuriyetler için kullanılmış.”

Taradığımız kaynaklarda da kelimenin Eski Türkçe'den itibaren hem genel olarak 'güvenilir kişi' anlamında hem 'güvenme, inanma' anlamında hem de bir rütbe olarak kullanıldığını gördük. Ancak kelimeye Eski Anadolu Türkçesi döneminde rastlamadık.

EUTS 1. Antroponim 2. Vezir, vekil, inak, mutemet, nazır 3. Bir rütbedir.

İKP 'güvenilir kişi, sadık dost, bakan' anlamlarını taşıyan bir unvan

M (bir unvan), mutemet (?)

Kaş. güvenme, inanma

KB inanç : güvenilen, inanılan; güvenme, inanma

ınçıkla:- : *ınçık*'tan türemiş fiil; 'inle-'. Sadece (?) SW XX Anat.'da yaşıyor; fakat dönüşlü şekli NE Khak.'da da yaşıyor. Uyg. VIII (Clauson 1972 : 175). KB'de geçen 'şikayet et-' anlamı, genişlemeyi göstermektedir.

EUTS hıçkırarak ağla-, inle-, hıçkır-, feryat et-

KB inle-, inilde-; sızlan-, şikayet et-

ıra:k : *ıra:-*'dan türeyen bu isim 'uzak' anlamındadır. Eski Türkçe'den itibaren karşımıza çıkan kelimenin, Eski Anadolu Türkçesi'nde, bilhassa Kur'an Tercümesi'nde çok anlamlı olduğu görülmektedir.

EUTS ıрак, uzak

İKP uzaklaşmış, uzaktaki, uzak

KT 1. Uzak 2. Gerçekleşmez, baid 3. Aradığını bulamayan, (gayeden)

uzak; hor, hakir, zelil

DK ıрак, uzak

ŞŞÇ uzak

TS uzak

iç : Eski Türkçe döneminden itibaren yaygın ve sık olarak kullanılan bu kelime bu özelliğinden dolayı da pek çok yan anlam kazanmıştır. Kelimenin kazandığı anlamlar Clauson'da (1972 : 17) şöyle sıralanmıştır :

“ ‘(bir şeyin) iç tarafı veya içi’; orjinalinde ve hala sık sık somut anlamda. Kelime, erkenden pek çok spesifik anlam kazanmış, mesela türemişlerinde :
- (1) ‘insan vücudunun içi’ (karş. içe:gü:); (2) ‘iç’ dışı zıt olarak, elbise (karş. içton); (3) ‘evin içindekiler/ev halkı’ özellikle ‘hükümdar sarayındakiler’ (karş. içre:ki:); (4) sır, veya akli gelişme, fizikiye zıt olarak. Dat. Abl. ve Loc.’le 3. Teklik şahıs eki alarak ‘içine, içinden, içini’ anlamında sonedat olarak görev yapıyor.”

Ayrıca Osm. XIV'daki kullanımı hakkında “çeşitli şekillerde, mesela *için* ‘gizlice’ olarak kullanılmıştır.” kaydı vardır. Bu kelimenin türemişi olan içreki tabiri, Orhun abidelerinde, Uygur metinlerinde ve Karahanlılar'da ‘saraya mensup olanların

bir rütbesi, içerdeki, yani saraydaki; sarayın iç işleriyle görevli' anlamlarında bir unvan olarak kullanılmıştır (Donuk 1988 : 18). Kelimenin kullanım sahası hakkında Kemal Eraslan'ın (1988 : 6), "İkili teşkilatlanmada daima hakim unsuru veya idare eden unsuru, "doğu, kuzey, büyük, iç, ak, sağ" sözleriyle belirtilen unsur, bağlı unsuru da "batı, güney, küçük, dış, kara, sol" sözleriyle belirtilen unsur teşkil eder." şeklindeki cümlesi de bir fikir vermektedir. Bu cümleden anlıyoruz ki kelime Türkçe'de önemli kavramların ifadesinde kullanılan önemli bir kelimedir. Anlam sahasının genişlemesinde elbette ki bunun da etkisi olmuştur.

EUTS iç, derun, bir şeyin içi

Kaş. iç

NHT iç, orta, ara

KG 1. İç, içeri, içinde 2. Esna, sıra, içinde 3. Lokatif eki fonksiyonunda kullanılır

"...hutbe okudu ve hutbe içinde eyitdi..." (59b.7)

ŞKM I. İç, orta, ara, dahil II. İç, batın, kalb

KT 1. İçeri, iç 2. Ara 3. Hakk(ında), husus(unda), 4. İç taraf, derun, batın 5. Datif ekiyle birlikte datif fonksiyonunda kullanılmıştır 6. Lokatif ekiyle birlikte lokatif fonksiyonunda kullanılmıştır.

GT 1. İçeri, iç 2. Ara, arası 3. Zarf, müddet 4. Mide, karın 5. İnsanda zahiri olmayan deruni yön 6. Bir şeyin ortasındaki kısım 7. Datif ve lokatif ekleriyle bu eklerin fonksiyonunda kullanılmıştır.

"İçüñi ta'amdan boş dutgıl ki anda ma'rifet nurı göresin" (7b-8)
(mide, karın)

"İy şol kimesne ki içüñ takviden tehdür" (31b-12) (deruni yön)

TİKT 1. İçeri, iç 2. Ara, arası 3. Belli bir zaman aralığı 4. Esnasında 5. Datif ve lokatif ekleriyle bu eklerin fonksiyonunda kullanılmıştır.

ŞŞÇ 1. İç 2. Has, samimi, özel

"Yanınca bir nice iç ademi-le

Revan oldı gider derd ü gam-ıla" (51447) (has, samimi, özel)

iç- : Temel anlamı 'iç-' olan kelime hakkında Clauson'daki (1972 : 19) kayıt şöyledir :

“temelde canlı varlıklar için, fakat aynı zamanda gözenekli nesnelere, yer vs. için de ‘em-’; Nesne olmaksızın kullanılan ifade sık sık ‘aşırı iç-’ anlamındadır. Bütün dönemlerde yaygın Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI : XIV *Muh.* ‘yemin et-’, Çağ.XV, Hwar. XIII (?).”

Bahaeddin Ögel de (1995 : 329) Türk Mitolojisi adlı eserinde Türkler’de "And içme" kavramını açıklarken türkçemizde and etmek ve hatta yemin etmek ifadelerinin az kullanıldığını ve hatta Anadolu’da daha çok yemin içtim denildiğini söyler. Bu ifadenin kaynağını da şöyle açıklar :

“Ancak bu anlayışın su veya su içmek ile bir ilgisi yoktur. Bu yalnızca and kâsesi ile içki veya kımız içmektir. Göktürk çağındaki heykellerin hemen hemen hepsinin elinde bir and kâsesi bulunur.”

Görüldüğü gibi kelime Türk kültür tarihine mâl olmuş kelimelerden biridir.

Eski Türkler’de var olan bir gelenek zamanla deyimleşen bir ifadeye ad olmuştur.

EUTS iç-

Kaş. iç-, bir şeyi iç- veya sorup içine çek-

KB iç-

KG iç-; sulan-

“...eger ol yir suyu yağmurdan içer olsa ya ark suyu birle içer olsa..”

(63b.6)

içger- : iç’den türemiş geçişli bir fiil olan bu kelimenin anlamı Clauson’da ‘(bir şeyi Acc.) (bir şeye Dat.) getir-; (düşman) bastır-’ olarak verilmiştir (1972 : 25). XI.yy’dan sonra kayıtlı olmayan kelimenin Eski Türkçe’deki anlamlarıyla Kaş.’da geçen anlamları tam olarak aynı değildir. Ancak birbirine yakındır. Buna dayanarak burada bir yakın anlama geçiş hadisesi olduğu da söylenebilir. Ancak Kaş.’daki kayıttan Eski Türkçe’deki anlamların yaşayıp yaşamadığını kestirmek mümkün değildir. Sonuçta, yakın anlama geçiş hadisesinden önce bir anlam genişlemesi hadisesi olduğu açıktır. Bu yüzden kelimeyi anlam genişlemesi bölümüne almanın uygun olacağı kanaatindeyiz.

OA içe al-, itaat altına al-, tabi kıl-

EUTS bir şeyin içinde ol-; içkermek ‘tabi ol-, itaat altına al-, eve dön-

Kaş. içeriye koy-; suçlarını söyle-; koğla-

içgerü: : *iç*'in yön gösterme şekli olan bu kelimenin tam anlamı 'içeriye doğru'dur. Genellikle 'içeri, iç' anlamında kullanılmaktadır. Ancak kelimenin Eski Türkçe'deki kayıtlarına baktığımızda daha o zaman yan anlamlar kazandığını ve 'hükümdar sarayı, saray içi' gibi anlamlara geldiğini görmekteyiz. Bu da kelimedede daha önce gerçekleşmiş bir anlam genişlemesini işaret etmektedir. Ancak daha sonraki yüzyıllarda kelimenin bu anlamı kaybolmuş ve kelime sadece 'iç, içeri' anlamıyla yaşamaya devam etmiştir. Bu da kelimenin anlamının sonradan daraldığını göstermektedir.

EUTS 1. Enderun, saray içi 2. İçeri

İKP içeriye, içerde, hükümdarın yanına doğru, kral sarayında, hükümdarın sarayı

SN 1. İçeri 2. Daha ileri

H içeri, dahil, iç

ŞŞÇ içeri, içeriye

içim : *iç-*'den türemiş isim. Tam olarak 'tek bir içiş veya içme hareketi' anlamına geliyor. Ancak zamanla 'içecek' anlamında da kullanılmaya başlıyor.

ETG içki, içim

EUTS sıvı halindeki yemek; içki

KB içecek

KY içim, yudum

ŞŞÇ bir defada içilecek miktar, içim

içiş- : *iç-*'in işteş şekli olan bu fiilin temel anlamı 'beraber iç-'tir. Ancak iç-'e benzer bir anlam gelişmesi takip etmiş ve 'antlaş-, yeminleş-' gibi yan anlamlar kazanmıştır.

Kaş. içiş-, içmekte yardım ve yarış et-

NHT karşılıklı yeminleş-, antlaş-

"Eger satsa yarsını kuluñ satun alan küllini tartışsalar and içişmeyeler Ebū Hanife kavlında." (13a.10)

SN birlikte iç-, karşılıklı iç-

KT karşılıklı (and) iç-

TS karşılıklı iç-

idi: : Başlangıçta tam olarak ‘efendi, sahip’ anlamına gelen kelime anlamını genişleterek ‘Sahip’ (Tanrı) anlamında kullanılmış. Ancak bu anlamı da daha sonra kaybolmuştur. Oldukça karmaşık olan kelimenin fonetik tarihi ile ilgili olarak Clauson (1972 : 41) şunları söylemektedir :

“Orijinal şekil **idi:** olmalı, fakat sinonim kelime *ige/eye/i-e* o kadar eski ki bağımsız varlığı tam olarak hesaplanamıyor. Yine de, büyük ihtimalle, bu sonda sıra dışı bir ünlü değişikliğiyle sekonder bir şekil gibi görünüyor. Konumu, Moğolca sinonim kelime *ece(n)*’nin varlığıyla karışmış ki bu da XIII.yy’a kadar gider. Türkçe alıntı kelimeye benziyor. **İdi:**, Moğolca’da *ici* olmuş olmalı, fakat *ige/eye*’nin Moğolca’da *ece* olması çok zor, böylece eğer bu iki kelime aynı ise kelime, ünlü değişikliği tamamlanmadan önce ödünç alınmış olmalı ve daha sonra da bununla uyuma girmek için değişmiş olmalı. Oldukça farklı sekonder şekillerle yaşıyor, her zaman tanımak kolay olmuyor.”

OA sahip, efendi , rab

EUTS 1. sahip 2. büsbütün, bundan dolayı, tam herhangi 3. = ıdı : fevkalade, kesin olarak, tümü ile, toptan

ige : 1.idi = sahip, bey 2. Sahip = ie, bey 3. Peri, ruh (mecaz)

ŞKM aya/eye : sahip, el

DK iye : sahip

ŞŞÇ eye : sahip, malik

TS eye/iye : malik, sahip, efendi

igdiş : *igdi-*’den türemiş isim hakkında, Clauson’daki (1972 : 103) “orjinalinde ‘evde yetiştirilen hayvan’; bundan, daha sonra ‘melez’. Sadece (?) SW Osm.’da *igdiç/igdiş* (T.C.’de de *idiç/idiş*) olarak yaşıyor. Bu kelime şu anda ‘kısırlaştırılmış hayvan’ anlamına geliyor.” kaydı kelimedeki bir anlam genişlemesi olduğunu düşündürmektedir.

KB anaları bir olan (ögdeş)

igen- : *ige:-*’in dönüşlü şekli olan fiil Kaş.’da ‘benimseme-; -kısırak- gebe kal-; çamışla-, harınlaş-; çekin-’ şeklinde birbirinden farklı anlamlarla geçmektedir.

Clauson (1972 : 110), bu anlamlardan ikincisinin ilkiyle bir bağlantısı olmadığını, bu yüzden yanlış çeviri olabileceğini söylemektedir. Kelimenin 11.yy'dan önce başka bir kaydının olmaması sebebiyle anlam gelişimini tam olarak tespit etmek zordur. Ancak Kaş.'daki çok anlamlılık daha önceden başlamış genişlemeye işaret etmektedir.

Kaş. benimseme-; -kısarak- gebe kal-; çamışla-, harınlaş-; çekin-

igid- : Kelimenin daha Eski Türkçe döneminde görülen bir çok anlamlılığa sahip olması anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir. Clauson (1972 : 103) kelimenin anlamını '(bir insan veya hayvanı Acc.) besle-' olarak vermiştir.

OA besle-, bak-, yetiştir-, büyüt-, ilgilen-, itina et-

İKP besle-, yetiştir-, özen göster-, bak-

EUTS yetiştir-, besle-, özen ver-, bak-, itina göster-

KB terbiye et-, eğit-, yetiştir-, besle-

"bayat atı birle sözüg başladı

törütgen igidgen keçürgen idi" (1343)

il- : Kelime hakkında " 'yakala- (bir şeyi, elle, çengelle, ilmikle vs.)'. Modern şivelerde daha genel olarak 'as- (bir şeyi bir şeye)'; özellikle SW 'de bazı genişlemiş anlamlarla olmak üzere bütün modern şivelerde yaşıyor." açıklamasını yapan Clauson (1972 : 125), aynı zamanda Osm. XIV'deki kullanımı için "ıl- : '(birşeyden Abl.) in-'. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı. Kaş.'daki, *én-*'in bu fiilin sekonder şekli olduğu iddiası fonetik olarak imkansız." kaydını eklemiştir. Kelimenin yüzyıllar içinde kullanımına baktığımızda aşağıdaki anlam genişliğiyle karşılaşırız.

ETG il-/yil-/yl- : iliştir-, hücum et-

EUTS bas-, saldır-, birisinin üzerine atıl-

yil- : as-

Kaş. iliş-

ıl- : in-

ıldur- : indir-

- KB iliş-, düş-, in-, bağla-, kur-, indir-
- SN iliş-, dokun-
 “Çekeydi koparayidi ilmegin
 İrişdüre taga kemend ilmegin” (4490)
 ıldur- : parla-
- H dokun-, geç-, iliş-, tesir et-, tutul-, takıl-
 ıl- : yıl-, kork-
- KY bağla-
 “yañılış añlatdum aziz(i) bilmedüm
 çünki bildüm göñlüm aña ilmedüm” (1028)
 iliş-, dokun-
- DK iliş-, delip geç, bat-, sancıl-, del-, işle-, tesir et-
 “Kılıc urdılar kesmedi, süñü-y-ile sançdılar ilmedi.” (218.4)
- TS dokun-, geç-, iliş-, etkile-, tutul-, takıl-

ilen- : Birbirine yakın yeni anlamlar kazanan bu kelime hakkında Clauson (1972 : 148), “ ‘serzenişte bulun-, ayıpla- (birine Dat.)’. Sadece (?) SW Osm.’da ‘küfret-, sövüp say-’ gibi daha güçlü anlamlarla yaşıyor. Hak. XI, Osm. XIV-XVI ilen- pek çok metinde ortaya çıkıyor; XVI’da kesinlikle ‘küfret-’, daha eskisi muhtemelen ‘azarla-’dan ziyade buna daha yakın.” açıklamasını yapmıştır. Kelimedeki bu anlam dallanmasını Günay Karaağaç’ın (1993 : 98) kelimenin yapısı ile ilgili olarak yaptığı şu açıklama daha iyi ortaya koymaktadır :

“ ‘ilenç, beddua’ gibi oldukça üst bir kavramın adı olan *il/*ile- kelimesi, til/tile- kelimesinin bir dal şekli olarak önceleri ‘demek, söylemek’ anlamına gelmiş olmalı ve buradan anlam daralması yoluyla ‘*demek, söylemek> kötü söylemek, ilenmek, beddua etmek’ anlamına çekilmiş olmalıdır.”

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde geçen ilen- ‘saltanat sür-, devleti idare et-; bağlı, sadık ol-’ anlamları, bu kökten değil, il ‘el, memleket’ kökünden gelen başka bir kelime olmalı. Bu kelimeye en erken 11.yy kaynaklarında rastlıyoruz.

Kaş. kötü dua et-, ilen-; ayıpla-, takdir et-

- KB ayıpla-, takdir et-
 SN kötü söyle-, küfret-
 “Ben ol yigide hergiz ilinmedüm
 Hem öldürmedüm eyle kılınmadum” (2443)
 H beddua et-, küfret-, kötü söyle-
 FR/K beddua et-
 TS beddua et-, küfret-, kötü söyle-

ilenç : *ilen-*’den türemiş N.Ac.; ‘azar, serzeniş’. SW Osm.’da ‘beddua, küfür’ gibi oldukça güçlü anlamlarla yaşamaktadır. Hak. XI, Osm. XIV-XVI ilenç ‘serzeniş’ pek çok metinde; ilenç et- (XVI) ‘küfret-’. (Clauson 1972 : 147-148)

Kaş. düşüncesinin yanlışlığı belli olan bir kişinin bir iş üzerine söz söylemesini kınama, ayıplama, takdir, çıkışma

- KB kabahat bulma, ayıplama, azarlama, takdir etme
 H lanet
 ŞŞÇ beddua

ilgerü : Kelime gerek Eski Türkçe döneminde gerekse Eski Anadolu Türkçesi döneminde çok anlamlıdır. Ancak her iki dönemde de ‘ileri’ dışındaki anlamları farklıdır. Eski Türkçe döneminde ‘ileri’ye ek olarak ‘doğuya doğru’ ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde yine ‘ileri’ye ek olarak ‘önce’ anlamlarına gelmektedir. Bu çok anlamlılık elbette ki anlam genişlemesini ortaya koymaktadır. Ancak belli ki Eski Türkçe ile Eski Anadolu Türkçesi arasında anlamlardan biri unutulmuş ve yerine yeni bir anlam türemiştir. Kelime hakkında Clauson’daki (1972 : 144) açıklamalar ve yaptığımız taramalar bunu göstermektedir :

“*ilk*’in kısaltmış yön gösterme şekli; normal olarak mekanda ‘ileriye doğru’ ve en eski dönemde, ana yönler yüz doğruya dönerek belirlenirken ‘doğuya doğru’ anlamında; sonra zamanın bazı dönemleri için ‘daha eski, önde giden/önce’ anlamındadır.”

- EUTS ileri, ileriye doğru, ileride
 NHT ileri, önce, öte, ön
 SN 1. İleri 2. Önce, önceden, evvel

“İlerü yüridi vü hulk eyledi
Anun hoz huyidi hemişe eyledi” (2079)
“Atam bildü ahvalümi nideyim
Ben andan ilerü eve gideyim” (2175)

- KY ileri, önce
KT 1. e. önce, evvel 2. Zf. Daha önce, bundan önce, önceleri
TIKT önce, evvel
TS 1. Önce, evvel, mukaddem 2. Önceki, eskisi

ilin- : *il-*’in dönüşlü şekli olan bu fiilin anlamlarını Clauson (1972 : 148) ‘(bir şeye Dat) tutul-; eklen- (buna Dat.)’; ‘asılı yakalan-, as- (buna Dat.)’ olarak vermiştir. Kelimenin Osm. XIV-XVI arasında ise ‘bir şeye karıştırıl-, bir şey tarafından çekil-, (bir şeyle) ilgilen-’ anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Yaptığımız taramalarda da kelimenin aşağıdaki anlamlarda kullanılmış olduğunu gördük.

EUTS yapış-, asıl-, iliş-, takıl-

“meniñ isig özümge ancakı-y-a yime yilinmekim yapşınmakım yok
‘benim, canıma zerrece dahi bağılılığım yoktur.’” (UÜH : C96)

Kaş. ilin- : tutul-, yakalan-

ılın- : iliş-, tutul-, uğra-, takıl-

KB yakalan-, tutul-, kapıl-, kaptır-

AH yakalan-, tutul-

“kaza birle ilnür tuzakka elik” (456)

KG dokun-, temas et-; cima et-

“.....fülan seferden gelmiyence avratuma ilinmeyem....” (89b.7)

H takıl-, takılıp kal-

ŞŞÇ iliş-; el uzat-

FR/K takıl-

“Girdi kaplan ahir arslan eline

Vay ana kim pençe-i şir iline” (29b.10)

ETT dokun-, iliş-, temas et-

TS 1. takıl-, takılıp kal- 2. iliş-, dokun-, temas et- 3. ilgilen-, ilgi göster-
“kim idüm ben ta sözüne ilinen

Ya onun kulu adına bilinen” (TS III 2060) (ilgilen-)

iliş : Kelime sadece Eski Türkçe kaynaklarda geçmektedir ve bu kaynaklarda birbirinden farklı anlamlara sahiptir. Bunlardan biri soyut, biri de somut anlamlıdır. Kelimenin Eski Türkçe devrinde çok anlamlı olması, anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

ETG (ruhî) bağ

EUTS ilişme, takma, yapışma

iliş- : *il-*’in işteş şekli olan bu fiilin temel anlamını Clauson ‘birbirini yakala-’ olarak vermiş ve Osm.’da oldukça geniş anlamlarla yaşadığını belirtmiştir. (Clauson 1972 : 153-154) Kaş.’dan önce karşımıza çıkmayan bu kelimenin genişleyerek kazandığı anlamlar aşağıda görüldüğü gibi ‘takıl-, otur-, yapış-’ vs.’dir.

Kaş. birbirine iliş-; çatış-; asmakta yardım ve yarış et-

KB birbirine iliş-, çatış-, yapış-, tutuş-

H iliş-, takıl-, otur-

“Bu ev oldı sebep kim biz bilişdük

Bi’hamdi’llah vatan bulduk ilişdük” (2810)

iltür- : *il-*’in ettirgen şekli olan bu fiil ‘(birine Dat.) (bir şeyi Acc.) astır-’ anlamındadır. Ancak kökü olan *il-*’e benzer şekilde anlam genişlemesine uğramıştır.

Kaş. iliştir-, astırt-

KB iliştir-, indir-

DK sanç-, iliştir-, batır-, delip geç-

TİKT iltür- : alıp git-, götür-

FR/K eriştir-, değdir-

TS değir-, dokundur-, iliştir-

incit- : incit- şekliyle Eski Anadolu Türkçesi’nden önce rastlamadığımız bu kelime, o dönemde de çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Uygur Türkçesi’nde var olan *énçsiret-/inçsiret-* fiili gerek anlam gerekse yapı bakımından bu fiil ile bir yakınlık arz etmektedir. Clauson (1972 : 176)’un *énçsire-*’in ettirgen şekli olarak

gösterdiği bu fiil, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde 'tedirgin et-, üşendir-, taciz et-' anlamlarıyla geçmektedir. Ayrıca Clauson'da yine bu fiil ile aynı kökten olduğu, gerek anlam gerekse yapı bakımından belli olan éñç, éñçik-, éñçgülüg, éñçsire-, éñçsiret- fiilleri madde başı kelimeler olarak alınmıştır. Eski Uygur Türkçe Sözlüğü'nü ele aldığımızda ise, bu kelimeyle alakalı olan inç 'rahat, huzur, sakin, sükunet, sulh, sakit' ve ençgü 'barış' gibi kelimelere rastlıyoruz. Karahanlı Türkçesi döneminin en önemli eseri olan Kaş.'yı taradığımızda inç 'rahat; içi sakin, yüreği dölek' ve incik- 'duygusu git-, bayıl-; titre-, büzül-' kelimelerine rastlıyoruz. KB'de ise diğer eserlerde rastlamadığımız, ancak yapı ve anlam bakımından aynı kökten olduğu belli olan inçlen-, inçlik, inçrün- gibi kelimeler vardır.

Daha önce söylediğimiz gibi Eski Anadolu Türkçesi döneminde incit- fiiline sıkça rastlanmaktadır. Ancak kelime Tarama Sözlüğü'nde yer almamıştır. Bunun yerine enç 'rahat, huzur, asayiş', inci- '1. İncin- 2. Zahmet çek-, yorul-', incitmek itmek 'incit-' kelimeleri vardır. Kısacası kelime Eski Türkçe döneminde enç ismine -sıra/-sire isimden fiil yapma eki ve -t- fiilden fiil yapma eki eklenerek oluşmuştur. Bilindiği gibi -sıra/-sire eki eklendiği isimlere olumsuzluk manası katmaktadır. Eski Türkçe'de bu ekin eklendiği başka isimler de vardır (kagansıra-, ilsire- gibi). éñç/inç ismine baktığımızda işlek bir kök olduğu kaynaklarda sıkça geçmesinden bellidir. Bu yüzden de pek çok farklı ekle yeni yapılar oluşturmuştur. Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde farklı bir şekilde karşımıza çıkmasını ve -sıra/-sire ekinin geriye sadece -i'si kalarak ortadan kaybolmasını ise kelimenin kullanım sıklığına bağlıyoruz.

EUTS inç : rahat, huzur, sakin, sükunet, sulh, sakit

ençgü : barış

inçsiret- : tedirgin et-, üşendir-, taciz et-

Kaş. inç : rahat, içi sakin, yüreği dölek

incik- : duygusu git-, bayıl-; titre-, büzül-

yunçı- : kötüleş-, yoksullaş-, yoksulluktan kötüleş-

yunçığ : kederlenmiş, bitap, düşkün, kötü, zayıf, cılız, arık, hali fena,

çürüklüğünden ele alınamayan

yunçır- : kötüle-

- yunçıt-/yunçut-/yünçüt-: incit-
- KB inç : rahat, huzur içinde, müsterih
inçlen- : rahatla-, sakinleş-, huzur içinde ol-
inçlik : huzur
inçrün- : huzur içinde ol-, rahatla-, sakinleş-
- NHT incit-, eziyet et-
- KG 1. üz-, üzülmesine yol aç-, incit-, kır- 2. zorla-, rahatsız et-, kalbini kır-
- “Eger payandanı incidürler ise payandan dahı ol gişiyi incide....”
(145a.1) (zorla-, kalbini kır-)
- ŞKM incit-, üz-, gücendir-
- KT 1. eziyet et- 2. yor-; ağır gel-
- GT 1. Rahatsız et-, huzursuz et- 2. Kalbini kır-, gönlünü yık-
“Acem padişahlarından birisi ra’iyyet malına kasd itdi ve halkı be-
gayet incitdi” (11b-6) (rahatsız et-)
- ŞŞÇ üzüntü ver-, gücendir-, incit-
- TS enç : rahat, huzur, asayiş
inci- : 1. incin- 2. Zahmet çek-, yorul-
incitmek it- : incit-

irik- : *i:r-*’in emphatic şekli; ‘bık-, sıkıl-’. NE’de, pek çok şivede yaşıyor, erik-
Khak., Tuv.; SE Türki irik-; NC Kır. erik-, Kzx érig-; SW XX Anat. erik- olarak
orijinal bir telaffuzu akla getiriyor. Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV . (Clauson 1972 :
226)

- KB topla-, yalnız kal-, sıkıl-
ETT uzaklaş-, ayrıl-, iraklaş-
TS erik- : kadın kocasından ayrıl-

irk- : ‘topla- veya birleştir- (şeyleri Acc.)’ SW Osm.’da her ne ise yaşıyor, fakat
genellikle geçişsiz olarak, mesela (su için) ‘durgunlaş-’. Hak. XI, Osm. XIV-XVI
irk- ‘topla-, yığ-’ (para vs.) pek çok metinde. (Clauson 1972 : 221)

- Kaş. topla-

KB irik- : topla-, yalnız kal-, sıkıl-

TS topla-, biriktir-, yığ-

irkil- : irk-'in pasif şekli; 'toplan-; bir araya gel-, topla-' Bazı modern şivelerde yaşıyor. (Clauson 1972 : 226)

Kaş. toplan-, çoğal-

SN 1. Biriktiril-, artırıl- 2. Toplan-, yığıl-, birik-

KG tereddüt et-, durakla-, irkil-

TS 1. Birik-, toplan-, yığıl- 2. Çekin-, tereddüt et-, durakla-

irte:- : Kaş. tarafından *iste:-*'le sinonim olarak tanımlanmış; 'ara-, izle- (bir şeyi Acc.)'. Sadece (?) SW XX Anat.'da irde- yaşıyor. Hak. XI, Osm. XIV-XVI irde- 'ara-, araştır-' pek çok metinde ortaya çıkıyor, bazen sor- ve iste-'le İkileme, fakat bir XVI sözlüğü F. custan 'ara-' iste- ve irde-'le çevirmiş, sanki çok az anlam farklılıklarına sahiplermiş gibi. (Clauson 1972 : 208)

Kaş. arkasına düş-; iste-

KB iste-, ara-, araştır-

AH incele-, araştır-

H irde- : araştır-, teftiş et-, tetkik et-, tecessüs et-

TS irde- : araştır-, incele-, denetle-

ısıt- : *isi:-*'in ettirgen şekli; (bir şeyi Acc.) 'ısıt-' , aynı zamanda geçişsiz 'ateşten yan-'(Clauson 1972 : 243). Eski Türkçe'den itibaren kullanılan kelimenin KB'de farklı bir anlam kazanması anlam genişlemesine uğradığını gösterir.

EUTS ısıt-

Kaş. ısıt-, ısıtmaya tutul-

KB ısıt-, bağla-

iste:- : Türkçe'nin ilk yazılı kaynaklarından beri karşımıza çıkan bu kelime, zamanla çeşitli ses ve anlam değişmelerine uğramıştır. Başlangıçta iste- ve izde- olarak iki şekilde karşımıza çıkan kelime anlam olarak da 'iste-, arzu et-' anlamlarına sahiptir. İste- fiili, tarihi türk şivelerinden günümüz Batı Türkçesi'ne geçerken, önce düzensiz

bir ses değişmesiyle ve tamamen anlam dallanmasının baskısıyla konsonantlarını sedasızlaştırmış, daha sonra da 'izlemek, takip etmek' olan eski anlam alanının bölünmesiyle ortaya çıkmış çeşitli anlamlara ve nihayet son yüz yıllarda da bu günkü anlamına kavuşmuştur (Karaağaç 1996 : 49). Kelime hakkında Clauson'daki (1972 : 243) bilgiler şöyle :

"Kaş. tarafından *irte*:- 'ara-, (birşeyi Acc) izle-'le sinonim olarak tanımlanmış; fakat iki kelimenin sonraki tarihi ayrılmış; *irte*:-, var olduğu yerde, hala bu anlama sahip, fakat *iste*:- geniş anlamlar geliştirmiş. SW'de 'iste-, (birşeyi Acc) arzu et-'i kapsayarak. Ortaya çıktığında *izde*:-'in *iste*:-'le aynı olduğuna şüphe yok ve *iste*:-'i *i:z*'den türemiş fiil *izde*:-'in sekonder şekli olarak açıklama eğilimi vardır. Fakat böyle bir ses değişliğinin VIII'den önce var olması şaşırtıcı olabilirdi ve benzerlik tesadüfi olabilir."

EUTS iste-, ara-, arzu et-

Kaş. iste-; arkasına düş-; ara-

NHT iste-, arzu et-

"...bu babda geñezlik vardur, ezbere ilm isteyene." (133a.7)

SN ara-, araştır-

"Hakikat bu kez bildi anuñ işin

Anı istedüğün yazın u kışın" (1299)

KG 1. iste-, dile-, arzu et- 2. talep et-, iste- 3. çağır-, davet et- 4. ara-, araştır- 5. bekle-

"Ömer İbn-i Hattab-radyallahü anh şehrlere gişiler viribiyüp isder-idi hacc farz olan yazuklu gişiler kim hacc kılmamışlardır..." (64a.13)

(çağır-)

"Eğer ol bulduğu nesne bin akcadan artuk olsa üç yıl isteyüp ol nesneyi saklamak gerek...." (134b.5) (bekle-)

KT 1.dile-, talep et-, iste-, arzu et- 2. Ara-, araştır-

istemek : 1. Talep etme, isteyip elde etme 2. Arama, araştırma, takip etme 3. Arama, araştırma; çalışma, çabalama; dilek, arzu

GT 1. Talep et-, arzu et-, iste- 2. Ara- 3. Ümid et-, bekle-

"Nevcüvan tarabını pirden isteme ki gitmiş su ırmaga girü gelmez." (60a-9) (ümid et-)

- TİKT 1. Dile-, talep et-, arzu et-, iste- 2. Ara-, araştır-
 “Çünkü pādīshāh, düşünüşü ta’birini işitdi, Yusuf-ıla bulışmak istedi.”
 (81b/18)
- DK iste-, ara-
- ŞŞÇ 1. Ara- 2. Dile-, talep et- 3. Çağır- 4. Sor-
- TS 1. ara-, araştır- 2. bekle-, gözet-, kolla- 3. sor-, tahkik et-
 “.....ve her bir cinsden fursad isderdi, ta kim delim dostlar ve yaranlar
 edindi.” (TS III 2107) (bekle-, kolla-)

i:ş : Temel anlamı ‘iş, çalışma’ olan kelime bundan hareketle ‘yapılan şey, eylem’ anlamına gelmiştir. Clauson (1972 : 254), kelimenin bundan sonra “oldukça belirsiz olarak, ‘mesele’ ve ‘şey’ yarı soyut anlama” geldiğini ve Kaş.’da sürekli olarak *i:ş* yazılan kelimenin belki de orijinal şeklinin bu olduğunu söylemektedir. Kelimedeki anlam gelişimine baktığımızda Eski Anadolu Türkçesi’nden sonra bir genişleme görmekteyiz.

- EUTS iş
- KB iş
- NHT iş, vazife, faaliyet; eş
- KG 1. hareket, davranış, amel 2. iş, meşguliyet, yapılması gereken şey
 “Bilgil kim hiç iş yokdur avratlara fariza kim hayz işinden.” (43b.5)
 (davranış)
- KT 1. amel, hareket,davranış, iş 2. hal, durum, vaziyet, husus 3. iş,
 meşgale 4. fiil, iş, sanat 5. şey
- TS (I) hal, durum, vaziyet (II) iş sahibi, iş veren

işle:- : *i:ş*’den türemiş bu fiilin anlamı ‘çalış-; (bir şeyi Acc.) yap-’tır. Clauson (1972 : 262-263), kelimenin Osm. XIV’deki anlamını “işle- ‘çalış-; yap- veya (bir şeyi Acc.) yap-’ ” olarak vermiştir. Yaptığımız taramalar sonucunda kelimenin anlamının bilhassa Eski Anadolu Türkçesi’nden sonra oldukça genişlediğini görmekteyiz.

- İKP çalış-, bir eseri tamamlı-
- EUTS işle-, çalış-; kullan-
- Kaş. işle

- KB işle-, gör-, meşgul ol-, çalış-, yap-
- NHT işle-, yap-, et-
- SN 1. Çimlen-, filizlen- 2. Yap- 3. Çalış-
 “Birez sehlrek tutmaga başladı
 Veli ol budah tutdı kim aşladı (350) (filizlen-, çimlen-)
 “Eger diler olursa herbir kişi
 Ki işleye Tangrıya yarar işi” (172) (yap-)
 “Giceye dek işler idük bir zaman
 Gider bular ben kalurdum heman” (612) (çalış-)
- KG 1. çalış-, iş yap- 2. yap-, icra et-, uygula- 3. kullan-, işlet- 4. kazan-, elde et-
- KY işle-; yap-
- KT 1. Yap-, et-, işle- 2. Yerine getir-, yap-
- GT 1. Çalış- 2. Hareket et-, davran- 3. Yap-, icra et-
 “İy şol kimesne ki menzile müştaksın ivme ve benüm nasihatumla
 işle ve sabr öğren.” (59b.11) (hareket et-)
- TIKT 1. Yap-, et-, işle- 2. Yerine getir-, yap-
- ŞŞÇ 1. Çalış-; iş yap- 2. Yap- 3. İmal et- 4. Tesir et-
 “Digil üstada kim sana inanduk
 Bize sandaldan işle hub sanduk” (35528)
- ETT yap-, meydana getir-, hasil et
- TS 1. yap- 2. imal et-, yap- 3. çalış- 4. etkile-

işlet- : *işle-*:-’in ettirgen şekli olan bu fiilin anlamı Clauson’da (1972 : 263) ‘(birini Acc.) çalıştır-; (bir şeyi) çalıştır-, (birine Dat.) (bir şeyi Acc.) yaptır-’ olarak verilmiştir. Osm. XV’deki kullanımı için ise “işlet- ‘(birini) işe yerleştir-’ denmiştir.

- EUTS işlet-
- KB işlet-, kullan-, sarfet-
- NHT işlet-, çalıştır-, kullan-
- SN çalıştır-, kullan-
- ŞKM işlet-, hakaret ettir-, kullan-

TİKT çalıştır-, iş gördür-

TS 1. yaptır- 2. çalıştır- 3. sapla-, derinliğine geçir- 4. yaptır-, imal ettir-
 “Yeni şehir mutablarına yigirmi dört deve rahtı işletmek emrolunmuş idi.” (TS III 2123) (yaptır-)

itil- : Taradığımız kaynaklarda kelimeye sadece Kaş.’da rastladık. Kelimenin, burada çok anlamlı olmasından dolayı anlam genişlemesi bölümüne almayı uygun gördük. *it-*’in pasif şekli olan fiilin asıl anlamı ‘vurul-, devril-’tir.

Kaş. itil-, defedil-; serpil-, büyük-, imekle-; sürün-

iz : Kelimenin anlamını ‘ayak izi, iz, eser’ olarak veren ve asıl anl. ve mec. anlamda kullanıldığını belirten Clauson (1972 : 277), KB’deki ızığ’ın bu kelimenin Acc.’i gibi görüldüğünü ve orjinalinde ız olduğunu gösterdiğini söylüyor. Osm. XIV’deki anlamını ise ‘ayak izi’ olarak veriyor.

EUTS iz

Kaş. yerde ve deride uzunlamasına olan çizik

KB iz, nişan

ŞKM iz, yol

TİKT adım, iz

KT 1. adım, iz 2. arka, peş

ka:b : Kelimenin tam olarak anlamını ‘deri torba, su torbası/tulum, çuval’ olarak belirten Clauson (1972 : 578), bazen de daha belli belirsiz şekilde ‘kap, kutu’ anlamına geldiğini belirtmektedir. Ayrıca “Bütün modern şivelerde yaşıyor, genellikle kap olarak, ‘(kitap için) kapak veya cilt’ gibi bazı genişlemiş anlamlarla. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XVI kav ‘değişmiş yılan derisi’, bir metinde TTS II 601.” açıklamasını da yapmaktadır. Clauson’da ayrıca bir de ‘kap, tas’ anlamında ka kelimesi de vardır ki Kaş.’da ‘kap, akar konan kap, zarf’, KB’de ‘kap, tabak’ anlamlarıyla geçer. Kelimeye daha sonraki yüzyıllarda rastlanmamaktadır. Bahaeddin Ögel de (1991c : 303) bu iki kelimeyi ayırmış ve “1) “ka”, içine akar ve yemek konan bir kap demektir. 2) “kap” ise, içine bir şey konan herhangi bir kaptır. Yemek tabağı da, çuval da, yastık kılıfı da, bir kaptır.” şeklinde

anlamlandırmıştır. Ayrıca Kaş. ve KB'ye dayanarak yaptığı açık olan bu açıklamayı şöyle devam ettirmiştir :

“Kap sözü, torba ve çuval dahil, her türlü kap çeşitlerini içine alıyordu.... Yemek dağıtılırken kimsenin açıkta kalmaması gerekti. Kutadgu Bilig bunu öğütüyordu. Ka, yani “kap” sözünün içine ise “kap, tulum, çuval, dağarcık” gibi herşey giriyordu. Hatta ana karnında çocuğun bulunduğu zarf veya torba, “rahim” bile, kap sözü ile karşılanıyordu. Kaşgarlı Mahmud da bunu, bize açık olarak bildiriyordu.”

ETG çanta

EUTS 1. Torba (ölçü olarak), desilitre ve benzerleri 2. Deriden torba

M kap, kabuk

Kaş. ka : kap, akar konan kap, zarf

kap : kap, tulum, çuval, dağarcık; zarf; anası karnında çocuğun bulunduğu torba

KB ka : kap, tabak

KG kap, içine su vb. konan çanak, testi

ŞKM kap, kabuk

KT 1. Kap 2. Tomurcuk

GT 1. İçine su vs. konan çanak, kap 2. kabuk

DK kap : kap, kap (kaya)

TS kabuk, kışır

kav : kavlamış yılandan çıkan deri

kaba: : Temel anlamı ‘kalın, kaba’, vb. olan kelime Clauson’un da belirttiği gibi özellikle saç, bıyık vs. için kullanılmıştır. Clauson (1972 : 580-581), kelime hakkında ayrıca şu açıklamayı da yapmıştır :

“NC Kzx’da kaba ‘gür’ (bıyık); NW Kk. kapa ‘kaba’; SW Osm. kaba ‘kaba’ yaşıyor; ve de ‘adi, yaygın, sıradan’ anlamında. Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV-XVI kaba ‘kalın, büyük’ (mes. ağaç için); pek çok metinde.”

Kaş. kapa : kaba ve yüksek olan her nesne

SN kaba, kocaman

“Key ulu bînar içi uşah kayır

Kaba hub ağaçlar u gökçek çayır” (3287)

- KG hafif olduğu halde hacmi büyük
 DK büyük, iri, koca, kocaman, yüksek, kalın, kaba
 “Göksi güzel kaba tağlara kün teğende” (11-5) (yüksek)
 “Avazı kaba köpeklere gavga salar” (46-4) (kalın)
 V (baş) açık, tıraşlı
 “Gözin yummak
 Başı kabak kılmak, tezellül için değil ise...” (48b.9)
 TS büyük, iri, kocaman

kabak : Kelimeyi, *ka:b*'in küçültme şekli olarak gösteren Clauson (1972 : 582), asıl anlamını da ‘küçük kap’ olarak vermiş, fakat pratikte ‘su kabağı, kabak, sakızkabağı’ vb. (fakat ‘tatlı kabak’ değil) için kullanıldığını söylemiştir. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde genel anlamda ‘kapak’ anlamıyla ve ‘gözkapağı’ özel anlamıyla geçen kelime, daha sonra farklı nesnelere de ad olmuştur.

- EUTS 1.kapak 2. göz kapağı
 ETY kızlık, bekaret
 “...kabakı, eti bunsız erti...” (544 : III.134)
 M kapag : kapı
 Kaş. kapak : göz kapağı
 kızın kızlığı, bekaret
 kapgak : kapak, sandığın kapağı
 SN içki kadehi, şarap kabı
 H göz kapağı
 şşç (I) (göz) kapağı
 (II) içki kadehi
 TS (I) göz kapağı
 (II) içki kadehi, şarap tası, şarap kabı
 (III) boynuzsuz koyun

kaç- : Temel anlamı ‘kaç-’ olan fiil Eski Türkçe döneminden itibaren yaygındır. Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar kelimenin anlamında genişleme olmuştur.

EUTS kaç-

Kaş.	kaç-; git-
KB	kaç-, kaçın-, sakın-
NHT	kaç-, koş-
SN	koş-
KG	kaç-, uzaklaş-; ayrıl-
TS	koş-, seğirt-

kaçığ : kaç-'dan somut isim; asıl anl. 'kaçma, kaçış'. Bazı fonetik değişikliklerle bu anlamda bazı modern şivelerde yaşıyor. Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 590-591)

R.R. Arat (1987 : 383), Uygurlar'ın dini terimlerini ele alırken, insanda dış unsurların gönüle girmesine yardım eden, yani onları gönüle kaçırarak altı iç unsur, methal veya yol olduğunu söyler ve bunların ifadesi için Uygurlar'da kullanılan kelimeler arasında kaçığ'ı da sıralar ve kelimeyi 'kaçma yolu' şeklinde çevirir (Arat 1986 : 320). Bu durumda kelime mec. 'yol' anlamında daha o dönemde anlam genişlemesine uğrayarak kullanılmış demektir.

ETG	geçit istasyonu
EUTS	2. Kaçak, kaçık 3. Geçit, ara
M	duyu organı
*TS	eğri, çarpık

***ka:d-/kay-** : Daha Eski Türkçe döneminden itibaren çok anlamlı olarak karşımıza çıkan bu kelimenin yapısı ve anlamı hakkında Clauson'daki (1972 : 674) açıklamalar dikkat çekici. Clauson Başlangıç Notu'nda aslında bu şekilde (ka:d) kaydedilen tek kelime Kaş.'da bulunduğunu, fakat kadıt-, kadir- vs. gibi türemiş şekillerin kay-'ın orjinalinde ka:d- söyleniyor olması gerektiğini gösterdiğini belirtmiş. Kelimenin temel anlamınınca muhtemelen 'kendini bük- veya döndür-', bundan 'saygıyla eğil-' ve 'döndür-, geri çevir-' olduğunu söylemiştir. Modern şivelerdeki kullanımı hakkında ise 'NE Alt, Tel.'de kay- 'geri dön-' R II 4; Khak. xay- '(bir şeye) ilgi göster-'; Tuv. xay- 'ziyaret et-, denetle-; sap-; (bak-) xaya 'geri'; ve SW Osm.'da

kay-; Tkm. ğa:y- asıl anlamıyla bağlantı kurmanın zor olduğu bazı genişlemiş anlamlarla yaşıyor.” açıklamasını yapmış ve “Osm. XIV’te kay- ‘bir tarafa çevir-, döndür-’; iki metinde TTS II 607.” kaydını eklemiştir. Yaptığımız taramalar, Clauson’un görüşlerini destekleyici ve anlam genişlemesi olayını ortaya koyucu niteliktedir.

Kelime Radloff’da (1899.II : 3-4) ‘bulutla kaplan-, bulutlan-; çerçevele-, kenar yap-; yok et-, mahvet-; kımıldat-, oynat-; kay-; ayrıl-; arasından çık-, gizlice yanından geç-; arkasından bak-, ara-; buz üstünde kızak kay-’ gibi anlamlar kayıtlıdır.

Cem Dilçin’in hazırladığı Süheyl ü Nevbahar’da söz konusu fiilin anlamı ‘ayrıl-, uzaklaş-’ şeklinde kaydedilmiştir. Ancak Semih Tezcan (1994 : 67-68), bu fiilin, eski ve yeni bütün Türk dillerinde kaybolan, sadece Eski Osmanlıca’da korunmuş olan ve bir rastlantı sonucu Süheyl ü Nevbahar’da bulunan, ‘tasa çek-’ anlamında başka bir kay- fiili olduğu kanaatindedir. Bu fiille beraber kullanılan, deskriptif mahiyetteki gel- ve getir- fiilleriyle oluşturduğu birleşik yapılarda ise; kay-a gel- ‘bez-, kaygıya kapıl-’ ve kay-a getir- ‘bezdir-, kaygıya sal-’ anlamlarını taşır.

EUTS kay-, meylet-, yönel-

M meylet-; çevir- (göz için)

Kaş. meylet-, kay-; cay-; acı-, kayır-, tın-, iltifat et-

KB kay-, cay-

SN ayrıl-, uzaklaş-

“Nice bahsa ya su görür ya kaya

Ya ho mişe top geldi canı kaya” (2933)

TS 1. Geri dön-, geri gel- 2. Ayrıl-, uzaklaş- 3. İstif et-, bir şeyi üst üste

yığ-

kadğur- : Soyut bir anlama sahip olan bu kelime daha Eski Türkçe döneminden itibaren yaygın olarak kullanılmıştır. Bu kullanım yaygınlığı ve sıklığı oranında da

kelime yeni yan anlamlar kazanmış ve anlam genişlemesine uğramıştır. Kaygı isminden türemiş geçişsiz bir fiil olan bu kelimenin anlamını Clauson (1972 : 599) ‘üzül-, kederlen-; (bir şeye) endişelen-’ olarak vermiştir. Ayrıca kelime hakkında şu açıklamayı yapmaktadır :

“NE (?) dışında genellikle kayğır-/kayğur- olarak bütün modern şivelerde yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV kelime iki şekilde ortaya çıkıyor : kayğur- XIV-XVI ‘üzül-’; kayır-/kayur- ‘endişelen-; ilgilen-; önlem al-; hazırlan-’; bütün dönemlerde yaygın : XVIII kayır-Rumi’de ‘kibarlık ve güleryüz göster-’. San.”

Aşağıda görülebileceği gibi kelimenin anlamı bilhassa Eski Anadolu Türkçesi’nin başından itibaren genişlemeye başlamıştır.

EUTS kaygılan-, kederlen-

Kaş. kayır-, kaygıya düş-, kaygılan-

NHT kayır- : ilgilen-, önem ver-

SN 1. sakın-, çekin- 2. kaygılan-, tasalan- 3. önem ver-, ilgilen-

“Bakup gördi Çin’din yaña kopdı toz

Kayurdı kızıl yañağı oldı boz” (2546) (kaygılan-)

“Hikayetledi vü didi kim buyur

Buyurasuñı vü işümi kayur” (4968) (önem ver-)

H kayır- : mukayyet ol-, ilgilen-, önem ver-

İM kayır-, kolla-

“ölürürse kimse aña varmaya

öldüğünü kimsene kayurmaya” (822)

ŞKM kayır-, gözet-, arka çık-, görüp gözet-

KT 1. kaygılan-, üzül-, müteessir ol- 2. düşün-, derdini sakla-

MN kayır-/kayur- : kaygılan-

DK kayur- : kaygılan-, endişe et-, merak et-

TİKT 1. üzül-, kaygılan-, müteessir ol- 2. düşün-, koru-

FR/K kayır- : kayır-, koru-, ilgilen-, kaygılan-, hazırlan-

ŞŞÇ kayur- : 1. Kurtar-, ilgilen- 2. Endişelen-, tasalan-, kaygılan-

“Bu taşdan kimse yok beni kayıra

Başum topraga yüzüm düşdi yire” (6035)

TS 1. Mukayyet ol-, ilgilen-, önem ver- 2. Kaygılan-, tasalan- 3. Sakın-, çekin- 4. Hazırla-

“Amma gam ve elem çekmen, size odun kaydı görelim, kayıralım, dedi.” (TS IV 2380) (hazırla-)

kadın : Kelimenin anlamını “ ‘evlilikle bağlı’; belki orjinalinde daha spesifik olarak ‘kayın baba’ ve daha sonra daha genel olarak kullanılmış.” şeklinde açıklayan Clauson (1972 : 602), ayrıca bugün diğer akrabalık terimlerini nitelemek dışında seyrek kullanıldığını belirtmekte ve kayın ata ‘kayın baba’ örneğini vermektedir.

Eski Türk yazıtlarında bu kelime yerine yurç (Kültigin, D32) kelimesinin kullanıldığını söyleyen Tuncer Gülensoy (1974 : 301), bugün Kırgız Türkçesinde kayın, kayın ini ve kayni “kayın, karı ve kocanın biraderi” (Kırg. Sözl.) şekillerinde görülen kelimeyi bu haliyle eski Türkçede bulunan *ka “arkadaş, akraba” köküne bağlamak gerektiğini söyler ve *ka’dan türeyen diğer isimler şöyle sıralar :

*ka+n “baba” (Kültigin, D11 vb.); Uygur : *kadın (peder)” (TT. IV; Alt.Gr.; EUTS), kagadaş “akraba, hısım” (U. III; EUTS 161), kang “baba” (Ust. ; Suv.; EUTS), karındaş “kardeş” (Alt.; EUTS 168), katas “kardeş” (EUTS); DLT’de : kadaş “kardeş, hısım” (I; II; III), kadaş “kardeş gibi yakın olan hısım, akraba” (I; III), kadın kadnagun “kayın ve kayın babalar”; Oğuz Türkçesi : kayın “kardeş, hısım ve akraba”

EUTS 1. Memleket adı (?) 2. Kayın (peder)

İKP kayınpeder

Kaş. kadhın : kayın, dünür, hısım

kadhın kadhnagun : kayın ve kayın babalar; “kayın mayın” gibi bir deyim

kayın : kardaş, hısım ve akraba (Oğuzlar ve uyanlarca).

KB kayın, kocanın erkek kardeşi, dünür, kayınpeder

DK hanım, hanım kadın

TS kayınaga : kayınbirader

kayınata : kayınpeder

kayınlık : sıhriyet, dünürlük

kadır- : ‘geriye bük-, döndür-’ (geçişli); muhtemelen *ka:d-’ın ettirgen şekli.

Anlam gelişimi köküne paralel şekildedir.

EUTS bük-, eğ-

M bük-, eğ-

Kaş. döndür-; reddet-

KB döndür-, karşı koy-

kadııt- : ka:d-’ın ettirgen şekli olan kelimenin anlamı ettirgen değildir. Temel anlamı ‘dön-, geri dön-’tir.

EUTS çevir-, indir-, döndür-

Kaş. geri dön-, çekin-; soğuktan öl-
seyrekçe diktir-

*kadıt- : inat et-, dik başlı ol-, kimseye boyun eğme-

KB dikil-, geri dön-, yüz çevir-, inat et-

DK geri dön-, geri döndür-

TS geri dön-, geri gel-

kadran- : Hap. Leg.; SW dışında kayra-/ kayıra- ‘bile-, keskinleştir-’ ve daha seyrek olarak ‘dişleri gıcırdat-’. Bütün modern şivelerde yaşayan *ka dra:-’ın dönüşlü şekli.

Hak. XI. (Clauson 1972 : 605)

Kaş. kadrın- : huyunu çetinleşir göster-

kağur- : *ka:ğ-’ın ettirgen şekli; ‘kavur-’ (hububat vs.); ikinci, daha genel olarak, ‘pişir-, kızart-’. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 612)

EUTS kavur-

ŞMK balgam çıkarmak için öksür-

TS kızart-

kak- : ‘vur-, hafifçe vur-’, özellikle ‘(kapıya) vur-’ anlamındaki kelime için Clauson’da (1972 : 609) “belki ses taklidi kaynaklı” denmektedir. Ayrıca Osm.

XIV'deki kak-'ın normalde 'kapıya vur-' anlamına geldiği; bazı metinlerde kalk-'ın sekonder şekline benzediği belirtilmektedir.

Aşağıda görülebileceği gibi kelime ilk defa Kaş.'da karşımıza çıkmaktadır. Burada sadece temel anlamıyla geçen kelimenin Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarına baktığımızda anlamında genişleme olmuş, hatta daha önceki 'hafifçe vur-' anlamının tam zıddı olan 'çak-, sapla-' gibi anlamlara geçmiştir.

Kaş. kak-, hafifçe vur-

İM it-; arpa, buğday tanesi yemeye çalış-

GT çak-, sapla-

"İşitmedüñ mi şol sufi ki na'lin altına birkaç mih kakardı, bir serheng geldi, etegin tutdı ki gel tiz katırımı na'lla." (47a.10)

TIKT çal-, vur-, it-, tep-

DK kalk-, vur-, dik-, başa kak-, yüze vur-

ŞŞÇ 1. Çal-, vur- 2. Daya-

"Olardan her biri kendüyi görmüş

Elini gögsine kakmış u durmuş" (24550) (daya-)

TS 1.kalk-, kabar- 2. Çal-, vur-, it-, tep- 3. Çak-, sapla-

"Kuşanmış cümlesi cenge kemerler

Gögüs kakmış kamu germiş tamarlar" (TS IV 2174) (kabar-)

kakı:- : '(birine) sinirlen-, küfret-' anlamındaki kelime Eski Türkçe'den itibaren var olan kelimelerimizdendir ve Eski Anadolu Türkçesi sonuna geldiğinde anlamında genişleme olmuştur.

ETG kakın- : pişman ol-

NHT kız-, öfkelen-

KG itiraz et-, karşı gel-, kız-

"...kızı karındaşı biregüye virse ve kız kakısa razılık virmese reva olmaz." (68a.14)

KY kız-, azarla-

İM azarla-, itiraz et-

"birbirinüñ sözüni almadılar"

kakıyub bir araya gelmediler” (2976)

ŞŞÇ öfkelen-, kız-

TS 1. öfkelen-, kız- 2. itiraz et-, karşı gel-3. azarla-, tekdir et-

kal- : Kelimenin temel anlamını ‘kal-’ olarak veren Clauson (1972 : 615-616), ayrıca “ ‘tek ol-, var olmaya devam et-; dur-, kal-; arta kal-, kullanım dışı ol-’ gibi bazı deyimlik anlamlara sahip” açıklamasını da yapmış ve kelimenin Osm. XIV-XVI’daki anlamı için “kal- sıradan anlamlara ek, ‘(bir şeye Dat.) eklen-’ anlamında kayıtlı pek çok metinde.” kaydını eklemiştir.

Yaptığımız taramalar da Clauson’un açıklamalarıyla doğru orantılıdır. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ‘kal-’ anlamıyla geçen kelime zaman içerisinde pek çok yan anlam kazanarak anlam dallanmasına uğramıştır. Dolayısıyla kelimenin tarihine baktığımızda 14.yy’dan itibaren anlamının genişlediğini görüyoruz.

EUTS kal-

Kaş. kal-, bırak-

İML olduğu yerde dur-, geri kal-

NHT kal-, devam et-, ol-

SN kuvvetten düş-, iş yapamaz duruma gel-, düşkünleş-, bitkinleş-

“Nakāş ol aracukda kalmış idi

Kımıldamadı sanki ölmüş idi” (4667)

KG 1. Geride kal-, bulun-, hayatta ol- 2. Geriye kal-, kal- 3. Kazaya kal- 4.

Dur-, kal- 5. Devam et-, kal- 6. Kal-, art-

“Şāfi’i kavlinde eğer kible ardında kalmış olsa namazı döndermiş gerek...” (27b.14) (bulun-, ol-)

“Ve eger mukim iken kalsa seferde yitürmese mukimleyü yitürmüş gerek nitekim kaldı-y-sa ve tertip andan düşmez.” (19b.3)

KT 1. geri kal-, gitme- 2. ait ol-, inhisarında bulun- 3. geride kal-, bulun-

ŞKM 1. kal-, devam et-, ol- 2. ol-, geri bırakıl- 3. beraber ol-, birlikte bulun-

4. geri kal-, kal-

“Nice ki ālem ve ādem vardur

Bu yavuz ad anuñ-ıla kala” (43a.2) (beraber ol-)

GT 1. geride kal-, bulun- 2. yaşa-, hayatta ol- 3. ebedi ol-, devam et- 4. bulun-, ol- 5. olduğu yerde kal- 6. miras olarak kal- 7. naçar kal-, çaresiz kal- 8. vazgeç-

“Padişahlardan birisi, ölüm hastalığına düştü. Ve oğlu ve akrabası ve hiç kimsesi kalmadı ki yirini tuta.” (8b-12) (yaşa-)

“...agır bendden halas eylediler ve atamdan kalan milki has eylediler.” (17a-3) (miras olarak kal-)

MN kal-, sür-
değer ver-

TİKT 1. Kal- 2. Devam et-, sür-, kal- 3. Geride kal-, bulun- 4. Bulun-, ol- 5. Miras bul-, intikal et-

ŞŞÇ 1. Geride bırakıl- 2. Berî ol-, ayrıl-, uzak ol- 3. Yaşa-, hayatını sürdür- 4. Gel-, devam et- 5. Daha aşağı ol- 6. Bak-, itibar et-

“Dil ü can bizden ol bu muştuluga

Bu yolda kalmazuz biz aza çoga” (23461) (bak-, itibar et-)

V kal-, bekle-

TS bağlan-, kapıl-, değer ver-, itibar göster-, bak-

kalın : Anlamı Clauson'da (1972 : 622) “(katı nesne için) ‘masif, yoğun’; (halk için) ‘kalabalık’ vb.; yoğunla neredeyse sinonim; T 13-14’de (Tonyukuk) ortaya çıkan kalın ve yuyka arasındaki fark, kalın’ın yuyka: (yuvka:)ya zıt olması ve yoğun’un yinçge:’ye zıt olmasıdır.; buna göre yoğun, iki yüzey arasında önemli bir mesafeye sahip olma anlamında ‘kalın’ manasına gelirken; kalın, 0.28m³lük hacim ve büyük bir ağırlık anlamında ‘yoğun’ manasına gelmeli. Semantik bağlantı, bunun kal-’dan türemiş İ/S. olduğu teorisini kanıtlamak için çok az.” şeklinde açıklanan kelime zamanla çeşitli yan anlamlar kazanmış, ‘şiddetli, kuvvetli’ gibi soyut anlamlar geliştirmiştir.

OA kalın

“Yuyka kalın bolsar tupulguluk alp ermiş.” (TA.GC : 6)

EUTS çok, sayısız, sık, pek, kalabalık, koyu

M pek; kalabalık; büyük

İKP yoğun, kalın, çok

- Kaş. kalabalık; çok; sürü; kalın, kesif, yıgarlı olan her nesne
- KB kalabalık, çok, sürü
- SN yoğun, kalabalık
 “Şu resm ile kalb kalbe irişdiler
 Dokundılar ü katı dürişdiler” (2583)
 kalıñ : sık, yoğun (orman)
 “Kalıñ mişeler bag ü bahçe gibi
 Yimişler döşenmiş ağaçlar dibi” (2954)
- KG sert, sağlam
 “...ev içindeki kalı ve kalın döşekler gibi...” (59a.14)
- KT 1. Katı, sert, şiddetli 2. Sağlam, kuvvetli
- ŞKM kuvvetli, kalın
- TIKT derin
 “....yirüñ kalıñı anuñ olsun ve....” (77a.7)
- DK kalın : kalın, kalabalık, büyük, kuvvetli (Oğuz’un sıfatı)
 kalıñ : sık, kesif, kalın
 “kalın Oğuz Begleri bindi, Ala Tağa ala leşker ava çıkdı.” (37-13)
 (büyük, kuvvetli)
 “kalıñ sazla çevürdüm alımadum Basat” (224-11) (sık, kesif)
- ŞŞÇ kalıñ : çok
 “Cihazı dime yufkadur ya kalın
 Ne dilerse kabul it mehr ü kalın” (2647)
- TS kalın/kalıñ : 1. Sık, yoğun, kalabalık, çok, sayısız 2. Kalınlık 3. Derin

kalk- : İlk defa Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan kelime, bu dönemin sonuna doğru anlamını genişletmiş, yeni yan anlamlar kazanmıştır.

NHT kalk-, doğrul-

GT 1. Ayağa kalk- 2. Canlan-, hareket et-

TIKT 1. Yüksel-, kalk- 2. Ayrıl-, kalk- 3. Kabar-, taş-

“...., baña şöyle gözükdü kim deñiz kalkdı,....” (13a.13)

kama:- : Kelimenin temel anlamını ‘rahatsızlığa katlan-’ vb. şeklinde veren Clauson (1972 : 625-626), bundan (gözler için) ‘kamaş-’; (dişler için) ‘bile-’ anlamlarına geldiğini söylemekte ve Osm. XVI’daki kullanımını için kama- ‘körleştir- (geçişli; çivinin ucu)’ açıklamasını yapmaktadır.

- Kaş. kamaş-
 KB kamaş-
 ŞŞÇ çivile-, çak-
 TS çivile-, perçinle-, çak-

ka:n : başlangıçta kağan’la sinonim bir unvan olarak kullanılıyor. Clauson (1972 : 630) kelimeyi Farsça bir alıntı olarak vermiş ve bir hükümdar ünvanı olarak çok uzun kullanılmadığını, bugün pek çok Müslüman ülkede bir saygı ifadesi olarak kullanıldığını belirtmiştir. Ancak G. Karaağaç (2001 : 189-192), kelimenin Türkçe kelimeler olduğunu, ancak kelimenin Farsça’ya geçtikten sonra, han olarak ses ve anlam değişiklikleriyle tekrar geri alındığını, yani geri dönen alıntı olduğunu ortaya koymuştur (Etü. kañ: “baba” (> Türkm. kaka: “baba”) ~ Etü. kan: “han, hükümdar” (> Fars. han: “han” > han: “han”) ~ Etü. kagan “kağan, han, hükümdar”).

- EUTS Han, hükümdar, şehzade
 Kaş. han; Türklerin en büyük başbuğu; Afrasyab oğullarına verilen ungun.
 KB han, hükümdar

ka:n- : Eski Türkçe’den itibaren hem somut hem de soyut anlamda kullanılan kelime ‘memnun ol-, doy-’ vb. anlamına gelmektedir. Kelimenin daha Eski Türkçe döneminde çok anlamlı olması kelimenin eskiliğine bir kanıttır.

- EUTS kan-, kandırıl-, inandırıl-
 M kan-, doy-
 Kaş. su ve başka şeylere kan-
 KB kan-, doy-
 ŞKM kan-, suya doy-, içemez hale gel-
 TİKT yeterli bulun-, yetin-

kantur- : ka:n-'ın ettirgen şekli; 'memnun et-, doyur-' anlamındaki kelime, kökü olan kan- gibi soyut anlamlara da sahiptir. Yani temelde somut olan anlam zamanla soyut anlamlar da kazanarak genişlemiştir.

- EUTS kandır-, memnun et-, teskin et-
 M kandır-, doyur-
 İKP tatmin et-, doyur-, hoşnut et-
 Kaş. su ve başkalarına kandır-
 KY kandır-, aldat-
 ŞMK içme isteğini karşıla-, kandır-
 ŞŞÇ doyur-

kap- : 'kavra- veya tut-, ellerle veya dişle, vs.' anlamındaki kelime zamanla yeni yan anlamlar kazanmış ve anlam alanını genişletmiştir.

- EUTS kap-, yakala-, ört-
 ETY kab- : kap-; birleş-
 Kaş. kap-, çal-; dokun-, çarp-, uçur-; hücum ve defî et-
 KB tut-
 İML ansızın kapıp götür-
 SN kaldır-
 "Bakup gördüm ol fitne-i şâr u il
 Yürür tamda kapmış nikâbını yil" (617)
 KT 1. kap-, kapıp götür- 2. kamaştır-
 DK kap-, tut-, yakala-
 ŞŞÇ yakalayıp al-, kap-
 TS kapla-, istila et-
 "Bunda zalimlik eyleyen, nefsi haramla toylayan
 Yüzleri kara kapızar öz canları rahat değil" (TS III 2652)

kapak : Clauson (1972 : 582-583), kelimeyi 2 *kap-'dan türemiş isim olarak göstermiş ancak bu maddede bu fiilin açıklamasını yapmamıştır. Yaptığı göndermelerden kap-'ın anlamı 'ört-' gibi çıkmaktadır. Nitekim Doerfer'de de (III 1368) bu şekilde bir açıklama yapılmıştır.

“qāpū. ‘kapı’ ← tü. (osm.) qapu <orta türkçe qapug < uig. qapıg < eski türkçe qapag. Bu kelime, qap- ‘ört-’den türemedir (asıl intensiv şekil ‘kapa-’ anlamını saklarken, bugün sadece ‘tut-, dokun-’ anlamındadır); kök batı türkçesindeki qapu ‘kapı’ dan dolayı qapa- ‘kapa-’dır.”

Zaten Clauson’un kapak için verdiği “asıl anl. ‘kaplayan veya kapatan şey’, genellikle ‘gözkapağı veya diğer kapak’ ve ‘gözkapağı’. açıklamasından da bu sonuç çıkmaktadır. Yani kelime ‘ört-’ anlamındaki kap- filinden türemiş ‘örten şey’ anlamında bir isimdir. Clauson, yine aynı köke dayandırdığı ve benzer bir anlama sahip olan kapıg> kapu kelimesini ayrıca madde başı yapmış ve bunun 2*kap-’dan -ıg’la türemiş somut bir isim olduğunu söylemiştir. İkinci ünlünün aslında -ı olduğunu, fakat bazı Uyğ. metinlerinde -a- ve daha sonra da dudak uyumuyla -u haline geldiğini açıklamaktadır. Biz anlam bakımından birbirine oldukça yakın olan ve aynı kökten türediği açık olan bu iki kelimenin bir gövdenin dal şekilleri olabileceğini düşünüyoruz. Bu şekil ve anlam dallanmasının da ortaya koyduğu gibi kelime oldukça eski bir tarihe sahiptir ve başlangıçta muhtemelen ‘örten şey’ genel anlamına sahiptir. İletişimi tam olarak sağlamak amacıyla dilde bire birliğin (her anlama bir kelime veya her kelimeye bir anlam) esas olduğu bilinen bir konudur. Belli ki bu kelimedede de bu kural işlemiş ve karışmayı önlemek amacıyla ortaya çıkan yeni anlama yeni bir şekil tayin edilmiştir. Dilin doğal seyrinde gerçekleşen ve dilin doğal yapısını korumak için tıpkı bir refleks gibi ortaya koyduğu bu olay sonucunda her kelimeye bir anlam düşmüştür.

ETG kapak : kapak

EUTS kapag : kapı

kapak : göz kapağı

M kapag : kapı

Kaş. kapak : gözkapağı

kızın kızlığı, bekaret

kapgak : kapak, sandığın kapağı

GT kapı : 1. Kapı 2. Konu, mesele

ŞŞÇ kabak : (I) göz kapağı

(II) içki kadehi

ETT kabak : göz kapağı

kabak : kadeh, içki kadehi

TS kabak : (I) gözkapağı

*(II) içki kadehi, şarap tası, şarap kabı

*(III) boynuzsuz koyun

kapag : kapak

kapış- : kap-'ın işteş şekli olan kelimenin anlamını Clauson (1972 : 587-588), 'birbirini zaptet-' olarak vermiştir. Kelime bunun dışında 'sarıl-, al-' gibi anlamlara da sahiptir. Yani anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS karşı dur-, as-

Kaş. kapış-

SN sıkıca tut-, sarıl-

ŞŞÇ al-, kapış-

kar- : Kelime için '(bir şeyi başka bir şeyle) karıştır-' anlamını veren Clauson (1972 : 642-643), kat- kar- Hendadion'unun bugün kullanım dışı gibi görüldüğünü belirtmektedir. Oysa ki kelime Türkiye Türkçesi'nde özellikle ağızlarda yaygındır. Kelimenin tarihi gelişimi ve Osm.'daki anlamı ise şöyle verilmiştir : "Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XIV kar- '(bir şeyi bir şeyle) karıştır-' XVI'ya kadar yaygın (karıştır-'la yer değiştirdiğinde.)" ayrıca Clauson, Kaş.'da aynı madde altında verilen 'taş-' anlamını ayrı bir kök kabul ederek 2 kar- olarak açıklamış ve 'su bas-, taş-' anlamını vermiştir. Bu kökün SW XX Anat.'daki anlamı için 'bir engelin önünde birik-' anlamını vermiş ve Kaş.'dan aldığı "er suvka kardı" cümlesini 'adam suda boğuldu' olarak açıklamıştır. Dikkat edilirse bu anlamlar kat- fiilinin tarihi seyir boyunca hep üzerinde taşıdığı ve birbiriyle bağlantılı olan anlamlardır. Dolayısıyla bunları tek bir fiilin genişlemiş anlamları olarak düşünmek daha doğru olur kanısındayız.

Yaptığımız taramalarda kelimenin yukarıda açıklamaya çalıştığımız farklı anlamlarla karşımıza çıktığını gördük. Bu farklılık daha Eski Türkçe döneminden itibaren mevcuttur. Dolayısıyla kelime anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS 1. Kat-, ekle- 2. Sertleş-, katılaşı- 3. Karıştır-, takatsızlaştır-

Kaş. bir şeyi bir şeyle karıştır-, kat-, kar-, boğazda su dur-, su bir yerde dur-; taş- (Oğuzlarca yalnız başına, Ö. türklerce 'kat-' fiili ile birlikte kullanılır.)

İML 1. Katılaş- 2. Karıştır-

H birik-

“Katı söz taş bigi sedd oldı vardı

Akarken çağlayurak girü kardı” (5886)

DK kat-, önüne kat-, birbirine kat-

ŞŞÇ ekle-, kat-

*TS sabret-, bekle-

kara: : Kelimenin temel anlamı 'siyah'tır. Fakat mec. anlamlarla anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson (1972 : 643-644), bu mecaz anlamların sık sık pejoratif anlamda olduğunu söylemekte ve kelimenin bütün dönemlerde yaygın olduğunu, Moğ. ve F.'da eski bir alıntı kelime olarak kullanıldığını eklemektedir.

G. Doerfer (III 1440), Yeni Farsça'da Moğ. ve Türkçe Unsurlar adlı çalışmasında kelimeyi oldukça ayrıntılı bir şekilde inceler ve çeşitli kaynaklardan yaptığı alıntılarla farklı anlamlarına değinir. Bunlar arasında Radloff'un Türk Lehçeleri Sözlüğü, Burhan-ı Katı gibi sözlükler vardır. Radloff (1899-II : 132-142), sözlüğünde kelimenin, hemen hemen bütün şivelerde 'siyah; siyah şey; kötü, adi, alçak, zavallı; aşağıda bulunan, alt sınıfa ait olan; hayvan; pislik; kara, kıta; mürekkep; yabancı' anlamlarında kullanıldığını söylerken, Burhan-ı Katı'da Osm. 'kara/kıta' anlamları geçmektedir. Araştırmacı bu bilgilerden hareketle, Karahan'da ünvan olarak kullanılan kara'nın anlamı konusuna açıklık getirmeye çalışır. Buna göre kara; (a) Marw'a göre Arap soyundan gelen hanedanı ifade eder, (b) Abu'l-Gazi'ye göre ve daha sonra Kotwicz'e göre 'basit, sade, alt bir sosyal sınıftan gelen', (c) Kramers'e göre 'güçlü' (ki buna hiçbir Türkçe sözlükte dayanak yoktur diyor), (d) Pritsak'a göre 'kuzeyde bulunan', dolayısıyla 'üstün olan' (bu tezinin de sözlüklerde hiçbir dayanağının olmadığını belirtiyor) anlamlarında kullanılıyor. Yazar ardından bu ünvanla ilgili olarak kendi görüşünü dile getirir ve sözlerine de bu kanaatle son verir : “Bu ünvanın anlamını açıklamak zor gibi görünüyor : en muhtemeli belki yine de 'diğer (daha küçük) han' anlamı olmalı.”

Şinasi Tekin (2001 : 201-202), Doerfer'in tam tersine, kelimenin Türkçe değil, Farsça kaynaklı olduğunu, budun kelimesine dair bir yazıda kara bodun terkiibini incelerken anlatır. Tekin, kelimenin genellikle etnik yapı belirleyen kavim adlarından sonra kullanıldığını, bir de kara bodun 'halk, avam' şeklinde geçtiğini söylemekte ve buradaki kara'nın 'siyah' anlamında bir sıfat olmadığını, eski Farsça kâra 'savaşçı, ordu, halk' kelimesinden gelmiş olması gerektiğini, kitabelerde yalnız kara bodun sırasında bulunduğuna göre bir tarihte Türkçeye belki de '*savaşçı' mânâsında girmiş olan kara kelimesinin, anlamını açıklamak için bilinen bodun kelimesiyle birlikte kullanılmış olabileceğini söylemektedir. Şinasi Tekin'in bu yorumuyla kara kelimesi 'savaşçı' anlamında yeni bir anlamla karşımıza çıkmaktadır ki Bahaeddin Ögel'in (1991d : 442) "Kara-ordu sözü "yürüyüş halinde olan ordu" anlayışında kullanılmıştır. Çağatay Türk kültür çevresinde büyük ordu anlayış ve görgüsü vardır. Buna da "kara yış", kara orman deyişinde olduğu gibi, belki de askerin çokluğundan, kalabalık oluşundan dolayı böyle denmiştir." şeklindeki açıklamalarıyla paraleldir.

Kara'nın mec. anlamları bu anlamlardan sonra gelişmiş olmalıdır. B. Ögel, Türk Mitolojisi (1. Cilt)'nde Türkmenlerin Şeceresi'ni anlatırken şöyle der :

"Mor-Yavı Han'ın kendi hatunlarından hiç çocuğu yoktu. Ürce-Han adlı bir Han vardı. Mor-Yavı Han, bu Han'ın ilini aldı. Bu arada onun hatunlarından birini de esir almıştı. Bu hatunu, bir nice gün yanında tuttuktan sonra kendi yurduna gönderdi. Mor-Yavı Han da savaştan dönüp yurduna geldiğinde kadın, "Ben Mor-Yavı Han'dan hamile kaldım", dedi ve birkaç ay sonra bir erkek doğurdu. Doğan çocuğun adını da Kara koydular."

Buradaki "kara" ismi için verdiği dipnotta Ögel (1989 : 242), Sibiry'a'daki masallarda da, kendi soylarından olmayan ve başka bir kabileden gelen çocuklara Kara adı verildiği, Ebülğazi'nin "Her evde bir Kara-Han" atasözünden de anlaşılacağı üzere, soylu ve meşrû olmayan Han'lara Kara-Han denildiği, bundan sonra, Oğuz-Yabgu'larının kanına, bir Kara-Ulus'un kanı girmiş olduğu şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Yine Türk Kültür Tarihi'ne Giriş adlı eserindeki şu satırlar

da Ögel'in (1991d : 381-382) yukarıda kara'nın 'soylu ve meşru olmayan' anlamını göstermek için yaptığı açıklamalara paraleldir :

“Ak-Han, “meşru bir han” demektir. Yani devlet ile milletin başına, milletin isteğiyle, hak ve kanun yoluyla girmiş bir kimseydi. Kara-Han ise devlet ve milletin başına, zorbalık veya hile yoluyla geçmiş ve “meşru olmayan” kanun ve töre ile tanınmayan bir kimsedir. Oğuz destanı içinde, töreyi çiğneyen veya İslamiyete karşı gelen, Oğuz Han'ın babası da, Kara Han ünvanı ile tanıtılmıştı.”

Ögel, ayrıca daha eski Türk kültür çevrelerinde, çingene için de “karacı” denmesini, bunların ne devlet düzeni ne de töre tanımalarına bağlamış, böylece kara kelimesinin 'soylu ve meşru olmayan' anlamında başka bir kullanımına işaret etmiştir. (Ögel 1991d : 434)

Kara'nın yine renginden kaynaklanan olumsuz anlamlarının en güzel örnekleri Dede Korkut'ta yer alır. Oğuz ve Dede Korkut geleneğinde, yası ve ölüsü olanlar “kara giyip, gök sarınırlar. “Beyregün yar ve yoldaşları ağ çıkarup karalar geydiler.” (Dede Korkut Kitabı : 92-11) ifadesinde bu açıkça görülmektedir. Dede Korkut'ta kara kelimesinin kafirler için kullanımı konusunda Ögel, “Karalık ve kara donlu tanıtması, Hıristiyanların din ve duygu ayrılığı veya onların küçültülmesi ve kötümsemesi sonucunda söylenmiş olmalıdır.” (Ögel 1991d : 433) yorumunu yapmaktadır. Yine Dede Korkut'ta geçen “...bir yire ağ otağ bir yire kızıl otağ bir yire kara otağ dikdürmüş, oğulluyı ağ otağa, kızluyı kızıl otağa oğlı kızı olmayanı kara otağa konduruñ, kara kiçe altına döşeñ, kara koyun yahnısından öfine getürüñ, yir ise yisün, yimez-ise tursun gitsün, anuñ kim oğlı kızı olmaya Tañrı Ta'ala anı kargayupdur biz dahı kargaruz dimiş.” (DK 12-13) cümlesi de kara'nın olumsuz manada kullanımını açıkça ortaya koymaktadır.

“Kara deve” ifadesinin de Dede Korkut'ta kötü bir olay üzerine söylenen bir ifade olduğu “Kazan Bigün karıçuk olmuş anası kara deve boynında asılı gitdi.” (DK 38-9) cümlesinden anlaşılmaktadır. Çünkü genellikle kızıl sıfatı ile nitelenen deve, burada kötü bir olay söz konusu olduğunda kara sıfatı ile nitelenmiştir.

Bahaeddin Ögel'in, Büyük Hun İmparatorluğu (1981 : 404) adlı eserinde, Hunların At Renklerine Göre Kuşatmaları başlığı altında Çin kaynaklarından yapılan alıntıda "kara" sözü 'kuzey'le birleştirilmiştir :

"Hun atlı birlikleri (Çin ordusunun çevresinde, şöyle düzenlenerek, yer almışlardı : Beyaz atların hepsi batı yönünde yer almışlardı. Mavi, (yani kır) atların hepsi, doğuda; bütün siyah atlar, kuzeyde; kırmızı (yani doru) atların hepsi de güneyde yer almışlardı."

Anlaşıldığına göre Mete'nin atlı birlikleri at renklerine göre düzenlenmişti. Kuzeyde yer alan bütün atların renginin siyah/kara olması Türkler'de en eski tarihlerden beri kuzey yönünün kara ile birleştirildiğini göstermektedir. Karadeniz adı ve kara-kış deyişimiz de kelimenin bu anlamıyla ilgili olmalıdır. "Ayrıca Uygurlarda mülkiyet de at renklerine göre idi. Herkesin at sürüsünün rengi ayrı idi. Sosyal ve ekonomik hayattan gelen bu gelenek, Mete'nin ordusunda da görünüyordu (Ögel 1981 : 411)."

Omeljan Pritsak tarafından da desteklenen bu görüş, yukarıda açıkladığımız gibi Doerfer tarafından, sözlüklerde buna dair herhangi bir kaydın olmaması sebebiyle, reddedilmektedir. Pritsak, Ögel'in Çin kaynaklarından verdiği örneklerle de desteklediği dünyanın dört, daha doğrusu beş bölgesini temsil eden beş temel rengin varlığına dair bir inanca dayanarak, Hunlar, Peçenekler ve Moğollar'da kırmızı'nın güney'i, kara'nın kuzey'i, mavi'nin doğu'yu, ak'ın batı'yı, sarı'nın da orta'yı ifade ettiğini söylemektedir (Pritsak 195-1955 : 248-249). Karahanlı hükümdarlarının bu rengi ad olarak almalarında ve başkentlerine de bu adı vermelerinde ise, kendilerini Aşina hanedanının devamı, halefi ve sahibi olarak görmelerinin etkisi vardır. Yani kara, aynı zamanda üstünlük de ifade eder (Pritsak 1950-1955 : 259).

Kemal Eraslan'ın (1988 : 6) Türkler'de ikili teşkilatlanmada daima hakim unsur veya idare eden unsur, "doğu, kuzey, büyük, iç, ak, sağ" sözleriyle belirtilen unsurun, bağlı unsur da "batı, güney, küçük, dış, kara, sol" sözleriyle belirtilen unsurun teşkil ettiğini söylemesi kelimenin pejoratif anlamda bir başka kullanımına işaret etmektedir.

Buraya kadar kara'nın 'siyah' anlamında (renk adı olarak), 'daha küçük han' (Doerfer'e göre), 'soylu ve meşru olmayan' (Ögel'e göre), 'savaşçı' (kara budun terkinde (Tekin'e göre)), 'yürüyüş halinde olan, kalabalık' (kara ordu terkinde (Ögel'e göre)), 'karalık, kötülük' ve 'kuzey' (Ögel ve Pritsak'a göre yön ifade etmek için) anlamında kullanılışlarını gördük. Kelimenin bunlara ek olarak bir de olumlu anlamı vardır ki 'yiğitlik, cesaret, gözüpeklik' kavramlarını karşılar. Kara dağlar sözü her zaman dağın renginin kara olmasından ileri gelmez. Kara sözünde dağların özü, ruhu, sağlam tabanı, gökleri delen doruğu vardır (Ögel 1991d : 442). Genç bir yiğit için kara-oğlan dememiz, o gencin kesinlikle kara veya kötü olduğunu belirtmez. "Kara" tanıtması ona yiğitlik ve gözüpeklik kadar; cömertlik ve iyilikseverlik özlerini de verir." (Ögel 1991d : 444)

"Türklerde her çağda olduğu gibi bugün de ev hayvanları, kendilerinin her şeyi, hatta hayatlarının yarısıdır. Bundan dolayı onlar arı, temiz ve ağırdırlar. Ancak onları "kara" diye adlandırmakla, bu hayvanlara bazı gizli güçler ve sevgi sihirleri de verebiliyorlardı." (Ögel 1991d : 444) Bu da kelimenin tabu haline gelen nesnelere için ad olarak verildiğini göstermektedir.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalar kelimenin Türk kültür tarihindeki önemini biraz olsun ortaya koyucu mahiyettedir. Görüldüğü gibi kelime, birbirine yakın anlamlar dışında neredeyse zıt denebilecek pek çok anlamda kullanılmıştır. Ancak, bütün bu anlamlar göstermiştir ki; kara, ifade ettiği rengin insanda bıraktığı kasvetli hava sebebiyle, olumsuz anlamlara sahip olmakla birlikte, olumlu anlamda çok daha yaygın olarak kullanılmıştır. Zaten araştırmacıların çoğunluğu kelimenin 'üstünlük, güç, yiğitlik, cesaret; savaşçı' anlamlarına değinmiştir. Bütün bunlar kelimenin kavram alanının ne kadar zengin olduğunu göstermektedir.

Metinleri tararken kelimenin en eski yazılı kaynaklarda öncelikle renk adı olarak ve budun'la terkip halinde kullanımını görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesi'nde ise kelime mec. anlamlar kazanmış olarak 'sıkıntılı, kederli; ayıp, kusur' ve hatta 'zenci' anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

EUTS 1. Kara 2. Budun'la 'halk, millet' 3. Yılkı kara, 'hayvan sürüsü' 4.

Ehli hayvan

Kaş. kara; karanlık

KB kara

Halk; kara am 'halk', kara budun 'halk', kara kuş 'kartal', kara kuş

'Jüpiter gezegeni'

SN 1. karanlık 2. kararmış , sıkıntılı, kederli 3. Zenci

karan- : lanet et-, küfret-

"Yine ol karadan seçildi seher

Cihan üstine kıldı gündüz nazar" (1036) (karanlık)

"Bu sözleri söyleyicek Nev-bahar

Süheyl'ün kara gönlü tutdı karār" (1940) (kararmış, sıkıntılı, kederli)

"Kara işidicek heman dem yayah

Baş urdı yire vü götürdi ayah" (4363) (zenci)

kara kaygu : acı, korkulu düşünce

"Karakaygu gönlünü basdıyidi

Sınuhlu olup katı busdıyidi" (2251)

kara yir : toprak, zemin, yer altı

"Kara gice koyasısın babañı

Berü gel öpeyim şu kara beñi" (5432)

KG 1. Siyah, kara 2. Ayıp, ayıplanacak şey; pislik

"Velikin agzına burnına su virmeye dışında karası nesi olsa, fetile

birle arıda" (35b.8) (ayıplanacak şey)

DK kara

"...Banı Çiçek karalar geydi ağ kaftanını çıkardı,...." (92-2)

"Beyregün yar ve yoldaşları ağı çıkarup karalar geydiler." (92-11)

"kara dere agzında Kādir viren, kara buğa derisinden bişigünün yapuğı olan, acığı tutanda kara taşı kül eyleyen, kara bıyığın yidi yirden eñsesinde dügen, Kazan kartaşı Kara Göne çapar yetdi." (149-12)

ŞŞÇ 1. Siyah., kara 2. Zenci 3. Mec. Ayıp, kusur

karan- : kötü söyle-, lanet et-

FR/K kara, siyah, ayıp

TS 1. Ayıp 2. Zenci

karan- : küfret-, kötü söyle-, lanet et-

kara- : ‘bak-’, tam olarak ‘bak-’la sinonim. XIII. yy’a kadar giden bu yaygın Moğolca alıntı kelime ilk defa Türkçe’de Çağ.’daki alternatifleri karaş-/karala-’la birlikte kayıtlı. SW dışında bütün modern şivelerde yaşıyor (Clauson 1972 : 645).

TS 1. Hor gör-, mahzun et- 2. Lekele-, karala- 3. Yer-, zemmet-

karı : Eski Türkçe’den itibaren ortaya çıkan kelime daha o zaman çok anlamlıdır. Anlamlarından biri ‘hürmetli, muhterem’ olan kelime zamanla bu anlamını kaybetmiş, hatta anlamını genişletirken zaman içerisinde eski anlamlarından bazılarını kaybetmiş ve yerine onun zıddı sayılabilecek anlamlar almıştır. Eski Anadolu Türkçesi’nde ortaya çıkan ‘eski, köhne’ anlamı böyle bir anlamdır. Kelimenin anlamını ‘yaşlı’ olarak veren Clauson (1972 : 644) şu açıklamayı yapmıştır :

“Normalde sadece insanlar ve hayvanlar için; pek çok modern şivede yaşıyor; SW Az., Osm.’da spesifik olarak ‘yaşlı kadın’, bundan bazen ‘eş/karı’. Moğolca’dan alıntı kelime karı ‘yabancı’yla veya Ar. qāri ‘Kuran okuyan veya hatmeden’ ile karıştırılmamalı. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV karı ‘yaşlı’, bazen spesifik olarak ‘yaşlı kadın’; bütün dönemlerde yaygın.”

EUTS 1. Sayın, hürmetli, muhterem 2. Yaşlı, ihtiyar, karı

Kaş. yaşlı, ihtiyar; yaşlı olan herhangi bir şey

KB yaşlı

DK ihtiyar, yaşlı; eski, karı, kadın, ihtiyar kadın

“Karı düşmen tataroglı elümize girmiş-iken ceza-y-ile öldürelüm diyü...” (142-2) (eski)

ŞŞÇ 1. Yaşlı, ihtiyar 2. Köhne, eski

“Ne denlü gözlesen yog itibarı

Karı dünyadan ummagıl kararı” (41099) (eski, köhne)

TS 1. İhtiyar, yaşlı 2. Eski, köhne

karıl- (ka:rıl-) : *kar-*'ın pasif şekli olan kelimenin temel anlamı '(bir şeyle) karış- 'tır. Uygur Türkçesi'nde bu anlamla gördüğümüz kelimeyi Eski Anadolu Türkçesi'nde 'çiftleş-' gibi bir anlamla da buluyoruz.

EUTS karış-, meczol-

SN karış-, karıştırıl-, birbirine gir-

ŞKM karıl-,bulaştırıl-, batırıl-

TS 1. Karıl-, karıştırıl- 2. Çiftleş-

karın : 'karın'; vücudun alt bölümü ve içindekiler için genel bir terim, kuruğsa:k 'mide' ve bağırsuk 'bağırsak'dan daha genel. Bütün modern şivelerde yaşıyor, sık sık daha spesifik olarak 'rahim/karın' için. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV. (Clauson 1972 : 661)

EUTS karın

M karın, ana rahmi

Kaş. karın

KT 1. karın 2. boşluk

TS mide

karında:ş : Kelimenin anlamını Clauson (1972 : 662), "karın'dan akrabalık ismi; asıl anl. 'karınla ilgili', 'aynı anneden erkek (veya kız, genellikle kız karında:ş olarak)', yaşça büyüklüğe bakmaksızın ve éçi:, ini:, eke:, siñil vs.'den daha genel bir terim." şeklinde açıklamıştır. Hasan Eren (1999 : 212) "kardeş 1. 'aynı ana babadan doğmuş çocukların birbirine göre adı'; 2. 'yaşça küçük olan kardeş'." şeklinde vermiş ve Doerfer (III 1471) de F.'da 'erkek kardeş' ve de 'kardeşlik' anlamında kullanıldığını belirtmiş ve kelimenin R II 202'de osm. krm.az. 'erkek veya kız kardeş' anlamında geçtiğini eklemiştir.

Bütün araştırmacılar kelimenin yapısının karın'dan -daş ekiyle türediği konusunda hemfikirdir.

Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar kazandığı anlamları dikkate aldığımızda anlam genişlemesine uğradığı ortaya çıkmaktadır.

EUTS kardeş

Kaş. kardeş

kadaş : kardeş gibi yakın olan, hısım, akraba

KT 1. kardeş 2. sıkı bağlarla birbirine bağlı bulunan, müşterek değerlere sahip kimselerden her birinin diğerine göre vasfı 3. dost, yardımcı 4. daha önce geçmiş olan; eş, benzer

TİKT 1. kardeş 2. müşterek değerlere bağlı kimselerden her birinin diğerine göre vasfı

V kardeş, din kardeşi

“..... ve eyesi ve kız karındaşı ve kız karındaşı kızı ve halası ve....”

(25b.11)

TS kardeş

karınla:- : *karın*'dan türemiş fiil; SW TC'de (gemi için) 'çarpış-' (iskele vs.) Hak. XI. (Clauson 1972 : 662-663)

Kaş. karna vur-

TS karnı büyü-

karış : belki 3**kar*- 'dan türemiş isim, 'karış, açılmış başparmakla küçük parmağın ucu arasındaki mesafe'. Küçük fonetik değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşıyor (Clauson 1972 : 663).

EUTS mekik ipliği, atkı, ağaç, dokumacılıkta enine atılan iplik

Kaş. karış; yünlü kumaş

İML açık elin başparmak ucuna kadar olan mesafesi olup ölçü gibi kullanılır

DK karış

ŞŞÇ karış; bir karışlık mesafe

karış- : Kelimeyi 3**kar*- 'in işteş şekli olarak gösteren Clauson (1972 : 664), 3**kar*-'a bir anlam vermemiş ve olması muhtemel bir kök olduğunu işaretlemiştir. Ancak biz, *kar-* fiilinde de açıkladığımız gibi, bunları *kar-* fiilinin yan anlamları olarak düşünüyor ve *karış-*'ı da bu açıdan ele alıyoruz.

Taramalarımızda ortaya çıkan kelimenin, anlam alanını dikkate aldığımızda hem bir anlam genişlemesiyle hem de zıt anlama geçişle karşılaşılıyor. Eski Türkçe'den itibaren görülen anlam genişlemesinin yanında, Kaş. ('karış- // karşı koy-') ve ŞŞÇ'deki ('dağınık bir duruma gel- // bir araya gel-') anlamlarda da birbirine zıt bir gelişme görüyoruz.

EUTS karış-, düşman kesil-, mağlup ol-; kavga et-

Kaş. karış-; kamaş-; karşılan-; karşı koy-

"böri tışı karıştı = kurdun dişi karıştı (kamaştı)...tün kün birle karıştı = gece ile gündüz karşılaştı" (Atalay 1985b : 97)

KB karış-, karşıla-, karşı koy-

"yağı körse alp er kızartur mengiz

karışsa bodulur kızıl hem yağız" (2384)

NHT karış-, birbiri içine gir-

H terekküp et-

KT 1. Karış-, ihtilat et- 2. Bir arada yaşa- 3. Tarafına geç-, karış-

TIKT 1. birbirine gir-, alt üstü ol-, birleş-, karış- 2. halk içinde sık sık bulun-, hemhal ol-

DK karış-, katıl-

ŞŞÇ 1. Karış- 2. Dağınık bir duruma gel- 3. Bir araya gel-

"Yaşı herkes gibi bine irişmiş

Karışmış saçları yüzi buruşmuş" (41329) (dağınık bir duruma gel-)

"Yimek içmek ne kim buldı getürdi

Karışdı bu konuklarla oturdı" (43720) (bir araya gel-)

karşı : 'ön, huzur, karşı' anlamında olan ve Türkçe'de hem edat hem de mekan zarfi olarak kullanılan bu kelime, *karış-*'dan türemiş bir isimdir. Bütün dillerde 'ön' ve 'karşı' anlamlarını taşıyan kelimelerin ilk anlamlarının 'ön' olması gerekir ve 'karşı' anlamı da 'karşı' kavramının 'ön' temel yön kavramıyla olan açık ilişkisinden kaynaklanır. (Karaağaç 1991 : 86)

Clauson (1972 : 663-664) kelimenin temel anlamını “ ‘karşı, zıt; karşı, karşı yer’, mes. nehrin karşı kıyısı vb, fakat sık sık zarf olarak kullanılıyor, ‘karşı’ vb.” şeklinde açıklamaktadır. Moğolca’da genişlemiş anlamlarla alıntı bir kelime olduğunu söyleyen Clauson ‘engel, gecikme; şer, kötülük, kötü davranış’ vs. (Kow. 847) anlamlarla kullanıldığını belirtmektedir. Yine aynı kaynakta (Clauson 1972 : 664) ‘hükümdar sarayı’ olarak anlamlandırılan diğer karşı kelimesi Toharca’dan eski bir alıntıdır ve bu yön belirten karşı kelimesi ile bir ilgisi yoktur. B. Ögel de (1991a : 278) ‘han sarayı’ anlamındaki karşı’nın Göktürk yazıtlarında ve Uygur yazılarında geçmediğini, bunun yerine kullanılan Türkçe kelimenin ordu olduğunu belirtir.

Kelimenin yapısı ve Türkçe’de hangi anlamlarda kullanıldığı konusunda Suzan Duran (1988 : 67) “Karşı sözü türkçede daha ziyade bir mekan zarfı olarak kullanılırsa da kendinden önce dativ halinde bulunan bir isim mevcut ise cihet gösteren bir son-çekim edatı olur ve -e doğru, tarafına sözlerinin yerini tutar.” demektedir.

G. Karaağaç (1991 : 88), T. Tekin’in kelimenin, ‘karşı olmak, karşısında olmak, karşı durmak’ anlamındaki *kar- kökünden türetilmiş olduğu iddiasını “fiziki ve alt bir kavram olan ‘ön; karşı’ kavramı, kendisinden çok daha üst bir kavramdan türetilmiştir ki bu imkansızdır” diyerek reddeder ve kelimenin gelişimini şu şekilde açıklar :

“ Kelimelerin görünen ve bilinen ses ve anlam yapılarından hiç şüphe etmeyen bu açıklamalar, hem ses hem anlam bakımından karşı’nın çok yakınında duran kaş kelimesini dikkate almamışlardır. Bunun ana sebebi, tabii ki *karşu/karşı* kelimesindeki metatezin oldukça eski devirlerde, türkçenin elimizdeki ilk yazılı vesikalarından önce gerçekleşmiş olmasıdır : *kaş-ru* ‘öne, öne doğru; > karşı karşıya doğru’ *karşu* > *karşı*.”

G. Karaağaç (1991 : 86-87), Kaşgarlı’da ‘karşu, doğru anlamında edat’ şeklinde geçen karu sözünün karşı’nun ilk şekli gibi görüldüğünü ve yapı bakımından birincisinin kar-, ikincisinin karşı- fiilinden değişik eklerle yapılmış birer zarf-fiil olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu söylemektedir.

EUTS 1. Karşı taraf 2. Saray 3. Kavga

*M saray

- Kaş. hakan sarayı, köşk; karşı, zıt; iki bey arasındaki uyumsuzluk
karu :karşı,doğru anlamına edat
- *KB saray, köşk
“bu begler evi atı karşı turur
bu karşı içindeki karşı turur” (4246)
- AH karşı
- KG 1. mukabil, karşılık olarak 2. karşı, karşısında 3.e doğru
“Ve saray imareti ve issi üzere vacib durur kim karşı imaret eyleyü
dura” (131a.4) (mukabil)
- KY 1. karşı 2. -a/-e doğru (çekim edatı)
- ŞMK ayrıca
..... üstinden kuşak kuşanalar kim yil girmeye. Karşı taru-y-ıla
yumşak tuzu kavurular...” (10b.6)
- ŞKM yönelerek, çevrilerek, karşı, doğru
- RB zamanında, sırası gelince
- TS 1. Karşılık olarak, mukabil 2. Muhalif, ters iş 3. Karşılığında, sırası
gelince

kart : ‘ülser’, deriyi yırtan şişkinlik, bé:z’e zıt olarak. Sadece (?) NC Kır.’da
kart/kakart ‘yara üzerindeki kabuk’ yaşıyor. ‘yaşlı’ anlamında diğer kart kelimesi ilk
önce orta dönemde Batı ağızlarında ortaya çıkmış ve hala NC; NW; SW’de yaşıyor;
açıkça 1 karı.’ya cognate, fakat morfolojik olarak bundan türemiş olamaz. Uyğ.VIII,
Hak.XI, Çağ.XV, (Hwar. XIII (?)), Osm. XVII kart ‘yaşlı adam’; bir metinde TTS I;
XVIII Rumi’de ‘çirkin, anlaşılması zor görünüş için’ San. (Clauson 1972 : 647).

ETG yara, çıban, çıbanlı

EUTS 1. çıban, yara, çıbanlı 2. Kart, ihtiyar

Kaş. yara

karta- : tirmala-; sağalt-

kartal- : az-, yaranın başı koparı-

ka:ş : tam olarak ‘yeşim’; genellikle kaş taş terkinde bu anlamla yaşıyor. SE
Türki’de; başka alanlarda, yeşim’in bilinmediği yerlerde, orta dönemde daha genel

olarak 'değerli taş' anlamına gelmeye başlamış. Özel olarak 'yada taşı' ve 'yüzük kaşı' için de kullanılıyor(Clauson 1972 : 669-670).

ETG süs taşı, kırat

EUTS 1. Tepe 2. = kas 3. Kaş, değerli taş, süs taşı 4. Yada taşı

Kaş. kaş, lekəsiz beyaz veya kara taş

"kaş : beyaz veya siyah temiz taş. Bunun beyazını yüzük kaşına korlar. Bununla şimşekten, susuzluktan ve yıldırım düşmesinden korunurlar. (DLT III, 22, 152)"

KB kaş

ŞŞÇ 1. Kaş 2. Yüzük kaşı

TS 1. Eyerin ve semerin önünde ve arkasında olan yükseklikler 2. Kavun ve karpuz dilimi 3. Damın saçağı 4. Ufuk

kaşla:- : *ka:ş*'dan türemiş bir fiil olan bu kelimenin anlam alanı köküne paraleldir. Taradığımız kaynaklarda karşımıza pek çıkmayan bu kelime ilk defa Kaş.'da kayıtlıdır. Kelime hakkında Clauson (1972 : 673) şu açıklamayı yapmıştır :

"NE'de kaşla-/kaşta- 'eğer yayı yerleştir-; dizginleri eğer yayına bağla-; (nehir vs. için) sahil boyunca yürü-' R II 396-8; ve SW Osm. kaşla-'kaşlarla işaret yap-' (aynı zamanda dizgine bezel yerleştir-', ki bu 2 *ka:ş*'dan türemiş bir fiildir). Hak.XI."

Kaş. kaş, germeç yap-; kaşa vur-

kat : Eski Türkçe'den itibaren yaygın olarak kullanılan bu kelime yaygınlığı ve kullanım sıklığı oranında anlam genişlemesine uğramıştır. Aşağıda yaptığımız taramalarda kelimedeki anlam genişlemesi görülebilir. Buna göre kelime, 'kat, tabaka' anlamının çeşitli nesnelere için kullanılması sonucunda bir anlam genişlemesine uğramış, aynı zamanda 'nezd, huzur, ön' gibi yan anlamlar da kazanmıştır. Clauson'da da kelimenin anlamı "bir şeyin 'kat'ı, bundan (battaniye için) 'kat', (ev için) 'kat'vb.; dolayısıyla birkaç çeşit katın analojisiyle, 'pek çok kere' şeklindeki ifadelerde 'kere'." olarak verilmiş ve Osm. XVI'daki anlamı hakkında "kat (genellikle kıt) iyelik ekleriyle 'yakın, yan, önünde'; bütün dönemlerde yaygın." açıklaması yapılmıştır. (Clauson 1972 : 593)

EUTS 1. Kat, tabaka, kat kat, defa, kez 2. Mitolojik bir hayvan

İKP kat, kıvrım, sıra

Üİ kat, kez, defa

Kaş. kat

nezd, yan

KB kat, huzur

NHT kat, yan

SN nezd, yan, huzur, ön

“Vezir ile nakkāş örü turdılar

Melik-zādenūñ katına vardılar” (636)

KG 1. Bir arada bükülüp katlanan elbise vb. takımı 2. bükülmüş kumaş vb.’nin her bir bükümü

KY 1. huzur, yan, nezd 2. kat, sıra, tabaka

KT 1. yan, nezd, huzur 2. ön; yan

TİKT 1. huzur, yan, nezd 2. yan, nazar, görüş, inanç 3. ön, yan, etraf

“...sordum kim zulmun kangısı Allah katında ulurakdur?” didüm.”

(11a.8) (nazar, görüş)

DK kat; huzur, yan, ön, makam

ŞŞÇ huzur, yan, nezd, kat

kat (kat ber kat : bölge bölge , köşe bucak)

TS nezd, yan, huzur, ön

1 kat- : ‘(iki şeyi) karıştır-’ ve daha spesifik olarak ‘(bir şeyi Acc.) (bir şeye Dat.) ekle-’. SC (?) dışında bütün şivelerde yaşıyor; bazen (ipliğe pamuğu) ‘bük-’. (Türkü VIII katdımız T 35’de akıtdımız’ın yanlış okunmuşudur) (Clauson 1972 : 594-595). Eski Türkçe’den itibaren var olan kelime ‘ekle-, kat-’ anlamının üzerine yan anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Aşağıda kaynaklardaki anlamlarını verdiğimiz kelimenin bazı anlamları 2 kat- ‘katılaş-’ın anlamlarıdır (EUTS 2., Kaş.).

ETG kat-

aksat-, dur-

EUTS 1. Kat-, ekle- 2. Sertleş-, katılaş- 3. Karıştır-, takatsızlaştır-

M karıştır-; bitap düş-

- OA tün kat- : gece yürüyüşü yap-, geceyi gündüze kat-, gece de at sür-
- Kaş. kat-, karıştır-, katılaş-, sert ol-; mihnete ve sıkıntıya düş-, yorul-
- SN koy-, sok-
- KG 1. kat-, karıştır- 2. ekle-, ilave et-
 “biş rek’at tatavvu aña katsa farıza birle kankı yirde.....” (31a.8)(ekle-)
- DK kat-, önüne kat-, birbirine kat-
 dün kat- : geceyi gündüze kat-, gece yürüyüş yap-
- V ekle-
- TS sabret-, bekle-
 “Andan Şapur Şah aydur : dün katalım, tarahan kılalım, kimse duymadın kale üzerine varalım.” (TS IV 2354)

katıĝ : Kelimeyi 2 *kat-* 'dan türemiş isim olarak açıklayan Clauson (1972 : 597-598), anlamını da ‘sert, katı, zor’ vb. olarak vermiştir. Uygur Türkçesi döneminde ‘katı, sağlam; karışık’ gibi anlamlarla karşımıza çıkan kelime Eski Anadolu Türkçesi sonuna geldiğimizde anlam alanını oldukça genişletmiştir. Aşağıda bu genişleme açıkça görülebilir.

- EUTS 1. Katı, sağlam, cehd 2. Pislik (?) 3. Karışık, katışık, karma
- M sert, katı
- Kaş. güç, sarp; zor
 katıĝı : katı, sert
 katık : katıĝı, herhangi bir nesneye katılan; sirke, yoğurt gibi tutmaç yemeğine katılan nesne
- KB katıĝ : katı, sert, çok
 katık : katılmış, karıştırılmış
- AH katıĝ : kuvvetli, pek, muhkem, sert
 katıĝ : karışık
- İML katı : hasis, cimri
- SN 1. sert, şiddetli 2. çok, fazla, gayet 3. şiddetle 4. ağır, acı, kırıcı 5. tam, gerekli, iyi
 “Ağır gürz ile bir uruban katı
 Yogururdi fi’l-hāl er ile atı” (4484) (sert, şiddetli)

“İşün korharam katı yavuz ola

Saňa çün bu kılavuz ola” (2142) (çok, fazla, gayet)

“Bu söz baña yavlak katı geldidi

Veziri kulaguma çün çaldıdı” (1287) (ağır, acı, kırıcı)

“Baña küy gerek olasın katı sak

Gelem tizegez olıcak ittifak” (2341) (tam, gerekli, iyi)

“Kamu bir kezın katı ho itdiler

Turarı kırup kaçana yitdiler” (2754) (şiddetle)

YED çok, gayet, pek, iyice, fazla, sert, ağır

“Bu ne gülecek yirdür aglasana key katı

Azrail seni kovar katı can alâmatı” (385.1)

KG 1. çok, çok fazla, gayet 2. kuvvetli, şiddetli 3. sesli, aşikar (namazda

okuma) 4. kesin, doğruluğunda şüphe olmayan; çok

“...ya artuk ya eksük okımış olsa ol yirde kim ańdı katı okımış
gerek...” (sesli, aşikar)

“Eger avratına eyitse kim bir ulu talakuñ virdüm.” (22a.4)

KY çok, kuvvetli, sıkı

H katı : çok, çok ziyade, pek, şiddetli, iyice, sıkı sıkı, gayet

İM sert; çok, fazla

KT 1. şiddetli, acıklı 2. sert, haşın 3. sağlam, kuvvetli 4. zor, çetin

ŞKM 1. pek, şiddetli, çok fazla, şiddetli, sert, ziyadesiyle, katı 2. sert, kötü

HN katı : pek, çok, gayet

GT 1. sert, kırıcı 2. fazla, çok

TİKT 1. pek, çok, ziyade, pek çok 2. şiddetli, sert, kırıcı 3. merhametsiz,

acımasız

DK katı : katı, sert, kuvvetli, çok, pek, sağlam, iyice

ŞŞÇ 1. Şiddetli, sert 2. Çok, pek çok 3. Ağır, acı

V çok, oldukça, fazla, sert, şiddetli, yüksek sesle, zor, aşırı

TS 1. Çok, çok fazla, pek şiddetli, iyice, sıkı, sıkı sıkı, gayet 2. Ağır, acı

3. Haşın, şiddetli, sert, kırıcı

katıġlan- : *katıġla-*:-'in dnl şekli; asıl anl.'sertle-', pratikte 'çabala-, uġra-'vb. NW ve SW'de vs. pek çok modern şivelerde yaşıyor Osm. katılan- 'katıla-' ve belki de NW Nog. katlan- 'ayakta nasır ık-'. Türkü VIII, Uyġ. IX, Hak. XI, Hwar. XIV. (Clauson 1972 : 600)

- ETG zahmet ek-, cehdet-, uġra-
 EUTS ceht et-, gayret göster-, dri-, uġra-
 M cehdet-
 İKP kataglan- : gayret et-, çabala-
 Ka. abala-, uġra-
 KB katlan-, çabala-
 SN katlan- : bekle-, dayan-
 H katlan- : dayan-, tahammül et-
 KT sabret-, sebat et-
 DK katlan- : katlan-, dayan-, tahammül et-
 TS katlan- : 1. Dayan-, tahammül et- 2. Sabret-, bekle-

kavı- : Clauson (1972 : 588) kelimenin yapısını " **kav-*'in ite şekli" olarak açıklamış ve 'bir araya gel-, toplan-' şeklinde anlam vermiştir. Biz Orhun Abideleri'nde kabı- olarak geçen bu kelimenin kökünün 'kavra-, elle veya dile tut-' anlamında kap- fiili olabileceġini düşünüyoruz. Çünkü her iki kelime hem ses hem de anlam bakımından birbirine yakındır ve hem ses açısından hem de anlam açısından böyle bir gelişme mümkündür.

- OA kabı- : kavu-, birle-, toplan-, bulu-
 EUTS kavu-, birle-, bulu-
 İKP bulu-, kavu-
 Ka. kavu-, yakla-
 NHT birle-
 KG kavu-,birle-; cima et-
 TS birle-

kavza:- : 'etrafını çevir-'; bu kelime ve türemiş şekiller *kavzat-*, *kavzatıl-*'in hepsi çok az incelenmiş kelimeler. Fakat imlaları kesin. Dolayısıyla tahminen **kav-*'in

türemiş şekli **kavız*'dan türemiş bir fiil. XI'de *kapsa-*'a bozulmaya başlamış. Uyğ. VIII (Clauson 1972 : 589). *kapsa-* : kap-'ın desideratif şekli; asıl anl. 'tutmak iste-', fakat eski dönemden beri *kavza-*'ın sekonder şekli olarak kullanılıyor, 'etrafını çevir-, saldır-' vb. Bu anlamda bazı NE şivelerinde ve SE Türki'de yaşıyor. Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV 'sar-, kuşat-' Qutb. (Clauson 1972 : 587). *karva-* : orjinalinde '(görmediği bir şeyi) el yordamı ile ara-' daha sonra daha geniş olarak 'el veya dişle kavra-' vb. (Clauson 1972 : 586). *karmala-* : karma:'dan türemiş fiil; 'yağmala-, çal-'. Aslında Kaş.'ya has; NE Tel. karmada-; SC Uzb. karmala-; NW Kaz., Kırım karmala- 'topla-' *eninde sonunda karva:-'dan türemiş şekiller, morfolojileri belirsiz olmasına rağmen*. Hak.XI. (Clauson 1972 : 589).

Ses ve anlam bakımından birbirine yakın olan bu dört kelime eş kaynaklı gibi görünmektedir. Bunları tek bir kavram etrafında oluşmuş kelimeler olarak düşündüğümüzde, birbirine yakın olan anlamlarındaki gelişmeleri de bir anlam genişlemesi olarak düşünmek mümkündür.

Kavız ismi ve bundan türemiş olan *kavza-* hakkında B. Ögel'in (1991b : 185) verdiği bilgiler şöyle :

"Darı kabuğu için Çağatay Türk kültür çevresinde kavuz sözü söyleniyordu. Anadolu'da, Muğla'nın Marmaris köylerinde, tahıl kepeğine kavuz dendiğini ise Derleme Sözlüğü yazmaktadır. Aynı anlayıştaki kavız sözü ise Anadolu'da daha yaygındır. Aslında Anadolu'da kav kökünden türeyen ve "tahılın kepeğini çıkarma" anlayışına söylenen kavşamak, kavzamak sözlerini de çok görüyoruz. Çorum'da buğday ile arpa kepeğine veya dış kabuğuna da kavsak adı veriliyordu. Yine Derleme Sözlüğüne göre, Finike'nin Gödene köylerinde darı kabuğuna kavcar deniliyordu."

OA kubran- : toplan-

kubrat- : toplat-

"Kagan olurup yok çıgany budunug kop kubratdım." (KA.GC : 10)

ETG kavzat- : sıkış-, çevir-

EUTS kavza- : dayat-, sıkıştır-, sıklaştır-

M kavşa- : kaynaş-

Kaş. kapsa- : kapla-, kaplamak iste-; etrafını kapla-, sar-; kapmak iste-

“Usıtgan kuyaş kapsadı

Umunçlug adaş tepsedi

Ertiş suvın keçsedi

Bodun anın ürküşür” (I. 155)

karmala-: yağma et-, kap-, yağmala-

karva- : ararken bir şeye dokun-

SN kavra- : kavra-, yakala-

kavza- : kavra-

“Sen ayruk kişi tavarın umaduñ

Ki kavzayasın hem gözüñ yumaduñ” (4140)

Mar. kavra- : kavra-

H kavra- : kavra-

KT kavza- : kavra-, derleyip topla-, sakla-

DK karmala-: yakala-, tut-, kavra-, avuçta sık-, kap-

karman- : kıvrın-, aran-, tutun-, boylan-, ele geçirmek için etrafında

dolaş-

kavra- : kavra-, yakala-

ŞŞÇ kavra- : 1. kavra-, tut- 2. ele geçir-, yakala-

TS kavra- : kavra-, yakala-

kavza- : kavra-, yakala-

kavzan- : elleriyle tutunmak iste-

karmala- : şurasından burasından kavra-, avuç içine alıp tut-

kayık- : Sadece Eski Anadolu Türkçesi döneminde karşımıza çıkan kelimenin çok anlamlı yapısı, anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir. Kelimenin anlamlarından hareketle *ka:d-/kay-’ kökünden türediğini söyleyebiliriz (Bk. s. 381)

H temayül göster-, kay-

“Didi var sür çü devlet var başuñda

Kayıkma bu işe oğlan yaşuñda” (1958)

DK yana kay-, sap-, inhiraf et-, çekin-

ETT kaygılan-, endişe et-, tereddüt et- (HŞ)

kayın- : ‘kayna-’ (geçişsiz); Kaş.’da kayın- ve kayna- olarak geçiyor. Fakat başka her yerde kayna- ve kaynat- şeklinde kayıtlı. Clauson (1972 : 678), bunun, orijinal şeklin kañ- olduğuna işaret ettiği kanaatindedir.

Kaş. kayın- : kayna-

kayna- : kayna-; karşı gel-, kabulden çekin-, sözünü reddet-

KG kaynat- : kaynat-, pişir-

TİKT fişkır-, kayna-

ŞŞÇ kayna- : 1. (sıcaktan) kayna- 2. (bir şey bir yerde) çok ol-, kayna-

kaytur- : “kay-’ın ettirgen şekli; SW Osm.’da kaydır-; Tkm. ğa:ydır- yaşıyor. Fakat sadece genişlemiş anlamlarla. Hak.XI.” (Clauson 1972 : 675) Clauson’daki bu kaydı dikkate aldığımızda TS’de geçen anlamları bir anlam genişlemesi olarak düşünmemiz gerekiyor.

Kaş. kayırttır-, yardım ettir-

TS kaytur-/kaytar- : çevir-, döndür-, geri ver-

kaydur- : gönder-, saptır-

kaz- : “kaz-, kazıp çıkar-”; bazı genişlemiş anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor.” açıklamasını yapan Clauson’un (1972 : 680) bahsettiği genişleme Kaş. ile TS arasında görülmektedir.

S. Tezcan (1994 : 68), Süheyl ü Nevbahar’da geçen kaz- ‘kazığa bağla-’ fiilinin anlamının ‘atın yularını, hayvanın bulunduğu yerden uzaklaşmasını engelleyecek kadar kısaltıp eyerine bağlamak, atı kas-’ şeklinde düzeltilmesi gerektiği kanaatindedir.

Radloff’da da (1899.II : 347-348) bu fiil kas- şeklinde yazılmış ve anlamları ‘çek-, çekerek kısalt-; kenar yap-, daralt-; kaz-; ceviz kır-; kaç-, kaçıp kurtul-’ şeklinde verilmiştir.

EUTS kaz-

Kaş. kaz-, at haşarılanarak ve çamışlanarak ayağıyla yeri kaz-; kazıl-

- TS (I) nakşet-, oyarak yaz-
 (II) (atı) kazık çakıp bağla-

kazğan- : temelde ‘(çalışarak maaş) kazan-, elde et- (ticaretle kâr)’ anlamına geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 683), daha genel bazı anlamlarla da kullanıldığını belirtmektedir. Yapısını ise “ *kazğa:-’ın dönüşlü şekli; morfolojik olarak kaz-’dan türemiş isim *kazığ’ dan türemiş bir fiil olabilirdi, fakat semantik bağlantı az ve -ğa:- ile çok eski bir fiil olması daha muhtemel.” şeklinde açıklamıştır.

Aşağıda yaptığımız taramalar neticesinde kelimenin en eski yazılı belgelerden itibaren çok anlamlı bir yapı arzettiğini ve dolayısıyla daha önceki bir dönemde anlam genişlemesine uğradığını gördük.

- OA kazan-, topla-, biriktir-, zaptet-, ele geçir-, fethet-, çalış-, gayret et-
 EUTS kazan-, topla, biriktir-; zaptet-
 Kaş. kazan-
 KB kazan-
 SN yen-, alt et-
 KG edil-, sahip ol-
 KT 1. İşle-, yap- 2. Yükle-; sürükle-, sevket-
 ŞŞÇ 1. Kazanç sağla- 2. Edin-, sahip ol-, elde et-

kazı:- : “hem semantik hem de fonetik olarak kaz- ile kaşı:- arasında kalmış; belki öncekinin sekonder şekli; SW Az.’de ğazı- ‘kazı-, oy-’; Osm. kazı- ‘kazı-, kazıyıp çıkar-, itip kak-, çiz-’ yaşıyor.” (Clauson 1972 : 681)

- Kaş. kaz- ve eş-, deş-; kazı-
 KB kazıl-: kazıl-
 SN tırmala-, tahriş et-
 TS kaz- (I) : nakşet-, oyarak yaz-
 (II) : (atı) kazık çakıp bağla-
 kazı- : 1. Tırmala-, tahriş et- 2. Tıraş et- 3. Kaz-

keç- (g-) : “hem ‘geç-, ak-’ (geçişsiz), (bir şeyden Abl.) geç-’i kapsayarak hem de ‘iptal et-, görmezlikten gel-, ihmal et- (bir şeyi Acc., geçişli)’. Eski dönemde spesifik olarak nehirleri geçme için kullanılmış” kelimenin anlamı hakkında bu açıklamayı yapan Clauson (1972 : 693-694), Osm. XIV’deki kullanımını için “geç- ‘birşeyin üzerinden geç-, birşeye geç-, üstünden geç-, aş-, öl-, vazgeç-’; birçok metinde.” demektedir. Aşağıda da görülebileceği gibi kelime Eski Türkçe döneminden itibaren oldukça fazla kullanılan kelimelerden biridir. Anlam alanına baktığımızda da ne kadar çok genişlediğini görmek zor değildir. Bu da kelimenin kullanım sıklığına ve yaygınlığına işaret etmektedir.

EUTS geç-

Kaş geç-, öl-

kéc- : gecik-

KB geç-, öl-

NHT geç-; geçip git-; bit-, sona er-; bahsedil-, anlatıl-. Karş. geç-

SN 1. Yaşa-, ömür sür- 2. Gir-, dahil ol-

“Tena’üm idüp hoş geçerler idi

Bile yirler idi içerler idi” (4707) (yaşa-, ömür sür-)

“Senün hücrene kimsene geçmeye

Degül kimse kuş dahı hem uçmaya” (3035) (gir-, dahil ol-)

KG 1. Geç-, git- 2. Bit-, sona er-, tamamlan-, geç- 3. İlerle-, geç- 4. Geride bırak-, geç- 5. Doldur-, tamamlan-, bitir- 6. Kabul edil-, geç- 7. Temizlen-, arın- (kadınlar adetten sonra) 8. Geçin-, yaşa- 9. Birik-, toplan- 10. Art-, geç- 11. Geçip git-, uzaklaş- 12. Otur-, dur-

“.....sekiz namaz vakti geçdi ve ol namazları soñra yitürmedi.” (28b.6)

(bit-)

“...yine ölüleriñ yanına geçüp dahı dua dileye bu ölüler için....”

(167a.14) (otur-, dur-)

KT 1. Gelip geç- 2. Git-, geçip git- 3. Uzaklaş-, aş-, tecavüz et- 4. Uğra-, yanından geç- 5. Önceden ol-, geç- 6. Savuş-, kaç- 7. Gez-, dolaş-, gidip gel- 8. Elden çık-, git- 9. Vazgeç-, göz yum-

GT 1. Gelip geç- 2. Git-, geç- 3. Uğra-, yanından geç- 4. Karşıdan karşıya geç- 5. Tamam ol-, bit- 6. Otur-, yerleş- 7. Bat-, nüfuz et- 8. Dol-, tamam ol- 9. Vâki ol-, geç- 10. Gel-

“Altunuñ olmayınca zûr-ıla deñiz geçemezsin.” (43b-1) (karşıdan karşıya geç-)

MN geç-, geçip git-; vazgeç-; yaşa-

TİKT 1. Git-, geç- 2. Galip gel- 3. Zikredil-, bahsedil- 4. Karşıdan karşıya geç- 5. Düşün-, hayal et- 6. Uğra-, yanından geç- 7. Vazgeç-, bırak- 8. Uzan-, devam et-

ŞŞÇ 1. (bir yerden) geç- 2. (bir yeri) aş-, geç- 3. (zaman) geçip git- 4. Yaşa-, ömür sür- 5. Ol-, cereyan et-, geç- 6. Nüfuz et- 7. Öte tarafına aş- 8. Vazgeç-, bırak- 9. Göz yum-, affet-, vazgeç- 10. Elden çık-, kaybol-

“Bunu Türki’ye dönder anlayalım

Neler geçmiş cihandan dinleyelüm” (471) (ol-)

“Geçelüm dönelüm bu maceradan

İşümüzü onara ol yaradan” (20222) (vazgeç-)

“Mürüvvetdür günahumdan geçersen

Yüzüme afv babını açarsan” (4735) (göz yum-, affet-)

TS (I) 1. İleri geç-, öne geç- 2. Geçin-, yaşa-, ömür sür- 3. Vazgeç- 4. Git-, geçip git- 5. Gir-, dahil ol- 6. Kendini say-

“Halleylesin bu müşkili gelsin delil ile

Ol kim cihanda hikmet ile zu-finun geçer” (TS III 1620)

(II) kovla-

keçin- (g-) : keç-’in dönüşlü şekli olan bu fiilin anlamı hakkında Clauson (1972 : 698) “SW Osm.’da geçin- ‘hayatını kazan-; (insanlarla) iyi geçin-; (mes. bir usta) olarak sayıl-’ yaşıyor.” demektedir. İlk defa Kaş.’da geçen bu kelimedeki anlam değişikliğini araştırırken TS’den bulduğumuz kaydın Clauson’daki açıklamayla örtüştüğünü gördük.

Kaş. keçün- : geçer görün-

TS geçin- : 1. Yaşa-, ömür sür- 2. Öl- 3. Kendini ... gibi say-, ... gibi gör-

keçür- (g-) : keç-'in ettirgen şekli olan bu fiilin anlamı Clauson'da (1972 : 698-699) "fiziki olarak '(birini) (birşeye) geçir-, (birşeyi)(birşeyden) geçir-' ve soyut '(zaman) geçir-, (günahları) affet-, vs." olarak geçmektedir. Kelimenin tarihi seyrini de "Uyg. VIII, Hak. XI , XIII (?) Tef. keçir-/keçür-, Çağ. XV kəcür-, Hwar. XIII (?) keçür-(?g-), Osm. XIV ff. geçir- (1) XIV 'affet-'; (2) XIV '(oku) (birine) at-'; (3) XVI 'affettir-'" şeklinde veren Clauson'un açıklamaları yaptığımız taramalar neticesinde ortaya çıkan sonuçlarla doğru orantılıdır. Aşağıda yüzyıl sırasına göre verdiğimiz veriler kelimedeki anlam genişlemesinin zaman içerisinde ne kadar arttığını gözler önüne sermektedir.

EUTS geçir-

Kaş. evirip çevir-, başar-; bağışla-

"keçürgen : bu Beg ol yazuk keçürgen = bu, daima suçu bağışlayan Beydir.

Keçürgen : bu er ol telim iş keçürgen = bu , her zaman işini evirip çeviren, güç işleri başaran adamdır". Bunun gibi ewürgen tewürgen dahi denir." (Atalay 1985a : 521)

KB geçir-, bağışla-

AH geçir-, affet-

NHT geçir-, fazla yap-; geçerli kıl-

"...delü olsa, Ramazanı delülik ile geçürse ol ramazanı kaza eyleye Melik katında." (138b.9)

KG geçür- : 1. geçir-, öne çıkar- 2. tak-, geçir- 3. ifa et-, yerine getir-, tamamla-

"...tavaf yirinde altın bilezük bileklerinde geçürmişler..." (58a-2)(tak-)

GT geçür- : 1. geçir-, girdir- 2. harca-, tüket- 3. tak-

".....giceleri gaflet uykusunda geçürüp, öñine ne gelürse yiyüp... ol kaçan derviş olur?" (31b-9) (harca-, tüket-)

TİKT geçür- : 1. bir taraftan bir tarafa götür-, aşır- 2. (bir süre) yaşa-, otur-, kal-

"Biş yüz yıl ömrini beriyyelerde ve isüzlüklerde geçürdi." (168b.19)

ŞŞÇ 1. Ulaştır- 2. (ömür) sür-, yaşa- 3. Tak- 4. Sapla-

TS geçür- : 1. vazgeçir-, feragat ettir- 2. geçiştir-, affet-, bağışla- 3. sapla-, çak-

“Gülüp dedi Fağfur’a ey Şah-i Çin

Ulular geçürür giçiler suçun” (TS III 1621)

ked : Zaman içerisinde anlam alanı genişleyen kelimelerden biri de budur. Kelime hakkında Clauson’da (1972 : 700) şu açıklama vardır :

“Soğdça’dan k’dy alıntı kelime, ‘çok, aşırı’; orjinalinde hem sıfatları hem de fiilleri nitelemek için benzer anlamda kullanılıyor, kısa süre sonra ‘oldukça iyi’ vb. anlamına gelmeye başlamış. Kaş.’nın aynı zamanda *ked* söylendiği ifadesi son ses -d’den ötürü yabancı kaynaklı olduğunu doğruluyor, -nd grubu dışında Hak.’de bulunmuyor. Fakat son ses -d Soğdça bir ses de değildi. Şimdi her yerde kullanım dışı (?); en son iz SW XIX Az. gey ‘çok, aşırı’ gibi görünüyor.

EUTS 1. = kid 2. Çok, fazla 3. Sağlam, kuvvetli, zorlu 4. Şöhret, ün

Kaş. obartma, pekitme bildiren bir edat

KB çok, iyi, iyice

AH pek, iyice, çok

SN 1. çok, pek, fazla, gayet 2. iyi, iyice, hakkıyla 3. o kadar, öyle

İM çok; iyice; uygun

ŞŞÇ 1. Zf. Çok, pek çok 2. İ. İyi, güzel 3. Sıf. büyük

TS key/gey : 1. Çok, pek, gayet, pek çok 2. İyi, iyice, hakkıyla 3. Uygun, layık, muvafık, doğru, yerinde 4. Büyük, muhteşem

kedim (g-) : “ke:d-’den isim; asıl anl. ‘tek bir giyme hareketi’, pratikte ‘giysi’; to:n’la sinonim.” açıklamasını yapan Clauson’un (1972 : 704) söylediklerini baz aldığımızda kelimedeki bir anlam genişlemesi olduğunu kabul etmek gerekiyor. Ayrıca kelimenin TS’de geçen ‘zırh’ anlamı da genişleme neticesinde ortaya çıkan bir anlamdır.

Burada kelimenin kökü olan ked- ‘giy-’ fiiliyle ilgili bir anlam genişlemesi olayına da temas etmek istiyoruz. Bu fiil Tuhfe-i Muradi adlı bir Eski Anadolu Türkçesi eserinde ‘giy-’ anlamı dışında ‘(yüzük) tak-’ anlamıyla da kullanılmıştır.

Yani kelime yüzyıllardır kullanıldığı 'giy-' anlamının üstüne bir yan anlam kazanarak çok anlamlı hale gelmiştir (Argunşah 1999 : 99a.1).

EUTS giyim, elbise, giyecek

KB giyim, giyecek, elbise

AH giyim

TS 1. Elbise 2. (giyecek şeyler hakkında) tane 3. Zırh, savaş elbisesi

ké:đin (g-) : Kelimenin Eski Türkçe'den itibaren 'sonra; arka; batı' gibi anlamlarla kullanılması anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir. Kelime ile ilgili olarak Clauson geniş bir açıklama yapmıştır.

“*ké:’den türemiş Adj./Adv.; ‘geride’ genellikle yer için, daha seyrek olarak zaman için ‘bundan sonra’; eski dönemde ana yönlerden birini tanımlamak için kullanıldığında yükselen/sabah güneşine bağlı bir düzende (karş. öñdün) ‘batıya doğru, batıya’ ve öğle güneşine bağlı bir düzende (karş. kündün) ‘kuzeye doğru, kuzeye’. Coğrafi kullanımda bazen isim olarak görülür ve sonekler verilir. Orta dönemde bazen ké:đin söyleniyor, bu etimolojik olarak bir hata, fakat ké: đin>keyin>keyn gelişmesini oluşturan popüler söyleyiş olabilir; son şekil ke:n’in yanlış imlalanmış veya yanlış söylenişinden daha fazlası olmayabilir. NE şekilleri, Küer., Şor kezin; Kç., Koib., Sag. kézin; Alt., Leb., Tel. ki:n ‘geride, arka bölüm; geri(ye doğru)’ ve NC Kır. kiyin ‘sonra, bundan sonra’; Kzx. keyin ‘geriye doğru, ardında; sonra’ gösteriyor ki bu gelişme vardı. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV. (Clauson 1972 : 704)”

EUTS Arkadan, karşı yaka, sonra, batı

Kaş. kid : arka, son, sonra

KB kidin : arka, sonra

kin : arka, geri, sonra

kinik- : gecik-

kinil- : gecikil-, geciktiril-, sona bırakıl-

kekre: : ‘acı, veya keskin, bitki’, genellikle çiftlik hayvanları tarafından yenen. SE Türki’de kekre ‘çavdar mahmuzu’; SW Osm., Tkm.’de kekre ‘acı bitki; acı, keskin’. Açık bir etimoloji yok, belki alıntı bir kelime. Uyğ.VIII, Hak.XI. (Clauson 1972 : 712). Kelimenin Kaş.’da bir bitkinin adı olarak geçmesi ve Clauson’un verdiği ‘acı

bitki; acı, kesin' anlamlarından hareketle RB'deki anlamın bu bitkinin tadından türemiş olduğu sonucuna varabiliriz.

Kaş. develerin yediği acı bir ot

RB acımtırak, ekşimsi tat

kel- (g-) : Temel anlamı 'gel-' olan kelime Eski Türkçe'den itibaren yaygın olarak kullanılan ve anlam alanı genişleyen kelimelerden biridir. Clauson'da (1972 : 715) "bazen 'geri gel-' imasıyla." kullanıldığına dair bir kayıt vardır.

EUTS gel-

Kaş. gel-

KG 1. Bir yerden bir yere gel- 2. Ulaş-, bildiril-, gel- 3. Var-, git- 4. Dön-, avdet et-, gel- 5. Çık-, gir- (birinin huzuruna) 6. Anlatıl-, nakledil- 7. Başla-, gir-, gel- 8. Dönüp gel- 9. Ulaş-, gel- 10. Dön- (bir dinden başka bir dine) 11. Bulun-, ol- 12. Haydi gel.

KT 1. Gel- 2. Gelip çat-, isabet et- 3. Dön- 4. Ulaş-, var- 5. Belir-, ortaya çık- 6. Kapla-, sar-, bürü- 7. Yaklaş-, cinsî münasebette bulun- 8. Yönel- 9. Yaklaş-, kaset- 10. Gir- 11. Veril- 12. Gönderil- 13. Ol-

GT 1. Bir yere gel- 2. Dön-, avdet et- 3. (huzuruna) çık-, gir- 4. (sesi) çık-, gel- 5. Geç-, yaşa- 6. Belir-, çık- 7. Meydana gel- 8. Ulaş-, eriş-, gel- 9. Ayrıl- 10. Nazil ol-, söylen- 11. Var-, git- 12. Ol-, meydana gel-

"Ölmişden hod âvâz gelmez." (3a-6) (sesi çık-)

"Bir zıst-âvâz hatib var-ıdı şöyle ki.... anuñ şanımdan gelmiş-idi." (49a-2) (nazil ol-, söylen-)

TİKT 1. Gel- 2. Dön-, avdet et- 3. Ulaş-, var-, eriş- 4. huzuruna çık-, gel- 5. Kabul et-, gir- 6. (kıyamet için) kop-, gerçekleş- 7. (yağmur) yağ- 8. Nazil ol-, söylen- 9. Belir-, çık- 10. İsalet et-

ŞŞÇ 1. Gel- 2. Ulaş-, rast gel- 3. Doğ-, meydana gel-

TS 1. Naklolun-, hikaye edil- 2. Geç-, varit ol-

"Bir nice mesellerde dahi gelmiştir...." (TS III 1628) (doğ-)

keltür- (g-) : "kel-'in ettirgen şekli, daha eski şekil kelür-'in yerini XI'lerde almış; normalde '(birini) getirt-'ten ziyade (bir şeyi) getir-'. Sekunder şekil ketür- vb. orta

dönemde ortaya çıkıyor.” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 716-717), Osm. XIV-XVI'daki kullanımı için “getür- ‘getir-; (bir kitabta) yer ver-’; birkaç metinde” kaydını koymuştur. Kaynaklara baktığımızda kelimenin anlam alanının Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlediğini görüyoruz.

EUTS getir-

Kaş. getirt-

KG 1. İlet-, götür-, getir- 2. Kaldır-, ilet- 3. Uzak yerden yakına taşı-, getir- 4. Derle-, bir araya getir-, naklet- 5. Al-, tut- 6. Ört- 7. Öde-, ifa et-, yerine getir- 8. Ver-,iade et- 9. Yakala-, tut-, götür- 10. Bildir-, söyle-, haber ver- 11. Getir-, ver- 12. Uygula-, yerine getir-, tatbik et- 13. Doğur-, doğum yap- 14. Ortaya koy-, dök- 15. Yedir-, ver-

“...erüñ hakkın avrat yerine getürmeye.” (169b.8) (öde-)

“....andan eri öldügi haberin getürseler anuñ iddeti sağışı eri öldügi günden durur.” (82b.9) (bildir-)

ŞMK sebep ol-, ortaya çıkar-

GT 1. Alıp getir- 2. Götür-, ilet- 3. Söyle- 4. Bul-, tedarik et- 5. Ver- 6. Sevket-, ilet- 7. Tut-, yakala- 8. Ver-, söyle-

“Çini çanağı Ruma getürem.” (38b-2) (sevket-, ilet-)

TİKT 1. Alıp getir- 2. Gerçekleştir-, ortaya koy- 3. Göster- 4. Rivayet et-, naklet- 5. Ulaştır-, ilet- 6. Bildir-, haber ver- 7. Taşı-, getir- 8. Hazırla-, getir- 9. (güneş için) doğdur-

ŞŞÇ 1. Alıp gel-,getir- 2. Meydana getir- 3. Ortaya çıkar-, ver- 4. Doluştur-, naklet-

“Bir oğlan geldi kim bedr aya benzer

Tudagi la’le kaşı yaya benzer” (15016) (doğ-, meydana gel-)

TS 1. Naklet-, hikaye et-, rivayet et- 2. Tercüme et-, çevir-

“Hace attar rahmetullah Farisi diline getürdü ve ben zaif hod Türki diline getürdüm.” (TS III 1674) (tercüme et-)

kemiş- : Eski Türkçe döneminde ‘at-, fırlat-, bırak-, düşür-’ anlamlarıyla geçen kelime hem asıl ve hem de mec. anlamda kullanılmıştır. Clauson (1972 : 724) kelimenin yapısını şöyle açıklamaktadır : “morfolojik olarak *kem-’in işteş şekli,

fakat semantik olarak kemür-'le ilgili değil ve açık olmayan işteş anlam da yok; Kaş.'da, normalde -ş- soneki ile ilgili hiçbir anlam alanı olmayan bir fiil olarak zikrediliyor." Osm. XIV ve XV kemiş-'in anlamlarını ise 'at-; (bir şeyi başka bir şeye) koy-' olarak vermiştir. Aşağıda görülebileceği gibi kelime birbirine yakın yeni anlamlar kazanmıştır.

EUTS	at-, fırlat-, bırak-, düşür-
M	fırlat-, at-
Kaş.	saldır-, çıkar-, at-, sür-; birşeyi çıkarıp at-
KB	saldır-, sür-, çıkarıp at-, bırak-
KG	sok-, batır-, daldır-
ŞKM	bırak-, sal-, ihsan et-, at-
MN	at-, düşür-
TS	1. Koy-, bırak-, at- 2. Atıl-, düş-

ke:ñç (g-) : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde çok anlamlı olarak karşımıza çıkan kelimenin bu durumu bir anlam genişlemesini işaret etmektedir. Saadet Çağatay da (1978 : 11) eski Uygur metinlerinin bir çoğunda bulunan keñç sözünün 'genç, çocuk, yavru' anlamına geldiğini ve *keñkiye* "yavrucuk", keñç oğlan, keñç kız, keñç oğul, genç urı vb., *keñç teñrim* "prens" deyimlerinde de bulunduğunu söylemektedir. Kelime hakkında Clauson'daki (1972 : 727) açıklama şöyle :

" 'genç', insan ve hayvan için. Bu şekilde sadece (?) SW Osm. genc'de yaşıyor, aynı anlamda. Moğ.'da kence 'küçük, zayıf' olarak alıntı bir kelime olmuş (Kow., 2446, Haltod 182) ve Çağ. şekil ve SC Uzb. kenja 'ailede en küçük çocuk (erkek veya kız)', Moğ.'dan geri alıntılardır. Ke:ñç liyü: (? Li:w okunuyor) terkibi Kaş.'da muhtemelen bu kelimeyle ilgisiz; daha çok F. ganc 'hazine' ve liv veya liyü:'nün birleşimi gibi görünüyor. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XIV genç ay 'yeni ay' TTS I: XVIII ve Rumi'de 'çocuk'."

EUTS	1. Genç, civan 2. Yavru (insan için) 3. Çocuk
M	yavru (insan için)
Kaş.	genç, çocuk; her hayvanın küçüğü

ker- (g-) : '(bir şeyi Acc.) ger-, yay-'. Bütün modern şivelerde yaşıyor, özellikle kögüz (veya sinonim) ker- 'göğsünü ger-; gururlu, emin ol-'. (Clauson 1972 : 735)

EUTS ger-, genişle-

Kaş. ger-, çekip uzat-; *kapat-; *(Karlukça) ürü-, havla-

KB ger-, kabart-

kergek (kerge:k; g-) : kerge:-'den -k ile türemiş isim, 'gereklilik, gerekli'. Olağandışı eski bir tarihte -g-'nin erimesiyle kerek olmuş. Bütün dönemlerde yaygınal.; NW Kumyk; SW Osm., Tkm. gerek. Sıradan anlamları dışında, (1) '-malı' anlamında bir çeşit yardımcı fiil olarak (a) mastar; (b) -mış/-miş ve -ğu/-ğü:'lü sıfat-fiiller ve daha sonra (c) Şart'tan sonra; (2) kerek kerek 'ya..... ya da', orijinal anlamın tamamen kaybolduğu durumlarda; (3) 'belirli bir süre' için. Türkü VIII, Uyğ. VIII., Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV gerek '-malı', gelecek veya şartla; gerek 'gerek'; gerek.... gerek 'ya ya da'; gerekmez 'gerekmez' (gerekmek fiilinin altına alınmış, fakat bu bir hata, kelime gerek imez'in crasisi) . (Clauson 1972 : 742)

EUTS gerek, lazım, görüm, ihtiyaç, gereken şey

Kaş. gerek : gerek, olmalı, yaraşır, lazım, ihtiyaç; gerekli

DK gerek, lazım, lüzumlu, bulunması lazım, ister ister

TS 1. Mutlaka, her halde, muhakkak 2. Lazım, muktazi

kerek- : Kelimenin tarihi gelişimine baktığımızda Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlamının genişlediğini görüyoruz.

KB gerek-

KG gerek- : yakış-, uygun ol-, gerek-, icab et-

DK gerek- : gerek-

TS gerek- : caiz ol-, layık ol-, lazım ol-, uygun düş-, işe yara-, yakış-

keril- (g-) : ker-'in pasif şekli; 'geril-' anlamında. Ancak bundan türemiş yan anlamlara sahip.

EUTS geril-, şiş-; uzatıl-

Kaş. geril-; gerin-, esne-

kert- : ‘kes-, (bir şeyi Acc.) çentikle-’ anlamında ilk defa Kaş.’da kayıtlı.

Kaş. kert- (köleyi yola getirmek için söylenir)

“kertük : ağaçta açılan kertik. Kertük kemrük denir ki “kesik; gedik” demektir.

kertik : ekmek ve ekmeğe benzer şeylerin sayısını bilmek için bir ağaçta yapılan kertik, çetele” (Atalay 1985a : 478)

DK kert-, çent-, gedik aç-

kértü: : ‘gerçek; doğru; sadık; hakikat’ vs. Sadece (?) NW Kar.’da kerti ‘gerçek; hakikat’ yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Hwar. XIII, Osm. XIV-XVI kértü ‘gerçek; sadık’; pek çok metinde. (Clouston 1972 : 738-739)

Eski Türkçedeki bu kirtü kelimesini “kertik” (ağaç veya başka bir nesne üzerine yapılan çentik) kelimesiyle birleştiren Abdülkadir İnan (İnan 1991 : 316), tezini şöyle savunur :

“Bilindiği gibi ilkel çağlarda kişiöglü kafasına gelen soyut kavramları somut nesnelere bildiren kelimelerle anlatmaya çalışmıştır. Mesela, “hiddet” soyut kavramını “öfke” (yani akciğer), “korku”, “dehşet” kavramını “öd” (yani safra kesesi patlaması) yahut “yürek” (yani yürek yarılması) “merhamet”, “sevgi” kavramlarını “bağır” (eski Türkçede “karaciğer” – “bağırına bastı”) kelimeleriyle anlatmıştır. Dünyanın yüksek kültür dillerinde bile ilkel çağlarda kişiöglünün soyut kavramları anlatmak için nasıl kendini zorladığının izleri görülmektedir.”

Gerçek kelimesinin kertü ve bunun da kert kökü ile ilgisini Türk folkloru ve geleneklerinden örneklerle açıklayan İnan “1. Yakutlarda iki dost vedalaşırken birbirine sadakat yemini vererek bir ağacı kerterler. Gmilen, böyle kertikli ağaçları görmüştür. 2. Eski Oğuzlardan küçük çocukları nişanlarken bu sözleşmeye sadık kalacaklarını teyit için çocukların beşiğini kertmişlerdir. “Beşik kertme yavuklu” deyimi de bu adeti bildirir.” örneklerini vererek “hakikat”, “sadakat”, “gerçek”, “ant” kavramlarının semantik yuvasının bir olduğunu söyler.

EUTS 1. Doğru, gerçek, sahih 2. Mümin, imanlı, mutekid

Kaş. yemin, ant; gerçeklik, doğruluk

KB gerçek

AH gerçek

DK girçek : gerçek, arif, evliya, ermiş

TS gerçek, doğru, hak

gerçek : (I) 1. Doğru, dürüst, hakiki, sahih 2. Doğruluk 3. Muhakkak, mutlaka

(II) gerçek er : veli, mürşid-i kamil, arif, ermişler

kes- : Temel anlamı 'kes-' olan kelime anlamı en fazla genişleyen kelimelerden biridir. Aşağıda yaptığımız taramalarla ortaya koyduğumuz neticeler bunu göstermektedir :

EUTS 1. Kes-, kır- 2. Tayin et-, koy-

Kaş. kes-

NHT kes-, ayır-; geçişi önle-; bırak-

KG 1. Kesici bir aletle yarala-, kes- 2. Tıraş et-, kes- 3. Kopar-, kes- 4. Ara ver-, dur-, bekle- 5. Boğazla-, boğazını kes-

KT 1. kes- 2. Kopar- 3. Yok et-, (kökünü) kurut- 4. Katıl-, git-, yürü- 5. Tut-, kapat- 6. Kesip geç-, aş- 7. Oy- 8. Devşir-, topla-

MN kes-, ayağını kes-, uzaklaştır-

TİKT 1. Kes- 2. Tıraş et-, saçların veya sakalın ucunu al- 3. Tut-, kapat- 4. Parala-, parçalara ayır- 5. Kaldır-, yok et-

ŞŞÇ 1. Kes- 2. Tut-, kapat- 3. Sona erdir- 4. Bir şeyden yoksun bırak-, verme- 5. Katet-, yürü-

“İşitdi gine Piran oldı gal-gın

Ki bizden kesmedi İraniler kin” (22541) (sona erdir-)

“Atası virdügi bac u haracı

Kesüp göndürmedi Dara'ya bacı” (36370) (bir şeyden yoksun bırak-)

“Keser sahrayı vü tağı şitaban

Yakın oldı meger kim Gürksaran” (5729) (katet-)

kesdür- : 1.kestir- 2. (para) bastır-

TS 1. kesin sonuca bağla- 2. Bir bedel üzerinde uyuş- 3. Ayır-, uzaklaştır-, kopar-

kesek (kese:k) : kes-'den türemiş isim olan bu kelimenin anlamı '(bir şeyden kesilmiş) parça'dır. Clauson (1972 : 749-750), bütün modern şivelerde yaşıyor, genellikle 'parça; toprak parçası' ve hatta 'çamur tuğla' anlamlarıyla yaşadığını belirtmektedir. 11.yy'dan sonra karşımıza çıkan kelimenin anlam alanı somuttan soyuta doğru ('nasip') ve somuttan somuta doğru olmak üzere genişlemiştir.

Kaş. kesik, parça

kes : parça

kesek, abdest bozduktan sonra bununla temizlenir

NHT saban veya belin çıkardığı iri toprak parçası; parça

ŞMK kes : parça halinde, küçük küçük parçalar

KT kesek : parça, kısım; nasip

kesük : kesilmiş; uzak

ŞŞÇ taş parçası, kırıntı

V tahta parçası

RB kesük : kesik

TS 1. Parça, kıta 2. Saban ya da belin çıkardığı iri toprak parçası

* kes : sahip, koruyucu, yardımcı

kesil- : kes-'in pasif şekli olan bu fiilin anlamı Clauson'da (1972 : 750) 'kesil-, uçur-, kopar-' vb. olarak verilmiştir. Eski Türkçe'de sadece 'kesil-' anlamıyla kayıtlı olan kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren anlam alanını genişletmiştir.

EUTS kesil-

Kaş. kesil-

NHT kesil-, piyasadan kalk-, bulunma-; bit-

KG 1. kesil- 2. Ayrıl- 3. Uzaklaş-, yüz çevir-, vazgeç- 4. Dur-, sona er-, kesil- (adet kanaması)

KT 1. Kop-, kesil- 2. Yok edil-, (kökü) kurutul- 3. Biçil- 4. Ayrıl-, uzaklaş- 5. Yönel- 6. Sona er-, hükmü kalma- 7. Ara veril-

GT 1. kesil- 2. Ayrıl-, uzaklaş-; vazgeç-

ŞŞÇ 1. Kesil- 2. Ayrıl-, uzaklaş- 3. Ortadan kalk-, devam etme- 4. Bit-, tüken-

TS ayrıl-, uzaklaş-, ilgiyi kes-, vazgeç-

kesim : Sadece Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkan bu kelimedeki anlam gelişmesi aşağıdaki şekildedir :

ŞKM vergi, kesim

“Bezirganlar bac ve kesimler ideler ve efkafa fasid tasarruflar kılalar.”
(42a.5)

DK taahhüt, ödenecek miktarı tayin ve tesbit

TS 1. İki taraf arasında kararlaştırılan şey 2. Şekil, biçim, endam 3. Kısım, parça 4. Belirli bir vergi

“Bir kıt’a bağdan yukarı seki ile bir kesim hıssayı bana bin akçaya bey idüp.....” (TS IV 2448) (kısım, parça)

kesiş- : Uygur Türkçesi döneminden itibaren çok anlamlı olan kelime bu özelliğinden dolayı anlam genişlemesine uğramış gibi görünmektedir. Kelime hakkında Clauson’daki (1972 : 752) açıklama şöyledir :

“kes-’in işteş şekli; SE (?) dışında bütün modern şivelerde yaşıyor, genellikle ‘kesmeye yardım et-’ veya işteş olarak ‘kesiş-’ için. Fakat bazı genişlemiş anlamlarla. Özellikle SW Osm.’da ki burada aynı zamanda ‘(bir fikir) var-, (hesap) kapat-, (oyun) berabere bitir-’ vs. anlamında. Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ.XV.”

EUTS kesiş-, uyuş-, bir sonuca var-

Kaş. kesmekte yardım ve yarış et-

TS bir işte belirli bir şekil üzerinde uyuş-

kesme : Uygur Türkçesi döneminden itibaren çeşitli anlamlarda karşımıza çıkan bu kelime hakkında Clauson’daki (1972 : 750-751) açıklama şöyledir :

“kes-’den türemiş pasif İ./S.; orjinalinde ‘kesilmiş, kesme’; çeşitli genişlemiş anlamlarla. SW Osm.’da hareketi tanımlayan isim olarak yaşıyor, aynı zamanda ‘kırkı; lokum; geniş temren’. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV (1) ‘babası veya anası iyi beslenmiş at’; (2) ‘küçük yuvarlak dilim’; (3) ‘kısa, kıvrıkcık ve yanağa düşen saç kümesi’;(5) atın

arkasından yere ulaşan bir çeşit büyük geniş eğer örtüsü' San.; Osm. XV kesme 'geniş temren' daha sonra diğer anlamlarla pek çok metinde."

Yukarıdaki açıklamalar, yaptığımız taramaların neticeleriyle de doğru orantılıdır. Buna göre kelimeye yüzyıl sırasına göre meydana gelen anlam değişikliği şöyledir :

EUTS kıyma, yemek

Kaş. enli ok temreni

kakül, züluf, perçem

KB perçem, saç

TS 1. Eskiden savaşlarda ata giydirilen bir çeşit zırh 2. Bel biçiminde ok temreni, yassı temren 3. Temrenli büyük ok

kesmelig : kesme: 'den türemiş bir isim olan bu kelimenin genişleyen anlamları kökü olan kesme ile doğru orantılıdır.

EUTS kesilmiş, kesmeli

TS dağ eteklerinde oyularak meydana getirilen mağara, in

két- (g-) : Temel anlamı 'git-' olan kelime Uygur Türkçesi döneminde de mec. anlama sahip olan bir kelimedir. Eski Anadolu Türkçesi ile birlikte anlamı daha da genişleyen bu kelime çeşitli mec. anlamlar kazanmıştır.

EUTS git-, zail ol-

Kaş. git-, çekil-

KG 1. git-, uzaklaş- 2. ayrıl-, terket- 3. ortadan kaldırıl-, gideril- 4. kaç-, git- 5. var-, git- 6. özelliğini kaybet-, deşiş-

".....eyle kim iki ülüsi gidüp bir ülüsi kalsa, ne kadar kim tatlıdur halaldur." (101b.10) (özelliğini kaybet-)

GT 1. uzaklaş-, git- 2. ayrıl-, terket- 3. kaybol-, zayı ol- 4. öl- 5. geç-, ulaş- 6. düş-, çık-

"Eger garıblığa giderse san'at ehli sahtlık görmez." (42a-15) (düş-, çık-)

TİKT 1. uzaklaş-, git- 2. kaybol-, zayı ol-, iyileş- 3. öl- 4. parçalan-, yaralan-

ŞŞÇ 1. git- 2. ulaş-, var- 3. geç- 4. yok ol-, elden çık- 5. mec. öl-

“Beka sevdasını başdan ırag it

Gidenler gibi gitmege yarag it” (1587)

TS 1. yürü-, yürürlükte bulun- 2. geç- 3. kaybol-

“Bizim Çin ilinde bu adet gider

Kim ol günler er avratı terkeder” (TS III 1705) (yürürlükte bulun-)

ké:ter- (g-) : ké:t-’in ettirgen şekli olan bu fiil, köküne paralel anlam genişlemesine uğramıştır. Kelimenin anlamını ‘gönder-, götür-, uzaklaştır-’ vb. olarak veren Clauson (1972 : 705-706), kelimenin yapısı ve tarihi hakkında şu açıklamayı yapmaktadır :

“-er- oldukça sıradışı bir ettirgenlik eki ve belki keltür-’in sekonder şekli ketür-’le karışmadan sakınmak için, ki tam olarak zıt anlama sahip, bilinçli bir çaba yüzünden oluştu. Fakat bu kelime bu sekonder şekilden daha eski bir kelime gibi görünüyor.... Bazı modern şivelerde kötür-’le karışmış bir anlam birleşmesi var. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV gider- ‘uzaklaştır-, yık-, reddet-’; yaygın.”

Aşağıda yüzyıl sırasına göre verdiğimiz anlamlar kelimenin Eski Anadolu Türkçesi’nde anlamının genişlediğine işaret etmektedir.

EUTS kiter- : 1. Gider-, uzaklaştır- 2. Alıp götür-, tahkir et-

Kaş. gider-

KB kiter- : gider-

KY gider-, yok et-

GT 1. yok et-, ortadan kaldır- 2. uzaklaştır-, def et-, at-, çıkar- 3. kaçır- 4. azalt-, eksilt-

MN gider-, yok et-, ortadan kaldır-

TS uzaklaştır-, çıkar-, yok et-, kaldır-, defet-

ketük (gedük) : 1 ket-’den türemiş pasif isim olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 702) anlamını da ‘çentik, kertik; çentilmiş, kertilmiş’ vb. olarak vermekte ve XIII (?)den (Tef. kedük sınık ‘yarık, gedik’ 169) önce kayıtlı olmadığını söylemektedir ki biz en erken Dede Korkut’ta gedik olarak rastladık.; kertük’le sinonim. NC Kır.’da ketik ‘yarık, ayrık’ vs.; Kzx. ketik ‘dişsiz’.

- DK gedik : gedik, gedilmiş, çentilmiş, körleşmiş
 TS gedük/gedik : 1. Eksik, noksan, ihtiyaç 2. Çatlak, yarık, gedik

kev- (g-) : ‘çiğne-’ anlamına gelen kelime TS’de bu anlam dışında ‘geviş getir-’ gibi bir anlam daha kazanmış olarak geçmektedir. Bu da kelimenin anlamının genişlediğine işaret etmektedir.

- Kaş. gevele-, gev-; gevşet-
 TS ağızda çiğne-, gevele-, geviş getir-

kevre:- (g-) : Clauson, kelimenin kev-’den türemiş isim *kever’den türemiş fiil olduğunu iddia etmektedir. ‘zayıf ol- veya zayıfla-’ anlamındaki fiil sadece (?) SW Az.’de küvre- ‘zayıfla-, gevrekleş-’; Osm. gevre- ‘kuru ve gevrek ol-’da yaşıyor (Clauson 1972 : 691). İlk defa Kaş.’da kayıtlı.

- Kaş. zayıfla-, gevşe-

kevrek (g-) : kevre:-’den türemiş İ./S.; SW Osm. gevrek ‘gevrek, kolay kırılır’da yaşıyor. Hak.XI, Osm. XVIII kevrek (söyleniyor) Rumi’de ‘kırık’. (Clauson 1972 : 690)

- Kaş. gevrek, yumuşak -bitki-

TS gegrek (geryek, geyrek) : 1. Yumuşak kemik, kırık 2. Ege kemikleri

kevşe:- (g-) : keviş’den türemiş fiil, SW Osm.’da geviş; Tkm.’de gevüş ‘geviş getirme’ yaşayan kev-’den türemiş isim keviş-’den türemiş fiildir. İki oldukça farklı anlamla (1) ‘geviş getirme’ (geviş getiren hayvan için); (2) ‘gevşekleş-, yumuşaklaş-’ vb. Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XV ve XVI gevşe- ‘geviş getir-’ ve geyşe- ‘yumuşak ol-’ vb.; pek çok metinde (Clauson 1972 : 692).

- Kaş. geviş getir-, gevşe-
 TS geviş getir-

kevşet- (g-) : kevşe-’in ettirgen şekli olan bu fiil bu şekliyle ilk defa Kaş.’da karşımıza çıkıyor. Burada çok anlamlı bir yapı arzeden kelimenin bu özelliği daha

sonraki yüzyıllarda da devam ediyor. ‘gevşet’- temel anlamından hareketle ‘yumuşat-, geviş getir-’ gibi anlamlar da kazanmış olan kelime anlam genişlemesine uğramıştır.

- Kaş. gevşet-, yumuşat-, geviş getirt-
 kogşat- : kuvvetini gevşet-
 kowşat- : perdahlat-, koğuş ağacıyla perdah yaptır-
 RB geñşet- : gevşet-
 TS gevşe- : geviş getir-
 geñşet- : gevşet-

kez (g-) : Birbirine yakın yeni anlamlar kazanan bu kelimenin temel anlamı ‘okun gediği’dir. Clauson (1972 : 756) kelimenin sadece SW Osm.’da gez olarak yaşadığını söylemiş ve tarihi gelişimi ile Çağ.ve Osm.’daki anlamını şöyle vermiştir :

“Hak.XI, (Çağ. XV gez (g- ile) ‘tüysüz ok’; eğer birisi bir bahçe veya ağaçtan bir çubuk keser ve buna bir ip bağlayarak bir yay yaparsa, ve atmaya uygun başka bir çubuğu keser ve buna bir çeşit tüy bağlar sonra da onu atarsa bu çeşit bir oka gez adı verilir; ve de ağaçta ok gibi düzgün bir dal anlamına da gelmektedir Vel.; gez ‘tüysüz veya başsız ok; kalın belli ve ince uçlu bir çeşit ok’ San.; Steingass bunun gibi bazı anlamlarla F. kelime gaz’ı yazmaktadır; Farsça alıntı bir kelime olduğu şüphesiz); Kıp.XIV, Osm. XIV gez ‘oktaki gedik’; pek çok metinde.”

ŞŞÇ okun gediği, kez

TS (I) 1. okun giriş geçecek gediği 2 çatal

kezig (g-) : İlk defa Uygur Türkçesi’nde karşımıza çıkan kelimenin anlamı birbirine yakın anlamlarla genişlemiştir. Yaptığımız taramalarla ortaya çıkan bu durumu Clauson da (1972 : 758-759) şu sözlerle belirtmektedir.

“kez-’den türemiş isim; oldukça geniş bir anlam alanıyla kullanılıyor. Hiç biri kez-’inkilerle çok yakından ilgili değil, ki bunların temel anlamı aralıklı gibi görünüyor, ‘(zaman zaman gelen) devir; aralıklı hastalık’. Kelime TT VIII’de kezig yazılmış ve KB’de isig’le kafiyeli ki -g’yi doğruluyor gibi görünüyor, fakat bazı modern şekiller alternatif bir son ses -k’yi işaret ediyor. Belki paralel şekil -ek’li türemiş isim kezek’e geri gidiyor, fakat bu alternatiflerle özel anlamlarla ilişkilendirmek imkansız. SE Türki’de kezik ‘tifüs’; NC Kır., Kzx.’da kezek/kezü ‘devir’; Kezik ‘humma’; SC Uzb. kezak ‘devir’; NW Kk.’da gezek ‘devir’; gezik ‘baştaki soğukluk’; Kumyk

gezik 'devir'; Nog. gezüv 'devir'; SW Osm. gezek 'karakol/askeri devriye'; gezik 'kemirgen hayvan ülseri'; Tkm.'de gezek 'devir'. Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XIV kezik 'devir' bir XIV metninde; gezek 'devir' bir XVI metninde.”

EUTS 1. Tertipli, düzenli, sıra, dizi, muntazam, sıralı, düzgün 2. Sıtma

Kaş. gezek; sıtma; nöbet, işte nöbet

KB sıra, nöbet, sıtma

ŞŞÇ sıra, nöbet

TS nöbet, sıra

kezle:- (g) : 1 kez'den türemiş fiil; benzer ve genişlemiş anlamlarla Osm.'da gezle- yaşıyor. Hak.XI, Osm. XIV ve XVI gezle- 'oku kırışteki kertiğe yerleştir-' (?) iki metinde (Clauson 1972 : 760).

Kaş. gezle-, gezini düzelt-, temizle-

AH nişan al-

DK gezle-, okun gezini kırışe tak-

TS okun gezini kırışe yerleştir-

kıd- / kıy- : kıd- olarak sadece Orhun Abideleri'nde geçen bu kelimeyi Clauson (1972 : 595) haklı olarak Hap. Leg. (sadece bir kere ortaya çıkan bir kelime) olarak nitelendirmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda kelime kıy- olarak karşımıza çıkmaktadır. Anlam alanı zaman içerisinde genişleyen bu kelimenin Çağ.XV'deki anlamlarını Clauson, “(1) izin ver-, uygun bul-, razı ol- (2) küçük parçalara veya dilimlere ayır-“ olarak vermiştir.

OA kenar dik-, kıyıla-, barındır-, himaye et-, melce ver-, müdafaa et-

“Bir kişi yangılsar oğuşı budunu bişükinge tegi kıdmaz ermiş.”

(KA.GC : 6)

Kaş. sözden dön-, kıy-, eğrilemesine doğra-

KB kıy-, dön-, süz-

KG nikahla-, nikah ettir-

KY kıy-, kes-, gönlü razı ol-

“kıyamadım ben anı öldürmedüm

suçıyla ana zindan eyledüm” (1004)

DK kıy-, kaset-

“Öz canuma kıyam men saña kıymayam.” (199-12)

kıdığ/kıyığ : Kelimeyi **kıd-**'tan türemiş isim olarak belirten Clauson (1972 : 598) temel anlamını da “bir şeyin ‘kıyı’sı, böyle kullanımlarda ‘sahil; (şehir için) sınır, (bardak için) uç’ vb. olarak” şeklinde açıklamış, ayrıca bu ve genişlemiş anlamlarla pek çok modern şivede genellikle kıyığ/kıyı olarak yaşadığını belirtmiştir.

Semih Tezcan (1994 : 69), Süheyl ü Nevbahar 4615b’de kıy ‘sahil, kıyı’ sözünün bulunduğunu ve bunun sözlüğe eklenmesi gerektiğini belirtmektedir. Kıdığ > kıyığ > kıyı > kıy şeklinde kelimenin gelişimini gösteren Tezcan, sonsesteki -ı’nın 3. kişi iyelik eki sanılıp atılması, yani yanlış ayırma sebebiyle bulunmadığını söylemektedir.

EUTS hudut, sınır, kıyı, kenar

M kıyı, kenar

İKP sınır, kıyı

Kaş. kıyı, yan, kenar

KG 1. yan, huzur, nezd 2. görüş, fikir, düşünce; amelî yönden uygulama

“...bizüm kıyımızda ve Şafi’i kıyında cigini tuşına getüre andan eyde :
....” (14a.1) (görüş, fikir)

ŞKM kıy : etraf, çevre, huzur, nezd, taraf, ön

kıyu : kıyı, yan baş

kıdış- : **kıd-**'in işteş şekli; **kıyış-** olarak bazı NE şivelerinde ve SW Osm.’da oldukça geniş bir anlam alanıyla yaşıyor (Clauson 1972 : 607). Kaş.’da çok anlamlı olarak karşımıza çıkan kelimenin anlamı TS’nda ‘cesaret et-’ şeklinde soyuttur.

Kaş. kenar dikmekte yardım et-; değirmi bir şeyin kenarını dikmekte yardımet-

TS cesaret et-

kı:ğ : ‘hayvan tersi’, gübre olarak kullanıldığı için bu anlamı da karşılar olmuştur.

ETG gübre, tezek

EUTS pislik

Kaş. toprağı kabartmakta kullanılan gübre

TS koyun, keçi, deve gibi hayvanların toparlak ve kuru pisliğı

kıkır- : bu kelimenin yapısını kıkı:’dan türemiş geçişsiz fiil olarak açıklayan Clauson (1972 : 612), Osm. XIV’deki kullanımını için : “kığır- ‘bağır-, seslen- (birine)’; bütün dönemlerde yaygın; kağır- ‘boğazını temizle-’, iki metinde I; IV.” açıklamasını yapmaktadır. Taradığımız kaynaklarda bilhassa KT’nde farklı anlamlarla ortaya çıktığını gördük. Belli ki kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanı genişletmiştir.

EUTS çağır-, seslen-, bağır-

Kaş. yüksek sesle çağır-, bağır-; haykır-

SN çağır-, davet et-

“Kamu kavmün uşagin u irisin

Kıgırur imiş kendü her birisin” (862)

KG çağır-, seslen-

KT 1. Bağır-, ünle- 2. Çağır-, davet et- 3. Nida et- 4. Feryat et-, yardım

iste-

MN kığır- : çağır-

TS çağır-, davet et-, seslen-, haykır-

kıl- : Türkçe’nin temel fiilerinden olan bu fiil kullanım sıklığı ve yaygınlığı oranında anlamını da genişletmiştir. Kelime hakkında Clauson’da (1972 : 616) şu açıklama yapılmıştır :

“ ‘(bir şeyi) yap-, (birinin bir şey) yapması’ vb.; é:t- gibi, isimlerle birleşik fiiller oluşturmak için, özellikle daha sonraki dönemde alıntı kelimelerle oldukça sık kullanılmış. Bütün dönemlerde yaygın. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV kıl- ‘yap- veya (bir şeyi Acc) yap-’ ve birleşik fiillerde; oldukça yaygın.”

EUTS yap-, yarat-, vücuda getir-

- Kaş. kıl-, yap-, et-, eyle-, ol-
 KB kıl-, et-, yap-
 KG 1. yap-, et-, eyle- 2. kıl- (namaz) 3. al- 4. ifa et-, yerine getir- 5. takip et-, savun-
 “.....ikinci rek’atı dahı eyle kıla kim didük ve andan tahiyyata otura...”
 (14b.14) (namaz kıl-)
 “Eger bir gişi bir gişiyi vekil kılsa benüm davımı sen kılğıl diyü, dönse yine ma’zul itse.....” (139b.5) (takip et-, savun-)
 KT 1. yap-, et-; yarat- 2. sok-, tıka- 3. bırak- 4. namaz kıl-
 TS yap-, et-, eyle-

kılık : kıl-’dan türemiş bu ismin anlamı ‘tavır, davranış, karakter’ vb.’dir.

- EUTS karakter, huy, ahlak, yaradılış
 Kaş. huy, gidiş
 KB kılık, huy, gidiş, tavır
 AH huy, tavır
 “kılıklarda edgü kılık kodkılık” (270)
 TS hareket tarzı, gidiş

kılın- : kıl-’ın dönüşlü şekli olan bu fiil genellikle pasif anlamdadır. Kelimenin anlamını ‘yapıl-, yaratıl-’ vb. olarak veren Clauson (1972 : 623) “fakat eski dönemde de (çocuk için) ‘kendi karakterini oluştur-, büyü-’” açıklamasını da yapmış ve Osm. XV ve XVI’daki anlamı için “ kılın- ‘(bir şekilde) davran-; yapıl-’ ” demiştir. Aşağıda da görülebileceği gibi kelime Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam alanını birbirine yakın yeni anlamlar kazanarak genişletmiştir.

- OA kılın-, yaratıl-, yapıl-, meydana gel-
 “Bilge Tonyukuk ben özüm Tabgaç ilinge kılındım.” (TA.BC : 1)
 EUTS bir şeyin yapılması için uğraş-, icraate geç-
 Kaş. tavır takın-, -kadın- nazlan-; yapıl-, kılın-, işlen-
 KB kılın-, yapıl-
 AH kılın-, edin-, yap-
 NHT kılın-; eda edil-

- SN herhangi bir davranışta bulun-
 TS (I) herhangi bir tavır ve hareket takın-
 (II) yapıl-, edil-

kılınç : kılın-'dan türemiş bu ismin anlamını Clauson (1972 : 623), 'hareket, eylem, faaliyet', daha çok 'faaliyet sahası' anlamına gelen kılık'a zıt olarak; Budist terminolojide normalde Sanskritçe karma'yı çeviriyor." şeklinde vermiş ve Osm. XIV-XVI'daki anlamı için "kılınç 'faaliyet' vs. pek çok metinde; kılınç et-/eyle-'cilveli bir şekilde davran-.'" açıklamasını yapmıştır. Yaptığımız taramalarda kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'işve, naz; tevazu, ibadet' gibi yeni soyut anlamlar kazandığını gördük.

EUTS iş, icraat, amel

Kaş. iş, amel; ahlak, minez, huy, fena huy; kadın naz ve kırıştırması

KB iş, davranış, huy

SN 1. işve, naz, eda 2. davranış biçimi, huy

"Sevinü sevinü güle oynayu

Kılınıcı biri birisinden eyü" (1633) (işve, naz)

ŞKM hizmet, tevazu, ibadet

"İl çün kılıc-ıla vü kılınıc-ıla oldu dinc

Sal kafire kılıç u müsülmanlara kılınıc" (67b.7)

TS hareket tarzı, huy

kı:n (kı:n) : 'ceza, işkence' vb. Clauson'daki açıklama şöyle :

"İmladaki çeşitlilik açıkça orijinal şekil kı:n'ı işaret ediyor. NW Kaz.'da kıyın 'ceza' ve muhtemelen NC Kır., Kzx.'da; NW Kk., Kumyk, Nog. kıyın 'zor, sıkıntılı, karmaşık' yaşıyor. F.'da ve diğer dillerde alıntı kelime. Türkü VIII, Uyğ., Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIV, Osm. XIV kın 'eziyet, ağrı'; iki metinde TTS I. (Clauson 1972 : 631)

EUTS 1. Ceza, işkence, azap 2. Zorluklar, engeller

KB ceza, işkence

TS işkence, ceza, eziyet, felaket

kına- : *ku:n (ku:n)* 'dan türemiş bu fiilin anlamı 'cezalandır-, işkence et-' vb.'dir. Clauson (1972 : 634) kelimenin Osm.XIV'deki anlamını "kına bütün dönemlerde yaygın; orjinalinde 'cezalandır-', daha sonra daha ziyade 'kına-, suçla-' " şeklinde vermiştir.

Anlam alanı 'cezalandır-'tan 'kına-, ayıpla-'a genişleyen bu kelimenin tarihi süreç içinde kazandığı anlamları araştırırken KG'de 'ayıpla-, tazip et-' anlamları yanında 'bağışla-' anlamıyla da indekste yer aldığını gördük. Zıt anlama geçişi ifade eden bu durumu metni de dikkate araştırdığımızda 'bağışla-' değil 'cezalandır-' anlamıyla yer aldığını gördük. Dolayısıyla kelimedede bir zıt anlama geçiş söz konusu değildir, sadece anlam genişlemesi söz konusudur.

EUTS cezalandır-, kına-; incit-

Kaş. işkence et-, cezalandır-; bir şeye kın yap-

KB cezalandır-, işkence et-

KG ayıpla-, tazip et-; bağışla-

ŞKM kına-, cezalandır-

ŞŞÇ 1. ayıpla- 2. cezalandır-

TS 1. ayıpla-, suçla-, itham et- 2. cezalandır- 3. hırpala-, eziyet et-

kır : orjinalinde 'ayrılmış tek dağ ve ya dağ silsilesi'; bu anlamda ve daha genel olarak 'yüksek yer' için kullanılıyor." açıklamasını yapan Clauson (1972 : 641), aynı zamanda eşsesli bu kelimeler hakkında yazdığı başlangıç notunda modern şivelerin bir kaçında yaşayan kır'ın aynı zamanda 'kenar' anlamına da geldiğini, fakat bunun ilk anlamın genişlemesi olabileceğini belirtmiştir. Kelimenin SW Osm.'daki anlamı için " 'ova, bozkır, kır' hiçbir yükseklik anlamı olmadan, daha farklı bir anlama neredeyse hiç gelmiyor." açıklamasını yapmıştır.

Kaş. kır, basık dağ, açık yer

KB kır, sahra; mezar

İM kır, kara

MN kır, çimen

FR/K kırık yer, yeryüzü, ufuk

kır- : İlk defa Kaş.'da ortaya çıkan bu kelimenin orijinal anlamını Clauson (1972 : 643) “ ‘kazı-, soy- (saç)’ vb.; orta dönemde daha sert anlamlar kazanmış ‘kır-, ez-, imha et-’ vb.” olarak vermiştir. Ayrıca Osm. XIV-XVII'deki anlamlarını da ‘katlet-, yık-’ şeklinde belirtmiştir. Yaptığımız taramada kelimenin anlam alanının bilhassa Eski Anadolu Türkçesi'nden itibaren genişlediğini gördük.

Kaş. kazı-, bir şeyi kökünden çıkar-; kır-

SN 1. yok et-, telef et-, öldür- 2. hayvan kes- 3. kopar- 4. aradan çekil-, çekilip git-

“Bizi dahi uş geldüñüz kırmaga

Bahane dilersiz hemin kırmaga” (2650) (yok et-, telef et-, öldür-; aradan çekil-, çekilip git-)

“Şu denlü sığır ü koyun kırdılar

Ki dükenleyüp son ucı gördiler” (2110) (hayvan kes-)

“Niçeme kişiyi yazuga koyar

Sücidür ki kaygu tamarın kırar” (4238) (kopar-)

ŞKM kır-, öldür-

KT 1. kes-, biç- 2. öldür-, katliam yap-

DK kır-, öldür-, kes-

ŞŞÇ 1. kes-, parçala- 2. öldür-, kırıp geçir- 3. kes-, kırp-

TS öldür-, yok et-, imha et-

kırıl- : kır-'ın pasif şekli olan bu fiilin anlam gelişimi köküne benzerdir. Bu da ilk defa Kaş.'da yer almaktadır.

Kaş. kabuğu soyul-; malı alın-, yoksullaş-; kar kürün-

KY kırıl-, telef ol-, öl-

SN helak ol-, telef ol-, heder ol-

DK kırıl-, öl-, öldürül-, kesil-

TS helak ol-, telef ol-, öl-

kırık : kır-'dan türemiş pasif isim olarak kelimeyi açıklayan Clauson (1972 : 652) anlam alanını da şöyle anlatmıştır : “asıl anl. ‘kırık’ veya benzeri ve orta dönemde ‘kırık, yıkık’.” Çağ. kelimenin buraya uyup uymadığı şüpheli olduğunu söyleyen

yazar bu dönemdeki anlamlarını da şöyle vermiştir : Çağ. XV (1) 'kenar, sahil' (2) 'kır' (3) 'Türkmen boyu' (4) Moğ.'da bağlı. San." İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan kelimenin TS'de geçen anlamı oldukça enteresandır.

Kaş.	sakat
KB	kırık, yıkılmış, yıkıcı
TS	çapkın

kıs- : 'baskı yap-, sıkıştır-, kıstır-' vb. anlamındaki bu kelimeye 11.yy'dan sonra Eski Anadolu Türkçesi döneminde rastlamadık. Ancak türemişi olan kısı şekli bu dönemde yaygın olarak bulunmaktadır. Kıs- fiili ayrıca TS'de de 'sık-, sıkıştır-' anlamıyla yer almaktadır. Kelimenin sık-'la sinonim olduğunu ancak iki kelime arasındaki metatezin tesadüfi olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 665-666), Osm.XIV-XVI'daki anlamı için kıs- 'baskı yap-, sıkıştır-' demektedir.

EUTS kıs-, çimdikle-

Kaş. kısalt-, daha kısa yap-, kısarak çal-; kıstır-

kıstur- : kıstır-, işkence ile cezalandır-; kısalmasını emret-, azalmasını emret-

kısmak : üzenginin iki yanında bulunan kayış; ilmikli ip, kement

"kısdı : kapuğ eriğ adhakın kısdı = kapı, adamın ayağını kıstırdı.

kısdı : ol anıñ tonlukın kısdı = o, onun elbiseliğini, görenek olan şeklinden kıstı (o, onun elbiseliğinden parça aldı)." (Atalay 1985b :

11)

KB kısalt-, sık-, baskı altında bulundur-

SN kısı : sıkıntı, eziyet

"İrişdi vü bir çeşmeden içdi su

Didi görmeyem şallah ayruh kısı" (3582)

H kısı : eziyet, ızdırap, sıkıntı, üzüntü

ŞŞÇ kısı : 1. Dar yer 2. Pusu 3. Sıkıntı, eziyet, meşakkat

TS sık-, sıkıştır-

kısığ : kıs-'dan türemiş isim olan bu kelimenin anlamı 'sıkma, kapanış' vb.'dir. Clauson kelimenin Osm. XIV-XVI'daki anlamını kısı 'ağrı, utanma' vb. olarak

vermiştir. Kelime Uygur Türkçesi döneminden itibaren soyut anlamlar taşımaktadır.
(Clauson 1972 : 666-667)

EUTS kısık, dar, bağ, daraltılmış olma

Kaş. kısı, hapis, sıkıntı

SN kısı : sıkıntı, eziyet

“İrişdi vü bir çeşmeden içdi su

Didi görmeyem şallah ayruh kısı” (3582)

H kısı : eziyet, ızdırıp, sıkıntı, üzüntü

ŞŞÇ kısı : 1. Dar yer 2. Pusu 3. Sıkıntı, eziyet, meşakkat

ETT kısı : ızdırıp, üzüntü, tazyik

kısıl- : kıs-’ın pasif şekli olan fiilin anlamı ‘sıkış-’tır. Uygur Türkçesi’nden itibaren var olan kelime anlam genişlemesine uğramıştır. (Clauson 1972 : 667-668)

EUTS kısıl-, darlaş-, daralt-

KB kısıl-, arada kal-

SN kenetlen-

DK kısıl-, sıkış-, sığın-

ŞŞÇ sin-

kısır : Kelimenin yapısını “belki kıs-’dan türemiş isim” olarak açıklayan Clauson (1972 : 668) anlamını da buna bağlı olarak ‘daralmış cinsel organa sahip olan’ anlamında; ‘verimsiz, kısır’, kadın veya hayvan için. Benzer anlamda bütün modern şivelerde yaşıyor ve de daha geniş olarak ağaçlar için vs.” şeklinde vermiştir. Ancak Günay Karaağaç bunu tamamen reddetmiş, değişik şart ve zamanlarda geçirdikleri değişik kaynaklı ses değişiklikleriyle bugün birer parçaları aynı ses değerine sahip diye, yani ‘kıs...’ kısımları benziyor diye üç ayrı kaynaktan gelen bu kıs-, kısır ve kısırak kelimelerini birleştirmenin mümkün olmadığını, Türkçenin geniş tarih ve coğrafya seyri içinde, çeşitli ses değişmelerine uğrayan farklı kaynaklı seslerin aynı ses değerinde toplanmalarının sık sık rastladığımız bir gerçek olduğunu söylemiştir (Karaağaç 1989 : 96). Yine aynı yazıda kısır kelimesinin yapısını şöyle açıklamıştır :

“Kısır, türkçenin akraba bir dilden, moğolcadan aldığı bir kelimedir. Asıl morfemi köbegün/keü/küü “çocuk” ’nün. bu anlamıyla türkçede

bilinmemesi ve bağılı morfemi -ser “-sız/-siz”in türkçe -sız/siz ekinin kardeşi olmasına rağmen taşıdığı ses farklılığı, bu kelimenin türkler için yabancı dillerden alınmış bir kelime gibi kalmasına, dolayısıyla kalıp halinde muamele görmesine ve büyük ses değişikliğine uğramasına yol açmıştır.....”

Taradığımız kaynaklarda kelimeye en erken Kaş.’da rastladık. Burada ‘kısır’ anlamında geçen kelime, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden Satır Arası Kur’an Tercümesi’nde ‘hayırsız, uğursuz’ gibi soyut bir anlam kazanmıştır.

Kaş. kısır, doğurmayan insan veya dört ayaklı hayvan; kısrak

KT hayırsız, uğursuz

kısra:k : “kısır”ın küçültme şekli; orjinalinde ‘doğurmamış genç kız’, daha sonra daha genel olarak ‘kısrak’.” Açıklamasını yapan Clauson’un sözlerini dikkate aldığımızda kelimeye insandan doğaya ad aktarması olayının var olduğunu düşünmemiz gerekir. Kelimenin eski anlamı kaybolduğuna göre kelimeye yakın anlama geçiş söz konusu olmuştur.

Kaş. kısrak

kıv : “pratikte kut’la sinonim ve neredeyse daima bununla ilişkili olarak kullanılıyor; orjinalinde muhtemelen ‘ilahi, kutsal’, bundan , daha belirsiz olarak, ‘iyi talih/şans’.” şeklindeki Clauson’un (1972 : 579) görüşlerini dikkate aldığımızda kelimeye bir anlam genişlemesi olduğunu düşünmemiz gerekmektedir. Ancak metinlerde sadece daha sonra kazandığı anlamla geçmesi eskisinin unutulduğunu dolayısıyla kelimeye başka bir anlama geçiş hadisesinin olduğunu göstermektedir. Anlamlar birbirine yakın olduğu için de bunu yakın anlama geçiş olarak düşünebiliriz.

EUTS kut, saadet

M saadet

KB kut, devlet, mutluluk

ŞKM ikbal, devlet, baht açıklığı, saadet

TS devlet, ikbal

kıyık (*kılduk) : kelimeyi kıy-'dan türemiş pasif isim olarak gösteren anlamını da 'eğri, yan kesilmiş' vb. olarak veren Clauson (1972 : 676), SW Osm.'da kıyık 'doğranmış, kıyılmış' olarak yaşadığını da belirtmiştir. Aşağıda taradığımız metinlerden aldığımız anlamlara bakınca, yeni yan anlamlar kazandığı ortaya çıkmaktadır.

EUTS çarpık, kıyılmış, eğri

Kaş. cayma, caymak; iğrilik; iğri olan; sözde durmama; sözde durmayan

KB eğrilik, cayma

FR/K kıyıcı, yırtıcı, kan dökücü

TS (I) kıyıcı, yırtıcı, zalim, gaddar

(II) binmiş, üzerine yatmış

(III) küçük çuvaldız, yorgan iğnesi

kıyıl- : kıy-'ın pasif şekli olan kelimenin anlam gelişimi köküne paraleldir. Kelimeye en son 11.yy'da rastladık. Elimizdeki Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yer almayan kelime TS'de aşağıdaki anlamlarda geçmektedir.

Kaş. in-; geç-; ağaç iğrilemesine kıyıl-, sözden dönül-

KB kıyıl-, kusur işle-, sözünden dön-

TS niyet et-, alçak gönüllülük göster-

kıyma: (kıldma:) : "kıy- (kıld-)dan türemiş pasif isim; asıl anl. 'eğik kesilmiş', fakat normalde böyle hazırlanmış gıda maddesi şekli için isim." açıklamasını yapan Clauson'un (1972 : 677) bu sözleri yaptığımız taramada da ortaya çıkmaktadır.

Kaş. kıyılmış

MN kıyma

süzgün

DK kıyma, kıyılmış, kıyılmış et

süzgün, çekik, yarı kapalı, kıyılmış göz

TS kıyma göz : çekik, koyu ela göz

1 kızı : temelde 'kız, evlenmemiş kadın', fakat sık sık oldukça sınırlı anlamla 'kız, cariye' vb. kullanılıyor. Ana kayıt Kaş.'da kız olmasına rağmen orijinal şekil kesinlikle kızı idi, SW Tkm. hala ğı:z. Bütün dönemlerde yaygın. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ.XV. (Clauson 1972 : 679-680)

“ 'kadın' için kullanılan söz ve ifadelerin çoğu sıfatlardır. Galiba bunlar önce 'kadın'ın sıfatı olarak meydana gelmiş sonradan da yavaş yavaş onun adı yerine geçmiştir.” (Çağatay 1988 : 19)

EUTS kız

kız-kız : genç hanım, kız evlat

M kız

Kaş. kız, kız çocuk; cariye; *pahalı nesne

kız kırkın : cariye

ŞŞÇ (I) kız *(II) az

TS (I) kız

*(II) 1. pahalı,kıt , az bulunur. 2. kıtlık, darlık, azlık, pahalılık

“kızgak (ETY) : evlatlık kız

kız kudız (ETY) : kız kızan” (Gülensoy 1974 : 312)

2 kızı : temelde 'pahalı', bundan 'seyrek', ve ileri bir genişlemeyle, 'cimri'. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı; son zamanlara kadar SW Osm.'da yaşadı fakat bugün kıt'la yer değiştiriyor, eski bir kelime değil. Uyğ. VIII, Hak.XI, Osm. XIV kız 'pahalı, seyrek'; XVI'ya kadar oldukça yaygın : XVIII kız Rumi'de 'seyrek, pahalı', arzan 'ucuz'la zıt. (Clauson 1972 : 680)

EUTS 1. sıcak 2. kız 3. hasis

Kaş. kız, kız çocuk; cariye; pahalı nesne

KB pahalı, nadir

AH nadir

“çuz atlas bolur kız uçuzı böz ök” (480)

SN kıt, az bulunur, pahalı

ŞŞÇ *(I) kız (II) az

TS *(I) kız

(II) 1. pahalı,kıt , az bulunur. 2. kıtlık, darlık, azlık, pahalılık

“Bulunanda kız yok” (TS IV 2536) (kıtlık)

kızart- : kızar-’ın ettirgen şekli olan bu fiil zamanla soyut anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Aşağıda görülebileceği gibi kelime 11.yy’dan itibaren ‘mutlu et-’ gibi soyut bir anlama da sahip olmuştur.

EUTS kızart-, kor haline getir-, kırmızılaştır-

M kırmızı yap-

Kaş. kızart-

KB kızart-, mutlu et-

“negü tir eşitgil ay bilgi tengiz

bu söz işke tutgıl kızartgıl mengiz” (6002)

TS faş et-

“Ben kızartmah dilemezem bu sıırı

İlla nidem bade-i ahmer komaz” (TS IV 2537)

kızıl : Etimoloji sözlüğünde kelimenin *kız-*’dan türemiş geçişsiz bir isim olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 683), -ğıl/-gil ekiyle ilgili bir açıklamasında, bu ekin fiile bağlanışına örnek olarak kızgıl ‘kızılca’ kelimesini vermektedir (Clauson1989 : 28). Yine etimoloji sözlüğünde kelimenin Çağ.XV’deki anlamlarını şöyle sıralamıştır : “(1) kırmızı; (2) ‘açık, derin’; (3) ‘bir çeşit kırmızı kuş’; (4) bir çeşit şahin San.”

W. Bang (1980 : 67) ise kızıl’ın yapısı için şu açıklamayı yapmaktadır : “Bildigiime göre ‘kırmızı’ için bir temel kelime hiç biryerde mevcut değildir; fakat *kız olmuş olabilir, zira kızar- fiili yalnız *kız’a dayanabilir. Buna göre *kız, *kız-sıl, *kızıl> kızıl. Kononov da (1989 : 82) bu *kız gövdesinin birçok küçültme şekillerinde baki kaldığını söyler ve Türkçe, Kırgızca kız-am-ık kelimesini örnek olarak gösterir.

Necmettin Hacıeminoğlu (1994 : 76) da Clauson’un açıklamasına benzer bir açıklama yapmış ve kelimenin kız- fiilinden -l eki ile yapılan bir isim olduğu

söylemiştir. “Bilindiği gibi kelimenin kız-sıl, kız-gıl gibi açıklamaları da vardır.” diyerek Clauson’un açıklamasına işaret eder.

Divanü Lugati’t-Türk ‘te geçen aşağıdaki şiirde, bir savaş tasvir edilmekte ve parçadan Karahanlılar’ın savaş bayrakları kızıl olduğu anlaşılmaktadır ki bu rengin Türkler’deki yerine işaret eder. (Atalay 1985 : III 183)

“Ağdı kızıl bayrak
Toğdı kara toprak
Yetşü kelip Ograk
Tokşıp anın keçtimiz.”

Eski Türk edebiyatında hilenin sembolünün “kızıl-tilki” olduğunu söyleyen Ögel (1991d : 418), KB’den verdiği “Kızıl dil, seni kısa yaşlı, (yani az ömürlü) kılar!” (KB 964) örneği ile bunu destekler.

EUTS kızıl, kırmızı

Kaş. kızıl, kızıl renk, kırmızı

KB kırmızı

“kızıl til kılur kısga yaşlıg sini
esenlik tilese katıg ba anı” (964)

SN kızıl altın : altın para

“Virür her birisine kimhâ vü nah
Kimine kızıl altın u kime ah” (853)

kızıl dil : yalan söyleyen, ara bozucu

“Ve ger ni kızıl dil niçe kara baş
Kurutdı vü gözlerden akıtdı yaş” (3668)

YED altın para

“Şimdi Yunus susadı diler ki senden içe
Bir içim bin kızıla niçe bahan yok senün” (147.9)

DK kızıl, kırmızı, altın

“Kas kas gülmez oldı. Kızıl kına ak eline yakmaz oldı.” (91-11)
(kırmızı)

RB kızılca yel : kuzeydoğudan esen yel

TS 1. altın (para) 2. bakır

kızlan- : kızı'dan türemiş dönüşlü bir fiil olan bu kelime ilk defa Kaş.'da geçmektedir. Kelimenin TS'deki anlamı zamanla anlamının genişlediğini göstermektedir.

Kaş. pahalı bul-
kız edin-, kız çocuk sahibi ol-
TS kız görün-, kız gibi davran-

kızlık : (Başlangıç Notu : kızlık, 1 kızı'nın SOYUT İSİM'u 'bakirelik; bir kızın görevleri' vs. olarak pek çok modern şivede yaşıyor, fakat Kıp. XIV İd. 71'den önce kayıtlı değil; 2 kızı'nın SOYUT İSİM'u son zamanlara kadar SW Osm.'da yaşıyordu, fakat şimdi modern bir kelime olan *kıtlık*'la yer değiştirmiş.) 2 kızı'dan SOYUT İSİM; 'pahalılık, seyreklik' vb. Hak. XI, XIII (?) Tef. kızlık 'kıtlık, azlık' 207, Hwar. XIII kızlık 'pahalılık', Osm. XIV ff. kızlık 'pahalılık, seyreklik, azlık'; bütün dönemlerde yaygın XVIII'e kadar TTS I 467; II 639; III 454; IV 520 : XVIII kızlığı (1) Çağ. 'bakirelik') ; (2) Rumî'de, girânî 'pahalılık, azlık' San. 296 v.7. (Clauson 1972 : 684)

KB kıtlık, nadirlik

NHT kıtlık

ŞŞÇ kıtlık

TS 1. kıtlık, pahalılık 2. kurak giden yıl. Kızlık [kızılık, kızlığı, kızlıh]

kiçig : Temel anlamı 'küçük'tür, ancak 'köpek yavrusu' gibi bazı genişlemiş anlamlara sahiptir. Clauson (1972 : 696), yuvarlak vokalli küçük gibi şekillerin Farsça *kūçak*'la ilgili olduğunu ve bunun Farsça'dan alıntı kelime olmasının mümkün olduğunu söylemekte ve sones -k'nin başka türlü açıklanmasının zor olduğunu eklemektedir.

Doerfer (III 1664) ise Clauson'un tersine kiçig'in Farsça kaynaklı olamayacağını, kelimenin Türkçe kaynaklı olduğunu söylüyor. Nemeth'in de bu kelimeyi F. kuçak'la birleştirdiğini söyleyen Doerfer, Eski Türkçe'nin yapısı ve

kelimenin tarihinin bunun tersini gösterdiğini belirterek bu teorinin yanlışlığını şu şekilde ortaya koyar :

“ (1) kesinlikle kiçig olan kelimenin analojisiyle, k -g ile okunmalı, (2) F.’da kuçak değil koçak deniyor, (3) Osm. küçük daha yeni zamanlarda bu anlamı kazanmış, daha eski zamanlar için Osm. gici < atü.kiçig gelişmesi var, daha geç zamanlarda kiçük> küçük gelişmesi ortaya çıkıyor, açıklaması şöyledir : zıt anlamı ifade eden (bedük> beyük > böyük) büyük ‘büyük’ün etkisi ve daha eski bir küçük ‘yavru köpek, köpek yavrusu’nun etkisi, aynı zamanda kiçiçük’ün daralması. F. kelime koçak ile tü. kiçig’in birleştirilmesi imkansız.”

Teorinin imkansızlığını bu şekilde ortaya koyan Doerfer bunu kanıtlamak için kelimenin çeşitli türkçe sözlüklerde ve tarihi şivelerdeki kullanışlarına ve anlamlarına örnekler verir ve Farsça kelimenin türkçeye ne kadar farklı anlamlarda geçtiğini ve küçük kelimesiyle birleştirilemeyeceğini bir kez daha ortaya koyar. Buna göre kelime Tü. (az.)’den daha uzak iran şivelerine, Farsça’dan da Türkçe’ye ‘deve yavrusu; küçük herhangi bir şey; dansöz vs.’ anlamlarıyla geçmiştir.

Kaşgarlı devri sonrası Kıpçak sahası toplumunda kiçi-kiçik-kiçük-küçük kelimelerinin soybirliğine yeni bir açıklık kazandırdığını söyleyen A. Caferoğlu, (1989 : 9-11) XII.yüzyıl sonlarına doğru Mısır-Kıpçak toplumunda *kiçi*’nin ‘sagir, ufak, küçük’ anlamlarında kullanıldığı halde, *küçük*’ün tersine ‘köpek yavrusu’ manasında geldiğini belirtmiştir.... Böylece kiçi-kiçik-küçük ailesi Orhun-Uygur devri Türkçesinde ‘ufak, küçük’ manalarında revaçta olduğu halde, daha sonraları Bozkır göçebe hayatına küçük ‘köpek yavrusu’ da katılmıştır. A. Caferoğlu, ayrıca K.K. Yudahin’in (Kırgızça-orusça sözdük) küçük kelimesi hakkındaki açıklamalarını da aktarır. Yudahin’e göre kelime ses taklididir ve iki anlama gelir : “1) küçü-küçü diye köpek yavrusunu çağırma ; 2) çocukların birbirine takıldıkları zaman istihza türünden söyledikleri kelime. Böylece küçük ve kiçik kelimeleri, aslında kiçi ve küçü olup, tıpkı bala-k ve ogula-k ~ ogla-k’ta görülen -k küçültme ekiyle türetilmiştir. Buna göre de kelime, ses taklidi türemiştir.”

Kelimenin Türkler’de, ikili teşkilatlanmadaki yeri hakkında Kemal Eraslan (Eraslan 1988 : 6) şu açıklamayı yapar : “Hakim unsuru veya idare eden unsuru,

“doğu, kuzey, büyük, iç, ak, sağ” sözleriyle belirtilen unsur, bağlı unsuru da “batı, güney, küçük, dış, kara, sol” sözleriyle belirtilen unsur teşkil eder.” Buna göre *kiçig* kelimesi bağlı, yani ikinci derece unsuru temsil eder.

OA küçük, az , biraz

“İlgerü Şantung yazıka tegi süledim, taluyka *kiçig* tegmedim.”

(KA.GC : 3)

EUTS 1. küçük, ufak, genç

Kaş. küçük, küçüklük

KB küçük, genç

KT küçük; henüz buluş çağına gelmemiş (çocuk)

ŞŞÇ zayıf, güçsüz kimse

TS *kiçi* : küçük

kiçür- : Kelime hakkında “*kir-*’in ettirgen şekli; ‘*girdir-*, ortaya koy-’ vb.” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 712-713) tarihi gelişimini de şöyle vermiştir : “Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIV, Osm. XIV *givür-*, bazen *giyür-* ‘*giydir-*, *girdir-*, kabul et-’ (özellikle cennete) : XVI’ya kadar yaygın, XVII’de ortaya çıkıyor.” Yaptığımız taramada kelimenin Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanıldığını ve anlamının genişlediğini gördük.

EUTS sok-, gider-, ifa et-, getir-

M sok-

İKP *girdir-*, sok-

KB *giydir-*, içeri sok-

NHT *givür-* : Koy-, sok-, kat-

KG *givür-* : sok-, koy-; bük-

KT *givür-* : 1.sok- 2. koy-, yerleştir- 3. batır-, sok- 4. kat-, ekle-; çevir-

kir- (g-) : Türkçe’de yaygın olarak kullanılan bu kelimenin temel anlamı ‘*gir-*’tir. Ancak kullanım yaygınlığı ve sıklığı oranında anlamında genişleme de olmuştur. Yaptığımız taramada bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlamında belirgin şekilde bir genişleme olduğunu gördük.

OA *gir-*, sokul-, dal-

EUTS gir-, sokul-, bat- (güneş)

AH gir-

KG 1. var-, gir- 2. içine düş-, gir- (bir şeyin) 3. otur-, ikamet et-, gir- 4. eriş-, ulaş-, bas- (yaş itibariyle) 5. git-, var- 6. baş koy-, gir- (bir yastığa) 7. başla-, gir- 8. dahil ol-, gir- 9. yut-, gir-

“...buna beñzerler varısa ve ev içinde yarar kim bay yohsul gireler.”

(118a.5) (otur-)

“...kimsene namaz kılmaga girse dahı anuñ üzerine nesne düşüp anı helakitse...” (151b.13) (başla-)

KT 1. gir- 2. dal-, saplan- 3. süluk et-, gir- 4. içine dal-, ortasına gr- 5. (huzruna) çık-, (yanına) gir- 6. başla-

TİKT 1. gir- 2. dal-, içine düş- 3. (huzuruna) çık- (yanına) gir- 4. başla-, gir- 5. suluk et-, kabul et-, gir- 6. içine gir-, ortasına dal- 7. bin-, gir- 8. (su) sız-, içine sirayet et- 9. var-, ulaş-, eriş- 10. (ordu) ele geçir-, fethet- 11. git-, gir-

ŞŞÇ 1. (bir yere) gir- 2. (bir yeri) al-, zaptet- 3. ulaş-, eriş- 4. (huzura) çık- 5. başla- 6. intikal et-, geç-

“Gelüp kavus şeh İran’a girdi

Kaçanların kamu rahtını dirdi” (11731) (zaptet-)

kiriş- (g-) : kir-’in işteş şekli olan bu fiil hakkında Clauson (1972 : 747) “pek çok modern şivede yaşıyor ‘gir-/nüfuz et-; araya gir-; karış-; giriş-, koyul- (görev)’ ki oldukça az işteş anlama sahip” açıklamasını yapmıştır. Metinlerde 11.yy’dan sonra karşımıza çıkan kelimenin bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlamını genişlettiği ortaya çıkmaktadır.

Kaş. giriş-, girişmekte yarış et-

ŞŞÇ 1. teşebbüs et-, tevessül et-, giriş- 2. kavgaya tutuş- 3. dolaş-

TS karış-, müdahale et-

kişi: : Kelimenin anlam gelişimi konusunda araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Bunlardan G. Clauson ve A. Caferoğlu kelimenin temel anlamının ‘insan, kuşak, nesil’ olup, Eski Türkçe döneminde cinsiyet ayırımına uğramadan kullanıldığı

kanısında iken, G. Karaağaç ve P. Zieme temel anlamının ‘dişi’ olduğu ve daha üst bir bilgi olan ‘kişi’ bilgisinin bundan türediği kanaatindedir.

Kelimenin anlamını “ ‘adam, şahıs, insan’, cinsini belirtmeden, sık sık hayvanlar ve olağanüstü yaratıklarla zıtlık halinde.” şeklinde veren Clauson (1972 : 752-753), Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılan kelimenin Osm.XIV’deki anlamlarını şöyle vermiş : “ kişi ‘adam, insan’; bütün dönemlerde yaygın; birkaç XIV ve XV metninde özellikle ‘dişi’ye zıt olarak ‘erkek’ anlamında. TTS I; II; III; IV.”

A. Caferoğlu da (1989 : 8-9) Orhun Abideleri’nde geçen kişi kelimesinin kuşak, nesil, yaratık’ anlamlarında olup, cins ayrıklığına uğramadığını, erkek ve kadın cinslerine ayrılışının daha sonra Uygurlarda olduğunu söyler. Burada ‘dişi’ anlamında kullanılan kelimenin daha sonra da kadınlıktan çıkıp ‘adam, erkek’ anlamını aldığını belirtir.

G. Karaağaç (1996 : 50) ise kişi bilgisinin, bütün kültürlerde “dişi” ve “erkek” bilgilerinden daha üst, daha yeni bir bilgi olması ve “kişi” bilgisinin bir çok dilde, “erkek” ve “dişi” anlamlı kelimelerin türemişleri veya her ikisiyle birlikte adlandırılmasından hareketle anlam alanının “dişi, kadın”dan “kişi, insan”a doğru genişlediği kanaatindedir. Ayrıca araştırmacı bu kelime ile eş kaynaklı (cognate) olan şu kelimeleri de verir : kişi “kişi, insan” (EDPT) ~ kisi/kis “eş, kadın” (EDPT) ~ tişi “tişi” (EDPT) ~ işi “hanım” (EDPT).”

P. Zieme (1987 : 307) A.v. Gabain’in kişi/kisi’nin çoğulunu ‘karılar/eşler’ değil ‘akrabalar’ olarak çevirdiğini belirterek, kendisinin bu görüşte olmadığını, “kisilerim”in pek çok şahıs için genel bir konum olarak ‘karılarım/eşlerim’ şeklinde dar bir anlamla çevrilmesi gerektiğini söyler. Araştırmacı devamında şu açıklamayı yapar :

“L.Ju. Tuguşeva’nın yayınladığı iki kitaptan biri beş ayrı yerde farklı şahıs isimlerini takip eden anam ‘annem’ ifadesini içermektedir. Açıkça bu anneler, pek çok kişinin (yöneticinin) anneleridir. Bu örnekler ışığında, bu

metinlerin bir kişinin emriyle değil, pek çok kişinin emriyle yazıldığı dikkate alınmalıdır.”

Yaptığımız taramada da gördük ki Eski Türkçe döneminde yaygın olan ve Kaş.’da da geçen ‘zevce, eş, karı’ anlamı daha sonraki yüzyıllarda kaybolmuş, bunun yerine daha önce de yer yer görülen ‘kişi, insan, mahluk’ anlamı yaygınlaşmıştır. Hatta TS’de kelime ‘dişi’ye zıt olarak ‘erkek’ anlamında kullanılmıştır ki bu anlam ‘insan, adam, kişi’ anlamından gelişmiş gibi görünmektedir. Dolayısıyla anlam alanı başlangıçta genelleşerek genişleyen kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu genişlemenin sonucu zıt anlam da kazanmıştır.

ETY kişi, insan, zevce

“.....sünüşüp süsin sançdı elin altı oğlın kişisin bu” (139 : 22)

EUTS 1. Kişi, insan, adam, mahluk, yaratık 2. Zevce, eş, kadın 3. Kul, köle
4. Prenses

OA kişi, insan, adam; halk

“Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış.”

(KA.DC : 1)

Kaş. kişi, adam, insan, kimse; halk; karı, kadın

SN faziletli kimse

“Kişi bulmayıcak tutaram dilüm

Sınamışvan işbu kadardur bilüm” (286)

TS 1. İnsan, adam, kimse 2. Erkek 3. Sahip

“Kişiler arasında bir dişi yok

Dişiler olduğu yerde kişi yok” (TS IV 2584) (erkek)

“Dedi kim kazıyye acep neyiki

İki atın ola kişisi iki” (TS IV 2584) (sahip)

kişilik : kişi.’den soyut isim; orjinalinde ‘insanlık, iyilikseverlik’ vb. Bütün modern şivelerde yaşıyor; orijinal anlam NC Kır. : NW Kk. gibi bir veya iki şivede yaşıyor, fakat başka yerlerde genellikle ‘insanlık/beşeriyet’ veya kendinden önce saygıyla ‘(pek çok) insan topluluğu’ anlamına geliyor. Hak.XI, Hwar. XIV, Osm. XIV kişilik ‘insanlık’ bir veya iki XIV-XVI metninde kayıtlı; kelime aynı zamanda kişilik kaftan

'resmi kıyafet' gibi terkiplerde XIV'den bu yana ortaya çıkıyor. (Clauson 1972 : 754)

KB insanlık

TS 1. insanlık, iyilik 2. bir kimsenin başkasına gönderdiği meyve, çerez gibi armağan

ko:d- : Temel kelimelerimizden olan koy- fiili Eski Türkçe'den itibaren yaygın olarak kullanılmış ve anlamı da oldukça genişlemiştir. Yaptığımız taramada daha Eski Türkçe döneminde kelimenin çok anlamlı olduğunu gördük. Bu da göstermektedir ki kelime elimizdeki yazılı belgelerden çok daha eskiye gitmektedir ve anlam alanı daha önceki bir dönemde genişlemeye başlamıştır. Kullanım yaygınlığı ve sıklığı devam ettiği için de daha sonraki dönemlerde de anlam alanını genişlemeyi sürdürmüştür. Kelime hakkında Clauson'un (1972 : 595-596) yaptığı açıklama şöyledir :

"muhtemelen *ko:-'ın kuvvetlendirme şekli; orjinalinde 'koy-, terket-, bırak-', bundan sonra belirsizce 'koy-' vb. genellikle koy- olarak bütün modern şivelerde yaşıyor, SW Osm.'da daha genel olarak ko-. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIII, Osm. XIV ko- 'bırak-, terket-, izin ver-; salıver-; engelle-'; bütün dönemlerde yaygın."

EUTS 1. koy-, bırak-, terket-, yerleştir- 2. ayır-, çıkar-

Kaş. kodh- : koy-, bırak-; terk edil-; koyuver-

KG ko- : 1. koy-, bırak- 2. koy-, değdir- 3. bırak-, terket- 4. bağışla-, bırak- 5. vazgeç-, hakkından feragat et- 6. yatır-, koy- 7. beklet-, muhafaza et-, tut- 8. serbest bırak-, koy- 9. defnet-, mezara koy- 10. unut-

"ikinci talakın dahı vire ve koya üçinci gez hayz olunca....." (79b.9)

(bağışla-)

".....kim alnın koyup burnın degürmese sücud reva olmaz...." (17a.8)

".....uçmıklığı uçmaga ve tamuluğı tamuya koyısar." (3a.12) (unut-)

KT ko- : 1. bırak-, terket- 2. unut-, terket-, ihmal et- 3. bırak-, müsaade et- 4. geriye bırak- 5. salıver-, düşür- 6. yarat-; vazet- 7. bırak-, aldırış etme- 8. aç-, serbest bırak- 9. batır-, geçir- 10. indir-, (üzerinden) kaldır- 11. bırak-, koy- 12. sakla-

GT ko- : 1. koy-, bırak- 2. vazgeç-, terket-, bırak- 3. alıkoy-, tut-

TİKT ko- : 1. bırak-,terket- 2. tayin et-, memur kıl- 3. bırak-, koy- 4. ad ver-,
adlandır- 5. bırak-, aldırış etme- 6. bırak-, müsaade et-

DK koy-, bırak-, sok-, tık-

ŞŞÇ ko-/koy- : 1. yerleştir- 2. bırak-, terket- 3. geride bırak- 4. ihmal et- 5.
müsaade et-, izin ver- 6. bırak- 7. yanına bırak-

“Koyuban işi güci bay u yohsul

Olurlar dün ü gün işe meşgul” (1041) (ihmal et-)

“Didi kon gelsün oları görelüm

Ne işe güce geldi bir soralum” (3494) (izin ver-)

TS ko-/koy- : 1. bırak-, terket- 2. izin ver-, müsaade et-, serbest bırak-,
salıver- 3. alıkoy- 4. tesir et-, etkile-

“Yohsa hadise kişinin kendiye olmayınca koymaz mı” (TS IV 2626)

(tesir et-)

ko:ğ : Kelimenin anlamını ‘toz’ vb. olarak veren ve yapısı için “belki *ko:-’dan türemiş isim yere konan bir şey anlamında.” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 609), yeni Türk şiveleri ve tarihi Türk şivelerindeki kullanımı konusunda şunları söylemektedir :

“Bazı NE şivelerinde kok ‘kül, kepek’ R II 507; xox Khak. ‘yanmış kül’;
Sag. ‘arpa samanı’ ; NW Kırım kok ‘toz’ yaşıyor. Karş. to:ğ, to:z. Uyğ.
VIII, Hak.XI, Osm. XIV-XVI koğ ‘sıcak kül, kıvılcım’; pek çok metinde.”

EUTS 1. toz 2. atom

Kaş. göze veya yemeğe düşen çörçöp, pislik

TS kıvılcım

koğuş : temelde ‘oluk’ çeşitli özel göndermelerle. Sadece SW Osm.’da yaşıyor ki burada geleneksel anlamlar XVIII’den sonra izlenemez; bugün ‘geniş oda, hastane koğuşu, yatakhane, okul odası’ anlamına geliyor. Belki bunlar, mec. olarak, bina planı içinde oyuklar/bölmeler olduğu için. Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XVI koğuş okı ve kovuş okı ‘tatar yayının oku’nu çeviriyor (yani bir oyuktan atılan) : XVIII koğuş oku aynı anlamda. (Clauson 1972 : 613)

EUTS koğuş : bomboş, boş

koğuş : tüylü hayvan derisi, postu

Kaş. 1. okları perdah olmak için koğuş -huş- ağacından yapılan 'aygıt' 2. oluk, su oluğu, değirmen oluğu

TS koğuş okı : oluk biçiminde bir yatak içinden atılan küçük ok.

kok- : Clauson'un (1972 : 609) "tam olarak 'yanma kokusu ver-', bundan genişlemeyle 'bozuk veya nahos kok-, pis kok-' " şeklinde verdiği anlamı dikkate aldığımızda kelimedeki bir anlam genişlemesinin olduğunu düşünmemiz gerekiyor. Ancak yaptığımız taramada böyle bir anlam genişlemesini destekleyecek veriye rastlamadığımızı da belirtmemiz gerekir. Dolayısıyla kelimedeki olduğu söylenen anlam genişlemesi olayına biraz ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği kanaatindeyiz.

Kaş. fena kok-, kokusu yüksel-; -su- sen-, -hastalık- sakinleş-

TS 1.kok- 2. kokla-

ko:l : Kelimenin anlamını "tam olarak 'üst kol', elig 'ön kol, el'e zıt olarak, fakat bazı modern şiveler daha genel olarak 'kol' ve hatta 'el' için kullanıyor; aynı zamanda çeşitli mec. anlamlara sahip, mesela ordunun 'kol'u." şeklinde veren Clauson (1972 : 614-615), F.'da alıntı kelime olduğunu belirttikten sonra tarihi gelişimini şöyle açıklamaktadır : "Uyg. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV (1) 'kol'; (2) 'vadi' Qutb. 139, Osm. XIV kol (1) 'kol'; (2) 'yön'; oldukça yaygın." Clauson'un bu tespitleri yaptığımız taramalarla da ortaya çıkmıştır. Aşağıda görülebileceği gibi kelime Uygur Türkçesi döneminde organ adı olarak kullanılırken, 11.yy'dan itibaren insandan doğaya aktarmalarla anlam alanını genişletmiş, 'vadi; grup; taraf; bekçi' gibi yan anlamlar kazanmıştır. Ayrıca Bahaeddin Ögel'de, Clauson'un da değindiği ordudaki kol anlamından bahsedilmektedir. Anlamını 'kol, küçük bir birlik, saf düzeni veya ordunun bir yanı veya cenahı' şeklinde veren Ögel, (1991e : 165) Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen kol kelimesinin, 'sırt kemiği, dös ve vadi; büyük karargah'; "yeke kol'un 'merkezdeki ana birlikler; devletin ortası', "kolun ulus"un 'ana yurdun halkı' manalarında kullanıldığını belirtmektedir. (Ögel 1991e : 169)

Kelimenin yapısı hakkında Necmettin Hacıeminoğlu'nun görüşleri dikkat çekicidir. Hacıeminoğlu kelimeyi koru-'la ilişkilendirir ve şöyle der : "kol < ko-l 'kol'. İnsan vücudunun bu çok önemli organı muhakkak ki koru-< kor-u- fiili ile aynı kökten yapılmıştır." (Hacıeminoğlu 1994 : 73)

EUTS kol

Kaş. 1. Kol 2. Kılıç veya bıçakta bulunan yol biçimi, oyma 3. Dağın tepesinden aşağı inen ve derenin ortasından yüksekçe olan yer

KB kol, vadi

AH 1. Kol 2. Vadi

"iki kol dinar ma ol üç kol kolur" (312)

İM kol, grup

KT hayvanın ön ayağı

GT 1. kol 2. Taraf

"...sen dön andan sol koluñdan yaña git." (69a-10) (taraf)

DK kol; taraf

"Sol kolda oturan sol bigler isikteki inaklar" (110-11) (taraf)

ŞŞÇ 1. Kol 2. El 3. Taraf, yan

TS 1. Taraf, yan, cihet 2. El 3. Devriye gezen asker, bekçi

"... mezbur benim, kol getirip cebren döve döve bir mut arpam alıp..."

(TS IV 2610) (el)

ko:n- : Clauson (1972 : 632) kelimeyi *ko:- diye bir fiile bağlamış ve bunun dönüşlü şekli olduğunu söyleyerek anlamlarını şöyle vermiştir : "(kuş için) 'kon-'; (insan için) 'dur-', (yolculukta gece için) 'yerleş-/konakla-' (bir yere belirsiz bir süre için)." Başlangıçta 'kon-, yerleş-, dur-' anlamına sahip olan kelime, zaman içerisinde, bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanını genişletmiştir.

ETG kon-, yerleş-, dur-

EUTS kon-, gecele-, geceyi bir yerde geçir-

Kaş. kon-, bir yere kon-

KB kon-

SN konakla-, in-, misafir ol-, yerleş-

"Gelürdi şarumuza adamuza

Konardı katumuzda odamıza” (4958)

Mar. kon-, yurt tut-

H kon-, otur-

ŞKM âdet edil-, bırakıl-, ortaya çıkarıl-

GT konakla-

DK kon- (kuş); konakla-, gelip kon-, inip yerleş-, (misafir, yolcu, kervan)

in-

ŞŞÇ 1. konul- 2. bir yere inip otur-, konakla-

TİKT 1. Konakla-, yurt edin- 2. Kuş bir yere kon-

TS yolcu bir yere inip otur-, konakla-

konak/konuk : Anlamlarını “eski bir dönemden beri hem (1) ‘misafir, kalmaya gelen kişi’ hem de (2) ‘birinin (genellikle kısa bir süre için) yerleştiği yer, geçici konut’ vb.” şeklinde veren Clauson (1972 : 637) modern şivelerdeki kullanımını şöyle açıklıyor :

“Bütün modern şivelerde yaşıyor, NE’de konok/konik, NC Kır.’da konok; başka yerlerde normalde konak; SW Osm. hem *konuk* ‘misafir’ hem de *konak* ‘misafir; otel; büyük ev; resmi mesken’ ve hatta ‘tatil yaparken bir günde katedilen mesafe’ anlamlarına sahip olmada tek başına gibi görünüyor.”

İlk olarak Uygur Türkçesi’nde karşımıza çıkan kelimenin Osm. XIV’deki kullanımını Clauson (1972 : 637) “*konak* ‘ev, geçici konut’, vs.; *konuk* ‘misafir’; bütün dönemlerde yaygın; *konak* ‘misafir’.” şeklinde vermiştir.

Konak ve konuk şeklinde Türkçe’de yaygınlaşan kelimenin bu kullanımları arasındaki farkları inceleyen G. Doerfer (III 1539), öncelikle kelimenin anlamını ‘misafir, yolcu’ olarak vermiş ve genel türkçedeki kon- ‘yerleş-, dinlen-’den bilinen tü. ek -uq/-ük’le türetildiğini eklemiştir. Bu ikili kullanım arasındaki farkları ise şöyle anlatmıştır :

“(1) mo.’dan önceki metinlerde (Kaş., KB) sadece qonuq var; qonaq önceden beri Moğollar zamanında var, (2) ortaçağ metinlerinde her iki şekli de sık sık yanyana buluyoruz, farklılık Kıpçak metinlerinde, Eski Osmanlıca’da, Hwar.’de, Çağ.’da, (3) Güneydoğu Sibiry’a’da ve Yak.’ta eski türkçe *qonuq hala var, buna karşı batı şivelerinde bazen mo. qonaq

değiştirilerek kabul edilmiş, (4) Yak. ve Güney Sibirya'da tü. kelime qonuq eski anlamında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır, (5) metinlerde qonaq gösterilen ve mo.'da bulunmayan *qonuq, yani 'misafir'in anlamı en azından beraber kullanılmış, öyle ki bu kelimedede mo. *qonaq ve tü.'deki *qonuq'un anlamları birleşir, şöyle de söylenebilir : eski tü. *qonuq'ta bütün anlamlar varken; çoğu metinde *qonaq sadece 'misafir' anlamına gelmiş, yani eski *qonuq kelimesinde anlam daralması meydana gelmiştir.”

Kelimenin kon-'tan geldiğini ve sürekli olarak konmak, bir yeri yurd edinmek de, bir gece için bir eğleğe konmanın da yine konmak sözü ile karşılandığını belirten B. Ögel (1991a : 381), eski Türk devletlerinde ve Ortaasya'da da ordunun konak yerlerinin, kesin olarak belirli olduğunu, konağın aynı zamanda ordunun ihtiyaçlarının da karşılandığı yerler olduğunu, ayrıca konağın ordu için olduğu kadar, konuk ve oba için de kullanıldığını anlatır (Ögel 1991e : 140). Bunların yanında Ögel (1991e : 141), Eski Anadolu'da 15.yüzyıl için kayıtlı olan “Ey bizim Tanrımız! İrağ eyle seferler aralığını ki konaklarımızın aralığı isizlik yazılar ola (TS, 4, 2626)” cümlesinde eski bir menzil anlayışının bulunduğunu belirtir.

EUTS konuk : misafir, konuk, oturulan yer

Kaş. konuk : konuk, misafir; ruh

ŞŞÇ konak : kalınan, oturulan yer

konuk : misafir, konuk

TS konak : 1. Konuk olunan yer, menzil, misafirhane 2. Misafir 3. Bir konaklık yer

kontur- : kon-'ın ettirgen şekli olan bu fiil Eski Türkçe'den itibaren vardır. Kelimenin anlamı Clauson (1972 : 636) tarafından '(insanları bir yerlere) yerleştir-; (birini) gece için misafir et-, gecelet-' vs. şeklinde verilmiştir. Aşağıda yaptığımız taramalar neticesinde bulduğumuz anlamlar da bununla doğru orantılıdır. Eski Türkçe döneminde 'yerleştir-' temel anlamıyla karışımıza çıkan bu kelime zamanla anlam alanını 'konakla-, misafir et-, ağırla-' şeklinde genişletmiştir.

ETG yerleştir-

OA kondur-, yerleştir-, konakla-

“Ol budunug Tabarda konturtumuz.” (KA.DC : 38)

Kaş. kondur-, üzerine koy-

- SN yerleştir-
- DK kondur-, konaklandır-, indir- (misafir, kervan, yolcu) yerleştir-, misafir et-
- şşş 1. Konmasına sebep ol- 2. Misafir et-, ağırla-
- TS misafir et-, gelen misafiri oturtup ağırla-

konukluk : Anlam gelişimi kökü olan konuk'a benzer olan bu kelime hakkında Clauson'da (1972 : 638) "konuk (2 konak)dan soyut isim (ve somut isim); NE Bar'da koniklık 'günlük gezi'; SW Osm. konaklık 'konukseverlik; misafir odası'; Tkm. ğonaklık 'misafirlik'. Uyę. VIII, Hak.XI, ağ.XV, Hwar. XIV, Osm. XIV konukluk 'konukseverlik' anlamıyla kayıtlı ve XVI'ya kadar 'misafirlik.'" kaydı vardır.

- ETG konak
- EUTS misafirlik, konukluk, menzil, konak
- SN ağırlama, misafir etme, misafirlik
- DK konukluk
- şşş 1. Misafirlik 2. ağırlama
- "Konukluğın uzadır han hayli
şahun artar dem-a-dem hana meyli" (38523) (misafirlik)
- "Yirine geldi hep dürlü konukluk
Ana göstermedi kimse tonukluk" (16898) (ağırlama)
- TS 1. Misafirlik 2. Ziyafet

konum : kon-'dan türemiş bu ismin asıl anlamı Clauson'da (1972 : 639) 'tek bir durma, oturma hareketi' vs. olarak verilmiştir. Bu kaydı ve kelimenin daha sonra hangi anlamlarda kullanıldığını dikkate aldığımızda bir anlam genişlemesini düşünmemiz gerekiyor. İlk defa Kaş.'da geçen bu kelimenin modern şiveler ve tarihi şivelerdeki anlamı konusunda Clauson şu açıklamayı yapmaktadır :

"SC Uzb'de knim 'bir yolculukta mola; durulan veya gecelenen yer' anlamında yaşıyor. Kaş.'da konum 'birbirine yakın yaşayan insan topluluğu', uğuş'un 'kan yoluyla birbirine bağlı insanlar topluluğu, klan' karşıtı gibi görünüyor."

Bahaeddin Ögel (1991c : 96), kelimenin Clauson'da belirtilen asıl anlamına değinmeden kullanımdaki anlamını "Konum, hep birlikte yaşayan veya hep beraber yaşayan bir topluluğun "konuşu veya konduğu yer" şeklinde vermiştir. Ayrıca "Konum, yurt ve konak yeridir. Yurttaki insanlar da anlayışın içinde yer alırlar : "Ölüme türetti bu sayısız konumu" denirken, daha çok içindeki ölümlü insanlar anlatılmak isteniyordu." Açıklamasını yapmıştır. (Ögel 1991e : 144) Taradığımız metinlerde kelimeye sadece 11.yy metinleri olan Kaş. ve KB'de rastladık.

Kaş. yurt, konulan yer, konak

KB konak, yurt

kop- : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde 'kalk-' anlamıyla geçen bu kelimenin anlamı Clauson'da (1972 : 580) " 'yüksel-', muhtemelen orijinalinde 'havada yüksel-' anlamında idi, fakat Kaş. bunu aynı zamanda tur- gibi 'dur-, ayağa kalk-' olarak açıklıyor." şeklinde verilmiş ve tarihi gelişimi de şöyle gösterilmiştir : "Türkü VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV kop- 'yüksel-, ortaya çık-' vs.; bütün dönemlerde yaygın." Taradığımız metinleri dikkate aldığımızda kelimenin anlam alanında 11.yy'dan itibaren bir genişleme görüyoruz.

EUTS kalk-

Kaş. kop-, gel-; kalk-; başla-, çık-; baş kaldır-

"Tümen çeçek tizildi

Bükünden ol yazıldı

Üküş yatıp özeldi

Yirde kopa adrışur" (I. 235)

AH kalk-

SN 1. Zuhur et-, meydana çık-, ol- 2. Haşrol- , diril- 3. Dünyaya gel-

"Atası bilinden çü sızar imiş

Bahadur kopasını sizer imiş" (4559) (dünyaya gel-)

"Ki bir şah-zade kopupdur bugün

Ki tacı güneşden kapupdur bugün" (858) (zuhur et-, meydana çık-)

"Kişi nite dirilse eyle ölür

Nite ölse kopduğı eyle olur" (261) (haşrol-, diril-)

KG başla-, çık-

- H kop-, ayağa kalk-, haşrol-
 İM haşrol-, toplan-
 ŞKM 1. kop-, ayrıl- 2. belir-, görün-, meydana çık-
 DK kop-; çık-, ortaya çık-, ol-
 ŞŞÇ 1. Kop- 2. Ortaya çık-, peyda ol-, türe-
 TS 1. Ayağa kalk-, haşrol- 2. Meydana çık-, zuhur et-, çık- 3. Harekete geç-, fırla-, kalk-

“Çün azmede, seyldir huruşan

Çün kim kopa, bahır gibi cuşan” (TS IV 2658)

kopur- : kop-’in ettirgen şekli olan bu fiile ilk defa Kaş.’da rastlıyoruz. ‘yüksel-, kaldır-’ anlamındaki fiilin anlam alanı bilhassa Eski Anadolu Türkçesi’nden itibaren oldukça genişlemiştir.

- Kaş. yerinden kaldır-, kurcala-
 KB yerinden kaldır-
 SN 1. çekip ayır-, kopar- 2. sök-, yerinden kaldır- 3. yol-
 İM topla-, haşrol-
 ŞMK 1. kes-, kopar- 2. iyileştir-, yok et-
 KT 1. Diriltip kaldır-, haşret- 2. Sök-, kökünden kopar- 3. Sür- 4. Kaldır-, kopar-
 MN kopar-, meydana getir-
 TİKT 1. Diriltip kaldır-, haşret- 2. Sök-, kökünden çıkar- 3. Ayır-, kopar- 4. Meydana getir-, peyda et-
 ŞŞÇ 1. Kopar- 2. Yerinden ayır- 3. Meydana getir-
 TS 1. Ayır-, gider- 2. Kaldır-, harekete geçir- 3. Haşret-, dirilt- 4. Meydana getir-, peyda et-, yarat-, ortaya çıkar- 5. Söküp çıkar- 6. (ses hakkında) yükselt-

kork- : ‘kork-, (birinden veya bir şeyden) kork-’ anlamındaki bu kelime anlamını Eski Anadolu Türkçesi’nden itibaren genişletmiştir. ‘Kork-’ anlamı yanında ‘çekin-, endişe et-’ gibi anlamlar da kazanmıştır.

EUTS kork-

Kaş. kork-

KG 1. kork-, çekin- 2. endişe et-, çekin-

“Eger bir gişi ev alsa yılda yüz akça ücrete dahi korksa kim bu ev
issinüñ özri olup anı ol evden çıkara.” (157a.7) (endişe et-)

KT 1. Kork- 2. Sakın-, çekin- 3. Endişe et-

ko:ş : ‘çift; çiftin biri’ vb. F.’da ‘çift; yedekte çekilen at; karşılıklı içki içme; bir çift öküz’ anlamlarıyla kullanılan kelimenin ‘birleşik, pek çok birleşik şey’ asıl anlamıyla Türkçe asıllı bir kelime olduğunu belirten Doerfer (III 1361), ‘iki birleşik şey’ özelleştirmesinin pek çok Türk şivesinde bulunduğunu, fakat sekonder gibi göründüğünü söylemektedir. Kelime *qo- ‘birleştir-’ kökünden çok sık kullanılan -ş ekiyle türetildiği kanaatinde olan Doerfer, aynı kökten qo-ş- ‘karıştır-’, atü. qo-p ‘bütün (‘birleşmiş’), TT III qog ‘arış’ (‘birleşen’) örneklerini verir. Ayrıca sık sık geçen qoş begi ifadesinin R II 635’de ‘Buhara’da birinci bakan’ anlamında geçtiğini ve bunun ‘av kuşunun beği’ anlamının bir halk etimolojisi olduğunu belirtir.

Kelimenin kavram alanı hakkında B. Ögel’in açıklamaları da şöyledir :

“Koş ve koşma, koşulma deyimlerinin köklerinde ve ruhunda, yanyana gelme, dizilme, bir hiyerarşi ile bir protokol anlayışı vardı... Çağatay Türk kültür çevresinde “koş”, çadırlar topluluğudur. Aynı zamanda karargah ve ordu demektir... "Koş ağası" ise, aynı kültür çevrelerinde, işçiler ile işçi çadırlarının şefine deniyordu.” (Ögel 1991e : 176). “Doğu Türklerinde aynı şekilde bazı şeylerin, arka arkaya dizilmesine de koş deniyordu. Hatta iç kapılar ile birleşen odalar için bile, koş tura adı verilirdi. Çağatay Türkleri ile Anadolu’da ise, aynı cinsten iki şeyin yanyana gelmesi ile meydana gelen çift şeye de koş denirdi. Babür’ün çift at için sık sık kullandığı koş at sözü de vardır.....Yine Çağatay Türkleri ile tarımcı Tarançı Türkleri sabana bile koş diyordu. Çünkü koş öküz, sabanın bir sembolü idi. Çadırların yanyana dizilerek bir “ordugah kurulması” da koş demektir. Anadolu’da koşun, saf ve savaş düzeni idi. Karargah komutanına ise, koş begi denirdi. Buhara Hanlığında koş beği, “başvekil” demektir. Askerler, çadırları ile birlikte yolda giderken kurulan bu yol düzenine de koş denirdi. Karahanlı çağında koş, dizilmiş “Deve katarı” demektir.” (Ögel 1991a : 387-389)

Görüldüğü üzere kelime Türk kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. sosyal hayattan devlet hayatına kadar her kademede kelime kendine has anlamları içinde bulunduğu terkiplere göre kazanmıştır.

EUTS çift

Kaş. çift, çifte; her hangi bir şeyin çifti, eşi

koş- : 'birleştir-, (iki şeyi) bağla-; ko:ş'la homofon. Bu ve genişlemiş anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor, mesela '(mısraları) diz-, (şiir) bestele-, (hayvanlar) koş-'. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XIV, Hwar. XIV, Osm. XIV koş- '(bir şeyi başka şeye) ekle-, ilişkilendir-, (birini başka birine) bağla-'; bütün dönemlerde yaygın. (Clauson 1972 : 670-671)

ETG terkip et-, koş-

EUTS 1. Koş-, bağla-, ayır- 2. Karıştır-

Kaş. koy-, kat-; türkü düz-

KB yaz-, şiir diz-

"kitaplar olur hem bilir erse söz

ukar erse şi'r hem koşar erse öz" (2631)

NHT ekle-, ilave et-

SN arkadaş olarak ver-, yanına kat-, birlikte gönder-

"Çerisine koşdugın anı Süheyl

Didi bilmezem dahı kanı Süheyl" (2797)

KG ekle-, ilave et-; oku-

".....tetavvu namazında degme rekata fatiha birle sure koşa ve sonragı ikisine yalıñı okımış gerek....." (22a.14) (oku-)

H kat-, beraber eyle-, koş-

GT beraber gönder-, yanına ver-

DK koş-, kat-, isnat et-, arkadaş ver-, destan koş-

"Bu Oğuz-name'yi düzdi, koşdı, böyle didi." (34.11)

ŞŞÇ arkadaş olarak ver-, yanına ver-

V beraberine koy-, hemen arkasından oku-

TS 1.arkadaş olarak ver-, ekle-, artır- 2. Nazmet-

koşuğ : koş-'dan türemiş isim; normalde 'şiir, şarkı', fakat diğer muhtemel anlamlarla. *Koşu* olarak SW Osm.'dakine benzer pek çok anlamla yaşıyor. Koşuk/koşak şekilleri; NW Kk. kosak bazı modern şivelerde daha çok benzer anlama

sahip olabilecek olan türemiş pasif isim gibi görünüyor. Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 671).

Kaş. şiir, kaside

TS koşuk : bir arada, bir araya gelmiş

koşul- : koş-'ın pasif şekli olan bu kelimenin anlam gelişimi köküne paraleldir. 'eklen-, (bir şeye) bağlan-' vb. anlamındaki bu kelime sonradan 'şiir düzül-, düzenlen-' gibi yan anlamlar kazanmıştır.

EUTS koşul-

Kaş. birleş-, katıl-, tertip edil-, öğür kılın-

KB yazıl-, düzenlen-, şiir düzül-

NHT katıl-, eklen-

TS katıl-, (bir işte) birbirine katıl-

koşun : koş-'tan türediği açık olan bu isim sadece iki kaynakta karşımıza çıktı. Kelimenin TS'de öncekini de içine alacak şekilde çok anlamlı olarak geçmesi anlam genişlemesine işaret etmektedir.

DK ordu, alay

TS 1. Saf, asker dizisi 2. Koşu, yarış 3. Koşum

kov- : İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan kelimelerden biri de budur. Eski Anadolu Türkçesi döneminde birbirine yakın yeni anlamlarla yaşamaya devam etmiştir. Kelime hakkında Clauson'da (1972 : 580) şu açıklama yapılmıştır :

"ko:v'la homofon fiil; 'takip et-, kovala-, izle-' vb. bazı genişlemiş anlamlarla, mesela 'zulmet-'. Ku- ve koğ- dahil geniş bir şekil alanıyla pek çok modern şivede yaşıyor; SW Osm., Tkm. kov-; ünlü Tkm'de kısa olmasına rağmen, Kaş.'nın alternatif şekli ko:v- muhtemelen orijinal bir şekil idi."

Kaş. kow- : koğ-, kovala-, sür-

KB kov-, sür-

SN kovala-, takip et-, izle-, peşinden git-

"Kovar anı bir iki bileñ aşurur

Yiter çün kolaylanur u yanaşur” (2879)

- KY kov-, uzaklaştır-, sürüp çıkar-
 ŞKM 1. kov-, uzaklaştır- 2. takip et-, ardından git-
 DK kov-, kovala-, önüne kat-
 ŞŞÇ takip et-, kovala-
 TS 1. Takip et-, izle- 2. Koştur-

kovuk : Clauson (1972 : 583), ‘oyuk, boş’ anlamındaki bu kelimenin kowı ile cognate olduğunu söylemiştir. Eski Uygur Türkçesi’nde bu anlamla karışımıza çıkan kelime daha sonra ‘çürük’ anlamını da kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

EUTS kovuk, içi boş

Kaş. kovuk; içi boş olan her şey

kowı : kowı yıgaç : kof ve çürümüş ağaç

kowı : kowı er : talihsiz, uğursuz kişi.

ŞMK içi boş, oyulmuş

KT içi boş, oyulmuş

TS 1. Oyuk, oyulmuş, boş 2. çürük

“Eyüye eyle bazarında rağbet

Çoğ olsa koz kovuksuz olmaz elbet” (TS IV 2682) (çürük)

koyuğ (kocıuğ) : *koy-*’dan türemiş İ./S.; sıvı için ‘koyu, yapışkan’; semantik bağlantı yakın değil. Küçük fonetik değişiklikler ve genişlemiş anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor. F.’da vs. alıntı kelime (Clauson 1972 : 676). Kelime 11.yy’da ‘derin’ anlamını kazanmıştır. Kelimenin Uygurca’dan itibaren kullanıldığını ve Orta Türkçe’de de koyuğ olarak geçtiğini söyleyen Hasan Eren (1999 : 254), anlamlarını da ‘derin’den bahsetmeden şöyle sıralar : “koyu 1. ‘yoğunluğundan dolayı güç akan, sulu karşıtı’; 2. ‘karaya kaçan (renk)’, açık karşıtı’; 3. ‘aşırı’.

Kaş. -akarlarda- koyu

KB derin

“ne edgü bilg birdi bilgi koyug

ogul kız atı erke kitmez oyug” (3382)

koyul- (kodul-) : koy- (ko:d-)ın pasif şekli olan bu fiil ilk defa Kaş.'da geçmektedir. Burada 'akar nesne koyul-' anlamıyla geçen kelime, anlamını genişleterek 'derinleş-; dökül-; hücum et-' gibi yan anlamlar kazanmıştır. Clauson (1972 : 677) kelimenin Osm. XIV'deki anlamlarını (1) 'koyul-' (2) 'saldır-' (ve kuyul- 'boşal-') şeklinde vermiştir.

Kaş. akar nesne koyul-

KB derinleş-

İM dökül-; kon-

koyulu : kuyulanmış, gömülmüş

ŞMK katılaşı-, katı duruma gel-

TIKT ak-, dökül-

DK koyul-, baskın yap-, hücum et-, üzerine saldır-, üzerine dökül-

ŞŞÇ 1. Konul-, koyul- 2. Hücum et-

"Heman dem el urup kılıçlarına

Koyuldular bularun içlerine" (4110) (hücum et-)

TS 1. Ak-, dökül- 2. Kon-, konul- 3. Üzerine saldır-, şiddetle gir-, dal-

"...nagah haramiler koyuldu, cenk oldu, ahir haramiler galip geldiler."

(TS IV 2684) (üzerine saldır-)

köç- (g-) : köç ismiyle eş sesli olan bu fiilin temel anlamı 'göç-'tir. Zamanla 'öl-' gibi mec. anlamlar da kazanmıştır. Clauson'da da (1972 : 694) kelimedeki bu anlam genişlemesine değinilmiştir. " 'ikametgahı değiştir-, göç et-'; 'göçebe ol-' ve mec. 'öl-' (yani bu dünyadan diğerine göç et-) gibi bazı genişlemiş anlamlarla yaşıyor"

EUTS göç-

Kaş. göç-

ŞŞÇ 1. Göç et- 2. Mec. Öl-

"Çü vakt irişdi ol sultan-ı adil

Göçüp kıldı beka darını menzil" (272)

TS 1. Yurt değiştir-, hicret et- 2. İrtihal et-, öl-

köçür- (g-) : köç-'in ettirgen şekli olan bu fiilin anlamı 'göçür-'tir. Ancak zamanla anlamını genişletmiş ve 'kız evlendir-' gibi yan anlamlar kazanmıştır. Clauson (1972 : 699), kelimenin Osm. XV'deki anlamını şöyle vermiştir : 'aktar- veya taşın-, bir yerden bir yere'.

ETG göç-

EUTS göçür-

Kaş. göçür-; yaz-, istinsah et-, naklet-

"köçürme : köçürme oçak = bir yerden öbür yere göçürülebilen ocak

köçürme : köçürme oyun = "ondört" adı dahi verilen bir oyun."

(Atalay 1985a : 490-491)

DK göçür-, kızı evlendir-, kocaya ver-

ŞŞÇ göç ettir-, göçür-

ködez- : 'gözet-' anlamındaki bu fiil bu şekliyle sadece Kaş. ve KB'de kayıtlı. Clauson (1972 : 707), bu kelimenin kesinlikle közed-'in metatezi olduğunu ve küd-'le semantik bağlantısının saf bir tesadüf olduğunu, çünkü morfolojik olarak iki kelime arasında bağlantı kurulamadığını söylemektedir. Kelimenin KB'deki anlamları daha sonraki dönemlerde kullanılan közet- fiili ile doğru orantılıdır. Burada da çok anlamlı olarak geçen fiil belli ki anlam genişlemesine uğramıştır. Kelimenin közet- şeklinde kullanımını hakkında bk. közet-. (s. 482)

EUTS küzed- : güt-

küzet- : gözet-, sakla-, muhafaza et-

KB küdez- : gözet-, koru-, sakla-

küzet- : gözet-, koru-, sakla- (iki yerde)

Kaş. sakla-, bekle-; koru-, gözet-

"ol manğa ködhezdi = o, bir şeyi benim için sakladı, ol meni ködhezdi = o, beni bekledi, gözledi. Bu kelime hem saklamak hem de gözlemek manasına kullanılır." (Atalay 1985b : 86)

AH gözet-

kök : Clauson (1972 : 708-709), bu kelime için yazdığı başlangıç notunda Kaş.'da bu yapıda geçen kısa ünlülü üç ve uzun ünlülü on kelime olduğunu belirtir ve onların anlamlarını sıralar. "İlk üçü sırasıyla 'ağrı, acı' (kük veya küg ?), 'kök' (kök) ve 'ip' (kök) anlamına geliyor... Diğer onu için; ilk ikisi 'metre' ve 'ezgi' benzer kelime kü:g'ün alternatif çevirileri ve üçüncü 'yaygın şaka' muhtemelen bunun genişlemiş anlamı. Hayvanlarla ilgili olan dördüncü ve beşinci de kesinlikle kü:g idi. Altıncı ve yedinci, 'pas' ve 'leke', ki bunlar başka bir yere geçmiş gibi görünmeyen aynı kelimenin alternatif çevirileri olmalı, fakat belki de kü:g idi. Sekizinci ve dokuzuncu 'gökyüzü' ve 'gök rengi' kö:k'ün alternatif çevirileri. Son kayıt farklı şekilde sadece KB'de kayıtlı olan 'köy muhtarı' anlamında bir terkip." Kaş.'nın açıklamalarını bu şekilde veren Clauson kendisi de bu yapıda dört ayrı madde başı kelime oluşturmuş. Bunlardan ilki 'kök, kaynak' anlamında, ikincisi 'sırım' anlamında, üçüncüsü 'dikiş' anlamında ve dördüncüsü de 'gökyüzü' anlamında. Bizim madde başı olarak incelediğimiz kelime Clauson'un 4 kö:k (g-) şeklinde verdiği kelimedir. Temel anlamı 'mavi, yeşil' olan gök kelimesi, 'gök yüzü; tanrı' anlamlarını da kazanmıştır. Clauson, kelimenin yapısı hakkında Az.'de bulunan köy'ün, Kaş.'nın son sesin -k olduğuna dair kesin ifadesine rağmen, orijinal şeklin gö:g olabileceğini gösterdiğini söyler.

Farsça'daki kök kelimesinin Türkçe'den alıntı kelime olduğunu ve Türkçe'de çoğu zaman 'gökyüzü' anlamına geldiğini söyleyen Doerfer (III 1677), başka bir açıklama yapmaksızın kelimenin tarihi şivelerdeki durumuna örnekler verip diğer dillere hangi anlamlarda geçtiğini sıralar. Eş sesli diğer kelimelere ve bunların arasındaki ilişkiye hiç değinmez.

Eski Türk yazıtlarına göre dünya dört kat idi : 1. Gök. 2. Kağan, yani hükümdar. 3. Kişi oğlu, yani insanlar. 4. Yer. Bütün bunlar, gökle yer arasında sıralanmıştı. Tanrı'nın da göğün üstünde bir maiyeti vardı (Ögel 1989 : 279).

Gök kelimesinin yön belirten bir kelime olarak kullanıldığını Bahaeddin Ögel'in (1989 : 278) şu sözlerinden çıkartıyoruz :

“Türklerde devletin gök yanı, doğu tarafıydı. Çünkü Göktürklerde Büyük Kağan bu tarafta bulunuyordu..... Sibiryaya halklarında, büyük nehirlerin geldiği güney taraflarının yukarı, yani gök; yine nehirlerin aktığı kuzey taraflarının ise aşağı, yani yer olduğunu söylemiştik. Yine aynı Sibiryaya halkları, nehirlerin Kuzey Buz denizine döküldüğü noktada ise artık yerin de sona erdiğine inanırlardı.”

Türk devlet mefhumu içerisinde gök'ün yeri konusunda da yine Ögel'in (1989 : 277) dikkat çekici açıklamaları vardır. Dört yön ve gök'ün, Türk devletinin mekanını meydana getirdiğini söyleyen Ögel, bunun da esasını Türk dininden aldığını ve yankısını da Türk mitolojisinde gösterdiğini ekler. Türk milleti ve Türk devleti yeryüzünde bulunur, ancak Türklerin zihninde devletin mahiyeti, içindeki mevkiler, gökten itibaren sıralanır ve yeryüzünde de sağa ve sola doğru dağılır.

Bilindiği gibi *gök*, Eski Türkler'de Tanrı'nın bir sembolü olarak kabul edilmiş ve bu yüzden kutsallık atfedilmiştir. Bir şeyi gök rengine büründürmek veya gök sözü ile beraber söylemek, o şeyi kutsal saymak veya aralarında Tanrı ile bir bağ kurmak isteginden ileri gelir (Ögel 1989 : 42). Oğuz destanında, Oğuz Han'a zaman zaman kılavuzluk edip yol gösteren ve Tanrı tarafından gönderilen kutsal kurt için hep “gök tüylü, gök yelesi” deyiminin kullanılmasının kurda “gök” sıfatının verilmesinin, onun kutsallığını ve Tanrı ile ilgisini göstermeden başka bir mana taşımaması gerektiğini söyleyen Ögel (1989 : 134), sonraları bu “gök” sıfatının, “ihtiyarlık ve tecrübeliliğin” ifadesi ve karşılığı olarak kullanıldığını, mesela “gök sakallı” ifadesinin “tecrübeli ve saygı değer bir ihtiyar” anlamına geldiğini belirtir.

Türk Mitolojisinin en temel motiflerinden biri olan "gök sakal" ifadesi Tanrı'nın sembolü veya gölgesi şeklinde görünüp kaybolan kişiler için söylenir. Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz Kağan Destanı'nda büyüklük ve tecrübenin bir sembolü olarak ak sakallug, moz saçlug ifadeleri yer alır (Ögel 1991ç : 309).

Klyastormıy (1994 : 139), her iki Koşo-Saydam yazıtında /KTb3, BKb4/ ilk kağanlar hakkındaki öyküde yeniden kurulan imparatorluğa yerleşen halkın kök-türk adını aldığını, bunun da 'Mavi Türkler' anlamına geldiğini söyler.

Kısacası kelime, birbirinden türemiş somut ve soyut pek çok anlamı içinde barındırır ve bu çok anlamlılığını elimizdeki en eski yazılı belgelerden itibaren sergiler. Kelimenin ilk anlamı renk adıdır. Daha sonra 'gökyüzü, sema' anlamını kazanmış, ardından da 'tanrı' anlamını ifade etmeye başlamıştır.

ETG gök, mavi

OA mavi, gök rengi, lacivert, yeşil; gök, sema, hava

"Üze kök tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış."

(KA.DC : 1)

EUTS 1. Mavi, gök rengi 2. Sema, gök 3. Gece

M mavi

Kaş. gök, hava, sema

gök rengi, gök renk, lacivert

şehrin dört yanını saran yeşil bölge

eğer bağı

kök, asıl (Oğuzca ve Kıpçakça)

kökded- : eğer tahtalarını diktir-, bağlat-

KB gök, gökyüzü

"kamug edgülükler bilig asgı ol

bilig birle buldı mesel kökke yol" (208)

mavi, yeşil

"yazı tag kır oprı tüşerdi yadıp

itindi kolu kaşı kök al kedip" (69)

SN mavi

"Niçe bahsa yuharıya gitdi gök

Aşaga deniz idi ol dahi gök" (3473) (mavi)

KG yeşil

DK gök

yeşil, mavi, gök renginde

köklen- : kök'den türemiş dönüşlü bir fiil olan bu kelimenin SW Osm.'daki anlamını Clauson (1972 : 711) 'köklen-, iyice yerleş-' olarak vermiştir. Taradığımız metinlerde sadece Kaş.'da yer aldığını gördüğümüz kelime, burada soyut anlamlı

olarak geçmektedir. Dolayısıyla kelimenin anlamı somuttan soyuta doğru genişlemiştir.

Kaş. sıkı bağlan-, asaletli veya zengin ol-

kökleş- : kök'den türemiş işteş bir fiil olan bu kelime köklen- gibi sadece Kaş.'da kayıtlı ve burada somutun yanında soyut anlamlar da taşıyor. Dolayısıyla bu kelimenin de anlamı somuttan soyuta doğru genişlemiştir.

Kaş. ilişip sokul-; eğer bağlamakta yardım et-; hısımlıkla bağlan-

kökre- (g-) : *kö:k* 'gökyüzü'nden türemiş bu fiilin anlamını Clauson (1972 : 713) "etimolojik olarak temel anlam 'gök gürlü-' olmalı; aynı zamanda 'yüksek ses yap-/gürültü yap-' için de çeşitli metinlerde kullanılıyor." şeklinde açıklamıştır. Ayrıca SW Osm.'daki kükre- 'ağızda köpür-', cinsi olarak heyecanlan-' için farklı bir kelime gibi görüldüğü kaydını koymuştur.

Kelimedede doğadan insana deyim aktarması söz konusudur. Bu da anlamının genişlemesine sebep olmuştur.

ETG gürlü-, kükre-

EUTS kükre-, bağır-, böğür-

Kaş. kükre-

KB kükre-

"bulut kökredi urdı nevbet tuğı
yaşın yaşnadı tarttı hakan tuğı" (86)

ŞŞÇ 1. Kükre- 2. Öfkeyle bağır-

"Heman bulut gibi kükredi turdı

El urdı Rüstem'i yirden götürdi" (25667)

kö:l (g-) : Doğal veya suni, herhangi bir büyük boyutta su, normalde 'havuz' veya 'göl' için kullanılıyor. Muhtemelen, sadece bir terkipte yer aldığı Kaş. dışında ve asla 'deniz' veya 'nehir' için kullanılmaz. (Clauson 1972 : 715)

Kelime hakkında Hasan Eren'in (1999 : 159) etimoloji sözlüğünde "göl 'kara ile çevrili su alanı'" tanımı yapılmış ve eski çağlardan başlayarak kullanıldığı belirtilmiştir. Hasan Eren, kelimenin Orta Türkçedeki kullanımı için şöyle der : " köl 'havuz', 'birikmiş su' ve 'göl' olarak kullanılır. Kaşgarlı Mahmud'a göre deniz anlamına da gelir."

Bütün bu bilgiler ve yaptığımız tarama neticesinde kelimenin anlamının genişlediğini söyleyebiliriz.

OA göl

EUTS göl

Kaş. göl, havuz, birikmiş su
denizin kendisi

kölük : Kelimenin "köl- 'den pasif somut isim" olduğunu söyleyen ve anlamını "asıl anl. 'koşan şey', normalde 'yük hayvanı', bir araca koşulan şeyden ziyade yükün bağlandığı şey anlamında." şeklinde açıklayan Clauson (1972 : 717), bu ve genişlemiş anlamlarla XX Anat.'da yaygın olarak kullanıldığını ve Osm. XIV'de gölük 'binek veya yük hayvanı' anlamına geldiğini eklemektedir.

Bahaeddin Ögel'deki (1991a : 404) açıklama da Clauson'un açıklamaları ve yaptığımız taramada ortaya çıkan neticelerle doğru orantılıdır. Ögel kelimenin anlamı için "Türklerde kölüğ sözünün esas manası, "yük hayvanı" veya "arka, sırt" demektir. Fakat Uygur Türklerinde kölük veya kölüğ zaman zaman araba anlayışına da kullanılıyordu." açıklamasını yapmıştır.

ETG yük hayvanı

OA yük hayvanı, araba

EUTS yük hayvanı

M nakil vasıtası

Kaş. arka; gölük, yük yükletilen her hangi bir hayvan

KB yük hayvanı

TS eşek, beygir gibi bir yük hayvanı

köm- (g-) : ‘göm-’, hem spesifik olarak ‘göm-’ (ölü), hem de daha genel olarak bir şeyi yerde, külde vs. yakmak için gömmek; bazen de daha genel olarak ‘kaz-, ek-’ için (Clauson 1972 : 721).

EUTS göm-

Kaş. göm-

“ol ölügni kömdi = o, ölüyü gömdü”. “közmen kömdi = gömme gömdü, çöreği küle gömdü.” (II.27)

köndger- (g-) : ‘doğrult-’ vb.; morfolojik olarak bu *kön-*’den türemiş İ./S’tır. **könt*’den türemiş geçişli bir fiile benziyor; semantik olarak eski dönemde *könit-* ve *köndür-*’le sinonim idi. Fakat daha sonra genişlemiş anlamlar oluştu. (Clauson 1972 : 730)

Kaş. doğrult-; doğru yolu göster-, kılavuzla-; doğruyu söylet-
köndgür- : doğrult-

ŞŞÇ 1. Gönder- 2. uğurla-

“Oları gönderür destur-ıla şah

Didi varun acug olsun size rah” (20500) (uğurla-)

TS göndür- : 1. uğurla-, teşyi et- 2. gönder-

köndür- (g-) : *kön-*’in ettirgen şekli; ‘doğrult-’ anlamında, ancak bazı genişlemiş anlamlarla kullanılıyor (Clauson 1972 : 730).

D. Aksan (1975 : 534), bu fiilin *kön-* ‘düzelmek, doğrulmak’ köküne dayandığı, bunun ettirgeni olduğu görüşündedir. Ayrıca köndger- ve köndür- fiillerinin zaman içinde birleşerek tek bir şekilde kalıplaşması hakkında şunları söylemektedir :

“...Karahanlı Türkçesinde geçen köndür- ve könder- fiillerinin çağlar boyunca değişik alanlarda yaşamını sürdürerek Anadolu Türkçesine değin geldiği, aynı kavram çekirdeğine bağlanan bu iki fiilin gerek yapı, gerek anlam bakımından birbirine karışarak XVIII. yüzyıldan sonra Anadolu’da gönder- biçiminin yerleşip kesinleştiği ortaya çıkar.”

Kaş. doğrult-; doğru yolu göster-, kılavuzla-; doğruyu söylet-

- KB doğrult-, yola çıkar-
 TS gönder- : çevir-, yönelt-

gönen- : Eski Anadolu Türkçesi'nde ortaya çıkan bu fiilin anlamının gelişimine baktığımızda zaman içerisinde genişlediği anlaşılmaktadır. 'istifade et-, faydalan-' anlamının yanında 'sevgi bağla-, sevin-' gibi anlamlar da kazanmıştır.

- KT istifade et-, faydalan-
 TS nimete, refaha kavuş-, yararlan-, sevin-, sevgi bağla-

köñül (g-) : Elimizdeki en eski yazılı kaynaklarda çok anlamlı olarak karşımıza çıkan bu kelime, dilimizin eskiliğinin ve işlenmişliğinin kanıtıdır. Taradığımız kaynaklarda kelimenin Eski Türkçe döneminde 'gönül, kalp, iç, fikir, düşünce, akıl, şuur, anlayış, arzu' gibi anlamlarla kullanıldığını gördük. Anlamı hakkında Clauson'da (1972 : 731-732) ise şu açıklama yapılmıştır :

"orjinalinde oldukça çeşitli anlamlarla soyut bir kelime. Bir düşünme düzeni olarak 'akıl'; aklın ürünü olarak 'düşünce' vb. Daha sonra, kalb düşünme düzeni olarak alındığında aynı zamanda 'kalp' için fiziki anlamda kullanılmış, ek olarak veya yerine 'yürek'."

Doğan Aksan (1989b : 51) Kültigin Abidesi Kuzey Cephesi 11. satırda, "...köñülte sıgıt kelser yanduru sakındım" ifadesindeki köñül'ü bugünkü gönlünce, gönlüne göre, gönlünün istediği gibi... kullanılışlarına eş kabul etmiş ve bunun, kelimenin o çağdaki çok anlamlılığına tanık olduğunu belirtmiştir.

Uygurlar, dini kavramları arasında yer alan şuur'u ifade etmek için bilig köngül, köngül bilig gibi sözler kullanmışlardır (Arat 1987 : 75). Bu da kelimenin çok anlamlılığına tanıktır.

Hasan Eren (1999 : 162) kelimenin anlamını şöyle açıklamıştır : "gönül 1. 'sevgi, istek, düşünüş, anma ve hatırlama gibi kalpte var sayılan duygu kaynağı'; 2. 'istek'..... Eski Türkçeden başlayarak kullanılır (köñül). Orta Türkçede köñül 'kalp, yürek, anlayış' olarak geçer."

- OA gönül, kalp, yürek, iç, fikir, düşünce, akıl, anlayış, arzu, ülkü

“Köngülteki sabımın urturtum...” (KA.GC : 12)

EUTS gönül, kalp, fikir, istek, tefekkür, arzu, ülkü

M şuur; kalp

“etüzdeki köngülteki tildeki kılınçlar ol bolmak titir....” (41.10)

İKP gönül, duygular, vicdan, dilek

“öğüküm köñülin neçük berteyin men” (IX.6)

Kaş. gönül, kalp, yürek; anlayış

KB gönül, yürek, anlayış

RB gönül bulan- : mide bulanması

TS 1. Gönül 2. Yürek

“Bu renc ki rahimde olur, anı otalamak avratlar işidir ve anın maymunlar yüreginden artık dermanı olmaz. Bağa eyitti : Maymun göñlü kanda buluna?...” (TS III 1763) (yürek)

köñüllüg (g-) : *köñül*’den -lüg ekiyle türemiş bu isim hakkında Clauson’un (1972 : 732-733) açıklaması şöyledir : “normalde kendinden önce bir sıfatla niteleniyor ‘...aklı olma’, fakat ‘hevesli, istekli, iyi niyetli, neşeli’ vb. anlamında pek çok modern şivede yaşıyor; SW Osm.’da gönüllü.” Kelimenin tarihi gelişimine baktığımızda Eski Anadolu Türkçesi sonunda ‘sevilen, cesur, cana yakın, şerefli’ gibi anlamlarına zıt olan ‘bön, sersem’ gibi anlam da kazandığını görüyoruz.

EUTS akıllı, ferasetli, müdrük, gönüle yakın, sevilen

M kalpli, gönüllü

“antag türlüg alp erdemlig kanamlag yüreklig bek katıg köñüllüg tınlıg bolur..” (9.35)

ŞŞÇ istekli

TS 1. Cesur 2. Cana yakın, hatırlı, şerefli 3. Kibirli 4. Bön, sersem

“ohu gönüllüye : ceri vü cesur” (TS III 1770) (cesur)

“Dilberler içre nite ki canan gönüllüdür

Güller içinde gonca-i handan gönüllüdür”(TS III 1770)(hatırlı, şerefli)

“Ağır deprenir etmede serfuru

Gönüllü gibi sâkıyâ pek sebu” (TS III 1770) (kibirli)

“Kâliv : Ahmak ve bön ve yaramsık ve serkeş ve gönüllü ve” (TS III 1770) (bön, sersem)

köp : Uygur Türkçesi döneminde ‘çok, bol’ gibi anlamlara sahip olduğunu gördüğümüz kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminde, Dede Korkut’ta ‘şişme, şişkinlik’ vb. gibi anlamlarla geçer. Clauson (1972 : 686), orjinalinde ‘bol, bereketli’ vb. anlamına geldiğini, ancak ‘çok, büyük miktar, birçok’ için SW dışında bütün modern şivelerde yaşadığını kaydetmektedir.

EUTS çok, bol

Kaş. çok, bütün, hep; -saç ve ağaç hakkında- gür, sık

DK şişkin, şişme, şişkinlik

“...varuñ ol tutsak yigidi çıkaruñ getürüñ, depegen köpini süsegen yırtar..” (265-8)

TS çok

kör- (g-) : Temelde ‘(bir şeyi Acc.) gör-’ anlamındaki bu fiil, ‘(bir şeyi Acc) dene-; dikkat et-’, yani (birine Dat.) boyun eğ-, (Ger. -u/-ü: ile, yaptığınız bir şey)e dikkat et-/bak-’ gibi pek çok genişlemiş anlama da sahiptir (Clauson 1972 : 736). Kelime bu çok anlamlılığı Eski Türkçe döneminden itibaren sergiler. Anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde daha da genişlemiş, ‘ihtiyacını gör-; ihtilam gör-; hisset-; tanı-’ gibi pek çok yan anlam kazanmış, yani anlam genişlemesine uğramıştır.

OA gör-, bak-; tabi ol-, itaat et-

“Tabgaçgı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmiş.”
(K.A.DC : 8)

EUTS gör-

Kaş. gör-, bak-

SN karşıla-, sağla-, yerine getir-

“Viribirdi gönlini sorar idi

Ne eksügi olursa görer idi” (4021)

KG 1. Gör-, bak- 2. Farket-, farkına var-, gör- 3. Şahit ol-, gör- 4. Adet gör-, kana- (kadınların ay halinde) 5. Gider-, ihtiyacını gör- 6. Çek-, gör- (öbür

dünyada azap) 7. Bil-, tanı- 8. Duy-, işit-; gör- 9. Düşün-, fikret- 10. İhtilam gör-, yıkanmayı gerektirecek durum vaki ol-, cünüp ol-

“Eger kimerse Ramazan ayında sahur yise eyle sañsa (8) kim dahı düdür ve soñra gördi kim tañ yarımış ya dahı bılutlu gün olsa” (48b.8)

KT 1. Farket-, gör- 2. Müşahade et-, gör- 3. Karşılaş-; kavuş-, ulaş- 4. Say-, kabul et- 5. Karşılığını gör-, bul- 6. Hisset-, duy-; karşılaş- 7. İşaret et-; iste-
görici : 1. Gören, farkına varan, anlayan 2. Gören, kör olmayan 3. Gören, kavuşan, erişen 4. Görmeye yarayan; gösteren 5. Hakkıyla gören; “esmâ-i hüsnâ”dan

GT 1. Farket-, gör- 2. Bul-, gör- 3. Rastla-, gör- 4. Bil-, tanı-, öğren- 5. Anla-, sez-, farket- 6. Duy-, işit- 7. Karşılaş-

“Bir zamandan sonra' gördüm ki evlenmiş ve oglancukları olmuş” (59b.15) (öğren-)

“Bu te'emmülden sonra maslahat anı gördüm ki halkdan uzlet idüp etegüm ayaguma saram” (3b.5) (farket-)

“Derviş gerekdür ki ne deñlü güç görse tahammül ide.” (30b.7) (karşılaş-)

TİKT 1. Bul-, gör- 2. Anla-, sez-, fark et- 3. Görme duyusunu kullanarak birşeyin şeklini, dış görünüşünü hisset- 4. Rastla-, tesadüf et-, gör- 5. Müşahade et-, gör- 6. Duy-, işit-

“Ümeyye eytdi : “Ebu Süfyan ol ālımnuñ sözini gördüñ mi nice vākı oldı?” (165b.14)

ŞŞÇ 1. Gör- 2. Müşahade et-, görüp geçir- 3. (karşılığını) bul- 4. Hisset- 5. Say-, kabul et-

“Kenarına çeküp ol dem nigarı

Ganimet gördi ol bus u kenarı” (5564) (say-)

körk (g-) : Kelimenin yapısını *kör-*'den türemiş isim olarak gösteren Clauson (1972 : 741), anlamını da “temelde ‘görülebilir şey; şekil, yapı’ vb.; fakat XI'den itibaren ‘görölmeye değer şey’, bundan ‘güzellik’ soyut anlamını kazanmış.” şeklinde

açıklamıştır. Kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘meziyet, iyi huy; ziynet, süs’ gibi anlamlar da kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

ETG görünüş, güzellik, güzel, resim

EUTS güzellik, endam, alamet, nişan, biçim, kıyafet, heyet, resim

UÜH görünüş; güzellik; (Buddhizmde) ruhun yeniden doğarken bağlandığı cismin şekli, sureti; yıldı körkin (: herhangi bir hayvan olarak yaşarken)

“bu edgölüg kutlug tınlıg yıldı körkin ança yime bilge biliglig.... . ‘bu mükemmel kutlu mahluk hayvan kılığında olmasına rağmen gene de irfan sahibi (midir)?” (B 5)

M güzel; vücut; heykel

Kaş. güzellik

AH ziynet, süs

KY güzellik, gösteriş

“Taya eydür ben kılam tedbir ü ray

Senüñ için bu ise iy görke bay” (576)

TS 1. Güzellik, yüz güzelliği 2. Meziyet, iyi huy 3. Süs, ziynet

“Ulular görkünün arâyişi ve bezeği, kiçilerin suçun ve günahın bağışlamaktır.” (TS III 1776) (meziyet, iyi huy)

“Ton görktür hem üstüne örtüdür.” (TS III 1776) (süs, zinet)

körklüg (g-) : *körk*’den -lüg ekiyle türemiş olan bu ismin temel anlamını Clauson, ‘şekilli’ şeklinde açıklamış ve bu anlamın hâlâ Uyğ.’da yaşayan anlam olduğunu belirtmiştir. Normalde ise kelimenin ‘güzel bir şekle sahip olan, güzel’ anlamıyla kullanıldığını eklemiştir (Clauson 1972 : 743). Yaptığımız taramada kelimenin en eski yazılı kaynaklardan itibaren ‘güzel, gösterişli’ anlamına sahip olduğunu ve ‘temiz, iyi, mübarek’ gibi yakın anlamlar da kazanarak anlam alanını genişlettiğini gördük.

ETG güzel, manzaralı

EUTS güzel; gösterişli, manzaralı

KY gösterişli, güzel

“İllā yüzi görklüdür (alur) nikāb

Görmesün ülker diyü yā āfitāb” (1239)

TS güzel, temiz, iyi, mübarek, çekici, gösterişli
 “Görklü yüzünü gören, gönlünü sana veren
 Belli tapunda duran ne doydı ne usandı” (TS III 1777)

körtgür- (g-) : ‘göster-’ anlamındaki bu fiilin yapısını Clauson “*kör-*’in araya konan sedalı -t- ile ettirgen şekli” olarak açıklamıştır. Oldukça değişik şekillerde karşımıza çıkan bu fiilin anlamı tarihi şivelerde genellikle ‘göster-’tir. Ancak ‘ispat et-’ gibi yan anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır. Kısalmış şekil körgür-’in sekonder şekli olarak görülebilecek *körgüz-* kelimesi orta dönemde ortaya çıkmıştır. Kör-’in diğer eski ettirgen şekilleri *körtür-* ve *körgit-*’dir İlk defa Osm.’da XIV ve XV’de kayıtlı olan diğer yeni kelime *görsset-* morfolojik olarak, fakat semantik olarak çok zor, *körse-*’in ettirgen şeklidir (Clauson 1972 : 740). Kelimenin modern şivelerdeki anlam alanı hakkında Clauson’da şu açıklama yapılmıştır :

“Modern şekillerin dikkat çekici bir çeşitliliği var, bazı şiveler iki veya üç şekle sahip. Genellikle bunlar sinonim, fakat mesela, SE Türki’de körgüz- ‘görmesine yardım et-’ (mes. gözlük yardımıyla) ve körsset- ‘göster-’ anlamına geliyor ve SW Az.’de kördür- ‘(birine) bakmasını emret-, yani (bir şey) yap-’ ve köster- (körsset-’in metatezi ?) ‘göster-, kanıtla-’ anlamına geliyor. Modern şekillerin neredeyse hepsi ‘göster-’ anlamında.”

EUTS göster-
 Kaş. körküt-/körtür- : göster-
 KB körküt- : göster-
 ŞŞÇ 1. Göster- 2. İspat et-, göster-
 TS göster-

körüm (g-) : *kör-*’den türemiş bu isim hakkında Clauson’un (1972 : 745) yaptığı açıklama şöyle :

“Asıl anl. ‘tek bir bakma hareketi’; eski dönemde açıkça ‘alametleri inceleme’ veya sadece ‘alamet’. NE’de Sag. körüm; Khak. körim ‘görüş (mes. deniz görüşü); düşünce’ yaşıyor; NW Kar.L., T1 körüm ‘görüş mesafesi’ (gecede); SW Osm. görüm ‘bakış, görüş’; Tkm. ‘görünüş, deneyim, eğitim’. Uyğ. VIII.”

EUTS 1. Rüya, düş, görünüş 2. Nazar noktası, nokta-i nazar 3. Bakış, fal

AH görüm

körün- (g-) : *kör-*’in dönüşlü şekli olan bu fiilin anlamı ‘görünür ol-, görün-’tir. Uygur Türkçesi’nden itibaren karşımıza çıkan fiil 11.yy’dan itibaren ‘kavuş-, huzura çık-, hissedil-’ gibi yan anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiş, yani anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS görün-, gözüük-

Kaş. görün-, kavuş-

KB görün-, huzura çık-

“baka kördüm emdi dinim yigliki

bu yirde köründi özüm yigliki

ŞŞÇ 1. Görün-, farkolun- 2. Hissedil-

“Yüreginde görünmez mekr ü hile

Alışdı Rüstem anun-ıla bile” (12491) (hissedil-)

körüş- (g-) : *kör-*’in işteş şekli olan fiilin anlamı ‘birbirini gör-; görüş-’tir. İlk defa Uygur Türkçesi’nde karşımıza çıkan kelime zamanla ‘tokalaş-, kucaklaş-’ gibi anlamlar kazanmıştır.

EUTS görüş-

ETY görüş-, buluş-, bir araya gel-

“... üçünç yılda kop esen tükel körüşmiş...” (268 : II.76)

Kaş. -gözle- bak-

KB görüş-, yüzyüze bak-

“kamug gayib özler körüşte közün

sakinç boldı kışga sevinçig uzun” (3300)

DK görüş-, müsafaha et-, tokalaş-, kucaklaş-

“İki kardaş kuça kuça görüşdiler.” (270-2)

kötrül- (g-) : *kötür-*’in pasif şekli olan bu fiil hakkında Clauson (1972 : 706) “pek çok modern şivelerde yaşıyor, fakat genellikle bir üç heceli olarak; SW Osm. götürül-; Tkm. göteril-.” demekte ve Osm. XIV-XVI’daki kullanımını için “götrül-/götürül- ‘uzaklaştırıl-, kaldırıl-’; pek çok metinde.” açıklamasını yapmaktadır.

Yaptığımız taramada kelimenin Eski Anadolu Türkçesi'nde 'bertaraf edil-; toplan-' gibi yan anlamlar kazanarak anlam alanını genişlettiğini gördük.

EUTS götürül-, kaldırıl-, yükseltil-

ŞŞÇ 1.kaldırıl-, bertaraf edil- 2. Toplan-

TS 1. Yukarı kaldırıl- 2. Kaldırıl-, bertaraf edil- 3. Toplan-

"Sırr-ı tevhide ayan itti, götürüldü hicap" (TS III 1786) (bertaraf edil-)

kötür- (g-) : Başlangıçta 'kaldır-' temel anlamına sahip olan kelime Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam alanını 'götür-' doğru genişletmiştir. Bunun yanında 'yok et-; katlan-; muhafaza et-' gibi anlamlar da kazanmıştır. Clauson (1972 : 706), kelimenin yapısı ve anlamı hakkında " 'kaldır-, yükselt-', çeşitli genişlemiş anlamlarla; ilk bakışta ettirgen şekil gibi görünüyor, fakat bu hipoteze dayanan ikna edici hiçbir etimoloji henüz ileri sürülmedi. Orijinal bir kötör- (NC Kır'daki şekil) işaret eden köter- gibi şekillerde bütün modern şivelerde yaşıyor." açıklamasını yapmış ve Osm. XIV'deki kullanımı için "götür- 'kımıldat-,uzaklaştır-, taşı-, kaldır-'; bütün dönemlerde yaygın." demiştir.

Günay Karaağaç götür- fiilinin anlamının, Batı Türkçesi'nin ilk devirlerinden itibaren 'kaldırmak'tan 'götürmek'e doğru değiştiğini söyleyerek, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi, önceki-sonraki hareket, sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir komşuluk ilişkisi şeklinde tanımlamıştır. "Kısacası, bugünkü anlamıyla götür- fiili son birkaç yüz yıl içinde komşuluk ilişkisiyle anlam değişikliğine uğramış bir kelimedir." (Karaağaç 1996 : 48)

Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde kazandığı anlamlara baktığımızda SN'de 'bertaraf et-, yok et-' ve KG'de 'kaldır-, muhafaza et-' şeklinde birbirine zıt anlamlar da kazandığını görüyoruz.

ETG yükselt-, tahammül et-, taşı-

EUTS götür-, yükle-, kaldır-

Kaş. götür-

"er yük kötürdi = adam yük götürdü. Kadın gebe olursa yine böyle denir." (Atalay 1985b : 75)

- KB götür-, kaldır-, yükselt-, yok et-
- NHT götür-; yukarı kaldır-; taşı-
- SN 1. Kaldır-, aç-, ayır- 2. Bertaraf et-, yok et-, uzaklaştır- 3. Katlan-, çek-
 “Nikabın yüzünden götürdü tamam
 Süyehl’ün işini bitürdü tamam” (1500) (kaldır-, aç-)
 “Bu arada iki gün oturalum
 Dahi zahmetümüzi götürelüm” (1308) (bertaraf et-)
 “Delim dürlü zahmetleri götüre
 Tura kavline kanda kim otura” (5011) (katlan-)
- KG 1. Kaldır-, ayır- 2. Tut-, bir yerden bir yere koy-, kaldır- 3. Çevir-, dönder- 4. Al-, kaldır-, muhafaza et- 5. Defnet-, göm- 6. Taşı-, götür-
 “İlkin sol yanın örteler ve taş tonın dahı eyle ideler, andan cenazeyi götüreler.” (36a.10)
- ŞMK 1. İyileştir-, tedavi et-, götür- 2. Temas ettir-, dürt-, götür-
 “Fasl-ı evvel : yimekler beyan ider kim anı yiseler dimaga zarar ider, baş agrısın götürür.” (4b/8)
 “Bir dirhem şabı katranıla karışdıralar, bir fetile bulaşdıralar, saf ideler, makadda götüreler” (16b/6)
- ŞŞÇ 1. Taşı-, götür- 2. Ortadan kaldır- 3. Yukarı kaldır- 4. Tahammül et-, dayan- 5. Topla-
 “Meger gül dirmege gelmişler ola
 Gezerler gül götürüp güle güle “ (5271)
- RB taşı-
- TS 1. Ortadan kaldır-, bertaraf et- 2. Ayır-, uzaklaştır-, kaldır- 3. Dayan-, yüklen-, taşı- 4. yukarı kaldır- 5. Topla-

kö:z (g-) : ‘göz’; bütün dönemlerde yaygın; NW Kumyk : SW Osm., Tkm.’de göz; ‘küçük delik’ gibi genişlemiş anlamlarla, mes. ‘(iğnenin) gözü’ ve pek çok deyimlik ifadede yaşıyor. (Su) ‘kaynağı’ anlamı muhtemelen Türkçe asıllı değil, fakat hem ‘göz’ hem ‘kaynak’ anlamına gelen Ar.al-ayn’ın kelimesi kelimesine çevirisinden kaynaklanıyor, Kör-’le açıkça eski bir etimolojik bağlantı var. Türkü VIII, Uyğ. VIII,

Hak.XI, Çağ. XV (1) göz, (2) yara, (3) güz) : (4) kaynak San. , Hwar. XIII, Osm. XIV göz 'göz' pek çok deyimlik ifadede kayıtlı. (Clauson 1972 : 7756-757)

OA göz

EUTS göz

Kaş. göz

ŞŞÇ 1. Göz 2. Kaynak, pınar

“Sızar her bir taraftan hub gözler

Ki görmemiş anuñ mislini gözler” (28512)

RB aşu için ağaçtan alınan tomurcuk; g. aşlaması, g. ol-

“Bir cinse bir cinsi ulaşturmak birkaç nev'dur. Birisi göz aşlamadur, yaprak dahı anuñ üslubı gibidür.” (25b.13)

TS uç, taraf

“İbrenin ucu miknatisin şimal yüzü ile suvarılmıştır.” (TS III 1807)

köze:- (g-) : *kö:z*'den türemiş fiil; SW Tkm.'de göze- 'çuval veya benzeri bir şeyin ağzını bağla-, içindekileri boşalmaktan koru-' yaşıyor; bu ve Osm. anlamı 'delik, boşluk' vb. anlamında *kö:z*'den türemiş gibi görünüyor; Hak.'da daha çok 'gözlerini oy-' anlamına geliyor. Hak.XI, Osm. XV göze- pek çok F. sözlükte 'bir giysideki delikleri onar-' için ve bir kere '(tahıl) ele-' için kullanılıyor TTS II; III; IV : XVIII göze- (g- ile) Rumi'de 'giysi(deki delikleri) onar-' San. (Clauson 1972 : 757)

Kaş. *ateş çevir-, karıştır-; topla-

TS (I) yırtığı ve deliği örerek kapat-

(II) tahılı gözerden geçir-, ele-

köze:d - (g-) : *kö:z*'den türemiş geçişli bir fiildir. Anlamı 'koru-, bak-' vb.'dir. Clauson (1972 : 758), Kaş'nın etimolojisinin absürd olduğunu, -d-'nin Geçmiş Zaman'da -t-'ye benzemiş olması olayında yanlış olduğunu söylemektedir. Uyğ.'da, genellikle kü- küzed- şeklinde ikileme halinde aynı anlamda kullanıldığını belirten Clauson, Osm. XIV-XVII'deki kullanımını “gözet- 'bak-, gözle-, bekle-'; üç metinde TTS II 464.” şeklinde açıklamıştır. Kelimenin anlam alanının bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlediğini görüyoruz.

OA küzed- : gözet-, muhafaza et-, sakla-, bak-, bekle-

EUTS gözet-, sakla-, muhafaza et-

İKP göz kulak ol-, bekle-

Kaş. gözet-, gözetil-; muntazır ol-

ŞŞÇ 1. Gözet- 2. Göz önünde bulundur- 3. Kору-, kolla-

“Fenayı ko gözet dar-ı bekayı

İde-gör derdüne bunda devayı” (24019) (göz önünde bulundur-)

“Gözetgil oglum iy derdüme derman

Anı ismarlaram uş sana iy can” (18084) (kolla-)

TS 1. Gözetle-, bekle-, bak-, um- 2. Rivayet et-, göz önünde bulundur-

“Bülbüllerden vefa gözetme ki her dem güle meyledüp öter.” (TS III 1818) (um-)

“Şehin buyruğunu gözetti vezir

Sarayı vü tahtı düzetti vezir” (TS III 1819) (riayet et-)

közle:- (g-) : 1 *kö:z*'den türemiş fiil için Clauson (1972 : 760) “bazı fonetik değişiklikler ve en yaygını ‘gözlem altında tut-’ olan geniş bir anlam alanıyla bütün modern şivelerde yaşıyor.” demektedir ve Osm. XIV'deki anlamını ‘gözle-, incele-, bekle-’ şeklinde vermektedir. Bu fiilin de anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemiştir.

ETY gözle-, gözetle-

“...körüklük kayaka konupan közleyür men...” (282 : II.90)

Kaş. göze vur-

DK gözle-, gözetle-, bekle-

ŞŞÇ 1. Gözetle- 2. Gözet-, dikkate al- 3. Bekle-, intizar et-

“Edeb gözle irag olma edebden

Edeb iste kesilmegil talebden” (48484) (gözet-)

TS 1. Gözet-, riayet et- 2. Gözetle-, bak-, tecessüs et- 3. Bekle-, intizar et-

“Ki zira nesne sordular kim anı gözlememişti

Pes oldu muntazır vahye ne emreder o Bî-hemtây” (TS III 1828)

(bekle-)

kul : '(erkek) köle'; küñ'ün erkek karşılığı. Bütün dönemlerde yaygın, şimdi genellikle daha genel olarak 'hizmetçi'. Müslüman metninde sık sık özel olarak 'Allah'ın kölesi', yani 'Müslüman dindar'. F.'da alıntı kelime. (Clauson1972: 615)

- OA kul, köle, esir, hizmetkar
 EUTS kul, köle
 Kaş. kul, köle
 NHT kul, köle, esir, hizmetçi
 DK kul, köle, hizmetkar

kulluk : kul'dan -lug ekiyle türemiş soyut isim. Anlamı 'kölelik, köle statüsü'. NE(?) dışında bazı genişlemiş anlamlarla bütün modern şivelerde yaşadığını söyleyen Clauson (1972 : 620-621), F.'da vs. alıntı kelime olduğunu belirtmiş ve Osm. XIV'deki kullanımını "kulluk 'hizmetçilik, köle veya hizmetçi statüsü'; oldukça yaygın." şeklinde açıklamıştır.

- ETG bir esir gibi
 İKP hizmet, hizmetçi takımı, bekçi, kölelik
 KB kulluk
 SN hizmet

"Gelecek yirüm çünkü ola kapuñ
 Eger kullugumı begene tapuñ" (3722)

- KG hizmet, hizmette bulunma
 GT 1. ibadet, tapınma, kulluk 2. hizmet, hizmette bulunma
 "Vegerni kankı kul ola ki Hakk'a yara kulluğı yirine getürebile?" (1b-11) (ibadet)
 DK hizmet
 ŞŞÇ 1. Hizmet 2. Kulluk etme
 TS 1. Hizmet, hizmetçilik 2. Kula gerek olan hizmet, ibadet, tapınma

kur : 'kuşak, kemer' anlamındaki bu kelime hakkında Clauson (1972 : 642) "orjinalinde sadece erkek tarafından giyilen, daha sonra daha genel olarak 'yurt'u çeviren kuşak' vb." açıklamasını yapmıştır. Araştırmacı bunun dışında 2 kur olarak ayrı bir madde başı almış ve bunun için şu açıklamayı yapmıştır :

“oldukça belirsiz anlamda, temelde belki ‘aşama’ (‘yüksek derece’de olarak) ve ‘basamak’ (sayılardan biri), bundan ‘dizi, tuğla işi için sıra’ vb. KB gibi metinlerde kolaylıkla 1 kur’la karışıyor ve orta dönem çevirilerden bazılarını bu çerçevenin içine yerleştirmek zor, buraya ait gibi görünmelerine rağmen. Bir şekilde SE, SW’de yaşıyor. Karş. kurdaş-. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XIV kur ‘basamak/seviye’ ve belki ‘seviyede eşitlik’ pek çok XIV ve XV metninde ortaya çıkıyor; (duvarcılık için vs.) ‘sıra’ XVI’dan bu yana yaygın. (Clauson1972: 642)

Araştırmacının 2 kur olarak ayrı bir kelime olarak açıkladığı kelime, ‘kuşak, kemer’ anlamındaki kelimenin anlam genişlemesi sonucu kazandığı anlamlardır.

ETG kuşak

EUTS 1. Kemer, toka 2. Sıra, silsile

Kaş. kuşak, kemer

mertebe, aşama

kuru (Oğuzca)

KB kuşak

rütbe, derece; toy; maya

“kalı oldurur erse öz kur bulup

okıp başlasa ötrü kirgil turup” (4125)

SN akran, emsal

süslü, işlemeli

“Anı isteme key degül saña kur

Ger ister iseñ devletün nite kor” (4143) (akran ,emsal)

DK kuşak, kemer; (belki) süslü, işlemeli, nakışlı; süslü, işlemeli, nakışlı
kemer, kuşak

“Çaya baksa çalımlu, çal kara kuş erdemlü, kur kurma kuşaklu, kulagu
altun küpeli.....” (151-4)

ŞŞÇ mevki, derece, paye

TS (I) 1. Mevki, derece, mertebe, paye 2. Akran, emsal

(II) kemer

(III) → kor : duvar taşlarında bir tek sıra, dize

kur- : Uygur Türkçesi'nde 'kur-, ger-' anlamlarıyla geçen kelime 11.yy'dan itibaren yan anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır. Bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlamının genişlediği açıkça görülmektedir. Clauson (1972 : 643), kelimenin anlam alanı hakkında şu açıklamayı yapmaktadır : "temel anlam '(bir şeyi) çalışma düzenine koy-', en yaygını '(yay) diz-' olan özel kullanımlarla. NE (?) dışında genellikle '(bina, çadır vs.) kur-; (kurum/topluluk vs.) kur-' anlamında bütün modern şivelerde yaşıyor."

EUTS kur-, ger-

Kaş. kur-, ger-, topla-; himaye et-

"xan süsin kurdı = han askerini topladı; xan çuvaç kurdı = han, çadır kurdu, açtı.

er ya kurdı = adam yay kurdu." (Atalay 1985b : 7)

KB kur-, ger-

KY kur-, hazırla-

ŞKM kur-, dik-

TİKT parçalardan oluşan bir şeyin parçalarını bir araya getirip birleştirerek bir bütün meydana getir-, dik-, yükselt-, çat-

"....., ol arada çadır kurdu,....." (78b/19)

DK kur-, dik-, yap-

ŞŞÇ hazırla-, düzenle-

"Kurar eyvan içinde taht-ı zerrin

Felek ol taht-içün iderdi tahsin" (6708)

TS 1. Tertip et-, düzenle-, hazırla- 2. Tasarla-

"Nat-ı emelde kurduğum çıkmadı sandığım gibi

Raht ü bisatım ol şehe gitti kolaya neyleyim" (TS IV 2739) (tasarla-)

kurşa:- : Clauson (1972 : 665), etimoloji sözlüğünde kelimenin yapısını "**kurış*'dan türemiş fiil. Açıkça 1 kur'dan türemiş isim." şeklinde açıklamıştır. Kelimenin Eski Türkçe'den itibaren çok anlamlı olduğu göze çarpmaktadır.

EUTS sar-, kuşat-, çevir-

Kaş. kuşan-, kuşağı bağla-

kurşa:ğ : Temel anlamı ‘kuşak’tır. Kelime hakkında Clauson (1972 : 664) ve Doerfer (III 1565) benzer açıklamalar yapmışlardır. Buna göre kelime *kurşa:-* ‘kuşan-’tan türemiş bir isimdir. Modern şivelerdeki kullanımı : NE’de, pek çok şivede, kurçak/kurçağ/kurçu.; NC Kır’da kırço:/kurço.; Kzx.’da kursaw şeklinde olan kelime, hemen hepsinde ‘fiçı kasnağı/lastiği; çadırın çevresi/kuşağı’ anlamındadır. F.’da alıntı bir kelimedir.

- Kaş. kuşak kuşanma
tura; yünden dokunur, bel kuşağına benzer bir nesne olup çadıra sarılır
- KG bele sarılan uzun ve dar kumaş
- SN 1. kuşak 2. göbek bağı
“Yaraşur ki tuta kopıcak kuşah
Yigit süñü kız igne oğlan uşah” (5210) (göbek bağı)
- ŞŞÇ kuşak
- V bele takılan ip, sargı, kuşak
“Erkek oglancıklara ibrişim kaftan ve takye ve kuşak geydürmeyeler.”
(37a.6)

kurşan- : *kurşa:-*’in dönüşlü şekli olan bu fiil Eski Türkçe’de ‘kuşan-, kuşak sar-’ anlamındadır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘davran-; silahlan-; meylet-’ gibi yan anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır.

- ETG kuşan-
- EUTS kuşaklan-, kuşak sar-
- Kaş. kuşan-, kuşak sar-
- MN kuşan-, -silah- takıl-
- ŞŞÇ 1. Sar-, kuşan- 2. Yapmağa giriş-, davran-
- TS 1. Silahlan- 2. Yelten-, meylet-, yapmağa giriş-

kurtul- : Kelimenin yapısını, **kurt-*’in pasif şekli olarak açıklayan Clauson (1972 : 650) anlamını da ‘kurtul-, bağışlan-’ vb. olarak vermiştir . Kelimenin 11.yy’dan itibaren anlam alanı genişlemiş ‘doğur-; kaç-; hastalıktan sıyrıl-; doğru yolu bul-’ gibi yan anlamlar kazanmıştır.

- EUTS kurtul-, halâs ol-

Kaş. kurtul-, doğur-

KG 1. kurtul-, selamete çık-, rahata er- 2. ayrıl-, uzaklaş-, affet-, kurtul- 3.

kaç-

“...hiçbir kimse Tengri azze ve celle hazretinde kurtılmaya...”
(168b.13)

ŞMK hastalıktan sıyrıl-, uzaklaş-, kurtul-

“hasıyyatı budur kim gözine kara su inmekden kurtıla, dayım sıhhatda
ola.” (6b/10)

KT 1. kurtul-, emin ol- 2. doğru yolu bul-, felaha er-

TİKT 1. kurtul-, emin ol- 2. doğru yolu bul-, felaha er-

kuruğ (kuru:ğ) : *kuru:-*’dan türemiş isim. Anlamı ‘kuru’dur. Clauson (1972 : 652-653)kelimenin Osm. XV’deki anlamını ‘kuru, boş, eli boş, değersiz’ vb.; ‘kuru yer’ şeklinde vermiştir.

R. R. Arat (1987 : 378), “Uygurlarda İstılahlara Dair” başlıklı yazısında Burkancılar’ın ve bilhassa Uygurlar’ın da mensup olduğu şimal burkancılarının esas talimlerinden biri olan “yokluk ve boşluk” nazariyesinin Uygurlar’da hangi sözlerle ifade edildiğini sıralarken “kurug” ‘boşluk’ kelimesini de belirtir. Yani kelime elimizdeki en eski yazılı belgelerde dini bir terimi, soyut bir terimi/düşünceyi ifade etmekte kullanılmıştır. Bu durum tabii ki o dönem Türkçesi’nin ifade gücünü açıkça ortaya koymaktadır.

Kelimenin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde daha da genişlemiştir.

EUTS kuru

Kaş. kuru; asılsız

“kuruğ ew : içinde kimse bulunmıyan ev. Evde eşya bulunmazsa yine böyle denir. kuruğ ulma : kuru desti. İçi boşaltılan bir kaba da kuruğ denir.” (Atalay 1985a : 375)

KB kuru, boş, asılsız

“kurug sözleme sen kişig songdama

uşak söz edermeye yime kikneme" (4301)

AH kuru, boş

SN kara, toprak

"Gönüldi gemi suya ol kuruya

Apañsuzda uğradıdı boraya" (4055)

kuru : kara, toprak

"Kuruya gemi kavmi çıkar iken

Süheyl anda onlara bakar iken" (4619)

kuru : 1. Boş, faydasız, gereksiz 2. Eli boş, parasız 3. Yavan, katıksız

4. Yalnız, sade, tek

"Uruşmazdı koç nice olsa çevük

Aña boynuz olmuş idi kuru yük" (4542) (boş, faydasız, gereksiz)

"Gerek ola diyüben aldumdı māl

Kuru gelmeği tutmadum saña fāl" (2425) (eli boş, parasız)

"Eger kaçavan bir kuru baş ile

Çavum neng ile aleme yayıla" (2732) (yalnız, sade, tek)

GT susuz yer, kara; kuru

"...eceli gelmemiş balık kuruda ölmez." (7a.13)

"...taht üzerinde ve kuru yirde ölmek ikisi birdür" (10a.7)

ŞŞÇ 1. Kuru 2. Kara 3. Sıf. Boş, faydasız

"Cihana hükm kıldum kırk iki yıl

Elümde kalmadı illa kuru yıl" (43367)

TS 1. Kara, toprak, yer 2. Boş, faydasız, nafiye, değersiz 3. Boş, eli boş,

mahrum 4. Yalnız, sade

"Tevhid, kuru lafz ile söylemek degildir." (TS IV 2746) (yalnız, sade)

kuruğsa:k : 'mide' anlamındaki bu kelimenin yapısı hakkında Clauson (1972 : 657) Kaş. ile aynı fikirdedir. Yani kuruğsı:-'dan türemiş bir isim olduğu kanaatindedirler. Ayrıca Osm. XIV'deki anlamı hakkında Clauson "kursak 'mide' ve mec. anlamda 'zeka'; bütün dönemlerde yaygın." açıklamasını yapmıştır. Elimizdeki tarihi metinleri taradığımızda kelimenin KB'de 'gönül' gibi soyut bir anlamda ve TS'de

‘idrak, zeka’ gibi yine soyut bir anlamda geçtiğini gördük. Yani kelimenin anlamı somuttan soyuta doğru genişlemiştir.

EUTS kursak, karın

Kaş. kursak, mide

KB gönül

“tatıg bardı öçti kurugsak otı
yıradı meningdin yigitlik otı” (375)

TS 1. Mide 2. İdrak, zeka 3. Göğüs

“Evda : kursağında ak yünü olan göğercin.” (TS IV 2741) (göğüs)

“Hem korkarın ki ehl-i zâhir olanlar kursağında bu ehl-i hâl olanlar
sözü sinmeye.” (TS IV 2741) (idrak, zeka)

kurul- : *kur-*’ın pasif şekli olan bu fiil temel anlamı olan ‘kurul-’ yanında ilk geçtiği metin olan Kaş.’da ‘büzül-’ ve Eski Anadolu Türkçesi’nde de ‘hazırlan-’ anlamlarıyla kayıtlıdır. Bu da kelimenin anlamının genişlediğini göstermektedir.

Kaş. kurul-; büzül-

DK kurul-

ŞŞÇ hazırlan-

TS hazırlan-

kuşluk : *kuş*’dan soyut isim (ve somut isim); spesifik olarak bir Batı kelimesi sadece (?) SW Osm.’da kuşluk; Tkm. ğuşluk (1) ‘günün erken vakti’ (kuşların en hareketli oldukları dönem) (2) ‘kuşhane, kuşlar tarafından avlanan yer’ vb. yaşıyor. Oğuz XI, Çağ. XV kuşluğ (1) sabah ortası yemek zamanı (2) kuş gibi karakter San.; Kıp. XIV kuşluk (1) kuşluk vakti ; (2) ‘kuşları avlamakta kullanılan geniş başlı bir ok’ İd. (Clauson1972: 672-673)

Kaş. kuşluk vakti (Oğuzca)

KG sabah ile öğle arasındaki vakit

ŞKM kuşluk, kuşluk vakti, dahve vakti

kut : orjinalinde oldukça mistik bir anlamda ‘cennet sevgisi’, bundan daha genel olarak ‘iyi talih’ vb. ve bundan daha da genel olarak ‘mutluluk’. KB’de, ki burada

Ar. dawla'nın sinonimi olarak görülür, daha tarafsız olarak, iyi veya kötü 'talih' anlamına gelmiş. Genellikle 'iyi talih, mutluluk' vb. anlamında bütün modern şivelerde yaşıyor. Fakat özellikle NE'de bir veya iki şivede daha çok 'ruh, yaşam gücü' anlamına geliyor gibi görünüyor. *Kıv*'la az çok sinonim. İki geç Uyğ. metninde *kut* transkribe edilen kelime, TT VII (Ar.) quwwat 'güç' için ve Us'de qūt 'yiyecek' için bir transkripsiyondur (Clauson 1972 : 594).

G. Doerfer (II. 551), bu kelimenin, hükümdar için gök ve yer tarafından desteklenen 'insanın bir tür otonom ruhi kudreti' olarak anlamlandırmıştır.

S. M. Arsal'ın İbrahim Kafesoğlu tarafından da desteklenen görüşüne göre, kelime Türkler'de 'siyasi iktidar' mefhumunu karşılamaktadır. Eski Türkler'de hükümlanlık anlayışına göre, hakimiyetin kaynağı Tanrı olduğu için zaman içinde 'kutlu (mübarek)' anlamını da kazanmıştır (Donuk 1988 : 79-80).

Reşit Rahmeti Arat (Arat 1986 : 307), bir çok terkipte görülen kut kelimesinin eski metinlerde oldukça geniş bir anlam çerçevesine sahip bulunduğunu, 'kut, saadet, değer, derece, ruh; unsur' anlamlarına geldiğini bildirmektedir. Bahaeddin Ögel de (1995 : 559) Eski Türk dilinde devlet sözünün Türkçe "kut" anlayışıyla karşılandığını söylemektedir. Kut'un Türk inanışındaki yerini ise şöyle açıklar :

"En eski ve yeni Türk inanışında Tın, yani ruh doğarken bedenimize gelir ve ölürken de kuş gibi ağızımızdan uçar ve kendi yerine giderdi. Bu ruhlar alemi, elbette ki Tanrının yanında ve yerinde idi. Tanrı, özenerek yarattığı ve ruh verdiği kullarına Kut da verir ve bu iyi şans, onun hayattaki başarısını temin ederdi. Daha doğrusu insanlar eşit olarak yaratılmazdı. Budizm ve İslamiyet Türklere yeni fikirler getirdiler. Budizm ve hatta İslamiyetin girmesine rağmen Türklere arasında kut, talih ve devlet anlamına gelmiş ve önemini kaybetmemişti." (Ögel 1989 : 482)

OA devlet, ikbal, saadet, baht, talih, kut

"Tengri yarlıkadukın için özüm kutum bar için kagan olurtum."

(KA.GC : 9)

ETG (br) < Orta İran. saadet, rahmet, azamet, ruh

unsur (ağaç, toprak, su, maden ve ateş)

EUTS 1. Kut, saadet, kutlama, takdis, ruh 2. Haşmetpenah, hazret 3. Unsur 4.

Antroponim

M kut, saadet; asalet; ruh

İKP hayat suyu, üstün güç, selamet, büyük mutluluk, talih, uğur, görkem, saygınlık, ahret mutluluğu, koruyucu melek, evrensel güç; kişi adı

Kaş. kut, uğur, devlet, baht, talih, saadet

KB kut, mutluluk, devlet

“basa aydım emdi bu ay toldını
anıngdın yoriyur iduk kut küni” (354)

KT uğur, bereket, hayır

TS uğur, talih, baht, mutluluk

“El-yümn : kut ve and ve kasem manasına.” (TS IV 2754)

kutluğ : *kut*'dan türemiş isim. Kelimenin anlamını “orjinalinde ‘cennet sevgisine sahip/hoşlanan’; bundan daha genel olarak ‘talihli, mutlu, kutsal’ vb.” şeklinde açıklayan Clauson (1972 : 601), Osm. XIV’deki kullanımı için “kutlu ‘kutsal, talihli’ vs.; bütün dönemlerde yaygın.” demiş. Clauson’un yaptığı açıklamayı dikkate aldığımızda kelimedeki bir anlam genişlemesi olduğunu düşünmemiz gerekiyor.

ETG mesut, mutlu, kutlu

EUTS kutlu, mesut, uğurlu

İKP hayati güç, kutsal sıvı, selamet, talih, uğur vb.’ye sahip olan, kutlu, ‘kutlu’.

Kaş. kutlu

SN uğurlu, hayırlı, mübarek

TS uğurlu, hayırlı, mübarek

kutsuz : *kut*'dan -suz ekiyle türemiş isim. Clauson’da (1972 : 606-607) ‘cennet sevgisinden mahrum, şanssız, talihsiz’ vs. anlamlarında geçen kelimenin anlam gelişimi kutlug kelimesi gibidir.

EUTS uğursuz, kutsuz, saadetsiz

TS uğursuz

kuz : Temel anlamı ‘güneş görmeyen yer’ olan kelime bu anlamından hareketle ‘kuzey’ yönünü de ifade etmeye başlamış ve anlam alanını genişletmiştir. Kelime hakkında Clauson’un (1972 : 680) açıklamaları şöyle : “ ‘güneşin az vurduğu dağın kuzey tarafı’. Belki hala SW Osm.’da yaşıyor; az. ğuzey, Osm. kuzey/kuzey; Tkm. ğuzay ‘kuzey, kuzeye ait’de yaşıyor. Türkü VIII, Hak.XI, Osm. XIV-XVI kuz ‘güneşin ulaşmadığı yer’; pek çok metinde; XVIII Rumi’de ‘dağın güneş vurmeyen (kısmı)’ ve daha genel olarak ‘gölge’ San.”

Hasan Eren (1999 : 272), kelimenin anlamlarını “1. ‘güneş almayan yer’; 2. ‘dört ana yönden biri, şimal’ ” şeklinde vermiş ve yapısının da <kuz ‘güneş görmeyen yer, gölgede kalan yer’ + -ay eki olarak açıklamıştır.

OA güneş görmeyen yer, gölgeli yer, dağın güneş görmeyen yamacı, kuzey yamacı

Kaş. güneş görmeyen yer, gölgeli yer

KB kuzey

“bu tengi turuglag kuz ordu ili
tüp aslı nesebdin yorımış tili” (57)

TS güneş görmeyen serin yer

“Nesir : Kuz yer ki güneş dokunmaz ola.” (TS IV 2763)

kü:ç (gü:c) : Hem somut hem de soyut olarak anlamı ‘güç’tür. Eski Anadolu Türkçesi sonlarına doğru ‘şiddet, baskı’ gibi anlamlarla genişlemiştir.

Elimizdeki en eski yazılı kaynaklarda var olan bu kelime daha çok fizik anlamda ‘güç’ü ifade eder. Daha sonra şiddet anlamını kazanmıştır. Clauson (1962 : 95-96) ‘zor’ anlamına geldiğinde daha çok dezavantajlı duruma getirmek için kullanılan bir gücün kastedildiğini söylemektedir. Kaş.’da da yer alan kelime ‘kuvvet; zor; zulüm’ anlamlarındadır.

EUTS güç, kuvvet, zor

Kaş. kuvvet; zor, güç; zulüm

“küç eldin kirse törü tünglüktin çıkar = zor vilayetten girse, görenek bacadan çıkar” (zülüm kapıdan girerse, görenek -merhamet- bacadan çıkar).” (Atalay 1985 : III.120)

KB güç, zor, zulüm

TS 1. Zulüm, haksızlık, zor, eziyet, sitem 2. Cidal, şiddet

kü:d- (g-) : Kelimenin anlamlarını “(1) ‘bekle-’ (geçişsiz); (2) ‘(birin Acc) bekle-’; (3) ‘hizmet et-, bak- (misafirler, koyun vs.)’ ” şeklinde açıklayan Clauson modern şivelerde oldukça istisnai olarak iki şekilde, düzenli şekil küy- (ki aynı zamanda küñ-’in de modern şekli) ve küt-(küd-), -d->-d->-t- gelişiminin seyrek hali şeklinde ortaya çıktığını söylüyor. Kelimenin modern şivelerdeki kullanımını da şöyle açıklıyor :

“NE Alt., Kumd., Leb., Tel. küt- ‘bekle- veya otlat- (hayvanlar)’ : SE Türki küt- (1) ‘bekle-’; (2) ‘bekle-, hizmet et- (hayvanlar veya misafirler)’; (3) ‘sahip ol-’; küy- (1) sadece; Kzx. küt- ‘hizmet et-’; SC Uzb. kut- ‘bekle-, hizmet et- (misafirler vs.)’; NW Kk. küt- aynı anlamda; Küy- ‘hizmet et-, (biri) bak-’; Kaz. köt- ‘bekle-’; Nog. küt- aynı anlamda; SW Az. küd- ‘(biri) pusuya yat-’; izleyerek bul-, dikkat et-, hizmet et-, koru- (biri)’; Osm. güt- (Aor. güder) ‘hizmet et-, göz kulak ol-, besle-, otlat- (hayvanlar)’.”

Osm. XIV’deki kullanımı hakkında da şu bilgileri vermektedir : “güt- (Aor. güder) ‘saygı göster-, dikkat et-’ (öğüt vs.) XVII’ye kadar pek çok metinde; güdüp gözle- ‘dikkat et-’ (biri); güy- ‘bekle-’; XVI’ya kadar oldukça yaygın, daha sonra seyrek; XVIII’de güd- (söyleniyor).” (Clauson 1972 : 701)

EUTS 1. Güt-, bak-, itina göster-, özen ver- 2. Bekle-

Kaş. dur-, bekle-; gözle-, güt-

NHT bekle-, sabret-

“...kıyāma tura, okımaya küye,.....” (80a/15)

SN bekle-, intizar et-

KG yan-; bekle-, sabret-

KY güt-, kolla-, riayet et-

“Gör bu gez kardaşları ne diyiser

Yidi debbe aşırı koyun güder” (231)

İM koyun otlat-

“tengriniñ peygamberi turgıl öri
cümle mahluk saña küyerler varı” (1514)

KT	bekle-, intizar et-
DK	bekle-, intizar et-, gözle-, sabret-, gözet-
FR/K	bekle-, yan-, ayrıl-
V	bekle-
TS	bekle-, sabret-; çevreyi gözetle-

küde:gü: (g-) : Kelimeyi yapı bakımından *küde:-'den türemiş isim olarak açıklayan Clauson (1972 : 703), anlamını da “tam olarak ‘üvey oğlan’, ‘kızın kocası’ anlamında, bazı NW şivelerinde ‘daha genç kız kardeşin kocası’ anlamında. Daha belirsiz olarak ‘güvey’ için.” demektedir. Ayrıca Osm. XIV’de güyegü’nün ‘üvey oğlan; güvey’ ve güyegü otı’nın ‘kekik’ anlamına geldiği bilgisini de vermektedir.

A. İnan (1987 : 336-337) *küdegü* kelimesinin *küd-* veya *küdez-* ‘gütmek, korumak, çobanlık etmek’ kökünden *-e-gü* nomen actoris ekiyle teşkil edilen bir isim olduğu ve ‘çoban’ anlamına geldiği kanaatindedir. Kelimenin anlamının tespit edilmesinde yalnız Türk ve Moğol dillerinin fonetik kurallarının değil, bunların evlenme evlenme müessesisiyle ilgili adet ve törelerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini söyleyen İnan, adet ve töreye göre de *küdegü*’nün (>güvey -in), eşinin ailesine ve kabilesine karşı bir takım vazifeleri olduğunu ve bunların çok eski bir içtimai merhalenin bıraktığı izleri taşıdığını belirtir. Bu izlerden birinin de *küdegü* (>güvey) kelimesinde bulunduğunu ekler.

İnan’a göre, Çin kaynaklarındaki kayıtların da ortaya koyduğu gibi, exogamie yasasına dayalı olarak kurulan eski kavimlerdeki aile kurumunda güvey, alacağı kızın ailesine bir müddet hizmet etmekle mükelleftir. Göçebe kavimlerinde istihsal tarzının en mühimi çobanlık olduğuna göre de, güveyden istenilen hizmetin hayvan sürülerini gütmek, yani çoban olma olacağı tabiidir.

Tuncer Gülensoy (1974 : 298) kelimenin kökü ve anlamı konusunda İnan'dan farklı düşünür ve İnan'ın görüşünü kesinlikle reddeder :

“A. İnan tarafından *küd-* ~ *küt-* “gütmek” kökü ile ilgili olarak gösterilen kelimenin bu tür etimolojisini kabul etmek güçtür. Çünkü, Türklerde evlenecek olan erkeğin kayınatasının hayvanlarını gütmekle görevli olduğuna dair inandırıcı bir delil ve kaynak ortada yoktur. Bu hal ancak yoksul bir gencin ayrı bir ev açamaması ve dolayısıyla kız tarafının evine yerleşmesiyle iç güveyi şeklinde olur. Bugün kelimenin bu haliyle yaşaması yanında, kızı kendi evine götüren erkek için dış güveyi şeklinin de bulunması gerekirdi.

Gülensoy, Moğolların Gizli Tarihi'ni ve yine bir Moğol kroniği olan Altan Tobçi'yi kaynak göstererek, evlenecek olan genç erkeğin, kız evinde bir süre konuk olarak bırakıldığını ve kız babasına ayrıca at da armağan edildiğini söyler ve “babası Yüsegei Ba'atur, oğlu Çinggis'i, kız istemeye gittiği anne tarafından akrabasının yanına konuk bırakmıştı” der. Bu görüşünü desteklemek için eski Uygur Türkçesinde yaşayan *küden* “misafir, konuk” ve *küdenlik* “konuk” (EUTS. 120) şekillerini örnek olarak gösterir. Ayrıca, DLT.'de görülen *küd-* “durmak, beklemek, gözlemek, gütmek” fiilindeki (DLT. I. 321; III, 441) “durmak” ve “beklemek” anlamları da bu görüşe uygun olduğunu, Divan'daki *küdegü* “güvey” (III, 12, 166) şeklinin de bu kökten gelmiş olması gerektiğini belirtir.

Necmettin Hacıeminoğlu da (1990 : 9) kelimenin *küd-* ‘korumak, beklemek, gütmek’ fiilinden, ‘gelini koruyan ve koruyacak olan kişi’ anlamında türediği kanaatindedir.

Kelimeyi Clauson gibi *küde- köküne bağlayan ve -gü ekiyle türetildiğini söyleyen Hasan Eren (1999 : 168), anlamlarını da şöyle verir : 1. ‘evlenmekte olan bir erkeğe düğün sırasında verilen ad’; 2. ‘bir kızın, ailesinden olan büyüklere göre o kızın kocası, damat’.

Biz de kelimenin *küd-* ‘bekle-, gözle-’ fiilinden ‘gelini bekleyen, gözleyen’ genel anlamıyla türediği ve bir akrabalık terimi olarak geliştiği kanaatindeyiz.

ETG güveyi, damat

EUTS güveyi
 Kaş. güveyi
 TS güvey, damat

kü:g : Temel anlamı ‘şarkı, melodi’ vb.dir. Clauson (1972 : 709) Çince ch’ü’den alıntı kelime olduğunu iddia etmektedir. Kelime daha Eski Türkçe döneminde ‘şöhret, ün’ gibi soyut anlamlar kazanmıştır. Yani çok anlamlı bir yapı arz etmektedir.

Doğan Aksan da (1975 : 539), Orhon ve Uygur metinlerinde geçen ve bazı yazarların Çince ch’ü kelimesinden gelme olduğunu ileri sürdükleri küg’ün Orhon yazıtlarında ‘haber’ anlamı yanında ‘şöhret’ anlamıyla kullanımına işaret etmektedir.

EUTS 1. = kög 2. Gürültü, ses 3. Türkü, şarkı 4. Şöhret, ün *5. Sefalet

Kaş. kü : ün, san

kög : şiirin vezni, aruzu; ırın ölçüsü; ırlamakta sesin yükselip alçalışı

kög : bir şehir halkı arasında bir sene içinde çıkıp gülünen şey,
 gülmece

kög : koç veya başka hayvanların kışa yakın aşması

kög : ayna yüzünde meydana gelen pas; kadınların yüzüne düşen çillik

KB ün, san

“biri kında çıkattı sunup il tutar

biri küsi çavı ajunka yeter” (87)

DK küvle- : feryat et-, haykır-, nara at-, gürle-

kül- (g-) : tam olarak ‘gül-; (birine Dat.) gül-/alay et-’, fakat bazı metinlerde özellikle KB’de, daha doğrusu ‘gülümse-’ (tam olarak külümsin-) (Clauson 1972 : 715-716). Kelimede, Clauson’un belirttiği anlam inceliğinin varlığından hareketle, anlam genişlemesi olduğu düşünülebilir.

EUTS gül-

Kaş. gül-

KB gül-

kün (g-) : En eski yazılı belgelerden itibaren karşımıza çıkan kelime burada çok anlamlı bir yapı arz etmektedir. Kelimenin asıl anlamı ‘güneş’tir. Daha sonra ‘gün’ anlamında yaygınlaşmıştır. Ancak yön ifade etmek amacıyla ekli olarak da karşımıza çıkmaktadır. Suzan Duran (1988 : 104) bu şekilde kullanımı hakkında “kün sözü Uygur metinleri ile Oğuz Kağan Destanından tesadüf ettiğimiz cenup anlamında bir yön ismidir. Bu söz mücerret halde pek kullanılmamış, ekseriya bunun instrumental şekli olan küntün<kün-t-ü-n “cenup, cenupta” kullanılmıştır.” açıklamasını yapmıştır. Kelimenin Osm. XIV’deki kullanımı hakkında Clauson (1972 : 725) “normalde ‘gün’ sık sık XVI’ya kadar ‘güneş; gündüz; uğurlu gün’ için kullanılmış.” demektedir.

Bu kelimenin Eski Türkler’deki yeri ile ilgili olarak Bahaeddin Ögel (1991a : 448) şöyle der :

“Eski Türkçede tün ve kün, yani gece ve gündüz sözleri, iki kardeş mefhum gibi idi. “Tün kün” şeklinde beraberce söylenirlerdi. Gece, gündüzün karşısıdır. Eski türkçe deyimle: “Tün, künün karşısı ol”dur. On iki hayvanlı Türk takviminde veya diğer sembollerde de, beyaz ve siyah iki hayvan bir mihver etrafında dönerken gösterilirdi.”

Kün’ün “kardeş mefhum” olarak seçtiği bir diğer kelime de ay’dır. Bu ikisi Türk kültür tarihinde, eski Türk inancından (totemizm, şamanizm veya yabancı bir dinin kalıntısı olarak) kaynaklanan bir kült haline gelmiştir. Bu özelliğiyle onomastik/ad bilimi’nde de geçmektedir. Başlangıçta bu iki unsur, temsil ettikleri tabiat kudreti nisbetinde daha çok efsanevi ve hayali kahramanlara ad olarak takılmış, sonra bir taraftan saray, bir taraftan da devlet ve halk hayatında kullanılmaya başlanmıştır. Gün unsuru daha çok kadın adlandırmasında kullanılmıştır (Caferoğlu 1965 : 25-28).

Eski Türkçe’den itibaren çok anlamlı olan kelime, belli ki daha önceki bir dönemde anlam genişlemesine uğrayarak anlam alanını genişletmiştir.

EUTS 1. Güneş 2. Gün 3. Güney 4. Zaman, vakit 5. Lakaplarda kullanılır 6. İl kün : ‘millet, kavim’.Burada çoğul ekidir.

Kaş. gün, güneş, gündüz

- KB 1. El gün, halk, memleket 2. Güneş 3. Gün, gündüz
 “törütü tilek teg tözü alemig
 yaruttı ajunka künüg hem ayıg” (125) (güneş)
- SN 1. Güneş 2. Gündüz 3. Mutlu, sevinçli zaman 4. Zaman, vakit
 “Bunu didi vü gitdi üç dün ü gün
 Görinüpdi gün kara nite ki dün” (3848) (güneş, gündüz)
 “Kişide erlik ola vü yürek
 Aña gün ölümdür ne kaçmag gerek” (2563) (mutlu, sevinçli zaman)
 “Baş oynamagun çah günidür bugün
 Bana kaçmak ölmekdür ölmek düğün” (2729) (zaman, vakit)
- TS 1. Güneş 2. Gündüz
 “Nigara hecr oldu yaktı beni uş
 Karanu geceye döndü günüm uş” (TS III 1860) (gündüz)

küneş (g-) : Kelimenin *kün*'den türemiş isim olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 734) orijinalinde anlamının ‘güneş ışığı’ olduğunu belirtmektedir. Eski Türkçe’de ‘güneş’ anlamıyla karşımıza çıkan kelime Kaş.’da ‘koyu sıcak’vb. yeni anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

EUTS kuyaş : güneş

Kaş. kuyaş : güneş; koyu sıcak, güneşin şiddetle vurması

künlük (g-) : *kün*'den türemiş soyut anlamda bir isim. Asıl anlamı ‘bir günlük dönem’ vb. Clauson (1972 : 732) Osm. XIV’deki günlük kelimesinin ‘güneşlik, güneş şemsiyesi’ anlamında kayıtlı olduğunu ve bir XVII metninde ‘günlük ücret’ anlamında geçtiğini belirtmektedir.

Bahaeddin Ögel de (1991e : 268) kelimenin ‘güneşe karşı koruyan, bir dalda veya gölgelik’ anlamına geldiğini söylemekte ve eklemektedir :

“Günlük otağın diğer bir adı mıydı; bunu kesin olarak söyleyemiyoruz. Şemsiye şeklinde, yanları açık bir çadır da olabilirdi. Böylece günlük içindikiler, çevreyi de görmüş olabilirdi. Dede Korkut’ta görülen “şâmî günlük” deyimi de bize bunu hatırlatmaktadır.”

Sonuçta günlük'ün, çadırın önünde ve açıkta, durmak veya oturmak için gerilen güneşlik anlamına geldiğini belirtmiştir. (Ögel 1991e : 388)

- KB günlük
 DK şemsiye, şemsiye şeklinde çadır, şemsiyeli çadır, şemsiyeli otağ
 TS (I) şemsiye, gölge yapmağa yarayan perde
 (II) gündelik , ücret

kür (g-) : Orjinalinde 'yiğit, cesur, yürekli', vb. anlamına geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 735), Osm. XIV'deki gür için "(XIV'de) bir kere 'cesur'; XIV-XVI pek çok metinde (ağaç için) 'şatafatlı' vb." demektedir. Karşımıza ilk olarak Kaş.'da çıkan kelimenin anlam gelişimi Clauson'un belirttiği gibidir.

- Kaş. yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı
 KB yiğit, pek yürekli
 DK idraksiz, inatçı, inadına kötü iş yapan, aksi, yaramaz, kötü, huysuz, kötü huylu, kötü tabiatlı
 "Bigler Tañrı bize bir kür oğul virmiş, varayın anı anası yanından alayın, kılıc-ile paralayayın,....." (134-13)
 TS 1. yoğun, sık, kesif 2. kuvvetli, çok, bol
 "Bir yüksek, gür dallı ağaca çıkıp yaprakları arasında gizlendim" (TS III 1879) (yoğun, kesif)
 "Meşrik ilinden çıka bir gür yağı
 Şam'a ildüre temamet ayağı" (TS III 1879) (çok, bol)

küre- / küri:- : İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan bu kelimenin anlamı 'kaz- (yer); (kar) kürü-' vb.'dir. Osm. XV'de kürü- '(yer) kaz-' : XVI'da küre- (kısarak için) 'kız-' için kullanılıyor. (Clauson 1972 : 737)

- Kaş. eşin-; yeri eş-, kürü-; -hayvan- haşarılık et-
 TS küre- : dişi hayvan erkek iste-
 kürü- : kürek gibi bir şeyle at-

küreş- : küri:- 'in işteş şekli olan bu fiilin anlamını Clauson 'beraber kürü-' şeklinde vermekte ve bu anlamda sadece Kaş.'da kayıtlı olduğunu belirtmektedir (Clauson

1972 : 747-748). Clauson'un bu kaydını dikkate aldığımızda kelimedede bir anlam genişlemesi olduğunu düşünebiliriz.

Kaş. güreş-
kürümekte yardım ve yarış et-
KB güreş-, boğuş

küven- (g-) : Kelimenin yapısını *küve:-'in dönüşlü şekli olarak açıklayan Clauson anlamını da "pejoratif anlamda 'gururlu ol-, mağrur ol-' hala bazı şivelerde yaşayan anlam; daha sonra övücü anlamda 'makul gurura sahip ol-, özgüvene sahip ol-'; bundan 'mutlu ol-, memnun ol-.' şeklinde vererek bir anlam iyileşmesine işaret etmektedir. Osm. XIV-XVI'daki kullanımı hakkında ise şu açıklamayı yapmıştır : "güven- (1) 'övün-'; (2) '(bir şeye Dat.) güven-/dayan-'; dört metinde." (Clauson 1972 : 690) Kelimenin yüzyıllar içindeki gelişimine baktığımızda, anlam genişlemesi hadisesi açıkça görülür.

EUTS güven-
Kaş. öğün-
KB güven-, övün-
TS 1. bel bağla-, itimat et- 2. sevin- 3. iftihar et-, övün-
"Bu arada her kim ki aklı ola
Ne mala güvene ne cana kala" (TS III 1884) (bel bağla-)
"Kimesne ölümüne güvenme sen
Ki devran seni hem komaya esen" (TS III 1885) (sevin-)

küvenç (g-) : *küven-*'den türemiş olan bu ismin anlamı Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar aşağıda görüldüğü gibi genişlemiştir.

EUTS gurur, güvenç, kendini beğenme
KB güvenç; güven
TS 1. arzu, emel 2. Sevinç
"Seni bulmayup olmasun incine
İver kim tiz erişe güvencine" (TS III 1884) (arzu, emel)
"Uluların bazısı ismini sevinç koyalım ve bazısı güvenç koyalım dediler." (TS III 1884) (sevinç)

küyük/*küñük (g-) : ‘yanık’ anlamındaki bu kelimenin *küñ-*’den türemiş pasif isim olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 731), Osm. XIV’deki göynük kelimesinin bazen ‘yanma, yanık’, daha genel olarak da ‘acı, üzüntü’ anlamlarında kullanıldığını söylemektedir. Taradığımız kaynaklardan çıkan sonuçlar da bununla doğru orantılıdır.

EUTS köyük : yanmış, kavrulmuş

Kaş. köyük : yanmış, yanık

TS göynük : 1. acı, yanık, yanmış, yanma, kızarmış, ızdırap, keder 2.

Hararet

“Dimneyi zindana urdular ve ağır bent anın ayağına geçirdiler, pes Kelileye karındaşlık göynüğü ve sohbeti şefkati belirdi.” (TS III 1796)
(ızdırap, keder)

“El-harîka : Hararet manasındadır ki göynük ta’bir olunur.” (TS III 1798)

mañra:-/müñre:- : Bu fiiller için yazdığı Başlangıç Notu’nda Clauson (1972 : 770) her ikisinin de ses taklidi bir kaynağa dayandığını ve daha erken şekiller *bañra:-/büñre:-*’i gösterdiğini belirterek ‘gürültü yap-’ anlamına geldiğini söylemektedir. Kaş.’da ikisi arasında ayırım yapılmış ve ilki sadece insanlar için, ikincisi de sadece hayvanlar için kullanılacak şekilde anlamlandırılmıştır. Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi’nde ‘ezan oku-; gök gürle-’ gibi anlamları ifade etmesi anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

ETG mañra-/möñre- : böğür-

EUTS bağır-, inle-

Kaş. mañgra- : bağır-

müñgre- : böğür-

DK bañla- : ezan oku-, bağır-

“Minarada bañlayanda fakı görklü.” (6-11)

TS bañla- : 1. Yüksek sesle bağır- 2. Ezan oku- 3. Gök gürle-

oba: : küçük bir sosyal birliğin adı; belki ‘boy’, fakat muhtemelen daha küçük, ‘genişlemiş aile’ vb.; buna göre kelime ‘böyle bir birliğin yerleşim yeri; küçük kamp veya geniş çadır’ ve dolayısıyla daha genel olarak ‘çadır, baraka’ vb. anlamına geliyor; bu son anlamları Osm.’da, Türkiye Cumhuriyeti’nde, Anadolu’da ve Türkmençe’de yaşıyor. Oğuz XI, Çağ. XV, Osm. XIV oba bütün dönemlerde yaygın (Clauson1972 : 5-6).

A. İnan (1988 : 188), oba’nın Moğol istilasından sonra Türkçe’ye geçmiş kelimelerden biridir olduğunu söyler. Başka bir yazısında ise oba hakkında “Etnoğrafya araştırmalarından anlaşıldığına göre şamanist Türk ve Moğol boylarında oba kültü denilen bir kült çok yaygındır. Oba steplerde toprak, dağ geçitlerinde taş yığınlarından meydana getirilen suni tepeler (höyükler)dir (İnan 1995 : 39)”, “eski devirlerde Orta-Asya’da kabile tanrısının bulunduğu, kurban ve adaklar kabul ettiği yere yapılmış tepe (İnan 1987 : 616)” açıklamalarını yapar ki, H. Eren (1999 : 303) bu iki kelimenin farklı kelimeler olduğu kanaatindedir.

“oba 1. ‘çadır halkı, göçebe ailesi’; 2. ‘büyük göçebe çadırı’; 3. ‘beş on evlik köy’; 4. ‘göçebelerin bir süre için konakladıkları yer’. Anadolu ağızlarında ‘komşu, yabancı’ olarak da kullanılır. ‘Yaz otlağı’ anlamına da gelir. Kökenini bilmiyoruz. Türk diyalektlerinde oba ‘yığın, tınaz, tepe’ adıyla birleştirilemez.”

ETY kabile, aşiret, boy

“altı obası... bir kız a sini kalmış” (326 : II.134)

SN kabile, aşiret

“Şol âdem ki gözede dirlik yatın

Gerek ohşaya yad obanuñ itin” (179)

DK oba, oymak, boy, kabile, göçebe oymağı, bir oymağın oturduğu yer, göçebe çadırı, göçebe evi

“... bir bölük oba konmuş idi. Ol obada bir yahşı hub yigit sayru düşmüş idi...” (155-9) (göçebe evi, kabile, oymak, göçebe evi)

“... elin, yüzün yumadın obanun ol uçından bu uçına.....” (8-7) (oba, boy)

oçok/oçak : asıl anlamı ‘ocak, ateş yakılan yer’ olan kelimenin genişlemiş anlamları için Clauson (1972 : 22) “bundan özellikle SC, SW’de ‘merkezinde ocak bulunan yapı’ ve bundan ‘böyle bir yapıya toplanmış olan insan topluluğu’, bu da ‘aile, dernek, Yeniçeri ocağı’ vs.’dir.” demektedir. Orijinal şeklin ocok olduğunu söyleyen yazar Osm. XV’den itibaren ocak ‘ateş yakılan yer’ için ve mecazi anlamlarla XVII’den beri kayıtlı olduğunu eklemektedir.

EUTS oçak/oçuk : ocak, ateş ocağı

Kaş. ocak

ŞMK ateş

ŞŞÇ 1. i. İçinde ateş yakılan yer 2. yurt, yer 3. köşe, bucak 4. hanedan, sülale

“Buña irişdi fikrüm tañlacakdan

Başum alam gidem beñ bu ocakdan” (34457) (yurt, yer)

“Bilür ocak ocak her bir diyarı

Komamış yir ki kılmamış kararı” (365) (köşe, bucak)

“Asıllu-y-ıdı bey ulu ocakdan

Anı sanma ki çıkmışdı bucakdan” (1791) (hanedan)

RB dikim yapmak için hazırlanan çukur

“Ve malum ola kim her ocak ki çekirdek ekilür, her diyarda bir dürlü ederler....” (39a.15)

TS (I) ocak

(II) yurt

(III) üzüm asması, kavun, karpuz, kabak gibi bitkilerin teveği

oğlanlıg : Kelimeyi Hap.Leg. olarak kaydeden ve yanına bir soru işareti koyan Clauson (1972: 87), “oğla:n (oğul)’dan İ./S. soyut isim. oğlanlık ‘çocukluk’, ‘gençlik çağı’ SW Osm.’da XIV’den bu yana kayıtlı.” Açıklamasını yapmış ve asıl anlamını Uyğ. VIII’de kayıtlı olan urı oğlanlıg evçi ifadesinden hareketle ‘oğullu, oğulu olan’ olarak vermiştir. Kelime TS’de Clauson’un belirttiği anlam dışında ‘çocuk havalesi’ anlamıyla da kayıtlıdır.

TS 1. çocukluk 2. çocuk havalesi

oğulçuk : *oğul*'un küçültme şekli; 'dölyatağı' (Clauson 1972 : 86). İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan kelimenin anlamı TS'de genişlemiş şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Kaş. ana rahmi

TS ogulduruk : 1. bitkilerin dibinden süren filiz 2. yumurtalık

oxşa:- : 'okşa-, sev- (birini Acc.); sakinleştir- (çocuk)'. İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan kelimenin Osm. XIV'deki anlamını Clauson (1972 : 97) "oxşa- 'besle-, okşa-' " şeklinde vermiştir. Kelimenin anlam gelişimine baktığımızda Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlediğini görüyoruz.

Kaş. okşa-, şakalaş-, oynaş-; benze-; -at- uyu-

SN 1. Okşa- 2. Benzet-

"Didiler ki şaha bu sözi ohşama

Dime süciye benzeşür ahşama" (2198) (benzet-)

DK okşa-, iltifat et-, sev-, gönül al-, gönlünü yap-, tavla-

"...kalkubanı yirinden örü turgıl, yigitlerin ohşagıl, boyuna algıl..."

(21-1) (gönlünü al-)

"Ala gözlü biglerün ohşamazsın..." (239-7) (gönlünü yap-)

ŞŞÇ 1. okşa- 2. taltif et- 3. şımart-, yüz ver- 4. benze-

"Anı ohşadun vü başa çıkardun

Ne kim sevgülü-y-idi ana virdün" (2921) (şımart-)

"Atasına suretde ohşar-ıdı

Şeca'atda atasından er-idi" (591) (benze-)

TS (I) okşa-, taltif et-

oku:- : Temel anlamı 'yüksek sesle konuş-' olan kelime, bundan '(birini Acc.) çağır-', 'anlat- veya yüksek sesle oku-' anlamına ve son olarak normal modern anlam olan sadece 'oku-' anlamına gelmiştir (Clauson 1972 : 79). Kelimenin yüzyıl sırasına göre gelişimine baktığımızda Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlamının genişlediğini görüyoruz. Dönemin sonuna doğru bu genişleme daha da artmıştır.

ETG çağır-, oku-

EUTS 1. oku- 2. çağır-, davet et-

İKP oku-, ezberden söyle-, çağır-

- Kaş. oku-; çağır-
- KY oku-, davet et-
 “Girü okıdı Züleyha Yusufi
 Girü geldi ol şehen-şah-ı sufi” (726)
- ŞMK okuyup öğren-, ders al-
 “Bir kez bizüm ilm-ı tıb okıdugumuz üstadumuz kanlu göz agrısına
 bir terkib itdi,....” (6b/11)
- KT 1. oku-, kıraat et- 2. okuyup öğren- 3. çağır-, davet et- 4. dua et- 5.
 tap-, ibadet et-
- GT 1.söyle-, de-; oku- 2. kıraat et-, oku- 3. çağır- 4. tahsil et-, öğren-
 “Ol, padişaha düşnam okıdı ve na-seza söz didi....” (9b.10)
- ŞŞÇ 1. oku-, kıraat et- 2. okuyup öğren- 3. çağır-, davet et- 4. (dua) oku-,
 et- 5. söyle-, de- 6. şarkı söyle-
 “Güzel çalardı avazı ter-idi
 Okısa sanki bülbül öterdi” (53293) (şarkı söyle-)
- TS 1. çağır-, davet et- 2. söyle-, de- 3. an-, yadet-
 “Kulağım çınlar meğer kim şahım anar bendesin
 Durmadın seğrir gözüm benzer ohur efkendesin.” (TS V, 2950)

okış- : ‘birbirine seslen-; birlikte oku- veya ezberden oku-’ vb. Uyğ.VIII,Hak., Çağ.
 XV,Osm. XV. (Clauson 1972 : 96-97)

EUTS birbirini davet et-, çağır-

Kaş. okuş-; okumakta yardım ve yarış et-; çağırış-

KB çağırış-

NHT sayıl-

okra- : Clauson (1972 : 92), kelimenin anlam alanı için “(at için) ‘kişne-/yüksek
 sesle kişne-’, özellikle yemek istediğinde; buna zıt olarak kişne:- ‘neigh/yavaşça
 kişne-’ ” açıklamasını yapmıştır. İlk defa Kaş.’da karşımıza çıkan bu kelimedede,
 doğadan insana deyim aktarması sonucu bir anlam genişlemesi olduğu
 görülmektedir.

Kaş. yem zamanında kişne-, homurdan-

TS 1. (at) mırıltı şeklinde kişne- 2. için için inle-

1 oluk : Kelimenin anlam gelişimini Clauson (1972 : 136-137) “temelde ‘oyulmuş ağaç gövdesi’, dolayısıyla ‘tekne, bot’ ve sonra ‘oluk’ vs.” şeklinde açıklamıştır. İlk defa Kaş.’da geçen bu kelime burada çok anlamlı olmasından dolayı anlam genişlemesine uğramış görünmektedir. Bu ismi 1 oluk şeklinde maddeleştiren Clauson, Hap. Leg. kaydını koyduğu diğer oluk’u da 2 oluk şeklinde maddeleştirmiş ve 1 oluk’un mecazi kullanımını olduğunu belirtmiştir.

Kaş. oluk, yalak
küçük kayık

3 oluk : *ol-*’dan türemiş geçişsiz isim, muhtemelen NE Tel.; NC Kzx.’da uluk yaşıyor ‘kullanışsız, değersiz’ anlamında; SW XX Anat.’da uluk yaşıyor. ‘çürümüş, zayıf, güçsüz’ vs. anlamında. Hak.XI. (Clauson1972: 137)

Kaş. uluk ton : eskimiş, yıpranmış elbise. Her eskimiş nesneye uluk denir.
Karş. Rad., Kg., Tel. : uluk= işe yaramayan, cahil, kötü

olur- : Kelimeyi Clauson, gerek yapı gerekse anlam yönünden ayrıntılarıyla incelemiştir. Temel anlamının muhtemelen ‘(bir şeye Dat.) otur-’ ve ‘(bir şeyde Loc.) otur-’ arasındaki anlam farklılığıyla ‘otur-’ olduğunu söyleyen Clauson, çeşitli genişlemiş anlamlarla kullanıldığını eklemiştir. Hükümdarlarla ilgili özel anlam eski döneme has gibi görünüyor. Başka bir anlam (göçebeler için) ‘otur-, yerleş-’tir (özel bir yere); bazı şivelerde sadece geçici yerleşim için kullanılmış, sürekli yerleşim yat-’la anlatılmış. Bazı modern şivelerde kendinden önce Ger. -p’yi alarak, ‘(bir şeyi) doğal olarak, sürekli olarak veya sık sık yap-’ anlamına gelmiş, fakat bazen çok ince bir ayrımla yardımcı fiil olarak kullanılıyor.

Kelimenin fonetiğinin oldukça karmaşık olduğunu belirten Clauson, *olğurt-* ettirgen şeklinden hareketle, orijinal şeklin **olğur-* olduğunu, fakat böyle bir kelimenin hiçbir izi bulunmadığını söylüyor. Uyğ.’daki ve daha eski şivelerdeki tek şeklin *olur-* olduğunu, fakat bu şeklin sadece NE Tuv.’da *olur-* ve Yakut’ta *olor-* Pek. 1819 şeklinde yaşadığını, Hak.’de *oldur-* ve *oltur-* olarak iki şeklin var

olduğunu ve bunların Türkçe’de *-l-* ile *-ld-* arasında ayırım yapma özelliğinin en eski örnekleri olarak açıklanabileceğini (karş. bazı şivelerde Allah için alda kullanımı) ekliyor. Kelimenin modern şivelerdeki şekilleri için ise şu açıklamayı yapmaktadır : “*Oltur-* şekli hala bazı modern şivelerde yaşıyor, fakat bazılarında *-lt-*, *-tt-*’ye (bazı NE şiveleri), *-d-*’ye (diğer NE şiveleri) veya *-t-*’ye (bütün SW şiveleri ve diğer bazıları) dönüşmüş.” (Clauson1972 : 150-151)

Doğan Aksan da (1989b : 50-51) kelimenin anlamlarını a) ‘oturmak’ b) ‘tahta çıkmak’ c) ‘ikamet etmek, yurt tutmak’ şeklinde sıralamaktadır.

OA otur-, tahta otur-, kağan ol-

“Bu yirde olurup Tabgaç budun birle tüzültüm.” (KA.GC : 4)

EUTS oltur-/olur- : otur-

Kaş. oltur- : otur-

KB oldur- : otur-

SN otur-

otur- tur- : ülfet et-, arkadaşlık et-

“Kimüñ ile oturasın turasın

Yad ilde nice dürlü iş göresin” (766)

KG 1. otur-, bekle-, dur- 2. bulun-, dur-, otur-; ol- 3. otur-, ikamet et- 4. otur-, itikafa otur-, ibadette meşgul ol-

“...eger dördüncü rek’ata oturmuş olsa reva olur kamu imamlar kavlinde ve eger...” (31a.4)

ŞŞÇ 1. otur- 2. tahta geç- 3. ikamet et- 4. hareketsiz ol-, bekle-, dur- 5. bir arada bulun-, beraber ol- 6. kenetlen- 7. kon- 8. nüfuz et-, gir-

“Otura hükmü ide cebbar-ı âlem

Ne olsa keşf ola esrar-ı âlem” (60) (tahta geç-)

“Oturan avrat-ıla yüzsüz olur

Uyan avratlara gayretsüz olur” (bir arada bulun-)

“Birbirine ol taşlar otura

O dem divar ayaga üstüne tura” (53517) (kenetlen-)

“Dimaga otura çün ışık u sevda

Nasihah olur anda kuru gavga” (5235) (nüfuz et-)

TS sakınleş-

“Nefsinin alavı söyündü, kibr ü ucb oturmaga başladı” (TS V, 3034)

oñ : ‘sağ’, ‘sol’ ve ‘yanlış’ın zıddı. Her iki anlam da eşit şekilde eski gibi görünüyor. O- ve ö- arasında dikkatli bir şekilde ayırım yapan nüshalar dışında özellikle ana yönler konusunda oñ’le kolayca karıştırılmış, çünkü doğu *oñtün*’e dönenler için ‘doğu’ ve güney *oñtun*’a dönenler için ‘batı’dır (Clauson1972: 166-167).

Kelimenin temel anlamı yön ifade ediyor olmalıdır. Bu gerçek, Türkler’in Orta-Asya’daki coğrafi konumları düşünüldüğünde açıkça ortaya çıkmaktadır. Çünkü Türkler, Çinliler’in kuzeyinde bulunmaktadırlar ve yönleri de doğuya dönüktür. Bu durumda sağ tarafları doğal olarak ‘güney’ olmaktadır. Kelimenin ‘doğru’, ‘kolay’, ‘hayır, kısmet’ gibi anlamlarını, soyut kavramlar olmaları ve eski Türk inancında yönlerle ilgili bazı kültler bulunması (Pritsak 1950-1955 : 248-249) sebebiyle yan anlamlar olarak kabul ediyoruz. Sağ kavramı için oñ sözü Oğuz grubu şiveleri dışında hakim bir şekilde kullanılmış ve kullanılmaktadır (Türk 2000 : 2-7).

ETG sağ, doğru, batı, güney

EUTS 1. sağ, batı yönü 2. < Çin. Vang Hükümdar, kişi adı

Kaş. 1.kolay 2. sağ, solun karşıtı

KB sağ, sağ taraf, doğru

AH 1. hayır, kısmet 2. Sağ

“ökünç ol angar yok ong anda adın” (116) (kısmet)

on- : (Başlangıç Notu : Kaş. bu şeklin üç fiilini listeler : oñ- ‘sol-’, ün- ‘yüksel-’ ve üñ- ‘oy-’, fakat ‘geliş-’ yok, ki daha eski bir tarihte pek çok kere saptanmış ve hala yaşıyor, pek çok şivede oñ- olmasına rağmen. İkidenden fazla fiil orta dönemde ortaya çıkmış, ün- ‘inatçı ol-’ ve oñ- ‘pusuya yat-’. Metinlerde hangi fiilin kastedildiğini anlamak her zaman kolay değil ve bazen oñar ve onu gibi kelimelerin bu fiillerin birinin çekimli şekilleri olup olmadığına ve oñar gibi daha uzun bir fiil veya bir zamir olup olmadığına karar vermek her zaman kolay değil.) **1 on-** : ‘büyü-, geliş-’. Eski dönemde kesinlikle böyle söyleniyordu, fakat orta dönemde oñ- oldu, muhtemelen oñ, oñar- vs. ile yanlış analogi yoluyla. Bu ve bazı genişlemiş

anlamlarla, genellikle oñ- olarak bütün modern şivelerde yaşıyor Uyğ. VIII, Hak.XI, Osm. XIV oñ- ‘büyü-, geliş-; (rüzgar için) uygun ol-’; bütün dönemlerde yaygın. (Clauson1972: 168-169)

EUTS sağla-, onar-, tedavi et-, şifa bul-

*ETY rengi sol-

“... özlük at ön yirde arıp onup turu kalmış...” (269 : II.77)

*Kaş. onğ- : sol-

*KB ong- : sol-, sarar-

SN iyi ol-, iyileş-, düzel-

KY iyileş-, düzelt-

DK iyileş-, düzel-

ŞŞÇ 1. iyileş-, şifa bul- 2. düzene gir-, yoluna gir-

“Döne ol kız ocından Zal ona

Bozulmuşken işi Mihrab’un ona” (6116)

oñul- : 1. (yara) iyileş- 2. Düzene gir-, yoluna gir-

TS iyileş-, şifa, salah bul-, uygun ol-, uygun gel-, feyz ve bereket bul-, düzel-

“Kim ki Hak’tan tutmadı pend ey kişi

Oñmadı Hak’tan annın hergiz işi” (TS V 2994)

oñar- : *oña:-(?)ın ettirgen şekli; ‘(birini veya bir şeyi Acc.) daha iyi yap-; düzelt-’. Pek çok modern şivede yaşıyor. Uyğ.VIII, Hak.XI (?), Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV oñar- ‘düzelt-, iyileştir-’; bütün dönemlerde yaygın. (Clauson 1972 : 189)

Zafercan Sıddıkov (2001 : 355-366), oñ kelimesi üzerine yazdığı bir yazısında onar- fiilinin ‘sağ taraf’ anlamında oñ isminden türediğini, Özbek Türkçesi’nde ‘iyileştir-, tedavi et-’ anlamında kullanılan oñla- fiilinin de ‘sağ taraf’ anlamındaki oñ isminden türediğini belirtir. Araştırmacı bu görüşünü, İng., Rus., F.’dan verdiği örneklerle destekleyerek, bütün dünya dillerinde ‘sağ, solun karşıtı’, ‘gerçek, yalan olmayan’, ‘doğru, gerçek durum’, ‘sağlıklı, esen’ ve ‘düz, eğri olmayan’ gibi kavramların aynı kelimelerle ifade edildiğini göstererek ispatlar.

ETG daha iyi ol-, iyileş-; farkına var- (?); yardım et- (?)

- EUTS onar-, iyileştir-, iyi ve sağlam yap-
- KB düzelt-, onar-
- SN rast getir-
- “Şu kız bellüsi işbu ilde ola
Çalap Tanrı oñara gire ele” (4401)
- KY iyileştir-, düzelt-
- KT oñart- : barıştır-
- DK onar-, düzelt-, tamir et-, imar et-, yoluna koy-
- “Birligüne sığındum çalabum kadir Tanrı
Meded senden
Kara donlu kafire at deperem
İşimi sen oñar...” (210-11) (yoluna koy-)
- ŞŞÇ 1. Islah et-, düzene sök- 2. Uygun duruma getir-, rast getir- 3. Deva bul-, sağalt-
- “Ne yüküm çekmege bir yarıcı var
Ne azmış işümi onarıcı var” (5169) (ıslah et-)
- “Bilürüz senden işün çaresini
Onargıl sen bu yürek yarasını” (52623) (deva bul-)
- TS 1. Islah et-, yoluna koy- , rast getir-, tamir et-, düzelt- 2. Ondur-, tedavi et-, iyileştir-

oñat : Eski Anadolu Türkçesi’nde ortaya çıkan bu isim birbirine yakın anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde yaygın olarak kullanıldığı göze çarpmaktadır.

- SN uygun, münasip
- “Ol eyle tutardı süñüyi oñat
Ki yarardı yiri segirdürken at” (3211)
- DK doğru, iyi, sağlam, tam, mükemmel
- “Mere oñat görün, bu gelen Begil ise sizden öndin men kaçaram didi.”
(246-13)
- ŞŞÇ 1. sıf.uygun, iyi 2. zf. Gereği gibi, iyice
- “Ele getürdi sayd-ıla buları

Onat sakladı kayd-ıla buları” (772) (iyice)

RB iyice, adamakıllı

Oñatça : iyice, adamakıllı

FR/K doğru, iyi, uygun, mükemmel

TS doğru, uygun, iyi, mükemmel, layıkıyla, tamam

oña:y : temel anlamı ‘kolay’ olan kelimenin anlamı için Clauson (1972 : 191) “‘kolay’, dolayısıyla daha sonra ‘elde etmesi kolay, yani ucuz.’” açıklamasını yapmıştır. KB’de kelimenin ‘yumuşak’ anlamıyla geçmesi anlam genişlemesi olayını ortaya koymaktadır.

EUTS kolay

Kaş. kolay

KB yumuşak

“köngül til ongay bolmasa kör kılık

ol ildin kaçar kutka bolmaz yorık” (2012)

opra:- : ‘eski-, çürü-’ ve özellikle (elbise için) ‘yıpran-’ (Geçişsiz). Bütün modern şivelerde yaşıyor şaşırtıcı şekilde çeşitli şekillerde, NE, NC *ura-/u:ra-* ve SW Osm. *ipra-, ipri-, yepre-, yipri-* de dahil olmak üzere. En eski şekil *apra-* gibi görünüyor, fakat bu sadece bir kere kayıtlı, ve temel şekil *opra:-* olarak alınabilir. (Clauson 1972 : 14)

Kaş. yıpra-

KB çürü-, yıpran-, eski-

SN obar- : eskit-, yıprat- (DLT)

opra:k : *opra:-*’da türemiş isim; orjinalinde ‘yırtık pırtık, eski püskü’, özellikle giysi için; bundan daha sonra genel olarak ‘giysi’; aynı zamanda ‘eski, parçalanmış’ herhangi bir şey; SC , NW ve SW’de hem ön hem de arka ünlülerle pek çok şekilde yaşamaktadır. Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XV-XVI *yıprak* ‘yırtık pırtık’ TTS II; IV. (Clauson 1972 : 13)

Kaş. yıpramış, yıpranmış, eskimiş

KB eskimiş, yıpranmış, çürümüş

TS yıprak : 1. açık, yayvan 2. yıpranmış, eskimiş

“Zahmimin agzı katı yıpraktır

İşi derd u derunun açmaktır” (TS VI 4585) (açık, yayvan)

ordu: : ‘hükümdarın yerleşim yeri’, bu şartların belirlediği şekilde ‘saray’ veya ‘kral otağı’dır; dîni (Bud. ve Man.) metinlerinde de ‘çok güzel/ilahî mâlikâne’ anlamındadır. Eski bir alıntı kelime ‘saray, kral otağı’ için Moğ.’da ordo olarak kullanılıyor (Haensch 125). Kelimenin anlam alanı hakkında bu bilgileri veren Clauson (1972 : 203), Osm.’da ‘kral otağı’ anlamına geldiğini, dolayısıyla herhangi bir askerî kamp’ ve sonunda, askerî terminolojide askerî düzenin en geniş tipi, ‘ordu’ anlamında kullanıldığını belirtir.

Farsça’daki ordu ‘büyük çadır; ordugah’ kelimesinin Türkçe kaynaklı olduğunu söyleyen Doerfer (II 452), önce kelimenin tarihi türk şivelerinde ve tarih belgelerinde nasıl geçtiğini örnekleriyle anlatır, ardından kelimenin Farsça’da iki anlama geldiğini söyler :

“(1) hükümdarın büyük çadırı, (2) karargah, özellikle ordugah. Asıl anlam ‘hükümdarın karargahı’dır, ‘çadır’ değil, ki bu Çin kaynaklarından da anlaşılmaktadır. Anlam kaymasının sebebi, kesinlikle karargahın tam olarak karakteristik unsurunun, çarpışma sırasında beraberlerinde götürdükleri ve adeta kurmayların toplandığı/konakladığı hanın çadırı olmasıdır.”

Ögel de (1998 : 674), Doerfer’in ortaya koyduğu bu anlam gelişimini destekler nitelikte sözler söyler. Ordu deyiminin Türkçe’de birbirlerine yakın, bir çok anlamlar için kullanıldığını belirten Ögel, ordu’nun esas ve en eski anlamı “hükümdar çadırı” olduğunu, başkomutanların ve hatta küçük komutanların karargah çadırları da birer ordu olduğunu ve bu sözün geliş geliş başkent anlamına ve hatta bugün bizlerin de kullandığımız birer asker topluluğu olan ordu karşılığı olarak kullanıldığını açıklamaktadır.

Daha sonra kelimenin Çin kaynaklarında nasıl geçtiğine değinen Doerfer Groot gibi bilim adamlarından alıntılar yapar. Groot 1921, 52’den yaptığı alıntıda şöyle denmektedir : “Her iki halk da (“Hung-no” ve “Tung-hu”) sınır boylarında

yaşamaktadır ve orada ordulara sahiptir.” Daha sonra Liu’dan yaptığı alıntıda bu çadırların konumu, han çadırının yönü, bunun dini anlamı ile ilgili açıklamalar vardır. Yazar, bu maddede Wittfogel 508’in görüşlerine de yer vermektedir. Buradan yaptığı alıntıda şöyle denmektedir : “Eski Çin yorumcularının bununla ilgili çeşitli açıklamaları vardır. Bazıları bunları topraktan yapılmış evler, bazıları yer altı mağaraları, bazıları sınır gözetleme, kontrol yerleri şeklinde tanımlamaktadır.... Hun *ou-t’o*’ları hayli fazla sayıdaki ve büyük bir politik öneme sahip olan ordu kamplarındaki sınır yerleri veya garnizonlarından çıkmıştır... Esas Altay metinlerinde ordu kelimesi ilk defa Orhun yazıtlarında geçmektedir. Burada kelime, hanın karısını ve diğer yakın akrabalarını barındıran yer olarak tanımlanmaktadır.” Ordu kelimesinin orta ile birleştirilmesi konusunda Doerfer şunları söyler : “ tü. ordu, mo. ordo, orda kelimesi sık sık tü. orta ‘orta, merkez’ sözüyle birleştirilmektedir. Bu etimoloji oldukça eskidir. Orta’nın tü. Run harfli metinlerde d’li olduğu ve daima ordu şeklinde ortaya çıktığı tezi yanlıştır; aksine ‘orta’ için kullanılan kelime sözlüklerde orta ~ ortu~ otra ~ otru şekillerindedir ve daima t’li veya tr çift konsonantı ile; sondaki şekiller otra ~ otru genellikle daha eski şekiller olarak ortaya çıkmaktadır ve orta ~ ortu’nun muhtemelen metateze uğramış şekilleridir.” Doerfer son olarak kelimenin gelişimini şöyle açıklamaktadır : en eski türkçede *ordo> eski türkçede ordu, → en eski moğolca *ordo. Doerfer kelimenin kaynağının tam olarak tespit edilemediğini bunun Hun kaynaklı olmasının imkansız olmadığını, ancak Eski Türkçe’de Türkçe (veya Moğolca) etimolojisi yapılamayan ve her iki kaynağa da gitmeyen pek çok kelime bulunduğunu söylemektedir. Yazar son cümlelerinde şöyle demektedir : “ Bu durumu tam olarak eski türkçede buluyoruz : pek çok kelime, özellikle unvan isimleri, meçhul bir köke gidebilmektedir.”

Doerfer gibi Ögel de (1991e: 3) Çin vesikalarını kaynak göstererek Hunlarda ordu deyiminin, bir sınır garnizonu anlayışıyla başladığını ve gittikçe ordu karargahı anlamına geldiğini ve başında bulunan, ıktı sahibi Hun prensi veya komutanı dolayısıyla da siyasi bir mana kazandığını söyler. Kelimenin Göktürkler’de ifade ettiği anlam konusunda “Ordu sözü Göktürklerde hakan ailesinin bulunduğu bir yerdir.... Ordu, kağanın ailesinin, büyük bürokratlarının, hatta muhafız birliği ile

diğer maiyetinin bulunduğu yerdir.” (Ögel 1991e : 42) der. Bunu ayrıntılı olarak şöyle açıklar :

“Ordu, Göktürklerde gezebilen otağlı bir başkent gibiydi. Kağanın ailesi ile devlet erkani da bu kamp veya konak içindeydi. Savaş taktiği, böyle yaşamayı gerektiriyordu. Çingiz Han’ın çadırında da ordo, yine yürüyebilen saraylardan oluşuyordu... Ancak Karahanlı çağında Kaşgar şehri, Ordu-kent olmuş; daha kuzeydeki Balasagun kenti ise, Kuz-Ordu adını almıştı.” (Ögel 1991e : 86)

Ögel (1991e : 5)11.yy’dan sonra ifade ettiği anlam konusunda ise şunları söyler :

“11. Yüzyıllarda, Hitay devletine ait Çince vesikalarda ise, Hun hakanının oturduğu şehre, ordu denildiği yazılıyordu. "Hakan ailesinin bulunduğu karargah" da Göktürk yazıtlarında kesin olarak ordu sözüyle tanıtılıyordu.... Dede Korkut’ta da ordu, Bayındır Han’ın veya diğer bir Oğuz beyinin, ailesi ile akrabalarının bulunduğu yerdir. Elbette ki bunların içinde, muhafızlar ile bazı yiğitler de bulunuyordu.”

Kelimenin anlam alanı konusunda büyük ölçüde örtüşen Doerfer ve Ögel’in açıklamaları, bu kelimenin orta ile olan ilgisi konusunda ayrılır. Ögel, esas ordu’nun, hakanın ailesinin bulunduğu, devletin en “orta” yeri olduğunu söyleyerek bu iki kelime arasında bir ilişki kurar. Yukarıda açıkladığımız gibi Doerfer, bunun fonetik bakımdan mümkün olmadığını söylemektedir.

Yukarıdan beri açıkladığımız anlam gelişimini Ögel’in (1998 : 676-677) şu sözleri daha net bir şekilde ortaya koymaktadır :

“Eski Türkler’de, askeri idare ile devlet idaresi benzer idi. Halk, ordudan ve ordu da devletten ayrı şeyler değillerdi. Han, aynı zamanda bir baş komutan idi. Ordu deyimi daha sonra “saray” anlamına karşılık olarak kullanıldı. Uygur çağında ordu sözü daha çok “saray” karşılığı olarak kullanılmıştı. XI. yüzyıldan sonra ordu deyimi, “başkent” anlamına kullanılmaya başlandı : Türkler şehirlileşmeğe başlayınca, devlet ile ilgili deyimlerde de bir değişme olmuştu. Devlet içinde şehirler artık birinci derecede önem kazanıyorlardı..... Karahanlılar’da devletin önemli yerleri şöyle sıralanarak anlatılıyordu : “Kent, uluş, ordu, karşı”. Kent şehirler; uluş ise şehir toprakları ile çevre bölgeleri idi. “Ordu” başkenti; “karşı” da saray anlamına kullanılıyordu.”

Orda'ların mahiyeti konusunda L. Rasonyi (1988 : 56)'nin aşağıdaki açıklamaları aydınlatıcı nitelik taşımaktadır :

“Büyük oymaklar sonunda içtimaî bir topluluk meydana getirirler. Oymaklardan, eski hareketli çağlarda çeşitli “halk konglomera'ları” il ve ulus teşekkül etti. İller orda halinde birleştiler. Orda'lar iller ve oymaklar diğer rakip orda ve oymaklara karşı koyabildikleri nispette varlıklarını muhafaza edebildiler. Orda kendisine bağlı bölümleri korur, il ve oymaklar da aynı surette hareket ederler. Şu halde her üçüne, müşterek menfaatlarını koruma amacı ile kurulmuş birlikler olarak bakmamız gerekir.”

‘Çadır’ anlamında kullanılan ordu'nun özellikleri konusunda Orhan Şaik Gökyay'ın (Gökyay 2000 : CCCXXXV) verdiği şu bilgiler yine aydınlatıcı nitelik taşımaktadır :

“Türklerin ve moğolların hükümdar çadırları ya büyük bir keçe yurt idi, yahut ketenden bir büyük çadırdı. Birincilere türkçe ve moğolca orda yahut ürge ve urga deniyordu. Ordalar, çok büyük çadırlar olarak tasvir edilmektedir. Olağanüstü döşenmiş olan ordalar keçe yerine çok kez özel olarak yünden dokunmuş olan örtülerle yahut bu iş için dokunmuş halılarla kaplı idi ve kumaşının rengiyle ve türlü madenden yapılmış kapılarıyla birbirlerinden ayrılırdı. Yurtların ve ordaların büyüklüğü, bir araya getirilmiş örgü değneklerinin meydana getirdiği kanatların, yahut kubbeyi teşkil eden yay gibi değneklerin (ukların) sayısı ile belirtilirdi. Nitekim Cüveyni, Hülagu'nun ordasını ‘bin uklu büyük çadır’ diye anlatıyor.”

Kelimenin anlamına da açıklık getirecek olan yapısı konusunda, görüldüğü gibi araştırmacılar pek yorum yapmamışlardır. Ancak Mustafa Öner (Öner 1993 : 181-184) “or ‘yüksek yer, kale, şehir’ kökünün, bilhassa Cengiz'den sonra yayılan Moğol-Türk devlet teşkilatındaki ‘orda// ordu’ (şehir, devlet) sözünde devam ettiğini, daha önce orda/ordu ‘kale; şehir; devlet merkezi, saray’ sözünde gördüğümüz bu kökün, çok kullanılan şahıs adı ‘or-han’ (< or-kan ‘yüksek kişi, bey kişi, hükümdar’) sözünde de yaşadığını söyler.

Yukarıda yaptığımız açıklamalar ve aşağıda verdiğimiz anlamlar göstermektedir ki kelime anlam genişlemesine uğramıştır.

ETG ordugah, ordu; saray; o. Kent. M. Kaşgari zamanında Kaşgar civarı

OA merkez, payitaht, Kağanın oturduğu yer, hakanın oturduğu şehir, ordugah, karargah

“Oguz yagı ordug basdı.” (KA.KC : 8)

EUTS saray, ordu, ordugah

M saray, köşk

“.....amtı men irteki kün ök ordug karşıg kodup....” (47.20)

İKP başkent, hükümdar sarayı

Kaş. hakanın oturduğu şehir

Balasagun yakınlarında bir şehir

ordu başı : hakanların döşeyicisi, yaygıcısı

ordu tal : hamam otu

sıçan, köstebek gibi yerde yaşayan hayvanların yuvası

KB saray, şehir

DK karargah, beyin karargahı, beyliğin merkezi; beyin maişeti, yurdu; beyliğin halkı, üyesi; boy, kabile, bey çadırı, çadırlı göçebe karargahı

“El-hasılı ordu bunun uçından katı incindiler, aciz kaldılar” (217-8)

(boy)

“.... ordum sağ esen değül ise başunuza çara idün, men dahi gitdüm didi” (43-13) (beyin maiyeti)

“Big ordusını oğlanını uşağını hazinesini aldı, girü döndü” (65-4) (karargah)

“Babasına anasına haber oldı, apalaca ordusına şiven girdi, ağ çıkardılar, kara giydiler” (94-8) (bey çadırı)

TS 1. Askerin toplandığı, toplu olarak bulunduğu yer, ordugah, karargah
2. Mahal, mahalle

“Ma’asker : Mecmua-ı asker olan mahalle denir, elsinede ordu tabir olunur” (TS V 3011) (ordugah)

“Eyitti : Beni-İsrailden biri nice er oğlan doğursa öldürün ve bir nice kız doğursa kon. Pes her bir orduya bir kişi müvekkel kodu kim ol işi işleye; çok zaman öyle işlediler.” (TS V 3012) (mahal)

orna:- : *orun*’dan türemiş bu fiil karşımıza ilk defa Kaş.’da çıkmaktadır. ; ‘birinin yerini al-, birini (bir yere veya yerde Dat. veya Loc.) yerleştir-’ anlamındadır.

Clauson (1972 : 235) Osm. XV'deki anlamını orna- 'birini yerleştir-, oturt-' şeklinde vermiştir.

- Kaş. yerleş-, yer tut-, yer edin-, -güneş- bat-, kaybol-
 KB yerleş-
 TS yerleş-, yer tut-

ornan- : *orna:-*'in dönüşlü şekli olan fiilin anlamını Clauson 'kendi kendine yerleş- veya kurul-; yerleşil-, kurul-' vb. şeklinde vermiş ve Osm. XIV ve XV'deki kullanımını için "ornan- 'yerleş-, kurul-.'" açıklamasını yapmıştır (Clauson 1972 : 236). Eski Türkçe'den itibaren karşımıza çıkan kelime anlam genişlemesine uğramıştır.

- EUTS kan-, nazil ol-, sağlam ol-, yerleş-
 TS oturtul-, yerleştiril-, yerleş-

ornat- : *orna:-*'in ettirgen şekli olan bu fiil Kaş.'dan sonra kayıtlı. Temel anlamı '(bir şeyi Acc.) (bir yere Dat.) yerleştir-'tir ve bazı genişlemiş anlamlara sahiptir. Clauson Osm. XIV-XV'deki kullanımını "ornat- (1) '(kural) koy-'; (2) 'yerine koy-, bağla-'; pek çok metinde." şeklinde vermiştir. (Clauson1972: 235-236)

- Kaş. yerine koy-
 TS tesis et-, yerine koy-, yerleştir-, orun ver-

ortu: : orjinalinde 'orta veya merkez, herhangi bir şeyin' anlamına geldiğini, dolayısıyla 'ortaya yerleşmiş, ortalama, orta sınıfa özgü (?)' anlamını da kazandığını ve özellikle SW'de bazı genişlemiş anlamlarla kullanıldığını belirten Clauson (1972 : 203-204) metatez şekil *otra:* hakkında, "en azından XI'e kadar eski bir yapı olarak ortaya çıkıyor, fakat bugün seyrek." demektedir. Kelimenin Osm. XIV-XVI'deki kullanımını ise "orta 'orta, ortalama', vs. bütün dönemlerde yaygın" şeklinde açıklamış ve 1 ordu: ile karıştırılarak kullanıldığını da eklemiştir.

Ögel ise Clauson'un tersine bu kelimeyi ordu kelimesi ile birleştirmiş ve eski Türkler'de orduyu temsil eden bölge, orta yerde bulunan, orda karargahı ile tuğlar ve

hükümdar otağı olduğunu söyler. Bu yüzden de “asker topluluğuna, yani orduya, komutan’ın çadırı ve onun devlet sembolleri ile ad verilirdi.” der.(Ögel 1991a : 437)

EUTS 1. Ordu 2. Orta

İKP merkez, orta

Kaş. orta

KB orta, orta halli

NHT orta; orta derece, orta hal

“Yani bir orta koynı kıymete tutalar,...” (93a/5)

KG orta, ara, iç; yarı

“Eger kimersenün yılbaşında malı iki yüz akca yıl ortasında kamusu helak olsa...” (60a.12)

KT 1. Ifrat ve tefritten uzak, orta yol, orta derece, mutedil, karar 2. Bir yerin iç tarafı, ortası 3. Ara 4. Vasat, fazla uzun olmayan

ŞŞÇ 1. Bir yerin içi, merkezi, orta 2. Ara, beyn 3. Ortalık 4. Sıf. (boyca) ne uzun, ne kısa, orta

“Seni göz göre ortaya atalar

Cihan-içün seni çöpe satılar.” (38388)

V orta kalitede

“orta bezden ideler” (39b.9)

TS ara, beyn

“Çün gide ortadan hicap

Ayne mübeddel ola ilm” (TS V 3013)

ortuk : açıkça *ortu:*’dan türemiş isim, fakat normalde küçültme eki olarak kullanılan ekin fonksiyonu belirsiz; ‘ortak’. Oldukça erken bir tarihte ortak olmuş (Clauson1972: 205). Hasan Eren de (1999 : 310)kelimenin anlamı için “ ‘birlikte iş yapan kimselerden her biri’. Eskiden aynı erkeğe varan kadınlara da ortak (veya kuma) adı verilirdi.” demiş ve Clauson gibi kelimenin ortu sözünden, normalde küçültme eki olarak kullanılan, -k ile türemiş bir türev olduğunu söylemiş.

“ ‘hanın verdiği görevleri yerine getiren inisiyatifindeki ve kuruldaki tüccar, aynı zamanda ortak, arkadaş’.Ortak aynı zamanda genel bir anlama sahipti,

(Elhan zamanından önce) saray veya devletten alığı ödünç para ile ticaret yapan tüccar, sık sık büyük kervanlar oluşturur ve sarayın ihtiyaçlarını karşılar.” (Doerfer II 446)

EUTS 1. ada 2. ortak

Kaş. ortak : ortak

KB ortak

SN ara, ara yer

NHT ortak; müşterek

orun : orjinalinde ‘yer’ ve daha spesifik olarak ‘yüksek yer, taht’; ilki *yé:r orun* ‘yer’ gibi terkipte oldukça açık ve ikincisi *linxwa orun* ‘lotus tahtı’nda; ornıta ‘herhangi bir şeyin yeri’ gibi bir terkipte soyut olarak kullanılmış. Moğ.’da eski bir alıntı kelime *oron* ‘taht’ olarak, daha sonra ‘yer, ülke, il’ ve diğer anlamlarda. Bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat yaklaşık XVI’dan sonra son zamanlarda yeniden canlanıncaya kadar Osm.’da yok. (Clouston 1972 : 233)

“ “Orun” ve “Ülüş” her kabilenin ve her oymağın kavim ve cemiyet içinde bir çok şeyler üzerindeki haklarını gösteren delildir; müessesedir. Yayla, av, harf ganimetleri taksim edilirken her kabilenin “orun”u ve “ülüş”ü nazar-ı itibara alınarak ona göre “pay” verilir. Mühim içtimalardan birinde “orun” ve “ülüş”ünü bir defa kaybeden kabile yahut oymak yayla mer’a ve sair şeyler üzerindeki hukukunu da kaybetmek tehlikesine maruz kalır. Onun içindir ki her kabile bu “Orun” ve “Ülüş” haklarına ehemmiyet vermek mecburiyetindedir.” (İnan 1987 : 254)

ETG yer, konak

EUTS yer, mahal, taht, mesken

M yer, mekan, sedir

Kaş. yer, mekan, mevki

TS makam, mevzi, menzil, yer

“Kuyu içinde nagh eyle orun

Uçmaktan eyle ana hoş hulle ton” (TS V, 3018)

osan- : Kelimenin yapısını *osa:-'ın dönüşlü şekli olarak açıklayan Clauson (1972 : 248-249) anlamını da 'kaygısız, ihmalkar ol-' vb. diye vermiştir. Ayrıca tarihi şivelerdeki kullanımını da şöyle açıklamıştır : "Hak.XI : XIV Muh.'uzun ve iç karartıcı ol-', Çağ. XV 'kaygısız ol-, ve iğren-' San., Hwar. XIV '(bir şeyden Abl.) bık-' Qutb."

Kaş. usal : gafil, iş bilmez

usayuk : gafil

KB gafil ol-

usandur- : bıktır-

SN 1. Gafil, habersiz ol- 2. Şüphe et-

DK usan-, bık-, doy-

ŞŞÇ 1. Bık-, usan- 2. Tiksin-, iğren- 3. Kork-, çekin-

TS usal : ihmal edilecek nitelikte önemsiz

usan : 1. Gafil, gevşek, tembel 2. İsteksiz

usanlık : gafillik, ihmal, tembellik, gevşeklik

osparla- : 'teslim et-, devret-, emanet et-'; Orta Farsça fiil avispar->ospar-'dan türemiş fiil, Modern Farsça sipur-'a benzeyerek, aynı anlamla; bir takım fonetik değişikliklere uğrayan eski bir alıntı kelime. İsmarla- olarak NW Kırım ve SW Osm.'da yaşıyor. Hak.XI, Hwar. XIII, Osm. XIV ismarla- (1) 'devret-, emanet et-' (2) 'emret-, takdir et-' pek çok metinde : XVIII ismarla- Rumi'de San. (Clauson 1972 : 241-242)

1 o:t (o:d) : asıl anl. 'ateş', sık sık mecazi anlamda 'öfke, kızgınlık' için de kullanılıyor.

Ateşin eski Türk inancında ve bunun devamı olarak daha sonra Müslüman Türkler'deki yeri hakkında A. İnan (1995 : 67-68) şu bilgileri vermektedir :

"Ateşe bakıp kehanet etmek Türkler'de çok eski bir görenektir."
 "Şamanistler'in inançlarına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. VI. yüzyılda Batı Gök Türk hakanına gelen Bizans elçilerini ateşler arasından geçirmişlerdir. Moğal saraylarında da bu âdet vardı. Bu tören elçilerle gelmesi muhtemel olan kötü ruhları kovmak için yapılırdı. Bu

inancın izlerine müslüman Türkler’de de rastlıyoruz... Ateş ruhuna hitaben okunan şaman ilahilerinden anlaşıldığına göre aile ocağı kültü ile ateş kültü birbirinden ayırt edilmez. Aynı zamanda ocak kültü atalar kültüyle bağlıdır (şaman dualarında “atamızın yaktığı ocak” denir).”

Ot, aynı zamanda eski Türkler’de ‘küçük erkek çocuk’ için de kullanılan bir kelimedir. Bu küçük çocuğa “ot tegin”, yani ‘ateş prensi’, baba ocağını devam ettiren çocuk denir. Bunlar töreye göre, hükümdar olamazlardı; fakat babalarının mal ve servet mirası onlara düşerdi. (Ögel 1989 : 28-29)

Taradığımız kaynaklarda kelimenin ‘ateş’ anlamı dışında mec. ‘öfke, kızgınlık’ anlamında da kullanıldığını gördük.

EUTS ateş

Kaş. ateş, duman

ŞŞÇ 1. i. Ateş 2. lav 3. kıvılcım 4. kor 5. mec. fitne, kargaşa 6. Kızgınlık

“Hoten’den yana oldı ol revana

Ne kılsun gördi od düşdi cihana” (24969) (fitne, kargaşa)

“Ki Dara’nun bize tiz oldı odı

Götürdi ara yirden şerm ü udı” (36534) (kızgınlık)

TS ateş

2 ot : ‘ot, bitki’, genellikle ekilmiş ekine (tarıĝ) zıt olarak kendiliğinden yetişenler için; temel kelime ve türemişleri kısa zamanda üç özel anlam kazanmış : - (1) ‘ilaç otu, ilaç’; 82) ‘kullanılmayan bitki, zararlı ot’; (3) sık sık ‘zehirli bitki, zehir’ (normalde aĝu:); ot em ‘tedavi edici ot/bitkisel ilaç’ ile ot yem arasında bir fark var gibi görünüyor, fakat ikisi sık sık karışmış ve aynı kelimeler olabilir.

Osm. XIV ot ‘ilaç’, bütün dönemlerde yaygın; ot yem XVI F.’da ‘baharat’la çevrilmiş. (Clauson1972 : 34-35)

EUTS ot, bitki, ilaç otu

Kaş. ot : ot, hayvan yemlerinin hepsi

ot : ilaç, em; zehir

ot yem : kara biber kimyon gibi tohum ve baharatlar

KB ilaç, çare; zehir

“kişi iglese ot otaçı birür
otaçı iginge otın kim kılır” (2109)

TS (I) ot

(II) 1. ilaç 2. kokulu tohumlar, baharat

“Eyitti : Bir çerçi kişiyem, ot yat sataram, âlemi gezerem, ulular evine
itr verirem....” (TS V 3021) (kokulu tohum, baharat)

ota:- : *ot*'dan türemiş fiil; iki anlam geliştirmiş; (1) ‘otları kes-, vs.’ modern dönemde genellikle daha spesifik olarak ‘yabani otları topla-’; (2) ‘tıbbi bitkilerle tedavi et-’. Genellikle ilk anlamında bütün modern şivelerde. (Clauson1972 : 42)

EUTS tedavi et-

Kaş. ilaç yap-

KB tedavi et-

ota:ğ : anlamının ‘küçük geçici bina’ olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 46), yapısını da şöyle açıklıyor : “Morfolojik olarak muhtemelen 1 ota:-’dan -ğ ile içinde ateş yakılan anlamıyla türemiş isim. Osm. şekil oda 1 ota:- ve aynı şekilde 1 ot (o:d)’la ilgili anlamı destekliyor.” İlk defa Kaş.’da karşımıza çıkan bu kelimenin Osm.XIV’de kullanımı hakkında : “otağ/otak (muhtemelen bazı cognate şivelerden alınmış) bütün dönemlerde ‘özel insanlara mahsus çadır’ özel anlamıyla ortaya çıkıyor : oda (bazen XIV’de odağ) daha belirsiz olarak ‘çadır, ev’ anlamıyla yaygın.”

Broeckmann’ın, otağ hakkındaki “dostların toplamı sohbet edip karar verdikleri bir çadır” (Genossenschaft 58) açıklamasına yer veren Ögel (1991d : 23-25), otağ sözünün idari ve içtimai bir anlayış taşıdığını, hükümdar ve kurultay çadırlarının birer otağ olduğunu belirtir. Oda deyiminin ordu ve devlet anlayışıyla ilgili yönleri vardır. Odalar, orduda ve savaşta, daha çok otağlardır. İdareler ve bürolar da bu otağların ve çadırların içinde kurulmuştur. (Ögel 1991e : 296)

Çinliler’in Hunların kubbeli keçe çadırlarına, “ch’iung-lu” ‘sonsuzluk, boşluk, kubbe, barınılacak yer’ dediklerini belirten Ögel (1991e : 23), kelimenin ‘ordugah’ anlamı konusunda şu açıklamayı yapar :

“ "Ordugah" sözünü bu eserimizde, akına çıkan büyük bir ordunun, savaşa girmeden önce, otağ kurup, savaş hazırlıkları için beklediği veya başlayan savaşın sürekli olarak idare edildiği bir yer anlayışıyla ele aldık. Göktürk ve Hun tarihinde, esas otağ yeri ile savaşın yapıldığı yerler, birbirlerinden oldukça uzakta bulunurlar. Çin tarihleri bu başkomutan otağları için de aynı deyim kullanmışlardır.” (Ögel 1991e : 29)

Vladimirtsov (1995 : 194), Moğollar'da otağ'ın yerini anlatırken, menşe itibarıyla 'arazi, göç sahası' ile ilgili olduğunu, bu kelimenin Soğd kültür terimlerine kadar giden Orta Asya kelime gruplarına mensup olduğunu belirtmektedir. Askeri anlamda Moğolca otag'un muayyen bir birliği ifade ettiğini, yani otok'un ayrı bir askeri kıta olduğunu söylemektedir.

Farsça'da 'bir beyin büyük çadırı', modern zamanda 'sınıf, oda, büro' anlamlarında kullanılan otag kelimesinin Türkçe kaynaklı olduğunu söyleyen Doerfer (II 489), ardından kelimenin Kıp., Çağ., Kar., Osm. ve Çağdaş şivelerdeki anlamlarını verir. Kelimenin anlam gelişmesini de şöyle açıklar : "1. 'çadır' > 2. 'bir çadırdaki insanlar veya beyin çadırındaki insanlar' > 'nesil'. 2. Anlama geçiş Tü.'de daha önceden olmuştur..... buna göre daha önce Moğ.'dan geri alıntıya benziyor." Yazar ardından diğer dillere hangi anlamlarda geçtiğini açıklamış ve Resenen'in görüşlerine yer vererek kelimenin kaynağı ve dolayısıyla asıl anlamı konusunda kendisinin görüşünü dile getirmiştir :

“Räsänen, tü. otag 'çadır'ı, finn. uudin 'önce' (imkansız!) ile karşılaştırmış; tü. kelimenin Sogd. 'wt'k'dan alındığını gösteren Titov'un etimolojisini vermiş. Bunun Türkçe ile ilgili olması çok zor gibi görünüyor, çünkü Soğd. k → Tü.'de -q olması gerekirken -g olmuş. Otag bizzat Türkçe kaynaklı etimoloji ile açıklanabilir : "ateşin (ot) devamlı yandığı yer" (ve ot + a-g).”

Bütün bu açıklamaları dikkate aldığımızda kelimenin 'ateş yakılan yer' genel anlamından hareketle 'otağ, çadır, oda" gibi yan anlamlar kazandığını görüyoruz. Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar 'çadır, oturulan yer' anlamını muhafaza etmesi sebebiyle 'oda' anlamını kazanmasını bir anlam daralması olarak değerlendirmem gerektiği kanaatindeyiz.

Kaş. otağ

KB otağ, çadır

- İML ateş yakılan yer
- SN oda : mesken, barınılan yer
odak : 1. çadır 2. Oda
“Didi dön üşenme sag ol u esen
Şara ben varayım odaguña sen” (1082) (çadır)
“Bizüm hücremüzden odaguñ senüñ
Yahın durur ırah degüldür yönüñ”(1954) (oda)
- MN oda
- DK oda : oda, oturulan yer, otağ, çadır, ev, göçebe evi, mesken
“... diri kalanumuz odaya gelsün didi...” (194-1) (çadır)
“Altun başlu ban ivler gider ise benüm gider
Senün-de içinde odan yar ise yigit digil mana” (32-11) (oda)
- FR/K otak. Büyük çadır. İçinde toplantı yapılabilecek derecede geniş bir salon, yatak odası, özel tuvaleti bulunan bir büyük kubbe ile altı ya da sekiz köşe çatılı çadır
“Hayme vü hargeh dutub kondı çeri
Vardı begler otağına her biri” (40a.6)
- ETT çadır, padişah çadırı, otak
- TS oda : mesken, yer, sığınacak yer
otağ : çadır, büyüklere özgü çadır

o:y : ‘delik, oyuk’, çeşitli özel müracaatlarla; eşsesli ve semantik olarak o:y-’la ilgili. Bütün modern şivelerde yaşıyor, SW dışında, genellikle ‘vadi’ vb. için. (Clauson1972 : 265-266)

- ETG boru, delik
- EUTS 1. kamaş, saz 2. oyuk, çukur
- M çukur
- Kaş. yerdeki oyukluk, çukurluk
- KB oyuk, çukur

o:y- : ‘(bir şeyi Acc., içindekileri boşaltarak) oy-’. Eski Türkçe’den itibaren var olan bu kelime 11.yy’dan itibaren anlam genişlemesine uğramıştır.

*ETG oy- : oyna-

EUTS 1. oy-, del-, çukur aç- *2. oyna-

M oy-, çıkar-

Kaş. oy-; yerleştir-, sıkıştır-

ŞŞÇ oy-

oyna:- : *oyun*'dan türemiş bu fiilin anlamları için Clauson'da (1972 : 275) şu kayıt vardır :

“ ‘oyna-’ vb. bazen geçişsiz, bazen ‘oyna- (oyun oynama, müzik aleti çalma vs. Acc.)’ ve bazen ‘ (birini Acc. veya birine Dat.) oyna-/kandır-’; bazen şehvetli şekilde oynaşma anlamı var. Osm. XIV oyna- ‘(bir şeyi) kumar oynayarak kaybet-’.”

Aşağıda görülebileceği gibi kelimenin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi'nden itibaren genişlemiştir.

EUTS oyna-

Kaş. oyna-

KG 1. oyna- 2. uğraş-, alay et-

“Talak-ıla ve nikah-ıla ve itāk-ıla oynasa düşer.....” (90b.10)

KY oyna-

ŞMK çarp-, oyna-

ŞŞÇ 1. (oyun) oyna- 2. eğlen- 3. hareket et- 4. (kalp) at-, çarp- 5. (şimşek)

çak- 6. oyun et-, hile yap-

“Olara eylemedi iltifatı

Yüregi oynar-ıdı katı katı” (10679) (çarp-)

“Giderdi Hızr ardınca Sikender

Görürler ra'd çatlar berk oynar” (41976) (şimşek çak-)

“O kim dirlerdi ana Hali Sultan

Aceb oynadı anun-ıla devran” (24459) (hile yap-)

RB oyna-, sabitleşme-

TS 1. harca- 2. güreş-

“Zeliha eyitti : Dinim, dünyam anın yolunda oynadım.” (TS V 3037)

(harca-)

“Eytti : güçlüce, pek arık yoruludum, bugün git, yarın gene oynayalım.”
(TS V 3037) (güreş-)

oyna:k : *oyna:-*’dan somut isim; asıl anl. ‘oyuncak’ çeşitli özel başvurularla, özellikle ‘havai kadın’. (Clauson1972 : 274)

Kaş. oynak işler : oynak kadın

TS oynaka düş- : oyuncak ol-, maskara ol-

oyna:ş : *oyna:-*’dan türemiş isim. Etimolojik ve semantik olarak oynak’a çok yakın olduğunu belirten Clauson, “fakat biraz karşılıklı olma anlamı var, genellikle ‘uygunsuz bir aşk ilişkisi içinde olan kişi’.” açıklamasını eklemiştir. Kelimenin Osm. XIV’deki kullanımını da “oynaş ‘uygunsuz seven, metres’; bütün dönemlerde yaygın, özellikle Ar. ve F. sözlüklerde.” şeklinde vermiştir. (Clauson1972 : 274)

Kaş. oynaş; başka biriyle sevişen kadın

TİKT erkeğin karısından başka seviştiği kadın

DK oynaş, ahlaksız kadının dostu; ahlaksız kadının oynadığı, düşüp kalktığı kimse

TS 1. kadının kocasından başka seviştiği erkek 2. erkeğin karısından başka seviştiği kadın 3. kendisine karşı aşk beslenen

oyun : ‘oyun, eğlence’. Clauson (1972 : 274), kelimenin *o:y-*’dan türemiş bir isim olması ihtimali üzerinde durmuş ve Türk oyunlarındaki boşlukların önemi dikkate alındığında tamamen gözardı edilemeyeceğini belirtmiştir.

Kelime hakkında “oyun ‘vakit geçirmeye yarayan, belli kuralları olan eğlence’.... En eski kaynaklardan başlayarak oyun olarak geçer. ~ OT oyun ‘oyun; yarış’. < ET oy- ‘oynamak’ + -(u)n. Yakutçada oy- ‘sıçramak’ olarak saklanmıştır.” Açıklamasını yapan Hasan Eren (1999 : 311), Doerfer’in Türkçede *oy- sözünün geçmediği yolundaki açıklamasının düşündürücü olduğunu da eklemektedir.

EUTS oyun

M raks; musiki

Kaş. oyun; yarış

- KB oyun, yarış
 SN 1. oyun 2. düzen
 ŞŞÇ 1. oyun, eğlence 2. hile, oyun 3. marifet, hüner
 “Varup bir gürz-ile sındurdı boynın
 Görünüz şimdiden bu gencün oynın” (8543) (marifet)
 TS oyuna vir- : hileye uğrat-
 oyuna kar- : oyun et-, şaka yap-

o:z- : Temel anlamını ‘geç- (bazen birini Acc.)’ şeklinde veren Clauson (1972 : 279), bundan ‘kaç- (bir şeyden Abl.); geride bırak- (birini Acc.)’ anlamlarının geliştiğini söylemiştir. Buna göre kelimedede daha Eski Türkçe döneminde gerçekleşmiş bir anlam genişlemesi mevcuttur.

- ETG kaç-, kurtul-
 EUTS kurtul-, halas ol-, uzaklaş-
 İKP kaç-, kurtul-, önde ol-, öne geç-
 Kaş. başkasını ileri geç-
 KB geç-, ileri geç-, ilerle-
 AH geç-

ö:- : ‘düşün-, (bir şeyi Acc.) düşün-’, bundan ‘hatırla-’ (bir şeyi Acc.) anlamına geliyor; sık sık ö- sakın- ikilemesinde kullanılıyor; XI’e kadar yaygın, ondan sonra takip edilemiyor. (Clauson1972 : 2-3)

- EUTS hatırla-, düşün-
 Kaş. düşündükten sonra anla-
 KB düşün-

öçeş- : (Başlangıç Notu : Bu yapıda iki tane fiil vardır, sırasıyla, 1 ve 2 öçe:-’in işteş şekilleri. İlki NW ve SW dışında bütün modern şivelerde yaşıyor gibi görünüyor ve ikincisi sadece SW’de yaşıyor, fakat her zaman hangi fiilin kastedildiğini anlamak kolay değil, çünkü aynı zamanda ‘kavga et-, tartış-’ gibi anlamlarda olabiliyor.) 1 öçeş- (öçeş-) : ‘birbirine düşman ol-’ vb. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV. 2

öçeş- : ‘birbiriyle bahse gir-, iddiaya tutuş-’. Türkü VIII, Hak.XI . (Clauson 1972 : 32)

EUTS öçeş-, kin besle-, çekiş-

ETY kavga et-, yarış et-

“...sabın öçeşmişler...” (370 : II.179)

M öcünü al-, kin besle-

“...yançışurlar öçeşürler boguşurlar....” (81.61)

Kaş. yarış et-

KB yarış et-

“öçeşme bu begler bile sen bolup

sözün sözlemegil meger ked körüp” (4086)

ö:g : ‘düşünce; düşünüp taşınma’ ve genişlemeyle, düşünce organı, ‘beyin’ ve genişçe düşünebilme, ‘zeka’; pratikte *ukuş*’la sinonim ve KB’de sık sık bununla birleştirilmiş; erken dönemde bazen ‘beyin’ için *köñül*’le ikileme halinde kullanılmış. Sadece (?) SW XX Anat.’da ök ‘akıl, zihin’ yaşıyor. (Clauson1972 : 99)

EUTS zeka, akıl

KB akıl, anlayış

TS akıl, hatır, zihin

öge : ö:-’den türemiş isim; Türkçe’de yüksek bir unvan, kabaca ‘danışman’a eşit; İslamiyet döneminde Arapça alıntı kelime wazir’le yer değiştirmiş. (Clauson 1972 : 101)

EUTS 1. vekil, nazır, hekim 2. ün, şöret

M bir ünvan

Kaş. çok akıllı, yaşlı kimse; ulusun büyüğü

KB çok akıllı, müşavir

ögren- : Clauson (1972 : 114) kelimenin yapısını **ögre-*’in dönüşlü şekli olarak vermiş ve ; normalde ‘öğren- (bir şeyi Acc.)’ anlamına geldiğini, ancak bazı daha genişlemiş anlamlarla kullanıldığını belirtmiştir.Uyg.’daki anlam’ın, *ögür*’le arasında belirsiz bir semantik bağ olan ‘büyü-’ olduğunu söyleyen Clauson, Çağ. XV’de

“örgan- (1) ‘ders al-’, (2) ‘(bir şeye) alış-’ San.” ve Osm. XV’de “öğren- (normalde ‘öğren-’) ‘(bir şeye) alış-’ anlamında pek çok metinde kayıtlı.” şeklinde geçtiğini eklemektedir.

EUTS alış-

Kaş. öğren-

KG öğren-, alış-, alıştır-

“Eger mug öğrenmiş iti geyiğe salsa, it ol geyiği dutup öldürse...”

(103b.8) (alış-)

TS ülfet et-, alış-

ögür : Anlamı ‘sürü’ olan kelime özellikle atlar için, fakat aynı zamanda diğer hayvanlar için de kullanılıyor. Clauson (1972 : 112) günümüzde genellikle (hayvanlar için) ‘arkadaş, dost’ (yani aynı grubun üyesi) anlamında kullanıldığını belirtmiş ve Osm.XIV’de ‘evcil; daha genel olarak ‘arkadaşça (birisi veya bir şey) için’ kullanıldığını söylemiştir.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş-3 isimli eserinde “At Ahır” ve Tavla başlığı altında ögür’den bahsederken şöyle diyor : “Eski Türklerde ögür sözü ise, hem “at sürüsü” ve hem de “tavla” manasına geliyordu.... Dede Korkut’ta geçen “tavla tavla şahbaz atlar”, “yügrük atdan tavla verdi” gibi sözler, hepimizin bildiği bilgilerdir. Selçuk çağında, örk sözü de at tavlasi manasına geliyordu.” (Ögel 1989 : 33-34)

EUTS hara, sürü

Kaş. koyun, geyik, bağırtlak kuşu, deve, cariyeye gibi şeylerin toplu bir halde bulunması, bunların sürüsü, bölük

SN eş, arkadaş

“Tavar ögürin kuş cinsin koyup

Eger ayrılırsa yabana kayup” (3408)

TS eş, birbirine alışmış olan (canlılar)

öñ : asıl anlamı ‘ön’ olan kelime Clauson’un da (1972 : 167) belirttiği gibi Osm. XIV-XVI’da “öñ, bir zarf olarak ve Abl.’ten sonra bir son edat olarak ‘önce’ (zaman

ve yer için) yaygın; sık sık ‘ (bir şeyden Abl.) daha üstün’.” anlamında kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘huzur, yan; başlangıç’ gibi anlamlarla anlam alanını genişletmiştir.

EUTS ön taraf, önce, doğu

ETY güneşli (yer)

“özlük at ön yirde arıp onup turu kalmış....” (269 : II.77)

Kaş. ön, önce; öndün (Oğuzca).

KB ön

SN 1. Huzur, yan 2. Önce

“Ol arayı yavlak begendi nakāş

Varup şah öñinde yire urdı baş” (1331)

“Ko halkı vü sen rızkuñı andan öñ

Ki yaratdı ol rızkuñı senden öñ” (217)

ŞŞÇ 1. bir nesnenin baş, ön tarafı 2. huzur, kat, nezd 3. başlangıç 4. zf.

Önce, daha evvel; ilk olarak

“Her işün gözledük öni ile ardın

Komaduk kimsenün yürekde derdin” (7613) (başlangıç)

TS 1. önce, mukaddem, evvel 2. ileri, üstün, makbul

“Gizli kalmasın kim görklü ve berk re’y ve tedbir, bahadırlıktan ve alplıktan öñdür ve yiğrekdir.” (TS V 3089) (ileri, üstün)

örle:- : Clauson (1972 : 230) kelimenin yapısını ö:r’den türemiş isim olarak açıklamıştır. ‘yüksel-, çık-’ vb. anlamına geliyor. Uygur Türkçesi’nde ‘yüksel-’ anlamıyla karşımıza çıkan kelime anlam alanını daha sonra genişletmiştir.

EUTS ör- : 1. Yüksel-, çık- 2. Bir çeşit elbise

örle- : 1. Hiddetlen-, öfkelen-, gürle- 2. Yüksel-

Kaş. ör- : belir-, çık-, kop-, yüksel- -bulut-

ör- : ör-

örle- : belir-, çık-, yüksel-

ört- : Temel anlamı ‘ört-, kapa- (bir şeyi Acc.)’ olan kelime, bilhassa Eski Anadolu Türkçesi’nden sonra anlam alanını genişletmiştir.

- EUTS ört-, kapa-
Kaş. ört-
KB ört-, örtül-
NHT ört-; gizle-
KG ört-, kapat-; bağla-, sar-
“...dizine degin iki kat ya üç kat biz örtgil.” (35a.13)
ŞKM yay-, ser-, ört-
“Eşege atlas çul örtüp İsiye şal geydüren” (36a.9)
ŞMK ört-, giydir-
“Eger tennur kızdurup üstine keçe döşeyip, dahı üstüne panbuk bizim örtüp....” (12a/11)
KT 1. Kapla-, sar-, bürü- 2. Gizle-, sakla- 3. Kapat-, yum-; sakın-
ŞŞÇ 1. kapa-, ört- 2. kapla-, istila et- 3. gizle-
“Gelür Nil’e karışur suyu artar
Taşar ugraduğı yirleri örter” (39710) (kapla-)
TS 1. gizle- 2. (nimeti) inkar et-, küfran
“Verdiğim ni’metleri örterseñüz şükrün terketmekliğıyle bedürüstî ve rastî benim azabım katıdır.” (TS V 3119) (inkar et-)

örtüg : *ört-*’den somut isim; orjinalinde ‘örtü’ genel anlamıyla (Uyg. Man. ‘örtülmüş’ -ük’le Türemiş pasif bir isim olabilir, ‘örtülmüş/örtük’ başka bir yerde kayıtlı değil); modern şivelerde genellikle daha özel olarak ‘baş örtüsü, yaşmak’ anlamında. (Clouston 1972 : 205-206)

- ETG örtme, örtü
EUTS örtük
M kapak, örtü
Kaş. bir şeyin örtüsü; eğer örtüsü
KB örtü
KY örtü, perde
KT 1. Perde 2. Tavan, kubbe 3. Çatı, dam 4. Saran, bürüyen şey, örtü 5.
Perde, siper; insanı örten şey, giyim
ŞŞÇ 1. Örtü 2. Kapak

“Tabak örtüsünü açdı tabakdan

Nazar saldı Yahudi karşıurakdan” (46913) (kapak)

örtüglüg : *örtüg*’den türemiş isim. ‘gizlenmiş, örtülmüş’ anlamında. Sadece (?) SW Osm.’da *örtülü* yaşıyor. Osm. XV, XVI örtülü ‘gizli, saklı’ pek çok metinde. (Clauson1972 : 211-212) Uygur Türkçesi döneminde ‘örtülü, gizli, saklı’ gibi anlamlarla karşımıza çıkan bu kelimenin ‘örtülü’ anlamının asıl anlamı olduğu, ‘gizli, saklı’ anlamlarının sonradan türediği kanaatindeyiz.

EUTS örtülmüş, gizli, saklı

örtül- : *ört-*’in pasif şekli; ‘örtül-, gizlen-’ eski dönemde de ‘(üze: bir şeyi) örtü olarak ser-’ açıklamasını yapan Clauson (1972 : 209) Osm. XVI’da “örtül- (bir liman için) ‘ fırtınada mahsur kal-’.” şeklinde kullanıldığını belirtmektedir. Kelimenin anlam alanı bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemiştir.

EUTS örtülmüş ol-

Kaş. örtül-, kapalı kal-; karış-

KB örtül-, kapatıl-

SN örtül-, saklan-

H örtül- : kesil-

örtül- : örtül-, gizlen-

KT örtül-, kaplan-; baygınlık çök-

ŞŞÇ 1. Kapatıl- 2. Örtbas edil- 3. Görmez ol- 4. Saklan-, gizlen-

“Bu işün çare yok örtülmesine

Meded olmaya şah kurtulmasına” (16137)

TS kesil-

örü : 1 *ör-*’in Ger. Hali, normal olarak ‘yukarı doğru’ anlamında Adv. olarak kullanılmış. (KB’de karşılaştırmalı bir şekil de örürek vardır) Özellikle *örü*: *tur-*terkibinde, tam olarak ‘birisi için ayağa kalk-’, fakat bazen ‘dik dur-’. Orta dönemde, genellikle öre olarak, ‘yükseklik, terfi; dik, kolon, destek’ anlamında bir isim olarak kullanılmış ve böyle anlamlarla SE Türki’de ; NC Kzx.; SW Tkm. ve belki başka yerlerde yaşıyor. (Clauson 1972 : 197-198)

ETG	yüksek, vakur
EUTS	yukarı, dik
KB	yüksek, dik; üst
NHT	kalkık, dik
KG	kalkık, dik, ayakta
TS	(I) 1. Kalkık, dik 2. Yükseklik

örüg : ‘rahatlama, dinlenme (özel. bir tatil döneminde); sessiz, sakin’. NE Şor’da örüg/örü ‘sessiz, alçakgönüllü; NC Kır. örgü/örgül; Kzx. érü ‘bir tatilde mola; yerleşik’ ve SW XX Anat. örük ‘tatil’de yaşıyor. Uyğ.’daki ortaya çıkışı oldukça yanlış anlaşılmakta; bazen ürüñ’ün sekonder şekli olarak alınmış ve ‘sakin’ diye tercüme edilmiş, ki her iki kelimenin de anlamı bu değil ve bazen ürük olarak çevrilmiş, 1 ür’den türeme olarak alınarak ve ‘sonsuz, sürekli’ şeklinde çevrilerek. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 222)

ETG	örü : yükseliş
EUTS	uzun müddet, bengü, ebedi
Kaş.	bir yerde bir müddet kalmak
KB	1. konak yeri, menzil 2. Örgü 3. Sakin, sabırlı “apa oğlanı körse arkış sanı örüg turgu bolmaz örügler kanı” (1386) (konak yeri)

1 öt- : temel anlam, bir şeyin içinden veya üstünden hareket; hem geçişsiz hem de geçişli, ikinci halde neredeyse daima özne olarak çeşitli şekillerde ‘zaman’ imasıyla. Geçişli olursa, çeşitli anlam alanlarıyla pek çok hali ifade edebiliyor; Acc.’le genellikle ‘geç-’, mesela bir nehir, anlamına geliyor; hareket içinden ziyade üstünden anlamında; Dat.’le ‘(bir şeyin) içine işle-’ ve Abl.’le (ve/veya Loc.’le) ‘(bir şeye) nüfuz et-’ ve diğer tarafa geç-. Çeşitli mecazi anlamları da var, mes. ‘geç-, affet-(günahlar, vs., Abl.)’; ‘bırak-, vazgeç- (bir şey)’; ve eğer geçişsizse, (bağırsaklar için) ‘temizlen-’; (nesnelere için) ‘serbestçe hareket et-, kolayca satıl-’. Bütün şivelerde yaşıyor; SW’de sadece Tkm.’de ve XX Anat.’da. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV öt- ‘üstünden veya içinden geç-’, XIV’de yaygın ve XVII’ye kadar nadiren ortaya çıkıyor TTS I; II. (Clauson1972: 39)

ETG geç-, becer-

EUTS 1. Ek- 2. Reça et-, dile- 3. Keskin ol-, zail ol-, geç- 4. Peklik çek-

Kaş. bir şeye geç-, del-; boşal-, -karın- sür-

KB geç-, bir şeye geç-, del-

DK geç-, del-, aş-

TS (I) geç-, aş-

“Ki yüz bin yüğüğü cömert er öttü

Bu meydan öndülün ol aldı gitti” (TS V 2134)

2 öt- : temelde (kuş için) ‘öt-’; bundan diğer hayvanlar ve cansız nesnelere için mecazi anlamda ‘çeşitli sesler çıkar-’; asla (insanlar için) ‘şarkı söyle-’ değil, fakat SW’de ‘çok konuş-, anlamsızca konuş-’ anlamında var. Sadece (?) NE Tuv.’da ve SW Osm.’da yaşıyor. Hak.XI, Hwar. XIV, Osm. XVI öt- (keçi için) ‘mele-’ : XVIII Rumi’de ‘öt-’ ve mecazi anlamda ‘anlamsızca konuş-, gevezelik et-’. San. (Clouston 1972 : 39-40)

ETG dile-, dua et-

M rica et-

“...bilge tengri tengrisi burkan tapa barıp inçe tip ötüğ ötüng....”

(91.27)

Kaş. öt-

ŞŞÇ 1. (kuş) öt- 2. (çalgılardan) ahenkli sesler çık- 3. Yankılan-, çınla-

“Çalındı kuslar ötdi nakare

Zelazilden cigerler pare pare” (8903) (ahenkli sesler çık-)

TS (II) 1. Teke mele- 2. Yüksekten at-

“Tehamhüm : At okramak, teke ötmek” (TS V 3135)

“Niceler let yidiler umarak lût

Katı ötme dikarlar çanına ot” (TS V 3135) (yüksekten at-)

öte : Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki çok anlamlılığı anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

NHT başka

başkasına; ileri

“...., vilād sureti budur oğlu kızı, oğul oğlu dakı kızları, öte kızları, atası anası, abası, dedesi.....” (104b/4)

SN 1. İleri, uzak 2. Fazla, aşırı, ziyade

“Eger diler iseñ ki işüñ bite

İlerüñe bak gözlemegil öte” (1412)

DK öte

ŞŞÇ 1. Sıf. Karşı, karşiki 2. İ. Öbür taraf, ileri 3. Başkası, gayri 4. Sonrası, sonra gelen şey, devam

TS 1. Sonra, ondan sonra, sonunda 2. Öbür taraf, ileri 3. Fazla, başka, aşırı, ziyade 4. Uzak, ayrı

“Zağı bağlardan uçurdum öte yim

Bülbülüm sanma ki gülden öteyim” (TS V 3131) (uzak, ayrı)

öte:- (öde:-) : temelde ‘sorumluluk taşı-’, bundan (1) ‘Tanrı’ya karşı sorumluluk taşı-’, mes. özel zamanlarda dua ederek; (2) ‘üst düzeydeki birine karşı birinin sorumluluğunu taşı-’ karşılığı ne ise vererek; (3) ‘borcunu öde-’. Bazı SE, SC, NW ve SW şivelerinde yaşıyor; Az., Osm. öde-, Tkm. ö:de-. (Clauson 1972 : 43)

EUTS 1. Öde- (borç) 2. Müracaat et-, ricada bulun- 3. Neşet et-, çık-

Kaş. öde-

ötel- : çalış-, yorul-

KB öden-

ŞŞÇ 1. karşılığını ver- 2. Tazmin et-

ötgür- : *öt-*’in ettirgen şekli olan bu fiilin asıl anlamı ‘geçir-’, ancak çeşitli mecazi anlamlarla kullanılmış.

ETG ötkür- : nüfuz et-, tamamıyla anla-

Kaş. ötür-, sürdür-; gönder-, bir şeyi bir şeyin içinden öteye geçirt-

KB taklit et-, benzemeye çalış-

KY ötür- : geçir-, terket-, unut-

FR/K ötür- : ayır-. Sakal ötür-, sakalını karıştır-

TS ötür- : 1. Geçir- 2. Terk et-, bertaraf et-, unut-

ötün- : ‘üst düzeydeki birine bir şey arzet- veya ricada bulun-; rica et-, yalvar-’; kendinden önce -u/-ü zarf-fiilini alarak ‘göze al-’a yakın bir anlamda. Genellikle ‘rica et-’anlamında NC Kır.; Kzx. : SC Uzb. ; NW Kaz., Kk. : SW Tkm.’de yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIII. (Clauson1972 : 62)

EUTS 1. Nedamet et-, pişman et- 2. Ricada bulun-, dile-, küçüğün büyüğe hitabı

Kaş. 1. Büyüklerden bir dilek iste- 2. Hikaye söyle-

KB arzet-, dilekte bulun-, ricada bulun-

TS şefaath iste-, niyaz et-

ötür- : *öt-*’in ettirgen şekli; *ötgür-*’le az çok sinonimdir.

EUTS ayır-, seç-

Kaş. del-

KY geçir-, terk et-, unut-

FR/K ayır-, sakal ötür-, sakalını karıştır-

“Ol ferahla tahta geçdi pes kral

Çün teke sarkıtdı ötürdi sakal” (42b.8)

TS 1. Geçir- 2. Terk et-, bertaraf et-, unut-

öyük : ‘suni küme, taş yığını’ vb. Sadece (?) SW Osm.’da öyük ‘suni tepe, korkuluk’ (Sami’ye göre oyuk’la aynı) ve XX Anat.’da öyek, öyük, üyük, höyük, hüyük’le, bu ve 1 öyük’e ‘bataklık kumu’ ait gibi görünen başka anlamlarla yaşıyor (Clauson 1972 : 271).

Hasan Eren (1999 : 180) kelimenin anlamını ‘toprak yığını, yapma tepe’ şeklinde vermiş ve yapısını “Türkçede öy- kökünden -k ekiyle yapılmıştır : öy- + - (ü)k eki” olarak açıklamıştır.

Kaş. tepe gibi yüksek olan yerler (Oğuzca)

KB sulak yer, bataklık

“aya yolda azmış başı tezgünük

ayı sevme dünyag tüpi ol üyük” (3089)

TS 1. üst üste toprak yığılarak meydana gelmiş olan ve kazı ile içerisinden eski eserler çıkarılan yapma tepecik 2. bostan korkuluğu, oyuk

“Üyük gibidürür cennet ki ya’ni üstü yüksektir

Ki tâ mecmû-ı mü’minler göreler birbirin her bâr” (TS VI 4129)

“El-beyhuc : üyük ki tarlada ve bostanda ederler. Mezruatı telef etmemek üzere hayvanat ürkmek için yaptıkları suret ki üyük dahi denir.” (TS VI 4130) (bostan korkuluğu)

ö:z : temelde insanın gözle görülmez parçası, gözle görülür vücuduna zıt olarak ‘ruh’, dolayısıyla eski birleşik kelime etöz ‘canlı vücut’, asıl anl. ‘et ve ruh’; bundan genellikle ‘kendi’ (genellikle iyelik ekleriyle)ye yakın bir anlamı ifade etmeye başlamış, fakat bazen ‘bir organizmanın iç kısmı, öz, ilik’ vb. anlamında. Bazı pasajlarda tam anlamı yakalamak her zaman kolay değil, fakat ‘kendi’ en yaygın anlamı ve sık sık bu anlamda kentü ile birleştirilir, genellikle kentü: ö:z olarak, daha seyrek olarak ö:z kentü. Çuv.’da ‘merkez, orta’ olarak yaşayan bir kelime.” Kelime hakkında bu açıklamayı yapan Clauson (1972 : 278), Osm.XIV öz’ün iyelik ekleriyle ve XVII’ye kadar ‘kendi’ anlamıyla çeşitli terkiplerde; aynı zamanda ‘(bir şeyin) ortasındaki kalp, (bir şeyin) esası’ anlamıyla da kullanıldığını söylemektedir.

H. Eren (1999 : 318), kelimenin 10 ayrı anlamını vermiş ve yapısı hakkında Brockelmann’ın ö- ‘verstehen’ kökünden –z ekiyle türediği iddiasını eklemiştir.

“öz 1. ‘bir kimsenin benliği, kendi manevi varlığı’; 2. ‘bir şeyin temel ögesi’; 3. ‘kendi, zat’; 4. ‘bir şeyin en kuvvetli bölümü, hulasa’; 5. ‘bitkilerin kök, gövde ve dallarının boydan boya ortasında bulunan, hafif gevrek ve yumuşak bölüm’; 6. ‘çıbanların içinde ölmüş dokudan oluşan irinle birlikte çıkan parça’; 7. ‘kan bağı ile bağlı, üvey olmayan’; 8. ‘içine arılığını bozacak hiçbir şey karışmamış olan, arı’; 9. ‘dere, çay’; 10. ‘sulak, verimli yer’..... Brockelmann’a göre Türkçe ö- ‘verstehen’ kökünden -z ekiyle kurulmuş bir tüevdir.”

ETG kendi, vücut, hayat, şahıs

EUTS 1. Dere 2. Kendi, özü, vücut

Kaş. öz, kendi, nefis; can, ruh, gönül

“öz konukı : göğdenin içinde kıvıldaayan nesne, ruh.” (Atalay 1985a : 46)

“öz kişi : hısım olan kişi” (Atalay 1985a : 46)

yürek ve karnın içindeki nesne

“ağaç özü : yığaç özi de denir; hurma ağaçlarının başında peyda olan, hurma göbeği denen ve tadı süte benzeyen püse.” (Atalay 1985a : 46)

“(ince çekmeyle) yağ” (Atalay 1985a : 46)

iki dağ arasında bulunan dere

ağaç özü

sağır

SN zat, nefis, kendi

“Özi alp u eli açık ilmi çok

Ne kim var yavuzluk biri anda yok” (152)

KG kendi, kendisi, benlik

H kişi, can, ruh, iç, kendisi, gönlü, zat

DK öz, kendi

ŞŞÇ 1. Üvey olmayan, öz 2. Saf, halis, öz

“Öz oğluna dahı bakmazdı asla

Hudud-ı şer’i hoş eyledi icrā” (203) (üvey olmayan)

“Sözün eylügi ol kim az ola öz

Göñül gözgüsine kondurmaya toz” (56333) (saf)

TS (I)1. Nefis, zat, kendisi, benlik 2. İç, bir şeyin içi

“Taze havucun kabın öze değin bırağalar bıçağ ile kazıyalar” (TS V 3158) (iç)

özek : ö:z’ün küçültme şekli; temelde ‘(bir şeyin) esası veya merkezi’, çeşitli özel müracaatlarla. SE dışında bütün şivelerde yaşıyor. Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 285)

Kaş. belin iç yanında bulunan nesne

özekle- : *özek*'ten türemiş isim. Farklı anlamlarla NE Tuv.'da özekte- 'lambaya fitil koy-, fırına odun at-, ateş yak-' ve SW XX Anat.'da özekle- 'bir merkeze toplan-' SDD 1125 yaşıyor. Hak.XI. (Clauson1972: 286)

KB şah damarını kes-; şah damarını vur-

özle- - : *öz*'den türemiş fiil; Hak.'deki anlam tahminen bu kelimedden 'birşeyin esası veya merkezi' anlamına geliyor. Sadece (?) SW Osm.'da özle- 'özle-' yaşıyor. Hak. XI, Osm. XVIII. (Clauson1972: 287)

Kaş. külde pişir-, közleme yap-

sa:- : 'say-' anlamındaki kelimenin orijinal şeklinin her yerde kullanım dışı olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 781-782), NW Kırım, Nog. : SW Az., Osm., Tkm.'de (sa:y-) say- olduğunu, fakat diğer bütün şivelerde tamamen ve bunlarda kısmen sana:- (Tkm. sa:na-)la yer değiştirdiğini belirtmektedir. Osm. XIV'deki kullanımı için "say-'say-', fakat daha sık (bir şeyi) (bir şey) 'say-/gözüyle bak-' ; pek çok metinde." açıklamasını vermiştir.

Aşağıda görüldüğü gibi kelimenin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi'nin sonlarına doğru oldukça genişlemiştir.

EUTS 1. say- 2. söyle-

Kaş. say-

NHT say-, tut-, addet-

DK say-, addet-

ŞŞÇ 1. hesap et-, say- 2. kabul et-, telakki et-, addet- 3. nispet et-, arasında ilgi kur-

"Ne aybı kim begense anı sultan

Hünerden saydılar ol aybı iy can" (513) (kabul et-)

TS 1. tut-, addet- 2. bedel tut-, bir şey yerine kabul et-

sabit- (sapıt-) : Kelimeyi Hap. Leg. olarak nitelendiren Clauson (1972 : 785-786) yapısını da yine Hap. Leg. olarak nitelendirdiği sabı:- 'salla-'ın ettirgen şekli olarak açıklamıştır. Clauson kelime için sadece Kaş.'daki kaydı vermiştir.

Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam gelişimine baktığımızda Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘çevir-, döndür-’ gibi anlamlar kazandığını görüyoruz.

Kaş. salla-, hareket ettir-; sallat-

ŞŞÇ değiştir-, döndür-

TS yolu bir yönden başka bir yöne çevir-, döndür-

saç- : Temel anlamı ‘saç-, serp-’ olan kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanını genişletmiştir.

EUTS saç-, dağıt-

M saç-, yay-, neşret-

KB saç-, dağıt-

“aya beg kümüş saç tirilsü ked er
kümüş yıgsa saçlur kılıçlıg kur er” (3046)

uzaklaş-

“budun munka bolsa yırak tur saça
kara bulgakinga katılma kaça” (1313)

SN 1. Serp- 2. Harca-, dağıt-

“Benüm için iklimlere geçmedüñ
Emek yimedüñ maluñ saçmaduñ” (3195)

KG serp-, saç-; dök-

GT 1. Saç-, ek- 2. Harca-

“Eger saña ululuk gerekse atâ eyle ki dâneyi saçmayınca bilmez.”
(18a.4)

saçğa:k : *saç-*’dan doğal hareket anlamında türemiş İ./S.; asıl anl. ‘sürekli saçılan’, çeşitli genişlemiş anlamlarla. NC Kır. saçak ‘el havlusu’; Kzx. şaşak ‘firça, püskül; saçak’ : SC Uzb. saçok ‘saçak; atın içdizindeki saç’ : SW Osm. saçak ‘evin saçağı; püskül (saç için veya elbisede); dağılmış, saçılmış’ sonuncu saçuk’la karışma). Hak.XI, Çağ. XV saçak (1) ipek veya iplikten kıvrılmış püskül (2) masa örtüsü (3) evin önündeki saçak. (Clauson 1972 : 796)

Kaş. saçgak kişi : malını saçan, israf eden kişi

saçığ : saç-’dan hareketi tanımlayan isim. Temel anlamı ‘saçma hareketi’ olan kelime, sıvılara zıt olarak kuru nesnelere için kullanılmıştır. Mes. Tanrılara kurbanlar; böyle saçılmış kurbanlar’. Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkan kelimenin Çağ. XV’deki anlamını Clauson (1972 : 796), “(1) ‘düğünde misafirlerin arasına saçılan para’ (2) ‘düğün sebebiyle gelinin evine güveyin evinden gönderilen para veya mallar’ San.” ve Osm. XIV-XVIII’deki anlamını da “saçı/saçı ‘mücevher, para ve yiyecek ki bayram sebebiyle dağıtılır’.” şeklinde vermiştir.

Eski Türk inancında saçı dinî bir nitelik taşımaktadır. Şamanistlerde kurbandsız âyin yapılmaz. Her âyin için kanlı veya kansız kurban bulunması gerekir... Saçı (libation), “yalma” (ağaçlara ve şaman davuluna bağlanan paçavralar), tös (ongon)ları yedirme (ağızlarını yağlama), ateşe yağ atma ve şarap serpmeye gibi törenler bu kansız kurbanlar cümlesindedir... Kansız kurbanlardan biri saçı (libation)dur. ...Saçı her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden biri olur. Göçebe kavimlerde süt, kımız, yağ; çiftçi kavimlerde buğday, darı, şarap; tüccar kavimlerde para vesaire saçı olarak kullanılır. (İnan 1995 : 97-100)

Başta dinî bir nitelik taşıdığı anlaşılan, âdetâ dinî bir tören olan saçı, zamanla niteliğini değiştirmiş, arka planda alt yapısını oluşturan dinî anlamı koruyarak bir gelenek halini almıştır. Bu dinî inancın bir kalıntısı olarak müslüman Türkler’in evlenme törenlerinde, gelinin geldiği gün başına saçı saçma geleneği vardır. İnan (1995 : 167), bu geleneği, yabancı soya mensup olan bir kızı kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi için yapılan bir kurban âyininin kalıntısı olarak yorumlamaktadır.

Eski Türk destanlarında tuğlara, ak-boz at veya kısrak; Osmanlı devletinde ise 12 koyun kurban edilmesi, Çingiz Han kültür çevresinde, savaş ilanı sırasında tuğa saçı yapılması yine bu inancın bir kalıntısıdır. (Ögel 1991d : 149)

Taradığımız kaynaklarda kelimenin Eski Türkçe’de ‘kurban’ anlamında kullanılırken, 11.yy’dan itibaren ‘elbise ve mendil saçağı’, ‘saçı’ gibi anlamlara geldiğini görüyoruz.

ETG kurban, sadaka

EUTS kurbanlık olarak saçılan herhangi bir şey, bir kurban türü

Kaş. saçu : elbise ve mendil saçağı

KB saçu : istisna

“siziksiz bir ök sen ay mengü açu

katılmaz karılmaz sakışka saçu” (10)

TS kimi düğün ve şenliklerde ortaya saçılması gelenek olan inci, para, şeker, tahıl gibi şeyler.

saçıl- : saç-’ın pasif şekli olan kelime ‘saçıl-, sıçratıl-’ vs. anlamındadır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanı genişlemiştir.

EUTS saçıl-, dağıl-

TİKT 1. yayıl-, dağıl- 2. (deniz) dalgalan-

“...Allahu Teālā’dan destür diler kim halkuñ üzerine saçıla,...”

(13a.10)

saçra:- : saç-’ın Aor. sıfat-fiili olan saçra:r’dan türemiş fiil; ‘sıçra-, (kıvılcımlar için) uç-, atla-’ vb. SE Türki’de çaçra-/çaçr:- ‘sıçra-’ : NC Kzx. şaşra-/şaşıra- ‘sıçra-,serp-, ufala-, dağıl-’ vs. : SW Az., Osm. Tkm. sıçra- ‘sıçra-, atla-, zıpla-’ yaşıyor. (Clauson 1972 : 798)

Kaş. sıçra-

ŞŞÇ atıl-, sıçra-

sağ : en eski dönemde sadece *sa:ğ ya:ğ* ‘saf (yani temizlenmiş) yağ’ terkinbinde kullanıldığını ve bundan daha genel olarak ‘esaslı, sağlam’ ve garip bir mecazla, ‘sağ’ (‘sol’ olmayan) anlamına geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 803), kelimenin Çağ. XV’de (1) ciddi (2) sağlam (3) ciddiyet, iyi sağlık (4) sağ taraf ve Osm. XIV’de sağ ‘sağlam, esaslı; dürüst, doğru; ve bir kere XV ‘saf’ anlamlarına geldiğini belirtmiştir.

Kelimenin ‘sağ, sağ taraf’ anlamlarıyla Hunlar’da kullanılışı hakkında B. Ögel (1991a : 435) şu bilgileri vermektedir :

“Büyük Hun Devleti zamanında yüz, güneye dönülürdü. Bu sebeple batı sağda kalır ve sağ kol olurdu. Şunu unutmamamız da gerektir ki : Hun devletini meydana getirenler, güçlü ve esas Hun kitleleri idi. Bu güçlü komutanlar ile prensler de, batı tarafında idi. “Hun hükümdarı, senenin belirli aylarında batıya dönüp Ay’a kurban verirdi.”

Ögel (1989 : 288-289), Türk Mitolojisi adlı eserinde Göktürkler’de sağ tarafın önemi ve teşkilatlanmadaki yerini ise şöyle açıklıyor :

“Eski Türklerde “sağ” yan daha önemli idi. Göktürkler yüzlerini güneşe dönerlerdi. Bu duruma göre sağ tarafları, güneşin gezindiği güneye gelirdi. Güney tarafın, sol yandan, yani karanlık ve soğuk kuzeyden daha önemli olması en tabii bir şeydi.... Oğuz Han öldükten sonra, onun yerine tahta çıkan da yine sağ yandaki oğullarından Gün Han oldu. Esasen sağ tarafın sembolü bir “Ak koyun”, solunki ise “Kara koyun”du. Sağın renginin beyaz oluşu da, bu yöndekilerin soyluluk ve üstünlüklerini gösteriyordu. Türkler arasına İslam dininin girişi de sağ tarafın önemini kaybettirmedi. Kutadgu Bilig’de de sağ taraf iyi (Edgü) ve iyilik getiriyordu. Cennet de sağ taraftadır. Sol tarafta ise cehennem vardır....Güneşin doğuş ve batış yönünden ilhamla meydana gelen bu sağ-sol teşkilatı kendisini sarayın içinde ve daha küçülerek aile içinde bile gösterebiliyordu.”

Kemal Eraslan’ın da (1988 : 6) ikili teşkilatlanmada hakim unsur veya idare eden unsur, “doğu, kuzey, büyük, iç, ak, sağ” sözleriyle belirtilen unsurun, bağlı unsur da “batı, güney, küçük, dış, kara, sol” sözleriyle belirtilen unsurun teşkil ettiğini söylemesi, Ögel’in açıklamalarını destekleyici niteliktedir.

Sağın soldan daha itibarlı bir mevki olduğu hakkında, tarihlerden başka edebi kaynaklarda da tanık bulunduğunu söyleyen Orhan Şaik Gökyay (2000 : CCCXL), Dede Korkut’tan hareketle, bir ok atma yarışında ihtiyarlara sağ, gençlere ise sol taraf verildiğini söyleyerek bunu ortaya koyar.

Vahit Türk (2000 : 4), Clauson’un aksine, kelimenin başlangıçta yalnızca yön ifadesi için kullanıldığını söylemekte ve sağ ve sol sözlerinin yan anlamlar kazanarak

mitolojilerde ve dinlerde iyilik ve kötülük gibi kavramları karşıladığına dikkat çekmektedir.

- EUTS sağ, sağlam
- Kaş. sağlık, esenlik
sağ, tatlı, iyi (Oğuzca) ; temiz, halis, sağ, salim, sıcak
akıl, zeyreklik, anlayış (Oğuzca)
yün atmak ve kabartmak için kullanılan 'sağ' denen çubuklar
- NHT sağ; sağ taraf
sağ, hasta ve sakat olmayan, canlı, diri
- SN temiz, saf
"Esen olıcak baş bulına börk
Mizaç olsa sag yavu varmaya gök" (3802)
- DK sağ, canlı, yaşayan, sağlam, sıhhatte, esen
- ŞŞÇ 1. yaşamakta olan, diri 2. sağlıklı, esen 3. olumlu, sağlam
- TS 1. sağlam, sağlıklı 2. temiz, saf, halis 3. doğru, gerçek, sahih

sağrı : Karşımıza ilk olarak Kaş.'da çıkan kelime burada 'deri' genel anlamıyla geçer. Clauson'a (1972: 815) göre bundan hareketle 'atın arka tarafındaki deri'yi ifade etmeye başlamıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu anlamda da bir genişleme meydana gelmiş ve 'atın arka tarafı' anlamı ortaya çıkmıştır. Clauson, NW'de savrı/sawrı/savır'ın İngilizce Shagreen (sağrı derisi)nin kaynağı olduğunu söylemektedir.

11.yy'da karşımıza çıkan 'deri' anlamının mahiyeti konusunda B. Ögel'in aşağıdaki açıklamaları aydınlatıcıdır :

" "sağrı" sözü X. Yüzyılda daha çok "deri" anlayışında kullanılıyordu. Yeryüzü manasına olarak yer sağrısı, ancak XI. yüzyıl kaynaklarında Kaşgarlı Mahmud'da görülüyordu. Yerin derisi gibi bir anlayışı taşıyan bu deyişi belki de biraz garipsiyenler olacaktır. Ama ekonomisi hayvancılığa dayalı Türk kavimlerinde böyle bir düşünce düzeni ile karşılaşmak bizim için herhalde normal bir şey olsa gerektir." (Ögel 1991b : 97) "Eski Türkler yalnızca deriye değil, aynı zamanda bir çok şeylerin yüzüne de sağrı derlerdi. Ama bunun yanında yine eski Türkler, mesela kumaşın yüzü için, yer sözünü kullanırlardı. Bunun için de yeşil yüzlü bir ipekli kumaş için "yeşil yerlig barçın" derlerdi. Kaşgarlı Mahmud kitabında, çok eski bir

özellik taşıyan şu atasözünü bile veriyordu : “kişi sağrısı yüz”. Bu atasözünün esas anlayışına inmek, gerçekten çok güç bir iştir.” (Ögel 1991b : 105)

Hasan Eren’in (1999 : 349) kelime hakkındaki açıklamaları Clauson’un verdiği anlam gelişiminin tersini göstermektedir. Şöyle ki, H. Eren’in “sağrı 1. ‘hayvanlarda bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm’; 2. ‘kalın deri, hayvanın sağrısından çıkan kalın deri’” şeklinde verdiği anlam alanından kelimenin ilk anlamının ‘deri’ değil, ‘atın kalçası’ olduğu ve ‘deri’ anlamının da bundan çıktığı ortaya çıkmaktadır. Ancak kelimenin tarihi şivelerdeki gelişimi bunun tersini gösterdiği gibi, araştırmacının “Ağızlarda ‘dağın tepesine yakın yokuş yer’ olarak da geçer.” şeklindeki ifadesi de bunun tersini göstermektedir. Zira, bu yan anlamın kelimenin 2. Anlamı olarak verdiği ‘deri’ anlamından ziyade ‘atın kalçası, hayvanlarda but ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm’ anlamından çıkması daha mantıklıdır.

Kelimenin anlam genişlemesine baktığımızda önce özelleşerek bir anlam daralması geçirdiği, daha sonra da genelleşerek anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir.

Kaş. deri, her şeyin derisi

DK sağrı, atın kalçası, kalça

“...ne gelür-ise benüm sağrıma gelsün diyü elin götine urur,.....” (9-8)

ŞŞÇ memeli hayvanlarda baldır, sağrı

sağur-/suğur- : Kelimeyi *suğ-*’in ettirgen şekli olarak açıklayan ve anlamını da ‘(bir şeyi Acc.) (bir şeyden Abl.) akıt-’ vb. şeklinde veren Clauson (1972 : 815), ana kaynak Kaş.’daki sağur- yazısını hata olarak değerlendirmiştir. Modern şivelerdeki kullanımını da şöyle açıklamıştır : “NC Kır.’da su:r-; Kzx.’da suir- ‘(kılıç) çek-, (diş) çekip çıkar-, (buğday) savurup tanelerini ayıkla-’ : SC Uzb. suğur- aynı anlamda : NW Kk.’da suwır-; Kaz. suir-, Kumyk suvur- ; Nog. suvir- aynı anlamda.” Aşağıda görüldüğü gibi kelime karşımıza ilk defa Kaş.’da çıkmakta ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde genellikle *sogıl-* şeklinde kullanılmaktadır.

Kaş. su iç-; suyu içir-, suyu çektir-, kurut-; (Karlukça)

KG sogul- : sütün çekil- (emzikli kadın için)

DK sağur- : sağdır-

soğul- : soğul-; kaynağı kuru-, suyu çekil-; kuruyup akma-

TS sogul- : 1. Suyu çekil-, kaynağı yit- ya da kuru-, feri git-, sol-, sön- 2.

Darlaşıp çukurlaş-

sakak (saka:k) : Kelime hakkında “açıkça *saka:l*’a cognate (ilk dilde bir ve aynı olan kelimedenden türemiş kelimeler) ve muhtemelen **saka:-*’dan ‘asılan şey, asılı’ anlamında; insan için ‘çift çeneli; (sığır için) boğazının altında gevşek derinin sarkan kıvrımı/gerdan’vb. anlamında türemiş isim.” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 807) Osm. XV’de ğabğab sakak ifadesinin pek çok Ar.sözlükte bulunduğunu belirtir.

Bahaeddin Ögel de (1991ç : 306) bu ilişkiye dikkat çekerek şöyle demiştir :

“Sakal sözünün çene ile bir ilgisinin bulunduğu da gerçektir. Çünkü eski Türkler çeneye sakak derlerdi. Şapka veya miğferlerin başta durması ve yere düşmemesi için çene altından geçirilerek bağlanan ve ipekten örülmüş kaytanlara da sakalduruk adı verilirdi.”

Kaş. çene

“Şu savda da gelmiştir : sakak oxşar, sakal bıçar = sakalı okşayarak çeneyi keser.” (Atalay 1985b : 286)

TS çenenin altındaki sarkık et, gerdan

sakın- (sa:kın-) : Kelimenin yapısını *sa:k-*’in dönüşlü şekli olarak gösteren Clauson (1972 : 812-813) orijinalinde sadece ‘düşün-’ anlamına geldiğini ve bu anlamın bazı şivelerde yaşadığını, fakat çoğunda ‘(bir şey) hakkında özlemle düşün-; arzu et-, veya ‘bir şey hakkında endişelenerek düşün-, endişelen-’ vb. anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir. Kelimenin SW Osm.’da sakın- ‘dikkatli ol-, tedbirli ol-, birine karşı önlem al-’ ve (geçişli) ‘koru-’ anlamında olduğunu ekleyen araştırmacı, bunların sakla-, saklan-’a uygun anlamlar olduğunu ve halk etimolojisinden kaynaklanmış gibi göründüklerini söylemektedir. Çağ. XV’de kelimenin kullanımını “sağın- (1) ‘hatırla-, hatırdan sakla-’ (2) ‘derin derin düşün-, hayal et-’ (3) ‘dikkat et-’ ” ve Hwar. XIV’de sağın- ‘(olduğunu) say-’ : XIV sakın- ‘düşün-; say-; dikkat et-’

Qutb.” şeklinde verdikten sonra, Osm. XV’de de “sakın- ‘koru-’ bir metinde : XVI ‘mesafesini koru-’; bir metinde : Sağın- ‘düşün-.’ şeklinde geçtiğini belirtmektedir.

ETG düşün-

plan kur-, kederlen-

EUTS düşün-, plan kur-, düşünüp taşın-, endişelen-

Kaş. san-, zannet-, sözle yardım et-

KB sakın-; san-, düşün-

KG esirge-, sakın-

H sağın- : ölümün iyiliklerini acıyla sayıp dök-

ŞŞÇ 1. koru-, sakla-, esirge- 2. koru-, sakın-, çekin-

TS 1. uzaklaş- 2. sakla-, muhafaza et- 3. esirge-

“Poryaz tarafından on iki mil sakınalar kim arı yer değildir.” (TS V 3255) (uzaklaş-)

sakınç (sa:kınç) : *sakın-*’dan -ç ile türemiş isim. Temel anlamı ‘düşünce’, bundan ‘derinlik, endişeli düşünce; kaygı’ vb. gelişmiş. Eski Türkçe’den itibaren kullanılan bu ismin Osm. XIV ve XV’deki kullanımı için Clauson “sağınç (1) düşünce; (2) kaygı ; (3) belki ‘umut, büyük amaç’ beş metinde.” açıklamasını yapmıştır. (Clauson 1972 : 812)

ETG fikir, arzu, düşünce

EUTS fikir, düşünce, niyet, tasavvur, istiğrak

Kaş. sakınacak şey; sıkıntı, sakınma, kaygı

KB düşünce, endişe

DK sağınç

sakınuk (sa:kınuk) : *sakın-*’dan türemiş isim. ‘düşünceli; derin düşünen; tedbirli’ vb. anlamında. İlk defa karşımıza 11.yy’da çıkan kelimenin Osm. XIV’deki kullanımı hakkında Clauson, Tarama Sözlüğü’nden şu örneği vermektedir : “sakınıklardan ve eyülerden ‘dindarlardan ve iyilerden’ (Tanrı kurbanlar kabul eder) TTS I 592.” (Clauson 1972 : 814)

KB'de 'takva sahibi' anlamıyla karşımıza çıkan kelime Eski Anadolu Türkçesi'nde bunun dışında 'uyanık, tetikte, müteyakkız' gibi anlamlarla çıkmaktadır.

KB takva sahibi

TS saknuk : (I) Tanrı'dan korkan, dinin buyruklarını yerine getiren
(II) uyanık, tetikte, müteyakkız

“Getürmüşlerdir kim ırak ve yol zahmetinden emin bir gölcükte üç balık var idi, ikisi saknuk ve uyanuk ve birisi gafil ve aciz idi.” (TS V 3260) (uyanık)

sakış (sa:kış) : Kelimenin yapısını *sa:k-* 'dan türemiş isim şeklinde veren ve aslında 'sayma, hesap' anlamına geldiğini söylediği sakış isminin orta dönemde bazı şivelerde 'düşünce, önem, endişe' anlamına gelmeye başladığını ve böylece sakınç'la az çok karıştığını da belirtmiştir. Osm.'daki kullanımını da “XIV'de sağış 'hesaplama, numaralama'; XVIII'e doğru yaygın.” şeklinde vermiştir. (Clauson 1972 : 816-817)

İlk anlamı 'sayma' olan kelime zaman içerisinde anlam alanını genişletmiş aşağıda görüldüğü gibi 'düşünce, endişe; sayı, miktar; âdet görme' gibi yan anlamlar kazanmıştır.

ETG sayma, ölçü

EUTS düşünce, madde, endişe, kaygı, hesap

M sayı

Kaş. sayma, sayış

KG 1. sayı, hesap, miktar 2. âdet, âdet görme; kadınlarda doğumdan sonra görülen mutad kanama

ŞŞÇ sayı, adet, miktar

TS sayı, adet, miktar, hesap

sakla:- : Kelimenin yapısını *sak'* dan türemiş fiil olarak veren Clauson (1972 : 810), anlamını da 'gözetim altında tut-, koru-' şeklinde açıklamıştır. Uygur Türkçesi'nde saklan- olarak karşımıza çıkan kelime, Kaş.'da da bu şekilde geçmektedir. Sakla-

şekline ilk defa KB'de rastlıyoruz. Kelimenin anlam alanı 11.yy'dan sonra, Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça genişlemiştir. Kelimenin Osm. XIV'deki kullanımını Clauson şu şekilde vermiştir : "sakla- (bazen XIV, saxla-) (1) koru-; (2) (kanunlar vs.) 'uy-'; bütün dönemlerde yaygın."

M saklan- : muhafaza et-

Kaş. saklan- : saklan-, çekin-

KB hesapla-, dikkat et-, tanzim et-, tedbir al-, koru-

saklan- : uyanık ol-, dikkatli ol-, tedbirli bulun-, ihtiyatlı ol-

NHT sakla-, aklında tut-, muhafaza et-, koru-

KG 1. Koru-, gözet-, sahip ol- 2. Bekle-, beklet-; bak-, besle-, büyüt-

“ “namazunuzu eyü kılun ve gey saklañ ve oglancuklaruñızı ve kullıkcılaruñızı hoş dutuñ ve eyü saklañ” didi..” (170a.9)

ŞMK 1. korun-, muhafaza et-, sakla- 2. önle-, kurtar-, sakla- 3. gözet-, riayet et-

ŞKM temin et-, yap-

KT 1. koru-, muhafaza et- 2. gözet-, riayet et- 3. kurtar-, (birine karşı) koru- 4. muhafaza et-, devam ettir-, devamlı ifa et- 5. alıkoy-, sakla- 6. tut-, yakala-, 7. belle-, belleyip al-; anla- 8. muhafaza et-; yaz-, hesaba kat-

DK sakla-, besleyip bak-, gizlet-, gizli tut-

“Meğer Beyrek buña bir gömlek bağışlamış-idi geymes idi, saklar-idi.” (93-9)

ŞŞÇ 1. gizle-, sakla- 2. alıkoy-, tut- 3. bekle-, gözetle- 4. koru-, muhafaza et-, esirge- 5. besle-, büyüt-, yetiştir- 6. hesap et-

“Bu söz üstine oldu ehl-i tencim

Olar kim saklar usturlab u takvim” (50695) (hesap et-)

saklan- : 1. Muhafaza edil- 2. Gizlen-, saklı tutul-

saklaş- : 1. Korkup saklan-, çekin- 2. Hazırlan- 3. Sığ-

TS muhafaza et-, sakın-, koru-, esirge-

sal- : Kelimenin temel anlamını '(bir şeyi Acc.) hareket ettir-, kımıldat-' şeklinde veren Clauson (1972 : 824) “biraz şiddet içeren hareket imasıyla ve oldukça

genişlemiş anlam alanıyla” diye eklemiştir. Ayrıca geçişli, geçişsiz ve yardımcı fiil olarak bütün modern şivelerde yaşadığını da belirtmiştir.

EUTS sal-, koy-

Kaş. at-; bir şeyle işaret et-; gönder-, götür-; topla-; toplu hale getir-

“salındı : salındı otunğ : sellerin getirerek kıyıya attığı odun

salındı : salındı neng : atılan, çıkarılan nesne” (Atalay 1985a : 449)

KB at-, bırak-

NHT Sal-, yolla-; bırak-, salıver-

SN 1. Salla-, vur- 2. At- 3. Gönder- 4. Koy-

“Çukal geydi başına saldı ışih

Ara yirde çün yoh idi barışih” (4433) (koy-)

“Hele şimdi kızı tefahhus kılam

Ki Çin şehrine uşda casus salam” (4328) (gönder-)

ŞKM Sal-, gönder-, yolla-, vur-, at-

DK Sal-, salıver-, bırak-, koyuver-, düşür-, indir-, at-, vur-, al- (yanına), gönder-, salla-, ser-, sür- (at)

FR/K gönder-, bırak-, tehir et-, yay-, vergi koy-

ŞŞÇ 1. bırak-, koy-, terket- 2. uzat- 3. düşür- 4. at-, havale et- 5. koy-, terk et- 6. gönder- 7. koy-, vazet- 8. düşür-, uğrat- 9. yay-, saç- 10. salla- 11. (vergi) tayin et-, tarhet- 12. tak- 13. sarıl-, kucakla- 14. giyin-, kuşan- 15. çevir- 16. (başını önüne) eğ-

“Biraz yumşak söz-ile gönlin aldı

Gözin öpdü elin boynına saldı” (31171) (sarıl-)

“Giyürdi başına zerrin külahı

Salar egnine bir zer-beft-i şahı” (30866) (giyin-)

“Hayadan başını aşaga saldı

Ayagı üstini denedi turdı” (53096) (eğ-)

TS 1. gönder-, sevket- 2. bırak-, salıver-, terket-, başı boş bırak- 3. at-, havale et- 4. ertele-, tehir et- 5. yay-, ser-, saç- 6. vergi çıkar- 7. salla- 8. koy-, bırak-, at- 9. defet-, sür-, uzaklaştır- 10. kaldır- 11. uzat- 12. atıl-, saldır-, hücum et-

“Sokar şâh-ı misvaki başa yine

Salar gergedan gibi gördüğüne” (TS V 3287) (hücum et-)

salığ : Kelimenin yapısı için “*sal-*’dan türemiş isim (bu, *salık*’tan ziyade, muhtemelen orijinal şekil idi).” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 826), oldukça geniş anlam alanıyla kullanıldığını ve eski dönemde verginin birkaç şeklini ifade ettiğini belirtmiştir. Kelimenin (Hak.) XIV’de Rabguzi’de salığ ber- ‘işaret et-, göster-’, Çağ. XV’deki anlamlarını “salığ/salık (1) ‘paralı asker(in ücreti) için halka konan hükümet vergisi’ (2) ‘işaret veya iz’ (3) ‘savaş silahı’ ” şeklinde ve Osm. XIV’deki anlamlarını “salık (1) ‘haber, bilgi’ (2) ‘bir çeşit silah’ ve salık ver- ‘işaret et-, göster-’; pek çok metinde.” şeklinde vermiştir.

Altın Ordu yarlıklarında ‘üzüm bağı vergisi’ anlamıyla geçen bu kelime, Uygur hukuk vesikalarında da geçmektedir. Turfan Uygurlarında bağcılık ve şarapçılık çok gelişmiş ve bundan dolayı da devlet bu üretimden vergi almaya başlamıştır (Özyetgin 1996 : 181).

EUTS 1. vergi nevi 2. kaba, pis, salak

*M salık : kaba, pis

ŞŞÇ haber

“Bileydüm bāri anuñ kandalığın

Bilür kişiden alaydum salığın” (11345)

TS II. ucunda kısa zincirlere bağlı birkaç demir yuvarlağı bulunan sopadan ibaret eski bir savaş aygıtı, çomak, şeşper, gürz

“Kulak urup nigarının gözüne

Revan salığın aldı omuzuna” (TS V 3266)

III. haber

salın- : *sal-*’ın dönüşlü şekli. Kelimenin Osm. XIV’deki kullanımını Clauson, “salın- (1) sallan-, oynat- (2) asıl-/salın- (3) (bir şeye Dat.) yönel-, her dönemde yaygın.” şeklinde vermiştir (Clauson 1972 : 827-828). Eski Türkçe’den itibaren kullanılan kelimenin anlam alanının Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘serbest bırakıl-; salın-; hücum et-; vergi çıkar-’ gibi çeşitli anlamlarla genişlediğini görüyoruz.

EUTS sallan-, dik-

Kaş. sark-

KB salın-, sark-

AH 1. salın- 2. çıkar-, soyun-

KT salıveril-, serbest bırakıl-

DK bırakıl-, konul-

ŞŞÇ 1. edalı bir biçimde yürü-, salın- 2. gönderil-, sevk olun- 3. eğil-,
bükül-

“Teni ol denlü kim rahşun delindi

Güci alındı vü bili salındı” (34328) (eğil-)

TS 1. yürürken hoş bir eda ile sağa sola hafifçe meylet-, hıraman ol-,
hıram et- 2. sallan-, sark-, uzan- 3. bırakıl-, konul- 4. atıl-, hücum et- 5. sevk olun-,
gönderil- 6. vergi çıkarıl-

“Ve dahi sol nesneden almak kim müsülmanlara zulüm birle salındı
birim gibi.” (TS V 3273)

sa:n : Kelime için verdiği Başlangıç Notu’nda Clauson (1972 : 831), şu açıklamayı
vermiştir :

“Tek bir gerçek Türkçe sa:n vardır, sa:-’dan -n ile (genellikle geçişsiz/pasif)
türemiş bir isim, temelde ‘miktar, tahmini hesap, hesaplama’, daha sonra
‘askeri alay’ (yani birlik sayısı) ve ‘(şahsi) itibar, ün’ gibi anlamlar
kazanmış. İkincisi ‘(birine) saygı duy-’ anlamı için say- (sa:-) anlamının
gelişimini takip ediyor. Böyle bir iki anlamla, özellikle ‘askeri birlik’, F.’da
alıntı bir kelime olmuş. Bu kelime bugün bütün modern şivelerde yaşıyor.
Badin san ‘bu tarzda’ gibi terkiplerde ve pilsan ‘fil gibi’ kelimelerde ek
olarak kullanılan ‘tarz, benzerlik’ anlamındaki F. kelime san, Türkçe’ye KB
kadar eski girmiş ve alıntı bir kelime olarak bazı şivelerde yaşıyor. Çağ.’da
kayıtlı olan ve bazı modern şivelerde yaşayan san san ‘küçük parçalar
halinde’ sadece ses taklidi benzeri bir kelimedir ve eski dönemde kayıtlı
değildir.”

Kelimenin Osm. XIV’deki kullanımını ise şu şekilde vermiştir : “ ‘sayı,
hesap’ (bazen san sağış’da); ün’, F. gibi görünen ve san-’ın emir şekli olarak çeşitli
anlamalarda.”

ETG sayı, sayma

EUTS 1. san, sayı, hesap 2. vücut, kaba baldır

Üİ sayı, değer biçme, saygı gösterme, hesap

Kaş. sayı, sayma, addü itibar

- KB sayı, sayma, benzeme
 AH 1. sayı 2. vücut
 ŞŞÇ şöhret, nam
 TS (I) 1. emel, arzu 2. zan, tahmin, tasavvur 3. şöhret, ün
 (II) nişan, alamet
 “Gelin amel edelim elimiz erer iken
 Ecel erer ansızın erürmez sanımıza” (TS V 3292) (emel)
 “Biri hayvandır biri insandurur
 Önde sonda her biri bir sandurur” (TS V 3293) (tahmin)
 “Nice sansız kişi geldi sağışa
 Hileden kurtuldu geldi sag işe” (TS V 3293) (şöhret)
 “Türk nişana san dir.” (TS V 3294)

san- (**sa:n-**) : *sa:-*’ın dönüşlü şekli. Temel anlamı ‘kendini say-, sayıl-; bundan hareketle ‘bir gurup, sınıf, vs. arasında sayıl-’, bu ‘(birşeye Dat.) addedil-’dir. Kelimenin Osm. XIV’deki kullanımını Clauson (1972 : 833) “san- (1) ‘düşün-, farzet-, bekle-’; (2) ‘iste-/dile- (mes. iyilik, birine Dat.); bütün dönemlerde yaygın; Emir şekli aynı zamanda *sanki* ‘farzet ki’ terkinde ortaya çıkıyor, bazen bir isim olarak ‘tahmin’ anlamında dilbilgisi kuralları dışında kullanılıyor.” şeklinde açıklamıştır. Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılan bu kelimenin anlam alanı 13.yy’dan itibaren genişlemiştir.

- ETG düşün-, ait ol-
 EUTS say-, san-, düşün-
 M addet-, say-
 Üİ sayıl-
 Kaş. say-; sayıl-; san-
 KB san-, zannet-, düşün-
 “bilip sözlese söz biligke sanur
 biligsiz sözi öz başını yiyür” (170)
 AH düşün-
 “emel timişim dost uzun sanmak ol” (295)
 sana- : say-, hesap et-

- SN 1. Düşün-, tasavvur et- 2. İste-, dile-
 “Ata ne yavuzluk sana oğluna
 Ataya nedür canı vü oğlı ne” (3011)
- ŞŞÇ 1. zannet- 2. düşün- 3. hesap et-, hesaba kat-
 “Atadan udlu olursın utangıl
 Yüzine bakası gününü sangıl” (3236) (hesap et-)
- TS 1. iste-, dile- 2. düşün-, tasavvur et- 3. kuşkulan-, tereddüt et-
 “Sanmaktır irtiyab ü di göçmektir intikadı” (TS V 3308) (Şüphelen-)

sanç- : tam olarak ‘(mızrakla) del-, sapla-’. Sanç-/sançı-/şanç-/çanç- vs. olarak bazı genişlemiş anlamlarla bütün modern şivelerde yaşadığını belirten Clauson, Osm. XIV’deki kullanımını “sanç- ‘del-, (arı vs.) sok-’; bütün dönemlerde yaygın.” şeklinde vermiştir. (Clauson 1972 : 835)

- ETG parça parça kes-, sapla-, sanç-
- EUTS sanç-, del-
 sançıl- : vurul-
- Kaş. sanç-, dürt-, sok-; yen-
 sançıl- : saplan-, sancıl-; -asker, ordu - yenil-
- KB sanç-, dürt-, vur-
- AH sançıl- : bat-
- ŞŞÇ (sivri bir şeyi) sapla-, batır-
- TS sapla-

sançığ : *sanç-*’den türemiş isim. Asıl anl. ‘delen şey’. Bundan genişlemeyle ‘sancı, keskin ağrı’ anlamını kazanmıştır. Clauson (1972 : 835-836) kelimenin modern şivelerdeki kullanımını şu şekilde vermiştir :

“SE Türki’de sançık ‘kolik’ : NC Kır. çançu: ‘bel ağrısı’ : Kzx. şaşıu: ‘delme, delik açma/delik, kolik’ : SC Uzb. sançik ‘kolik’ : NW Kk. şaşıuw; Kaz. çençü; Nog. şaşıuv ‘kolik, bel ağrısı’ : SW Az., Osm., Tkm. sancı ‘kolik’.”

- EUTS 1. kanca 2. Sancı
- ŞKM keskin ağrı, sancı

sanlıĝ (sa:nlıĝ) : *sa:n*'dan türemiş isim. Clauson (1972 : 839), kelimenin eski dönemde genellikle Dat.'le ve '-e sahip olan, -den sorumlu olan' anlamında kullanıldığını, ancak asıl anlamının belki '-in sayısında', yani '-e atfedilmiş' olduğunu belirtmektedir. Modern şivelerdeki kullanımı için "sadece (?) SW Az., Osm.'da sanlı 'saygı duyulan, seçkin'; Tkm.'de sa:nlı gün 'birkaç gün/sayılı gün' terkinde yaşıyor" açıklamasını yapan araştırmacı Osm.'da da "ulu sanlı kişi 'büyük ve seçkin kişi' TTS IV." şeklinde kullanıldığını belirtmektedir. Bu açıklamalar ve yapılan taramaların sonucunda kelimenin anlam alanının genişlediğini söyleyebiliriz.

ETG ait

EUTS 1. sanlı, hürmetli 2. ait olma, başkasına tabi

şşÇ şöhretli, ünlü

TS meşhur, ünlü

sa:p (sap) : 'sap (kılıç, bıçak vs.)' anlamında, ancak anlam alanı genişlemiştir. Bu genişleme Hasan Eren'in (1999 : 356) kelime için yaptığı açıklamada da görölmektedir.

"sap 1. 'bitkinin dal, yaprak, çiçek gibi bölümlerini taşıyan, ağaçlarda odunlaşarak gövde durumunu alan bölüm'; 3. 'bir aracı tutmaya yarayan bölüm'; 4. 'iplik, tire, ibrişim gibi şeylerde iğneye geçirilen bir dikişlik iplik'; 5. 'demet durumundaki ekinler'."

Kaş. 1. sap; kılıç veya bıçak sapı 2. bir söze verilecek cevapta sıra, yanıt; değirmende, sulamada ve gezekte sıra

şMK meyve veya çiçeği dalâ asılı tutan ince çöp

sap-, sep- : Clauson (1972 : 784), bu fiiller için yazdığı Başlangıç Notu'nda bu iki şekildeki fiil hakkında büyük bir karışıklık olduğunu belirtmiş ve bunu şu şekilde açıklamıştır :

"Türkü'de tek kesin şekil sep- 'kırık bir şeyi tamir et-' ve Uyg.'da 'donat-' neredeyse kesinlikle sep- iken, tek kesin şekil sap- 'damlat-, aşıla-' vb.dir. Kaş. sadece sap-'ı listeliyor ve bunu (1) '(iğne) iplik geçir-' ; (2) '(kırık bir şeyi) tamir et-' olarak yazıyor. Fakat saptur- 'tamir ettir-' ile septür- 'çeyiz

donattır-' arasında ayırım yapıyor. Bu açıkça sep 'çeyiz'le homofon olan sep-'in ettirgen şeklidir. Dolayısıyla bu temelde yanlış imlalanmış bir Türkü kelimesiymiş gibi görünüyor ve Kaş.'nın iki anlamı bazı ortak köklere gidiyormuş gibi görünüyor. Sap- '(iğne) iplik geçir-, aşıla-' SE Türki'de yaşıyor. SW Osm.'da sep- '(katı madde, mes. Tohum) saçıl-, serp-; (sıvılar) serp-, sula-' yaşıyor, ki pratikte saç-'la sinonim ve bugün modern şivelerde yaşıyor."

Bu durumda sap- '(iğneye) iplik geçir-, aşı yap-, aşıla- (asıl ve mec. anl.); tamir et- (kırık bir şeyi)'; sep- de 'donat-' vb. anlamına geliyor olmalı. Clauson'un da belirttiği gibi iki kelime arasındaki karışıklık ortak bir köke gidiyor olabilir. Şu durumda sap- fiilindeki geniş anlamlar bir anlam genişlemesine işaret etmektedir.

ETG sap- : devam et-, teçhiz et-

EUTS devam et-

M sap- : eksik olanı tamamlama, tamir et-

Kaş. sap- : ipliği iğneye geçir-, sapla-; bir şeyi sar-, cinsinden eksik kalan bir şeyi başkasıyla tamamlama-

saptur- : öldür-, yamat-

septür- : çeyizle-, çeyizle güveyin evine göndermeği emret-

ŞKM sap- : sap-, yönel-, ayrıl-

TS sep- : serp-, serpele-, saç-

sapla:- : *sa:p*'dan türemiş fiil. İlk defa Uygur Türkçesi'nde karşımıza çıkan fiil burada 'sapla-, ok ger-' anlamındayken, Kaş.'da 'sap yap-' anlamıyla görülüyor. Bu durumda kelimedeki bir anlam gelişmesinin olduğu açıktır. Clauson kelimenin bazı modern şivelerde sapla- (1) 'sap tak-' vs.; (2) '(kılıç) tamamen sok-' şeklinde kullanıldığını belirtmektedir. (Clauson 1972 : 789)

EUTS sapla-, ok ger-

Kaş. sap yap-

sark- : İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan fiilin anlam alanı hakkında Clauson "temel anlam, arkasında hiçbir zorlama olmadan aşağıya doğru harekete zayıflamış gibi görünüyor, bundan (1) (sıvı için) 'taş-, damla-'; (2) (mes. kol için) 'gevşek bir şekilde asıl-'." açıklamasını yapmış ve Osm. XVI ve XVII'de "sark- (1) 'eğil-'; (2)

‘saldır-, hücum et-’; XVIII sarkı-/sarkıt- ‘asıl-, sark-’ San.” anlamlarıyla kullanıldığını belirtmiştir (Clauson 1972 : 847-848). Ayrıca kelime karşımıza TS’de ‘sarkıntılık et-, tecavüz et-’ gibi mecaz bir anlamla çıkararak geçirdiği anlam genişlemesine işaret etmektedir.

Kaş. akar şey sızıp damla-; uyuş-

TS 1. Eğil-, meylet- 2. Sarkıntılık et-, tecavüz et-

“Bir evkatta zahireye giden at oğlanlarına sarkup mazarrat kastederler.” (TS V 3317)

sarmaş- : Kelimenin anlamından hareketle -ş- ekini işteş eki olarak düşünen Clauson (1972 : 853) **sarma-* diye var saydığı bir kökten türediği kanaatindedir. Elimizdeki kaynakları taradığımızda en eski Kaş.’da bulduğumuz kelime daha burada çok anlamlı bir yapı arz etmektedir. Dolayısıyla kelime ‘karşılıklı sarıl-’ gibi temel bir anlamdan hareketle ‘karış-; süzül-; dolaş-’ gibi anlamlara genişlemiştir. Osm. XIV’deki kullanımı için Clauson’un açıklaması şöyledir : “sarmaş- ‘sarıl- veya kendisi sarıl-, bir şeyin etrafında’, bazen mec. ; bütün dönemlerde yaygın.”

Kaş. sarmakta yardım ve yarış et-

karış-; süzül-; bir akardan kendinden başka bir şey çık- ve bunda yardım ve yarış et-

“sarmaşdı : ol manğa ışığ sarmaşdı = o, bana ip sarmakta yardım etti; bu, ağaç üzerine ip sarmak gibidir.

sarmaşdı : ış sarmaşdı = iş karıştı. Ol manğa balık sarmaşdı = o, bana sudan balık çıkarmakta yardım etti. Kaptan tutmaç süzülürse yine böyle denir. Bir akarın içerisinden kendi cinsinden olmıyan bir şey çıkarıldığı zaman yine böyle denir.” (Atalay 1985b : 217)

DK sarmaş-, sarıl-, kucaklaş-, dolan-, dolaş-

ŞŞÇ kucakla-, sarıl-

TS 1. Sıkıca sarıl- 2. Dolaş-

sarp : temel anlamı ‘zor, güç’ olan kelime, Karahanlı Türkçesi’nden sonra ‘sarp, çetin, erişilmez; güçlük, sıkıntı; keskin’ gibi anlamlara genişlemiştir. Kelimenin Osm. XIV’deki kullanımı için Clauson (1972 : 845) “sarp ‘zor’; (sirke için) ‘keskin’;

(büyü veya zehir için) ‘güçlü’; bütün dönemlerde yaygın : XVIII sarp Rumi’de ‘sert, zor’ San.” açıklamasını vermektedir.

ETG güç, sarp

EUTS sarp, sert

KB güç, çetin

ŞMK sert, kuvvetli, keskin

DK sarp, dik, sert, çetin, şiddetli

ŞŞÇ 1. Güç, çetin 2. Gidilmesi güç olan (yer) 3. Güçlü, kuvvetli, zorlu (kişi) 4. Güçlük, sıkıntı

TS çetin, güç, şiddetli, sert, keskin, güç yetmez

sars-/sarsı:- : Anlamlarını ‘haşin , sert ol-’; ‘sert dil kullan-’ şeklinde veren Clauson (1972 : 854-855) yapısı hakkında “sa.r-’la açık bir semantik bağlantı var ve dolayısıyla en iyi sa.r-’ın simülatif/yapmacık görünümü olarak açıklanıyor.” şeklinde bir yorum yapmıştır. Çağ. XV’de sarsa- ‘silkelen-, titre-; (yer veya başka şeyler için) sallan-’ şeklinde kullanıldığını belirten Clauson, Osm. XVIII’de de sarsı- şeklinin var olduğunu belirtmiştir. Taradığımız kaynaklarda en erken Uygur Türkçesi sözlüğün’de ‘sögüp say-’ anlamıyla geçen kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘titret-, sars-’ anlamlarıyla kayıtlıdır.

EUTS sars- : sögüp say-

sarsı- : azarla-, söylen-

Kaş. sarsıt- : sert ve kaba muamele yaptır-

sarsığ : katı ve sert olan her şey

ŞŞÇ sars- : titret-, sars-

saru:- : En erken Kaş.’da ortaya çıkan kelime burada saru- şeklindedir ve ‘sar-’ anlamına gelir. Daha sonraki dönemlerde sar- şeklinde geçmektedir ve ‘bağla-; kucakla-’ gibi yan anlamlar kazanmıştır. Clauson (1972 : 844-845) kelimenin anlamını ‘(bir şeyi Acc.) bağla- veya sar- (bir şey) etrafında’ şeklinde vermiştir.

Kaş. saru- : sar-

sarın- : bir şeyi sarın-, örtün-; bir işe sarıl-

DK sar- : sar-

ŞŞÇ sar- : 1. Sar- 2. Bağla-

TS sar- : sarıl-, kucakla-

sarul- : *saru-*- 'ın pasif şekli olan bu fiilin temel anlamının '(bir şey) sarıl-' olduğunu söyleyen Clauson, Uyğ. Man.'da '(bir şey) eklen-' anlamındaki fiilin açıkça sarıl-yazıldığını, bunun '(bir şeye) sıkıca dikil-' mecazi göndermesi ile sarı:-'ın pasif şekli olabileceğini, fakat böyle bir fiilin hiçbir başka izi olmadığını söylemektedir. Ayrıca sarıl-'ın bazı orta ve modern şivelerde sıdırıl-'ın sekonder şekli olduğunu belirten Clauson, sarul-, sarıl- olarak NW Kaz.; SW Az., Osm.'da ve saral olarak Tkm.'de yaşadığını, Osm. XVII'de de "ikinci hisāra sarılup 'ikinci kaleyi kuşatarak' TTS IV." şeklinde kullanıldığını kaydetmiştir. (Clauson 1972 : 851) Yaptığımız taramada kelimenin Kaş. ve KB'de 'sarıl' anlamıyla sarıl- şeklinde geçtiğini, 'bulaş-, yapış-, tesir et-' anlamıyla da sarıl- şeklinde geçtiğini gördük. Her iki madde başı fiil arasında gerek yapı gerekse anlam bakımından olan yakınlık göz önüne alındığında tek bir fiilin dal şekilleri oldukları düşünülebilir.

ETG sarıl- : asıl-, yapış-, iliş-

Kaş. sarıl-

sarıl- : bulaş-, yapış-

KB sarıl-

sarıl- : tesir et-

ŞŞÇ kucaklaş-, sarıl-

TS sar-, kuşat-, muhafaza et-

"İkinci hisāra sarılup yirmi gün dögdüler."(TS V 3315) (muhasara et-)

sasığ : *sası-*- 'dan türemiş isim. 'pis kokulu, kötü kokulu' anlamına geliyor. Zaman içinde birbirine yakın yeni anlamlar kazanarak anlam alanını genişlettiği görülmektedir.

ETG çürük, kokmuş

EUTS çürük, kokmuş, fena

sarsag : sarsak, kötü, kaba

sarsıg : 1. kaba, kötü, sarsak 2. çürük

M	sası : çöp (?) sasag, sasıg : (pis) koku
Kaş.	kokmuş
KB	sasıt- : berbat et-
SN	sasu : sasımış, kokuşmuş, pis kokulu, bozulmuş (yemek) “Kemend ilan u kurt sasu dilkü Balık cevşen ü sivrisinek süfü” (23)
İM	(pis) koku
TS	sası : 1. fena, murdar 2. pis kokulu

sat- : Temel anlamı ‘sat-’. Clauson (1972 : 798-799) yapısı için “muhtemelen sa:-’ın ettirgen şekli” demektedir. Satın al-/satğın al- terkinde yaygın olarak kullanılıyor. Uygur Türkçesi’nden itibaren yaygın olarak kullanılan kelime anlam alanını Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişletmiştir.

EUTS sat-

KG bir mal veya mülkü para karşılığında ver-, sat-, değiştir-

H sat-, tasla-

KT 1. Para karşılığında ver-, sat- 2. Feda et-, değış-

ŞŞÇ 1. (bir malı) para karşılığında ver-, sat- 2. Karşılık olarak ver-, feda et-

3. Göster-, arz et- 4. Tasla-

“Göricek malı dinlerin satarlar

Atalarını yabana atarlar” (50324) (feda et-)

TS 1. Söyle-, naklet-, dinlet- 2. Baştan sav-

“Yine bu meclise de canın atar

Anda da her ne işittiyse satar” (TS V 3328) (söyle-)

“Neşemiz yok diye ağyarı bezimden sattık

Neyse mahfi kalıp ol mehle biz aldık sattık”(TS V 3328) (baştan sav-)

satgaş- : Kelimenin yapısını *satğā:-*’ın işteş şekli olarak veren Clauson (1972 : 800), sataş- olarak NW Kaz.’da ‘yolunu kaybet-; duygularını kaybet-; şaşır-’; SW Az. ‘şaka yollu takıl-, sık-, kışkırt-, alay et- (birine Dat.)’; Osm.’da aynı anlamda ve ‘sinirli ol-, tartışma çıkarmaya çalış-’; Tkm.’de ‘maruz kal- (mes. ağrıya Dat.); (biri)

karşılaş-; birbirini gör-; (biriyle Dat.) iş yap-' kullanıldığını belirtmiştir. Osm. XIV'deki kullanımını ise şöyle açıklamıştır : “sataş- (1) ‘rastla- veya (hoşa gitmeyen bir şeye Dat.) katlan-’; (2) ‘karşılaş- (biri)’; bütün dönemlerde yaygın : XVIII sataş- Rumi’de ‘sinirlen-; başından geç-’ San.”. Karşımıza ilk defa Kaş.’da çıkan kelime burada çok anlamlı bir yapı arz etmektedir. Dolayısıyla kelime daha o dönemde anlam genişlemesine uğramış ve bu genişleme Eski Anadolu Türkçesi döneminde devam etmiştir.

Kaş. rast gel-, kavuş-; sataş-, saldırış-; (Oğuzlarca) sayış-, ödeş-

ŞŞÇ 1. Uğra-, duçar ol- 2. Karşılaş-, rast gel- 3. İstenmeyen bir iş başa gel-, rastla-

TS 1. Hoşlanılmayan bir şeyle karşılaş-, istenmeyen bir hale uğra-, duçar ol- 2. Rastla-, tesadüf et-

satış : *sat-*’dan türemiş isim. Asıl anl. ‘satma’, ancak Clauson (1972 : 799) genellikle daha spesifik olarak ‘ticaret, alıp satma’ ve bazen ‘satış fiyatı’ anlamlarıyla geçtiğini kaydetmektedir. Kelimenin Osm. XIV-XVII’deki kullanımını da “satu (1) ‘ticaret’ (2) ‘satılan şey’; (3) ‘market/pazar’ (aynı zamanda satu bazar ‘alma ve satma’); yaygın.” şeklinde vermiştir. Eski Türkçe’den beri kullanılan kelimenin anlam alanı bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemiştir. Bu dönemde daha önceki dönemlerde hiç görülmeyen ‘pazar yeri’ gibi bir anlam da kazanmıştır.

EUTS satış, muamele, ticaret

Kaş. satış, satma

KB satış, satma; ticaret

ŞŞÇ satu : satma işi, satış

TS satu : 1. Satış 2. Satın alınacak şey 3. Pazar yeri

sa:v : Kelime hakkında Clauson’un (1972 : 782-783) açıklamaları dikkat çekici. Anlamını ‘konuşma’ vs. şeklinde veren Clauson, bu kelime ile *sö:z* arasındaki fark hakkında “eğer sadece kronoloji veya diyalekt farkı değilse (*sö:z* eski dönemde oldukça seyrek) nicelik/miktar farkı gibi görünüyor.” demektedir ve *sö:z*’ün temelde ‘tek kelime veya kısa ifade’ anlamına gelirken, *sa:v*’ın ‘(standart uzunlukta) konuşma; anlatı/rivayet veya hikaye, mesaj’ anlamına geldiğini belirtmektedir. Eski

Türkçe’de yaygın olan bu kelimenin XIV’den sonra *söz sav* ikilemesi dışında kayıtlı olmadığını ekleyen araştırmacı, tarihi şivelerdeki kullanımını şöyle vermektedir : “Türkü VIII, Uyğ., Hak.XI, Osm. XIV söz sav; XIV sav ‘hikaye, haber’; iki metinde TTS I.” Aşağıda görüleceği gibi kaynaklardan yaptığımız taramalarda kelimenin anlam alanı Clauson’un açıklamalarıyla doğru orantılıdır.

ETG söz, haber, şey, şeref

EUTS söz, sav

M söz; şey; hadise (dîni)

Kaş. 1. söz, haber, salık; mektup; risale; atalar sözü, darbimesel; kıssa, hikaye, tarihsel şeyler 2. şöhret, san

KB söz, haber, öğüt, nasihat

“idi yakşı aymış bilig birgüçi

biligsizke öt sav erig birgüçi” (3670)

H hikaye, kıssa, söz, haber

ŞŞÇ söz

TS 1. hikaye, kıssa 2. söz, lakırdı 3. Haber

“Nesne kim ol uçmagın pertavidır

Bu kadar söz kanda anın savıdır” (TS V 3332) (haber)

savaş- : Kelimenin yapısını sa.v’den türemiş fiil **sava:-*’ın işteş şekli olarak veren ve anlamını da tam olarak ‘birbiriyle tartış-, kavga et-’, daha sonra fiziki anlamda ‘kavgaya tutuş-, kavga et-’ şeklinde açıklayan Clauson (1972 : 793), tarihi şivelerdeki kullanımı hakkında “Oğuz XI, (Hak.) XIII (?) Tef., Osm. XIV savaş- ‘birbiriyle savaş-/kavga et-’, ve savaş ‘savaş’; bütün dönemlerde yaygın.” bilgilerini vermiştir. Kelimenin anlam gelişimi hakkında Clauson’un açıklamaları bir anlam genişlemesine işaret etmektedir.

Kaş. savaş-, çarpış- (Oğuzca)

KT ihtilafa düş-

DK savaş-, dövüş-

ŞŞÇ savaş-

TS muharebe, mücadele et-, dövüş-

sa:vçı : *sa:v*'dan bir hareketi yapan kişiyi tanımlayan isim. Asıl anlamı 'haberci' olan kelime ve İslamiyet'in kabulünden sonra 'peygamber' için kullanılmış. Fakat bu anlamda kısa süre sonra F. Peygamber kelimesiyle yer değiştirmiştir. Kelimenin anlam gelişimine baktığımızda eski anlamını tam olarak yitirmediği için anlam genişlemesine uğradığını söyleyebiliriz.

ETG dilmaç, sözcü, haberci

EUTS haberci, geveze, zevzek, boşuboşuna konuşan

Kaş. elçi; peygamber; (Oğuzlarca) hısım ve dünürler arasındaki elçi

KB elçi, peygamber

TS savacı : peygamber

savıl- : *sav-*'ın pasif şekli olan kelime en erken 11.yy'da karşımıza çıkıyor. Kaş.'daki bu kaydın çok anlamlı olması kelimeye meydana gelen anlam genişlemesine işaret etmektedir. Daha sonraki yüzyıllara baktığımızda, anlam alanının Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar genişlemeye devam ettiğini, daha önceki anlamlarına ek olarak 'bertaraf edil-; vakti geç-' gibi yan anlamlar kazandığını görüyoruz. Clauson (1972 : 788-789), kelimenin Osm. XIV'deki kullanımı için "savul- 'sakın-; bir kenara koyul-; (biri) için yol aç-; (mes. yaz için) geç-,ak-'; bütün dönemlerde yaygın." açıklamasını vermiştir.

Kaş. savıl- : savul-; -güneş- in-

savul- : bulunduğu yerden ayrıl-, bir yana eğil-, bat-; savul-, git-

KB kay-, aşağıya in-

"udıp bardı azrak odundı yana

töpüdin savılmış bakırsukuna" (4888)

SN savıl- : dağıl-

savul- : dağıl-, uzaklaş-, çekil-

KG atlatıl-, geçiştiril-, sakıt ol-, savul-; düş-, öden-

"Şafi'î kavlinde borc savulmaz virmiş gerek" (60b.15) (öden-)

KY savuşturul-, atlatıl-

DK çekil-, yana çekil-, yana kaç-, karşıyından çekil-, savul-

"...buganuñ öninden savuldu." (182-11)

ŞŞÇ 1. Gideril-, uzaklaştırıl-, bertaraf edil- 2. Uzaklaş-, bir tarafa çekil-

“Savuldi sıçradı bir yana turdı

Gine ol ejdeha bir kez dem urdı” (30691) (uzaklaş-)

RB dökül-, savrul-

TS 1. Savuşturul-, geçirtil-, atlatıl-, bertaraf edil- 2. Dağıl-, uzaklaş-, bir tarafa çekil-, yol vermek üzere çekil- 3. Çağı, vakti geç-

“Gülünü taze dut solmazdan öndin

Baharın vakti savulmazdan öndin” (TS V 3347)

savur- : İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan kelimenin yapısını Clauson (1972 : 791) *sav-*'in ettirgen şekli olarak vermiştir. Burada 'savur-, saç-' anlamlarıyla karşımıza çıkan kelime, Eski Anadolu Türkçesi'nde 'öfkelen-, bağırıp çağır-' gibi anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

Kaş. savur-, saç-

ŞKM savur-, yele ver-

ŞŞÇ 1. Saç-, savur- 2. Öfkelen-, bağırıp çağır-

“Biraz kükredi savurdu kabardı

Sanasın ol haber ödini yardı” (11368) (öfkelen-)

sa:y : Orjinalinde 'taşlarla kaplı toprak (yer) parçası; taşlı çöl' anlamına geldiğini belirten Clauson, 'kuru taşlı nehir yatağı; ara ara su akıntısıyla nehir veya akıntı; sığ yer veya kumsal, nehir veya denizde' anlamlarıyla bütün modern şivelerde yaşadığını eklemiştir (Clauson 1972 : 858). Kaynakları taradığımızda kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'düz, düzgün, cilalı, kaygan, parlak' anlamlarında sıfat olarak da kullanıldığını gördük.

EUTS kır, çöl, taşlık, bozkır

Kaş. 1. Kara taşlık yer 2. Vücuda giyilen zırh

KB çakıl

“tengizdin çıkarmasa yinçü kişi

kerek yinçü bolsn kerek say taşı” (212)

DK düz, düzgün, dümdüz, cilalı, kaygan, parlak

“Üç yüz say cıdalı yigit bunuñ yanına cem oldı.” (254-13)

TS 1. Cilalı, parlak 2. Dibi yere gömülü kaygan kaya

seç- : Başlangıçta ‘seç-, ayır-, seçip al-’ vb. anlamına geliyor. Eski Anadolu Türkçesi’nde bunlara ek olarak ‘anla-; açıkla-, beyan et-’ gibi anlamlar da kazanmıştır.

EUTS seç-

KB seç-, ayır-

SN ayırdet-

KT ayır-; açıkla-, beyan et-

ŞŞÇ 1. Ayır-, tefrik et- 2. Anla-

“Götürdi namenün hatmini açdı

Okıdı her ne yazıldı-sa seçdi” (30629) (anla-)

seçil- : *seç-*’in pasif şekli olan kelime köküne paralel bir anlam genişlemesi yaşamıştır. ‘seçil-’ anlamından hareketle ‘fark edil-’ anlamına da gelmeye başlamıştır.

EUTS seçil-

KB seçil-, ayrıl-

DK seçil-, ayrıl-, ayırt edil-, fark edil-

ŞŞÇ 1. Ayrıl-, tefrik edil- 2. Fark edil-

“Olmışdı cihan aşub u gavga

Sünülerden seçilmez oldı sahra” (39230) (farkedil-)

sedrek : *sedre-* ‘incel-, seyrekleş-’ten türemiş isim. Kelime 1. ‘benzerleri veya parçaları arasında çok aralık bulunan, aralıklı’; 2. ‘çok bulunmayan, az rastlanan’; 3. ‘uzun zaman aralıklarıyla, arada sırada’ (Eren 1999 : 363) anlamlarına geliyor. Modern şivelerdeki kullanımı hakkında Clauson (1972 : 802) şu bilgileri vermektedir:

“NC Kır.’da seyrek(1) ‘seyrek, nadir’; (2) (orman, mahsul vs. için) ‘seyrek’; Kzx. sirek ‘seyrek’: NW Kk., Kumyk, Nog. siyrek; Kaz. si:rek ‘seyrek’; seyrek, gevşek örülmüş’; SW Az., Osm., Tkm.’de seyrek aynı manada. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV.”

EUTS seyrek, ince

- Kaş. sedhrek : seyrek
 s. böz : seyrek bez
 s. kapuğ : parmaklıklı kapı

sékri- : Temel anlamı ‘atla-’ olan kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘cima et-; (göz) seğri-; hücum et-’ gibi yan anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

- Kaş. seğırt-
 NHT sıçra-, atla-; cima et-
 MN (göz) seyir-
 DK seğri- (göz), sıçra-
 ŞŞÇ yerinden oyna-, kıpırda-
 TS 1. Titre-, tiril tiril titre- 2. Sıçra- 3. Hücum et-, üşüş-
 “Bu müjde alup vasıl-ı güş-1 cân
 Nişân-ı sürurum seğırdi heman” (TS V 3366) (kıpırda-)

sékrit- : *sékri-*’in ettirgen şekli olan fiilin Osm.’daki kullanımını Clauson şu şekilde vermiştir : “XV sekirt- bütün dönemlerde yaygın; bazen XIV ve XV’de ‘(ata) bin-’, fakat normalde geçişsiz, ‘koş-; (ordu için) ilerle-, hücum et-’.” (Clauson 1972 : 822) Kaynakları taradığımızda ilk defa Kaş.’da karşılaştığımız kelime burada ‘seğırt-; koştur-’ anlamlarıyla kayıtlıdır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde Clauson’un da belirttiği gibi ‘akın yap-; hücum et-’ gibi anlamlarla karşımıza çıkmaktadır.

- Kaş. seğırt-; koştur-
 SN 1.koş- 2. Akın yap-, çapul için saldır-
 ŞKM seğırt-, çevik ol-, koş-, hücum et-
 MN seğırt-, koş-
 DK seğırt-, koş-, koştur-
 TS 1. Koş- 2. Yürü- 3. Koştur- 4. Saldır-, akın et-, çapul için hücum et-
 “Eğer kal’a olsa eğırtir idik
 İl ü oba olsa seğırtir idik” (TS V 3370) (çapul için hücum et-)

ser- : Eski Türkçe kaynaklarda ‘tahammül et-, katlan-; dur-, sebat et-’ gibi anlamlarla karşımıza çıkan kelime, Kaş.’da bunlara ek olarak ‘kız-, sert ve kaba söz söyle-, incit-’ anlamlarıyla da kayıtlıdır. Yani, zaten elimizdeki en eski kaynaklarda çok anlamlı olarak, yani anlam genişlemesine uğramış olarak karşımıza çıkan kelime, anlam alanını daha sonra da genişletmiştir.

EUTS 1. tahammül et-, dayan-, katlan- 2. dur-, sebat et-, durakla-

Kaş. sabret-

kız-, çıkış-, sertel-, sert ve kaba söz söyle-

KB kız-, çıkış-, kaba söz söyle-, incit-, kabalık et-

sabret-

sev- : Eski Türkçe’de ‘aşık ol-; sev-’ anlamıyla kullanılan kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanını genişletmiş, bu anlamlara ek olarak ‘arzu et-; tercih et-; kabul et-; takdir et-’ gibi yan anlamlar kazanmıştır.

EUTS sev-

KT 1. Muhabbet besle-, sev- 2. Arzu et-, iste- 3. Tercih et- 4. Dost edin-

ŞŞÇ 1. Muhabbet besle-, sev-; hoşlan- 2. Beğen-, takdir et- 3. Kabul et-, benimse- 4. Tercih et-

“Beni çün sevmedi şahun mizacı

Şeker virsem görünür ana acı” (16680) (kabul et-)

“Koyup ol taze vü ter gülşeni sen

Ne sevdün bu karanu külhamı sen” (29384) (tercih et-)

sevinç : sevin-’den hareketi tanımlayan isim; ‘sevinç, memnuniyet, zevk’, bir veya iki eski pasajda belki daha çok ‘sevgi, aşk’ anlamıyla (Clauson 1972 : 790).

ETG sevinç, teşekkür

EUTS neşe, sevinç

Kaş. sevinç

DK sevinç, müjde

séz- (sé:z-) : NE (?) dışında bütün modern şivelerde ‘algıla-, hisset-, farkına var-, anla-, tahmin et-’ vs. oldukça geniş anlam alanıyla yaşıyor; SW Az.’de séz-; Osm.

sez-; Tkm. sız-; fakat orjinalinde ‘düşün-’ ve belki ‘şüphelen-’ anlamına geliyormuş gibi görünüyor. (Hak.) XIII (?), Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV, XVI ‘hisset-, algıla-; düşün-, tahmin et-’ TTS IV. (Clauson 1972 : 860-861)

TS 1. Sez, hisset-, farkına var- 2. Zannet-, tahmin et-

sé:zin- : sé:z-’in dönüşlü şekli; “ezin- olarak bazı NE şivelerinde ‘(bir şey hakkında) bir şeyler hisset-, şüphelen-’ ve SW Osm.’da ‘farkında ol- veya bilincinde ol- (bir şey)’; ‘sezişe sahip ol-’ için yaşıyor.” (Clauson 1972 : 864).

İKP kuşkulan-, şüphelen-

Kaş. sezin-, san-

KB şüphelen-

sıdırıl- : sıdır-’ın pasif şekli olan fiil’in SW Osm.’daki anlamını Clauson, pasif anlamda ‘kazın-, sıyrıl-’ vb., geçişli fiil olarak da ‘kay-, dikkati çekmeden sessizce git-’ vb.” şeklinde vermiştir (Clauson 1972 : 802-803). İlk defa Kaş.’da karşımıza çıkan fiilin çok anlamlı olması anlam genişlemesine işaret etmektedir.

Kaş. sıyrılıp kaç-, kay-; bütün kıvrıntı ve büküntüleriyle yola bakıl- ve düşünül-

ŞŞÇ 1. Yüzül-, kop- 2. Kay-, sürün-

TS sıyrın- : kay-, sıyrılarak, sürünerek kayıp git-

sığın- : sığ-’ın dönüşlü şekli olan fiil; genellikle ‘(bir yere, birine Dat.) veya ile sığın-; güven-, (birine Dat.) dayan-’ anlamlarında kullanılmıştır. Clauson kelimenin Çağ. XV’deki anlamını “(1) ‘(bir şey)in içinde ol-’, (2) ‘teslim et-, sığın-’ San.” şeklinde ve Hwar. XIII’deki anlamını da “sığın- ‘güven-’ Ali.” şeklinde kaydetmiştir. (Clauson 1972 : 813)

EUTS sığın-, iltica et-

Kaş. sığın-

DK sığın-

sıka:- : Clauson, kelimenin yapısını “belki sık-’la homofon isim sık’dan türemiş fiil” şeklinde açıklamış ve anlamını da ‘okşa-, sev-’ olarak vermiştir. SW Osm.’da sığa-/sıva- ‘ellerle ov-, düzle-, masaj yap-’ şeklinde yaşadığını belirten araştırmacı, Osm. XI’deki kullanımı için de “sığa- ‘okşa-, sev-’; pek çok metinde.” demektedir (Clauson 1972 : 806). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ‘sıklaştır-, kalınlaştır-’ anlamıyla karşımıza çıkan kelime daha sonraki dönemlerde ‘eli ile sığa-; okşa-; meshet-’ gibi anlamlarla kayıtlıdır.

EUTS sıklaştır-, kalınlaştır-

Kaş. el ile sığa-

KB okşa-

SN sığa- : sıva-, okşa-

“Dürüşüp koluñı sıgarsın be-cid

Bizi ayagile sıgarsın be-cid” (2246)

sıva- : 1. bula-, bulaştır- 2. Kapa-, ört-

“Severdi kan ağlamagı nāleyi

Sıvardı kana nergis ü laleyi” (2227)

“Anuñ ayru bir hücreşi var idi

Ki tahta yarugını sıvar idi” (3127)

H sığa- : ört-

GT okşa-

DK sıvazla-, sıva-

TIKT sıvazla-, sıva-

TS sığa- : 1. Sıva- 2. Okşa- 3. Meshet-

“Ellerinizi ıslatıp dahi elinizin ıslağıyle başlarınızı sığañ” (TS V 3404)

(meshet-)

sı:ş- : Uygur Türkçesi döneminde ‘şiş-’ anlamıyla karşımıza çıkan kelime, Eski Anadolu Türkçesi’nde ‘gurura kapıl-’ gibi bir mecaz anlam kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

EUTS şiş-

DK şiş-

GT şiş-, gurura kapıl-

“Ahmaka sitayış hoş gelür şişer, nitekim anık koyunu bacagından
ürerler şişer” (70a.7)

sız- : ‘eri-’ anlamındaki fiil Uygur Türkçesi’nde ‘yorgun düş-’ anlamıyla karşımıza çıkmakta, Kaş.’da ise ‘sız-, eri-’ anlamları yanında Uygur Türkçesi’ndeki anlamı da kapsayan ‘zayıfla-’ ve ‘güneş belir-, ucu görün-’ anlamlarıyla da kaydedilmektedir.

Clauson (1972 : 861) kelimenin modern şivelerdeki anlamlarını şöyle vermiştir :

“NE’de sız- ‘sız-’ vb. ; SE Tar. sız- aynı anlamda; NC Kır. sız- ‘yavaşça sız-; farkedilmeden kaçıp git-; sakın bir yürüyüşle hareket et-’; Kzx. sız- ‘farkedilmeden kaç-’; SC Uzb. sız- ‘sız-’; SW Az., Osm. , Tkm. sız- aynı anlamda ; Çuv.’da şar- ‘işe-’.”

EUTS yorgun düş-

M yorgun düş-

Kaş. sız-, eri-; -güneş- belir-, ucu görün-, ankla-, zayıfla-

KB sız-, eri-

ŞŞÇ ak-, sız-

sızğur- : *sız-*’ın ettirgen şekli olan fiil ‘(bir şeyi Acc.) erit-’ anlamındadır. Köküne paralel bir anlam genişlemesi yaşamıştır.

EUTS sızğur- : eri-

M erit-

Kaş. sızdır-, erit-; arıkat-, zayıflat-

KB sızdır-, erit-, zayıflat-

TS sızur- : sızdır-, erit-, eritip akıt-, süz-

sigil : ‘siğil’ veya ‘meme başı’ ve ‘basur memesi’ dahil benzer şişkinlik. “Uyg. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XIV ‘basur memesi’ bir metinde TTS IV : XVIII sigil Rumi’de benzer çeviri ile. San. (Clauson 1972 : 820)”

Kaş. siyil

TS meme (basur memesi)

sil- : temelde '(birşeyi Acc.) sür-; sil- (sık sık silip temizleme anlamıyla)', '(yapıya) (sıva veya çamur) sür-' anlamına gelen kelime, 'masaj yap-; sev-, okşa-' gibi somut ve 'ortadan kaldır-, yok et-' gibi soyut anlamlar da kazanmıştır. Kelimenin yapısı hakkında Clauson (1972: 825) şu açıklamayı yapmaktadır : "Pek çok modern şekil arka ünlülere sahip... Kelime Kaş.'dan atıldığı için ve tek eski türemiş şekil silig ve belki sili: olduğu için orjinalinde sil- mi yoksa sili:- mi olduğu belirsiz. Fakat kesinlikle ön ünlülere sahip."

KG sil-, sür-

DK sil-, sür-

ŞŞÇ 1. Kurula-, sil- 2. Temizle-, sil- 3. Ortadan kaldır-, yok et-

"Kılıcla sile bu halkı ser-a-ser

Kıla topraga Turan'ı beraber" (18080) (ortadan kaldır-)

siñ- : '(bir şeye Dat.) bat-; emil-, sin-' vb. Kelimenin tarihi şivelerde kullanımı hakkında Clauson'da (1972 : 833-834) şu bilgiler vardır :

"Uyg. VIII, Hak.XI, Çağ. XV (1) 'emil-, ki kendi sürüklenir'; (2) 'bat- (bir şey)'; (3) 'sin-, tüken-'; aynı zamanda 'tahammül et-, dayan-' için kullanılıyor. Aynı zamanda başını kanadının altına saklayan kuş için siñ-kullanıyorlar San., Hwar. XIV, Osm. XIV siñ- (1) 'sin-'; (2) 'bat-; etkile-/nüfuz et-'; (3) 'yararlı ol-'; (4) 'saklan-'; bütün dönemlerde yaygın."

EUTS damla-

Kaş. sin-, hazmedil-; işle-, gir-, saklan-, sahibine sormadan bir yere gidip

sin-

KB sin-, saklan-, hazmedil-

H hazmolun-

ŞKM sin-, işle-, nüfuz et-, girip çıkma-

ŞŞÇ büzül-, saklan-, gizlen-, sin-

TS 1. Hazmolun-, vücuda mal ol- 2. Nüfuz et-, etkile-, yerleş- 3. Hoşa git-, içine sin-, yara- 4. Gizlen-, saklan-, yer tut-

"Benim nite uykum gelsin ve aşum siñsün, ta..." (TS V 3484)

(hazmolun-)

"Ta ki ol yağ başına siñe ..." (TS V 3486) (nüfuz et-)

“Kişi kim süci içmeğe vakt öner

Göñül hoşluğu birle içse siner” (TS V 3486) (hoşa git-)

“Bu meşhurdur ki bir gönülde iki sevgi siñmez.”(TS V 3487) (gizlen-)

siñi:le:- : Kelimenin yapısını, ses taklidi siñ’e cognate *siñi:’den türemiş fiil şeklinde veren Clauson anlam alanı için şu açıklamaları yapmıştır : SW Osm.’da sinle- (hayvanlar için) ‘vızıl-da-, inle-’; XX Anat.’da siñele-/sinile-/sinle- ‘yavaşça hıçkıra hıçkıra ağla-; (köpek için) (soğukla) ulu-; (bakır kaplar için) takırda-, çınla-’ (Clauson 1972 : 840). Yaptığımız taramada kelimenin Eski Türkçe’de ‘feryat et-’ anlamıyla kayıtlı olduğunu ve Kaş.’da buna ek olarak ‘soğuktan zırıncı-, donacak halde soğu-; çınla-’ anlamlarını kazandığını, TS’de ise ‘inilti ses çıkar-’ şeklinde kaydedildiğini gördük. Bunlar göstermektedir ki kelime bir anlam genişlemesine uğramıştır.

ETG siñile- : feryat et-

EUTS singile- : feryat et-

Kaş. soğuktan zırıncı-, donacak halde soğu-; çınla-

TS inilti ses çıkar-

siñirle:- : siñir’den türemiş fiil. İlk defa Kaş.’da kayıtlı. Clauson, Çağ. XV’de ‘köstekle-’ bacak kirişini kır- San., Osm. XIV-XVIII’de siñirle- ‘köstekle-’ anlamıyla kullanıldığını belirtmiştir (Clauson 1972 : 842). Kelime, birbirine yakın yeni anlamlarla genişlemiştir.

Kaş. sinir sar-

DK hayvanın arka ayaklarının sinirini kes-, arka ayaklarından vur-, hareketsiz bırak- vurup yık-

ŞŞÇ işe yaramaz hale getirmek için hayvanın ayak sinirini kes-

TS hareket edemez hale koymak için vurup ayak sinirini kes-

sok-, suk- : ‘döv-, ez-’ vs. anlamındaki kelimenin Çağ. XV’deki anlamlarını “sok- (1) suk- ‘sok-’); (2) zehirli hayvanlar için ‘ısır-’” şeklinde veren Clauson, “Kom. XIV’deki anlamlarını da “sox- ‘vur-; (yün) tara-; (kalp için) at-; (demir) döv-’ CCG.” şeklinde vermiştir. (Clauson 1972 : 805)

ETG döv-, vur-

sok-

EUTS döv-, ez-, del-, ufalt-, sok-, bas-

Kaş. sok-, del-, döğerek incelt-, topla- (Oğuzca)

KB sok-, ver-

İM göm-, haşarat ısır-

“Men idüben aldı halk ilencini

Yire sokdı kendü-y-ile gencini” (1121)

KG 1. Sok-, daldır-, girdir-, içeri sok- 2. (arı, akrep ve yılan haşareler) ısır-

, iğne batır-, sok-

ŞŞÇ 1. Sok-, yerleştir- 2. Batır-

“Sokar koynına Simurg’un yünini

Anı gören kaçan direr ögini” (9108) (yerleştir-)

sokım, sukım : suk-’dan tek bir hareketi tanımlayan isim; asıl anlamının ‘tek bir sokma hareketi’ olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 811), Kaş.’daki ifadenin açıkça ‘okun sapına sokulan ıslık’ anlamında olduğunu söyler. SW Osm.’da da sokum ‘sokma hareketi; sokma noktası’ (mes. atın kuyruğunun vücuduna girdiği yer) anlamında yaşadığını belirtir. İlk defa Kaş.’da karşımıza çıkan kelime, TS’de de ‘lokma, ağıza bir defada sokulan yiyecek’ anlamında geçmektedir.

Kaş. bir ağaç parçasıdır ki çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur, üç tarafından delinerek okun üzerine konur

TS lokma, ağıza bir defada sokulan yiyecek

sokuş- : sok-’ın işteş şekli olan fiilin anlamı konusunda Clauson, “tam olarak ‘vur-, birbirine çarp-’ vb., fakat eski dönemde sık sık ‘buluş-, birbiriyle karşılaş-’ hiçbir şiddet iması olmadan” açıklamasını yapmış ve Çağ. XV’de (1) ‘birbirini devir-’ (2) ‘birbirini ısır-’ San. anlamında kullanıldığını belirtmiştir. (Clauson 1972 : 817)

ETG rastla-; içine gir-, tutuş-

EUTS 1. Saplan-, tutuş- 2. Rastlaş-, karşılaş-, vuruş-

İKP birbirine çarp-, tokuş- (birbiri içine gir- ?). [sok- ya da suk- fiilinin işteş biçimi. Wb’ye (W. Radloff), doğu ağızlarının çoğunda sok- ‘vur-, döv-’ ve suk-

'sok-, içini tık-' fiilleri bulunmasına karşılık Osm.'da yalnızca sok- 'sok-, batır-' fiili vardır. Şu halde iki farklı fiil söz konusudur -ama CC.'da verilen sox- hem 'tık-' hem de 'döv-' anlamındadır. Run harfli yazılarda sokuş-/sukuş- fiilinin, 'karşılaş-' anlamında kullanıldığı görülmektedir. Çağatayca'da ise aynı fiil 'döğüş-, savaş-' anlamındadır

Kaş. bir şeyin içine sokul-; döğülerek inceltil-

TS birbirine sokul-, gir-

sol-/soluş- : sol-'ın işteş şekli; 'sol-, kuru-'.

EUTS kaybol-

Kaş. sol-, yaş meyve veya sebze tazeliğini kaybet-

ŞŞÇ rengini kaybet-, sol-

soñ : Kelimenin anlam alanı hakkında Clauson "orjinalinde belki fiziki olarak bir şeyin 'son veya arka'sı, fakat normalde zaman için kullanılmış, isim olarak 'son', sıfat olarak 'daha sonraki, sonraki' ve zarf veya sonedat olarak 'bundan sonra, sonra (Abl.'le)'." açıklamasını yapmış ve Osm. XIV'de kullanımı için "soñ pek çok terkipe, özel. soñ uc 'netice, sonuç'." bilgisini vermiştir (Clauson 1972 : 832-833). Eski Türkçe'den itibaren karşımıza çıkan kelimedeki anlam genişlemesi aşağıda açıkça görülmektedir.

EUTS son, sonra

Kaş. bir adamın çoluğu çocuğu; her şeyin ve her işin sonu; sonra

SN soñra : yoksa, aksi halde

"Ve ger yürür isen bu isyan yolın

Yürü sonra saçuñ sakaluñ yolın" (100)

NHT son, nihayet, sonuncu; artık

"Üçinci beytim soñ şıksı budur kim....." (60a/10)

ŞŞÇ 1. i. ve sf. ahir, son, nihayet 2. i. Arka, ard 3. Nesil, soy

"Bu fikre ihtiyat eyledi bey çok

Ki şahun kendüden sonra somı yok" (43092)

soñca : zf. Peşi sıra, arkası sıra

TS son

so:r- : '(soru) sor-; (bir şeyi Acc) araştır-' anlamındaki kelime, birbirine yakın anlamlarla anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS sor-

Kaş. -sorgu- sor-, ara- (Oğuzca)

KB sor-, ara-

KG 1. Sor-, soruştur-; ara-, araştır- 2. Em-, emer gibi çek-, somur- 3. Yap-

"Peygamberden aleyhi's-selam sordı ki : ..." (170a.10) (sor-)

"Eger diş dibinden kan gelse yarın sormuş-iken,..." (9b.10) (em-)

"Siz imam birle iş soranlar hacetluraksız...." (42b.8) (yap-)

ŞŞÇ (II) 1. Sual et-, sor- 2. Halini, hatırını sor- 3. Araştır-, ara- 4. Iste-,

dile-

"Didi İsfendiyar anlara iy yar

Kumaşun her ne cinsin sorsanız var" (32958) (dile-)

TS (I) sor-

soy- : Eski Türkçe'den itibaren karşımıza çıkan kelimenin anlam alanı hakkında Clauson (1972 : 858) "orjinalinde özel olarak '(hayvan için) soy-'; bundan daha genel olarak aynı zamanda '(meyve) soy-; (bireysel) soy-; hırsızlık yap-' ve hatta bazı şivelerde (hayvan) 'kes-.'" açıklamasını yapmış ve Osm. XIV'de TTS'ye dayanarak soy-'ın 'derisini yüz-' anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Yaptığımız taramada çıkan neticeler Clauson'un açıklamalarıyla doğru orantılıdır.

İKP derisini yüz-, kabuğunu soy-

Kaş. soy-; deri yüz-

H terket-

ŞMK (kabuğunu) çıkar-, ayıkla-

DK soy-, soyundur-

ŞŞÇ 1. (derisini) yüz-, çıkar- 2. (elbisesini) çıkar-, soy-

TS (derisini) yüz-

soyla- : Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkan kelimenin ilk ortaya çıktığı metinde çok anlamlı bir özellik taşıması ve anlam alanını zaman içinde genişletmesi anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

SN 1. Ulula-, yücelt- 2. Tahkik et-, aslını ara-, araştır-

“Bir iş ola ol yalnız neylesün

Kimün ile tanışsun [u] soylasun” (2541) (tahkik et-, aslını ara-)

YED soy soyla- : ulula-, soylu göster-, tazim, makam ile mücessa destan söyle-

“Aradum çıkdum bir uca eglendüm teferrüce

Eren soyn soylayup ol soya düşüp geldüm” (181/10)

H hakkını ver-, tebcil et-

“Bu resme hayli sözler söylediler

Sözün tahkikin aslın soyladılar” (1368)

ŞKM naklet-, anlat-, hikayet et-, tahkik et-, aslını araştır-

“Ne söylerse hem hakk-ı cun söyleye

Ala halk elin Hak yolın soylaya” (103a.6)

DK destan manzumesi söyle-, manzum söyle-, deyiş de-, makamla manzum söyle-

ŞŞÇ araştır-, tahkik et-, ara-

TS 1. Tahkik et-, araştır-, aslını ara- 2. Soylu göster-, ulula-, tazim et-

sök- : ‘sök-, yık-, yar- (engel)’ vb. anlamına gelen kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanını genişletmiştir.

ETG sök-

EUTS 1.sök-, kopar- 2. Azarla-, söv- 3. Baygınlık geçir-

M söv-

Kaş. sök-, yar-, yırt-; diz çök-

KB 1. Sök- 2. Çök-, diz çök- 3. Söğ-

KG sök- : boz-, sök-

DK sök-, söküp yol aç-

ŞŞÇ (I) parçala-, sök-

(II) sökün edip gel-, yürüyüp gel-

sö:z : oldukça geniş şekilde ‘konuşulan şey’, tam çevirisi, ‘kelime, konuşma, ifade’ vs., metne bağlı olarak; fakat açıkça sa:v’dan daha kısa ifadelere gönderme yaparak. XI’den önce nadir (Clauson 1972 : 860). Anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça genişlemiştir.

EUTS söz, emir, buyruk

Kaş. söz

KT 1. Söz 2. Konuşma 3. Kelam, söz 4. Haber, hikaye 5. Konuşma, dil

DK söz

ŞŞÇ 1. Kelam, söz; konuşma 2. Hikaye, kıssa 3. Öğüt, nasihat 4. Haber, rivayet 5. Konuşulacak husus, iş, mesele 6. Dilek, istek, irade

“Gelelüm gire sultanun sözine

Huda virsün dileklerin özine” (462) (hikaye, kıssa)

“Ulularun işitmeyen sözünü

Yiridür odlara salsa özünü” (19744) (öğüt)

“Bu sözlerden irişdi şehriyara

Ki andan irdi şaha şehre yara” (7295) (haber)

“Viribidüm ol oğlanı getürdüm

Şehün sözünü yirine yitürdüm” (19340) (dilek)

sö:zle:- : sö:z’den türemiş fiil; ‘konuş-, söyle-’. Ay- gibi hem bir konuşma ile hem de bir konuşma olmadan kullanılıyordu. XIII’lerde bazı açıklanamaz sebeplerle, muhtemelen s- ve -z-’yi arka arkaya getirmekten sakınmak için (böyle arka arkaya getirmeler oldukça yaygın olmasına rağmen) bazı şivelerde söyle- olmuş. NE Tuv.’da sögle- : SE Türki’de sözle- : NC Kır.’da söylö- : SC Uzb.’de suzla- : NW söyle : SW Az., Osm.’da söyle-; Tkm.’de sözle- yaşıyor (Clauson 1972 : 863). Anlam alanının Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlediği dikkat çekiyor.

ETG söyle-

EUTS söyle-, konuş-, nutuk, konuşma

Üİ açıkla-, söyle-, telaffuz et-

Kaş. söyle-, konuş-

Mar. söylen-, konuşul-

KT söylen- : konuşturul-
 şşş söyle- : 1. De-,söyle-, anlat- 2. Konuş- 3. Sor-
 TS konuş-

sö:zlen- : sö:zle:-'in dönüşlü şekli; sözlen- veya söylen- 'söylen-; kendi kendine konuş-, homurdan-' anlamında. Ayrıca 'anlatıl-' anlamına da geliyor.

Kaş. söyle-, sözü açıkl-

KT söylen- : konuşturul-

GT söylen- : 1. Den-, söylen-; anlatıl- 2. Kendi kendine konuş-

"Bu sözi söylenürken meger bir padişah-zade ava binmiş ve leşkerden ayrılmış..." (45b.1)

şşş den-, söylen-, anlatıl-

sö:zleş- : sö:zle:-'in işteş şekli; 'konuş-'. Sözleş- veya söyleş- olarak bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV. (Clauson 1972 : 864)

EUTS konuş-, sözleş-

şşş 1. Karşılıklı konuş- 2. Anlat-

suçı:- : suç'dan türemiş fiil. 'bir kenara geç-, bir şeyden çekin-' anlamına geliyor. "Hak.XI, Hwar. XIV 'ürk-' (davul sesi duymaktan ötürü) Qutb., Osm. XIV-XVI suçı- (1) at veya öküz için, 'şahlan-, tekmele-', vb. (2) 'bir suç işle-' TTS I; IV." (Clauson 1972 : 795)

ETG suçul-; soyun-

EUTS suçul- : çekil-

M çek-

Kaş. sıçra-

KB suçıt- : sıçrat-

TS serkeşlik et-, birden bire sıçra-

suğul- : suğ-'ın pasif şekli olan fiilin temel anlamı 'kuru-' olmalı. Kelimenin anlam gelişimine baktığımızda Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar oldukça genişlediğini görüyoruz.

EUTS kuru-, suyunu çek-

Kaş. -su- toprağa sızıp kaybol-, soğul, -su, süt- çekil-, azal-

KB kaybol-

DK soğul-; kaynağı kuru-, suyu çekil-; kuruyup akma-

ŞŞÇ 'suyu çekil-', feri git-, sol-

RB sovu-, hararetini yitir-

TS 1. Suyu çekil-, kaynağı yit- ya da kuru-,feri git-,sol-, sön- 2. Darlaşıp çukurlaş-

“Muhassar : Böğürleri soğulan ince recül.” (TS V 3498) (darlaşıp çukurlaş-)

sun- : orjinalinde geçişli '(biri için elini Acc.) uzat-; (birini Acc., birine Dat.) takdim et- veya sun-'; daha sonra da geçişsiz 'uzan-'. Osm. XIV sun- (1) 'ileri sür-, takdim et-, sun-'; (2) 'elini uzat-, uzan- (geçişsiz)'; bütün dönemlerde yaygın. (Clauson 1972 : 834)

ETG sun-, yat-

EUTS sun-, yay-, kendine doğru çek-

Kaş. sun-

KB sun-, uzat-

ŞŞÇ 1. Ver-, arzet- 2. (elini) uzat-, uzan-

TS 1. Uzat- 2. El uzat-, uzan- 3. Saldır-, hamle et-, hücum et-

suvluk : su:v'dan türemiş somut isim. Geniş bir anlam alanıyla kullanılan kelime, aşağıda görüleceği gibi 'su kabı; at gemi' gibi anlamlara gelmektedir. Clauson (1972 : 788), kelimenin modern şivelerde kullanımını konusunda şunları söylemiştir :

“NE Koib., Küer., Sag. suğluk 'at gemi'; Khak., Tuv. aynı anlamda, NC Kır. su:luk 'gem; yalak; yağmurluk'; Kzx. suluk aynı anlamda : SC Uzb. suvluk 'gem' : NW Kk., Nog. suwlık 'gem' : SW Az. suluğ 'kabarçık'; Osm. suluk 'gem; su kabarcığı; kabarcık'; Tkm. suvluk 'gem, bol sulu yer'.”

EUTS su kabı

Kaş. sarık; mendil ve benzerleri

TS (I) su kabı, su birikmiş yer

(II) gemde atın çenesini içine alan halka

sün- : Kelime, sadece Eski Anadolu Türkçesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Burada çok anlamlı olması anlam alanının daha önceki bir dönemde genişlemeye başladığını gösterir.

EUTS gevşe-, hafifle-

H uzan-

TS uza-, uzan-

sür- : Kelimenin anlamı hakkında "temelde geçişli 'kov-, sür-' vb. Bu ve 'sabanla sür-, (fırsat) bekle-, (zaman) harca-'vb. gibi genişlemiş anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor. Bazı şivelerde geçişsiz olarak 'devam et-, sevk-et-, (zaman için) geç-' SW Osm.'daki sür-'in 'sürt-, sür-' sürt-'in sekonder şekilleri olabileceği dikkate alınmalı." bilgilerini veren Clauson (Clauson 1972 : 844) tarihi şivelerdeki kullanımın da şöyle açıklamıştır : "Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV (1) 'kov-', (2) mec. 'tarla sür-' San., Hwar. XIV, Osm. XIV sür- 'kov-, (zaman) harca-, git- (geçişsiz)', vs.; bütün dönemlerde yaygın." Eski Türkçe'den itibaren çok anlamlı olan kelime, kullanım sıklığı ve yaygınlığı oranında anlam alanını genişletmiş ve Eski Anadolu Türkçesi'nde 'devam et-, büyü-, sürgün çıkar-, güd-' gibi pek çok yeni anlam kazanmıştır.

EUTS 1. Güt-, otlat-, sarfet- 2. Sür-

İKP önünde yürüt-, it-, sürüyü güd-

"udçısı beş yüz ud süre önti" (LXV.2)

Kaş. sür-, koğ-, sürgün et-, devam et-

kız-, çıkış-

KB sür-, kov-, sürgün et-, devam et-

"işin sürdi ögdülmiş artuk köni

küninge yakın tuttı ilig anı" (1721)

- NHT sür-, uzaklaştır-, sevk-et-, yolla-; iz sür-, kovala-; götür-, ov-
 “Yani bir şahs bir avı atsa, ursa, ol av gözinden tolinsa, bu ardınca sürse, hiç ayruk nesneye meşgul olmasa,.....” (116a.13)
- SN 1. Yürüt- 2. Yürü- 3. Atla yol al-
 “Bunu didiler vü yola girdiler
 Düni günü durmadılar sürdiler” (816) (atla yol al-)
- KG 1.kov-, uzaklaştır- 2. Sür-
- KY sür-, bir şeyi devam ettir-
- ŞMK dök-, serp-, sür-
 “.....barmagı-y-ıla katı duta dişlerinüñ etini, sürte kanın çıkara, sonra..... (9a/2)
- KT 1. Kov-, uzaklaştır- 2. Sevket- 3. Yürüt-, yüzdür- 4. İşle-, sür-, ekip biç- 5. Güt- 6. Sığa-, sıvazla-, meshet- 7. Büyü-, sürgün çıkar-
- GT 1. Koy-, çal-, sür- 2. Kov-, uzaklaştır-
- MN sür-, ulaştır-, iyi yaşa-
- DK sür-, sürt-, sürgün et-, kov-, geriye sür-, hücum et-, yürü-, üzerine yürü-, basıp yürü-, sun- (kadeh)
 “Bir suçdan ötüri dergahdan sürdüñ” (210-4)
 “....ta kim sası dinlü kafirüñ döşegine varmayasın, sağrağın sürmeyesin.....” (54-3)
- ŞŞÇ 1. (at, gemi vb.) yürüt-, sür- 2. Kov-, uzaklaştır-, sür- 3. (asker) sevk-et- 4. Git-, saldır- 5. Takip et-, kovala- 6. (merhem vb.) yay-, sür- 7. Dokundur-, değdir-, sür- 8. Devam ettir-, ... yaşa-
 “Ögütledi tamamı kendüzini
 Kuçuban yüzine sürdi yüzini” (661) (dokundur-)
- TS 1. Yürü-, ilerle- 2. İzle-, devam et- 3. Geçir-, görüp geçir-, yaşa- 4. Kov-, uzaklaştır-, gider-, taret- 5. Yürüt- 6. Ov-, ovuştur- 7.karıştır-, kat-, ilave et-
 “Sürün sürelüm ola kim yetevüz
 Eğer yetmeyevüz işimiz yavuz” (TS V 3631) (devam et-)

sürme: : sür-'den türemiş pasif isim. Clauson (1972 : 852), asıl anlamını ‘sürülen, itilen şey’ vs. olarak vermiş ve şu açıklamaları yapmıştır : “orta dönemden önce

kayıtlı değil, fakat pek çok modern şivede yaşıyor; en yaygın modern anlam ‘rastık taşı’dır, tahminen orjinalinde ‘(kaşlara) sürülen şey’.... Aynı zamanda bazı şivelerde ‘kapı sürgüsünü kaydırma/çekme; çekilen göz/çekmece’ anlamında.”

- KG kaşa ve göze sürülen boya
 ŞŞÇ bir çeşit siyah pudra, sürme
 TS (I) cilalı, kaygan
 (II) sürme dürt- : gözlerine sürme çek-
 (III) sürme kilid : sürgü

sürt- : temel anlamı ‘sürt-’. Ancak birbirine yakın başka anlamlara da sahip, ‘(bir şeyleri) birbirine sürt-; (bir şeyi Acc.) (birine Dat.) sürt-; silip çıkar-, sil-’ gibi.

- ETG ov-
 EUTS sürt-
 Kaş. sürt-; sür-

sürtük : sürt-’den türemiş pasif isim. Asıl anl. ‘sürtülmüş, aşınmış’ vb. Bu anlamda SW Az.’de yaşadığını belirten Clauson (1972 : 846-847), Osm.’daki ‘adı kötüye çıkmış kadın’ anlamının Hak.’deki anlamın kötüleşmiş şekli olması gerektiğini belirtmektedir.

- Kaş. ezilen, sürüştürülen her şey
 TS sokulgan, girgin

sürüg : sür-’den türemiş isim; asıl anl. ‘sürülen şey’; genellikle ‘sürü, hayvan sürüsü’ genişlemiş anlamında, fakat bazen özel olarak koyunun veya diğer küçük çiftlik hayvanlarının ‘sürü’sü, ögür’e antitez olarak daha büyük hayvanların ‘sürü’sü anlamına da geliyor (Clauson 1972 : 850).

- EUTS sürü
 Kaş. sürü
 KB sürü
 ŞŞÇ topluluk, sürü
 “Ra’iyyet gelledür çubanı sultan
 Gerekdür sürisin saklaya çuban” (7325)

sürül- : sür-'in pasif şekli olan kelime, kökü olan sür-'e benzer anlam alanına sahip. Clauson kelimenin Çağ. XV'deki anlamını “ ‘sürül-/kovul-’; mec. ‘sabanla sürül-’ San.” şeklinde vermiştir (Clauson 1972 : 852). Aşağıda görüldüğü gibi kelimenin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça genişlemiştir.

Kaş. sürül-; ezil-

DK sürül-, sür-, devam et-, devam ettiril-, ortaya sürül-, toplan- (divan)

“Sen gideli ağlamağum gökde iken yire indi

.....

Ağır ulu divanum sürilmedi” (146-4) (toplan-)

ŞŞÇ 1. Sürtül-, sürül- 2. Kovul-, uzaklaştırıl- 3. Sevk edil- 4. Yayıl-

“İrişdi âleme emn ü emānet

Sürüldi her taraf hükm ü siyaset” (8680) (yayıl-)

TS devam et-, sürülüp git-, sürüp git-

sürün- : sür-'in dönüşlü şekli olan fiil sür-'e yakın anlam alanına sahiptir.

Kaş. kendini kaşı-; sert bir şey döğülerek ezil-

ŞŞÇ 1. Sürtün-, sürün- 2. Uzan-

“Ogulları dahı yitdi irişdi

İlerü sürünüp işe girişdi” (46879) (uzan-)

süs- : temelde (hayvan için) ‘tos-/süs-’, ancak ‘del-, deş-, mızrakla-, boynuzla-’ gibi bazı genişlemiş anlamlarla da karşımıza çıkıyor. Anlam alanının Eski Anadolu Türkçesi’nde genişlediği göze çarpmaktadır.

Kaş. süs-

DK süs-, deş-, del-, dürt-, batır-, boynuzla-, mızrakla-, süngüle-

TS sivri bir şeyle dürt-, hayvan boynuzu ile vur-, boynuzla-

süsüş- : süs-'in işteş şekli olan fiil kökü gibi Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam genişlemesine uğrayarak, ‘mızraklaş-, dürtüş-’ gibi yan anlamlar kazanmıştır.

Kaş. süsüş-

DK dürtüş-, karşılıklı batır-, karşılıklı sapla-, boynuzlaş-, mızraklaş-

TS 1. Mızrak gibi bir şeyle dürtüş- 2. Hayvanlar birbirini boynuzla-

süz- : Kelimenin temel anlamını ‘(sıvıyı Acc.) süz- veya süzgeçten geçir-’ şeklinde veren Clauson (Clauson 1972 : 861), tarihi şivelerdeki kullanımını şöyle göstermiştir:

“Uyg. VIII, Hak.XI, Çağ. XV (1) kanatlarını büküp yere doğru süzülür; kuşlar için (2) sarhoşluk veya uykulu durumda (gözleri) süzdür-; bu anlamlarda süz- tek başına kullanılamaz, fakat ‘kuş’ (özne olarak) veya ‘gözler’ (nesne olarak) belirtilmelidir. San., Hwar. XIV ‘şuhça bak-’ Qutb.”

ETG süz-, temizle-

EUTS süz-, temizle-

M temizle-, teskin et-

Kaş. süz-

H süz-, çıkar-

ŞŞÇ gözetle-

“Varup sahra-yı Turan’ı gezelüm

Şıkar-içün ol arayı süzelüm” (12076)

süzgün : süz-’den türemiş pasif İ./S.; asıl anl. ‘süzülmüş’. SW Az., Osm.’da ‘süzülmüş, temizlenmiş; (göz için) erimiş, cansız/sönük’ için yaşıyor. Hak.’de başvurusu belirsiz, belki doğal olarak özsu veya zamk sızdıran ağaca gönderme yapıyor (Clauson 1972 : 862).

Kaş. rengi kara, dikenli bir dağ ağacı

süzme: : süz-’den türemiş pasif İ./S.; asıl anl. ‘süzülmüş veya temizlenmiş şey’. Genellikle ‘kesilmiş süt/lor peyniri, peynir’ veya ‘kaymağı alınmış süt’ anlamında bazı modern şivelerde yaşıyor. Osm.’da süzme ‘süzülmüş’ anlamına geliyor (Clauson 1972 : 864). Kelimenin asıl anlamından hareketle başka yan bir anlam kazanması anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

Kaş. ‘keş’ denilen yağsız kuru peynir, ayrılan süzmesi

şakı- : Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkan bu fiil burada çok anlamlı bir yapı arz etmektedir. Kelimenin anlam alanından ses taklidi kaynaklı bir kelime olduğu ortaya çıkmaktadır.

DK şakı-, öt-, avı yakalarken çığlık at-, şimşek çık-

TS 1. Şimşek ve yıldırım gibi çak-, parla- 2. Şakrak ezgiler terennüm et-

tağar : Uygur Türkçesi'nde 'torba, dağarcık' anlamıyla kayıtlı olan kelimenin anlamını Clauson (1972 : 471)“ 'geniş kap', fakat her zaman 'torba' değil” açıklamasıyla vermiştir. Nitekim kelime Kaş.'da 'çuval, harar', KB'de 'çul' vs. anlamlarla geçmektedir. Kelime Eski Anadolu Türkçesi'nde de birbirine yakın, farklı anlamlarla kullanılmıştır.

EUTS torba, dağarcık, dağar

M torba, dağarcık

Kaş. çuval, dağarcık, içerisine buğday ve başka şeyler konan nesne, harar

KB çul

RB sonradan, asıl dikilecek yere aktarılmak üzere içine fide dikilmek için dikilip belirli bir süre için, bir kap içinde hazırlanan toprak

TS kap, çanak, küp, çömlek

tağıl-/tığıl- : Bir kere geçen bir kelime; *tığ-*'in pasif şekli; fakat her yerde tağıl-vokallendirilmiş. Hak.XI. (Clauson 1972 : 469)

Kaş. -bıçak gibi keskin şeyler- körleş-

KG dağıl-, ayrıl-; uzaklaş-

GT harcan-, yok olup git-

“Ve altun ve gümüş hatardadur uğrı alur ya isrâf harc-ıla dagılır”

(61b.2)

DK dağıl-

ŞŞÇ 1. Parçalan-, parça parça ol- 2. Yayıl-, dağıl- 3. Bozguna, hezimete uğra- 4. Ortadan kalk-, zayi ol- 5. Sona er-, bit- 6. Uzaklaş-, kaç- 7. Çekil-, birinin katından , huzurundan ayrıl- 8. Bölüşül-, taksim olun-

“Bölük bölük öninden tagılurlar

Kaçarlar çünkü karşudan görürler” (24755) (uzaklaş-)

“Pes andan Sam’a itdiler selamı
 Du’a idüp tagıldılar tamamı” (6728) (çekil-)
 “Tagıla mal u hem gide hazine
 Basıla leşkerümüz döne gide” (9620) (bölüşül-)

tağıt- : tağıl-/tığıl-’la aynı kökten. Eski Anadolu Türkçesi’nde çok anlamlı olarak karşımıza çıkan kelimenin bu özelliği anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

KT tağıt-, dağıt- : 1. Yay-, üretip çoğalt- 2. Darmadağınık et-, parçala- 3. Ürkütüp kaçır-, dağıt- 4. Evirip çevir-, türlü şekillerde göster-

ŞŞÇ 1. Parçala-, parça parça et- 2. Bozguna, hezimete uğrat- 3. Ortadan kaldır-, zayıf et- 4. Sona erdir-, bitir- 5. Dağınık duruma getir-, dağıt- 6. Bölüştür-, taksim et-

“Niçe geldi o bize heybet-ile
 Çerimüzi tagıtdı kuvvet-ile” (7546) (bozguna uğrat-)
 “Gözün aç u tagıt aklını iy can
 Karışdur sözlerün söyle perişan” (18709) (ortadan kaldır-)
 “Tagıtdı meclisini ol zamanda
 Okıdur yanına Camasb’ı anda” (33401) (sona erdir-)
 “Hazine açdı dökdi sim-ile zer
 Direm tagıtdı ta cem ide leşker” (18990) (bölüştür-)

tal- (d-) : ‘güç kaybet-; bilincini kaybet-, zayıfla-’. Bu anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor; SW Osm.’da dal- ‘(düşünce, uyku vb.) dal-’ anlamına geliyor, ve bundan ‘(suya) dal-’ (Clauson 1972 : 490).

ETG zayıfla-, dal-, bayıl-

EUTS 1. Dal-, zekası karar- 2. Talan ve yağma et-

UÜH kendinden geç-, kendini bilmez olmak

“ögsüz bolup talıp et’özi süklünti ‘akılsız olup aciz kalıp vücudu
 kavruldu” (C171)

ŞŞÇ içine gir, bat-, gark ol-, dal-

tala:- : ‘zarar ver-, yağma et-’. Eski Türkçe’den itibaren kayıtlı. Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘ısır-, yarala-’ anlamlarını kazanıyor. Clauson (1972 : 492), Osm. XIV’deki kullanımı için “tala-/dala- ‘talan et-; köpek için ısır-’ bütün dönemlerde yaygın; TTS’deki örneklerden ilk anlamdakiler tala-’ın altında sıralanıyor ve ikinci anlamdakiler dala-’ın altında. Fakat gerçek bir farklılık yok.” açıklamasını vermiştir.

ETG	tala- : dala-, yağma et-
EUTS	tala- : yağma ve talan et-
Kaş.	takin-, dola-; ağrı tut-, iç bulan-, burul-
KB	tala- : yağma et-
KY	dola-, bürü-
DK	dola-, sar-
DK	ısır-, dişle kopar-, yağma ve talan et-
ŞŞÇ	tola- : *1. sar-, dola- 2. musallat et-, sataştır-
ŞŞÇ	tala- : yağma et-, yağmala-
	tala- : ısır-, yarala-
TS	tala- : (I) yağma et-
	(II) ısır-, yarala-, sok-

talaş- (d-) : tala:-’ın işteş şekli; bütün modern şivelerde yaşıyor. Tala- gibi bu da Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkıyor ve ona benzer bir anlam gelişmesi takip ediyor. Clauson (1972 : 502), Osm. XV-XVI’daki kullanımı için “dalaş- (bir kere talaş-) ‘tartış-’.” anlamını vermiştir.

EUTS	dalaş-, vuruş-, kavga et-, itiraz et-
SN	1. Dalaş- 2. Isır-, kap-
TS	döğüş-, çarpış-
	“Dolaşuben gördüğünü söğmeye Dalaşuben irdüğünü döğmeye” (TS II 981)

talpı:- : ‘çırpın-, çarp-, nabız at-’ vb.; orta dönemden önce kayıtlı değil, Osm. XIV talabı-, bazen talbı- söyleniyor ve XVI’da dalabı- ‘çırpın-’; (kalp için) ‘hızlı at-’ pek

çok metinde. (Clauson 1972 : 493) TS'deki 'oynayıp sıçra-' anlamı ile bir genişleme yaşamıştır.

TS çarpın-, çirpın-, oynayıp sıçra-

talpın- : talpı:-'ın dönüşlü şekli ve bununla sinonim, 'mücadele et-' gibi bazı genişlemiş anlamlarla pek çok modern şivede yaşıyor. Fakat NE veya SW'de değil. Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XIV-XVI talbın-, bazen dalbın-, 'çarpın-, çarp-' pek çok metinde. (Clauson 1972 : 493)

Kaş. -kuş- dalbın-, çirpın-

H heyecanlan-, çirpın-

DK çirpın-

TS heyecanlan-, çirpın-

taltur- (d-) : tal-'ın ettirgen şekli; bazı modern şivelere yaşıyor, genellikle taldur- olarak 'yorul-, bitkinleş-', fakat SW Osm.'da daldır- '(bir şeyi Acc) suya daldır-/sok-' anlamına geliyor (Clauson 1972 : 494).

Kaş. bayıltıncaya dek dög-

KG at-, daldır-; batır-

tamğa: : -ğa: ile biten eski bir kelime; orjinalinde 'işaret' veya 'ata, sığıra ve diğer çiftlik hayvanlarına vurulan sahibini gösteren damga'; oldukça eski dönemde Avrupa arma ve miğferi gibi bir şey olmuş ve bu şekilde pek çok Türkü ve O.Kır. cenaze töreni anıtında ortaya çıkıyor. Bu, Çince 'mühür' için kullanılan bir kelime idi ve Moğ.'ya bu anlamda tamağa (Kow.) olarak geçti. (Clauson 1972 : 504-505)

ETG mühür, damga, elin ve parmakların sihirli tavır ve hareketi

EUTS damga, mühür

Kaş. damga, hakanın ve başkalarının damgası

"denize, göle veya dereye dökülen suyun bir kolu. Gemilerin demir atıkları iskele veya limana da "tamga" denir." (Atalay 1985a : 424)

KB damga, mühür

TS damga, nişan, alamet

tañ (d-) : asıl anlamı ‘şafak’ olan kelime ‘sabah, yarın’ gibi birbirine yakın anlamlarla anlam genişlemesine uğramıştır.

ETG tan, sabah

EUTS tan, şafak, sabah

İKP tan, gün ağarması

Kaş. tan, sabah vakti

tan : sabah, akşam esen serin esinti

KB tan, sabah vakti

tan : yel, esinti

SN tañla : sabahleyin, şafak vakti, sabah

“Gerek bu gice bunda zevk idevüz

Murad ile tañla turup gidevüz” (3339)

KY tan vakti, sabahleyin

KT şafak

tañla . sabah

MN tañla : yarın

DK tañla : sabah, tan ağarıken, şafak vakti, gün doğarken, tan ile beraber,

tan ile

ŞŞÇ şafak

tañla : 1. Sabahleyin, yarın 2. Gelecekte, gelecek bir zamanda,

istikbalde

TS şafak vakti

tanla : sabahleyin, sabah vakti, sabah olur olmaz

tañla:- : tañ ‘hayret, şaşkınlık’tan türemiş fiil. Kelimenin anlamlarını “orjinalinde geçişsiz ‘şaşır-, hayret et-’; bundan geçişli ‘(bir şeyi) harika bul-, (onu) çok beğen-; ve bundan da ‘(bir şeyi) (başka bir şeyden) daha çok beğen-, (onu) seç-’.” şeklinde veren Clauson (1972 : 521), Osm. XIV’de tañla- (bazen dañla-)’ın ‘şaşır-, hayret et-’ anlamlarına geldiğini söylüyor. Uygur Türkçesi’nde geçen ikinci anlamın ‘şafak’ anlamındaki başka bir tañ’dan türediği açıktır.

EUTS 1. Hayret et-, taaccüp et-, şaş-, şaşır-2. Şafak at-, sabah ol- 3. Sıkıl-, kork-

- İKP (günle ilgili olarak) doğ-, ağar-
 Kaş. danla-, taaccüp et-
 ŞŞÇ şaş-, hayrete düş-
 TS 1. Hayret et-, şaş-, garip bul- 2. Şaşırt-

tanu:- : bu fiil bazı zorluklar sunuyor, çünkü çeşitli anlamlarını bağdaştırmak zor; aslında iki tane homofon fiil olabilir, tanu:- (d-) ‘öner-, tavsiye et-, tartış-’ vb., ve tanı:- (t-) ‘(birini) tanı-’, ikincisi XV’den önce kayıtlı değil. Bu, SW Az., Osm., Tkm.’de tanı- ‘tanı-’ ve tanış- ‘tanış-’ ve Az., Osm.’da (fakat Tkm.’de ? değil) danış- ‘danış-, görüş-’le desteklenebilir. İkicisi SW’ye has, ilki bütün modern şivelerde yaşıyor (Clauson 1972 : 441).

Kelimenin anlamlarını “tanımak 1. ‘daha önce görülen, bilinen bir kimse veya şeyle karşılaştığında, bunun kim veya ne olduğunu anımsamak’; 2. ‘daha önce görmüş olmak, bilmek’; 3. ‘bilip ayırmak, seçmek, ayırt etmek’.” olarak veren Hasan Eren (1999 : 392) “Türkçe tanu- ‘to suggest, recommend, discuss’ biçimiyle tanı- arasındaki benzerlik çarpıcı ve düşündürücüdür. Ancak bu biçimler arasındaki yakınlık anlam bakımından açıklanmaya muhtaçtır.” şeklinde bir açıklama yapmıştır.

- Kaş. danış-; işaret et-; söyle-, emret-; tavsiye et-
 KB tanı-
 KT dan- : ünsiyet peyda et-, alış-
 ŞŞÇ 1. Tanı- 2. Bil- 3. Anla-, vukufu ol-
 tan- : danış-, istişare et-

tanuk : ‘tanık’ (ifade, doküman vs. için)... İlk ses Osm.’da düzenli olarak t- olduğu için ‘tanıdık ol-’ anlamında tanu:-’la ilgiliymiş gibi görünüyor ve bundan dolayı -uk’la (pasif) değil -k ile (aktif) türemiş bir isimdir (Clauson 1972 : 518-519). Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılmıştır.

- EUTS tanık, şahit
 Kaş. şahit, tanık
 ŞŞÇ 1. Şahit, tanık 2. Delil
 TS 1. Şahit 2. Kanıt, delil, hüccet

tanuş- : tanu:-'ın işteş şekli olan fiilin anlamı 'birbiriyle tanıdık ol-'tır. Bütün modern şivelerde var olan kelime sadece Az., Osm.'da "danış- 'birbirine danış-, tartış-' " şeklinde yaşıyor (Clauson 1972 : 526). İlk defa Kaş.'da kayıtlı olan kelimenin, Osm. XIV-XVI'daki kullanımını için Clauson, "danış- (bazen tanış-) 'birbirine danış-'; pek çok metinde." açıklamasını vermiştir.

Kaş. danış-; işaretleş-

KG tanış-, konuş-; anlaş-

NHT kendi kendine düşün-

"...yani işbu yaña şol yaña diyüp göfli ile tanışsa namaz kılsa,...."

(72b/7)

SN danış-, fikir sor-, müşavere et-

KT danış-/tanış- : istişare et-, danış-

DK konuş-, danış-

ŞŞÇ 1. Danış-, istişare et- 2. Güven-, dayan-

"Ne hacet alet-i harbe tanışmak

Ululuk gösterüben hadden aşmak" (51714)

TS müşavere et-

tap- : 'hizmet et-' anlamındaki kelime için Clauson (1972 : 435) 'hem insan yöneticiye hem de Tanrı'ya hizmet etmek anlamında, yani tapma.' kaydını eklemiş ve sadece (?) SW Osm.'da tap- 'tap-'ın yaşadığını belirtmiştir. Eski Türkçe'den itibaren kullanılan kelime, birbirine yakın anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır. Ancak aşağıda görüleceği gibi, bazı kaynaklarda kelimenin anlamları arasına, eşesli diğer tap- 'bul-' fiilinin anlamları da yazılmıştır.

EUTS tap-, prestij et-

Kaş. tap-; hizmet et-

KB hizmet et-

"kalı kılsa begler tapısız tapug

yava kıldı tapmış tiriglik kamug" (1611)

ŞŞÇ (I) tap-, ibadet et-

TS 1. İtaat et-, tabi ol-, boyun eğ-, bağlan- 2. Takdim et-, sun-

tapıĝ : tap- ‘hizmet et-’ten hareketi tanımlayan isim. ‘Hizmet’ anlamındaki kelime Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılmıştır. Bu yaygınlığı oranında anlam alanı, Eski Anadolu Türkçesi’nde oldukça genişlemiştir. Clauson (1972 : 437) kelime hakkında şu açıklamayı yapmaktadır :

“Bu kelime, dudak çekimi vasıtasıyla kısa zamanda tapuĝ olmuş. XIX’a kadar SW Osm.’da tapu olarak yaşamış, fakat sonra Grekçe topos’un bozulmuşu olan tapu ‘arazi ruhsatı’ ile karışmaya başlamış ve şimdi kullanım dışı.”

EUTS tapma, perestij etme, hürmet

M hürmet

Kaş. hizmet; tapma; tapı

KB hizmet, ibadet

SN 1. Zat, hazret 2. Huzur, ön, kat, yan 3. Hizmet, kulluk

“İşidicegez anı çökdi dizin

Sühey’ün tapusına dökdi sözün” (1687) (huzur, ön, kat)

“Tutarlar idi vü bezerler idi

Tapusunda bile gezerler idi” (156) (hizmet, kulluk)

ŞŞÇ 1. Makam, huzur, nezd 2. Zat, hazret 3. Saygı, tazim, hizmet

FR/K huzur, makam, hizmet, görev, saygı, ibadet, af edilme

“Geldi çavuş başı durdı tapuya

Yüzini sürdi öpüben kapuya” (17a.1)

TS 1. Huzur nezd, makam, kat 2. Zat, zat-ı ali, hazret 3. Hizmet, görev, ibadet, yüceltme, saygı 4. Af dileme töreni

“Tapug : Maveraünnehr lugatinde Türklerin tapu tabir ettikleri resm ü edeb-i örfiye denir ki bir şahıstan bir cünha sadır olsa salatin ve vüzera pişgahlarından ayak ve baş açık ve iki eliyle kulakların tutup rüku heyetinde durur ve peyderpey i’tizar ve istid’a-yi afv-ı şehriyar eyler.” (TS V 3755) (af dileme töreni)

tapın- : tap-'ın dönüşlü şekli olan fiil (1) 'hizmet et- veya tap- (Tanrı'ya Dat.)'; (2) 'hizmet et- (insan yöneticiye Dat.) anlamına geliyor ki bir anlam genişlemesine işaret ediyor.

EUTS tapın-, prestij, hürmet et-

İKP şükret-, tapın-

Kaş. tap-, tapın-; hizmet et-

KB tapın-, hizmette bulun-

tara:- (d-) : 'tara- (saç vs.)'. Karşımıza 11.yy'dan sonra çıkan kelime en erken Kaş.'da kayıtlıdır. Burada 'tara-, dağıl-' anlamındadır ve bu anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemiştir.

Kaş. tara-, dağıtıl-

"taradı : kız saçın taradı = kız saçını taradı, anıng süsin taradı = onun askeri dağıtıldı. Aslı tardı'dır, bir şeyi ayırdı manasınadır." (Atalay 1985 : III.261)

KB tara-, dağıt-

"ayu bir manga sen kayusu yarar
çerigin söküp ol yağısın tarar" (2268)

TİKT saç, sakal vb.'ini tarakla düzene koy-

"Bir gün Fir'avn kızınıñ başın tararken," (125b.7)

ŞŞÇ 1. (saç) tara- 2. Ara-, araştır-

"Gezüben tağı taşı taradılar

Bulunmadı niçe kim aradılar" (29944) (ara-)

tarığ : *tarı:-* 'dan türemiş isim (somut isim); iki temel anlama sahip (1) 'ekilmiş alan', ki *tarığ tarı:-* terkinde biraz zayıflatılıyor, *tarı:-* 'la neredeyse sinonim; (2) 'ekilen alandaki ürün', genellikle bir çeşit tahıl. (Clouston 1972 : 537-538)

Bu kelimenin kökeni ve kazandığı soyut anlam hakkında A. İnan (1991 : 314) şu görüştedir :

"Tarığlağ> tarla" kelimesini meydana getiren "tarığ" kelimesinin en eski anlamı ne idi? Kaşgarlı'nın XI. yüzyılda yaptığı açıklamaya dayanarak en

eski anlamın “buğday” veya “darı” olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Türkler, tarım kültürünü daha tanımadıkları çok eski devirlerde bazı hububatı tanımış ve bunların yere düşmekle bir müddet sonra büyüyüp çoğaldığını görmüş ve bu durumu, klan ve soyun bir atadan türeyip çoğaldıklarına benzeterek, tohum ve yayılma anlamını bildiren bir kelime ile anlatmış olacaktırlar. Bu kelime de herhalde “tohum” , “soy” anlamını bildiren tar (tar+ıg) olmuştur.”

Bir tarım bitkisi olan darı'nın Türk kültürüne girişi ve ifade ettiği anlam hakkında B. Ögel'in (1991b : 178-181) açıklamaları da şu şekildedir :

“Anlaşıldığına göre bir ziraat ve kültür bitkisi olarak darının anayurdu, Çin idi.... doğu ve batı Türkleri, yiyecek bakımından “buğday kültürüne” geçince, darı yalnızca çok kuzeylerde oturan yoksul Türkler ve Moğollar tarafından ana yiyecek maddesi olarak kullanılmıştı... Batı Türklerinde ise darı ekmeği, yoksulluğun sembolü olmuştu. Hatta arpa ekmeği bile öyle görülmüştü. Bugünkü Türkçemizdeki darı sözü, eski Türklerin tarı-mak, yani ekin ekme sözünden türemişti. Aslında bu kökten türemiş olan eski Türklerdeki tarıg, yani darı sözünün anlayışı çok daha genişti. XI. yüzyıldaki Oğuzların dışında kalan bütün Türkler ekin, tohum, tane, buğday, zahire gibi hububat için yalnız olarak tarıg diyorlardı. Oğuzlar ise darıyı diğer hububat çeşitlerinden ayırmışlardı. Bu sebeple Oğuzlar, tarıg sözünü yalnızca darı bitkisi ve taneleri için söylemişlerdi. Hiç şüphe yok ki, Batı Türkistan'ın içlerine kadar çok erken çağlarda inmiş olan Oğuzlar ile diğer Batı Türkleri arasında ziraatçilik çok daha gelişmiş idi. Sonradan Anadolu'ya gelen bu Türkler, ilk yurtlarında olgunlaşıp gelişmiş olan ziraat gelenekleri ile birlikte gelmişlerdi. İşte bizim bugün söylediğimiz darı sözünün geçmişi de böyle bir geleneği dayanıyordu.”

L. Rasonyi (1988 : 52), Tarihte Türklük adlı eserinde Eski Türkler'de çiftçilik konusuna değinirken, ilk yetiştirilen tarım'ın darı olduğunu ve bunun asıl yurdunun Çin olması gerektiğini, darı'nın Türklük alemine başta Hiung-nu'lara çok erken girdiğini söyleyerek kelimenin eskiliğini ortaya koymaktadır.

Yaptığımız tarama da göstermiştir ki İnan'ın belirttiği şekilde kelimenin, daha Eski Türkçe devrinde soyut anlamla karşımıza çıkması Türk kültürüne çok erken çağlarda katılmış bir kavram olduğunu göstermektedir.

ETG ekin, ahfad, nesil

EUTS 1. Ekin, ekilmiş saha 2. Darı, hububat 3. Menşe, soy

M hububat

“...munung köksinte kutrulmaklag urug tarag azu yok.” (4.16)

İKP tohum, tohum ekilmiş yer (tarla)

“kazganç neng tarıg tarımaqda edgü yok kergek” (XIII.3)

Kaş. ekin,bitki; arpa,buğday; tane,tohum; zahire (Türklerce); darı (Oğuzlarca).

KB ekin,tohum

“kökü edgü bolsun urug hem tarıg

uvutlug sakınuk tilegil arıg” (4476) (soy sop, aile)

tarık-(d-) : tar’dan türemiş geçişsiz isim; ‘sıkıl-’ anlamındaki kelimenin Osm. XV-XVI’da darık- (bazen tarık-) ‘üzül-’ anlamına geldiği Clauson’da kayıtlıdır (Clauson 1972 : 540). Soyut bir anlama sahip olan kelimenin ilk anlamı somut olmalı. Daha ilk ortaya çıktığı kelimelerde hem çok anlamlı hem de soyut anlamla karşımıza çıkması hem kelimenin eskiliğine hem de kullanım sıklığına işaret etmektedir.

EUTS 1. Kaybol-, uzaklaş-2. Sıkıl-, kederlen-, kaygulan-

Kaş. daral-

SN daral-, içi sıkıl-, müteessir ol-

“Kimüñ ussı var ise hiç dınmaya

Tarıhmaya buşmaya incinmeye” (37)

TS daral-, içi sıkıl-, müteessir ol-

tarma:k : Kelimenin yapısı ve anlamı hakkında “tarma:-’dan somut isim; bu fiil tarım’dan türemiş fiil olduğu için temel anlam ‘pek çok yöne ayrılan şey’ olmalı. Fakat belki tırnak’a olan benzerliğinden dolayı, bazen etimolojik olarak daha doğru olan ‘tırnak grubu, pençe’ yerine ‘tırnak’ anlamına geliyor.” bilgilerini veren Clauson (1972 : 549-550), modern şivelerdeki kullanımını da şöyle açıklamıştır :

“NC Şor’da tarbak ‘deri eldiven’; Tel.’de tarmak ‘tırmık’; Khak. tarbox ‘çatallı, dallı’; Tuv. dırbak ‘tırnak, pençe’; SE Türki’de tarmak ‘branş, dal; tapan, dört tırnaklı demir’; NC Kır., Kzx. tarmak ‘branş’; tırmak ‘pençe’; SC Uzb. tarmak ‘branş, sap; ağ’; NW Kk, Kaz. , Nog. tarmak ‘dal (nehir, demiryolu şeridi vs. için) dal; (endüstri için) bölüm’; SW Az. dırmıg, Osm. tırmık, Tkm. dırmık ‘tırmık’.”

EUTS 1. Pençe, tırmık 2. Dağıtmak, parçalamak

M pençe, tırmık

- KB yırtıcı hayvan pençesi
 TS tırmık : tırmalamaktan olan iz, tırmık

tart- : ‘çek- veya sürükle- (bir şeyi Acc.)’ anlamındaki kelime, ‘(ağırlık) tart- gibi genişlemiş anlamlarla karşımıza çıkıyor. Clauson (1972 : 534-535) Osm. XIV’deki anlamlarını “ dart- (daha eski şekil)/tart- ‘çek-; (ağırlık) tart-; acı çek-; (para/servet) tart-’.” şeklinde vermiştir. Yaptığımız tarama sonucunda anlam alanının bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlediğini gördük.

ETG çek-

EUTS 1. Tart- 2. Çek-, al-

Kaş. tart-; cezbet-; çek-, uzat-, ger-; getir-, al-, çıkar-

KB tart-, çek-, uzat-, çıkar-

“elig tarttı aşın yimedi adın

şükür kıldı rabka atadı atın” (5442)

KG 1. Çek- 2. (abdest alırken başın dörtte birini) meshet-, sığı-, sür- 3. Al-, çek- 4. Kes-, çek-

“Eger boguzlanmış koyun terisin soysa ve sovımadın ayagın tartsa....”

(106a.3)

KT 1. Çekip al-, geri al- 2. Çek-, çıkar- 3. (kendine doğru) çek- 4. Uzatıp yay- 5. Çekip götür-, sürükle- 6. (gözünü) dik- 7. Geri çekil-

ŞŞÇ 1. (kılıç vb.) çek- 2. (dert, gam vb.) çek- 3. (baş) çek-, serkeşlik et- 4. (can) çekiş- 5. Yüklen-, taşı-, çek- 6. Esirge-, sakla-

“Sözümden her kişi kim baş tartar

Bıragur tac u tahtın taş tartar” (36292) (yüklen-, taşı-)

“Seni her kim severse sevgil anı

Tapuna can virenden tartma canı” (54809) (esirge-)

TS (I) esirge-, menet-, alıkoy-

(II) sakla-

tartıl- (d-) : tart-’ın pasif şekli olan kelime ‘çekil-, sürüklen-’ anlamında. Kökü gibi Eski Türkçe’den itibaren var olan kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanını genişletmiştir.

EUTS dışarı çıkarıl-
 Kaş. tartıl-; geril- ve çekil-
 KG tartıl-, çekil-
 FR/K saklan-, çekil-, gerile-
 ŞŞÇ 1. Çekil-, gönderil- 2. Yüklen-
 TS çekil-, sıyrıl-

tartın- (d-) : tart-'ın dönüşlü şekli olan fiilin Osm. XIV-XVI'daki kullanımları için Clauson'da (1972 : 536-537) "dartın- (bazen tartın-) 'uzak dur-, önlem al-, -den sakla-' vb.; yaygın." denmektedir.

Kaş. özle-; acın-; götürür görün-
 ŞŞÇ esirge-, sakla-
 TS çekin-, esirge-

tartış- (d-) : tart-'ın işteş şekli olan fiil Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanını genişletmiş ve 'mücadele et-, tartış-' anlamlarına gelmeye başlamıştır.

Kaş. tartış-, tartmada yardım et-; germekte yardım et-; birbirini cezbetmekte ve çekmekte ve kurmakta yardım et-;sızla-

NHT tartış-, münakaşa et-, çekiş-
 DK çekiş-

"Gürz-ile döğışdiler, kara polad öz kılıç-ile tartıştılar..." (250-11)

TS çekiş-, mücadele et-

taslak : Tarama Sözlüğü'nde karşılaştığımız kelimenin buradaki çok anlamlı durumu anlam genişlemesi geçirmiş bir kelime ile karşı karşıya olduğumuz düşüncesini yaratmıştır.

TS 1. Henüz gereği gibi işlenmemiş, kaba, yakışsız, kusurlu 2. Haşin, hoyrat, ahmak

"Cüfat : Yumru, taslak erler ve gaziler." (TS V 3766) (kusurlu)

"El-arr : Acemi kul ki köle derler. Kül ya'ni ahmak ve taslak manasına." (TS V 3767)

taş : normalde sıfat veya zarf olarak kullanılan kelimenin anlamı ‘dış’tır, ancak isim olarak kullanıldığında da ‘dış, veya (bir şeyin) dışı; dıştaki, avlu, yabancı ülke’ vb.; iç’in tam zıddı anlamlarına gelmektedir. (Clauson 1972 : 556-557)

Kemal Eraslan (1988 : 6) Türkler’de ikili teşkilatlanmada daima hakim unsuru veya idare eden unsuru, “doğu, kuzey, büyük, iç, ak, sağ” sözleriyle belirtilen unsurun, bağlı unsuru da “batı, güney, küçük, dış, kara, sol” sözleriyle belirtilen unsurun teşkil ettiğini söyleyerek kelimenin kavram alanı hakkında bilgi vermektedir.

EUTS dış, hariç

Üİ dış, dışarı, uzak

Kaş. dış; taşra, gurbet; geniş açıklık, yazı, yabancı yer

KB dış

SN dış, dışarı, dış görünüş

“Ne sünni Müsülman ne bellü Tatar

Taşum adem ü içüm itden beter” (162)

YED taşra : dışarı

“Evvel kadimden berü sohbet evine gelen

Refi gider içerü Yunus taşra bî-haber” (39.9) (kesret alemi)

TM taşra : 1. Dış, dışarı, dışarı 2. Fazla

“Zamanenüñ havatini tahsiline sa’i ve cem’ine hadden taşra mayil ve rağıb dururlar.” (11a.7) (fazla)

GT taşra : 1. Dışarı, dışarıya 2. Fazla, gayrı, başka

ŞŞÇ (II) dış, hariç

TS (I) dış

ta:ş : asıl anlamı‘taş’ olan kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘mücevher’ anlamına da gelerek anlam alanını genişletmiştir. Kelime eski anlamını muhafaza ettiği için burada bir anlam daralması veya özelleşme’den söz etmek mümkün değildir.

EUTS taş

Kaş. taş, kaya

taşlat- : taşlat- ; taşraya yolla-

ŞŞÇ (I) 1. Kaya, taş 2. Mücevher 3. Zirve, doruk 4. Sıf. Taştan yapılmış
“Çıkardı kuh-ı Elburz’un taşına
Ne yazılmış gör ol tıflun başına” (4544) (zirve)

taşu:- : ‘taş-, götür- (bir şeyi Acc., bir yere Dat.)’ anlamındaki kelime birbirine yakın anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

Kaş. taş-; çıkarıp at-, koğ-

ŞŞÇ çek-, götür-, taş-

tat : farklı şekillerde çevrilen bu kelimenin temel anlamı, 1 ya:t olan, ‘yabancı’dan başka bir şey değilmiş gibi görünüyor, ‘garip’ gibi, muhtemelen tebaa, fakat herhalde önemsiz/ikinci derecede. Radloff kendisinin Kırım’da Tatar halkının bir bölümüne has olarak kullanıldığını duyduğunu söylüyor. SW Osm. hakkında, Leh. Osm.’de 286 (R III ve Sami de tekrarlamış) Osm. İmp.’na dahil olan illerdeki eski İran ve Kürt nüfusuna gönderme yapan bir kelime olduğunu ve dolayısıyla ‘kötü, yoksul’ anlamına geldiğini söylüyor. Türkü VIII, Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 449)

ETG tımar sahibine tabi köle

EUTS İranlı

Kaş. tat, yabancı; müslüman olmayan; Uygur; Farslı, acem; Farsça konuşan

DK acem

TS yabancı, ecnebi, özel olarak Acem

ta:tıĝ : ta:t- (tat-)'tan türemiş isim; ‘tat, lezzet’, sık sık ‘hoş tat’ imasıyla. Bu, bu kelimenin eski dönemde tek şeklidir ve hala tatu: olarak NE, NC’de yaşamaktadır. Fakat orta dönemden beri bütün şive gruplarında yaşayan sinonim kelime tat’tır (Clauson 1972 : 452). Bunların dışında kelime KB’de ‘zevk’ anlamıyla da kayıtlıdır.

ETG yemek, tat

EUTS aş, taam, yemek, tad

Kaş. tat, lezzet

KB tat, lezzet, zevk

tavar (d-) : Anlamını “orjinalinde ‘çiftlik hayvanı’, ed tavar ‘cansız ve canlı mal’ terkinbinde eski bir tarihten beri açıkça ortaya çıkan anlam” şeklinde veren Clauson (1972 : 442-443), sebebini de şöyle açıklamaktadır : “Çünkü çiftlik hayvanı Türk toplumunda en yaygın mal şekli; ‘mal’ genelde ve hatta özel olarak ‘ticari, alım satım malı’. Ar. mal aynı şekilde belirsiz olduğu için, tam anlam orta dönem metinlerinde belirsiz.” Moğolca’da ve Rusça’da alıntı kelime olarak kullanıldığını belirten araştırmacı, Osm. XIV’deki anlamını davar ‘çiftlik hayvanı’ ve daha özel olarak ‘binek hayvanı’ olarak kaydetmiştir. Taradığımız dönem içerisinde kelimenin ‘mal’ genel anlamı kaybolmadığı ve ‘çiftlik hayvanı; binek hayvanı’ anlamları buna eklendiği için bir anlam daralması veya özelleşmeden değil anlam genişlemesinden söz etmek gerekir.

ETG mal, mülk, davar

EUTS 1. Davar, mal, ticaret eşyası 2. Çin kumaşı

Kaş. mal; davar (Oğuzlar ve uyanlarca)

“Idu birip boşuttum

Tavar yulug taşuttum

Eren essin eşüttüm

Yükin barça özi çıgdı” (I. 210)

KB davar, mal, eşya

“tavar neng barın kıl özüngke yulug

budunug sevindür ay bilgi ulug” (6099)

SN dört ayaklı çiftlik hayvanı

“Çalap Tangrı’ dan ol ki tevfi ki var

Dürişmez ki divşüre māl u tavar” (293)

KG hayvan, binek hayvanı

ŞKM davar, varlık, servet, mal, mülk

“ve azığın tavarına yidüre ve kendü yiye ve şehavet şarabından

kendüzin.....” (74a.5)

KT mal, mülk

TİKT hayvan, koyun, keçi, at vb.

ŞŞÇ hayvan

“Çeri kaldı bulamaz yola çare
Sovukdan afet irdi çok tavara” (32612)

TS 1. Binek hayvanı 2. Dört ayaklı çiftlik hayvanı 3. Mal

“Bir kimsenin atı ya öküzü ya kısrakı ekine girse tavar başına cürüm
alıp beş çomak uralar.” (TS V 1026) (dört ayaklı hayvan)

tavran- (d-) : tavra:-’ın dönüşlü şekli olan fiilin tam olarak anlamı ‘acele et-, hızlı ol-’, fakat tavra- gibi ‘davran-’ anlamına da gelmiştir. Clauson (1972 : 444), Osm.’daki anlamlarını davran- ‘kıvıldan-; harekete hazırlan-; özen göster-; karşı koy-; davran-’ şeklinde vermiştir.

ETG acele et-, davran-

EUTS davran-, acele et-

Kaş. davran-

taya:- (d-) : ‘(bir şeyi Acc.) daya-; yasla-’ anlamındaki kelime ilk olarak Kaş.’da kayıtlı ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde birbirine yakın anlamlarla anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir.

Kaş. dayak koy-, dayak dik-, daya-

DK daya-

TİKT bir yere daya-, iliştip durdur-

ŞŞÇ 1. Daya- 2. Ayakta tut-, destek ol- 3. Bir kenara bırak-

taya:k (d-) : *taya:-*’dan türemiş isim. Başlangıçta somut bir anlama sahip olduğu açık olan kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘güvence’ gibi soyut anlamlarla anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson (1972 : 568) Osm. XIV’deki anlamını dayak ‘destek, baston’ şeklinde vermiştir.

EUTS destek, dayak

Üİ mesnet, dayanak, esas

Kaş. dayak, dayangaç

KB dayak, değnek

İM baston, dayanak

DK dayak, destek, direk

ŞŞÇ destek, mesnet, güvence

TS dayanılacak şey, mesnet

tayan- (daya:n-) : *taya:-*'ın dönüşlü şekli olan fiil kökü olan taya- ve türemişleri gibi başlangıçta somut bir anlama sahip olmalı. Daha sonra soyut anlamlarla 'dayan-, güven- veya bel bağla- (birine veya bir şeye Dat.)' vb. anlamlara gelmeye başlamıştır. Yani kelime zaman içerisinde anlam genişlemesine uğramıştır.

Kaş. dayan-

KB dayan-

KG dayan-, yaslan-

ŞŞÇ 1. Yaslan-, dayan- 2. Güven- 3. Ayağa kalk-, ayağa dikil-

"Tayanma devlete namihrübandur

Yüze güldükleri cümle yalandur" (4170) (güven-)

"Serasime olup bunlar uyandı

Yirinde her biri turdı tayandı" (2730) (ayağa kalk-)

TS güven-, itimat et-

ta:z : 'kel' anlamındaki kelime Uygur Türkçesi'nde sadece bu anlamla geçerken, Kaş.'da çok anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. TS'de ise yine sadece 'kel, saçsız' anlamıyla kayıtlıdır. Bu da göstermektedir ki kelime başlangıçta bir anlam genişlemesine uğramış, daha sonra kazandığı bu anlamlar Eski Anadolu Türkçesi'nde kaybolmuş ve dolayısıyla kelimenin anlamı tekrar daralmıştır.

EUTS kel

Kaş. kel, daz; boynuzsuz; bitkisiz, çorak

TS kel, saçsız

teg- (d-) : Kelimenin asıl anlamı '(bir yere Dat.) ulaş-'. Fakat Clauson'un (1972 : 476) da belirttiği gibi eski tarihten beri 'saldır- (biri), dokun- (bir şey), ilgilen- (biri), değerli ol- (yani,büyük bir değere, ulaş-)' gibi çeşitli genişlemiş anlamlarla kullanılıyor. Eski Türkçe'den itibaren yaygın olarak kullanılan kelime bu kullanım yaygınlığı ve sıklığı oranında anlamını oldukça genişletmiştir.

KB'de geçen emgek teg- 'zahmet çek-', küç teg- 'zulme maruz kal-' gibi terkiplerde (Ercilasun 1984 : 68) kelimenin çok anlamlı kullanımını görüyoruz.

ETG eriş-, yetiş-, hücum et-, değ-

EUTS ulaş-, eriş-, duçar ol-

Üİ değ-, ulaş-, nail ol-,kazan-, elde et-

İKP eriş-, ulaş-, değ-, karşılaş-, maruz kal-

"borlukta tegmişte..." (LXXIX.2)

Kaş. değ-; dokun-; er-, eriş-, var-; yakala-; düş- hücum et-
tegir- : yaklaştır-

AH eriş-, isabet et-

NHT değ-, uygun düş-; ulaş-; bulaş-, dokun-

SN 1. Intikal et-, geç- 2. Dokun-, isabet et- 3. Yakış-, düş-

"Benüm kırk gencüm var işde sana

Virürem ki degdi atamdan bana" (443) (intikal et-, geç-)

"Bir adem durur yüzi benzer aya

Degür eylügeni yohsula vü baya" (1108) (dokun-, isabet et-)

"Didi yüzüm açmah degir mi sana

Edebsüz sözi söylemegil bana" (3103) (yakış-, düş-)

degir- : 1. Bildir-, duyur- 2. Dokundur-

H değ-, dokun-, bulaş-

KG 1. Değ-, ait ol- 2. Veril-, düş- (miras) 3. Buluş-, değ- 4. Kal-, değ- 5.

Ulaş-, değ- 6. Dokun-, değ- 7. Gerek- 8. Temas et-,değ- 9. Geç-

"Tanuğı olmasa münkir olan gişi üzere and degir, eger....." (142b.1)
(gerek-)

"Kaçan kim hilafet aña degdi-y-ise azine gün minbere agdı..." (42b.4)
(geç-)

ŞKM değ-, uygun düş-, münasib ol-

"Ki bu dünya başdan başa bir karınca incitmege degmez..." (46a.2)

GT 1. Yetiş-, ulaş- 2. Miras olarak kal- 3. Kıymetinde ol-, değ-

"Bir padişahuñ oglına ammularından bî-kıyâs mâl degdi." (62b.11)
(miras olarak kal-)

“Bir evc ki senüñ gibi konşı ola on direm kem ayar gümiş degir.”
(48a.13) (kıymetinde ol-)

FR/K yakış-, eriş-, dokun-

ŞŞÇ (I) 1. Temas et-, dokun- 2. Ulaş-, var- 3. Dokun- 4. Intikal et-, tevarüs
et-

(II) 1. Değerinde ol-, değ- 2. Yakış-

TS 1. Ulaş-, eriş-, dokun-, isabet et- 2 düş-, yakış-

tegiş (d-) : teg-'den (karşılıklılık anlamıyla) türemiş isim. Clauson (1972 : 487), kelimenin SW Osm.'da degiş'in genellikle 'değiş tokuş' anlamında yaşadığına dikkat çekmiştir. Eski Türkçe'den itibaren karşılaştığımız kelimenin Çağ. XV'deki kullanımı Clauson tarafından şöyle verilmiştir : “tégiş (1) ‘birbiriyle buluşma’; (2) ‘karşılaşma, çarpışma, savaş’; (3) ‘fiyat, değer’ San.”

EUTS değme, temas, dokunma

Kaş. değişme

TS degiş eyle- : mübadele et-

tegiş- (d-) : teg-'in işteş şekli olan fiil ‘birbiriyle buluş-, degiş tokuş yap-’ gibi anlamlara geliyor. İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan kelime burada çok anlamlıdır. Bu çok anlamlılığı daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir.

Kaş. muhakeme ol-; -bir yere- değ-; dürüm dürüş-

KB vuruş-

“yagı birle tegşip er atı bedür

yagısız kişi atı kopmaz yatur” (3419)

ŞŞÇ 1. Değiştir- 2. Tercih et-

“Yemen şahı değışdi suretini

Özine kıldı cadu heyetini” (2716) (değiştir-)

“Haber Behram-ı Gur'a irdi nagah

Ki tahtını değışdi tahtaya şah” (44440) (tercih et-)

teğür- (d-) : tegiş-'in ettirgen şekli olan fiil ‘değiştir- (bir şeyi Acc.)’ anlamına geliyor. Kelimenin Osm. XIV'deki kullanımı hakkında Clauson şu bilgileri

vermektedir : “degşür- ‘değıştir-, değış tokuş et-’; XVI’ya kadar oldukça yaygın : bu kelime aynı şekilde devşür-, bazen derşür-’in (teriş-’in ettirgen şekli) bozuşmuşu olarak ortaya çıkıyor ‘toplan-, biriktir-, oluşturun-’.” (Clauson 1972 : 488) Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkan kelimenin anlam alanının bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlediğı görölmektedir.

ETG değış-

EUTS ulaştır-, getir-, eriştir-, sevket-

M değıştir-

KB tegşüröl- : değıştiril-

NHT değıştir-

SN 1. Değıştir- 2. Derle-, topla-

H değıştir-, çevir-

KY değıştir-

KT 1. Değıştir-, bir şeyin yerine başka bir şeyi koy- 2. Yerine getir-, yerine koy- 3. Değıştir-, tahrif et-

TS değıştir-, değış-

tegür- (d-) : teg-’in ettirgen şekli olan fiilin asıl anlamı ‘ulaştır-’, fakat genellikle ‘(bir şeyi Acc.) (birine Dat.) teslim et- veya ver-’ anlamında kullanılıyor. Eski Türkçe döneminde ‘getir-, ulaştır-’ anlamlarıyla karşımıza çıkan fiil 11.yy’da Kaş.’da ‘dokundur-, değış-’, 13.yy’dan sonra da ‘bildir-, duyur-; teslim et-, öde-’ gibi genişlemiş anlamlarla ortaya çıkmaktadır.

tegür- fiilini metin içerisinde incelediğimizde farklı anlamlarla, hatta zıt anlama gelecek şekilde kullanıldığını görüyoruz. Mesela elig tegür- ‘ele al-’ (KB 431) ile hak tegür- ‘hakkını ver-’ (KB 2974) terkiplerindeki tegür- fiilinin neredeyse zıt denebilecek anlamlar geliştirdiğı görölmektedir.

ETG getir-

EUTS tegürt- : değıştir-, değış-, eriştir-

M ulaştır-; sevket-

Kaş. eriştir-, dokundur-, değış-

“Terken Katun kutınga mendin tegür koşug

Aygıl sizing tapugçı ötnür yangı tapug” (I.376)

- AH değdir-,dokundur-, çektir-
 SN 1. Dokundur- 2. Yetiştir-, ulaştır-, bildir-
 H eriştir-, yetiştir-, ulaştır-,duyur-, bildir-
 KT 1. Ulaştır-, bildir-, tebliğ et- 2. Öde-, ver-, teslim et-
 ŞŞÇ 1. Ulaştır-, bildir- 2. Dokundur-, değdir-
 TS 1. Eriştir-, yetiştir-, ulaştır-, duyur-, bildir- 2. Dokundur-, değdir-
 “Çü casus bu sözü akla erürdü
 Nice kimvar idi haber degürdü” (TS II 1041) (ulaştır-)

tegin- : tegiz-'in dönüşlü şekli; ‘dön-, çevril-, dolaş-’ vb. anlamına geliyor. Clauson (1972 : 489) kelimenin etimolojisinin belirsiz olduğunu söylemektedir.

- ETG dön-, yuvarlan-
 EUTS dön-, dolaş-, devir yap-, daire çiz-
 Kaş. tegin- : dön-, tavaf et-; çeviril-
 TS degzin- : devret-, çevril-, dön-, dolaş-

tek : ‘sadece’ anlamına geliyor. Ancak ‘yalnız, tek başına, tek (bütün değil)’ gibi genişlemiş anlamlar kazanmış (Clauson 1972 : 475). Eski Türkçe’den itibaren çok anlamlı olarak var olan bir kelime.

- ETG yalnız, bilakis, iken, ise de , fakat
 EUTS yalnız
 İKP tek, yalnız, bir
 Kaş. tek, sadece, bir şey dilemeyerek; gibi; benzetme edatı
 KB tek, sade
 AH yalnız, sadece, ancak
 H kadar
 tamam, sağlam
 uygun
 “Süñü bigi kaçan kol sunasın dek
 Olur bagrı zırh bigi müşebbek” (4539) (tamam, sağlam)
 “Veli ol yaş budakdur sensin özdek

Budak hiç olmaya özdek ile dek” (6280) (uygun)

DK tek, eş, emsal

ŞŞÇ yalnız, tek olarak

teñ (d-) : Kelime hakkında Clauson, şu açıklamaları yapmıştır :

“temelde ‘eşit’ (başka bir şeye), bundan ‘eşitlik’ (başka bir şeye) ve terazinin iki kefesi için ‘seviye’ (birbirine eş). Bütün modern şivelerde yaşıyor; NE Tuv.’da; SW Osm., Tkm.’de deñ. F. da dahil, ki burada tang/dang şekillerinde hayvanın sırtındaki ‘yükün yarısı’ özel anlamını kazanmış (yani birbirine eşit olan iki yarım), pek çok yabancı dilde alıntı bir kelime. Bundan daha genel olarak ‘yük veya bohça’. Bu şekil ve anlamlarla bu F. kelimeler bazı modern Türk şivelerinden tekrar alınmış, mes. T.C. denk. Çince kelime teng’in bazı eski şivelerde alıntı bir kelime olduğuna dair mantıklı bir şüphe yokken, bu kelimenin de kaynağı olduğuna dair teori, anlamlar oldukça farklı olduğu için savunulamaz. Türkü VIII, Uyğ., Hak.XI, Çağ.XV, Hwar.XIII, Osm. XIV deñ (ve bir kere XIV teñ kuş) ‘eşit’ vb.; oldukça yaygın; yanlış transkribe denk. (Clauson 1972 : 511)”

ETG bir türlü, türlü; ölçü (alet)

EUTS 1. denk, her çeşit her nevi, benzer, müşabih 2. terazi, siklet, ağırlık 3. kadar, ölçü

M kadar, ölçü

Üİ denk, eşit, eş, aynı

Kaş. 1. imkan, fırsat, sıra 2. göl, bataklık 3. denk, öğür, akran

KB denk, benzer, akran

TS dek (V) : 1. içi dolu çuval, hayvana karşılıklı yükletilen yükün her biri 2. birbirine uygun olan iki şeyden her biri, eş, benzer 3. yarı

teñri : Kelimenin anlamını Clauson (1972 : 523-524) şöyle açıklamaktadır :

“Çok eski bir kelime, muhtemelen Eski Türkçe ki eğer daha eski değilse, Hsiung-nu diline kadar izlenebilir. Orjinalinde ‘fiziki gökyüzü’ anlamına gelmiş gibi görünüyor, fakat oldukça önce, dini tonlar kazanmış ve şahıssız Tanrı çeşidi olarak ‘gök’ anlamına gelmiş. Daha eski metinlerde daha yaygın anlam budur. Bu Man. ve Bud. metinlerinde ‘Tanrı’ için normal bir kelime idi ve Müslümanlık döneminde bu anlamda yaşamaya devam etmiş, KB’de, ki burada ‘Tanrı’ için normal kelime bayat’tır, seyrek olmasına rağmen, ve daha sonra Allah ve Xuday gibi alıntı kelimelerle büyük oranda yer değiştirmiş.”

Türkçe’de ‘gökyüzü’ için geleneksel (islami) kelimenin kök ‘mavi’ olduğunu söyleyen Doerfer (II 944), tengri kelimesinin, yeni bir dini düşüncenin etkisi altında, yakın bile olsalar, ‘Allah’ (dini terim olarak) ve gökyüzü (tabii bir nesne olarak) kavramları arasındaki farkın net bir şekilde vurgulanması için ortaya çıktığını söylemektedir. Eski Türkler’in dinî inancı ve tengri’nin bu inançtaki yeri hakkında Doerfer, Harva’yı (Uno Harva : Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker (Altay Halklarının Dini İncancı). FF Communications edited for the folklore follows, vol. 52, no. 125. Pervoo-helsinki 1938) kaynak göstererek şu bilgileri vermektedir :

“Eski Türklerin dini 3 bölüme ayrılmıştır : totemistik dönem, şamanistik dönem ve tanrı inancının hakim olduğu dönem. Sonuncusu Çin’deki Üç Güç Öğretisi’ne benzemektedir : buna göre üç dünya gücü vardır : örtülü gökyüzü (en önemlisidir), taşıyıcı yeryüzü ve bu ikisinin arasındaki insan, ki burada hükümdar gökyüzünün temsilcisidir. Çin’de bu düşünce bilindiği gibi çok eskidir. ... İnsan, gökyüzü ve yerin ruh gücüyle oluşturulur, Büyük Kral da atalarına Gökyüzü Tanrısı olarak saygı gösterir. – Burada bir Tek Tanrıcılık söz konusu değildir. Gökyüzü ve Tanrı unsurları arasında bir ayırım yok gibidir. Ayrıca Çince’de eski zamanlarda bu fark yoktur, Grubbe 27 “Gökyüzü ifadesi iki anlama gelebilir : önce gökkubbe için bir söz ve sonra ‘Tanrı’ anlayışı.”

Doerfer’in belirttiği gök ve tengri kavramları arasında oluşturulan ayrıma A. İnan da (1995 : 27) değinir. Mahiheizt ve budistlere ait metinlerde “tanrı (tengri)” adının Gök Türk metinlerindeki anlamıyla kullanılmakla beraber maddi varlık tasavvur edilen “tengri (gök, sema)”nin ayırt edildiğini, maddi varlık sayılan “tengri” için genellikle “kök=gök” kelimesinin kullanıldığını belirtmektedir. Bu kelimenin bir dini mefhum haline gelişini şöyle açıklar :

“Eski Türkçede tengri kelimesi göze görünen gök ve “Allah” anlamlarını ifade etmiştir. Şimdiki şamanistler nasıl ki bir dağı yahut bir ırmağı aynı zamanda bir ruh telakki ediyorlarsa Eski Türkler de göğü (semayı) öyle, yani maddi bir varlık sandıkları gök ile yüksek ve büyük bir ruhu-tanrıyı aynı şey telakki etmişlerdir.” (İnan 1995 : 28)

Réné Grousset (1996 : 96-97), Bozkır İmparatorluğu adlı eserinde, eski Türk inancında yer alan tengri anlayışı hakkında şöyle der : “Sadece yerin ve göğün yaratıcısı olana taparlar ve Tanrı derler ve O’na at, sığır, koyun kurban ederler :

bütün eski Türk-Moğol topluluklarında ortak olan İlahi Gök yani “Tengri” inancı işte budur.”

Görüldüğü gibi kelime somut bir anlamdan soyut bir anlama doğru anlam alanını öncelikle genişletmiştir. Ancak ilk anlamın daha sonra unutulması, başka bir kelime ile yaşamaya başlamasıyla bu kelime sadece ikinci anlamda (‘Tanrı’) kullanılır olmuştur.

ETG tanrı, hazretleri

EUTS Tanrı

İKP tanrı, gök

“...beşinç teñri tapınar korkınçı yel turur....(XVIII-2)

Kaş. Tanrı

gök, sema (Müslüman olmayanlarca)

büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi göze ulu görünen her şey (Müslüman olmayanlarca)

“Tengri Allahu azze ve celle... kafirler göğe “tengri” derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürlür (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye tenriken derler. Bunların sapıklıklarından Allaha sığınırız.” (III, 376-378)

ŞŞÇ 1. Allah 2. İlah, Tanrı

TS Allah

tep- : ‘(birini Acc.) tep-’, dolayısıyla ‘ayağını yere vur-, el çırp-’ vs. (Clauson 1972 : 435)

ETG bas-, ez-, tep-

EUTS tep-, vur-, çifte at-

Kaş. döğ-, vur-, tep-

KB tep-, vur-, döğ-

tepren- (d-) : tepre:-'in dönüşlü şekli olan fiil 'hareket et-' anlamına geliyor. En erken 11.yy'da karşımıza çıkan fiilin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemiştir.

Kaş. depren-

KG 1. Kımıl-da-, sallan-; hareket et- 2. Geç-

FR/K kımıldan-

TS hareket et-, harekete gel-, kımıldan-, sarsıl-

tepreş- (d-) : tepre:-'in işteş şekli olan fiil birbirine yakın anlamlarla genişlemiştir.

EUTS depreş-, kımıl-daş-

Kaş. oyna-, tepreş-, kaynaş-

ŞŞÇ hareket et-, kımıl-da-

TS hareket et-

tepret- (d-) : tepre:-'in ettirgen şeklidir. Anlamı 'hareket ettir-, sars-, rahatsız et-(bir şeyi Acc.)'. Eski Türkçe'den itibaren gördüğümüz kelime anlam alanını Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça genişletmiştir.

EUTS sars-

Kaş. tepret-, teprendir-, kımıldat-, saldır-; -yalnız deve için- sıçrat-

H kımıldat-

KT 1. Salla-, çalkala- 2. Hareket ettir-, depret- 3. Silk-, salla- 4. Uzat-, salla- 5. Dürt-, fitle-, sevket-

GT oynat-, harekete getir-

TS kımıldat-, sars-, hareket ettir-

té:r- (d-) : 'bir araya getir-, biriktir-, topla-' anlamındaki kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu anlamlarına ek olarak 'kapa-, sakla-' gibi anlamlar da alarak anlam genişlemesine uğramıştır.

ETG yaşa-

topla-, derle-

Kaş. der-, topla-

KT 1. Topla-, bir araya getir- 2. Topla-, biriktir- 3. Birleştir-, telif et- 4. Kapa- 5. Sakla-

şşÇ topla-, bir araya getir-, der-

TS topla-, biriktir-

térgü: (d-) : Kelimenin yapısını “té:r-’den türemiş isim (somut isim)” şeklinde açıklayan ve anlamlarını da ‘eğer kayışı’ ve daha özel olarak ‘bagajları, ölü avları vs. eğere bağlayabilmekte kullanılan kayışlar’ şeklinde veren Clauson (1972 : 544), modern şivelerdeki kullanımlarını şöyle sıralamıştır : “Bu ve bazı genişlemiş anlamlarda NE Sag. térig, Koib. te:rge, Tel. tergi; Khak. térgi, Tuv. dergi; SW Osm. terki; XX Anat.’da dergi ‘tırmık’; terki ‘atın arka tarafı’ yaşıyor.” Osm. XVI’da F. maxı ‘yük beygiri’nin terki atı olarak şöylendiğini de eklemiştir. En erken Kaş.’da kayıtlı olan kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam genişlemesini sürdürmüştür.

Kaş. sofa, sofa üzerindeki çeşitli yemek; sıra, dizi

DK eyerin arkası, eyerin arkasındaki kayış; ata binenin bindiği, oturduğu yerin arkası; eyerin gerisi

şşÇ eyerin arkası

TS terki atı : yedek atı

ters : oldukça geniş bir pejoratif anlam alanıyla sıfat ve zarf olarak kullanılıyor. Orjinalinde muhtemelen ‘yanlış’, aynı zamanda ‘düşman, kötü, uygunsuz, rahatsız’ vb., Uyđ.’da sık sık birlikte kullanıldığı tétrü ile az çok sinonim. Bütün modern şivelerde genellikle ters olarak bazen de teris olarak yaşıyor. Clauson (1972 : 553), kelimenin Doerfer’in F. tersā ‘Hıristiyan’ (asıl anl. ‘(Tanrı) korkusu’)dan alındığı teorisini mantıklı bulmaktadır. G. Doerfer (II 880), Yeni Farsça’da Türkçe Unsurlar adlı kitabında bu kelimenin anlamını “tersā. ‘Hıristiyan, ateşe tapan’ ” şeklinde vermekte ve Ramstedt’in görüşlerine yer vererek, kendisinin tü.’deki ters kelimesinin İran dillerindeki bu kelimenin alınması sonucu ortaya çıktığı görüşüne katılmakta ve bunu desteklemek için şunları söylemektedir : “ Bu anlam daha mantıklı, çünkü eski metinlerde aslında tü. ters kelimesi her şeyden önce dini anlamda (‘kafir’) ortaya çıkmaktadır.”

Kelimenin Çağ. XV'deki anlamlarını “ters (1) ‘dönmüş’; (2) ‘gübre’ San. (tahminen mec. anlam olan ikinci anlam Osm.’da da ortaya çıkıyor)” şeklinde veren Clauson, Osm. XIV, XV'deki kullanımını da “ters izine dön- ‘gerisin geri dön-’.” şeklinde açıklamıştır.

Yani kelime ‘hıristiyan’ anlamından hareketle, önce anlam alanını genişletmiş, daha sonra da kötü/olumsuz bir anlamla kelime hazinesindeki yerini almıştır.

ETG ters

EUTS ters, yanlış

UÜH ters, yanlış, fasit, batıl, ters körüm (: batıl itikat)

“bilge biligin ters körüm tıda yarlıkadı ‘yüksek irfaniyle ters görüş men’etmek lutfunda bulundu.” (B37)

M ters, yanlış, dalalet

Kaş. güç olan her nesne

KB ters

“ayıtmak ongay boldı tersi cevap
cevabka ilig bilgi bolgay savab” (1907)

ŞMK pislik, gübre

“Ve hem tersinüñ agını gözine ak düşen kişi gözine çekse, gidere...”
(5b.5)

KT ders : hayvan tersi, fişkı

DK ters, aksi

“...kafirler ters tanışmışlar. Kazan oğlu, uruzı habisten çıkarun,
boğazından urgan-ile asun....” (52-11) (kötü)

ŞŞÇ ters, aksi

tıd- : ‘tıka-, engel ol-’ anlamındaki fiil Eski Türkçe döneminde yaygın olarak kullanılmış, ancak Eski Anadolu Türkçesi başında kaybolmuştur. Bu döneme kadar sahip olduğu anlamlarda birbirine yakın anlamda genişlemeler görülür.

EUTS	tıd- : mani ol-, menet-, yasakla-
	tıt- : 1. =tıdmak 'parçala-, ayır' 2. Uzaklaştır-
İKP	tit- : terket-, kabul etme-, geri çevir-
Kaş.	tıd- : geri koy-, menet-
	tıt- : geri koy-, men et-
	tit- : diren-, karşı koy-; dik bak-
	tıy- : menet
KB	tıd- : geri koy-, mani ol-
	tit- : diren-, karşı koy-
AH	tıy- : mani ol-, kapat-

tık- : '(bir şeyi Acc., bir şeye Dat.) sok-, sıkıştır- veya tık-' anlamındaki fiil birbirine yakın anlamlarla genişlemiştir.

ETG	tıka-, seddet-, tık-
EUTS	tık-, tıka-
	tıkıl- : felakete uğra-, kaygılan-
M	kapla-, kapat-
Kaş.	tık-,doldur-
ŞŞÇ	(bir yere) sok-, kapat-
	tıkıl- : sıkış-

tıkın- : tık-'ın dönüşlü şekli olan fiil ile sadece Kaş.'da karşılaştık. Ancak buradaki çok anlamlı yapısı ve ikinci anlamının ilkinden türemiş gibi görünmesi sebebiyle daha önceden gerçekleşmiş bir anlam genişlemesi ile karşı karşıya olduğumuz sonucuna vardık.

Kaş. teperek tık-, doldur-; fazla ye-

tı:n (d-) : Kaş. iki tane tın 'nefes' ve tı:n 'dinmiş' kaydediyor, fakat uzunluktaki farklılığın semantik olarak doğru olması mümkün değil, çünkü başka yerlerde 'nefes' sık sık tı:n söyleniyor. Aslında aynı kelimenin hem 'nefes' hem de 'dinmiş' (yani nefes almayı durdurmuş) için kullanılmış olması mantıklı. Homofon bir isim ve fiilin

seyrek durumlarından biri olması dikkat çekici, ki fiil hem ‘nefes al-’ hem de ‘dinlen-’ olarak çevriliyor. İki kelime dolayısıyla aynı kabul edilmeli. Tın ‘nefes’, bazen genişlemeyle ‘ruh, hayat’ olmuş. (Clauson 1972 : 512)

Kelimenin Eski Türkçe’den itibaren soyut anlamda kullanılması dikkat çekici. Bu anlama B. Ögel (1989 : 482) şu şekilde değinir : “En eski ve yeni Türk inancında Tın, yani ruh, doğarken bedenimize gelir ve ölürken de kuş gibi ağzımızdan uçar ve kendi yerine giderdi. Bu ruhlar alemi, elbette ki Tanrının yanında ve yerinde idi.”

Eski Türkler’de tın’ın can ve ruh mefhumunu ifade eden genel bir terim olduğunu belirten A. İnan (1995 : 176) günümüz şivelerindeki kullanımını şöyle anlatır :

“Doğu Türkleri’nde bu kelime hala nefes ve can manasına kullanılmaktadır; batı Türkleri’nde bu kelime ancak “dinlenmek” kelimesinde kalmıştır.... Altaylılar ruh-can mefhumunu tın, süne ve kut kelimeleriyle ifade ederler. Tın bütün canlı yaratıklarda vardır; süne ise ancak insanlarda bulunur. Kut her şeyde bulunur, cansız şeylere kutsiyet verir.”

EUTS can,ruh, cevher, madde, nefes

Kaş. 1. Ruh, nefes, soluk 2. Dinmiş; haylaz, işsiz; tenbelleşmiş, harınlaşmış

KB ruh, nefes, soluk

“tilin sözledi barça edgü sena

dua birle tınmaz tınglı tına” (3106)

DK diñ : yavaş sesle konuşulan, gizli konuşulan şey, gıybet

*TS ses, seda

“Bakıp surete sürer idi günün

İşitmez idi kimse ünün dının” (TS II 1130)

1 tın- : temel anlam ‘nefes al-’ gibi görünüyor, dolayısıyla ‘sessizce nefes al-’ ve böylece ‘sakin ol- veya rahat ol-, dur-’, bundan (mes. yağmur için) ‘kesil-’. (Clauson 1972 : 514)

ETG nefes, hayat

tiñ : ses

EUTS dinlen-

UÜH yatıştır-, hafiflet-

“anta ötrü edgölüg tavışgan olarnıñ arukları tınmıŷta kin yig edgü nomlug sav sözlegeli ogradı ‘Bunun üzerine faziletli tavşan onların yorgunlukları dindikten sonra, en iyi, şeriata uygun nasihatlar vermeye niyet ett.’” (D28)

Kaş. dinlen-; solu-, nefes al-; din-, sonu gel-

SN sus-, sakinleş-

KG 1. Dur-, kesil- 2. İyileş-, kendine gel-, hastalıktan kurtul-

“...ve hiç vakti eri aña yakın olmaya, kaçan yadına düşünce hayz ruzigarı ve kan dinince.” (46b.5) (dur-, kesil-)

““ol kan-ıla alınına Elhamdü yazıcak diñer diyü,...” (161a.2) (iyileş-)

İM tın-, etkilen-

TS sakin ol-, sus-

2 tın- (d-) : ‘ses çıkar-, konuş-’ konuşmak anlamındaki bu fiil ile Eski Anadolu Türkçesi’nden sonra karşılaşıyoruz. Daha öncesine ait kaynaklarda geçmiyor. Clauson (1972 : 514-515), kelimenin SW Az.’de din- ‘konuş-, söyle-’ ve Osm.’da tın- şeklinde yaşadığını, ancak genelde negatif şekil tınma- ‘dikkat etme-, görmek veya duymak eğiliminde olma-’ şeklinde kullanıldığını belirtmektedir. Tarihi gelişimini ise şöyle vermiş : “Oğuz XI, Osm. XIV dın-/dınma-, XV’den bu yana genellikle tın-/tınma- deniyor ‘konuş-; sessiz kal-’; XIV-XVI’dan beri yaygın.”

YED ses çıkar-, cevap ver-

“Benüm gönlüm aceb ışktan usanmaz

Vurur ışka düşer hiç bana tanmaz.” (113.2)

SN dınma- : ses çıkarma-, söyleme-, ilgilenme-, aldırış etme-

H konuş-

KY önem ver-, aldır-

“Baş öñine saldı yusuf dınmadı

Hem züleyha yüzine hiç dönmedi” (540)

GT dınma- : ses çıkarma-, aldırma-

ŞŞÇ ses çıkar-, söz söyle-

“Mizacı telh oldı bu haberden
Tınamaz leyk kan yudar cigerden” (46059)

tınma- : aldırma-, tınma-

TS ses çıkar-, söz söyle-

tırñak : ‘(insan veya hayvanda) tırnak veya pençe’ anlamındaki fiil Eski Türkçe’den itibaren bu anlamıyla kullanılıyor. Ancak Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait bir eserde kelime dırnak ‘ok atılan yayın üzerinde bulunan kertik’ şeklinde genişlemiş bir anlamla geçmektedir. Buradaki anlam genişlemesi olayı insandan doğaya bir deyim aktarmasıyla gerçekleşmiştir.

ETG pençe, tırnak

EUTS tırnak

Kaş. tırnak

SN dırnah çal- : kavgayı kızıştırmak için iki tarafı tahrik et-

“Anı görüp ugrulayın niçeler

Kimi güler ü kimi dırnah çalar” (4048)

dırnak : ok atılan yayın üzerinde bulunan kertik

“İrişdürdi kiriş bilin kulaga

Kavuşdurdı demren ucın dırnaga” (2886)

H tırmak : tırnak, pençe

tırmuk : tırnak yarası

tik- (d-) : Kelimenin anlamını Clauson (1972 : 476-477), temelde ‘(bir şeyi Acc., başka bir şeye Dat.) sok-’ diye vermiş ve mes. ‘(hatıra taşı) dik-, (bitki) dik’, (her iki durumda asıl anl. (toprakta) ‘dik-’), (dikiş) ‘dik-’ vs. gibi geniş bir özel anlam alanıyla kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca Bazı anlamlarda dikey olarak dikme anlamı olmasına rağmen, özellikle tik alıntı bir kelimeyse bununla fonetik kimliğin tesadüfi olmasının muhtemel olduğunu da söylemektedir. Eski Türkçe döneminde sadece ‘dik-’ anlamıyla kayıtlı olan kelime, 11.yy ürünü olan Kaş.’da anlamını oldukça genişletmiş şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu anlam genişlemesinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde artarak devam ettiği de yaptığımız tarama sonucunda ortaya çıkmıştır.

EUTS dik-

Kaş. bir şeyi del-, dürt-, sok-; -ağaç- dik-; bir şeyi dikey hale getir-; -dikiş- dik-

KB dik-, dürt-, sok-, del-, dikey getir-, (dikiş) dik-, (ağaç) dik-

NHT dik-, yama-; ek-, dik-

KG 1. İğne ile tuttur-, dik- 2. Kökleşmek üzere toprağa sok-, dik-
“Eger derziye eyitse ki tonumu bugün diker-iseñ müzdüni iki akca...”
(129b.2) (iğne ile dik-)

TİKT 1. kökleşmek üzere toprağa sok- 2. İğne ve iplikle tuttur- 3. Bir meselenin çözüme kavuşturulması için hakem tayin et- 4. Vekil tayin et-

“Nuh peyamber ağaçlar dikdi ve...” (45a.15) (toprağa dik-)

“...gendü kulu Ebā Zer’ini yerine nāyib dikdi.” (180b.21)

DK dik-, yap-, kur-, sanç-, dik- (dikiş)

GT 1. İğne ve iplikle tuttur- 2. Ayakta durdur- 3. Dik bir vaziyete getir- 4.

Kapa-

“Kazâ akıllaruñ gözini diker” (43b.5) (kapa-)

ŞŞÇ (I) 1. Dik olarak durdur- 2. (ağaç vb.) dik- 3. (bir yerin) başına getir-, tayin et-

TS nasbet-

tikil- (d-) : tik-’in pasif şekli olan fiil köküne benzer bir anlam genişlemesi sergilemektedir.

Kaş. dikil-; -ağaç- dikil-, bir şeyi dikine koy-

KT şaşkınlıkla açıl-, belerip kal-

DK dikil-, yapıl-, kurul-

ŞŞÇ (I) 1. Dik olarak konul- 2. (ağaç vb.) dikil-
(II) dikil-

TS tayin edil-, nasbolun-

til- (d-) : ‘dilimlere ayır-’ anlamındaki fiil birbirine yakın yeni anlamlar kazanarak anlam alanını biraz genişletmiştir.

Kaş. dil-, uzunluğuna yar- veya kes-

FR/K böl-, biç-
 ŞŞÇ 1. Kes-, parçala- 2. Yar-, ayır-
 TS yar-

tile:- (d-) : Clauson (1972 : 492), kelimenin orjinalinde ‘çok arzu et- (bir şeyi)’; bundan ‘iste- (bir şeyi Acc.); rica et- (birinden Abl.) (bir şey) için’ anlamına geldiğini ve Osm. XIV-XV’de dile- ‘(sadaka için vs.) yalvar-; bir şey için aracılık et-’ anlamında kullanıldığını söylemektedir. Günay Karaağaç (1993 : 96) ise, kelimenin ‘istemek; dilemek’ anlamının, yeni bir anlam olması gerektiğini, çünkü bu kavramların, oldukça üst kavramlar olduğunu ve bu üst kavramlara temel olarak bugün ilk anda sezilemeyen daha alt kavramlar teşhis edilmedikçe, böylesine üst anlamlı bir kelimeyi açıklamanın mümkün olmayacağını belirtmektedir. Karaağaç’a göre tile- fiilinin ‘istemek, dilemek’ten önceki anlamı, ‘*demek, söylemek; konuşmak’ olmalıdır. Yani tile- ‘istemek, dilemek’, tilen- ‘dilenmek’, tilençi ‘dilenci’ kelime ve kavramları, til ‘dil; dil, lisan’, tile- ‘*söylemek, konuşmak’, tilmaç/tilmaç ‘tercüman’ kelimelerinden çok daha genç olmalıdırlar. Kelimeyi ‘konuş-, söyle-’ temel anlamıyla aldığımızda, daha Eski Türkçe’den önceki bir dönemde başka bir anlama geçiş gerçekleşmiştir. Kelime daha sonraki dönemlerde ise anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS dile-, iste-
 İKP çok iste-, dile-, ara-, iste-
 Kaş. dile-, iste-; bekle-, ara-
 KB dile-, iste-, bekle-, ara-
 ŞŞÇ iste-
 TS dilen-

tile:k (d-) : tile:- ‘rica et-, iste-’ten türemiş isim. Anlam alanını Eski Anadolu Türkçesi döneminde birbirine yakın yeni anlamlarla genişletmiştir.

EUTS dilek, arzu
 Kaş. dilek
 KT 1. Arzu, istek 2. Müsaade, izin 3. Muhayyerlik, seçme, seçebilme 4.

Rıza, hoşnutluk

ŞŞÇ arzu, rica

TS şefa

“Anın dileğinsiz bir çöp deprenmez.” (TS II 1149)

tire:k (d-) : Clauson (1972 : 544) ‘direk’ anlamına gelen üç ayrı madde başı kelime sıralıyor : bunların ilki *tire:-*’den türemiş isim (somut isim) *tirek*, ikincisi yine *tire:-*’den türemiş somut isim *tiregü* ve üçüncüsü de yine *tire:-*’den kısaltmış somut isim *tirgük*. Üçü de ‘dayanak, destek, direk’ anlamındaki bu isimler aynı kökten türemiş dal şekiller olarak kabul edilebilir. İlki ve üçüncüsü Eski Türkçe’den itibaren görülürken, ikincisi ilk olarak Kaş.’da kayıtlı. Eski Türkçe’deki iki kelimenin ‘direk’ anlamı dışında ad ve san olarak da kullanıldıklarına işaret eden Semih Tezcan (1978 : 63-64), buna koşut biçimde İslamı kabul eden devletlerde rüknü’-devlet “devletin direği”, rükn-i saltanat “saltanatın direği”, rüknü’-d-din “dinin direği” gibi adlar ve onur sanları görüldüğünü, *Ar.rükn*’ün çoğul biçimi olan *erkan*’ın bugün bile “ileri gelenler” anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Bu açıklama da göstermektedir ki kelime Eski Türkçe’den itibaren somut anlamı dışında soyut anlama da sahiptir ve bu anlamdan hareketle san olarak kullanılmıştır.

Kaş. direk; kavak

ŞŞÇ direk, sütun

tiren- (d-) : *tire:-*’in dönüşlü şekli; asıl anl. ‘(bir şey hakkında) diren-’, (bir şey)e karşı kendini savun-’ gibi genişlemiş anlamlarla pek çok modern şivede yaşıyor. SW Az., Osm. diren-; Tkm. di:ren-. Hak. XI. (Clauson 1972 : 552)

Kaş. dayan-; diren-, çekin-

tiril- (d-) : *tir-’in pasif şekli; tam olarak ‘diril-, canlan-’, fakat bazen daha belirsiz ‘canlan-, diril-’; karşı. yaşa:-. Bütün modern şivelere yaşıyor; NE Tuv. diril-; SW Az., Osm. diril-, Tkm. di:rel-. Türkü VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV diril- ‘canlan-, yaşa-’; bütün dönemlerde yaygın. (Clauson 1972 : 547-548)

*ETG toplan-

*EUTS toplan-

Kaş. diril-, yaşa-

- AH yaşa-
“tirildi ulamsız ulamı bolup” (439)
- KG 1. Yaşa-, anlaş-, iyi geçin- 2. Toplan-, birik-
“Eger bulardan birisi ölse dirilmiş nafaka bulardan düşer.” (76a.6)
(toplan-)
- KT 1. Yaşa-, ömür sür- 2. Geçin-, imtizaç et- 3. Canlan-, hayata kavuş-,
diril-
- TS (II) 1. Yaşa-, ömür sür- 2. Geçin-, imtizaç et- 3. Tasla-, ... davasında
bulun-
“Her dost dirileni dost sanıp sakın aldanma.” (TS II 1174) (tasla-)

tırsge:k : türemiş bir isme benzemesine rağmen belli bir etimolojisi yok; ‘dirsek, (gözde) arpacık’. Bütün şive gruplarında genellikle ‘dirsek’ için yaşıyor. Fakat bazı NE, NC şivelerinde ‘diz eklemi’ ve bazılarında da ‘arpacık’ için. Hak.XI, Çağ.XV. (Clauson 1972 : 553)

Anadolu ağızlarında da *arpacık* için *it dirseği* ifadesi kullanılmaktadır.

Kaş. göz kapaklarında çıkan sivilce, it dirseği, arpacık

dirsek

ŞŞÇ dirsek

tişle:- (d-) : tiş’den türemiş fiil; ‘ısrı-’. ‘ısrı-’ için normal kelime olarak bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat bazı NE, NW şiveleri bunun kadar veya bunun yerine ısrı-’ı kullanıyor (Clauson 1972 : 564-565). Kelimenin TS’de ‘ısrı-’ anlamı yanında ‘ye-’ anlamıyla da kayıtlı olması anlam alanının genişlediğini gösterir.

EUTS dişle-

Kaş. dişle-, dişle ısrı-

ŞŞÇ ısrı-

TS ye-, ısrı-

tişlen- (d-) : tişle:-’in dönüşlü şekli; genellikle ‘dişlerini sık-’ için pek çok modern şivede yaşıyor (Clauson 1972 : 565). Kaş.’daki ‘bilen-’ anlamı kelimenin anlamının genişlediğini göstermektedir.

Kaş. dişlen-, dişen-, bilen-

ti:z (d-) : ‘diz’. Eski Türkçe’den itibaren kullanılan bu ismin anlamlarını H. Eren (1999 : 115-116) “diz 1. ‘uyluk ile baldırın birleştiği oynaklı yer ve özellikle bunun ön yanı’; 2. ‘uyluğun üst yanı’ ” şeklinde vermiştir. Ayrıca kelime hakkında Brockelmann’ın görüşlerine yer vermiştir : “Brockelmann diz’in sonundaki –z’yi boynuz, göz, omuz gibi örneklerde geçen –z ekiyle karşılaştırmıştır. Ona göre, –z formansı ikili organların adlarında kullanılır.”

EUTS diz

Kaş. 1. Yüksek yer 2. Diz

KB diz

todğur- (d-) : to:d-’in ettirg. şekli olan fiil ‘doyur-, memnun et-’ anlamlarına geliyor. Başlangıçta somut bir anlama sahip olduğu açık olan fiil daha sonra kazandığı soyut anlamla anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS doyur-

Kaş. doyur-, bıktır-

ŞŞÇ 1. (Bir kimsenin karnını) doyur- 2. (bir kimsenin gözünü, gönlünü) doyur-

toy- : 1. (karnı) doy- 2. (gözü, gönlü) doy-, kan-, mutmain ol- 3. Bık-, usan-

tok : to:-’dan türemiş pasif isim. ‘dolu, doymuş’ vb. anlamına geliyor. Ancak genişlemiş anlamlara sahip.

Kaş. tok, aç olmayan; saçsız insan; boynuzsuz hayvan.

ŞŞÇ aç olmayan, tok

TS (II) (renk için) koyu

tokı:- (d-) : Asıl anlamını ‘it-, vur- (bir şey)’ olarak veren Clauson (1972 : 467), bundan ‘(düşman) vur-’; ‘(fabrika) kur-’ gibi mec. anlamların geliştiğini eklemiştir. Osm. XIV’deki kullanımını da “doku- (daha seyrek toku-) ‘vur-; (çivi) çak-’; bütün dönemlerde yaygın.” şeklinde açıklamıştır.

S. Tezcan (1994 : 65), Süheylü Nevbahar 2497 no'da geçen tokı- fiilinin 'solu-' değil, 'hızlı hızlı solu-, hızlı ve kesik kesik nefes al-' anlamında olması gerektiğini söyler ve şöyle açıklar :

"Bence bu deyimın yapısı : iç + 3.kişi iyelik eki + araç durum eki n'dir, sözcük anlamı ise 'içile (yani : yüreğiyle) vurmaktır. Bunu göz önünde tutarak 'solumak' karşılığının doğru anlaşılması için bunun yanına 'yüreği küt küt atmak, çarpmak' anlamını da katmak uygun olur."

Yani buradaki 'solu-' anlamı da tam olarak 'vur-, çarp-' anlamıyla ilgilidir. Belli ki kelime mecaz yoluyla anlam genişlemesine uğramıştır. Bunun dışındaki genişlemiş anlamlar aşağıda yüzyıl sırasıyla verilmiştir.

ETG vur-, sok-, kur-, tepin-; dokun-

EUTS vur-, döv-, ez-, tokmakla-

M vur-, döv-; (rüzgar) çık-

İKP vur-,döv-, çak-, tıklad-, doku-, argaçla-, (dokuma mekiğini) at-

Kaş. -insan- döğ- (Bu anlam Oğuzca'dır. Öz Türkler bu anlamda 'ur- tokı-' şeklinde iki kelimeyi birden kullanırlar); -demir- döğ-; vur-; çarp-; doku-; dokun-; götür- ve batır-

tokıt- : vurdur-; döğdür-; dokut-

KB döğ-, doku-, vur-, çal-

tokıt- : dokut-, yaptır-

SN vur-, birbirine geçir-, çak-

solu-

"Güneş baş götürdi velî şah-ı Çin

Başın götürirmez ü tokır için" (2497)

ŞŞÇ çak-, kak-

TS 1. Vur-, birbirine geçir- 2. Çak-, kak-

tokın- (d-) : tokı:-'ın dönüşlü şekli olan fiil Eski Türkçe'den itibaren karşımıza çıkmaktadır. Anlam alanı 11.yy'da genişlemeye başlayan ve 'çarp-; döğül-' gibi anlamlar kazanan kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminde buna ek olarak 'tesir et-; örül-; isabet et-; karşı koy-' gibi anlamlarla anlam alanını daha da genişletmiştir.

EUTS dokun-

Kaş. -insan- döğül- (Oğuzca); çarp-; döğülerek sertleştir-; dokun-
tokun- : hayvan kes-, boğazla-

SN dokun-

KG 1. Temas et-, dokun- 2. Örül-, dokun-

“Eger kurban koynın boguzlar-iken debelense dahı nesneye dokınsa
gözi çıksa....” (107a.6) (temas et-)

“...ve namaz kılmak bir ton birle reva olur kim sık dokınmış ola-ve...”
(17b.5) (örül-)

KT tesir et-

DK dokun-, değ-

ŞŞÇ 1. Değ-, isabet et- 2. (yara, dağ vb.) vurul-, açıl- 3. Etkile-, tesir et-

“Haber kim irdi şah-ı Zengibar’a

Yüregine tokundı katı yara” (33214) (yara açıl-)

“Saña degmiş degül hergiz ziyandum

Tokunmadı acı tatlu lisanum” (3226) (etkile-)

TS isabet et-, düş-, karşı koy-, karşı dur-

tolğan- (d-) : tolğa:-’in dönüşlü şekli; genişlemiş anlamlarla pek çok modern şivede yaşıyor; SW Az., Osm., Tkm.’de dolan- ‘dön-; dolan-, gezin-’ vb. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 497)

ETG dön-, dolan-

EUTS 1. Incin-, rahatsızlan- 2. Dön-

Kaş. dolan-, kendine dola-; içi bulanıp kusma gel-

Mar. dolan-, bürün-, kendi üstüne dola-

“bes İra seccāde-i murassa sofiyāne omızına bırakmış, futa-i sabūrı
tolanmış....” (66a.11)

KG karar kıl-, karar ver-

“Eger gerek kim göñlince bıraga endişe kıla göñli hiçe dolanur-ısa
degme ayda ol vaktin ol ruzigarı içre....” (46a.9)

DK dolaş-, etrafında dolaş-, dolan-, dönüp dolaş-

ŞŞÇ sarıl-, dolan-

TS dolaş-

tolğaş- : tolğa:-'ın işteş şekli olan fiil ilk defa Kaş.'da karşımıza çıkıyor. Anlam alanı bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemiştir.

Kaş. dolaş-, dolamakta ve bükmekte yarış et-; burul-

Mar. sataş-, musallat ol- (dalaş-'tan mı)

“kassāb hışmile irüb anları gördi. teke kaysı kalmadı. anları tolaşdı.”
(29b.7)

MN dolaş-, birbirine sarıl-, sarıl-, ayağı dolaş-

DK dolaş-, karış-, iliş-, sarıl-, sarmaş dolaş ol-

ŞŞÇ 1. Gezin-, dolaş- 2. Karış-, iki şey birbirinin içine gir-, dolaş- 3. Sarıl-, kucaklaş- 4. Kuşat- 5. Çekiş-, mücadele et- 6. Sataş-, iliş- 7. Giriftar ol-, uğra-

“Ara yirde yog-ıdı çünkü agyar

Tolaşur birbirine ol iki yar” (51132) (sarıl-)

“Anun her vadisi div-ile tolu

Delü midür tolaşur div-ile bu” (9531) (çekiş-)

“Budur korhum gele size tolaşa

Çıkamaz kimse hod anunla başa” (45230)

TS iliş-, sataş-

tomur- : Kelime hakkında Clauson'da (1972 : 509) şu açıklama yer almaktadır :

“ilk bakışta *tom-'ın ettirgen şekli; ‘yuvarlak parçalar halinde doğra-’. Yalnız bir kere geçiyor, yalnız NE Tel.'de tomır- ‘(kütük) doğra-’. İlk ünlü belirsiz; SW Osm.'da tomruk ‘tomrucuk; çakıl; ağaç kütüğü’ bundan türemiş pasif bir İ./S. gibi görünüyor ve bu, Tel. ile alınmış -o-'yu gösterebilirdi, fakat Osm.'da ‘yuvarlak gaga (kuş için)’ tomşuk kullanılıyor. Oysa, Tkm. de dahil, bütün diğer şivelerde tomşuk söyleniyor ve bu *tum-'ın işteş şekli *tumiş-'dan türemiş paralel bir isme benziyor. Hak.XI.”

EUTS tomur- : kan'la birlikte ‘kan ak-’

Kaş. tomruk yap-; kes-

TS şişip kabar-

to:n (d-) : ‘giysi, elbise’ anlamındaki kelime Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkıyor. Birbirine yakın anlamlarla anlam alanı genişleyen kelime Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar bu anlamı yanında ‘zırh; örtü; renk’ gibi anlamlarla da kullanılıyor.

ETG elbise, kürk

EUTS giyecek, elbise, don

Kaş. elbise

SN 1. Elbise 2. Zırh 3. Kılık

“Yüregi demür tonı katı demür

Dahı bindügi hem boz atı demür” (2524) (zırh)

KG giyecek, elbise, örtü

ŞŞÇ ton : elbise, giysi

TS ton : 1. Elbise, kılık kıyafet 2. Renk

“Cemi-i ümmet-i Muhammed mateme düşüp Atmeydanında siyah donlu atlarla matem ettiler.” (TS II 1213) (renk)

tonukluk : Bir Eski Anadolu Türkçesi metninde karşımıza çıkan ismin burada çok anlamlı, hatta soyut anlamlarlar kazanmış olması anlamında bir genişleme gerçekleştiğini göstermektedir.

ŞŞÇ tonukluk/tonukluk : 1. Donukluk 2. Soğuk yüz, asık suratlılık 3. Keder, üzüntü

topra:k : topra:- ‘kuru-’tan türemiş isim. Kaş.’da kayıtlı olan topra- ‘kuru-’ fiili ve türemiş şekilleri topraş-, toprat- göstermektedir ki kelime ‘kuru şey’ temel anlamıyla topra- fiilinden türemiş bir isimdir. Bu genel anlamdan hareketle kelime özelleşmeye uğramıştır. Ancak daha sonra anlam alanını genişletmiş ve ‘toprak’ anlamının üzerine ‘yer, zemin; yurt, memleket’ gibi anlamları kazanmıştır.

B. Ögel (1991b : 93), toprak’la yer kavramı arasındaki farkı şu şekilde açıklar : Türklere göre yer, oturduğumuz ve bastığımız toprak parçasından başlayarak bütün dünyayı içine alan, iyi ve ölümlü olan tarafları ile düşünülen, bu dünyanın bölünmez, elle tutulmaz bir parçası ve bastığımız, üzerinde durduğumuz bir yer iken, toprak

dünyayı baştan başa saran elle tutulur bir şeydir. Yani, yer manevi bir kavram alanına, toprak ise maddi bir kavram alanına sahiptir.

Hasan Eren (1999 : 412), etimoloji sözlüğünde toprak'ın şu anlamlarını verir :

1. 'yer kabuğunun, toz durumuna gelmiş türlü kütle kırıntılarıyla çürümüş organik cisimlerden oluşan ve canlılara yaşama ortamı sağlayan yüzey bölümü'; 2. 'kara'; 3. 'ülke'; 4. 'arazi, tarla'.

EUTS toprak

Kaş. toprak

topra- : kuru-

topraş- : kuruyup tozlaş-, toz olayaz-

toprat- : -hayvan- yeri kurutasiya dek otunu ye-

ŞŞÇ 1. Toprak 2. Yer, zemin

TS yurt, il, memleket

"Anın aslı vü toprağı Rum idi

Hüner cümlesi ana ma'lum idi" (TS V 3826)

tosun : 'yabani, disiplinsiz, eğitilmemiş' anlamında (insan veya evcil hayvan için) sıfat olarak kullanılan bu kelimenin, SW Osm.'da 'iki veya üç yaşındaki boğa yavrusu' için veya 'çok güçlü genç adam' için kullanıldığı Clauson'da (1972 : 555-556) kayıtlıdır. Clauson, Doerfer'in tos- fiilinden türediği iddiasını, TT VIII'deki şeklin yanlış okunması olduğunu söyleyerek reddeder.

Hasan Eren kelimenin anlamını "tosun 1. 'burulmuş erkek dana'; 2. 'sağlıklı, tıknaz delikanlı'" (Eren 1999 : 415) olarak veriyor ve Clauson'un açıklamalarına yer veriyor. Ayrıca "kökenini bilmiyoruz. Türkçeden Farsça'ya geçmiştir" diye bir kayıt da eklemiştir.

EUTS vahşi, kaba, yontulmamış kimse, utanmaz

Kaş. haşarı –atlar için-; tosun tay

KB haşarı tay

"adaş koldaşımka sevüg can teg erdim

yagım boldı erse tosun teg suçttım" (6537)

- SN haşarı
 Mar. gürbüz, tosun
 “Tengriye sığınub bu sarb işüñ tasarrufin ve bu tosun atufñ uyanın senüñ elüne virdüm.” (31b.4)
 ŞŞÇ serkeş, hırçın at
 “Dirisen hidmetünde at güderem
 Yavuz tosunları yavaş iderem” (30027)
 TS tosun

tozut- (tozit-) : Bir kere geçen bir kelime; toz-'ın ettirgen şekli olan fiil birbirine yakın anlamlarla genişlemiştir. Clauson'da kelime Hap.Leg. olarak kayıtlıdır. (Clauson 1972 : 573)

- Kaş. tozut-
 KB tozut-, tozu dumana kat-
 TS toz haline getir-,savur-

tö:g- (d-) : ‘vur-, ez-, döv-’ anlamındaki kelime en erken Kaş.'da kayıtlı. Kelimenin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde aşağıda görüleceği gibi oldukça genişlemiştir.

- Kaş. dög-, döv-, incelt-
 KG 1. Döv-, hasat et- 2. Çöz-, dağıt-
 “...eger olmuş ekini ikinciye virse biçüp, dögüp üleşmek için reva olmaz...” (146a.15) (döv-)
 “...ve toprak urmaya ve saçun dögüp ya takyası ya dülbendine ya börgine sokmaya.....” (16b.11) (çöz-)
 dögil- : dövül-, kabuğu ayrıl-
 H 1.döv-, hasat et- 2. Çöz-, dağıt-
 ŞŞÇ 1. (canını acıtmak için) vur-, döv-, dayat at- 2. (demir vb. nesnelere) vur-, döv- 3. Vur-, ez-, toz haline getir- 4. (kapı) çal- 5. (davul vb.) çal-, vur- 6. (yağmur, rüzgar vb.) çarp- 7. Topa tut-, taşa tut-
 “İnüp atdan eline aldı atı
 Kapuyı dögdi ol dem katı katı” (44608) (kapı çal-)

“Dögüben tabl u kusın anda Elkus

Yüridi göstere İran’a namus” (12284) (davul çal-)

“Otuz yıl dögse içinden taşından

Kopamaz nesne kişi bir taşından” (4028) (topa tut-)

*RB dögdü : bıçağın sırt kısmı

TS 1. Ez- 2. Topa tut-, bombardıman et- 3. Bas-, baskın yap-

“Cemaat-i mezbureden Nebî nam kimsenin evin döğmüşsün deyicek
mezbur Hudaberdi’ye bil-müvacehe sual olundukta : Ben basmadım,
lakin....” (TS II 1225) (baskın yap-)

tögü:n : ‘damga’ anlamındaki bu isim hakkında Clauson (1972 : 484) “tahminen tö:g-’den türemiş isim. Semantik bağlantı belirsiz olmasına rağmen. Sadece (?) SW Osm.’da dögün ‘dövme işareti’ yaşıyor.” açıklamasını vermiştir. Kaş.’dan sonra kayıtlı olan kelimenin anlamları birbirine yakındır.

Kaş. dağ, dağlama, dögün

SN yas, matem

H dögün : yara

ŞŞÇ yara

“Gerek tedbir idem bu işe bugün

Ki takdir urmaya bagruma dögün” (31517)

TS 1. Yakı, dağlamakla açılan yara 2. Dövme 3. Dögünme, yas, matem

“Her dögün göğsümün üstünde yanık bazlamadır

Sevgi odiyle bu göğsüm dahi bir kızgın saç” (TS II 1226)

“El-veşm : Bedende iğne ile açılan şekle denir ki bir uzvu iğneleyip
müteessir eyledikten sonra üzerine çivit ekip gömgök bir şekil ederler.

Türkide na’l ve dögün tabir olunur....” (TS II 1227)

tök- (d-) : ‘(sıvı bir şeyi Acc.) dök-’, bundan daha genel olarak ‘serp-, dağıt-’. Eski Türkçe’de ‘dök-, dağıt-’ anlamıyla kayıtlı olan fiil, anlam alanını Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişletmiştir.

EUTS dök-, dağıt-

Kaş. dök-

- SN sarfet-, harca-
- KG boşalt-, dök-
- H dök-,ser-
- ŞMK 1. Boşalt-, dök- 2. Damlat-, dök- 3. Art-, dök-
 “Yumşak tuzı karışdurup tekrar ağızda dutup yine döküp bu resme ilac
 itmekden hayırlu ilac yoktur” (ŞMK 49a/10) (dök-)
- TİKT 1. Akıt-, dök- 2. Dışarı at-, dök-
- ŞŞÇ 1. Akıt- 2. Saç-, serp- 3. Dök-, düşür- 4. Bırak-, terket-
 “Döker taruyı ortaya sikender
 Görür hırmen kadar bir yiri tutar” (36476) (saç-)
- TS 1. Bırak-, terket-, at- 2. Sarfet-, harca-
 “Sınıktı cümlesi geri kayıkma
 Döker oğlun kızın ardına bakmaz” (TS II 1229) (bırak-, terket-)
 “Sultan-ı Mısır dahi hazineler döktü, leşkeri azim cem’ etti.” (TS II
 1229) (sarfet-, harca-)

tökül- (d-) : tök-’in pasif şekli. Anlamı ‘dökül-’ . Kökü gibi anlamı Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça genişlemiştir.

- EUTS dökül-
- Kaş. dökül-
- KG 1. Damla-, bulaş- 2. dağıl-, parçalan-
- TİKT 1. (nehir için) sona er-, denize ulaş- 2. Düş-, dökül-
 “Bu deniz taralur, Konstantaniyye’nüñ cenubinde Rum denizine
 dökülür...” (146-4) (denize ulaş-)
- ŞŞÇ 1. Ak- 2. Serpil-, saçıl- 3. Üşüş-, toplan- 4. Hareketsiz kal-, kap-
 “Döküldi ol sovukdan el ü ayak
 Ne atlu buldı dermanı ne ayak” (21743) (hareketsiz kal-)
- TS birden topluca in-
 “Hâris buyurdu atdan döküldüler, kolanın çekdiler geri süvar oldular.”
 (TS II 1229)

tö:l (d-) : temelde ‘soy, torun’; bu anlamla bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat bazı genişlemiş anlamlara da sahip. Mes. SW Osm.’da döl ‘cenin, doğmamış çocuk’; Osm. XIV döl ‘soy, torunlar; (hayvanlar için) yavru’ ve terkip halinde; oldukça yaygın. (Clauson 1972 : 490)

Saadet Çağatay (1978 : 12) kelime hakkında “...töl EskiUyg. (TT.I, 203) “döl, nesil,torun, zürriyet”, Çağ. töl (Ş.S. Buhari) “sığır ve koyun yavrusu”, Anadolu, Gaziantep döl dös “çocuklar”, İbn. Müh. töllüg “nesil ve döl sahibi”, tölçek “çok çocuk doğuran”... açıklamasını yaparken, Hasan Eren (1999 : 121) anlamlarını “döl 1. ‘canlıların üremesi sonucu ortaya çıkan yeni birey”; 2. ‘yavru’.” şeklinde vermiştir.

EUTS döl, nesil, torun, zürriyet

Kaş. yavrulama zamanı; yavru, döl (Oğuzca)

KT nesil, soy sop

DK döl

tölek (d-) : ‘sakin, ağırbaşlı, uysal’ anlamındaki kelime, TS’de farklı anlamlarla kayıtlı.

*EUTS tölük : 1. Dalma, heyecan, süzme, bakma, seyretme, huşu 2. Kuvvet, güç

Kaş. dölek, gönlü sakın kişi

KT oturulan, mesken

TS 1.sabit, kararlı, kalıcı 2. Güvenilir, dürüst 3. Sükun ve güven içinde 4.

Temkinli 5. Sakin ve itaatli 6. Elverişli, uygun 7. Usta, kurnaz

“Dünyanın ömrü ve ululuğu dölek değildir, eğer maldan nesne ele girürse hem ol dakı baki ve dölek olmaz.” (TS II 1231) (sabit, berkarar, baki)

“Pes bir yıldan sonra Yusuf’a Mısır’ın beyliğini verdi ve eyitti.... Bu günkü gün sen benim katımda dölek ve inamsın” (TS II 1231) (dürüst)

“İşbu yıl hem çok ola beğler helak

İl eminlik ola hem yurtlar dölek” (TS II 1231) (sükun ve asayiş içinde)

“Ey oğul eğerçi ki yigitsin amma kocalar bigi uslu ve dölek ol.” (TS II 1231) (temkinli)

“Rām : Dölek ve boyun dutucu ve muti ve mülayım” (TS II 1232) (sakin ve itaatli)

“ Ed-dıvar : Bir nesnenin kolay tarafını ve töleğini etrafından araştırmak manasına.... (TS II 1232) (elverişli, uygun)

“Zamanede tölek olmuş turnalar

Dizilmiş katara çığınan gider” (TS II 1232) (usta, kurnaz)

tölen- : tölek’le aynı kökten olduğu açık olan fiil Eski Anadolu Türkçesi döneminde yaygın olarak ve farklı anlamlarla kullanılıyor.

KG bekle-, dur-

KT 1. Dur-, eğlen-, kal- 2. Otur- 3. dinlen-, sükunet bul- 4. Barın-, bulun- 5. Yerleş-, çök- 6. Huzura kavuş-, sükunet bul-, mutmain ol-

ŞŞÇ 1. Huzura kavuş-, rahat yaşa- 2. Meylet-

“Bizendi adli-y-ile din-i İslam

Dölendi devletinde has-ıla am” (205) (huzura kavuş-)

“Yüregüm oynadı bulandı gönlüm

Heman-dem dönmege dölendi gönlüm” (38505)

TS 1. Mutmain ol-, temayül göster-, sükunet bul-, karar kıl-, huzura kavuş-, ağır davran- 2. Çoğal-

tö:n- (d-) : Kelimen hakkında Clauson’da (1972 : 515) şu açıklamalar yapılmıştır :

“orjinalinde ‘dön-, geri dön-’, bundan ‘(etrafında) dön-, (bir şeye) dön-’ vb. Özel olarak Oğuz, dön- olarak NW Kk., SW Az., Osm., dö:n- Tkm.’de yaşıyor. Oğuz XI, Osm. XIV dön- ‘(bir şeye) dön-’ pek çok metinde; XVIII dön- Rumi’de ‘dön-, geri dön-’; köñül dön- ‘kus-’ San.”

Karşımıza ilk olarak Kaş.’da çıkan kelimenin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça genişlemiştir.

Kaş. dön- (Oğuzca)

NHT dön-, geri gel-, vazgeç-

SN 1. Tercüme edil-, çevril- 2. Değiş-, bir halden başka bir hale geç- 3. Savaşta geri kaç-

“Döne Türki’ye okıya has u am

İnayet kılursa Hak ola tamam” (376) (tercüme edil-, çevril-)

“Girü kakır u gözleri kan döner

Sanasın ki oda düşüpdür yanar” (2167) (değiş-, bir halden başka bir hale geç-)

“Savaş isdenür dün ü gün baş açup

Yağıdan bular dönmemişdür kaçup” (940) (savaşta geri kaç-)

KG 1. Dön-, geri dön- 2.cay-, sözünü ve ahdini tutma- 3. Tekrarla-, yeniden kıl- (namaz) 4. Kendi dinini bırakıp başka bir dine geç-, gir- 5. Benze-, benzeş-

“andan sonra dönüp alsa reva olur ve sadaka dahı kabz kılmadan reva olmaz...” (121b.9) (cay-)

“Ve eger vitr namazında kunut okımazsa unutsa başın rükudan kaldırup aña kunut için dönmeye...” (32a.7) (tekrarla-)

“... yine ikisi dahı mürtedd olsalar ve dönüp yine musulman olsalar...” (96b.6) (kendi dinini bırakıp başka bir dine geç-)

“Eğer at derisi olsa namazı reva olmaz ve bu mes’ele ol mes’ele birle döner...” (26a.14) (benze-)

İM dön-, yönel-; benze-

KT 1. Geri dön-, avdet et-, yönel- 2. Sap-, dön-, ayrıl-, vazgeç- 3. Ol-, bir halden başka bir hale geç- 4. Tövbe et-, pişman ol-, (suçundan) dön- 5. Tanrı’ya yönel-, ibadet et- 6. Yönel-, affet-, vazgeç- 7. Dehşetle dön-, faltaşı gibi açıl- 8. Değiş-

ŞŞÇ 1. Yönel- 2. Değiş-, başka bir hale geç- 3. Çevril-, tercüme edil- 4. Vazgeç- 5. haline gel-, inkılap et-, dön-

“Diledi kim döne Türki diline

Ki asan ola ma’nası biline” (444) (çevril-)

“Safa vaktında çün sızsüz bana yar

Bela irdükde dönüp olmam agyar” (5147)

TS 1. Değiş-, bozul-, bir halden başka bir hale geç- 2. Vazgeç-, feragat et-
3. Benze- 4. Tercüme olun-, nakl olun-

tönder- : Kelimenin yapısını “töñit-’in ettirgen şekli” olarak veren ve anlamını da ‘(bir şey) döndür-, çevir-’ şeklinde açıklayan Clauson (1972 : 518), tarihi şivelerde kullanılışı hakkında şunu söylemektedir : “Uyg.’daki bu kelime düzenli olarak toñtar- (veya toñdar-) söyleniyor, töñit- bu şivelerde ön ünlülere sahip olmasına rağmen ve bu fiil başka her yerde ön ünlülere sahip.” Yaptığımız tarama sonucunda kelimenin anlam alanının Eski Anadolu Türkçesi’nde oldukça genişlediğini gördük.

EUTS tongtar- : dön-, çeviril-

Kaş. töngder- : dönder-, altını üstüne getir-

KG dönder- : 1. Tekrarla-, tekrar et- (namaz) 2. Gönder-, yolla-, koy-

döndür- : 1. Çevir-, dönder- 2. Dönder-, tekrarla- (namaz) 3. Paylaştır-, pay et-, ver-

KT döndür- : 1. Çevir-, saptır-, vazgeçir- 2. Çevir-, gönder-, havale et- 3. Çevir-, döndür- 4. Değiştir-, tağyir ve tahrif et- 5. Çevir-, yap-,değiştir-, döndür- 6. Çevir-, ayır- 7. Çevir-, at- 8. Döndürüp dolaştır- 9. Açıkla-, serdet- 10. Avdet ettir-, dönmesini nasip et- 11. Nasip et-, ver- 12. Oğuştur- 13. Cevap ver- 14. Tepesi aşağı getir-, baş aşağı et-, saptır 15. It-, götür- 16. Karışık göster-, karıştır-

GT 1. Çevir-, dönder- 2. İade et-, geri ver-

“...miras-horalara miras döndürmek gussası ziyade olaydı hısımları öldüğinden.” (39b.3)

TİKT 1. Çevir-, döndür- 2. Başka şekle çevir-, değiştir- 3. Yönünü değiştir-, başka yana sevk et-

DK döndür-, geri çevir-, çevir-

ŞŞÇ döndür-/dönder- : 1. Değiştir-, tebdil et- 2. ... haline gel- 3. Çevir-, tercüme et-

töpü: : ‘üst’, daha çok doğa özelliği (dağ vs.) veya insan başı için; dolayısıyla genişlemeyle ‘tepe’ anlamına geliyor. (Clauson 1972 : 436)

Doerfer kelimenin ‘tepe, başın üst kısmı, zirve’ anlamında olduğunu söyler ve Menges’in kelime hakkındaki görüşlerini aktarır. Menges, moğ. dobo ‘tepe’ ile fonetik ve semantik bir etkilenme olduğunu, tü.’de töpe, töbünün temelde ‘tepe’ değil, sadece ‘zirve, yükseklik’ anlamlarına geliyormuş gibi görüldüğünü, pratikte ise sadece ‘başın üst kısmı’ anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Bazen *tepe sadece ‘başın üst kısmı’ anlamında (CC) bazen de *töpe sadece ‘tepe’ anlamında kullanıldığını söyleyen Doerfer, bundan dolayı töpe ‘zirve, yükseklik’ ile tepe ‘tepe’ arasında bir ayrım yapmak çok zor olduğunu belirtmektedir. Araştırmacı kelimenin asli şekli hakkında şu açıklamayı yapmıştır : “En eski belgelerde ilk hecede ö gösterilmesine rağmen, temel tü. şekil tabii ki *tepö (*depö’den daha eski) ‘zirve; tepe’dir.” (Doerfer II 872)

OA tepe

“Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolçun tiyin kangım İltiriş
Kaganıg ögüm İlbilge Katunug tengri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş
erinç.” (KA.DC : 11)

EUTS töpü/töpö : tepe

KB töpü : tepe

TIKT depe : 1. tümsek yer, küçük dağ 2. Bir şeyin en yukarısı, zirve, uç

DK depe : tepe, başın depesi

ŞŞÇ depe : 1. Tepe, zirve 2. Başın üst kısmı

“Gamından başın aşağı bırakmış

Depesinden duhanı göğe çıkmış” (14114)

TS depe : tepe

töre/törü : ‘gelenek, alışkanlık, yazılı olmayan kural’ anlamındaki töre hakkında Clauson (1972 : 531-532) şu açıklamayı yapmaktadır :

“Türk Pagan döneminin temel politik terimlerinden biri. Toprağı ve onu yönetmek için kral olarak ‘hükümdarlığı’ olmadan var olmayan anlamında 1 *é:l* ve *xağan* ile yakından ilişkili. Hem Budist hem de Maniheiztler tarafından dini bir terim olarak gerçek doktrin veya dini kuralın, *no:m*, emirlerinden daha aşağı bir ‘kural’ anlamında çevrilmiş. Daha yaygın olarak bulunduğu Hak.’da ‘gelenek, geleneksel kural’ anlamındaydı, İslam’ın dini kurallarına ve muhtemelen hükümdarların keyfi emirlerine de zıt olarak. Moğ.’da döre/töre olarak eski bir alıntı kelime oldu.”

Ögel'e (1998 : 473) göre töre devlet düzeni ve bu düzenden doğan devlet gücüdür. Temeli ise "aile töresi" ile aile genelekleridir. Töre, aile ve topluluk içinde "mevkiye göre yer alma" idi. Bu, sıkı bir hiyerarşi ve protokoldur. Kişinin kişiye saygı ve tutumudur. Devlette töre, devletin kuruluş düzenidir. Ataların töresi, devletin ilk kuruluşu, temel düzenidir."

Türkler'de töre kelimesinin kavram alanının genişliğine değinen B. Ögel (1998 : 469) önce kelimenin eski Türkler'deki yerini, sonra da anlam alanındaki genişlemeyi de şöyle açıklar :

"Türkler'in "Töre" deyiminin ifade ettiği anlamlar çok geniştir. Eski Türkler'e göre "Törü" daha çok, "Devletin kuruluş düzeni ve işleyişi" idi. "Törü" sözü Uygur çağında ise, artık doğrudan doğruya "kanun" anlamına kullanılmaya başlamıştı. Göktürkler daha gerçekçi idiler. Bu sebeple "Törü" sözünü yalnızca, devlet düzeninin kaideleri için kullanıyorlardı. Uygurlar'a ise dışarıdan yeni dinler tesirler girmişti. Bunun sonucu olarak böyle deyimler eski anlamlarını kaybetmişler ve "Buda ile Mani dinlerinin ana prensipleri ve kanunları" karşılığı olarak kullanılmışlardı."

Sonuç olarak Ögel (1989 : 29), "bir "Devlet Töresi" ve bir de "Halk töresi" diye iki içtimai düzenin var olduğunu söylemektedir.

ETG kanun, merasim, hükümet, akide

EUTS töre, örf, kanun, nizam

M âdet, teâmül; kanun

İKP törü : kanunlar, alışkanlıklar, gelenekler, yasa, kamu düzeni

Kaş. düzen, nizam, görenek, adet

H töreysüz : biçimsiz

ŞŞÇ âdet, töre

"Bunuñ tonluğı mıdur yohsa bahşiş

Aceb adet aceb töre aceb iş" (51635)

TS âdet, usul, kural, örf, görenek, yasa, kanun, âyin

"Siz dahi elbette sizden öndin gelenlerin türesin etseniz gerektir" (TS V 3871)

törü:- : ‘türe-, yaratıl-’. Moğ.’da töre-/döre- (Haenisch 37152) olarak eski bir alıntı kelime; pek çok NE şivesinde törö-/töre-; Khak. törö-/töri-; Tuv. törü-; SW Tkm.’de döre-, XX Anat.’da töre-/türe- olarak yaşıyor; Osm. şekli Sami ve Red. türe- olarak veriyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XIV-XVI dörü- (TTS dürü-) ‘türe-, doğ-’; pek çok metinde. (Clauson 1972 : 533)

OA türe-, yaratıl-

“Kişi oğlı kop ölgeli törümiş.” (KA.KC : 10)

EUTS törüt- : türet-

İKP yaratıl-, biçimlen-, teşekkül et-

Kaş. yaratıl-

KB yaratıl-, türe-

“bu dünya itigi bulardın turur

ajunda tang işler bulardın törür” (4459)

TS peyda ol-

“Sanasın türedi ejder kapuda

Ya ılat duttu kurbağayı suda” (TS V 3874)

töşe:- (d-) : ‘(yatak vs.) ser-’ vb. Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkan fiilin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemiştir.

EUTS döşe-

Kaş. döşe-

İM döşe- : döşe-, yay-; ayak uzat-, yat-

KT 1. Yay-,düzle- 2. Yay-, ser- 3. Yay-, bol bol ver-, ihsan et- 4. Uzat- 5.

Yap-, hazırla- 6. Yay-, aç-

DK döşe- : döşe-, yay-, ser-

ŞŞÇ döşe- : ser-, yay-, aç-

TS döşe- : 1. Yaygın halde ver- 2. Ser-, yay-, aç-

tuğ- (d-) : Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkan kelimenin temel anlamı ‘doğ-’tır. Ancak Kaş.’da genişlemiş anlamlarla karşımıza çıkan kelime anlam alanını Eski Anadolu Türkçesi döneminde daha da genişletmiştir. Kelime hakkında Clauson’da (1972 : 465) şu bilgiler kayıtlıdır :

“Bazı genişlemiş ve mec. anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor. Ünlü SW Az., Osm. ve Tkm.’de doğ-’tır, TT VIII’de ve bütün modern şivelerde -u-’ludur. Orta dönemde fiil geçişli olmuş ve bazı şivelerde ‘(çocuk) doğur-’ vs. anlamına gelmiştir.”

ETG doğ-, doğur-

EUTS doğ-

Kaş. doğ-, meydana çık-, belir-; yüksel-, havalan-, göğe ağ-

KB doğ-, meydana gel-, yüksel-

KG 1. Doğ-, dünyaya gel- 2. Çık-, yüksel-, doğ- (güneş)

ŞŞÇ 1. Dünyaya gel-, doğ- 2. (güneş vb.) doğ-, ufuktan yüksel- 3. Ortaya çık-, zahir ol-

tuluñ : Kelimenin temel anlamı (anatômik olarak) ‘şakaklar’dır. Çoğu metinde de bu anlamda geçer. Ancak Kaş.’da bunun dışında ‘gemde kulak altında bulunan bir halka’ anlamıyla da kayıtlı olması, ilk ortaya çıktığı zamandan 11.yy’a kadar bir anlam genişlemesi geçirdiğini göstermektedir. Daha sonraki metinlerde bu anlamın olmaması, sadece ilk ortaya çıktığı anlamla geçmesi anlamında tekrar bir daralma meydana geldiğini ifade edebilir. Kelimenin temel anlamını Clauson ‘şakaklar’ olarak vermiş ve bundan ‘şakaklardaki saç’ ve daha sonra daha genel olarak ‘saç lülesi’ anlamına geldiğin belirtmiştir. Modern şivelerde ise ‘saç lülesi’ anlamında yaşadığını, bazen özel olarak şakakların üzerindeki için kullanıldığını belirtmiştir. (Clauson 1972 : 501)

ETG şakak

EUTS şakak

Kaş. dulun, kulak altı; gemde kulak altında bulunan bir halka.

“atın sağ ve sol dulunundaki kemik” (Atalay 1985a : 401)

TS şakak

tur- : Temel anlamı ‘dur-’ olan fiil, hem ‘ayakta dur-’ hem de ‘yerinde dur-’ gibi genişlemiş anlamlarla Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılmaktadır. Clauson (1972 : 529-530), kelimenin bu anlamları dışında Eski Türkçe’den itibaren

bir yardımcı fiil olarak kullanılmasına da değinmiş ve bu fonksiyonda kullanımı hakkında şunları söylemiştir :

“Eski tarihten beri aynı zamanda farklı anlam alanlarıyla -u/-ü-, -p veya -ğalı/-geli.’li bir Ger.’u takip ederek bir Yard. Fiil olarak da kullanılmış. Fakat genellikle ‘(bir şeyi yapmaya) devam et-’ anlamına geliyor. En azından Uyğ. Chr. kadar eski bir tarihten beri Aor. turur’dur, daha sonra tur/dur vs.’ye kısaltılmış, ayrıca başka hiçbir fiil parçası ‘-dır/-dir’ anlamında bir copula (bildirme eki) olarak kullanılmamış ve böylece erür’ün yerini almamış.”

Kelimenin tarihi gelişimine baktığımızda yukarıda değinilen anlamlar dışında, metin içinde, diğer kelimelerle kurduğu terkiplerle farklı anlamları karşılar duruma geldiği ortaya çıkmaktadır. Kelimenin anlam alanını etkileyen bu metin içindeki kullanımlar da kelimenin anlamının genişlemesine sebep olmuştur. Bu genişleme Eski Anadolu Türkçesi döneminde diğer dönemlere göre daha fazla olmuştur.

EUTS ayakta dur-, kalk-, dur-

M dur-; kalk-; neşet et-, (yard. Fiil) ol-; daimi surette yap-

Kaş. dur-, çık-, yüksel-; ayakta dur-, kalk-; zayıfla-

KB dur-, kalk-, yüksel-, ayakta dur-

KG 1. Dur-, bulun- 2. Kalk-, git- 3. İyileş-, kalk-, kurtul- (hastalıktan) 4.

Kalk-, dur- 5. Yönel-, dön-, dur- 6. Bırak-, ver-, koy- 7. Koy-, konul- 8. -dır (Yard. Fiil olarak bildirme ifade eder).

“Eger kulına eyitse ki eger ben hastalıktan turmasam ya bu seferden girü gelmezsem...” (93a.15) (iyileş-)

“...dilerse gasıbı duta ve dilerse emanet turduğı yiri duta...” (116b.2)
(bırak-, ver-)

KT 1. Ayağa kalk-, kıyam et- 2. Ayakta dur- 3. Kop-, meydana gel- 4. Eğlen-, kal-, dur- 5. Yaşa-, mukim ol-, bulun- 6. Teşebbüs et-, (yapmağa) başla- 7. Sebat et- 8. Yardımcı fiil (devamlılık ifade eder) 9. Yardımcı fiil (bildirme ifade eder)

FR/K ayağa kalk-, karşı koy-, bağlan-, vazgeç-, eriş-, çok yaşa-

“Mülk-i alem içre olup Şehriyar

Tā kıyamet bakı dursun pāydar” (FR/K 133b.7)

ŞŞÇ 1. Ayağa kalk-, kıyam et- 2. Karşı koy- 3. Kal-, dur-, eğlen- 4. Ayakta bekle-, hazır bekle- 5. Karar kıl-, sebat et- 6. (bir yerde) bulun-, dur- 7. (bir yerde) sürekli otur-, ikamet et- 8. Var ol-, devam et- 9. birlikte kullanıldığı zarf-fiil halindeki fiilin sürekli yapıldığını ifade eder.

“Tururlar ittifak ile o kızlar

Gönülde her biri ol razı gizler” (5252) (karar kıl-)

“Dir ana şahumuzsın şehriyar ol

Bu dünya turduğınca payidar ol” (2207) (var ol-)

TS 1. Ayağa kalk-, kıyam et- 2. Vazgeç-, geri dur- 3. Kurul-, yapıl- 4. Karşı dur-, karşı kov- 5. Bağlan-, kendini ver-, mülazemet et- 6. kop-, meydana gel- 7. Yaşa-, çok yaşa- 8. Eriş-, yerleş-

“Ben bu dünya hoşluğundan durayım aşkun için illa vaslun lezzetinden öleyim turmayayım” (TS II 1267) (vazgeç-)

“Ne münasip yere durmuş o tavanlı köprü”(TS II 1267) (kurul-,yapıl-)

“Kanı sitem ü belāya durmak

Aşka düşürüp cefaya durmak” (TS II 1267) (bağlan-)

Çün ömür otuzbire vara, tamam adamlık kararına turmuş ola” (TS II 1268) (eriş-)

turğur- (d-) : tur-'ın ettirgen şekli olan fiilin anlamı 'dik-, kaldır-, uyandır-' vb.'dir. Eski Türkçe'den itibaren genişlemiş anlamlarla kullanılan kelimenin anlam alanındaki genişleme daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Kelimenin Osm.XIV'deki kullanımını hakkında Clauson (1972 : 541) “durğur- (en eski şekil, daha sonra genellikle turğur-) (1) 'durdur-, son ver-'; (2) 'dik-, uyandır-'; (3) 'kur-, oluştur-' ” demektedir ve XVI'da yaygın, daha sonra nadir olarak kullanıldığını belirtmektedir.

ETG (taş) dik-, meydana getir-, meydana gel-, tahrik et-, ayaklandır-

EUTS durdur-, diktir-, rekzet-

M kur-, ifa (eda) et-, (his) besle-

Kaş. durdur-, kaldır-, dik-, yap-, inşa et-, zayıflat-, yordur-, durgunlaştır-

KB durdur-, esirgeme-

DK durdur-

ŞŞÇ 1. Durdur- 2. Payidar kıl-

“Benem Samı Neriman yadigarı

Benem devletle turguran diyarı” (8759) (payidar kıl-)

TS 1. Durdur- 2.kaldır-, ayakta tut- 3. Vücuda getir-, ortaya çıkar-, göster-

туруş- : tur-’ın işteş şekli olan fiilin temel anlamı ‘karşı karşıya gel-’ gibi görünüyor. Ancak bundan genişlemeyle ‘savaş-, karşı dur-, diren-’ gibi yan anlamlar kazanmıştır.

EUTS savaş-

Kaş. ayağa kalkış-, duruş-, karşı dur-

“kiçig uluğ birle turuşdı = küçük, büyüğe karşı durdu, mukavemet etti.

Şu savda da gelmiştir : küçük uluğka turuşmas, kırguy songkurka karışmas = küçük büyüğe karşı koyamaz, atmaca sonkura karşı duramaz.” (Atalay 1985b : 95)

FR/K çalış-, diren-, toplan-, karşı karşıya gel-

ŞŞÇ vuruş-, mücadele et-

tu:ş (d-) : temelde ‘eşit, eşitlik, uygunluk’ anlamlarına gelen kelime, bundan genişlemeyle ‘karşı, denk, benzer, arkadaş, uygun,münasip, taraf, cihet, yol’ vb.gibi pek çok yan anlam kazanmıştır. Kullanım sıklığı ve yaygınlığı oranında anlam alanı da genişlemiş olan kelimeye bilhassa tuş ol- terkinde rastlıyoruz.

ETG vakit

arkadaş, rastlayan, uygun, uygunluk

EUTS 1. Eş, arkadaş 2. Tesadüf, zaman, keyfiyet

UÜH dost, yakın arkadaş

“anı teg işke tuşka edgü sakınç sakınıp.. ‘Onun gibi eşe dosta karşı hüsnu niyet besleyip.....’” (D59)

İKP arkadaş, benzer, simetrik olan, birbirine uyan

Kaş. denk, öğür, benzer

karşı, bir şeyin karşısı

kemer kayışları ucuna takılan altın veya gümüş toka

KB eş, benzer, denk

- başa veya kemere takılan altın veya gümüş toka
- SN 1.karşı 2. Uygun, münasip
 “Ben işbu yañadın dürişem öküş
 Kulag uravan diñleyem aña tuş” (1961) (karşı)
 “Dir idi aceb bu baña düş midür
 Ya hoz tali’üme bu iş tuş mıdur” (1784) (uygun, münasip)
- YED denk, benzer, eş
 taraf, yön, rast gelme, karşısına durma
 “Agzına şekker aluben gözleri sana tuş olan
 Unıda şekkerini ayruk çeyneyiben yutmaya” (3.3)
- KG karşı, hiza, denk
 “... ve iki elin sücud içinde kulagı tuşına duta ve karnın uylugından
 uzak duta.” (14b.9)
- H cihet, yön, yol
 taraf
 “Ben kula Magrib tuşı sen aceb mi sür işi
 Damuña Mısrufı kuşı oldı şikâr eyle mi” (7267) (cihet)
- MN karşı karşıya gelme
- DK tesadüf, rastlama, rastlayış, karşılaşma
 “Su kaçan haber virse gerek. Sudan kiçdi bu kez bir kurda tuş oldı.”
 (45-9)
- ŞŞÇ cihet, yön, taraf, yol
- TS tuş ol- : 1. Yönel- 2. Rast gel-, isabet et-, karşılaş- 3. Nail ol-, eriş- 4.
 Delalet et-, uygun gel-

tut- : ‘tut-, kavra-, yakala-’ vb. anlamındaki kelime, metin içinde neredeyse deyim mahiyeti taşıyan kullanımlarıyla anlam alanını genişletmiştir. Türkçe’de en yaygın kullanılan fiillerden olan bu fiil elimizdeki en eski yazılı belgelerden itibaren çeşitli anlamlarla karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda görülebilecek olan taramalarımız neticesinde, Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar oldukça genişleyen bir anlam alanıyla karşılaştık.

OA tut-, yakala-

“Olurupan Türk budunug ilin törüsün tuta birmiş.” (BKA.DC : 3)

EUTS 1. Tut- 2. Yakala- 3. Sap

Kaş. tut-, yakala-

“tutti : baş tutti = yara zonkladı.

Tutti : it keyik tutti = köpek geyik tuttu.. ol manğa eliğ tutti = o, bana el tuttu, boyun oldu, kefil oldu. Şu savda dahi gelmiştir : eliğ tutgınça ot tut = el tutacağına ot tut (kefil olacağına ateş tut; çünkü insan kefil olduktan sonra pişman olur)” (Atalay 1985b : 291-292)

NHT yakala-, tut-; yerine getir-, yap-; kabul et-, say-

“Dilerise hamsetü esdasını deynine tuta

Südsini ala nete-kim ilerü zikr olındı.” (19b-4)

SN dut- : 1. Tut- 2. Kapla-, sar- 3. Farzet- 4. Kur-, ger- 5. Kirala- 6. Yap-,

çiz-

“Tutar yiryüzün dürlü dürlü çiçek

Dökilür girü mevsümi geçicek” (64) (kapla-, sar-)

“Tapun buyrığından ho nice sapam

Dutam kim varam işüğüni öpem” (1707) (farzet-)

“Kişi kim hayal-baz oynın bilür

Çadır dutuban gice oynar olur” (3350) (kur-, ger-)

“Didi şar içinde falan yirde

Saka-haneyeye karşı dutdum oda” (4008) (kirala-)

“Yazar ise si-murgı divara ol

Divar uça Kaf tagına duta yol” (3658) (yap-, çiz-)

tut- : 1. Kapla-, sar-, ört- 2. Kuru-, muhafaza et- 3. Sakla-, gizle- 4.

Farzet- 5. Ateş tutuş- 6. Beklenen sonucu ver- 7. Tak-, bağla-, dola-

“Pes incitme zinhar gönülleri

İçüñi taşın bigi tutgıl arı” (269) (koru-, muhafaza et-)

“Nikāb ile tutmuş idi yüzini

Bu resm ile gizlerdi kendüzini” (3128) (sakla-, gizle-)

“Eñ öñdin düter soñra tutar yanar

Güzāfin mıdur anuñ adı ya nār” (4734) (ateş tutuş-)

“Birez sehlrek tutmaga başladı

Veli ol budah tutdı kim aşladı” (350) (beklenen sonucu ver-)

“Sunarsam elüm söyler isem dilüm

Tutarsam alum tanışursam bilüm” (4396) (tak-, bağla-, dola-)

KG 1. Tut-, yakala- 2. Eline al-, el ile tut-, tut- 3. Oruc tut-, kaza et-, tut- 4. İtibar et-, muteber say-, tut- 5. Farzet-, addet-, say- 6. Çevir-, döndür-, tut- 7. Kirala-, kiraya tut- 8. Mesul ve sorumlu tut-; cezalandır- 9. Uygun gör-, rıza göster-, müsaade et- 10. Koru-, muhafaza et- 11. Kapla-, işgal et- 12. Götür-, tut- 13. Dışarı çıkar- 14. İtaat et-, uy- 15. Bulundur-, alıkoy-; evlen- 16. Bulun-, dut-, ol-

“...gelse, issinüñ ihtiyarı vardur, dilerse gasıbı duta ve dilerse emanet turduğı yiri duta.” (116b.1) (mesul ve sorumlu tut-; cezalandır-)

“Eger emanet hayvan olsa, dutan kişi aña nafaka virse issi gelince...” (109b.3) (koru-, muhafaza et-)

“...süd emmegi düşer ve reva olmaz kim iki kız karındaşı bir yirde dutalar.” (74b.6)

KY tut-, idare et-, sakla-, çevir-
tut-, elde et-, yakala-, çevir-

ŞMK 1. Beklet-, tut- 2. Muhafaza et-, benimse- 3. Kabul et-, benimse- 4. (bir şeyin) tesirinde bırak-, tut-

ŞKM 1. Tut-, eyle-, et- 2. Say-, farzet-, addet- 3. Çevir-, döndür-, teveccüh et- 4. Et-, bul-, göster- 5. Ele geçir-, fethet-, istila et- 6. Git-, seç- 7. Kur-, tesis et-, tut-, -lenmek 8. İşle-, bul- 9. Bul-, çıkar-, elde et-, yakala- 10. Başla- 11. Bürü-, görmez et- 12. Bulun-, tut- 13. Bir ibadeti yerine getir- 14. Gör-, kabul et- 15. Tut-, bırakma-, yakala- 16. Tut-, takip et- 17. Geçir- 18. İdare et-, elde et- 19. Tut-

“....vilayet ehlini fesad ile duta...” (41a.10) (idare et-)

KT 1. yakala-, tut- 2. Edin-, ittihaz et- 3. Yakala- 4. Sorumlu tut-, muaheze et- 5. Alıp sakla-, muhafaza et- 6. Kabul et-, yerine getir-, yap- 7. Sakla-, alıkoy- 8. Kes-, tut- 9. Geri çek-, tut- 10. Al- 11. Say-, addet- 12. Yakala-, kavra- 13. Kabul et- 14. Takın- 15. Yakala-, esir et- 16. Çıkar- 17. Bürü-, kapla- 18. Kapat-; kör ve sağır et- 19. (tedbirini) al-, (işini) bil- 20. Kabul et-, benimse-

GT dut- : 1. Yakala-, tut- 2. Eline alıp tut-; kavra- 3. Kazan-, elde et- 4. Farzet- 5. Yerine getir-, tatbik et- 6. Bulundur-

tut- : 1.yakala-, tut- 2. Ele geçir-, elde et-, zaptet- 3. Yap-, yerine getir- ; dinle- 4. Benimse- 5. Yönel- 6. Koş-, sür-, çalıştır- 7. Bulundur- 8. Sok-, tıka-, kapat- 9. Farzet-

TİKT 1. Yakala-, tut- 2. Yap-, yerine getir-, uy- 3. İstila et-, zaptet-, kapla- 4. Uygun bul-, benimse-, takip et- 5. Kapa-, tıka- 6. Yönel-, çevir- 7. Alıkoy-, engel ol- 8. Al-

FR/K sabit kıl-, gizle-, farzet-, yap-, zaptet-, elde et-, iltizam et-, alıkoy-, kullan-, kabul et-, kur-

ŞŞÇ 1. Kavra-, tut- 2. Yakala-, tut- 3. Alıkoy-, zaptet- 4. Durdur- 5. Kilitle-, kapat- 6. Zaptet-, ele geçir- 7. İdaresi altında bulundur-, kapla-, hükümet et-

TS 1. Sabit kıl- 2. Farzet- 3. Yap-, amel et- 4. Sakla-, muhafaza et-, gizle- 5. İstila et-, zaptet-, kapla- 6. Bir hayvan çiftleştiği erkekten yavruya yüklü kal- 7. Kapa-, seddet- 8. Elde et-, iltizam et-, ihtiyar et- 9. Alıkoy-, gitmeğe bırakma-, engel ol- 10. Kullan- 11. Say-, addet-, kabul et- 12. Karşısına koy-

“Hırgah : Türkmenlerin derim evleridir ki yaylaklarda dutarlar, keçe ile örterler ve padişahların otağı...” (TS 1285) (kullan-)

tutuğ : tut-’dan türemiş isimdir. Oldukça geniş bir anlam alanına sahiptir. Kelimenin anlamları hakkında Clauson (1972 : 452-453) şunları söylemiştir : “Açıkça NE Şor’da tutuğ ‘yağma’ yaşıyor; Tuv. tuduğ ‘bina’; NC Kır. tutu: (1) ‘tutma, yakalama’; (2) ‘bir çadırın keçe kapısı’; SW Osm. tutu (1) ‘(kumar için) para’; (2) ‘(borç için) teminat’.” Yaptığımız taramada kelimenin Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren kayıtlı olduğunu ve genellikle ‘rehin’ anlamında kullanıldığını gördük. Ancak Kaş.’da ‘efsun, büyü tutması’ ve H’de ‘perde, peçe, yaşmak, duvak’ anlamlarıyla da kayıtlı olduğunu gördük. (bk. tutuk)

EUTS rehin

Kaş. efsun, büyü tutması

rehin, tutu

KB esir, rehin

KG rehin

H tutuk : perde, peçe, yaşmak, duvak

ŞŞÇ tutu : kefil, rehin

TS tutu : rehin

tutuk : tut-'dan türemiş pasif isim. Geniş bir anlam alanıyla pek çok modern şivede yaşıyor. 'bulutlu (hava); dili tutuk; felçli; kapalı (perdeler)' vs. anlamlarında kullanılıyor. (Clauson1972 : 453) (Bk. tutuğ)

ETG askeri vali

Kaş. enenmiş, iğdiş edilmiş

KG dutu : rehin

TS (I) perde, peçe, yaşmak, duvak

(II) kapalı, örtülü

tutul- : tut-'ın pasif şekli olan fiil Eski Türkçe'den itibaren yaygın olarak kullanılıyor ve anlamındaki gelişme de köküne paralel şekilde geliyor. Tut- gibi metin içinde, neredeyse deyim mahiyeti taşıyan kullanımlarıyla anlamı genişleyen kelimedeki bu anlam hadisesinin bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde kuvvetlendiği görülmektedir.

EUTS tutul-

Üİ tutul-, alıkonul-

Kaş. tutul-, yakalan-

KG kullanıl-, kullanmaya müsait ol-

NHT tutul-, kabul edil-, yapıl-

ŞKM tutul-, önü alın-, geçit verilme-

TİKT (nefes) kesil-, tıkan-

ŞŞÇ 1.kavran-, (elde) tutul- 2. Yakalan-, esir edil- 3. Zaptedil-, elde edil- 4.

Durdurul- 5. Hareketten kesil- 6. Giriftar ol-, düş- 7. Yapıl-, yerine getiril- 8. Kapatıl-

9. (hava) kapan-, karar- 10. (soluk, nefes) kesil- 11. Hazırlan-, kurul- 12. Kıyas edil-

TS 1. Mahkum ol-, zan altına düş- 2. Durdurul-, zaptedil- 3. Donuklaş-, karar-, sıkıl- 4. Sesi çıkmaz ol- 5.kullanıl- 6. Bırakıl-, alıkonul-, bulundurul- 7.

Kapan-, kapatıl-, tıkan-

tutun- : tut-'ın dönüşlü şekli. Anlamı tut- ve tutul-'inkine paralel şekilde geliyor. Ancak kullanımını onlar kadar sık ve yaygın olmadığı için bu genişleme onlara göre sınırlı şekilde gerçekleşmiştir.

- ETG yakalan-, tutul-
 EUTS tutun-, tutul-
 Kaş. tutul-: edin-, tut-; yalnız başına tut-; tutuş-
 KB tutun-
 AH tutuş-
 TS 1. Edin-, ittihaz et-, telakki et- 2. Tutul-

tutuş/tütüş : (karşılıklık anlamında) tut-'dan türemiş isim; çeşitli anlamlarla, genellikle 'tartışma' vb. bütün modern şekiller arka ünlülere sahip. Ya 'sürekli, tam' ya da 'dokunma, bitişme' anlamında tutaş olarak modern şivelerde yaşıyor. (Clauson 1972 : 461)

- Kaş. çıkışma, çekişme
 KB tutaşı : devamlı, her zaman, daima
 KG dutuş : tutma, tutuş
 H karşılaşma, mukarin
 TS tutaş ol- : 1. Karşılaş-, rastla-, yaklaş- 2. Meşgul ol-, çalış-

tutuş-/tütüş- : tut-'ın işteş şekli olan fiil hakkında Clauson, "açık hiçbir izahı olmayan vokalizasyondaki değişikliklerle ortaya çıkıyor. Anlam değişiklikleriyle bütün modern şivelerde yaşıyor. Bazı şivelerde tutaş- olarak (ki orijinal bir tutaş- şeklini gösteriyor) ve diğerlerinde tutuş- olarak yaşıyor" açıklamasını yapmıştır (Clauson 1972 : 462). Uygur Türkçesi'nde ve Kaş.'da aynı anlamla karşımıza çıkan fiil Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'mücadeleye gir-, yan-, alev al-' gibi yan anlamlar kazanmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

- EUTS birbiriyle tutuş-
 Kaş. tutuş-
 ŞŞÇ 1. Mücadeleye giriş- 2. Yan-, alev al-, tutuş-

tuy- (d-) : Temel anlamı ‘duy-, işit-’ olan fiil ‘algıla-, farket-, hisset-; haber al-, araştı-’ gibi genişlemiş anlamlarla da karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin genişlemiş anlamları en eski belgelerden itibaren kayıtlıdır. Bu da kelimenin eskiliğini ve kullanım sıklığını göstermektedir.

EUTS 1. Duy- 2. Tanı-, hisset-

Kaş. duy-

DK duy-, işit-

ŞŞÇ 1. Duy-, işit- 2. Hisset- 3. Haber al- 4. Araştı-, sor-

“Çü akli gide tuymaz ola agrı

Acılık almaya dogransa bagrı” (6820) (hisset-)

“Diledi tuymadın ol işi düşmen

Gidüp kurtara andan can ile ten” (7912) (haber al-)

“Ki kola nice su koymak gerekdür

Her işüñ aslını tuymak gerekdür” (48162) (araştı-, sor-)

tuytur- (d-) : tuy-’ın ettirgen şekli olan fiilin anlam alanındaki gelişme kökü olan tuy-’a paraleldir. Clauson (1972 : 567), kelimenin Osm. XIV ve XVI’daki anlamları hakkında “duydur-/tuydur- ‘bilgilendir-, haberdar et-’.” demektedir.

Kaş. duyur-; anlat-

TS işittir-, duyur-, sezdir-

tü: : Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkan ve birbirine yakın anlamlarla anlam alanı genişleyen kelime hakkında Clauson’un (1972 : 433) yaptığı açıklamalar şöyle :

“Özel olarak ‘vücuttaki tüy’ (saç, ‘baştaki tüy’e zıt olarak; kıl ‘kıl’ genellikle ve özellikle ‘kalın tüy, sert kıl’; ve yü:g ‘tüy’). Fakat aynı zamanda bazen ‘kıl’ için de kullanılıyor ve Hak.’de numaralı olarak Kaş.’nın diğer çevirileri buna özgü. Uyğ.’da sürekli olarak tuu söyleniyor; tügi, muhtemelen tüsi’nin yanlış okunmuşu, fakat kelime orta dönemde tüg oldu (istisnai olarak, bu kesinlikle daha önceki değil, daha sonraki şekil) ve tüg/tük olarak bütün modern şivelerde yaşıyor.”

EUTS 1. Saç, kıl 2. Her türlü, çeşitli, türlü türlü

Kaş. tüy, kıl, saç; renk, at tonu

KB 1.tüy, kıl, saç 2. Renk, at rengi; türlü, her şey

NHT	tüy, kıl
KG	tüy, kıl; saç
DK	tüy : tüy
ŞŞÇ	tü/tüy : tüy
TS	tü/tüg : tüy, kıl, yün

tüg- (d-) : Temel anlamı '(düğüm) bağla-, (ip) düğümle-' vb. olan kelimenin, bundan türemiş mec. anlamlarını Clauson (1972 : 441) '(öfkelenince kaşları vs.) çat-' şeklinde vermiştir. Taradığımız kaynaklarda kelime bu ve benzeri genişlemiş anlamlarla karşımıza çıkmıştır.

ETG	düğümle-
EUTS	tük- : buruş-, somurt-
Üİ	düğümle-
Kaş.	düğ-, düğümle-, bağla- tügül- : dügül-, düğümlen-; yemek boğazda kal-
KB	çat-, bağla-
SN	havaya yüksel-, yukarı çık-, yukarı doğru fırla- "Havaya bulutlarlayın düğdi toz Sanasın ki vardı göğe degdi toz" (2749)
TS	(I) düğümle-, bağla-, bük-, bur- (II) yüksel-, fırlayıp yukarı çık-, yukarı doğru fırla-

tügmelen- (d-) : tügme:'den türemiş dönüşlü fiil. Temel anlamı 'dügmelen-' olan fiil, bundan hareketle 'tomurcuklan-' anlamını kazanmış ve anlam alanını genişletmiştir.

Kaş.	dügmelen-; ilikleri iliklen-
TS	tomurcuklan- "Güneş doğduğu vakit çiçek verirdi, dügmelenürdü." (TS II 1305)

tügün (d-) : *tüg-* 'den türemiş isim. Temel anlamı 'düğüm' olan kelime Eski Anadolu Türkçesi'nden itibaren 'düğün' vb. anlamlarla karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin yapı bakımından gelişimini Tuncer Gülensoy (1974 : 286) "Düğün, kelimenin

kökünden de anlaşılacağı üzere : tüg- “düğmek, düğümlemek, bağlamak” (DLT. I, 472 ; II. 20, 243) fiilinden gelmektedir. Tügün “düğüm” (DLT. 400, 437, vb.; II. 20, 106 vb.; III 59, 73 vb.)” şeklinde, Doerfer de buna paralel olarak (II 978) tüg- ‘düğüm yap-’tan türeme olarak göstermiştir.

ETG düğüm

EUTS düğüm

Kaş. düğüm

KB düğün

KG bir kimsenin evlendiği, bir çocuğu olduğu veya sünnet olduğu gün yapılan şenlik

DK düğün

“Mere Ozan nereye gidersin? Big yigit düğüne giderem” (10-10)

ŞŞÇ düğün

TS düğüm

“Ne çarh dönmecliği anın tazeliğın giderir

Ne rüzgar geçmecliği anı düğünün genşedir” (TS II 1306)

tüken- : tüke:-’in dönüşlü şekli olan fiil ‘bit-, yorul-’ vb. anlamındadır. Clauson (1972 : 484-485), kelimenin muhtemelen sadece tesadüf sonucu, ilk olarak XIII(?)de not edildiğini söylemektedir. Kelimenin anlam alanı birbirine yakın anlamlarla bu yüzyıldan sonra genişlemiştir.

KB bit-

KG 1.tüken-, bit- (gözlü pınar veya kuyu suyu) 2. Sona er-, bit- (suç vb. şeyler)

“...tamuya viribiye ve yazuğı dükenince kınaya ve andan sonra uçmaga viribiye...” (3b.5) (sona er-)

DK tüken-, bit-

ŞŞÇ tüken-

TS tüken-, bit-

tümen : Temel anlamı ‘on bin’dir, fakat sık sık ‘pek çok’ anlamında kullanılıyor. Kelimenin A tmān; B tmane, tumane şekillerinde kullanıldığı Toharca’dan alıntı

olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 507-508), Prof. Pulleyblank'ın şifahen kendisine, bu kelimenin Eski Çince şekil *tman veya wan 'on bin'den alınmış olabileceğini düşündüğünü söylediğini de belirtmektedir.

Gerhard Doerfer (II 983) ise, kelimenin kaynağı konusunda Clauson'dan oldukça farklı düşünmektedir. F.'da 'tümen (on binlik); on bin; il/bölge; paralı birlik' anlamlarında kullanılan kelimenin Türkçe (çag.) tümen kaynaklı olduğu söyleyen Doerfer, Kaş.'da kelimenin belirsiz bir anlamda 'sayısız' kullanıldığını, dha geç çag. metinlerinde ise ya 'il/bölge' ya da Mahmut Kaşgarlı'da belirtildiği gibi yüksek bir sayıda olmak üzere belirsiz bir anlama sahip olduğunu, modern Türk şivelerinde de tümen'in (1) 'sayılamayacak kadar çok'; 'yığın, küme, sürü'; tümen tümen 'çeşit çeşit, yığın yığın, çok çok'; (2) somut anlamda '10.000' gibi anlamlara geldiğini belirtmiştir. Daha sonra kelimenin çeşitli etimolojilerinin yapıldığını söyleyerek bunları sıralayan Doerfer, bunlar arasında Ramstedt'in mo. tümen ile tü. tümen ve tu. tuman'ın eş kaynaklı olduğu iddiası, Blochet'nin Çince wan 'on bin'den alıntı olduğu iddiası yer vermiştir. Ancak araştırmacı bunları reddederek kelimenin kaynağı ile ilgili kendi görüşünü şöyle açıklamıştır :

"Benim şahsi kanaatim şu : bu kelimenin herhangi bir başka dilden türeme olduğu kabul edilemez. Altayca'nın içinde bu kelime sadece Türkçe kaynaklı olabilir. Tabii ki, kelimenin Türkçe'de yeniden alıntı olması mümkün (mes. Ruanruan'dan), fakat bunun için herhangi bir delil yok. Bu kelime yalnızca Türkçe kaynaklı bir kelime olarak kabul edilmelidir."

Görüldüğü gibi kelimenin kaynağı konusunda farklı görüşler vardır. Ancak anlam alanındaki gelişme tartışmasız ortadadır. Kelime hangi kaynaktan gelmiş olursa olsun, elimizdeki en eski yazılı belgelerde yaygın şekilde 'on bin, tümen' anlamıyla kayıtlıdır ve bu anlama Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'pek çok, çok, büyük bir yekun', hatta 'firka' gibi anlamlar eklenmiştir.

OA on bin

"Çaçça sengün sekiz tümen sü birle süngüşdüm." (BKA.DC : 26)

EUTS tümen, on bin

DK tümen, on bin

“Toksan tümen genç oğuz ardumça gelsün, oğlan tutsakdur bigler bilsün didi.” (141-4)

“Tokuz tümen Gürcistan ağzına varup kondı,....” (236-11)

DKK büyük küme, çok, pek çok, büyük bir yekun

“Agca yünlü tümen koyunuñ gezdürmeye....” (138-26)

TS on bin, pek çok; fırka

tün : Temel anlamı ‘gece’ olan kelime Eski Anadolu Türkçesi’nden itibaren ‘dün, dünkü gün’ anlamıyla da karşımıza çıkmaktadır. Orhun Abideleri’nde geçen *tün ortu:si*: terkininin tam olarak ‘gece yarısı’ anlamına geldiğini ve sık sık bu şekilde kullanıldığını belirten Clauson (1972 : 513), en eski dönemde ana yön ‘kuzey’ için de kullanıldığını eklemiştir. Ayrıca *tün birle*’nin crasisi (bir kelimenin son vokalinin kendinden hemen sonra gelen kelimenin ilk vokali ile birleşmesinden ortaya çıkan ulama) olmaktan ziyade **tünle:-*’in kısaltmış Ger.’u olmasının daha muhtemel olduğunu söylediği *tünle*: ‘geceleyin’in eski dönemde beri ortaya çıktığını da söyler.

Tün kavramının Türkler’de kün ile birlikte kullanılmasına değinen B. Ögel (1991a : 448), bunların ifade ettiği kavram alanı hakkında “Gece, gündüzün karşısıdır. Eski türkçe deyimle: “Tün, künün karşısı ol”dur. On iki hayvanlı Türk takviminde veya diğer sembollerde de, beyaz ve siyah iki hayvan bir mihver etrafında dönerken gösterilirdi.” demektedir. Türklerde gecenin renk özelliğinin kara olduğunu belirten ve eski Türkler’in geceye “Kara-Tün” yani kara gece de dediklerini söyleyen Ögel (1991a : 461), gecenin, yani tünün mistik anlamı hakkında da şu açıklamayı yapar :

“Türlere göre “karanlık ve gece”, kötü ruhların ortaya çıkması için en müsait bir çağdı. “Kötü ruhlar, ortaya çıkmak için geceyi beklerlerdi. Bu sebeple Şamanlar bazı törenler için geceyi bekler ve karanlık çöktükten sonra da törenlerine başlarlardı.” ” (Ögel 1991a : 462)

Tün sözünün Türkler’de karanlık, kapalı ortamları belirtmekte kullanılmasına Kaş.’daki tünek ‘hapisane, zindan’ sözü kanıttır. Tüne- ‘gecele-’ fiilinden türeyen bu ismin kümes için epey eski çağlardan beri kullanıldığı B. Ögel (1991c : 37) tarafından ortaya konmuştur.

EUTS gece, karanlık

OA gece

“İlgerü kün togsikka birigerü kün ortusingaru kuringaru kün batsıkinga yırıgaru tün ortusingaru anda içreki budun kop manga körür.” (KA.GC : 2)

Kaş. gece

tünek : hapisane, zindan

AH gece

tünet- : karart-

SN gece

“Bunu didi vü gitdi üç dün ü gün

Görinüpdi gün kara nițe ki dün” (3848) (gece)

ŞKM dün : I. Gece II. Dün

MN gece, dün

DK dün, dünkü gün

gece

“Kanda gezer-idüñ nirede-y-idüñ a Kazan dün yok öteki gün ivüñ bundan kiçdi....” (47-9)

ŞŞÇ dün : 1. Gece 2. Dün, önceki gün

tün : gece

TS gece

tüñür (d-) : “*böşük*’ün zıt anlamlısı; orjinalinde muhtemelen ‘kızkardeşlerin evlilikle verildiği oymak (veya bir oymağın üyesi)’, fakat asıl metinlerde ‘gerçekten, veya tam olarak, evlilikle ilişki kuran kişi’. Bu ve bazı genişlemiş anlamlarda SW Osm.’da düñür ve Yakut’ta tüñür yaşıyor. Uyğ.VIII, Hak.XI, Osm. XIV düñür ‘üvey abi’ iki metinde.” (Clauson 1972 : 523)

Kelimenin Eski Uygur Türkçesi sözlüğündeki anlamlarına değinerek tüg- “düğmek, düğümlemek, bağlamak (DLT I; II) fiiline bağlayan Tuncer Gülensoy (1974 : 299) bu görüşünü şöyle açıklar :

“Çünkü *dünür* olmak için mutlaka iki ailenin birbirlerinden kız ve oğlan alıp vermesi gerekmektedir. Kelimenin eski Türkçede *دکر* ve *دکر* şekillerinde yazılışı da *dünür* kelimesinin kökünü *düğ-* ~ *düng-*'e bağlamak için yeterlidir.”

EUTS	1. Sıhriyet, evlenme yolu ile akrabalık, <i>dünür</i> 2. Şaman davulu
İKP	evlilikten kaynaklanan akrabalar, <i>dünür</i>
Kaş.	<i>dünür</i> , karının kısımları
TS	sıhrî akraba

tür- (d-) : ‘(tomar, elbise kolu vs.) katla-’ anlamındaki fiilin anlam alanını bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlettiği yaptığımız taramalar sonucunda ortaya çıkmıştır.

ETG katla-, dür-

EUTS dür-, бүк-

Kaş. dür-

KY dür-, бүк-, katla-

FR/K buruştır-. Topla-

“İşidüp tekfur-ı Efrenc ol sözi

Çatdı kaş u egdi baş dürdi yüzi” (37a.11)

ŞŞÇ 1. Dür-, katla- 2. Topla-

TS 1. Бүк-, katla-, tomar haline getir- 2. Topla, devşir- 3. Buruştır-

“Gülefruh eydür iy dildar-ı mestur

Ne sözdür bu didüğün aklunu dür” (TS II 1330) (topla-, devşir-)

türk : Kelimenin orijinal anlamı konusunda G. Clauson ve G. Doerfer’in ayrı görüşleri vardır. “ ‘olgunluğun doruk noktası’ (meyve, insan vs. için), fakat daha sık (meyve için) ‘neredeyse tamamen olmuş’; (insan için) ‘hayatın olgunluk döneminde, genç ve dinç.’” anlamına geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 542-543), bunun kavim adı olan Türk’le ilgisi olmadığını, zaten kavim adı olarak kullanılan kelimenin orijinal şeklinin Türkü olduğunu iddia etmektedir.

Clauson 1962’de yazdığı “The Concept of Strenght in Turkish” adlı yazısında (1962 : 99-101) bu kelimenin üzerinde uzun uzadıya durmuştur. Kelimenin ‘güçlü’ anlamına geldiği ve etnonim olan Türk’ün bundan türediği iddialarına yer veren Clauson, yazısında bunlara hangi açılardan karşı çıktığını anlatmış ve kelime hakkında kendi görüşlerini açıklamıştır. Araştırmacının görüşlerini tam olarak verebilmek ve konu bütünlüğünü bozmamak için yazısının türk’le ilgili kısımlarını aşağıya alıyoruz :

“Bu kelimenin “güç” anlamına geldiği ve boy ve millet ismi Türk’ün bundan türediği son zamanlarda ortaya çıkmış bir doğma/doktrin. Bu ifade, mesela, açık olarak Prof. A. von Gabain’in, Hunnisch-Türkische Beziehungen yazısında, Zeki Velidi Togan’a Armağan, TDK 1955’te ortaya atılmış, fakat aslında elli yıl kadar öncesine gidiyor. ... Ben bu teoriye üç noktada karşı çıkıyorum (1) ismin orijinal şekli Türkü’dür, Türk değil; (2) türk “güçlü” anlamına gelmiyordu; (3) isim olan Türk ve türk (veya törk?) ismi, Kaşgari’de, yazar özel isimlere mümkün olan her yerde anlam bulmaya çok meraklı olmasına rağmen, aralarında herhangi bir etimolojik bağ kurulmadan alt alta sıralanmış.... türk’ün “güç” anlamına geldiği teorisi ilk defa F.W.K. Müller’in Uigurica II adlı eserinde ortaya atılmış gibi görünüyor.... Bayan Beveridge (Babur’un Hatıratı, II 279), buna karşı, bunu türk’ü özel isim olarak kullanan “basit, sıradan kabile adamı” anlamında, “saraylı”ya zıt olarak, “çirkin, kaba, kılıçla doğrayan yiğit” şeklinde çevirmiş, ki bu anlam Osmanlı’da da vardı.... türk ismi sadece Uyğur ve Kaşgari’de biliniyormuş gibi görünüyor, bununla birlikte bunun türk mü yoksa törk mü söylenmesi gerektiği kesinlikle belli değil; anlamı üzerindeki tartışma alışıldık şekilde harflerini belirlemeyle başlayabilir, I 353. Türk hakkındaki uzun bir paragraftan hemen sonra, özel isim geliyor ve ilerdeki gibi geçiyor : “türk zamanla ilgili çekilemez bir kelime, ki herhangi bir meyvenin olgunluk noktasına ulaşmasıdır; bundan türk üzüm ödi: ‘meyvelerin tamamıyla olgunlaştığı zaman’; ve türk kuya:ş ö:di: ‘güneşin zirvede olduğu zaman’; ve türk yigit ‘gençliğinin en iyi döneminde olan genç’ denir. Bunun anlamı açık, türk zaman için gelişmenin zirveye ulaştığı ve gerilemenin başlamadığı kritik nokta anlamına geliyor.... türk’ün Uyğur’daki diğer bütün ortaya çıkışları erk’le ilgili gibi görünüyor.”

Clauson’un eleştirdiği görüşlerden birini savunan Doerfer (II 888) ise F.’da ‘Türk; kök; bozkır göçebesi; güzel kişi; gaddar kişi, haydut’ anlamlarında kullanılan bu kelimenin, tü. türk ‘kavim ismi’< ‘halk’< ‘güçlü’den geldiğini ve Türkçe kelimenin anlam gelişmesiyle ‘hükümdar neslinden gelen’i ifade ettiğini, kavim adı olarak kullanımının bundan sonra ortaya çıktığını iddia etmektedir.

“Bence yazıtlarda kelime genellikle kavim adı anlamında değil.....Daha ziyade ‘güçlü’ anlamının genişlemesiyle her defasında hükümdar neslinden gelenleri (hemen hemen daha sonra boy için), hükümdarın bir araya getirdiği topraklardan oluşan büyük koalisyonun içinde bulunanları ve asıl hakimiyeti elinde bulunduranları (!) tanımlıyor, tabir caiz ise tebaa idi. Kelime, bu anlamda hala cins ismi, fakat bu anlam gelişmesiyle, daha sonra gerçek/tipik bir kavim ismine doğru izleyeceği gelişmeyi gösteriyor.”

Araştırmacı daha sonra Türkler adlı kavmin hangi boyları içerdiğini, kelimenin kapsamını tartışıyor ve bunun başlangıçta dar bir sahada kullanıldığını, daha sonra farklı halklar için de kullanılmaya başlandığını söylüyor. Ardından Türk kelimesinin etimolojisinin tartışmalı olduğunu söylüyor ve çeşitli bilim adamlarının görüşlerine yer veriyor. Bunları iki maddede toplayan yazar ilk maddede, Nemeth, Thomsen, F.W.K. Müller, Kotwicz, Minorskiy gibi bilim adamlarının türk kelimesinin ‘güçlü’ anlamına geldiğine dair iddialarını; ikinci maddede de Vambery’nin türk’ün töre-, törü- ‘türe-’den geldiğine ve kelimenin buna göre ‘yaratık, insan’ anlamlarına geldiğine dair iddialarını açıklıyor. Bu iddiaları sıralayan yazar daha sonra bunları 7 maddede reddediyor. Ardından Clauson, Pritsak ve Kononov’un etimolojilerini tartıştıktan sonra 9 maddede de bunların geçersizliğini açıklıyor. En sonunda kelimeyle ilgili küçük bir paragrafta şöyle bir açıklama yapıyor : “Türk ‘güçlü’ kelimesi için bir etimoloji bulmak çok zor. Belki R III 1556’daki tür- ‘topla-’dan olabilir. Buna göre türk = ‘toplanmış, yoğun’ > ‘güçlü’ .???”

Doerfer’in tersine O. F. Sertkaya (1995 : 3), Türk kelimesinin etnik ad olarak en eski örneğinin Gök Türklerde görüldüğünü, Gök Türk İmparatorluğu’ndan itibaren Türk adının çok geniş bir yayılım sahası bulduğunu, bunun sebebinin de Gök Türk İmparatorluğu içerisinde Türkçe konuşan Türk asıllı çeşitli boyların, diğer milletlerce Türk umumi adı ile anılması olduğunu söylemektedir. Araştırmacı kelimenin anlamını da “Göktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde ise sıfat olarak “güç, kuvvet, kudret, olgunluk, güçlü, kuvvetli, kudretli, yetişmiş, kemale ermiş, olgunlaşmış” manalarında kullanılmıştır.” şeklinde vermektedir. (Sertkaya 1995 : 2)

Kelimeyi metinlerden taradığımızda Eski Anadolu Türkçesi'ne kadar 'güçlü' anlamıyla kayıtlı olduğunu görüyoruz. 'Olgunlaşma zamanı' anlamı ise sadece Kaş.'da kayıtlıdır ki Clauson'un kelimenin anlamı hakkındaki görüşü temelde bu kayda dayanır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde kelimenin 'güzel, civan' şeklinde yeni bir anlam kazandığını ve anlam alanını daha da genişlettiğini görüyoruz.

ETG kudretli

Türk, Türkçe

OA Türk

EUTS güç, kuvvet

UÜH kuvvetli

"İNÇE KALTI TÜRK YIGİT KUNÇUYLAR SEVER BEGDİN ADRI LIP... 'NASIL KUVVETLİ GENÇ KADIN SEVGİLİ BEYİNDEN AYRILINCA...'" (D89)

M güç, kudret; türk (dili)

"Ol ok tegirmek tıtagında ajunlarka ed tavarka erkke türkke azlanmak turur" (41.46)

Kaş. 'vakit' anlamına gelen bir kelime. Karş. Rad., Çağ. – türk : cesur, sert, kaba; Rad. Taran. – türük : okuma yazma bilmeyen; Cafer. U. – türük : kuvvet

"Türk : Tanrı yarılığasın Nuhun oğlunun adıdır.. Türk sözü Nuhun oğlunun adı olduğunda bir tek kişiyi bildirir, oğullarının adı olduğunda, "beşer" kelimesi gibi çokluk ve yığıcıı bildirir.

türk : Türk. Bu kelime hem müfret hem cemi olarak kullanılır. "sen kimsin" anlamına olan "kim sen" denir; buna "Türkmen" diye cevap verilir, "ben Türküm" demektir. Türk süsi atlandı = Türk ordusu atlandı.

türk : vakit anlamına gelen bir kelimedir. Bütün meyvaların olgunlaştığı zamanın ortasıdır. Türk üzüm ödi = üzümün olgunluk vakti, türk kuyaş ödi = gün ortası, türk yigit = gençlik çağının ortası" (Atalay 1985a : 352-353)

KB güç, kuvvet

Türk

"ay ilig baka kör seningde oza

beg erdi atang ilde erk türk tüze" (5151) (güç, kuvvet)

“takı munda yigrek ayur türk hanı
kınama yalavaç söz aysa köni” (3817)

ŞŞÇ kavim adı

TS güzel, civan

“Gamzeler birbirine eyler nihani remzler

Söyleşürler türk hûnîler zeban-ı pehlevî” (TS V 3875)

türt- (d-) : orjinalinde ‘sürt-, (yağla) meshet-’ vb. anlamına geliyor. En eski yazılı belgelerden itibaren ortaya çıkan kelime varlığını günümüze kadar taşıyan kelimelerdendir. Belirttiğimiz anlamların Osm.’da XVII’ye kadar yaşadığını, fakat bugün her yerde yok olmuş gibi görüldüğünü söyleyen Clauson (1972 : 535), sürt- ve yak- gibi diğer kelimeler bunun yerine kullanıldığını ve bugün ‘dürt-, yukarı sür- (çadır direği), (dirsekle) dürt-, (birinin dirsek veya hafızasını) dürt-, kışkırt-’ anlamına geldiğini eklemektedir. Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar hangi anlamlarda kullanıldığına baktığımızda, bunların birbirine yakın anlamlar olduklarını görüyoruz.

EUTS yak-, merhem sür-

Kaş. sürt-, sıva-, çal-

KB sür-, sıva-

KG 1. Sür-, sürt- 2. Sıkıştır-, dürt-

ŞKM dürt-, sür-, bulaştır-

“Dervişlerün kanın yüzlerine dürteler altun ve akça dirşüreler....”
(43b/7)

KT fitle-, tahrik et-

DK dürt- : dürt-, sok-, sür-, sürt-

ŞŞÇ dürt- : dürt-

TS dürt- : sür-, sürt-

türüş- : Kelimeyi Hap.Leg. olarak kaydeden ve yanına bir soru işareti (?) koyan Clauson (1972 : 554) yapısını tür-’in işteş şekli olarak açıklamış ve Kaş.’daki kaydı vermiştir.

Kaş. türüş- : dürmekte yardım ve yarış et-

- YED düriş- : çalış-, isbat et-, gayret et-
 “Aceb mahluk irişdi göz yumuban dürüşdi
 Helal haram karışdı assı-ziyan olısar” (60.5)
- KY düriş- : çabala-, uğraş-, didin-
- KT düriş- : 1. Uğraş-, didiş-, çabala- 2. Cihad et-, savaş- 3. Mücadele et-,
 münakaşa et-
- MN çabala-, uğraş-
 “Düriş kendüzünü hor etmegil kim
 Seni ol Hak edüp durur mükerrem” (113-25)
- TIKT sebat et-, gayret göster-, çalış-
 “...İbadetle duruşması kalan feriştehlerden artug idi.” (29a/12)
- DK düriş- : çalış-, çabala-, mücadele et-, karşılaş-, çarpış-, savaş-
 dürüşdür- : derleyip topla-, katlayıp bük-, yığıştır-, katla-, bük-, dür-
- FR/K çalış-, diren-, toplan-, karşı karşıya gel-
 “Pehlevanlar duruşup kurdu amûd
 Kelleler dağıtdı vü yogırdı hod” (63a.4)
- ŞŞÇ düriş-/dürüş- : 1. Çalış-, gayret et- 2. Çarpış-, mücadele et-
- TS düriş-/dürüş- : 1. Çalış-, çabala-, sebat et- 2. Karşı karşıya gel-, çarpış-
 , mücadele et-

????

tüş- (d-) : Kelimenin anlamlarını “hem gönüllü ‘(bir yere) yerleş-; in-; (bir yere) çekil-, geri çekil-’ ve hem de gönülsüz ‘(bir şeyi) düşür-’ aşağıya doğru hareketlerin genel bir anlamına sahip” şeklinde açıklayan Clauson (1972 : 560), Osm. XIV’deki kullanımı hakkında da “düş- ‘ol-; düşür-; hücum et- (yani saldır-, biri); kısmetine düş-’, vs.; bütün dönemlerde yaygın.” açıklamasını yapmıştır. Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkan bu kelimenin anlam alanı, aşağıda görülebileceği gibi, bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça fazla genişlemiştir.

EUTS 1. Düş-, öl-, in- 2. Düşme

Kaş. düş-; in-

KB in-

NHT düş-, ayrıl-, kop-; isabet et-, gerek-, tahakkuk et-

SN 1. Aciz, çaresiz kal-, sefil ol-, felakete uğra- 2. Yere yıkıl-, bayıl- 3. Savaşta öl-, şehit ol- 4. Kapıl-, tutul- 5. Vaki ol-

“Düşenlerin öküş elin tutmuşam

Elümden gelen eylügen itmişem” (5364) (aciz, çaresiz kal-, felakete uğra-, sefil ol-)

“Göricek bir ah itdi vü düş didi

Heman dem ögi gitdi vü düş didi” (4809) (yere yıkıl-, bayıl-)

“Çeri sındı subaşumuz düşdidi

Tutıldum u ben şeh bana buşdidi” (4685) (savaşta öl-, şehit ol-)

“Benüm düşdi nakşum kamudan sulu

Beni eylediler kamudan ulu” (609) (vaki ol-)

“Birez gönli ola ki tuta karar

Derin fikre düşerse sevda karar” (634) (kapıl-, tutul-)

KG 1. Yere düş-, devril-; kırıl- 2. Gir-, düş- 3. Sakıt ol-, düş- 4. Ait ol-, uygun gel- 5. Parçalan-, yere seril- 6. Borç ol-, kazayı gerektir- (namaz, oruc gibi) 7. Vakti gelmeden ölü doğ- 8. Kanaat getir-, kanaatine var- 9. Azal-, düş- 10. Müracaat et-, başvur- 11. Anlaşı-, izah edil- 12. Gerek- 13. In- 14. Ol- 15. Geçerli ol-, değer biçil-

“Ramazan ayı keffaretine ol Ramazan ayına düşer ve keffareti başından dutmak gerek.....” (95a.7) (ait ol-)

“...bir gişi bir yüklü avratı karnına vursa ki avratuñ oğlanı düşse, elli altun bu vuran er akilesine vacib olur...” (150a.11) (vakti gelmeden ölü doğ-)

“Cem kıldum bu kitābı seksen tokuz bāb üzere kim görklü mes’eleler öküşirek düşe ve erenler hāceti andan öküş durur ve anı anlamak geñezirek durur.” (1b.4) (izah edil-)

KY düş-, in-, takip et-

ŞKM 1. Düş-, ayrıl-, kop-, takıl- 2. Ak-, ol- 3. Düş-, isabet et-, iliş- 4. Mahrum kal-, düş- 5. Nasib ol-, düş-, geç- 6. Düş-, ele geç-, rastla-, iste-

“...Hak ta’alā hazretinüñ inayeti nazarından düşer” (50b.8) (mahrum kal-)

KT 1. Yere düş- 2. Aşağı düş- 3. Yere kapan- 4. Çök-, yıkıl- 5. Yuvarlan-, düş-, gir- 6. Vacib ol-, düş-, ait ol- 7. Vukua gel-, hasıl ol-

GT 1. Yere düş- 2. İn-, atla- 3. İçine düş-, gir- 4. Bat-, çök- 5. Sark-, 6. Tutul-, giriftar ol- 7. Bulunulmaması gereken yerde bulun-, bulunmuş ol- 8. Yerini, mevkiini kaybet-, itibarını kaybet- 9. Vaki ol-, hasıl ol- 10. Takıl-, tutul-, düş- 11. Peşine takıl- 12. Uy-, yakış- 13. Kapan-

“Allah Te’alā sun’ı-y-ıla her kişi düşdi cemi-i alem anı taşıra depici olur.” (16b.15) (itibarını yitir-)

“....iki kaşı ayaga düşmiş.” (35b.3) (sark-)

“....bunlardan birisi dervişlere düşmez iş itdi.”(17a.13) (uy-, yakış-)

“....çok mudara idüp öpüp ayagina düşdi.” (43b.8) (kapan-)

TIKT 1. Çök-, yıkıl- 2. Yere düş- 3. Peşine düş-, peşine takıl- 4. İçine düş-, atla-, gir- 5. Mevkiini, makamını kaybet- 6. Cansız kal-, öl- 7. Isabet et-, denk gel- 8. Kon-, in-, nüzul et- 9. Elbise aşağı in-

FR/K saldır-, hücum et-. İn-. Kon-

“Bâd-ı sarsar kuvvetile eşdiler

Kal’a-i Midilli üzre düşdiler” (75b.6) (hücum et-)

ŞŞÇ 1. Aşağıya doğru hızla in-, düş- 2. Uğra-, giriftar ol- 3. Gel-, sığın- 4. Başa gel-, vuku bul- 5. Öl- 6. Arız ol-

TS 1. Vaki ol-, olabil- 2. Mağlup ol 3. Müstevli ol- 4. Üzerine yürü-, hücum et- 5. Yakış-, ait ol- 6. Kon-, in-, nüzul et- 7. Şehit ol-, savaşta öl- 8. Başvur-, intisap et- 9. Gir-, kapan-, sığın- 10. Atla-, gir- 11. Yıkıl- 12. Aciz, çaresiz kal-, sefil ol-

“Yusuf turdı köşkünü tepti paşa

Titredi saray ki az kaldı düşe” (TS II 1351) (yıkıl-)

“Bir sayyat ava çıkmış idi, bir geyik düşürdü pes götürdü yüz evdin yana dutup gelirdi.” (TS II 1355) (avla-)

tüşür- (d-) : tüş-’in ettirgen şekli olan fiilin temel anlamı ‘düşür-, indir-’tir. Eski Türkçe’den itibaren var olan kelime anlam alanını kökü gibi Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişleten kelimelerdendir. Bu dönemde öncekilere ek olarak ‘parçala-; vakti gelmeden doğur-; peyda et-’ gibi anlamlara sahiptir.

EUTS düşür-, indir-, sevket-

M düşür-, sevket-

Kaş. düşür-, indir-

tuşur- : kavuştur-

“tuşurdu = ol meni sanğa tuşurdu = o, beni sana kavuşturdu

tüşürdi = ol eligdin yarmak tüşürdi = o, elinden para düşürdü.”

(Atalay 1985b : 78)

KG 1. Parçala-, ayır- 2. Vakti gelmeden ölü doğur-, düşür-

ŞKM düşür-, ayır-

ŞŞÇ 1. Giriftar et- 2. Peyda et-

TS avla-, vurup yere ser-

tütek : Kelimenin yapısını tüte:-’den türemiş isim (somut isim) olarak açıklayan ve anlam alanı hakkında da “etimolojik olarak ‘tüten veya buharlaşan şey’, pratikte ‘emzik’ veya daha genel olarak ‘boru; müzik aleti olarak boru/kaval; su borusu’ ” diyen Clauson (1972 : 455), Rusça’da dudka olarak alıntı bir kelime olduğunu eklemiştir.

Kaş. ibrik ve benzeri şeylerin emziği

DK düdük

TS düdü : düdük

düdük : ney

tüz (d-) : ‘düz, yassı, pürüzsüz’ temel anlamına sahip olan kelime, ‘temiz, saf; düz yer, ova; eşit; uygun’ gibi pek çok anlamla anlam alanını genişletmiştir.

OA düz,doğru, kusursuz,hatasız

“Begleri yime budumı yime tüz ermiş.” (BKA.DC : 4)

ETG düz, sakın, o kadar, tamam

EUTS 1. Düz, doğru, kusursuz 2. Irk, nesil, soy

M düz, temiz, saf

Kaş. halk, reaya

asıl, kök, soy sop

düz

- KB 1. Düz, düzgün, doğru, aynı, uygun 2. Hepsi, hep, bütün 3. Düz, ova asil
- DK düz, doğru, düzlük, düz yer, ova
“Ala bargah otakların düze dikdi.” (294.7)
- ŞŞÇ doğru, düzgün; iyi, hoş
- TS 1. Düzgün 2. Eşit, müsavi 3. Gerçeğe uygun, doğru 4. Ova, düzlük,

yazı

“Gördüm ay ü güneş on bir yıldız

Secde kılurlar kamusu bana düz” (TS II 1362)

“Pes Adem Aleyhisselam zürriyeti içinde sağ ve sayru ve görklü ve çirkin ak ve kara gördü eyitti : Ya Rabbi neçün bunları düz yaratmadın.” (TS II 1362)

tüz- (d-) : *tüz*'le homofon olan fiilin temel anlamı ‘düzleştir-, doğrult-, düzene koy-’tır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘hazırla-; kur-; nazmet-; akort et-; yarat-; ıslah et-; süsle-’ gibi pek çok yan anlam kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Kelimenin Osm. XIV’deki kullanımını Clauson (1972 : 572-573) “düz- ‘düzenle-, düzene koy-, doğrult-’ vs.; bütün dönemlerde yaygın.” şeklinde vermiştir. Anlam alanı *tüz-*’e yakın olan *tiz-* ‘(şeyleri) bir sıraya diz-; (boncukları) ipe diz-’le sadece anlam değil, ses bakımından yakınlıkları da dikkat çekici.

ETG düz-, düzelt-

EUTS diz-, düzelt-, tavsiye et-

Kaş. düz-, düzelt-

SN 1. Düzenle-, tertip et- 2. Hazırla- 3. Yap-, kur-, inşa et- 4. Nazmet-, yaz- 5. Nakşet-, resmet-, çiz- 6. Akort et-

“Sözün incüsin düzdiler kodılar

Hikayetleri düzdiler kodılar” (359) (nazmet-, yaz-)

“Buluvirdi bir koca usta nakaş

Ki güneş yüzine düze göz ü kaş” (3658) (nakşet-, resmet-)

“Kopıza neva perdesin düzdi saz

Düzetdi kılı vü uzatdı avaz” (1546) (akort et-)

tüz- : tüt-, kok-

“Şu zülfi ki kohusu cāna tüze
Reva gördi kim hep bulaşa toza” (1973)

YED yarat-

“Ben mi düzdüm beni sen düzdün beni
Pür ayıb niçün yaratmadun ya Gani” (415.6)

KG 1. Yap-, onar- 2. Düzelt-, tamir et-

“Cemāat mescidde nesne düzer iken ya kapu düzer iken dahı
kimseneye ziyanlık idüp helak eylese diyet bularuñ akilesine vacıb
olur” (152a.1) (onar-)

ŞKM düz-, yap-, meydana getir-

KT 1. Tertip, tanzim et-, düzene koy-; güzel yarat- 2. Düzelt-, ıslah et- 3.

Sıraya koy-, diz-

MN yap-

DK düz-, koş-, tanzim et-, tertip et-, tedvin et-

MM meydana getir-, yap-; düzenle-, donat-, süsle-; yarat-

“Şir-var kapa gör o yirden sen
Maksudum var-durur ki düzem ben” (408)

ŞŞÇ tanzim et-, tertip et-

TS 1. Diz-, ipliğe geçir- 2. Yap-, meydana getir-, tertip et-, tanzim et- 3.

Hazırla- 4. Telif et-, nazmet- 5. Düzelt-, tashih et- 6. Düzen ver-, akort et- 7. Süsle-,
donat-

“Üç nesne dükeli âdeme sevgilidir.” (TS II 1374) (hazırla-)

“Kimi bay ü kimisi yohsul gezer

Kimi başın kimi ayağın düzer” (TS II 1376)

tüzül- (d-) : tüz-'in pasif şekli olan fiilin anlamlarındaki gelişme köküne paralel
şekilde gelişmiş.

EUTS düzül-, sırada ol-

Kaş. düzel-, tertip ve tanzim edil-

TS 1. Düzel-, intizama gir-, eski haline dön- 2. Yapıl-, tertip, tanzim olun-
, hazırlan- 3. Dizil-, sıralan- 4. Telif olun-

u:ç (u:c) : temelde fiziki anlamda ‘sınır, son, uç’ anlamına geliyor, ancak bazı mecazi genişlemelerle, mes. ‘sınır’ (bir ülke için) gibi anlam alanını genişletmiştir. Clauson (1972 : 17-18) kelimenin Osm. XIV’deki kullanımlarını açıklarken “uc ‘son, kenar, sınır’ anlamında XIV’den bu yana çeşitli terkiplerde ortaya çıktığını; ucundan ‘sebebiyle’nin bütün dönemlerde var olduğunu söylemekte ve bunun uc’dan veya üçün’den zar zor ayırt edilebildiğini söyledikten sonra; en akla uygun açıklamanın buradaki uc’un Ar. wach’ın, ki böyle bir anlama sahiptir, eski bir bozulmuş şekli olduğu sonucuna varıyor. Ancak ‘sebeup, vesile’ anlamındaki uc’un Türkçe kaynaklı olduğu kanaatindeyiz.

‘sınır’ anlamındaki uc’dan -ra cihet eki ile türemiş olan uçra da Eski Anadolu Türkçesi ve bugünkü Türkiye türkçesinde ‘kenar, uç kısım; تنها, kimsesiz yer’ anlamlarında kullanılan bir mekan zarfıdır.

ETG uç, uzak

EUTS 1. Uç, baş 2. Uzak

İKP uç, hudut

Kaş. bir nesnenin tükenmesi, bitmesi (Oğuzca); uç; kenar
uç él : sınır, sınırdaki il

KB uç, tepe

“ölüm bir tengiz ol uçı yok tüpi

baka körse yetrü tüpi yok batıg” (1140)

SN sebep, vesile

“Bizüm ucumuzdan bu hoş dāstān

Cihanda megen yayıla bir zamān” (339)

ŞKM I. Sebep, vasıta, yüz II. Uç, son, nihayet III. sınır, serhad IV. uç, tepe,

en yüksek yer

“ve eger ilinde kafer uci ola, vacibdür ki...” (67a.3)

KT 1. Kenar, etraf, köşe 2. Uç, taraf, uç

FR/K kenar, sonuç, sınır, sebep

ŞŞÇ 1. Uç taraf, uç 2. Sınır, hudut 3. Kenar 4. Son, nihayet, netice 5.

Sebep, vesile

TS (I) 1. Son, nihayet, netice 2. Kenar 3. Sınır, hudut, serhat

(II) sebep, vesile

“Erdi bunlar şehir ucunda kondular

Yavlak armışlaridi dinlendiler” (TS VI 3888)

ucra : uç yer, تنها, sakin, kimsesiz yer

uçuz (ucuz) : Kelimedeki anlam genişlemesini Clauson’un (1972 : 32) şu sözleri açıkça ortaya koymaktadır : “temelde ‘çaba gerektirmeyen’, bundan en eski dönemde (hareketler için) ‘kolay’, insanlar için ‘saygıya değmez’ ve somut nesnelere için ‘ele geçirmesi kolay’ ve böylece ‘ucuz, değersiz.’” Bu anlam gelişimi, aşağıda yaptığımız taramada da aynen ortaya çıkmıştır.

ETG ucuz, sefil

OA ucuz, kolay, hafif, değersiz

“Yuyka erkli tupulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz.”

(TA.GC : 6)

EUTS kolay, ucuz, hafif, az, ihmal edilmiş

Üİ kolay

“kök kalık uçuz bilgülük erür” (101b.4)

Kaş. ucuz; hor ve alçak, değersiz

uçuzluk : değersizlik, küçüklük; ucuzluk

KB değersiz

“İsizlik ucuz ol anı kıladaı

Yavuz iş uçuz ol isiz boldaı” (901)

SN hor, alçak, değersiz

“Pes ebleh kişi çünkü tedbirsüz

İşe suna kendüzin eyler ucuz” (5126)

KG pahalı olmayan, ucuz

“Eger ayruk hoşırak yir bulsa ya ucuz tavar bulsa bundan ötürü sır
olsa revā degül.” (132a.3)

TS ucuz dut- : aşağı gör-, değer verme-

uçuzla:- (ucuzla:-) : uçuz’dan türemiş fiil. ‘saygısızca davran-, aşağı gör-’ gibi anlamlara geliyor.

- ETG istihkar et-, aşığı gör-
 EUTS değerden düş-, ucuzla-
 Kaş. hor ve alçak gör-, hakaret et-
 KB küçült-, hor gör-
 “kişig til ağırlar bulur kut kişi
 kişig til ucuzlar barır er başı” (163)

u:d- : Temel anlamı ‘takip et-’ olan fiil mec. genişlemelerle ‘uy-; (elbise için) denk gel-’ vb. anlamlarına da gelmiştir. Clauson (1972 : 38), eski dönemde kaydedilen tek şeklin bazen ‘o zaman, ondan sonra’ anlamıyla bir zarf olarak kullanılan **ud-**: Gerund’ı ve Kaş.’da bir isim olarak kullanılan **udmak** mastarı olduğunu söylemektedir. Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘uy-, birine bağlı ol-; aldan-, kan-; sataş-, çat-’ gibi anlamlar kazandığı görülmektedir.

- ETG takip et-
 EUTS ardından git-, takip et-, uy-, birisinin idaresi altına gir-
udun- : 1. Hürmet, ihtiram et-, tapın-, say- 2. Teslim ol-, takip et-,
 ardına düş-, peşine takıl-

“...tapınıp udunup utlı sevinç savla..... ‘hizmet edip şükran sözle..’”

(UÜH : D78)

- Kaş. uy-, birine bağlı ol-
 udhu : art, arka, arkası sıra, müteakip, arkasında; yüzünden, dolayı
 tepe

- KB uy-, takip et-
 SN uy- : kapıl-
 “Hevāya uyup yabana gitmegil
 Hevāya uyan tizcek olur hacil” (313)

ŞŞÇ 1. Tabi ol-, uy- 2. Aldan-, kan- 3. Sataş-, çat-

- TS çat-, sataş-
 “İtin ahsayası gelicek kervana uyar.” (TS VI 4042)

uğra- : Elimizdeki en eski yazılı belgelerden itibaren varlığını gördüğümüz bu kelimenin bu metinlerdeki anlamı ‘planla-, niyetlen-’ vb.’dir. Karahanlı Türkçesi’nden itibaren ‘uğra-, rastla-; saldır-; başına gel-; yol al-’ gibi anlamları Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar kazanır. Clauson kelimeyi uğur’dan türemiş fiil olarak gösterir ve onun gibi semantik olarak oldukça belirsiz olduğunu söyler. Kelimenin tarihi metinlerdeki kullanımını Clauson (1972 : 91-92) şu şekilde açıklamıştır :

“Uyg.’da neredeyse daima -galı/-geli: Zarf-Fiili ile kullanılır ve ‘(bir şey yapmaya) niyetlen-’ anlamına gelir, bazen aynı anlamda Dat.’le kullanılır; Ger. şekil uğra:yu buna göre ‘özellikle, bilhassa’ anlamına geliyormuş gibi görünüyor. Hak.’de genellikle Dat. alır ve ‘maksatlı olarak git- (birine veya bir şey yapmaya) anlamına gelir. Rabg.’de, daha erken kullanımlardaki, ‘buluş-/ tanış- (biriyle Dat.)’ anlamı ilk defa ortaya çıkar; bu günümüzdeki yaygın kullanımındır.”

ETG uy-, planla-, niyetlen-

EUTS planla-, niyetle-, arzula-

KB uğra-

SN 1. Tesadüf et-, rastla-, karşılaş- 2. Üstüne var-, saldır-

“Sözün togrusın biz diyelüm buña

Ki incinmesün ugramasun baña” (2216) (üstüne var-, saldır-)

ŞKM uğra-, gel-

FR/K rastla-, karşılaşıp geç-, üstüne var-, saldır-

ŞŞÇ 1. Yanına git- 2. Rastla-, tesadüf et- 3. Yakala-, giriftar ol- 4. Başına gel- 5. Git-, yol al-

“Elin öpdi didi bana meded kıl

Ki ugradı bana bir iş müşkil (1684) (başına gel-)

“Şehün önince ugrar ol kulavuz

Bilür sanur şah anı ol yolu uz” (32827) (git-)

TS 1. Tesadüf et-, rastla-, rast gel- 2. Karşılaşıp geç-, uzaklaş- 3. Üstüne var-, birden saldır-

uğraş- : uğra:-'ın işteş şekli olan fiil, genellikle 'birbiriyle savaş-/kavga et-' anlamına geliyor. Birbirine yakın anlamlarla anlam genişlemesine uğrayan kelimelerden biridir.

Kaş. ograş- : uğraş-

NHT kavga yap-, çarpış-

SN savaş-, çarpış-

ŞŞÇ rastla-, tesadüf et-

TS 1. Karşılaş-, rast gel-, rastla-, kavuş- 2. Çarpış-, savaş-

"Tahkik size ibret hasıl oldu iki bölükde ki uğraştılar sancıştılar." (TS VI 3908)

uğrat- : uğra:-'ın ettirgen şekli. İlk defa Kaş.'da kayıtlı. Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'rastlat-, düşür-, musallat et-, maruz kıl-' gibi genişlemiş anlamlarla karşımıza çıkıyor.

Kaş. gönder-, uğraştır-

ŞŞÇ 1. Rastlat- 2. Düşür-, giriftar et- 3. Musallat et-

"Felek işi degüldür bir karara

Gehi derd ugradur geh derde çare" (35193) (rastlat-)

"İrişe size adlu pehlevanlar

Kıranlar ugradı sahib-kıranlar" (3563) (musallat et-)

TS maruz kıl-, duçar et-

uğur : Kelimenin semantik olarak oldukça belirsiz olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 89), hem 'zaman' hem de 'sebepl' anlamına geldiğine değindikten sonra, bazı metinlerde hangisinin ilk sırada geldiğini söylemenin zor olduğunu da ekliyor. Kelimenin anlam gelişimini ise şöyle veriyor : " 'zaman' anlamı, 'doğru zaman, hayırlı zaman'a genişlemiş gibi görünüyor ve bundan 'iyi şans'a" . Hasan Eren (1999 : 422) etimoloji sözlüğünde kelimenin kökenin bilinmediğini belirtmiş ve anlamlarını şöyle vermiştir :

"uğur 1. 'bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirti veya bazı nesnelere var olduğuna inanılan iyilik kaynağı'; 2. 'bu nitelikte olduğuna inanılan şey'; 3. 'hedef, amaç, yön, yol'...Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Eski Türkçe kaynaklarda çokluk 'vakit' olarak geçer."

- ETG vakit, fırsat, sebep, dolayı, uğur
- EUTS oğur : 1. Zaman, vakit 2. Sebep, fırsat
uğur : fırsat, tesadüf
- Üİ zaman; fırsat, vesile, vasıta, zihni aktivite
- Kaş. bir işte imkan ve fırsat
uğur, devlet
hayır ve bereket (Oğuzca)
vakit, zaman
oğurla- : vaktinde yap-
oğurlan- : vakti yaklaş-, bağışlananın karşılığı veril- (Oğuzca)
- KG yan, taraf, uğur
“eger bir yunmadın kalsa eri girü yapmak dürüst olur ve eger bir ugurdan yunmaduk olsa erüñ yöni olmaz.....” (82a.10)
- H ön, yön, yol
- DK uğur, yol
- ŞŞÇ yön, yol
- TS 1. Ön, yön 2. Yol
“Bu kez kazaya rıza deyüp uğurlarına doğru gittiler.” (TS VI 3928)
(ön, yön)
“Yukanma ilerü vardı, melike selam verdi, uğurun hayır olsun, dedi”
(TS VI 3929)

ula:- : En eski belgelerde ‘bağla-’ temel anlamıyla kayıtlı olan kelimenin anlamını Clauson (1972 : 1126-127) ‘tamir et- (kırılmış bir şeyi); bir araya getir- (bir şeyleri); (bir şeyi) (bir şeye) ekle-’ şeklinde vermiştir. Kelimenin tarihi şivelerdeki kullanımını incelediğimizde ‘ulaştır-; toplan-; kat-’ gibi birbirine yakın anlamlarla genişlediğini gördük.

- ETG ula- : uzat-, devam et-
- EUTS bağla-, raptet-
- Kaş. ula-, ekle-; ulaş- ve buluş-
- KB bağla-, ekle-, topla-

AH	bağla-, ekle-
SN	ekle-, bağla-
ŞKM	ulaştır-, kavuştur-, aç-
ŞŞÇ	1. Ulaştır-, kat- 2. Toplan-, sıra sıra ol- “O leşker şah sözi-le uladı Çıkup ilçiyi anda karşıladı” (10520)
TS	ekle-, kat-, ulaştır-

ula:ğ : Clauson (1972 : 136) yapı bakımından bu şekilde olan iki tane madde başı ulağ kelimesi oluşturmuş. Bunlardan ilki için “asıl anl. ‘eklenen şey’ vb. bazı özel anlamlarla.” açıklamasını yaparak SW Osm.’da ulak ‘erişilmesi kolay olan şey’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir. İkincisinin anlamını “mal taşımada veya binmede, daha çok kiralanan ve posta atı olarak kullanılanlar için teknik bir terim. Özel anlamı, kiralama veya kullanım için elverişli at sürüsü gibi görünüyor ve orjinalinde tek bir hayvandan ziyade at sürüsü anlamına geliyor olabilir, fakat eğer böyleyse bu anlam oldukça erken terkedilmiş oluyor.” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 136) bunun da ula:-’dan türemiş bir isim olduğunu, etimolojik olarak 1 ula:ğ’la aynı olduğunu, fakat özel bir anlama sahip olduğunu belirtmiştir. Birbiriyle anlam bakımından da birleştirilebilecek olan bu iki kelimeyi aynı kelimenin anlam genişlemesine uğramış şekilleri olarak düşünmek mümkündür.

B. Ögel (1991a : 358-359) , 11.yy’da Türkler’de devlet anlayışında ulag kelimesinin anlamını şöyle açıklar :

“Ulag, beyin emri ile koşa koşa giden postacının, yolda başka bir ata erişip değiştirenceye kadar, bindiği at” demektir. Ulag denen at, bir “devlet atı” veya “beylik at” idi. Bunun yanında ulag sözü, iyi cinsten bir “binek veya koşu atı” manasına da gelmiyor değildi.”

ETG	sıra, irtibat, münasebet; ulak
EUTS	1. Zincir, silsile, sıra, irtibat 2. Ulak, yük hayvanı
M	silsile, zincir
Kaş.	yama, elbise yaması

“ulak, Beyin emriyle koşa koşa giden postacının –başka bir ata erişip bininceye değin- bindiği at” (Atalay 1985a : 122)

ulak, beyin emriyle koşa koşa giden postacının başka bir ata erişip bininceye değin bindiği at

ŞŞÇ at

TS 1. Parça 2. Eskiden, bir yerden başka yere posta ya da haber götüren 3.

At

“Binen tazi nite baka ulağa

Çü müşk ola ne rağbet topalağa” (TS VI 3933) (at)

“Kayseriye beği eyitti : Bu hususdın padişaha ulak salarak ve ne buyurursa ana göre amel iderem” (TS VI 3931)

ulam : ula:-’dan tek bir hareketi ifade eden isim; asıl anl. ‘tek bir bağlama hareketi’, pratikte, oldukça belirsiz bir şekilde, ‘sürekli, devamlı’ anlamına geliyor. (1972 : 146)

EUTS daimi, kesiksiz

*KB saygı

AH ulaşma

ulaş- : ula:-’ın işteş şekli olan fiil ‘birbirine bitiş- (veya bir şeye Dat.)’ anlamına geliyor. Clauson (1972 : 154) kelimenin Orta Türkçe’de Ger. *ulaşu*: ‘giderek’ anlamında bir zarf olarak kullanılmasına dikkat çekmiş. Karşımıza ilk defa Kaş.’da çıkan kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘yaklaş-; sirayet et-; çekiş-; akraba ol-’ gibi genişlemiş anlamlarla karşımıza çıkmaktadır.

Kaş. ulaş-, bitiş-

AH ulaş-, yaklaş-

NHT ulaştır- : kat-, ilave et-, arka arkaya ekle-

İM yakınlık peyda et-

“Senün-ile bilişüb ulaşalum

İki kardaş bigi hoş üleşelüm” (3008)

KG yakınlık peyda et-, yaklaş-

ŞŞÇ 1. Var-, eriş- 2. Yayıl-, sirayet et- 3. Yaklaş-, yakınlık peyda et- 4. Düş-, giriftar ol- 5. Çekiş-, mücadele et-

Ulaşdur- : 1. Kavuştur-, vasıl et- 2. Birleştir-, bağla-

TS 1. Yakınlık peyda et-, yaklaş- 2. Birleş-, birleşip yapış- 3. Yetiş-, eriş-, ulaş-, kavuş- 4. Bulaş-, etkile-, sirayet et- 5. Akraba ol-, yakınlık kur- 6. Eline geç-, kendisinin ol-

“Ekizceler ağnamına hastalık ulaştığı ecilden helak olup...” (TS 3944) (bulaş-, tesir et-)

“Bulara orada çok mal ulaşur

Filuriyi külah ile üleşür” (TS VI 3044) (eline geç-)

ulu:- : Kelimenin anlam gelişimini Clauson (1972 : 127) “temelde ‘ulu-’ (bir kurt için); aynı zamanda diğer hayvanlar ve insanlar için de genişlemeyle kullanılıyor.” sözleriyle açıklamıştır. Taradığımız kaynaklarda kelime bu anlamı dışında ‘yüksek sesle ağla-; yetinmeme-, teskin olma-’ gibi genişlemiş anlamlarla da karşımıza çıkmıştır.

ETG ulı-, ula- : inle-, ulu-

EUTS ulu-, sızlan-, yüksek sesle ağla-

M ulu-, yüksek sesle ağla-

Kaş. ulu-

KB ulu-, inle-

AH kıvrın-, üzül-

HN yetinme-, teskin olma-, hiddetini alama-

“Yüregi sovumadı sögmeg ile

Ulımadı eşegi dögmeg ile” (107)

ŞŞÇ (hayvan) bağır-

uluğla:- : ‘büyük yap- veya (birini Acc) büyük gör-/say-; (ona) saygı duy-’. Bütün modern şivelerde yaşıyor genellikle son anlamıyla. Hak. XI, Osm. XIV ulula- ‘saygı duy-’ pek çok metinde ve de (XV) (birini) (bir başkasının üzerine) koy-; (kutsal ay için) kutsal say-’ (Clauson 1972 : 140).

Kaş. yücelt-

ŞŞÇ 1. Üstün tut-, yeğle- 2. Hürmet et-, tazim et-

TS 1. Saygı göster-, tazim et- 2. Üstün kıl-, yücelt- 3. Taltif et-, aziz kıl-

uluğluk : Tam anlamı ‘büyüklük’ olan kelime, hem fizik hem de soyut ve ahlakî anlamda kullanılmıştır. Yani ‘yaşça büyüklük, kıdemlilik’ vs. gibi anlamları ifade etmektedir. Kelimenin ilk anlamının somut olduğu ve daha sonra soyut anlamları kazandığı düşünülürse anlam genişlemesi açıkça ortaya çıkar.

Kaş. büyüklük, ululuk, irilik, yaşça kocalık

KB ululuk, büyüklük

ŞŞÇ büyüklük, azamet

TS azamet

ulus : orjinalinde coğrafi anlamda ‘ülke’ anlamına geliyor. Clauson (1972 : 152-153), kelimenin Moğ.’ya alıntı kelime olarak verilip tekrar geri alınması neticesinde kazandığı anlamlar hakkında ayrıntılı bir açıklama yapmıştır :

“Politik anlamlarıyla 1) *é:Pe* zıt olarak. Fakat şehir isimleriyle ilişkilendirilmeye başlanmış ve XI’de bazı şivelerde ‘ülke’den ziyade ‘şehir’ anlamına geliyor. Moğolca’da eski bir alıntı kelime, ki burada Moğol fonetiğine uyarak *ulus* olmuştur ve coğrafi anlamdan ziyade politik anlam kazanmıştır. Orjinalinde Moğol İmparatorluğu olarak bilinen en geniş politik birlik için kullanılmıştır ve Cengiz’in dört oğlu arasında paylaşıldığında, bu dört parçanın her biri için kullanılmıştır. Mesela, ‘Çağatay ulusu’. Sonra, Moğollar topraklardan ziyade insanlar açısından düşündüklerinden, insanların (*é:l*) birliği/konfederasyonu’ anlamına gelmeye başlamıştır; kavimler’e (*aymağ*) ayrılan insanlar, ‘klanlar’a (*boy*) ayrılan kabileler ve ailelere ayrılan boylar (*uruğ*). Bütün bu kelimeler, belki üçüncüsü dışında, Türkçe’dir ve ikinci, dördüncü ve beşinci Türkçe’de sürekli/aralıksız bir tarihe sahiptir. Fakat birincisi orijinal anlamını öylesine kaybetmiştir ki Türkçe’ye tekrar girdiğinde Moğolca şekli *ulus* (*ulus* değil) olarak ve onun Moğolca anlamıyla ortaya çıkmıştır.”

Başlangıçta ulus sözünün, belirli bir bölgede oturan bir topluluk bölümünü belirlemek için kullanıldığını belirten B. Ögel (1991a : 21), Türkçede bu kavramın alanı hakkında şunları söyler :

““Uluş” içindeki insanlarla beraber düşünülen bir “vilayet” veya büyük bir “eyalet” demektir. Devletin bir vilayetini veya eyaletini gösterir. “Kuz-Uluş” denince hatıra, Balasagun vilayetinin kendine bağlı ve

sınırlandırılmış toprakları ile halkı geliyordu. Kuz-Ordu ise “surlarla çevrili şehrin” kendi adı idi.” (Ögel 1998 : 435)

Araştırmacı ayrıca Işık Köl kıyılarında, ticaret yollarına yakın yerlerde, yayla ve köy hayatı yaşayan Çigil Türkleri'nin XI. yüzyılda, “köy” karşılığı olarak *ulus* sözünü kullandıklarını da belirtir (Ögel 1991a : 204).

ETG ulus : ulus, millet, devlet

Kaş. köy; şehir

KB köy, şehir

“ölüm buzdı ordu telim kend uluş

ölüm buzdı karşı saray ev öküş” (4834)

ŞŞÇ halk

TS aşiret, halk, millet, kavim

“Yine dönmedim yani namustan

Yol azdım irak düştüm ulustan” (TS VI 3955)

um- : ‘iste- veya arzu et- (bir şeyi)’; istenilen şey normalde Acc.’tir ve istenilen kişi, eğer belirtiliyorsa, Abl.’tir. Fakat bazen istenilen şey Abl.’tir. Sadece (?) SW Osm.’da yaşıyor. F. umîd ‘ümit’e fonetik benzerliği etimolojik bir bağlantıyı çağrıştırıyor ve daha sonraki bir takım anlam değişmelerine sebep oluyor (Clouston 1972 : 155-156).

KB um-, ümit et-

ŞŞÇ ümit et-, bekle-

TİKT umut et-, bekle-, um-

TS um-, temenni et-

uma:y : Clouston (1972 : 164-165) kelimenin orjinalinde ‘plesenta’ anlamına geldiğini, aynı zamanda özel görevi bayanlara ve çocuklara bakmak olan, Türkler’in (tek?) tanrıçalarının ismi olarak da kullanıldığını söylemektedir. Ancak Türkler’de tek tanrı inancının varlığı artık ilim aleminde kabul edilmiş bir gerçektir. Dolayısıyla umay’ın bir tanrıça değil, Tanrı tarafından kendisine kut verilmiş ve bu kut ile tüm

canlıların yavrularını korumakla görevli bir melek olarak kabul edilmesi daha doğru olur (Yıldırım 1998b : 120).

Başlangıçta somut bir anlama sahip olduğu ortada olan kelime, zamanla soyut bir anlam kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Kelimenin Türk inancındaki yeri konusunda René Grousset (1996 : 98) şu şekilde değinir :

“Türk mitolojisinde ayrıca birçok kutsal şahsiyet yer alıyordu : mesela bunlardan çocukları koruyan Umay ile “Yer-Su’da” oturan bir sürü cin, özellikle dağlarda ve kaynaklarda, kutsal yerlerde (idük) bulunan cinler sayılabilir; bu inanış Çengizhanlılar zamanında ve yasasında devam etmiştir.”

ETG bir ilahe

OA bir ilahe adı, Umay

“Tengri Umay ıduk yir sub basa birti erinç.” (TA.BC : 3)

EUTS umai : doğum sonu, kadın uzvu, rahim, döl yatağı

Kaş. umay : son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan sonu. Krş. : Rad., Şor. –umay : çocukları koruyan ruh. I, 123-10.

“Son; kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna “çocuğun ana karnında eşi” denir. Şu savda da gelmiştir : umayka tapırsa ogul bolur : birisi buna hizmet ederse çocuk doğar”. Kadınlar sonu uğur sayarlar.” (Atalay 1985a : 123)

una- : Eski Türkçe’den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar kullanılan kelimenin anlam alanı hakkında Clauson’da (1972 : 171) şu açıklama vardır :

“(Geçişsiz) ‘memnun ol-, ikna ol-; (bir şeyi yapmak konusunda -galı/-geli) anlaş-’; (Geçişsiz) ‘bir şeyden memnun ol-; (bir şeyi, orjinalinde Acc., sonra Dat. veya Abl.) uygun bul-’. Bütün şekiller XI’den önce negatif şekildeymiş gibi görünüyor.”

Yaptığımız taramada ortaya çıkan neticeler Clauson’un açıklamalarıyla doğru orantılıdır. Buna göre kelimenin anlam alanı birbirine yakın anlamlarla genişlemiştir.

ETG tasvip et-

EUTS tasvib et-, razı ol-, muvafakat et-, doğru bul-

İKP onayla-, razı ol-, kabul et-

- Kaş. razı ol-, kabul et-
 KT ona- : tasvib et-, razı ol-
 TS ona-: beğen-, uygun gör-, tasvib et-

ur- : Eski Türkçe'den itibaren yaygın olarak kullanılan bu keilmenin kısa vokali ve Aor. urur ile o:r-'dan ayrılabilirdiğini söyleyen Clauson (1972 : 194-195) anlamlarını şöyle vermiştir :

“En erken dönemden beri iki farklı anlama sahiptir ki bunların ikisi de kolun kullanımıyla ilgilidir; (1) ‘yerleştir- (bir şeyi Acc., bir şeye Dat. veya Loc.)’; (2) ‘vur- (birini veya bir şeyi Acc.)’, özellikle ilki oldukça geniş deyimlik anlamlardan gelişmiştir.”

Gerek Clauson'un açıklamaları, gerekse yaptığımız taramada ortaya çıkan neticeler kelimenin sık ve yaygın olarak kullanıldığını, bunun sonucunda da anlamının oldukça genişlediğini göstermektedir.

ETG at-, kur-, (kanun) çıkar-, isabet ettir-, vur-

EUTS vur-, dik-, koy-, tanzim et-,düzenle-

İKP vur-, saldır-, yerleştir-, koy-,doldur-, at-

“...üçünç suvda yekler urup kemi suvka çomurur...” (XVII-7)

YED terket-

“Dünya terkin uranlar didar göregen olur.” (96.5)

çal-, üfle-

“İsrafil surın urıcak cümle mahluk uyanıcak” (138.2)

KG ur- : 1. Vur-, isabet ettir-, nişan alarak at- 2. Yükle-, vur- 3. Sürt-, oynat-, vur- 4. Koy-, dik- 5. Çarp-, vur-

“Eger biregü tavar ariyete alsa bir müd bağday urayım diyü, artuk urup dahı tavar helak olsa ödemek vacib olur.” (110b.12) (yükle-)

“...ol yaña bakmaya ve tonın oynamaya ve barmakların depretmeye ve dahı çatlatmaya ve toprak urmaya...” (16b.11) (sürt-, oynat-)

vur- : 1. Vur-, sür- 2. Döv-, vur- 3. Yükle-, vur-; koy- 4. Batıcı veya kesici cisimleri sapla-, vur- 5. Koy-, değdir- 6. İlaçla-, ilaç sür-; ilaç yap-

KY vur-, bas-

ŞMK 1. Sür- 2. Emzirt-

KT 1. Vur-, hızlıca çarp- 2. Döv- 3. Yere vur-, yere çarp- 4. Çarp-

GT 1. Vur-, çarp- 2. Isabet ettir- 3. Bas-, soy- 4. Koy-, sür-

TIKT 1. Vur-, çarp- 2. Kes-

FR/K vur-, çarp-, tak-, giydir-, del-, yarala-, bildir-, sür-, etkile-, haykır-, ses çıkar-

ŞŞÇ 1. vur-, çarp- 2. Nişan alarak at-, vur- 3. Öldür- 4. Kes- 5. Avla- 6. Bas-, yağmala- 7. Sür- 8. Daya-, koy-, vazet- 9. Yükle- 10. Tak-, giydir- 11. Takın-, kuşan- 12. Kur-, inşa et- 13. (herhangi bir müzik aletini) çal- 14. (kendini) at-, sığın-, iltica et- 15. (adım) at-

“Giderek key ısındı cenge yüzi

Zerir’i urana tuş oldu gözi” (31494) (öldür-)

“Görür Sührab’ı bir tahta oturmuş

Başına bir murassa tac urmuş” (13529) (takın-, kuşan-)

“İkinci gün seher-gehden tururlar

İki baştan nefir ü kus ururlar” (49156) (herhangi bir müzik aleti çal-)

“Bela budur ki karşı hiç turmaz

Bir adım ayagın ilerü vurmaz” (37769) (adım at-)

“Ol adı fitne kim biz dahı turduk

Özümüz varuban İran’a vurduk” (9351) (sığın-)

TS 1. Vur-, çarp- 2. Baskın yap-, gasp ve yağma et- 3. Belli bir sesi yüksek olarak çıkar-, haykır- 4. Giydir-, giyin-, tak- 5. Vazet-, koy- 6. Sok-, batır-, del-, yarala- 7. Nişan alarak at- 8. İfade et-, beyan et-, bildir- 9. Sür- 10. Etkile-

“Aşkın yolunda her kim laf-ı muhabbet urdu

Bî-pâ vü ser değilse aşkında serseridir” (TS VI 3975) (bildir-)

“Süci urmuş kişiyi hem gerü süci ayar” (TS VI 3976) (tesir et-)

uruğ : Clauson (1972 : 214-215) kelimenin anlamını şöyle veriyor : “orjinalinde somut bir isim ‘tohum, çekirdek, çekirdek içi’. Fakat ‘soy, torun’ ve hatta ‘boy’ gibi bazı genişlemiş anlamlarla, yani ortak bir atanın torunları anlamında.” Ayrıca kelime için yazdığı başlangıç notunda, Kaş.’nın kelimenin ur-’dan -ğ ile, bir hareketi tanımlayan isim olarak türediği iddiasının imkansız olduğu görüşünü dile getiriyor.

Kelimenin F.'da 'akraba : özel ve tanınmış bir soydan gelenler; özel olarak sık sık : Cengiz Han soyu' anlamında kullanıldığını ve Türkçe'den alıntı olduğunu belirten Doerfer(II 468), urug'un tarihi türk şiveleri ve tarihi belgelerde nasıl geçtiğini örnekleriyle göstermektedir. Buna göre kelime, El-İdrak Haşiyesi'nde 'bir ata oğlanlarından çoğalan köy, mahalle, şehir halkı', Codex Cumanicus'da 'döl, zürriyet, çocuk', Radloff I'de kir.'kuşak, nesil', tar. kom. çağ.uig. 'buğday tanesi, tohum; zürriyet, akrabalık, nesil', çağ. otü. 'akrabalık, akraba', soj. 'çocuk, kas. 'soy, nesil, aile' anlamlarına gelmektedir. Doerfer bu maddede de yine çeşitli bilim adamlarının bu kelime ile ilgili görüşlerine yer vermekte ve onları bir çok yönden eleştirerek reddetmektedir.

Kelimedeki anlam genişlemesine S. Çağatay ve A. İnan da dikkat çekmişlerdir. S. Çağatay'ın (1978 : 8-9) ifadeleri şöyledir :

"Çocuk için kullanılmış olan en eski sözcükler arasında urı ve urug da bulunmaktadır, bunların anlamını "nesil, tohum" olarak belirliyoruz, başlangıçta urı "erkek çocuk" olduğuna göre "erkek soyu" anlamını taşımış olmalıdır. urug ve bundan türemiş sözcükler en eski dönemden bugüne kadar yazı dili ve konuşma dilinde yaygındır. İbn. Müh. Urug "tohum", Abu Hay. Uruk "soy". Çağatayca için Ş.S. Buhari'nin verdiği urug "tohum, türe, cins, sülale, şube" anlamları sözcükteki anlam genişlemesini ortaya koymaktadır."

Urug kelimesinin VIII. yüzyılda "yakın ve uzak kan kardeşlerden kurulan muayyen bir topluluğu" bildirmek için kullanıldığını söyleyen İnan (1988 : 182-183), bu terim ile anlatılanın bir topluluk "tek bir tohumdan türediklerine inananlar" topluluğu olduğunu, sonraları anlamının genişlediğini, büyük kabilelere de "urug" dendiğini söylemektedir.

ETG tohum, ekin; uruk, nesil

EUTS 1. Nesil, kuşak, soy, torunlar 2. Tohum, ekin

Kaş. tane, tohum, evin

KB tohum, nesil, soy, sop

SN soy, sülale, hanedan

"Yüzi gökcek idi vü şirin sözi

Şah uruğu Hüsrev'leyin kendüzi" (4515)

- DK soy, cins, nesil
 “Aslan urığı sultan kızı
 Öldürmeğe men seni kıyar-midüm” (199-11) (soy, cins, nesil)
- TS 1. Irk, soy, sülale, hanedan, aile, kuşak 2. Aşiret kolu, boy, oymak
 “Çü sührap oldu Dahhak’ın urugu
 Nice helva dutarız ol koruğu” (TS VI 3977)

urul- : *ur-*’in pasif şekli olan fiil ‘konul-; vurul-’ anlamındadır. İlk defa Kaş.’da karşımıza çıkar ve burada da çok anlamlıdır. Anlam alanındaki genişleme Eski Anadolu Türkçesi’nde de devam eder. Yani kelime yüzyıllar boyunca anlam genişlemesine uğrayarak var olmuştur.

- Kaş. vurul-, dövül-; kurul-
 KB vurul-, kurul-
 AH konul-, vazedil-
 SN yapıl-
 KT vurul-; yazıl-; takdir edil-
 HN giydiril-
 FR/K vurul-, konul-, yapıl-
 ŞŞÇ 1. Vurul-, çarpıl- 2. Kurul-, yapıl-, inşa edil- 3. (mühür, damga vb.)
 basıl- 4. Vurun-, dövün-
 TS 1. Dikil-, kurul-, yapıl- 2. Vurul-, çarpıl- 3. Giydiril-, takıl-, konul-

urun- : *ur-*’ın dönüşlü şeklidir. ‘koy-’ ve ‘vur-’ anlamına gelen *ur-*’in bu iki temel anlamından türeyen geniş bir anlam derecesiyle ortaya çıkıyor. Clauson’un (1972 : 235) etimoloji sözlüğünde kelimenin Osm. XIV’deki anlamı “urun- ‘giy-, (bir şeyi, özellikle taç) tak-’.” şeklinde verilmiş. Taradığımız metinlerde Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar ‘takın-; vurun-, cezaya çarptırıl-; giyin-; oturul-’ gibi çeşitli anlamlarla karşımıza çıkmıştır.

- ETG çarpış-, vuruş-
 Kaş. pişman olup vurun-, doğün-; sarın-, örtün-
 dikil-, kalk-
 KB vurun-; takın-, örtün-, giyin-

- NHT takın-; vurun-, cezaya çarptırıl-
 H giyin-, takın-
 MN giyin-
 TİKT giyin-
 FR/K giyin-, takın-
 TS 1. Giyin- 2. Takın- 3. Konul-, oturul-, takıl-

uşakla:- : uşak (uvşak)'tan türemiş fiil; '(birini Acc.) karala-' vb. Bazı modern şivelerde bu anlamda ve '(bir şeyi) ez-' anlamında yaşıyor (Clauson 1972 : 260).

- Kaş. koğla-
 TS ufakla- : ufalt-

ut- : Eski Türkçe'den itibaren yaygın olarak kullanılmıştır. Kelimenin anlam alanını "(1) 'kumarda (bir şeyi Acc.) kazan-'; (2) 'döv-, yen- (birini, çeşitli durumlarda)' (a) kumarda; (b) savaşta, vs. Neredeyse daima (1). anlamda, daha seyrek olarak 2 (a), nadiren de 2 (b) anlamında bütün modern şivelerde yaşıyor." şeklinde veren Clauson (1972 : 38-39) tarihi gelişimini de şöyle göstermiştir :

"Türkü VIII, Uyğ., Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV 'kazan-', özellikle kumarda; '(bir şeyi Acc.) zaferle ele geçir-'; bütün dönemlerde yaygın; Osm.'ya has olan ve hala XX Anat.'da yaşayan üt- telaffuzu XVI kadar eski kayıtlı."

Aşağıda taramalarımız sonucunda ortaya çıkan neticeler Clauson'un yukarıdaki açıklamalarını destekler niteliktedir.

ETG yen-, ut-, üt-

EUTS 1. Ut-, yen-, kazan-, galebe çal- 2. Takip et-, ardını bırakma-, birisinin arkasına git-

Kaş. oyunda yut-, oyunda üt-

KB yen-

"bedük men tigüçini tuttu ölüm
 ulug men tigüçini uttu ölüm" (4833)

H çal-, kap-, mağlup et-

MN üt-, kazan- (kumarda)

“Vasl olur lazım eger utsam muhabbet nerdini

Çün kımar oldu gerekdür anı pinhan oynamak” (289-6)

ŞŞÇ 1. Yen-, mağlup et- 2. Elde et-, ele geçir-

“Nice yok yire öldirdi atasın

Sen andan ne alasın ne utasın” (1211)

TS 1. Yen-, oyunda kazan- 2. Yararlan-

“Ger bu ma’nide öğüdüm dutasın

Hükmünü dört faslın anda ütesin” (TS VI 4008) (yararlan-)

uv- : ‘çarp-, ovala-, toz haline getirmek için kır-, ufalt-’. Kelime, orta dönemde bazı şivelerde uva-’a genişlemiş gibi görünüyor. Ettirgen şekil uvat- ve türemiş isim ufak (uvak) da bu dönemde ortaya çıkmış. (Clauson 1972 : 4-5)

Kaş. ufala-

KB ov- : oğuştur-, ufala-

SN 1. Oğuştur- 2. Okşa-

ŞKM ov- : ov-, çek-, bur-

ovıl- : ovul-, burnu sürtül-

ŞŞÇ ov-

TS okşa-

uvşak : Kelimenin yapısını G. Clauson (1972 : 16) **uvşa*:-’dan türemiş olarak açıklarken, S. Çağatay (1978 : 10) og-> ug- > uv- Eski Uyg. “ufalamak” ile ilişkilendirmiş ve uvşak “küçük” anlamını vermiştir. Clauson Osm. XIV’e kadar kayıtlı olan uvak şeklini bu köke bağlamış ve sinonim bir kelime olduğunu belirtmiştir. Pek çok modern şivede yaşayan bu kelimenin Osm.’da XVII’den beri *ufak* olduğunu ve temelde ‘kırık, ufak parçalara ayrılmış’ anlamına geldiğini, fakat pek çok şivede ‘küçük’, ‘küçük şeyler’, mesela ‘çocuk’; eski dönemden beri ortaya çıkan ve pek çok şivede belirsiz bir mecazi anlam şeklinde olan ‘iftira’ya yakın bir anlamı ifade ettiğini kaydeden Clauson tarihi gelişimini şöyle göstermiştir : “Uyg. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV uşak (1) ‘küçük’ (çokluk anlamı olmadan); (2) ‘küçük çocuk’ bütün dönemlerde yaygın.” S. Çağatay (1978 : 10) SDD’de geçen uşak devşek terkinindeki devşek kelimesini ve bu terkinin anlamını

şöyle açıklar : “Düşündüğüm doğru ise burada -şak küçültme eki dev “dev, çok büyük” sözcüğüne eklenerek “büyüklü küçüklü çocuklar” anlamı verilmek istenmiştir.”

ETG ufak

EUTS uşak : ufak, küçük

Kaş. uşak : küçük, ufak

uşak : koğuculuk, koğu, dedi kodu; koğucu

KB uşak : küçük

uşak : dedikodu

İML uşak : küçük çocuk

SN uşah : 1. Parça, zerre 2. Ufak 3. Aşık kemiği (?)

“Uşah toprak olgıl gözetme öte

Dilersin ki senden nesene bite” (1997) (parça, zerre)

“Yakışdurdı düzdi biri birine

Ki bilürdi uşah ü ne irine” (4855) (ufak)

KG ufak, sık

MN kırpıntı, küçük parça, toz

“Zihi kuçmış güli reyhan budagı

Zihi saçmış benefşe müşk uvagı” (144-1)

ŞŞÇ uşak : 1. Ufak, küçük 2. Küçük çocuk

TS uşak : 1.ufak, küçük 2. çocuk

uvak : ufak, küçük, kırıntı

uya: : tam olarak ‘kuş yuvası’; bazen herhangi bir yabani hayvanın dinlenme yeri veya ‘in’ (tam olarak i:n) genişlemesiyle (Clauson 1972 : 267).

Eski Türkçe’den beri var olan kelimenin anlamını Hasan Eren (1999 : 461) ‘kuşların yumurtlamak, kuluçkaya yatmak ve yavrularını büyütme için yaptıkları barınak’ şeklinde vermiş ve yuva’nın başındaki y-’nin ikincil bir ses olduğunu söylemiştir.

ETG yuva, çukur, mağara

EUTS yuva, çukur; mağara

Kaş. kuş yuvası

u:z : Kelimenin anlamını “ ‘yetenekli zanaatçı/usta’; dolayısıyla bir adamın ve işinin, ‘yetenekli’ (olması) ve genişlemeyle cansız nesnelere için ‘kusursuz, sağlam durumda’ ” şeklinde açıklayan Clauson (1972 : 277), özellikle SW şivelerinde oldukça genişlemiş anlamlarla yaşadığını belirtmiş ve “SW Osm.’da aslında ‘yetenekli’, XV’de ‘zeki, hassas’ ve XVII’de ‘uygun, elverişli’ anlamına gelmeye başladığını” söylemiştir.

W. Bang (Bang 1923 : 114) ve N. Hacıeminoğlu (Hacıeminoğlu 1994 : 62) kelimenin u:- ‘muktedir ol-’tan türediği kanaatindedir.

Doerfer de kelimenin u- ‘muktedir ol-’ kökünden türediği görüşünü paylaşmaktadır. Hatta II. Cilt 593 nolu maddede diğer bilim adamlarının kelime ile ilgili etimolojilerine yer vermekte ve bunları reddederek kendi görüşünü savunmaktadır :

“Joki, tü. ve mo. kelimeyi ma. ure- ‘becerikli ol-’la karıştırmaktadır, fakat kelime tü. *üre- veya *öre-’e dayanmak zorunda değildir. Ramstedt ve Poppe de 1927, 113’de tü. uz ve mo. uran’ı eşkaynaklı göstermektedir.... Fakat Poppe tü. uz ‘bakan’ın u- ‘muktedir ol-’dan türeme şeklinde açıklanabileceğini gözden kaçırmıştır. Hem ayrıca kök kelime u- sadece türkçede vardır, moğolcada yoktur, aynı şekilde -z eki de sadece türkçede vardır, moğolcada yoktur, buna göre kelime tabii ki tam olarak türkçedir ve mo. uran alıntı bir kelimedir.” (Doerfer II 593)

Aşağıda görüleceği gibi kelime Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılmış ve bu yüzden de anlam alanı genişlemiştir.

ETG usta; iyi, kabiliyetle

uzan- : mahir ol-, usta ol-

EUTS 1. Usta, mahir, iyi, zanaatkar, 2. Yol, geçit, dar boğaz

Kaş. usta, mahir

AH iyi, güzel

“Anın uz erür bu kitap bir süzük” (477)

SN 1. Tecrübeli, dikkatli, uyanık 2. Usta,hünerli, maharetli 3. Ustaca, uygun bir şekilde

“Didi ey canum canı [vü] uz kişi

Kim işleye sen işledüğüñ işi” (3294) (dikkatli)

“Gelüñ birkaç adem ki olasız uz

Bıñar üstine bir çadır kuruñuz” (3333) (usta, hünerli)

DK uygun, mutabık, muvafık, münasip, ustaca, isabetli, doğru

“Üzengüye kalkup katı çekdi, uz atdı, oğlanı iki talusinuñ arasında urup çıkdı....” (22-13)

FR/K uygun, doğru, ustaca

ŞŞÇ 1. Usta, mahir, tecrübeli 2. Hoş, uygun, rahat 3. Zf. Ustaca, mahirane

TS 1. Ustaca, münasip, uygun, muvafık, doğru 2. Usta, mahir, tecrübeli, dikkatli, uyanık

uza:- : Clauson (1972 : 281) kelimenin anlamını ‘uza- veya uzun uzadıya konuşur-’ şeklinde vermiştir. Kelime hem zamanda, hem de daha seyrek olarak mekanda uzamayı ifade etmektedir.

EUTS uza-

KB uza-

SN uzaklaş-

“Kovagördiler aña yitmediler

Uzadı vü ardınca gitmediler” (4510)

TS uzaklaş-

uzak : uza:-’dan türemiş isim. Kökü gibi hem zaman hem de mekan için uzun olmayı ifade etmektedir : ‘uzak, uzun süre devam eden’.

ETG uzun devam eden

EUTS uzak, uzayan, süren

Kaş. uzun; eski, uzak

uzan- : uza:-’ın dönüşlü şeklidir. ‘uza-, uzan-’ vb. anlamına gelir. uza- gibi hem mekanda hem de zamanda uzamayı ifade eden bir anlam alanına sahiptir.

EUTS uzan-, tembelleş-, gevşe-

NHT uza-, uzun sür-

“Eger talak virilse, ol gişi kim arulığı uzanmışdur, dokuz ay tura...”
(142b/8)

DK uza-

ŞŞÇ 1. Uza- 2. Devam et-, uzayıp git- 3. Meylet-, yönel-

“Uzandı can atuben şaha geldi

Elinden şah anun mektubun aldı” (11553) (yönel-)

“Getür mubedleri arz it düşüni

Koma kim uzana gide işüni” (1549) (devam et-)

TS uzun sür-, uza-

uzat- (uza:t) : uza:-’in ettirgen şekli. Asıl anl. ‘uzat-’, bundan genişlemeyle ‘refakat ettir-, uğurla-; geciktir-, bir süre geçir-; devam ettir-, sürdür-; boylu boyunca uzat-’ gibi pek çok yan anlam kazanmıştır.

ETG refakat ettir-, yola koy-

EUTS 1. Refakat et-, eşlik et-, götür- 2. Uzat-

İKP uğurla-, yolcu et-, eşlik et-

Kaş. uzat-; geciktir-

SN 1. Uzamasını sağla- 2. Bir süre geçir-, bir süre bekle- 3. Uzaklaştır-

KG uzat-, sun-

ŞŞÇ 1. Uzat- 2. (ileri doğru) uzat-, sun-3. Uzaklaştır- 4. Devam ettir-, sürdür- 5. Yere ser-,boylu boyunca uzat-

TS uzaklaştır-

uzun : uza:-’dan türemiş geçişsiz isim. Kökü olan uza- gibi hem zaman hem de mekan için kullanılıyor. Clauson (1972 : 288-289) eskiden kullanılan *uzun tonluğ* terkininin orjinalinde iddia edildiği gibi ‘keşiş’ değil ‘kadın’ anlamında olduğunu söylemektedir.

EUTS uzun, daimi

Kaş. uzun

ŞŞÇ 1. Sf. kısa olmayan, uzun 2. Çok, fazla 3. Uzunluk
TS uzunluk

üdür:- : Kelimenin anlam alanını Clauson (1972 : 67-68) ‘seç- (pek çok şeyden birini Acc.); parçala-, ayır-, dağıt- (nesnelere Acc.); ayır- (bir şeyden Abl., bir şeyi Acc.)’ şeklinde vermiş ve pratikte **adır-**’la sinonim (Kaş. her ikisini de çevirmek için aynı anlamda kelimeler kullanıyor) olduğunu belirterek, onun ‘zayıflamış’ şekli olabileceğini eklemiştir.

EUTS seç-, ayır-
Kaş. seç-, üstün tut-
KB ödür- : seçip ayır-
TS ür- : seç-, ayır-

ügrü:- : ‘salla- (beşik veya beşikteki çocuğu Acc.)’ bazı genişlemiş anlamlarla. Sadece (?) SW XX Anat.’da **ügrü-/ügrü-** yaşıyor, aynı zamanda türemiş şekli olan **ögürt-** ‘aldat-’ da SW XX Anat.’da yaşıyor. (Clauson 1972 : 114).

Kaş. salla-, kımıldat-, birisine karşı yaltaklanarak hilesini sakla-
TS salla-, ırgala-

üle:- : “ ‘(bir şeyi Acc.) parçalara ayır- ve (bunları insanlara Dat.) dağıt-’; kelime hem ayrılmayı hem de dağıtmayı ifade ediyor.” diyerek Clauson (1972 : 127) kelimenin anlam alanındaki genişlemeye işaret etmiştir. Bahsedilen anlamlar taramalarımız neticesinde ortaya çıkan anlamlardır.

ETG üleş-, üleştir-
EUTS parçala-, böl-, taksim et-, paylaş-
Kaş. dağıt-, yay-, üleştir-
KB paylaştır-

üleş- : üle:-’in işteş şekli olan fiil ona paralel bir anlam gelişmesi takip etmiştir. Clauson (1972 : 154) anlamını “tam olarak (pek çok insan için) ‘paylaş- (bir şeyi

Acc.) (kendileri) arasında eşit olarak'. Fakat bazen, daha belirsiz olarak, 'taksim et- (bir şeyi)'." şeklinde vermiştir.

EUTS paylaş-

Kaş. paylaş-, üleş-

DK üleş-, paylaş-, bölüş-, dağıt-, taksim et-

ŞŞÇ paylaş-, bölüş-

TS paylaş-, bölüş-

ün- : Kelimenin anlam alanını " 'yüksel-', hareket noktasıyla ilişkisini hala devam ettirerek, mesela (bir bitki için) 'filizlen-', (bir adam için) 'ayağa kalk-'. 1 ağ- 'yüksel-, tırman-'a zıt olarak bir noktadan başkasına." şeklinde veren Clauson, ün-orijinal telaffuz olduğu kanaatindedir. (Clauson 1972 : 169)

Taradığımız kaynaklarda da kelime, Clauson'un belirttiği gibi 'yüksel-' temel anlamı dışında 'bitki yetiş-' gibi genişlemiş anlamlar kazanmıştır.

ETG yüksel-, kalk-

EUTS dışarı çık-, çık-, yüksel-

Kaş. ön- : -bitki- bit-, yetiş-, neşvünema bul-; (Uygurca) git-

öñ-/üñ- : del-

KB ön- : bit-, yetiş-

"bu dünya içi bir tarıglag turur

negü ekse munda yarın ol önür" (4733)

ünde:- : ün/ü:n'den türemiş fiil. Asıl anlamı 'çağır-', ancak 'bağır- (geçişsiz, insan ve bazı hayvanlar için), çağır- (birini Acc.)' vs. çeşitli anlam nüanslarıyla.

EUTS seslen-, çağır-, ünle-

M çağır-

İKP bağır-, sesini yükselt-

"...teñrisi ünteyü yol ayu berdi." (LX-6)

Kaş. ünle-, çağır-

SN çağır-, davet et-

"Atında sarayına çün indidi

Süheyl'i viribidi vü ündedi" (4211)

TS seslen-, çağır-, davet et-

ürül- : ür-'in pasif şekli. 'şiş-' ve mec. 'kabar-/art-, şiş-'. Bazı modern şivelerde yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak.XI, Hwar. XIV, Osm.XV-XVIII (sadece) ürül- 'şiş-, (boru için) patla-' pek çok metinde. (Clauson 1972 : 230)

ETG şişiril-

EUTS şişiril-, üfürülüp şişiril-, geril-

Kaş. şiş-, kabar-; üflen-, şişiril-

KT üfürül-

TS 1. Üfürül-, üflen- 2. Şişiril-

ürün : Genel anlamda 'beyaz', fakat zamanla 'süt ve süttten elde edilen maddeler' için de kullanılıyor.

Beyaz kavramının Türk kültür tarihindeki yeri konusunda B. Ögel'in derin incelemeleri vardır. Ancak, bilindiği gibi Türkçe'de bu renk adı iki isimle karşılaşılır. Bunlardan biri ürün, diğeri de ak'tır. Soyut anlamları haiz olansa genellikle ak'tır.

B. Ögel (1991d : 379), ürün'ün eşanlamlı olduğu ak kelimesi ile arasındaki farkı şöyle izah etmektedir : "Ak sözünü ve anlayışını Oğuzlar getirmişlerdir. Zaten Kaşgarlı Mahmud da ürüng sözünün Oğuzların dışında geliştiğini söylüyordu (MK I, 134)..... Ürüng sözü daha çok bir madde beyazlığını içine alıyor gibiydi."

A. İnan (1991 : 319-320), Kaş.'da geçen "ürüng : afsuncuya, arbagcıya verilen para." ifadesi için yaptığı açıklamada bu kelimenin asıl anlamının 'beyaz, ak' olduğunu söylemiş, göçebe Türk boylarının süte ve süttten elde edilen gıda maddelerine -yoğurt, yağ, kurat, ayran, kıymız gibi (K. Yudahin Kırgız Sözlüğü s. 37)- bu adın verildiğini, Yakutlarda süt ve süttten yapılan gıda maddelerine "ürüng as" dendiğini (E. Pekarski Yakut Sözlüğü "as" kelimesi izahında s. 163) belirtmiştir. Anadolu'da da bu kelimenin eski anlamı olan "süttten yapılmış gıda maddeleri (söz Derleme Dergisi III, 1936) anlamını muhafaza ettiğini ekleyen İnan, Şaman ve

üfürükçüye verilmesi gereken ücrete Başkurt ve Kırgızlarda tıpkı Kaşgaride olduğu gibi elig ürüngi ber “üfürükçüye akını ver!” dendiğini söyleyerek Kaş.’da geçen ‘efsuncuya, arbagcıya verilen para’ anlamıyla da kelimeyi ilişkilendirmiş olmaktadır.

Ögel’in bu tespiti taramalarımızda da ortaya çıkmıştır. Eski Türkçe’den itibaren renk temel anlamıyla kayıtlı olan kelime Kaş.’da ve daha sonra Eski Anadolu Türkçesi döneminde yan anlamlar kazanmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

ETG açık renkli,ak

Kaş. örüng/ürüng : ak olan nesne; ak, beyaz (Oğuzlardan başkalarınca); gençlerin tırnakları üzerinde bulunan aklık.

“örüng : arbagcıya efsuncuya verilen para. Eliğ örüngi bér : el ücretini ver” (Atalay 1985a : 134)

SN süt ve süttten elde edilen maddeler

“Eyü koñşıya eylük idegörüñ

Yidürüñ ta’am u taduruñ ürüñ” (5381)

TS 1. mahsul, kır otu 2. Süt ve süttten elde edilen maddeler

üşen- : İlk ortaya çıktığı Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarında çok anlamlı olan kelimenin, Türkler’in Anadolu’ya gelirlerken ortaya çıkmış ve Karahanlı Türkçesi ile arasında kalan yaklaşık üçyüz yıllık muğlak dönemde temel anlamından hareketle yan anlamlar kazanmış olduğu anlaşılmaktadır. Batı Türkçesi’nde görülmeyen bu kelime, Kuzey Türkçesi’nde ise iki kaynakta geçmektedir. Bunlardan biri Kitâb fi-Riyâzati’l-Hayl diğeri ise 14.yy ürünü olan Gülistan Tercümesi’dir. Yani kelime Kuzey Türkçesi için de oldukça yeni bir tarihe sahiptir. Gerek Kuzey Türkçesi’nde, gerekse Batı Türkçesi’nde bu fiil yerine bu zamana kadar erin- fiili kullanılmıştır.

SN üzül-, sıkıl-, rahatsız ol-, tedirgin ol-

“Olıcak ne sınır u ne uşanur

Ni incünür ürker ü ne üşenür” (4138)

H rahatsız ol-, sıkıl-

KT 1. Üşen-, ihmal et- 2. Bık-, usan-

GT çekin-, kork-

“Harif-i sufle mestlik vaktında el tarlıgından üşenmez.” (63b.7)

- ŞŞÇ 1. Tedirgin ol-, rahatı kaç- 2. Kork-
 “Üşendi bula şehir içinde şöret
 Firidun’a irişe na-geh afet” (1668) (tedirgin ol-)
- TS 1. Üzül-, sıkıl-, rahatı kaç-, tedirgin ol- 2. Çekin-, sakın-, kork- 3.
 usan-, bı-
 “...çok yimekten anı üşendiler tabiatleri andan nefret tuttu.” (TS VI
 4119) (usan-)

üz- : ‘(bir şeyi Acc.) yırt-, kopar- veya parçala-’. Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkan kelime anlam alanını Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar aşağıda görülen anlamları kazanarak genişletmiştir.

- ETG kırıl-, kır-, kopar-, mahvet-
 EUTS 1. Kır-, kopar-, yok et- 2. Del-, parçala-, boz-, uzaklaştır-
 M del-, parçala-
 Kaş. ip veya benzeri şeyleri kes-
 *NHT yüz-, soy-
 “Ya’ni bir şahs bir avı atsa, sülünü üzse, ayırsa sülüsünü başından....”
 (116a-9)
- SN kopar-, kes-, ilişkiyi kes-, bitir-
 “Sözi bitide nice düzmek gerek
 Nice başlamak kanda üzme gerek” (5112)
- DK kopar-, kes-, yüz- (derisini, kabuğunu soy-, kopar-), çeke çeke kopar-
 ŞŞÇ kır-
 “Didi bazun bilin üzme gerekdür
 Derisin çıkarup yüzmek gerekdür” (21326)
- TS 1. Kopar-, kaz-, kes-,boz-, ayır-, uzaklaştır- 2. Yüz-

üzeñü: (üzeñgü): Taradığımız kaynaklarda nadiren ve ‘üzengi’ anlamıyla geçen kelime hakkında Ş. Tekin’in yaptığı açıklamalar kelimeye bir anlam genişlemesine işaret etmektedir.

Araştırmacı kelime hakkındaki yazısında öncelikle üzenin tarihini verir ve ardından kelimenin anlam alanındaki gelişmeyi izah eder. Araştırmacının iddialarının tam olarak anlaşılabilmesi için aşağıya kelimenin tarihi kullanımı ile ilgili verdiği bilgileri de almayı uygun görüyoruz.

“Orta Asya’da bulunmuş üzenlerin resimlerine baktığımız zaman, şunu görürüz: ‘üzengi’nin alt kısmı, ayakkabının, çarığın veya çizmenin uç kısmından topuğuna kadar olan alt kısmının, yani “ayak tabanı”nın, içine girip rahatça oturacağı ve yerleşeceği kadar geniş yayvan yapılmıştır. Üzenin bu kısmı ile “ayak tabanı” kavramını yan yana getirdiğimiz zaman, yani birini diğerinin içine soktuğumuz zaman, birincisi “kap, ihtiva eden” (yani içeren) olur, ikincisi (yani ayak tabanı) “muhtevâ” (yani içerik) olur.....Bu ikisinden hangisi önce vardı? Tabii ki burada içerik bir parçadır. Halbuki içeren, yeni icâdedilmiş âletin kendisidir. Yeni icâdedilmiş âlete bir ad verilecek. Bu ad, tabii olarak, vücûdun, bu âletle en yakından ilgili olan kısmı, yani ‘ayak tabanı’ndan başka bir şey olmayacaktır; yani içerik, içeren’e ad olmuştur burada : izengülük.... Buna göre şunu söyleyebiliriz artık : XI. asırdan beri, yani Kutadgu Bilig’den bu yana, Türk dünyasında ilk ve son sesi hep ü ile zikredilen bu âletin ilk adı herhalde üzenü değil, izengü veya izengülük idi : Yani ilkin “ayak tabanı” mânâsına gelen bu kelime, daha sonra “üzengi” denen âletin adı olmuştur..... M.S. 1000 yıllarında Türklerin kitle halinde batıya göç etmeleri ile yani Türkistan’dan, İran yaylası üzerinden Anadolu’ya, Akdeniz’e doğru yola çıkmalarıyla birlikte izengü kelimesinin üzenü şekline dönüşmüş olduğunu görüyoruz.” (Tekin 2001 : 79-80)

Tekin, bu tarihi verilerin ışığında kelimedeki anlam gelişmesini şöyle izah etmektedir :

“Başlangıçtan yani aşağı yukarı milattan önceki son yüzyıllardan, M.S. XI. asırdan önceki herhangi bir tarihe kadar olan dönemde atalarımız ‘üzengi’ denen âlet için ‘*ayak tabanının sokulacağı nesne’ mânâsına gelebilecek bir izengülük kelimesi kullanıyorlardı. Fakat bu kelimenin tesbit edebildiğimiz mânâsı sadece ‘ayak tabanı’dır. Bunun temelinde de iz ‘ayak izi’ kelimesi yatmaktadır.” (Tekin 2001 : 82-83)

Kelimenin yapısını da üzen < iz+e-n-gü+lük “*kendisi için (-n-)iz bırakan şey”, “* ayağın alt kısmı” yani “ayak tabanı” şeklinde veren Tekin (2001 : 78) şu açıklamayı yapar :

“M.S. XI. asırdan önceki bir tarihte kelimenin içinde meydana gelen bir ses değişmesi neticesinde (i/ü: geriden benzeşme ile) kelime artık aslı ile olan ilişik ilişikisini kaybeder, ‘üzengi’ âletin aslını değil de fonksiyonunu ifade eden bir kelime haline gelir : üze(rin/e/de) ‘*binmek, çıkmak’. Veya :

üze-n- ‘uzanıp, kısalmaq’ [bununla ilgili olarak üzgeç ‘ip merdiven’].”
(Tekin 2001 : 82-83)

Bu kelimeye hazırladığı etimoloji sözlüğünde yer veren Hasan Eren (1999 : 430), anlamını ‘eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binilirken üzerine basılan altı düz demir halka’ şeklinde vermiş ve merdivene verilen üzgü ve üzgeç (~üzgüç) adlarının bu kökten geldiğini, bu örneklere göre, üzengi’nin de üz- kökünden türediğini söyler. Hayvana binilirken ayakla üzerine basılan aracın ‘kaldırmak’ anlamına gelen bir kökten gelmesinin ve ‘basamak’, ‘baskıç’ veya ‘merdiven’ olarak kullanılmasının doğal olduğunu da ekler.

KB üzeñü : üzengi

“Kara tapsa begler bedüyür kopar

Üzengü bar erse çigen berk kopar” (6110)

TS üzegü/üzengü : üzengi

üzül- : üz-’in pasif şekli; ‘yırıl- veya koparıl-’ vb. anlamına geliyor. Kökü gibi Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılıyor ve anlam alanı da oldukça genişliyor.

ETG kırıl-, bit-, kop-

EUTS kesil-, kop-, sonuna gel-

İKP kop-, kesil-, yarıda kal-

Kaş. üzül-, kesil-

“üzüldi : anıñ eti üzüldi = onun eti üzüldü. Uzunlamasına üzülen her şey için de böyle denir.

üzüldi : üzüldi neñ = nesne üzüldü, kesildi, koptu, kırıldı.” (Atalay 1985a : 196)

KB kesil-, kırıl-, parçalan-

NHT yüzül-, soyul-

SN 1. Kop-,koparıl- 2. İlişkiyi kes-

H kop-, koparıl-, kırıl-, kesil-, uzaklaş-

ŞKM üzül-, kesil-, kop-, ayrıl-, vazgeç-

DK kop-, kesil-, yüzül-

ŞŞÇ 1. Kırıl-, parçalan-, dağıl- 2. Uzaklaş-, ayrıl-

“Ayagın gördi kim gitdi elinden

Üzüldi ol zaman güci bilinden” (10432) (uzaklaş-)

TS 1. Kop-, koparıl-, kırıl-, kopup dağıl-, bozul-, kesil-, sökül-, uzaklaş- 2.

yüzül- 3. Ilgiyi ilişkiyi kes- 4. İyileşmeğe yüz tuttuğu halde yeniden hastalan-

“Nüks : Sayru adem sayruluktan kalkıp hoş olduktan sonra yine
üzülmek” (TS VI 4141)

yaçan- : prima facie/tahminen dönüşlü şekil; sadece (?) SW Anat. XX yaçan-'da
yaşıyor : (1) '(bir şeye Dat.) sıkıl-'; (2) 'utan- veya kork- (bir şeyden Abl.)'; (3)
'iğren-' anlamında. Hak.XI, Osm. XIV-XVI yaçan- (1) 'birinin koruması ol-'; (2)
'utan-'; pek çok metinde. (Clauson 1972 : 882)

Kaş. utan-, ocun-, sıkıl-

FR/K çekin-, kaçın-, sakın-

ETT koru-, tahaffuz et-

TS çekin-, kaçın-, sakın-

yadı́l- : ya:d-’ın pasif şekli. Anlamı ‘yayıl-; yayınla-/açığa vur-’ vs. Ya:d-’la benzer
fonetik ve semantik değişikliklere sahip. Eski Türkçe’den itibaren var olan bu fiilin
Çağ. XV’deki anlamlarını Clauson (1972 : 890) “(1) ‘yayıl-’ ; (2) (çiftlik hayvanı
için) ‘otlat-’ San.” şeklinde vermiştir.

ETG dağıtıl-, yayıl-

sarsıl-

EUTS yadal- : yadı́l- : uza- (saç için), yayıl-, dağıl-

İKP yayıl-, dağıl-

Kaş. yayıl-, dağıl-, ayrıl-

yayıl- : ırgalan-, yayıl-, salın-

KB yayıl- : yayıl-, sarsıl-

SN yıyıl- : 1. Yayıl-, dağıl- (?) (EUTS) 2. Kendini kaptır- (?)

KG yayıl- : 1. Bulaş-, yayıl-, değ- 2. Yüksel-, yayıl- (güneş)

“...Bir kün doğar-ken kaçan yayılınca, ikinci zeval vakti kaçan dönince...” (20a.7) (yüksele- (güneş))

ŞŞÇ dağıl-, yayıl-

yağır : Clauson'da (1972 : 905) kelimenin temel anlamı 'eğer/semer kesesi' olarak verilmiş ve orta dönemde 'omuz' veya benzer anlama gelmeye başlamasının sebebi veya hala Osm.'da '(atın) yağırı' ikinci anlamına sahip olmasının sebebinin belirsiz olduğu belirtilmiş. Ancak Clauson, bu ikinci anlamın belki de 'eğer kesesinin bulunduğu yerdeki hayvan parçası'ndan gelişmiş olabileceğini de eklemiştir. Moğ.'da aynı anlamla da'ari (Haenisch)/dağari (Kow.) kelimesinin varlığına da dikkat çeken Clauson, Osm. XIV'de kelimenin anlamını “ yağır 'eğer kesesi' ” şeklinde vermiştir. Z. Önler de (1989 : 126) Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki sağlık terimleri hakkında bilgi veren bir yazısında yağır'ın anlamını 'iki kürek kemiği arası (MŞ)' olarak kaydetmiştir.

B. Ögel (1989 : 372), yağır'ın, genellikle kürek kemiği için kullanılan bir söz olduğunu; atın, omuzları arasındaki yere de yağırın dendiğini; bazı sözlüklerde boyunla omuz kemikleri arasındaki kısımlar için de yağırın kelimesinin kullanıldığını belirtir ve Radloff III, s. 51'deki yağırın bakmak : “kürek kemiği ile fala bakmak” kaydını ekler.

S. Çağatay (1978 : 12)ise bugün Türkiye Türkçesinde “insan ve hayvanın küçüğü” anlamını taşıyan yavru kelimesinin de daha önceleri yalnız hayvanlar için kullanılan ve hayvanın arka kemiğini gösteren *yagri*, *yagir* sözcüğünden anlam kaymasıyla ortaya çıkmış olabileceğini söyleyerek kelimenin anlam alanını daha da genişletir.

Aşağıda görülebileceği gibi kelime 11.yy'dan sonra karşımıza çıkıyor ve birbirine yakın anlamlar kazanarak Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam genişlemesine uğruyor.

Kaş. at, katır ve eşek gibi hayvanların sırtında semer, eğer ve yük vurmasından meydana gelen yara, yağır

- SN yagırını : sırt
 “Yagırında kalhan elinden süñü
 Ata bindi hiç çalmadı üzegü” (4435)
- DK yağrın : sırt, arka, iki kürek kemiği arası, kürek kemiği, omuz
- ETT yara (hayvanlarda)
- TS 1. Hayvanın sırtında çıkan yara 2. Sırtı yaralı (hayvan).

yağuk : yağü:-’dan türemiş isim. ‘yakın; komşu, semt, akraba’ vb. anlamlarına geldiği Clauson’da (1972 : 901) kayıtlı. Yaptığımız taramada da bu kayda benzer neticeler çıktı. Buna göre kelime Eski Türkçe’den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam alanını birbirine yakın anlamlarla genişletmiştir.

- ETG yakın, civar
 yağut- : yaklaştır-
- EUTS yakın
- Kaş. yakın; hısım
- KB yakın
 yak : yakın; hısım, akraba
 yakın : yakın
- ŞŞÇ yakın : 1.uzak olmayan 2. Hısım, akraba 3. Yakınca, yakın
- TS yavuh : yakın, akraba
 “Terk eyledim özümü vü andan yavuhları
 Bencileyin kişi dahi bihiş olmasın” (TS VI 4408)

yaxşı : Anlam alanı birbirine oldukça yakın anlamlarla gelişen bu kelimenin edgü ile anlam alanları arasındaki benzerliğe dikkat çeken Clauson (1972 : 908) şu açıklamayı yapmıştır :

“yakış-’da -kş->-xş- ses değişikliği ile türemiş kısa isim; XI’den önce kayıtlı değil. Kaş.’dan Tuh.’a bütün kaynaklar bu kelimeyi ve edgü:’yü ‘uygun, sevimli, hoş’ çevirmek için hemen hemen aynı Ar. kelimeler kullanmalarına rağmen, bunların orjinalinde sinonim olduklarına inanmak zor ve bu kelimenin orjinalinde edgü:’den ayrılan, yakış-’dan türemiş bazı anlam alanlarına sahip olması mantıklı. Alışıldık fonetik değişikliklerle ve geniş bir şekilde bütün modern şivelerde yaşıyor. Edgü: ile sinonim, bazı şiveler sadece birini veya diğerini kullanıyor. Fakat pek çoğu her ikisini de.

İkinci durumda yaxşı:, edgü:’nün sahip olmadığı ‘yakışıklı/güzel’ gibi bazı anlamlara sahip.”

EUTS	iyi, âlâ
Kaş.	iyi; güzel, her şeyin güzeli
KB	güzel, iyi
AH	iyi
Mar.	güzel
ŞŞÇ	1. Sıf. ve i. İyi, hoş 2. Zf. İyi, tamamen
TS	iyi, güzel

yaka: : temel anlamı ‘kenar ve sınır’. Fakat eski dönemden beri genellikle özel olarak elbise ‘yaka’sı için kullanılıyor. Kelimenin bu anlamlarda kullanıldığını B. Ögel de (1991ç : 51) kaydetmiştir. Clauson (1972 : 898), bu kelimenin belki de yak- ‘yaklaş-, yakın ol-’tan ‘başka bir şeye bitişik olan herhangi bir şeyin parçası’ anlamında türemiş bir isim olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Moğ.’da caka ‘kenar,sınır,yaka’ vb. olarak İkinci Dönem alıntı kelimesi (Haenisch, Kow.) olduğunu da ekleyen Clauson, Osm. XIV’de yaka (XIV, XV’de bazen yaxa)’nın anlamlarını ‘yaka; sahil, kıyı;sahilin zıddı’ şeklinde verir.

Hasan Eren (1999 : 440), etimoloji sözlüğünde kelimenin anlamlarını şöyle verir : “1. ‘giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümü’; 2. ‘giysilerin boyna gelen bölümüne eklenen ve türlü biçimlerde olan parçası’; 3. ‘kıyı, kenar, yan’.” Ayrıca kelimenin kökeni konusunda Clauson’un görüşlerine katıldığını da belirtir.

Aşağıda görüleceği gibi kelime Eski Türkçe’den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar yaygın olarak kullanılmış ve anlam genişlemesine uğramıştır.

ETG	şef, reis, iktidar
EUTS	1. ücret, icar bedeli, kira karşılığı 2. Taraf, yan, civar
Kaş.	yaka, elbise yakası
SN	karşı, aksi yön
	“Çü Çin kavmi elinden geldi kaya

Dönüp kaçıyorur iken yakaya” (4495)

ŞKM yaka, taraf, yan

KT vücutta göğüs ile giyecek arasında kalan kısım, koyun boşluğu, koyun

DK yaka (elbise ve arazi yakası)

ŞŞÇ boyun, yaka

“Yakam ışk elinde oldı giriftar

Kerem eyle yakamı tut kurtar” (5703)

TIKT 1. Cep 2. Yaka, elbise boynu

yakıl- : Clauson (1972 : 901), üç ayrı maddede anlattığı yak- fiilinin türemiş şekli olan yakıl-’ı tek maddede anlatmış ve şu bilgileri vermiştir :

“1, 2 ve 3 yak-’ın pasif şekilleri bir zamanda hepsi yaşamış. Eski ortaya çıkışlar 2 yak-’ın pasif şekilleri; 1 ve 3 yak-’ınkiler orta dönemde kayıtlı ve hala bazı modern şivelerde yaşıyor. Fakat 3 yak-’ınki daha yaygın ve 2 yak-’ının hala yaşayıp yaşamadığı, SW Osm.’da *yakışıl-* gibi diğer tür şekiller yaşamasına rağmen, şüpheli. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV (1-3) ‘yakıl-’; (2-1) ‘kına, yakı vb. birşeyle süslen-’; (3-2) ‘etkilen-, memnun ol-’; (4-2) ‘iftiraya uğra-’, Hwar. XIV ‘yakıl-’, Osm. XV ff yakıl- ‘yakıl-; çok endişelen-; derinden etkilen-’; üç metinde TTS I 768; II 980.”

Yaptığımız taramada yakıl- fiilinin aşağıda geçen anlamlarla kullanıldığını gördük. Bu anlamlardan ETG’indeki ‘yaklaştırıl-’, EUTS’ndeki ‘yaklaş-, yaklaştırıl-’ ve Kaş.’daki ‘dokunul-, yaklaşıl-’ın, TS’de ‘yapıştırıl-’ anlamına genişlediği dikkat çekmektedir. Diğer anlamların ‘yak-’ anlamındaki yak- fiilinin genişlemiş anlamları olduğu açıktır.

ETG yaklaştırıl-

EUTS yaklaş-, yaklaştırıl-

Kaş. dokunul-, yaklaşıl-

SN yan-

KG cehennem azabına duçar ol-, cehennemde yan-

ŞŞÇ yakıl-, yan-

TS 1. Son derece mahzun ol- 2. Derin bir sevgi duy- 3. Yan- 4. Yapıştırıl-

“Deridir kim ağaç üzre yakılmış

Şu kıllar perdelerdir kim dakılmış” (TS VI 4217)

yakın : yak-'dan türemiş geçişsiz isim. 'yakın' (yer, zaman veya akrabalıkta) anlamına geliyor, ayrıca yağü:k'la sinonim ve bir yere kadar onu tamamlayıcı.
(Clauson 1972 : 904)

EUTS yakın

Kaş. yakın

NHT yakın; kesin

ŞŞÇ 1. Uzak olmayan 2. Hısım, akraba 3. Yakınca, yakın

"Kamu Efrasyab'undur yakını

Olardur zeyn iden Turan-zemini" (16479)

yakış- : yak-'ın işteş şekli olan fiil için Clauson (1972 : 908-909), orijinalinde yağuş-'la sinonim olduğunu belirterek 'yaklaş-, yaklaştır-, birbirine' anlamını vermiş. Bu anlamda yakın veya yağü:k'dan türemiş fiillerle veya bunlarla birleşik fiillerle yer değiştirdiğine de dikkat çeken araştırmacı, SW Osm.'da 'uygun, münasip, tam, denk ol-; iyi görün-, yakışıklı ol-' anlamlarında yaşadığını eklemiştir.

Kelimenin anlam alanındaki gelişme aşağıda açıkça görülmektedir.

Kaş. yaklaş-, dokun-, yakına gel-; yakı yakmakta yardım et-

KB yaklaş-, uyuş-

ŞKM yaklaş-, meylet-

DK yaklan- : yaklaş-

ŞŞÇ 1. Yakış-, uygun düş-, münasip ol- 2. Yaklaş-, meylet-

"İnende sürmegil otun yokışa

Bir iş eyle ki fi'l-cümle yakışa" (40025) (yakış-, uygun düş-)

"Gel iy akil yakışma mala gence

Bırakma canını zahmetle rence" (42416)

RB yaklaş-, bitiş-

TS yakış- (yahış-) : yaklaş-, meylet-

yalım : *yalt'*la sinonim. Normalde *kaya:*'yı nitelemek için kullanılıyor; 'çıplak', yani bitkiden yoksun. Tek başına ve *kaya:* ile NE Koib.'da yalım; Khak., Tuv.'da çalım

yaşıyor; ve SW Osm.'da yalın 'düz, çıplak, pürüzsüz yüzey; kılıcın bir yüzü; pahlanmış kesici kenar'; *dağ yalını* 'dağın sarp bayırı' Red. Türkü VIII, Hak.XI, Osm. XIV yalın *yalın kaya*'da ve diğer terkiplerde; pek çok metinde (Clauson 1972 : 928-929).

ETG dik

Kaş. sarp, dik, yalçın

*ŞŞÇ derece, mertebe, seviye, hal, durum

TS *(I) : derece, mertebe

(II) yalçın, sarp, sarp yer

yalın : 'çıplak' anlamındaki isim genel manada kullanılmıştır. Ancak özel olarak kılıç içinde kullanıldığı dikkat çekmektedir. Burada bundan hareketle bir özelleşmeyi düşünmüyoruz, çünkü kelime daha sonraki yüzyıllarda da genel anlamını muhafaza etmiş, hatta 'kapsız, örtüsüz' gibi anlamlara genişlemiştir.

EUTS yalın, çıplak

Kaş. çıplak; kından çıkmış veya kınından çıkarılmış

AH çıplak

DK yalın, çıplak; kınından sıyrılmış (kılıç)

TİKT çıplak, açık, kapsız

MM çıplak.

yalın ayak u baş açuk : yalın ayak ve başı kabak, ayağı va başı aplak :
(mec. çok perişan bir kılık içinde)

“Yalın ayak u baş açuk uryān

İdeler āh u zār u giryān” (2699)

ŞŞÇ 1. Çıplak, üryan 2. Kınından çekilmiş, hazır (kılıç, hançer vb.)

TS (III) çıplak, açık, kapsız, örtüsüz

yalın- : 'yalvar-' anlamına geliyor. Hem bu anlamda hem de 'yaltaklan-' anlamında kullanılıyor. Kelimenin bu genişlemiş anlamından Clauson (1972 : 931), Osm. XV, XVI'daki anlamına değinirken bahsetmiştir : “yalın- 'yaltaklan-, iltifat et-'.”

ETG alevlen-

EUTS 1. Alevlen-, yan-, parla- 2. Niyaz et-, dile-, yalvar-

TS yaltaklan-

yalñu:s : ‘yalnız, sadece; kendi başına’ anlamındaki bu isim hakkında Clauson’un (1972 : 930-931) yaptığı açıklama şöyle :

“-s için delil XI’e doğru kayboluyor, fakat daha sonra genellikle -z, açık bir etimolojisi olmayan bir kelimenin yabancı kaynaklı olduğunu iddia etmek için hareket noktası son seste çok seyrek olarak ortaya çıkan bir sesin bulunması. Oldukça geniş bir şekil alanıyla bütün modern şivelerde yaşıyor.”

EUTS yalnız

Kaş. yalnız, kimsesiz

KB yalnız

SN 1. Yalnız, tek başına 2. Biricik, tek

KT 1. Tek başına, yalnız 2. Tek, eşsiz, nevi şahsına münhasır 3. Sadece, yalnız 4. Tenha, ıssız

ŞŞÇ 1. Yalnız, tek başına 2. Sahipsiz, boş 3. Sadece, yalnız 4. Tek, yalnız

yama:n : Kelimenin anlamını “ ‘kötü, şeytan’ vb., insanlar ve nesnelere için.” şeklinde veren Clauson (1972 : 937), tarihi gelişimini ve anlamları hakkında da şu bilgileri vermiştir :

“Uyg. VIII, Hak. XI, Çağ. XV ‘kötü, güçsüz’ San., Hwar. XIII (?) (1) (hayvan için) ‘saldırgan’ Oğ. 24; (2) (savaş için) ‘şiddetli, kanlı’ do. 165 : XIV yaman ‘kötü’, pek çok anlam alanında yaygın. Qutb; MN; Nahc., Osm. XIV yaman ‘kötü’, sık sık eyü/yaxşı ile zıt; bütün dönemlerde yaygın.”

Gerek bu açıklamalardan, gerekse yaptığımız taramaların sonucundan anlaşılıyor ki kelime birbirine yakın anlamlarla anlam alanını genişletmiştir.

EUTS kötü, fena, korkunç

Kaş. kötü, her şeyin kötüsü

SN kötü

DK kötü, kötülük, fena, müthiş

“Kesilsün oğlan emen süd tamarum yaman sızlar.” (24-8) (müthiş)

ŞŞÇ 1. Kötü, fena 2. Çetin, zor 3. Kötülük, fenalık

“Bugün uş meymene derya-yı kandur

İriş kim meymene hali yamandır” (19266) (çetin, zor)

“Yaman kim itdi hakuñda i nâ-pâk

Elüñle korsın öz başuña hâk” (2985) (kötülük)

TS 1. Kötülük, fenalık, musibet 2. Fena, kötü, hoş olmayan 3. Şiddetli

ya:n : Clauson (1972 : 940), kelimenin orijinal anlamının “anatomik bir terim ‘kalça’” olduğunu ve bundan daha genel olarak “ ‘taraf, yan’ vücut için veya diğer kontekslerde” anlamına geldiğini belirtmektedir. Alışıldık fonetik değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşadığını söylediği bu kelimenin, günümüzde genellikle ‘yan’ ve daha nadir olarak ‘elinde’ anlamında iyelik ekleriyle kullanıldığını da belirtmiştir. Kelime Zafer Önler’in (1989 : 128)Eski Anadolu Türkçesi’nde sağlık terimleri ile ilgili bir yazısında “yan başı ‘kalça kemiğinin üst kısmı’ (MŞ)” terkininde ‘kalça kemiği’ anlamıyla geçmektedir.

EUTS taraf, kalça, yan

Kaş. 1. Yan 2. Uca kemiği; uca kemiğinin başı

KB yan, taraf

KT 1. Yan taraf, yan 2. Taraf, kıyı, kenar

ŞŞÇ 1. Yan, taraf 2. huzur, nezd 3. Taraf, cihet 4. Kıyı, kenar

“Yanımdan eksik olmaz ehl-i diller

İşigin yastanurlar ay u yıllar” (433) (huzur, nezd)

“Anul anul su yanınca gezerler

Nazar eyleyenün bagrın ezerler” (5265) (kıyı, kenar)

TS cep, kemer, kese

“Her altun u ni’metle doludur yanıñ

Ver imdi ki sonra değıldir senin” (TS VI 4264)

yan- : ‘yan-, alevlen-’ vb anlamındaki ismin yapısını Clauson (1972 : 943) “*ya:-’ın dönüşlü şekli” olarak göstermiştir. ‘yan-’ anlamıyla Kaş.’dan sonra kayıtlı olan fiil Eski Anadolu Türkçesi döneminde mec. anlamlarla genişlemeye uğramıştır.

Kaş. dön-, döndür-; korkut-, tehdit et-; kus-; yan-

- İML 1. Dön- 2. Ateş tutuştur- 3. Tehdit et-
 ŞŞÇ 1. Tutuş-, yan- 2. Mec. çok üzül-
 “Figana geldi anda cümle adem
 Anun derdi-le yandı halk-ı alem” (628)
 TS dert dök-, şikayette bulun-

yanç- : ‘ez-, çiğne-’ vb. anlamındaki fiil Eski Türkçe’den itibaren karşımıza çıkmaktadır. Burada ‘ez-, kır-, parçala-’ anlamıyla kayıtlı olan fiil TS’de de bundan genişlediği açık olan ‘yassılt-, yapıştır-, çekip sıkıştır-’ anlamıyla kayıtlıdır. Yine ETG ve EUTS’de kayıtlı olan ‘günah işle-, suçlu ol-’ anlamları da bu kelimenin genişlemiş anlamları olabilir.

- ETG günah işle-, ez-
 EUTS 1. Günah işle-, suçlu ol- 2. Ez-, kır-, parçala-
 TS yenc- : yassılt-, yapıştır-, çekip sıkıştır-

yançuk : Clauson’da (1972 : 945) kelimenin yapısı ya:n’ın küçültme şekli olarak ve anlamı da ‘para kesesi veya kemerden sarkan küçük çanta’, bundan ‘cep’ şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca kelimenin Osm.’daki kullanımları şöyle verilmiştir : “XIV, XV yançuk; XV yancık (1) ‘para kesesi’; bütün dönemlerde yaygın; (2) XV ‘atın yandaki zırhı’; (3) ‘yan, kalça’.” Yaptığımız taramada da ortaya çıkmıştır ki kelime Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlamını genişletmiştir.

- EUTS kese, torba, cep
 M torba, kese
 Kaş. torba, kese -para, tütün-
 SN kese, boyundan geçirilerek yana asılan çanta
 TS 1. Kese, torba, boyundan geçirilerek yana asılan çanta 2. At zırhı, çukal 3. Oturak yeri, sağrı, kış

yañı : ‘yeni’, hem somut hem de soyut anlamda kullanılıyor. Kelimenin ilk anlamının somut olduğunu kabul edersek, bundan soyut anlamların gelişmesi bir anlam genişlemesini gösterir.

- EUTS 1. Yeni, taze 2. Gün

İKP	yeni, acemi
Kaş.	yeni
KG	yeniden, tekrar; tazeleme, yenileme
GT	taze, yeşil
	“Ekine çün ki biçin vakti gele, gök ve yeñi takıl gibi salınmaz.” (60a.10)
TS	yeni, taze

yañıl- : ‘hata et-, yanlış yap-, kusur işle-’ vb. anlamına geliyor. Morfolojik olarak pasif olduğunu belirten Clauson (1972 : 951), kökü gibi görünen yañ- ‘hataya yol aç-’ farazi fiilinin tek izinin San.’da bulunduğunu, ancak bunun belirsiz bir alıntıyla örneklendirildiğini ve bunun sadece yañıl-’dan geri şekillenme olabileceğini söylemektedir. Yani kelimenin kökü tam olarak belli olmamakla birlikte, anlamındaki genişleme ortadadır.

EUTS	yanıl-
İKP	yanıl-, hatalı ol-, yanlışıda ol-
Kaş.	yanıl-
AH	yanıl-, şaşır-
ŞKM	yanıl-, bileme-, doğrudan ayrıl-
ŞŞÇ	hata et-, yanıl-

yanut : yan- ‘dön-’dan türemiş aktif isim; asıl anl. ‘geri gelen şey’. Clauson (1972 : 946-947) Radloff’u kaynak göstererek kelimenin, sadece (?) NE Alt.’da yanıt ‘kadının çeyizi, ki eşinin ölümü durumunda kendisine geri gelir’ şeklinde kayıtlı olduğunu söylemektedir. Ayrıca Osm. XIV, XV’de yanut’un ‘cevap’ anlamında kullanıldığı da kayıtlıdır. Bütün bunlar ve taramalarımızın neticesi göstermektedir ki kelime anlam genişlemesini daha ilk ortaya çıktığı dönemde geçirmiştir.

EUTS	karşılık, bedel, cevap
Kaş.	karşılık; bedel, ivaz, cevap
AH	mukabele karşılık
KT	1. karşılık (mükafat veya ceza) 2. Hesap, hesap görme 3. Karşılık,

ücret

TS mükafat, karşılık, ivaz
 “Tanrı anın yanutun uçmak vere
 Kim günahsız ol kişi Hakka ere” (TS VI 4293)

yap- : ‘inşa et- (mes. duvar); kapat- (kapı); (şeyleri) kapa-/ört-; (şeyleri) birbirine yapıştır-, (şeyleri) beraber koy-’ gibi oldukça geniş temel anlamlara sahip. Clauson (1972 : 870-871), *yapa:ku* ve Moğ. *dabçi* ‘örtü’; *dabğur* ‘çiftlenmiş/iki katına çıkmış’ (Haenisch)’ı kaynak göstererek ilk sesin *ç-* olabileceğine dair bazı deliller olduğunu belirtmektedir. Kelimenin modern şivelerdeki anlamlarını ise şöyle vermiştir : “NE , SE, NC ve SW Tkm.’de ‘ört-, kapa-, kapat-’ anlamında; SC; NW’de aynı anlamlarda ve ‘inşa et-, tamamlama-’ anlamında; SW Az., Osm.’da ‘yap-, kur-/inşa et-, yap-.’” Eski Türkçe’den itibaren kullanılan fiilin Osm. XIV-XVI’daki anlamları Clauson’da ‘(sadece) yap- ; (kapı) kapat-’ şeklinde kaydedilmiştir. Yaptığımız taramada kelimenin daha ilk ortaya çıktığı metinlerde çok anlamlı olduğunu gördük. Bu da göstermektedir ki kelime yaygın ve sık olarak kullanılan eski bir Türkçe kelimedir. Bu özelliğinden dolayı da anlamında genişleme olmuştur. Kelime çok anlamlılığını daha sonraki yüzyıllarda da muhafaza etmiştir.

EUTS kapa-, yarat-, koy-

Kaş. ört-, kapa-; kur-, yap-

KB ört-, kapa-

NHT yap-, inşa et-

SN karış-, dolaş- (saç)

inşa et-, kur-

kapat-, ört-

“Süheyl’i görür katı yapmış saçı

Tudah depserüp kuru agzı içi” (4823) (karış-, dolaş- (saç))

“Çü dilegün oldur ki gire şara

Bunuñçün yapayum buyur bir sera” (1313) (inşa et-, kur-)

“Düriş tizcegez günbed üstime yap

Beni ko içinde kapusını yap” (5486) (kapat-, ört-)

GT kapa-

- ŞŞÇ 1. Yerine getir-, eda et- 2. İnşa et-, yap-,kur-
kapa-, ört-
TS kapa-, kapat-, ört-

yapa:ku: : Kelimenin yapısı hakkında kesin bir bilgi yok. Fakat Clauson (1972 : 874-875), açıkça yap- ve yap ‘yapağı’ ile ilgili ve bununla az çok sinonim de olduğunu söyleyerek, belki de yap’tan türemiş *yapa:- şeklindeki bir fiilden türemiş isim olabileceğini belirtmektedir. Kelimenin orijinal anlamının ‘dügüm olmuş/keçeleşmiş saç veya yün’ anlamında olması gerektiğini söyleyen Clauson, bundan ‘tüyleri çok uzamış ve keçeleşmiş hayvan’ ve daha özel olarak ‘tay’ ve ‘uzun saçlı ve keçeleşmiş saçlı adam’, bundan belki bir boy adı olarak kullanıldığını eklemektedir. Modern şivelerdeki anlamlarını ise şöyle vermiştir :

“Yapağı olarak SW Az.’de ‘saç veya yün kırılan mevsim/bahar’; Osm.’da (aynı zamanda yapak) ‘koyunun üstündeki yün’; ve yapağı olarak SW Tkm.’de ; yabağa/yabağı/çabağı/jabağı vs. olarak pek çok NE, NC, NW şivesinde ‘tay’ için, yaşlar şiveden şiveye değişiyor (‘yeni doğum’dan ‘iki yaşına’), kullanılıyor.”

Kelimenin TS’de yapık/yapuk şeklinde ‘yapağı’ temel anlamından türemiş olan çeşitli anlamlara gelmesi dikkat çekicidir.

Kaş. yabaku : yün ve yapağı yoluntusu

TS yapağılu : sık, birbirine girmiş

yapık/yapuk : 1. Eyerde üzerinde oturulacak, beşikte içine yatılacak yer 2. Çukal, belleme 3. Baş örtüsü

yapığ : yap-’dan türemiş isim. ‘yapı,bina; örtü; bağ; eğer örtüsü’ gibi oldukça geniş anlamlara sahip. Eski Türkçe’den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar yaygın olarak kullanılıyor.

Kelimenin anlamını Hasan Eren (1999 : 442) “yapık ‘atın sırtına vurulan keçe, meşin veya kalın kumaştan yapılmış örtü’.” Şeklinde vermiş ve orta Türkçede yapı ‘eyerin üstüne ve altına konan keçe, eyer örtüsü’ olarak geçtiğini belirterek, Türkçe yap- ‘örtmek’ kökünden geldiği sonucuna varmıştır.

ETG yapıg : yapışkan

EUTS yapag : 1. Uzuu 2. = yapıg : yapı, bünye

*H yavuk : nişanlı, adaklı, namzet

DK yapuk : at bellemesi, eğer yastığı, atın sırtına vurulan çul, at zırhı, at giyimi, at örtüsü; örtü, kılıf

TS 1. Bina, inşaat 2. Kılık, kıyafet, biçim, şekil

yapık/yapuk : 1. Eyerde üzerinde oturulacak, beşikte içine yatılacak yer 2. Çukal, belleme 3. Baş örtüsü

yapıl- : yap-'ın pasif şekli olan fiil köküne paralel bir anlam gelişmesi takip ediyor. Clauson (1972 : 877) kelimenin Osm.'daki kullanımlarını şöyle vermiştir : "XIV'de yapıl- (kapı için) 'kapatıl-'; XVI'ya kadar yaygın, daha sonra nadir; XVI'da (saç için) 'keçeleş-', bir metinde." Karşımıza ilk defa Kaş.'da çıkan kelimenin yüzyıllar boyunca kazandığı anlamlar aşağıda görüldüğü gibidir.

Kaş. kapan-, örtül-

KB örtün-, kapan-, gizlen-

SN bağlan-

KG yapıl-, inşa edil-; kapan-, örtül-

H kapan-, bağlan-

TS (I) kapan-, örtül-

(II) karış-, keçeleş-

yapın- : yap-'ın dönüşlü şekli olan fiil köküne benzer anlam genişlemeleriyle karşımıza çıkıyor. Eski Türkçe'den beri kayıtlı olan kelimenin Osm.XIV'deki anlamını Clauson (1972 : 878) "yapın- (1) XIV 'kendini kalkanla ört-'; (2) XV, XVI 'kapan-.'" şeklinde vermiştir.

ETG örtün-

EUTS hazırlan-, kapan-

Kaş. örtün-, kendi başına kapa-

KG kapan-, örtün-; hazırlan-

H örtün-

DK kapan-, siperlen-

ŞŞÇ (bir nesneyi) kendine siper et-

“Bunu didi vü ol saat depindi

Kılıcın çekdi kalkanın yapındı” (7696)

TS 1. Kendisi için yap- 2. Kapan-, kapatıl-, örtül- 3. Hazırlan-, davran- 4. Örtün-, bürün-

“Ramazan ayı girse evvel gecesinden ebvab-ı cinan açılıp ve cehennem kapuları yapınur.” (TS VI 4298) (kapan-)

“El-işhan : Ağlamaya hazırlanıp yapınmak manasındadır... ve bir kimseye ok atmağa yapınmak manasındadır.” (TS VI 4299) (hazırlan-)

yapış- : yap-’ın işteş şekli. Anlamı ‘yapış- (bir şeye Dat.)’, ancak genişlemiş anlamlara sahip. Anlam alanı bilhassa Eski Anadolu Türkçesi’nden sonra genişlemiştir.

EUTS yapış-

Kaş. yapış-

SN tutun-, yakala-

“Ki çevre çalup nesne bulmaz elüm

Yapışmaga ger nice olsa halüm” (161)

KG 1. Tut-, cima et- 2. Borç ol-, üstünde kal-

GT 1. Tut-, koyuvermemek üzere tut- 2. Saldır-, hücum et-

“Kişi ki canından nevmiz ola, dili uzun olur; şol çetük gibi ki kelp elünde zebun olıcak kelbüñ yüzine yapışur.” (9b.7) (saldır-)

ŞŞÇ 1. Birleş-, yapış- 2. Sarıl-, tut- 3. Sataş-, musallat ol- 4. Sığın-

“Gözet kaçan ki tarlıga düşesin

Gerek kim Zal’a Sam’a yapışasın” (7345) (sığın-)

TS bulaş-, kirli bir şey sürül-

yaptur- : yap-’ın ettirgen şekli olan fiil köküne paralel anlam genişlemelerine sahiptir. Clouston (1972 : 872-873), kelimenin Osm. XVI’daki anlamını “yaptur- ‘kapattır-’ (şehir kapısını)” şeklinde vermiştir.

Kaş. kapat-, yaptır-

ŞŞÇ inşa ettir-, yaptır-, kurdur-

TS kapattır-

yar- (ya:r-) : ‘yar- veya böl-’ (keskin bir araçla) anlamına geliyor. 2 ya:r ‘uçurum’la homofon (Clauson 1972 : 954-955). Eski Türkçe’den itibaren görülen kelime Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar yaygın olarak kullanılmıştır.

EUTS kır-, yar-, parçala-, ayır-

Kaş. yar-, bir şeyi keserek zorla yar-, parçala-, yere sınır çiz-

yaruk : aydınlık; yarık; yerde, duvarda, dağda, sırçada ve buna benzer şeylerde olan yarık

yarık : zırha, kalkana verilen genel bir isim; oylukların çenetlerle bittiği yer; oyluk kemiklerin başı

“Bu kelime ‘yarıldı neng’ cümlesindeki ‘yarıldı’ sözünden alınmıştır ki ‘nesne yarıldı, açıldı’ demektir. Nitekim iki ayaktan birisi sağa, birisi sola açılmıştır.” (Atalay 1985 : III.15-16)

KB yar-

NHT yar-, oy-, del-, yarala-

KG 1.kanal aç-, ark yap- 2. Derin yara aç-, yar-

KT 1. Yar- 2. Aç-, genişlet-

DK yar- : yar-, yarık aç-; ayır-, uzaklaştır-

yar- : geç-, ileri geç-, geride bırak-

“Oh attılar, Beyrek kızuñ okıñ yardı.” (79-4)

ŞŞÇ 1.kes-, yar-, yarala- 2. İkiye ayır-, böl-

TS (I) 1.geç-, ötekini geride bırak- 2. Kaz-, oy-, del- 3. Ayır-, birbirinden uzaklaştır-

yara:- : ‘başarılı, avantajlı, yararlı, faydalı, işe yarar ol- (birine Dat.); (bir şeye Dat.) uygun ol-’ şeklinde kelimenin anlamlarını sıralayan Clauson (1972 : 956), Osm. XIV’de yara-’ın ‘uygun, hoş görülebilir, mümkün ol-’ (özel. yaramaz şeklinde) anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. Kelimeyi kronolojik olarak takip ettiğimizde anlam alanının bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça fazla genişlediği göze çarpmaktadır.

ETG yara-, uy-

- EUTS yara-, yakış-
- Kaş. yara-, uygun gel-, yaraş-
- KB yara-, uygun gel-
- NHT yara-; uygun düş-; yakış-; layık ol-; caiz ol-
- KG 1. Uygun ol-, elverişli ol-, yara- 2. Gerek-, uygun ol-, icab et-
“... ev içinde yarar kim bay yoksul gireler. Ve güristanda dahi yarar kim bay yoksul kayalar...” (118a.4) (gerek-)
- KT 1. Yakış- 2.faydası ol-, yara- 3. Mümkün ol-
- GT 1. Layık ol-, yakış- 2. Faydalı ol-, uygun ve muvafık ol-
“Vegerni kankı kul ola ki Hakk’a yarar kulluğu yerine getürebile.”
(1b.12) (layık ol-)
- ŞŞÇ 1. Faydası ol-, gerekli ol-, yara- 2. Yakış-, layık ol-, uygun düş-
- TS 1.mümkün ol-, imkan el ver- 2. Uygun düş-, elverişli ol-, caiz ol- 3. Yakış-, layık ol- 4. Hak kazan- 5. Uğurlu gel-
“Çü tan yeri başladı ki ağara
Yaradı seçilmeğe aktan kara” (TSVI 4324) (mümkün ol-)
“kime tavşan yarar kime kurt” (TS VI 4325) (uğurlu gel-)

yara:ğ : yara:-’dan türemiş isim. ‘fırsat; uygunluk, elverişlilik’ anlamına geliyor ve daha seyrek olarak ‘elverişli, uygun’ anlamında sıfat olarak kullanılıyor. Bu kelimenin yaşayıp yaşamadığı şüpheli. ‘ordu, askeri donatım’ vb. anlamındaki kelimeler -k’li türemiş cognate isimlerin yaşayan şekilleri olabilir, fakat daha çok yarık’la ilgili gibi görünüyor. Çağ. XV’de (1) ‘alet, araç, gereç’ (2) ‘uygun, değer’ San. anlamına ve Osm. XIV’de yarağ/yarak ‘hazırlık, donanım, tedarik; ordu, silah’ anlamına geliyor. (Clauson 1972 : 962)

- EUTS 1. Yakışan, gereken 2. Silah
- Üİ uygun, münasip
- Kaş. fırsat, imkan, tav
- KB imkan, fırsat, fayda
“yanup kıldı yatgu namazın turup
töşek koldı yattı yarağın körüp” (4887)
- AH yarar

- “yarağlıg aşingnı kişike yitür
yarag bulsang oprak yalingnı bütür” (330)
- SN 1. Hazırlık 2. Teçhizat, levazım
“Eñ öñdin gerek kişi yoldaş bula
Pes andan yaragile gire yola” (4266)
- KG 1. Hazırlık, gerekli olan şey, levazım 2. Güç, takat, kudret
- KY hazırlık
- ŞKM hazırlık, azık, silah
- MN hazırlık
- ŞŞÇ 1. Hazırlık, tedbir 2. Teçhizat, mühimmat, silah
- TS 1. Hazırlık, levazım, teçhizat 2. Silah 3. (at hakkında) pişkin ve idmanlı
- “Gözümüze yaşıl yaraklu ve yaşıl atlu ve heybetlü âdemler gördük”
(TS VI 4312) (silah)

yarağlıg : yarağ’dan türemiş isim. ‘uygun, elverişli, yararlı’ anlamında. yaraklı gibi modern şekiller ‘donanımlı, silahlı’ vb. anlamında daha çok yarıklıg’la ilgili gibi görünüyor. Osm.XIV-XVI’da yaraklu ‘silahlı, donanımlı’ anlamında pek çok metinde geçiyor (Clauson 1972 : 964). Eski Türkçe’den itibaren var olan kelime kökü olan yarag’a benzer şekilde bir anlam genişlemesine uğramıştır.

- ETG yarar, uygun
- EUTS yakışan, yarayan, hoş, uygun
- Kaş. zırhlı, cebeli
- SN silahlı
- TS mücehhez, silahlı, hazırlıklı, hazır

yarana- : yara:-’ın dönüşlü şekli. Eski Türkçe’den itibaren var olan kelime soyut anlamlarla anlam alanını genişletmiştir.

- EUTS yaran-, hoşa git-
- Kaş. yaran-, yaltaklık et-; koşakta koşturularak alıştırıl-
- KB yaran-
- TS (atın) rejim ve idmanla karnı çekilip beli incel-

“El-ıkvirarü : ve dahi at yaranıp karnı ve kasığı çekilip beli incelmek”
(TS VI 4331)

yaraş- : yara:-’ın işteş şekli olan fiil genellikle ‘uygun, münasip, uyumlu ol-’ vs. anlamına geliyor. Birbirine yakın anlamlarla anlam alanı genişleyen kelimelerden biridir.

EUTS yakış-, yaraş-
Kaş. uyuş-, anlaş-; yaraş-
KB anlaş-, yaraş-, uygun gel-
ŞŞÇ yakış-, layık ol-, uygun düş-
TS yakış-, uygun gel-, layık ol-

yaraşık : yaraş-’dan türemiş isim. Eski Türkçe’den beri genişlemiş anlamlarla karşımıza çıkan kelimenin Çağ. XV’deki anlamlarını Clauson (1972 : 973), “yaraş/yaraşık (1) ‘barış, anlaşma’; (2) mec. ‘alımlılık’ San.” şeklinde ve Osm. XIV’deki anlamlarını da “yaraşık ‘uygun, münasip, çekici’ ” şeklinde vermiştir.

EUTS 1. Yaradılış, yakışık 2. Tabiat 3. Süs, bezek, tezyinat

KB uygun, münasip

ŞŞÇ 1. Uygun, münasip 2. Süs, tezyinat

“Ki sevdüm can u gönülden ol atı

Yaraşuk görünür ol bana katı” (24116) (uygun)

“Cihanun hoş yaraşuğısın iy can

Cihana yaraşur Mevlane sultan” (56203) (süs)

TS 1. Yaraşık, yakışık, muvafık, münasip, layık, uygun 2. Yakışıklı 3. Süs, zinet, güzellik

yaraştır- : yaraş-’ın ettirgen şekli olan fiil Eski Türkçe’den itibaren vardır ve anlam alanı da köküne paralel bir gelişme takip etmiştir.

EUTS yakıştır-, faydalı duruma getir-

KB yaraştır-, uyuştur-

ŞŞÇ düzene sok-, düzenle-

TS 1. Düzenle-, uygun biçimde yap- 2. Layık gör- 3. Uydur-, yakıştır-

yarğu : Kelime için Clauson'da (1972 : 963) "yar-'dan türemiş isim (araç ismi); asıl anl. 'yarmak için araç'. Fakat normalde 'kanuni mahkeme' (yani yarma olayları ve gerçeği keşfetmek için araç). Bundan bazen 'dava' veya 'kanuni karar'." Şeklinde yapılan açıklama bir anlam daralması veya özelleşmeyi işaret ettiği gibi, kelimenin daha sonra kazandığı anlamların ('hüküm; dava; yasak' gibi) birbirinden türemiş olduğu düşünülürse burada da bir anlam genişlemesinin olduğunu kabul etmek gerekir. Yani kelimenin anlam alanında başlangıçta bir daralma olmakla birlikte, zamanla da bir genişleme meydana gelmiştir. Clauson, kelime hakkında ayrıca şu bilgileri de vermektedir :

"Moğ.'dan daha eski bir dönem için kesin olarak tanımlanamıyor. Fakat şüphesiz daha yaşlı. Moğ.'da carğu olarak 'kanuni mahkeme, dava' anlamında İkinci Dönem alıntı kelimesi (Haenisch, Kow.); böyle anlamlarda bazı modern şivelerde yaşıyor. NE, NW, SW, SC Uzb. yorği (1) 'testere, törpü'; (2) (folklor) 'ceza'; NW Kk.'da yarğı 'törpü' anlamında yaşıyor. Uyğ. VIII, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV-XVI yarğu 'kanuni; hüküm; dava (etme)'; dört metinde TTS I; II; III; IV."

EUTS karar, hüküm

SN mahkeme, hüküm

TS 1. Hüküm, muhakeme 2. Dava, kazıyye 3. Yasak

yarın : yaru:-'dan türemiş isim; asıl anl. 'parlak olma' vb.; orjinalinde 'sabah erken' anlamına geliyordu, bundan 'yarın sabah' ve bundan da daha genel olarak 'yarın' ve hatta 'gelecek sene' (Clauson 1972 : 970). Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar kelimenin genelleşmiş anlamı olan 'yarın'ın kaybolmaması ve buna ek olarak 'kıyamet günü' gibi anlamlar kazanması anlamının genişlediğini göstermektedir.

ETG yarın, sabah

EUTS yarın, ertesi gün

Kaş. yarın

SN ahiret

yarındası : ertesi, ertesi gün

YED mahşer günü

"Bî-çare asi kullara yarın ol

Şefaatiyle eyleyesi Mustafa'dur" (100.5)

ŞŞÇ 1. Yarın 2. Mec. Kıyamet günü

Senünle turıcağ dergaha yarın

Diyez ahvalümüzün Hakk'a varın (48621) (kıyamet günü)

TİKT 1. Bugünden sonraki gün 2. Ahiret günü

TS Ahiret günü

yarlığ : Kelimenin anlamını Clauson (1972 : 966-967) 'daha yüksek durumda olandan daha alçak durumda olana emir', bazen üstünden alttakine lütuf gibi anlamlarla vermiş ve alıntı bir kelime olmasının çok muhtemel olduğunu eklemiştir. Orhun Abideleri'nde bu kelime geçmez, ancak türemiş şekli yarlıka- ilahi bir gücü ifade ederek, yani genellikle Tanrı için kullanılarak geçmektedir. Uygurlardan çok önce yani 700'lerde kaleme alınmış eserlerde askeri bir fiil değildir, tamamiyle dinidir. Fakat bozkırdaki kullanımdan farklı olarak özne gökden yere inmiştir. Yani özne bir insandır, bir hükümdardır artık; ama ne de olsa ilahi bir gücü olan, en azından kendisine ilahi bir güç izafe edilen varlıktır. Onun için kelimelerde askeri bir sertlik taşıyan 'emir' ve 'buyurmak' anlamları henüz yoktur. Ne olursa olsun öznenin değişmiş olması, yani gök tanrısının yerini hükümdarın almış olması çok önemli bir semantik gelişmedir, der Şinasi Tekin. (Tekin 2001 : 221-222)

Kelimeyle ilgili yazısında Tekin (2001 : 219-227), Clauson'un alıntı kelime olduğu iddiasına karşı kelimenin kullanım alanı ve tarihi hakkında ayrıntılı açıklamalar yaparak, anlamında soyuttan somuta doğru meydana gelen gelişmelerle Türkçe kaynaklı bir kelime olduğunu ortaya koymuştur.

Tekin'e göre ilk önce, dilde var olan yar 'salya, sümük' yani 'değersiz şey' kelimesinden +lığ ekiyle 'sefil, fakir, acınacak durumda olan' mânâsında yarlığ kelimesi türetilmiş, sonra Burkancı ve Mani misyonerlerinin vaazları sonucunda dilde yarlıgka- diye bir fiil teşkil edilmiştir. Bu fiilin ortaya çıkışındaki semantik gelişmeyi de şöyle verir araştırmacı :

"Bu fiil herhalde bozkırda ve şehirde yazı dili henüz teşekkül etmeden çok önce misyonerlerin göçebeler arasında yürüttükleri şifahi din yayma

faaliyetleri sonucu ortaya çıkmıştı: “*birisinin acısının farkına varmak’ > ‘merhamet etmek, ihsan etmek’.”

‘Merhamet etme, acıma’ kavramının canlıları acılarından kurtarmak için ‘vaaz verme, dini öğretme’ eylemini beraberinde getirdiğini söyleyen Tekin, bu noktada yarlıgka- fiilinin kazandığı yeni manaları, yani ‘vaaz vermek, dini öğretmek’ manalarını, kökü olan yarlıg ismine yansıtarak buna ‘sefil, fakir’ manasının yanı sıra ‘vaaz, dini eser’ manalarını da yakıştırdığını ve bu manayı tecrit ettiğini belirtir.

Bir süre sonra da bu fiil maneviyat düzeyinden dünya düzeyine indiğinde, bunlara ek olarak devlet otoritesini temsil eden hükümdarın ‘konuşması’ ve ‘emir vermesi’ni de ifade eder; aynı şekilde maddi dünya ile ilgili bu yeni anlam yarlıg’a yansır ve ‘emir, hüküm, ferman’ manasını kazanır.

Bütün bunlar ortaya çıkarmaktadır ki kelime, ‘sefil, fakir, acınacak durumda olan’ anlamından hareketle ‘vaaz, dini eser’ anlamını kazanmış, sonra da bunun üstüne ‘emir, hüküm, ferman’ anlamını da alarak anlam alanını soyuttan somuta doğru genişletmiştir.

ETG sefil, fakir

EUTS 1. = yarlık. Emir,ferman, buyruk, yarlık 2. Fakir, yoksul, aciz, bedbaht, sefil, perişan 3. Tarikat, sutra, mukadderat 4. Lutuf.

M emir; din, vaaz

İKP acınacak durumda, yürekler acısı

Kaş. emir; hakanın mektubu, fermanı, buyruğu

Fakir, yoksul, acınan, yarlığanmış

KB buyruk, emir, ferman

“sanga söz ayırsa ötün söz cını

cevab birse yarlıg tegürgil köni” (4060)

TS ferman, irade, buyrultu

yarlıka:- : Kelimenin yapısını “*yarlıgka:-’ın crasisi, 1 yarlıg’dan -ka:- ile türemiş fiil” olarak açıklayan Clauson (1972 : 968) anlamını da “temelde aşağıdakine

‘emirleri bildir-’, özellikle yarlığ yarlıka:- terkinde; bundan 1 yarlığ’da biraz merhametlilik anlamı yüzünden ‘merhametli, şefkatli ol-; merhamet et-’; bundan yardımcı, tazim ifade eden fiil olarak -u./-ü:’lü Ger.’la ‘(bir şey yapmak)tan memnun ol-; -a tenezzül et-’ için kullanılıyor. ‘Affet- (günahları)’ (Tanrı için) İslamiyet’te teknik terim olmuş.” şeklinde ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Kelimeyi elimizdeki en eski yazılı belgelerden itibaren metinlere dayanarak araştırdığımızda Clauson’un da ayrıntılı şekilde açıkladığı gibi, Eski Türkçe’den itibaren çok anlamlı olduğu dikkat çekmektedir. Yani kelime bilinmeyen eski bir tarihte anlam alanını genişletmiş ve bu genişlemiş anlamlar, kelimenin sosyo-kültürel hayattaki yeri sebebiyle varlığını muhafaza etmiştir.

OA buyur-, haşmetle yap-, lutfet-, bağışla-, esirge-, koru-

“Tengri yarlıkadukın için özüm kutum bar için kagan olurtum.”

(KA.GC : 9)

ETG buyur-, emret-, vazet-

EUTS 1. Buyur-, vazet-, öğüt ver-, haşmetle yap- 2. İltifat et-, şefkat göster-

M buyur-, vaaz ver-; haşmetle bir şey yap-; tavsiye et-

İKP (bir üst söz konusu olduğunda) dile getir-, buyur-, izin ver-; söyle-, düşün-, yap-

KB buyur-, emret-; affet-, bağışla-

H bağışla-, hüküm ver-

KT bağışla-, affet-

ŞŞÇ yarlıgan- : bağışlan-

TS suç bağışla-, mağfiret et-

yarma: : yar-’dan türemiş pasif isim. Anlamı ‘yarık; yarılmış şey’dir. Ancak ‘yarık; kolayca yarılmış; dövülmüş hububat/yulaf (yani yarılmış tahil); yarma hareketi’ vs. anlamında bazı modern şivelerde yaşıyor.

EUTS tane, yarma

Kaş. uzunlamasına yarılan herhangi bir şey

RB bir aşılama türü (y. kalem, y. ol-)

yas- : Temel anlamı ‘gevşe-’tir, düzleştirmek için bir şeyi baskı altına alma gibi bir anlamı var. Genişlemiş anlamlarla aç çok 1 yaz-’la sinonim ve bir yere kadar ya:d- ile de. Dolayısıyla bazı modern şivelerde tanımak zor (Clauson 1972 : 973). Eski Türkçe’den itibaren var olan kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlamındaki genişlemelerle var olmaya devam etmiştir.

EUTS erit-

Kaş. dağıtıp yay-, çöz-

KB dağıtıp yay-, ifrata git-

SN yassılt-, düz hale getir-

“Kılıc yalmanı kim kılıcı yasar

Dile beñzedügi için baş keser” (3678)

İM yayın girişini gevşet-

“Pehlevandur kimse anı basamaz

Yayını dahı anuñ hem yasamaz” (1153)

H aç-

“Bu gün çün kurl dutdı kasdı yasın

Gerek kim men eliyle yasmayasın” (5139)

FR/K çöz-, gevşet-, yassılt-

“Çok yağınun yayını yasdı özün

Çok harami başını kesdi özün” (99a-1) (yayı kır-)

ŞŞÇ (yayı) gevşet-

“Anun bir kimse yayını yasamaz

Anı meydanda ejderha basamaz” (4658)

TS 1. Yayın girişini gevşet- 2. Yassılt-, düz hale getir-

yasa:- : ‘yap-, tayin et-’ anlamındaki kelimenin Türkçe’de XIII veya XIV’ün sonlarına kadar görünmeyen Moğ. bir fiil olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 974), ilk defa XIII (?) Tef.’de ve aynı zamanda Çağ.XV San.’da ve Kıp. XV Tuh.’de kayıtlı olduğunu eklemektedir. Orhun Abideleri’ndeki kelimenin yanlış okunduğunu, bunun doğrusunun *öç teñri: aysar (yasar değil) kişi: oğlı: ölgeli: törü:miş* ‘insan oğlu Tanrı’nın buyurduğu zamanda ölmek için doğmuş’ olması gerektiğini iddia

etmektedir. Türemiş isim *yasak*'tan da bahseden Clauson, ilk defa Uyğ. XIV'de kayıtlı olan Moğ. alıntı bir kelime olduğunu söyler.

A. İnan (1988 : 191), yasa-'tan türemiş olan ve onun kadar yaygın kullanılan yasak isminin Moğol istilasından sonra yayıldığını ve eski Türkçe'deki "yol" ve "törü~töre"nin yerini tutmuş bir terim olduğunu söylemektedir.

M. Özyetgin (1996 : 181), Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerde geçen yasa kelimesinin anlam alanı hakkında şu bilgileri vermektedir :

"Altın Ordu hanlarına ecdatları devrinden beri Rusların ödedikleri vergiye verilen addır. Altın Ordu yarlıklarında geçen verginin manası 'onda bir olarak ülkeden alınan kâr, gelir'. ...Daha sonraları Altın Ordu tarafından Ruslardan alınan bu vergiyi, Ruslar da Sibiryahalisinden almaya başlamıştır."

Türk kültür tarihindeki önemli kavramlardan biri olan yasa'nın kavram alanı üzerinde ayrıntılarıyla duran İnan (1991 : 222), Moğol istilasından sonra yazılan kaynaklarda geçen "yasa" terimi hakkındaki kayıtları aktarır. Buna göre bunlar Moğol imparatorluğunun hukuk ve askerlik işlerini düzenliyen ve yöneten kurallardır ve Çingiz Han tarafından vazedilmiştir. Müslüman müelliflerden Cuveyni'ye göre Uygurlar, Çingiz Hanın emri üzerine, Moğol çocuklarına yazı öğretmişler ve yasayı ve hükümlerini tomarlara tespit etmişlerdir. Buna "Büyük Yasaname" denir. Bu "Yasaname" muteber prenslerin hazinelerinde bulunur... Memleket ve devlet işleri görülürken o tomarları getirip işlerini ona göre yaparlardı.....Bu izahlara göre Yasanın Çingiz Hanın icadı olduğu iddia edilmektedir. Halbuki, Çingiz Hanın tesbit ettirdiği Yasa eski Türk hakanlıklarında yürürlükte olan ve şifahi olarak nesilden nesile intikal eden törü ve kaidelerden başka bir şey olmamıştır. Her hakan ve beyin bu kaidelere kendisinden bazı şeyler de ilave etmiş olduğuna şüphe yoktur. Çingiz Han da zaman ve zeminin icap ettirdiği bazı kaide ve maddeler eklemiştir. Her büyük tarihi olaylardan ve yeni bir sülale tahta geçtikten sonra törü ve yasanın kurultaylarda gözden geçirilmiş ve bazı hükümlerinin münakaşası yapılmış olduğu kaynaklardaki kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Aşağıda görüleceği gibi kelimenin anlam alanı bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemiştir. Bu dönemde önceki ‘tayin et-, yap-, düzenle-’ anlamlarına ek olarak ‘takdir et-; yığ-, topla-; yay-’ anlamları da kayıtlıdır.

ETG tayin et-, karar ver-

EUTS yasak : 1. Bir çeşit vergi 2. Kanun, yasa

SN yasat- : yaptır-, imal ettir-

“Bir altundan aslan yasatmış idi

Murassa’dan incüye batmış idi” (1790)

H aç-, yerleştir-

DK yasak : yasak, men, kaide, töre, buyruk, emir, karar

“Aruz Depegözi döğdi, söğdi, yasak eyledi, eslemedi. Ahır ivinden kovdı.” (217-10) (yasak, men, emir)

“... Babasın öldi bilür-idi. Yasağ eylemişler-idi, tutsak olduğın oğlardan saklarlar-idi.” (204-3) (töre, kaide, buyruk, karar)

ŞŞÇ 1. Takdir et-, mukadder kıl- 2. (aklını başına) topla- 3. Kapla-, bürü-, içine al-

“Şeh-i Kavus’a düşdi anda gayret

Yasadı aklını giderdi hayret” (10732) (aklını başına topla-)

“İrer İsfendiyar’a anda hayret

Ki dünyayı yasadı anda zulmet” (32611) (kapla-)

yasak : 1. Ferman, emir, buyruk; yasak 2. Hazırlık, tertibat, tedbir

TS 1. Düzenle-, kararlaştır-,kur-, hazırla- 2. Yığ-, tahşit et- 3. Yamyassı yatır-, yere ser-, yay-

“Şol kadar eşk sipahın yasadım didede kim

Cûş ederse duta dünyayı sipahım sanemā” (TS VI 4366) (yığ-)

“Cellatlar kızillar giyip, başlarında kızıl atlastan kalpakların giyip, bellerine satırların kuşanup nat-ı siyaseti yasadılar” (TS VI 4366) (yere ser-)

yasa/yasak : 1. Kanun, ferman, buyruk, türe, kural 2. Memnu, memnuiyet 3. Tertibat, tabiye 4. Ödev olarak verilen iş

yasıl- : yas-'ın pasif şekli. En erken Kaş.'da kayıtlı. Burada 'dağıl-, terk olun-, bırakıl-' gibi anlamlara gelen kelime, Eski Anadolu Türkçesi'nde 'açıl-, gevşetil-, yasıl-' vb. gibi anlamlarla ortaya çıkıyor.

Kaş. dağıl-, terk olun-, bırakıl-

H açıl-

ŞKM gevşetil-, yasıl-

ŞŞÇ (yayın kirişi) gevşetil-

TS yayın kirişi gevşetil-

yaş : temelde 'taze, ıslak' anlamına geliyor. Ancak bundan (1) 'taze' (yeşil bitkiler için); (2) 'ıslak' (nemle akan; gözyaşları için) ve belki de (3) 'her yıl taze' (birinin hayatının bir yılı için) anlamları gelişmiş. Son anlamda Moğ.'da nasu 'birinin hayatının bir yılı' olarak eski bir alıntı kelime olmaması için hiçbir mantıklı sebep yok; harban niken nasutu 'on bir yaşında' (Haenisch) terkibi tam olarak bir yéğirmi: yaşlığ'a paralel, yani aynı anlamda. Çağ. XV'de (1) 'küçük çocuk' (2) 'gözyaşları' (3) 'hayat, yıllar, yaş' (4) 'taze, kuru'ya zıt' San. anlamlarına geliyor. (Clauson 1972 : 975-976)

ETG (göz) yaşı

EUTS 1. Yaş, taze, yeşil, ot, ömür 2. Göz yaşı 3. Yaş, sin 4. Zarar, ziyan

M yaş, ömür, hayat

"İşte inaru yüz yigirmi yaşka tegi kün künunge sen karımaklag." (12-43)

Kaş. yaş, taze nesne, zerzevat, sebze, yeşillik; yaş –gözden gelen-; yaş – insanın yaşadığı-

KB göz yaşı

yaş, ömür

KG kuru olmayan, yaş

Ömrün miktarı ve derecesi, yaş

H genç

"Bu yaş oğlan ki yollar sökmiş idi

Atası nice yaşlar dökmiş idi" (5937)

oğlan

- TIKT 1. Gözlerden akan berrak sıvı 2. Kuru olmayan, yaş
 ŞŞÇ (I) yaş
 (II) 1. Islak, nemli 2. Gözyaşı 3. Deniz
 TS 1. Yaş 2. Deniz

yaşar- (yaşa:r-) : ya:ş'dan türemiş geçişsiz fiil. Eski Türkçe'den itibaren 'yeşer-, yaşar-, yeşillen-' gibi genişlemiş anlamlarla ortaya çıkıyor.

- ETG yeşer-
 EUTS yeşillen-
 Kaş. yeşer-
 KB yeşer-
 SN sulan-
 ŞŞÇ (I) (göz) ıslan-, nemlen-
 (II) yeşer-
 TS yeşer-

yaşuk : yaşu:-'dan türemiş isim; 'parlak, pırıltılı; parlaklık, pırıltı' vb. yaşu:-'da olduğu gibi orta dönem ses değişikliği -a-> -ı- bunda da vardır. Sadece (?) SW Az.'de ışık; Osm. , Tkm.'de ışık 'ışık; lamba' yaşıyor. (Clauson 1972 : 977)

- ETG ziya, parlak
 EUTS ışık, ziya, parıltı
 Kaş. demir başlık, tulga Bk. aşuk, yışıklığ. Karş. Rad., Çağ.-yaşık : güneş;
 Çağ. , T.T., An. İnd., Man. -yaşuk : ışık; Müh. -yaşık : Tulga; İd.- yışık : Tulga
 KB güneş
 ŞŞÇ ışık : demir başlık, miğfer
 TS ışık (I) : 1.demir başlık, miğfer 2 . parlak, güzel yüzlü 3. Aydınlık, parlaklık
 (II) Bektaşî dervişi

yat- : Asıl anlamı 'yat-', ancak 'uyumak için yat-; (göçebeler için) bir yere yerleş-; sakinleş-; ortadan kalk-' gibi bazı genişlemiş anlamlarla Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar ortaya çıkıyor.

- EUTS 1. Yat-, uzan- 2. Belli bir vaziyet al-
 Kaş. yat-
 KB yat-
 SN 1.yatay bir durumda bulun-, dur- 2. Yatış-, sakinleş-, sükunet bul-
 “Başından ayaga degindür agız
 Geçer çalh koyında yatuban deñiz” (3019)
 KG 1. Yat-, uzan-; ol- 2. Cinsi münasebette bulun-, yat-, cima et- 3. Kal-,
 dur-, bulun-
 ŞŞÇ 1. Uzan-, yat- 2. Eğil- 3. Yat-, uyu- 4. Dur-, bulun- 5. Mec. ortadan
 kalk-, zayıll ol-
 “Zamanında anun her fitne yatdı
 Nirede fitne ehli varsa batdı” (47010) (ortadan kaldır-)
 TS 1. Yatay bir yerde dur-, bulun- 2. Yatış-, sükunet bul-

yatuk : yat-’dan türemiş geçişsiz isim; genel anlam ‘yatık, meyilli, yüzükoyun yatmış’ çeşitli özel göndermelerle. NE, SE dışında yatık/jatik ‘yüzükoyun yatmış, yatay, biraz meyilli’; mec. ‘kibar, alçakgönüllü’ vb. Bütün modern şivelerde yaşıyor. Kaş.’nın ilk anlamını semantik olarak ilişkilendirmek zor ve alıntı kelime olabilir. Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XV yatık/yatuk ‘geniş, kısa kadeh veya testi’; oldukça yaygın. (Clauson 1972 : 887)

Kaş. yatuk : atılan, unutulmuş her şey; tembel; şehirlerden çıkmıyan bir kısım Oğuzlar

yatık : uyku ve yatacak yer

iki cins iplikten -erişi yünden, argacı pamuktan- dokunan bir dokuma

TS ağzı dar, boğazı kısa ve karnı yassı su kabı

yavaş (yava:ş) : Kelimenin yapısını “*yava:-’dan türemiş isim” olarak açıklayan Clauson (1972 : 880), anlamı hakkında da “ ‘kibar, yumuşak, sakin’ vb.; az çok amul’la sinonim ve sık sık bununla eski dönemde *İkilemede* kullanılıyor.” açıklamasını yapmıştır. Kelimenin Osm. XIV’deki anlamını “yavaş ‘sakin, sabırlı, yumuşak’ ” şeklinde kaydetmiştir.

EUTS yumuşak huylu, sakin, halim,müşfik, rahim

“yılık yüzün arzılar teg amrılmış köñülüg tüzün yavaş ‘Suretçe hayvan olmakla beraber, evliyalar gibi huzuru kalbe erişmiş gönüllü, asil, halim [idi]’”. (UÜH : C60)

Kaş. yavaş, yumuşak huylu

SN sakın, yumuşak, uysal

“Bu nakşı oynayan bize nakkaş durur

Zihi çoh bilür gerçi yavaş durur” (2697)

YED yumuşak

“Niçe selatinler zebun olur ışk elinden

Her kim bu yola düşerse ol bu yola yavaş gelür” (92.6)

ŞŞÇ 1. hırçın olmayan, sakın 2. Temkinli, ihtiyath

“Söz işidür çerilere olan baş

Gerekdür baş olanlar ola yavaş” (21644) (temkinli)

TS yavaş ol- : yumuşak huylu ve tahammüllü ol-

yava/yavu : Kelimenin TS’de ‘yitik, kayıp’ anlamı yanında ‘başiboş gezen’ anlamıyla da kayıtlı olması genişlemeyi göstermektedir.

KB yava : heder, boşu boşuna, lüzumsuz

NHT yavu : kaybolmuş

SN kayıp, zayi, yitik

ŞŞÇ yavu : yitik, kayıp

TS yavu/yava : 1. Zayi, yitik, kaybolmuş, kayıp 2. Başiboş gezen, sahipsiz

yavız : Clauson (1972 : 881-882), kelimenin *yav-’dan türemiş isim olduğunu söylemekte ve anlamı hakkında şu açıklamayı vermektedir :

“temelde ‘kötü’ bu kelimenin bütün anlamlarında, genellikle ‘ahlaki olarak kötü’ veya ‘elverişsiz, uğursuz’ vb. Fakat Türkü’de daha ziyade ‘kötü şekilde, uygunsuz yerleşmiş’ vb.; az çok ağığ, yavla:k’la sinonim. Fakat bunlardan farklı olarak asla ‘aşırı derecede’ anlamına gelmiyor. Fonetik değişikliklerle genellikle ‘kötü’ anlamında bütün modern şivelerde yaşıyor. Fakat bazı şivelerde anlamında tuhaf gelişmeler var, mes. SW Osm.’da ‘katı/korkunç’, bundan ‘sert (kimse)’, bundan ‘randımanlı/hızlı ve verimli çalışan’, bundan da ‘iyi’.”

Eski Anadolu Türkçesi sonlarına kadar ‘kötü, fena’ anlamını koruyan kelimenin 16.yy’da ‘güçlü, çetin’ anlamlarını kazanmasıyla anlam alanı iyileşmeye başlamıştır. Aynı noktaya dikkat çeken D. Aksan (1975 : 538) şöyle demektedir :

“XVI. yüzyıl sonuna kadar ‘kötü’ anlamını koruyan ve bugün yavuz biçiminde ilgi çekici bir anlam iyilenmesiyle yaşamını sürdüren kelime böylece, on iki yüzyıldan beri Türkçede canlılığını korumakta ve aşağı yukarı son dört yüzyıl içinde anlamca değişiklik geçirmiş bulunmaktadır.”

Kelimenin günümüz şivelerinde ve Anadolu’da kullanımı hakkında B. Ögel (1991b : 98-101)de şu bilgileri vermektedir :

“Bu söz bugünkü Altay Türklerinde de yaus, yauz şeklinde söylenmiş ve böyle yayılmıştır. Anadolu’da söylenenlerle Altaydakiler arasında büyük bir ayrılık yoktur. Manası da yine Anadolu’da olduğu gibi, “kötülük, fenalık, korkunçluk, şiddet” gibi kötü bir anlayış içinde gelişmiştir. Zaten eski Türkler de bu sözü, aynı anlayışta kullanıyordu. Aynı kötü anlayışı, Anadolu’da da gelişmiş ve yayılmış olarak görüyoruz.... Anadolu’da yavuz sözünün bu eski ve kötü anlayışının yanında “iyilik” ile tanıtılan, ikinci bir manası daha geliyordu. Yavuz, Anadolu’da “cesur, becerikli, baskın, yaramaz” kişilere de bir ad ve unvan olarak verilmeğe başlıyordu. Ama XVI. yüzyılda bile hala yavuz kardaş, “kötü ve fena huylu kardaş” demek değildi. Cesur ve kahraman,diğer kardeşlerine cesareti ile yardım eden kardaş manasına geliyordu.... Türklerin “yavuz at, yavuz savaş, yavuz yel, yavuz kış, yavuz düşman, yavuz sirke, yavuz ve bahadır” gibi deyişlerinde hem iyi ve hem de kötü anlayışlar yer almıştır. Bunların hepsinin de kendilerine göre derin ve güzel manaları vardır. Öyle anlaşıyor ki Redhouse’da bu gibi söylenişlere bakarak, yavuz sözünü “iyi, fevkalade, excellent, iyi yaratılışlı” gibi yan anlayışlar ile tanıtmıştır. Zaten bu sözün güzel manaları da gelişmiş olmasaydı, “yavuz” sözü I. Sultan Selim’e takılan bir unvan olamazdı.”

Yavuz kelimesinin aslında kurak, çöl anlatan bir kökten doğduğunu kabul eden N.H. Onat (1988 : 129-130), sert, hırçın, şerir, azgın, güçlü, kuvvetli... gibi vasıfları onun temel anlamı olarak almış ve şu açıklamayı yapmıştır :

“Eski insanlar katılık kavramından : sağlamlık, yiğitlik, cesurluk, korkunçluk, müdhişlik... anlatan sözlerle bir şey veya onun vasfını kuvvetlendirmede yardımcı kelimeler çıkardıkları gibi, kuruluk kavramından da her çeşit kötülük, çirkinlik, yavanlık, tatsızlık, değersizlik, boşluk, alçaklık, her türlü aşağılık, cimrilik, zayıflık, bitkinlik ve dolayısıyla yavaşlık, uysallık, hakirlik, küçüklük... gibi sayılamıyacak kadar çok çeşitli anlamlara gelen kelimeler de yaratmışlardır.”

Bu kelimenin Kaş.'daki anlamları arasında 'fukara'yı da veren T.Tekin (1989 : XLII.18) aşağıdaki şiiri örnek olarak göstermektedir :

“Balçık balık yugrulur (Kışın her taraf çamur içinde olur;
 Çıgay yavuz yıgrılır fakir fukara (soğuktan) büzülür;
 Erngikleri ogrulur (soğuktan insanların) parmakları (bile
 ayrılır, birbirine kavuşmaz olur;
 Odguç bile evrişür” (insanlar ısınmak için ellerini) ateşe
 tutup oğuştururlar.

OA yavuz, kötü, fena, perişan

“İçre aşsız, taşra tonsuz yabız yablak budunda üze olurtum.” (KA.DC : 26)

“Yadag yabız boldı tip algalı kelti.” (BKA.DC : 32)

ETG kötü, yavuz

Kaş. yafuz : her şeyin kötüsü, fenası

“Ödlek arıg kevredi

Yunçığ yavız tovradı

Erdem yeme sevredi

Ajun begi çertilür” (III.41)

KB kötü

AH kötü, fena

SN kötü, fena

“Şehüñ bir yavuz düşmeni var idi

Yüzi kara vü sarp sa'lük adı” (2365)

eyü yavuz : iyi kötü, her türlü şart, durum

“Ki her nesnede eyügi yavuzı

Bile çünkü akl ola kılavuzı” (56)

YED kötü, fena, yaman, karayağız

“Taşum biliş içüm yad dilim hoş gönlüm mürted

Yavuz işe eyü ad böyle fitne kanda var” (41.4)

KG kötü, fena; adi, işlenmemiş

KY fena, kötü, sert

KT 1.kötü 2. Kötülük

DK fena, kötü, yaman, müthiş

“Yağrınında kalkan oynar yayası olur

Yavuz yirlere yeltendün kayıda döngil” (176-2) (fena, kötü, yaman)

“... ol bir yavuz canavardur...” (87-13) (müthiş, yaman)

ŞŞÇ 1. Kötü, fena 2. Azgın, asi 3. Güçlü, çetin, amansız 4. Sert, kırıcı, ağır (söz) 5. Zf. Amansızca, ısrarlı olarak

“Getürdi anları bir yire saldı

Yavuz olanları zencire saldı” (768) (azgın)

“Bununla çıkamazuz başa gündüz

Yamandur ma'reke vü hasm yavuz” (3877) (güçlü)

yavuzluk : 1. Kötülük, fenalık 2. Yiğitlik, kahramanlık, cesaret 3.

Azgınlık

FR/K kötü, fena, sert, keskin,güçlü, fenalık

TS 1. Kötü, fena 2. Sert, azgın, keskin, güçlü, çetin, yaman 3. Kötülük, fenalık

yay- : Temel anlamını Clauson (1972 : 980) ‘sars-’ olarak vermiş ve bunun sadece yağ-’ın sekonder şekli olmasının çok muhtemel olduğunu belirtmiştir. Kelimenin Osm. XIV’deki kullanımını şöyle vermiştir : “ yay- (1) ‘karıştır-’(kalp ve akıl) bir XIV metninde (2) üç F. sözlükte ‘yayıta çalkala-’ çevrilmiş.”

ETG salla-, sars-

M yayıl-

Kaş. çalkala-, kımıldat-, salla-, meylet-, meylettir-

KT ifşa et-, yay-

TS 1. Yağını çıkarmak için yoğurdu yayıkta çalkala- 2. Tahrik et-, dağıt-, perişan et-

yayığ : yay-’dan türemiş isim; asıl anl. ‘sallama’ veya benzeri, ‘dengesiz, hercai’ için mec. anlamda kullanılıyor. Kaş.’nın MS.’sinde alıntı yapılan her iki kelimenin ikinci hecesi orjinalinde vokallendirilmemiş; ikinci daha sonra yayık vokallendirilmiş, fakat bunun aslında yayık, türemiş pasif İ./S. asıl anl. ‘sallanan’,

olduğuna dair hiçbir mantıklı Şüphesiz alıntı yapılan kelimedir, alışıldık vokal değişmeleriyle, ağ.'da var. Paralel alıntının vokalizasyonu Şüphesiz aynısı idi. İkinci kelime SW Osm., Tkm.'de yayık 'yayık' yaşıyor; yayık 'yayılmış; sel suyu' NE Alt.'da *yağuk'un sekonder Şeklidir; Yayık, Ural Nehri için Eski Türkçe bir isimdir, lokaldir. Hak.XI, ağ. XV. (Clauson 1972 : 981)

Kaş. huyu dnek
KB dnek
TS yayuk : yayık

yaykal- : yayka:-'ın pasif Şekli; genellikle 'sallan-, dalgalan-' için bazı modern Şivelerde yaşıyor. Uyđ. VIII, Hak.XI, ağ.XV. (Clauson1972: 981)

ETG sarsıl-
EUTS sallan-, yalpa vur-, tereddüt et-
Kaş. alkan-; her Şeye gönlü meyil göster-

yaykan- : yayka:-'ın dönüşlü Şekli; bazı modern Şivelerde yaşıyor. Uyđ.VIII, Osm.XIV, XV yaykan- (deniz için) 'dalgalan-'; (gemi için) 'şiddetle sallan-'; (insan için) rahatsız ol-';  metinde TTS I; XVIII Rumi'de yaykan- 'yıkan-'. San. (Clauson1972: 981)

ETG sallan-
DK alkalan-, sallan-, dalgalan-
TS 1. Yıkan- 2. alkan-, kıdılda-

yayla:- : ya:y'dan türemiş fiil; 'yaz için (bir yere) yerleş-; yazı (bir yerde) geçir-'. Kelimenin anlam alanının Eski Anadolu Türkçesi'inin sonuna doğru genişlediği göze çarpmaktadır.

ETG yaz mevsimini geçir-, yaylaya ık-
Kaş. yayla-
şş yazı geçir-
TS 1. Yaylada yaz mevsimini geçir- 2. İyi bir yerde vakit geçir- 3. Bahar

ol-

“Bil anı kim onları toylayasın

Varıp uçmak içinde yaylayasın” (TS VI 4448) (iyi bir yerde vakit geçir-)

“Ki yaz bir çiçek ile yazlamaz.” (TS VI 4448) (bahar ol-)

ya:z (ñ-) : orjinalinde ‘yaz’, daha sonra bazen ‘bahar’. Macarca’da nyar olarak çok eski bir alıntı kelime. XVII’ye doğru pek çok metinde ‘bahar’ anlamında kayıtlı (Clauson 1972 : 982).

ETG ilkbahar

EUTS yaz, ilkbahar

Kaş. ilk yaz, yaz

KB yaz, ilkbahar

AH ilkbahar, yaz

KG yaz, yaz mevsimi

ŞŞÇ yaz mevsimi, yaz

TS bahar mevsimi, ilkbahar

1 yaz- : genel olarak ‘(bir şeyi Acc.) daha basit bir şekli indirge-’, ‘çöz-; aç-; erit-’ vb. gibi anlamlara geliyor. Ancak anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar genişlemiştir.

İKP hata işle-, boş gez-, ez-

Kaş. şaş-, yanıl-; çöz-; (Oğuzca) yaz-

KB çöz-

“neçe bulganuk işke tegse süzer

neçe ters tügün erse baksa yazar” (1856) (çöz-)

AH aç-

“yazar kol kuçar teg yana terk kaçar” (222)

SN yay-, dağıt-

“Anuñ yaylıgına süci içelüm

Humār yazalum göñlümüz açalum” (2510)

ŞŞÇ (II) 1. Yaz- 2. Çiz-, resmet- 3. Mec. takdir et-, mukadder kıl- 4. Aç-,

ferahlat-

TS (I) 1. Nakşet-, resmet-, süsleyip beze- 2. Yay-, dağıt-, aç-

2 yaz- (ya:z-) : Clauson'un (1972 : 983-984) 2 yaz- 'hata veya ihmal yap-', bundan daha kesin olarak 'yolunu kaybet-; karşı gel-; günah işle-' ve 3 yaz- 'yaz-' şeklinde iki ayrı kelime olarak kaydettiği fiillerden 3 yaz-'ın, 2 yaz-'dan türediğini ve böylece 'hata et-, günah işle-' anlamındaki yaz-'ın anlam alanının genişlediğini iddia eden Ş. Tekin (2001 : 64), bu fiilin aynı zamanda düşe yaz-, otura yaz- gibi terkiplerde, ana fiilin az kalsın gerçekleşeceğini ifade eden tarifli bir yardımcı fiil olarak kullanıldığına da dikkat çekmektedir.

Eski Türkçede 'yazı yazmak' için biti- diye bir fiil, 'hata etmek, günah işlemek' için de yaz- diye ayrı bir fiil vardır. 11.yy'dan sonra ise Oğuzların konuşma dilinde hem 'yazı yazmak', hem de 'günah işlemek' için tek bir yaz- fiili kullanılır. İşte bu noktadan hareketle Ş. Tekin, yeni bir bilginin adlandırılmasında, anlam yakınlığından hareketle var olan bir kelimenin kullanılmış olabileceğini, yani kelimedeki gerçekleşecek bir anlam genişlemesiyle dile yeni bir kavramın katılmış olabileceğini düşünmüş olmalıdır.

Tekin'e göre kelimenin 'günah işle-'ten 'yaz-' anlamına geçişinin mantığı şöyledir : 'günah işlemek, hata etmek' kavramı ilk Müslüman Türkün kafasında 'günahların kaydedilmesiyle' yakından ilgili olan 'yazı yazmak' kavramı ile birleşmiş olmalıdır. Nitekim yaz- fiilinin 'yazı yazmak' manası Türk dilinde ilk defa Mahmud el-Kâşgarî tarafından M.S.XI. asırda Oğuzca ağız özelliği (yazı dili değil!) olarak kaydedilmiştir. (Tekin 2001 : 66)

Bu anlam değişikliğini Tekin (2001 : 68), sosyo-kültürel yönden ise şu şekilde açıklamaktadır :

"yaz- fiilinin iki mânâyı yüklenmesinin yalnız Oğuz Türklerinde görülmesi, Oğuzların yüzyıllar boyu yazı dilinden mahrum olarak sözlü dönemde kalmış olmaları ile izah edilecek; buna karşılık Karahanlı Türkçesinde böyle bir durumun bulunmayışı yani iki mânâ için iki ayrı fiilin bulunuşu ('yazı yazmak' için biti-, 'günah işlemek' için yaz-) da Karahanlıların, Müslüman olduktan hemen sonra yazı dilini kurmaları ve bir de Eski

Türkçe yazı dilinin dayandığı şiveler grubuna bağlı olmaları ile izah edilecektir (Uygurcada biti- var).”

- ETG kusur, hata et-; ihmal et-
- OA yazın- : günah işle-, karşı gel-, itaatsizlik et-, yanıl-, yolunu şaşır-
“Özi yazındı, kaganı ölti, budunu küng kul boldı.” (BKA.DC : 17)
- EUTS 1.hata et-, günah işle-, yanıl-, karşı gel- 2. Yaz-
- İKP hata işle-, boş gez-, ez-
- Kaş. şaş-, yanıl-; çöz-; (Oğuzca) yaz-
- KB şaşır-, yanıl-
“telim körmişim bar tegimiz kişi
turup ilke yazdı kesildi başı” (6639) (yanıl-)
- AH kusur et-, hata et-
“ne yazdı ajunka bu sahip hüner” (445)
- SN nakşet-, resmet-
“Dürişdi vü çok dürlü reng ezdidi
Ki ol surete benzedü yazdıdı” (3727)
- ŞŞÇ (I) şaşır-, yanıl-
(II) 1. Yaz- 2. Çiz-, resmet- 3. Mec. takdir et-, mukadder kıl- 4. Aç-,
ferahlat-
“Bir işdür oldı-sa ana ne tedbir
Boyun virdük ne kim yazdı-sa takdir” (5927) (takdir et-)
- TS (I) 1. Nakşet-, resmet-, süsleyip beze- 2. Yay-, dağıt-, aç-
(II) 1. Şaşırıp yanıl-, yanlış yap- 2. Hedefe isabet ettirmekte yanıl-

yazı: : yaz- ‘çöz-, aç-’tan türemiş isim; ‘geniş, açık ova’. Alışıldık fonetik değişikliklerle pek çok modern şivede yaşıyor. Semantik olarak yazı:’ya yakın. TürküVIII, Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ.XV,Hwar. XIII (?), Osm. XIV yazı ‘geniş ova, çöl’ vs. yaygın. (Clauson 1972 : 984)

- OA ova, düzlük, düz
“İlgerü Şantung yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim.”
(KA.GC : 3)

- ETG ova, düzlük
 EUTS ova, düz yer
 Kaş. kır, ova, yazı, boş ve açık yer, boşluk, açıklık, alan
 KB kır, ova
 “bu türlüğ çiçek yirde munça bediz
 yazı tag kır oprı yaşıl kök mengiz” (96)
 NHT kara parçası, ova, sahra
 SN 1. Düzlük yer, ova 2. Çöl, sahra
 “Ne bilem bu yazıda halüm nola
 Yimiş olmayıcak suyu kim bula” (3528)
 alın yazısı, kader
 “Ne var olsa ni’met ü nâz yazısı
 Aña bu deñiz ola Tih yazısı” (3185)
 KG ova, sahra, ıssız yer
 FR/K yayla, ova, düzlük, yazgı, kader
 ŞŞÇ yazı : çöl, ova, yazı
 yazu : 1. Hat, yazı 2. Mec. alın yazısı, kader, nasip, kısmet
 “Ezel güninde ne oldı-sa yazu
 Anı bozmaga hergiz yok bazı” (17997) (alın yazısı)
 ETT kır, sahra, ova, şehrin dışı
 TS (I) ova, sahra, ıssız kır
 (II) talip, nasip, kader, alın yazısı

yazıl- : yaz- ‘çöz-, aç-’ın pasif şekli. ‘çözül-’ anlamına geliyor. Clauson (1972 : 987), kelimenin Çağ.XV’deki anlamlarını (1) ‘yazıl-’ (2) ‘kurtul-’ (3) ‘açıl-’ (4) ‘başlan-’ San. ve Osm. XIV-XVI’daki anlamlarını da yazıl- ‘rahatla-, yayıl-’ şeklinde kaydetmiştir. Gerek bu kayıt gerekse aşağıda gösterilen kaynaklardaki anlamlar bir anlam genişlemesini işaret etmektedir.

- Kaş. açıl-, yayıl-, yalabı-, güzelleş-; çözül-
 KB 1. Açıl-, çözül- 2. Yayıl-
 TS yayıl-, dağıl-, dağıtıl-

yazuk : yaz-'dan türemiş geçişsiz isim; eski dönmede 'günah' için standart bir kelime, fakat bazı genişlemiş anlamlarla 'kusur, noksan' vs. Bu anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat SW Osm.'da yazık 'yazık; acınacak durumda' anlamına geliyor, yani başkaları tarafından kötü muamale görmesi sebebiyle yaptığı yanlışlardan dolayı suçlanmaması gereken kişi. Türkü VIII, Uyğ, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV ff yazuk 'günah' anlamında XVII'ye kadar yaygın, XIX'a kadar seyrek TTS I 807; II 1027; III 791; IV 864. (Clauson 1972 : 985)

EUTS günah, suç, kusur, hata

Kaş. 1. Boşanmış, bağından çözülmüş 2. Günah, suç

KB suç, günah

"kiçigde ata ıdsa oğlın yava

oguldın yazuk yok atadın cefa" (1224)

YED yazı : günah

"Bir serçenün kanadın kırk kanluya yükletdüm

Çifti dahi çekmedi kaldı şöyle yazılı" (407.4)

KG günah; kötü, fena, kötülük

KT 1. Günah, vebal 2. Mahzur, zarar

ŞŞÇ 1. Günah 2. Zavallı, acınacak durumda olan 3. Ün. Yazık!

"Konugam yazugam dermanda düşdüm

Sığındum bunda geldüm bende düşdüm" (29075) (zavallı)

TS günah, cürüm, suç

ye- : 'ye-' anlamında. Ancak pek çok mec. ve genişlemiş anlamlarla kullanılıyor. KB'de geçen ajuun yi- 'dünya üzerinde hüküm sür-', baş yi- 'baş ye-', beglik yi- 'bey olarak hüküm sür-', berge yi- 'dayak ye-', etin yi- 'eziyet çek-', il yi- 'memleketi idare et-' gibi kelimenin kendisinden önce bir isimle oluşturduğu terkiplerde (Ercilasun 1984 : 67) mecazi anlamlara sahip olduğunu, metin içerisinde çok anlamlı olarak kullanıldığını görüyoruz. Aşağıda taradığımız kaynaklarda kelimenin çok anlamlılığı görülmektedir.

EUTS ye-

Kaş. ye-, yeyip telef et-

- AH ye-
- KT 1. Ye- 2. Yemek ye- 3. Kemir- 4. Otle- 5. Aşındır-, yıprat-; yara yap-
- GT 1. Ye-, iç- 2. Harca-
Derviş az zamanda dinarı tagıtdı ve yidi (14a.8) (harca-)
- ŞŞÇ 1. Ye- 2. Kemir-, ye- 3. Mec. harca-, sarfet-, ye-
“Meger bindügi yavuz aygır-ıdı
Ki zencirin yavuzlukdan yir-ıdı” (22287) (kemir-, ye-)

yel- : (at için) ‘tırıs git-, eşkin git-’ anlamındaki kelimenin TS’de bu anlamın yanında ‘koş-, acele yürü-’ anlamıyla da kayıtlı olması anlamındaki genişlemeye işaret etmektedir.

- ETG yel-, atla koş-
iliştir-, hücum et-
- Kaş. koş-
- KB koş-
- AH koş-
- TS 1. Koş-, acele yürü- 2. (hayvan) tırıs git-, eşkin yürü-, hızlıca yürü-

yelgin : Kelimenin yapısını “yel- ‘koş-’tan türemiş isim” şeklinde açıklayan Clauson (1972 : 928), asıl anl. ‘hızlı koşan veya ata binen’ olduğunu, bundan daha genel olarak ‘yolcu/seyyah’ anlamına gelmeye başladığını söylemektedir. İlk defa Kaş.’da kayıtlı olan kelimenin Osm. XIV-XV’deki kullanımı için “elgin ‘yabancı’, iki metinde TTS I; II.” bilgisini de vermektedir.

- Kaş. yelici, koşucu; misafir, yolcu, konuk
- TS elgin : garip, âciz, miskin, sefil

yé:m : yé:-’den türemiş isim. Tam olarak ‘tek bir yeme hareketi’, fakat aslında genel olarak ‘yiyecek’. Bazı modern şivelerde özel olarak ‘hayvan yemi’ anlamında yaşıyor. Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIV, Osm. XVI yém soñu ‘yiyecek tortusu’ TTS IV. (Clauson 1972 : 934)

- EUTS yem, yemek
- Kaş. baharat

azık, yemek, taam

KB yem

ŞŞÇ yem

TS yem dök- : bir kimseyi hoşuna gidecek şeylerle aldatıp tuzağa düşürmeye çalış-

yémir- : ‘paramparça et-, kökünden sök-’ vb.; SE dışında bütün gruplarda alışıldık fonetik değişikliklerle pek çok modern şivede yaşıyor. Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIV ‘boz-, ez-’ Qutb., Osm. XV, XVI yümür- ‘yık-’; iki metinde TTS I; II. (Clauson 1972 : 937)

Kaş. kes-

TS yumur- : 1. Derleyip topla- 2. Ezip bük-, iki kat et-, kıvır- 3. Boz-, harap et-

yeñ- : ‘(birini Acc.) yen-’. Alışıldık fonetik değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşıyor (Clauson 1972 : 942).

Kaş. yen-, alt et-

TS dayan-, tahammül et-, galebe et-, karşı dur-

yéni- : ‘hafif ol-, hafifleş-’ anlamında. Kelime hakkında Kaş.’da oldukça geniş bir açıklama yapılmış. Clauson (1972 : 944) bu açıklamalardan ilkinin tam tersiyle doğru olduğunu, ikincisininse imkansız olduğunu söylemektedir. Kaş.’nın bu kelime hakkında yaptığı açıklama şöyle :

“ uragut yenidi = kadın doğurdu. Bu kelime ancak kadın doğurursa söylenir. Hayvan doğurduğu zaman, doğan şeyin adı alınır ve “لادی lady” eki getirilerek fiil yapılır. Nitekim inek yavrularsa “ingek buzaguladı” denir ki, “inek buzağı doğurdu” demektir. “lady” eki getirilerek fiil yapılmıştır. Kuş yavrusuna “bala” denir. Kuş yavru çıkarırsa bu kural üzerine “kuş balaladı” denir. Yalnız kısrak için böyle söylenmez. Kısrak yavrusuna “kulun” denir, kısrakın yavruladığını bildirmek için “kısrak kulnadi” denir. Burada gereken “kulunladi” demek idi, böyle denmedi; çünkü ل ile ل ın ikisi bir çıkaktadır, bunlar değişirler. Bunun için kelime yeğniltilmiştir. Yine “arslan enükledi” derler. Başkası da böyledir. “uragut yenidi” sözünün türevinde (iştikakında) iki yol vardır : Birincisi : “yeniğ neng” sözünden alınmış olmasıdır, “yeğni nesne” demektir. Kadın, çocukladığı zaman

yeğnilmiştir, onun için “yenidi” denir. ن harfi esre yapılmıştır. Halbuki kurala göre burada ن un ötre olması lazımdı. İkincisi : “yin” sözünden alınmış olmasıdır. “yin” beden demektir. Kadın kendi vücudundan bir vücut çıkarmıştır. Bu yolun ikisi de güzeldir.” (Atalay 1985 (III) : 91-92)

Kaş. doğur- -yalnız kadın için-

KB hafifle-

TS hafifle-, hafifleş-

yénik : yéni:-’ten türemiş isim. ‘hafif’ (ağır olmayan) anlamına geliyor, bundan genişlemeyle ‘kolay; değersiz’ anlamında da kullanılmış. Kelimenin anlam gelişimini takip ettiğimizde daha Eski Türkçe döneminde çok anlamlı olduğunu görüyoruz. Yani kelime bilinmeyen bir tarihte anlam genişlemesine uğrayarak soyut anlamlar kazanmıştır. Bu çok anlamlılık Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar devam eder.

EUTS yinik : hafif, kolay, değersiz

Kaş. yeğni, hafif

KB hafif

DK yiyni : hafif, ağır olmayan, yüngül

ŞŞÇ yiyni : 1. Hafif, ağır olmayan 2. Kolay, zahmetsiz 3. Değersiz,

itibarsız

“Bıragun bu arada bar u bun-gah

Ki ta yiyni görine bize bu rah” (32805) (kolay)

“Onun kim olmaya başında beyni

Olur çok söylemekten gözde yiyni” (46798) (değersiz)

TS yeyni : 1. Hafif, ağır olmayan 2. Itibarsız, önemsiz 3. kolay

yé:r : Kelimenin anlamı hakkında Clauson (1972 : 954) şöyle der : “temelde ‘yer’, genişlemiş bir anlam alanıyla, ‘(gökyüzüne zıt olarak) yeryüzü, kara, toprak, yer’ vs.; yér suv ‘yer ve su’ terkibi için, yani ‘toprak/bölge’.”

Bu kavramın Türkçe’deki yerini ayrıntılarıyla inceleyen B. Ögel (1989 : 282), yerin eski Türk inancındaki yeri hakkında şu bilgileri verir :

“Yer ve gök birbirini tamamlayan iki kutsal bütündü. Türklerde de bu her iki unsur, biri diğeri için lazım olan iki vücuttan ibaret idiler. Göğün, Tanrının; yerin de Şeytanın ülkesi olduğuna dair fikirler, Türk dinine sonradan, yeni zamanlarda Şamanizmin yolu ile girmiştir. Eski Türkler dualarında, hem yerin ve hem de göğün yardımını istemekte idiler.”

Yerin Türk inancında taşıdığı önemi ise şöyle açıklar :

“Eski Türkler büyük ve yaratıcı Tanrı'nın yarattığı kainatın bir parçası olan yere de büyük bir önem verirlerdi... Çünkü ölen varlıkların oluş sebebi ve beslenmesi yer'den geliyordu. Ölen ve yok olanları bağrına alan da yine yer idi. Yerin rengi yağızdı. Onun için yer ve özellikle yerin altı korkunçtu..... Yeryüzü, eski Türkler'in “Yer-Su” dedikleri kutsallıklar ile dolu idi. Birbirinden ayrılmayan ve her zaman beraber söylenen bu iki kutsal varlık, Tanrı ve Gök gibi, “insanların kaderlerini de çizebiliyordu”. Türkler'in üzerlerinde yaşadıkları yer ve sular aynı zamanda Türkler'in koruyucusu idiler.” (Ögel 1998 : 702-703)

A. İnan (1995 : 48) Göktürklerin “ıduk yer-sub” (mukaddes yer su) mefhumunun Türkler'de hem koruyucu ruhları hem vatani ifade ettiği kanaatindedir.

Yer'in buraya kadar anlattığımız dini anlamları dışında kavram alanı içine şunlar da girmektedir. Türklere göre toprak topuklarımızla bastığımız bize çok yakın olan bir varlıktır. Halbuki yer sözü oturduğumuz ve bastığımız toprak parçasından başlayarak bütün dünyayı içine alan bir kavramdır. Aynı zamanda yer, bu dünyanın bölünmez, elle tutulmaz bir parçası ve bastığımız, üzerinde durduğumuz bir yer idi. Toprak ise dünyayı baştan başa saran elle tutulur bir şey idi. (Ögel 1991b : 93)

Yer, aynı zamanda birçok şeylerin yüzü için de kullanılır. Mesela kumaşın yüzü için yer sözünü kullanırlardı. (Ögel 1991b : 105)

Daha Eski Türkçe döneminde çok anlamlı olan bu kelimenin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde daha da genişlemiştir.

ETG yer; y. suw : yer su, ruhlar, Tanrı

orada, solda, kuzey

EUTS 1. Yer 2. Memleket 3. Şimal, kuzey

İKP yer, toprak, ülke

- Kaş. 1. Yer, yeryüzü toprak 2. Kumaşın veya ağacın bir yüzü
ir : yerin güney, güneşli yanı
- KB yir : yer, toprak, yeryüzü
ir : yerin güney yanı, güneşli yanı
“bayat birmişin halk tıdumaz küçün
yagız yir yaşıl kök tirilse öçün” (1800)
- ŞMK 1. Yer, mekan, mevki, mahal 2. Toprak, yer
- KT 1. Yer, mekan, mevki, mahal 2. Toprak, yer 3. Kara, toprak 4.
Yeryüzü 5. Yer, yurt 6. Taraf, cihet
- GT 1. Toprak, kara 2. Mevki, mahal, yer, taraf, cihet 3. Yeryüzü 4.
Mesafe, uzaklık
“Bi-hisab rahmetinün bārānı her yire irmişdür.” (2a.1) (mevki, mahal)
“İy nahs devletsüz! Kaşki ikimüz arasında maşrıktan magrıba degin
yir ola-y-ıdı” (53a.13) (mesafe, uzaklık)
- ŞŞÇ 1. Toprak, yeryüzü 2. Mekan, mevki, mahal, yer 3. Dünya , arz 4.
Ülke, memleket, diyar 5. Taraf, cihet, yer 6. Mesafe, uzaklık 7. Makam, derece, rütbe
“İrince Rum’a ta Ermen yirinden
Kuş uçmaz-ıdı İran leşkerinden” (36503) (ülke, memleket)
“Didi kim hiç melul olman birünüz
Yücelür Tanrı buyursa yiriniz” (2002) (makam, derece)
- TS 1.yer, arz, zemin, toprak 2. Ülke, yurt, diyar, memleket

1 yér- : ‘(kibarca) yar-’; neredeyse yar-’la sinonim. Modern şekilleri tanımanın zor olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 955), -ı-’lı fiillerin yırt-’la farazi bir bağlantı yüzünden ünlüsü değişmiş yaşayan şekiller olabileceğini belirtmektedir. Modern şekilleri “NE Alt.’da yır-/yir- ‘(iğne) iplik geçir-’; SE Tar. yir- ‘yar-, ayır-’; Türki yir- ‘kopar-’ (mes. ağaçtan dalı); NC Kır., Kzx. jır- ‘kaz-, nüfuz et- (mes. su nehir kenarı), kazı-’; SC Uzb. yir- ‘ayır-’; NW Kk. jır- ‘kaz-, (yeri) kaz-’; SW Osm. yir- ‘yırt-, ayır-’ (kibarca, şiddetli değil, ki yar-/iyirt-’dır).” şeklinde vermektedir.

- Kaş. yir-; yaş bir şeyi demirle kesmeksizin uzunlamasına yir-, kolayca yar-
- TS yırt-, azıcık yırt-

2 yé:r- : '(bir şey, özellikle yiyecek Acc.) beğenme-; eleştir- veya (birini Acc.) suçla-' (Clauson 1972 : 955). Kelimenin anlam alanında birbirine yakın anlamlarla genişlemeler olmuştur.

ETG tekdir et-

EUTS 1. Parçalan-, aşağıla- 2. Yer-, kız-, hiddetlen-

İKP tiksini-, surat as-, yer-, kına-

Kaş. yer-, beğenme-; iğren-; zemmet-, hakir gör- (Oğuzca)

KB yer-, beğenme-, hakir gör-

TS zemmet-, kötüle-, beğenme-, hor gör-, çekiştir-

1 yé:t- (-d-) : '(at) yönet-' temel anlamından hareketle bazı genişlemiş anlamlara geliyor. Eski Türkçe'den itibaren kullanılan fiilin Osm. XIV'deki kullanımını Clauson (1972 : 884), "yed-, bazen yéd-, (insan veya hayvan) 'yönet-'; bütün dönemlerde yaygın." şeklinde göstermiştir.

İKP götür-, getir-

Kaş. yet-, yedeğinde götür-

DK yedekte götür-

ŞŞÇ yid- : çek-, sür-, sevket-

TS yid- : çek-, yedekte götür-

2 yét- : Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar yaygın olarak kullanılan kelime, bu yaygınlığı oranında anlam alanını da genişletmiştir. 'yet-, yetiş-, ulaş-'tan 'olgunlaş-, büyü-' gibi anlamlara genişleyen kelimenin anlam alanı hakkında Clauson (1972 : 884-885) şunları söylemiştir :

"Orjinalinde 'yakala-, yetiş- (birini Acc.)', her iki tarafı ima eden hareket, teg-'e zıt olarak 'ulaş- (sabit bir şeye Dat.); fakat eski dönemden beri aynı zamanda neredeyse geçişsiz olarak 'etkili ol-', yani 'arzu edilen şeye yetiş-' ve bazen daha belirsiz olarak 'ulaş-' anlamına geliyor. Bu kullanımlarda nesne, belirtildiyse, normalde Dat.'lidir."

ETG yet-, var-

EUTS 1. Yetiş-, eriş-, yüksel- 2. Yit-, kaybol-

İKP gel-, ulaş-, yet-, yetiş-

Kaş. yetiş-, eriş-

KB yet-, eriş-, kafi gel-

YED bit-, sona er-

“Pes ne kadar eglenevüz ol vademüz yitse gerek” (139.2)

SN 1. Yet-, kafi gel- 2. Yetiş- 3. Kaybol-

“Gücün çün yiter yıkma yapgıl gönül

Sözün çün geçer ivme söyle añıl” (274) (yet-, kafi gel-)

“ Bu resme iki menzile yitdiler

Kavüm döndi bular varup gitdiler” (806) (yetiş-)

“Di anıhtarı sanma yitmiş durur

Süheyl aluban anı gitmiş durur” (478) (kaybol-)

TİKT 1. Olgunlaş- 2. Ulaş-, vasıl ol-

DK 1. Yetiş-, eriş-, ulaş-, vasıl ol-; yet-, kafi gel-; olgunlaş-, büyü- 2.

Yedekte götür-

“Ol Ayişe Fatıma soyıdur hanum. Anun bebekleri yetsün” (7-10)

(büyü-, olgunlaş-)

ŞŞÇ (I) 1. Ulaş-, vasıl ol-, yetiş-, eriş- 2. Kafi gel-, yetiş-

TS yit- (III)/yet- : 1. Yetiş-, eriş-, ulaş-, vasıl ol- 3. Olgunlaş-

yığ- : ‘biriktir-, topla- (geçişli)’ anlamına geliyor. Ancak Hak.’de ve başka kaynaklarda geçen ‘alılıkoy-, zaptet-’ vb. anlamların temel anlamın genişlemesi olduğunu söyleyen, fakat bunun açıklamasının zor olduğunu da ekleyen Clauson (1972 : 897), Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılan bu fiilin Osm. XIV’deki anlamını “yığ- (1) ‘dizginle-, engelle-’ (2) ‘esirge-, kıskan-’ın sıra dışı (ve şimdi kullanım dışı) anlamlarında” şeklinde vermiştir. Aşağıda görüleceği gibi kelime, ‘yığ-, topla-’ anlamından hareketle kısa sürede genişlemiş yeni anlamlara sahip olmuş ve özellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanını oldukça genişletmiştir. Bu dönemde kelimenin diğerlerine ek olarak ‘yasakla-; teslim etme-, verme-; esirge-; mani ol-; müdafaa et-’ gibi pek çok anlam kazandığı görülmektedir.

EUTS yığ-, topla-, kazan-

M yığ-, kazan-

Kaş. yığ-, topla-; bir şeye engel ol-, alılıkoy-

- KB 1. Yiğ-, topla- 2. Mani ol-, engel ol-, alıkoy-
- AH 1. mani ol-, menet- 2. Yiğ-, topla
- NHT engel ol-, menet-; esirge-, yoksun bırak-
 “...ol yıl ortasındaki eksük zekatı yıgar şafi kavlında. Bizüm kavlumuzda yığmas.” (83a.2)
- SN engelle-, menet-, yasakla-
 “Çü gitmekdedür göñlüñ olsun ugur
 Yoluñdan seni nice yığam bugur” (4740)
- KG 1. Topla-, biriktir-, yiğ- 2. Beklet-, verme-; teslim etme- 3. Gider-, ortadan kaldır-; temin et-
 “...reci talak virmiş avratdan gendü maslahatın yığmaya.....” (81b.6)
- H esirge-, mahrum et-
- ŞKM 1. Bağla-, yiğ-, geçir- 2. Uzaklaştır-, defet-, mani ol- 3. Yiğ-, yüklet-
- KT 1. Menet-, alıkoy- 2. Uzaklaştır-, önle-, bertaraf et- 3. Kору-, müdafaa et- 4. Engel ol-
- MN engel ol-, engelle-
 topla-, der-
- ŞŞÇ (I) topla-, biriktir-, yiğ-
 (II) 1. Önle-, geri çevir-, uzaklaştır- 2. Mahrum et-, esirge-
- TS 1. Menet-, engel ol- 2. Esirge-, yoksun bırak-

yığıl- : yiğ-’ın pasif şekli olan kelimenin anlam gelişimi köküne paralel şekilde gerçekleşmiştir.

EUTS toplan-, yığıl-

Kaş. 1. toplan-; çekin-, kaçın- 2. Eriş-, olgunlaş-

ŞKM yığıl-, kal-

ŞŞÇ toplan-, birik-, yığıl-

TS menedil-

yılık: : temelde ‘çiftlik hayvanı, dört ayaklılar’ (küçük av hayvanları, vs. dahil değil), fakat Budist terminolojide ‘insanoğlu’na zıt olarak ‘hayvan’ ve bazen, oldukça da eski olarak, koyunlar, develer vs. ile ilgili kullanılıyor. Sadece ‘inek ve atlar’

anlamına gelecek şekilde ve bazı modern şivelerde daha dar bir anlamda ‘atlar’ için kullanılıyor (Clauson 1972 : 925-926). Bu kelimenin ‘(pek çok) yıl süren/.... yıllık’ anlamındaki yılki’nin özel bir kullanımı olmasının mümkün olduğunu söyleyen Clauson, asıl anlamının da ‘bir yılda döl veren’ veya benzeri olması gerektiğini belirtir. Räsänen gibi başka araştırmacılar da Clauson’la hemfikirdir. Ancak bu kelime, Kaş.’da geçen ıl- ‘in-’ köküne de bağlanmış, ıl- fiilinden -kı ekiyle türediği ve y- önsesinin türeme olduğu belirtilmiştir. Bu fiil ile bununla eş kaynaklı kabul edilen ılgar it-, ırgala-, yıllık, yılık-, yılıkdur- gibi fiillerin anlamları ise ‘toprağa paralel olan hareketlilik, hareket et-, hareket ettir-’ şeklinde açıklanmıştır (Demir 2001 : 539-541). Kelimenin genel anlamını Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar muhafaza etmesi anlamındaki daralmanın bu dönemde daha gerçekleşmediği, tam tersine bu genel anlam yanında, aynı zamanda özel anlamıyla da kullanılması anlamının genişlediğini göstermektedir.

ETG yılki, davar; hayvanlar dünyası, (cins at)

EUTS hayvan sürüsü (at), davar

İKP büyük baş hayvan

“koy yılki egidser yılıña aş(s?)ılır bay bolur biri” (XIII.5)

Kaş. hayvan, at, hayvan sürüsü; dört ayaklı hayvanlara verilen genel ad

NHT hayvan

KG hayvan, hayvan sürüsü

DK yılki, at sürüsü

“Giderek kafirüñ ilkısına geldi. Bir at bulur-istem tutayım bineyim didi.” (99-2)

TS 1. Hayvan 2. At sürüsü

yırtış- : yırt-’ın işteş şekli olan fiil karşımıza ilk defa Kaş.’da çıkmaktadır. Buradaki anlamı ‘yırtmakta yardım et-’ olan kelime, TS’de ‘birbirine karşı böbürlen-’ gibi genişlemiş bir anlamla kayıtlıdır.

Kaş. yırtmakta yardım et-

TS birbirine karşı böbürlen-

yigi: : *yig-'den türemiş isim, asıl anl. 'yakın, sıkı'; bundan '(sıkıca dikilmiş) dikiş'. Kaş.'daki yigi: yığa:ç terkibi güvenilir olabilir. Fakat daha kısa şekil yı: yığa:ç, yaygın Uyğ. terkip ı: ığaç'ın 'çalı ve ağaçlar' yanlış rekonstrüksiyonundan/yeniden yapılandırılmasından başka bir şey olmayabilir. Uyğ.VIII, Hak.XI, Osm. XV yiv bütün dönemlerde yaygın. Bir kere (XV) kesinlikle 'dikiş' için, fakat genellikle '(yüzde vs.) 'dikiş, kırışıklık'. (Clauson 1972 : 911)

ETG yigi : sık

EUTS sık, sıkı

Kaş. yi : sık ve birbirine girmiş; elbisenin yivi, dikişi; dikiş, pabuç dikişi; dağ yivi; dikiş ve ağaçların birbirine girmesi

yığı : terzi

yigi/yığı : sık, birbirine girmiş, sıralanmış, -dikişte- sağlam

KT yiv : küçük yarı, ince oyuk, yol

TS yiv : birbirine bitişik olan iki şey arasındaki çizgi, derz

yigit : genellikle 'genç adam, güçlü ve dinç', aynı zamanda bazen 'genç kadın' için kullanıldığını söyleyen Clauson (1972 : 911), Kaş.'daki çevirinin muhtemelen insanlardan başka şeyler için kullanılabildiğini ima etmediğini söylüyor ve Osm. XIV'de kelimenin kullanımı hakkında şu bilgiyi veriyor : "yigit (bazen XIV igit de) (1) 'genç adam' ;(2) 'genç' bir sıf. olarak ve de 'kadın, ay, ağaç' vs.'yi nitelemek için kullanılıyor.TTS I, II, III, IV."

B. Ögel (1989 : 351) kelimenin kökünün İğdir/Yigdir boy adı ile ilgili olabileceğini söylemiş.

EUTS 1. Yiğit, delikanlı *2. Yalancı, hilekar, yanlış

M yiğit, genç

Kaş. yiğit, genç, her şeyin genci

DK yiğit, genç, delikanlı, babayığit, genç adam

ŞŞÇ genç, kahraman, yiğit

TS genç, delikanlı

yigtür- : *yig-'in ettirgen şekli. 'ez-, baskı altına al-' vb. Semantik olarak yığtur-'a yakın. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı. Hak.XI, Osm. XVIII-XIX yekdir- 'topallat-; sek- veya topalla-'. (Clauson 1972 : 912)

Kaş. incit-

TS yekdir- : bir ayağımı aksatarak yürü-, topalla-

yinçge:len- : yinçgele- 'incele-'in dönüşlü şekli olan bu fiil için Clauson (1972: 946) Hap.Leg. kaydını koymuş ve yinçür-'le semantik bağlantısı olabileceğini belirtmiştir. Gerçekten de yaptığımız taramada kelimeye sadece Kaş.'da rastladık ki burada çok anlamlı olarak karşımıza çıktı. Bu da kelimenin anlamında bilinmeyen bir tarihte anlam genişlemesi meydana geldiğini göstermektedir.

Kaş. alçak gönüllülük et-; odalık edin-; Tanrı'ya karşı küçüklük göster-, tap-, ibadet et-

yit- : 'yit-, kaybol-' anlamına gelen kelime bundan genişlemeyle 'bit-; dol-; zayi ol-; öl-'vb. anlamlara gelmiştir. Clauson (1972 : 885) kelimenin Çağ.XV'de 'kaybol-'; 'saklan-, gizlen-' San. ve Osm. XIV'de yit- 'kaybol-, öl-' anlamlarına geldiğini kaydetmiştir.

EUTS yit-, kaybol-

Kaş. kaybol-, yit-

KB yit-, kaybol-

KG bit-, sona er-, dol- (zaman, anlaşma müddeti)

"Eger bir gişi bir gişiye eyitse ki benüm alimum virgil dise, ol eyitse ki virem ya eyitse ki kavluñ dahı yitmedi diyü ya eyitse ki biregüye eyitgil gelsün...." (138a.15) (bit-)

ŞŞÇ (II) yok ol-, ortadan kalk-; kaybol-

TS (I) kaybol-, zayi ol-, yok ol-

yitig : yiti:-'den türemiş isim. Asıl anl. 'keskin', mec. anl. 'uyanık, anlayışlı, zeki' vb. Clauson (1972 : 889), kelimenin Çağ. XV'de 'çok üstün zekalı, uyanık, zeki' ve mec. 'hızlı, çabuk' San. ve Osm. XIV-XVI'da (sadece) yiti(seyrek)/iti 'çok zeki, anlayışlı' vs. genellikle mec. anlamda kullanıldığını kaydetmiştir.

Hasan Eren (1999 : 196) etimoloji sözlüğünde kelimenin anlamlarını “iti 1. ‘keskin’; 2. ‘çok acı veya ekşi’; 3. ‘çok tuzlu’; 4. ‘iğrenç, tiksinti verici’; 5. ‘yağlı, ağır (yemek)’; 6. ‘tatlı’; 7. ‘koyu’.” Şeklinde vermiştir. Yani diğer kaynaklardaki ‘zeki, keskin zekalı’ anlamı burada kayıtlı değildir.

ETG keskin

EUTS yiti : 1. Yedi 2. Keskin

Üİ keskin, zeki, nüfuz edebilen

Kaş. 1. Keskin, bilenmiş 2. Yitik şey, kaybolan şey

DK iti : keskin, sert, keskinlik, sertlik

ŞŞÇ keskin

TS iti : 1. Sert, keskin, şiddetli 2. Şiddet, keskinlik, sertlik

iti gönüllü : tez canlı

yitür-/yittür- : yit-’in ettirgen şekli olan fiilin temel anlamı ‘kaybet-, saptır-’ vb.’dir. Ancak köküne paralel bir anlam gelişmesi takip etmiş ve zamanla ‘işini bitir-, yok et-, telef et-, zayi et-’ gibi yan anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS yittir- : kaybet-

yitür- : 1. Kaybet-, elden çıkar- 2. Artır-

KB 1.kaybet-, yitir-

NHT yetir-, tamamlama-

SN 1.yetiştir-, ulaştır- 2. İşini bitir-, yok et-

“Süheyl’i katına götürüciğez

Yitürmege kask itdi bir iki kez” (4549) (işini bitir-)

KT 1. Yok et-, telef et- 2. Kaybet-, bırak-, terket-

meşgul et-, başka bir şeyle meşgul olamaz hale getir-; yet-, kafi gel-

ŞŞÇ 1. Yok et-, ortadan kaldır- 2. Kaybet-

“Ne yüreg-ile bu araya geldün

Ne yitürdüñ anı araya geldün” (10112) (kaybet-)

TS kaybet-, zayi et-, telef et-, mahvet-

yo:d- : *yo:-'dan -d- ile türemiş fiil; 'yık-, boz-, sil-, temizle-' vb. NE Tuv.'da çot-/çod- : NC Kır., Kzx.'da joy-; NW Kk.'da joy-; Nog.'da yoy-; SW Tkm.'de yoy-yaşiyor; diğer şiveler yok ét- vb.'yi bu anlamda kullanıyor. SC Uzb.'de yuy-'(rüyalar) yorumla-' yor-'ın sekonder şeklidir (Clauson 1972 : 885).

ETG mahvol-

EUTS sonuçlan-, sona eriş-

Kaş. sil-, boz-, mahvet-

AH kaybet-

SN sil-, izale et-, boz-

“Bunu böyle bilsem nite koyadum

Ne kim kubbeden nakş var yoyadum” (558)

İM sil-, imha et-, boz-

KT yoy- : 1. Yok et-, izale et-, gider- 2. Silip belirsiz hale getir-

RB yoyma- : örselenme-, zedelenme-

ETT yuyıl- : silin-, bozul-; zail ol-

TS sil-, imha et-, izale et-, boz-

yoğu:n : 'yoğun' vb.; kalın'la arasındaki fark için bk. kalın (s. 388). Eski Türkçe'den itibaren yaygın olarak kullanılan kelime, bu kullanım yaygınlığı ve sıklığı oramında, Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam alanını oldukça genişletmiştir.

ETG kalın

OA kalın, yoğun, kaba

“Yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş.” (TA.GC : 6)

EUTS kalın, yoğun, kaba

İKP yoğur- : yoğur-,daha sıkı hale getir- (çamur vb.'yi) yoğurarak yürü-, çiğne-, yol aç-

Kaş. yoğun, şişkin, kalın

yoğur- : yoğur-

KB kalın, yoğun

KG yoğur- : karıştır-, yoğur- (çamur, balçık)

H kesif, bol

“Düzetdi kamusun yirlü yirince

Egerçi yağı yogundur yir ince” (4781)

DK yoğul- (yoğal-) : kalınlaş-, yoğunlaş-; kaybol-, kısıl- ?

“... Mere Ozan kopuzın mana virgil atımı sana vireyim. Sakla gelem bahasın getürem atam didi. Ozan aydur : avazum gedilmedin ünüm yogulmadın bir atdur elime girdi, ileteyim saklayayım didi...” (101-2)

ŞŞÇ yoğur- : yoğur-, ez-

TS 1. Çapça kalın 2. Sesçe kalın 3. Iri, büyük 4. Kalınlık 5. Kaba, sert, şiddetli 6. İşe yaramaz 7. Kaba, kalın

“Ol minareleyin mili gönder düzmüşler şöyle dikili durur, uzunluğu gayet uzun, yoğunu dahi gayet yoğun kim elli kişi kulacına sığa veya sığmaya...” (TS VI 4633) (kalınlık)

“Ve kelimatı yahdan barit ve tabiatı yoğundur.” (TS VI 4633) (kaba, sert)

yo:k : *yo:-’dan -k ile türemiş isim. Bazen ‘bir şeye sahip olmayan’ anlamında genellikle bir başka Sıf.’la ilişki içinde bir Sıf. olarak da kullanılıyor. Mes. *yo:k çığa:y* ‘fakir’ ve hatta daha seyrek bir isim olarak, ya tek başına *yo:kka sanma:z* ‘yok sayılmaz’ olarak böyle bir terkipte ya da başka bir isimle ilişki içinde, mes. *yo:k yo dun*. (Clauson 1972 : 895)

EUTS yog : 1. Yok 2. Yug, ölü yemeği, matem, yas

yok : 1.yok, kötü, fena 2. Çıgay’la beraber; yoksul, fakir, sefil

Üİ yok, yokluk

“...kök kalık erür itiglig alug-lig tip tanıp yok tiyür bilmetin öçmekig tip :....” (98b.18)

İKP yok, yoksun

Kaş. yok

NHT yok, mevcut değil; hayır

SN 1. Yok 2. Olmayacak, olmadık 3. değil

ŞŞÇ 1. I. Var olmayan, yok 2. Sıf. Var olmayan, bulunmayan 3. Ün. Hayır!, Olmaz!, yok!

TS yoh : yok, hayır
yok : değil

yo:ka: d- : yo:k'dan türemiş geçişsiz fiil. 'yok ol-' anlamına geliyor. Muhtemelen bu anlamda SW Osm.'da ortaya çıkan yo:k ét-'in crasisi (Clouston 1972 : 900). Karahanlı Türkçesi sonuna kadar 'yok ol-, öl-, yok et-' gibi anlamlarla kayıtlı olan fiil TS'de karşımıza 'yoklat-, el dokundur-' şeklinde farklı bir anlamla çıkmaktadır.

ETG mahvet-, yok et-

EUTS yok et-, öl-, kaybol-

İKP yok ol-, öl-

Kaş. yok ol-

TS yoklat-, el dokundur-

“Būsāniden : yokatmak” (TS VI 4646) (yokla-, el dokundur-)

yo:l : 'yol, yön' vb.; en eski dönemden beri çeşitli mec. anlamlarda kullanılıyor. Mes. (pek çok) 'defa' ve daha sonra 'çizgi, şerit'.

“Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki” isimli makalesinde Necmettin Hacıeminoğlu, yol kelimesiyle ilgili şöyle bir açıklama yapıyor : “ yol <yo-l 'yol'. Bu kelime yorı- fiilinin kökü olan yo- fiilinden yapılmıştır. Çünkü yorı- fiili yo-r isminden türemiş bir kelimedir. Nitekim 'yol' anlamındaki oruk 'ince yol, patika' kelimesi de o-r isminden yapılmış or-u- fiilinden türemiştir. Anlaşıyor ki yorı- fiilinin başındaki y- sesi ilave ses (protez)dir. Yol ismi fiilin gerçekleşmesini sağlayan vasıtaadır.” (Hacıeminoğlu 1994 : 73)

Yol kavramının Türk kültür tarihindeki yerini ayrıntılarıyla inceleyen B. Ögel (1991a : 317-324) somut ve soyut anlamları hakkında şu bilgileri vermektedir :

“İmparatorluklar, büyük devlet teşkilatına dayanırdı. Bilindiği üzere, büyük devlet teşkilatı da, tıpkı bir insan vücudu gibi idi. Yollar ise, devletin kan damarları idi....Yol, devlet sahibi olmanın ve devleti idare etme

mesuliyetinin bir işaret ve özelliğidir....Yol, devlet teşkilatı ile düzenlerinin de bir sembolüdür. Çince de tao, yol manasına söylenen bir sözdür. Fakat ikinci ve daha önemli manası ise, bir “bölge” (district) veya “il” demektir. Siyasi bakımdan bu, büyük bir eyaletin (province) kısımlara ayrılmış bölümleri idi. Çince de ayrıca bu söz, bir “doktrin ve ahlak prensibi” idi. Bunları belirtmekte büyük bir yarar vardır. Çünkü aynı anlayışlar, yol deyişi ile eski Türkler tarafından da anlatılmak istenmişti.... Yol, Türklerde “Örf, gelenek, töre, kanun ve düzen” demektir.... Yol ayrıca bir çare ve taktiktir.”

Kelimenin içinde barındırdığı soyut (manevi) anlam alanı hakkında A. İnan (1987 : 288) da şunu söylemektedir : “Büyük davaları halletmek selahiyetini haiz olan Beylerin Yol bilmeleri lazımdır. Yol nesilden nesile ağızdan nakledilen bir sürü kaide ve usullerden ibarettir.”

Çeşitli araştırmacıların görüşlerini ve yaptığımız taramayı da dikkate aldığımızda bu kelimenin daha Eski Türkçe döneminden itibaren soyut anlamlar kazanarak anlam alanını genişlettiğini görüyoruz.

EUTS 1. Yol, seyahat, gezi 2. Şöhret, ün, kut

M duyu organı; yol

Üİ yol, metod

Kaş. yol; sefer; ani yola çıkma

KB yol, sefer

SN usul, adap, erkan

“Kiçiler yolu togru varmaz olur

Ulular suçı yüze urmaz olur” (2639)

ŞKM yol,tarik, gidiş, usul, fırsat, geçit, şans

KT 1.yol 2. Adet, yaşayış tarzı 3. Şeriat 4. (muaheze) sebebi, vesilesi 5.

Uğur, maksat

GT 1. Gececek yer, yol 2. Şeriat, hak yol

“Yigit ki bir köşeyi ihtiyar itmiş ola şîr-i mertdür Allah teâlâ yolına.”

(78b/11)

MM yol, kara üzerinde insan veya hayvanların geçmesi için açılan yahut kendiliğinden oluşan yer; (mec.) maksat, gaye, uğur; töre, gelenek, alışkanlık;

(tasavvuf) Hakk'a giden ve tarikate girmiş bulunan kimseyi ilahi huzura ulaştıran vasıta; sistem, usul, tarz, uyulan esas

“İy gönül niçe bir bu āh-ıla vāh
Olma bu yolda müdbir ü güm-rah” (205)

ŞŞÇ 1. Yol 2. Kural, erkan, adap, yol yordam 3. Uğur, maksat 4. Güzergah
5. Yolculuk 6. Mesafe, ara 7. Çare, medet, izin 8. Kez, defa, kere 9. Sebep

“Resulün göricek gökcek cemalin
Fida itdi yolına cümle malın” (198) (uğur, maksat)

“Yolı ol kuyı üstine irişdi
Ayagın basdı ol kuyuya düşdi” (1203) (güzergah)

“İki günlük yolu bir günde alurdu
Özine gölge irişmez kalurdu” (9886) (mesafe)

“İçerü girmege yol bulmadı Sam
Olur aciz oturmaktan serencam” (7101) (izin)

“Bu sınıgun kim bize ugradı bu yol
Sınıkluktur ki hiç olmaz bütün ol” (9315) (kez, defa)

“Ne yoldan gönlüne irdi ola gam
Ne gamdan pes mizacun oldı verhem” (17849) (sebep)

TS 1. Adap, erkan, adet, usul, kural, yöntem 2. müsaade, izin

yo:lsu:z : yo:l'dan türemiş olumsuz isim. Clauson (1972 : 932-933), kelimenin şu anlamlarda kullanıldığını kaydetmiş : “(1) (ülke için) ‘yolsuz’; (2) (insanlar için) ‘doğru yoldan çıkmış, yolunu şaşırılmış’; (3) aynı anlamda soyut olarak (aynı zamanda siyaset vs. için) ‘idareden yoksun/yönetimsiz, belirsiz’. Türkü VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV.”

ETY yolsuz

Kaş. yolunu azıtan kimse

ŞŞÇ serseri, avare, başıboş

TS yolunu şaşırılmış olan, azgın

yon- (**yo:n-**) : Clauson (1972 : 942) orijinal anlamının çok genel olmak üzere ‘kes-’ olabileceği görüşünde. Elimizdeki en eski yazılı kaynaklarda kelime ‘yont, yarala-

ziyana sok-' gibi genişlemiş anlamlarla ortaya çıkıyor. Ayrıca Eski Anadolu Türkçesi'nde bunlara 'sil-, tıraş et-; yok et-' gibi anlamlar da ekleniyor.

- EUTS yon-, yarala-, ziyana sok-
 KT yont-
 MN yon-, yont-
 DK yont-
 TS 1. Yont-, tıraş et- 2. Sil-,yok et-
 "Mahv : yonmak..." (TS VI 4667) (sil-, yoket-)

yoru- : 'yürü-, yürüyüş yap-', daha belirsiz olarak 'git-'; -p'li Ger.'den önce gelerek bir yardımcı fiil olarak '(bir şeyi yapmaya) devam et-' anlamına da geliyor (Clouston 1972 : 957). Bu anlamlar dışında kelimenin 'icra et-, olgunlaştır-; geçer ol-; hücum et-; ayrıl-; sözü geç-' gibi pek çok yan anlamı Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar kazandığını görüyoruz.

- EUTS yürü-, git-, hareket et-
 M yürü-; dolaş- (yard.fiil); yaşa-
 Üİ yürü-, git-, hareket et-; icra et-, olgunlaştır-
 İKP yürü-, git-, özgürce gezin-
 Kaş. yürü-, git-, var-; ismi varıp yayıl-; yürüyüp yorul-
 yoridaçı/yorigçı : hısımlar,dünürler arasında gidip gelen adam
 NHT yüri- : yürü-, ak-, tedavül et-, geçer ol-
 SN yürüyüp yorul-
 Mar. yürü-, çöz-
 ŞŞÇ 1. Yürü-, git- 2. Gez-, dolaş- 3. Koş- 4. Hücum et-, saldır- 5. Yola çık-
 , ayrıl- 6. Hareket et-, dön-, devret- 7. (su vb.) ak- 8. (gemi vb.) su üstünde hareket
 et-, yüz- 9. Hareket et-, iş yap-, davran- 10. Geçerli ve nafız ol-, geç-

"Edüğinden çıkarup hançeri tiz

Yüridi üstüne itmedi perhiz" (3239) (hücum et-)

"Haber Efrasiyab'a irdi ol dem

Ki Zabil'de yüridi Zal u Rüstem" (8910) (yola çık-)

"Boşanmış-ıdı zencirinden ol fil

Yüridi sanki taşıdı dāmen-i Nil" (7049) (su ak-)

“Özine oldı ehl-i Çin bende

Sözi yürür Hıta’y-ıla Hoten’de” (51990) (geçerli ve nazif ol-)

TS 1. Gez-, dolaş- 2. Hareket et-, iş yap- 3. Tedavül et-, geçer ol- 4. Hareket et-, dön- 5. Hücum et-, saldır- 6. Ayrıl-, uzaklaş- 7. Sözü geç-

yorık : yori:-’dan türemiş isim. Bu kelime en eski dönemden beri hem fiziki hareket vb. için hem de mec. ‘davranış, hareket’ vs. için kullanılıyor. (Clouston 1972 : 963)

Bu kelime ile aynı kökten olan yürük için B. Ögel (1989 : 348) şu açıklamayı yapar :

“Eski Türkçede “yürü-mek” fiili, “yori-“ şeklinde idi. bunun yanında bir “yügür-“ fiili de vardı. “Koşmak ve acele etmek” anlamına gelen bu sözden, “yügrük>yürük”, yürük sözlerinin de çıkmış olması çok muhtemeldir. His ve anlayışımıza göre, “yügür-“ fiilinin kökü de “*yü-gür-“ olmalı idi.”

ETG terceme-i hal

EUTS yorığ : gidiş, yürüyüş, yol, usul, tarz

yörüg : izah, açıklama, şerh

*yürük : 1. Antroponim 2. Yörük, yürük

Kaş. uz dilli

huy, gidiş

akma, yürüme

yörük : tabir –rüya vb.-; sözün gidişi, anlaşılışı

KB akma, akıcı, huy, hareket

“akar suv yorık til bu kut turmadı

ajun tezigürler yorıp tınmadı” (669) (akma, akıcı)

“tengi birle tutsa tirilmiş nengin

yorık tüzse kılkı kılınıcı yangın” (705) (huy, hareket)

YED/RN yögrük : yürük, tez koşan

“Ki yüz bin yögrügi bir sahi utdı

Bu meydan öndülin ol aldı gitdi” (39a.438)

yort- : ‘koş-, eşkin git-’; Moğ.’da yorçi- olarak ‘git-, yola çık-’ (Haenisch, Kow.) alıntı kelime; SE dışında alışıldık fonetik değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşıyor. Açıkça yori:-’a cognate. Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ.XV, Hwar. XIV, Osm. XIV yort- ‘yürü-, yürümeye devam et-’, ‘koş-’dan daha özel olarak oldukça yaygın (Clauson 1972 : 959). Eski Anadolu Türkçesi döneminde kelime bunlara ek olarak ‘çalışıp çabala-; sefer et-’ gibi yan anlamlar kazanmıştır.

ETG tırıs git-

EUTS yürüt-

M yürüt-, tırıs git-

Kaş. dört nala koştur-, bir işe başlamak üzere yürü-

KB bir işe başlamak üzere yürü-

DK at koştur-, at sür-, at koşturup git-, tırıs git-, eşkin ve yorga git-, koştur-, atla süratli yürüyüş yap-

ŞŞÇ koş-, çalışıp çabala-

FR/K koş-, devamlı yol yürü-

TS koş-, sürekli yol yürü-, sefer et-

yoş : Kaş.’nın anlamı tek bir kere geçiyor; Yoş SW XX Anat.’da (1) ‘alacakaranlık’; (2) ‘yabani, kaba’ (belki yoz’un sekunder şekli, eski bir kelime değil, fakat bu diyalekte çok yaygın); açık bir semantik bağlantı yok. Kaş.’da kelime yaş ile yış arasına yerleştirilmiş ve hem yoş hem de yış vokalize edilmiş. Oğuz XI, Osm. XIV-XVI yoş (gözler için) ‘kamaşmış’ (güneşten); ‘sönmüş’ (ağlamaktan) pek çok metinde. (Clauson 1972 : 976)

“yoş : Kamaşma, diş ve göz kamaşması (MŞ)” (Önler 1989 : 129)

Kaş. sıkışmış (Oğuzca)

SN donuk, bulanık, kamaşık

“Ne assı çü tonuñ içi ola boş

Ne hasıl ki gözünñ ola nurı yoş” (191)

TS 1. Yorgun, yıpranmış, zayıf, kamaşık, bulanık 2. Yorgunluk, fersizlik, zayıflık

“Yabanda biten razyaneyi bulur, yaprağına gözün sürer, gözlerinin yoşun giderir, açılır.” (TS VI 4675)

yönlü : Eski Anadolu Türkçesi döneminde karşımıza çıkan kelimenin burada ‘yönü olan, yönden, bakımından’ anlamları dışında, ‘yerinde, uygun, münasip’ gibi soyut anlamlarla geçmesi kelimeye bir anlam genişlemesine işaret etmektedir.

- SN yerinde, uygun, münasip
 “Sözi yönlüydi nitesi sına
 Heman lahza kavuşdı odasına” (1941)
- KG yönü olan, yönden, bakımından , cihetten
- H yerinde, uygun,münasip, makbul
- TS yerinde, uygun, münasip, makbul

yönsüz : “yönlü” gibi yönsüz de Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkan ve çok anlamlı bir yapı arz eden bir isimdir. ‘uygunsuz, düzensiz’ anlamları dışında ‘çirkin; beyhude’ gibi anlamlara da gelmektedir.

- KG uygunsuz, bırakma, terketme
 “Delil budur kim yönsüz olur ve hem āsim olur.” (80b.4) (uygunsuz)
- ŞŞÇ çirkin
- TS 1. Sebepsiz, bir sebep olmaksızın, beyhude 2. Uygunsuz, düzensiz; kötü yaratılışlı, hayasız

yören- : Eski Anadolu Türkçesi’ne has kelimelerden biridir. Aşağıda görüldüğü gibi çok anlamlıdır.

- H dolaş-
 yörendür- : yaklaştır-, bir şeyin etrafında dolaştır-
- KT etrafında dolaş-; yönel-
- ŞŞÇ 1. Yaklaş-, yakın ol- 2. Isabet et-, (gönüle) düş-

yul- : temelde ‘çek-, yol-’ (mes. yaradan dikenini Acc.) anlamına geliyor. Ancak aşağıda görüldüğü gibi Eski Türkçe’den itibaren genişlemiş anlamlarla kullanılıyor.

- ETG kopar-, yol-

EUTS yol-, al-

Kaş. yol-, yolmak için kaynar suya bırak-; kurtar-, bırak-, salıver-, istinsah et-

KB kurtar-, bırak-

kurtul-

AH çek-, kurtar-

MN yolın- : kurtul-

ŞŞÇ yol-, kopar-

yum- : ‘kapat-’, genellikle ‘gözler’ için, fakat aynı zamanda ‘ağız’ ve ‘sık-’ (yumruk) için. Hak. dışında ünlü düzenli olarak -u-; Kaş.’da şekiller yüm-, yümtür-, yümül-’dir. Fakat yumluş- ve yumun-; yazarın aşırı bir merakı değilse, bir diyalekt şekil olmalı. (Clauson 1972 : 934)

EUTS yum-, kapa-

Kaş. yum-

yüm- : -göz- yum-

yümtür- : yumdur-

yümül- : yumul-

SN uğur say-

KG kapa-, kapat-

GT ört-, üstüne koy-, kapa-

ŞŞÇ kapa-, yum-, ört-

TS 1. Kapa- 2. Üstüne koy-, ört-, üstüne kapa-

yumul- : yum-’ın pasif şekli. ‘kapan-’ anlamına geliyor. Clauson (1972 : 936) Osm. XIV-XVI’da şu anlamları kaydediyor : “yumul- ‘(gözler için) kapan-; çömel-, sin-’ vb.”

Kaş. yumul-

ŞŞÇ kapan-, örtün-, yumul-

TS 1. Kapan-, büzül- 2. Üstüne kapan-, üstüne düş- 3. Toplan-, bir araya gel-, yığıl-

yumuşçı: : yumuş'dan türemiş isim. Clauson (1972 : 939), orjinalinde 'ayak işi, habercilik yapan' anlamına geldiğini söylüyor. Aşağıda görüldüğü gibi kelime Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar 'hizmetçi; melek; haberci' gibi farklı anlamlarla kullanılıyor.

EUTS hizmetçi

Kaş. melek

"yumuş : İki ve ikiden ziyade kimse arasında elçilik. Bu sözden alınarak, melek'e 'yumuşçı' denebilir; çünkü melek arapça zu {v` kelimesinden alınmıştır, 'elçilik' demektir. Türkler melek ismini hiç bilmezler." (Atalay 1985 : III.12)

KB hizmetçi, haberci

TS hizmetçi

yuñ : tam olarak 'yün', fakat eski dönemde dar bir sahada 'koton', ve bazı modern şivelerde de 'kuş tüyü'. Moğ.'da nuñğasun olarak İlk Dönem alıntı kelimesi. Bunun yerine tük (tü:)ün kullanıldığı NE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor; SE Türki'de yuñ, NC Kır, Kzx.'da yün; SC Uzb. yuñ, NW Kk. jün; Kaz. yon; Kumyk, Nog. yun; SW Az. yun; Osm. Tkm.'de yün. -ü-'lü şekiller muhtemelen yü:g'le bazı karışmalardan doğuyor. Tam olarak 'kuş tüyleri', fakat bazı modern şivelerde 'yün' için kullanılıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 941)

EUTS pamuk, yün

Kaş. yün, yün sümeği

FR/K yün, kuş tüyü

ŞŞÇ 1.koyun, keçi vb. hayvanların kılı 2. Kuş tüyü

TS tüy, kuş tüyü

yurt (yurd) : eski dönemde çok seyrek; Kaş.'nın çevirisi 'terkedilmiş kamp yeri' eski ortaya çıkışlara uygun düşüyor; fakat orta dönemde 'mesken yeri, ikametgah' anlamına gelmeye başlamış. Herhangi bir terketme iması olmadan ve alışılmış fonetik değişiklikler ve 'bir çeşit keçe çadır, topluluk, ülke, memleket' vs. geniş anlam alanıyla bütün modern şivelerde yaşıyor. Osm. XIV yurt 'mesken yeri'; bütün

dönemlerde yaygın; igne yurdusu 'iğnenin gözü' terkininde bunun bozulmuşu gibi görünüyor (Clauson 1972 : 958).

Kökeni bilinmeyen kelime hakkında H. Eren (1999 : 461), Kononov'un " 'göç alanı' olarak yurt'un Türkçe yur- 'yürümek', 'göçmek' kökünden geldiği"ne dair görüşünü nakleder. Kelimenin anlamlarını ise şöyle verir : "yurt 1. 'bir halkın üzerinde yaşadığı toprak parçası'; 2. 'insanın doğup büyüdüğü, yaşadığı yer, memleket'; 3. 'göçbelerin yazın veya kışın oturdukları yer'."

ETG yurt, tarla, ev

EUTS yurt

Kaş. 1. Delik 2. Yurt; eski izerler, ören

KB yurt, yer

"ölümüg unitma görüng yurtung ol
özüng unitma savı yurtung ol" (5412)

SN mesken, vatan

"Heman kal'ada yurt dutunmuş idi
Süheyl'e öküş eyelük etmiş idi" (5143)

DK yurt, yer

ŞŞÇ 1. Kalacak yer, barınak, mesken 2. Vatan, diyar

TS oturulan yer, mesken, memleket

yuvka: : 'ince, zayıf' anlamındaki isim Eski Türkçe'den itibaren kayıtlı ve zamanla anlamını genişleterek Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar var olmaya devam ediyor. Kelimenin çok anlamlılığına D. Aksan da (1975 : 536) "XI. yüzyılda, Divan'da kelimenin yuwga, yuwka ve yufka biçimlerine rastlanmakta, çokanlamlı olduğu, 'ince, zayıf, ucuz', hatta 'yufka' anlamına kullanıldığı görülmektedir." şeklinde değinmiştir.

OA yuyka : yufka, ince

"Yuyka kalın bolsar tupulguluk alp ermiş." (TA.GC : 6)

Kaş. yuwga/yufka/yupka : ince, zayıf, yufka, aciz

yuwka : her şeyin incesi, yuka.

KB zayıf, ince, yufka, aciz

- SN zayıf, ince, dayanıksız, hafif
 “Çürük nahdan u kimhadan togrusu
 Şehet yigrek ola yiñi bogası (yugası)” (367)
- KT ince
- ŞŞÇ yufka : az, önemsiz
 “Cihazı dime yufkadur ya kalın
 Ne dirlerse kabul it mehr ü kalın” (2467)
- TS yuha : yufka, ince

yük (yü:k) : ‘yük, ağırlık’ anlamındaki kelimenin yapısını Clauson (1972 : 910-911) “*yü:-’den türemiş isim.” şeklinde vermiştir. Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılan kelime, bu yaygınlığı ölçüsünde anlam alanını genişletmiştir. Bu dönemde ‘yük’ temel anlamı dışında ‘rahimdeki çocuk; tahammül, sabır; meşakkat, dert; günah’ gibi pek çok anlamla geçmektedir.

EUTS yük

Kaş. 1. Kuş tüyü, kuş yeleği, ok yeleği 2. Yük, bohça

NHT yük; rahimdeki çocuk

“Yük bayık kalur dört yiladigin anası rahminde Şaf’i katında bilgil.”
 (124b-14)

yüklü : yüklü, gebe

ŞKM yük, tahammül, sabır, zahmet, meşakkat, dert

“Cihanda eylük eden bulur eylük

Yavuz tarh eyleyen yavuz çeker yük” (38a/2)

KT 1. Hayvanın taşıdığı şey veya taşıyabildiği miktar 2. Ağırlık, yük 3.

Yüklenilen şey; günah

TM yükli/yüklü : yüklü, hamile

ŞŞÇ 1. Ağırlık, yük 2. Hayvanların taşıdığı mal, meta, yük 3. Anne karnındaki çocuk, cenin 4. Mec. ağırlık, siklet, zahmet, minnet

“Sözi sen itme ana artug eksük

İrişmesün sözünden gönline yük” (4812) (zahmet, minnet)

TS rahimdeki çocuk, cenin, dölüt

yükün- : ‘baş eğerek selamla-, saygı göster- (birine Dat.); tapın-’ anlamındaki fiil bu çok anlamlılığını en eski yazılı belgelerden itibaren sergiliyor. TS’de de bu anlamlarla geçen kelime, belli ki bilinmeyen bir tarihte anlam alanını genişletmiştir. Kelimenin temel anlamının ‘eğil-’ olduğu, ‘ibadet et-, namaz kıl-, secde et-’ gibi anlamların bundan türeme olduğunu söyleyebiliriz.

EUTS	secde et-, eğil-, tazim et-, ulula-, ihtirama dur-
ETY	eğil-, ibadet et-, ihtiram et-, baş eğ-
OA	baş eğ-, eğil-, secde et-, ibadet et-, tazimde bulun-, teslim ol-
Kaş.	secde et-, ibadet et-, namaz kıl-; büyük önünde eğil-, baş eğ-
KB	secde et-
TS	önünde eğil-, diz çök-, baş eğ-

yü:z : Temel anlamı ‘yüz, çehre’dir. Ancak bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam alanını genişletmiş ve ‘yanak; görünüş; yüzey; yön; karşı, nezd’ gibi pek çok yan anlam kazanmıştır.

EUTS	yüz, çehre, sima
	yüzlüg : akraba
M	çehre; satıh
İKP	yüz, çehre, yüzey, görkem, toplumda yüksek mevki
Kaş.	yüz, çehre, veche
KB	yüz, çehre
ŞKM	I. Yüz, çehre II. Sebep, yüz, -den dolayı
KT	1. Yüz, çehre 2. Teveccüh, iyi davranış, dostluk
ŞŞÇ	1. Çehre, surat, yüz 2. Yanak, yüz 3. Görünüş, kılık 4. Ön taraf, ön 5.

Yüzey, satıh 6. Yön, taraf, cihet, yaka 7. Sebep, vesile, cihet

“Ana ilçü yüzinde saldı casus

Göne nicedür anda il u ulus” (49058) (görünüş, kılık)

“Gözetdüm halkun ardını yüzini

İşitdüm ne ki var gizlü sözünü” (3164) (ön taraf)

“Öte yüzde ne var-ısa gemiden

Gemiye kullug iden ademiden” (2065) (yön, taraf)

TS 1. Karşı, nezd, yan 2. Cihet, yön, taraf

yüzlen- : yüz 'yüz, çehre'den türemiş dönüşlü fiil; temel fiil yüzle:- pek çok modern şivede ortaya çıkıyor, SE Türki 'bir toplantı yap-'; SW Osm. '(birini) yüzüne karşı suçla-'; bu dönüşlü fiil anlamı 'yüzleş-' SC Uzb.'de ve başka bir veya iki şivede şeklinde kullanılıyor. (Clauson 1972 : 987)

EUTS yüz çevir-

Kaş. yüzünü dön-; saygı sahibi ol-; halktan hizmet iste-

TS yüzle- : 1. Yüzünü dön-, teveccüh et- 2. Yüze vur-

2.1. GENELLEŞME

avıçğa : Başlangıçta erkekler için kullanılan bir kelime olmasına rağmen sonradan genelleşmiş ve her iki cins için de kullanılmaya başlanmıştır. Clauson'un kelimeyle ilgili açıklamaları şöyledir : "Tam olarak 'yaşlı adam', fakat bazı genişlemiş anlamlarla; -ga soneki ile biten eski bir kelime." (Clauson 1972 : 6).

EUTS ihtiyar

Kaş. kocamış kişi, ihtiyar adam

bögür : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde 'kalça', Kaş.'da 'böbrek' anlamıyla geçen kelimenin temel anlamını Clauson da " 'böbrekler' ; dolayısıyla daha genel olarak, böbreklerin yakınındaki vücut parçası 'bel' " olarak vermiştir (Clauson 1972 : 328). Bu bilgileri dikkate aldığımızda kelimedeki kelimenin temel anlamını 'böbrek' olarak kabul edebiliriz. Bu durumda kelimedeki bir anlam genişlemesi olmuştur.

EUTS bögür : kalça

Kaş. bögür : böğrek, böbrek

KB bögür

DK bögür

ŞŞÇ bögür

bu:t : Kelimenin anlam gelişimi Clauson'da (1972 : 297) şu şekilde anlatılıyor :

"tam olarak 'but'; bazen daha genel olarak 'bacak', '(hayvanın) arka bacağı' vb. Orijinal -d ile kullanılıyor, ki herhangi bir durumda uzun ünlüden çıkarılabilir, SW Az.'de bud ve Osm.'da dolaylı hallerde (budu vs.) ve Tkm.'de uzun ünlü bu:t yaşıyor. Bütün modern şivelerde yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV."

Hasan Eren'de de (1999 : 64) kelime benzer şekilde, şöyle açıklanmış : " but : 1. 'vücudun kalça ile diz arasındaki bölümü'; 2. 'hayvanların, bacaklarının gövdeye bitişik olan dolgun, etli bölümü'." Aşağıda kaynaklardan yaptığımız taramalar da bunları kanıtlamaktadır.

ETG bacak, ayak, but

EUTS but, ayak, bacak
 Kaş. but
 KB but, bacak
 ŞŞÇ uyluk, bacağıın üst kısmı

em- : ‘em-’; orjinalinde muhtemelen sadece bebekler için, daha sonra daha genel olarak kullanılmıştır (Clauson 1972 : 155).

Kaş. em-
 KB em-

eşik : *eşü*:-’den türemiş somut isim ‘battaniye, örtü’vs. SW Tkm.’de eşik yaşıyor. Hak. XI. (Clauson 1972 : 260)

EUTS örtü
 M örtü
 Kaş. büyüklerin ölümünde mezarları üstüne serilmek üzere gönderilen ipek kumaş; bu kumaş sonra parçalanarak fakirlere dağıtılır
 bürgü, örtü; üste giyinen, bürünülen her nesne
 KB örtü, üste giyilen, örtünülen nesne

ini : Başlangıçta ‘küçük erkek kardeş’ anlamıyla karşımıza çıkan bu kelime daha sonraki metinlerde ‘küçük kardeş’ anlamıyla kayıtlıdır. Yani kelimenin anlamında bir genelleşme olmuştur. Kelime hakkında Clauson, şu açıklamayı yapmıştır : -

“ ‘küçük erkek kardeş’ . Bütün dönemlerde yaygın, fakat SW Osm.’da geniş olarak küçük kardeş gibi terkiplerle yer değiştirmiş. Karş. éci: Türkü VIII, Uyg. IX, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XV bir metinde. TTS II 542.” (Clauson 1972 : 170)

“ini (ETY) : küçük kardeş

iniyigün (ETY) : kardeş oğulları (?)” (Gülensoy 1974 : 310)

EUTS küçük erkek kardeş

Kaş. yaşça küçük kardeş; kocanın küçük erkek kardeşi

KB (yaşça) küçük kardeş

TS küçük kardeş

işi : Eski Türkçe döneminde büyük anlam çeşitliliğine sahip olduğunu gördüğümüz kelime, 11. yy'dan sonra sadece 'kadın' anlamında kullanılmıştır.

“ 'hanım', beg'in dişi karşılığı; tekil olarak sadece Uyğ.'da ve açıkça sadece beg'le ilişkili olarak ortaya çıkıyor; Kaş. tarafından kısaltmış çokluk olduğu söylenen işle:r oldukça uzun yaşamış. Teklik şekil é:ş'in iyelik ekiyle birleşmesi 'eşi' ve çokluğun sadece bu kelimenin saygı ifade eden şekli olması pekala mümkün, fakat eğer böyleyse, Kaş.'nın bunu ortaya koymaması garip. Uyğ. VIII, Hak.XI.” (Clauson 1972 : 256)

Clauson'un da belirttiği, Uygur Türkçesi'nde ortaya çıkan *beg işi* terkininin anlamı konusunda R.R. Arat “manası açık ve tereddütsüz gibi görünen bu kelimenin menşei henüz karanlık kalmakta devam etmektedir. Kelimenin yalnız idareciler sırasında ve yalnız beg ile birlikte ve onun bir müteradifi gibi kullanılması dikkate değer” demektedir. Bu terkipte yer alan *işi*, 'beyin zevcesi' anlamında ise, o zaman işi < iş-i şeklinde açıklanabilir. Fakat Uygur metinlerinde geçen *işike* kelimesi, iyelik ekli kelimeler gibi çekilmediğine göre, bu ifadenin çok eski olması, sonradan bunun kalıplaşarak aslının çoktan unutulmuş olması gerekir (Arat 1986 : 358). Bunun dışında kelimenin Tunguzca A-çi'den, Soğdça inç 'kadın'dan geldiği iddiaları, Çin kaynaklarındaki kaydın hat-ti olarak telaffuz edilmesi sebebiyle hatun'la ilgili olabileceği veya Çince'deki telaffuzun in-çi şeklinde olabileceğine dayanarak yinçü 'inci' ile ilgili olabileceği şeklinde pek çok görüş sarf edilmiştir (Donuk 1988 : 63).

EUTS 1. kadın, hanım, zevce, eş, hatun 2. prenses, tanınmış, yüksek tabakaya mensup kadın, hanım

Kaş. işiler : kadın

KB işi : kadın

kanat (kana:d) : Eski Türkçe'den itibaren var olan kelimenin tam karşılığı Clauson'da (1972 : 635) 'kuş kanadı', fakat aynı zamanda 'balık yüzgeci, çadırın bez kapısı' vs. ve hatta soyut olarak 'koruma' vs. için olarak verilmiştir. Hasan Eren (1999 : 205-206) ise kelimenin anlamını şöyle açıklamıştır :

“kanat 1. ‘kuşlarda uçmayı sağlayan organ’ 2. ‘(balıklarda) yüzgeç’; 3. ‘savaş düzenindeki ordunun sağ veya sol yanı’.... Çağdaş diyalektlerde ‘balık kanadı, yüzgeç’ olarak kullanılan kanar biçimiyle kanat arasındaki benzerlik düşündürücüdür.... Türkçe kanat’ın sonundaki -t’nin eski bir çokluk eki olduğu sık sık seslendirilmiştir (Doerfer; Bazin-Hamilton).”

EUTS kanat

TS kanat

ka:tu:n : ‘hanım’ anlamını verdiği bu kelimenin Soğdça’dan alıntı olduğunu Clauson (1972 : 602-603) şu sözlerle ortaya koyar :

“Girişimler bu kelimeyi etimolojik olarak xağan/xan’la birleştirme yolundaysa da bunun Soğdça xwat’yn (xwaten)den alınmadığına dair hiçbir mantıklı şüphe yok; Soğdça’da xwt’y ‘kral, hükümdar’ ve xwt’yn ‘kralın, hükümdarın eşi’ anlamına geliyor, ki eski dönemde kesinlikle xatu:n’un anlamıdır. Bu normal olarak xatu:n transkribe edilmeli, Kaş.’da imla ka:tu:n olmasına rağmen Türkçe ve Arapça’da xa:tu:n’dur.”

Saadet Çağatay, “Türkçede “kadın” için Kullanılan Sözcükler” isimli yazısında kat kelimesi ve türemişlerinin bazı Sibiryalı türk şivelerinde bulunduğuna değinir ve kadın kelimesini bununla ilişkilendirir (Çağatay 1963 : 13). Ancak P. Zieme (1987 : 306), S. Çağatay’ın, kat’ın xatun>kadın’ın kısaltmış şekli olduğu şeklindeki görüşüne katılmadığını belirterek bunun sebebini açıklıyor : “Bunun ana sebebi, bazı metinlerde xatun ‘karı’ kelimesinin şahıs isminin bir parçası olarak iyi biliniyor olmasıdır.” Zieme yazısında son olarak bu kelimenin kat ‘kat, tabaka’ kelimesiyle bir ilgisinin olmadığını belirtiyor.

ETG kadın, kraliçe

EUTS hatun, kraliçe

Kaş. kadın, hatun, Afrasyab kızlarından olanların adı

Mar. padişah karısı, kadın

“hatun elin alıp visal sarayına girdi.”

KG eş, zevce, karı

“Eger hatun gendü karavaşmuñ dükeli tenine baksa reva olur.”

(101a.3)

H kraliçe, hatun, kadın

ŞŞÇ kadın
TS kadın, hanım

koşuğ : koş-'dan türemiş isim; normalde 'şiiir, şarkı', fakat diğer muhtemel anlamlarla. *Koşu* olarak SW Osm.'dakine benzer pek çok anlamla yaşıyor. Koşuk/koşak şekilleri; NW Kk. kosak bazı modern şivelerde daha çok benzer anlama sahip olabilecek olan türemiş pasif isim gibi görünüyor. Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 671)

Kaş. şiiir, kaside
TS koşuk : bir arada, bir araya gelmiş

körpe : İlk defa Kaş.'da 'körpe, mevsimi geçtikten sonra çıkan şey; zamanından sonra doğan yeni hayvan' anlamıyla karşımıza çıkan kelime Eski Anadolu Türkçesi'nde buna yakın olan 'genç' anlamını kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Clauson (1972 : 737), kelimenin anlamı ve modern şivelerde kullanımı hakkında şu açıklamayı yapmaktadır :

"temelde (hayvan veya ekin için) 'mevsimde geç yetişmiş'. Bu anlamı kuzular için NC Kır., Kzx'da devam ettiriyor ve SW Tkm ve kaba yonca gibi ürünler için NW Kaz.'da (kurpi) kullanılıyor. Kk., SW Az., Osm. körpe 'çok genç, taze, nazik' bu anlamı daha genelleşmiş bir şekilde devam ettiriyor. Bundan '(çok genç) kuzunun derisi' anlamına gelmeye başlamış. NC Kır; NW Nog, Kumyk'da ve bundan daha genel olarak 'yorgan,yatak örtüsü, yumuşak döşek' vb. anlamında pek çok SE; NC; SC; NW şivesinde ve SW Tkm.'de yaşıyor."

Kaş. körpe, mevsimi geçtikten sonra çıkan şey; zamanından sonra doğan yeni hayvan

ŞŞÇ körpe, mec. genç
"Ahı üç yıl tamam olunca bisler
Olur bir körpe tolu aya benzer" (1700)

2.2. MECAZLAŞMA

aç : Kelime fiziki anlamda ‘aç’ demektir. Ancak KB’de de gördüğümüz gibi mec. anlamda ‘açgözlü’ anlamına genişlemiştir. Kelimedeki bu anlam genişlemesi olayına KB dışında başka bir kaynakta rastlayamadık. Clauson’da da kelimenin bu mec. anlamına değinilmektedir :

“ a:ç (a:c) ‘açlık, aç’; eski şekillerin hepsi a:ç’tır, fakat bu kelime SW (Oğuz) şivelerinde en eski dönemden beri a:c şeklindedir; 2 a:ç- (a:c-)'la homofon. Orjinalinde fiziki anlamda ‘aç’, bundan mec. anlamda ‘açgözlü’ vb.” (Clauson 1972 : 17)

KB aç, doymamış, aç gözlü

açı- (acı:-) : Kelimenin Kaş.’daki anlamı acı- ve ekşi- kelimelerinin eş kaynaklı olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Günay Karaağaç da (Karaağaç 1991 : 93-95) bu fikri savunarak bu iki kelimenin metatez sonucu ortaya çıktığını, ekşi-’in acı-’ın metateze uğramış şekli olduğunu söylemektedir. “Eski Metatez Örnekleri” adlı yazısında bu kelimelerin kavram alanlarını dünya dilleriyle karşılaştırmalı olarak ele alan yazar daha sonra bu metatez hadisesini açıklamaktadır :

“Birçok millet için ‘acılık, ekşilik, tuzluluk’ kavramları, ‘kesmek, parçalamak, batırmak, acıtmak, iz bırakmak, bozmak, zarar vermek vs.’ gibi kavramlarla komşu kavramlardır; yani bu kavramlar birlikte idrak edilmiş ve birlikte, aynı kökten kelimelerle adlandırılmışlardır....Bugün pek çok Türk şivesinde ‘acılık’ ve ‘ekşilik’ kavramlarının adı aynıdır... ekşi/ekşi- kelimeleri Divanu Lugati’t-Türk’ten önceki devirlerde metatez hadisesine uğramış ve belki de taşıdıkları -ç- ~ -ş- iç sesinin tesiriyle ince sıraya geçmişlerdir.....kelimelerimizin ortaya çıkışlarının şöyle gerçekleştiğini düşünebiliriz : *açıg/k-ı-g > *açkıg >*aşkıg >*eşkıg >ekşig >ekşi ve *açıg/k-ı->*açkı- >*aşkı- >eşki- >ekşi.”

Kelimedeki bu anlam ve yapı hadisesine hiç değinmeyen Clauson (1972 : 20-21) sadece “ısırıl-, ağrı çek-“ anlamlarını vermiş ve mec. ‘acı çek-, dolayısıyla (insan için) acı hisset- ve başkaları için acı duy-, merhamet duy-’ anlamlarına kelimenin çok eski zamanlardan beri sahip olduğunu belirtmektedir.

Kaş. açı- : ekşi-, -yara, vücut- acı-

- KB acı-, ağrı-
 MN acı-, hayıflan-
 “Zülalinden lebüñüñ yere tammış
 İşitdi vü acıdı āb-ı zemzem” (126-2)
 TİKT acı duy-, ızdırıp çek-, üzül-
 DK canı acı-, canı yan-

açığ : açıg kelimesi için de yukarıda belirttiğimiz açıklamalar geçerlidir. Acı- > ekşi- fiilinde gördüğümüz anlam ve yapı hadiseleri aynen bu isim için de geçerlidir. Ancak acı-> ekşi- olayına dair hiçbir açıklama yapmayan Clauson (1972 : 21-22) açıg maddesinde bu metatez hadisesine değinir ve şöyle der : “acı, ağrı, tam olarak *ekşig* olmasına rağmen zamanla ‘kederli, acılı’ mecazi anlamları kazanır ve bazı şivelerde ‘sinir’ anlamına gelir. Bazı NW ve SW şivelerinde garip bir gelişme olmuş ve *acı* ‘acı, ağrı’ ve *acık* ‘sinir, öfke’ için kullanılmıştır.” Kelimenin ‘ekşi’ anlamına Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü ve Kaş. dışında hiçbir kaynaktan rastlayamadık.

- EUTS 1. Öfke, kızma, şiddet
 2. acı, ızdırıp
 3. ekşi, acımtırak
 4. hediye, armağan (acıg 2)

Kaş. açığ : acı, acı olan her nesne; ekşi

KB acı, ağrı

SN acı su : tuzlu su

“Acı su dokınıcagaz dökile

Gül-ab suyile ısladuban gile” (3281)

GT acı : 1. Tatlı olmayan, acı 2. İncitici, dokunaklı, kırıcı; insana hoş gelmeyen 3. Tedirgin, huzursuz.

“Arab diyarında bir mu’allim gördüm turş yüzlü ve acı sözlü ve bed-hû. (62-10) (incitici)

“Dilin uzadup tatlu dirliğümi acı eyledi.” (266-11) (tedirgin, huzursuz)

GT ağrı

DK acı : acı

acık : kızgınlık, öfke

“at yimeyen acı otlar bitinçe bitmese yig” (4-8) (acı)

“Hay Dirse Han bana kazab itme, incinüp acı sözler söyleme...” (14-3)
(kötü, kırıcı)

“Acı ayran tökilende çap çap içen?” (46-10) (ekşi)

“Kara gözden acı yaşun dökdün mi kız?” (115-10)

“Eski tutun biti oğlanun dili acı olur” (256-12)

“Çobanın acığı tutdı, tutakları tebserdi” (58-13) (kızgınlık, hiddet)

“acığı tutanda bıyıklarından kan çıkan bıyığı kanlu Bügdüz Emen
çapar yetti” (62-5) (kızgınlık, hiddet)

açıt- : Kelimedede asıl anlamdan mec. anlama doğru bir geçiş vardır. Bu anlam olayı daha Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla kelimedede bir anlam genişlemesi hadisesi meydana gelmiştir. Bu anlam olayına Clauson'da da değinilmektedir :

“açı:-'ın ettirgen şekli; asıl anl. '(birşeyi Acc.) acı veya ekşi yap-'; mec. 'acı- veya kederlendir- (birini Acc.)'. Bütün modern şivelerde yaşıyor, SW'de hemen daima mec. anlamda ve diğer yerlerde asıl anlamında. Türkü VIII, Hak. XI, Çağ. XV acıt- (1) acılaştır-; (2) mec. kaşıyarak iltihap kaptır- (veya ağrı-)', Osm. XVI 'ağrı-'.” (Clauson 1972 : 21)

EUTS acıt-, ağrı-, gönlü kır-, acı duyur-

Kaş. ekşit-; acıt-

KB acıt-, ekşit-, incit-

açuk : Zamanla mec. anlam kazanan kelimelerden biridir. Clauson'un kelimeyle ilgili açıklaması şöyledir :

“1 aç-'dan türemiş (Pasif) isim; asıl anl. 'açık' mecazi genişlemelerle, özellikle (1) 'açık' (hava); (2) 'arkadaş canlısı'; (3) 'açık, belli, anlaşılır'; (4) 'son zamanlarda Osm.'da 'finansal açık, iflas'. Bütün modern şivelerde yaşıyor genellikle açık vb. olarak. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV.” (Clauson 1972 : 22)

ŞŞÇ 1. Kapalı olmayan, açık 2. Örtüsüz 3. Ferah 4. Engelsiz

“İrişdi ol makama gönli açuk

Hava gökcek revan ab u çiçek çok” (12428) (ferah)

TS açık (II) 1. Açık 2. Güteryüzlü, şen
 “Gen açuğ ise basiretin bah
 Gör sende Hak’ı vu gitme ırah” (TS I 14)

açukluk : “açuk’dan türemiş soyut isim; ‘açıklık (asıl anl.veya mec.), açık sözlülük’, vb.... Hak. XI, Osm. XIV açukluğ ‘cana yakınlık, sevecenlik’ TTS I 3; XVI açukluk ‘(söz için) açıklık’ IV 3” açıklamasıyla Clauson kelimedeki anlam genişlemesi olayını ortaya koymaktadır.(Clauson 1972 : 24) Buna göre kelime asıl anlamından mec. anlamlara doğru genişlemiştir.

NHT açıklık, delik
 “Dakı reva degül nime müze üzerine edük üstinde yıgladur, meshden azacuk açukluğu.” (71a/5)

TS saflık, temizlik
 “Eğer sana lutf ile ve açukluğ ile bakarsa bilgil kim ol mürsel peygamberdir.” (TS I 14)

adak : Anlam alanı mecaz yoluyla genişleyen kelimelerden biridir. Temelde insan organlarından birinin adı olan bu kelime mecazlaştırma, deyim aktarmasıyla doğadaki nesnelere de ad olmuştur. Kelimedeki bu anlam olayına Clauson da (1972 : 45) değinir :

“orjinalinde oldukça belirsiz bir şekilde ‘bacak, ayak’; bazı metinlerde bir anlam diğerlerinin dışarda bırakılmasını gerektiriyormuş gibi görünüyor, diğerlerinde de tam tersi. Moğ.’da adak olarak alıntı bir kelime olmuş, fakat açıkça sadece mec. anlamlarda ‘(dağın) eteği, (nehirin) sonu veya ağzı; son; netice’. Bütün modern şivelerde yaşıyor, genellikle ayak vb. olarak, orjinal anlamında; fakat bazı şivelerde adak Moğ.’dan, bu şivelerdeki bugünkü anlamlarıyla ödünç alınmış. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV.”

Hasan Eren’in (1999 : 26) etimoloji sözlüğünde ise kelime şu anlamlarla kayıtlıdır : “ayak : 1. ‘bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü’; 2. ‘bacak’; 3. ‘birtakım şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek’; 4. ‘büyük bir ırmağa karışan akar suların her biri’; 5. ‘bir gölün sularını denize, başka bir göle veya ırmağa taşıyan akar su’; 6. ‘basamak’.”

OA ayak

EUTS ayak

Kaş. ayak

FR/K ayak durmak : bir büyüğün yanında ayak üzere durup, onun buyruklarını alma hali. Divan tutmak

MM bacakların yere basan ve bilekten aşağıda bulunan bölümü, ayak; neyin ağza gelmeyen ucu, son kısmı

“Gözyaşı kan olur kabagumdan

Aglayarak çıkar ayagumdan” (2498)

TS (I)1. Kadeh 2. Tas, çanak

(II) 1. Ayak 2. Basamak

(III) toplanmış olan suyun alttan akıp gittiği yer

(IV) saçak, saçak(lı)

adırtla:- : Zaman içerisinde mec. anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğrayan kelimelerden biridir. Kelimenin daha sonra kazandığı yan anlamlar konusuna aşağıda görüleceği gibi Clauson (1972 : 70) hiç değinmemiştir.

“*adırt-*’tan türemiş fiil; ‘(iki şey) arasında ayırım yap-’, daha sonra çeşitli genişlemiş anlamlarla.... *adırt-*’la *üdürt-* arasındaki ünsüz paralelliği ve her birinin türemiş şekilleri dikkate alındığında, paralel şekil **üdürtle-*’in de bulunması gerektiği ortaya çıkıyor, fakat sadece SW Osm. *üyürtle-* şekli kayıtlı gibi görünüyor. Hala T.C.’de *öğürtle-* (öyürtle-) olarak yaşıyor, fakat kayıtlı şekillerin *örtle-*; *üyükle-*; *üyütle-*; *ügürtle-*; *ügütle-* olduğu XX Anat.’da ilk ses ü- yaygın. Uyğ. VIII, (Hak.) XIV, Çağ. XV, Osm. XIV”

EUTS ayıkla-, ayırtla-, tefrik et-

KB ayırt et-, ayır-

“ukuşsuz ötüğ ol ukuşlug tirig

ukuş munça tenglig adırtlar erig” (1839)

ŞŞÇ temizle-, ayıkla-

“Ayırtla ol tagı sen ejderhadan

Halas eyle cihanı ol beladan” (30591)

TS 1. seç-, ayırıp çıkar- 2. çözümler-, ayırt et- 3. ayıkla-, temizle-

“Gümüşi ayırtlıyan kurşundürür

Hem erür ü hem iner hem indürür” (TS I 319) (seç-)

“Hiç andan adil kadı bulmayavüz; anın katına varalım, ta biz iki arasındağı işi ayırtlaya.” (TS I 320) (çözümle-)

“Bir bağ ki viran ola içi dikenle dola

Ayıtlamak neylesin od ile yanmayınca” (TS I 320) (ayıkla-)

adrıl- (ayrıl-) : Temel anlamı ‘ayrıl-’ olan kelime bu anlamdan hareketle bir takım yan anlamlar da kazanmıştır. Kullanım sıklığı yüksek olan bu kelimenin anlamları da o oranda artmış, yani anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson (1972 : 68-69) kelime için “*adır-*’ın pasif şekli; ‘ayrıl-, parçalan-; (birinden Abl., sık sık Dat.) kaç-’.” der. Kelimenin anlamının genişlemesindeki yollardan biri mecazlaşma olmuştur. Aşağıda görüleceği gibi kelime mec. ‘öl-’ anlamına da gelir.

EUTS 1. Ayrıl- 2. Öl- (mec.)

İML ayrılıp yalnız kal-, ayrıl-

NHT ayrıl-; boşan-

KG 1. ayrıl-, boşan- 2. ayrıl-, uzaklaş-, git-

“Eger bir gişi avrat alsa ol gişinüñ aybı olsa ayrılmaklık dilese revâ olmaz. Şafi’i kavlinde..... bu ayb birle ayrıla.” (73b-8) (ayrıl-, boşan-)

“Eger and içse ki alımlumdan ayrılmayam diyü ta alımnı almayınca....” (115a.1) (ayrıl-, uzaklaş-)

İM ayrıl-, parçalan-; uzaklaş-

KT 1. uzaklaş-, ayrıl-, terket- 2. seçilip ayrıl-, bir kenara çekil- 3. bir

yerden ayrılıp başka yere git-, hicret et-

GT 1. uzaklaş-, ayrıl- 2. bir yerden bir yere git-, sefer et-

“İttifak sefer düşdi ve bir zaman ayrıldık.” (51b-11) (sefer et-)

TİKT 1. uzak kal-, ayrıl- 2. bölün- 3. uzaklaş-, ayrıl-

ŞŞÇ uzaklaş-, ayrıl-

TS temyiz edil-, ayırt edil-

ağır : “Temelde ‘ağır’ fizik anlamda; bundan mec. iki zıt anlam : (1)övgü dolu (a) ‘önemli, seçilmiş ve (b) (‘bol itibar için’ bundan) ‘değerli, samimi’; (2) pejoratif ‘ sıkıcı, ağır (masraf); acıklı’.” şeklinde kelimenin fizik anlamdan mecazi anlama

geçişini belirten Clauson'un (1972 : 88-89) bu tespitleri yaptığımız taramalar sonucunda doğrulanmaktadır. Nitekim Bahaeddin Ögel de (1998 : 471) kelimenin mec. anlamına "Eski Türkler, saygı değer ve hürmet edilmesi gerekli şeyler için "ağır" deyimini kullanırlardı." diyerek değinmektedir. Yine Zafer Önler'in (1989 : 93) sağlık bilgisi terimleri ile ilgili bir yazısında da "ağır basmak : Karabasana uğramak (MŞ)" ifadesi geçmektedir.

Kelimenin yüzyıllar içerisinde geçirdiği anlam dallanması örnekleriyle şöyle gösterilebilir :

ETG ağır, değerli, şeref

EUTS 1. Ağır, çetin 2. Sanlı, saygıdeğer, şerefli, itibarlı

M ağır; pek; ciddi; şeref

"...tengri kuvraglarına yol bulmuşlarına ulug ağır süzük köngülin akru akru mangalayu..." (90/22)

Kaş. ağır; ağırlık kişi : halk veya bey tarafından ağırlanan adam
ağır neng : pahası ağır nesne, değerli şey

KB 1.ağır,güç 2. Ağır, değerli, kıymetli

"bayudum tise sen çigay bolga bir
ağır men tise sen uçuz kılga yir" (5316)

NHT ağır,tartıda çok çeken; ağırlık

Mar. ağır, tahammülü güç

"....sohbeti baña ağır gelür." (12a.3)

ŞMK sıkıntılı, zahmetli

"....daki baş ağır olur, akıl idrak sust olur..." (3a-7)

ŞKM pahalı, ağır

"Ya ağır harac bir mevzı' de vaz olmuş.." (38a.6)

KT 1. Hafif olmayan, ağır, yüklü 2. Ağırlık 3. Şiddetli, zahmetli, çetin, zor

ŞŞÇ 1. Hafif olmayan, ağır 2. Sert, zor, çetin 3. Kalabalık 4. Dokunaklı,

kırıcı (söz) 5. Saygın, önemli (kişi) 6. Kıymetli, değerli 7. Rahatsız edici 8.-Değer, paha

"Yarag u yat u ağır begler-ile

Revan oldı oradan leşker ile" (38760) (saygın, önemli kişi)

“Ol ağır leşkere Huşeng olur baş

Gider varup ide div-ile savaş” (666) (kalabalık)

“Harac emrine itmedi itaat

Ağır görindi ol söz aña gayet” (35954) (dokunaklı, kırıcı (söz))

“Gine adetce el boynına saldı

Biraz agzından ağır kohu aldı” (36068) (rahatsız edici)

ağırılığ : ağır ismine eklenen isimden isim yapma eki -lık ile ortaya çıkan bu kelime ekin de verdiği anlam yüküyle Clauson’un (1972 : 93) belirttiği gibi şu anlamlara gelmiştir : “ağır’dan türemiş isim; asıl anl. ‘ağır olma’; genellikle mec. ‘saygı ve hürmetten hoşlanma’ için, bazen ‘hamile/yüklü’ veya daha belirsizce ‘değerli’”. Yazar kelimenin modern şivelerdeki yerini de şöyle açıklar : “Sadece (?) NE Kaç., Koib., Sag.; Khak.’da a.rılığ ‘ağır, pahalı; değerli; seçkin, saygıdeğer’; NW Kaz. awrlı/avırlı ‘yüklü, hamile’. Uyğ. VIII, Hak. XI.”

EUTS saygıya değer, değerli, kıymetli

KB hürmet, ikram, itibar, saygı

ağırlık : Kelimede mec. anlama doğru meydana gelen anlam genişlemesi olayını Clauson (1972 : 93) gayet açık bir şekilde belirtmiştir. “ağır’dan soyut (ve somut isim); eski dönemde genellikle mec. anlamda ‘saygı, hürmet’; modern şivelerde genişlemiş bir anlam alanıyla, ‘ağırlık; zorluk; ağır eşya’ ve Osm.’da ‘damat tarafından geline verilen düğün hediyeleri’.” Taradığımız kaynaklarda da bu gelişme gözükmektedir.

KB hürmet, ikram, itibar, saygı

TS (I)1. Ağır, değerli 2. Saygınlık, değer 3. Vakar, temkin 4. Nikahta kız tarafına verilen para, başlık 5. Ev eşyası 6. Karşılık, bedel.

ağla:k : Başlangıçta ‘boş, ıssız, yerleşilmemiş yer’ anlamlarına gelen kelimenin Eski Anadolu Türkçesi’nde aylak şekliyle ‘bedava, ücretsiz, boş, işsiz’ gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Zaman içerisinde kelime mec. anlama doğru bir geçiş yapmıştır.

“Neredeyse daima ‘yerleşilmemiş, boş’ arazi. Fonetik değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşıyor. Bu kelimenin sekonder şekli olan SW Osm.’daki aylak’la aynı gibi görünüyor, ki başka türlü açıklanamaz. Uyğ. VIII, Hak., Hwar. XIV, Osm. XVIII (SW XX Anat.’da ağlak ‘ıssız, yerleşilmemiş’; aylak ‘yalnız, sadece; bedava; işsiz; geçimi için ücretsiz çalışan kişi’).” (Clauson 1972 : 84)

EUTS boş ve ıssız yer

M boş, ıssız yer

Kaş. ıssız, çorak, oturulmayan yer, boş

ŞŞÇ aylak : karşılıksız, bedava

TS aylak : 1. boş, işsiz, işe yaramaz, kalp 2. bedava, parasız, ücretsiz

ağna:- : “Belki 1 *ağan*’dan türemiş fiil; ‘arkası üstü yuvarlan-’, özellikle at veya diğer hayvanlar için.... Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV.” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 87-88), Tarama Sözlüğü’ndeki ‘bolluk içinde rahat yaşa-’ anlamına hiç değinmemiştir. Tarama Sözlüğü’ndeki bu anlam kelimenin mec. anlama geçişini ve anlam genişlemesi olayını göstermektedir.

EUTS arkası üstü yere sürtün-, debelen-, kıvrın-

İKP yere yuvarlan-, kıvrın-

Kaş. -hayvanlar- yatıp debelen-; kekemeleş-, dili tutul-

KB ağına- : debelen-

SN yatıp yuvarlan-, debelen-

HN debelen-, yerde yuvarlan-

ETT debelen-

TS 1. Yatıp yuvarlan-, debelen- 2. Bolluk içinde rahat yaşa-

“Keklik, kaçan tohumu tutmasa toprağa ağnar, yeleşti dibine toprak kürür de tohum yutar.” (TS I 53) (debelen-)

“Seni mağrur eylesen ya Muhammed ağnadığı yani ni’met içinde batıp turdıkları şunların ki kafir oldular.” (TS I 54) (bolluk içinde yaşa-)

ak- : Asıl anlamı olan ‘ak-’tan mec. anlam olan ‘meylet-’ gibi ve ‘hücum et-, koş-, sıyrılıp çık-’ gibi anlamlara genişlemiştir. Kelime Karahanlı Türkçesi metinlerine

kadar sadece ‘ak-’ asıl anlamıyla kayıtlıdır. Taradığımız kaynaklardan gördük ki ilk defa SN (14.yy)’dan itibaren anlamında genişlemeler olmuştur. Clauson’un (1972 : 77) kelimeyle ilgili açıklamaları şöyledir :

“Temel olarak gözyaşlarından nehirlere kadar herhangi bir sıvı için ‘ak-’. Uyg.Bud.’da bu ve bunun türevleri, *akıgılığ*, *akıgısız*, Sanskritçe *srū-* ve türevlerini çevirmek için oldukça teknik bir anlamda kullanılmış. Daha sonra akın yapan/baskın yapan grupların hareketleri için ve bazı modern şivelerde ‘yüz-’ için, özellikle akıntı aşağı, kullanılmış... Uyg. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV ax-/ak-; ‘bir tarafa eğil-’ anlamı (2) a:ğ-’a ait.”

EUTS ak-

Kaş. ak-

SN meylet-

“Çü bag içine ansuzın bahdı ol
Süheyl’i görüp ışkına akdı ol” (1440)

TS 1. Meylet- 2. Akın et-, hücum et- 3. Sıyrılıp çık- 4. Akın akın git- 5.

Koş-

“Aşk nefis iline aktı ne buldu ise yaktı

Kibir kalesin yıktı, anca çok savaş oldu” (TS I 73) (akın et-)

“Deli olmaz mı ana bu keramet

Akar ayağına ehl-i vilayet” (TS I 74) (akın akın git-)

akın : “ak-’dan somut isim; temelde ‘akarsu, akıntı’, mec. ‘sağnak yağış’.... Uyg. VIII, Hak. XI, Osm. XIV ‘yağmur’ çeşitli terkiplerde TTS I 14; II 20; IV 12 : XVIII akın Rumi’de ‘akın/baskın, istila’ şeklinde kelimeyle ilgili kısa bir açıklama yapan Clauson’a (1972 : 87) ek olarak aşağıda taradığımız kaynaklarda, başlangıçta sıvılar için kullanılan kelimenin daha sonra, belki bir benzetme sonucu başka nesnelere için de kullanılması neticesinde ortaya çıkan anlam genişlemesini görmekteyiz.

KB akın, sel

DK akın

a:la : Asıl anlamı bir renk ismi olan kelime, bundan hareketle mecazi anlamlarda da kullanılmıştır. Clauson’un (1972 : 126) kelimenin anlamı ile ilgili sözleri şöyledir

: “Asıl anl. ‘çok renkli, benekli, alacalı, lekeli’; dolayısıyla mec. ‘iki yüzlü, güvenilmez’ vb.”. Bahaeddin Ögel de Türk Kültür Tarihine Giriş isimli eserinde Kaş.’dan hareketle kelimenin anlamı için şu yorumu yapar :

“11. Yüzyılda derlenmiş eski bir atasözünde şöyle deniyordu : “Kişi alası içten; yıldı (hayvan) alası taşın (dıştan)” (MK I, 58). Hayvanın alası veya alacası, dışından renginden görünür. İnsanoğlunun ise, ruhu vardır. Huyu ve karakteri içindedir. Ala sözü burada hem renk ve hem de karışıklık ve ruhun dengesizliğini ifade eder.” (Ögel 1991d : 452)

Konunun devamında Ögel, ala kelimesinin tende ve deride görüntüsü olan hastalıklar, morluklar için de kullanıldığını söyler (Ögel 1991d : 455). Bütün bunlar göstermektedir ki kelime ifade ettiği mananın kavram alanından hareketle bazı mecazi anlamlar kazanmış, benzetmelerle başka unsurlara da ad olmuştur.

EUTS 1. Cüzzam 2. Ela renkli

Kaş. insanın içinde olan gizli şeyler

İM alaca, benekli at

DK ela, ala, karışık renk, alaca

TS (I) ela

(II) alaca, karışık renk

alar- (ala:r-) : Kelime sadece Kaş.’da geçmektedir. Ancak burada çok anlamlı, hatta mec. anlam kazanmış bir görüntü arz etmektedir. Bu da bize kelimeye bir anlam genişlemesi hadisesi meydana geldiğini düşündürmektedir. Kelime hakkında Clauson (1972 : 150) *a:la:*’dan türemiş geçişsiz fiil olduğunu ve ‘benekli veya alacalı olmak, renk değiştirmek’ anlamına geldiğini söyler.

Kaş. kamaş- -göz-, kızar-, al ol-, ala ol-, alacalaş-

amaç : Kaş.’da kelimenin çok anlamlı olarak geçmesi bizi kelimenin tarihi ve temel anlamını saptamada daha gerilere gitme konusunda yönlendirmektedir. Clauson’da verilen açıklamalar kelimenin geçirdiği anlam değişikliklerini ve nasıl çok anlamlı hale geldiğini, anlamının nasıl genişlediğini açıkça göstermektedir :

“Farsça’dan oldukça eski bir alıntı kelime, şüphesiz Türkler tarım toplumu haline geldiğinde sabanla birlikte kazanılmıştır. Farsça *āmāç* temelde ‘saban’ anlamına geliyor, bundan ‘sabanla atılan toprak yığını’, bundan

'belki daha genişlemiş olarak, okçulukta hedef olarak kullanılan toprak yığını' ve bundan 'bir milin sekizde biri, bir fersahın yirmidörtte biri', okçuluk menzili için uygun mesafe. Kaş. bu anlamlardan ikisini yazmış, bu kelimeyi Fars. olarak kabul eden *San.* sadece bir Türkçe anlam vermiş... Bununla birlikte bu kelime, 'hedef' anlamına geldiği SW Anadolu bölgesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nde (fizik olarak)'hedef' ve (mecazi olarak) 'amaç, gaye' anlamıyla kullanılmaktadır. Hak. XI, Hwar. XIV omac/omanç, Osm. XIV- amac, sık sık omac telaffuz ediliyor. Bütün dönemlerde yaygın." (Clauson 1972 : 156)

Kaş. amaç : öküz, saban ve benzerleri gibi çiftçi aygıtları [Rad.]; hedef, nişan yeri, annaç, arnaç [İd.]

arığ : Eski Türkçe döneminden itibaren 'temiz, saf' anlamının yanında 'kusursuz, mukaddes' gibi mecazi anlamlara sahip bir kelimedir. Bu da kelimenin sık kullanılması sebebiyle yeni mecaz anlamlar kazanarak bir anlam genişlemesi hadisesine uğradığını göstermektedir. Clauson (1972 : 213) kelime hakkında şöyle der : "*arı*:- 'dan türemiş isim; 'temiz, saf', asıl ve mec. anlamda; bazen de 'tamamen, baştan başa' için *arıtı*: gibi bir zarf olarak kullanılmış."

ETG arı, saf, temiz, mukaddes

aruk : yorgunluk, yorgun

EUTS temiz, arı, saf, kusursuz, mukaddes

Kaş. temiz

epeyce, çokça

çadır örtüsü

KB temiz, pak

SN zayıf, cılız

KG arı, saf, temiz; katkısız, karıştırılmamış

TİKT zayıf, cılız

TS arı : 1. Temiz, pak, saf 2. Müberra, beri, aklanmış 3. Güzel, parlak

arka : Zamanla mec. anlamlar kazanmış olması kelimenin anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir. Kelimenin anlamı hakkında Clauson'da (1972 : 215) şu ifadeler yer almaktadır :

“Orjinalinde insanın, hayvanın veya bir şeyin ‘arka’sı; bundan mec. ‘destekçi, birinin arkasında duran ve onu destekleyen kişi’. Bütün modern şivelerde yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV ff. arka (XIV’de bir kere arxa) (1) ‘arka’; (2) ‘destekçi, yardımcı’; bütün dönemlerde yaygın tek başına ve terkipte.”

EUTS arka, bir şeyin arka tarafı

Kaş. arka; sırt; sıkıntılı anlarda yardım eden kişi

KB arka, arka taraf, art; arka, yardımcı

SN arka ol- : yardımcı, destek ol-

“Didi sen ne dersen ben anda olam

Senün bigi er kişiye arkalam” (2577) (yardımcı, destek ol-)

KT 1. Sırt, arka 2. Arka taraf 3. Sulb, bel 4. Üst, yüzey, üzeri

FR/K geri, sırt, mec. kayırıcı, koruyucu, destek.

TS yardımcı, koruyucu, kayırıcı

“Elhak çerimin arkası ve yardımı idi, düşmanlar gözünde diken idi.”

(TS I 214)

arkalan- : ‘Bir şeye sırtını ver-, daya-’ anlamı yanında mec. ‘yardımcı sahibi ol-’ anlamını da kazanan kelime sadece Kaş.’da bu anlamlarla kayıtlıdır. Kaş.’daki bu kayıt kelimenin daha önceki bir dönemde anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir. Clauson’un (1972 : 220) kelime hakkında verdiği bilgiler şöyledir : “*arka* :’dan türemiş dönüşlü fiil; (birini veya birşeyi Acc) destek olarak kullan-’. Bu ve *arkala*:- pek çok modern şivelerde yaşıyor Hak. XI, Osm. XIV- *arkalan*- ‘desteklen-, güven- (biri)’ pek çok metinde.”

Kaş. ‘arka -yani yardımcı- sahibi ol-; bir şeye sırtını ver-, daya-’

arta- : Kelimenin anlamında bir mecazlaşma vardır. Bu da anlam genişlemesine yol açan olaylardan biridir. Bu hadise Clauson’da da (1972 : 208) belirtilmiştir : “‘çürü-, ekşi-, kötüleş-’; normalde yiyecek maddesi için, fakat bazen daha genel bir mec. anlamda. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV.”

EUTS bozul-, mahvol-, mahvet-

KB bozul-, kötüleş-
AH bozul-

aşa:- : Uygur Türkçesi döneminden beri çok anlamlı bir yapı arzeden bu kelimedeki anlam genişlemesi hadisesi açıktır. Kelime asıl anlamı yanında mecaz anlamlar kazanmıştır. Bu özelliği hem Clauson'da (1972 : 256) belirtilir hem de bizim taradığımız kaynaklarda ortaya çıkmıştır. "aş'dan türemiş fiil; tam olarak 'ye-' fiziki anlamda; bazen mec. 'yiyip bitir-, yok et-' veya 'hoşlan-, (bir şeyi) dene-'."

EUTS 1. Ye-, silip süpür- 2. Kabul et-, hürmet et-, say-

Kaş. ye-, aş ye-

TS alt et-, yen-

aşakla:- : Yön bildiren 'aşağı' temel anlamından türemiş, mecaz anlama sahip bir kelimedir. Kelimenin başlangıçta soyut değil somut bir anlama sahip olması gerekir. Ancak böyle somut bir anlam kaynaklarda kayıtlı değildir. Kaş.'daki 'aşağıla-, küçük say-' anlamı bunun türemiş bir kelime olduğuna işarettir. Clauson'un SW Osm. için verdiği anlamlar Eski Anadolu Türkçesi döneminde de var olan anlamlardır. Araştırmacının (Clauson 1972 : 259-260) kelimeyle ilgili açıklaması şöyledir : "aşak'tan türemiş fiil; şüphesiz bir Oğuz kelimesi, böyle tanımlanmamasına rağmen. Cognate şekil NW Kırım'da aşağıla-, SW Osm.'da aşağıla- 'azal-, değeri düş-, (değer veya kalite) azal-, bir adi gibi davran-'. (Oğuz) XI."

Kaş. aşağıla-, küçük say-

KT aşaklık : derin saygı, huşû

at- : Kelimenin daha Eski Türkçe döneminde çok anlamlı olması hem kelimenin eskiliğini hem de geçirdiği anlam genişlemesi hadisesini göstermektedir. Pek çok yan anlam kazanan bu kelime hakkında Clauson'un (1972 : 36) yaptığı açıklamalar da ayrıntılıdır :

"temel olarak 'at-, fırlat-'; oldukça genişlemiş mecazi anlamlarla. Belirtili ve belirtisiz nesne halinde kullanımında oldukça geniş bir kullanımı var; orijinal kullanımı, atılan nesneyi Acc. halde, hedefi (eğer belirtiliyorsa) Dat. halde ve silahı (eğer belirtiliyorsa) Abl. halde yerleştirmekmiş gibi görünüyor; diğer kullanımda, hedef Acc. halde ve silah Enstr. haldedir ve

bir diğesinde de sadece Acc. haldeki silah belirtilir. Bazı terkiplerde, mesela *tañ at-* ‘şafak/tan için, at-/çık-’da nesne kullanılmaz; bazı şivelerde at- neredeyse Yard. Fiil olmuştur. Bütün dönemlerde yaygın. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?).”

Aşağıda kelimenin yüzyıllar içerisinde geçirdiği anlam genişlemesi hadisesi açıkça görülebilir :

EUTS 1. Şafak sök-, tan at- 2. Nişana at-, silah at-, nişan al- 3. Fışkı-, ak-, çağla- 4. Vur-, döv-.

KB at-, bırak-

GT 1. Fırlat-, at- 2. Bir şeyi kullanmaktan vazgeç- 3. Koy-, bırak- 4. Ver-
“Gördüm ki abidüñ devesi raksa geldi, abidi yabana atdı.” (8b-6)
(fırlat-)

“Eski kaftanları yabana atdılar.” (39a-13) (bir şeyi kullanmaktan vazgeç-)

“Ashab-ı Kehf itine bir süñük atmadı.” (38b-15) (ver-)

ŞŞÇ 1. (bir şeyi) fırlat- 2. Gönder-, uzaklaştır-, sür- 3. Vur- 4. Dola-, bağla-
5. Bırak-, terket-

“Görür bir atlu görünür irakdan

Atar ok-ıla anı karşurakdan” (21805) (vur-)

“Kemend aldı eline halka itdi

O tayun boynına atdı gözetdi” (8859) (dola-)

atış- : Kelimenin yapı ve anlamı konusunda Clauson’un açıklamaları ayrıntılı değildir. “at-’ın işteş şekli; at-’la benzer anlam derecesiyle. Hak. XI, Çağ. XV ‘birbirine taş, ok veya mızrak at- veya fırlat-’ San. , Osm. XIV ‘birbirine (ok) at-’ TTS I 52.” diyen Clauson (1972 : 72-73) Türkler’deki atışma geleneği ve bu olaya bu ismin ad olarak verilisinde yapılan mec. hadisesine hiç değinmemiştir. Taradığımız kaynaklarda da atış- fiili hiçbir yerde bu anlamla kaydedilmemiştir. Ancak Türkler’de böyle bir geleneğin çok eski tarihlerden beri var olması, bize kelimenin bu anlamla tarihinin de eski olabileceği yönünde uyarılmaktadır.

Kaş. atış-

TS birbirine at-

azıt- : az- fiilinin ettirgen şekli olan kelimenin daha sonraki anlamları ‘ayır-’ temel anlamından gelişmiş olmalı. Buna göre kelime Eski Türkçe döneminde ‘karıştır-, düzenini boz-’ gibi anlamlar kazanmış ve daha sonra ‘yolunu şaşır-, yoldan çıkar-’ gibi yakın anlamlara geçmiştir. Kelime Clauson’un (1972 : 281) etimoloji sözlüğünde şöyle geçmektedir :

“a:z-’ın ettirgen şekli; (birini Acc veya Dat.) yoldan çıkar-, kötü yola saptır-’ ve mec. ‘(birini) hataya sürükle-, şaşırt-’. SE Türki’de ézit- ve SW Osm. azıt-. Uyğ. VIII, Hak. XI, Osm. XIV azıt- ‘kötü yola saptır-’ vs. pek çok metinde TTS I 65; II 87; III 57; IV 64 (bazı şüpheli çevirilerle).”

EUTS azıt-, karıştır-, karmakarışık bir hale getir-, düzensiz hale koy-, intizamı boz-

Kaş. yoldan çıkar-, azıt-

ŞŞÇ 1. Az-, yoldan çık- 2. Yitir-

TS 1. Az- 2. Yitir-, yolunu şaşır- 3. Azdır-, yolunu şaşırt-, yoldan çıkart-

“Bir gece yolun azıtdı katı karanu idi.” (TS I 350) (yolunu şaşır-)

“Yoldaştır Adem oğlanını azıdan” (TS I 350) (yoldan çıkar-)

ba:- : Hem asıl hem de mec. anlamda ‘bağla-; tuttur- (bir şeyi Acc., bir şeye Dat.)’ anlamlarına geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 292) XIII.yy sıralarında bağla- yer değiştirdiğini belirtmektedir.

EUTS bağla-

Kaş. bağla-; örgü yap-

bağır : Anlam genişlemesine uğramış kelimelerden biridir. Daha Eski Türkçe döneminde çok anlamlıdır. Bu hem kelimenin kullanım sıklığını hem de eskiliğini göstermektedir. Kelime için Clauson’un (1972 : 317) ifadeleri şöyledir :

“Tam olarak ‘ciğer’ çeşitli genişlemiş ve mec. anlamlarla, ikincisi temelde ciğerin duyguların kaynağı olduğu inancından çıkıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak., Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV bağır ‘ciğer’ asıl anlamda ve duyguların kaynağı olarak; bütün dönemlerde yaygın.”

ETG karaciğer, karın; dost, akraba

EUTS 1. karaciğer, göğüs 2. bir ilaçtır

Kaş. bağır; karaciğer

“bağır : Karaciğer. Kimseye boyun eğmiyen adam için büyük bağırlığı denir ki ciğeri büyük demektir. Yayın orta yerine de ya bağı adı verilir.” (Atalay 1985a : 360)

KB bağır, karaciğer

SN göğüs, ciğer

Mar. bağır, yürek, göğüs, kalp

KG karaciğer

DK bağır, göğüs, ciğer

ŞŞÇ göğüs, bağır

TS 1. göğüs, ciğer, sine 2. akciğer 3. karaciğer 4. Yürek

“Geh yüregın ağırtır geh bağırını

Geh beli, geh göğsü vü geh yağrını” (TS I 366) (göğüs, sine)

“Bağırdan kan gelmekliğe assısı var; süci ile kaynatıp mazmaza edicek diş ağrısın giderür.” (TS I 367) (akciğer)

baş/ba:ş : İnsandan doğaya ad aktarmalarının en güzel örneklerinden biridir. ‘baş. kafa’ temel anlamından hareketle, buna benzetilerek pek çok yan anlam ortaya çıkmıştır.

Clauson (1972 : 375-376) insanın organı olan baş ile ‘yara’ anlamındaki baş’ı ayrı madde başları olarak ele almıştır. Birincisi için verdiği anlam şöyledir : “Tam olarak ‘baş’ anatomik anlamda, fakat aynı zamanda en eski dönemden beri mec. (ordunun) ‘baş’ı, (birşeyin) ‘baş’ı ve coğrafi özellikler için de kullanılmış...” Hasan Eren de Etimoloji Sözlüğü’nde bu iki kelimeyi ayrı ayrı madde başları halinde göstermiştir :

“baş 1 : 1. ‘insan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız gibi organları kapsayan vücudun üst veya önünde bulunan bölüm’; 2. ‘bir topluluğu yöneten kimse’; 3. ‘başlangıç’.
baş 2 : ‘yara, çiban’.” (Eren 1999 : 41-42)

Kelimenin mec. anlamlar kazanmasının dil tarihindeki önemine de değinen Doğan Aksan (1989a : 256), kelimenin anlamı için şunları söyler :

“Köktürkçede baş’ın ‘başkan, kumandan, şef’ anlamını kazanması, başlıg’ın ‘baş kaldıran, başı dik olan’ gibi soyut yan anlamları taşır duruma gelmesi somutlaştırma dediğimiz deyim aktarmaları sonucunda ve dil işlendikçe, kültür dili haline geldikçe gerçekleşmektedir.”

Biz de taradığımız kaynaklarda gördük ki kelime daha Eski Türkçe döneminde çok anlamlıdır ve zaman içerisinde bu çok anlamlılığını korumuştur. Bu yüzden kelimenin kullanımı sık, eski bir kelime olarak tanımlanmasında sakınca yoktur.

EUTS 1. baş, kafa 2. yara, yara başı 3. başlangıç, birinci, ilk

Kaş. baş; yara

KB 1. baş 2. baş, ön, uç 3. yara

AH 1. baş 2. başlangıç, baş 3. Uç

“başı bardı hayrning songı bargusu” (391)

NHT baş, kafa; yukarı, üst

SN yara, bere

“Öginde buyidi vü gözinde yaş

Öñinde yazıyidi bagrında baş” (3534)

KY 1. baş, kafa 2. başak 3. Uç

“yine gördüm yidi bugday yidi baş

hoş görilüp yitmiş olmuş cümle baş” (937) (başak)

ŞKM I. baş, ser, kafa, reis, idareci II. ön, evvel, sebep III. baş, reis, komutan

IV. üst, üzer

ŞŞÇ baş (I) : 1. baş, kafa 2. başkan, reis 3. taraf 4. temel, esas

“Aceb gavga belürdi iki başdan

Birbirin tanımazlar savaşdan” (850) (taraf)

“Başı her sıhhatün bil az yimekdür

Bozılır ma’de kaçan kim ola pür” (33056) (temel, esas)

TS 1. başkan, topluluğu yöneten, komutan 2. (insan ve hayvan sayımında)

tane 3. başak 4. yara

bokla- : Clauson'un (1972 : 315) verdiği bilgileri dikkate aldığımızda kelimenin 'pisle-' temel anlamı dışında Osm.'da 'kirlet-, gölge düşür-' gibi bir mecazi anlam kazandığı sonucuna varabiliriz. Ancak Clauson Osm.'daki bu anlamın kaçınıcı yüzyıla ait olduğunu belirtmemiştir. "bo:k'tan türemiş fiil. NE Sag. R IV 1267; Khak. poğla- 'küflen-'; NC Kır. bokto- 'söv-'; SW Osm. bokla- 'kirlet-, -e gölge düşür-'de yaşıyor. Oğuz XI ylık bokladı."

Kaş. bokla-, pisle-

bögün- : böğ-'in dönüşlü şekli olan bu kelimeyi Clauson (1972 : 328) en son XIII.yy'da kayıtlı gösteriyor. Ancak kelime 14.yy ürünü Süheyl ü Nevbahar ve 16.yy ürünü Şerifi'nin Şehname Çevirisi'nde geçiyor. Günümüz şivelerinde sadece (?) SW XX Anat.'da böven-/bügen- olarak (bir akıntı için) 'engelle-'; (su için) 'biriktir- ve çoğalt-'; (insan için) 'toplan-' anlamında yaşamaktadır.

Aşağıda görüleceği gibi kelime böğün-/bügöl-/büken-/bügen-/ bügel-/böğün-gibi farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Ancak hepsinin temel anlamının 'toplan-, çoğal-' olduğu gösterilen anlamlardan anlaşılmaktadır. Bu temel anlamdan hareketle bazı yan anlamlar kazanmış ve anlamı genişlemiştir. Özellikle Uygur Türkçesi'ndeki 'derin düşün-' anlamı, daha o zaman kelimenin mecazi bir anlam kazanmış olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekici.

Üİ böğün- : derin düşün-

Kaş. bügöl- : bügen-, önü bügenerek toplan- ve çoğal-

AH büken- : kapan-

"bükendi ol erke mürüvvet yolu" (150)

SN böğün eyle- : biriktir- (Clauson)

"Kazandığın ayruh böğün eyleyen

Yañılan u cānına kin eyleyen" (4116)

ŞŞÇ bügel- : engellen-, alıkonul-

"Dir-idi bügelürsen bir yolından

Eteğini koma Sam'un elünden" (7393)

TS bügen-/bügel- : bir şeyin önü engelle tutul-

bulğa:- : “Kaş.’ya göre, temelde ‘karıştır-’ (sıvı vs.) ve mec. ‘şaşırt-, rahatsız et- (birini), karışıklık durumu yarat-’. Fakat ikincisi daha eski ve daha yaygın anlam.” diyen Clauson (1972 : 337) aynı zamanda kelimenin ne kadar eski bir tarihe sahip olduğunu da ortaya koymaktadır. Kelimenin mec. anlamının asıl anlama göre daha yaygın olması bunu açıkça ortaya koymaktadır. En eski yazılı Türkçe metinlerden itibaren karşımıza çıkan bu kelime asıl anlamını da mecazi anlamını da günümüze kadar muhafaza etmiştir. Bu da kelimenin kullanım sıklığı ve yaygınlığıyla ilgilidir. Sadece kelimenin kendisi değil türemişleri olan bulğak, bulğan-, bulğanuk, bulğaş- <bulaş- kelimeleri de sık kullanılan kelimelerdendir. Bu yüzden de hem bu kelime hem de türemişleri mecazlaşma yoluyla anlamı genişleyen kelimelerdir.

EUTS bulan-, karma karışık ol-, boz-, karıştır-

M bulandır-

Kaş. bulandır-, barıştır-, bulanıp kusa yaz-, öfkelerdir-
can sık-

H bula- : karıştır-, bulandır-

ŞMK karıştır-

TS bula- : 1. karıştır- 2. bulandır- 3. salla-

“Getirdiler ü karşı durdu bular

Bulara bakar şah başın bular” (TS I 687) (salla-)

bulğa:k : Dilin mantığı gereği başlangıçta somut bir anlama sahip olması gereken bu kelime metinlerde karşımıza hep soyut bir anlamla çıkmaktadır. bulğa:-’dan türeyen ve hem isim hem sıfat olarak kullanılan bu kelimenin anlamını Clauson (1972 : 336) “ ‘karışıklık, düzensizlik; karışık, düzensiz’ ” olarak veriyor. Göktürk Abideleri’nde de ‘bulanık, karışık, bulanıklık, karışıklık, fitne, fesat’ anlamlarıyla karşımıza çıkan kelimeye bu şekliyle en son İbn-i Mühenna Lugati’nde rastladık. Ancak şekil değişikliğine uğramış olarak ve *alak bulak* terkinde, aynı zamanda bu isimden türediği açık olan *bulğalık* şeklinde Tarama Sözlüğü’nde geçmekte ve günümüzde de yine “allak bullak” şeklinde bir ikilemede yaşamaktadır. Bütün bu metinlerde kelimenin anlamı soyuttur. Ancak Doğan Aksan’ın da (1983 : 18-19) belirttiği gibi kelimenin başlangıçta somut bir anlam taşıması ve bir anlam genişlemesiyle bu

mecazi anlamı kazanmış olması gerekir. Kelimedeki soyut anlama geçişi ve bunun Türk Dili tarihi için önemini D. Aksan'ın şu sözleri açıkça ortaya koyuyor :

“bulğaq’ın Köktürkçede, Kaşgarlı’daki anlamıyla kullanılmakta olması, bu sözcüğün Köktürk belgelerinden çok eskiye giden ve başlangıçta somut anlam taşıdıktan sonra yeni türevleriyle birlikte yeni soyut anlamlar kazanmış bulunan bir öge olduğuna tanıktır. Çünkü bulga- eylemi ve türevi olan bulğaq ancak somut anlamda, herhangi bir sıvı için kullanıldıktan sonra bir somutlaştırma eğilimiyle soyut yan anlam da kazanmış olabilir. Temel anlamın bugün de yaşamakta olması, soyut yan anlamının da VIII. yüzyılda yaygın bulunması, bu sözcüğün gerek biçim, gerekse anlam açısından daha o çağda belli bir gelişmeyi geriye bırakmış, soyut ve toplumsal konularla ilişkili bir kavram ve bir “ileri öge” olduğunu gösterir.”

ETG karışıklık, isyan

OA bulanık, karışık, bulanıklık, karışıklık, fitne, fesat

Kaş. bulanık

KB düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında çıkan karışıklık, bulanıklık

İML kargaşalık

TS bulğalık : karışıklık

alak bulak : allak bullak, karmakarışık

“Gönül ol seyirlerde şugullerden alak bulaktır.” (TS I. 85)

bulğa:ñuk : bulğa- köküne dayanan bu kelime hakkında Clauson'un (1972 : 338) yaptığı açıklamalar şöyle :

“*bulğan-*’dan türemiş isim; -ñ- bu kelimedeki birleşik bir ses olmasına ve orijinal bir -ñ- olmamasına rağmen Kaş.’da -y- olarak olağan bir gelişme evresi takip etmiş ve genellikle başka yerlerde -n- olarak kullanılmış; ‘karışmış, bulanık, karışık’ vb. SW Osm.’da bulanık ‘bulanık, bulutlu/dumanlı’; Tkm.’de aynı şekilde (ve bulançak) yaşıyor. Uyğ.VIII, Hak.XI,Çağ.XV.”

Taradığımız kaynaklarda da kelimeye genellikle aynı anlamlarda rastladık. Kelimenin hem asıl hem mec. anlamda kullanılmış olmasından dolayı bir anlam genişlemesi hadisesi geçirdiğini düşünüyoruz :

EUTS karışık, bulanık

Kaş. bulanık

KB bulanık

KG bulanmış olan, bulanık

bun- : Kaynaklarda fiil olarak pek karşımıza çıkmayan bu kelime için Clauson (1972 : 348) şu açıklamayı yapıyor :

“ ‘akıl bakımından delir- veya rahatsızlan-’, ya ‘aptallaşma, geri zekalı olma’ ya da ‘kontrolünü kaybetme, savaşçı olma’ anlamında. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı, fakat ilk ünlü *munduz*’la karışmış. Benzer bağlantı SW XX Anat. bonul- ‘geri zekalı ol-’ SDD ve *bun-* ‘memnun olma-’la da mümkün. Uyğ. VIII, Hak. XI, Osm. XVIII bün- Rumi’de ‘aptal, bunak’(bu fiilin Osm.’da başka bir izi yok; bir isim olarak çevriliyor ve 1 bün için bir hata olabilir).”

Clauson’un açıklamalarını dikkate aldığımızda kelimedeki bir anlam genişlemesi hadisesini kabul etmemiz gerekiyor. Çünkü, ‘akıl bakımından delir- veya rahatsızlan-’ anlamının hem asıl hem de mec. anlamda kullanıldığını belirtmektedir.

EUTS mun- : başıboş dolaş-, işsiz güçsüz dolaş-

Kaş. mun- : saçmala-

mun : hastalık; ayıp

mung : sıkıntı, ızdırıp; bun, mihnet

KB mun- : buna-, saçmala-

TS buñ : zaruret, felaket, sıkıntı, gam, kasavet, şiddetli ihtiyaç

burçak : Bahaeddin Ögel’e (1991b : 169) göre kelime başlangıçta, Uygur Türkleri’nde baklagillerin hepsi için kullanılan bir kelime idi. Daha sonra XI.yy’da daha çok ‘fasülye’ için kullanılmaya başlandı. Ögel’in bu sözlerine biz de katılıyoruz. Kelime Clauson’un da belirttiği gibi (1972 : 357) bur- ‘güzel kok-’tan türemiş ‘güzel kokulu şey’ anlamında genel bir anlama sahipken, biraz özelleşerek ‘baklagiller türünden şeyler’ ve ardından biraz daha özelleşerek ‘fasülye’ ve bazen de ‘bezelye’ gibi bitkiler için kullanılmıştır. Ardından mecazi bir anlam kazanıyor ve ‘dolmuş tanesi, ter tomurcuğu’ gibi anlamlara geliyor. Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi’ndeki kullanımı için Ögel (1991b : 169) şu ifadeyi kullanıyor : “Burçak sözünün eski Anadolu terminolojisinde yalnızca “vicia savita” için söylendiği de bir gerçek idi.”

“Eski Türkçe Üzerine Üç Not” başlıklı yazısında Clauson (1989 : 28), daha çok yiyecek isimlerinde kullanılan ekleri sıralarken -çak/-çek’i de veriyor ve bu eki burçak > bur-çak ‘fasülye, nohut’ ile örneklendiriyor.

L. Rasonyi (1988 : 53), Tarihte Türklük adlı eserinde Eski Türkler’de çiftçilik konusuna değinirken, burçak kelimesinin “burç = biber’-imsi tohum” anlamına geldiğini söyler.

Anlam ve yapı olarak açıklamaya çalıştığımız bu kelimeyi metinleri tararken şu anlamlarda geçtiğini gördük ki bunlar açıklamamızı kanıtlar niteliktedir :

EUTS bezelye, burçak

Kaş. burçak

ter taneleri

DK iri ter tanesi

burun : İnsandan doğaya aktarma olayının en güzel örneklerinden olan bu kelimenin anlamları hakkında Clauson şunları söylüyor :

“asıl anl. ‘burun’ (insan veya hayvan için), ‘gaga’ (kuş için) vb.; dolayısıyla ‘çıkıntı yapan doğal özellik, coğ. burun, zirve’ (dağ için); dolayısıyla mec. ‘öndeki, -den önceki’ ve önce olan, önceki’. Bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat bütün anlam dereceleriyle, her yerde değil. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV.” (Clauson 1972 : 366-367)

Kelime Hasan Eren’in (1999 : 64) etimoloji sözlüğünde de şu anlamlarla geçmektedir :

“burun : 1. ‘alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli koklama ve solunum organı’; 2. ‘karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü’.....Eski çağlardan başlayarak kullanılır (burun). Orta Türçede burun ‘burun; dağ doruğu; önce’ olarak geçer. Kumancada da burun ‘koklama ve solunum organı’ ve ‘eskiden, ilk başta, önce’ olarak kullanılır... Çağdaş diyalektlerde de burun ‘koklama ve solunum organı’ anlamını sakladığı gibi, ‘önce, eskiden, ilk başta’ anlamlarında da kullanılır. Diyalektlerde kullanılan bura-, *bur- ‘kokmak, koku vermek’ kökünden -(u)n ekiyle yapıldığı açıktır : bur- + -(u)n. Türkçede organ adlarında -n ekinin sık sık kullanıldığı göze çarpar (aln., beyin, bıkın, boyun, erin, taban vb.)”

Taradığımız metinlerde Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesi'ne kadar kelimedede şu anlam değişikliklerinin olduğunu gördük :

ETG burun, hortum

EUTS 1. burun, hortum (hayvan için) 2. önce, önceler, evvel, evvelleri

Kaş. burun, öne doğru çıkıntı yapan yer; önce

KB 1. önce, ileri 2. burun, burc

AH önce, evvel

“burun başka borkni keder baş kerek” (300)

H ön, ileri

“Burın kalkanı yavuzlar gözünden

Kılıcuñ saldılar gökler yüzünden” (5864)

ŞŞÇ burun

buz- : Asıl anlamı ‘yık-, zarar ver-/boz-’ vb. olan kelime Eski Anadolu Türkçesi’nde, 14.yy’dan itibaren mec. anlam kazanmış ve ‘sözünden dön-’ anlamına gelmeye başlamıştır. Dolayısıyla kelimedede bir anlam genişlemesi olayı gerçekleşmiştir.

EUTS boz-, kır-, parçala-

M boz-, parçala-

Kaş. boz-, yık-

KB boz-, yık-, harap et-, viraneye çevir-, darmadağınık et-

NHT boz-, sözünden dön-

“... tehalüfden sonra selem akdın bozalar züfer kavlında.” (49b.11)

KG 1. boz-, feshet- 2. yık-, harabeye çevir-

“...agac issi ya tahta issi tamı söküp ve bozup ağacın ve tahta almak reva olmaz.” (116a.6) (yık-)

İM boz-, yık-; karıştır-; sözünü tutma-; bekareti boz-

“oglan olub huri çekmez büriyi

bakiredür kimse bozmaz huriyi” (1987)

TİKT boz- : 1. yık-, boz- 2. geri al-, sözünden dön-

buzuk : “*buz-*’dan türemiş pasif isim; ‘bozuk, yıkık, zarar görmüş’ vb. Bütün modern şivelerde yaşıyor, bazen mec. anlamla (kişi için) ‘ahlaksız’.” açıklaması

yapılan Clauson'daki (1972 : 390) bu mec. anlamı herhangi bir kaynakta bulamadık. Ancak yine Clauson'da belirtilen "Osm. XVIII Rumi'de 'altı veya yedi telli bir müzik aleti'" ifadesine Tarama Sözlüğü'nde de rastladık. Kısacası kelime hem asıl anl.'dan mec. anl.'la bir genişleme yaşamış, hem de zamanla somut bir nesnenin adı olmuştur.

- KB bozuk, kırık, yıkık
 ŞŞÇ bozuk, çarpık
 TS tamburaya benzer bir çeşit saz

çaxşa:- : Bu kelime için "*çak-* 'dan türemiş isim çakış' dan türemiş fiil, ki sadece SW Osm.'da kayıtlı gibi görünüyor. Hak. XI, Osm. XV çaxşa- '(bina temeli için) gürültülü bir sesle çök-' bir metinde." açıklamasını yapan Clauson (1972 : 412), aynı kelimenin türemişleri olabilecek kağşa-> koğşa- fiiline bu maddede hiç değinmemektedir. Koğşa- fiilini ise birincisi 'yumuşa-, zayıfla-' anlamıyla ve diğeri de 'düzle-, doğrult-' anlamıyla olmak üzere iki madde başı olarak ele alıyor. İlkinin 'deri' anlamındaki 1 koğuş'un mec. 'yumuşak ve esnek şey' anlamından türemiş olarak ve ikincisini de 'yiv' anlamındaki 2 koğuş'tan türemiş olarak kabul eder.

Aşağıda görülebileceği gibi kelimenin Tarama Sözlüğü'ndeki türemişlerine ve anlamlarına baktığımızda aynı kökten türedikleri izlenimini vermektedir.

- Kaş. çağıl çuğul et-, takılan süs eşyası ses ver-
 TS çahşa- : sarsılıp gevşe-, kağşa-
 kağşa- : bir şeyin parçaları gevşeyip dağılacak hale gel-
 kohşa- : direnci yitir-, bozul-

çalış- : *çal-* 'in işteş şekli olan kelime bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam genişlemesine uğramıştır. Kelime hakkında Clauson'un (1972 : 421) açıklaması şöyle :

"Bütün modern şivelerde yaşıyor. En yaygınları 'birbiriyle kavga et-' ve 'çalış-, uğraş-, çalışkan ol-' şeklinde geniş bir anlam alanıyla. Uyğ. XIV Çin.-Uyg. sözl. 'reverans yap-, diz çöküp ibadet et-', Hak. XI, Çağ. XV 'beraber (müzik aleti) çal-' ve mec. 'uğraş-', Osm. XIV-XVI çalış- 'birbiriyle kavga et-'; üç metinde."

Kaş. bir şeyin çatlakları, ekleri, araları açıl-; güreş-

NHT savaş-, çarpış-

SN vuruş-, çarpış-, savaş-

“Şeh-i Häverân’a anuñ erligin

Didiler niçe çalışurdı yigin” (4557)

İM emek ver-

KT 1. savaş-, mücadele et-, çarpış- 2. didin-, uğraş-, çalışıp çabala-

ŞŞÇ 1. Vuruş-, çarpış- 2. Gayret et-, çalış-

V çalış-

“Pes Hak teala emr itmişdür âlimlere, tā ki çalışalar ve zahmetler çekeler.” (20a.2)

çéçek : “ ‘çiçek’, dolayısıyla mec. ‘deri patlaması’, özel. ‘çiçek hastalığı’. Moğolca’da çeçeg olarak eski bir alıntı kelime.” (Clauson 1972 : 400-401)

EUTS çiçek

çi:l : Taradığımız kaynakları ve Clauson’un açıklamalarını dikkate aldığımızda kelimenin anlamında bir genişleme görüyoruz. İlk defa Kaş.’da ortaya çıkan kelime daha burada çok anlamlıdır. Nitekim Clauson (1972 : 417) da buna işaret ediyor :

“Kaş., bu kelime için iki anlam veriyor, ikincisi belki aynı kelimenin mec. bir kullanımı. İlki sadece SW Osm.’da çil ‘çil; çilli, cüzzamlı’ vb. yaşıyor ve belki Tkm.’de de çil:1 ‘ekilmiş alanda kendine özgü sahanın sınırlarını belirleyen sırt’. ‘Gri keklik, francolin, fındık kuşu’ vb. anlamında başka bir çil kelimesi var (belki ‘benekli kuş’ anlamında benzer kelimenin genişlemiş bir anlamı) ki XIV’de Muh’da, Hwar XIV Qutb’da; Kom. XIV CC I; Kıp XIV İd.; Bul.; Osm. XIV TTS I 162’de ortaya çıkıyor. SE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor Hak XI, Çağ. XV, Oğuz XI, Osm. XVI çil at F. abraş ‘gri benekli (at)’ bir sözlükte çevriliyor TTS IV; XVIII çil ve Rumi’de ‘cüzzamlı, benekli’ vs. San. 220r.29.”

Kaş. bere, döğmek yüzünden deri üzerinde olan iz

çirkinlik, çil

TS (I) bir çeşit keklik

(II) çil at: tüyü kırmızı ve beyaz karışık olan at, alaca renkli, benekli at

ço:ğ : Kelimenin temel anlamını ‘parlayan ateş, alev’ olarak veren Clauson (1972 : 405) bundan mec. ‘ihtişam, görkem’ anlamlarının geliştiğini söyler. Ancak taradığımız kaynaklarda böyle bir anlama rastlamadık. Bunun dışında kelimenin farklı anlamlarla karşımıza çıktığını gördük.

EUTS 1. kor, köz, ateş, ziya, alev, parlaklık 2. parlaklık

M parlaklık

Kaş. eşya konan heybe, bohça; ateş alevi, ateş yalını

çoğlan- : ateş yalınlan-; güneş yalını yere düş-

toplan-, akışarak toplan-

boğlan-, heybelen-

KB zincir, bağ

TS (II) ışık, parıltı, pırıltı

ekşig : *ekşi*:- 'den türemiş isim; ‘ekşi, mayhoş’. Clauson (1972 : 118) kelimenin ekşi olarak sadece SW Osm.’da yaşadığını, diğer yerlerde 1 *açığ* veya alıntı kelimelerle yer değiştirdiğini söylemektedir. Kelime karşımıza ilk defa Kaş.’da çıkmaktadır.

Eski Metatez Örnekleri adlı yazısında Günay Karaağaç (1991 : 93-94), ekşi ile acı kelimeleri arasındaki ilişkiyi anlatırken, ekşi kelimesinin güney batı Türk şivelerinin söz hazinesine ait oluşu ve diğer türk şivelerinde ‘acılık’ ve ‘ekşilik’ kavramlarının açığ ‘acı, ekşi’ ile karşılanması sebebiyle ekşi (< ekşig)/ ekşi-’in Türkçede alıntı bir kelime olduğunun düşünölebileceğini ve güney batı Türk şivelerine komşu olan grekçedeki bir kelime ailesini çağrıştırabileceğini söylemektedir. Ardından ‘acılık, ekşilik, tuzluluk’ kavramlarının birçok millette ‘kesmek, parçalamak, batırmak, acıtmak, iz bırakmak, bozmak, zarar vermek vs.’ gibi kavramlarla komşu kavramlar olduğunu, yani bu kavramların birlikte idrak edildiğini ve aynı kökten kelimelerle adlandırıldıklarını belirttikten sonra, bugün de pek çok Türk şivesinde ‘acılık’ ve ‘ekşilik’ kavramlarının adının aynı olduğunu söyler.”

Bu iki kavram arasındaki anlam ilişkisine böylece değindikten sonra yapı ilişkisini de şöyle açıklar :

“ekşi/ekşi- kelimeleri Divanu Lugati't-Türk'ten önceki devirlerde metatez hadisesine uğramış ve belki de taşıdıkları -ç- ~ -ş- iç sesinin tesiriyle ince sıraya geçmişlerdir... Kelimelerimizin ortaya çıkışlarının şöyle gerçekleştiğini düşünebiliriz : *açıg/k-ı-g> *açkıg >*aşkıg >*eşkıg >ekşig >ekşi ve *açıg/k-ı- >*açkı- >*aşkı- >eşki- >ekşi-.” (Karaağaç 1991 : 95)

'acılık' ve 'ekşilik' kavramlarının ayrılmasının birçok kültür gibi türk kültüründe de oldukça geç başladığını, türk şivelerinin çoğunda henüz tamamlanmadığını söyleyen Karaağaç (1991 : 96), 'acılık' ve 'ekşilik' kavramlarının ayrılmağa başladığı noktada, bu iki kavramın ayrılmasına ve ayrı bilgiler haline getirilmesine paralel olarak *açkıg/*açkı- asli şekillerinin metatez hadisesine uğratılıp ince sıraya alınarak yeni bir acılık türü olarak algılanmağa başlanan 'ekşilik' ve 'ekşimek' kavramlarına ad teşkil edildiğini, böylece 'ekşilik', yeni bir 'acılık' türü olarak ayrı bir bilgi haline getirilirken, 'acılık' kavramının adı olan kelimedenden de metatez ve ince sıraya çekme yoluyla yeni bir kelime elde edildiğini ortaya koymaktadır. Kısacası bugünkü ekşi/ekşi- kelimelerinin acı/acı-'ın sonradan ortaya çıkmış kardeş şekilleri olduğu ortadadır. Kelimenin hem acı hem ekşi kavramını ifade etmesi ve de TS'de mecazi anlamda kullanılması, duyular arası deyim aktarması yoluyla anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

Kaş. ekşi. (Mayhoş nar) gibi (I.105)

ŞŞÇ ekşi

TS ekşi söz : ters, acı, tatsız söz

é:l : Eski Türkler'de önemli bir kavram olan é:l, dolayısıyla dilde de önemli bir yer işgal etmiştir. Eski Türkler'in hayata bakış açıları ve onu yaşayışlarının bir gereği olarak, onlardan bize kalan eserlerin tamamında temel taşı kelimelerden biridir ve bu özelliğinden dolayı da her dönemde yeni yeni anlamları bünyesinde toplamıştır.

Kelime hem Türk kültür ve siyasi hayatı hem de bunların dile yansımaları sonucu dil tarihi açısından çok önemlidir. Bugüne kadar kelimenin gerek yapısı gerekse anlamı hakkında pek çok şey yazılmıştır. Ancak anlam açısından

baktığımızda bunların içinde en kapsamlı açıklama Clauson'un açıklamalarıdır. Kelimedeki anlam gelişimini çok iyi ortaya koyması bakımından Clauson'un (1972 : 121-122) açıklamalarını aşağıya aynen almayı uygun gördük :

“Temel, orijinal anlam ‘bağımsız bir hükümdar tarafından organize edilen ve yönetilen politik bir birlik’... Eski metinlerde genellikle diğer politik terimlerle ilgili olarak ortaya çıkar, *xağan* böyle bir krallığın yöneticisi, *bodun* halkı, *törö*: hükümdar tarafından uygulanan, yazılı olmayan, alışlageldik kanun, *ulus* ortaya çıktıkları coğrafi saha ve *öge*: hükümdarın yönetimde görevli memurlarının başıdır. Hak.’den bu yana, fakat kesinlikle daha erken değil, bazı genişlemiş anlamlar yaratmış. Özellikle sık sık ‘toplum, hükümdarın halkı’; bu anlamla *bodun* ile yer değiştirmiş. Türkler uluslar arası politika ile ilgili olduğundan beri uluslar arası bir anlama da sahip olmaya başlamış ve ‘organize olmuş uluslar arası birlikler’ anlamına gelmeye başlamıştır. Bundan ‘barış’a, modern anlamlarından biri, geçiş kolaylarından biri. Kaş. tarafından verilen anlam ‘avlu’nun bu kelimeye ait olup olmadığı açık bir sorudur, fakat muhtemelen sadece yazıda ‘ev sahibinin alanı’ anlamında mecazi bir kullanımdır. Genellikle iki kelime halinde söylenen *é:l kün*, ki ilk olarak KB’de yazılmıştır ve ‘insanlar’ anlamına geliyor gibi görünüyor, biraz sıkıntı vericidir. İd.’de *kün*’ün ‘güneş’ anlamına geldiği teorisi o kadar makul değildir. En mantıklı açıklama, ikinci hecenin çokluk eki *-gün* olduğu ve telaffuzun tek kelime halinde *é:lgün* olması gerektiği şeklindedir. ‘Ülke, vilayet; insanlar, toplum (özellikle yabancılara karşılık kendi insanları)’ ve daha seyrek olarak ‘barış’ anlamına gelmek üzere *él/el/il*. Bütün modern şivelerde yaşıyor Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV (1) ‘memleket, il, vilayet’; (2) ‘insanlar’, özellikle ‘diğer insanlar’; (3) ‘barış, barış halinde, dostça’ (yağı ‘düşman’a zıt olarak); bütün dönemlerde yaygın; (XIV ve XV metinlerinde pek çok defa élgün ortaya çıkar).”

Kelime hakkında bazı makalelerde de görüş beyan edilmiştir. Bunlardan dikkat çekici olanları almaya çalıştık. “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim ve Kelime Üzerine” isimli yazısında Abdülkadir İnan (1988:186-187), Ebülgazı Han’da “il’in birçok *urug*lardan kurulduğu” ifadesine yer vermiş ve Eski Türk yazıtlarında *il*’in memleket, devlet anlamında kullanıldığını, “il” teriminin “düzenli devlet” anlamına geldiğini belirtmiştir.... ‘il’ kelimesinin ‘yad’, ‘yabancı’ anlamında kullanılmasını ise şöyle açıklar : “ancak bir ailenin kendi dışındaki halka karşı görüşü ile ilgili olarak meydana gelmiş anlamdır, aslında ‘il’ kelimesinde ‘yabancı’ anlamı yoktur.”

Kelimenin yapısı ile ilgili olarak Necmettin Hacıeminoğlu'nun görüşleri dikkat çekicidir. N. Hacıeminoğlu (1994 : 72), kelimenin yapısını i-l 'devlet' şeklinde gösteriyor ve şöyle açıklıyor : "Bu kelime 'tanzim etmek' anlamındaki it-fiilinin kökü olan i- fiilinden yapılmıştır. Çünkü, devlet, teşkilatlı yani tanzim edilmiş bir müessesedir."

Kelimenin NHT'de geçen 'el; tasarruf, inhisar; güç, kudret' gibi anlamlarının organ adı olan el'e mi yoksa bu el'e mi ait olduğu meselesine Togan (1982 : 27)'ın, Oğuz Destanı'nda bu kelime hakkında söylediği şu sözler açıklık getirici niteliktedir : "Burada 'il' tâbi olan, Türk devletinin ve ülkesinin bir parçası olup itaat eden manasında bir türkçe kelimedir." Aynı eserde "Oğuz'un Karanlık Ülkesine Seferi ve O Yerin Durumu" başlığı altında "il" kelimesini 'dost' olarak çevirir : "Bu haber ile ve yağıya (dosta düşmana) erişti." (Togan 1982 : 21).

Aşağıda taradığımız kaynaklardan çıkan sonuçları, anlam genişlemesini açıkça ortaya koyabilmesi için yüzyıl sırasıyla verdik.

OA il, el, memleket, ülke, vatan, millet, devlet, halk, devlet düzeni
"Bilge Tonyukuk ben özüm Tabgaç ilinge kılındım." (TA.BC : 1)

EUTS 1. İl, memleket 2. Devlet 3. hükümdar

İKP imparatorluk, devlet, hükümdarlık; kişi adı

Kaş. il, vilayet

at'ı anlatır bir isim; at başı : ata bakan seyis; vilayetin başı

açıklık, boşluk

kötü, değersiz

iki bey arasındaki barışıklık

KB il : il, memleket, ülke, halk, saltanat

AH el, halk

NHT el; tasarruf, inhisar; güç, kudret

"Yani bir şahs ikrar eylese işbu mal kim elümdedür, mirasdur atamdan baña...." (57a.3)

SN 1. Ülke, diyar, iklim, memleket 2. Halk, yurttaş 3. Düşman olmayan,

dost

“Veziri anuñ elliden çoğidi

Ki illerde biri bigi yogidi” (413)

“Kavüm kable kullukcılar il ü şār

Tamāmet sarayına şahuñ üşer” (795)

“İcāzet viresin kuluñuz varam

Eger ilü yogısa görem” (945)

KG 1. El 2. Aracı, vasıta 3. Sahiplik, mülkiyet, ait olma; himaye

“İmdi kabin ayruk kişi elile olıcak nikah reva olur.” (159a.1) (aracı)

ŞKM el : (I) el, yed, fayda (II) el, fırsat, güç, kudret (III) emir, hüküm,

inhisar (IV) yol, geçit, el

el : yad el, gurbet, il

DK il : el, memleket, ülke, memleket halkı, başkası, yabancı

MM il : ülke, memleket, yurt; halk

ŞŞÇ il : 1. Ülke, diyar 2. Halk, el gün, insanlar 3. Yabancı, el 4. Dost, yar

TS il : 1. Memleket, ülke, yurt, diyar, iklim, vilayet 2. Halk, ahali,

kendisine yabancı olanlar, başkası 3. Hısım, akraba, yabancı olmayan, dost 4. Oba,

aşiret

érin : ‘dudak’, bazen spesifik olarak ‘alt dudak’ ve mec. ‘kadehin kenarı’. Bütün modern şivelerde yaşıyor *érin*, *erin*, *irin* olarak, fakat ‘dudak’ın normalde Az., Tkm. dodak, Osm. dudak olduğu SW’de neredeyse kullanım dışı. Uyğ. VIII, Çağ. XV, Hwar. XIV (Clauson 1972 : 232-233). Kelimenin anlam alanı hakkında Clauson’un görüşlerini dikkate aldığımızda mecazlaşma yoluyla anlam genişlemesi olayını düşünmemiz gerekiyor.

EUTS dudak

Kaş. dudak

esne- : Clauson’un (1972 : 249) Kaş.’ya dayanarak yaptığı açıklamaya göre kelime ‘es-’ anlamından hareketle mec. ‘esne-’ anlamını kazanmıştır. “*esin*’den türemiş fiil ‘hafifçe es-’, fakat genellikle mec. ‘esne-’. NE’de oldukça bozulmuş olarak (*este-/eze-*). Bütün modern şivelerde yaşıyor. Türkü VIII, Hak. XI, Çağ. XV.”

Kaş. es-; esne-

esür- : Asıl anlamından hareketle mec. anlam kazanmış olan bu kelime, böylece anlam genişlemesine uğramış olmaktadır. Kelimenin Osm. XIV'deki kullanımını için Clauson (1972 : 251), “esir-/esri- ‘sarhoş ol-’; mec. ‘delir-’; her iki şekil bütün dönemlerde yaygın.” açıklamasını yapmıştır.

ETG esür-, isür- : sarhoş ol-

EUTS sarhoş ol-

Kaş. esürt- : sarhoş et-

KB sarhoş ol-

NHT sarhoş ol-, kendinden geç-

H sarhoş ol-, delir-

İM azgınlaş-

“gör denizler nicesi turmuş yüzer
ol semâdan esirmiş mevcin düzer” (441)

TS esrüt- : sarhoş et-

etek : Çeşitli benzetmeler sonucunda anlamı genişleyen bu kelime hakkında Clauson'daki (1972 : 50) kayıt şöyledir : “orjinalinde ‘etek’ (elbise için); bundan ‘uç’ (etek için) ve mec. ‘uç’ (mes. oba, sahil vs. için). Bütün modern şivelerde yaşıyor. Hasan Eren (1999 : 140) ise etimoloji sözlüğünde kelimenin anlamlarını şöyle sıralamıştır :

“etek 1. ‘giysinin belden aşağıda kalan bölümü’; 2. ‘vücudun belden aşağısına giyilen, değişik biçimlerde, genellikle kadın giysisi’; 3. ‘giysinin alt kenarı’; 4. ‘çadır, kanepeler gibi kumaştan yapılmış şeylerin yere sarkan bölümü’; 5. ‘dağ, tepe, yığın gibi yamaçlı şeylerin alt bölümü’; 6. ‘yağmur sularının, çatının bazı yerlerinde içeri sızmasını önlemek için yapılan örtü’.”

Kaş. etek

KG elbisenin belden aşağı uzanan kısmı

“...dülbindine ya bögrine sokmaya dahi eteklerin dirşürmeye...”

(16b.12)

TS kenar

“Meşk : tulum, kedi : püşek , merg : ölüm, kırağı : şek

Genc : dilim, kenar : etek, hayf : yazık, yazık : güneş” (TS III 1562)

ev : Eski Türkçe’den itibaren Türkçe’de yaygın olarak kullanılan bu kelime, yaşam tarzındaki değişikliklere paralel olarak yeni anlamlar da kazanmıştır. Ancak temel anlamı Clauson’un da (1972 : 3-4) belirttiği gibi ‘oturma yeri’ olmalıdır. Clauson’un kelime hakkında yaptığı diğer açıklamalar şöyle :

“ayrı bir oturma yeri özel çağrışımıyla, tam anlamı ‘çadır, ev’, yani yerel durumlara bağlı olarak. Bazı edebi metinlerde benzer bir mecazi anlama sahiptir. Ar.’daki bayt gibi ‘Tanrı evi’. Fonetik tarihi görülmedik bir şekildedir; orijinal şekil *e:v*’dir, fakat XI. yy’dan itibaren bazı şivelerde *ew* olmuştur ve *ew>üw>üwi>üy; üy*, daha nadir *öy* gelişimini takip etmiştir, oldukça fazla değişikliğe uğradığı NE ve hala yaşadığı SW dışındaki bütün şivelerde normal şekil budur. Başka yerlerde de tek tük farklılıklar vardır. *Ev bark* ‘oturulabilir ve taşınabilir mülk’ terkihi yaygın, özellikle eski dönemde.”

Kelimenin kökeninin bilinmediğini belirten Hasan Eren (1999 : 141) anlamlarını da şöyle veriyor : “ev 1. ‘yalnız bir ailenin içinde oturabileceği biçimde yapılmış yapı’; 2. ‘bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut’.” Kelimede yüzyıllar boyunca meydana gelen anlam gelişimi aşağıda kolayca izlenebilmektedir.

EUTS ev, çadır

Kaş. ev

SN ev, saray

“Nice boş u ıssuz kodum ivler

Öñüme turımaz idi dıvler” (4921)

YED cennet, öbür dünya

“Baki degüldür bu saray evvel-ahir anda varur

Bunda yarag itmeyenler ol evi unutsun dimiş” (122.4)

mezar

“Kanı mülke benüm diyen köşk ü sarayı

Şimdi bir evde yaturlar taşlar olmuş üstünleri” (358.3)

KT 1. Ev 2. Tanrı evi, Kabe 3. Çadır 4. kovan

ŞŞÇ 1. Mesken, ev 2. Dünya 3. Satranç, tavla gibi oyunlarda “hane”

TS 1. Zevce, karı 2. Burç, menzil

“Dahi evün oğlancukların alıp şehirden yana seyreyledi.” (TS III 1566)

eye:gü: : Uygur Türkçesi döneminde ‘yan, taraf’ olarak geçen kelime daha sonra ‘eye kemiği, kaburga’ ve bundan da hareketle ‘çadırın yanı’ anlamlarını kazanmıştır.

Kelime hakkında Clauson’un (1972 : 272) açıklamaları şöyle :

“Tam olarak ‘eğe’ anatomik bir terim olarak; aynı zamanda ‘bir çadırın kaburgası’ vs. için mec. olarak kullanılıyor. NE Tuv.’da egi ve SW Osm.’da eyegi/eyeyi (muhtemelen ikisi de şimdi kullanım dışı) ve eyi çeşitli kısalmış şekillerde, T.C.’de eğe (yani eye) ve XX Anat.’da yaşıyor. Diğer yerlerde Moğ. alıntı kelime kaburğa ve ya benzeri ile tamamen yer değiştirmiş.”

EUTS yan, taraf

Kaş. her hayvanın eyegisi, eye kemiği, kaburga, yan; çadırın yanı
“çadırın yanlarına da “eyegü” denir. Dağın ortasında bulunan yere eyegü yer denir; çünkü orası yokuştur.” (Atalay 1985a : 137)

KG kaburga kemiği

KT 1. Yan, yan taraf 2. Kaburga kemiği

DK kaburga

TS kaburga kemiği

ezil- : ez-’in pasif şekli olan bu kelimenin temel anlamı ‘ezil-’tir. Ancak kökü olan ez- gibi çeşitli yan anlamlar kazanmış, hatta mec. ‘yaltaklan-, dalkavukluk et-’ anlamına da gelmiştir.

H toz haline getiril-

ŞMK toz durumuna getiril-, ezil-

“...şeker ezile andan köz üzerinde yayup kaynadalar” (24b.12)

TS yaltaklan-, dalkavukluk et-

“Ben senin hem kulunum ve hem kadrin bilirim deyü ezilmeğe başladı.” (TS III 1600)

iktü: : Kelimenin TS'deki kaydı mec. bir anlam kazandığını göstermektedir. Bu da kelimedede bir anlam genişlemesi olduğu anlamına gelir. Clauson (1972 : 10) kelime hakkında şunları söylemiştir :

“ ‘ahırda beslenen hayvan’, sıra dışı olarak *igid-*’den türemiş isim. Sadece (?) SW Osm.’da ekdi/ikdi; Tkm. ekdi ‘sessiz, uysal, yumuşak başlı, parazit, yaltaklanan’; XX Anat.’da ekdi, ekte, ikti vs. yaşıyor. Hak.XI, Osm. XV ekte/ikdi/ikdü/ikti normal olarak ‘asalak, beleşçi’; bir kere (XV).”

Kaş. ekte, elde beslenen hayvan

TS 1. tufeyli, asalak, dalkavuk 2. alışkan

iktü:le- : *iktü:le-*’in dönüşlü şekli olan bu kelimenin temel anlamı ‘birini besle-’tir. Ancak kökü olan iktü’ye benzer anlam genişliğine sahiptir.

EUTS iyice beslenil-, özen gör-

Kaş. ot ver-; besle-

TS ektilen- : tufeyli, asalak ol-

“Ve biregü dahi okunmadın şöyle ektileni varsa” (TS III 1418)

irig : Asıl anlamdan mec. anlama geçerek anlamı genişleyen kelime hakkında Clauson’daki (1972 : 222) kayıt şöyledir :

“ ‘sert, zor’ insan veya bir şey için, asıl anl. ve mec. anlamda *iri irik* olarak pek çok modern şivede yaşıyor, nadiren *yirik*. Muhtemelen idrig’in sekonder şekli. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV-XVI iri ‘sert, zor’ insan veya nesne için pek çok metinde geçiyor.”

EUTS iri, kaba saba, iri yarı

KB sert, kaba; haşın, gayretli

SN sert, kaba

“Bu suyile hem iri ola tenüm

Yüregümi acıtmağıl iy canum” (3283)

GT kaba, sert, tatsız

TS kaba, sert, katı, kalın

“İri ve yoğun bezden gönlek giymek ve katı döşekde yatmak ve ...”

(TS III 2089)

isig : *isi*:-'den türemiş bu ismin asıl anlamı 'sıcaklık, sıcak'tır. Ancak daha Eski Türkçe döneminde 'sevimli' gibi bir mec. anlamla karşımıza çıkmaktadır. Bu da kelimenin başlangıçta bir anlam genişlemesi hadisesi geçirdiğini göstermektedir. Ancak bu anlamda daha sonra kullanılmaması, bu anlamın unutulmasına yol açmış ve kelimenin anlamı dolayısıyla darlaşmıştır. Kelime başlangıçta 'ısı, sıcaklık' anlamı dışında 'sıtma' anlamına da gelmekteyken daha sonra bu anlamını kaybetmiştir. Kelimedeki bu anlam gelişmesine değinmeyen Clauson (1972 : 246), aşağıdaki açıklamayı yapmaktadır :

“‘isi:-’den türemiş isim; ‘sıcaklık, sıcak’ Bütün modern şivelerde yaşıyor bazen oldukça bozulmuş, NE ve NW şivelerinde ve SW Az.’de ön vokallerle ve başka yerlerde arka vokallerle. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm.XIV ıssı (açıkça daima böyle söyleniyor); bütün dönemlerde yaygın.”

ETG sıcak, hararet, sıtma, sevimli, özel ad

EUTS 1. ısı, sıcaklık, hararet 2. sıtma, mülayim, hoş

Kaş. sıcak

“isig yér : uzayıp giden çöl

isig neng : sıcak şey” (Atalay 1985a : 72)

KB sıcak, sıcaklık; iltifat

İM ıssı : sıcaklık, hararet

TS ıssı : 1. sıcaklık, hararet 2. sıcak

isiglik : *isig*'den türemiş soyut bir isim olan bu kelimenin anlamı için Clauson (1972 : 247) ‘sıcaklık (fiziki ve mec.); ateş; sıcak duygular, sevgi’ kaydını koymuştur. Kaş.’ya dayanarak koyduğu anlaşılan bu kayıt kelimenin mec. anlama geçtiğini ve anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.

Kaş. sıcaklık

“sevgi. Nitekim göngül isigligi kerek” denir ki “gönül sıcaklığı gerek” demektir.” (Atalay 1985a : 152)

isin- : *isi-*’in dönüşlü şekli olan bu fiil *isig*’e benzer bir anlam gelişmesi takip etmiştir. Kelime hakkında Clauson’un (1972 : 248) yaptığı açıklama şöyledir :

“ ‘ısın-, sıcaklaş-’; mec. ‘sıcak duygulara sahip ol-, (birine Dat.) yakın ol- veya düşkün ol-’. Bütün modern şivelerde yaşıyor *isi-* olarak ön ve arka ünlüler arasında benzer değişikliklerle. Uyg. VIII, Hak. XI , KB, Çağ. XV *ısın-*, Hwar. XIV *isin-*.”

Kelimenin yapısı ve ait olduğu aile hakkında Günay Karaağaç’ın (1991 : 91) şu sözleri açıklayıcı nitelik taşımaktadır :

“Şimşek kelimesi ve ona taban oluşturan **çaş(ı)-* ~ **çeş(i)-*, türkçenin zengin ailelerinden birinin üyesidir. Bu aile üyeleri, genellikle, ‘güneş, ay, yıldız’ gibi ışık kaynağı olan, ışık saçan nesnelere, ‘ışık, alev, şimşek, yıldırım’ gibi bu nesnelere ait oldukları ışığın türünü, ‘ılık, sıcak, parlak’ gibi ışık sonucu ortaya çıkan durumları veya ‘ılmak, ısınmak’ gibi ‘ışık’ ile komşu olan kavramları adlandırmada kullanılmışlardır.”

Bütün bu tespitler ve aşağıda, yaptığımız taramalar neticesinde ortaya çıkan bulgular kelimeye bir anlam genişlemesi hadisesine işaret etmektedir :

EUTS 1. *ısın-*, sıcaklık duy-

2. değerlendir-, kıymet biç-, hürmet, önem ver-

Kaş. *ısın-*; sev-

KB *ısın-*, sev-, bağlan-

“bayat yarlığın sen ağır tut ağır

iligke tapug kıl isingil bağır” (1507)

GT *ısın-* : alış-

“Bunca sözler ki bu tarik üzerine söyledüm dahı güman iderdüm ki gönlü ısınmadı ola diyü.” (58b-9)

ŞŞÇ 1. *ısın-* 2. alış-

i:z : Kelimenin anlamını ‘ayak izi, iz, eser’ olarak veren ve asıl anl. ve mec. anlamda kullanıldığını belirten Clauson (1972 : 277), KB’deki *ızığ*’ın bu kelimenin Acc.’i gibi görüldüğünü ve orijinalinde *ı:z* olduğunu gösterdiğini söylüyor. Osm. XIV’deki anlamını ise ‘ayak izi’ olarak veriyor.

EUTS *iz*

Kaş.	yerde ve deride uzunlamasına olan çizik
KB	iz, nişan
ŞKM	iz, yol
TİKT	adım, iz
KT	1. adım, iz 2. arka, peş

kabar- : Kelime hakkında Clauson'daki (1972 : 585) açıklama şöyledir :

“ka:b'dan türemiş geçişsiz fiil; asıl anl. ‘bir şeyi toplamış ol-’, bundan ‘kabarıklık, kabarcık vb. oluştur-’, bundan da daha genel olarak ‘kabar-/şiş-’. NE , SE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XVI, XVI kabar- mec. (savaş için) ‘harareti art-/şiddetlen-’ iki metinde TTS I 399; II 559.”

Gerek yaptığımız taramalardan gerekse Clauson'un açıklamalarından ortaya çıkmaktadır ki çeşitli mecazi anlamlar da kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

EUTS kabar-

Kaş. kabar-

SN şiddetlen-

“Gice hem irişdi vü karardı kaş

Dah varduğınca kabardı savaş” (2588)

ŞKM kabar-, blöf et-, tehditte bulun-

“Her yokuşun halince inişi var

Bakma kabarmaga çü sinişi var” (70a.5)

H böbürlen-

“Çün ol il ucına irdi Boga han

Kabardı gücine gördi Boga han” (4638)

ŞŞÇ 1. Art-, çoğal- 2. Mec. Gururlan-, böbürlen- 3. Mec. Öfkelen-,

hiddetlen- 4. Mec. Kızış-, şiddetlen-

“Birez kükredi savurdu kabardı

Sanasın ol haber ödini yardı” (11368) (öfkelen-)

TS büyü-, şiddetlen-

kabarça:k : Kelimenin anlamındaki genişleme hakkında Clauson'un (1972 : 586-587) açıklamaları açıklayıcı bir nitelik taşıyor.

“Bu genel şekildeki kelimeler o kadar çeşitli şekil ve anlamlarda kaydedilmiş ki hepsinin tek bir kaynağa götürülüp götürülemeyeceği ilk bakışta şüpheli. Eğer götürülebilirse, kabar-'dan türemiş isim olmalı ve etimolojik olarak 'kabarçık, sivilce' vb. anlamına gelmelidir. Böyle bir kelime mec. anlamda kaplumbağanın 'kabuğu' için ve belki 'kutu' için bile kullanılabilirdi, fakat 'kukla, oyuncak bebek' anlamına nasıl gelebildiğini görmek zor. Modern kelimeler NE Alt. kabırçık; Bar. kabırdak, Tel. kabırçak R II 451; NC Kır. kabırçık; Kzx. kabırşak 'balık pulu; kabuklu hayvanların kabuğu; (suda buz için, sütte kaymak için) kalın tabaka' anlamlarının hepsi böyle bir kelimenin yaşayan şekilleri gibi görünüyor, fakat ikinci hecede -a->-ı- sıra dışı ses değişikliğini gösteriyor; bu değişikliğin ne kadar eski olduğu belirsiz, ünlü işaretleri Kaş.'ın MS'sinde daha sonraki eklemelere benziyor. Moğolca *koboğor* 'oyuk', bundan 'kap, kutu, sadak' (anlamdaki değişiklik koboğa/koboğö ile karışmasından çıkmış olabilir, kovğa:'nın Moğolca şekli) Çağ. veya Osmanlı'da *kobur/kubur* olarak alıntı bir kelime olduğu için karışık... Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XVI *kaburçak* 'kokular için kutu' üç sözlükte.”

Radloff'a (1899.II : 451) baktığımızda kabırçak, kabırçık, kabırzak, kabırşak şekillerinde kayıtlı olan kelimenin 'kase, çanak, kabuk; midye, kepek, kozalak; ince, dar; balık pulu' gibi anlamlarla kayıtlı olduğunu görüyoruz ki hepsi aynı kelimenin türemiş anlamları gibi görünmektedir.

EUTS kabuçak : kovuk

Kaş. kabırçak : tabut, - çok kere – ölü tabutu.

İML kabırçak : sandık

TS kaburcak/kapurçak : koku kutusu, küçük misk kutusu; kutu

kabart- : kabar-'ın ettirgen şekli olan bu fiilin anlamı 'kabar-, su topla-' vb.dir. İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan kelime, yeni mec. anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir.

Kaş. kabart-, şişir-, obart-

SN şiddetlendir-

ŞŞÇ alevlendir-

kaçığ : kaç-'dan somut isim; asıl anl. 'kaçma, kaçış'. Bazı fonetik değişikliklerle bu anlamda bazı modern şivelerde yaşıyor. Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 590-591)

R.R. Arat (1987 : 383), Uygurlar'ın dini terimlerini ele alırken, insanda dış unsurların gönüle girmesine yardım eden, yani onları gönüle kaçırarak altı iç unsur, methal veya yol olduğunu söyler ve bunların ifadesi için Uygurlar'da kullanılan kelimeler arasında kaçığ'ı da sıralar. Bu durumda kelime mec. 'yol' anlamında daha o dönemde anlam genişlemesine uğrayarak kullanılmış demektir. Arat (1986 : 320), bu terimi 'kaçma yolu' şeklinde çevirmektedir.

ETG geçit istasyonu

EUTS 2. Kaçak, kaçık 3. Geçit, ara

M duyu organı

*TS eğri, çarpık

kanatlan- : Kelime hakkında Clauson'da yapılan açıklamalar ve Kaş.'daki ifadelerden çok anlamlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Clauson (1972 : 636) "kanat'tan türemiş dönüşlü fiil; hem asıl anl. 'kuş için, kanatları büyü-', hem de mec. 'acele et-, kanatlan-' anlamında." açıklamasını yaparken Kaş.'da aşağıdaki anlamlar verilmiştir.

Kaş. binek sahibi ol-; uç-; kanatlan-; kanadı çık-, bit-

kara: : Kelimenin temel anlamı 'siyah'tır. Fakat mec. anlamlarla anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson (1972 : 643-644), bu mecaz anlamların sık sık pejoratif anlamda olduğunu söylemekte ve kelimenin bütün dönemlerde yaygın olduğunu, Moğ. ve F.'da eski bir alıntı kelime olarak kullanıldığını eklemektedir.

G. Doerfer (III 1440), Yeni Farsça'da Moğ. ve Türkçe Unsurlar adlı çalışmasında kelimeyi oldukça ayrıntılı bir şekilde inceler ve çeşitli kaynaklardan yaptığı alıntılarla farklı anlamlarına değinir. Bunlar arasında Radloff'un Türk Lehçeleri Sözlüğü, Burhan-ı Katı gibi sözlükler vardır. Radloff (1899-II : 132-142), sözlüğünde kelimenin, hemen hemen bütün şivelerde 'siyah; siyah şey; kötü, adi, alçak, zavallı; aşağıda bulunan, alt sınıfa ait olan; hayvan; pislik; kara, kıta;

mürekkep; yabancı' anlamlarında kullanıldığını söylerken, Burhan-ı Katı'da Osm. 'kara/kıta' anlamları geçmektedir. Araştırmacı bu bilgilerden hareketle, Karahan'da ünvan olarak kullanılan kara'nın anlamı konusuna açıklık getirmeye çalışır. Buna göre kara; (a) Marw'a göre Arap soyundan gelen hanedanı ifade eder, (b) Abu'l-Gazi'ye göre ve daha sonra Kotwicz'e göre 'basit, sade, alt bir sosyal sınıftan gelen', (c) Kramers'e göre 'güçlü' (ki buna hiçbir Türkçe sözlükte dayanak yoktur diyor), (d) Pritsak'a göre 'kuzeyde bulunan', dolayısıyla 'üstün olan' (bu teorinin de sözlüklerde hiçbir dayanağının olmadığını belirtiyor) anlamlarında kullanılıyor. Yazar ardından bu ünvanla ilgili olarak kendi görüşünü dile getirir ve sözlerine de bu kanaatle son verir : "Bu ünvanın anlamını açıklamak zor gibi görünüyor : en muhtemeli belki yine de 'diğer (daha küçük) han' anlamı olmalı."

Şinasi Tekin (2001 : 201-202), Doerfer'in tam tersine, kelimenin Türkçe değil, Farsça kaynaklı olduğunu, budun kelimesine dair bir yazıda kara bodun terkiibini incelerken anlatır. Tekin, kelimenin genellikle etnik yapı belirleyen kavim adlarından sonra kullanıldığını, bir de kara bodun 'halk, avam' şeklinde geçtiğini söylemekte ve buradaki kara'nın 'siyah' anlamında bir sıfat olmadığını, eski Farsça kâra 'savaşçı, ordu, halk' kelimesinden gelmiş olması gerektiğini, kitabelerde yalnız kara bodun sırasında bulunduğuna göre bir tarihte Türkçeye belki de '*savaşçı' mânâsında girmiş olan kara kelimesinin, anlamını açıklamak için bilinen bodun kelimesiyle birlikte kullanılmış olabileceğini söylemektedir. Şinasi Tekin'in bu yorumuyla kara kelimesi 'savaşçı' anlamında yeni bir anlamla karşımıza çıkmaktadır ki Bahaeddin Ögel'in (1991d : 442) "Kara-ordu sözü "yürüyüş halinde olan ordu" anlayışında kullanılmıştır. Çağatay Türk kültür çevresinde büyük ordu anlayış ve görgüsü vardır. Buna da "kara yış", kara orman deyişinde olduğu gibi, belki de askerin çokluğundan, kalabalık oluşundan dolayı böyle denmiştir." şeklindeki açıklamalarıyla paraleldir.

Kara'nın mec. anlamları bu anlamlardan sonra gelişmiş olmalıdır. B. Ögel, Türk Mitolojisi (1. Cilt)'nde Türkmenlerin Şeceresi'ni anlatırken şöyle der :

"Mor-Yavı Han'ın kendi hatunlarından hiç çocuğu yoktu. Ürcce-Han adlı bir Han vardı. Mor-Yavı Han, bu Han'ın ilini aldı. Bu arada onun

hatunlarından birini de esir almıştı. Bu hatunu, bir nice gün yanında tuttuktan sonra kendi yurduna gönderdi. Mor-Yavı Han da savaştan dönüp yurduna geldiğinde kadın, “Ben Mor-Yavı Han’dan hamile kaldım”, dedi ve birkaç ay sonra bir erkek doğurdu. Doğan çocuğun adını da Kara koydular.”

Buradaki “kara” ismi için verdiği dipnotta Ögel (1989 : 242), Sibiry’a’daki masallarda da, kendi soylarından olmayan ve başka bir kabileden gelen çocuklara Kara adı verildiği, Ebülgazi’nin “Her evde bir Kara-Han” atasözünden de anlaşılacağı üzere, soylu ve meşrû olmayan Han’lara Kara-Han denildiği, bundan sonra, Oğuz-Yabgu’larının kanına, bir Kara-Ulus’un kanı girmiş olduğu şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Yine Türk Kültür Tarihi’ne Giriş adlı eserindeki şu satırlar da Ögel’in (1991d : 381-382) yukarıda kara’nın ‘soylu ve meşru olmayan’ anlamını göstermek için yaptığı açıklamalara paraleldir :

“Ak-Han, “meşru bir han” demektir. Yani devlet ile milletin başına, milletin isteğiyle, hak ve kanun yoluyla girmiş bir kimseydi. Kara-Han ise devlet ve milletin başına, zorbalık veya hile yoluyla geçmiş ve “meşru olmayan” kanun ve töre ile tanınmayan bir kimsedir. Oğuz destanı içinde, töreyi çiğneyen veya İslamiyete karşı gelen, Oğuz Han’ın babası da, Kara Han ünvanı ile tanıtılmıştı.”

Ögel, ayrıca daha eski Türk kültür çevrelerinde, çingenciler için de “karacı” denmesini, bunların ne devlet düzeni ne de töre tanımalarına bağlamış, böylece kara kelimesinin ‘soylu ve meşru olmayan’ anlamında başka bir kullanımına işaret etmiştir. (Ögel 1991d : 434)

Kara’nın yine renginden kaynaklanan olumsuz anlamlarının en güzel örnekleri Dede Korkut’ta yer alır. Oğuz ve Dede Korkut geleneğinde, yası ve ölüsü olanlar “kara giyip, gök sarınırlar. “Beyregüñ yar ve yoldaşları ağı çıkarup karalar geydiler.” (Dede Korkut Kitabı : 92-11) ifadesinde bu açıkça görülmektedir. Dede Korkut’ta kara kelimesinin kafirler için kullanımı konusunda Ögel, “Karalık ve kara donlu tanıtması, Hıristiyanların din ve duygu ayrılığı veya onların küçültülmesi ve kötümsermesi sonucunda söylenmiş olmalıdır.” (Ögel 1991d : 433) yorumunu yapmaktadır. Yine Dede Korkut’ta geçen “...bir yire ağ otağ bir yire kızıl otağ bir yire kara otağ dikdürmüş, oğulluyı ağ otağa, kızluyı kızıl otağa oğlı kızını olmayanı

kara otağa konduruñ, kara kiçe altına döşeñ, kara koyun yahnısından öñine getürüñ, yir ise yisün, yimez-ise tursun gitsün, anuñ kim oğlı kızı olmaya Tañrı Ta'āla anı kargayupdur biz dahı kargaruz dimiş.” (DK 12-13) cümlesi de kara'nın olumsuz manada kullanımını açıkça ortaya koymaktadır.

“Kara deve” ifadesinin de Dede Korkut'ta kötü bir olay üzerine söylenen bir ifade olduğu “Kazan Bigüñ karıçuk olmuş anası kara deve boynında asılı gitdi.” (DK 38-9) cümlesinden anlaşılmaktadır. Çünkü genellikle kızıl sıfatı ile nitelenen deve, burada kötü bir olay söz konusu olduğunda kara sıfatı ile nitelenmiştir.

Bahaeddin Ögel'in, Büyük Hun İmparatorluğu (1981 : 404) adlı eserinde, Hunların At Renklerine Göre Kuşatmaları başlığı altında Çin kaynaklarından yapılan alıntıda “kara” sözü ‘kuzey’le birleştirilmiştir :

“Hun atlı birlikleri (Çin ordusunun çevresinde, şöyle düzenlenerek, yer almışlardı : Beyaz atların hepsi batı yönünde yer almışlardı. Mavi, (yani kır) atların hepsi, doğuda; bütün siyah atlar, kuzeyde; kırmızı (yani doru) atların hepsi de güneyde yer almışlardı.”

Anlaşıldığına göre Mete'nin atlı birlikleri at renklerine göre düzenlenmişti. Kuzeyde yer alan bütün atların renginin siyah/kara olması Türkler'de en eski tarihlerden beri kuzey yönünün kara ile birleştirildiğini göstermektedir. Kara-kış deyişimiz de buradan geliyor olmalıdır. “Ayrıca Uygurlarda mülkiyet de at renklerine göre idi. Herkesin at sürüsünün rengi ayrı idi. Sosyal ve ekonomik hayattan gelen bu gelenek, Mete'nin ordusunda da görünüyordu (Ögel 1981 : 411).”

Omeljan Pritsak tarafından da desteklenen bu görüş, yukarıda açıkladığımız gibi Doerfer tarafından, sözlüklerde buna dair herhangi bir kaydın olmaması sebebiyle reddedilmektedir. Pritsak, Ögel'in Çin kaynaklarından verdiği örneklerle de desteklediği dünyanın dört, daha doğrusu beş bölgesini temsil eden beş temel rengin varlığına dair bir inanca dayanarak, Hunlar, Peçenekler ve Moğollar'da kırmızı'nın güney'i, kara'nın kuzey'i, mavi'nin doğu'yu, ak'ın batı'yı, sarı'nın da orta'yı ifade ettiğini söylemektedir (Pritsak 195-1955 : 248-249). Karahanlı hükümdarlarının bu rengi ad olarak almalarında ve başkentlerine de bu adı vermelerinde ise, kendilerini

Aşına hanedanının devamı, halefi ve sahibi olarak görmelerinin etkisi vardır. Yani kara, aynı zamanda üstünlük de ifade eder (Pritsak 1950-1955 : 259).

Kemal Eraslan'ın (1988 : 6) Türkler'de ikili teşkilatlanmada daima hakim unsuru veya idare eden unsuru, “doğu, kuzey, büyük, iç, ak, sağ” sözleriyle belirtilen unsurun, bağlı unsuru da “batı, güney, küçük, dış, kara, sol” sözleriyle belirtilen unsurun teşkil ettiğini söylemesi kelimenin pejoratif anlamda bir başka kullanımına işaret etmektedir.

Buraya kadar kara'nın 'siyah' anlamında (renk adı olarak), 'daha küçük han' (Doerfer'e göre), 'soylu ve meşru olmayan' (Ögel'e göre), 'savaşçı' (kara budun terkinde (Tekin'e göre)), 'yürüyüş halinde olan, kalabalık' (kara ordu terkinde (Ögel'e göre)), 'karalık, kötülük' ve 'kuzey' (Ögel ve Pritsak'a göre yön ifade etmek için) anlamında kullanılışlarını gördük. Kelimenin bunlara ek olarak bir de olumlu anlamı vardır ki 'yiğitlik, cesaret, gözüpeklik' kavramlarını karşılar. Kara dağlar sözü her zaman dağın renginin kara olmasından ileri gelmez. Kara sözünde dağların özü, ruhu, sağlam tabanı, gökleri delen doruğu vardır (Ögel 1991d : 442). Genç bir yiğit için kara-oğlan dememiz, o gencin kesinlikle kara veya kötü olduğunu belirtmez. “Kara” tanıması ona yiğitlik ve gözüpeklik kadar; cömertlik ve iyilikseverlik özlerini de verir.” (Ögel 1991d : 444)

“Türklerde her çağda olduğu gibi bugün de ev hayvanları, kendilerinin her şeyi, hatta hayatlarının yarısıdır. Bundan dolayı onlar arı, temiz ve ağırdırlar. Ancak onları “kara” diye adlandırmakla, bu hayvanlara bazı gizli güçler ve sevgi sihirlere de verebiliyorlardı.” (Ögel 1991d : 444) Bu da kelimenin tabu haline gelen nesnelere için ad olarak verildiğini göstermektedir.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalar kelimenin Türk kültür tarihindeki önemini ortaya koyucu mahiyettedir. Görüldüğü gibi kelime, birbirine yakın anlamlar dışında neredeyse zıt denebilecek pek çok anlamda kullanılmıştır. Ancak, bütün bu anlamlar göstermiştir ki; kara, ifade ettiği rengin insanda bıraktığı kasvetli hava sebebiyle, olumsuz anlamlara sahip olmakla birlikte, olumlu anlamda çok daha

yaygın olarak kullanılmıştır. Zaten araştırmacıların çoğunluğu kelimenin ‘üstünlük, güç, yiğitlik, cesaret; savaşçı’ anlamlarına değinmiştir. Bütün bunlar kelimenin kavram alanının ne kadar zengin olduğunu göstermektedir.

Metinleri tararken kelimenin en eski yazılı kaynaklarda öncelikle renk adı olarak ve budun’la terkip halinde kullanımını görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesi’nde ise kelime mec. anlamlar kazanmış olarak ‘sıkıntılı, kederli; ayıp, kusur’ ve hatta ‘zenci’ anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

EUTS 1. Kara 2. Budun’la ‘halk, millet’ 3. Yılkı kara, ‘hayvan sürüsü’ 4. Ehli hayvan

Kaş. kara; karanlık

KB kara

Halk; kara am ‘halk’, kara budun ‘halk’, kara kuş ‘kartal’, kara kuş ‘Jüpiter gezegeni’

SN 1. karanlık 2. kararmış , sıkıntılı, kederli 3. Zenci

karan- : lanet et-, küfret-

“Yine ol karadan seçildi seher

Cihan üstüne kıldı gündüz nazar” (1036) (karanlık)

“Bu sözleri söyleyicek Nev-bahar

Süheyl’ün kara gönli tutdı karār” (1940) (kararmış, sıkıntılı, kederli)

“Kara işidicek heman dem yayah

Baş urdı yire vü götürdi ayah” (4363) (zenci)

kara kaygu : acı, korkulu düşünce

“Kara kaygu gönlünü basdıyidi

Sınuhlu olup katı busdıyidi” (2251)

kara yir : toprak, zemin, yer altı

“Kara gice koyasısın babañı

Berü gel öpeyim şu kara beñi” (5432)

KG 1. Siyah, kara 2. Ayıp, ayıplanacak şey; pislik

“Velikin agzına burnına su virmeye dışında karası nesi olsa, fetile birle arıda” (35b.8) (ayıplanacak şey)

DK kara

“...Banı Çiçek karalar geydi ağ kaftanını çıkaradı,....” (92-2)

“Beyregün yar ve yoldaşları ağ çıkarup karalar geydiler.” (92-11)

“kara dere agzında Kādir viren, kara buğa derisinden bişigünün yapuğı olan, acığı tutanda kara taşı kül eyleyen, kara bıyıgın yidi yirden eñsesinde dügen, Kazan kartaşı Kara Göne çapar yetdi.” (149-12)

ŞŞÇ 1. Siyah., kara 2. Zenci 3. Mec. Ayıp, kusur

karan- : kötü söyle-, lanet et-

FR/K kara, siyah, ayıp

TS 1. Ayıp 2. Zenci

karan- : küfret-, kötü söyle-, lanet et-

kara:muk : İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan bu kelimenin anlamı çeşitli benzetmelerle genişlemiştir. Kelimeyi *kara:*'dan türemiş isim olarak gösteren Clauson (1972 : 660) orijinal anlamının ‘burçak, darı tanesi’ vb. olduğunu söylemiş ve Çağ. XV için şu anlamları sıralamıştır : “(1) ‘ekşi çilek gibi kırmızı renkli bir meyve’ (2) ‘buğdayda ortaya çıkan siyah tohum’ (3) mec. ‘çocuklarda ortaya çıkan tehlikeli siyah noktalar’. San.” Kelimenin Osm. XVI’daki anlamlarını da şöyle vermiştir : “karamuk (1) ‘burçak’; (2) ‘yabani erik’ (3) (bir kere XVI) ‘sivilce, döküntü’.” Bütün bunlar kelimedede bir anlam genişlemesi olduğunu göstermektedir.

Kaş. karamuk

ka:ş : Çeşitli mec. anlamlar kazanarak anlam alanı genişleyen kelimelerden biridir. Clauson (1972 : 669) kelimenin tam anlamını ‘kaş’ olarak vermiş, “bundan mec. ‘(bir şeyin) sınır veya yanı’, (karş. İngilizce’de ‘tepenin sırtı’). NE’de Moğolca alıntı kelime kömösge’nin genellikle ‘kaş’ için kullanılması dışında her iki anlamda bütün modern şivelerde yaşıyor; mec. anlamlar ‘(tepenin) sırtı, eğer yayı’ vb.; bazılarında kaşında ‘karşımda/huzurumda, yanımda’ gibi terkiplerde iyelik ekiyle dolaylı hallerde kullanılıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV ff. kaş ‘kaş’ ve mec. anlamlarla pek çok terkipte kayıtlı.” açıklamasını yapmıştır. Aşağıda taradığımız kaynaklardan aldığımız anlamlar da bu genişlemeyi göstermektedir.

EUTS 1. Tepe 2. = kas = kabuk 3. Kaş, değerli taş, süs taşı 4. Yada taşı

- Kaş. herhangi bir şeyin kıyısı
göz üstündeki kaş
- KB ön, yamaç, tepe
“sakınç kıldı kara kün bu ögdülmişe
keçürdi bu kadgu yazıldı başa” (6340)
- İML insanın gözleri üzerinde yay şeklinde uzanan kıllar, kaş; yeşim taşı
- SN doruk, tepe
“Çü güneş alem dikdi tag başına
Nakaş agmamışdı bilün kaşına” (2545)
- ŞŞÇ 1. Kaş 2. Yüzük kaşı
- TS 1. Eyerin ve semerin önünde ve arkasında olan yükseklikler 2. Kavun ve karpuz dilimi 3. Damın saçağı 4. Ufuk
“...ve mescid-i şerifin kaşları yıkılıp harap olmuştur.” (TS IV 2328)
(damın saçağı)
“Çü dağlar kaşlarında göz belürdü
Sanısın yer yüzünde güz belürdü” (TS IV 2328) (ufuk)

katıl- : 1 *kat-* 'in pasif şekli, ‘karış-, veya (bir şey) eklen-’; ‘(biriyle) ilişki kur-’ gibi mec. anlamlarla. Pek çok modern şivede yaşıyor Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 601)

EUTS katıl-, karış-

Kaş. karıştırıl-; erkek kadın çiftleş-

KB katıl-, karıştırıl-

NHT bazı hayvanların erkeği dişileri arasına gir- veya salıveril-

TS bazı hayvanların erkeği dişileri arasına girmek ya da salıveril-

kemiş- : Eski Türkçe döneminde ‘at-, fırlat-, bırak-, düşür-’ anlamlarıyla geçen kelime hem asıl ve hem de mec. anlamda kullanılmıştır. Clauson (1972 : 724) kelimenin yapısını şöyle açıklamaktadır : “morfolojik olarak *kem-’in işteş şekli, fakat semantik olarak kemür-’le ilgili değil ve açık olmayan işteş anlam da yok; Kaş.’da, normalde -ş- soneki ile ilgili hiçbir anlam alanı olmayan bir fiil olarak zikrediliyor.” Osm. XIV ve XV kemiş-’in anlamlarını ise ‘at-; (bir şeyi başka bir

şeye) koy-’ olarak vermiştir. Aşağıda görülebileceği gibi kelime birbirine yakın yeni yan anlamlar kazanmıştır.

EUTS at-, fırlat-, bırak-, düşür-

M fırlat-, at-

Kaş. saldır-, çıkar-, at-, sür-; birşeyi çıkarıp at-

KB saldır-, sür-, çıkarıp at-, bırak-

KG sok-, batır-, daldır-

ŞKM bırak-, sal-, ihsan et-, at-

MN at-, düşür-

TS 1. Koy-, bırak-, at- 2. Atıl-, düş-

kepek : “tam olarak ‘kepek’; mec. ‘kepek (başta), konak (başta)’. Küçük fonetik değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşıyor.” şeklindeki Clauson’un (1972 : 688) açıklamalarından bir anlam genişlemesi olayının gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Kaş. unda ve başta bulunan kepek

két- (g-) : Temel anlamı ‘git-’ olan kelime Uygur Türkçesi döneminde de mec. anlama sahip olan bir kelimedir. Eski Anadolu Türkçesi ile birlikte anlamı daha da genişleyen bu kelime çeşitli mec. anlamlar kazanmıştır.

EUTS git-, zail ol-

Kaş. git-; çekil-

KG 1. git-, uzaklaş- 2. ayrıl-, terket- 3. ortadan kaldırıl-, gideril- 4. kaç-, git- 5. var-, git- 6. özelliğini kaybet-, değiş-

“.....eyle kim iki ülüsi gidüp bir ülüsi kalsa, ne kadar kim tatlıdur halaldur.” (101b.10) (özelliğini kaybet-)

GT 1. uzaklaş-, git- 2. ayrıl-, terket- 3. kaybol-, zayıll ol- 4. öl- 5. geç-, ulaş- 6. düş-, çık-

“Eger garıblığa giderse san’at ehli sahtlık görmez.” (42a-15) (düş-, çık-)

TİKT 1. uzaklaş-, git- 2. kaybol-, zayıll ol-, iyileş- 3. öl- 4. parçalan-, yaralan-

ŞŞÇ 1. git- 2. ulaş-, var- 3. geç- 4. yok ol-, elden çık- 5. mec. öl-

“Beka sevdasını başdan ırag it

Gidenler gibi gitmege yarağ it” (1587)

TS 1. yürü-, yürürlükte bulun- 2. geç- 3. kaybol-

“Bizim Çin ilinde bu adet gider

Kim ol günler er avratı terkeder” (TS III 1705) (yürürlükte bulun-)

gevşek (g-) : kevşe:-’den türemiş isim; ‘gevşek’ vb., hem asıl anl., ‘gevşek, yumuşak’ vs. hem de mec. anlamda ‘yumuşak kalpli, zarif, kibar’ kullanılıyor. Uyg. VIII, Hak. XI, Osm. XVIII gevşek Rumî’de, ‘yumuşak, kibar’, vs. San. 301 v.16; kelime aynı zamanda pek çok XV-XVIII metninde kayıtlı. (Clauson 1972 : 691)

Radloff’da (1899.II : 1315, 1517) bu kelimeyle ilgili olarak, köpşek ‘kırılabilir, ezilebilir’, köpşük ‘eğer minderi’, küpçek ‘tekerlek’, küpçik ‘küçük minder, eğer minderi’, küpşek ‘yumuşak, solgun, gevşek, oynak (yer için)’ kayıtları vardır.

“qamşag sözcüğü yine somut bir eylemden yararlanarak soyut bir kavramı gösteren ileri bir ögedir (somutlaştırma eğilimi burada da görülüyor). Kültigin yazıtında “içim qagan ili qamşag bolduqında” tümcesinde (kuzey, 3. Satır) geçen sözcük, ‘sarsılmış, karışıklığa uğramış’ anlamına geliyor. Kökeni somut anlamda kullanıldıktan sonra soyut anlamı da anlatır duruma gelmiş, özel bir anlamda kullanılmıştır.” (Aksan 1983 : 19)

ETG kabşa-/kamşa- : sallan-, depren-, yerinden oyna-

kamşag : sarsılmış

ETY kamşa- : kımıl-da-, hareket et-

“... bir bukarsıka kölmiş kamşayu umatın turur...” (271 : II.79)

Kaş. gevşek, yumuşak

“küwşek et = gevşek, sölpük et

küwşek etmek = iyi hamurdan yapılan ekmek” (Atalay 1985a : 479)

kız-: temelde ‘kızır-’ anlamına geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 681) “bundan (1) ‘kız-’; (2) ‘kırmızı ol-’ (sinir, utanç vs. ile).” anlamlarını vermiş ve genellikle ‘ısın-’ olarak (SE Türki’de kızı-; SC Uzb.kizi-; fakat NE Tuv. ‘utan-’; SW Osm. ‘sinirle

alevlen-') bütün modern şivelerde yaşadığını belirtmiştir. Kelimenin Osm. XV'deki anlamı için 'ısın-; kırmızı ol-' anlamlarını da vermiştir. Clauson'un kelime hakkında yaptığı bu açıklamalar aşağıda taramalarımız neticesinde ortaya çıkanlarla doğru orantılıdır.

- OA kız-, hararetlen-, ateşlen-, hiddetlen-
- KB kızar-, gül-
"yüzi kızdı ongdı yana külçirip
sakındı bir ança uzun kiç irip" (3845)
- SN ısın-
"İşitdi anı şöyle kızdı temür
Ki avcındağı çöregi uçhunur" (2426)
- GT kızar-, yan-
- FR/K kızar-, kızış-, kız-
- ŞŞÇ 1. ısın- 2. mec. kızış-, hareketlen-
"Biraz kim ceng oldı kızdı savaş
Kim ola ol savaştan kurtara baş" (47716) (kızış-)
- TS 1. ısın- 2. kızar-
"Halavetde erir şekker lebinden
Melahatde kızar gül gabgabinden" (TS IV 2549) (kızar-)

kızdır- : kız-'ın ettirgen şekli olan bu fiil Eski Anadolu Türkçesi'nde ortaya çıkmıştır. Anlam gelişimi köküne paraleldir.

- KG ısıt-, kızdır-
- ŞŞÇ mec. hararetlendir-, kızıştır-
- TS ısıt-, hararetlendir-

koğuş : temelde 'oluk' çeşitli özel göndermelerle. Sadece SW Osm.'da yaşıyor ki burada geleneksel anlamlar XVIII'den sonra izlenemez; bugün 'geniş oda, hastane koğuşu, yatakhane, okul odası' anlamına geliyor. Belki bunlar, mec. olarak, bina planı içinde oyuklar/bölmeler olduğu için. Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XVI koğuş okı ve kovuş okı 'tatar yayının oku'nu çeviriyor (yani bir oyuktan atılan) : XVIII koğuş oku aynı anlamda. (Clauson 1972 : 613)

EUTS koğuş : bomboş, boş

koğuş : tüylü hayvan derisi, postu

Kaş. 1. okları perdah olmak için koğuş -huş- ağacından yapılan 'aygıt' 2. oluk, su oluğu, değirmen oluğu

TS koğuş okı : oluk biçiminde bir yatak içinden atılan küçük ok.

ko:l : Kelimenin anlamını "tam olarak 'üst kol', elig 'ön kol, e/'e zıt olarak, fakat bazı modern şiveler daha genel olarak 'kol' ve hatta 'el' için kullanıyor; aynı zamanda çeşitli mec. anlamlara sahip, mesela ordunun 'kol'u." şeklinde veren Clauson (1972 : 614-615), F.'da alıntı kelime olduğunu belirttikten sonra tarihi gelişimini şöyle açıklamaktadır : "Uyg. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV (1) 'kol'; (2) 'vadi' Qutb. 139, Osm. XIV kol (1) 'kol'; (2) 'yön'; oldukça yaygın." Clauson'un bu tespitleri yaptığımız taramalarla da ortaya çıkmıştır. Aşağıda görülebileceği gibi kelime Uygur Türkçesi döneminde organ adı olarak kullanılırken, 11.yy'dan itibaren insandan doğaya aktarmalarla anlam alanını genişletmiş, 'vadi: grup; taraf, bekçi' gibi yan anlamlar kazanmıştır. Ayrıca Bahacddin Ögel'de, Clauson'un da değindiği ordudaki kol anlamından bahsedilmektedir. Anlamını 'kol, küçük bir birlik, saf düzeni veya ordunun bir yanı veya cenahı.' şeklinde veren Ögel (1991e : 165), Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen kol kelimesinin, sırt kemiği, döş ve vadi; büyük karargah; "yeke kol"un 'merkezdeki ana birlikler; devletin ortası', "kolun ulus"un 'ana yurdun halkı' manalarında kullanıldığını belirtmektedir (Ögel 1991e : 169).

Kelimenin yapısı hakkında Necmettin Hacıeminoğlu'nun görüşleri dikkat çekicidir. Hacıeminoğlu kelimeyi koru-'la ilişkilendirir ve şöyle der : "kol < ko-l 'kol'. İnsan vücudunun bu çok önemli organı muhakkak ki koru-< kor-u- fiili ile aynı kökten yapılmıştır." (Hacıeminoğlu 1994 : 73)

EUTS kol

Kaş. 1. Kol 2. Kılıç veya bıçakta bulunan yol biçimi, oyma 3. Dağın tepesinden aşağı inen ve derenin ortasından yüksekçe olan yer

KB kol, vadi

AH 1. Kol 2. Vadi

“iki kol dinar ma ol üç kol kolur” (312)

İM kol, grup

KT hayvanın ön ayağı

GT 1. kol 2. Taraf

“...sen dön andan sol koluñdan yaña git.” (69a-10) (taraf)

DK kol; taraf

“Sol kolda oturan sol bigler isikteki inaklar” (110-11) (taraf)

ŞŞÇ 1. Kol 2. El 3. Taraf, yan

TS 1. Taraf, yan, cihet 2. El 3. Devriye gezen asker, bekçi

“... mezbur benim, kol getirip cebren döve döve bir mut arpam alıp...”

(TS IV 2610) (el)

köç- (g-) : köç ismiyle eşsesli olan bu fiilin temel anlamı ‘göç-’tir. Zamanla ‘öl-’ gibi mec. anlamlar da kazanmıştır. Clauson’da da (1972 : 694) kelimedeki bu anlam genişlemesine değinilmiştir. “ ‘ikametgahı değiştir-, göç et-’; ‘göçebe ol-’ ve mec. ‘öl-’ (yani bu dünyadan diğerine göç et-) gibi bazı genişlemiş anlamlarla yaşıyor”

EUTS göç-

Kaş. göç-

ŞŞÇ 1. Göç et- 2. Mec. Öl-

“Çü vakt irişdi ol sultan-ı adil

Göçüp kıldı beka darını menzil” (272)

TS 1. Yurt değiştir-, hicret et- 2. İrtihal et-, öl-

kögüz : Kelimenin anlamı ‘gögüs, meme’dir. Hem kadın hem de erkek için kullanılır. Clauson (1972 : 714), kelimenin aynı zamanda oldukça eski dönemden itibaren mec. bir anlama da sahip olmaya başladığını ‘akıl veya düşünce’ söylemektedir. Bizim Maytrısimit’te rastladığımız bu anlam, daha sonraki yüzyıllara ait metinlerde geçmemektedir.

EUTS 1. Gögüs 2. Kalp

M gögüs, kalp; düşünce

Kaş. gögüs

ŞŞÇ gögüs, sine

TS göğüs

kömeç : Kelimenin yapısını “*köm-*’den *-meç*’le (bir çeşit yemek için) türemiş kısaltmış isim” şeklinde ve anlamını da “asıl anl. ‘(yiyecek) gömülmüş (pişirmek için küle)’. ‘külde pişmiş ekmek’ anlamında veya benzeri SE Türki’de kömeç/kö:meç : NC Kır. kömöç : SC Uzb. kumaç : NW Kk. kömeş; Kaz. kümeç yaşıyor; fakat SW Osm.’da gümeç bugün sadece ‘bal peteği’ (mec., şekli yüzünden) anlamına geliyor.” şeklinde açıklayan Clauson, Osm. XIV’deki kullanımı için “gömeç genellikle ‘bal peteği’; daha seyrek ‘külde pişmiş somun’; oldukça yaygın.” açıklamasını yapmıştır (Clauson 1972 : 722). En erken 11.yy’da Kaş.’da kayıtlı olan bu kelimenin ilk anlamının ‘küle gömülerek pişirilen çörek’ olduğu, ‘bal peteği’ anlamını daha sonra kazandığı anlaşılıyor.

Kaş.	küle gömülerek pişirilen çörek
DK	kül ekmeği, kül puğaçası “Bağır gibi üginende yoğurtdan ne var Kara sakaç altında gömeçden ne var” (105- 7-8)
TS	1. Bal peteği, petek 2. Kül ekmeği “Birkaç aru bal gömeçleri yapmış.” (TS III 1471)

kön- (g-) : Kelimenin şaşırtıcı bir anlam genişliğine sahip olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 726) temel anlamını “belki ‘(fiziki olarak) düzgün ol- veya düzgünleş-’, çeşitli mec. genişlemelerle.” şeklinde açıklamıştır. Modern şivelerde kullanımını ise “SE Türki’de; NC Kır., Kzx. : SC Uzb. : NW Kk., Nog.’da yaşıyor, genellikle ‘(biriyle, bir şey hakkında) hemfikir ol-; uzlaş-; alışkın ol- veya (bir şeye) katlan-’ anlamında.” şeklinde açıklamıştır. Aşağıda yaptığımız taramada da görülebileceği gibi kelime hem somut hem de soyut anlamlara sahiptir. Yani çeşitli mecazlarla anlam genişlemesine uğramıştır.

Kaş.	düzel-, doğrul-; yola gel-; inkardan sonra ikrar et-; yola çık-; (Arguca)
yan-	
KB	doğrul-, düzel-, doğruyu söyle-, yola çık- “anı kodtı tuttı könilik yolın kirür men könilikke köndüm bilin” (4994)

H gönül- : yönel-, teveccüh et-, istikamet al-, yüzünü döndür-

KY gönül- : yönel-, yüzünü döndür-

kör : Eski Anadolu Türkçesi döneminde öncelikle ‘görmeyen, âmâ’ anlamıyla rastladığımız bu fiil, bu anlamdan hareketle çeşitli mecaz anlamlar da kazanmıştır.

Bunlar arasında ‘eksik, kusurlu, küt’ vb. anlamlar vardır.

GT görmeyen, âmâ

ŞŞÇ 1. Kör 2. Mec. Eksik, kusurlu

“Elünden geldügince hilmün artur

Gazab iden kişünün aklıdur kör” (48470) (eksik)

RB küt, uçsuz

“Ve budaklar dibi zaif olup gitdükçe yukarusı kör olursa ve agacın yer yer sâkında ve.....” (33b.4)

TS kör bilîş : noksan bilgi

kör kuyı : suyu olmayan ya da suyu çekilen kuyu

kör tuman : koyu sis, pus

körpe : İlk defa Kaş.’da ‘körpe, mevsimi geçtikten sonra çıkan şey; zamanından sonra doğan yeni hayvan’ anlamıyla karşımıza çıkan kelime Eski Anadolu Türkçesi’nde buna yakın olan ‘genç’ anlamını kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Clauson (1972 : 737), kelimenin anlamı ve modern şivelerde kullanımı hakkında şu açıklamayı yapmaktadır :

“temelde (hayvan veya ekin için) ‘mevsimde geç yetişmiş’. Bu anlamı kuzular için NC Kır., Kzx’da devam ettiriyor ve SW Tkm ve kaba yonca gibi ürünler için NW Kaz.’da (kurpi) kullanılıyor. Kk., SW Az., Osm. körpe ‘çok genç, taze, nazik’ bu anlamı daha genelleşmiş bir şekilde devam ettiriyor. Bundan ‘(çok genç) kuzunun derisi’ anlamına gelmeye başlamış. NC Kır; NW Nog, Kumyk’da ve bundan daha genel olarak ‘yorgan,yatak örtüsü, yumuşak döşek’ vb. anlamında pek çok SE; NC; SC; NW şivesinde ve SW Tkm.’de yaşıyor.”

Kaş. körpe, mevsimi geçtikten sonra çıkan şey; zamanından sonra doğan yeni hayvan

ŞŞÇ körpe, mec. genç

“Ahı üç yıl tamam olunca bisler
Olur bir körpe tolu aya benzer” (1700)

kuru:- : Temel anlamı ‘kuru ol- veya kurulaş-’ olan kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘verimsiz duruma gel-, zayıfla-’ gibi anlamlar kazanmıştır.

EUTS kuru-

Kaş. kuru-

kuzi- : kuru-; yemeğe iştihası gel-

ŞMK verimsiz duruma gel-, kuru-

ŞŞÇ 1. Kuru- 2. Mec. Çaresiz kal-, zayıfla-

“Kuruduk bunda aclıktan bunalduk

Gidecek yirümüz yok uşda kalduk” (23260)

kurut- : *kuru:-*’ın ettirgen şekli olan bu fiilin anlamı ‘(bir şeyi Acc.) kurut-’tır. Anlam gelişmesi *kuru:-*’a benzeyen kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘perişan et-, tüket-’ gibi yan anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS kurut-

KB kurut-, soldur-, yok et-

ŞŞÇ 1. Mec. Perişan et- 2. Mec. Tüket-

“Cüda eylediler hançerle kaşın

Kurutdılar o servün taze yaşın” (18350) (tüket-)

kuruğsa:k : ‘mide’ anlamındaki bu kelimenin yapısı hakkında Clauson (1972 : 657) Kaş. ile aynı fikirdedir. Yani *kuruğsa:-*’dan türemiş isim bir isim olduğu kanaatindedirler. Ayrıca Osm. XIV’deki anlamı hakkında Clauson “kursak ‘mide’ ve mec. anlamda ‘zeka’; bütün dönemlerde yaygın.” açıklamasını yapmıştır. Elimizdeki tarihi metinleri taradığımızda kelimenin KB’de ‘gönül’ gibi soyut bir anlamda ve TS’de ‘idrak, zeka’ gibi yine soyut bir anlamda geçtiğini gördük. Yani kelimenin anlamı somuttan soyuta doğru genişlemiştir.

EUTS kursak, karın

Kaş. kursak, mide

KB gönül

“tatig bardı öçti kurugsak otı
yıradı meningdin yigitlik otı” (375)

TS 1. Mide 2. İdrak, zeka 3. Göğüs

“Evda : kursağında ak yünü olan göğercin.” (TS IV 2741) (göğüs)

“Hem korkarın ki ehl-i zâhir olanlar kursağında bu ehl-i hâl olanlar
sözü sinmeye.” (TS IV 2741) (idrak, zeka)

kuzğu:n : tam olarak ‘kuzgun’, fakat aynı zamanda başka büyük siyah kuşlar için de kullanılıyor. Küçük fonetik değişikliklerle bütün modern şivelerde yaşıyor, bazen ‘aç gözlü’ vb. için mecazi anlamda. (Clauson 1972 : 682)

ETY kuzgun, karga

“...kuzgunug ıgaçka bamış” (268 : II.76)

EUTS kuzgun, karga

Kaş. kuzgun

küni: (g-) : ‘kiskançlık; kiskanç; (bundan ? mec.) ‘ikinci eş’. Sadece (?) NE Tel.’de kü.nü ‘kiskançlık’ : SE Türki küne aynı anlamda : SW Osm. göni/gönü aynı anlamda; Tkm. günü ‘ikinci eş’ yaşıyor. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Hwar. XIV, Osm. XV günü (böyle transkribe ediliyor) ‘kiskançlık’; pek çok metinde : XVIII günü (g- ile) Rumi’de ‘kiskançlık’ aynı kocaya sahip olan iki kadın birbirine günü diye hitap eder, F.’da wasnī San. (Clauson 1972: 727)

EUTS kiskançlık, haset günü

M haset

Kaş. kuma

TS kiskançlık, haset

küy-/küñ- (g-) : Kelimenin anlamını ‘tutuş-, yan- (geçişsiz)’, hem asıl anl. hem de mec. ‘(sinirle b.) yan-’.” şeklinde veren Clauson (1972 : 726) Osm. XIV’deki kullanımını da şöyle açıklamaktadır : “göyün-/göyn- (1) an-; (2) mec. meyve için ‘olgunlaş-’.” Kelimenin mec. anlamının Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

ETG kön- : yan-, kavrul-

- köy- : yan-, kavrul-
- EUTS köy- : yan-, kavrul-
- Kaş. yan-, yak-
- KB yan-
- YED/RN göy- : parla-, içten yan-, gönül derdi çek-
- “Niçün korsın özün düşvar saate
Ne akıldur göyersin kıyamete” (42a.460)
- KG yan-; bekle-, sabret-
- göyün- :yan-; hafif sarar-
- “...ve eger ton ücrete alsa....kandasnada yırtılsa ya göynüse ödemek
vacıb olmaz.” (131b-3)
- H yan-
- KY yan-
- gövin- : yan-
- göyin- : yan-
- FR/K köy- : bekle-, yan-, ayrıl-
- “Birbirine köymeyüb kaçdı bular
Kafirün bususını açdı bular” (128b.3)
- TS göyün- : yan-

oçok/oçak : asıl anlamı ‘ocak, ateş yakılan yer’ olan kelimenin genişlemiş anlamları için Clauson (1972 : 22) “bundan özellikle SC, SW’de ‘merkezinde ocak bulunan yapı’ ve bundan ‘böyle bir yapıya toplanmış olan insan topluluğu’, bu da ‘aile, dernek, Yeniçeri ocağı’ vs.’dir.” demektedir. Orijinal şeklin ocok olduğunu söyleyen yazar Osm. XV’den itibaren ocak ‘ateş yakılan yer’ için ve mecazi anlamlarla XVII’den beri kayıtlı olduğunu eklemektedir.

EUTS oçak/oçuk : ocak, ateş ocağı

Kaş. ocak

ŞMK ateş

ŞŞÇ 1. i. İçinde ateş yakılan yer 2. yurt, yer 3. köşe, bucak 4. hanedan,
sülale

“Buña irişdi fikrüm tañlacakdan

- Başum alam gidem ben bu ocakdan” (34457) (yurt, yer)
 “Bilür ocak ocak her bir diyarı
 Komamış yir ki kılmamış kararı” (365) (köşe, bucak)
 “Asıllu-y-ıdı bey ulu ocakdan
 Anı sanma ki çıkmışdı bucakdan” (1791) (hanedan)
- RB dikim yapmak için hazırlanan çukur
 “Ve malum ola kim her ocak ki çekirdek ekilür, her diyarda bir dürlü
 ederler....” (39a.15)
- TS (I) ocak
 (II) yurt
 (III) üzüm asması, kavun, karpuz, kabak gibi bitkilerin teveği

odun- : Asıl anlamı ‘uyan-’ olan kelime Eski Anadolu Türkçesi’nden itibaren anlam alanını genişletmiş ve mec. anlamlar kazanmıştır. Clauson (1972: 62) kelimenin od-’ın dönüşlü şekli olduğunu iddia etmektedir.

- EUTS uyan-
 Kaş. uyan-
 AH uyan-
 NHT uyan-; habırcıdar ol-, bilgilen-
 SN açıl-
 ŞŞÇ 1. Uykudan uyan- 2. Akli başına gel- 3. Mec. Ortaya çık-, belir-
 “Gelüp başına akli kız uyandı
 O demde uyhudan uyandı sandı” (6855) (akli başına gel-)
 “Tutuşdı yüregi gönli bulandı
 Feragat uyıdı gavga uyandı” (5135) (ortaya çık-)
- TS (I) uyan-
 (II) ışık parla-, yan-
 “Musibet şem’i ol dem kim uyandı
 İşidüp şem ile pervane yandı” (TS VI 4030) (ışık yan-)

ok : Kelimenin anlamları hakkında Clauson’un (1972 : 76) açıklamaları şöyledir :

“ ‘ok’. Okların ayin ve tören gibi çeşitli sebeplerle kullanımı yüzünden çok eski bir tarihten beri ‘alt boy/oymak’ anlamında ve aynı zamanda kura çekerken ‘şans’ için de kullanılmaya başlamış (ve böyle şekillerde On ok gibi bazı boy isimlerinin bir unsurudur). Kaş.’da kayıtlı olan *o:k* (böyle yazılıyor) ‘mirastan pay’ şüphesiz bu kelimenin başka bir özel anlamı. Daha sonra bu, *i:k* gibi, ‘uzun ağaç parçası’ anlamına gelmiş, genellikle, yuvarlak parça , dingil/mil gibi, yuvarlak mil vb. anlamına gelmiş ve böylece *u:ğ*’la karışmaya başlamıştır.”

Ayrıca araştırmacı kelimenin Çağ. XV’deki anlamları arasında ‘ok’ dışında mcc. ‘binanın dış tarafında çatıyı çeviren uzun kirişler’ anlamını da verir (Clauson 1972 : 76).

Kelimenin Eski Türkçe’deki anlamını S. Çağatay (1978 : 7) şöyle açıklar :

“Eski dilimizde (Yazıtlar ve Eski Uyg.) ok “nesil, soy, boy, kabile teşkilatı” anlamındadır. Orhon yazıtlarında idi oksuz Kök Türk “kabilelere bölünmeyen Kök Türkler” deyişi geçer, yine bu yazıtlarda on ok budun “on boy” “Batı Türkleri”ni anlatmaktadır... Eski Uygurcadaki oğuş “kabile, boy” da herhalde bu sözcükle ilgilidir.”

Çin kaynaklarına göre 552 yılında Göktürk devleti kurulurken ordu on kısma ayrılmış, bunlardan her birine de ok adı verilmiştir. Yani ok, sasyal yapıda tâbi/bağımlı olan boyu ifade ediyordu ve bunların siyasi bakımdan birleşmesine, boylar birliğine de oğuz deniyordu (Donuk 1988 : 82).

‘Uzun ağaç parçası; dingil/mil, yuvarlak mil’ anlamından türemiş gibi görünen ‘at veya öküzleri arabaya koşmak için, arabanın önüne doğru uzanan uzun ok veya ağaç, araba oku’ anlamının Anadolu’da kullanımına değinen B. Ögel (1991a : 409) şunu da ekler : “Kağnıda ok, bazan “oyulmuş ağaçlar” içine oturtulurdu. Bu oyuğa da okluk adı verilmiştir.”

O. Ş. Gökyay’ın (2000 : CCCXXXV) “Yurtların ve ordaların büyüklüğü, bir araya getirilmiş örgü değneklerinin meydana getirdiği kanatların, yahut kubbeyi teşkil eden yay gibi değneklerin (*ukların*) sayısıyla belirtilirdi.” şeklindeki cümlesinden anlaşılacağı üzere ok ‘yurt ve ordalarda bir araya getirilmiş örgü değneklerinin meydana getirdiği kanatlar, yahut kubbeyi teşkil eden yay gibi

değnekler' anlamına gelir ve bu anlam da 'uzun ağaç parçası' anlamından gelişmiş gibi görünmektedir.

Ok'un bu somut anlamları yanında bundan gelişmiş olan soyut anlamını K. Eraslan'ın (1988 : 7) şöyle açıklar : "Yay'ın ok'a üstünlüğü, oku atmasından, onu yönlendirmesinden ileri gelmektedir. Bu sebeple hakim unsur, idare edici unsur yay ilc, bağlı unsur, idare edilen unsur da ok ile ifade edilmektedir."

Bütün bu açıklamalar göstermektedir ki kelime Türk kültür hayatındaki önemine binaen anlamını genişletmiştir.

ETG ok, kabile teşkilatında küçük birlik; on o.

"ol sabıg eşidip , on ok begleri bodumı kop kelti yükünti" (To 43)

EUTS 1. ok 2. edat

Kaş. ok

ew okı : çatıya uzatılan direk

ok yılan : kendisini insan üzerine atan yılan

paylar ve toprak hisseleri üzerine üleşmek için atılan ok; çekilen kura;

mirasta düşen pay

KB ok

TS ok

oluk : Kelimenin anlam gelişimini Clauson (1972 : 136-137) "temelde 'oyulmuş ağaç gövdesi', dolayısıyla 'tekne, bot' ve sonra 'oluk' vs." şeklinde açıklamıştır. İlk defa Kaş.'da geçen bu kelime burada çok anlamlı olmasından dolayı anlam genişlemesine uğramış görünmektedir. Bu ismi 1 oluk şeklinde maddeleştiren Clauson, Hap. Leg. kaydını koyduğu diğer oluk 'oyuk şey'i de 2 oluk şeklinde maddeleştirmiş ve 1 oluk'un mecazi kullanımı olduğunu belirtmiştir.

Kaş. oluk, yalak

küçük kayak

o:t (o:d) : asıl anl. 'ateş', sık sık mecazi anlamda 'öfke, kızgınlık' için de kullanılıyor.

Ateşin eski Türk inancında ve bunun devamı olarak daha sonra Müslüman Türkler'deki yeri hakkında A. İnan (1995 : 67-68) şu bilgileri vermektedir :

“Ateşe bakıp kehanet etmek Türkler’de çok eski bir görenektir.”
 “Şamanistler’in inançlarına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. VI. yüzyılda Batı Gök Türk hakanına gelen Bizans elçilerini ateşler arasından geçirmişlerdir. Moğal saraylarında da bu âdet vardı. Bu tören elçilerle gelmesi muhtemel olan kötü ruhları kovmak için yapılırdı. Bu inancın izlerine müslüman Türkler’de de rastlıyoruz... Ateş ruhuna hitaben okunan şaman ilahilerinden anlaşıldığına göre aile ocağı kültü ile ateş kültü birbirinden ayırt edilmez. Aynı zamanda ocak kültü atalar kültüyle bağlıdır (şaman dualarında “atamızın yaktığı ocak” denir).”

Ot, aynı zamanda eski Türkler’de ‘küçük erkek çocuk’ için de kullanılan bir kelimedir. Bu küçük çocuğa “ot tegin”, yani ‘ateş prensi’, baba ocağını devam ettiren çocuk denir. Bunlar töreye göre, hükümdar olamazlardı; fakat babalarının mal ve servet mirası onlara düşerdi. (Ögel 1989 : 28-29)

Taradığımız kaynaklarda kelimenin ‘ateş’ anlamı dışında mec. ‘öfke, kızgınlık’ anlamında da kullanıldığını gördük.

EUTS ateş, ot, bitki, ilaç otu

Kaş. ateş, duman

ŞŞÇ 1. i. Ateş 2. lav 3. kıvılcım 4. kor 5. mec. fitne, kargaşa 6. Kızgınlık

“Hoten’den yana oldı ol revana

Ne kıl sun gördi od düşdi cihana” (24969) (fitne, kargaşa)

“Ki Dara’nun bize tiz oldı odı

Götürdi ara yirden şerm ü udi” (36534) (kızgınlık)

TS ateş

o:tlan- (o:dlan-) : *o:t* ‘ateş’ten türemiş dönüşlü fiil. İlk defa Kaş.’da karşımıza çıkan fiilin burada hem asıl hem de mecaz. anlamla kullanılıyor olması kelimenin çok anlamlı olduğunu ve anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir. Clauson (1972 : 58) sadece (?) SW Az., Osm.’da *odlan-*; Tkm.’de *o:tlan-* ‘yan- (asıl anl. veya mecaz. sinir bakımından); yakıl-’ vs. yaşadığını belirtmiştir.

Kaş. ateşlen-, ateş kesil-, ateş gibi ol-, öfkelen-

öleñ : *öli-*'den türemiş isim; 'çimen', özellikle 'yeni çıkmış çimen'; dolayısıyla genişlemeyle 'otlu çayır/ otlak'. Sözde, 'dügün şarkısı' anlamında başka bir öleñ vardır, San.'da kayıtlıdır ve NC Kır, Kzx. ve SW Tkm.'de yaşıyor, fakat bu anlam muhtemelen hay öleñ hay öleñ nakaratından çıkmıştır, ki mecazi olarak geline bir gönderme yapıyormuş gibi görünüyor (Clauson 1972 : 147). Clauson'un kelime hakkında verdiği bu bilgileri dikkate aldığımızda kelimenin anlamında bir genişleme olduğunu düşünmemiz gerekiyor.

ETG bataklık yer, ıslak

EUTS sulak yer, bataklık arazi, yaş, rutubetli

1 ö:r- : pratikte ün-'le sinonim, oldukça kötü yazılmış Uyg. metinlerde zar zor seçilebilenlerden; 'yüksel-', genellikle ayrılış noktasıyla ilgili anlamını hala devam ettiren, mesela (bitki için) 'filizlen-'; sık sık mecazi anlamda kullanılmış. Bazın örü-gibi genişlemiş şekillerde yaşıyor. Uyg.VIII, Hak.XI. (Clauson 1972 : 195)

2 ö:r- : 'ör-'; aynı zamanda bir duvarı tuğlalarla örme için mec. anlamda kullanılmış; Sami 199 der ki Osm.'da ör- herhangi bir örme veya birleştirme metodunu tarif için kullanılmış. Fakat dokuma makinasında dokuma için değil. Bütün modern şivelerde yaşıyor. Hak.XI, Çağ.XV. (Clauson 1972 : 195)

"ör-mek", yücelme, yükselme demektir. Uygur kağanı da il, yani devlet örgünü, "örgipen" süsledim, diyordu.... Eski Türkçede "örki, örük" de, yüce ve ali demektir. Anadolu köylerinde de örme, örümek, yükselmek manasında kullanılır." (Ögel 1991e : 194) "Rabguzi, bir asker konağından söz açarken, "sağ yana 6 ak çadır örge; sol yana da 6 ak çadır örge diktirdi" diyordu (R, I, 1228). Aslında burada çadırın adı örge idi. Yine Çağatay Türk kültür çevresinde, örüg, Şeyh Süleyman Efendi'ye göre "ordu menzili" demektir (a. yer, 1223)." (Ögel 1991e : 195-196)

EUTS ör- : 1. Yüksel-, çık- 2. Bir çeşit elbise

Kaş. ör- : belir-; çık-, kop-; yüksel- -bulut-

ör- : ör-

KB ör-, bağlan-

"kayu işte bolsa yorık utru tut

yorık utru tutsa sanga örge kut” (1311)

1 **öt-** : temel anlam, bir şeyin içinden veya üstünden hareket; hem geçişsiz hem de geçişli, ikinci halde neredeyse daima özne olarak çeşitli şekillerde ‘zaman’ imasıyla. Geçişli olursa, çeşitli anlam alanlarıyla pek çok hali ifade edebiliyor; Acc.’le genellikle ‘geç-’, mesela bir nehir, anlamına geliyor; hareket içinden ziyade üstünden anlamında; Dat.’le ‘(bir şeyin) içine işle-’ ve Abl.’le (ve/veya Loc.’le) ‘(bir şey) nüfuz et-’ ve diğer tarafa geç-. Çeşitli mecazi anlamları da var, mes. ‘geç-, affet- (günahlar, vs., Abl.)’; ‘bırak-, vazgeç- (bir şey)’; ve eğer geçişsizse, (bağırsaklar için) ‘temizlen-’; (nesnelere için) ‘serbestçe hareket et-, kolayca satıl-’. Bütün şivelerde yaşıyor; SW’de sadece Tkm.’de ve XX Anat.’da. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV **öt-** ‘üstünden veya içinden geç-’, XIV’de yaygın ve XVII’ye kadar nadiren ortaya çıkıyor TTS I; II. (Clauson 1972 : 39)

ETG geç-, becer-

EUTS 1. Ek- 3. Keskin ol-, zail ol-, geç- 4. Peklik çek-

Kaş. bir şeye geç-, del-; boşal-, -karn- sür-

KB geç-, bir şeye geç-, del-

DK geç-, del-, aş-

ŞŞÇ 1. (kuş) **öt-** 2. (çalgılardan) ahenkli sesler çık- 3. Yankılan-, çınla-

TS (I) geç-, aş-

“Ki yüz bin yüğü cömert er ötlü

Bu meydan öndülün ol aldı gitti” (TS V 2134)

2 **öt-** : temelde (kuş için) ‘öt-’; bundan diğer hayvanlar ve cansız nesnelere için mecazi anlamda ‘çeşitli sesler çıkar-’; asla (insanlar için) ‘şarkı söyle-’ değil, fakat SW’de ‘çok konuş-, anlamsızca konuş-’ anlamında var. Sadece (?) NE Tuv.’da ve SW Osm.’da yaşıyor. Hak.XI, Hwar. XIV, Osm. XVI **öt-** (keçi için) ‘mele-’ : XVIII Rumi’de ‘öt-’ ve mecazi anlamda ‘anlamsızca konuş-, gevezelik et-’. San. (Clauson 1972 : 39-40)

ETG dile-, dua et-

EUTS rica et-, dile-

M rica et-

“...bilge tengri tengrisi burkan tapa barıp inçe tip ötüg ötüng....”

(91.27)

Kaş. öt-

ŞŞÇ 1. (kuş) öt- 2. (çalgılardan) ahenkli sesler çık- 3. Yankılan-, çınla-

“Çalındı kuslar ötdi nakare

Zelazilden cigerler pare pare” (8903) (ahenkli sesler çık-)

TS (II) 1. Teke mele- 2. Yüksekten at-

“Tehamhüm : At okramak, teke ötmek” (TS V 3135)

“Niceler let yidiler umarak lût

Katı ötme dikarlar çanına ot” (TS V 3135) (yüksekten at-)

öte:- (öde:-) : temelde ‘sorumluluk taşı-’, bundan (1) ‘Tanrı’ya karşı sorumluluk taşı-’, mes. özel zamanlarda dua ederek; (2) ‘üst düzeydeki birine karşı birinin sorumluluğunu taşı-’ karşılığı ne ise vererek; (3) ‘borcunu öde-’. Bazı SE, SC, NW ve SW şivelerinde yaşıyor; Az., Osm. öde-, Tkm. ö:de-. Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XVIII öde- Rumi’de; aynı zamanda mecazi ‘bedel, tazminat (ver-)’ San. (Clouston 1972 : 43)

EUTS 1. Öde- (borç) 2. Müracaat et-, ricada bulun- 3. Neşet et-, çık-

Kaş. öde-

ötel- : çalış-, yorul-

KB öden-

ŞŞÇ 1. karşılığını ver- 2. Tazmin et-

ötgür- : *öt-*’in ettirgen şekli olan bu fiilin asıl anlamı ‘geçir-’, ancak çeşitli mecazi anlamlarla kullanılmış.

ETG ötkür- : nüfuz et-, tamamıyla anla-

Kaş. ötürt-, sürdür-, gönder-, bir şeyi bir şeyin içinden öteye geçirt-

KB taklit et-, benzemeye çalış-

*KY ötür- : geçir-, terket-, unut-

FR/K ötür- : ayır-. Sakal ötür-, sakalını karıştır-

TS ötür- : 1. Geçir- 2. Terk et-, bertaraf et-, unut-

sarmaş- : Kelimenin anlamından hareketle -ş- ekini işteş eki olarak düşünen Clauson (1972 : 853) **sarma-* diye var saydığı bir kökten türediği kanaatindedir. Elimizdeki kaynakları taradığımızda en eski Kaş.'da bulduğumuz kelime daha burada çok anlamlı bir yapı arz etmektedir. Dolayısıyla kelime 'karşılıklı sarıl-' gibi temel bir anlamdan hareketle 'karış-; süzül-; dolaş-' gibi anlamlara genişlemiştir. Osm. XIV'deki kullanımı için Clauson'un açıklaması şöyledir : "sarmaş- 'sarıl- veya kendisi sarıl-, bir şeyin etrafında', bazen mec. ; bütün dönemlerde yaygın."

Kaş. sarmakta yardım ve yarış et-

karış-; süzül-; bir akardan kendinden başka bir şey çık- ve bunda yardım ve yarış et-

"sarmaşdı : ol manğa ışığ sarmaşdı = o, bana ip sarmakta yardım etti; bu, ağaç üzerine ip sarmak gibidir.

sarmaşdı : iş sarmaşdı = iş karıştı. Ol manğa balık sarmaşdı = o, bana sudan balık çıkarmakta yardım etti. Kaptan tutmaç süzülürse yine böyle denir. Bir akarın içerisinden kendi cinsinden olmıyan bir şey çıkarıldığı zaman yine böyle denir." (Atalay 1985b : 217)

DK sarmaş-, sarıl-, kucaklaş-, dolan-, dolaş-

ŞŞÇ kucakla-, sarıl-

TS 1. Sıkıca sarıl- 2. Dolaş-

sarul- : *saru-* 'ın pasif şekli olan bu fiilin temel anlamının '(bir şey) sarıl-' olduğunu söyleyen Clauson, Uyğ. Man.'da '(bir şey) eklen-' anlamındaki fiilin açıkça sıril-yazıldığını, bunun '(bir şeye) sıkıca dikil-' mecazi göndermesi ile sıril-'ın pasif şekli olabileceğini, fakat böyle bir fiilin hiçbir başka izi olmadığını söylemektedir. Ayrıca sıril-'ın bazı orta ve modern şivelerde sıdırıl-'ın sekunder şekli olduğunu belirten Clauson, sarul-, sarıl- olarak NW Kaz.; SW Az., Osm.'da ve saral olarak Tkm.'de yaşadığını, Osm. XVII'de de "ikinci hisāra sarılup 'ikinci kaleyi kuşatarak' TTS IV." şeklinde kullanıldığını kaydetmiştir (Clauson 1972 : 851). Yaptığımız taramada kelimenin Kaş. ve KB'de 'sarıl-' anlamıyla sarıl- şeklinde geçtiğini, 'bulaş-, yapış-; tesir et-' anlamıyla da sıril- şeklinde geçtiğini gördük. Her iki madde başı fiil

arasında gerek yapı gerekse anlam bakımından olan yakınlık göz önüne alındığında tek bir fiilin dal şekilleri oldukları düşünülebilir.

ETG sıril- : asıl-, yapış-, iliş-

Kaş. sarıl-

sıril- : bulaş-, yapış-

KB sarıl-

sıril- : tesir et-

ŞŞÇ kucaklaş-, sarıl-

TS sar-, kuşat-, muhafaza et-

“İkinci hisara sarılıp yirmi gün dögdüler.”(TS V 3315) (muhasara et-)

sı- : ‘kır-’ (geçişli), hem asıl anl. hem de mec. anlamda. Clauson (1972 : 782), Osm. XIV’de ‘kır- (asıl anl. veya mec.); fethet-’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir. İlk defa Kaş.’da karşımıza çıkan kelimedeki anlam genişlemesi bilhassa Eski Anadolu Türkçesi’nden sonra gerçekleşmiştir.

Kaş. kır-; boz-; yen-, galebe et-

KB kır-, boz-, ez-; kırıl-

AH kır-

SN 1. kır-, parçala- 2. boz-,yen- 3. yeminini boz-

“Çü Çin kavmi Hindü çerisin sıdı

Kara zengi kafurla yüzün yudı” (3214) (boz-, yen-)

“İki and içüp durur işbu kişi

Eger sır ise yele gider işi” (1310) (yeminini boz-)

KG 1. kır- 2. boz-, riayet etme-, saygı gösterme-

“Anuñ-çün kim oruc hürmetin sıdı Ramazan ayı hürmetin sımadı ve....” (51a.13)

H kır-, reddet-

KT 1. (yeminini) boz-, (sözünden) dön- 2. yen-, mağlup et- 3. kırıp geçir-, helak et- 4. çiğneyip ez-

GT 1. kır- 2. boz-, sözünden dön- 3. yen-, mağlup et-

“bir hamle dahı kıldılar ol gün düşmeni sıdılar.” (10b.12)

MN kır-, yen-

TİKT 1. kırıp geçir-, helak et- 2. parçala- 3. (emre) uyma-

“Eyitdi : Yunus’uñ etin yime ve süñügin sıma.” (91a.6)

“.....ta kim Musa peygambaruñ buyrugın sıyup...” (102a.19) (emre uyma-)

DK kır-, boz-, lekele- (namus)

“... ta kim sası dinlü kafirün döşegine varmayasın, sağrağın sürmeyesin, atam Kazan namusını sımayasın, sakın didi” (54-3) (lekelemek (namus))

FR/K kır-, boz-, yen-, aşığı gör-

“Ceng idün ecel gamını yimenüz

Saf-şikenler adını siz sımanuz” (100a.11)

ŞŞÇ 1. Kır-, parçala- 2. Kes- 3. İncit-, kır- 4. Yen-, mağlup et- 5. Boz-,

değerden düşür- 6. Reddet-, kabul etme-

V boz-, iptal et-

“Gendü işedcek kadar gülmek abdesti sımaz.” (50a.9)

TS 1. Kır- 2. Boz-, nakzet- 3. Yen-, mağlup et-, tepele- 4. Aşığı gör- 5.

Gereğini yapma-, bertaraf et-, reddet-, hiçe say-, kabul etme- 6. Yık-, harap et-

sığ- : asıl anlamının ‘(bir şeye Dat.) sığ- (Geçişsiz)’ olduğunu söyleyen Clauson çeşitli mec. anlamlarla kullanıldığını belirtmiş ve Osm. XIV-XVI’daki anlamlarını sığ- ‘sığ-, uygun gel-’ şeklinde vermiştir (Clauson 1972 : 804). Uygur Türkçesi’nden itibaren karşımıza çıkan kelime, burada da çok anlamlıdır.

EUTS hoşla git-, uy-, sığ-

Kaş. sığ-; tesir et-, dokun-, koy-

KB tesir et-, dokun-

NHT sığ-, yetiş-

FR/K yakıştır-, uy-; yeri ol-

ŞŞÇ 1. Sığ- 2. Yakış-, uy-

“Görüp Kavus anuñ armaganın

Bu dahı kıldı lutfına sıganın” (11077) (yakış-)

FR/K yakıştır-, uy-, yeri ol-

TS (I) yeri ol-

(II) yakış-, uy-

sık- : asıl anl. ‘sık-, baskı yap-, sıkıştır-’; mec. ‘endişelen-, canını sık- (biri)’ (Clauson 1972 : 804-805). Clauson’daki bu kayıt kelimeye bir anlam genişlemesi olduğunu göstermektedir. Ancak taradığımız kaynaklarda kelimenin mecazi anlamına rastlamadık.

- EUTS sık-
- M sık-, ez-
- Kaş. sık-
- KG sık-, elle sıkıştırıp suyunu al-
- ŞŞÇ sıkıca kavra-, sık-

sıkıl- : sık-’ın pasif şekli olan fiil hem asıl hem de mec. anlamda ‘sıkıl-, ezil-’ anlamına geliyor. Eski Türkçe’den itibaren bu çok anlamlılığı görülen kelime belli ki bilinmeyen bir tarihte anlam genişlemesine uğramıştır.

- ETG eziyet çek-, sıkıl-
- EUTS sıkıl-, eziyet çek-
- Kaş. sıkıl-
- KG sıkıl-, ezil-

sın- : sı:-’ın dönüşlü şekli olan fiil fiziki ve mecazi ‘kır-; kırıl-’ anlamlarına gelmektedir. Daima geçişsiz veya pasif olarak kullanılmaktadır. Clauson kelimenin Osm. XIV’deki anlamlarını “sın- ‘kırıl-; bozguna uğra-; zayıfla-, kaybol-, bozul-; (rüzgar için) kesil-’” şeklinde vermiştir ki anlam genişlemesini açıkça göstermektedir (Clauson 1972 : 833). 11.yy’dan sonra mec. anlamlarıyla da karşımıza çıkan kelimenin anlam alanı, aşağıda görüleceği gibi, bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlemiştir.

- ETG kırıl-, parçalan-, sın-
- EUTS kırıl-, parçalan-, sın-
- KB kırıl-, bozul-, incin-
- KG kırıl-; bozul-
- ŞMK azal-

- KT (yemin) bozul-
- GT zayıf düş-, âciz kal-
- FR/K kırıl-, zayıf düş-, yenil-, kaybol-, bozul-, dene-
- ŞŞÇ 1. Kırıl-, parçalan- 2. Yenil-, mağlup ol- 3. Değerden düş- 4. Kırıl-, gücen-
- TS 1. Kırıl-, parçalan- 2. Zayıf düş-, âciz kal- 3. Yenil-, mağlup ol-, bozguna uğra- 4. Kaybol-, yit- 5. Bozul- 6. Azal-, şiddetini yitir-
- “Savuk sınır hava çün kim ısınur
Açılıp âbı nehrin buzu sınır” (TS V 3455)

sınuk (sı:nuk) : sın-’dan pasif isim. Hem fizikî anlamda ‘kırık’ hem de mec. anlamda ‘yenilmiş, kırık (ruhen)’ anlamlarına sahip. Uygur Türkçesi döneminde fizik anlamıyla karşımıza çıkan kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminde mec. anlamlarıyla da görülmektedir. Clauson kelimenin Osm. XIV’deki kullanımı hakkında “sınuk (seyrek)/sınık (1) ‘kırık’; (2) (bazen) ‘yenik’; bütün dönemlerde yaygın.” bilgisini vermektedir (Clauson 1972 : 837).

- ETY kırık
- Kaş. sınıguk : sınık, kırılmış (Oğuzlardan başkalarınca)
sınuk : sınık, kırılmış (Oğuzlarca)
- SN 1.kırık, kırılmış 2. Mütevazi
- KG 1.kırık 2. bozuk
- ŞŞÇ 1. Kırık, parçalanmış 2. Kırılmış, gücenmiş
sınıklu/sınıklu : gönlü kırık, gücenmiş
sınıklık/sınıkluk : 1. Yenilgi, bozgun, hezimet 2. Zayıflık, zebunluk
- TS sınık : 1. Kırık 2. Mağlup, yenik, bozguna uğramış
sınık gönüllü : alçak gönüllü

silig/silik : (?) sil-’den türemiş isim; ‘temiz, saf, düzgün’ vb. lit ve mec. olarak. Orijinal şekil (veya şekiller ?) belirsiz. Tek kesin eski -k Türkü’de ve burada ikinci ünlü gösterilmemiş, -ü- olabilirdi. Orta ve modern şekiller sili: olarak -g’yi, Osm. silik -k’yi gösteriyor. Her iki şekil de olabilirdi, fakat eğer öyle olsaydı sinonim olurdu. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 826-827)

ETG	arı, temiz, bakire
EUTS	arı, temiz, pak, bakire
Kaş.	temiz, ince, yakışıklı, tatlı dilli
KB	temiz, ince; nazik, tatlı dilli

sovuk : Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde, temel anlamı olan ‘soğuk, kış’tan mecazlaşma yoluyla anlamını genişlettiği görülmektedir.

ŞŞÇ 1. I. Soğuk;kış 2. I. Ve sf. soğuk 3. Sert, kaba, çirkin 4. Dokunaklı, içe işleyen

“Sakalun gibi sözün dahı sovuk

Yüzünün şermi sözün lezzeti yok” (3539) (sert, kaba)

“Bu sözleri didi vü oldı epsem

Yürekden bir sovuk ah itdi ol dem” (12252) (dokunaklı)

sön- : ‘sönmeye yüz tut-, gözden kaybol-’, özellikle alev için, fakat aynı zamanda mecazi olarak diğer şeyler için de kullanılıyor. öç-’le az çok sinonim. Osm. XIV’de söyün- ‘sön-’ (ateş için) vb. XVI’ya kadar yaygın ve daha sonra nadiren ortaya çıkıyor. (Clauson 1972 : 834)

ETG sön-, dur-

EUTS sön-, din-, kendinden geç-

M geç-, din-

“emgekimiz kaçanınıng neng sönmez.” (110.21)

KB sön-, bit-, tüken-

DK sön-, şişkinliği in-, kabarıklığı sön-

“Bir koç yerinden kalkdı, gerinüp söndi.” (227-10)

TS söyün- : sön-, parlaklığı git-

sür- : Kelimenin anlamı hakkında “temelde geçişli ‘kov-, sür-’ vb. Bu ve ‘sabanla sür-, (fırsat) bekle-, (zaman) harca-’vb. gibi genişlemiş anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor. Bazı şivelerde geçişsiz olarak ‘devam et-, sevket-; (zaman için) geç-’. SW Osm.’daki sür-’in ‘sürt-, sür-’ sürt-’in sekonder şekilleri olabileceği dikkate alınmalı.” bilgilerini veren Clauson (Clauson 1972 : 844) tarihi şivelerdeki

kullanımını da şöyle açıklamıştır : “Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV (1) ‘kov-’, (2) mec. ‘tarla sür-’ San., Hwar. XIV, Osm. XIV sür- ‘kov-; (zaman) harca-; git- (geçişsiz)’ vs.; bütün dönemlerde yaygın.” Eski Türkçe’den itibaren çok anlamlı olan kelime, kullanım sıklığı ve yaygınlığı oranında anlam alanını genişletmiş ve Eski Anadolu Türkçesi’nde ‘devam et-; büyü-, sürgün çıkar-; güt-’ gibi pek çok yeni anlam kazanmıştır.

EUTS 1. Güt-, otlat-, sarfet- 2. Sür-

İKP önünde yürüt-, it-, sürüyü güt-
“udçısı beş yüz ud süre önti” (LXV.2)

Kaş. sür-, koğ-, sürgün et-; devam et-
kız-, çıkış-

KB sür-, kov-, sürgün et-; devam et-
“işin sürdi ögdülmiş artuk köni
küninge yakın tuttı ilig anı” (1721)

NHIT sür-, uzaklaştır-, sevket-, yolla-; iz sür-, kovala-; götür-, ov-
“Yani bir şahs bir avı atsa, ursa, ol av gözinden tolinsa, bu ardınca
sürse, hiç ayruk nesneye meşgul olmasa,.....” (116a.13)

SN 1. Yürüt- 2. Yürü- 3. Atla yol al-
“Bunu didiler vü yola girdiler
Düni günü durmadılar sürdiler” (816) (atla yol al-)

KG 1.kov-, uzaklaştır- 2. Sür-

KY sür-, bir şeyi devam ettir-

ŞMK dök-, serp-, sür-
“.....barmagı-y-ıla katı duta dişlerinüñ etini, sürte kanın çıkara,
sonra..... (9a/2)

KT 1. Kov-, uzaklaştır- 2. Sevket- 3. Yürüt-, yüzdür- 4. İşle-, sür-, ekip
biç- 5. Güt- 6. Sığa-, sıvazla-, meshet- 7. Büyü-, sürgün çıkar-

GT 1. Koy-, çal-, sür- 2. Kov-, uzaklaştır-

MN sür-, ulaştır-, iyi yaşa-

DK sür-, sürt-, sürgün et-, kov-, geriye sür-, hücum et-, yürü-, üzerine
yürü-, basıp yürü-, sun- (kadeh)

“Bir suçdan ötüri dergahdan sürdüñ” (210-4)

“...ta kim sası dinlü kafirün döşegine varmayasın, sağrağın sürmeyesin.....” (54-3)

ŞŞÇ 1. (at, gemi vb.) yürüt-, sür- 2. Kov-, uzaklaştır-, sür- 3. (asker) sevket- 4. Git-, saldır- 5. Takip et-, kovala- 6. (merhem vb.) yay-, sür- 7. Dokundur-, değdir-, sür- 8. Devam ettir-, ... yaşa-

“Öğütledi tamamı kendüzini

Kuçuban yüzine sürdi yüzini” (661) (dokundur-)

TS 1. Yürü-, ilerle- 2. İzle-, devam et- 3. Geçir-, görüp geçir-, yaşa- 4. Kov-, uzaklaştır-, gider-, taret- 5. Yürüt- 6. Ov-, ovuştur- 7. karıştır-, kat-, ilave et-

“Sürün sürelüm ola kim yetevüz

Eğer yetmeyevüz işimiz yavuz” (TS V 3631) (devam et-)

sürül- : sür-'in pasif şekli olan kelime, kökü olan sür-'e benzer anlam alanına sahip. Clauson kelimenin Çağ. XV'deki anlamını “ ‘sürül-/kovul-’; mec. ‘sabanla sürül-’ San.” şeklinde vermiştir (Clauson 1972 : 852). Aşağıda görüldüğü gibi kelimenin anlam alanı Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça genişlemiştir.

Kaş. sürül-; ezil-

DK sürül-, sür-, devam et-, devam ettiril-, ortaya sürül-, toplan- (divan)

“Sen gideli ağlamağum gökde iken yire indi

.....

Ağır ulu divanum sürilmedi” (146-4) (toplan-)

ŞŞÇ 1. Sürtül-, sürül- 2. Kovul-, uzaklaştırıl- 3. Sevk edil- 4. Yayıl-

“İrişdi äleme emn ü emānet

Sürüldi her taraf hükm ü siyaset” (8680) (yayıl-)

TS devam et-, sürülüp git-, sürüp git-

süzül- : süz-'in pasif şekli olan bu fiilin asıl anlamı ‘süzül-, temizlen-’tir. Clauson (1972 : 863) mec. ‘saflaş-’ vb. anlamında da kullanıldığını belirtmektedir. Taradığımız kaynaklarda Eski Anadolu Türkçesi döneminde kökü olan süz- gibi gözler için de kullanıldığı görülmektedir.

EUTS süzül-, temizlen-

Kaş. süzül-

SN baygınlaş-
 ŞŞÇ (göz) mahmurlaş-, baygınlaş-

taban : ‘ayağın tabanı’; çeşitli genişlemiş ve mecazi anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor. Taban Uyğ. VIII’de bir bitkinin adı. Şüphesiz alıntı bir kelime; ve *daban* ‘dağ geçiti’ Uyğ. XIV’de Moğ.’dan alıntı bir kelime. Hak.XI, Çağ. XV. (Clauson 1972 : 441)

EUTS 1. Bir çeşit bitki 2. Dağ geçiti

Kaş. taban; deve tabanı

TİKT 1. Ayağın alt yüzü 2. Çadır veya otağlarda yere serilen dokunmuş sergi

TS (I) 1. Ekincilerin tohumu örtmek ve toprağı düzlemek için tarlaya gezdirdikleri ağaç ya da demir 2. Yapılarda çatının üzerine dayandığı ağaç

ters : oldukça geniş bir pejoratif anlam alanıyla sıfat ve zarf olarak kullanılıyor. Orjinalinde muhtemelen ‘yanlış’, aynı zamanda ‘düşman, kötü, uygunsuz, rahatsız’ vb., Uyğ.’da sık sık birlikte kullanıldığı tetrü ile az çok sinonim. Bütün modern şivelerde genellikle ters olarak bazen de teris olarak yaşıyor. Clauson (1972 : 553), kelimenin Doerfer’in F. *tersā* ‘Hıristiyan’ (asıl anl. ‘(Tanrı) korkusu’)dan alındığı teorisini mantıklı bulmaktadır. G. Doerfer (II 880), Yeni Farsça’da Türkçe Unsurlar adlı kitabında bu kelimenin anlamını “*tersā*. ‘Hıristiyan, ateşe tapan’ ” şeklinde vermekte ve Ramstedt’in görüşlerine yer vererek, kendisinin tü.’deki ters kelimesinin İran dillerindeki bu kelimenin alınması sonucu ortaya çıktığı görüşüne katılmakta ve bunu desteklemek için şunları söylemektedir : “ Bu anlam daha mantıklı, çünkü eski metinlerde aslında tü. ters kelimesi her şeyden önce dini anlamda (‘kafir’) ortaya çıkmaktadır.”

Kelimenin Çağ. XV’deki anlamlarını “ters (I) ‘dönmüş’; (2) ‘gübre’ San. (tahminen mec. anlam olan ikinci anlam Osm.’da da ortaya çıkıyor)” şeklinde veren Clauson, Osm. XIV, XV’deki kullanımını da “ters izine dön- ‘gerisin geri dön-’.” şeklinde açıklamıştır.

Yani kelime ‘hıristiyan’ anlamından hareketle, önce anlam alanını genişletmiş, daha sonra da kötü/olumsuz bir anlamla dil hazinesine yerleşmiştir.

ETG ters

EUTS ters, yanlış

UÜH ters, yanlış, fasit, batıl, ters körüm (: batıl itikat)

“bilge biligin ters körüm tıda yarlıkadı ‘yüksek irfaniyle ters görüş men’etmek lutfunda bulundu.” (B37)

M ters, yanlış, dalalet

Kaş. güç olan her nesne

KB ters

“ayıtmak ongay boldı tersi cevap
cevabka ilig bilgi bolgay savab” (1907)

ŞMK pislik, gübre

“Ve hem tersinüñ agını gözine ak düşen kişi gözine çekse, gidere...”
(5b.5)

KT ders : hayvan tersi, fişkı

DK ters, aksi

“...kafirler ters tanışmışlar. Kazan oğlu, uruzı habisten çıkarun,
boğazından urgan-ile asun....” (52-11) (kötü)

ŞŞÇ ters, aksi

tıl (d-) : asıl anl. ‘dil’; bundan mec. ‘bilgi veren, bilgi, özellikle gizli bilgi, dil’ mec. anlamını kazanmış.

Kelimenin mec. anlamda kullanımına A. Özkırımlı da (1972 : 91) “.... Böylesi durumlarda casus kullanmak ya da karşı taraftan tutsak almak gerekmekte (*tıl*), düşman gözcülerini yakalamak için atlı bölük çıkarılmaktadır (tutgak).” şeklinde değinmektedir.

Kelimenin anlamlarını 1. ‘ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan, etli, uzun, hareketli organ, tat alma organı’; 2. ‘insanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için sözlerle veya işaretlerle yaptıkları

anlaşma, lisan, zeban' 3. 'sorguya çekilmek için yakalanan tutsak'; 4. 'denize uzanan dar ve alçak kara parçası' şeklinde sıralayan H. Eren (1999 : 112), Brockelmann'ın kelimenin ti- 'de-'den türediği iddiasına yer vermiş ve mec. anlamda kullanımına değinmiştir.

Kelimenin yapısıyla ilgili yaygın görüş olan ti-'den -l eki ile türediği iddiasını Günay Karaağaç (1993 : 97) tamamen reddeder. Türkçede 'istemek, dilemek; ilenmek' gibi kavramların, 'söylemek, demek; konuşmak' gibi daha temel kavramlardan çıktığını, bu temel kavramların ise, vücut organlarından birinin fonksiyonu olduğunu ve dolayısıyla dil 'dil, ağız içindeki organ' kavramından önce onun fonksiyonlarından birini beklemenin; 'dil' bilgisi olmadan 'dili kullanma' bilgisini düşünmenin mümkün olmadığını söyleyen Karaağaç, ti-/di-" 'demek, söylemek' + fiilden isim yapma eki > til 'dil; dil, lisan' şeklinde bir etimoloji yorumunun bu yüzden düşünülemeyeceğini belirtir. Kelimenin yapı ve anlam gelişimini yazar kısaca şöyle vermiştir : "til/dil kelimesi ile bunun ilk işaret ettiği bilgi olan 'dil, ağız içindeki organ' kavramı, aynı kelimenin daha sonraki anlamı olan 'dil, lisan' ve té-/dé- fiilinin işaret ettiği 'demek, söylemek' anlamlarından çok daha yaşlı olmalıdır."

OA haberci, casus, durumunu öğrenmek için düşmandan yakalanan esir,
dil; haber, söz

"Kelir erser kür ökülür, kelmez erser tılığ sabıg alı olur tidi." (TA.KC : 8)

EUTS 1. Dil 2. Söz, nutuk

İKP til : dil, söylenti, dedikodu, eleştiri

"kañım kan bodun tiliñe korkup,.."(XI.2)

Kaş. dil; söz; lugal

durumunu öğrenmek için düşmandan yakalanan tutsak; çaşut; casus

KB dil, söz, lugal

"irig sözlemegil kişike tilin

irig sözke agrır köngül kiç yılın" (3430)

KG 1. insan ve hayvanların ağızındaki organ, dil 2. İnsanların konuştukları ses birleşmelerine dayanan anlaşma vasıtalarının her biri, dil; lisan

KT 1. Konuşmaya yarayan organ, dil 2. Lisan, dil 3. Konuşma, natıka

TIKT 1.konuşmaya yarayan organ, dil 2. Lisan , dil 3. Konuşma, natıka 4.

anahtar

ŞŞÇ (I) 1. Tad alma organı, dil 2. Lisan

TS (I) anahtar

(II) sözleşme

(III) körfez, koy

(IV) düşmandan durumunu söyletmek için alınan tutsak

(V) dil

“Urludur zindanda bir muhkem kilit

Bu külünk anın dilidir gey işit” (TS II 1145) (anahtar)

“Mezbure Ayişe ile benim dilüm vardı, bana gel dedi, ben de geceyle vardım” (TS II 1145) (sözleşme)

“Cihet-i şimalde yüz mile karip berre dahil olmuş bir havzın yani bir dilin sahilindedir.” (TS II 1146) (körfez, koy)

“Mümkün olmadı kim bu kaleden bir dil alak” (TS II 1146) (esir)

tik (d-) : ‘doğru; dikey, dik’, dolayısıyla (uçurum için) ‘sarp’ vb. NE dışında bütün modern şivelerde yaşıyor; SW Az., Osm., Tkm.’de dik; neredeyse tek kelime Kaş.’da ki orijinal d-’yi saklıyor (Clouston 1972 : 475-476). Kelimenin TS’de mecaz anlamla deyimleşmiş olması anlamının genişlediğini gösterir.

EUTS dik

TS dik gel- : muhalefet et-, itiraz et-, kafa tut-

dikine git- : aksine hareket et-

tilkü: len- : tilkü:’den türemiş dönüşlü fiil; asıl anl. ‘tilki gibi davran-’. İlk defa Kaş.’da karşımıza çıkan fiil burada mec. bir anlama sahiptir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde de bu genişlemiş anlamla karşımıza çıkmaktadır.

Kaş. tilkilik et-, yaltaklan-

ŞŞÇ kurnazlık tasla-

“Didi Hüsrev öküş dilkülik itme

Sözün kes dilküler yolına gitme” (29159)

TS yaltaklan-, dalkavukluk et-

“Nüvişe kerden : Yaltaklanmak ve dalkülenmek ve dalküceklik eylemek, câblusî manasına.” (TS II 1156)

toğuru: (d-) : Kelimeyi toğur-’ın Ger. şekli olarak veren ve zarf ve isim olarak kullanıldığını belirten Clauson (1972 : 473), orjinalinde (fiziki olarak) ‘doğru’, bundan mec. ‘doğru, dürüst, sadık’ anlamlarına geldiğini söylemektedir. Suzan Duran (1988 : 68) ise kelimenin togru- “doğrulmak, yönelmek” fiilinin -g eki ile isimleştirilmiş şekli olan togrug olduğunu, birden fazla heceli sözlerin sonundaki -g’lerin düşmesi ile togru şekli hasıl olduğunu söylemektedir. Kelimenin anlamını ise “Doğru sözü daima bir ismin dativ hali ile beraber ‘-e karşı, tarafına’ anlamlarında, yalnız Oğuz şivelerinde ve bilhassa Türkiye Türkçesinde kullanılan bir son çekim edatıdır.” şeklinde açıklamıştır. Biz Clauson’un açıklamalarına katılarak kelimenin anlamının bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde genişlediğini belirtmek istiyoruz. Aşağıda görüleceği gibi kelime bu dönemde ‘sadık; bozuk olmayan; dik; batıl olmayan, hak’ gibi somut ve soyut pek çok anlam kazanmıştır.

EUTS doğru

SN 1. Doğru, düz, gerçek, hakiki 2. Doğru sözlü, dürüst

KG doğru, yalan olmayan, gerçek

KT 1.doğru, hak, yalan ve yanlış olmayan 2. Doğru, sadık, yalancı olmayan 3. Doğru, müstakim, hak 4. Hileli ve bozuk olmayan 5. Dik, dimdik 6. Doğru olan, gerçek

DK doğru (edat)

“...Kazanuñ yüzine toğrı bakdı, sağ ile solına göz gezdürdi,...”(135-9)

ŞŞÇ 1. Dolambaçlı olmayan, düz 2. Yalan olmayan, gerçek 3. Sadık, samimi, halis 4. Batıl olmayan, hak 5. Zf. Hiçbir yere sapmadan, doğruca

TS doğru

tokı:- (d-) : Asıl anlamını ‘it-, vur- (bir şey)’ olarak veren Clauson (1972 : 467), bundan ‘(düşman) vur-’; ‘(fabrika) kur-’ gibi mec. anlamların geliştiğini eklemiştir. Osm. XIV’deki kullanımını da “doku- (daha seyrek toku-) ‘vur-; (çivi) çak-’; bütün dönemlerde yaygın.” şeklinde açıklamıştır.

S. Tezcan (1994 : 65), Süheylü Nevbahar 2497 no'da geçen tokı- fiilinin 'solu-' değil, 'hızlı hızlı solu-, hızlı ve kesik kesik nefes al-' anlamında olması gerektiğini söyler ve şöyle açıklar :

“Bence bu deyim (‘tokır için’) yapısı : iç + 3.kişi iyelik eki + araç durum eki n’dir; sözcük anlamı ise ‘içiyle (yani : yüreğiyle) vurmaktır’. Bunu göz önünde tutarak ‘solumak’ karşılığının doğru anlaşılması için bunun yanına ‘yüreği küt küt atmak, çarpmak’ anlamını da katmak uygun olur.”

Yani buradaki ‘solu-’ anlamı da tam olarak ‘vur-, çarp-’ anlamıyla ilgilidir. Belli ki kelime mecaz yoluyla anlam genişlemesine uğramıştır. Bunun dışındaki genişlemiş anlamlar aşağıda yüzyıl sırasıyla verilmiştir.

- ETG vur-, sok-, kur-, tepin-; dokun-
- EUTS vur-, döv-, ez-, tokmakla-
- M vur-, döv-; (rüzgar) çık-
- İKP vur-,döv-, çak-, tıklad-, doku-, argaçla-, (dokuma mekiğini) at-
- Kaş. -insan- döğ- (Bu anlam Oğuzca’dır. Öz Türkler bu anlamda ‘ur- tokı-’ şeklinde iki kelimeyi birden kullanırlar); -demir- döğ-; vur-; çarp-; doku-; dokun-; götür- ve batır-
- tokıt- : vurdur-; döğdür-; dokut-
- KB döğ-, doku-, vur-, çal-
- tokıt- : dokut-, yaptır-
- SN vur-, birbirine geçir-, çak-
- solu-
- “Güneş baş götürdi velî şah-ı Çin
Başın götürimez ü tokır için” (2497)
- ŞŞÇ çak-, kak-
- TS 1. Vur-, birbirine geçir- 2. Çak-, kak-

tonat- (d-) : tona:-’dan ettirgen şekli olan fiil hakkında Clauson (1972 : 517) “bu da to:n’dan türemiş fiil, ki XV’den önce Türkçe’de kayıtlı değil, fakat Çağ. San.’da var. Fakat Moğ.’da tono- olarak (Hacnisch) bir XIII alıntı kelimesi olacak kadar eski idi, etimolojik olarak iki zıt anlama sahip olabilir ‘elbiseyi (kendine veya başka birine)

giydir-' ve 'elbiseyi çıkar- (birinden veya kendinden)'.” açıklamasını veriyor. Ayrıca Osm. XIV'deki anlamlarını da “donat- (bazen tonat-) (1) 'giydir-, yakıştır- (biri)'; (2) 'birine kötü söz söyle-'; (3) 'donat- (mes. gemi)'” diye vermiştir. Kelimeyi kaynaklardan taradığımızda Eski Anadolu Türkçesi döneminde Clauson'un da belirttiği anlamda genişlemeler göze çarpmaktadır.

EUTS donat-, çeki düzen ver-, giydir-

Kaş. giydir-, donat-

ŞKM tonan- : giyin-

DK giydir-, giydirip kuşat-

ŞŞÇ 1. Süsle-, beze- 2. Teçhiz et- 3. Mec. küfret-, yerin dibine sok-

“Ne herze agzına geldi-se ol dem

Sögüp Rum ehlini tonatdı muhkem” (39287) (küfret-)

TS 1. Süsle-, giydirip kuşat- 2. Bir kimseyi kötü sözlerle batır- 3. Teçhiz

et-

töpü:le:- : töpü:'den türemiş fiil. Genellikle 'vur-, it-' anlamına geliyor. Osm. XVIII'de tepele-'in 'başa vur-' ve mec. 'öldür-, yık-' San. anlamına geldiği Clauson'da kayıtlı (Clauson 1972 : 441). Kelime bu mec. anlama geçişle anlam genişlemesine uğramıştır.

KG depele- : 1. Çiğne-, ez- 2. Öldür-

TİKT depele- : öldür-, katlet-

DK depele- : tepele-, tekmele-

ŞŞÇ depele- : öldür-, katlet-

TS depele- : çiğne-, ez-, öldür-

tuğ- (d-) : Eski Türkçe'den itibaren karşımıza çıkan kelimenin temel anlamı 'doğ-'tır. Ancak Kaş.'da genişlemiş anlamlarla karşımıza çıkan kelime anlam alanını Eski Anadolu Türkçesi döneminde daha da genişletmiştir. Kelime hakkında Clauson'da (1972 : 465) şu bilgiler kayıtlıdır :

“Bazı genişlemiş ve mec. anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor. Ünlü SW Az., Osm. ve Tkm.'de doğ-'tır, TT VIII'de ve bütün modern şivelerde -u-'ludur. Orta dönemde fiil geçişli olmuş ve bazı şivelerde '(çocuk) doğur-' vs. anlamına gelmiştir.”

ETG doğ-, doğur-

EUTS doğ-

Kaş. doğ-, meydana çık-, belir-; yüksel-, havalan-, göğe ağ-

KB doğ-, meydana gel-, yüksel-

KG 1. Doğ-, dünyaya gel- 2. Çık-, yüksel-, doğ- (güneş)

ŞŞÇ 1. Dünyaya gel-, doğ- 2. (güneş vb.) doğ-, ufuktan yüksel- 3. Ortaya çık-, zahir ol-

tü:b (d-) : Kclimenin orijinal anlamını ‘bir ağaç veya bitki kökü’ ve mcc. anlamlarını da ‘(bir yapı için) temel; (mes. deniz için) dip; (mes.insan için) ata veya kaynak’ şeklinde veren Clauson (1972 : 434-435), genellikle tüp olarak bütün modern şivelerde yaşadığını belirtmiş ve Osm. XIV-XVI’da dib’in ‘kök’ anlamında kullanıldığını söylemiş, ancak ‘ata’da dib anlamındaki dib dede’nin daha çok bir ses taklidi kclimeye benzediği açıklamasını yapmıştır.

EUTS dip, esas, temel, kök, son, zemin

Kaş. dip, asıl, kök

KG dip, etraf

KT 1.dip 2. Alt 3. Kök, kütük 4. uc 5. Alt taraf, aşağı taraf

TİKT 1. Bir şeyin en derin ve aşağı yeri, altı 2. Ağaç ve duvar gibi şeylerin aşağısı ve çevresi

DK merkez, orta, asıl, dip, kök

“Düpte oturan has bigler

Kutlu olsun devletünüz....” (110-11) (merkez)

ŞŞÇ dip : 1. Kök, esas 2. Son, nihayet

“Dibi yakın olur dirler yalanun

Birini vur görelüm varsa canun” (42746) (son, nihayet)

TS dip : (I) kök

(II) (kadeh ve sinide) ayak

“İki diplü kadeh, dört eyer gümüş, bir gümüş divit...” (TS II 1164)

tübsüz (d-) : *tü:b* 'den türemiş olumsuz anlamda isim. SW Osm.'da dubsiz/dipsiz 'dipsiz' yaşadığını belirten Clauson (1972 : 446), mec. anlamda 'temelsiz, yanlış' kullanımının da var olduğunu eklemiştir.

EUTS tüpsüz : köksüz, temelsiz, esassız, dipsiz

DK dipsüz : köksüz

(Başuñ ala bakar olsam başsız ağaç

Dibüñ ala bakar olsam dipsüz ağaç (56/1))

tüg- (d-) : Temel anlamı '(düğüm) bağla-, (ip) düğümler-' vb. olan kelimenin, bundan türemiş mec. anlamlarını Clauson (1972 : 441) '(öfkelenince kaşları vs.) çat-' şeklinde vermiştir. Taradığımız kaynaklarda kelime bu ve benzeri genişlemiş anlamlarla karşımıza çıkmıştır.

ETG düğümler-

EUTS tük- : buruş-, somurt-

Üİ düğümler-

Kaş. düğ-, düğümler-, bağla-

tügül- : dügül-, düğümlen-; yemek boğazda kal-

KB çat-, bağla-

SN havaya yüksel-, yukarı çık-, yukarı doğru fırla-

"Havaya bulutlarlayın düğdi toz

Sanasın ki vardı göğe degdi toz" (2749)

TS (I) düğümler-, bağla-, bük-, bur-

(II) yüksel-, fırlayıp yukarı çık-, yukarı doğru fırla-

u:ç (u:c) : temelde fiziki anlamda 'sınır, son, uç' anlamına geliyor, ancak bazı mecazi genişlemelerle, mes. 'sınır' (bir ülke için) gibi anlam alanını genişletmiştir. Clauson (1972 : 17-18) kelimenin Osm. XIV'deki kullanımların açıklarken "uc 'son, kenar, sınır' anlamında XIV'den bu yana çeşitli terkiplerde ortaya çıktığını; ucundan 'sebebiyle'nin bütün dönemlerde var olduğunu söylemekte ve bunun uc'dan veya üçün'den zar zor ayırt edilebildiğini söyledikten sonra; en akla uygun açıklamanın buradaki uc'un Ar. wach'ın, ki böyle bir anlama sahiptir, eski bir bozulmuş şekli

olduğu sonucuna varıyor. Ancak ‘sebeb, vesile’ anlamındaki uc’un Türkçe kaynaklı olduğu kanaatindeyiz.

‘sınır’ anlamındaki uc’dan -ra cihet eki ile türemiş olan uçra da Eski Anadolu Türkçesi ve bugünkü Türkiye türkçesinde ‘kenar, uç kısım; tenha, kimsesiz yer’ anlamlarında kullanılan bir mekan zarfıdır.

ETG uç, uzak

EUTS 1. Uç, baş 2. Uzak

İKP uç, hudut

Kaş. bir nesnenin tükenmesi, bitmesi (Oğuzca); uç; kenar
uç él : sınır, sınırdaki il

KB uç, tepe

“ölüm bir tengiz ol uçı yok tüpi
baka körse yetrü tüpi yok batıg” (1140)

SN sebep, vesile

“Bizüm ucumuzdan bu hoş dāstān
Cihanda meger yayıla bir zamān” (339)

ŞKM I. Sebep, vasıta, yüz II. Uç, son, nihayet III. sınır, serhad IV. uç, tepe,
en yüksek yer

“ve eger ilinde kafer ucu ola, vacibdür ki...” (67a.3)

KT 1. Kenar, etraf, köşe 2. Uç, taraf, uç

FR/K kenar, sonuç, sınır, sebep

ŞŞÇ 1. Uç taraf, uç 2. Sınır, hudut 3. Kenar 4. Son, nihayet, netice 5.

Sebep, vesile

TS (I) 1. Son, nihayet, netice 2. Kenar 3. Sınır, hudut, serhat

(II) sebep, vesile

“Erdi bunlar şehir ucunda kondular

uç- : Temel anlamı (kuş için) ‘uç-’ olan fiil çeşitli mecazi anlamlarla anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson (1972 : 19) bu genişlemiş anlamları şöyle vermiştir : “En eskisi, (üst seviyedeki biri için) bir şeref payesi olarak ‘öl-’; diğerleri ‘büyük bir hızla git-; gözden kaybol-; seğırt-; (renkler için) sol-’ ve bir şekilde son

zamanlarda Osm.'da, 'bozul-'. Kelimenin tarihi metinlerdeki anlamlarını incelediğimizde elimizdeki en eski yazılı kaynaklardan beri yan anlamlara sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani kelime Türkçe'de sık ve yaygın olarak kullanılan en eski kelimelerden biridir ve bu özelliği sebebiyle anlam genişlemesine uğramıştır.

OA uç- ; vefat et-

"Kangım kagan ança ilig törüg kazanıp uça barmış." (KA.DC : 16)

EUTS uç-

Kaş. uç-

KG 1. Uç- 2. Kaç-, çık-, uç-

"Kafas kapusun açsa ki kuş uça bu nesnelere hiç ödemek vacıb olmaz." (135a.7) (kaç-)

DK uç-, uçup in-

ŞŞÇ 1. Uç- 2. Mec. Uçarcasına hızla git-, hızla uzaklaş-

uçur- : uç-'ın ettirgen şekli olan fiilin anlamı '(bir kuşu vs.) uçur-', ancak bazı mecazi anlamlarla genişlemiştir.

Kaş. uçur-; düşür-

KG uçur-, düşür-

II kaçır-, uçur-, uçuklat-

DK uçur-, uçurup düşür-

ŞŞÇ 1. Uçur- 2. Hızla gönder-, yolla- 3. (bir kimsenin başını) uçur-

"Didi vü tig-ile tiz anı çaldı

Uçurup başını meydana saldı" (50751)

TS 1. Kaçır- 2. Yüksek göster-, çok öv- 3. Koştur-, hızla gönder-

u:d- : Temel anlamı 'takip et-' olan fiil mec. genişlemelerle 'uy-; (elbise için) denk gel-' vb. anlamlarına da gelmiştir. Clauson (1972 : 38), eski dönemde kaydedilen tek şeklin bazen 'o zaman, ondan sonra' anlamıyla bir zarf olarak kullanılan udu: Gerund'ı ve Kaş.'da bir isim olarak kullanılan udmak mastarı olduğunu söylemektedir. Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'uy-, birine bağlı ol-; aldan-, kan-; sataş-, çat-' gibi anlamlar kazandığı görülmektedir.

ETG takip et-

EUTS ardından git-, takip et-, uy-, birisinin idaresi altına gir-

udun- : 1. Hürmet,ihitiram et-, tapın-, say- 2. Teslim ol-, takip et-,

ardına düş-, peşine takıl-

“...tapınıp udunup utlı sevinç savla..... ‘hizmet edip şükran sözle..’”

(UÜH : D78)

Kaş. uy-, birine bağlı ol-

udhu : art, arka, arkası sıra, müteakip, arkasında; yüzünden, dolayı

tepe

KB uy-, takip et-

SN uy- : kapıl-

“Hevāya uyup yabana gitmegil

Hevāya uyan tizcek olur hacil” (313)

ŞŞÇ 1. Tabi ol-, uy- 2. Aldan-, kan- 3. Sataş-, çat-

TS çat-, sataş-

“İtin ahsayası gelicek kervana uyar.” (TS VI 4042)

udı:- : Clauson (1972 : 42-43) kelimeyi 1 u:’dan türemiş sıra dışı bir fiil olarak nitelemiş ve anlamlarını, “temelde ‘uyu-’, pek çok mecazi anlamla; en eskisi (kan, süt vb. için) ‘pıhtılaş-, kesil-, koyulaş-’; daha sonra (organ için) ‘uyuş-’; ve de daha genel olarak, ‘kayıtsız veya tembelen-’.” şeklinde açıkladıktan sonra, genellikle ‘pıhtılaş-, kesil-’ anlamında bütün şivelerde yaşadığını belirtmiştir. Yaptığımız taramanın neticeleri Clauson’un açıklamalarıyla doğru orantılıdır. Aşağıda görülebileceği gibi kelime, Eski Türkçe döneminde ‘uyu-’ anlamında kullanılmış, daha sonraki yüzyıllarda ise ‘uyu-; rahat ol-; yatış-; yoğurt katılaş-; kan pıhtılaş-’ gibi pek çok yan anlam kazanmıştır.

EUTS uyu-

Kaş. uyu-

“udhitma : yaş peynir, taze peynir” (Atalay 1985a : 143)

ŞŞÇ 1. Uyu- 2. Huzurlu ol-, rahat ol- 3. Gaflet içinde bulun- 4. Mec. Yatış-,

ortadan kalk-

“Uyudu arkasında milk-i İran

Zamanında bir ev olmadı viran” (8686) (huzurlu ol-)

“Benüm ahvalüme Tanrı tanukdur

Ki biz uyırsavuz ol uyanukdur” (34880) (gaflet içinde bulun-)

“Uyıldı fitneler uyandı rahat

İrişdi halka senden istirahat” (373) (yatış-)

TS 1. İçine maya karıştırılan yoğurt, süt ve pekmez gibi şeyler katılaştır- 2.

Kan pıhtılaştır-

“Tamızlıksız yoğurt uyumaz.” (TS VI 4043)

uğıt- : uçı:-’ın ettirgen şekli olan fiil köküne paralel bir anlam genişlemesi takip etmiştir : Asıl anl. ‘(birini) uyut-’tır, ancak ‘(ateş) söndür-; (süt) kestir-’ gibi çeşitli mecazi anlamlara sahiptir.

Kaş. uyut-; katılaştır-, peynir yap-; söndür-

ŞŞÇ 1. Huzura kavuştur- 2. Yatıştır-, ortadan kaldır-

TS sütü mayalayıp yoğurt haline getir-, koyulaştır-

uluğ : Hem fiziki hem de mecazi olarak ‘büyük, muazzam’ anlamlarına geliyor. Clauson (1972 : 136), kelimenin yapısı hakkında “muhtemelen kök bir kelime, yani -luğ’la türemiş isim. değil, çünkü *u:* ile semantik hiçbir bağa sahip değil ve *u:-*’dan türemiş olamaz.” açıklamasını yapmıştır. Kelimenin kullanım alanından bahsederken bütün dönemlerde yaygın olduğunu belirtmiş, fakat SW Tkm.’de ulı standart bir kelime iken, Az.’de büyük (bedük) ve Osm.’da büyük ile neredeyse tamamen yer değiştirdiğine de dikkat çekmiştir. Kelimenin ilk yazılı belgelerde dahi mecazi anlamlarla kullanılıyor olması, eskiliğini gösterdiği gibi, kullanım sıklığını ve yaygınlığını da göstermektedir.

EUTS ulu, büyük, seçkin, seçme, asil

M büyük, ulu; pek çok

İKP büyük, ulu, seçkin, başkan

Kaş. ulu, büyük, yüce; büyüklük, ululuk

KB ulu, büyük

NHT büyük; mezhep imamı

“Oldı hınzirde mehr-i misl-dükelli bizüm ulumuz fetvasıdır.” (3b-6)
(mezhep imamı)

SN 1. büyük, ileri gelen, yüce, saygıdeğer kişi 2. Büyük, iri

KG 1. Büyük, ulu 2. Hepsi, tamamı

“...bularuñ dahı ulusı Kur’an içinde ma’lum olmışdur.” (154a-10)
(hepsi, tamamı)

H ulal- : büyü-

KT ulu : 1. Büyük 2. Sözü dinlenen kimse, büyük, reis, ileri gelen 3.

Şerefli kimse, şeref sahibi kişi 4. Büyük günah 5. Ağır, çetin 6. En büyük; “esmâ-i hüsnâ”dan.

ulal- : büyü-

DK ulal- : büyü-, yetiş-, geliş-

ŞŞÇ 1. Yaşlı, ihtiyar, düşkün 2. İleri gelen, reis 3. Sf. Büyük, iri 4. (yaşça) büyük 5. Uzun 6. Yüksek, yüce 7. Sonsuz, sınırsız 8. Yüce, azametli 9. Ağır, çetin 10. Kalabalık

“Öc almak uludan erlik degüldür

Güc itmek baña ser-verlik degüldür” (35413) (yaşlı)

“Dedi olun ulu yola revane

Giderem ben yalunuz Hefthan’a” (33317) (uzun)

“Var-ıdı o yakında bir ulu tag

İdinmiş anı mesken herkes ü zag” (4523) (yüksek, yüce)

“Bize imanı yoldaş eyle ol dem

Ulu bahşayı şüñden eyleme kem” (101) (sonsuz)

“Neler görmüş cihandan eyü yavuz

Ulu işlerde olmuşdur kulavuz” (362) (ağır, çetin, zor)

“İrişdi nagehan bir ulu leşker

Olarun var içinde üç server” (2238) (kalabalık)

ulal- : 1. Büyü-, yetiş- 2. Art-, çoğal- 3. Mec. güçlen-, nüfuzu art-

TİKT 1. Büyük 2. Yüksek 3. Şiddetli 4. Şerefli, saygıdeğer 5. Yüce, kıymetli, değerli

“Beni İsrail’ün uluları anuñ katına vardılar...” (1026/17) (saygıdeğer)

TS 1. Zengin 2. Ağır 3. Çok büyük, pek önemli 4. Şerefli, saygıdeğer
 “Peygamber Aleyhisselam eyitti : Ulularla sohbet etmenüz, ta
 gönlünüz ölmeye; yani dünya sevinci baylar ile.” (3949) (zengin)

uvşak : Kelimenin yapısını G. Clauson (1972 : 16) **uvşak*:-’dan türemiş olarak açıklarken, S. Çağatay (1978 : 10) og-> ug > uv- Eski Uyg. “ufalamak” ile ilişkilendirmiş ve uvşak “küçük” anlamını vermiştir. Clauson Osm. XIV’e kadar kayıtlı olan uvak şeklini bu köke bağlamış ve sinonim bir kelime olduğunu belirtmiştir. Pek çok modern şivede yaşayan bu kelimenin Osm.’da XVII’den beri *ufak* olduğunu ve temelde ‘kırık, ufak parçalara ayrılmış’ anlamına geldiğini, fakat bazı şivelere ‘küçük’, ‘küçük şeyler’, mesela ‘çocuk’; eski dönemden beri ortaya çıkan ve bazı şivelere de belirsiz bir mecazi anlam şeklinde olan ‘iftira’ya yakın bir anlamı ifade ettiğini kaydeden Clauson tarihi gelişimini şöyle göstermiştir : “Uyg. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV uşak (1) ‘küçük’ (çokluk anlamı olmadan); (2) ‘küçük çocuk’ bütün dönemlerde yaygın.” S. Çağatay (1978 : 10) SDD’de geçen uşak devşek terkindeki devşek kelimesini ve bu terkinin anlamını şöyle açıklar : “Düşündüğüm doğru ise burada -şak küçültme eki dev “dev, çok büyük” sözcüğüne eklenerek “büyüklü küçüklü çocuklar” anlamı verilmek istenmiştir.”

ETG ufak

EUTS uşak : ufak, küçük

Kaş. uşak : küçük, ufak

uşak : koğuculuk, koğu, dedi kodu; koğucu

KB uşak : küçük

uşak : dedikodu

İML uşak : küçük çocuk

SN uşah : 1. Parça, zerre 2. Ufak 3. Aşık kemiği (?)

“Uşah toprak olgıl gözetme öte

Dilersin ki senden nesene bite” (1997) (parça, zerre)

“Yakışdurdı düzdi biri birine

Ki bilürdi uşah ü ne irine” (4855) (ufak)

KG ufak, sık

- MN kırpıntı, küçük parça, toz
 “Zihi kuçmuş güli reyhan budagı
 Zihi saçmış benefşe müşk uvagı” (144-1)
- ŞŞÇ uşak : 1. Ufak, küçük 2. Küçük çocuk
- TS uşak : 1.ufak, küçük 2. çocuk
 uvak : ufak, küçük, kırıntı

ülüg : Asıl anlamı ‘parça, kısım’, (pek çok eşit parçalar veya kısımların biri anlamında). Bundan genişlemeyle, mecazi anlamda ‘kader, alın yazısı’ anlamına geliyor. Kelimeyi üle-’den türemiş isim olarak gösteren ve günümüzde sinonimi ülüş kadar yaygın olmadığını söyleyen Clauson (1972 : 142), NE’de (pek çok şivede) ülü: şeklinde, Tuv.’da ülüg ve SW XX Anat.’da ülü oldukça genişlemiş anlamlarla yaşadığını belirtmiş ve Osm. XIV-XVII’de geçen ülü’nün anlamını ‘parça, kısım; kader’ şeklinde vermiştir. Kelimenin anlam alanında somuttan soyuta meydana gelen genişlemeye D. Aksan da (1989a : 256) işaret etmiş ve kelimeyi Clauson gibi ülc-’den değil ül-’den türemiş bir isim olarak açıklamıştır. Kelimenin anlam gelişimi göz önüne alındığında üle-’ten türemiş olması daha mantıklı görünmektedir.

- OA kısmet, pay, nasip; baht, şans
 “Anda kisre tengri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi
 budunug tirtürü igittim.” (KA.DC : 29)
- ETG hisse, kısmet, saadet
- EUTS kut, saadet, pay, hisse
- M kısım
 “öng ülüg evirer men angil ki” (3-48)
- İKP talip, pay, kader
 “ülüglüg kutlug kişi ol erdini bulsar....” (XXI-4)
- Kaş. pay, nasip, hisse
- KB hisse, nasip, pay, kısmet
 “munı ma ayu bir manga belgölüg
 bu iştin yime ök alayın ülüg” (4572)
- KG kısım, bölük; hisse, pay
- TS ülü : hisse, pay, kısmet, kısım, bölük

ün/ü:n : Kelimenin asıl anlamı ‘insan sesi’ olmalı ve bundan daha genel olarak ‘ses’ anlamına gelmiş olmalı. Kaş.’dan itibaren kayıtlı olan ‘şan, san’ anlamı da bu kelimenin genişlemeyle kazandığı mec. anlamdır. Kelimenin anlamını Hasan Eren (1999 : 427) şu şekilde vermiştir “ün 1. ‘ses’; 2. ‘iyi bir nitelikte bilinip tanınmış olma durumu, şöhret’.... Türkçede ikinci anlamın 19. yüzyıldan başlayarak kullanıldığı anlaşılıyor.”

EUTS ses, seda, ün

Kaş. ses; ün, şan

KB scs, ün, san

TS 1. Ses, yüksek ses, nida, avaz, sada 2. Şöhret, şan

ürül- : ür-’in pasif şekli. ‘şiş-’ ve mec. ‘kabar-/art-, şiş-’. Bazı modern şivelerde yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak.XI, Hwar. XIV, Osm.XV-XVIII (sadece) ürül- ‘şiş-, (boru için) patla-’ pek çok metinde. (Clauson 1972 : 230)

ETG şişiril-

EUTS şişiril-, üfürülüp şişiril-, geril-

Kaş. şiş-, kabar-; üflen-, şişiril-

KT üfürül-

TS 1. Üfürül-, üflen- 2. Şişiril-

üzüş- : üz-’in işteş şekli olan bu fiilin asıl anlamı ‘beraber kopar-, yırt-, kır- vs.’dir. Aşağıda görülebileceği gibi kelime TS’de Kaş.’dan biraz daha farklı bir anlamla, mec. anlama geçiş yapmış şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu da kelimenin anlam genişlemesine uğradığını gösterir.

Kaş. üzüm toplamakta yardım ve yarış et-; ip ve benzeri şeyleri kesmekte ve üzmekte yardım ve yarış et-

TS bir şeyi kendi aralarında boz-

ya:d- : Kelimenin anlamını Clauson (1972 : 883-884) ‘(yere vs.) yay-’, bundan mec. ‘ifşa et-/ilan et-’ olarak vermiş ve bütün modern şivelerde yay-/cay-/çay-/jay- olarak

yaşadığını belirtmiştir. Kelimenin Kıp. XIV'deki anlamını ise 'yay-; yayımla-, neşret-' Qutb. şeklinde kaydetmiştir. Kelime Eski Türkçe'den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar aşağıda görülen anlamlarla varlığını devam ettirmiştir.

EUTS yay-, aç-, geliş-

Kaş. döşe-, yay-, ser-

FR/K yay- : dağıt-, perişan et-, ser-

ŞŞÇ duyur-, yay-

“Ya hod meydanda kanına boyaya

Dil-averlik adın dünyaya yaya” (11629) (duyur-)

TS 1. Yağını çıkarmak için yoğurdu yayıkta çalkala- 2. Tahrik et-, dağıt-, perişan et-

“Cek : Tulumda veya destide yağ çıkarmak için yoğurdu çalkalayup beri öte tahrik etmek manasınadır ki yaymak tabir olunur.” (TS VI 4449)

“Giysüsü gönlümü yine üş yaya başladı

Aklımı cadu gözü yine yaya başladı” (TS VI 4449) (tahrik et-)

yağla- : Kelimenin bir Eski Anadolu Türkçesi metninde asıl anlamı dışında 'yağ çek-, dalkavukluk et-' gibi bir mec. anlamla geçmesi anlamındaki genişlemeye işaret etmektedir.

ŞŞÇ 1. Yağ sür-, yağla- 2. Yağ çek-, dalkavukluk et-

“Bizi yumşak söz ile bağladı ol

Sakalumuza güldi yağladı ol” (8247) (yağ çek-)

yak- : Elimizdeki en eski yazılı metinlere baktığımızda kelimenin çok anlamlı olduğunu görüyoruz. Yani kelime yazılı devirden önceki dönemlerde anlam genişlemesine uğramıştır. Bu da kelimenin kullanım sıklığı ve yaygınlığıyla ilgilidir. Yak- fiilini Clauson (1972 : 896-897) üç ayrı madde halinde incelemiştir. Bunlardan ilki 'sür-' anlamındaki yak-, ikincisi 'yakınlaş-, yakın ol-' anlamındaki yak- ve üçüncüsü de 'yak-' anlamındaki yak-'tır ki bu sonuncunun orta dönemden önce kayıtlı olmadığını bildirir. İlk yak-'ın önce 'sür-' sonra bundan hareketle 'yağla-' anlamına geldiğini söyleyen Clauson, bu kelimeyi Uyg., Hak. (Kaş.'dan örnek verir.

Ancak burada belirtmemiz gerekir ki Kaş.'da ilk iki yak- aynı maddede açıklanmıştır.), Çağ. ve Kıp. döneminden örneklerle açıklar. İkincisi hakkında ise şu açıklamayı yapar :

“Temelde ‘yaklaş- veya (birşeye Dat.) yakın ol-’, ki bu anlam bugün sadece yakın’da bulunmaktadır. Oldukça erken bir tarihte ‘dokun- (birşeye Dat.)’ anlamına da gelmeye başlamış ve bundan mec. ‘(birinin kalbine) dokun-, etkile-, memnun et-’vb. Açıkça semantik olarak yağu:-’la ilgili, fakat morfolojik olarak ilgi belirsiz. Uyğ VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Osm. XIV, XV yak- ‘yaklaş-’ bir metinde ve ‘uygun ol-, münasip ol-’ iki metinde.

Taradığımız kaynaklarda rastlamadığımız, ancak 16.yy’dan beri kullanıldığı TS’de kayıtlı olan türkü yak- tabirinde yer alan yak- fiili de, anlam ilişkisi dikkate alındığında, aynı fiil olarak kabul edilebilir. Bunu B. Ögel’in (1991g : 482) şu sözleri de desteklemektedir : “ * “Yakmak, Türkü yakmak : (ANADOLU) : “Türkü yakıcı : Herkesin soyunu sopunu iyi bileğen kişi” : (16.yy. : TS). – “Kimseyi donatmak rüsvay etmek için yakılan türkü” : (TS).”

EUTS 1. Hoşa git-, yakış- 2. Yaklaş- 3. Yak-, sür-
Kaş. yaklaş-, dokun-; yak-
KB yaklaş-
TS 1. Yaklaş- 2. Yaklaştır-

yalğa:- (d-) : Kelimenin yapısı ve bundan hareketle anlamı konusunda Günay Karaağaç (1993 : 94) ‘Dil, Ağız ve Kulak ile İlgili Kelimelerimiz’ adlı yazısında kılavuz, yalavaç, elçi, keleş gibi kelimelerin, til/dil ‘dil;dil, lisan’ morfeminin dal şekillerini taşıdıklarını, ‘dil’ anlamındaki çuv. kal ~ *yal ~ *él ~ mog. hel/kele(n) ~ til ‘dil’ şeklinde kabul edilebilecek dal şekillerin öncelik sonralık ilişkisinin tartışılabilir bilgilere sahip olmadığımızı belirtir. Dil kelimesinin türemişlerinden yalavaç’ı açıklarken, Resenen’in görüşlerine yer veren Karaağaç, Resenen’in düşündüğü *yala- ‘çağırmaq, davet etmek’ diye bir dal şeklin mutlaka var olduğunu ve ‘çağırmaq, davet etmek’ üst anlamından önce , daha alt bir kavram olan ‘söylemek, demek’ anlamına gelmesi gerektiğini belirtir. Devamında *yal ‘dil’/*yala- ‘söylemek, demek’ dal şeklinin yala- ‘yalamak’, yalvar- ‘yalvarmak’ vs. gibi birçok türemiş şekil ve anlamları olduğuna değinir (Karaağaç 1993 : 99). Buna

göre ‘yala-’ anlamındaki yala- kelimesi yala- ‘söylemek, demek’ dal şeklinin bir türemiştir.

Kelimenin tam olarak ‘yala-’, Uyğ.’da bazen mec. anlamda ‘okşa-’ anlamına geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 926-927), Kaş.’da Günay Karaağaç’ın görüşleriyle de örtüşen ‘töhmetle-’ anlamına hiç değinmeden Moğ. ve modern Türk şivelerindeki şekillerini sıralar.

ETG yala-

EUTS yala- : yala-

yalğa- : 1. Yala- 2. Okşa-

Kaş. yala- : töhmetle-

yalğa- : yala-

ŞŞÇ yala-

yalın : ‘çıplak’ anlamındaki isim genel manada kullanılmıştır. Ancak özel olarak kılıç içinde kullanıldığı dikkat çekmektedir. Burada bundan hareketle bir özelleşmeyi düşünmüyoruz, çünkü kelime daha sonraki yüzyıllarda da genel anlamını muhafaza etmiş, hatta ‘kapsız, örtüsüz’ gibi anlamlara genişlemiştir.

EUTS yalın, çıplak

Kaş. çıplak; kından çıkmış veya kınından çıkarılmış

AH çıplak

DK yalın, çıplak; kınından sıyrılmış (kılıç)

TİKT çıplak, açık, kapsız

MM çıplak.

yalın ayak u baş açuk : yalın ayak ve başı kabak, ayağı va başı aplak :
(mec. çok perişan bir kılık içinde)

“Yalın ayak u baş açuk uryān

İdeler āh u zār u giryān” (2699)

ŞŞÇ 1. Çıplak, üryan 2. Kınından çekilmiş, hazır (kılıç, hançer vb.)

TS (III) çıplak, açık, kapsız, örtüsüz

yan- : ‘yan-, alevlen-’ vb anlamındaki ismin yapısını Clauson (1972 : 943) “*ya:-’ın dönüşlü şekli” olarak göstermiştir. ‘yan-’ anlamıyla Kaş.’dan sonra kayıtlı olan fiil Eski Anadolu Türkçesi döneminde mec. anlamlarla genişlemeye uğramıştır.

Kaş. dön-, döndür-; korkut-, tehdit et-; kus-; yan-

İML 1. Dön- 2. Ateş tutuştur- 3. Tehdit et-

ŞŞÇ 1. Tutuş-, yan- 2. Mec. çok üzül-

“Figana geldi anda cümle adem

Anun derdi-le yandı halk-ı alem” (628)

TS dert dök-, şikayette bulun-

yapurğa:k : “yapur-’dan (tekrarlı hareket anlamında) türemiş isim; ağaç veya bitki ‘yaprağı’, bundan mec. anlamda ‘kitap’ için.” şeklinde Clauson’un (1972 : 879-880) etimoloji sözlüğünde verdiği bilgiler bir anlam genişlemesine işaret etmektedir.

EUTS yaprak

Kaş. yaprak –ağaç, bitki, kitap-

ŞŞÇ yaprak

yaraşık : yaraş-’dan türemiş isim. Eski Türkçe’den beri genişlemiş anlamlarla karşımıza çıkan kelimenin Çağ. XV’deki anlamlarını Clauson (1972 : 973), “yaraş/yaraşık (1) ‘barış, anlaşma’; (2) mec. ‘alımlılık’ San.” şeklinde ve Osm. XIV’deki anlamlarını da “ yaraşık ‘uygun, münasip, çekici’ ” şeklinde vermiştir.

EUTS 1. Yaradılış, yakışık 2. Tabiat 3. Süs, bezek, tezyinat

KB uygun, münasip

ŞŞÇ 1. Uygun, münasip 2. Süs, tezyinat

“Ki sevdüm can u gönülden ol atı

Yaraşuk görünür ol bana katı” (24116) (uygun)

“Cihanun hoş yaraşuğısın iy can

Cihana yaraşur Mevlane sultan” (56203) (süs)

TS 1. Yaraşık, yakışık, muvafık, münasip, layık, uygun 2. Yakışıklı 3. Süs, ziynet, güzellik

yarın : yaru:-'dan türemiş isim; asıl anl. 'parlak olma' vb.; orjinalinde 'sabah erken' anlamına geliyordu, bundan 'yarın sabah' ve bundan da daha genel olarak 'yarın' ve hatta 'gelecek sene' (Clauson 1972 : 970). Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar kelimenin genelleşmiş anlamı olan 'yarın'ın kaybolmaması ve buna ek olarak 'kıyamet günü' gibi anlamlar kazanması anlamının genişlediğini göstermektedir.

ETG yarın, sabah

EUTS yarın, ertesi gün

Kaş. yarın

SN ahiret

yarımdası : ertesi, ertesi gün

YED mahşer günü

"Bî-çare asi kullara yarın ol

Şefaate eyleyesi Mustafa'dur" (100.5)

ŞŞÇ 1. Yarın 2. Mec. Kıyamet günü

Senünle turıcak dergaha yarın

Diyez ahvalümüzün Hakk'a varın (48621) (kıyamet günü)

TİKT 1. Bugünden sonraki gün 2. Ahiret günü

TS Ahiret günü

yarut- : yaru:-'ın ettirgen şekli; fiziki olarak '(bir şeyi Acc.) aydınlat-, parlat-'; mec. 'aydınlat-, bilgilendir-' vb. anlamında.

EUTS parlat-, aydınlat-, görün-

KB aydınlat-, parlat-

DK yarı- : bahtiyar ol-, mesut ol-, yüzü gül-, fayda gör-, iyi ol-, çırağ ol-, nimet ve ihsana nail ol-

TS ağart-, ışıklandır-, parlat-

yasta:- : Kaş.'nın ilk anlamı Eski Anadolu Türkçesi'nde de mevcut. Ancak 'söz dokundur-' mec. anlamı daha sonraki yüzyıllarda görünmüyor.

Kaş. yastık daya-, yaslan-; söz dokundur-

KB yastık daya-

TS yasla-, daya-, yastık edin-

yat- : Asıl anlamı ‘yat-’, ancak ‘uyumak için yat-; (göçebeler için) bir yere yerleş-; sakinleş-; ortadan kalk-’ gibi bazı genişlemiş anlamlarla Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar ortaya çıkıyor.

EUTS 1. Yat-, uzan- 2. Belli bir vaziyet al-

Kaş. yat-

KB yat-

SN 1.yatay bir durumda bulun-, dur- 2. Yatış-, sakinleş-, sükunet bul-
“Başından ayaga degindür agız
Geçer çalh koyında yatuban deñiz” (3019)

KG 1. Yat-, uzan-; ol- 2. Cinsi münasebette bulun-, yat-, cima et- 3. Kal-, dur-, bulun-

ŞŞÇ 1. Uzan-, yat- 2. Eğil- 3. Yat-, uyu- 4. Dur-, bulun- 5. Mec. ortadan kalk-, zayıll ol-

“Zamanında anun her fitne yatdı

Nirede fitne ehli varsa batdı” (47010) (ortadan kaldır-)

TS 1. Yatay bir yerde dur-, bulun- 2. Yatış-, sükunet bul-

yatğur- : yat-’ın ettirgen şekli. Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar mec. anlamda genişlemelerle ortaya çıkıyor.

EUTS yatır-, uzat-

Kaş. yatır-; uyut-

KG 1. Yatır- 2. Çevir-, dönder-

ŞŞÇ 1. Yatır-, alıkoy- 2. Mec. dize getir-

yatuk : yat-’dan türemiş geçişsiz isim; genel anlam ‘yatık, meyilli, yüzükoyun yatmış’ çeşitli özel göndermelerle. NE, SE dışında yatık/jatık ‘yüzükoyun yatmış, yatay, biraz meyilli’; mec. ‘kibar, alçakgönüllü’ vb. Bütün modern şivelerde yaşıyor. Kaş.’nın ilk anlamını semantik olarak ilişkilendirmek zor ve alıntı kelime olabilir. Hak.XI, Çağ. XV, Osm. XV yatık/yatuk ‘geniş, kısa kadeh veya testi’; oldukça yaygın. (Clauson 1972 : 887)

Kaş. yatuk : atılan, unutulmuş her şey; tembel; şehirlerden çıkmayan bir kısım Oğuzlar

yatık : uyku ve yatacak yer

iki cins iplikten -erişi yünden, argacı pamuktan- dokunan bir dokuma

TS ağzı dar, boğazı kısa ve karnı yassı su kabı

yayka:- : yayuk'tan türemiş fiil; orta dönemden önce kayıtlı değil, fakat yaykal-, yaykan- olarak var. Genellikle 'salla-' anlamıyla yaşıyor, özellikle 'başı salla-'. NE'de yayka-/yaykka-; NC Kır., Kzx.'da jayka-; SW Tkm.'de yayka-; Osm.'da yıka-orjinalinde 'çalkala-'. Şimdi daha genel olarak 'yika-' anlamına geliyor. Osm. XVI yayka- 'yika-' pek çok metinde. (Clauson 1972 : 981)

ŞŞÇ 1. Yıka-, ıslat- 2. (yu- fiili ile birlikte) mec. kalayla-, hakaret et-, küfür et-

"Ne Rüstem kodı ne Zal'ı ne Sam'ı

Yudı yaykadı anları tamamı" (35053) (hakaret et-)

TS yıka-

yaz- (ya:z-) : Clauson'un (1972 : 983-984) 2 yaz- 'hata veya ihmal yap-', bundan daha kesin olarak 'yolunu kaybet-; karşı gel-; günah işle-' ve 3 yaz- 'yaz-' şeklinde iki ayrı kelime olarak kaydettiği fiillerden 3 yaz-'ın, 2 yaz-'dan türediğini ve böylece 'hata et-, günah işle-' anlamındaki yaz-'ın anlam alanının genişlediğini iddia eden Ş. Tekin (2001 : 64), bu fiilin aynı zamanda düşe yaz-, otura yaz- gibi terkiplerde, ana fiilin az kalsın gerçekleşeceğini ifade eden tarifi bir yardımcı fiil olarak kullanıldığını da dikkat çekmektedir.

Eski Türkçede 'yazı yazmak' için biti- diye bir fiil, 'hata etmek, günah işlemek' için de yaz- diye ayrı bir fiil vardır. 11.yy'dan sonra ise Oğuzların konuşma dilinde hem 'yazı yazmak', hem de 'günah işlemek' için tek bir yaz- fiili kullanılır. İşte bu noktadan hareketle Ş. Tekin, yeni bir bilginin adlandırılmasında, anlam yakınlığından hareketle var olan bir kelimenin kullanılmış olabileceğini, yani kelimedeki gerçekleşecek bir anlam genişlemesiyle dile yeni bir kavramın katılmış olabileceğini düşünmüş olmalıdır.

Tekin'e göre kelimenin 'günah işle-'ten 'yaz-' anlamına geçişinin mantığı şöyledir : 'günah işlemek, hata etmek' kavramı ilk Müslüman Türkün kafasında 'günahların kaydedilmesiyle' yakından ilgili olan 'yazı yazmak' kavramı ile birleşmiş olmalıdır. Nitekim yaz- fiilinin 'yazı yazmak' manası Türk dilinde ilk defa Mahmud el-Kâşgarî tarafından M.S.XI. asırda Oğuzca ağız özelliği (yazı dili değil!) olarak kaydedilmiştir. (Tekin 2001 : 66)

Bu anlam değişikliğini Tekin (2001 : 68), sosyo-kültürel yönden ise şu şekilde açıklamaktadır :

“yaz- fiilinin iki mânâyı yüklenmesinin yalnız Oğuz Türklerinde görülmesi, Oğuzların yüzyıllar boyu yazı dilinden mahrum olarak sözlü dönemde kalmış olmaları ile izah edilecek; buna karşılık Karahanlı Türkçesinde böyle bir durumun bulunmayışı yani iki mânâ için iki ayrı fiilin bulunuşu ('yazı yazmak' için biti-, 'günah işlemek' için yaz-) da Karahanlıların, Müslüman olduktan hemen sonra yazı dilini kurmaları ve bir de Eski Türkçe yazı dilinin dayandığı şiveler grubuna bağlı olmaları ile izah edilecektir (Uygurcada biti- var).”

ETG kusur, hata et-; ihmal et-

OA yazın- : günah işle-, karşı gel-, itaatsizlik et-, yanıl-, yolunu şaşır-
“Özi yazındı, kaganı ölti, budumı küng kul boldı.” (BKA.DC : 17)

EUTS 1.hata et-, günah işle-, yanıl-, karşı gel- 2. Yaz-

İKP hata işle-, boş gez-, ez-

Kaş. şaş-, yanıl-; çöz-; (Oğuzca) yaz-

KB şaşır-, yanıl-

“telim körmişim bar tegimiz kişi
turup ilke yazdı kesildi başı” (6639) (yanıl-)

AH kusur et-, hata et-

“ne yazdı ajunka bu sahip hüner” (445)

SN nakşet-, resmet-

“Dürişdi vü çok dürlü reng ezdidi
Ki ol surete benzedü yazdıdı” (3727)

ŞŞÇ (I) şaşır-, yanıl-

(II) 1. Yaz- 2. Çiz-, resmet- 3. Mec. takdir et-, mukadder kıl- 4. Aç-,
ferahlat-

“Bir işdür oldı-sa ana ne tedbir

Boyun virdük ne kim yazdı-sa takdir” (5927) (takdir et-)

yazıl- : 1. Yazıl- 2. Çizil-, resmedil- 3. Mec. takdir edil-, mukadder

kılın-

TS (I) 1. Nakşet-, resmet-, süsleyip beze- 2. Yay-, dağıt-, aç-

(II) 1. Şaşıyıp yanıl-, yanlış yap- 2. Hedefe isabet ettirmekte yanıl-

yazı: : yaz- ‘çöz-, aç-’tan türemiş isim; ‘geniş, açık ova’. Alışıldık fonetik değişikliklerle pek çok modern şivede yaşıyor. Semantik olarak yazı:’ya yakın. TürküVIII, Uyğ.VIII, Hak.XI, Çağ.XV,Hwar. XIII (?), Osm. XIV yazı ‘geniş ova, çöl’ vs. yaygın. (Clauson1972: 984)

OA ova, düzlük, düz

“İlgerü Şantung yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim.”

(KA.GC : 3)

ETG ova, düzlük

EUTS ova, düz yer

Kaş. kır, ova, yazı,boş ve açık yer, boşluk, açıklık, alan

KB kır, ova

“bu türlüğ çiçek yirde munça bediz

yazı tag kır oprı yaşıl kök mengiz” (96)

NHT kara parçası, ova, sahra

SN 1. Düzlük yer, ova 2. Çöl, sahra

“Ne bilem bu yazıda halüm nola

Yimiş olmayıcak suyu kim bula” (3528)

alın yazısı, kader

“Ne var olsa ni’met ü nāz yazısı

Aña bu deñiz ola Tih yazısı” (3185)

KG ova, sahra, ıssız yer

FR/K yayla, ova, düzlük, yazgı, kader

ŞŞÇ yazı : çöl, ova, yazı

yazu : 1. Hat, yazı 2. Mec. alın yazısı, kader, nasip, kısmet

“Ezel gününde ne oldu-sa yazu

Anı bozmaga hergiz yok bazı” (17997) (alın yazısı)

ETT kır, sahra, ova, şehrin dışı

TS (I) ova, sahra, ıssız kır

(II) talip, nasip, kader, alın yazısı

yazıl- : yaz- ‘çöz-, aç-’ın pasif şekli. ‘çözül-’ anlamına geliyor. Clauson (1972 : 987), kelimenin Çağ.XV’deki anlamlarını (1) ‘yazıl-’ (2) ‘kurtul-’ (3) ‘açıl-’ (4) ‘başlan-’ San. ve Osm. XIV-XVI’daki anlamlarını da yazıl- ‘rahatla-, yayıl-’ şeklinde kaydetmiştir. Gerek bu kayıt gerekse aşağıda gösterilen kaynaklardaki anlamlar bir anlam genişlemesini işaret etmektedir.

Kaş. açıl-, yayıl-; yalabı-, güzelleş-; çözül-

KB 1. Açıl-, çözül- 2. Yayıl-

TS yayıl-, dağıl-, dağıtıl-

ye- : ‘ye-’ anlamında. Ancak pek çok mec. ve genişlemiş anlamlarla kullanılıyor. KB’de geçen ajun yi- ‘dünya üzerinde hüküm sür-’, baş yi- ‘baş ye-’, beglik yi- ‘bey olarak hüküm sür-’, berge yi- ‘dayak ye-’, etin yi- ‘eziyet çek-’, il yi- ‘memleketi idare et-’ gibi kelimenin kendisinden önce bir isimle oluşturduğu terkiplerde (Ercilasun 1984 : 67) mecazi anlamlara sahip olduğunu, metin içerisinde çok anlamlı olarak kullanıldığını görüyoruz. Aşağıda taradığımız kaynaklarda kelimenin çok anlamlılığı görülmektedir.

EUTS ye-

Kaş. ye-, yeyip telef et-

AH ye-

KT 1. Ye- 2. Yemek ye- 3. Kemir- 4. Otlar- 5. Aşındır-, yıprat-; yara yap-

GT 1. Ye-, iç- 2. Harca-

Derviş az zamanda dinarı tagıtdı ve yidi (14a.8) (harca-)

ŞŞÇ 1. Ye- 2. Kemir-, ye- 3. Mec. harca-, sarfet-, ye-

“Meger bindügi yavuz aygır-ıdı

Ki zencirin yavuzlukdan yir-ıdı” (22287) (kemir-, ye-)

yé:l : ‘rüzgar’ anlamına geliyor, ancak aynı zamanda mec. anlamda ‘cin çarpması’ için de kullanılıyor. Şeytani ruhlarla rüzgar arasında tahmin edilen ilgi yüzünden bu anlam genişlemesinin meydana geldiğini söyleyen Clauson (1972 : 916-917), hangi anlamın kastedildiğini tespit etmenin her zaman kolay olmadığını da ekler. Ancak kelimenin ‘cin çarpması’ anlamının Karahanlı Türkçesi’nden sonra Eski Anadolu Türkçesi döneminde görülmemesi kelimenin anlam alanında daha sonra bir daralma olduğunu da gösterir.

ETG	yel, cin çarpması
EUTS	yel, rüzgar
Kaş.	yel, rüzgar, esinti cin; cin çarpması
KB	yel, rüzgar ejderha, cin
GT	rüzgar, yel
DK	rüzgar, yel
ŞŞÇ	rüzgar, yel
TS	rüzgar

yinçge: : Clauson (1972 : 945), kelimenin yapısını *yinç-’den türemiş isim olarak açıklamış ve fiziki olarak ‘ince, zayıf, narin’ anlamına geldiği gibi, soyut olarak da ‘ince, zarif’ anlamını ifade ettiğini ve Türkü’de yoğu:n’a zıt olarak ve yuvka: ile neredeyse sinonim şekilde kullanıldığını belirtmiştir.

EUTS	ince
Kaş.	ince
ŞŞÇ	1. Ince 2. Zayıf 3. Mec. zarif “Ne denlü kıl gibi söz olsa ince İrer cana miyanına irince” (5338) (ince, zarif)
TS	ince : dikkatle, dikkatlice

yitiğ : yiti:-’den türemiş isim. Asıl anl. ‘keskin’, mec. anl. ‘uyanık, anlayışlı, zeki’ vb. Clauson (1972 : 889), kelimenin Çağ. XV’de ‘çok üstün zekalı, uyanık, zeki’ ve

mec. ‘hızlı, çabuk’ San. ve Osm. XIV-XVI’da (sadece) yiti(seyrek)/iti ‘çok zeki, anlayışlı’ vs. genellikle mec. anlamda kullanıldığını kaydetmiştir.

Hasan Eren (1999 : 196) etimoloji sözlüğünde kelimenin anlamlarını “iti 1. ‘keskin’; 2. ‘çok acı veya ekşi’; 3. ‘çok tuzlu’; 4. ‘iğrenç, tiksinti verici’; 5. ‘yağlı, ağır (yemek)’; 6. ‘tatlı’; 7. ‘koyu’.” Şeklinde vermiştir. Yani diğer kaynaklardaki ‘zeki, keskin zekalı’ anlamı burada kayıtlı değildir.

ETG keskin

EUTS yiti : 1. Yedi 2. Keskin

Üİ keskin, zeki, nüfuz edebilen

Kaş. 1. Keskin, bilenmiş 2. Yitik şey, kaybolan şey

DK iti : keskin, sert, keskinlik, sertlik

ŞŞÇ keskin

TS iti : 1. Sert, keskin, şiddetli 2. Şiddet, keskinlik, sertlik
iti gönüllü : tez canlı

yo:l : ‘yol, yön’ vb.; en eski dönemden beri çeşitli mec. anlamlarda kullanılıyor. Mes. (pek çok) ‘defa’ ve daha sonra ‘çizgi, şerit’.

“Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki” isimli makalesinde Necmettin Hacıeminoğlu (1994 : 73), yol kelimesiyle ilgili şöyle bir açıklama yapıyor : “ yol <yo-l ‘yol’. Bu kelime yorı- fiilinin kökü olan yo-fiilinden yapılmıştır. Çünkü yor-ı- fiili yo-r isminden türemiş bir kelimedir. Nitekim ‘yol’ anlamındaki oruk ‘ince yol, patika’ kelimesi de o-r isminden yapılmış or-u-fiilinden türemiştir. Anlaşıyor ki yorı- fiilinin başındaki y- sesi ilave ses (protez)dir. Yol ismi fiilin gerçekleşmesini sağlayan vasıtaadır.”

Yol kavramının Türk kültür tarihindeki yerini ayrıntılarıyla inceleyen B. Ögel (1991a : 317-324) somut ve soyut anlamları hakkında şu bilgileri vermektedir :

“İmparatorluklar, büyük devlet teşkilatına dayanırdı. Bilindiği üzere, büyük devlet teşkilatı da, tıpkı bir insan vücudu gibi idi. Yollar ise, devletin kan damarları idi....Yol, devlet sahibi olmanın ve devleti idare etme mesuliyetinin bir işaret ve özelliğidir....Yol, devlet teşkilatı ile düzenlerinin

de bir sembolüdür. Çince de tao, yol manasına söylenen bir sözdür. Fakat ikinci ve daha önemli manası ise, bir “bölge” (district) veya “il” demektir. Siyasi bakımdan bu, büyük bir eyaletin (province) kısımlara ayrılmış bölümleri idi. Çince de ayrıca bu söz, bir “doktrin ve ahlak prensibi” idi. Bunları belirtmekte büyük bir yarar vardır. Çünkü aynı anlayışlar, yol deyişii ile eski Türkler tarafından da anlatılmak istenmişti... Yol, Türklerde “Örf, gelenek, töre, kanun ve düzen” demektir... Yol ayrıca bir çare ve taktiktir.”

Kelimenin içinde barındırdığı soyut (manevi) anlam alanı hakkında A. İnan (1987 : 288) da şunu söylemektedir : “Büyük davaları halletmek selahiyetini haiz olan Beylerin Yol bilmeleri lazımdır. Yol nesilden nesile ağızdan nakledilen bir sürü kaide ve usullerden ibarettir.”

Çeşitli araştırmacıların görüşlerini ve yaptığımız taramayı da dikkate aldığımızda bu kelimenin daha Eski Türkçe döneminden itibaren soyut anlamlar kazanarak anlam alanını genişlettiğini görüyoruz.

EUTS 1. Yol, seyahat, gezi 2. Şöhret, ün, kut

M duyu organı; yol

Üİ yol, metod

Kaş. yol; sefer; ani yola çıkma

KB yol, sefer

SN usul, adap, erkan

“Kiçiler yolu togru varmaz olur

Ulular suçı yüze urmaz olur” (2639)

ŞKM yol, tarık, gidiş, usul, fırsat, geçit, şans

KT 1.yol 2. Adet, yaşayış tarzı 3. Şeriat 4. (muaheze) sebebi, vesilesi 5.

Uğur, maksat

GT 1. Gececek yer, yol 2. Şeriat, hak yol

“Yigit ki bir köşeyi ihtiyar itmiş ola şîr-i mertdür Allah teâlâ yolına.”

(78b/11)

MM yol, kara üzerinde insan veya hayvanların geçmesi için açılan yahut kendiliğinden oluşan yer; (mec.) maksat, gaye, uğur; töre, gelenek, alışkanlık;

(tasavvuf) Hakk'a giden ve tarikate girmiş bulunan kimseyi ilahi huzura ulaştıran vasıta; sistem, usul, tarz, uyulan esas

“İy gönül niçe bir bu āh-ıla vāh
Olma bu yolda müdbir ü güm-rah” (205)

ŞŞÇ 1. Yol 2. Kural, erkan, adap, yol yordam 3. Uğur, maksat 4. Güzergah
5. Yolculuk 6. Mesafe, ara 7. Çare, medet, izin 8. Kez, defa, kere 9. Sebep

“Resulün göricek gökcek cemalin
Fida itdi yolına cümle malın” (198) (uğur, maksat)

“Yolı ol kuyı üstine irişdi
Ayagın basdı ol kuyuya düşdi” (1203) (güzergah)

“İki günlük yolu bir günde alurdu
Özine gölge irişmez kalurdu” (9886) (mesafe)

“İçerü girmege yol bulmadı Sam
Olur aciz oturmakdan serencam” (7101) (izin)

“Bu singun kim bize ugradı bu yol
Sınuklukdur ki hiç olmaz bütün ol” (9315) (kez, defa)

“Ne yoldan gönlüne irdi ola gam
Ne gamdan pes mizacun oldı verhem” (17849) (sebep)

TS 1. Adap, erkan, adet, usul, kural, yöntem 2. müsaade, izin

yorık : yorı:-'dan türemiş isim. Bu kelime en eski dönemden beri hem fiziki hareket vb. için hem de mec. ‘davranış, hareket’ vs. için kullanılıyor. (Clauson 1972 : 963)

Bu kelime ile aynı kökten olan yürük için B. Ögel (1989 : 348) şu açıklamayı yapar :

“Eski Türkçede “yürü-mek” fiili, “yori-“ şeklinde idi. bunun yanında bir “yügür-“ fiili de vardı. “Koşmak ve acele etmek” anlamına gelen bu sözden, “yügrük>yürük”, yürük sözlerinin de çıkmış olması çok muhtemeldir. His ve anlayışımıza göre, “yügür-“ fiilinin kökü de “*yü-gür-“ olmalı idi.”

ETG terceme-i hal

EUTS yorığ : gidiş, yürüyüş, yol, usul, tarz

yörüg : izah, açıklama, şerh

*yürük : 1. Antroponim 2. Yörük, yürük

Kaş. uz dilli

huy, gidiş

akma, yürüme

yörük : tabir –rüya vb.-; sözün gidişi, anlaşılışı

KB akma, akıcı, huy, hareket

“akar suv yorık til bu kut turmadı

ajun tezgünürler yorıp tınmadı” (669) (akma, akıcı)

“tengi birle tutsa tirilmiş nengin

yorık tüzse kılık kılınıcı yangın” (705) (huy, hareket)

*YED/RN yögrük : yörük, tez koşan

“Ki yüz bin yögrügi bir sahi utdı

Bu meydan öndülin ol aldı gitdi” (39a.438)

yör- : fiziki olarak ‘çöz-’; mec. ‘(rüya) yorumla-, (doktrin vs.) açıkla-’ vb. anlamlarına geliyor. Kelime yör- dışında yor- olarak da karşımıza çıkmaktadır.

ETG izah et-, açıkla-

EUTS açıkla-, izah et-, aydınlat-

Kaş. çöz-

yor- : tabir et-, yor-

yörük : tabir; sözün gidişi, anlaşılışı

KB çöz-, yor-

“nelük özke tengsiz yörer sen yörüg

yörügke barır tüş ay köngli örüg” (6038)

DK yor-, tabir et-, rüya tefsir et-

ŞŞÇ (rüya) yorumla-, tabir et-

“Didi düş görmişem ta’bir eyleñ

Ne gördümse yoruñ tefsir eyleñ” (4579)

yultuz : ‘yıldız’; sabit yıldızlar ve gezegenler için genel bir terim. Ancak Eski Anadolu Türkçesi’nde ‘talih, baht, kader; güzel’ gibi anlamlarla anlam genişlemesine uğruyor.

ETG kök

yıldız, seyyare

EUTS 1. Yıldız 2. Burç 3. Planet, gezegen

yıltız : esas, kök, temel

Kaş. yıldız, yıldızların genel adı

ağacın kökü, damarı

KB yıldız

kök, esas

“ıdışlıg suvug sen alıp içtüküng

tiriglik uzun bolga yıldız köktüng” (6045) (kök, esas)

ŞŞÇ 1. I. Gezegen, yıldız 2. Mec. talih, baht, kader 3. Güzel kimse, güzel

“Görelər tali’in Perviz Şah’un

Nicedür yılduzı bari o mahun” (51005) (talih)

“Teferrüc eylesün varsun saraya

Güzel yılduzları göster bu aya” (15258) (güzel kimse)

TS yıldız : baht, talih

yılduz : yıldız

yumşa:- : ‘yumuşa-’ (asıl anl. ve mec.). Clauson (1972 : 939), Çuv.’da çāmāl ‘hafif (ağırlıkta), kolay, zeki’ Ash. yaşadığını belirterek, yapısını *yumuş’dan türemiş fiil olarak göstermiştir. Kelime, Eski Anadolu Türkçesi’ne ait bir metinde çok anlamlı olarak, mcc. anlamlar kazanmış şekilde kullanılmaktadır. Yani bu dönemde anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS yumşa-

Kaş. yumşa-

ŞŞÇ yumşan- : 1. Yumuşa- 2. Mec. yatış-, teskin ol- 3. Boyun eğ-, teslim

ol-

“Biraz yumşandı ol sözler ile şah

Gine kardaşı döndi kıldı gümrah” (18227) (teskin ol-)

“Yidi kişi kodı taş üstine baş

Bulara hergizin yumşanmadı taş” (26921) (boyun eğ-)

yumşa:k : yumşa:-’dan türemiş isim; ‘yumuşak’ geniş bir somut ve soyut başvuru alanıyla. Türkü’de altı defa ortaya çıkıyor. (Clauson 1972 : 938)

ETG yumuşak

yudum, içilen nesne

OA yımşak : yumşak

EUTS yumuşak

UÜH yumşak; yavaş, halim

“yumşak savın yalganturu olar-ka inçe tip.. ‘tatlı sözle iğfal ederek, onlara şöyle dedi :..’” (D84)

Kaş. yumuşak

ŞMK yumuşak, ince, çok küçük taneler halinde olan (madde)

ŞKM sert olmayan, yumuşak, hoş, iyi

“...kiyamet gününde adil imamdur ki yumşak dutıcı ola ve...” (32a/1)

KT yumuşak, tatlı, hoş

ŞŞÇ 1. Sert olmayan, yumuşak 2. Mec. hoş giden, tatlı (söz) 3. Güç olmayan, kolay

“Bizi yumşak söz-ile bağladı ol

Sakalumuza güldi yağladı ol” (8247) (hoşa giden tatlı söz)

“İraklığı olarun nice ferseng

Yolu yumşak mıdur yoksa katı seng” (32366) (güç olmayan, kolay)

TS yumşak yil : hafif rüzgar, esinti

yumşat- : yumşa:-’ın ettirgen şekli; ‘(bir şeyi Acc.) yumuşat-’, somut veya soyut anlamda.

Kaş. sepilet-, yumuşat-, sözü veya kitabı çabuk çabuk söyle- ve oku-

ŞŞÇ 1. Yumuşat- 2. Mec. yatıştır-, teskin et-

yut- : ‘yut-’ anlamındaki bu fiil Eski Anadolu Türkçesi’nden önce kayıtlı değil. Ancak Çağatayca metinlerde kullanılıyor. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde çok

anlamli olan kelime, mec. anlamlarla anlam genislemesine ugramis olarak karismiza cikiyor.

- ŞKM yut-, bastır-, hakim ol-
 ŞŞÇ 1. Yut- 2. (bir şeyi) içine at-, sezdirme-, dışa vurma-
 “Olarun hem getürmedi yüzine
 Yudup sakladı sırrını özine” (2057) (bir şeyi içine at-)
 TS yut- (II) : hazmet-, dışarı vurma- , içinde bırak-

yük (yü:k) : ‘yük, ağırlık’ anlamındaki kelimenin yapısını Clauson (1972 : 910-911) “*yü:-’den türemiş isim.” şeklinde vermiştir. Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılan kelime, bu yaygınlığı ölçüsünde anlam alanını genişletmiştir. Bu dönemde ‘yük’ temel anlamı dışında ‘rahimdeki çocuk; tahammül, sabır; meşakkat, dert; günah’ gibi pek çok anlamla geçmektedir.

EUTS yük

Kaş. 1. Kuş tüyü, kuş yelegi, ok yelegi 2. Yük, bohça

NHT yük; rahimdeki çocuk

“Yük bayık kalur dört yıla digin anası rahminde Şaf’i katında bilgil.”
 (124b-14)

yüklü : yüklü, gebe

ŞKM yük, tahammül, sabır, zahmet, meşakkat, dert

“Cihanda eylük eden bulur eylük

Yavuz tarh eyleyen yavuz çeker yük” (38a/2)

KT 1. Hayvanın taşıdığı şey veya taşıyabildiği miktar 2. Ağırlık, yük 3.

Yüklenilen şey; günah

ŞŞÇ 1. Ağırlık, yük 2. Hayvanların taşıdığı mal, meta, yük 3. Anne karnındaki çocuk, cenin 4. Mec. ağırlık, siklet, zahmet, minnet

“Sözi sen itme ana artug eksük

İrişmesün sözünden gönline yük” (4812) (zahmet, minnet)

TS rahimdeki çocuk, cenin, dölüt

yürek : temelde ‘kalp’ fiziki nesne olarak; mec. ‘cesaret’ gibi anlamlara geliyor. Kelimenin mec. anlamı Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkıyor. Hasan

Eren (1999 : 462) kelimenin yapısını “Türkçe yür- ‘hareket etmek’ kökünden geldiği açıktır : yür- + -(e)k eki.” şeklinde açıklamaktadır.

EUTS yürek

Kaş. yürek

FR/K kalp, mide, cesaret

“Er yigitler yüregi ider taleb

Nalışler yari kıla ol Çalab” (106b-9)

ŞŞÇ 1. Kalp, yürek 2. Mec. cesaret

TS 1. Mide 2. Cesaret

“Bulara bir sayruluk veribidi kim karınları ıtlak oldu, şöyle kim her birisi yüreğin ovar idi ta kim ol renelerden Tevratı unuttular.” (TS VI 4768) (mide)

2.3. KOMŞULUK

ağ : Kelime, ‘iki bacak arasındaki boşluk’ temel anlamından hareketle zaman içinde komşuluk ilişkisiyle ‘donun ortasındaki parça’ anlamını ifade etmeye başlamıştır.

EUTS ağ, iki bacak arasındaki genişlik

Kaş. iki bacak arasındaki boşluk

TS donun ortasındaki parça

amran- : amra.-’ın dönüşlü şekli olan fiilin anlam alanı hakkında Clauson (1972 : 163) şu açıklamayı yapmıştır :

“Temelde ‘arkadaş ol-, sevgi dolu ol-’ vb. iyi anlamda, bazen ‘iste-, arzu et-’ anlamında Uyğ. Bud.’da kötü anlamda kullanılıyordu. Muhtemelen Çince ai’nin de her iki anlamda kullanılmış olmasından dolayı. Bazı modern şivelerde yaşıyor; NE Alt.’da amran- ‘huzur içinde yaşa-’ ve SW XX Anat.’da amran- ‘uzan-, sere serpe yat-’ muhtemelen Moğ.’daki alıntı kelime amara-’ın anlamının yansımaları. Fakat NC Kzx. émren-/émiren- (bir anne için) okşa-/sev-’ ve SW Osm.’da ‘özle-, imren-’; Tkm.’de imrin- ‘sempati duy-, sev-’ şüphesiz doğrudan ayakta kalanlar.”

Yaptığımız taramada kelimenin temel anlamının Clauson’un da belirttiği şekilde ‘sev-’ vb. olduğunu gördük. Ancak kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘imren-’ gibi komşu bir kavramı karşılar duruma gelmesi yakın anlama geçiş yaptığını göstermektedir.

ETG sev-

EUTS sevgi, aşk, sevinç, sev-

ŞŞÇ imren- : imren-

kötür- : Başlangıçta ‘kaldır-’ temel anlamına sahip olan kelime Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam alanını ‘götür-’e doğru genişletmiştir. Bunun yanında ‘yok et-; katlan-; muhafaza et-’ gibi anlamlar da kazanmıştır. Clauson (1972 : 706), kelimenin yapısı ve anlamı hakkında “ ‘kaldır-, yükselt-’, çeşitli genişlemiş anlamlarla; ilk bakışta ettirgen şekil gibi görünüyor, fakat bu hipoteze dayanan ikna edici hiçbir etimoloji henüz ileri sürülmedi. Orijinal bir kötör- (NC Kır’daki şekil) işaret eden köter- gibi şekillerde bütün modern şivelerde yaşıyor.” açıklamasını

yapmış ve Osm. XIV'deki kullanımı için "götür- 'kımlıdat-, uzaklaştır-, taşı-, kaldır-'; bütün dönemlerde yaygın." demiştir.

Günay Karaağaç götür- fiilinin anlamının, Batı Türkçesi'nin ilk devirlerinden itibaren 'kaldırmak'tan 'götürmek'e doğru değiştiğini söyleyerek, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi, önceki-sonraki hareket, sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir komşuluk ilişkisi şeklinde tanımlamıştır. "Kısacası, bugünkü anlamıyla götür- fiili son birkaç yüz yıl içinde komşuluk ilişkisiyle anlam değişikliğine uğramış bir kelimedir." (Karaağaç 1996 : 48)

Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde kazandığı anlamlara baktığımızda SN'de 'bertaraf et-, yok et-' ve KG'de 'kaldır-, muhafaza et-' şeklinde birbirine zıt anlamlar da kazandığını görüyoruz.

ETG yükselt-, tahammül et-, taşı-

EUTS götür-, yükle-, kaldır-

Kaş. götür-

"er yük kötürdi = adam yük götürdü. Kadın gebe olursa yine böyle denir." (Atalay 1985b : 75)

KB götür-, kaldır-, yükselt-, yok et-

NHT götür-; yukarı kaldır-; taşı-

SN 1. Kaldır-, aç-, ayır- 2. Bertaraf et-, yok et-, uzaklaştır- 3. Katlan-, çek-
"Nikabın yüzünden götürdü tamam

Süeyhl'ün işini bitürdi tamam" (1500) (kaldır-, aç-)

"Bu arada iki gün oturalum

Dahi zahmetümüzü götürelüm" (1308) (bertaraf et-)

"Delim dürlü zahmetleri götüre

Tura kavline kanda kim otura" (5011) (katlan-)

KG 1. Kaldır-, ayır- 2. Tut-, bir yerden bir yere koy-, kaldır- 3. Çevir-, dönder- 4. Al-, kaldır-, muhafaza et- 5. Defnet-, göm- 6. Taşı-, götür-

"İlkin sol yanın örteler ve taş tonın dahı eyle ideler, andan cenazeyi götüreler." (36a.10)

ŞMK 1. İyileştir-, tedavi et-, götür- 2. Temas ettir-, dürt-, götür-

“Fasl-ı evvel : yimekler beyan ider kim anı yiseler dimaga zarar ider, baş agrısın götürür.” (4b/8)

“Bir dirhem şabı katranıla karışdıralar, bir fetile bulaşduralar, saf ideler, makadda götürerler” (16b/6)

ŞŞÇ 1. Taşı-, götür- 2. Ortadan kaldır- 3. Yukarı kaldır- 4. Tahammül et-, dayan- 5. Topla-

“Meger gül dirmege gelmişler ola

Gezerler gül götürüp güle güle “ (5271)

RB taşı-

TS 1. Ortadan kaldır-, bertaraf et- 2. Ayır-, uzaklaştır-, kaldır- 3. Dayan-, yüklen-, taşı- 4. yukarı kaldır- 5. Topla-

öpke : Kelime hakkında “orjinalinde somut anlamda ‘akciğer’, genişlemeyle ‘öfke’ ciğerlerden kaynaklandığı farzedilen bir duygu; orjinalinde muhtemelen öpke:, fakat övke: (? öfke:) oldukça erken ortaya çıkıyor ve XIII kadar eski sekunder bir şekil öyke: de mevcut.” açıklamasını yapan Clauson (1972 : 9), Osm. XIV’deki kullanımı hakkında da “ ‘öfke’; öyken ‘akciğer’ bütün dönemlerde yaygın.” demektedir.

Kelimedeki anlam gelişimi hakkında Günay Karaağaç’ın (1996 : 50) şu sözleri de aydınlatıcıdır :

“Türkçenin tarihi devreleri içinde uzun süre “ciğer, kara ciğer, ak ciğer” anlamlarına ad olan öfke<övke/öyke<öbke (EDPT) kelimesi, iş-âlet veya parça-bütün komşuluk ilişkisiyle anlam değişikliğine uğramış bir kelimedir ve kelimenin ilk anlamları Anadolu’ya bile taşınmıştır : öyken/öygen “ak ciğer” (TTS).”

Tarihi metinlerden kelimenin anlam gelişimini takip ettiğimizde elimizdeki ilk yazılı belgelerde çok anlamlı olarak karşımıza çıktığı dikkat çekmektedir. Bu da kelimenin eskiliğine ve yaygınlığına işarettir. Kelimede somuttan soyuta bir anlam genişlemesi mevcuttur.

EUTS 1. Öfke 2. Ciğer

Kaş. akciğer, ciğer

“öfke, kızgınlık; çünkü öfke akciğerden gelir. Bu, birini ötekine yaklaştırmıştır; nitekim Arapçada “yağmur”a “gök” dahi denir.”
(Atalay 1985a : 128)

KB öfke, kızgınlık

DK öfke, hiddet, hışım

“Karçar kılıcın eline aldı, yukarusundan öyke ile hamle kıldı.” (84-9)

ŞŞÇ 1. Öfke, hışım 2. Akciğer (?)

“Çalar bir dahı anı öykey-ile

Keser çigninle bagrın öyke-y-ile” (37845) (akciğer)

TS öfke, hiddet, hışım

ürül- : Neden-sonuç ilişkisine dayalı komşuluk yoluyla anlamı genişlemiş bir kelimedir. Kelime hakkında Clauson (1972 : 230) şu açıklamayı yapmaktadır : “ür-’in pasif şekli. ‘şiş-’ ve mec. ‘kabar-/art-, şiş-’. Bazı modern şivelerde yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak.XI, Hwar. XIV, Osm.XV-XVIII (sadece) ürül- ‘şiş-, (boru için) patla-’ pek çok metinde.”

ETG şişiril-

EUTS şişiril-, üfürülüp şişiril-, geril-

Kaş. şiş-, kabar-; üflen-, şişiril-

KT üfürül-

TS 1. Üfürül-, üflen- 2. Şişiril-

2.4. EKSİLTME

a:l : Temel anlamı ‘kırmızı’ olan kelime, ‘düğünde güveyin boynuna atılan mendil büyüklüğünde kırmızı bez’ anlamını da ifade eder olmuştur. Yani söz eksiltme yoluyla sıfatı olduğu nesneyi de karşılar duruma gelmiştir. Süheyl ü Nevbahar’da karşılaştığımız bu anlam olayı yine kelimenin kullanım sıklığı ve önemi ile ilgilidir. (Kelime hakkında ayrıntılı bilgi için bk. s. 191)

Kaş. “hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılır turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge dahi “al” denir.” (Atalay 1985 :I. 81)

SN düğünde güveyin boynuna atılan mendil büyüklüğünde kırmızı bez
“Sunarsam elüm söyler isem dilüm
Tutarsam alum tanışursam bilüm” (4396) (kırmızı bez)

DK al, kırmızı, pembe
“...yanında olan kızlar al geymişler-idi, kendü saru geymiş-idi.” (178-12)

a:la : Asıl anlamı bir renk ismi olan kelime, bundan hareketle mecazi anlamlarda da kullanılmıştır. Clauson’un (1972 : 126) kelimenin anlamı ile ilgili sözleri şöyledir : “Asıl anl. ‘çok renkli, benekli, alacalı, lekeli’; dolayısıyla mec. ‘iki yüzlü, güvenilmez’ vb.”. Bahaeddin Ögel de Türk Kültür Tarihine Giriş isimli eserinde Kaş.’dan hareketle kelimenin anlamı için şu yorumu yapar :

“11. Yüzyılda derlenmiş eski bir atasözünde şöyle deniyordu : “Kişi alası içten; yıldı (hayvan) alası taştın (dıştan)” (MK I, 58). Hayvanın alası veya alacası, dışından renginden görünür. İnsanoğlunun ise, ruhu vardır. Huyu ve karakteri içindedir. Ala sözü burada hem renk ve hem de karışıklık ve ruhun dengesizliğini ifade eder.” (Ögel 1991d : 452)

Konunun devamında Ögel, ala kelimesinin tende ve deride görüntüsü olan hastalıklar, morluklar için de kullanıldığını söyler (Ögel 1991d : 455). Bütün bunlar göstermektedir ki kelime temel renk adı anlamından hareketle bazı mecazi anlamlar

kazanmış, benzetmelerle başka unsurlara da ad olmuştur. Hatta Eksiltme yolu ile de anlam alanını genişlettiği Kaş.'daki kayıttan anlaşılmaktadır.

EUTS 1. Cüzam 2. Ela renkli

Kaş. ala, alaca; ala tenli, alaca tenli kişi ki bir çeşit deri hastalığından vücudunda alacalar olur, apraşlık. Krş. : Caf.-ala = cüzam hastalığı

insanın içinde olan gizli şeyler

“Beg Xanka ala boldı = Bey Hanın sözünü dinlemedi, karşı koydu, düşmanlarına uydu.” (Atalay 1985 : I.82)

“Kişi alası içtin. Yılkı alası taştın = insanan alası içinde, hayvanın alası dışında.” Bu sav, yaltaklanarak muhalefetini ve hiyanetini gizlemek isteyen kimse için söylenir.” (Atalay 1985 : I.91)

İM alaca, benekli at

DK ela, ala, karışık renk, alaca

TS (I) ela

(II) alaca, karışık renk

kara: : Türk kültür tarihinde çok önemli bir yere sahip olan bu kavram anlam alanını pek çok şekilde genişletmiştir. Bu yollardan birisi de söz eksiltme yoludur. Temelde bir renk adı olan bu kelime, başlangıçta sıfatı olduğu bir ismi karşılar hale gelmiş, böylece renk adı dışında o nesne için de kullanılır olmuştur. Bilhassa Dede Korkut'ta geçen “kara giy-, karalar giy-“ terkihi kelimenin bu yolla anlam genişlemesine uğradığını gösterir. (Kelimenin kültür tarihimizdeki yeri ve anlam alanı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. s. 394).

EUTS 1. Kara 2. Budun'la 'halk, millet' 3. Yılkı kara, 'hayvan sürüsü' 4.

Ehli hayvan

Kaş. kara; karanlık

KB kara

Halk; kara am 'halk', kara budun 'halk', kara kuş 'kartal', kara kuş

'Jüpiter gezegeni'

SN 1. karanlık 2. kararmış, sıkıntılı, kederli 3. Zenci

karan- : lanet et-, küfret-

“Yine ol karadan seçildi seher

Cihan üstine kıldı gündüz nazar” (1036) (karanlık)

“Bu sözleri söyleyicek Nev-bahar

Süheyl’üñ kara göñli tutdı karār” (1940) (kararmış, sıkıntılı, kederli)

“Kara işidicek heman dem yayah

Baş urdı yire vü götürdi ayah” (4363) (zenci)

kara kaygu : acı, korkulu düşünce

“Karakaygu gönlünü basdıyidi

Sınuhlu olup katı busdıyidi” (2251)

kara yir : toprak, zemin, yer altı

“Kara gice koyasisın babañı

Berü gel öpeyim şu kara beñi” (5432)

KG 1. Siyah, kara 2. Ayıp, ayıplanacak şey; pislik

“Velikin agzına burnına su virmeye dışında karası nesi olsa, fetile birle arıda” (35b.8)

DK kara

“...Banı Çiçek karalar geydi ağ kaftanını çıkardı,....” (92-2)

“Beyregüñ yar ve yoldaşları ağı çıkarup karalar geydiler.” (92-11)

“kara dere agzında Kâdir viren, kara buğa derisinden bişigünüñ yapuğı olan, acığı tutanda kara taşı kül eyleyen, kara bıyıgın yidi yirden eñsesinde dügen, Kazan kartaşı Kara Göne çapar yetdi.” (149-12)

ŞŞÇ 1. Siyah., kara 2. Zenci 3. Mec. Ayıp, kusur

karan- : kötü söyle-, lanet et-

FR/K kara, siyah, ayıp

TS 1. Ayıp 2. Zenci

karan- : küfret-, kötü söyle-, lanet et-

kızıl : Etimoloji sözlüğünde kelimenin *kız-*’dan türemiş geçişsiz bir isim olduğunu söyleyen Clauson (1972 : 683), -ğıl/-gil ekiyle ilgili bir açıklamasında, bu ekin filele bağlantısına örnek olarak kızıl ‘kızılca’ kelimesini vermektedir (Clauson 1989 : 28). Yine etimoloji sözlüğünde kelimenin Çağ.XV’deki anlamlarını şöyle sıralamıştır : “(1) kırmızı; (2) ‘açık, derin’; (3) ‘bir çeşit kırmızı kuş’; (4) bir çeşit şahin San.”

W. Bang (1980 : 67) ise kızıl'ın yapısı için şu açıklamayı yapmaktadır : “Bildiğime göre ‘kırmızı’ için bir temel kelime hiçbir yerde mevcut değildir; fakat *kız olmuş olabilir, zira kızar- fiili yalnız *kız’a dayanabilir. Buna göre *kız, *kız-sıl, *kızıl> kızıl. Kononov da (1989 : 82) bu *kız gövdesinin birçok küçültme şekillerinde baki kaldığını söyler ve Türkçe, Kırgızca kız-am-ık kelimesini örnek olarak gösterir.

Necmettin Hacıeminoğlu (1994 : 76) da Clauson’un açıklamasına benzer bir açıklama yapmış ve kelimenin kız- fiilinden -l eki ile yapılan bir isim olduğunu söylemiştir. “Bilindiği gibi kelimenin kız-sıl, kız-gıl gibi açıklamaları da vardır.” diyerek Clauson’un açıklamasına işaret eder.

Divanü Lugati’t-Türk ‘te geçen aşağıdaki şiirde, bir savaş tasvir edilmekte ve parçadan Karahanlılar’ın savaş bayrakları kızıl olduğu anlaşılmaktadır ki bu rengin Türkler’deki önemine işaret eder. (Atalay 1985 : III 183)

“Ağdı kızıl bayrak
Toğdı kara toprak
Yetşü kelip Ograk
Tokşıp anın keçtimiz.”

Eski Türk edebiyatında hilenin sembolünün “kızıl-tilki” olduğunu söyleyen Ögel (1991d : 418), KB’den verdiği “Kızıl dil, seni kısa yaşlı, (yani az ömürlü) kılar!” (KB 964) örneği ile bunu destekler.

Görüldüğü gibi kelimenin anlam alanı, içinde bulunduğu metnin keyfiyetine göre genişlemiştir. Bu genişleme yollarından biri olan “Söz Eksiltme” yoludur. Yunus Emre Divanı’nda yer alan “Şimdi Yunus susadı diler ki senden iç / Bir içim bin kızıla niçe bahan yok senün” (147.9) beyitte bu açıkça görülmektedir.

EUTS kızıl, kırmızı

Kaş. kızıl, kızıl renk, kırmızı

KB kırmızı

“kızıl til kılur kısğa yaşlıg sini

- esenlik tilese katıg ba anı” (964)
- SN kızıl altun : altın para
 “Virür her birisine kimhā vü nah
 Kimine kızıl altun u kime ah” (853)
 kızıl dil : yalan söyleyen, ara bozucu
 “Ve ger ni kızıl dil niçe kara baş
 Kurutdı vü gözlerden akıtdı yaş” (3668)
- YED altın para
 “Şimdi Yunus susadı diler ki senden içe
 Bir içim bin kızıla niçe bahan yok senün” (147.9)
- DK kızıl, kırmızı, altın
 “Kas kas gülmez oldu. Kızıl kına ak eline yakmaz oldu.” (91-11)
 (kırmızı)
- RB kızılca yel : kuzeydoğudan esen yel
- TS 1. altın (para) 2. Bakır
 “Kıymeti yüz bin kızıl artıkturur
 Hiçe dileyenin ussu yokturur” (TS I 2538 (Mantıku’t-tayr’dan))

ko:ş : ‘çift; çiftin biri’ vb. F.’da ‘çift; yedekte çekilen at; karşılıklı içki içme; bir çift öküz’ anlamlarıyla kullanılan kelimenin ‘birleşik, pek çok birleşik şey’ asıl anlamıyla Türkçe asıllı bir kelime olduğunu belirten Doerfer (III 1361), ‘iki birleşik şey’ özelleştirmesinin pek çok Türk şivesinde bulunduğunu, fakat sekonder gibi görüldüğünü söylemektedir. Kelime *qo- ‘birleştir-’ kökünden çok sık kullanılan -ş ekiyle türetildiği kanaatinde olan Doerfer, aynı kökten qo-ş- ‘karıştır-’, atü. qo-p ‘bütün (‘birleşmiş’), TT III qog ‘arış’ (‘birleşen’) örneklerini verir. Ayrıca sık sık geçen qoş begi ifadesinin R II 635’de ‘Buhara’da birinci bakan’ anlamında geçtiğini ve bunun ‘av kuşunun beği’ anlamının bir halk etimolojisi olduğunu belirtir.

Aslında bir sıfat olarak yaygın şekilde kullanılan kelime, tek başına da nesneyi karşılar duruma gelmiş, eksiltme yoluyla anlam alanını genişletmiştir. (Kelime hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. s. 461).

EUTS çift

Kaş. çift, çifte; her hangi bir şeyin çifti, eşi

kuçak : İlk defa Kaş.'da karşımıza çıkan bu isim *kuç-* 'tan türemiştir. Clauson (1972: 591) anlamını 'göğüs, kucak', bundan genişlemeyle 'kucak dolusu' vb. şeklinde vermektedir.

Kaş. kucak

TS kucak

2.5. TABU

adrıl- (ayrıl-) : Temel anlamı ‘ayrıl-’ olan kelime bu anlamdan hareketle bir takım yan anlamlar da kazanmıştır. Bunlar arasında yer alan ‘öl-’ anlamı, kelimenin örtmece/euphemistik kullanımına işarettir. Clauson (1972 : 68-69) kelime için “*adrıl-*’ın pasif şekli; ‘ayrıl-, parçalan-; ‘(birinden Abl., sık sık Dat.) kaç-’.” der.

EUTS 1. Ayrıl- 2. Öl- (mec.)

İML ayrılıp yalnız kal-, ayrıl-

NHT ayrıl-; boşan-

KG 1. ayrıl-, boşan- 2. ayrıl-, uzaklaş-, git-

“Eger bir gişi avrat alsa ol gişinüñ aybı olsa ayrılmaklık dilese revâ olmaz. Şafi’i kavlinde..... bu ayb birle ayrıla.” (73b-8) (ayrıl-, boşan-)

“Eger and içse ki alımlumdan ayrılmayam diyü ta alımını almayınca...” (115a.1) (ayrıl-, uzaklaş-)

İM ayrıl-, parçalan-; uzaklaş-

KT 1. uzaklaş-, ayrıl-, terket- 2. seçilip ayrıl-, bir kenara çekil- 3. bir yerden ayrılıp başka yere git-, hicret et-

GT 1. uzaklaş-, ayrıl- 2. bir yerden bir yere git-, sefer et-

“İttifak sefer düşdi ve bir zaman ayrıldık.” (51b-11) (sefer et-)

TİKT 1. uzak kal-, ayrıl- 2. bölün- 3. uzaklaş-, ayrıl-

ŞŞÇ uzaklaş-, ayrıl-

TS temyiz edil-, ayırt edil-

a:l : Temel anlamı ‘kırmızı’ olan kelime, Türk kültür tarihinde taşıdığı önem dolayısıyla anlam alanını çeşitli şekillerde genişletmiştir. Bu genişleme yollarından birisi de tabudur. Kelime “al ruhu” terkibi içinde taşıdığı anlam dolayısıyla tabulaşmış ve ‘kırmızı’ anlamı yanında bambaşka bir kavramı da ifade eder hale gelmiştir. Abdülkadir İnan (1995 : 172-173), al’ın anlam alanı hakkında şu bilgileri verir :

“Al denilen mevhum “ruh” hakkında bütün Türk kavimlerinde aynı inanmalar mevcuttur.... "Al" ruhu tarihten önceki zamanlarda tarihi

devirlerde tasavvur olunduğu gibi şerir bir ruh olmamıştır. Bu ruh eski Türk panteonunda kuvvetli belki hamî (koruyucu) tanrılardan biri olmuştur..... "Al" kelimesinin ateş kültiyle alakalı olması bilhassa bu ruhun en eski devirlerde "hamî" ruh, ateş ve ocak ilahesi olduğunu göstermektedir." (1995 : 172-173)

Kelimenin kavram alanı hakkında daha fazla bilgi için bk. s. 191

Kaş. "hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılırturuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge dahi "al" denir." (Atalay 1985a : 81)

SN düğünde güveyin boynuna atılan mendil büyüklüğünde kırmızı bez
"Sunarsam elüm söyler isem dilüm
Tutarsam alum tanışursam bilüm" (4396) (kırmızı bez)

bé:l : Temel anlamı 'bel' olan kelime 'döl, sulp' anlamlarını da ifade ederek anlam alanını tabu yoluyla da genişletmiştir.

İKP bel, kuşak, böbrekler, gövde

KB bel

"kodı ıdtı kesme yaruk yüz tudı

kalık tul tonı kıdtı bilin badı" (5824)

ŞMK 1. Bel 2. Döl, sulp

"..... bili asıl yaradıldığı mizacdan ki ol hararat i rutubetdür, çıkarur suvidur." (9b.7) (döl)

KT döl, sulp

böri : Eski Türkler'de totem olan bu kelime, tabu haline gelerek anlam alanını genişletmiştir. Eski Türkçe metinlerde böri kelimesiyle ifade edilen, fakat bugün kurt denen bu hayvan, Oğuz Türkleri tarafından 'böcek, solucan' ve daha genel olarak 'hayvan' anlamında kullanılmıştır. Bu bilgi ilk olarak Kaş.'da kayıtlıdır. Şinasi Tekin de kelimedeki anlam genişlemesi hadisesine şöyle değinmektedir :

"Daha sonra Oğuz yazı dilinin teşekkül etmesiyle bu adlandırma genelleşerek, eski böri kelimesinin Anadolu'da kaybolmasına ve asıl manası 'böcek, solucan; hayvan' olan kurt kelimesinin bir de 'kurt, canavar' manasını kazanmasına sebep olmuştur. Bu tespitten çıkan sonuç şudur : Eski Türklerin bozkurt efsanesi yani kurdun totem olması keyfiyeti

bütün Türklere şamil değil, sadece Oğuz Türklerine yani Anadolu'ya gelen Türkmenlere şamil olmuştur.” (Tekin 2000 : 154)

Kaş. kurt

çécek : ‘çiçek’, dolayısıyla mec. ‘deri patlaması’, özel. ‘çiçek hastalığı’. Moğolca’da çeçeg olarak eski bir alıntı kelime (Clauson 1972 : 400-401).

EUTS çiçek

ığaç (ığa:ç) : orjinalinde ‘ağaç’ anlamına gelen bu kelimeye Uyğ.’da özellikle *ı: ığaç* ‘ağaç’ terkinbinde rastlıyoruz. Kelimenin temel anlamını ‘ağaç’ olarak veren Clauson (1972 : 79), kazandığı diğer anlamları şöyle sıralamaktadır :

“bundan ‘odun (genelde), bir parça odun/ağaç’. Kelime, en azından XI’den bu yana aynı zamanda çizgisel ölçünün büyük bir parçası olarak kullanılmış, geleneksel olarak 4 veya 5 millik bir fersah, belki orjinalinde ‘bir saatlik gezinti’ gibi zaman ifade eden bir ölçü; iki anlam arasında semantik bir bağlantı kurmak zor.”

Kelimenin tarihi Türk şivelerinde kazandığı anlamlar konusunda da şu açıklamayı yapmaktadır :

“Türkü VIII, Uyğ., Hak. XI ‘odun’; ‘erkeklik organı’; ‘fersah’; bundan ‘bir fersahlık yer’; ‘ağaç’; bundan ‘asma’ ve ‘findık ağacı’; XIII (?) (1) ‘ağaç’; (2) ‘kiriş’; (3) ‘fersah’; XIV Muh. ‘marangoz’; ‘sopa, asa’, Çağ. XV cğer biri belirli bir yerde durursa ve iki kişi de, o bağırdığında onu duyabilmek için iki yanında durursa, bu mesafeyi onlar üç kere/üç zamanlık olarak adlandırır; (1) ‘odun’; (2) ‘fersah’, Hwar. XIII ‘ağaç’, Osm. XIV ff. ağaç ‘ağaç; sopa, sopayla tek bir vuruş’ ve iki kere (XIV ve XVI) ‘fersah’; bütün dönemlerde yaygın.” (Clauson 1972 : 79)

Kelimenin kültür tarihimizde de önemli bir yeri vardır. Bilhassa Türk boylarının menşeleri hakkında söylenen efsanelerde geçer. Yaradılış destanında dokuz kollu ağaçtan bahsedilir, Uygurların türeyiş efsanesinde Uygur hakanlarının ağaçtan türedikleri, Oğuz Kağan destanında da Oğuz Kağan’ın eşlerinden birinin ağaç koğuğunda bulunması, Kıpçaklar’la ilgili olarak ağaç motifinin (Arat 1987 : 618, 626) yer aldığı görülür. Ayrıca Dede Korkut Kitabı’nda Basat’ın “atam adın sorar olsañ kaba ağaç, anam adın dir-iseñ kağan aslan” (Ergin 1994 : 232.1) şeklindeki ifadesinde de bu ağaç kültürünün izleri mevcuttur. Banarlı (1987 : 31), Türk

Destanları'nda ağaç unsuruna değinirken insanlığın yaratılışı hakkındaki Türk düşüncesinde ağacın yerini şöyle açıklar :

“Tanrı, yer yüzündeki dokuz insan cinsini, bu insanlardan önce yarattığı dokuz dallı bir ağacın gölgesinde barındırmıştır. Önce yerden dokuz dallı ağacı yükseltmiş, sonra her dalın altına bu günkü insanlığın ilk atalarından birini yaratarak, bu dokuz insana ağaç gölgesinde barınmayı bir yaratılış bilgisi halinde vermiştir.”

V. Eberhard (1996 : 80), M.S. III.yy'da ortaya çıkan Toba Sülalesi'nde yaşayan Hun kültürlerinden bahsederken, Hov-veğ-şu (Toba Sülalesinin Resmi Tarihi)198=TPYL (Tay-ping-yü-lan. Müellifi : Li Fanğ)57,3'ü kaynak göstererek, Toba'ların şimal yurtlarından cenuba göç ettiklerini, taş ev içinde göğe, yere, hakanın soyuna kurban kestiklerini, kurbandan sonra da kayın ağacı diktiklerini, bunlardan tanrısal ve kutsal ormanların meydana geldiğini nakletmektedir. Ayrıca H'yung-nu kavimlerinin menşe masallarından birinde yer alan, Selenga ırmağı civarındaki bir ağacın budağından doğan beş erkek çocuktan türeme motifi de ağacın sadece en eski Türk kavimlerinden olan H'yung-nu'larda bile kutsal olduğunu göstermektedir (Eberhard 1996 : 75). Bütün bu kayıtlar ortaya koymaktadır ki tarihin en eski devirlerinden beri ağaç ve orman Türk inancının önemli bir parçası olmuştur.

Eski Türkler'deki şamanlığın dağ ve ağaç kültürünün izlerine Müslümanlığa geçişten sonra da rastlandığı çeşitli etnoğrafya ve folklor araştırmalarıyla ortaya çıkmıştır (İnan 1991 : 255). Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Osman Gazi'nin rüyasına giren bir ağaç, Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında kurulacak Türkiye Türklüğü'nün hakimiyetini nerelere kadar götüreceğini, dünyanın üç kıtasına doğru uzayan dalları ve kılıçlaşan yapraklarıyla haber verecektir (Banarlı 1987 : 31). Bu kültürün izlerine bugün de rastlanmaktadır. Bunu Abdülkadir İnan da doğrulamaktadır. İnan (1995 : 63), ağaç ve orman kültürünün Türkler'deki önemine değinirken Gordlevski'nin Karakoyunlular arasından derlediği Karakoyunlu ormanı hakkındaki Karaoğlan efsanesinden bahseder :

“Anadolu Türkmenleri'nin ayıya “Karaoğlan” dedikleri malumdur. Şamanistlere göre ayı orman tanrısı-ruhunun timsalidir, adı da tabu'dur. Şamanistler bilhassa ormanlarda, ayının adını söylemekten korkarlar. Eski Kıpçaklar ayıya “aba” (yani “baba”) derlerdi. “Karaoğlan” adı da, ayı adının tabu olduğu eski devirden kalma bir hatıra olsa gerektir.”

Yüzyıllar boyunca Türkler'in hayatındaki önemini hiç kaybetmeyen bu kavramın önemi diline de yansımıştır. Buna binaen kelimenin anlam alanında genişlemeler olmuş, zaman içerisinde inanç dünyasındaki yerinden kaynaklanan kutsallığı yanında 'sopa'dan 'uzunluk ölçüsü'ne kadar pek çok anlam kazanmıştır.

Kelimenin fonetiğine baktığımızda XI.yy'dan önce ıgaç şeklinde olduğunu, fakat Karahanlı Türkçesi'nden itibaren protez y ile yığaç şeklinde de kullanıldığını görüyoruz.

EUTS ıgaç : ağaç

Kaş. yığaç : ağaç, ağaç parçası; erkeğin erkeklik aygıtı; fersah -eski bir yer ölçüsü-.

NHT ağaç; sopa, değnek

SN sopa, değnek

“Geñince hikayetlerini diye

Eger dimeye her gün ağaç yiye” (3765)

KT 1. ağaç 2. odun, kütük 3. sopa, değnek

ŞŞÇ ağaç (I) : 1. Ağaç 2. Odun, kütük 3. Sopa, değnek

ağaç (II) : bir uzunluk ölçüsü

TS (I) sopa, değnek

(II) 1. Bir kilometre kadar olan bir uzunluk (ölçüsü) 2. 68 cm.

uzunluğunda ağaçtan yapılmış arşın.

kara: : Kelimenin temel anlamı 'siyah'tır. Fakat gerek mecazlaşma, gerek eksiltme, gerekse tabu vs. yollarla anlam alanını genişletmiştir. Clauson (1972 : 643-644), bu mecaz anlamların sık sık pejoratif anlamda olduğunu söylemekte ve kelimenin bütün dönemlerde yaygın olduğunu, Moğ. ve F.'da eski bir alıntı kelime olarak kullanıldığını eklemektedir. Kelimenin tabulaşması hakkında B. Ögel'in şu sözleri dikkat çekicidir : “Türklerde her çağda olduğu gibi bugün de ev hayvanları, kendilerinin her şeyi, hatta hayatlarının yarısıdır. Bundan dolayı onlar arı, temiz ve ağdırlar. Ancak onları “kara” diye adlandırmakla, bu hayvanlara bazı gizli güçler ve sevgi sihirleri de verebiliyorlardı.” (Ögel 1991d : 444)

Bu da kelimenin tabu haline gelen nesnelere için ad olarak verildiğini göstermektedir. Kelimenin anlam alanı ve kültür tarihimizdeki yeri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. s. 394.

EUTS 1. Kara 2. Budun'la 'halk, millet' 3. Yılıkı kara, 'hayvan sürüsü' 4. Ehli hayvan

Kaş. kara; karanlık

KB kara

Halk; kara am 'halk', kara budun 'halk', kara kuş 'kartal', kara kuş 'Jüpiter gezegeni'

SN 1. karanlık 2. kararmış, sıkıntılı, kederli 3. Zenci

karan- : lanet et-, küfret-

"Yine ol karadan seçildi seher

Cihan üstüne kıldı gündüz nazar" (1036) (karanlık)

"Bu sözleri söyleyicek Nev-bahar

Süheyl'ün kara gönlü tutdı karār" (1940) (kararmış, sıkıntılı, kederli)

"Kara işidicek heman dem yayah

Baş urdı yire vü götürdi ayah" (4363) (zenci)

kara kaygu : acı, korkulu düşünce

"Karakaygu gönlünü basdıyidi

Sınuhlu olup katı busdıyidi" (2251)

kara yir : toprak, zemin, yer altı

"Kara gice koyasısın babañı

Berü gel öpeyim şu kara beñi" (5432)

KG 1. Siyah, kara 2. Ayıp, ayıplanacak şey; pislik

"Velikin agzına burnına su virmeye dışında karası nesi olsa, fetile birle arıda" (35b.8) (ayıplanacak şey)

DK kara

"...Banı Çiçek karalar geydi ağ kaftanını çıkardı,...." (92-2)

"Beyregüñ yar ve yoldaşları ağı çıkarup karalar geydiler." (92-11)

“kara dere agzında Kādir viren, kara buğa derisinden bişigünüñ yapuğı olan, acığı tutanda kara taşı kül eyleyen, kara bıyıgın yidi yirden eñsesinde dügen, Kazan kartaşı Kara Göne çapar yetdi.” (149-12)

ŞŞÇ 1. Siyah., kara 2. Zenci 3. Mec. Ayıp, kusur

karan- : kötü söyle-, lanet et-

FR/K kara, siyah, ayıp

TS 1. Ayıp 2. Zenci

karan- : küfret-, kötü söyle-, lanet et-

korıĝ (korı:ĝ) : *korı:-*’dan türemiş isim. Temel anlamını ‘çevirme, çevrilmiş alan’ olarak veren Clauson (1972 : 652) şu açıklamaları da yapmıştır :

“özel olarak bir hükümdar tarafından çevrilmiş olan. Moğ.’da korı’a(n) olarak eski bir alıntı kelime ‘avlu, çevrili yer’ (Haenisch 67, Kow. 958); SC Uzb.’de kurık ‘işlenmemiş toprak’; SW Az. ğoruĝ ‘yedek av hayvanı, orman veya otlağın yasak alanı’; Osm. koru ‘orman veya otlağın çevrili alanı’. F.’da vs. alıntı kelime. Geniş bir şekil dizisine sahip. Türkü VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar.XIV.”

F.’da ‘koruma bölgesi, tabu, yasak (farklı nitelik)’ anlamında Türkçe’den alıntı bir kelime olarak kullanıldığını söyleyen G. Doerfer’e (III 1464) göre kelime korı- ‘koru-’ fiiline -g eki eklenerek türemiş, ‘koruma altında olan, korunmuş’ anlamında bir kelimedir. Kelimenin Radloff’daki (1899.II : 554, korı- tel. ‘çitle çevir-, koru-’, 555 koru- kir.osm.az.kar.T. ‘koru-, savun-’, aynı zamanda Kar. 223 koru- ‘güt-, koru-’) kayıtlarını veren *Doerfer, tek başına korıĝ ‘koru, küçük orman’ anlamına geldiğini, bu kelimenin ‘küçük orman’ anlamını ağaçlığın genellikle tabu olmasından dolayı kazandığını belirtir.* Türemiş şekil koru’nun Radloff’daki kayıtlarını da şöyle verir : “R II 555’de koru osm. ‘park, korunmuş orman, av ağılı’, 556 qoruq çağ. ‘çit veya bir duvarla çevrilmiş yer’, 558 qorug çağ. ‘tahkim, stok; kuşatma’ anlamları vardır.” Araştırmacı, ayrıca Moğollarda kral saraylarında yaşayanların gömülmesi için ve büyük avlar için ayrılmış koruma bölgelerinin bulunduğunu da belirtir. Ardından Moğollarda olduğu gibi Türklerde de yeni doğan bir çocuğa anılmaya değer bir konu üzerine ad vermenin çok eski zamanlarda bir gelenek olduğunu, isim vermenin de çok anlamlı olduğunu anlatır : isimlerin bir anlamı olmalıdır, bundan dolayı da sık sık *özellikle tabu sebebiyle* veya uygun

verilmediğinde isim değiştirilir. Howorth IV 73 (Moğollar), İbn-i Fadlan 277'ye dayanarak (Karahanlılar)da, özellikle Han'a ünvanıyla hitab etmekten sakınıldığını söyleyen Doerfer son olarak Ramstedt'in tü. kelime ile mo., tu. ve de kor. karida 'ört-, gizle-' ile eş kaynaklı olduğu tahminini dile getirmekte ve kor. tahminin semantik ve ses yönünden imkansız olduğunu, ayrıca tu. kelimenin mo.'dan alıntı olduğunu söylemektedir.

Kelimenin kültür hayatımızdaki yeri hakkında B. Ögel, Doerfer'le tamamen örtüşen, şu açıklamaları yapmaktadır :

“ “korig ve kuru”, girilmesi veya görülmesi, söylenmesi yasak olan yer veya bir şey demektir. Bu sebeple eski Türkler, “tabu” olan her şey için *korig*, yani *koru* derdi. Kuru, bir otlak olabilirdi. Etrafı çitler ile çevrilmiş bir ordu karargahı da olabilirdi. Doğu Türklerinin bazıları ise, kale veya şehir surlarına *korug* diyordu.” (Ögel 1991a : 304) “Korug veya kuru, yine hakan ve çevresinin ordusu ve konağıdır. Ancak Barthold'un da dediği gibi hakanın özel mülkü olan toprak, hakana ait olan malikane, saray, harem dairesi, hassa ahırına ait otlaklar, av yerleri, korug veya kuru, yani yasak bölge olarak sayılmıştır..... Korug, kuru, Türklerde aynı zamanda yasak ve tabu demektir..... Kağanın ordusu veya otağ yeri içinde, kağanın ailesi ile haremi de bulunuyordu. Bunlar da kuru idiler.” (Ögel 1991c : 146) “Han mezarlarının “kuru” sayılması, Çingiz Han ile oğulları ve torunlarının devletlerinde, çok yaygın bir gelenektir..... Moğolların “yeke koruk” dedikleri en büyük yasak bölge, Çingiz Han'ın mezarıdır.” (Ögel 1991e : 156-158)

Kaş. kuru, küçük orman

KB korunma

DK kuru

köç- (g-) : köç ismiyle eş sesli olan bu fiilin temel anlamı ‘göç-’tir. Zamanla ‘öl-’ gibi mec. anlamlar da kazanmıştır. Clauson'da da (1972 : 694) kelimedeki bu anlam genişlemesine değinilmiştir. “ ‘ikametgahı değiştir-, göç et-’; ‘göçebe ol-’ ve mec. ‘öl-’ (yani bu dünyadan diğerine göç et-) gibi bazı genişlemiş anlamlarla yaşıyor.” Kelimenin ‘öl-’ anlamıyla da kullanılması tabudan kaynaklanmaktadır.

EUTS göç-

Kaş. göç-

ŞŞÇ 1. Göç et- 2. Mec. Öl-

“Çü vakt irişdi ol sultan-ı adil

Göçüp kıldı beka darını menzil” (272)

TS 1. Yurt değiştir-, hicret et- 2. İrtihal et-, öl-

oğulçuk : *oğul*’un küçültme şekli; ‘dölyatağı’ (Clauson 1972 : 86). İlk defa Kaş.’da karşımıza çıkan kelimenin anlamı TS’de genişlemiş şekilde karşımıza çıkmaktadır. Kelime oğlancık şekliyle Şirvanlı Şemseddin-i İtakî’nin Teşrih-i Ebdân ve Tercümân-ı Kıbâle-i Feylosofân adlı eserinde ‘fetüs’ kelimesi için kullanılmıştır (Kahya 1978 : 235). Yine bu metinde ‘fetüs’ için uşak kelimesi de kullanılmıştır. Her iki şekilde kavramın tabu olması sebebiyle, onun yerine kullanılan örtmecelecilerdir.

Kaş. ana rahmi

TS ogulduruk : 1. bitkilerin dibinden süren filiz 2. yumurtalık

oturak : Temel anlamı ‘sabit, sakin’ olması gereken kelime, zamanla yan anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiştir. Bu anlamlar arasında yer alan ‘kıç, kaba et’ anlamı ise kelimenin tabu yoluyla anlamını genişlettiğini göstermektedir. Bu vücut organlarının adlarının doğrudan kullanılması ayıp olacağı için yerlerine daha kibar olan oturak kelimesi tercih edilmiştir. Kelime bu örtmece kullanımıyla Şirvanlı Şemseddin-i İtakî’nin Teşrih-i Ebdân ve Tercümân-ı Kıbâle-i Feylosofân adlı eserinde kayıtlıdır. Burada kalça kemiği için oturak yeri kemiği ifadesi kullanılmıştır (Kahya 1978 : 235).

TS oturak I : kıç, kaba et

oturak II : 1. Sabit, sakin 2. Oturacak yer 3. Emekli

“Yayak yürüyen kişinin budları ve oturacak yerleri sürüşmekten zahmet etse... (Yadigâr XIV, 34-1)” (TS V : 3033)

uç- : Temel anlamı (kuş için) ‘uç-’ olan fiil çeşitli mecazi anlamlarla anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson (1972 : 19) bu genişlemiş anlamları şöyle vermiştir : “En eskisi, (üst seviyedeki biri için) bir şeref payesi olarak ‘öl-’; diğerleri ‘büyük bir hızla git-; gözden kaybol-; seğırt-; (renkler için) sol-’ ve bir şekilde son zamanlarda Osm.’da, ‘bozul-’.”

Ölmek kavramının ve dolayısıyla bu ismin tabu olması sebebiyle bunun yerine uç- fiili kullanılmaya başlanmış, bu şekilde de kelimenin anlam alanının genişlemesine yol açılmıştır.

OA uç- ; vefat et-

“Kangım kagan ança ilig törüg kazganıp uça barmış.” (KA.DC : 16)

EUTS uç-

Kaş. uç-

KG 1. Uç- 2. Kaç-, çık-, uç-

“Kafas kapusın açsa ki kuş uça bu nesnelere hiç ödemek vacib olmaz.” (135a.7) (kaç-)

DK uç-, uçup in-

ŞŞÇ 1. Uç- 2. Mec. Uçarcasına hızla git-, hızla uzaklaş-

uma:y : Clauson (1972 : 164-165), Kaş.’daki açıklamadan hareketle kelimenin orijinal anlamının ‘plesenta’ olduğunu söylüyor. Kaş.’da kelimenin bu anlamı dışında ‘çocukları koruyan ruh’ anlamı da kayıtlı. Türkler’de tek tanrı inancının varlığı düşünüldüğünde, umay’ı Clauson’un belirttiği gibi bir Tanrıça olarak değil de, görevi canlıların yavrularını korumak olan ve bunun için kendisine Tanrı tarafından kut verilmiş bir melek olarak kabul etmek daha doğru olacaktır (Yıldırım 1998b : 120). Bilindiği gibi Türkler’de gebe kadın ve taşıdığı çocuk tabudur. Bu tabu inancından dolayı da ‘plasenta’ için bu kelimenin kullanılmış olmasıdır.

ETG bir ilahe

OA bir ilahe adı, Umay

“Tengri Umay ıduk yir sub basa birti erinç.” (TA.BC : 3)

EUTS umai : doğum sonu, kadın uzvu, rahim, döl yatağı

Kaş. umay : son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan sonu. Krş. : Rad., Şor. –umay : çocukları koruyan ruh. I, 123-10.

“Son; kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna “çocuğun ana karnında eşi” denir. Şu savda da gelmiştir : umayka tapırsa ogul bolur : birisi buna hizmet ederse çocuk doğar”. Kadınlar sonu uğur sayarlar.” (Atalay 1985a : 123)

uvşak : Kelimenin yapısını G. Clauson (1972 : 16) *uvşak:-'dan türemiş olarak açıklarken, S. Çağatay (1978 : 10) og-> ug- > uv- Eski Uyg. “ufalamak” ile ilişkilendirmiş ve uvşak “küçük” anlamını vermiştir. Clauson Osm. XIV’e kadar kayıtlı olan uvak şeklini bu köke bağlamış ve sinonim bir kelime olduğunu belirtmiştir. Pek çok modern şivede yaşayan bu kelimenin Osm.’da XVII’den beri *ufak* olduğunu ve temelde ‘kırık, ufak parçalara ayrılmış’ anlamına geldiğini, fakat pek çok şivede ‘küçük’, ‘küçük şeyler’, mesela ‘çocuk’; eski dönemden beri ortaya çıkan ve pek çok şivede belirsiz bir mecazi anlam şeklinde olan ‘iftira’ya yakın bir anlamı ifade ettiğini kaydeden Clauson tarihi gelişimini şöyle göstermiştir : “Uyg. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV uşak (1) ‘küçük’ (çokluk anlamı olmadan); (2) ‘küçük çocuk’ bütün dönemlerde yaygın.”

Şirvanlı Şemseddin-i İtakî’nin Teşrih-i Ebdân ve Tercümân-ı Kibâle-i Feylosofân adlı eserinde ‘fetüs’ kelimesi için uşak kullanılmıştır (Kahya 1978 : 235) ki kavramın tabu olmasından dolayı, onu ifade etmek üzerine yerine kullanılan kelimelerden biridir. Kelimenin örtmece/euphemism olarak kullanılması Eski Anadolu Türkçesi’nin sonlarına rastlamaktadır.

ETG ufak

EUTS uşak : ufak, küçük

Kaş. uşak : küçük, ufak

uşak : koğuculuk, koğu, dedi kodu; koğucu

KB uşak : küçük

uşak : dedikodu

İML uşak : küçük çocuk

SN uşah : 1. Parça, zerre 2. Ufak 3. Aşık kemiği (?)

“Uşah toprak olgıl gözetme öte

Dilersin ki senden nesene bite” (1997) (parça, zerre)

“Yakışdırdı düzdi biri birine

Ki bilürdi uşah ü ne irine” (4855) (ufak)

KG ufak, sık

MN kırpıntı, küçük parça, toz

“Zihi kuçmış güli reyhan budagı

Zihi saçmış benefşe müşk uvacı” (144-1)

ŞŞÇ uşak : 1. Ufak, küçük 2. Küçük çocuk

TS uşak : 1.ufak, küçük 2. çocuk

uvak : ufak, küçük, kırıntı

yançuk : Clauson’da (1972 : 945) kelimenin yapısı ya:n’ın küçültme şekli olarak ve anlamı da ‘para kesesi veya kemerden sarkan küçük çanta’, bundan ‘cep’ şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca kelimenin Osm.’daki kullanımları şöyle verilmiştir : “XIV, XV yançuk; XV yancık (1) ‘para kesesi’; bütün dönemlerde yaygın; (2) XV ‘atın yandaki zırhı’; (3) ‘yan, kalça’.” Yaptığımız taramada da ortaya çıkmıştır ki kelime Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlamını genişletmiştir. Bu yan anlamlar arasında yer alan ‘oturak yeri, sağrı, kış’ anlamı kelimenin tabu yoluyla anlam genişlemesine de uğradığını göstermektedir.

EUTS kese, torba, cep

M torba, kese

Kaş. torba, kese -para, tütün-

SN kese, boyundan geçirilerek yana asılan çanta

TS 1. Kese, torba, boyundan geçirilerek yana asılan çanta 2. At zırhı, çukal 3. Oturak yeri, sağrı, kış

yük (yü:k) : ‘yük, ağırlık’ anlamındaki kelimenin yapısını Clauson (1972 : 910-911) “*yü:-’den türemiş isim.” şeklinde vermiştir. Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılan kelime, bu yaygınlığı ölçüsünde anlam alanını genişletmiştir. Bu dönemde ‘yük’ temel anlamı dışında ‘rahimdeki çocuk; tahammül, sabır; meşakkat, dert; günah’ gibi pek çok anlamla geçmektedir. Gerek ‘rahimdeki çocuk’ anlamıyla Eski Anadolu Türkçesi’nden itibaren kullanılan yük kelimesi, gerekse ‘gebe kadın’ yerine kullanılan yüklü kelimesi, kavramların tabulaşması sebebiyle örtmece olarak kullanılan kelimelerdir.

EUTS yük

Kaş. 1. Kuş tüyü, kuş yeleği, ok yeleği 2. Yük, bohça

NHT yük; rahimdeki çocuk

“Yük bayık kalur dört yladigin anası rahminde Şaf’i katında bilgil.”

(124b-14)

yüklü : yüklü, gebe

ŞKM yük, tahammül, sabır, zahmet, meşakkat, dert

“Cihanda eyelük eden bulur eyelük

Yavuz tarh eyleyen yavuz çeker yük” (38a/2)

KT 1. Hayvanın taşıdığı şey veya taşıyabildiği miktar 2. Ağırılık, yük 3.

Yüklenilen şey; günah

TM yükli/yüklü : yüklü, hamile

ŞŞÇ 1. Ağırılık, yük 2. Hayvanların taşıdığı mal, meta, yük 3. Anne karnındaki çocuk, cenin 4. Mec. ağırılık, siklet, zahmet, minnet

“Sözi sen itme ana artug eksük

İrişmesün sözünden gönline yük” (4812) (zahmet, minnet)

TS rahimdeki çocuk, cenin, dölet

2.6. ARGO

öt- : temelde (kuş için) ‘öt-’; bundan diğer hayvanlar ve cansız nesnelere için mecazi anlamda ‘çeşitli sesler çıkar-’; asla (insanlar için) ‘şarkı söyle-’ değil, fakat SW’de ‘çok konuş-, anlamsızca konuş-’ anlamında var. Osm. XVI’da öt- (keçi için) ‘mele-’ : XVIII Rumi’de ‘öt-’ ve mecazi anlamda ‘anlamsızca konuş-, gevezelik et-’. San. anlamına geliyor (Clauson 1972 : 39-40). Kelime argo yoluyla da anlam alanını genişletmiştir.

Kaş. öt-

ŞŞÇ 1. (kuş) öt- 2. (çalgılardan) ahenkli sesler çık- 3. Yankılan-, çınla-
“Çalındı kuşlar ötdi nakare

Zelazilden cigerler pare pare” (8903) (ahenkli sesler çık-)

TS (II) 1. Teke mele- 2. Yüksekten at-

“Tehamhüm : At okramak, teke ötmek” (TS V 3135)

“Niceler let yidiler umarak lût

Katı ötme dıkarlar çanına ot” (TS V 3135) (yüksekten at-)

3. BAŞKA ANLAMA GEÇİŞ

3.1. YAKIN ANLAMA GEÇİŞ

aba:/apa:/ebe:/epe: : Kaynaklara indiğimizde kelimenin Eski Türkçe döneminde, özellikle Orhun Abideleri'nde ecdat genel anlamına geldiğini ancak kısa zamanda bu genel anlamın darlaşarak Uygur Türkçesi döneminde 'abla, büyük kız kardeş' anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Aşağıda görüleceği gibi kelime 11.yy'da Kaş.'da 'baba; ana', KB'de 'adem, insan' anlamlarına gelmektedir. 13.yy'dan itibaren İsc Nazmü'l-Hilafiyat Tercümesi, Kitab-ı Gunya gibi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde 'büyük anne, büyük nine' gibi anlamlarla kullanılmıştır. Aynı anlam Tarama Sözlüğü'nde de geçmektedir. Bu kelimedeki anlam zenginliğine dikkati çeken Clauson, kelimeye ayırdığı maddede şu açıklamaları yapmaktadır :

“Bu şeklin kelimeleri, çeşitli akrabalık terimleri ifade etmek üzere modern Türk şivelerinde çeşitli anlamlarla bol miktarda bulunmaktadır. Şöyle ki : (1) 'ata' (2) 'büyük baba' (3) 'büyük anne' (4) 'baba' (5) 'anne' (6) 'amca' (7) 'hala' (8) 'abi' (9) 'abla' (10) (tahminen mec.) 'ebe'. Bazısı, mesela aba: 'amca', Moğolca *abaga*'nın kısaltması ve ab...'la başlayan diğer kelimeler kesinlikle yabancı; sık sık sadece bir şive grubunda ortaya çıkanlar diğerlerinin kaynakları bilinmiyor. Tek eski şekil Türkü vs. *apa:* 'ata' ve Oğuz *ebe:* 'anne'ymiş gibi görünüyor. Kaş. ilkinde kaydetmemiş, fakat KB'de ortaya çıkıyor. Bu eski dönemde sık sık ünlülerin arka mı ön mü olduğundan ve ünsüzlerin ünlü mü ünsüz mü olduğundan emin olmak imkansız; ilerdeki aklı en yakın transkripsiyonlar. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ., Osm. XIV ebe; XIV ve XV'de ebe 'büyük anne'anlamına geliyormuş gibi görünüyor TTS I; II, XVIII'de 'ebe' anlamına gelmiş (bk. Çağ.); aynı zamanda ebem gömeçi gibi bir veya iki terkipte de bulunuyor.” (Clauson 1972 : 5)

“Kaşgarlı Mahmud'a Göre Akrabalık Adları” isimli makalesinde aile örgütünün başı sayılan “ana, anne”nin, Kaşgarlı'nın akrabalık düzeninde aba ile ifade edildiğini belirten Ahmet Caferoğlu devamında şöyle demektedir : “Söz bu telaffuzu ile Oğuzlara aittir. Karluklarda ise apa'dır. Tübetlerde aynı söz “baba” karşılığında kullanılmıştır.” (Caferoğlu 1972 : 24)

Kelimenin bir unvan olarak da kullanımına dikkat çeken A. Donuk (1988 : 2), Orhun abidelerinde Tonyukuk'un ünvanları arasında (Inançlı Apa Yargan Tarkan)

bunun da yer aldığını, Apa Tarkan'ın Çin belgelerinde de 'baş kumandan' olarak yorumlanabilecek şekilde kullanıldığını bildirmektedir.

Milletlerin hayatında değer verdikleri kavramların onların dillerinde de önemli bir yer işgal ettiği bilinen bir konudur. Türkler'de de akrabalık kavramı çok önemli bir yer tutar ve bu önem onun diline de yansır. Dolayısıyla Türkçe'de akrabalığı ifade etmek için kullanılan kelimelerin kullanım sahasında, sayısında ve anlam alanında büyük bir çeşitlilik söz konusudur. Aba kelimesi de bu kelimelerden biridir. Kelime hem fonetik hem de semantik yönden büyük bir çeşitlilik arzeder. Başlangıçta gencl bir anlama sahip olan kelime zamanla özelleşmeye başlamış, Uygur Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesi'nin başları arasında 'abla; baba; ana; insan; büyük anne' yakın anlamlara geçiş yapmış ve sonunda 'anne; nine, anneanne' anlamları yaygınlık kazanmıştır. Kelimenin şekil ve anlamındaki çeşitlilik günümüzdede devam etmektedir.

OA ecdat, büyük baba

“Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş.”

(KA.DC : 1)

EUTS abla, büyük kız kardeş

ETY apa : abla

“Çur apası barur” (530 : VI.1)

Kaş. baba (Tibet dilince)

ana (Karluk Türklerince)

KB apa : adem, insan

“apa yazdı erse bayat kınadı

bu dünya tünek kıldı erklig idi” (3520)

NHT büyük anne

“Yani atadan, anadan, dededen, abadan, oğuldan, kızıdan artuk hişavendlerine nafaka virmek” (99b/10)

KG ebe . büyük anne, nine

TS aba : 1. Ana, anne 2. Nine, anneanne

“Vefat eden kahveci Mehmet bin Hızır'ın sağıyre Hatice'ye abası Zeynep bint Hacı Mustafa vasiy olup...” (TS I 1) (ana)

“Hasan ile Hüseyin’in ataları Aliye’l-Murtaza ve anaları Fatimate’z-Zehra, dedeleri Muhammede’l-Mustafa ve abaları Hadicete’l-küpradır.” (TS I 1) (nine)

ebe : büyük anne, nine

amran- : amra.-’in dönüşlü şekli olan fiilin anlam alanı hakkında Clauson (1972 : 163) şu açıklamayı yapmıştır :

“Temelde ‘arkadaş ol-, sevgi dolu ol-’ vb. iyi anlamda, bazen ‘iste-, arzu et-’ anlamında Uyğ. Bud.’da kötü anlamda kullanılıyordu. Muhtemelen Çince ai’nin de her iki anlamda kullanılmış olmasından dolayı. Bazı modern şivelerde yaşıyor; NE Alt.’da amran- ‘huzur içinde yaşa-’ ve SW XX Anat.’da amran- ‘uzan-, sere serpe yat-’ muhtemelen Moğ.’daki alıntı kelime amara-’ın anlamının yansımaları. Fakat NC Kzx. émren-/émiren- ‘(bir anne için) okşa-/sev-’ ve SW Osm.’da ‘özle-, imren-’; Tkm.’de imrin- ‘sempati duy-, sev-’ şüphesiz doğrudan ayakta kalanlar.”

Yaptığımız taramada kelimenin temel anlamının Clauson’un da belirttiği şekilde ‘sev-’ vb. olduğunu gördük. Ancak kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde ‘imren-’ gibi komşu bir kavramı karşılar duruma gelmesi yakın anlama geçiş yaptığını göstermektedir.

ETG sev-

EUTS sevgi, aşk, sevinç, sev-

ŞŞÇ imren- : imren-

añı:la:- : *añı:’dan türemiş fiil, ses taklidi; ‘anır-’. Bu genel şeklin pek çok ses taklidi fiilinden biri; muhtemelen añı:da-’ın kökü. NC Kır.’da ‘bağır-, haykır-’; ŞW XX Anat.’da (bir bufalo için) ‘böğür-’; inle- (iñle-) hala SW’de T.C.’de yaşıyor. Hak.XI, Osm.XVIII iñle-/iñilde- ‘ağla-, inle-’. (Clauson 1972 : 186)

İKP burgu gibi dönerek ez-, çiğne-

Kaş. anğıla- : anır- -eşek-

ŞŞÇ iñile-/iñle- : inle-, sızlan-

TS inle-, sızlan-

añra:-/iñra- : ‘inle-, bağır-, haykır-’ vb.; ses taklidi bir *añır/iñır’dan türemiş fiil, ikincisi hala gıcırdama veya sürtme sesleri için bazı NE şivelerinde var. Bu fiilin ve

türevlerinin vokalizasyonunda büyük bir düzensizlik var. Kaş.’nın nüshasında ıfra:-, ıfratı, ıfran-’a sahip. Fakat aıraş- temel olarak dişi deve için kullanılıyor. Oldukça çeşitli şekillerde bütün modern şivelerde yaşıyor. Bazıları ara ünsüz ğ ile, bazıları NC’de ağıra- gibi üç heceli ve bazıları e- veya i- ön vokalleriyle. Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XV aıra-/ıfra- ‘kükre-, haykır-, ulu-’; bütün dönemlerde yaygın. (Clauson 1972 : 189)

Kaş. ıfra- : deve inle-

SN 1. haykır-, kükre- 2. hayvan yere yatıp yuvarlan-

TS ıire- : çınla-, ses ver-

asur- : ‘aksır-’ anlamındaki fiil hakkında Clauson (1972 : 251), ses taklidi bir fiilin en eski şekli olmasının muhtemel olduğunu söylemektedir. Elimizdeki en eski belgelerde aksır- şeklinde geçen fiil, Eski Anadolu Türkçesi döneminde bunun crasisi gibi görünen ahır- şekliyle aynı anlamda kullanılmıştır. Ancak bu dönemde kelimenin aynı zamanda ‘tükür-’ anlamında da kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, anlam karışmasına sebep olmamak için zamanla ahır- ‘tükür-, aksır- da ‘aksır-’ anlamında kullanılır olmuştur:

ETG aksır-

EUTS aksır-

Kaş. aksır-

KG ahır- : aksır-, yapşur-

TS ahır- : tükür-, tükruk at-

“Tüs : ve bir kimse üzerine tükürük ve tükruk atmak manasınadır ki ahırmak tabir olunur.” (TS I 63 (18.-19.yy))

ahsır- : aksır-

bıçuk : Eski Anadolu Türkçesi’nden itibaren sadece ‘yarı, yarım’ anlamıyla kullanılan kelimenin, bu özelliğinden dolayı yakın anlama geçtiğini düşünüyoruz. Kelime hakkında Clauson (1972 : 294) şunları söylüyor :

“bıç-’dan pasif İ./S.S; tam olarak ‘kesik’, fakat genellikle ‘yarım’. Kelime Kaş.’da vokalize edilmemiş, fakat muhtemelen bıçuk söyleniyordu; orta dönemde gerileyici benzeşmeyle bıçuk olmaya başlamış. SE Türki’de puçuk ‘küçük ve kalkık burunlu’ Shaw 58; ‘küçük ve kalkık burunlu’ ve

‘kırık kenarlı’ BŞ 127; ‘parça; harap’ Jarring 232 ve SW Osm. buçuk ‘yarım’da yaşıyor; Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV.”

Kaş. kesik, parçalanmış her şeyin yarısı, buçuk

KB buçuk

SN yarı, yarım

TS yarım, yarı

boy : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde ‘boya, renk’ olarak geçen bu kelimenin anlamı daha sonraki yüzyıllarda ‘poy otu, çemen otu’dur. Belki de başlangıçta ‘boya, renk’ anlamına gelen bu kelime zamanla adı olduğu otun boya çıkarıcı özelliği olması ve bu özelliğinden dolayı bir yiyecekte, çemende kullanılmasından dolayı yeni bir nesneye ad olmuştur. Clauson da kelimenin anlamını ‘çemen’ olarak veriyor ve şu açıklamayı yapıyor : “Sadece (?) SW Osm.’da boy otu yaşıyor. Oğuz XI, Çağ.XV, Osm.XIV boy ‘çemen’ pek çok metinde ana olarak Ar. ve F. sözlüklerde TTS II; IV.” (Clauson 1972 : 384)

EUTS boya, renk

Kaş. yenilen bir ot, poy otu (Oğuzca)

TS tohumu pastırma çemeninin yapılmasında kullanılan bir bitki

bü:n : Eski Türkçe döneminde ‘suç, kabahat’ vb. anlamlarıyla karşımıza çıkan kelimenin o dönemde soyut bir nesnenin adı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Kaş.’da kelime ‘iri yarı, obur’ gibi anlamlarla görünüyor ki burada da insan için bir kullanım söz konusudur. Nitekim Tarama Sözlüğü’ndeki ‘saf, ahmak’ anlamı da insan içindir. Dolayısıyla burada bir doğadan insana aktarma vardır ve eski anlam artık kullanım dışı olduğu için, anlamdaki olumsuzluk da devam ettiği için yakın anlama geçiş söz konusudur.

EUTS mün : suç, kabahat, günah, felaket

Kaş. böng : iri yarı, yoğun, obur

TS bön : saf, ahmak

çağır : Kaş.'daki alternatif çeviri 'ekşimemiş üzüm suyu' orijinal anlamı olabilir. Fakat aksi takdirde daima 'şarap' veya modern dönemlerde başka bazı sarhoş edici içki türleri. (Clauson 1972 : 409)

Kaş. şarap; şıra

TS şarap

çapın- : İlk defa Kaş.'da ortaya çıkan bu kelime *çap-* 'ın dönüşlü şeklidir. Tarama Sözlüğü'nde de Kaş.'daki anlamlardan biraz daha farklı bir anlama sahiptir.

Kaş. kamçıla-; yüz-

TS hızlı hareket et-, atıl-, saldır-, hızla koş-

çaşut : Uygur Türkçesi döneminde 'iftira, leke' anlamlarıyla ortaya çıkan kelimenin Tarama Sözlüğü'ndeki anlamı 'casus'dur. Bu iki anlam arasındaki ilişkiyi tam olarak ortaya koymak için veriler oldukça az. Clauson'un (1972 : 431) bu konudaki yorumu şöyle :

"Tam telaffuzu (-ş- veya -s-) belli değil, çünkü Uygurca yazı belirsiz ve Kıp. ve Osm. şekiller Ar. cāsūs'la etimolojik bir bağlantı kurmak için düzeltilirken değişmiş olabilir; anlam da aynı sebeple değişmiş olabilir. *çaş- 'dan türemiş aktif isim, Uyğ.'daki anlam sadece tahmin edilebilir, fakat her iki kelime de *yoña:ğ/yoña:-*'la ikileme halinde kullanıldığı için 'iftira' veya 'yanlış itham' en mantıklısı gibi görünüyor. Uyğ. VIII, Osm. XIV çaşut (seyrek)/çaşit 'casus'; pek çok metinde TTS I; II (kelime hala Osm.'da ve XX Anat.'da yaşıyor) çaşit 'kavgacı, hilekar' SDD; çavşut 'casus'."

EUTS iftira, leke

TS casus

eñlik : eñ 'yanak'tan (somut isim); 'kırmızı allık, pürüzlü yüzey'; 'beyaz allık' için kullanılmamış ki bu opo: veya kirşe:n'dir. (Clauson 1972 : 185)

Kaş. kadınların yanaklarına sürdükleri allık

TS boyacılıkta kullanılan kökü kırmızı bir ot

ka:ğut : Kelime hakkında aşağıdaki açıklamayı yapan Clauson'un (1972 : 610) açıklamaları yaptığımız taramalarla da doğru orantılıdır. İlk defa Kaş.'da geçen

kelime burada ‘darıdan yapılan bir yemek’ anlamındadır ve TS’de anlamı ‘kavrulmuş tahıl unu’na dönmüştür.

“*ka:ğ-’dan türemiş isim; sadece (?) SW Osm.’da kavut ‘un haline getirmek için öğütülen kavrulmuş buğday; böyle bir undan yapılan yulaf ezmesi’ şeklinde var. Hak. XI, Osm. XIV kavut ‘kavrulmuş hububattan yapılan un’; bütün dönemlerde yaygın, özellikle sözlüklerde; XVIII kavut Rumi’de ‘un ve yemek yapmak için buğday ve baklagiller’.

Kaş. kagut : kavut, darıdan yapılan bir yemek
TS kavut : kavrulmuş tahıl unu

kamaş- : kama:-’ın işteş şekli olan bu kelime ilk defa Kaş.’da geçmektedir. Burada diş için kullanılan kelimenin daha sonraki yüzyıllarda göz için kullanılmaya başlandığını görüyoruz.

Kaş. kamaş-, ekşi yemeden diş kamaş-
TİKT (göz) parlak bir şeye bakmaktan kararıp görmez ol-
ŞŞÇ (göz) kamaş-

karğaşa: : Kelime hakkında “*karğaşa-*’dan türemiş isim; ‘tartışma, kavga’ asıl anl. ‘birbirine küfretme’.” açıklamasını yapan Clauson’un sözlerinden kelimedeki bir anlam değişikliği olduğunu anlıyoruz. Yakın anlama geçiş olayını yaşayan kelime hakkında Clauson’un (1972 : 658) diğer açıklamaları şöyle : “SW Osm.’da yaşıyor. Sadece üç tane daha eski şekli var, hepsi muhtemelen XIV’de. Uyğ. VIII, Osm. XIV fl. karğaşa (nadiren karkaşa) ‘tartışma, kavga’; pek çok metinde XIV-XVIII.”

DK kargaşa, kargaşalık, gürültü, gürültü patırtı, kavga, şamata

kéçe: (géce): : *ké:ç-*’den türemiş isim. En eski dönemde bir zarf ‘akşamda geç/gece’ olarak kullanılıyor, fakat kısa süre sonra ‘geç akşam/gece’ için bir isim olarak, *tün*’den önce gelen devre, ‘gece’ anlamına geliyor. (Clauson 1972 : 694-695)

gece’nin tün ile eşanlamlılığının ne kadar eskiye dayandığı hakkında D. Aksan (1975 : 538) şunları söyler :

“Bugün gece biçiminde kullandığımız öge Uygur metinlerinden beri göze çarpmakta, aşağı yukarı 10 yüzyıldan beri aynı anlamda yaşamaktadır. Tün

ve kiçe eşanlamlı takımı eldeki en eski dil ürünlerinde bugünkü anlamlarında kullanıldıklarına göre, o tarihlerden her halde uzun bir süre önce de aynı anlamda kullanılmış olmalıdırlar.”

ETG	öte tarafta
EUTS	öte tarafta, geçerek
Kaş.	gece
AH	gece, akşam
KT	1. Gece 2. Gece vaktinde, geceleyin
MN	gece, gece gibi kara olan
ŞŞÇ	gece

kiv : “pratikte kut’la sinonim ve neredeyse daima bununla ilişkili olarak kullanılıyor; orjinalinde muhtemelen ‘ilahi, kutsal’, bundan , daha belirsiz olarak, ‘iyi talih/şans’.” şeklindeki Clauson’un (1972 : 579) görüşlerini dikkate aldığımızda kelimedeki anlam genişlemesi olduğunu düşünmemiz gerekmektedir. Ancak metinlerde sadece daha sonra kazandığı anlamla geçmesi eskisinin unutulduğunu dolayısıyla kelimedeki başka bir anlama geçiş hadisesinin olduğunu göstermektedir. Anlamlar birbirine yakın olduğu için de bunu yakın anlama geçiş olarak düşünebiliriz.

EUTS	kut, saadet
M	saadet
KB	kut, devlet, mutluluk
ŞKM	ikbal, devlet, baht açıklığı, saadet
TS	devlet, ikbal

küçe:l- (g-) : *küçe:-*’in pasif şekli olan bu fiilin Osm. XVIII’deki kullanımını Clauson (1972 : 697) “gücel- ‘karmaşıklaş-, zorlaş-/güçleş-’; bir metinde.” şeklinde vermiştir. En erken Kaş.’da kayıtlı olan kelimenin anlamı Eski Anadolu Türkçesi sonuna doğru değişmiştir.

Kaş.	zulmedil-; malı zorla elinden alın-
TS	güçleş-, zorlaş-

o:p- : ‘mideye indir-, yut-’; arka ünlünün delili çok kuvvetli; fakat ‘yudumla-’ın, öp-’in alternatif anlamı olarak verilmesi ve türemiş şekiller öpül-, öpün-, öpür-, öprül- ve öprüş-’in hepsinin -me:k’le gösterilmesi ortaya çıkarıyor ki Hak.’de (başka yerlerde bu kelimelerin izi yok) öp- ‘öp-’le oldukça ince bir semantik bağa sahip olan daralmış anlam ‘yudumla-’ın ön vokalli alternatif bir şekli olabilir. (Clauson 1972 : 4)

ETG op- : hüpürdeterek iç-
 Kaş. hüpürdeterek iç-
 TS somurup yut-

ölüt : Clauson (1972 : 130) kelimenin *öl-*’den *-üt*’le türemiş isim olduğunu kaydetmiş. Eski Anadolu Türkçesi dönemine kadar ‘öldürme, katletme’ temel anlamıyla karşımıza çıkan kelime TS’de ‘salgın, kıran’ gibi anlamlarla kayıtlıdır. Bu da göstermektedir ki kelime Orta Türkçe döneminde yakın bir anlama geçiş yapmıştır.

EUTS katletme, öldürme
 Kaş. birbirini öldürme, öldürüşme
 TS ölet : salgın halindeki ölüm, kırgın, kıran

sa:vçı : sa:v’den bir hareketi yapan kimseyi tanımlayan isim. Normalde ‘haberci’ ve böylece yala:vaç (alıntı bir kelime)tan biraz farklı bir terim; fakat bu anlamda Ar. rasul’e uyduğu için eski Müslüman Türkler tarafından ‘Peygamber’ için kullanılmış; bu anlamda kısa zamanda F. alıntı kelime paygamber’la yer değiştirmiş ve şimdi sadece (?) NE Tob.’da sawçı ‘aracı’ yaşıyor. (Clauson 1972 : 785)

ETG dilmaç, sözcü, haberci
 EUTS haberci, geveze, zevzek, boşu boşuna konuşan
 Kaş. elçi; peygamber; (Oğuzlarca) hısım ve dünürler arasındaki elçi
 KB elçi, peygamber
 “toguğlı ölür ök sevüg can barur
 kerek beg kerek kul ne savçı kalur” (6290)
 TS savacı : peygamber

sep- : Eski Türkçe kaynaklarda ‘hazırla-, donat-’ gibi anlamlarla karşımıza çıkan kelime, Kaş.’da türemiş şekil septür- ‘ceyizle-, ceyizle güveyin evine göndermeği emret-’ olarak kayıtlıdır. Görüldüğü gibi burada anlam biraz farklılaşmaya başlamıştır. Belki bu dönemde başka bir anlama geçişten ziyade anlam genişlemesinden söz etmek daha doğrudur. Ancak daha sonraki metinlerde kelime eski anlamından tamamen sıyrılmış, ona yakın olan başka bir anlamla yaygınlaşmıştır. Bu da ‘serp-, saç-, at-’tır. Bu anlam, Kaş.’da kayıtlı olan kullanımda gelişmiş olabilir.

EUTS hazırla-, teçhiz et-

Kaş. septür- : ceyizle-, ceyizle güveyin evine göndermeği emret-

SN serp-, saç-

ŞKM serp-, at-

MN serp- : sıyr-, kaldır-

DK ser-, yere ser-, yere çal-

“...kafirler at deydiler, oh seydiler....” (41-8)

ŞŞÇ serp-

TS serp-, serpele-, saç-

soruğ : so:r-’dan türemiş isim; ‘soru, soruşturma’ anlamına geliyor. ; SW Osm.’da soru/soruk (ikincisi özellikle soruk günü ‘sorgu günü’ terkinde kullanılıyor (Clauson 1972 : 848).

Kaş. sorma, soru, arama; kaybolan şey, aranan şey

ŞŞÇ soru : hesap

TS soru : sual, hesap

soru günü : kıyamet günü

soru vir- : hesap ver-

tarğıl : Clauson (1972 : 539), kelimenin anlamını şöyle vermiştir : “sığır veya diğer hayvanlar için, ‘çizgili’; ‘ince (çizgi)li’ anlamında tar’dan türemiş ? isim.” Bu anlam Kaş.’daki anlama yakın bir anlamdır. Ancak kelime TS’de bunlardan türediği belli olan farklı bir anlamla karşımıza çıkmaktadır.

Kaş. -at’tan başka her hayvan için- alaca

TS 1. yüzdeki lekeler, sis 2. kirli kül rengi

tavra:- (d-) : Eski Türkçe'de 'acele et-' anlamıyla karşımıza çıkan kelimenin, Kaş.'da 'davran-; büyü-, kuvvetlen-' anlamlarıyla kayıtlı olması kelimedeki bir yakın anlama geçişi düşündürmektedir.

EUTS acele et-

Kaş. davran-; büyü-, kuvvetlen-

teñle- (d-) : teñ'den türemiş fiil; 'kıyasla-, tart-, karşılaştır-; denkleştir-' anlamlarına geliyor (Clauson 1972 : 521-522).

EUTS ölç-, hesapla-

Kaş. iki şeyi birbirine denkle-, denk et-, denkleştir-

tenğlen- : işi düşün-, çare düşün-

KB denkle-, denkleştir-

TS denkleştir-, yakıştır-, uyuştur-

teñri: : Kelimenin anlamını Clauson (1972 : 523-524) şöyle açıklamaktadır :

"Çok eski bir kelime, muhtemelen Eski Türkçe ki eğer daha eski değilse, Hsiung-nu diline kadar izlenebilir. Orjinalinde 'fiziki gökyüzü' anlamına gelmiş gibi görünüyor, fakat oldukça önce, dini tonlar kazanmış ve şahıssız Tanrı çeşidi olarak 'gök' anlamına gelmiş. Daha eski metinlerde daha yaygın anlam budur. Bu Man. ve Bud. metinlerinde 'Tanrı' için normal bir kelime idi ve Müslümanlık döneminde bu anlamda yaşamaya devam etmiş, KB'de, ki burada 'Tanrı' için normal kelime bayat'tır, seyrek olmasına rağmen, ve daha sonra Allah ve Xuday gibi alıntı kelimelerle büyük oranda yer değiştirmiş."

Türkçe'de 'gökyüzü' için geleneksel (islami) kelimenin kök 'mavi' olduğunu söyleyen Doerfer (II 944), tengri kelimesinin, yeni bir dini düşüncenin etkisi altında, yakın bile olsalar, 'Allah' (dini terim olarak) ve gökyüzü (tabii bir nesne olarak) kavramları arasındaki farkın net bir şekilde vurgulanması için ortaya çıktığını söylemektedir. Eski Türkler'in dinî inancı ve tengri'nin bu inançtaki yeri hakkında Doerfer, Harva'yı (Uno Harva : Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker (Altay Halklarının Dini İncancı). FF Communications edited for the folklore follows, vol. 52, no. 125. Pervoo-helsinki 1938) kaynak göstererek şu bilgileri vermektedir :

“Eski Türklerin dini 3 bölüme ayrılmıştır : totemistik dönem, şamanistik dönem ve tanrı inancının hakim olduğu dönem. Sonuncusu Çin’deki Üç Güç Öğretisi’ne benzemektedir : buna göre üç dünya gücü vardır : örtülü gökyüzü (en önemlisidir), taşıyıcı yeryüzü ve bu ikisinin arasındaki insan, ki burada hükümdar gökyüzünün temsilcisidir. Çin’de bu düşünce bilindiği gibi çok eskidir. ... İnsan, gökyüzü ve yerin ruh gücüyle oluşturulur, Büyük Kral da atalarına Gökyüzü Tanrısı olarak saygı gösterir. – Burada bir Tek Tanrıçılık söz konusu değildir. Gökyüzü ve Tanrı unsurları arasında bir ayırım yok gibidir. Ayrıca Çince’de eski zamanlarda bu fark yoktur, Grubbe 27 “Gökyüzü ifadesi iki anlama gelebilir : önce gökkubbe için bir söz ve sonra ‘Tanrı’ anlayışı.”

Doerfer’in belirttiği gök ve tengri kavramları arasında oluşturulan ayrıma A. İnan da (1995 : 27) değinir. Mahiheizt ve budistlere ait metinlerde “tanrı (tengri)” adının Gök Türk metinlerindeki anlamıyla kullanılmakla beraber maddi varlık tasavvur edilen “tengri (gök, sema)”nin ayırt edildiğini, maddi varlık sayılan “tengri” için genellikle “kök=gök” kelimesinin kullanıldığını belirtmektedir. Bu kelimenin bir dini mefhum haline gelişini şöyle açıklar :

“Eski Türkçede tengri kelimesi göze görünen gök ve “Allah” anlamlarını ifade etmiştir. Şimdiki şamanistler nasıl ki bir dağı yahut bir ırmağı aynı zamanda bir ruh telakki ediyorlarsa Eski Türkler de göğü (semayı) öyle, yani maddi bir varlık sandıkları gök ile yüksek ve büyük bir ruhu-tanrıyı aynı şey telakki etmişlerdir.” (İnan 1995 : 28)

Réné Grousset (1996 : 96-97), Bozkır İmparatorluğu adlı eserinde, eski Türk inancında yer alan tengri anlayışı hakkında şöyle der : “Sadece yerin ve göğün yaratıcısı olana taparlar ve Tanrı derler ve O’na at, sığır, koyun kurban ederler : bütün eski Türk-Moğol topluluklarında ortak olan İlahi Gök yani “Tengri” inancı işte budur.”

Görüldüğü gibi kelime somut bir anlamdan soyut bir anlama doğru anlam alanını öncelikle genişletmiştir. Ancak ilk anlamın daha sonra unutulması, başka bir kelime ile yaşaması ile birlikte bu kelime sadece ikinci anlamıyla kullanılır olmuştur. Dolayısıyla kelimedeki başka bir anlama geçiş hadisesi gerçekleşmiştir.

ETG tanrı, hazretleri

EUTS Tanrı

İKP tanrı, gök

“...beşinç teñri tapınar korkınçı yel turur....(XVIII-2)

Kaş. Tanrı

gök, sema (Müslüman olmayanlarca)

büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi göze ulu görünen her şey
(Müslüman olmayanlarca)

“Tengri Allahu azze ve celle... kafirler göğe “tengri” derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yügünürlür (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye tenriken derler. Bunların sapıklıklarından Allaha sığınırız.” (III, 376-378)

ŞŞÇ 1. Allah 2. İlah, Tanrı

TS Allah

tile- (d-) : Clauson (1972 : 492), kelimenin orjinalinde ‘çok arzu et- (bir şeyi)’; bundan ‘iste- (bir şeyi Acc.); rica et- (birinden Abl.) (bir şey) için’ anlamına geldiğini ve Osm. XIV-XV’de dile- ‘(sadaka için vs.) yalvar-; bir şey için aracılık et-’ anlamında kullanıldığını söylemektedir. Günay Karaağaç (1993 : 96) ise, kelimenin ‘istemek; dilemek’ anlamının, yeni bir anlam olması gerektiğini, çünkü bu kavramların, oldukça üst kavramlar olduğunu ve bu üst kavramlara temel olarak bugün ilk anda sezilemeyen daha alt kavramlar teşhis edilmedikçe, böylesine üst anlamlı bir kelimeyi açıklamanın mümkün olmayacağını belirtmektedir. Karaağaç’a göre tile- fiilinin ‘istemek, dilemek’ten önceki anlamı, ‘*demek, söylemek; konuşmak’ olmalıdır. Yani tile- ‘istemek, dilemek’, tilen- ‘dilenmek’, tilençi ‘dilenci’ kelime ve kavramları, til ‘dil; dil, lisan’, tile- ‘*söylemek, konuşmak’, tilmaç/tilmaç ‘tercüman’ kelimelerinden çok daha genç olmalıdırlar. Kelimeyi ‘konuş-, söyle-’ temel anlamıyla aldığımızda, daha Eski Türkçe’den önceki bir dönemde başka bir anlama geçiş gerçekleşmiştir. Kelime daha sonraki dönemlerde ise anlam genişlemesine uğramıştır.

EUTS dile-, iste-

İKP çok iste-, dile-, ara-, iste-

Kaş. dile-, iste-; bekle-, ara-

KB dile-, iste-, bekle-, ara-

ŞŞÇ iste-
TS dilen-

to:y : Kelimede meydana gelen anlam gelişmesini Clauson (1972 : 566-567) şu şekilde ortaya koymuştur : “orjinalinde ‘kamp’ çadırların toplamı fizik anlamında; bundan, böyle bir kampta yaşayan insanlar, ‘topluluk’; bundan, herhangi bir ‘büyük topluluk’ ve sonunda ‘ziyafet’ ve özellikle ‘düğün yemeği.’” Buna göre kelime zaman içerisinde anlam alanını öncelikle daraltmış, sonra da yakın bir anlama geçiş yapmıştır.

Türk kağan ve sultanlarının, yabgu ve meliklerinin, Oğuz türesine ve onun tayin ettiği hukuki kaidelere göre beylere ve devlet adamlarına, halka umumi ziyafet (toy, şölen) vermeleri ve bu esnada sofraya ve saray eşyasını yağma ettirmeleri babalık sıfat ve vazifesinin icabı bir anane idi. (Turan 1994 : 102)

ETG balçık, şehir
EUTS 1. Bayram, toy 2. =toi : şehir, karargah
Kaş. ordu kurağı
KB halk, topluluk
ordu karargahı
SN ziyafet, şölen
Kazdan büyük bir yabani kuş
KY şenlik, şölen, ziyafet
ŞŞÇ şölen, ziyafet
TS (I) şenlik, şölen, ziyafet

toz- : açıkça to:z’la homofon fiil ‘toz-, buharlaş-’ vb. Eski dönemde oldukça seyrek ve sadece kokular için kullanıldı. Bu ve benzer anlamlarda yaşıyor ve bazıları o kadar farklı ki değişik bir kaynağa sahip olabilirler (belki to:-’ın -z- ile ettirgen şekli) (Clauson 1972 : 572).

ETG (koku) çık-, yüksel-
EUTS bitir-, çık-, yüksel-
Kaş. tozar-, toz yüksel-

tulum : Kelime hakkında Clauson'un etimoloji sözlüğünde verilen şu bilgileri dikkate aldığımızda kelimedede bir anlam değişikliği olduğu ortaya çıkmaktadır. Kelimenin tek anlamının Hak.'de 'silah, askeri araç' olduğunu ve tuluñ'un sekonder şekli olduğu zaman dışında orta dönemden bu yana da tek anlamın 'deri kap, duba olarak kullanılan şişmiş deri' vs. olduğunu söyleyen Clauson, bunların iki farklı kelime olmasının mantıklı olmadığını söyler ve her iki kelimeyi de semantik olarak tol-'tan türemiş isim olarak kabul eder (Clauson 1972 : 500). Kelime Besim Atalay'ın Divanü Lugati't-Türk indeksinde tulum değil tolum olarak geçer ki Clauson'un tol-'tan türediği iddiasını destekler.

Kaş. tulum : silah

TS tulum borısı : gayda

tutğa:k : tut-'dan doğal hareket anlamında türemiş isim anlamını veren Clauson, bir şekilde NC Kır.'da tutkak '(öfke) hali' ve SW Osm.'da tutak 'sap, tutmaya veya engellemeye yarayan şey' (Red.); Tkm.'de (köpek için) '(avına) sıkı tutunan' gibi çeşitli anlamlarla yaşadığını belirtmiştir. Ayrıca cognate kelime tutka 'sap'ın da mevcut olduğunu kaydetmiştir (Clauson 1972 : 453). Eski Uygur Türkçesi sözlüğünde kelime 'inilti, feryat' gibi anlamlarla kayıtlıyken, 11.yy'dan itibaren askeri bir anlam kazanmıştır. Kelime Atilla Özkırımlı (1972 : 91), Kaş.'ya dayanarak bu kelime hakkında şu ifadeyi kullanmaktadır : "Böylesi durumlarda casus kullanmak ya da karşı taraftan tutsak almak gerekmede (tıl), düşman gözcülerini yakalamak için atlı bölük çıkarılmaktadır (tutgak)."

EUTS inilti, nale, feryat

Kaş. geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri karakollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölük

KB öncü

uzaklık : uzak'tan türemiş soyut isim. Kaş.'da 'işte ağırlık' anlamıyla kayıtlıdır ki bu anlam daha sonra ortaya çıkmaz. Bunun yerine mekan için 'uzaklık' anlamı söz konusudur.

Kaş. işte ağırlık

ŞŞÇ uzaklık

yağız (d-) : Kelimenin anlamını ‘kahverengi’ olarak veren Clauson (1972 : 909), orjinalinde mavi (kö:k) göğşe zıt olarak yerin sıradan sıfatı anlamına geldiğini; yani, muhtemelen *yağ-*’dan türemiş isim ve orjinalinde ‘bardaktan boşanırcasına dökülmüş, doymuş’ ve bundan ‘kahverengi’ anlamında olduğunu söylemiş ve daha sonra atın derisinin veya insanın teninin rengi için kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca kelime hakkında şu bilgileri de vermektedir :

“Moğ.’da dayir (Haenisch 34; şimdi kullanımdışı) olarak ilk Dönem alıntı kelimesi ve Gizli Tarih’te (1) atın adı olarak; (2) dayir etügen ‘kahverengi yer’ terkininde, Çince çeviride ‘büyük yer’ olarak yanlış çevrilmiş. Sadece (?) SW Osm.’da yağız at için, koyu kahverengi (ve kara yağız ‘çok koyu kahve, neredeyse siyah’) için yaşıyor.”

Clauson’un bu açıklamalarını dikkate aldığımızda kelimedeki yakın bir anlama geçişi düşünmemizi gerekmektedir.

B. Ögel de Türk Mitolojisi ve Türk Kültür Tarihine Giriş adlı eserlerinde bu kelime üzerinde ayrıntılı şekilde durmakta ve Türkler’de bu kelimenin kavram alanı hakkında bilgi vermektedir. Ögel (1998 : 702), Türkler’in yağız yer terkinibi ile yerin sonsuz derinliklerini ve karanlıklarını da düşündüklerini, bu düşüncenin onlara, korku ile karışık bir ürperte verdiğini, Eski Türkçe’de “yağız” sözünün, toprak rengi için kullanıldığını, sonraları İran edebiyatının tesiri ile toprak siyah bir renge büründürülmüş ve “Kara Toprak” denmeğe başlandığını söylemektedir.

Yukarıdaki sözlerine ek olarak şu açıklamaları da yapmıştır :

“Yağız sözü batıda yazılmış olan sözlüklerde yaygın olarak, “koyu kahverengi” manası ile tanıtılmıştır. Aslında ise Eski Türkçe yağız sözü, “toprak rengi” ile donunu gösteren bir deyişten başka bir şey olmasa gerekti. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, yağız sözünü açıklarken, “Bu, kızıl ile siyah arasında bir renktir, buna benzetilerek yeryüzüne de yağız denmiştir” şeklinde kesin ve açık bir sona varmak istemiştir.... Yağız sözü, öyle anlaşılıyor ki, çok eski çağlardan beri, yalnız yer için değil “at rengi” olarak da kullanılıyordu.... Yağız sözü ile at renklerini adlandırma geleneği nedense bugünkü Ortaasya Türk kavimlerinde pek görülüyor. Bu gelenek, daha çok Orhun’dan Anadolu’ya doğru gelmiştir.” (Ögel 1991b : 101)

EUTS yağız, koyu renkli, kara
 M kara, yağız
 Kaş. yağız, kızıl ile kara arası renk
 KY yağız, esmer

yaña:k : ya:n'dan türemiş isim *ya:nğa:k'ın crasisi; tam olarak 'elmacık kemiği', fakat bazen daha genel olarak 'yanak' için ve mec. bir şeyin 'yan'ı için kullanılıyor (Clauson 1972 : 949). Kelimenin 'elmacık kemiği' anlamı daha sonraki yüzyıllarda kaybolduğu, onun yerine 'yanak, yan' anlamı yaygınlaştığı için kelimedeki başka bir anlama geçiş söz konusu olmuştur.

Kononov (1989 : 83) -ak/-ek (<gak) küçültme ekinden bahsederken verdiği çeşitli örnekler arasında yanak kelimesi de vardır. Yani Kononov, kelimenin yan ismine -ak küçültme eki eklenerek yapıldığı kanaatindedir. “Türkçe, Özbekçe, Kırgızca vb. : baş-ak ‘arpa, buğday, yulaf gibi ekilenlerin tanelerini taşıyan meyvası’ (baş); Türkçe vb. : yan (ñ)-ak ‘yüzün kısmı’ (yan); Türkçe vb. top-ak ‘hayvanlarda parmakların ardında topu andıran çıkıntı’ (top); Türkçe vb.; ipek ‘bir nevi kumaş’ (ip).”

Kaş. ağzın iki yanında dişlerin oturduğu kemik; kapı söğesi; her şeyin yanı
 YED yana : yanak
 “Gören seni pervane tek niçesi oda düşmesin
 İki yanadın çün turur ol iki şuleli çerak” (132.5)
 ŞŞÇ yanak, yüz

yarım : yar-'dan türemiş isim ; asıl anl. ‘tek bir yarma hareketi’, bundan ‘yarım’.
 (Clauson 1972 : 968)

EUTS yarım

Kaş. yarım, bir şeyin yarısı, her hangi bir şeyin ikiye ayrılmış olan parçalarından her biri

KG yarı, yarım

ŞŞÇ yarım

yarın : ‘kürek kemiği’; bu şekilde sadece aşağıdaki gibi kayıtlı. Sinonim kelime yağrın orta dönemde ortaya çıkmış; bunun yarın’ın orijinal şekli olması zor, çok daha yaşlı bir kelime ve yağır’la farazi bir etimolojik bağlantı yüzünden yanlış telaffuz olabilir. (Clauson 1972 : 970)

- Kaş. kürek kemiği, çığın kemiği
 KB omuz, sırt
 TS yağrın : sırt, sırtın yukarı kürek kısmı

yavuzla:- : yavuz (yavız)dan türemiş fiil; sadece aşağıdaki gibi kayıtlı. Hak.XI, Osm. XV yavuzla- ‘suçu üstüne at-, sövüp say-’; iki metinde. (Clauson 1972 : 882)

- Kaş. kötü bul-
 TİKT kötüle-
 TS kötüle-

yavuzlan- : yavuzla:-’ın dönüşlü şekli; sadece aşağıdaki gibi kayıtlı. Hak.XI, Osm. XVI yavuzlan- (hayvan için) ‘vahşi, tehlikeli ol-’; bir metinde TTS III. (Clauson 1972 : 882)

- Kaş. kötü bul-
 TS kız-, azgınlaş-
 “Ergand : ... ve kakımış... ve yavuzlamış yırtıcı canavara derler.” (TS VI 4428) (azgınlaş-)

yélpik : Clauson (1972 : 920), temel anlama göre yélpi:-’den türemiş isim olduğunu söylemektedir. Kelime Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi’nde yakın anlamlarla kullanılırken TS’de başka bir anlamla geçmektedir.

- EUTS yilpik : cin, peri, hastalık getiren, şeytan, gulyabani
 Kaş. cin ve yel çarpması

TS nefes darlığı

“Şeref : Boğazda, sadırda sürfeden, yani öksürükten hasıl olan veca ve illete denir ve yelpik tabir olunan maraza dahi denir.” (TS IV 4516 (Bürh. 18.-19.yy. 350))

yumuş : Yapısını *yum-’dan türemiş isim olarak veren Clauson, asıl anl. ‘devreden’ gibi bir şey olduğunu; orjinalinde ‘ayak işi’, fakat ‘görev, çalışma bölümü’ daha geniş anlamıyla yaşadığını belirtmektedir (Clauson 1972 : 938). Clauson’un belirttiği bu asıl anlama aşağıda görüldüğü gibi rastlanmamaktadır. Yani kelime eğer bu anlamla ortaya çıktıysa, bu anlam daha sonra kaybolmuş demektir. Dolayısıyla kelime başka bir anlama geçiş yapmıştır.

ETG iş, vazife

EUTS hizmet, iş, faaliyet

Kaş. hizmet, vazife; elçilik, iki ve ikiden artık kimse arasında elçilik

KB hizmet, vazife

KG iş, hizmet

H iş, hizmet, ödev, vazife

TS iş, hizmet, görev, ödev

yumuş oğlanı : hizmetkar, hizmet eden genç

3.2. UZAK ANLAMA GEÇİŞ

1 al : Bu kelimedeki anlam gelişmesine en iyi Clauson açıklık getirmiştir. Bu yüzden yazarın bu kelime ile ilgili yaptığı açıklamayı aynen veriyoruz :

“ ‘alet, bir şeyi yapmanın yolu’; orjinalinde oldukça tarafsız ve saygıdeğer şeyler kadar onursuz araçlar ve metodlar için de kullanılmış; sonra sadece aşağılama/küçük düşürücü söz ve spesifik olarak ‘hile, pis oyun’ anlamına gelmiş. Erken dönemde genellikle ikileme/hendiadyion şeklinde al çeviş veya al altağ olarak kullanılmış. Farsça’da alıntı bir kelime olmuş, sadece (?) SW Osm. al; Tkm. a:l’da yaşıyor. XIX. yy. Osmanlı sözlükçüleri bunu yabancı olarak kabul etmişler, Red. bunu bozulma olarak tanımlamış. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIV, Osm. XIV. ‘hile’; bütün dönemlerde yaygın TTS I 15; II 27; III 12; IV 13.” (Clauson 1972 : 120)

Taradığımız kaynaklarda kelimenin daha Uygur Türkçesi döneminde anlam genişlemesine uğradığını görüyoruz. Daha sonra ikinci anlamıyla yaygınlık kazanmış ve böylece başka bir anlama geçiş yapmıştır.

ETG vasıta, usul, hile

EUTS yol, vasıta, usul, çare; al, hile, aldatma

Üİ çare, yol, metod

Kaş. hile, al

“Alın arslan tutar; küçin oyuk tutmas = al ile arslan tutulur, güç ile bostan oyuğu tutulmaz”. (Hile ile arslanı yakalamak mümkündür; zorla bostanlara dikilmiş oyuğu bile tutmak mümkün değildir). Bu sav, kuvvetten aciz kalan bir kimse için –işinde bir çare kullanması yolunda- söylenir.” (Atalay 1985a : 81)

KB hile

MN hile, düzen

TS hile, düzen

añıĝ : hem (a) ‘çok, aşırı derecede’ hem de (b) ‘şeytan(ca)’ vb. anlamında Sıf./Zarf, böylece pratikte yavlak’la sinonim. (b)nin (a)dan türeyip türemediği veya tam tersi açık değil. Sadece aşağıdaki gibi kayıtlı. (Clauson 1972 : 182)

EUTS kötü, fena

Kaş. 'ne iyi, ne fena' yerine kullanılan bir edat; iyi ve kötüye delalet eden kelimelerde pekitme edatı

KB fena, kötü

aran : orjinalinde 'ahır'. NC Kzx., NW Nog. ve pek çok küçük şivede 'sığır ağılı' için ve SW XX Anat.'da 'tütün ambarı' yaşıyor. (Clauson 1972 : 232)

Kaş. ahır, at tavlasi

TS sal, tabut

artla:- (ardla:-) : art (ard)tan türemiş fiil. NE Tuv.'da artta- '(bir şeyin arka tarafının) üzerinden geç-', SW XX Anat.'da ardla- '(bir şeyi) takip et-'. Hak.XI. (Clauson 1972 : 209)

Kaş. enseyi tokatla-; sille vur-

KB (başına) vur-

TS artlaş- : ata binenin arkasına bin-

çarp- : Anlam alanı çap-'a benzeyen bu kelimedeki -r- sesi türeme bir ses olabilir. Anlam gelişmesine baktığımızda karşımıza şöyle bir durum çıkmaktadır : Bilindiği gibi çap-'ın Uygur Türkçesi döneminde 'çamurla siva-' şeklinde, zamanla kullanımdan düşen bir anlamı vardır. Kelimenin bu anlamı bu kez Tarama Sözlüğü'nde çarp- fiilinde ortaya çıkmaktadır. Ancak metinleri taradığımız sadece Dede Korkut'ta karşımıza çıkan bu kelimenin buradaki anlamı da 'yağma et-, vur-, baskın yap-'tır. Yani çap-'ın sonradan yaygınlaşan anlamları. Tarama Sözlüğü'nde ise çarp- fiilinin karşısında bu anlamlara hiç değinilmemiştir. Dolayısıyla bu kelimedeki çap-'inkinin tam tersi bir anlam gelişmesi vardır.

DK yağma et-, vur-, baskın yap-

"Andan şirügüven uçından Gökçe Deniz'e degin il çarpdı." (255.2)

TS siva-, sür-, bulaştır-

çoban : Kelimenin temel anlamı ve kökeni hakkında Clauson (1972 : 397-398) şu bilgiyi vermektedir :

“ ‘küçük memur, köy yöneticisi’ vb. anlamında eski bir kelime. En eski ortaya çıkışları Protobulgar IX (?)’dadır. Bu kelime Macarca ve bazı Slav dillerinde zupan (jupan) vb. ‘bir bölgenin yöneticisi’ olarak alıntı bir kelime. F. çupan ‘çoban’ ile alakalı olması imkansız ki Rusça’da chaban olarak alıntı bir kelime.”

Göktürkler’de de ‘bekçi, koruyucu, güdücü’ anlamlarıyla bir unvan olarak kullanılan bu kelime, Tuna Bulgar devletinde ve Macarlar’da unvan, Peçenekler’de boy adı olarak geçmektedir (Donuk 1988 : 13).

Orhan Şaik Gökyay (2000 : CCCXXX), çobanların toplum hayatındaki yerinden bahsederken, koyun çobanları ile genel olarak çobanların hiçbir zaman kahraman olarak gösterilmediklerini, özellikle Orta-Asya Türklerinde çobanın, reddedilmiş kahraman çocuklarının kurtarıcısı olarak bilindiğini, Ahd-i Atik’te Davud Peygamberin sapanı ile Calut’a karşı savaşında, çobanın bir kahraman olarak görünmesine rağmen bunun seyrek bir olay olduğunu kaydeder. Yani, bütün bunlar göstermektedir ki kelime tarihi boyunca hiçbir zaman iyi bir anlam taşımamıştır. Bu yüzden kelimeye bir anlam kötüleşmesini düşünmek mümkün değildir. Bunu, bizce başka anlama geçiş olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Kaş. köy büyüğünün -muhtarının- yamağı, gizir

DK çoban

edle- / eyle- : Kelime hakkında Clauson’da yapılan açıklamalar ve bizim yaptığımız taramaların neticesi aynıdır. Buna göre kelime zamanla, yine ilk anlamından hareketle, uzak/farklı bir anlama geçiş yapmıştır. Kelimeyle ilgili Clauson’da yapılan açıklamalar şöyledir :

“e:d’den türemiş fiil; eski dönemde ‘(bir şeyi Acc.) yararlı bir şeye çevir-’, bundan ‘(birine) saygı göster-’, bundan, mesela ‘(bahçe, vs.) ek- ve de (bir şeyi Acc.) yararlı say-’, bundan ‘(birini) say-’. Daha sonra sadece ‘yap-, yarat-’ anlamına gelmeye başlamış ve son olarak, é:t- gibi, genellikle yabancı isimlerle fiilleri birleştirmekte kullanılan, hemen hemen bir Yardımcı Fiil haline gelmiş. Bu anlamda é:t-’den daha nazik olarak kabul edilmiş gibi görünüyor. *Eyle-* olarak SE Türki’de; NW Kaz.; SW Osm., Tkm.’de yaşıyor. Uyğ. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Hwar. XIII, Osm. XIV ff. eyle- ‘(sanat eseri, vs.) yap-; (memur) tayin et-’XVI’nın sonuna kadar kayıtlı. TTS I; III; IV.” (Clauson 1972 : 57)

- Kaş. edhle- : ölkü yap-, değer ver-, ehemmiyet ver-, aklına getir-; tesir et-
- KB edle- : hürmet et-, değer ver-, ehemmiyet ver-, aklına getir-, tesir et-
- AH edle-/eyle- : eyle-, ek- (tiken e.)
- SN 1. yap-, et- 2. yarat-, yoktan var et-
- H eyle- : yap-, inşa et-, imal et-
- ŞMK yap-, meydana getir-
- ŞKM eyle-, et-, yap-, kıl-
- KT 1. yap-, işle- 2. yap-, kıl- 3. meydana getir-, yarat- 4. yap-, inşa et- 5. meydana getir-, yap-, uydur-
- MN eyle-, et-
- DK eyle- : eyle-, et-, yap-
- ŞŞÇ eyle- : 1. Yap-, işle- 2. Yap-, meydana getir- 3. Yarat- 4. Yap-, inşa et-, 5. Tayin et- 6. Alıkoy-, engelle-
- TS eyle- : 1. Yap-, inşa et-, imal et- 2. Yarat- 3. De-, buyur-, söyle- 4. Nasihat et-, tayin et-
- “Ol harici kendini arzedip emire bildirdiler, getirüñ, eyledi.” (TS III 1587) (buyur-)
- “Ve eylegil bize senin hazretinden bir işimiz görür ve bize beg olur kişi.” (TS III1587) (tayin et-)

eligleş- : eligle:-'in işteş şekli; 'birbirini elle tut-' vb. Sadece (?) SW Az., Osm. , Tkm.'de elleş-'de yaşıyor. (Clauson 1972 : 145)

KB elleş-, el sıkış-, tokalaş-, vedalaş-

TS 1.tutuş-, savaşa giriş- 2. Hayırlaşmak için birbirinin elini tutup salla-

kağan : Kelimeyi sadece 'hükümdar, kağan' anlamlarıyla alıp inceleyen Clauson, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkan 'kızgın, öfkeli, kükremiş' anlamındaki kağan'a hiç değinmez. Clauson'un (1972 : 611) kelime hakkında yaptığı açıklamalar şöyle :

“ 'bir kabile veya insanların bağımsız hükümdarı' şeklinde spesifik bir anlamda Türkü'de yer alan eski zaman adamlarının ünvanı. İlk defa M.S.

400'lerde Juan-Juan ve T'u-yü-hun'un bir krallık ünvanı olarak hemen farkedilebilir bir şekilde kayıtlı, fakat Pulleyblank M.Ö. 1.yy'ın sonlarındaki olaylarla ilgili değinilen Hsiung-nu krallık ünvanı hu-yü'nün, benzer kelimenin daha eski Çince transkripsiyonu olduğuna inanıyor. Türkü ve Uyğ. metinlerinde doğal olarak kağan transkribe ediliyor. Fakat hem x- hem de k- olarak bu metinlerde benzer harflerle gösterilebileceği için neredeyse kesinlikle *xağan* idi. Bununla pratikte sinonim olduğu *xa:n* arasındaki ilişki belirsiz; ikisi morfolojik olarak Türkçede birleştirilemez. Fakat Türkçe'ye geçtikleri dillerdeki alternatif şekiller olabilirlerdi. Moğolca'da *kağan/ka'an* (Haenisch 54-6) olarak eski bir alıntı kelime olmuştu ve ikinci şekilde Çağ.'ya tekrar girdi. Eski bir tarihte *xāqān* olarak Arapçalaştırıldı ve bu şekilde Osm. İmp.'nun çöküşüne kadar bir imparatorluk ünvanı olarak var oldu. Türkü VIII, Uyğ. , Hak. XI, Çağ. XV.”

Görüldüğü gibi Clauson, kelimeyi yabancı bir kaynağa (Farsça'ya) bağlamaktadır. Oysa ki kelime Türkçe'dir ve kağan şekliyle Farsça'ya geçtikten sonra hakan şeklinde, geri dönen alıntı olarak, ses ve anlam değişiklikleriyle tekrar alınmıştır (Karaağaç 2001 : 189-192).

Tarihte Türklük adlı eserinde L. Rasonyi bu ünvanın Türkler'de kullanımı hakkında şu bilgileri verir :

“Çin kaynaklarına göre Asya Hunlarının hükümdarı şan-yü veya tan-hu lakabını taşırdı. Ancak III. yüzyılda ilk defa Sien-pi kavminde kağan ünvanı geçer. Daha sonra bu unvan İslamdan önceki ve İslam alemi dışındaki Türkler tarafından benimsenmiştir.” (Rasonyi 1988 : 60)
 “Devletin başında kağan bulunur. Akrabalarını han rütbesi ile kendisine tabi oymakların başına, vali olarak geçirir. Kendisine sadık diğer eski yakınları ve taraftarları uygun rütbeler alırlar. Bu çeşit göçebe devletlerin, büyük ve dehşetli kudret teşkil ettikleri, bin yıl boyunca ortalığı titretmeleri ile sabittir.” (Rasonyi 1988 : 59)

Yaptığımız taramada kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde 'kızmış, kükremiş, öfkeli' gibi öncekinden farklı bir anlamıyla karşılaştık. Önceki anlamınnsa bu dönemde hiç görülmemesi kelimedeki uzak anlama geçiş olayının meydana geldiğini düşündürmektedir.

ETG hagan/kagan : kağan

EUTS kagan : hakan, kağan

Kaş. xakan : Afrasiyab'a verilen ungun

- KB hakan : hakan
 İML hakan : hükümdar, hakan
 H kagan : kızmış, kükremiş, çok öfkeli (arслан, kaplan)
 GT kızmış, öfkeli, kükremiş
 DK kağan : kağan, kükremiş, kükreyen, kızmış, öfkeli (arслан, kaplan, canavar)

“Ol üç canavaruñ biri kagan arslan-idi.” (173-6)

- TS kagan : kızmış, kükremiş, çok öfkeli (arslan, kaplan)

kısra:k : “kısır’ın küçültme şekli; orjinalinde ‘doğurmamış genç kız’, daha sonra daha genel olarak ‘kısrak’.” açıklamasını yapan Clauson’un (1972 : 668) sözlerini dikkate aldığımızda kelimedede insandan doğaya ad aktarması olayının var olduğunu düşünmemiz gerekir. Kelimenin eski anlamı kaybolduğuna göre kelimedede yakın anlama geçiş söz konusu olmuştur.

Kaş. kısrak

kişilen- : En erken Uygur Türkçesi’nde karışımıza çıkan kelimeye daha sonra TS’de rastladık. Birbirinden farklı olan bu anlamların aynı kelimenin yan anlamları olduğu açıktır. Yani, farklı anlamlara sahip bir kökten türeyen, yine farklı anlamlara sahip başka bir gövdenin yüzyıllar içerisinde başka bir anlama geçişini ortaya koymaktadır.

EUTS evlen-

TS öğün-, böbürlen-

“Fahır, akranı üzere kişilenip ve karındaşlık hakkını unutmaktır.” (TS IV 2584)

turuk (d-) : tur-’dan türemiş geçişsiz isim. Clauson (1972 : 538), bu kelimenin morfolojik olarak ‘dinlenme yeri, durak’ anlamındaki kelimenin daha eski şekli olması gerektiğini belirtmiş ve anlamındaki gelişmeyi şöyle vermiştir :

“Eski dönemde ‘bir süre için ayakta duran’ anlamına geliyor, bundan (su için) ‘saf, temiz, tortusuz’ ve daha genel olarak ‘saf’. Bazı şivelerde aynı zamanda ‘bir süre beklemiş (süt)’ anlamına gelmiş, bundan ‘kesik’.”

Eski Türkçe'den itibaren farklı anlamlarla karşımıza çıkan kelimenin Osm. XIV'deki kullanımını da şöyle açıklamıştır : “durak/turak ‘durak, dinlenme yeri’, bütün dönemlerde yaygın; durak/turak otı ‘dereotu’ pek çok metinde.”

Kelimedeki farklı anlamlara geçişi dikkate aldığımızda; bunların, aralarında anlam ilişkisi olmakla beraber, ki olması zaten dilin mantığı gereğidir, birbirlerine uzak anlamlar oldukları dikkat çekmektedir. Bu yüzden kelimedeki anlam değişikliğini uzak anlama geçiş olarak nitelemek yerinde olacaktır.

ETG duru, berrak

EUTS 1. Durak, otlak, sığınak, melce 2. Saf, temiz, duru, berrak

Kaş. turag :sığınak

KB yer

H durag : yurt, eyleşilen mahal, makar

ŞŞÇ 1. Yaşanılan, durulan yer, mekan 2. Yurt,vatan

“Atadan ataya bu il benümdür

Yatagum turagumdur hırmenümdür” (8174) (yurt, vatan)

türtüş- (d-) : türt-'in işteş şekli olan fiil ilk olarak Kaş.'da ortaya çıkıyor. Burada ‘-yağ- sürmekte yarış et-’ anlamıyla kayıtlı iken, daha sonraki metinlerde ‘yarış et-; birbirine karşı batıcı silahlar kullan-’ gibi anlamlara geldiği görülmektedir. Kelimenin Kaş.'daki anlamının daha sonra kullanımdan düşmesi başka anlama geçtiğini göstermektedir.

Kaş. -yağ- sürmekte yarış et-

KB yarış et-

DK dürtiş- : dürtüş-, birbirine dürt-, karşılıklı batırıp sok-

TS dürtüş- : birbirine karşı batıcı silahlar kullan-

yatğa:k : yat-'dan türemiş isim (doğal hareket anlamında); asıl anl. ‘doğal olarak uzanan’. NE (?) dışında bütün modern şivelerde yaşıyor. SE’de yatkak ‘miskin/uyuşuk’ olarak ve başka yerlerde yatak/jatak ‘uyuma meskeni’ olarak ve genellikle daha özel olarak ‘yatak, hayvan ini, daimi iskan’ vb. (Clouston 1972 : 888).

Kelimenin anlam gelişimine baktığımızda birbirine uzak denebilecek anlamlara geçiş yaptığı dikkat çekmektedir.

Kaş. hakanın ve ülkenin koruyucusu, muhafızı

KB muhafız, bekçi

“tapındı kiçe tangda tepremedi
tünin yattı yatgak aş anda yidi” (1606)

ŞŞÇ yaşanılan yer, barınak, in

“Buyurdı cinne kim Elbruz tagın
Kazalar ideler atlar yatagın” (11760)

TS barınak, in

yavla:k : açıkça *yav-'la homofon *yav'dan türemiş fiilden türemiş isim, yavız'la açık bir semantik bağ var. Temelde 'kötü, şeytan' anlamına geliyordu, fakat genişlemeyle bazen pratikte 'aşırı derecede' anlamına gelmeye başladı; semantik tarihi dolayısıyla aňğ'inkine paralel. Eski dönemde çok yaygın, fakat XVI'dan sonra kayıtlı değil (Clauson 1972 : 876-877). Kelimenin tarihi gelişimini dikkate aldığımızda, Eski Anadolu Türkçesi döneminde artık 'kötü, fena' anlamıyla değil, buna uzak denebilecek olan 'pek çok, gayet' anlamıyla yaygınlaştığını görüyoruz.

OA kötü, fena, perişan

“Irak erser yablak agı birür, yaguk erser edgü agı birür tip ança boşgurur ermiş.” (KA.GC : 7)

ETG kötü, pek, düşmanlık. Y. kigür- : korkak ol-

EUTS fena, kötü, yavuz, düşmanca

Kaş. kötü, fena, yavuz, düşkün, her şeyin kötüsü (Oğuz ve Kıpçak dillerince); pek, katı, şiddetli

KB kötü

“neçe edgü kılta et özke seve
angar ança yavlak kılur bu cefa” (6360)

SN çok, pek çok

“Ara yirde var idi bir sübaşı
İnen alp ü yavlak bahādur kişi” (2551)

YED pek, çok, gayet

“Gideridüm ben yol sıra yavlak uzamış bir ağaç

Böyle latif böyle şirin gönlüm eydür birkaç sır aç” (21.1)

YED/RN kötü

“Çün uğrı yoldaşı başını virür

Hasudlık bil seni yavlak düşürür” (32b.345)

Mar. pek, kötü

KY pek, çok, gayet

ŞŞÇ iyice, tamamen

FR/K pek, çok

TS pek, çok, gayet

3.3. ZIT ANLAMA GEÇİŞ

Taradığımız dönem olan Eski Türkçe ile Eski Anadolu Türkçesi arasında zıt anlama geçiş yapmış kelimeye rastlamadık. Ancak zıt anlam kazanarak anlam alanını genişletmiş kelimeler bulunmaktadır. Bunlardaki anlam gelişmesi dikkat çekici olduğu için topluca aşağıya almayı uygun gördük.

ağır : “Temelde ‘ağır’ fizik anlamda; bundan mec. iki zıt anlam : (1)övgü dolu (a) ‘önemli, seçilmiş ve (b) (‘bol itibar için’ bundan) ‘değerli, samimi’; (2) pejoratif ‘ sıkıcı, ağır (masraf); acıklı’.” şeklinde kelimenin fizik anlamdan mecazi anlama geçişini belirten Clauson’un bu tespitleri yaptığımız taramalar sonucunda doğrulanmaktadır.(Clauson 1972 : 88-89) Nitekim Bahaeddin Ögel de kelimenin mec. anlamına “Eski Türkler, saygı değer ve hürmet edilmesi gerekli şeyler için “ağır” deyimini kullanırlardı.” diyerek değinmektedir (Ögel 1998 : 471). Yine Zafer Önler’in sağlık bilgisi terimleri ile ilgili bir yazısında da “ağır basmak : Karabasana uğramak (MŞ)” ifadesi geçmektedir. (Önler 1989 : 93)

Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde hem ‘saygıdeğer, şerefli’ anlamıyla hem de ‘rahatsız edici’ anlamıyla kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu anlamlar birbirine neredeyse zıt denebilecek anlamlardır. Dolayısıyla kelimedeki anlam genişlemesi dışında zıt anlam geçişi de düşünmek mümkündür.

ETG ağır, değerli, şeref

EUTS 1. Ağır, çetin 2. Sanlı, saygıdeğer, şerefli, itibarlı

M ağır; pek; ciddi; şeref

“...tengri kuvraglarına yol bulmuşlarına ulug ağır süzük köngülin akru akru mangalayu...” (90/22)

Kaş. ağır; ağırlık kişi : halk veya bey tarafından ağırlanan adam

ağır neng : pahası ağır nesne, değerli şey

KB 1.ağır,güç 2. Ağır, değerli, kıymetli

“bayudum tise scn çıgay bolga bir

- ağır men tise sen uçuz kılga yir” (5316)
- NHT ağır,tartıda çok çeken; ağırlık
- Mar. ağır, tahammülü güç
“....sohbeti baña ağır gelür.” (12a.3)
- ŞMK sıkıntılı, zahmetli
“....dakı baş ağır olur, akıl idrak sust olur...” (3a-7)
- ŞKM pahalı, ağır
“Ya ağır harac bir mevzi’de vaz olmuş..” (38a.6)
- KT 1. Hafif olmayan, ağır, yüklü 2. Ağırlık 3. Şiddetli, zahmetli, çetin, zor
- ŞŞÇ 1. Hafif olmayan, ağır 2. Sert, zor, çetin 3. Kalabalık 4. Dokunaklı, kırıcı (söz) 5. Saygın, önemli (kişi) 6. Kıymetli, değerli 7. Rahatsız edici 8. Değer, paha

“Yarag u yat u ağır begler-ile

Revan oldı oradan leşker ile” (38760) (saygın, önemli kişi)

“Ol ağır leşkere Huşeng olur baş

Gider varup ide div-ile savaş” (666) (kalabalık)

“Harac emrine itmedi itaat

Ağır görindi ol söz aña gayet” (35954) (dokunaklı, kırıcı (söz))

“Gine adetce el boynına saldı

Biraz agzından ağır kohu aldı” (36068) (rahatsız edici)

ağırlan- : Kaş.’dan itibaren rastladığımız bu fiil genellikle ‘ağırlan-, hürmet gör-, ululan-’ anlamıyla yaygın olarak kullanılır. Ancak, bunun yanında ‘ağırlaş-’ anlamına da sahip olması dikkat çekicidir.

Kaş. ağırlan-, ikram edil-; pahalı bulun-

KT ağırlan-, hürmet gör-

DK ağırla- : ağırla-, izaz ikram et-

“.. yahşı at, yahşı kaftan vafir harçlık virdi. Üç gün tamam ağırladı.”

(237-5)

ŞŞÇ 1.ağır hale gel-, ağırlaş- 2. Zorlan-

“Ağırlanur yüki ol dili rübanuñ

Olur derdi katı vardukça anuñ” (6769) (ağır hale gel-)

“O kim getürmiş-idi incü altun

Ki çekmekden ağırlandı gerdun” (2577) (zorlan-)

TS 1. Saygı göster-, ululan-, yüceltil- 2. Ağırlaş-, üzerine ağırlık çök-
“Çün serverlerin başları tolu içmekten ağırlandı.” (TS I 39)

bar- : Temel anlamı ‘var-’ olan kelime için Clauson’un verdiği anlam da şöyledir : “‘var-’, sık sık daha spesifik olarak ‘git-’.” (Clauson 1972 : 354). Clauson’un özel bir kullanım olarak nitelediği ‘git-’ anlamı Günay Karaağaç’ın da belirttiği gibi bir anlam değişikliğinin sonucunda meydana gelmiştir. Bu fiilin daha Türkçenin tarihi devirlerinin başında anlam alanını değiştirdiğini söyleyen Karaağaç (1994 : 47) kelimedeki gelişimi şöyle gösterir : “bar- “*var olmak, (bir yerde) olmak, bulunmak>gitmek, uzaklaşmak”.” Kelimenin yazı dilimizdeki anlamları için Mustafa Öner (1994 : 59) şöyle der : “Yazı dilimizde var- fiili “gitmek” anlamının zayıflamasına paralel olarak “ulaşmak, vasıl olmak; neticelenmek; belli bir duruma veya düzeye gelmek; evlenmek” gibi anlamlar kazanmıştır.”

Aşağıda görülebileceği gibi, kaynaklardan yaptığımız taramalarda kelimenin Kaş.’da ‘peyda ol-’ anlamıyla kayıtlıyken, TS’de buna zıt olan ‘yok ol-, zail ol-’ anlamıyla kayıtlı olduğunu gördük.

EUTS var-, git-, ulaş-

Kaş. bar- : peyda ol-; ver-

bar- : var-, git-

KG 1. var-, git, gel- 2. ulaş-, yetiş-, var- 3. evlen- 4. yanına git-, karıkoca ol-

“...ol varduğu erü anuñ-ıla duhul kılmayınca...” (80b-6) (evlen-)

KT 1. Git- 2. Gezin-, başıboş dolaş-

TS var- : 1. geç-, maziye karış- 2. git-, yürü- 3. yok ol-, zail ol- 4. hücum et-, saldır-

“Geçmiş nesnenin tedbirin eylemek, varmış işi ikileyin anmak assılı olmaz,.... elini bu işten götür.” (TS VI 4154) (geç-, maziye karış-)

“Ay gibi alemde aydınlık verir

Yüzü nurunda karanuluk varır” (TS VI 4159) (yok ol-)

“Dirneğine yar kim vardı nice engellerin Han Süleyman sanasın kim vardı Macar üstüne...” (TS VI 4160) (hücum et-)

büt-/bit- : Anlam alanı en fazla genişleyen kelimelerden biri olan ‘bit-’in temel anlamı Clauson’un da söylediği gibi ‘tamamlan-’ olmalı. Kelimede zıt yönde iki anlam geliştiğini söyleyen Clauson (1972 : 298-299) bunları ‘sona er-, bit-’ ve ‘başlamaya hazır ol-’ olarak veriyor ki haklı. Tabii bu durumda zamanla ortaya çıkan anlam genişlemesi dışında bir de zıt anlama geçiş söz konusu. Çünkü kelime Eski Türkçe döneminde ‘bit-, sona er-’ anlamlarıyla kayıtlıken , Kaş.’da ‘bit-, yaratıl-, doğ-’ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kelimenin Çağ. XV’deki kullanımları için yazar şu anlamları vermiş : büt- (1) (bitki veya ot için) bit-/büyü-; (2) (yara için) iyileş(tir)- ; (3) yapıl-, bit-/sona er-; (4) üretil-, yapıl-; (5) güven-, dayan-; ve Osm. XIV için de şunları : bit- ‘var ol-, üre-’vb.; ‘çık-, büyü-’

Taradığımız kaynaklarda kelimenin Eski Türkçe’den Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar şu anlamlarda kullanıldığını gördük :

EUTS büt- : 1. bit-, sona er-, tamamlan- 2. inan-.

Kaş. büt- : bit- -nüşvü nema-; yaratıl-, doğ-

KB büt- : ses kesil-, alçal-, borcu veya alacağı gerçekleş-, yara kapan-, sona er-, yük ol-, bir şeye inan-, ikrar et-

AH inan-; kapan-, onul-

“başiktursa bütmez büter ok başı” (140)

NHT bit- : meydana gel-, çık-; bitiş-, yapış-

“..... bir yıl geçse sakalı bitmese,....” (128a.18)

SN bit- : 1. meydana gel-, hasıl ol- 2. sonuçlan-

“Uşak toprak olgıl gözetme öte

Dilersin ki senden nesene bite” (1997) (meydana gel-, hasıl ol-)

“Ki gürbüzlik ü güc ile bitmez iş

Veli aklu tedbir ile bitmez iş” (2659) (sonuçlan-)

KG bit- : 1. sona er-, geç-, tamamlan-; bat- 2. çık-, büyü-, bit-

“.....ahşam namazı vakti oldur kim gün uyaksa kaçan şafak bitince Ebu Hanife katında....” (18a.14) (sona er-)

KY bit-: bit-, yetiş-

- İM bit- : tamamlan-; üre-; yetiş-
 “turmag-ile pürlenür budak yayar
 meyvesi bitibenüñ aclar toyar” (3355)
- ŞKM bit- : bit-, hasıl ol-, tüken-
- GT bit- : sona er-, neticelen-; yetiş-, yerden çık-
- TİKT bit- : 1.meydana gel, çık- 2. büyü-, yetiş-
- DK bit- : ot bit-; bit-, tüken-
- ŞŞÇ (I) : 1. Tamamlan-, sona er- 2. Mahvol-, tüken-
 (II) : 1. Yerden çık-, yetiş- 2. Hasıl ol-, ortaya çık-
- TS bit- : 1. meydana gel-, hasıl ol-, çık- 2. bitiş-, kaynaş- 3. mahvol-, iflas
 et- 4. (insanlar için) yetişip büyü-
 “Kesilen baş gerü bitmez, son peşimanlık assı etmez.” (TS I 622)
 (bitiş-)

çıkâr- : *çık-*’in ettirgen şekli; ‘çıkâr-, gönder-’ vb. anlamına geliyor. Ancak Eski Anadolu Türkçesi’nde ‘çıkâr-, kov-’ anlamı dışında bir de buna zıt bir kavram olan ‘al-’ anlamıyla kayıtlı olması dikkat çekici.

- Kaş. çıkâr-
- KB çıkâr-
- KG çıkarmak : yarma, yapma, çıkarma (ark vb.)
- KG 1. Çıkâr- 2. Dışarı at-, kov- 3. Ayır- 4. Al-
 çıkarmak : yarma, yapma, çıkarma (ark vb.)
 çıkarıl- : çıkarıl-; evlendiril-
 “Eger bir gişi ev alsa yılda yüz akça ücrete dahı korksa kim bu ev
 issünüfi özri olup anı ol evde çıkara.....” (157a.8) (kov-)
 “Eger on akca kıymetlü ya artug ugurlasa berkinilmiş yirden çıkarsa
 elin kesmek vacib olur.” (111a.10) (al-)
- KT 1. Dışarı çıkâr- 2. Yarat-, meydana getir-, yap- 3. Kurtar- 4. Hayata
 kavuştur-, dirilt- 5. Ortaya koy-, açığa vur-, meydana çıkâr- 6. Elde et-, sağla- 7.
 Netice çıkâr-, anla- 8. Sıyr-, sıyırıp çıkâr- 9. Çekip çıkâr-, ayır- 10. Yarıp çıkâr-, ver-
 11. Yükselt-

GT 1. Dışarı çıkar- 2. Çelip çıkar- 3. Al-, çıkar- 4. Kurtar- 5. Hazırla- 6. Ayır-, ver- 7. Kavuştur-, ulaştır- 8. Bulunduğu yerden ayır-

TİKT 1. Meydana getir-, yap-, yarat- 2. Kurtar-, felaha ulaştır- 3. Elbise, ayakkabı gibi şeyleri vücuttan ayır-, soy- 4. Bulunduğu yerden ayır-, al- 5. Kov-, defet-, uzaklaştır- 6. Dışarı çıkar- 7. Ayır-, uzak tut- 8. Meydana çıkar-, açığa vur-, ortaya koy- 9. Mahrum bırak-, cezalandır- 10. Göster-

ŞŞÇ 1. (dışarı) çıkar- 2. (yüksek bir yere) çıkar- 3. Bul-, meydana getir- 4. Yükselt-, yücelt-

TS yükselt-

kak- : ‘vur-, hafifçe vur-’, özellikle ‘(kapıya) vur-’ anlamındaki kelime için Clauson’da (1972 : 609) “belki ses taklidi kaynaklı” denmektedir. Ayrıca Osm. XIV’deki kak-’ın normalde ‘kapıya vur-’ anlamına geldiği; bazı metinlerde kalk-’ın sekonder şekline benzediği belirtilmektedir.

Aşağıda görülebileceği gibi kelime ilk defa Kaş.’da karşımıza çıkmaktadır. Burada sadece temel anlamıyla geçen kelimenin Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarına baktığımızda anlamında genişleme olmuş, hatta daha önceki ‘hafifçe vur-’ anlamının tam zıddı olan ‘çak-, sapla-’ gibi anlamlara geçmiştir.

Kaş. kak-, hafifçe vur-

İM it-; arpa, buğday tanesi yemeye çalış-

GT çak-, sapla-

“İşitmedüñ mi şol sufi ki na’lın altına birkaç mih kakardı, bir serheng geldi, etegin tutdı ki gel tiz katırumı na’lla.” (47a.10)

TİKT çal-, vur-, it-, tep-

DK kalk-, vur-, dik-, başa kak-, yüze vur-

ŞŞÇ 1. Çal-, vur- 2. Daya-

“Olardan her biri kendüyi görmüş

Elini gögsine kakmış u durmuş” (24550) (daya-)

TS 1.kalk-, kabar- 2. Çal-, vur-, it-, tep- 3. Çak-, sapla-

“Kuşanmış cümlesi cenge kemerler

Gögüs kakmış kamu germiş tamarlar” (TS IV 2174) (kabar-)

karı: : Eski Türkçe'den itibaren ortaya çıkan kelime daha o zaman çok anlamlıdır. Anlamlarından biri 'hürmetli, muhterem' olan kelime zamanla bu anlamını kaybetmiş, hatta anlamını genişletirken zaman içerisinde eski anlamlarından bazılarını kaybetmiş ve yerine onun zıddı sayılabilecek anlamlar almıştır. Eski Anadolu Türkçesi'nde ortaya çıkan 'eski, köhne' anlamı böyle bir anlamdır. Kelimenin anlamını 'yaşlı' olarak veren Clauson (1972 : 644) şu açıklamayı yapmıştır :

"Normalde sadece insanlar ve hayvanlar için; pek çok modern şivede yaşıyor; SW Az., Osm.'da spesifik olarak 'yaşlı kadın', bundan bazen 'eş/karı'. Moğolca'dan alıntı kelime karı 'yabancı'yla veya Ar. qāri 'Kuran okuyan veya hatmeden' ile karıştırılmamalı. Türkü VIII, Uyğ. VIII, Hak.XI, Çağ. XV, Hwar. XIII (?), Osm. XIV karı 'yaşlı', bazen spesifik olarak 'yaşlı kadın'; bütün dönemlerde yaygın."

EUTS 1. Sayın, hürmetli, muhterem 2. Yaşlı, ihtiyar, karı

Kaş. yaşlı, ihtiyar; yaşlı olan herhangi bir şey

KB yaşlı

DK ihtiyar, yaşlı; eski, karı, kadın, ihtiyar kadın

"Karı düşmen tataroglı elümize girmiş-iken ceza-y-ile öldürelüm diyü..." (142-2) (eski)

ŞŞÇ 1. Yaşlı, ihtiyar 2. Köhne, eski

"Ne denlü gözlesen yog itibarı

Karı dünyadan ummagıl kararı" (41099) (eski, köhne)

TS 1. İhtiyar, yaşlı 2. Eski, köhne

karış- : Kelimeyi 3**kar-* 'in işteş şekli olarak gösteren Clauson (1972 : 664), 3**kar-*'a bir anlam vermemiş ve olması muhtemel bir kök olduğunu işaretlemiştir. Ancak biz, *kar-* fiilinde de açıkladığımız gibi (bk. s. 393), bunları *kar-* fiilinin yan anlamları olarak düşünüyor ve *karış-*'ı da bu açıdan ele alıyoruz.

Yaptığımız taramalarda kelimenin anlam alanını dikkate aldığımızda hem bir anlam genişlemesiyle hem de zıt anlama geçişle karşılaşyoruz. Eski Türkçe'den itibaren görülen anlam genişlemesinin yanında, Kaş. ('karış- // karşı koy-') ve

ŞŞÇ'deki ('dağınık bir duruma gel- // bir araya gel-') anlamlarda da birbirine zıt bir gelişme görüyoruz.

EUTS karış-, düşman kesil-, mağlup ol-; kavga et-

Kaş. karış-; kamaş-; karşılan-; karşı koy-

“böri tışi karıştı = kurdun dişi karıştı (kamaştı)...tün kün birle karıştı = gece ile gündüz karşılaştı” (Atalay 1985b : 97)

KB karış-, karşıla-, karşı koy-

“yagı körse alp er kızartur mengiz

karışsa bodulur kızıl hem yagız” (2384)

NHT karış-, birbiri içine gir-

H tereküp et-

KT 1. Karış-, ihtilat et- 2. Bir arada yaşa- 3. Tarafına geç-, karış-

TİKT 1. birbirine gir-, alt üstü ol-, birleş-, karış- 2. halk içinde sık sık bulun-, hemhal ol-

DK karış-, katıl-

ŞŞÇ 1. Karış- 2. Dağınık bir duruma gel- 3. Bir araya gel-

“Yaşı herkes gibi bine irişmiş

Karışmış saçları yüzi buruşmuş” (41329) (dağınık bir duruma gel-)

“Yimek içmek ne kim buldı getürdi

Karışdı bu konuklarla oturdı” (43720) (bir araya gel-)

kişi: : Kelimenin anlam gelişimi konusunda araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Bunlardan G. Clauson ve A. Caferoğlu kelimenin temel anlamının ‘insan, kuşak, nesil’ olup, Eski Türkçe döneminde cinsiyet ayırımına uğramadan kullanıldığı kanısında iken, G. Karaağaç ve P. Zieme temel anlamının ‘dişi’ olduğu ve daha üst bir bilgi olan ‘kişi’ bilgisinin bundan türediği kanaatindedir.

Kelimenin anlamını “ ‘adam, şahıs, insan’, cinsini belirtmeden, sık sık hayvanlar ve olağanüstü yaratıklarla zıtlık halinde.” şeklinde veren Clauson (1972 : 752-753), Eski Türkçe’den itibaren yaygın olarak kullanılan kelimenin Osm.XIV’deki anlamlarını şöyle vermiş : “ kişi ‘adam, insan’; bütün dönemlerde

yaygın; birkaç XIV ve XV metninde özellikle ‘dişi’ye zıt olarak ‘erkek’ anlamında. TTS I; II; III; IV.”

A. Caferoğlu da (1989 : 8-9) Orhun Abideleri’nde geçen kişi kelimesinin kuşak, nesil, yaratık’ anlamlarında olup, cins ayrıklığına uğramadığını, erkek ve kadın cinslerine ayrılışının daha sonra Uygurlarda olduğunu söyler. Burada ‘dişi’ anlamında kullanılan kelimenin daha sonra da kadınlıktan çıkıp ‘adam, erkek’ anlamını aldığını belirtir.

G. Karaağaç (1996 : 50) ise kişi bilgisinin, bütün kültürlerde “dişi” ve “erkek” bilgilerinden daha üst, daha yeni bir bilgi olması ve “kişi” bilgisinin bir çok dilde, “erkek” ve “dişi” anlamlı kelimelerin türemişleri veya her ikisiyle birlikte adlandırılmasından hareketle anlam alanının “dişi, kadın”dan “kişi, insan”a doğru genişlediği kanaatindedir. Ayrıca araştırmacı bu kelime ile eş kaynaklı (cognate) olan şu kelimeleri de verir : kişi “kişi, insan” (EDPT) ~ kisi/kis “eş, kadın” (EDPT) ~ tişi “tişi” (EDPT) ~ işi “hanım” (EDPT).”

P. Zieme (1987 : 307) A.v. Gabain’in kişi/kisi’nin çoğulunu ‘karılar/eşler’ değil ‘akrabalar’ olarak çevirdiğini belirterek, kendisinin bu görüşte olmadığını, “kisilerim”in pek çok şahıs için genel bir konum olarak ‘karılarım/eşlerim’ şeklinde dar bir anlamla çevrilmesi gerektiğini söyler. Araştırmacı devamında şu açıklamayı yapar :

“L.Ju. Tuğuşeva’nın yayınladığı iki kitaptan biri beş ayrı yerde farklı şahıs isimlerini takip eden anam ‘annem’ ifadesini içermektedir. Açıkça bu anneler, pek çok kişinin (yöneticinin) anneleridir. Bu örnekler ışığında, bu metinlerin bir kişinin emriyle değil, pek çok kişinin emriyle yazıldığı dikkate alınmalıdır.”

Yaptığımız taramada da gördük ki Eski Türkçe döneminde yaygın olan ve Kaş.’da da geçen ‘zevce, eş, karı’ anlamı daha sonraki yüzyıllarda kaybolmuş, bunun yerine daha önce de yer yer görülen ‘kişi, insan, mahluk’ anlamı yaygınlaşmıştır. Hatta TS’de kelime ‘dişi’ye zıt olarak ‘erkek’ anlamında kullanılmıştır ki bu anlam ‘insan, adam, kişi’ anlamından gelişmiş gibi görünmektedir. Dolayısıyla anlam alanı

başlangıçta genelleşerek genişleyen kelime Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu genişlemenin sonucu zıt anlam da kazanmıştır.

ETY kişi, insan, zevce

“.....sünüşüp süsin sançdı elin altı oğln kişisin bu” (139 : 22)

EUTS 1. Kişi, insan, adam, mahluk, yaratık 2. Zevce, eş, kadın 3. Kul, köle

4. Prenses

OA kişi, insan, adam; halk

“Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış.”

(KA.DC : 1)

Kaş. kişi, adam, insan, kimse; halk; karı, kadın

SN faziletli kimse

“Kişi bulmayıcak tutaram dilüm

Sınamışvan işbu kadardur bilüm” (286)

TS 1. İnsan, adam, kimse 2. Erkek 3. Sahip

“Kişiler arasında bir dişi yok

Dişiler olduğu yerde kişi yok” (TS IV 2584) (erkek)

“Dedi kim kazıyye acep neyiki

İki atın ola kişisi iki” (TS IV 2584) (sahip)

küçen- (g-) : küçe:-'in dönüşlü şekli olan fiil Kaş.'da 'ağırlaş-' anlamıyla kayıtlıyken, KB'de 'güçlen-, yüklenmiş ol-' anlamıyla kayıtlıdır ki anlamlar arasında bir zıtlık seziliyor.

EUTS zorlan-; kuvvetlen-

Kaş. gücü kuvveti kalma-; zulmet-; ağırlaş-; fazla ol-

KB güçlen-, yüklenmiş ol-

köñüllüg (g-) : *köñül*'den -lüg ekiyle türemiş bu isim hakkında Clauson'un (1972 : 732-733) açıklaması şöyledir : “normalde kendinden önce bir sıfatla niteleniyor ‘...aklı olma’, fakat ‘hevesli, istekli, iyi niyetli, neşeli’ vb. anlamında pek çok modern şivede yaşıyor; SW Osm.’da göñüllü.” Kelimenin tarihi gelişimine baktığımızda Eski Anadolu Türkçesi sonunda ‘sevilen, cesur, cana yakın, şerefli’ gibi anlamlarına zıt olan ‘bön, sersem’ gibi anlam da kazandığını görüyoruz.

EUTS akıllı, ferasetli, müdrik, gönüle yakın, sevilen

M kalpli, gönüllü

“antag türüg alp erdemlig kanamlag yürekliğ bek katıg gönüllüğü tınlıg bolur..” (9.35)

ŞŞÇ istekli

TS 1. Cesur 2. Cana yakın, hatırlı, şerefli 3. Kibirli 4. Bön, sersem

“ohu gönüllüye : ceri vü cesur” (TS III 1770) (cesur)

“Dilberler içre nite ki canan gönüllüdür

Güller içinde gonca-i handan gönüllüdür”(TS III 1770)(hatırlı, şerefli)

“Ağır deprenir etmede serfüru

Gönüllü gibi sâkıyâ pek sebu” (TS III 1770) (kibirli)

“Kâliv : Ahmak ve bön ve yaramsık ve serkeş ve gönüllü ve” (TS III 1770) (bön, sersem)

kötür- : Başlangıçta ‘kaldır-’ temel anlamına sahip olan kelime Eski Anadolu Türkçesi sonuna kadar anlam alanını ‘götür-’ doğru genişletmiştir. Bunun yanında ‘yok et-; katlan-; muhafaza et-’ gibi anlamlar da kazanmıştır. Clauson (1972 : 706), kelimenin yapısı ve anlamı hakkında “ ‘kaldır-, yükselt-’, çeşitli genişlemiş anlamlarla; ilk bakışta ettirgen şekil gibi görünüyor, fakat bu hipoteze dayanan ikna edici hiçbir etimoloji henüz ileri sürülmedi. Orijinal bir kötör- (NC Kır’daki şekil)e işaret eden köter- gibi şekillerde bütün modern şivelerde yaşıyor.” açıklamasını yapmış ve Osm. XIV’deki kullanımı için “götür- ‘kımıldat-, uzaklaştır-, taşı-, kaldır-’; bütün dönemlerde yaygın.” demiştir.

Günay Karaağaç götör- fiilinin anlamının, Batı Türkçesi’nin ilk devirlerinden itibaren ‘kaldırmak’tan ‘götürmek’e doğru değiştiğini söyleyerek, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi, önceki-sonraki hareket, sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir komşuluk ilişkisi şeklinde tanımlamıştır. “Kısacası, bugünkü anlamıyla götör- fiili son birkaç yüz yıl içinde komşuluk ilişkisiyle anlam değişikliğine uğramış bir kelimedir.” (Karaağaç 1996 : 48)

Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde kazandığı anlamlara baktığımızda SN’de ‘bertaraf et-, yok et-’ ve KG’de ‘kaldır-, muhafaza et-’ şeklinde birbirine zıt anlamlar da kazandığını görüyoruz.

ETG yükselt-, tahammül et-, taşı-

EUTS götür-, yükle-, kaldır-

Kaş. götür-

“er yük kötürdi = adam yük götürdü. Kadın gebe olursa yine böyle denir.” (Atalay 1985b : 75)

KB götür-, kaldır-, yükselt-, yok et-

NHT götür-; yukarı kaldır-; taşı-

SN 1. Kaldır-, aç-, ayır- 2. Bertaraf et-, yok et-, uzaklaştır- 3. Katlan-, çek-
“Nikabın yüzünden götürdi tamam

Süeyhl’ün işini bitürdi tamam” (1500) (kaldır-, aç-)

“Bu arada iki gün oturalum

Dahi zahmetümüzi götürelüm” (1308) (bertaraf et-)

“Delim dürlü zahmetleri götüre

Tura kavline kanda kim otura” (5011) (katlan-)

KG 1. Kaldır-, ayır- 2. Tut-, bir yerden bir yere koy-, kaldır- 3. Çevir-, dönder- 4. Al-, kaldır-, muhafaza et- 5. Defnet-, göm- 6. Taşı-, götür-

“İlkin sol yanın örteler ve taş tonın dahı eyle ideler, andan cenazeyi götüreler.” (36a.10)

ŞMK 1. İyileştir-, tedavi et-, götür- 2. Temas ettir-, dürt-, götür-

“Fasl-ı evvel : yimekler beyan ider kim anı yiseler dimaga zarar ider, baş agrısın götürür.” (4b/8)

“Bir dirhem şabı katranıla karışdıralar, bir fetile bulaşduralar, saf ideler, makadda götüreler” (16b/6)

ŞŞÇ 1. Taşı-, götür- 2. Ortadan kaldır- 3. Yukarı kaldır- 4. Tahammül et-, dayan- 5. Topla-

“Meger gül dirmege gelmişler ola

Gezerler gül götürüp güle güle “ (5271)

RB taşı-

TS 1. Ortadan kaldır-, bertaraf et- 2. Ayır-, uzaklaştır-, kaldır- 3. Dayan-, yüklen-, taşı- 4. yukarı kaldır- 5. Topla-

tegür- (d-) : teg-'in ettirgen şekli olan fiilin asıl anlamı 'ulaştır-', fakat genellikle '(bir şeyi Acc.) (birine Dat.) teslim et- veya ver-' anlamında kullanılıyor. Eski Türkçe döneminde 'getir-, ulaştır-' anlamlarıyla karşımıza çıkan fiil 11.yy'da Kaş.'da 'dokundur-, değer-' , 13.yy'dan sonra da 'bildir-, duyur-; teslim et-, öde-' gibi genişlemiş anlamlarla ortaya çıkmaktadır.

tegür- fiilini metin içerisinde incelediğimizde farklı anlamlarla, hatta zıt anlama gelecek şekilde kullanıldığını görüyoruz. Mesela elig tegür- 'ele al-' (KB 431) ile hak tegür- 'hakkını ver-' (KB 2974) terkiplerindeki tegür- fiilinin neredeyse zıt denebilecek anlamlar geliştirdiği görülmektedir.

ETG getir-

EUTS tegürt- : değer-, değer-, eriştir-

M ulaştır-; sevket-

Kaş. eriştir-, dokundur-, değer-

“Terken Katun kutinga mendin tegür koşug

Aygıl sizing tapugçı ötnür yangı tapug” (I.376)

AH değer-, dokundur-, çektir-

SN 1. Dokundur- 2. Yetiştir-, ulaştır-, bildir-

H eriştir-, yetiştir-, ulaştır-, duyur-, bildir-

KT 1. Ulaştır-, bildir-, tebliğ et- 2. Öde-, ver-, teslim et-

ŞŞÇ 1. Ulaştır-, bildir- 2. Dokundur-, değer-

TS 1. Eriştir-, yetiştir-, ulaştır-, duyur-, bildir- 2. Dokundur-, değer-

“Çü casus bu sözü akla erürdü

Nice kimvar idi haber degürdü” (TS II 1041) (ulaştır-)

tü:b (d-) : orjinalinde 'bir ağaç veya bitki kökü'; dolayısıyla mec. '(bir yapı için) temel; (mes. deniz için) dip; (mes.insan için) ata veya kaynak' (Clouston 1972 : 434-435). Kelimenin tarihi şivelerdeki kullanımına baktığımızda 'kök, temel, dip' anlamı yanında buna zıt olan 'son, nihayet' anlamıyla da kullanıldığını görüyoruz.

EUTS dip, esas, temel, kök, son, zemin

Üİ tüpük- : son bul-, bit-

Kaş. dip, asıl, kök

KB tüpük- : kökleş-, kök at-, devam et- (?)

KG dip, etraf

KT 1.dip 2. Alt 3. Kök, kütük 4. uc 5. Alt taraf, aşağı taraf

TİKT 1. Bir şeyin en derin ve aşağı yeri, altı 2. Ağaç ve duvar gibi şeylerin aşağısı ve çevresi

DK merkez, orta, asıl, dip, kök

ŞŞÇ dip : 1. Kök, esas 2. Son, nihayet

TS dip : (I) kök

(II) (kadeh ve sinide) ayak

4. ANLAM İYİLEŞMESİ

aşakla:- : Yön bildiren ‘aşağı’ temel anlamından türemiş, mecaz anlama sahip bir kelimedir. Kelimenin başlangıçta soyut değil somut bir anlama sahip olması gerekir. Ancak böyle somut bir anlam kaynaklarda kayıtlı değildir. Kaş.’daki ‘aşağıla-, küçük say-’ anlamı bunun türemiş bir kelime olduğuna tanıktır. Clauson’un SW Osm. için verdiği anlamlar Eski Anadolu Türkçesi döneminde de var olan anlamlardır. Clauson’un kelimeyle ilgili açıklaması şöyledir : “aşak’tan türemiş fiil; şüphesiz bir Oğuz kelimesi, böyle tanımlanmamasına rağmen. Cognate şekil NW Krım’da aşağıla-; SW Osm.’da aşağıla- ‘azal-; değeri düş-; (değer veya kalite) azal-; bir adi gibi davran-’. (Oğuz) XI” (Clauson 1972 : 259-260) . Aşağı kelimesinin kavram alanını zamanla değiştirerek tam zıddı bir kavramı da ifade eder hale geldiğini Eski Anadolu Türkçesi döneminde aşaklık kelimesinin ‘derin saygı, huşu’ gibi bir anlamla kullanılmış olmasından anlıyoruz. Dolayısıyla kelimenin anlamı zamanla bir iyileşmeye uğramıştır.

Kaş. aşağıla-, küçük say-

KT aşaklık : derin saygı, huşu

KB emek, zahmet, eziyet

ŞKM emek, gayret, zahmet

kara: : Kelimenin temel anlamı ‘siyah’tır. Kelime çeşitli şekillerde anlam alanını genişletmiştir. Kelimenin kazandığı yeni yan anlamlardan bazılarının kötü, bazılarının ise iyi yönde olması kelimeye hem bir anlam kötüleşmesine hem de anlam iyileşmesine işaret etmektedir.

G. Doerfer (III 1440), Yeni Farsça’da Moğ. ve Türkçe Unsurlar adlı çalışmasında kelimeyi oldukça ayrıntılı bir şekilde inceler ve çeşitli kaynaklardan yaptığı alıntılarla farklı anlamlarına değinir. Bunlar arasında Radloff’un Türk Lehçeleri Sözlüğü, Burhan-ı Katı gibi sözlükler vardır. Radloff (1899-II : 132-142), sözlüğünde kelimenin, hemen hemen bütün şivelerde ‘siyah; siyah şey; kötü, adi,

alçak, zavallı; aşağıda bulunan, alt sınıfa ait olan; hayvan; pislik; kara, kıta; mürekkep; yabancı' anlamlarında kullanıldığını söylerken, Burhan-ı Katı'da Osm. 'kara/kıta' anlamları geçmektedir. Araştırmacı bu bilgilerden hareketle, Karahan'da unvan olarak kullanılan kara'nın anlamı konusuna açıklık getirmeye çalışır. Buna göre kara; (a) Marw'a göre Arap soyundan gelen hanedanı ifade eder, (b) Abu'l-Gazi'ye göre ve daha sonra Kotwicz'e göre 'basit, sade, alt bir sosyal sınıftan gelen', (c) Kramers'e göre 'güçlü' (ki buna hiçbir Türkçe sözlükte dayanak yoktur diyor), (d) Pritsak'a göre 'kuzeyde bulunan', dolayısıyla 'üstün olan' (bu teorinin de sözlüklerde hiçbir dayanağının olmadığını belirtiyor) anlamlarında kullanılıyor. Yazar ardından bu ünvanla ilgili olarak kendi görüşünü dile getirir ve sözlerine de bu kanaatle son verir : "Bu ünvanın anlamını açıklamak zor gibi görünüyor : en muhtemeli belki yine de 'diğer (daha küçük) han' anlamı olmalı."

Şinasi Tekin (2001 : 201-202), Doerfer'in tam tersine, kelimenin Türkçe değil, Farsça kaynaklı olduğunu, budun kelimesine dair bir yazıda kara bodun terkiibini incelerken anlatır. Tekin, kelimenin genellikle etnik yapı belirleyen kavim adlarından sonra kullanıldığını, bir de kara bodun 'halk, avam' şeklinde geçtiğini söylemekte ve buradaki kara'nın 'siyah' anlamında bir sıfat olmadığını, eski Farsça kâra 'savaşçı, ordu, halk' kelimesinden gelmiş olması gerektiğini, kitabelerde yalnız kara bodun sırasında bulunduğuna göre bir tarihte Türkçeye belki de '*savaşçı' mânâsında girmiş olan kara kelimesinin, anlamını açıklamak için bilinen bodun kelimesiyle birlikte kullanılmış olabileceğini söylemektedir. Şinasi Tekin'in bu yorumuyla kara kelimesi 'savaşçı' anlamında yeni bir anlamla karşımıza çıkmaktadır ki Bahaeddin Ögel'in (1991d : 442) "Kara-ordu sözü "yürüyüş halinde olan ordu" anlayışında kullanılmıştır. Çağatay Türk kültür çevresinde büyük ordu anlayış ve görgüsü vardır. Buna da "kara yış", kara orman deyişinde olduğu gibi, belki de askerinin çokluğundan, kalabalık oluşundan dolayı böyle denmiştir." şeklindeki açıklamalarıyla paraleldir.

Kara'nın mec. anlamları bu anlamlardan sonra gelişmiş olmalıdır. B. Ögel, Türk Mitolojisi (1. Cilt)'nde Türkmenlerin Şeceresi'ni anlatırken şöyle der :

“Mor-Yavı Han’ın kendi hatunlarından hiç çocuğu yoktu. Ürce-Han adlı bir Han vardı. Mor-Yavı Han, bu Han’ın ilini aldı. Bu arada onun hatunlarından birini de esir almıştı. Bu hatunu, bir nice gün yanında tuttuktan sonra kendi yurduna gönderdi. Mor-Yavı Han da savaştan dönüp yurduna geldiğinde kadın, “Ben Mor-Yavı Han’dan hamile kaldım”, dedi ve birkaç ay sonra bir erkek doğurdu. Doğan çocuğun adını da Kara koydular.”

Buradaki “kara” ismi için verdiği dipnotta Ögel (1989 : 242), Sibirya’daki masalarda da, kendi soylarından olmayan ve başka bir kabileden gelen çocuklara Kara adı verildiği, Ebülgazi’nin “Her evde bir Kara-Han” atasözünden de anlaşılacağı üzere, soylu ve meşrû olmayan Han’lara Kara-Han denildiği, bundan sonra, Oğuz-Yabgu’larının kanına, bir Kara-Ulus’un kanı girmiş olduğu şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Yine Türk Kültür Tarihi’ne Giriş adlı eserindeki şu satırlar da Ögel’in (1991d : 381-382) yukarıda kara’nın ‘soylu ve meşru olmayan’ anlamını göstermek için yaptığı açıklamalara paraleldir :

“Ak-Han, “meşru bir han” demektir. Yani devlet ile milletin başına, milletin isteğiyle, hak ve kanun yoluyla girmiş bir kimseydi. Kara-Han ise devlet ve milletin başına, zorbalık veya hile yoluyla geçmiş ve “meşru olmayan” kanun ve töre ile tanınmayan bir kimsedir. Oğuz destanı içinde, töreyi çiğneyen veya İslamiyete karşı gelen, Oğuz Han’ın babası da, Kara Han ünvanı ile tanıtılmıştı.”

Bahaeddin Ögel’in, Büyük Hun İmparatorluğu (1981 : 404) adlı eserinde, Hunların At Renklerine Göre Kuşatmaları başlığı altında Çin kaynaklarından yapılan alıntıda “kara” sözü ‘kuzey’le birleştirilmiştir :

“Hun atlı birlikleri (Çin ordusunun çevresinde, şöyle düzenlenerek, yer) almışlardı : Beyaz atların hepsi batı yönünde yer almışlardı. Mavi, (yani kır) atların hepsi, doğuda; bütün siyah atlar, kuzeyde; kırmızı (yani doru) atların hepsi de güneyde yer almışlardı.”

Anlaşıldığına göre Mete’nin atlı birlikleri at renklerine göre düzenlenmişti. Kuzeyde yer alan bütün atların renginin siyah/kara olması Türkler’de en eski tarihlerden beri kuzey yönünün kara ile birleştirildiğini göstermektedir. Kara-kış deyişimiz de buradan geliyor olmalıdır. “Ayrıca Uygurlarda mülkiyet de at renklerine göre idi. Herkesin at sürüsünün rengi ayrı idi. Sosyal ve ekonomik hayattan gelen bu gelenek, Mete’nin ordusunda da görünüyordu (Ögel 1981 : 411).”

Omeljan Pritsak tarafından da desteklenen bu görüş, yukarıda açıkladığımız gibi Doerfer tarafından, sözlüklerde buna dair herhangi bir kaydın olmaması sebebiyle, reddedilmektedir. Pritsak, Ögel'in Çin kaynaklarından verdiği örneklerle de desteklediği dünyanın dört, daha doğrusu beş bölgesini temsil eden beş temel rengin varlığına dair bir inanca dayanarak, Hunlar, Peçenekler ve Moğollar'da kırmızı'nın güney'i, kara'nın kuzey'i, mavi'nin doğu'yu, ak'ın batı'yı, sarı'nın da orta'yı ifade ettiğini söylemektedir (Pritsak 195-1955 : 248-249). Karahanlı hükümdarlarının bu rengi ad olarak almalarında ve başkentlerine de bu adı vermelerinde ise, kendilerini Aşina hanedanının devamı, halefi ve sahibi olarak görmelerinin etkisi vardır. Yani kara, aynı zamanda üstünlük de ifade eder (Pritsak 1950-1955 : 259).

Buraya kadar kara'nın 'siyah' anlamında (renk adı olarak), 'daha küçük han' (Doerfer'e göre), 'soylu ve meşru olmayan' (Ögel'e göre), 'savaşçı' (kara budun terkinde (Tekin'e göre)), 'yürüyüş halinde olan, kalabalık' (kara ordu terkinde (Ögel'e göre)), 'karalık, kötülük' ve 'kuzey' (Ögel ve Pritsak'a göre yön ifade etmek için) anlamında kullanılışlarını gördük. Kelimenin bunlara ek olarak bir de olumlu anlamı vardır ki ('yiğitlik, cesaret, gözüpeklik') kavram alanındaki iyileşmeyi gösterir. Kara dağlar sözü her zaman dağın renginin kara olmasından ileri gelmez. Kara sözünde dağların özü, ruhu, sağlam tabanı, gökleri delen doruğu vardır (Ögel 1991d : 442). Genç bir yiğit için kara-oğlan dememiz, o gencin kesinlikle kara veya kötü olduğunu belirtmez. "Kara" tanıtması ona yiğitlik ve gözüpeklik kadar; cömertlik ve iyilikseverlik özlerini de verir." (Ögel 1991d : 444) (Kelime hakkında ayrıntılı bilgi için bk. s. 394).

EUTS 1. Kara 2. Budun'la 'halk, millet' 3. Yılıkı kara, 'hayvan sürüsü' 4.

Ehli hayvan

Kaş. kara; karanlık

KB kara

Halk; kara am 'halk', kara budun 'halk', kara kuş 'kartal', kara kuş

'Jüpiter gezegeni'

SN 1. karanlık 2. kararmış, sıkıntılı, kederli 3. Zenci

karan- : lanet et-, küfret-

“Yine ol karadan seçildi seher

Cihan üstine kıldı gündüz nazar” (1036) (karanlık)

“Bu sözleri söyleyicek Nev-bahar

Süheyl’üñ kara göñli tutdı karâr” (1940) (kararmış, sıkıntılı, kederli)

“Kara işidicek heman dem yayah

Baş urdı yire vü götürdi ayah” (4363) (zenci)

kara kaygu : acı, korkulu düşünce

“Karakaygu gönlünü basdıyidi

Sınuhlu olup katı busdıyidi” (2251)

kara yir : toprak, zemin, yer altı

“Kara gice koyasısın babafı

Berü gel öpeyim şu kara beñi” (5432)

KG 1. Siyah, kara 2. Ayıp, ayıplanacak şey; pislik

“Velikin agzına burnına su virmeye dışında karası nesi olsa, fetile birle arıda” (35b.8)

DK kara

“...Banı Çiçek karalar geydi ağ kaftanını çıkardı,....” (92-2)

“Beyregüñ yar ve yoldaşları ağı çıkarup karalar geydiler.” (92-11)

“kara dere agzında Kâdir viren, kara buğa derisinden bişigünüñ yapuğı olan, acığı tutanda kara taş küle eyleyen, kara bıyığın yidi yirden eñsesinde düğen, Kazan kartaşı Kara Göne çapar yetdi.” (149-12)

ŞŞÇ 1. Siyah., kara 2. Zenci 3. Mec. Ayıp, kusur

karan- : kötü söyle-, lanet et-

FR/K kara, siyah, ayıp

TS 1. Ayıp 2. Zenci

karan- : küfret-, kötü söyle-, lanet et-

küven- (g-) : Kelimenin yapısını *küve:-’in dönüşlü şekli olarak açıklayan Clauson (1972 : 690) anlamını da “pejoratif anlamda ‘gururlu ol-, mağrur ol-’ hala bazı şivelerde yaşayan anlam; daha sonra övücü anlamda ‘makul gurura sahip ol-, özgüvene sahip ol-’; bundan ‘mutlu ol-, memnun ol-’.” şeklinde vererek bir anlam iyileşmesine işaret etmektedir. Osm. XIV-XVI’daki kullanımını hakkında ise şu

açıklamayı yapmıştır : “güven- (1) ‘övün-’; (2) ‘(bir şeye Dat.) güven-/dayan-’; dört metinde.”

EUTS güven-

Kaş. öğün-

KB güven-, övün-

TS 1. bel bağla-, itimat et- 2. sevin- 3. iftihar et-, övün-

“Bu arada her kim ki aklı ola

Ne mala güvene ne cana kala” (TS III 1884) (bel bağla-)

“Kimesne ölümüne güvenme sen

Ki devran seni hem komaya esen” (TS III 1885) (sevin-)

yavız : Clauson (1972 : 881-882), kelimenin *yav-’dan türemiş isim olduğunu söylemekte ve anlamı hakkında şu açıklamayı vermektedir :

“temelde ‘kötü’ bu kelimenin bütün anlamlarında, genellikle ‘ahlaki olarak kötü’ veya ‘elverişsiz, uğursuz’ vb. Fakat Türkü’de daha ziyade ‘kötü şekilde, uygunsuz yerleşmiş’ vb.; az çok ağığ, yavla:k’la sinonim. Fakat bunlardan farklı olarak asla ‘aşırı derecede’ anlamına gelmiyor. Fonetik değişikliklerle genellikle ‘kötü’ anlamında bütün modern şivelerde yaşıyor. Fakat bazı şivelerde anlamında tuhaf gelişmeler var, mes. SW Osm.’da ‘katı/korkunç’, bundan ‘sert (kimse)’, bundan ‘randımanlı/hızlı ve verimli çalışan’, bundan da ‘iyi’.”

Eski Anadolu Türkçesi sonlarına kadar ‘kötü, fena’ anlamını koruyan kelimenin 16.yy’da ‘güçlü, çetin’ anlamlarını kazanmasıyla anlam alanı iyileşmeye başlamıştır. Aynı noktaya dikkat çeken D. Aksan (1975 : 538) şöyle demektedir :

“XVI. yüzyıl sonuna kadar ‘kötü’ anlamını koruyan ve bugün yavuz biçiminde ilgi çekici bir anlam iyilenmesiyle yaşamını sürdüren kelime böylece, on iki yüzyıldan beri Türkçede canlılığını korumakta ve aşağı yukarı son dört yüzyıl içinde anlamca değişiklik geçirmiş bulunmaktadır.”

Kelimenin günümüz şivelerinde ve Anadolu’da kullanımı hakkında B. Ögel (1991b : 98-101)de şu bilgileri vermektedir :

“Bu söz bugünkü Altay Türklerinde de yaus, yauz şeklinde söylenmiş ve böyle yayılmıştır. Anadolu’da söylenenlerle Altaydakiler arasında büyük bir ayrılık yoktur. Manası da yine Anadolu’da olduğu gibi, “kötülük, fenalık, korkunçluk, şiddet” gibi kötü bir anlayış içinde gelişmiştir. Zaten eski Türkler de bu sözü, aynı anlayışta kullanıyordu. Aynı kötü anlayışı,

Anadolu'da da gelişmiş ve yayılmış olarak görüyoruz.... Anadolu'da yavuz sözünün bu eski ve kötü anlayışının yanında "iyilik" ile tanıtılan, ikinci bir manası daha geliyordu. Yavuz, Anadolu'da "cesur, becerikli, baskın, yaramaz" kişilere de bir ad ve unvan olarak verilmeğe başlıyordu. Ama XVI. yüzyılda bile hala yavuz kardaş, "kötü ve fena huylu kardaş" demek değildi. Cesur ve kahraman, diğer kardaşlarına cesareti ile yardım eden kardaş manasına geliyordu.... Türklerin "yavuz at, yavuz savaş, yavuz yel, yavuz kış, yavuz düşman, yavuz sirke, yavuz ve bahadır" gibi deyişlerinde hem iyi ve hem de kötü anlayışlar yer almıştır. Bunların hepsinin de kendilerine göre derin ve güzel manaları vardır. Öyle anlaşılıyor ki Redhouse'da bu gibi söylenişlere bakarak, yavuz sözünü "iyi, fevkalade, excellent, iyi yaratılışlı" gibi yan anlayışlar ile tanıtmıştır. Zaten bu sözün güzel manaları da gelişmiş olmasaydı, "yavuz" sözü I. Sultan Selim'e takılan bir unvan olamazdı."

Yavuz kelimesinin aslında kurak, çöl anlamına gelen bir kökten doğduğunu kabul eden N.H. Onat (1988 : 129-130), sert, hırçın, şerir, azgın, güçlü, kuvvetli... gibi vasıfları onun temel anlamı olarak almış ve şu açıklamayı yapmıştır :

"Eski insanlar katılık kavramından : sağlamlık, yiğitlik, cesurluk, korkunçluk, müdhişlik... anlatan sözlerle bir şey veya onun vasfını kuvvetlendirmede yardımcı kelimeler çıkardıkları gibi, kuruluk kavramından da her çeşit kötülük, çirkinlik, yavanlık, tatsızlık, değersizlik, boşluk, alçaklık, her türlü aşağılık, cimrilik, zayıflık, bitkinlik ve dolayısıyla yavaşlık, uysallık, hakirlik, küçüklük... gibi sayılamıyacak kadar çok çeşitli anlamlara gelen kelimeler de yaratmışlardır."

Bu kelimenin Kaş.'daki anlamları arasında 'fukara'yı da veren T.Tekin (1989 : XLII.18) aşağıdaki şiiri örnek olarak göstermektedir :

"Balçık balık yugrulur	(Kışın her taraf) çamur içinde olur;
Çıgay yavuz yıgrılır	fakir fukara (soğuktan) büzülür;
Ernekleri ogrulur	(soğuktan insanların) parmakları (bile ayrılır, birbirine kavuşmaz olur;
Odguç bile evrişür"	(insanlar ısınmak için ellerini) ateşe tutup oğuştururlar.

OA yavuz, kötü, fena, perişan

"İçre aşsız, taşra tonsuz yabız yablak budunda üze olurtum." (KA.DC : 26)

"Yadag yabız boldı tip algalı kelti." (BKA.DC : 32)

ETG kötü, yavuz

Kaş. yafuz : her şeyin kötüsü, fenası

“Ödlek arıg kevredi

Yunçığ yavız tovradı

Erdem yeme sevredi

Ajun begi çertilür” (III.41)

KB kötü

AH kötü, fena

SN kötü, fena

“Şehüñ bir yavuz düşmeni var idi

Yüzi kara vü sarp sa'lük adı” (2365)

eyü yavuz : iyi kötü, her türlü şart, durum

“Ki her nesnede eyügi yavuzı

Bile çünkü akl ola kılavuzı” (56)

YED kötü, fena, yaman, karayağız

“Taşum biliş içüm yad dilim hoş gönlüm mürted

Yavuz işe eyü ad böyle fitne kanda var” (41.4)

KG kötü, fena; adi, işlenmemiş

KY fena, kötü, sert

KT 1.kötü 2. Kötülük

DK fena, kötü, yaman, müthiş

“Yağrınında kalkan oynar yayası olur

Yavuz yirlere yeltendün kayıda döngil” (176-2) (fena, kötü, yaman)

“... ol bir yavuz canavardur...” (87-13) (müthiş, yaman)

ŞŞÇ 1. Kötü, fena 2. Azgın, asi 3. Güçlü, çetin, amansız 4. Sert, kırıcı, ağır

(söz) 5. Zf. Amansızca, ısrarlı olarak

“Getürdi anları bir yire saldı

Yavuz olanları zencire saldı” (768) (azgın)

“Bununla çıkamazuz başa gündüz

Yamandur ma'reke vü hasm yavuz” (3877) (güçlü)

yavuzluk : 1. Kötülük, fenalık 2. Yiğitlik, kahramanlık, cesaret 3.

Azginlık

FR/K kötü, fena, sert, keskin,güçlü, fenalık

TS 1. Kötü, fena 2. Sert, azgın, keskin, güçlü, çetin, yaman 3. Kötülük,
fenalık

5. ANLAM KÖTÜLEŞMESİ

ağır : “Temelde ‘ağır’ fizik anlamda; bundan mec. iki zıt anlam : (1)övgü dolu (a) ‘önemli, seçilmiş ve (b) (‘bol itibar için’ bundan) ‘değerli, samimi’; (2) pejoratif ‘ sıkıcı, ağır (masraf); acıklı’.” şeklinde kelimenin fizik anlamdan mecazi anlama geçişini belirten Clauson’un bu tespitleri yaptığımız taramalar sonucunda doğrulanmaktadır.(Clauson 1972 : 88-89) Nitekim Bahaeddin Ögel de kelimenin mec. anlamına “Eski Türkler, saygı değer ve hürmet edilmesi gerekli şeyler için “ağır” deyimini kullanırlardı.” diyerek değinmektedir (Ögel 1998 : 471). Yine Zafer Önler’in sağlık bilgisi terimleri ile ilgili bir yazısında da “ağır basmak : Karabasana uğramak (MŞ)” ifadesi geçmektedir. (Önler 1989 : 93)

Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde olumlu anlamları dışında ‘sıkıntılı, zahmetli, rahatsız edici’ gibi anlamlar kazanmış olması anlamında bir kötüleşmeye işaret etmektedir.

ETG ağır, değerli, şeref

EUTS 1. Ağır, çetin 2. Sanlı, saygıdeğer, şerefli, itibarlı

M ağır; pek; ciddi; şeref

“...tengri kuvraglarına yol bulmuşlarına ulug ağır süzük köngülin akru akru mangalayu...” (90/22)

Kaş. ağır; ağırlık kişi : halk veya bey tarafından ağırlanan adam

ağır nenğ : pahası ağır nesne, değerli şey

KB 1.ağır,güç 2. Ağır, değerli, kıymetli

“bayudum tise sen çıgay bolga bir

ağır men tise sen uçuz kılga yir” (5316)

NHT ağır,tartıda çok çeken; ağırlık

Mar. ağır, tahammülü güç

“....sohbeti baña ağır gelir.” (12a.3)

ŞMK sıkıntılı, zahmetli

“....daki baş ağır olur, akıl idrak sust olur...” (3a-7)

ŞKM pahalı, ağır

“Ya ağır harac bir mevzı’de vaz olmuş..” (38a.6)

KT 1. Hafif olmayan, ağır, yüklü 2. Ağırılık 3. Şiddetli, zahmetli, çetin, zor

ŞŞÇ 1. Hafif olmayan, ağır 2. Sert, zor, çetin 3. Kalabalık 4. Dokunaklı, kırıcı (söz) 5. Saygın, önemli (kişi) 6. Kıymetli, değerli 7. Rahatsız edici 8. Değer, paha

“Yarag u yat u ağır begler-ile

Revan oldı oradan leşker ile” (38760) (saygın, önemli kişi)

“Ol ağır leşkere Huşeng olur baş

Gider varup ide div-ile savaş” (666) (kalabalık)

“Harac emrine itmedi itaat

Ağır görindi ol söz aña gayet” (35954) (dokunaklı, kırıcı (söz))

“Gine adetce el boynına saldı

Biraz agzından ağır kohu aldı” (36068) (rahatsız edici)

al : ‘alet, bir şeyi yapmanın yolu’; orjinalinde oldukça tarafsız ve saygıdeğer şeyler kadar onursuz araçlar ve metodlar için de kullanılmış; sonra sadece aşağılama/küçük düşürücü söz ve spesifik olarak ‘hile, pis oyun’ anlamına gelmiş. Erken dönemde genellikle hendadion şeklinde *al çeviş* veya *al altağ* olarak kullanılmış. Farsça’da alıntı bir kelime olmuş, sadece (?) SW Osm. al; Tkm. a:l’da yaşıyor (Clauson 1972 : 120). Clauson’un da işaret ettiği bu anlam kötüleşmesi olayı taramalarımız neticesinde de ortaya çıkmıştır. Buna göre kelime, başlangıçta ‘yol, vasıta, usul, çare’ gibi olumlu bir anlama sahipken, daha sonra mec. kullanımlarla ‘hile’ anlamına geçiş yapmıştır. Yani anlamında bir kötüleşme meydana gelmiştir.

ETG vasıta, usul, hile

EUTS yol, vasıta, usul, çare ; al, hile, aldatma

Üİ çare, yol, metod

Kaş. hile, al

KB hile

MN hile, düzen

TS hile, düzen

alçak : Taradığımız kaynaklarda Eski Anadolu Türkçesi'ne kadar 'yumuşak huylu, alçak gönüllü, uslu' gibi olumlu anlamlarala kayıtlı olan kelimenin, bu dönemde 'değeri düşük; zavallı, aciz; bayağı' gibi olumsuz anlamlar da kazandığını görüyoruz. Dolayısıyla kelimedede zamanla bir anlam kötüleşmesi meydana gelmiştir. Clauson (1972 : 129), kelimenin asıl şeklinin alt'tan türemiş altçak olması gerektiği kanaatindedir.

ETG mültefit, hayırhak

Kaş. yumuşak huylu, ince kişi, uslu

KB alçak gönüllü, yumuşak huylu

DK alçak, alçak yer

ŞŞÇ 1. Yüksek olmayan, alçak 2. Değeri düşük 3. Mütevazi 4. Zavallı, düşkün, aciz 5. Bayağı

RB düşük, niteliksiz

"Kumsaldan alçak et toprakdur, andan alçak kayırdur, andan alçak kepirdür." (4a/9)

V alçak gör- : hor gör-, hakir gör-

TS mütevazi, yavaş, sakin

"Çünkü topraktır kişinin aslı pek alçak gerek

Sırrı varsa kıla ihfâ çınramaya hem-çü tas" (TS I : 60)

alta:- : al'dan türemiş fiil, al ve altag orjinalinde anlam bakımından tarafsız olmasına ve sadece ikincisi pejoratif/aşağılama şeklinde kullanılmasına rağmen, alta:- daima 'aldat-, hile yap-, dolandır- (birini)', bazı modern şivelerde 'yatıştır-, avut- (çocuk)' gibi birkaç genişlemiş anlamla kullanılır. (Clauson 1972 : 133)

ETG kandır-, aldat-

Kaş. aldat-

KY aldat-

DK aldat-

ŞŞÇ aldat-

TS aldat-, kandır-, oyun et-

eski: : ‘eski’; eski dönemde sadece nesnelere ve soyut fikirler için kullanılıyor, insanoğlu için ‘eski/yaşlı’ anlamında avıçça: kullanılıyor. Bütün modern şivelerde yaşıyor, insanoğlu için sadece nadiren ve de küçümseme anlamında kullanılmış. (Clauson 1972 : 446)

ETG eski

EUTS eski

Kaş. eski

KB eski

kara: : Kelimenin temel anlamı ‘siyah’tır. Kelime çeşitli şekillerde anlam alanını genişletmiştir. Kelimenin kazandığı yeni yan anlamlardan bazılarının kötü, bazılarının ise iyi yönde olması kelimedeki hem bir anlam kötüleşmesine hem de anlam iyileşmesine işaret etmektedir. Clauson (1972 : 643-644) da kelimenin mecaz anlamlarının sık sık pejoratif anlamda olduğuna dikkati çekmektedir.

G. Doerfer (III 1440), Yeni Farsça’da Moğ. ve Türkçe Unsurlar adlı çalışmasında kelimeyi oldukça ayrıntılı bir şekilde inceler ve çeşitli kaynaklardan yaptığı alıntılarla farklı anlamlarına değinir. Bunlar arasında Radloff’un Türk Lehçeleri Sözlüğü, Burhan-ı Katı gibi sözlükler vardır. Radloff (1899-II : 132-142), sözlüğünde kelimenin, hemen hemen bütün şivelerde ‘siyah; siyah şey; kötü, adi, alçak, zavallı; aşağıda bulunan, alt sınıfa ait olan; hayvan; pislik; kara, kıta; mürekkep; yabancı’ anlamlarında kullanıldığını söylerken, Burhan-ı Katı’da Osm. ‘kara/kıta’ anlamları geçmektedir. Araştırmacı bu bilgilerden hareketle, Karahan’da ünvan olarak kullanılan kara’nın anlamı konusuna açıklık getirmeye çalışır. Buna göre kara; (a) Marw’a göre Arap soyundan gelen hanedanı ifade eder, (b) Abu’l-Gazi’ye göre ve daha sonra Kotwicz’e göre ‘basit, sade, alt bir sosyal sınıftan gelen’, (c) Kramers’e göre ‘güçlü’ (ki buna hiçbir Türkçe sözlükte dayanak yoktur diyor), (d) Pritsak’a göre ‘kuzeyde bulunan’, dolayısıyla ‘üstün olan’ (bu teorisinin de sözlüklerde hiçbir dayanağının olmadığını belirtiyor) anlamlarında kullanılıyor. Yazar ardından bu ünvanla ilgili olarak kendi görüşünü dile getirir ve sözlerine de bu kanaatle son verir : “Bu ünvanın anlamını açıklamak zor gibi görünüyor : en muhtemeli belki yine de ‘diğer (daha küçük) han’ anlamı olmalı.”

Şinasi Tekin (2001 : 201-202), Doerfer'in tam tersine, kelimenin Türkçe değil, Farsça kaynaklı olduğunu, budun kelimesine dair bir yazıda kara bodun terkiibini incelerken anlatır. Tekin, kelimenin genellikle etnik yapı belirleyen kavim adlarından sonra kullanıldığını, bir de kara bodun 'halk, avam' şeklinde geçtiğini söylemekte ve buradaki kara'nın 'siyah' anlamında bir sıfat olmadığını, eski Farsça kâra 'savaşçı, ordu, halk' kelimesinden gelmiş olması gerektiğini, kitabelerde yalnız kara bodun sırasında bulunduğuna göre bir tarihte Türkçeye belki de '*savaşçı' mânâsında girmiş olan kara kelimesinin, anlamını açıklamak için bilinen bodun kelimesiyle birlikte kullanılmış olabileceğini söylemektedir. Şinasi Tekin'in bu yorumuyla kara kelimesi 'savaşçı' anlamında yeni bir anlamla karşımıza çıkmaktadır ki Bahaeddin Ögel'in (1991d : 442) "Kara-ordu sözü "yürüyüş halinde olan ordu" anlayışında kullanılmıştır. Çağatay Türk kültür çevresinde büyük ordu anlayış ve görgüsü vardır. Buna da "kara yış", kara orman deyişinde olduğu gibi, belki de askerin çokluğundan, kalabalık oluşundan dolayı böyle denmiştir." şeklindeki açıklamalarıyla paraleldir.

Kara'nın mec. anlamları bu anlamlardan sonra gelişmiş olmalıdır. B. Ögel, Türk Mitolojisi (1. Cilt)'nde Türkmenlerin Şeceresi'ni anlatırken şöyle der :

"Mor-Yavı Han'ın kendi hatunlarından hiç çocuğu yoktu. Ürce-Han adlı bir Han vardı. Mor-Yavı Han, bu Han'ın ilini aldı. Bu arada onun hatunlarından birini de esir almıştı. Bu hatunu, bir nice gün yanında tuttuktan sonra kendi yurduna gönderdi. Mor-Yavı Han da savaştan dönüp yurduna geldiğinde kadın, "Ben Mor-Yavı Han'dan hamile kaldım", dedi ve birkaç ay sonra bir erkek doğurdu. Doğan çocuğun adını da Kara koydular."

Buradaki "kara" ismi için verdiği dipnotta Ögel (1989 : 242), Sibiry'a'daki masallarda da, kendi soylarından olmayan ve başka bir kabileden gelen çocuklara Kara adı verildiği, Ebülğazi'nin "Her evde bir Kara-Han" atasözünden de anlaşılacağı üzere, soylu ve meşrû olmayan Han'lara Kara-Han denildiği, bundan sonra, Oğuz-Yabgu'larının kanına, bir Kara-Ulus'un kanı girmiş olduğu şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Yine Türk Kültür Tarihi'ne Giriş adlı eserindeki şu satırlar

da Ögel'in (1991d : 381-382) yukarıda kara'nın 'soylu ve meşru olmayan' anlamını göstermek için yaptığı açıklamalara paraleldir :

“Ak-Han, “meşru bir han” demektir. Yani devlet ile milletin başına, milletin isteğiyle, hak ve kanun yoluyla girmiş bir kimseydi. Kara-Han ise devlet ve milletin başına, zorbalık veya hile yoluyla geçmiş ve “meşru olmayan” kanun ve töre ile tanınmayan bir kimsedir. Oğuz destanı içinde, töreyi çiğneyen veya İslamiyete karşı gelen, Oğuz Han'ın babası da, Kara Han ünvanı ile tanıtılmıştı.”

Ögel, ayrıca daha eski Türk kültür çevrelerinde, çingeleneler için de “karacı” denmesini, bunların ne devlet düzeni ne de töre tanımalarına bağlamış, böylece kara kelimesinin 'soylu ve meşru olmayan' anlamında başka bir kullanımına işaret etmiştir. (Ögel 1991d : 434)

Kara'nın yine renginden kaynaklanan olumsuz anlamlarının en güzel örnekleri Dede Korkut'ta yer alır. Oğuz ve Dede Korkut geleneğinde, yası ve ölüsü olanlar “kara giyip, gök sarınırlar. “Beyregüñ yar ve yoldaşları ağı çıkarup karalar geydiler.” (Dede Korkut Kitabı : 92-11) ifadesinde bu açıkça görülmektedir. Dede Korkut'ta kara kelimesinin kafirler için kullanımı konusunda Ögel, “Karalık ve kara donlu tanıtması, Hıristiyanların din ve duygu ayrılığı veya onların küçültülmesi ve kötümsermesi sonucunda söylenmiş olmalıdır.” (Ögel 1991d : 433) yorumunu yapmaktadır. Yine Dede Korkut'ta geçen “...bir yire ağ otağ bir yire kızıl otağ bir yire kara otağ dikdürmiş, oğulluyı ağ otağa, kızluyı kızıl otağa oğlı kızı olmayanı kara otağa konduruñ, kara kiçe altına döşeñ, kara koyun yahnısından öfine getürüñ, yir ise yisün, yimez-ise tursun gitsün, anuñ kim oğlı kızı olmaya Tañrı Ta'āla anı kargayupdur biz dahı kargaruz dimiş.” (DK 12-13) cümlesi de kara'nın olumsuz manada kullanımını açıkça ortaya koymaktadır.

“Kara deve” ifadesinin de Dede Korkut'ta kötü bir olay üzerine söylenen bir ifade olduğu “Kazan Bigüñ kariçuk olmuş anası kara deve boynında asılı gitdi.” (DK 38-9) cümlesinden anlaşılmaktadır. Çünkü genellikle kızıl sıfatı ile nitelenen deve, burada kötü bir olay söz konusu olduğunda kara sıfatı ile nitelenmiştir.

Kemal Eraslan'ın (1988 : 6) Türkler'de ikili teşkilatlanmada daima hakim unsur veya idare eden unsur, “doğu, kuzey, büyük, iç, ak, sağ” sözleriyle belirtilen unsurun, bağlı unsur da “batı, güney, küçük, dış, kara, sol” sözleriyle belirtilen unsurun teşkil ettiğini söylemesi kelimenin pejoratif anlamda bir başka kullanımına işaret etmektedir.

Kara'nın 'siyah' anlamında (renk adı olarak), 'daha küçük han' (Doerfer'e göre), 'soylu ve meşru olmayan' (Ögel'e göre), 'savaşçı' (kara budun terkinde (Tekin'e göre)), 'yürüyüş halinde olan, kalabalık' (kara ordu terkinde (Ögel'e göre)), 'karalık, kötülük' gibi anlamları anlam alanının kötüleştiğini gösterir. Hatta Eski Anadolu Türkçesi'nde 'sıkıntılı, kederli; ayıp, kusur' gibi anlamlarla kullanılması da bunu gösterir. (Kelime hakkında ayrıntılı bilgi için s. 394)

EUTS 1. Kara 2. Budun'la 'halk, millet' 3. Yılkı kara, 'hayvan sürüsü' 4.

Ehli hayvan

Kaş. kara; karanlık

KB kara

Halk; kara am 'halk', kara budun 'halk', kara kuş 'kartal', kara kuş

'Jüpiter gezegeni'

SN 1. karanlık 2. kararmış , sıkıntılı, kederli 3. Zenci

karan- : lanet et-, küfret-

“Yine ol karadan seçildi seher

Cihan üstüne kıldı gündüz nazar” (1036) (karanlık)

“Bu sözleri söyleyicek Nev-bahar

Süheyl'ün kara gönlü tutdı karâr” (1940) (kararmış, sıkıntılı, kederli)

“Kara işidicek heman dem yayah

Baş urdı yire vü götürdi ayah” (4363) (zenci)

kara kaygu : acı, korkulu düşünce

“Karakaygu gönlünü basdıyidi

Sınuhlu olup katı busdıyidi” (2251)

kara yir : toprak, zemin, yer altı

“Kara gice koyasısın babañı

Berü gel öpeyim şu kara beñi” (5432)

- KG 1. Siyah, kara 2. Ayıp, ayıplanacak şey; pislik
 “Velikin agzına burnına su virmeye dışında karası nesi olsa, fetile birle arıda” (35b.8) (ayıplanacak şey)
- DK kara
 “...Banı Çiçek karalar geydi ağ kaftanını çıkardı,....” (92-2)
 “Beyregüñ yar ve yoldaşları ağ çıkarup karalar geydiler.” (92-11)
 “kara dere agzında Kādir viren, kara buğa derisinden bişigünüñ yapuğı olan, acığı tutanda kara taşı kül eyleyen, kara bıyıgın yidi yirden eñsesinde dügen, Kazan kartaşı Kara Göne çapar yetdi.” (149-12)
- ŞŞÇ 1. Siyah., kara 2. Zenci 3. Mec. Ayıp, kusur
 karan- : kötü söyle-, lanet et-
- FR/K kara, siyah, ayıp
- TS 1. Ayıp 2. Zenci
 karan- : küfret-, kötü söyle-, lanet et-

sürtük : sürt-'den türemiş pasif isim. Asıl anl. 'sürtülmüş, aşınmış' vb. Bu anlamda SW Az.'de yaşıyor; Osm.'daki 'adı kötüye çıkmış kadın' anlamı muhtemelen Hak. anlamının kötüleşmiş şekli. Hak. XI, Osm. XVI Ar. wallâc 'düşe kalka veya ite kaka ilerle-'. Érdüğü yere sokulğan sürtük racûl TTS IV 719. (Clouston 1972 : 846-847)

Kaş. ezilen, sürüştürülen her şey

TS sokulgan, girgin

ters : oldukça geniş bir pejoratif anlam alanıyla sıfat ve zarf olarak kullanılıyor. Orjinalinde muhtemelen 'yanlış', aynı zamanda 'düşman, kötü, uygunsuz, rahatsız' vb., Uyğ.'da sık sık birlikte kullanıldığı tétrü ile az çok sinonim. Bütün modern şivelerde genellikle ters olarak bazen de teris olarak yaşıyor. Clouston (1972 : 553), kelimenin Doerfer'in F. tersā 'Hıristiyan' (asıl anl. '(Tanrı) korkusu')dan alındığı teorisini mantıklı bulmaktadır. G. Doerfer (II 880), Yeni Farsça'da Türkçe Unsurlar adlı kitabında bu kelimenin anlamını “tersā. 'Hıristiyan, ateşe tapan' ” şeklinde vermekte ve Ramstedt'in görüşlerine yer vererek, kendisinin tü.'deki ters kelimesinin İran dillerindeki bu kelimenin alınması sonucu ortaya çıktığı görüşüne katılmakta ve bunu desteklemek için şunları söylemektedir : “ Bu anlam daha mantıklı, çünkü eski

metinlerde aslında tü. ters kelimesi her şeyden önce dini anlamda ('kafir') ortaya çıkmaktadır.”

Kelimenin Çağ. XV'deki anlamlarını “ters (1) ‘dönmüş’; (2) ‘gübre’ San. (tahminen mec. anlamı olan ikinci anlam Osm.’da da ortaya çıkıyor)” şeklinde veren Clauson, Osm. XIV, XV'deki kullanımını da “ters izine dön- ‘gerisin geri dön-’.” şeklinde açıklamıştır.

Yani kelime ‘hıristiyan’ anlamından hareketle, önce anlam alanını genişletmiş, daha sonra da kötü/olumsuz bir anlamla dil hazinesine yerleşmiştir.

ETG ters

EUTS ters, yanlış

UÜH ters, yanlış, fasit, batıl, ters körüm (: batıl itikat)

“bilge biligin ters körüm tıda yarlıkadı ‘yüksek irfaniyle ters görüş men’etmek lutfunda bulundu.” (B37)

M ters, yanlış, dalalet

Kaş. güç olan her nesne

KB ters

“ayıtmak ongay boldı tersi cevap

cevabka ilig bilgi bolgay savab” (1907)

ŞMK pislik, gübre

“Ve hem tersinüfi agını gözine ak düşen kişi gözine çekse, gidere...” (5b.5)

KT ders : hayvan tersi, fişkı

DK ters, aksi

“...kafirler ters tanışmışlar. Kazan oğlu, uruzı habisten çıkarun, boğazından urgan-ile asun....” (52-11) (kötü)

ŞŞÇ ters, aksi

tüşük (d-) : tüş-’den türemiş geçişsiz isim; daha çok pejoratif anlamda, ‘düşme, düşüş; (tatsız) durum; çocuk düşürme; oyunda kayıp’ vs. gibi oldukça geniş bir anlam alanıyla pek çok modern şivede yaşıyor. (Clauson 1972 : 563)

Kaş. işten güçten kalan, haylaz, düşkün

KB düşkün

“turup çıktı andın sakınçın tügük

kelip karşıka kirdi kõngli tüşük” (1111)

ŞŞÇ ölü doğmuş çocuk, düşük

Yüz urdı şeh olaruñ ulusına

Didi bak bu düşükler ölüsine (15643)

TS yaşayabilecek duruma gelmeden doğan yavru

SONUÇ

Temel malzemesi dil olan dil bilimi ile ilgili çalışmalar dini sebeplerle eski Hint'te (M.Ö.5-4.yy) ve felsefe çerçevesinde eski Yunan'da (M.Ö. 5-4.yy) başlamıştır. Bu dönemde yapılan tartışma ve incelemelerin büyük çoğunluğu dilin düşünceyle ilgisi, dilin yapısı, işleyişi, kökeni ile ilgilidir.

Son yüzyıllarda ise dil bilimi çalışmalarında büyük gelişmeler olmuştur. Bilhassa 20.yy başlarında F.de Saussure'ün yerleştiği eş zamanlı ve art zamanlı dil incelemesi yöntemleri daha sonraki çalışmaların doğrultusunu belirlemiştir. Eş zamanlı dil bilimi yöntemi, dili kullanıldığı zaman dilimi içinde inceler. Art zamanlı inceleme yöntemi ise dili tarihi bir bakış açısıyla ele alır. Konumuzun esasını oluşturan anlam değişimleri de daha çok art zamanlı yöntemle incelenmektedir.

Anlam bilimi, dil ifadeleri ile bunların karşıladığı şeyler (nesnelere, özellikler, ilişkiler, olaylar vs.) arasındaki ilişkiyi inceleyen bir bilim dalıdır. Bu ilişki iki yöntemle incelenir. Eş zamanlı ve art zamanlı yöntem. Yukarıda belirttiğimiz gibi anlam değişimleri ikinci yöntemin uygulanmasına dayalıdır.

Günümüzde, dilin bütün unsurlarıyla bütünlük halinde bir görevi yerine getirdiği kabul edildiği için, anlam bilimi üzerindeki çalışmalar, kelimedeki hareketle dilin işleyişinde görev alan diğer unsurların da bir arada düşünüldüğü incelemelerdir. Yapılan çalışmalar kelime anlam bilimi ve cümle anlam bilimi olarak temelde iki gruba ayrılır. Ancak değişik akımların etkisiyle uygulanan yöntemlere göre anlam biliminde yapısal, yorumlayıcı, üretimsel ve mantıksal anlam bilimi gibi türler de ortaya çıkmıştır.

Anlam biliminin en temel konusu anlam'dır. Bu konudaki tartışmaların büyük çoğunluğu bu kavramın ifade ettiği şey, yani *anlamın* anlamı üzerinde yoğunlaşır. Bunun yanında sözlük anlamı, gramer anlamı, cümle anlamı, bağlam, betimleyici/tasviri anlam, sosyal ve anlatımsal anlam, duygusal anlam terimlerinin çerçevesi, bütün bunların kelime anlamı üzerindeki etkisi incelenir. Kelimenin sözlük

anlamı, anlam alanını her zaman tam olarak yansıtmaz. Bu yüzden kelimenin kullanım alanı içinde incelenmesi gerekir. Söz konusu olan tarihi devirler üzerine bir çalışma olduğunda, kelimenin geçtiği metin ve bağlam dikkate alınmalıdır. Zaten, eksiltme gibi bazı anlam değişmesi türleri, kelimenin ancak metinde kullanımı incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Mesela, kızıl isminin sözlük ve dizinlerdeki karşılığı genellikle 'kırmızı, kızıl' şeklinde verilmiştir. Ancak, kelimenin metinde kullanımı dikkate alındığında eksiltme yoluyla, daha önce sıfatı olduğu kelimenin anlamını da üstlendiği ortaya çıkmaktadır.

Bir nesnenin zihindeki tasarımı olan kavram ve kavram alanıyla anlam alanı arasındaki ilişki ve karışma da anlam biliminin kapsamına giren araştırma konularıdır. Anlam bilimciler kelimenin kavram alanının tespit edilmesi, bunun için alt ve üst kavramların belirlenmesi, bunların dilin tarihini saptamadaki rolleri, soyut ve somut kavramlar arasındaki ilişki gibi sorunlara açıklık getirmeye çalışırlar.

Anlam biliminin temel inceleme konuları olan bütün bu sorunlar, anlam değişikliklerinin tespit edilmesinde dikkate alınmalıdır.

Anlam değişmelerinde etkili olan ve dikkate alınması gereken bazı anlam olayları vardır. Bunlar benzetme, aktarma (ad aktarması, deyim aktarması), çok anlamlılık, eş seslilik, eş anlamlılık ve bağlam'dır. Kelimelerdeki anlam değişikliğini tespit ederken bunların göz önünde bulundurulması pek çok yanlışlığı önler ve anlam bulanıklığı olarak niteleyebileceğimiz pek çok durumu ortadan kaldırır.

Bir dilde yan anlamlar dört şekilde gelişir : somut kavramlara somut kavramların eklenmesiyle (ağırlık → ikram, ağırlama<başlık, ev eşyası), somut kavramlara soyut kavramların eklenmesiyle (aç → aç<açgözlü, aç- → aç-< çöz-, hallet-, biş- → piş-< olgunlaş-, kesek→ parça<nasip), soyut kavramlara somut kavramlar eklenmesiyle (yazuk→ günah<zarar, yarlıg→ fakir<vaaz, dini eser), soyut kavramlara soyut kavramlar eklenmesiyle (aş→ art-<geç-, katet-, artukluk→

aşırılık<zenginlik<olgunluk). Türk dilinin tarihi boyunca bu gelişme yolları her dönemde kelimelerde takip edilebilmektedir.

Anlam değişimleri ile ilgili en önemli meselelerden biri bunların türlerinin tespit edilmesidir. Bugüne kadar bu konuda hem genel olarak, hem de ayrıntılı şekilde pek çok tasnif yapılmıştır. Ancak yapılan tasnifler Türkçe'nin tarihi gelişimi içinde uygulamaya konulmadığı ve daha çok yabancı bilim adamlarının yaptığı çalışmalar olduğu için bazı karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bilhassa özelleşme ve genelleşme terimlerinin tam olarak yerine oturmaması, bunlarla yakından ilgili olan ve anlam değişimlerinin büyük bir kısmını oluşturan anlam daralması ve anlam genişlemesinin kapsamının tespitini zorlaştırmaktadır.

Bu türlerin tespiti üzerine yaptığımız çalışmalar göstermiştir ki anlam daralması başlığı altında özelleşme adlı bir alt başlığın, anlam genişlemesi başlığı altında da genelleşme adlı bir alt başlığın oluşturulması gerekmektedir. Ayrıca kelimenin içeriğinin daha kapsamlı duruma gelmesi şeklinde tanımlanabilecek olan genelleşme, sadece özel adlara has bir anlam olayı olarak düşünülmemelidir. Çünkü diğer anlam genişlemesi türleri gibi bu da, dilin bütün kelime kadrosunda ortaya çıkabilir.

Anlam genişlemesi başlığı altında ele alınabilecek diğer türler, mecazlaşma, komşuluk, eksiltme, tabu, argo'dur.

Kelimenin başlangıçtaki anlamından tamamen farklı, yeni bir kavramı yansıtmayı olayı olan başka anlama geçiş olayı da anlam değişimi türleri arasında yer alır. Bu tür, yakın anlama geçiş, uzak anlama geçiş ve zıt anlama geçiş şeklinde üç grupta incelenebilir.

Bu türler arasında yer verdiğimiz anlam iyileşmesi ve anlam kötüleşmesi türleri, tartışmalı türlerdir. Bazı bilim adamları bunların anlam değişimi türleri arasında yer almaması gerektiği kanaatindedir. Çünkü iyilik ve kötülük göreceli kavramlardır. Hatta kişiden kişiye farklılık gösteren çağrışım alanlarının kendisini en

fazla hissettirdiği türlerdir. Ancak, tartışma yaratabilecek kelimeler dışında, anlamındaki iyileşme ve kötüleşmenin kesinlikle herkes tarafından kabul edilebileceği kelimelerin de bulunması sebebiyle tasnifimizde yer vermeyi uygun gördük.

Anlam değişmelerine sebep olan pek çok faktör vardır. Bunlar esas olarak dil içi ve dil dışı faktörler şeklinde iki grupta incelenebilir. Dil içi faktörler, dilin yapısından kaynaklanır. Benzetme, eş seslilik, çok anlamlılık, eş anlamlılık da bunun içindedir. Dil dışı faktörler ise tarihi, toplumsal, ruhsal değişikliklerdir. Ancak pek çok anlam değişikliğinin basit bir rastlantı sonucu olabileceğini de bilmek gerekir.

Anlam değişimleri genel olarak uzun bir süre içinde meydana gelir. Sadece bazı istisnaî durumlarda değişiklik kısa zamanda gerçekleşebilir.

Eski Türkçe ile Eski Anadolu Türkçesi arasındaki dönemde meydana gelen anlam değişikliklerinin büyük çoğunluğu genişleme şeklindedir. Bunda da etkili olan faktörler daha çok dil dışı faktörlerdir. Bu dönemler arasında meydana gelen tarihi ve toplumsal pek çok büyük olay vardır ve yaşanan hayatın doğrudan dili etkilemesi de oldukça doğaldır. Uygurlar zamanında, kabul edilen yeni dinlerle birlikte, pek çok dini kavram dile girmiştir. Bunları karşılamak için seçilen yöntemlerden biri dilin söz varlığında bulunan kelimelere yeni yan anlamlar yüklemektir.

İncelediğimiz dönemler arasında anlam değişmesi türleri içinde anlam genişlemesinin büyük yekun tutması, bu dönemde yaşanan tarihi ve toplumsal olayların sonucu olarak bilgilenmenin çok hızlı olmasıyla ilgilidir. Bilgilenme arttıkça yeni bilgilere ad bulmak için büyük oranda dilin kelime kadrosu kullanılmış, bu da var olan kelimelerin anlamlarının genişlemesi sonucunu doğurmuştur.

Tek tek kelimeler üzerinde yapılan incelemeler göstermiştir ki, bir kelime birden fazla anlam değişmesi olayına uğrayabilir. Mesela, kara kelimesinde hem anlam

genişlemesi, hem anlam kötüleşmesi vardır. Bu durum özellikle dilde, önemli bir yer edinmiş, sık ve yaygın kullanılan kelimelerde görülmektedir.

Türk dilinin yayıldığı çeşitli alanlar için, yüzyıllara göre bu tür anlam olaylarının saptanması hem Türkçe hem de dil bilimi yönünden özellikle anlam değişmelerinde etkili olan faktörlerin saptanması ve Türkçenin anlam örgüsünün ortaya çıkartılması bakımından yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- AHANOV, K.
1993 *Til Biliminiñ Negizderi*
ALMATI : “Sanat” Baspası
- AHMETOV, Édil
1995 *Türki Tilderindegi Tabuv men Evfemizmdler*
ALMATI : “Gılım” Baspası
- AHUNDOV, Agamusa
1988 *Umumi Dilçilik*
BAKI : “Maarif” Neşriyatı
- AKALIN, Mehmet
1983 *Modern Lingüistiğe Giriş*
İZMİR : E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları
1988 *Tarihi Türk Şiveleri*
ANKARA : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- AKKUŞ, Muzaffer
1995 *Kitab-ı Gunya.*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Doğan
1975 “Eş anlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma.”
I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972’den Ayıbasım.
ANKARA : Ankara Üniversitesi Basımevi.
1978 *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*
ANKARA : AnkaraÜniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınları
1982 *Dilbilim Seçkisi*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
1983 “Köktürkçenin Söz Varlığı Üzerine.”
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1980-1981.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.17-21.
1988 “Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe”
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1961
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 207-273.
1989a “Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1971.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 253-262.
1989b “Türkçe Araştırmalarında Yeni Yollar.”
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1969.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları. 45-55.
1989c “Türk Anlam Bilimine Giriş – Anlam Değişmeleri”
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1965
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları

- 1990 *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- 1996 *Türkçenin Sözcük Varlığı.*
ANKARA : Engin Yayınları.
- 1999 *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi.*
ANKARA : Engin Yayınları.
- AKSAN, D., N. ATABAY, İ. KUTLUK ve S. ÖZEL
1983 *Sözcük Türleri*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- ALLAN, Keith
1986 *Linguistic Meaning*
NEW YORK : Routledge and Kegan Paul plc.
- ARAT, Reşit Rahmeti
1979 *Kutadgu Bilig III İndeks.*
İSTANBUL : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- 1986 *Eski Türk Şiiri.*
ANKARA: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- 1987 *Makaleler I.*
ANKARA : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- 1991a *Kutadgu Bilig I Metin.*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- 1991b *Kutadgu Bilig II Çeviri.*
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları
- 1992 *Edib Ahmed B. Mahmud Yüknê Atabetü 'l-Hakâyık.*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa
1999 *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî, Tuhfe-i Murâdî*
(İnceleme-Metin-Dizin)
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- ATALAY, Besim
1946 *Bergamalı Kadri, Müyessiretü 'l-Ulûm*
(Tıpkıbasım, Çevriyazılı metin ve dizin)
İSTANBUL : Türk Dil Kurumu Yayınları, İbrahim Horoz Basımevi
- 1985 *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi I, II, III.*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayını.
- 1986 *Divanü Lügat-it Türk Dizini "Endeksi" IV.*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayını.
- AYAN, Hüseyin
1979 *Şeyhoğlu Mustafa Hurşîd-Nâme (Hurşîd ii Ferahşâd) İnceleme-Metin-*
Sözlük-Konu Dizini.
ERZURUM : Atatürk Üniversitesi Yayını.
- BANARLI, Nihat Sami
1987 *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*
İSTANBUL : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

BANG KAUP, W.

- 1923 "Das Negative Verbum der Türksprachen"
Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften,
 BERLİN
- 1980 *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*
 (Çev : Şinasi Tekin)
 ERZURUM : Atatürk Üniversitesi Yayınları
- 1996 *Köktürkçeden Osmanlıcaya* (Çev : Tahsin Aktaş)
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları

BANGUOĞLU, Tahsin

- 1988 "Oğuz Lehçesi Üzerine."
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1960.
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları. 23-48.
- 1995 *Türkçenin Grameri*
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları

BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema

- 1988 *Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks)*.
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.

BATTAL, Abdullah

- 1988 *İbni Mühenna Lüğati*.
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.

BAYÇURA, Üzbek

- 2001a "Bazı Etimoloji Prensipleri Üzerine" (Çev : Hatice Şirin)
 E.Ü. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edeb. Araştırmaları Dergisi, X, 71-114
- 2001b "Edebi Dil ve Yeni Dil Bilimi Yöntemleri" (Çev : Özkan Öztekten)
 E.Ü. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edeb. Araştırmaları Dergisi, X, 115-123.

BAYRAKTAR, N.

- 2000 "Artzamanlı Anlambilim Açısından Orhon Yazıtlarında Geçen
 Toplumsal Yaşamla İlgili Sözcüklerin Anlambilimsel Değerleri"
Türkbilig, 1, 209-218.

BAYRAV, Süheyla

- 1998 *Filolojinin Oluşumu*
 İSTANBUL : İ.Ü. Edb. Fak. Yayınları

BENTHEM, Johan van

- 1986 *Essays in Logical Semantics*
 NETHERLANDS : D. Reidel Publishing Company

BENVİLLIAN, N., P. HALL ve E. CLIFFS

- 1993 *Language, Culture and Communication, The Meaning of Messages*
 NEW JERSEY

BİLGİN, Azmi

- 1996 *Nazmü'l-Hilâfiyyat Tercümesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks)*.
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.

BLOOMFIELD, Leonárd

- 1933 *Language*
 USA

BODROGLİGETİ, A.

- 2001 “XIV. Yüzyıla Ait Türkçe Edebi Eserlerde -isar/-iser Ekli Şekiller”
(Çev : Hatice Şirin)
E.Ü. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, X,
165-173.

BULUÇ, S.

- 1956a “Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi”
İst. Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, VII, 1-2, 1-16.
1956b “Behcetü'l-Hada'ik'ten Örnekler”
İst. Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, VII, 1-2, 17-37.
1963 “Şeyyad Hamza'nın Lirik Bir Şiiri”
İst. Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XII, 139-142.

BYNON, Theodora

- 1995 *Historical Linguistic Reconstruction*
NEW YORK

CAFEROĞLU, Ahmet

- 1965 “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”
İst. Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XIII, 19-28.
1972 “Kaşgarlı Mahmut'a Göre Akralık Adları.”
Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi, XXVII, 253, Ekim 1972:23-
26. (Divan ü Lügati't Türk Özel Sayısı).
1984 *Türk Dili Tarihi I,II*
İSTANBUL : Enderun Kitabevi
1989 “Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği.”
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1968.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları. 1-15.
1993 *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*.
İSTANBUL : Enderun Kitabevi.

CAHEN, Claude

- 1992 *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*
(Çev: Yaşar Yücel – Bahaeddin Yediyıldız)
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları.

CANPOLAT, Mustafa

- 1973 “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri, Edviye-i Müfrede”
DTCF Türkoloji Dergisi, V, 1, 21-47.
1982 *Ömer Bin Mezid Mecmû'atü'n- Nezâir*.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
1989 “Behcetü'l-Hadâ'ik'in Dili Üzerine”
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1967
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları

CHOMSKY, Noam

- 1975 *The Logical Structure of Linguistic Theory*
NEW YORK : Plenum Press
1992 *Aspects of the Theory of Syntax*
CAMBRIDGE : The MIT Press

- CLARK, J. Ve C. YALLOP
 1995 *An Introduction to Phonetics and Phonology*
 CAMBRIDGE : Blackwell
- CLAUSON, Sir Gerhard
 1958 "Türkçe Sözcük Üzerinde Araştırmalar"
Jean Deny Armağanı
 ANKARA : 67-70.
- 1962 "The Concept of "Strength" in Turkish."
Nemeth Armağanı
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 93-101.
- 1972 *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*
 LONDON : Oxford University Press.
- 1989 "Eski Türkçe Üzerine Üç Not (Çev : Ahmet Leventoğlu)."
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1966.
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 18-37.
- COLE, M. VE S. CRIBNER
 1974 *Culture and Thought*
 USA
- COOPER, R.L. ve B. SPOLSKY (Ed.)
 1991 *The Influence of Language on Culture and Thought*
 NEW YORK : Essays in Honor of Joshua A. Fishman's Sixty-Fifth
 Birthday
- COULTHARD, Malcolm
 1985 *An Introduction to Discourse Analysis*
 ENGLAND : Longman
- 1992 *Advances in Spoken Discourse Analysis (Ed. By M. Coulthard)*
 LONDON
- CRUSE, D.A.
 1986 *Lexical Semantics*
 CAMBRIDGE : Cambridge University Press
- 1990 "Prototypes Theory and Lexical Semantics",
 S.L. TSOHATZİDİS (Ed.), *Meaning and Prototypes*,
 USA : 382-402.
- CRYSTAL, David
 1971 *Linguistics*
 USA : Penguin Books
- 1986 *What is Linguistics*
 USA
- 1992 *An Encyclopedic Dictionary of Language & Languages*
 USA : Blackwell Publishers
- ÇAĞATAY, Saadet
 1978 "Türkçede Çocuk Kavramı."
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1977.
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 1-16.
- 1988 "Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler."
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962.
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 13-49.

- DEMİR, Necati
2000 ““Yılkı” Kelimesi Üzerine”
Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 593 : 538-541
- DENY, Jean
1941 *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (Çev : Ali Ulvi Elöve)
İSTANBUL : Maarif Matbaası
- DEVELLİOĞLU, Ferit
1990 *Türk Argosu (İnceleme-Sözlük)*.
ANKARA : Aydın Kitabevi Yayını.
- DİLÇİN, Cem
1983a *Yeni Tarama Sözlüğü*.
Türk Dil Kurumu Yayınları.
1983b “Türkiye Türkçesinin Sözcük ve Tarihsel Sözlüğü”
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1980-1981
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 23-38
1991 *Mesut Bin Ahmed, Süheyl ü Nevbahar (İnceleme Metin Sözlük)*.
ANKARA : Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk
Kültür Merkezi Yayını.
- DOERFER, Gerhard,
1963 *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen;*
I Mongolische Elemente
1965 *II Türkische Elemente*, alif bis tā
1967 *III ditto jim bis kāf*
WIESBADEN
- DONUK, Abdülkadir
1988 *Eski Türk Devletlerinde İdarî Askerî Unvan ve Terimler*
İSTANBUL: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayını
- DUMAN, Musa
2000 *Birgili Muhammed İfendi, Vasiyyet-Nâme*
İSTANBUL : R Yayınları.
- DURAN, Suzan
1988 “Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözcükler”
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1956.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 1-110.
- DURANTI, Alessandro
1997 *Linguistic Anthropology*
CAMBRIDGE : Cambridge University Press
- EASTMAN, Carol M.
1990 *Aspects of Language and Culture*
USA : Chandler & Sharp Publishers
- EBERHARD, V.
1996 *Çinin Şimal Komşuları* (Çev : Nimet Uluğtuğ)
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ERASLAN, Kemal
1998 “Boz-ok ve Üç-ok Oğuz Kolu Adları Hakkında”
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1986
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 5-8.

- ERCİLASUN, Ahmet Bican
1984 *Kutadgu Bilig Grameri, Fiil*
ANKARA : Gazi Üniversitesi Yayını.
- ERCİLASUN, A.B., A.M. ALİYEV, A. ŞEYHULOV ve diğerleri
1991 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I.*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayını.
- EREN, Hasan
1999 *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*
ANKARA : Bulak Neşriyat.
- ERGİN, Muharrem
1985 *Türk Dil Bilgisi*
İSTANBUL : Boğaziçi Yayınları
1991a *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer).*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
1991b *Orhun Abideleri*
İSTANBUL : Boğaziçi Yayınları
1994 *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERSOYLU, İ. Halil
1989 *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
2001 *Lokmani Dede, Menâkıb-ı Mevlâna*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- FRAWLEY, William
1992 *Linguistic Semantics*
NEW JERSEY : Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale
- GABAİN, A. Von
1988 *Eski Türkçenin Grameri (Çev: Mehmet Akalın)*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GENCAN, Tahir Nejat
1971 *Dilbilgisi*
İSTANBUL : Türk Dil Kurumu Yayınları
- GENÇ, Reşat
1981 *Karahanlı Devlet Teşkilatı*
İSTANBUL: Kültür Bakanlığı Yayınları
- GÖKYAY, Orhan Şaik
2000 *Dedem Korkudun Kitabı*
İSTANBUL : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- GÖMEÇ, Saadettin
1999 *Kök Türk Tarihi*
ANKARA: Akçağ Yayınları
- GROUSSET, René
1996 *Bozkır İmparatorluğu*
İSTANBUL : Ötüken Yayınları
- GRÖNBECH, K.
1995 *Türkçenin Yapısı*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları

- GUIRAUD, Pierre.
1984 *Anlambilim*
ANKARA : Kuzey Yayınları
- GURBANOV, Afat
1989 *Umumi Dilçilik I*
BAKI : "Maarif" Neşriyatı
- GÜLENSOY, Tuncer
1973 "Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme"
DTCF *Türkoloji Dergisi*, V, 1, 93-135.
1974 "Altay Dillerindeki Akrabalık Adları."
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1973-74.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 283-318.
- GÜLSEVİN, Gürer
1997 *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin
1963 "Sa'lebî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Tercümesi Üzerinde Gramer Denemesi"
İst. Üniv. Edeb. Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XII, 185-204.
1965 "Sa'lebî'nin "Kısasü'l-Enbiyâ"sının Tercümesi Üzerine Bir Gramer Denemesi-II"
İst. Üniv. Edeb. Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XIII, 99-122.
1990 "Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri"
Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan
EDİRNE : Türk Kültürü Araştırmaları Yayınları
1991 *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları
1992 *Türk Dilinde Edatlar*
İSTANBUL : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
1994 "Eski Türkçe'nin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki"
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1990.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 65-80.
1996 *Karahanlı Türkçesi Grameri*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- HAMILTON, James Russel
1998 *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev: Vedat KÖKEN)
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HARDCASTLE, W.J. ve LAVER, J.
1997 *The Handbook of Phonetic Sciences*
CAMBRIDGE : Blackwell
- HATİBOĞLU, Vecihe
1982 *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*
ANKARA : Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınları

- HAZAI, György
2000 "Anadolu Türkçesinin İlk Yüzyıllarına Ait Kimi Sorunlar"
Hasan Eren Armağanı
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- HORNSTEIN, Norbert
1986 *Logic as Grammer*
USA : The MIT Press
- HUDSON, R.A.
1980 *Sociolinguistics*
CAMBRIDGE : Cambridge University Press
- İNAN, Abdülkadir
1987 *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
1988 "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine"
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1956
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 179-195.
1991 *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
1995 *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İZGİ, Özkan
1987 *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*
ANKARA : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- KAHYA, Esin
1978 "İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri"
Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları
- KARAAĞAÇ, Günay
1989 "Birkaç Kelime Hakkında"
E.Ü. Edeb. Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* V : 91-96.
1991 "Eski Metatez Örnekleri"
E.Ü. Edeb. Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VI :
85-102.
1993 "Dil, Ağız ve Kulak ile İlgili Kelimelerimiz"
E.Ü. Edeb. Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VII :
85-113.
1994 "Dil ve Düşüncenin Aldatıcılığı"
İZMİR : *Türkçülük Armağanı*, 145-151
1996 "Eş Yazılılık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık"
E.Ü. Edeb. Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VIII :
31-55.
1997 "Alıntı Kelimeler Üzerine Düşünceler"
Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 552 : 499-511
1998a "Dilcilikte İlk Şekil ve Doğru-Yanlış Kavramı"
Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 560 : 99-106
1998b "Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri"
Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 562 : 267-272

- 1999 "Eski Türkçe'de "-ş /-ş-, -l /-l- > y" Nöbetleşmeli Kök Alomorflar"
Üçüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996,
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 593-599.
- 2001a "Özel Ad Bilgisi"
Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 593 : 520-525
- 2001b "Sözlük Yapısı"
Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 596 : 120-127.
- 2001c "Han ve Hakan Kelimeleri Üzerine"
E.Ü. Edeb. Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, X,
189-192.
- KARAHAN, Leyla
1994 *Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yûsuf Yûsuf u Züleyhâ (İnceleme-Metin-Dizin)*.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- KAYDAROV, A.T. ve M. ORAZOV
1999 *Türklük Bilgisine Giriş* (Çev : Vahit Türk)
İSTANBUL : Birleşik Yayıncılık
- KEMPSO, Ruth M.
1977 *Semantic Theory*
CAMBRIDGE : Cambridge University Press
- KLYAŞTORNIY, S.G.
1994 "Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı"
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1990
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 137-139.
- KONONOV, A.N.
1989 "İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı"
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1968
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 81-88.
- KORKMAZ, Zeynep
1973 *Sadru'd-din Şeyhoğlu Marzubân-Nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*
ANKARA: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını.
- 1988 "Türk Dilinde +ça Eki İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme"
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1958
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 41-68.
- 1992 *Grammer Terimleri Sözlüğü*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- 1994 "Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine"
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1990
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 141-149.
- KÖPRÜLÜ, M.Fuat
1989 *Edebiyat Araştırmaları I.*
İSTANBUL : Ötüken Yayınları.
- KÜLTÜRAL, Z. ve L.BEYRELİ
1999 *Şerifi Şehnâme Çevirisi (Giriş-Metin-Sözlük)*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.

- LEECH, Geoffrey
1981 *Semantics, The Study of Meaning*
USA : Penguin Books
- LİGETİ, L.
1949 "Hiung-nu'ların Dili" (Çev : J. Eckmann)
Türk Dili- Belleten, III, 12-13, 102-105.
- LYONS, John
1971 *Introduction to Theoretical Linguistics*
CAMBRIDGE : Cambridge University Press
1977 *Semantics I, II*
CAMBRIDGE : Cambridge University Press
1981 *Language and Linguistics*
CAMBRIDGE : Cambridge University Press
1983 *Kuramsal Dilbilime Giriş* (Çev : Ahmet Kocaman)
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- MANSUROĞLU, Mecdut
1988a "Karahanlıca"
Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara, T.K.A.E. Yayınları
1988b "Eski Osmanlıca"
Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara, T.K.A.E. Yayınları
- MARTİNET, André
1983 *İşlevsel Genel Dilbilim* (Çev : Berke Vardar)
ANKARA : Birey ve Toplum Yayınları
- MATTHEWS, P.H.
1991 *Morphology*
CAMBRIDGE : Cambridge University Press
- MÜLLER, F.W.K. ve A. VON GABAİN
1946 *Uygurca Üç Hikaye* (Çev: S. Himran)
İSTANBUL : Türk Dil Kurumu Yayınları
- NEMETH, Gy.
1949 "Hunların Dili" (Çev : J. Eckmann)
Türk Dili - Belleten, III, 12-13, 106-114.
- OLGUN, İ. ve İ. PARMAKSIZOĞLU
1980 *Firdevsî-i Rumî, Kutub-Nâme*
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ONAT, Naim Hazım
1988 "“Yavuz” ve Bununla İlgili Kelimelerimizin Arap Diline Geçmiş Şekilleri"
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1953.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 123-148.
- ORKUN, Hüseyin Namık
1987 *Eski Türk Yazıtları*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- ÖGEL, Bahaeddin
1981 *Hun İmparatorluğu Tarihi I*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları
1988 *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*.

- İSTANBUL : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- 1989 *Türk Mitolojisi I. Cilt.*
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- 1991a *Türk Kültür Tarihine Giriş 1.*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 1991b *Türk Kültür Tarihine Giriş 2.*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 1991c *Türk Kültür Tarihine Giriş 3.*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 1991d *Türk Kültür Tarihine Giriş 5.*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 1991e *Türk Kültür Tarihine Giriş 6.*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 1991f *Türk Kültür Tarihine Giriş 7.*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 1991g *Türk Kültür Tarihine Giriş 8.*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 1991h *Türk Kültür Tarihine Giriş 9.*
ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 1995 *Türk Mitolojisi II. Cilt.*
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınlar.
- ÖNER, Mustafa
- 1993 "On ~ Tor ~ Çor ~ Sözcükleri Hakkında"
Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VII, 179-186.
- 1994 "Barış-/Barış Sözü Hakkında"
Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VIII, 57-65.
- ÖNLER, Zafer
- 1989 "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri"
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1985.
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 89-130.
- 1990 *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ I (Giriş=Metin)*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- 2000 *Revnak-ı Büstan*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZKAN, Mustafa
- 1993 *Mahmûd B. Manyâs Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- 1995 *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*
İSTANBUL : Filiz Kitabevi
- ÖZKIRIMLI, Atilla
- 1972 "Kaşgarlıya Göre Türklerde Askerlik"
Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi, XXVII, 253, Ekim 1972: 87-95. (Divan ü Lügati't Türk Özel Sayısı).

- ÖZYETGİN, A. M.
1995 *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- PAÇACIOĞLU, Burhan
1995 *Orta Türkçe*
SİVAS : Dilek Ofset Matbaacılık
- PALMER, F.R.
1981 *Semantics*
CAMBRIDGE : Cambridge University Press
- POLLARD, C. Ve I. A. SAG,
1987 *Information-Based Syntax and Semantics*
USA : Center of the Study of Language and Information
- PORZİG, Walter
1995 *Dil Denen Mucize* (Çev : Vural Ülkü)
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- PRİTSAK, Omeljan
1950-1955 "QARA Studie Zur Türkischen Rechtssymbolik"
Zeki Velidi Toğan'a Armağan/ Symbolae in Honorem Z.V. Toğan
İSTANBUL : Maarif Basımevi
- PUSTEJOVSKY, James (Ed.)
1993 *Semantics and the Lexicon*
NETHERLANDS : Kluwer Academic Publishers
- RADLOFF, W.
1893 *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte I (1893), II (1899), III (1905), IV (1911).*
S.PETERSBURG
- RASONYI, Laszlo
1988 *Tarihte Türklük*
ANKARA : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- SALZMANN, Zdenek
1993 *Language, Culture and Society, An Introduction to Linguistic Anthropology*
OXFORD : Westview Press
- SAUSSURE, Ferdinand de
1985 *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev : Berke Vardar)
ANKARA : Birey ve Toplum Yayınları
- SCHMİDT, P. Wilhelm
1965 "Eski Türklerin Dini" (Çev : Sâdettin Buluç)
İst. Üniv. Edeb. Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIII, 75-90.
- SERTKAYA, Osman
1995 *Göktürk Tarihinin Meseleleri*
ANKARA : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- SİNOR, D.
1950 "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülâhazalar"
İstanbul Üniv. Edeb. Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV, 1-2, 1-13.

- STUBBS, Michael
 1983 *Discourse Analysis, The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*
 OXFORD : Blackwell
- SWART, Henriëtte de
 1988 *Introduction to Natural Language Semantics*
 CALİFORNİA : CSLI Publications
- SWEETSER, Eve E.
 1990 *From Etymology to Pragmatics, Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*
 CAMBRİDGE : Cambridge University Press
- ŞEN, Mesut
 1999 "Almak Fİli Üzerine"
Üçüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996,
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 1071-1092.
- ŞEN, Serkan
 2001 "Anlam İyileşmesi ve Kötüleşmesine Divan u Lügati't-Türk Merkezli Örnekler"
Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 591, s. 268-275.
- TATÇI, Mustafa
 1990 *Yunus Emre Divanı II.*
 ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları.
 1991 *Yunus Emre Divanı III, Risâletü'n-Nushiyye.*
 ANKARA : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TEKİN, Şinasi
 1963 "Uygurlarda SevaB Tevcihi Adeti ve İslamlıktaki Mevlid Duası"
 İst. Üniv. Edeb. Fak. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XII, 233-246.
 1976 *Uygurca Metinler II, Maytrisimit.*
 ANKARA : Atatürk Üniversitesi Yayını.
 2000 "Timur Öncesinde Anadolu ile Orta Asya Türk Dünyası Arasındaki Kültür İlişkileri ve Güz!de Kitabı'nın 'Tercüme' Hikayesi"
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1997
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 151-194.
 2001 *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler.*
 İSTANBUL : Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat
 1983 "Eşanlamlılık ve Kullanış"
Somut, 16 Aralık 1983 (<http://www.turkdilivekulturu.com/>)
 1988 *Orhon Yazıtları.*
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
 1989 *XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Divanı Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar*
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEMİR, Ahmet
 1949 "Uygurca Yme Sözü Hakkında"
Türk Dili – Belleten, III, 12-13, 33-43.

- TEZCAN, Semih
 1978a "Eski Türkçe buyla ve бага Sanları Üzerine"
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1977
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 53-69.
 1978b "En Eski Türk Dili ve Yazını"
 ANKARA : *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*,
 Türk Tarih Kurumu Yayınları, 271-323.
 1994 *Süheylü Nev-bahar Üzerine Notlar*
 ANKARA : Simurg Yayınları
- THOMSEN, V.
 1993 *Çözülmüş Orhon Yazıtları* (Çev : Vedat Köken)
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri
 1971 *Şeyhînin Harnâmesi*.
 İSTANBUL : Edebiyat Fakültesi Yayını.
 1994 *Eski Türkiye Türkçesi (Gramer-Metin-Sözlük)*
 İSTANBUL : Enderun Kitabevi.
- TOGAN, Zeki Velidi
 1982 *Oğuz Destanı*
 İSTANBUL : Enderun Kitabevi.
- TOPALOĞLU, Ahmet
 1978 *Muhammed Bin Hamza "Satır Arası" Kur'ân Tercümesi II. Cilt*
 (Sözlük)
 İSTANBUL : Kültür Bakanlığı Yayınları.
 1989 *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*
 İSTANBUL : Ötüken Yayınları
- TSOHATZİDİS, Savas L. (Ed.)
 1990 *Meaning and Prototypes*
 USA
- TURAN, Osman
 1994 *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*
 İSTANBUL : Boğaziçi Yayınları
- TÜRK DİL KURUMU
 1963 *Tarama Sözlüğü I – VIII (1963-1977)*
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
 1982 *Söz Derleme Dergisi I-XII (1982)*
 ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- TÜRK TARİH KURUMU
 1978 *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*
 ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları
- TÜRK, Vahit
 2000 "Sağ, Oñ, Sol Sözlere ve Kavram Alanları."
 BALIKESİR : II. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu.
 2002 "Türkçede Inanmak Fiili ve Ailesi"
 Prof.Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Armağanı
 EDİRNE : (Baskıda)

- ULLMANN, Stephen
1972 *Semantics, An Introduction to The Science of Meaning*
LONDON : Oxford Basil Blackwell
- ÜÇÖK, Necip
1947 *Genel Dilbilim (Lengüistik)*
ANKARA : Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınları
- ÜLKÜTAŞIR, Şakir
1949 "XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yazılmış Başlıca Sözlüklerimiz"
Türk Dili- Belleten, III, 12-13, 45-55.
- VARDAR, Berke
1982 *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
1983 "Sözlüksel Yapılar ve Yöntem Sorunları"
Macit Gökberk Armağanı,
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 203-208
1998 *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*
İSTANBUL : ABC Kitabevi
- VARDAR, B. (Yönetiminde)
1983 *XX. Yüzyıl Dilbilimi (Kuramcılardan Seçmeler)*
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları
- VLADİMİRTSOV, B. Y.
1995 *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı - Moğol Göçebe Feodalizmi*
(Çev : Abdülkadir İnan)
ANKARA : Türk Tarih Kurumu Yayınları
- WIERZBİCKA, Anna
1992 *Semantics, Culture and Cognition*
NEW YORK : Oxford University Press
- YAVUZ, Kemal
1990 *Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*
(İnceleme-Metin-İndeks)
ANKARA : Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- YELTEN, Muhammed
1993 *Şirvanlı Mahmud Kemâliyye*
(Giriş - İnceleme - Cümle Bilgisi - Metin - Sözlük)
İSTANBUL : Edebiyat Fakültesi Yayını.
1997 *Şirvanlı Mahmud Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi*
(Giriş-İnceleme- Metin-Sözlük)
ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM, Dursun
1998a "Köktürklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme ve Oturma"
ANKARA: *Türk Bitiği Araştırma / İnceleme Yazıları*
Akçağ Yayınları, 102-111.
1998b "Köktürk Çağında Tanrı mı Tanrılar mı Vardı?"
ANKARA: *Türk Bitiği Araştırma / İnceleme Yazıları*
Akçağ Yayınları, 112-123.

YÜKSEL, H., H.İ. DELİCE ve İ.H. AKSOYAK

1996 *İslâmînin Mesnevîsi.*

SİVAS : Dilek Matbaacılık.

ZİEME, Peter

1992 "Some Remarks on Old Turkish Words for "Wife" "

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1987

ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 305-309.

ZÜLFİKAR, Hamza

1999 "Anlam Bilimi Çalışmalarının Türetmedeki Önemi ve Yeri"

Üçüncü Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996,

ANKARA : Türk Dil Kurumu Yayınları, 1243-1245.

ÇALIŞMADA GEÇEN DİL BİLİMİ TERİMLERİ

abartma/hyperbole/litotes

açıklama/expressive (G. Leech'e göre (1981 : 40-57) dilin beş fonksiyonundan biri)

ad aktarması/metonymy

ad bilimi/onomastik

aesthetic/estetik (G. Leech'e göre (1981 : 40-57) dilin beş fonksiyonundan biri)

aktarma

alt-anlam/hyponymy

analoji

anlam /Alm. Bedeutung, Sinn, Fr. sens, signification, İng. Meaning, sense,
signification

anlam alanı /Alm. Bedeutungsfeld, semantisches Feld, Fr. champ sémantique, İng.
semantic field

anlam boşalması

anlam bulanıklığı/ambiguity

anlam daralması/Alm.Bedeutungsbeschränkung, Bedeutungsverengung,
Fr. Restriction sémantique, İng. Semantic restriction

anlam değişmesi/Alm. Bedeutungswandel, bedeutungswechsel, Fr. Changement
sémantique, İng. Semantic change

anlam genişlemesi/Alm. Bedeutungserweiterung, Fr. Extension sémantique, İng.
semantic extension

anlam iyileşmesi/Alm. Bedeutungsverbesserung, Fr. ennoblissement de signification,
İng. Meliorative

anlam kötüleşmesi (Alm. Pejoration, Bedeutungsverschlechterung, Fr. Péjoration,
dégredation; İng. Pejorative;)

anlamlandırma/anlamlama/kavramlaştırma/signification

anlatım bilimi/stilistik

anlatımsal anlam/expressive meaning

anlıkçılık/mentalism

art görümlü/retrospective

art zamanlı/diacronic/evolutif

ayrımlaşma/differanciation

bağımlı biçim birim

bağımsız biçim birim

bağlam/context

bağlam anlamı/contextual meaning

bağlılaşıklık/correlative

başka anlama geçiş/ Alm. Bedeutungsverschiebung, Fr. Déplacement sémantique,
İng. Semantic transfer)

benzerliğe dayalı/ non-contrastive

benzetme

betimleyici/tasviri/descriptive anlam

biçim birim

bilgi taşıma/ information : (G. Leech'e göre (1981 : 40-57) dilin beş fonksiyonundan
biri)

birleşim/combination

bozma/degeneration

bütünleyici dağılım

cümle anlamı

cümle üstü/tümce ötesi/transphrastique/transentential

çağrışım anlamı/associative meaning

çok anlamlılık/polysemy

dağılımsal inceleme/ söylem çözümlemesi/discourse analysis

dar/özel anlam/occasional meaning

değiş/i/permutation

denotational/temel anlam/göndergesel anlam

deyim aktarması/metaphor

diction/eyitmeler

dil bilimi/linguistics

dil dışı unsurlar/extralinguistic

dil içi unsurlar

dizim bilimi/sentaks

doğadaki varlıklar arası aktarmalar/synaesthetic metaphors

durum bağlamı/context of situation
 duygu anlamı/affective meaning
 duygusal anlam/emotive meaning
 eksiltme/Alm. Ellipse, auslassung, Fr. Ellipse, İng. Ellipsis
 eş anlamlılık/synonymy
 eş dizimli anlam/collocative meaning
 eş mekansılık/isoglos
 eş seslilik/homonymy
 eş zamanlılık/synchronism
 farka dayalı/contrastive
 fonem
 genel anlam/general meaning
 genelleşme/Alm. generalisierung, Fr. généralisation, İng. generalization
 göndergesel anlam
 gösteren
 gösterge
 gösterge bilimi/kavram bilimi/semiotics
 gösterilen
 güdükleme
 halk etimolojisi/popular etymology
 ifade anlamı/utterance meaning
 insandan doğaya aktarmalar/anthropomorphic metaphors
 işaret bilimi/semiotics
 karşı-anlıkçı/anti-mentalism
 kastedilen anlam /intended meaning
 kavram/Alm. Begriff, Fr. concept, notion, İng. Concept, notion
 kavram alanı/Alm. Begriffsfeld, Fr. champ conceptual, champ notionnel, İng.
 Conceptual field
 kavram anlamı/conseptual meaning
 kavram bilimi/semasiology
 kavramsal kapsam
 kısaltma/clipping

komşuluk/Alm. Synekdoche, Fr. Synecdoque, İng. Synecdoche
 konu anlamı/thematic meaning
 köken bilgisi /etymology
 kullanım bilim/edimbilim/pragmatics
 lehçe bilimi/dialectology
 meslek dili
 metin bilgisi/filoloji
 metin dil bilimi/text linguistics
 morfem
 morfoloji
 nedenli/non-arbitrary/predictable
 nedensiz/arbitrary/non-predictable
 ön görümlü/prospective : ileriye doğru
 özelleşme/Alm. Spezialisierung, Fr. Specialisation, İng. Specialisation
 öznelcilik
 paradigmatic
 phatic (G. Leech'e göre (1981 : 40-57) dilin beş fonksiyonundan biri)
 physei
 ses bilimi/phonetics
 sintagmatik
 söylem/konuşma
 söz bilimi/leksikology
 söz-eylem/söz edimi/speech-act
 sözlük anlam bilimi/leksikal semantik
 tabu/taboo
 temel /referential
 temel anlam/Alm. Denotation, Fr. dénotation, İng. Denotation
 thesei
 toplumsal anlam /social meaning
 tümden gelimli/deductive
 uygunluk/concordance
 üretici-dönüşümsel dil bilgisi/transformational-generative grammer

vurgu

yan anlam/(Alm. Konnotation, nebenbedeutung, Fr. Connotation, İng. Connotation).

yan birim/superordinate

yansıyan anlam/reflected meaning

yapısalcılık

yorumlanan anlam /interpreted meaning

yönlendirme/directive (G. Leech'e göre (1981 : 40-57) dilin beş fonksiyonundan biri)

yüceltme/elevation

zıt anlam

